ALEXANDER A. VASILIEV

BİZANS İMPARATORLUĞU TARİHİ

ALFA® | TARİH

2940 | ALFA | TARİH | 83

BİZANS İMPARATORLUĞU TARİHİ

A. A. VASILIEV (1867-1953)

XX. yüzyılın ortalarında Bizans tarihi ve kültürünün en önemli otoritesi kabul edilen Vasiliev 1867 yılında doğdu. St Petersburg Üniversitesinde ilk profesyonel Bizansçılardan eğitim aldı ve daha sonra aynı üniversitede Arapça dersleri verdi. Eğitimine Paris'te devam etti. Tartu Üniversitesindeyken yazdığı *Bizans ve Araplar* adlı inceleme büyük ses getirdi. 1919'da Rus Bilim Akademisine seçilen Vasiliev 1953'te öldü.

TEVABİL ALKAÇ

1979 senesinde Çorum'da doğdu. Orta öğretimini 1993-97 seneleri arasında Çankırı Astsubay Hazırlama Okulunda yaptı ve ordudan ayrıldı. 2010'da Fatih Üniversitesi Tarih Bölümünden mezun oldu. 2014'de Marmara Üniversitesinde, Endülüs Tarihi alanında yaptığı tezle yüksek lisansını bitirdi. Halen İstanbul Medeniyet Üniversitesi Ortaçağ Anabilim Dalında, araştırma görevlisi olarak, doktora eğitimine devam etmektedir.

Bizans İmparatorluğu Tarihi

History of The Byzantine Empire

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-605-171-265-9
1. Basım: Nisan 2016

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Fatih-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 10905

Alexander A. Vasiliev

Bizans İmparatorluğu Tarihi

Çeviri
Tevabil Alkaç

ALFA | TARİH

Ömrümün geç gelen baharı, eşim Zeynep İnci'ye...

Tevabil Alkaç

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

İngilizce yeni baskısını elinizde tutmuş olduğunuz *Bizans İmparatorluğu Tarihi* isimli eserimin uzun bir geçmişi vardır. Bu kitabımın Rusça olan özgün halinin ilk cildi Çarlık Rusyasının son aylarıyla ihtilalin ilk günlerinde baskı aşamasındaydı. 1917'de dipnotsuz olarak *Bizans Tarihi Dersleri* adı altında yayımlandı. İkinci ciltse *Bizans ve Haçlılar*, *Levant'ta Haçlı İdaresi* ve *Bizans'ın Yıkılışı* başlıklarını taşıyan üç bölüm halinde, 1923-1925 seneleri arasında yayımlandı. Bu ciltte birinci ve ikinci elden kaynaklara yapılan referanslar da yer almıştı. Kitabın bu Rusça baskısı şu an tamamen tükenmiştir.

Kitabın İngilizce ilk baskısı yirmi üç yıl önce (1928-1929) University of Wisconsin Studies'den çıkmıştı. Kitabın Rusça baskısını temel alan bu İngilizce baskı için eserimi baştan sona gözden geçirdim, eklemeler yaptım ve geçen süre zarfında bulunan yeni bilgilere uygun olarak onu güncelledim. Kitabın bu baskısı da çok uzun zaman önce tükendi.

1932 senesinde kitabın Fransızca baskısı için eserin hacmini hatırı sayılır ölçüde genişlettim ve aynı yıl Paris'te yayımlandı. Bu Fransızca baskı da tükenmiş durumdadır. Daha sonra eserin İspanyolca baskısı için bir kısım değişiklikler yaptım ve 1948'de Barselona'da yayımlandı. Kitabımın ilk cildinin Fransızca baskısından yapılan Türkçe tercümesi 1943'de Ankara'da yayımlandı. İlginç olan şudur ki bu Türkçe baskı da tamamen tükenmiştir. Hatta eserin yazarı olarak bende bu baskının bir kopyası bile yoktur ve kitabımın Türkçe baskısını ancak Kongre Kütüphanesi'nde görebildim.

Kitabımın İngilizce ikinci baskısı, Fransızca baskısı temel alınarak hazırlanmıştı. Fakat Fransızca baskının yayımlandığı 1932 senesinden beri on dokuz yıl geçmiş ve bu süre zarfında pek çok değerli çalışma yapılmış ve yayımlanmıştı. Kitabın İngilizce ikinci baskısına bu yeni çalışmaları da dahil ettim. 1945 senesinde Wisconsin Üniversitesinin isteği üzerine kitabın yeni bir baskısı için eseri yeniden gözden geçirdim hatta Bizans feodalizmi başlığını taşıyan yeni bir bölüm bile ekledim. Bu değişiklikler 1945'de yapılmıştı ve 1945-1951 seneleri arasında daha önemli yayımlar yapıldı. Gerekli eklemeleri ve değişiklikleri gösteren bir liste hazırlama

hususunda elimden gelenin en iyisini yapmaya çalıştım. Fakat bunları düzenli bir şekilde, sistematik olarak yapamadım. Korkarım ki bu süre zarfında, özellikle son günlerde, alana dair boşlukları dolduracak önemli bulgular elde edildi.

Son iki senelik süre zarfında eski bir öğrencim ve şu an Rutgers Üniversitesinde seçkin bir profesör olan Peter Charanis'in, özellikle bibliyografyanın hazırlanması hususunda, büyük yardımını gördüm. Bundan ötürü kendisine karşı duyduğum şükran duygularımı ifade etmeyi bir borç bilirim. Kitabın ilk İngilizce baskısının önsözünde belirttiğim üzere konu hakkında ayrıntılı bir bibliyografya sunmaya gayret gösterdim. Eserin sayfaları arasında verdiğim bibliyografya bilgilerine ek olarak son zamanlarda yayımlanmış en önemli çalışmaları da bibliyografya bölümünde verdim.

Eserimde kronolojik şema açısından kimi zaman sıkıntılar olduğunun farkında olmama rağmen kitabın yeni baskısında, bu durumu düzeltecek değişikliklere gitmedim. Eğer bunu yapmaya kalkışsaydım kitabı yeni baştan yazmak zorunda kalacaktım.

Wisconsin Üniversitesi Tarih Bölümü profesörlerinden Robert L. Reynolds'a ve kitabın bu yeni baskısındaki haritaların hazırlanması hususunda kitap editörlerinden yardımlarını esirgemeyen Coğrafya Bölümü mensuplarına şükran duygularımı sunmak isterim. Benim elyazmalarımı gözden geçiren ve yetersiz olan İngilizcemden kaynaklanan yanlışları dikkatli bir gözle inceleyip düzelten Ednah Shepard Thomas'a teşekkür ederim. Son olarak bu kitap için bir indeks hazırlamak gibi zor bir görevi üstlenen Kimon T. Giocarinis'e teşekkür ederim.

A.A.Vasiliev
Dumbarton Oaks,
Harvard Üniversitesi
Washington, D.C.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİZANS TARİHİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

BATI AVRUPALI ARAŞTIRMACILAR

İtalyan Rönesansı döneminde başlıca ilgi alanı klasik Yunan ve Roma edebiyatıydı. Bizans edebiyatı İtalya'da neredeyse hiç bilinmiyordu ve görünüşe bakılırsa onu tanımaya dair gözle görülür herhangi bir çaba da yoktu. Ortaçağ Yunan edebiyatına dair bu umursamaz tavır, Yunanca el yazmalarını bulmak amacıyla Doğu'ya yapılan ziyaretlerin ve Yunan dili üzerine yapılan kapsamlı çalışmaların bir sonucu olarak kademeli de olsa değişmeye başlamıştı. Fakat XIV. ve XV. yüzyıllar içerisinde, Bizans edebiyatına yönelik çalışmalar sıradan çalışmalardı ve bunlar da dikkatlerin klasik dönem eserlerine yönelmesiyle birlikte gözden kaybolmuştu.

Bununla birlikte XVI. yüzyılda Bizans tarihine ve edebiyatına yönelik ilgi de daha bir kendini gösterir hale geldi. Bu yüzyıl içerisinde, taşıdıkları önem itibariyle birbirine denk olmayan ve bilinçli bir seçimden ziyade rastgele belirlenen pek çok Bizanslı yazarın eseri Avrupa'nın çeşitli yerlerinde yayımlandı. Almanya'da Hieronymus Wolf, Hollanda'da Meursius, İtalya'daysa Alemannus ile Allatius isimli iki Yunan bu yayım faaliyetlerini gerçekleştirmişti.

Bizans Üzerine Çalışmalarda Fransa'nın Rolü

Bizans dönemine dair gerçek anlamda bilimsel araştırmalar Fransa'da, XVII. yüzyılda başladı. XIV. Louis döneminde Bizans araştırmaları kendisine saygıdeğer bir yer edinebildi. Kralların, ileri gelen devlet adamlarının, piskoposların ve zengin bireylerin kütüphaneler kurma, el yazmalarından müteşekkil koleksiyonlar oluşturma hususunda birbiriyle yarıştığı ve bilim ehli insanlara son derece hürmet gösterildiği bu dönemde Fransız edebiyatı bütün Avrupa'nın takip edeceği bir örnek teşkil etmekteydi.

XVII. yüzyılın ilk dönemlerinde XIII. Louis, diyakoz Agapetos'un Justinianos'a hitaben kaleme aldığı tavsiyelerini Yunancadan Fransızcaya çevirmişti. Bir kitap âşığı ve yorulmak bilmeyen bir el yazması koleksiyoncusu olan Kardinal Mazarin, içerisinde pek çok Yunanca el yazmasının da bulunduğu zengin bir kütüphane kurmuştu. Onun ölümünden sonra bu koleksiyon, XVI. yüzyılda I. François tarafından kurulan Paris Kraliyet Kütüphanesi'nin (şimdiki adı Milli Kütüphane) bünyesine intikal etti. Ayrıca Kraliyet Kütüphanesi'nin yöneticisi de olan XIV. Louis'nin meşhur bakanı Colbert de bu edebiyat hazinesine yeni eserler katmak ve yurtdışından el yazmaları toplamak için çaba sarf etti. XVIII. yüzyılda kral, kraliyet kütüphanesinin bünyesine dahil etmek amacıyla, içerisinde birçok Yunanca el yazmasının da bulunduğu Colbert'in koleksiyonunu satın aldı. Kardinal Richelieu seçkin yazarların eserlerini layık oldukları şekilde basmak amacıyla Paris'te kraliyet basımevini (Louvre Press) kurdu. Bu basımevinin yazı biçimi –ki Royal Greek olarak bilinir– özellikle güzelliğiyle öne çıkmıştı. 1648 senesinde Colbert ve XIV. Louis'in himayesinde kraliyet basımevi Bizanslı tarihçilerin çalışmalarından oluşan ilk koleksiyonun birinci cildini yayımladı. 1711 senesi itibariyle bu koleksiyonun otuz dört folyo cildi yayımlanmış bulunmaktaydı. Bu yayım faaliyeti o dönem için muazzam bir başarıydı ve günümüze kadar onu gölgede bırakacak başka bir yayım faaliyeti henüz gerçekleşmedi.

Bu koleksiyonun ilk cildi piyasa çıktığında, Fransız editör ve bilim adamı Labbé (Labbaeus) "Protrepticon" adını taşıyan bölümde Bizans tarihine ilgi duyan herkese bir çağrıda bulunmuştu. Bu çağrısında "gerçekleşen olayların çokluğuyla insanı şaşırtan, barındırdığı çeşitlilikle cezbeden ve tarih sahnesindeki mevcudiyeti itibariyle olağanüstü" olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun önemine dikkat çekmişti. Avrupalı araştırmacıları kütüphanelerin tozlu raflarında unutulmuş belgeleri arayıp yayımlamaya davet etmiş ve bunu yapanlara, zaman karşısında "mermer ve pirinçten" daha fazla mukavemet gösterecek olan bir şöhrete kavuşacaklarına dair vaatte bulunmuştu.[1]

Du Cange: XVII. yüzyılın önde gelen Fransız bilim adamı meşhur Du Cange'dı (1610-88). Du Cange'nin çeşitli ve çok sayıdaki eseri önem ve diriliğini hâlâ korumaktadır. Tarihçi, filolog, arkeolog ve nümizmatik uzmanı, sanat editörü kimlikleriyle Du Cange, saydığımız bütün bu alanlarda yorulmak bilmez, hassas bilim adamlığıyla oldukça yüksek kabiliyete sahip bir emekçiydi. 1610 senesinde Aimens'de doğmuş ve babası tarafından bir Cizvit kolejine gönderilmişti. Orléans ve Paris'te kısa süre avukatlık yap-

1 Ph. Labbé, *De byzantinae historiae scriptoribus ad omnes per orbem eruditos*, 5-6

tıktan sonra doğduğu şehre geri döndü. Burada evlendi ve on çocuğu oldu. 1668'de patlak veren veba salgını nedeniyle Amiens'ten ayrılıp Paris'e yerleşti ve öldüğü tarih olan 23 Ekim 1688'e kadar orada yaşadı. Kırk beş yaşına geldiğinde henüz hiçbir eser yayımlamamış olması ve doğduğu yer olan Amiens haricinde çok az tanınır olması gayet ilginçtir. Muazzam büyüklükteki eserini ömrünün geriye kalan otuz üç yılı içerisinde tamamlamıştı. Eğer kendi çalışmasında kullandığı eserlerin orijinalleri şu an elimizde mevcut olmasaydı, Du Cange'in çalışmaları sayı itibariyle gerçekten inanılmaz olacaktı. Onun biyografisini yazan şöyle demişti: Bir on sekizinci yüzyıl bilgini acayip bir coşku nöbetiyle şöyle haykırmıştı "Bu kadar çok okuyup, çok düşünüp, çok yazarken nasıl elli yıldır evli ve kalabalık bir ailenin babası olunabilir?"[2]

Du Cange'nin Bizans tarihi üzerine yazdığı seçkin eserleri şunlardır: *Frank İmparatorları Zamanında Konstantinopolis İmparatorluğu'nun Tarihi (Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français)*; bu eser Du Cange tarafından ömrünün sonlarına doğru gözden geçirilmiş, fakat eserin revize edilmiş hali XIX. yüzyıla kadar yayımlanmamıştır. *Bizanslı Aileler Üzerine (De familiis byzantinis)* isimli eserinde şecereler hakkında çok zengin malzeme mevcuttur. *Hıristiyan Konstantinopolis (Constantinopolis Christiana)* isimli eserde şehrin 1453 yılına kadarki topografyasına dair oldukça ayrıntılı ve kesin bilgiler verilmektedir. Son iki eser *Historia Byzantina duplici commentario illustrata* ana başlığı altında bilinmektedir.

Ölümünden üç ay önce Du Cange folyo halinde iki cilt olarak *Ortaçağ Yunanca Sözlüğü (Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis)* isimli eserini yayımladı. Rus Bizans araştırmacısı V. G. Vasilievsky'e göre, bu eser "eşi benzeri olmayan, ancak bir ihtimal bilim adamlarından oluşan bir akademinin altından kalkabileceği bir derleme"[3] çalışmasıydı. Du Cange'in bu eseri bugün bile özelde Bizans çalışanlar, geneldeyse ortaçağ tarihi çalışanlar için vazgeçilmez bir sözlük konumundadır. Altına imza attığı bütün bu özgün çalışmaların yanı sıra Du Cange, pek çok seçkin Bizans tarihçisinin yazmalarının standart edisyonlarını yaptı. Du Cange'nin, Bizans üzerine çalışma yapan bilim adamları için çok büyük önem arz eden bir diğer muazzam eseri *Ortaçağ Latince Sözlüğü*'dür. *(Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis)*

---

2 L. Feugère, *Étude sur la vie et les ouvrages de Ducange*, 9.

3 V. Vasilievsky, *A Survey on Works on Byzantine History*, 139. Bkz. yayımcı Jean Amission'un Du Cange yazdığı mektuplar, H. Omont "Le Glossaire grec du Du Cange. Lettres d'Amisson à Du Cange relatifs à l'impression du Glossaire (1682-88)," *Revue des études grecque*, V (1892), 212-49

Bütün ömrü boyunca çok sağlıklı bir hayat süren Du Cange 1688 senesi haziran ayında aniden hastalandı ve aynı yılın ekim ayı içerisinde, aile üyeleri onun hasta yatağının başucundayken yetmiş sekiz yaşında hayata gözlerini yumdu. Du Cange'nin naaşı Saint-Gervais Kilisesinde toprağa verildi, fakat onun mezarından geriye bir iz kalmadı. Paris'in uzak bir köşesinde dar bir sokak bugün hâlâ "Rue Du Cange"[4] ismini taşır.

Diğer Fransız Yazarlar: Bu alanda çalışan tek Du Cange değildi. Aynı dönemde Mabillon (1632-1707) belgeler ve buyruklar hususunda tamamen yeni bir bilim dalı açılmasına vesile olan ölümsüz *Resmi Belgelere Dair* (*De re diplomatica*) isimli eserini yazmıştı. XVIII. yüzyılın ilk yılları, Montfaucon (1655-1741) tarafından yazılan ve değerini hâlâ koruyan çok önemli bir eser olan *Yunan Paleografisi*'nin (*Palaeographia Graeca*) yayımlanmasına şahit olmuştu. Bu dönemde yine, Ragusalı bir Benedik keşişi olan ve Paris'te yaşayıp eserini de burada kaleme alan Banduri (1670-1743) hacimli eserini yayımlandı. Onun 1711 senesinde yayımlanan *Doğu İmparatorluğu (Imperium Orientale)* isimli eseri Bizans dönemi coğrafyası, tarihi topografyası ve arkeolojisi için çok zengin bir malzeme sunmaktadır. Yine nerdeyse bu eserle aynı dönemde Dominikan rahibi Le Quien (1661-1733) tarafından kaleme alınan *Hıristiyan Doğu (Oriens christianus)* isimli eser Hıristiyan Doğu üzerine özel vurgularıyla, zengin bir tarihi bilgi koleksiyonu sunmaktadır.[5]

XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Fransa hiç şüphesiz Bizans üzerine yapılan çalışmaların önde gelen merkeziydi ve bu dönemde vücuda getirilen Fransızca eserler halen Bizans araştırmalarında büyük önem arz etmektedir.

XVIII. Yüzyıl ve Napoléon Çağı

Aynı yüzyıl içerisinde Fransa'daki durum değişti. Geçmişin reddiyle, dine karşı şüpheci tavrıyla ruhban sınıfının ve baskıcı monarşi yönetiminin elinde bulundurduğu güce ciddi eleştiri getirmesiyle vasıflandırılan Aydınlanma Çağı'nın, Bizans İmparatorluğu tarihi içerisinde ilgi duyacağı

---

4 Bkz. Feugère, *Étude sur Ducange*, 67-71. Günümüz bilim adamlarından olan Étienne Baluze tarafından onun hastalığı ve ölümü hakkında yazılmış oldukça enteresan bir mektup, *Chronicon Paschale*, II, 67-71'de görülebilir. Du Cange hakkında memnuniyet verici bir biyografi mevcut değildir.

5 Bkz. J.U. Bergkamp, *Dom Jean Mabillon and the Benedictine Historical School of Saint-Maur*; zengin bir bibliyografya, 116-19. S. Salaville "Le second centenaire de Michel le Quien (1733-1933)," *Échos d'Orient*, XXXII (1933), 257-66. James Westfall Thompson, "The Age of Mabillon and Mountfaucon," *American Historical Review*, XLVII (1942), 225-44.

herhangi bir husus artık mevcut olamazdı. Ortaçağ tarihi, karanlığın ve cehaletin kaynağı olarak değerlendirilip insanlık tarihinin "Gotik, barbar" vasıflara haiz bir bölümü olarak görülmekteydi. Bu döneme ait en ufak bir çalışma yapmaksızın, XVIII. yüzyılın en seçkin beyinleri ortaçağ Yunan tarihi hakkında acımasız eleştiriler yapmaktaydılar. Roma tarihinin imparatorluk dönemini eleştirirken Voltaire ekleme yapar ve "Ayrıca Tacitus zamanından başlayan Roma tarihinden daha saçma bir tarih vardır, o da Bizans tarihidir. Bu değersiz bilgi koleksiyonu kuru gürültüden ve mucizelere dair anlatılardan başka bir şey barındırmaz. Bu tarih, insanlığın hafızası için bir utançtır."[6] Ciddi bir tarihçi olarak Montesquieu şöyle yazmıştı; VII. yüzyılın ilk başlarından itibaren "Yunan İmparatorluğu'nun tarihi bir sürü isyanın, fitnenin ve ihanetin anlatısından başka bir şey değildir."[7] Büyük İngiliz tarihçi Gibbon'ın eserleri de büyük oranda XVIII. yüzyıla hâkim ideolojinin etkisinde kalmıştı.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve Bizans tarihine karşı olumsuz ve aşağılayıcı bir dil kullanan bu anlayış, Fransız Devrimi esnasında da geçerliliğini koruyup XIX. yüzyılın ilk dönemlerine kadar mevcudiyetini muhafaza etti. Tanınmış Alman filozof Hegel (1770-1831) *Tarih Felsefesi Üzerine Dersler* isimli eserinde şöyle yazmıştı: "Bizans İmparatorluğu, kendi bünyesinde hayat bulan her türden ihtiras neticesinde yolunu kaybetmişken dışarıdan da, imparatorların ancak çok cılız bir mukavemet gösterebildiği barbarlar tarafından sarılmıştı. İmparatorluk topraklarında sürekli bir güvenlik endişesi hâkimdi. Genel görüntü mide bulandıran bir eblehlik manzarasını gözler önüne sermekteydi. Rezilane tutkular insanda vücut bulabilecek ne kadar asil duygu ve iş varsa bunların gelişimini engellemişti. İsyan başlatan generaller, saraydakilerin entrikaları vasıtasıyla veya kendi icraatları nedeniyle tahtlarından indirilen imparatorlar, şehvetlerine kendilerini teslim etmiş kadınlar ve her türden ahlaksızlıklar– işte bunlar tarihin gözlerimizin önüne serdiği sahnelerdi. Ta ki XV. yüzyılın ortalarına (1453) kadar ayakta kalmış olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun çürümüş bedeni dinç Türklerin gücü karşısında paramparça oldu."[8]

Devlet adamları herhangi bir şey hakkında, onun değersizliğine vurgu yapacakları zaman Bizans örneğini verdiler. Yüz Gün[9] esnasında I.

---

6 *Le pyrrhonisme de l'histoire*, böl. XV.

7 *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, terc. J. Baker, böl. XXI, 437.

8 *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, III, böl. 3, "Kapitel." Bkz. *Lectures on the Philosophy of History*, terc. J. Sibree, 353

9 Yüz Gün, Birinci Fransa İmparatorluğu imparatoru Napoléon Bonaparte'ın 1814 Fontainebleau Antlaşması gereğince sürgün edildiği Elbe adasındaki sürgünden kaçarak Paris'e dön-

Napoléon, 1815 senesi haziran ayında Senatoya hitaben yaptığı konuşmada şöyle söylemişti: "Ülkemizi kurtarmama izin verin...dört bir yandan barbarlarla kuşatılmışken, koç başları sur kapılarını döverken, kendi içerisinde saçma sapan kavgalara boğulmuş olmasından dolayı, gelecek nesiller için alay konusu olan Bizans İmparatorluğu örneğini takip etmeyelim."[10]

XIX. yüzyılın ortalarına kadar, bilim çevrelerinde ortaçağ tarihine dair hâkim olan bakış açısında bir değişiklik olmadı. Devrim sonrasındaki fırtınalı dönem ve Napoléon Savaşları'ndan sonra Avrupalılar ortaçağı farklı bir gözle görmeye başladılar. Tarihin bu "barbar, gotik" dönemine yönelik ilgide bir uyanış meydana geldi. Bizans tarihi bir kez daha ciddi ilmi çalışmaların konusu haline geldi.

Montesquieu: XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Aydınlanma Çağının en meşhur temsilcilerinden Montesquieu (1689-1755), *Roma'nın Büyüklüğünün ve Çöküşünün Sebepleri Üzerine Düşünceler (Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence)* isimli eserini 1734'te yayımladı. Bu kitabın ilk bölümü Roma şehrinin kuruluşundan başlayarak Roma İmparatorluğu'nun gelişimi hakkında kısa, oldukça ilginç, fakat mükemmel bir safahat sunarken, 1453'te Türklerin Konstantinopolis'i fethiyle biten kitabın son dört bölümü Bizans dönemine ayrılmıştı.

Bu eser, çok doğal olarak, XVIII. yüzyılın yaygın anlayışının bakış açısı altında kaleme alınmıştı ve eserde çok açık bir şekilde görüldüğü üzere, bu dönem tarihini ele alırken Montesquieu doğru bir bakış açısı yakalamıştı. Bizans tarihini Roma tarihinin bir devam olarak ele almıştı. Kendisinin de ifade ettiği üzere, MS II. yüzyıldan itibaren "Roma İmparatorluğu" yerine "Yunan İmparatorluğu" ifadesini kullanmıştı. Onun, imparatorluk tarihine olan yaklaşımı oldukça sertti.

Montesqueiu, Bizans İmparatorluğu'nun sosyal bünyesinde, dini hayatında, savaş tekniklerinde pek çok organik kusurun mevcut olduğunu, böylesine çürük bir siyasi yapının nasıl olup da XV. yüzyılın ortalarına kadar mevcudiyetini devam ettirdiğini anlamanın güç olduğunu söylemekteydi. Ona göre, bu sorunun cevabını bulmak çok daha önemliydi ve kitabının son bölümünü imparatorluğun tarih sahnesindeki mevcudiyetini uzatan faktörlerin neler olduğunu açıklamaya ayırdı. Birbiri ardına zaferler kazanan Arapların kendi aralarındaki çekişmeler, "Yunan ateşi"nin

düğü 20 Mart 1815 tarihi ile kral XVIII. Louis'nin Fransa tahtına döndüğü 8 Temmuz 1815 tarihleri arasındaki 111 günlük dönemi anlatır. –çn.

10 *Moniteur*, 13 Haziran 1815. Bkz. H. Houssaye, *1815*, I, 622-23.

icadı, Konstantinopolis'in canlı ticaret hayatı, barbar kavimlerin Tuna bölgesinde istihdam edilmesi ve böylece imparatorluğu yeni istila dalgalarından koruması gibi unsurların imparatorluğun olması gerekenden daha fazla yaşamasına olanak sağladığına işaret etti. "Böylece, kötü yönetim nedeniyle imparatorluk her geçen gün zayıflarken, dış mihraklar tarafından alışılmadık bir biçimde imparatorluğa yardım edildi," şeklinde yazmıştı. Türkler tarafından tehdit edilen ve Palaiologos hanedanına mensup son imparatorun yönetimindeki imparatorluk, Montesquieu'ya, "okyanusa karışıp yok olmadan hemen önce coşkun bir ırmak görünümü arz eden" Rhine nehrini hatırlatmaktadır.

Her ne kadar Montesquieu'nun asıl ilgi alanı Bizans tarihi dışındaysa ve ortaçağ hususunda o döneme has genel tepeden bakışı paylaşsa da, bugün bile ilgiyle okunabilecek olan ve insanı düşünmeye sevk edecek sayfalar geride bırakmıştı. Montesquieu hakkında araştırma yapan günümüz araştırmacılarından Fransız bilim adamı A. Sorel, Montesquieu'nun kitabında Bizans İmparatorluğu'na ayırdığı sayfaların "ustalıkla kaleme alınmış, anlatı ve yorumlama hususunda bir model," olduğunu ifade etmişti.[11]

Gibbon: Meşhur *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* (*History of the Decline and Fall of the Roman Empire*) isimli eserin yazarı İngiliz Edward Gibbon da (1737-94) XVIII. yüzyılın yetiştirdiği ünlü bir tarihçiydi. Gibbon 27 Nisan 1737'de dünyaya geldi. İlk eğitimini, kısmen özel hocaların gözetimi altında Westminster'de aldı. Daha sonra 1752'de Oxford, Magdalen College'e kaydoldu. Burada kısa bir ikâmetten sonra İsviçre'ye, Lozan'a gitti ve burada bir Kalvencinin gözetiminde eğitimini devam ettirdi. Burada beş yıl kalan Gibbon zamanının çoğunu Fransızca çalışarak, klasik edebiyata ait eserleri, en önemli tarihi ve felsefi eserleri okuyarak geçirdi. Bu uzun ikâmetin Gibbon'un hafızasında çok derin bir etkisi oldu ve İsviçre onun ikinci vatanı haline geldi. Daha sonra kendisinin de kaleme aktaracağı üzere: "Artık kendimi bir İngiliz hissetmemeye başlamıştım. On altı yaşından yirmi bir yaşına kadar, o gençliğin değişken çağlarında, alışkanlıklarım, fikirlerim ve duygularım farklı bir şekil almaya başlamıştı. İngiltere'ye dair hatırladıklarım artık çok uzak bir zamana ait zayıf hatıralardı ve neredeyse hafızamdan silinmek üzereydiler. Kendi anadilim gün geçtikçe bana daha az tanıdık gelmekteydi. Daimi bir sürgün tarzında talihin bana sunduğu mütevazı özgürlük teklifini, seve seve kabul edecektim."

---

11 *Montesquieu* (2.ed., 1889), 64.

Gibbon, Lozan'da "o dönemin en sıra dışı kişisi olan –şair, tarihçi ve filozof– Voltaire'i görme hazzına" sahipti.[12]

Londra'ya dönüşü üzerine Gibbon 1761'de ilk çalışması olan ve Fransızca kaleme aldığı *Literatür Çalışması Üzerine Bir Makale (Essai sur l'étude de la litérature)* isimli eserini kaleme aldı. Bu eser Fransa ve Hollanda'da sıcak bir ilgiyle karşılaşırken, İngiltere'de herhangi bir karşılık görmedi. Sonraki iki buçuk yıllık süreçte Gibbon, İngiltere ile Fransa arasındaki Yedi Yıl Savaşları esnasında Hampshire milis kuvvetlerinde görev yaptı. 1763 senesinde Paris üzerinden sevgili şehri Lozan'a geçti. O yıl, İtalya'da seyahat etti ve bu seyahati esnasında Floransa, Napoli, Venedik ile diğer İtalyan şehirlerini dolaştı. Gibbon'un Roma'daki ikâmetgâhı onun sonraki kariyeri açısından oldukça önemliydi. Çünkü Roma'da geçirdiği süre içerisinde Roma şehrinin tarihine dair bir eser yazma fikri Gibbon'un zihninde filizlenmişti. "1764 senesi ekim ayının on beşinci günü Capitol'un harabeleri arasında oturmuş düşünürken ve çıplak ayaklı keşişler Jüpiter Tapınağı'nda akşam dualarını ederken, Roma şehrinin gerileyişi ve çöküşü hakkında bir eser kaleme alma fikri ilk kez aklıma geldi,"[13] diye yazmıştı. Gibbon'ın ilk planı sadece Roma şehrinin tarihini yazmak şeklindeydi; sonrasındaysa bu plan hem Batıyı hem de Doğuyu içine alacak şekilde bütün Roma İmparatorluğu tarihini kapsayan ve 1453'te Konstantinopolis'in düşüşüne kadarki zamanı uzanan bir tarih eseri hüviyetine büründü.

Londra'ya ikinci kez dönüşü üzerine Gibbon müstakbel eserini yazarken kullanacağı malzemeleri toplamaya başladı. Augustus zamanından başlayan Roma tarihinin ilk cildi 1776'da yayımlandı. Kitabın elde ettiği satış başarısı inanılmazdı. Çıktıktan birkaç gün sonra kitabın birinci baskısı tükenmişti. Gibbon'ın aktardığına göre, kitap "her masanın üzerinde, hatta her tuvalette"[14] yerini almıştı. XVIII. yüzyılın baskın görüşüyle ahenk içinde olarak din hakkındaki kendi düşüncelerini de yansıtmış olduğu sonraki ciltler ise, özellikle İtalyan Katolikler başta olmak üzere, çok şiddetle eleştirilmişti.

Gibbon'ın hiç değişmemiş olan bir arzusu vardı; Gençlik yıllarında ona okul olan ve hayatının inişli zamanlarında ona sığınak olan Lozan'da yaşamak. Nihayet Lozan'a yaptığı ikinci ziyaretten yirmi yıl sonra özgür biçimde hayatını Lozan'da idame ettirebilecek maddi birikime sahip olmuştu. Sonunda gözdesi olan şehre döndü, burada eserini tamamladı. Çok

12 *The Autobiographies of Edward Gibbon*, ed. J. Murray, 148, 152.
13 *A.g.e.*, 302.
14 *A.g.e.*, 311.

uzun yıllar sonucunda eserini tamamladığı anı kendi kalemiyle şöyle ifade etmişti:

> "1787 senesi Haziran ayının 27. günü veya gecesi saat on bir ile on iki arasında, bahçemdeki çardakta eserimin son satırını yazdım. Kalemi bıraktıktan sonra akasya ağaçlarıyla kaplı olan ve dağları, gölü içinde bulunduran manzaraya nazır yolda birkaç tur attım. Hava ılıktı ve gökyüzünde bir sükunet hâkimdi. Gökte gümüşten bir daire gibi parlayan ayın aksi sulara düşmüştü ve bütün doğa derin bir sessizliğe gömülmüştü. Özgürlüğümü tekrar kazanmış olmaktan dolayı duyduğum ilk neşeyi ve belki de ünümü tesis etmiş olmaktan aldığım hazzı saklamayacağım. Fakat gururum bir süre sonra yerini tevazuya bıraktı ve çok eski ve iyi anlaştığım kadim bir dostumdan ayrılıyor olmamdan kaynaklanan bir melankoli ruhuma yayıldı. Bundan dolayı istikbaldeki durumum her ne olursa olsun, bir tarihçinin hayatı çok kısa ve o derecede de değerli olmalıydı."[15]

Fransız Devrimi'nin o dağdağalı atmosferi içerisinde Gibbon, İngiltere'ye dönmek zorunda kaldı ve 1794 senesinin ocak ayında hayata gözlerini yumdu.

Gibbon, tarih alanında olduğu kadar edebiyat alanında da seçkin bir yere sahip olan çok az sayıdaki kişilerden birisiydi. Eserlerini kaleme alırken kullandığı tarz, onunla çağdaş olan bir tarihçinin, Gibbon'ı Tukidides ve Tacitus ile karşılaştırmasına neden olmuştu. Gibbon geride mükemmel bir otobiyografi bırakmıştı. Onun otobiyografisinin editörlüğünü yapan İngiliz Birkbeck Hill şöyle demişti: "Bu eser o kadar kısaydı ki, iki adet mum kullanımı süresinde okuyup bitirebilirsiniz. İçeriğinde öyle ilginç şeyler var ve hem barındırdığı fikirler hem de tarzıyla sizi öylesine cezbeder ki ikinci, hatta üçüncü defa okuyabilir ve her okuyuşunuzda, ilk seferde aldığınız hazzı tekrar alabilirsiniz."

İçinde yaşadığı dönemin yaygın fikirlerini yansıtarak Gibbon eserinde şu fikri ileri sürmüştü: "Barbarlığın ve dinin zaferini tasvir ettim." Diğer bir deyişle, Gibbon'a göre, MS II. yüzyıldan sonra insanoğlunun tarihsel gelişimi geriye doğrudur. Bugün için, Gibbon'ın Hıristiyanlık hususunda kaleme aldığı bölümler tarihsel ilgiden çok fazla bir şey değildir.

Gibbon'a dair günümüzde yapılan değerlendirmeleri etkileyen birkaç husus var. Onun zamanına göre şu an tarihsel değere haiz elimizdeki malzeme daha fazla ve tarihin kendisine mesele yaptığı hususlar değişiklik arz etti. Kaynak değerlendirmesi daha eleştirel bir şekilde yapılmakta ve kaynaklar arasındaki ilişkiler ağı daha net bir şekilde tanımlanmış durumdadır. Nümizmatik, epigrafi, mühürbilim ve kağıtbilim gibi bilim

15 *A.g.e.*, 333-34.

dalları da tarihsel araştırma sahasında kullanılan bilimler arasına dahil edilmişlerdir. Dahası Gibbon, Yunanca hususunda uzman değildi. İmparator I. Anastasios'un ölümüne, yani MS. 518 tarihine kadar olan döneme dair malzemeler hususunda, onun selefi olan Fransız âlim Tillemont'un 1692'de yayımlanmaya başlanan *İmparatorların Tarihi (Histoire des Empereurs)* isimli meşhur eserine çok şey borçluydu. Gibbon'ın eserinde bu döneme ait yaptığı tartışma, eserde yer alan diğer dönemlere nazaran daha ayrıntılı ve kesinlik ifade etmektedir.

Kitabın daha sonraki dönemleri, yani Doğu Roma veya diğer bir deyişle Bizans İmparatorluğu'nu incelediği bölümler hususunda Gibbon pek de başarılı değildi. Bunun bir sebebi kısmen Gibbon'un orijinal kaynaklara ulaşamaması, kısmen de içinde bulunduğu çağın Bizans tarihi hususunda sahip olduğu yaygın düşünce yapısının güçlü etkisi altında kalmasıydı. İngiliz tarihçi Freeman'ın yazdığı üzere:

> "Bizans'ı anlattığı bölümler haricinde, eserinin başka hiçbir yerinde rastlayamayacağımız ölçüde canlı tasvirlerle ve kinayelerle bezediği ve sınıflandırmalar yaparak kaleme aldığı satırlarda, Gibbon'un amacı, hakkında bilgi verdiği kişileri ya da dönemleri okuyucunun gözünde yüceltmek değildi. Aksine, bu bölümlerde onun güçlü kalemiyle birleşen istihza ve küçültme içeren cümleler tam bir bütünlük arz etmekteydi. Anlatısını yaptığı herhangi bir dönem veya kişinin zayıflığını gözler önüne sermek için dipnotlar kullanmaya düşkündü. Herhangi bir kişi veya şey için coşkulu bir hürmet gösterisi hususunda Gibbon'da bir kabiliyet yoktu. Bu şekilde ele alınan herhangi bir tarihi olay ya da dönem, okuyucunun zihninde hiçte saygıya layık bir izlenim bırakmayacaktı. Muhtemelen hiçbir tarihi olay böylesi bir muameleden yara bere almaksızın geçemezdi. Diğerleri arasında Bizans tarihi, böylesi bir muamele karşısında ayakta kalabilecek en son tarihti."[16]

Böylelikle Bizans tarihi yanlış bir bakış açısıyla okuyuculara sunulmuştur. Herakleios'un oğlundan tutun da İsaakios Angelos'a kadar, kişilerin safahatları ve bütün imparatorların ailevi meseleleri tek bir bölüme sıkıştırılmıştır. J. B. Bury'nin ifade ettiği üzere, "meselenin bu şekilde alınmış olması, 'Bizans'a ya da diğer bir deyişle 'düşkün' imparatorluğa dair yazarın aşağılayıcı üslubuyla paralellik arz etmektedir."[17] Gibbon'ın, Herakleios'tan sonra imparatorluk içindeki tarihsel safahatı yorumlayış biçimi sadece yüzeysel olmakla kalmayıp, aynı zamanda tarihi olaylar hakkında yanlış bir kanaat oluşmasına da sebep olmaktadır. Bununla birlikte, Gibbon'ın eserini kaleme aldığı dönemde imparatorluğun iko-

16 *Historical Essays* (3. seri, 1879), 234-35.

17 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J.B. Bury, I, liii.

noklastik döneminin, X. ve XI. yüzyılların sosyal tarihinin vs henüz açığa çıkartılmamış ve açıklanmamış olmamasından dolayı, Gibbon'ın elindeki malzemenin kısıtlı olduğu da belirtilmelidir. Bütün bu boşluk ve kusurlarına rağmen, Gibbon'ın eseri hem ilginçtir hem de günümüzde hâlâ değerini muhafaza etmektedir.

Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi'nin ilk baskısı altı cilt halinde 1776-88 arasında Londra'da yayımlandı. O tarihten beri eserin pek çok baskısı yapıldı. XIX. yüzyılın sonunda İngiliz Bizans tarihçisi J. B. Bury, eserin yeni bir edisyonunu yayımladı. Bu yeni edisyonda Bury, eserde zaten var olan çeşitli meselelere pek çok ilginç ve aydınlatıcı bilgiyi, mükemmel bir indeksi ve esere dair oldukça değerli yorumlarını ekledi. Bury'nin yapmış olduğu ekler, Gibbon'ın zamanından sonra konu hakkında yapılmış tarihsel nitelikli çalışmaları kapsamaktaydı. Gibbon'ın eseri neredeyse bütün Avrupa dillerine çevrildi. Bury'nin yaptığı edisyonun yayımlanmasından önce eserin Fransızca tercümesi, meşhur bir tarihçi ve siyasetçi olan Guizot tarafından on üç cilt halinde 1828 senesinde Paris'te yayımlandı. Bu eser barındırdığı tarihi öneme haiz notlar ve eleştiriler nedeniyle gerçekten büyük önem arz etmekteydi. Eserin Rusça tercümesiyse Nevedomsky tarafından 1883-86 yılları arasında Moskova'da yayımlanacaktı.[18]

Lebeau: XVIII. yüzyıl Fransız yazarların Bizans'a karşı takındıkları küçümseyici tavır Fransız Charles Lebeau'yu Bizans tarihine dair olayları ayrıntılı bir şekilde kayıt altına almaktan alıkoyamadı.[19] Lebeau Yunanca bilmediği için orijinal kaynakların tercümelerine bağlı kalmak ve bu tercümelerin kritiğini yapmadan kullanmak zorunda kaldı. Eserine *Histoire du Bas-Empire en commençant à Constantin le Grand* ismini verdi ve onun eseri için seçtiği bu başlık uzun bir süre Bizans İmparatorluğu'na karşı baskın olan aşağılayıcı tavrın sembolü oldu.[20] 1757-86 seneleri arasında yirmi bir cilt yayımlanmış olmasına rağmen, bu eser tamamlanmadan kaldı. Daha sonra altı cilt daha yayımlanmak suretiyle eser tamamlandı, fakat tamamlanmış haliyle bu çalışma günümüzde çok az bir öneme sahiptir. Eser XIX. yüzyılda iki şarkiyatçı, Ermeni tarihi uzmanı olan M. De Saint-Martin ve Gürcü tarihi uzmanı olan M. Brosset tarafından gözden geçirilip eklemeler yapılarak tekrar yayımlandı.

---

18 Bkz. William Chamberlain, "On Rereading Gibbon," *The Atlantic Monthly*, CLXXIV (October, 1944), 65-70, modern zaman okuyucusunun reaksiyonu için.

19 Lebeau'nun birkaç biyografi arasından bkz. "Eloge de Lebeau par Dupuy," *Works*, ed. M. de Saint Martin ve M. Brosset, I, xiii-xxvii.

20 Fransızcada "*bas*" sıfatının iki anlamı vardır; kademe olarak "aşağı" da olmak ve zaman olarak "geç" anlamları vardır. Lebeau'nun "*bas*" sıfatını kullanırken ikinci anlamıyla kullanmıştır.

Saint-Martin şöyle yazmıştı: "Mevcudiyetini ilan ettiğimiz bu çalışma sadece Lebeau'nun eserinin yeni bir versiyonu değildir. Aynı zamanda tarihe dair çalışmalarda kaydedilen ilerlemelere alaka duyan hiç kimsenin, önemini göz ardı edemeyeceği bir çalışmadır."[21] *Histoire du Bas-Empire* ismini taşıyan bu yeni edisyon (Paris, 1824-36) Doğulu ve özellikle de Ermeni kaynaklarından derlenen bol eklemelerden dolayı önem arz etmektedir.

Nougaret: 1799 senesinde Fransız yazar P. J. B. Nougaret, oldukça uzun olan bir başlık altında beş ciltlik bir eser yayımladı. Eserin başlığının kısaltılmış hali şöyleydi: *Anecdotes of Constantinople, or of the Bas-Empire, from the reign of Constantine, its founder, to the capture of Constantinople by Mahomet II, and down to our days...with most striking examples of the vicissitudes of fortune and most extraordinary revolutions.* Bu çalışma genel itibariyle çeşitli çalışmalardan, özellikle de Lebeau'nun *Histoire du Bas-Empire* isimli çalışmasından aktarılan alıntılarla oluşturulmuştu ve tarihi çalışma yönüyle bir değeri yoktur. Eserin önsözündeki Nougaret'in sözleri o dönemin siyasi kaygılarını yansıtmaktadır. Naugaret şöyle söylemektedir: "Gözlerimizin önünde bir felaket meydana gelmekteymiş ve İkinci Roma, Tatarların –ki günümüzde adlarına Ruslar demekteyiz– hâkimiyetine girmekteymiş gibi gözükmektedir... Çünkü Türkler ve Ruslar arasında Fransa'ya karşı korkunç bir ittifak kurulduğundan beri Konstantinopolis'in ismi günümüzde daha sık zikredilmektedir."[22]

1811 senesinde Nougaret beş ciltten oluşan eserini tek bir cilde sığacak şekilde kısalttı ve eserine *Beauties of the History of the Bas-Empire containing most curious and interesting accounts from Constantine the Great down to the capture of Constantinople by Mahomet II.* başlığını verdi. Eserini gençlerin eğitimine ithaf etti: "Hatırda tutulmaya layık bu feci ve kanlı sahneler, gençlerimizin zihninde en faydalı yansımalara kaynaklık edecektir. Günah ve suçun insanlara neler yaptığını gördüklerinde erdemin ne kadar değerli bir meziyet olduğunu görecekler. İhtilallerin sadece tarih sayfalarında anlatıldığı haliyle varlıklarından haberdar olunulduğu bir dönemde yaşamanın, göklerden onlara bahşedilen nasıl bir

---

21 *Histoire du Bas-Empire*, I, xi.1847 senesinde Lebeau'nun çalışmasının beş cilt halinde kısaltılmış bir baskısı yapıldı, *Abrégé de l'histoire de Bas-Empire de Lebeau*, ed. F. Delarue. İlk 22 cildin birinci baskısı Almancaya J.A. Hiller tarafından tercüme edilmişti, *Das Studium der byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis zur Jezt-seit*, 9. N. Iorga'ya göre Lebeau'nun çalışması İtalyancaya da çevrilmişti. Bkz. *Revue historique du sud-est européen*, IX (1932), 428, n. 3.

22 *Anecdotes* (2. ed., 1814), I, xiv-xv.

nimet olduğunu anlayacaklar. Asil ruhlu ve tebasına karşı ihsan sahibi bir prensin yönettiği bir milletin saadetini takdir edebilecekler."[23]

Royou: Fransız Devrimi'nden sonraki Direktuvar'da savcılık yapan ve Restorasyon döneminde tiyatro oyun metinlerinin denetleyicisi olarak görev yapmış bir gazeteci olan J.C. Royou, Napoléon döneminde dokuz ciltten oluşan ve *Konstantin Zamanından 1453'te Konstantinopolis'in Zaptına Kadar Geç İmparatorluk Dönemi Tarihi* (*Histoire du Bas-Empire depuis Constantin jusqu'à prise de Constantinople en 1453*) başlığını taşıyan eserini yazdı. Royou, Fransızca yazılmış olan mevcut bütün tarihlerin, özellikle de "Bas-Empire" başlıklı olanların revizyona ihtiyaç duyduğunu söylemiş, Lebeau'nun eserinin "her ne kadar bazı kıymetli yönlere sahipse de okunması zor bir eser" olduğunu iddia etmişti. Royou'nun gözünde Lebeau, "tarihin geçmişte olan her şeyin kayıt altına alınıp anlatıldığı değil, aksine özünde enteresan şeyler barındıran olayların anlatıldığı bir yer olduğunu unutmuştu. İnsana bir şey öğretmeyen veya haz almasına vesile olmayan her ne olursa olsun, tereddütsüz elenmeliydi."

Royou "genç nesiller imparatorlukların çöküş sebeplerinin araştırılması sayesinde gelecekte kendi imparatorluklarının çöküşünü engelleyebilecek, eğer bu olmazsa en azından çöküşünü geciktirebileceklerdi. En son olarak kısmen de olsa Konstantinopolis'te Roma İmparatorluğu'nun gölgesini haz alarak görebileceğiz. imparatorluğun arz ettiği görünümü, mevcudiyetinin son bulduğu ana kadar göz kamaştırıcıydı,"[24] demişti.

Royou'nun kaleme aldığı bu tarih eseri ne orijinal kaynaklara dayanmaktaydı ne de herhangi bir referansla desteklenmişti. Yukarıya aldığımız alıntı aslında Royou'nun eserinin geneline ilişkin bize bir fikir vermektedir.

Royou'nun eserinin ardından, şaşırtıcı bir ölçüde üretken bir Fransız yazar olan M. Le Comte de Ségur'un *The History of the Bas-Empire* isimli çalışması boy gösterdi. Bizans tarihinin bütün dönemlerini ele alan onun bu eseri herhangi bir tarihi çalışma değeri taşımamaktadır, fakat Fransız okurları arasında bir hayli rağbet görmüş ve kitabın birkaç edisyonu yapılmıştır.[25]

---

23 *A.g.e.*, 6.

24 *Histoire du Bas-Empire*, giriş.

25 *A.g.e.* Çeşitli edisyonlar için bibliyografyaya bkz. Ben 7. edisyonu kullandım.

XIX. Yüzyıl Ortalarından Günümüze Bizans Çalışmaları

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Bizans İmparatorluğu tarihi üzerine ciddi çalışmalar ortaya çıkmaya başladı.

***Finlay*:** Bizans hususunda yapılan tarihi çalışmalar büyük ölçüde İngiliz tarihçi George Finlay'ın *A History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time (B.C. 146-A.D. 1864)* ile ileri bir seviyeye taşındı. Gibbon gibi, Finlay de geride, bir hayli ilginç olan kendi hayatı ve bu hayat macerası içerisinde çalışmasına etki eden faktörlerin neler olduğu hakkında bize ışık tutan bir otobiyografi bırakmıştı. 1799 senesinde İngiltere'de doğan Finlay ilk eğitimini orada aldı. Daha sonra kendisine kariyer olarak hukuku seçti ve Roma hukuku üzerine çalışmalarını tamamlamak üzere Almanya'nın Göttingen şehrine gitti. Genç Finlay yanından ayrılırken amcası ona "Evet George, Roma hukuku hakkında sıkı çalışacağını umuyorum, fakat seni bir sonraki görüşümden önce Yunanları ziyaret edeceğini tahmin ediyorum,"[26] demişti. Amcasının bu sözlerinin ne kadar gerçeği yansıttığı ileride anlaşılacaktı.

O dönemde patlak veren Yunan İsyanı bütün Avrupa'nın dikkatini üzerine çekmişti. Roma hukuku çalışmak yerine, Finlay Yunan tarihi üzerine geniş okumalar yaptı ve Yunanca çalıştı. 1823'te Yunanistan'da yaşayan insanların hayatına aşinalık kazanmak amacıyla orayı ziyaret etmeye karar verdi. Ayrıca Yunan isyanının başarıya ulaşması için kendisinin yapması gereken ne varsa yapmaya karar verdi. Yunanistan'da kaldığı 1823 ve 1824 senelerinde Yunanistan'daki isyan hareketine destek vermek için bölgeye gelmiş olan ve beklenmedik bir zamanda hayata gözlerini yuman Lord Byron'la sık sık buluştu. 1827'de İngiltere'ye yaptığı kısa bir ziyaretten sonra Finlay Yunanistan'a döndü ve Atina kuşatmasını kaldırmak için harekete geçmiş olan General Gordon'un birliklerine katıldı. Finlay'a göre, Kont Capodistria'nın Yunanistan'ın lideri olarak dönmesi ve Avrupa'nın üç büyük devletinin himayesine girmesi Yunan halkına barışçıl bir ortamda ilerleme şansı sağlamıştı. Yürekten bir Helenist olan ve kurulmakta olan yeni devletin geleceğine dair sağlam bir kanaat sahibi olan Finlay, bu fikre öyle derin bir tutkuyla bağlanmıştı ki, Hellas'ın yurdunu kendine anavatan olarak seçmeye karar verdi. Burada bir arazi satın aldı ve mülkünü şenlendirmek için elindeki bütün parayı harcadı. İşte o vakitler Finlay, Yunan İsyanı'nın tarihini yazma hususunda düşünür oldu. Bu çalışmaya hazırlık amacıyla bölgenin tarihi hakkında araştırmalar yapmaya başladı. Kademeli olarak Finlay'ın kaleminden Yunan tarihine dair seri halinde çalışma-

26 Finlay'ın otobiyografisi için bkz. onun *History of Greece*, ed. H.F. Tozer, I, xxxix-xlvi.

lar çıkmaya başladı. Onun, MÖ 146 ile MS 717 seneleri arasında cereyan eden olayların anlatıldığı *Greece Under the Romans* isimli eseri 1844'te yayımlandı. On yıl sonraysa *History of the Byzantine and Greek Empires from 716 to 1453* piyasaya çıktı. Bu eserleri de modern dönem Yunan tarihini konu alan iki kitap takip etti. Finlay daha sonra bütün eserlerini dikkatlice gözden geçirip yeni bir edisyon hazırlamaya karar verdi. Fakat bu tasarısını gerçekleştiremeden 1875 senesi Ocak ayında hayata gözlerini yumdu. Genel bir çalışma olarak, *A History of Greece from Its Conquest by the Romans to the Present Times (B.C. 146-A.D. 1864)*, 1877 senesinde H. F. Tozer tarafından yedi ciltlik bir edisyon halinde ve ilk cildin giriş kısmında Finlay'ın otobiyografisi bulunacak şekilde yayımlandı. Eserin günümüzde kullanılması gereken nüshasıysa işte bu son edisyonudur.

Finlay'a göre, Yunan tarihi bir zamanlar antik dünyanın en yüksek medeniyet seviyesine ulaşmış bir milletin yirmi yüzyıl boyunca yabancı güçlerin boyunduruğu altında maruz kaldığı felaketlerin ve bozulmanın tarihidir. Bununla birlikte, bu milletin ne ulusal karakteri ne de tutkusu kökünden kazınabilmiştir. Tarihçiler, bu kadar değişikliklere maruz kalmış olmasına rağmen, hâlâ bağımsız bir devlet kurma ülküsünü taşıyan bu milletin tarihini görmezden gelmemelidir. Finlay'ın gözlemlediğine göre, yabancı güçlerin boyunduruğu altında geçirdiği uzun yüzyıllar boyunca Yunanistan'ın durumu tek bir şekilde gerçekleşen bir dejenerasyon değildi. Önce Romalılar daha sonra da Osmanlıların hâkimiyeti altındayken Yunanlar, çok geniş topraklara yayılmış imparatorluk toprakları içerisinde önemsiz bir bölümü teşkil etmekteydiler. Onların barışçıl karakterleri onlara çok az bir siyasi önem sağlamıştı ve önce Romalı imparatorların sonrasında ise Osmanlı sultanlarının hâkimiyeti altındaki topraklarda vuku bulan büyük değişikliklerin ve patlak veren isyanların Yunanistan üzerinde doğrudan bir etkisi olmamıştı. Sonuç olarak genel anlamda ne Roma tarihi ne de Osmanlı İmparatorluğu tarihi Yunanistan tarihinin bir kısmını teşkil eder. Bizans imparatorlarının hâkimiyeti altında geçen dönemlerse farklıdır, çünkü bu dönemlerde Yunanlar idari mekanizmayla bir tutulmuştu. Bu dönemlerde Yunan milletinin siyasi pozisyonunun farklı oluşu, tarihçilerin bu dönemlerin karakteristiklerini açıklamak için farklı bir yol izlemelerini zorunlu kılmaktadır.[27]

Finlay, yabancı güçlere tâbi bir millet olarak Yunanların tarihini altı bölümde ele alır:

1. Konstantinopolis'e yeni bir idari kimlik kazandıran İsauriali Leo'nun imparatorluk tahtına çıktığı VIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan Roma hâkimiyeti dönemi.

---

27 *A.g.e.*, I, xv-xvii.

2. Daha uygun ifadeyle Bizans İmparatorluğu olarak ifade edilen, edindiği yeni formuyla Doğu Roma İmparatorluğu tarihini içine alan ikinci dönem. İkonoklast imparatorlar tarafından tadil edilip, yeniden şekillendirilmiş ve canlandırılmış olan bu despotluk döneminin kayıtları, monarşi idaresinin müesseselerine dair tarihin kaydettiği en eğitici ve ilgi çekici bilgileri içerir. Bu dönemde Yunanların tarihi imparatorluk hükümetlerinin yıllıklarıyla örülmüştür ve bundan dolayı Bizans İmparatorluğu'nun tarihi Yunan milletinin tarihinin bir parçasını oluşturmaktadır. Bizans tarihi 717 senesinde İsaurialı Leo'nun imparatorluk tahtına çıkışından Konstantnopolis'in 1204 senesinde Haçlılar tarafından zaptına kadar uzanan dönemi kapsamaktadır.

3. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Yunan tarihi farklı kanallardan ilerleyen bir tarih haline gelir. Konstantinopolis'deki Yunan-Romalılar Anadolu'ya kaçıp İznik'te tekrar kendi başkentlerini kurdular. Bazı eyaletlerde, eski imparatorluk müesseselerini yine önceki hallerini muhafaza ederek kurmak suretiyle mevcudiyetlerini sürdürdüler. Altmış yıldan kısa bir süre içerisinde Konstantnopolis'e tekrar sahip oldular. Fakat her ne kadar yeniden kurdukları hükümet mağrur, Roma İmparatorluğu ismini taşıyorsa da, kurdukları idari sistem aslında Bizans devletinin sadece zavallı bir kopyasıydı. Bu üçüncü dönemi Finlay, Yunan Konstantinopolis İmparatorluğu olarak isimlendirmektedir. Bitap düşmüş bu imparatorluk, 1453 senesinde Osmanlılar Konstantinopolis'i ele geçirdiğinde tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

4. Haçlılar Bizans İmparatorluğu'nun büyük kısmını istila ettiklerinde ele geçirilen toprakları Venediklilerle kendi aralarında bölüştüler ve Yunanistan yarımadasında feodal beylikleri bünyesinde barındıran Roman Latin İmparatorluğu'nu kurdular. Latin hâkimiyeti Yunan etkisinin Doğu'daki düşüşüne işaret etmektedir ve akabinde Yunan halkının hem nüfus hem de refah bakımından gerilemesine sebep olmuştur. Bu dönem Konstantinopolis'in 1204 senesinde Haçlılar tarafından zaptından başlayıp 1566 senesinde Osmanlıların Nakşa adasını ele geçirmesine kadarki süreyi kapsamaktadır.

5. Konstantinopolis'in 1204'te Haçlıların eline geçmesi Bizans İmparatorluğu'nun doğudaki eyaletlerini kapsayan ve adına Trabzon İmparatorluğu denilen yeni bir Yunan devletinin kurulmasına sebep olmuştu. Bu yeni teşekkül Yunan tarihi içerisinde ilginç bir bölümü teşkil eder. Bu imparatorluğun yönetim kademesi, Avrupa'dan daha ziyade Asya etkisinin kendisini hissettirdiği Gürcü ve Ermeni hanedanlarına oldukça benzemektedir. Yaklaşık iki buçuk yüzyıl boyunca siyasi gücünden veya

Yunan medeniyetinden daha ziyade, sahip olduğu kaynaklar ve ticari faaliyetler için önem arz eden coğrafi konumu sayesinde kayda değer bir nüfuz sahibi oldu. Yunanistan'ın kaderi üzerinde çok etkisi olan bu imparatorluk 1461'de yıkıldığında çok az bir acıma duygusu uyandırmıştı.

6. Yabancı güçlerin hakimiyetindeki Yunanistan tarihinin son ve altıncı bölümü 1453'ten 1821'e kadar uzanır ve hem Osmanlı idaresi altında geçen yüzyılları hem de Venedik tarafından 1685-1715 arasında işgal edildiği dönemi içine alır.[28]

Finlay, Bizans tarihi çalışmalarına çok önemli katkılarda bulunmuştur. Her ne kadar tarihte tematik devirler halinde dönemlere ayırma işi tartışmalı bir süreç olsa da, adli, sosyal ve ekonomik unsurlarını da dahil ederek, ilk kez Bizans tarihine içerden bir bakış sunarak, dikkatleri imparatorluğun iç tarihine çekmesi yönüyle, Finlay'ın Bizans tarihi için yaptığı dönemlendirme hâlâ tartışmasızdır. Bu elbette seri halinde gerçekleştirilen özgün ve büyük bir çalışmanın sonucu değildir. Böylesine çalışmaların, pek çok mesele üzerinde yapılmasına ihtiyaç vardır. Finlay'ın Bizans'ın dahilinde vuku bulan olayların tarihine dair anlattıklarının çoğunluğu genel mülahazalar üzerine kurulu olup, okuyucuya aktarılırken yakın dönemde vuku bulan tarihi olaylarla aralarında analojiler kurulmuştur. Onun bu muhabere hizmeti, Bizans İmparatorluğu'nun dahilinde vuku bulan olayların tarihine dair ilginç soruların gündeme gelmesine vesile olmuştur. Finlay'ın çalışmaları, her ne kadar modern dönem Yunanistan tarihini yazabilmek için Bizans tarihini çalışmış olmasına rağmen günümüzde bile ilginçliğini korumaktadır.

İngiliz tarihçi Freeman, 1855 senesinde Finlay'ın çalışmasına dair bir değerlendirme yapmıştı. Freeman'a göre, Finlay, çalışmasında derinlemesine özgün bir araştırma yapmış, üzerinde çalıştığı konuyu çok iyi kavramış, fakat hepsinden önemlisi, özgür ve cesur bir ruhla araştırmasını yaparak kendi dönemindeki büyük tarih araştırmacıları arasındaki yerini almıştı. Araştırma alanı olarak seçtiği konunun kapsamı ve bu araştırmayı yapabilmenin zorluğu göz önünde bulundurulduğunda, onun eseri, Gibbon'dan günümüze kadar geçen sürede tarih literatüründe İngiltere'de yapılan en büyük çalışma olarak kaydedilebilir. Finlay, bütün ömrünü hakkında araştırmalar yapıp eserler kaleme aldığı topraklar ve insanlar arasında geçirmişti. Belki de hiçbir büyük tarih eseri, onunki kadar özgünlüğünü günümüz dünyasında vuku bulan olaylardan almamıştı. Güçlü ve uyanık bir zihne sahip biri ve profesyonel anlamda bir araştırmacı olmaktan ziyade, hukuk ve siyasi ekonomi üzerine eğitim almış birisi olarak

28 *A.g.e.*, I, xvii-xix.

Finlay, yaşadığı toprakların durumunu içtenlikle yansıtmış, bu durumun asıl kaynağı olarak düşündüğü iki bin yıllık geçmişi olan sebeplerin izini sürmüştü. Onun çalışmaları, yazıldıkları özel koşulların altında hem bir kazanım elde etmiş hem de kaybolmuşlardı. Freeman, Finlay hakkındaki değerlendirmesini şöyle tamamlamıştı: Ne sıradan bir araştırmacı ne de sıradan bir politikacı tarafından kaleme alınmış hiçbir eser, araştıran, bulduklarını kullanan ve iki bin yıllık bir geçmişin kayıtlarını kendi içinde yaşadığı dünyada tecrübe ettiği problemleri çözmek için kullanan bu münzevi düşünürün çalışmalarındaki özgünlüğün ve kudretin yanına bile yaklaşabilmiştir.[29] Freeman, Finlay'ın antik döneme ait olup günümüze kadar ulaşmış malzemeler vasıtasıyla, geçmişte gerçekleşmiş unsurları analojiler yoluyla açıklamak için yaptığı teşebbüsü hakkıyla idrak etmişti.[30]

Paparrigopoulos: XIX. yüzyılın ortalarında, Bizans tarihiyle ilgilenenlerin dikkati, ömrünü Yunanistan'ın geçmişini araştırmaya adamış, önemli bir bilim adamı ve Atina Üniversitesi'nde profesör olan Constantine Paparrigopoulos'un çalışmalarına çevrildi. 1830'lar ve 1840'lar gibi erken tarihlerde kısa, fakat oldukça ilginç çalışmalar yayımladı. Örneğin *Bazı Slav Kabilelerinin Mora Yarımadası'na Yerleşmesi Üzerine* isimli çalışması 1843'te Atina'da yayımlandı. Fakat bu çalışmalar onun daha sonra yapacağı geniş kapsamlı çalışmalar için sadece bir hazırlık aşamasıydı. Onun hayatının asıl projesi, kendi halkının tarihi üzerine yaptığı çalışmaydı. Onun otuz yıllık emeğinin karşılığı olarak ortaya çıkan beş ciltten oluşan *En Eski Zamanlardan Günümüze Kadar Yunan Halkının Tarihi* isimli eseri 1860 ve 1877 seneleri arasında Atina'da yayımlandı. Bu eserin birkaç edisyonu yapıldı, en son yapılan edisyon çalışması Karolides tarafından gerçekleştirildi ve 1925 senesinde Atina'da yayımlandı. Bu eserde 1821 senesine kadar Yunan halkının tarihi anlatılmaktadır. Modern Yunancayla kaleme alınmış olan eser oldukça hacimli olduğundan kolayca bulunur değildi ve Paparrigopoulos sonradan bu eserin bir özeti hüviyetinde olan ve asıl eserdeki en önemli bulguları barındıran tek bir ciltte toplamaya karar verdi. Bu eseri Fransızca kaleme aldı ve *Helen Medeniyetinin Tarihi (Histoire de la civilisation hellénique)* adıyla 1878 senesinde Paris'te yayımlandı. Ömrünün son yıllarında benzer muhtevada ve Yunanca yazılmış bir eser yayımlamayı tasarlamıştı, fakat eserini

---

29 Freeman, *Historical Essays* (1. ed., 1871), III, 241-43.

30 Finlay hakkında Bkz. W. Miller, "The Finlay Library," *Annual of the British School at Athens*, XXVI (1923-25), 46-66; W. Miller, "The Finlay Papers, George Finlay as a Journalist and The Journals of Finlay and Jarvis," *English Historical Review*, XXXIX (1924), 386-98, 552-67; XLI (1926), 514-25. Finlay'in 1875 olan ölüm tarihi yanlış biçimde 1876 olarak gösterilmiş, Tozer, Cf. *English National Biography*.

tamamlayamadan hayata gözlerini yumdu. Onun ölümünden sonra çalışması *The Most Instructive Results of the History of the Greek People* başlığıyla 1899'da Atina'da yayımlandı. Bu eser, beş ciltlik asıl eserin, ayrıntılı olarak verilen bazı malzemelerin yeniden gözden geçirilmiş hallerini, bazı düzeltmeleri okuyucuya sunan bir özeti hüviyetindedir. Bu eserin son dört cildi Bizans tarihiyle ilgiliydı.

Önyargılı karakteri epey belirgin olmasına rağmen, Paparrigopoulos'un eseri daha çok ilgiyi hak etmektedir. Yazar tarihe ateşli bir vatanseverin saf milliyetçi nazarıyla bakmaktadır. Tarihte gerçekleşmiş bütün önemli fenomenlerde bir Yunan unsuru bulmaktadır. Roma'nın etkisiniyse yüzeysel ve rastlantı eseri olarak değerlendirmektedir. Özellikle, kendisinin de tarihte en gözde dönemi olan İkonoklast imparatorlar dönemine özel bir önem atfetmiştir. Dönemin haiz olduğu dini boyuta kendisini hapsetmeyen Paparrigopoulos, bu dönemi Helen ruhunun derinlerinden çıkıp gelmiş gerçek anlamda sosyal reformları etkilemek için vücuda getirilmiş bir teşebbüs olarak görmüştür. Paparrigopoulos, "belli başlı dini dogmalar bir kenara bırakıldığında ve sosyal değişiklik bakımından değerlendirildiğinde, VIII. yüzyılda vuku bulan Helenik özellik taşıyan reformların, yakın dönemde Avrupa'da meydana gelen reform hareketlerinde görüldüğünü tutkuyla savunmuştu. Bizim şaşkınlık duymamıza vesile olacak şekilde Avrupa'daki reform hareketlerinin savunduğu prensip ve kaidelerin, daha geniş ve sistematik bir biçimde VIII. yüzyılda gerçekleşen reformlarda da bulunduğunu" iddia etmişti.[31] Fakat bu reformlar Bizans toplumu için oldukça radikal ve cüretkâr reformlardı. Bundan dolayı İkonoklastik dönem bu reformlara bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. İşte bu durum Makedonya hanedanının niçin muhafazakâr bir politika izlediğini açıklamaktadır. Helenizm sahip olduğu önemi ortaçağ müddetince muhafaza etmişti. Konsantinopolis'in 1204 senesinde Haçlıların eline düşmesinde herhangi bir iç etmen yoktu. İmparatorluk başkenti sadece Haçlıların fiziksel ve kaba şiddetine maruz kalmıştı. Baskın bir nüfuza sahip Bizans Helenizmi 1204'teki o makus olaydan bir darbe almışsa da, daha sonra XIX. yüzyıldaki modern dönem Yunanların doğrudan etkisi altında kaldığı "modern Helenizm" vasıtasıyla kendini tekrar göstermişti. Böylece Paparrigopoulos'a göre, Helenizm şu veya bu şekilde bütün Bizans döneminde mevcudiyetini sağlıklı bir biçimde devam ettirmişti. Her ne kadar bu Yunan âlimin çalışmalarında çok belirgin bir Yunan milliyetçiliği mevcutsa da, onun *Yunan Halkının Tarihi* isimli hacimli eseri ve Fransızca kaleme alınmış olan *Helen Medeniyeti Tarihi* isimli eseri çok

31 *Histoire de la civilisation hellénique*, 194.

değerli kitaplardır. Paparrigopoulos'un Bizans tarihi çalışmalarına olan başlıca hizmeti İkonoklastik hareketin karmaşıklığına ve taşıdığı öneme işaret etmesidir. Eserlerinde indeks ve referans bölümlerinin olmaması kitaplarının kolayca kullanımına engeldir. Olayların teyit edilmesi ve bir sonuca varılması oldukça zor ve külfetlidir.

***Hopf*.** XIX. yüzyılda Bizans tarihi alanında yorulmak bilmeden çalışan bilim adamları arasında Alman profesör Carl Hopf'un (1832-73) ismi de zikredilmelidir. Westfalya'nın bir yerlisi olan Hopf, bir ortaokul öğretmeninin oğlu olarak dünyaya geldi. Çok erken yaşlarda şaşırtıcı bir hafızaya sahip olduğu ve yabancı dil öğrenimine yatkınlığının olduğu ortaya çıktı. Bonn Üniversitesi'nde eğitimini tamamladıktan sonra orada asistan olarak kaldı ve kendisini tutkuyla, ilmi alanda en çok uğraşmak istediği meseleye, yani 1204'ten sonraki dönemde Frank hâkimiyeti altındaki Yunan tarihini araştırmaya adadı. 1853 ve 1854 senelerinde Hopf ilk seyahatine çıktı. Viyana üzerinden, o günlerde halen Avusturya'nın elinde olan kuzey İtalya'ya gitti. Burada çok yoğun bir çalışma yaparak zamanının çoğunu bazı aile arşivlerine ayırdı. Bu çalışmasının neticesinde Yunanistan ve Ege adalarındaki Frank krallıkların tarihini ele alan monografları ve arşiv belgelerini yayımlandı. Greifswald'da profesör ve daha sonra baş kütüphaneci, Königsberg'de profesör iken de ortaçağ üzerine yaptığı çalışmalarına devam etti. 1861-63 senelerinde ikinci bir seyahate çıktı ve bu sefer Cenova, Napoli, Palermo, Malta, Korfu, Zanti (İskeçe), Siros, Nakşa ve Yunanistan'a giderek muazzam miktarda el yazması malzeme topladı. Eve dönüşünün ardından Hopf bu malzemeleri düzenlerken sağlık durumu bozuldu ve 1873'te, ömrünün ve akademik kariyerinin en verimli döneminde hayata gözlerini yumdu. Frank hâkimiyeti dönemiyle ilgili kaynakları topladığı pek çok koleksiyonun yanı sıra hatırı sayılır miktarda makale ve monograf da yayımlamıştı.

Hopf'un en önemli ve değerli eseri *Ortaçağın Başlangıcından Son Zamanlara Kadar Yunanistan Tarihi*'dir (*Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit, 1867-68*). Bu eser, ki özellikle Hopf'un bizzat kendisinin topladığı el yazmaları kullanılarak kaleme alınan bölüm, yazarın orijinal kaynakları ne ölçüde yakından tanıdığını göstermektedir. Hopf kitabının çoğunu Doğu'daki Frank hâkimiyeti dönemine ayırmıştı. Muazzam bir arşiv malzemesi üzerine anlatısını kuran Hopf bu hâkimiyetin dışarıdan bakılan bir gözle tarihini yazan ilk kişiydi. Bunu yaparken de sadece önemli merkezleri ve şehirleri almıyor aksine Ege denizindeki küçük adaları da anlatısına dahil ediyordu. Hopf'un topladığı el yazmalarının hepsi yayımlanmadı. Bu nedenle, Hopf'un kita-

bının üzerlerine inşa edildiği orijinal kaynakların kitap içerisinde kapladığı yer göz önünde bulundurulursa, pekâlâ Hopf'un kitabı özgün bir orijinal kaynak olarak değerlendirilebilir. Hopf'un yazdığı tarih eserinde Yunanistan'daki Slav mevcudiyeti ayrıntılı bir şekilde analiz edilmektedir. Fallmerayer'in ileri sürdüğü, günümüzde Yunanistan'da yaşayanların damarlarında antik dönemde yaşamış olan Yunanlara ait bir damla bile kanın bulunmadığına ve aksine onların atalarının ortaçağda Yunanistan'ı işgal eden Slavlar ve Arnavutlar olduğuna dair iddiaya, belge ve bulgularla destekleyerek karşı çıkmıştır.[32] Maalesef Hopf'un bu değerli çalışması, sirkülasyonu çok zor olan eski *Genel Sanat ve Bilim Ansiklopedisi*'nde (*Ersch-Gruber, Allgemeine Encyklopädie der Wissen-Schaften und Künste, vols. LXXXV and LXXXVI*) yayımlanmıştır. Bu kifayetsiz edisyon, araştırmacılar için elzem araçlar olan indeks ve içindekiler bölümlerinden yoksundur. Dahası kitap, yazarı tarafından da tam anlamıyla bitirilememişti. Malzemeler bir plan dahilinde toplanmamış, yazı tarzıysa sıkıcı ve zordu. Fakat bu eser, daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış, muazzam miktarda yeni malzemeleri barındırması sayesinde Yunan ortaçağ tarihinin Frank hâkimiyeti altındaki kısmında yeni sayfalar açmıştır. Hopf'un vücuda getirdiği el yazmalarından oluşan hazine hükmündeki koleksiyon bugün Berlin Milli Kütüphanesi'nde görülebilir. Bu koleksiyon tarihçiler için oldukça zengin bir kaynak hükmündedir.

Daha sonraki yıllarda birkaç Alman bilim adamı Hopf'un kitabını, Yunan ortaçağ tarihi veya Bizans tarihi hakkında okunması daha kolay kitapların yazılması amacıyla kullandı. Bu tarihçiler arasında özellikle ikisinin, Hertzberg ve Gregorovius'un isimleri zikredilmelidir.

Hertzberg: G. F. Hertzberg, bir dönem antik dönem Yunan tarihi ve Roma tarihi alanlarında çalışmış birisiydi. Daha sonra ilgi alanı ortaçağa kayan Hertzberg, genel mahiyete haiz iki eser kaleme aldı: 1876-79 arasında dört cilt halinde yayımlanan *Klasik Dönemin Sonundan Günümüze Kadar Yunanistan Tarihi (Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zum Gegenwart)* ve 1883'te Berlin'de yayımlanan *On altıncı Yüzyılın Sonuna Kadar Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des sechzehnten Jahrhunderts)* isimli eseridir. Bu eserler gerçek anlamda orijinal çalışmalar olmamakla birlikte Hopf'un çalışmalarının, özellikle kolay okunur olmaları sayesinde daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasına vesile olmuşlardır. İkinci kitabın Rusça tercümesi 1896'da

32 Bu mesele 176-79. sayfalarda uzun uzadıya tartışılmaktadır.

P. V. Bezobrazov tarafından Moskova'da yayımlanmıştır. Almanca aslıyla karşılaştırıldığında bu tercüme özellikle çok değerlidir. Çünkü bu tercümede Bezobrazov, konu hakkında mevcut literatür çalışmalarına işaret etmekle kalmamış, aynı zamanda Bizans'ın iç tarihi hakkında çalışma yapan Rus bilim adamlarının çalışmalarından elde edilen başlıca sonuçları da bir ek bölüm halinde okuyucuya sunmuştur. Bu ek bölüm, Hertzberg'in göz ardı ettiği saray seremonileri, el sanatları, esnaf teşkilatı, köyler ve köylüler, taşra yasası, geniş mülkiyet sahipleri karşısında köylülerin himayesi, köylülerin serflik statüsü, serflerin konumu, köylü işgücü kaybı, vergi kayıtları, vergi tahsildarlarının görevlerini kötüye kullanmaları gibi konularla ilgilidir.

Gregorovius: Kendi çalışmasına Hopf'un çalışmalarını temel olarak alan bir diğer bilim adamı, Roma tarihi ve ortaçağ üzerine yazdığı hacimli eserle meşhur olan F. Gregorovius'tur. Bu çalışma yazara, bir diğer antik dönem medeniyet merkezi olan Atina üzerine çalışma fikrini vermişti. Bu çalışmanın sonucunda iki cilt halinde vücuda gelen *Ortaçağ Atina Şehrinin Tarihi (Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter)* başlıklı eser 1889'da Stuttgart'ta yayımlandı. Bu eser Hopf'un çalışmaları temel alınarak meydana getirildi. Gregorovius'a göre, Hopf'un eseri, onun zamanından itibaren yapılan ve gelecekte yapılacak olan çalışmalar için sağlam bir zemin teşkil etmekteydi.[33] Fakat Gregorovius çalışmasında dikkatleri Hopf'un göz ardı ettiği taşradaki kültürel hayat üzerine çekti. Bu meseleyi Gregorovius mükemmel bir şekilde ele aldı. Hopf'un çalışmasından o zamana kadar meydana getirilmiş olan malzemeleri eklemek, arka planda Bizans'ın genel tarihini vermek suretiyle ortaçağ Atina'sı hakkında mükemmel bir açıklama yaptı. Anlatısını XIX. yüzyılda Yunan Krallığı'nın oluşumuna kadar getirdi. Bu eserin değeri ve bu esere dair ilgi mevcudiyetini hâlâ korumaktadır.

Bury: J. B. Bury (1861-1927) Cambridge Üniversitesi'nde bir profesördü. Bizans çalışmalarına dair diğer kitaplarının yanı sıra 395-867 seneleri arasındaki olayları da kapsayan ve üç ciltten oluşan bir genel Bizans tarihi kitabı kaleme aldı. Bu eserin ilk iki cildi 1889 senesinde *Arcadius'tan İrene'ye Kadar Geç Dönem Roma İmparatorluğu Tarihi (A History of the Later Roman Empire from Arcadius to İrene)* ismiyle yayımlandı. Bu iki ciltte Bury, MS 800'den Papa III. Leo tarafından Charlemagne'a Roma'da taç giydirilmesine kadar olan dönemdeki olayları tartışmaktadır. N. H.

33 *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter von der Zeit Justinianos bis zur türkischen Eroberung*, I, xviii-xix.

Baynes, "1889 senesinde *Geç Dönem İmparatorluk Tarihi (History of the Later Empire)* isimli eseri çıkana kadar hiç kimse Bury'nin Bizans çalışmalarındaki bilgisini ve derinliğini görmeye kendisini hazırlamamıştı. Bu şaşırtıcı, öncü bir çalışmaydı ve bu eser sayesinde Bury tarihçi kimliğiyle kendisine bir yer edinmiş oldu."[34] Üçüncü cilt ise yirmi üç yıl sonra *İrene'nin Düşüşünden I. Basileios'un Tahta Çıkışına Kadar Doğu Roma İmparatorluğu'nun Tarihi (A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of İrene to the Accession of Basil I)* ismiyle 1912 senesinde Londra'da yayımlandı. Bu ciltte 802 ve 867 seneleri arasındaki olaylar ele alındı. 1923'te ise bu ilk cildin ikinci edisyonu yayımlandı ve Büyük Justinianos (MS 565) dönemine kadar olan olayları kapsamaktaydı. Bu eser gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir edisyondan daha fazlasıydı ve neredeyse erken dönem Bizans tarihi üzerine yapılmış yeni bir çalışmaydı. Yazarın ifadesiyle ilk iki cilt "Batı Avrupa'nın Alman İşgali" ve ikinci cilt ise "Justinianos Dönemi" olarak isimlendirilebilirdi.[35] 565'ten 800'e kadar olan dönemin tarihi henüz ikinci bir kez gözden geçirilmemiştir. Görünüşe bakılırsa Bury, kapsamlı bir Bizans tarihi yazmaya niyetlenmiş, fakat bu niyetini gerçekleştiremeden maalesef 1 Temmuz 1927'de Roma'da hayata gözlerini kapamıştı.

Bury çalışmasında, Roma İmparatorluğu'na ilişkin bir fikri savunmuştu. Bu fikir, imparatorluğun mevcudiyetinin I. yüzyıldan başlayıp XV. yüzyıla kadar uzandığıydı. Bury, eserin ilk edisyonuna yazdığı önsözde, geç dönem Roma İmparatorluğu dönemi başlığının hatalı ve yanlış anlamaya sebep olacak şekilde kullanıldığını, tarihte bu adı taşıyacak bir dönemin olmadığını ifade etmişti. Hatalı isimlendirmeden dolayı dönem hep yanlış anlaşılmış ve o dönemin özellikleri yanlış bir biçimde resmedilmiştir. Antik dönem dünyasının modern zamanlara dönüşümünün gerçekleştiği bu yüzyılların tarihini anlamaya yönelik atılacak ilk adım, Roma İmparatorluğu'nun mevcudiyetinin 1453 senesine kadar devam ettiği gerçeğini kavramaktır. Roma imparatorları silsilesi, Octavius Augustus'tan başlayıp son Bizans imparatoru Konstantin Palaiologos'a kadar devam etmiştir. Bu bariz gerçek, imparatorluğun sonraki dönemlerini "Bizans" ya da "Yunan" kelimeleri kullanılmak suretiyle anlaşılmaz hale getirilmiştir. "Bizans İmparatorluğu" terimini kullanan tarihçiler genellikle "Roma İmparatorluğu"nun son bulup "Bizans İmparatorluğu"nun başladığı tarih hususunda görüş ayrılığı içerisindedir. Bu ayrılığı belirtmek için çekilen

34 N. H. Baynes, ed., *A Bibliography of the Works of J. B. Bury*, 5-6. Bu mükemmel bir çalışmadır. Bury'nin bir biyografisi 1.-10. sayfalar arasında verilmektedir; ölüm ilanı, s. 124; Bury'nin çalışmalarının bütüncül bibliyografyası, 125-75.

35 Bury, *Later Roman Empire*, giriş, vii.

çizgi bazen Büyük Konstantin'in Konstantinopolis'in temellerini atması iken, bazen Büyük Theodosios'un ölümü, bazen Justinianos dönemi ve bazen de (Finlay'in yaptığı gibi) İsaurialı Leo'nun imparatorluk tahtına çıkışıydı. Bu çizgiyi çekmek adına bir tarih ortaya atan herhangi bir tarihçi başka bir olay veya tarihi aynı maksatla kullanan bir diğer tarihçinin hatalı olduğunu iddia edemez, çünkü bu tamamen ihtiyaridir. Roma İmparatorluğu 1453 tarihine kadar mevcudiyetini yitirmedi. "Bizans," "Yunan," "Roman" ya da "Yunan-Romalı" gibi terimler sadece çok önemli bir gerçeği anlaşılmaz hale getirmek ve bir hatayı ısrarla devam ettirmekten başka bir şey değildir. 1923 senesinde Bury, daha önce "Bizans tarihi" olarak isimlendirilen döneme dair yeni bir isimlendirme teklifinde bulundu ve bu dönemin başlangıç tarihi olarak Büyük Konstantin'in dönemini seçti. Bury, *Geç Dönem Roma İmparatorluğu Tarihi* isimli eserinin ilk bölümüne şöyle bir giriş yapmıştı: "Tarihin sürekliliği, yani günümüzün ve geleceğin geçmiş tarafından kontrol ediliyor olması, genel bir kabul görmüştür ve önemli olduğu düşünülen tarihler temel alınarak yapılan kronolojik sınırlandırmaların, o tarihle ilgili yapılan çalışmalar hariç tutulmak suretiyle, artık eski önemini kaybettiği kabul edilmiştir. Bununla birlikte, doruk noktası diyebileceğimiz devirler, yani geçmişin birikim noktaları, bir yerde bir noktaya ulaşır ve dünyanın gidişatını farklı bir yöne çevirmiş gibi algılanan ve gözle görünen bir değişime sebep olurlar. Roma İmparatorluğu tarihinde böylesi bir birikim dönemi IV. yüzyılın başlarında meydana geldi. Bu yönden Büyük Konstantin döneminin başlangıcı, kelimenin tam anlamıyla imparatorluğun kurucusu Augustus'un döneminden daha yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etti."[36]

Bu nedenlerden ötürü Bury, MÖ 800'lü yılları inceleyen bu iki cildin ilk edisyonunu *Geç Dönem Roma İmparatorluğu Tarihi* diye isimlendirdi. 800 senesinde Charlemagne, Roma'da imparator olarak ilan edildi. Bundan dolayı birbirine rakip olan iki imparatorluğu birbirinden ayırmak için isimlerinin önüne Doğu ve Batı sıfatlarının getirilmesi oldukça doğrudur. Fakat ne kötüdür ki, kullanım alanında "Doğu Roma İmparatorluğu" bu meşruiyete ulaşamadı. V. yüzyılda Doğu ve Batı Roma İmparatorluğu isimlerini duymaktayız. Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne dair referanslar yapılmaktadır. Her ne kadar bu kullanım içinde bir onaylama barındırıyorsa da yanlış bir kullanımdır ve karışıklığa sebep olmaktadır. Yanlıştır, çünkü Roma İmparatorluğu V. yüzyıla kadar bölünmemiş, tek bir parçadır. Her ne kadar bir yerine iki imparator başta bulunuyorsa da

36 *A.g.e.*, I, 1. Bkz. G. Ostrogorsky, "Die Perioden der byzantinischen Geschichte," *Historische Zeitschrift*, CLXIII (1941), 235, n. 1.

ortada iki tane değil, mevcut tek bir imparatorluk vardır. V. yüzyılda iki imparatorluğun mevcudiyetinden bahsetmek en geniş anlamda, emperyal bir hüviyete sahip siyasi bünye teorisini yanlış tanıtmak demektir. Büyük Konstantin'in selefleri olan Konstantius ve Konstans zamanında kimse iki tane Roma İmparatorluğu'ndan bahsetmiyordu. Aynı şekilde Arcadius ile Honorius, II. Theodosios ile III. Valentinianus, I. Leo ile Anthemius arasındaki siyasi ilişki de Konstantin'in çocukları arasında mevcut olan ilişkiyle aynıydı. İmparatorluğun başındaki yöneticiler zaman zaman her ne kadar birbirinden bağımsız, hatta birbirlerine düşman olsalar bile bu durum onların yönettiği imparatorluğu teorik anlamda etkilemiyordu. 476 senesinde çöken bir imparatorluk yoktur. Bu tarih sadece bir sonraki yüzyıl boyunca devam edecek olan ayrışma sürecinin bir evresidir, hatta bu evre en önemli evre de değildir. Romulus Augustus'un tahttan çekilişi Roma İmparatorluğu'nu sarsmamıştır bile, ki bir imparatorluğun çöküşüne sebep olsun. Ne talihsizliktir ki Edward Gibbon "Batı imparatorluğunun çöküşünden" bahsetmekte ve modern dönem yazarları da bu kullanıma onay vermektedirler.

Sonuç olarak Roma İmparatorluğu, MÖ I. yüzyıldan MS XV. yüzyıla kadar mevcudiyetini korumuştur. Ancak 800 senesinden sonrasını ayırmak için Doğu Roma İmparatorluğu'ndan bahsedebiliriz, çünkü bu tarihte batıda bir başka Roma İmparatorluğu kurulmuştur.[37] Bundan dolayı Bury, 1912 senesinde yayımlanan ve 802 senesinden sonraki olayları konu edindiği üçüncü cildi diğer ilk iki ciltten ayirt edebilmek için *Doğu Roma İmparatorluğu Tarihi (A History of the Eastern Roman Empire)* adını kullanmıştı.

Bury, XVIII. yüzyıl filozoflarının ve yazarlarının Bizans tarihine karşı takındıkları yüzeysel tavra işaret etmiş ve dönemlerinin ileri gelen şahsiyetleri olan bu insanların Batı Avrupa medeniyetinin gelişiminde esaslı payı olan unsurların, yani geç dönem Roma İmparatorluğu'nun ve Yeni Roma'nın etkisini tamamen görmezden geldiklerini kaydetmişti.[38] Elbette Bury'nin bu bakış açısı yeni değildi. Roma İmparatorluğu'nun mevcudiyetinin devam ettiği fikri ondan önceki tarihlerde kimileri tarafından da dillendirilmişti. Montesquieu *Romalıların Yükselişi ve Çöküşü Üzerine Düşünceler* (*Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*) isimli eserinde bu fikri ileri sürmüştü. Fakat Bury bu iddiayı alışılmadık derecede kuvvetli bir şekilde ortaya attı ve bu iddianın makul karşılanmasına vesile oldu.

37 Bury, *Later Roman Empire*, I, v-vii. Bu giriş bölümü 2. edisyonda atlanmıştır, fakat hâlâ bizim çalışmamızla ilişkisini sürdürmektedir. Bkz. F. Dölger, "Review:Bury," *Byzantinische Zeitschrift*, XXVI, 1-2 (1926), 97.

38 *A.g.e.*

Onun tarih eseri yakından incelenmeyi hak etmektedir. İmparatorluğun Doğu kısmına ait tarihi anlatırken, 800 senesine kadar imparatorluğun batı kısmını oluşturan bölümdeki olayları da takip etmiştir. Bunu yaparken Roma İmparatorluğu'nun bütünlüğü fikrini de akılda tutarak yapmıştır. Bury kendisini sadece siyasi tarih alanına hapsetmemiştir. Onun kitabındaki bütün bölümler yönetim, edebiyat, sosyal hayat, coğrafya ve güzel sanatlar gibi alanlara ait soruları da barındırmıştır. Monarşi yönetiminin kuruluşuna ve yönetim mekanizmasına ayırdığı ikinci edisyonun ilk iki bölümü, Roma İmparatorluğu tarihi uzmanı bir bilim adamı tarafından, geç dönem Roma İmparatorluğu'ndaki baskın genel durumu en kısa ve iyi şekilde ifade eden bölüm olarak değerlendirilmiştir.[39] Bury, Rusçanın yanı sıra, diğer Slav dillerini de bilmekteydi. Böylelikle Bizans tarihi başlığı taşıyan, Rusça ve Bulgarca yazılmış bütün literatürü tarayıp değerlendirmişti.

Lampros: El yazmalarının ve tarihi metinlerin editörlüğünü aktif olarak yapan ve Athos'taki Yunanca el yazmalarının katalogunu hazırlayan Spiridon Lampros, Atina Üniversitesi'nde profesördü. Onun alana yaptığı başlıca katkı 1886'da başlayan ve ölümünden dokuz yıl önce 1908'de tamamladığı altı ciltten oluşan eseridir. Eserinin ismi *Erken Dönemlerden Konstantinopolis'in Zaptına Kadar Resimli Yunanistan Tarihi*'dir (*Illustrated History of Greece from the Earliest Times to the Capture of Constantinople)*. Akademik camiadan daha geniş bir okuyucu kitlesinin okumasını amaçladığı eserinde Lampros, imparatorluğun nihayet bulduğu tarihe kadar Bizans tarihini duru bir dille ve kapsamlı bir şekilde anlatır. Eser pek çok çizimle süslenmiştir.[40]

Gelzer: Jena Üniversitesi profesörlerinden olan müteveffa H. Gelzer, Krumbacher'in 1897'de Münih'te yayımlanan *Bizans Edebiyatı Tarihi Bizans İmparatorluğu Tarihinin Bir Taslağı (Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte)* isimli eserinin ikinci edisyonuna bir özet yazmıştı. Daha çok imparatorluğun dışarıyla olan ilişkilerini konu alan bu özetin kısımları doğrudan Hertzberg'in çalışmalarına dayanmaktadır. Siyasi anlamda bir partizan olan Gelzer, bazen Bizans döneminde meydana gelen kimi olaylar karşısında duyduğu sempatiyi veya antipatiyi ifade etmekten kendisini alıkoymamıştır. Gelzer'in yazdığı özet basit anlamda bir referans olabilir.

39 M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, 628.

40 Bkz. Lampros'a ithaf edilen modern Yunanca yazılmış eser, ed. A. N. Skias, 5-29; Lampros'un çalışmalarının bibliyografyası için 35-85; Onun ölümünden sonra basılmamış olarak bulunan el yazmaları, 86-138. Bkz. ayrıca E. Stephanu, "Spyridon Lambros (1851-1929); Xénophon Sidéridès (1851-1919)," *Échos d'Orient*, XXIX (1930), 73-79. Lampros'un Bizans alanında yaptığı çalışmalar tam anlamıyla takdir görmemiştir.

Bu Alman bilim adamının kaleminden, yazdığı özetin son satırları içerisinde şu yorumları okumak ilginç olacaktır:

> Rus çarı, Palaiologos hanedanına mensup bir prensesle evlendi: Konstantin Monomakos'un tahtı, Kremlin'deki bütün Rusların otokratına sunuldu. Rus devleti Bizans İmparatorluğu'nun mevcudiyetinin doğrudan temsil etmektedir. Eğer Ayasofya bir gün doğru yola mensup olanların eline geçecekse, eğer Anadolu toprakları korkunç Türklerin elinden sökülüp alınacaksa, bu, Rus çarının eliyle gerçekleşecektir. İngiliz müdahalesi hayatın doğal akışına aykırıdır ve elbette bir gün, geç bile olsa, bu müdahale sona erecektir. Ortodoks Yunan inancının tek hamisi olan Rus çarı, eğer onun omuzlarına tevdi edilmiş asıl vazifeyi idrak edebilirse, Konstantinopolis'in imparatoru olacaktır.[41]

***Hesseling*:** Hollanda'daki Leiden Üniversitesi'nde profesör olan D. C. Hesseling 1902 senesinde *Bizans İmparatorluğu: Konstantinopolis'in Kurulduğu Zamandan Beri Medeniyetimizi Konu Alan Çalışmalar (Byzantium: Studien over onze beschaving na de stichting van Konstantinopel)* isimli eserini yayımladı. Felemekçe çok yaygın biçimde okunan bir dil olmadığından, 1907'de eser Fransızca olarak *Essai sur la civilisation byzantine par D. C. Hesseling* başlığı altında yayımlanana kadar pek ulaşılabilir değildi. Eserin Fransızca tercümesi Fransız meşhur Bizans tarihçisi ve Akademi üyesi G. Schlumberger tarafından yapıldı. Schlumberger muğlak bir şekilde "tercüme yapılırken, Fransızca okuyan kamuoyu göz önünde bulundurularak yapıldığını" ifade etmişti.

Hesseling'in kısa, fakat derli toplu bir şekilde yazdığı bu eser geniş anlamda Bizans medeniyetini tarif eder ve Bizans İmparatorluğu'nun çok biçimli hayatının her yönünü göz önünde bulundurur. Yazar siyasi olaylar, kişi adları ve münferit olaylar arasından sadece Bizans medeniyetine ışık tutacak olanları seçmiştir. Hesseling, eserinde, edebiyat ve güzel sanatlara özel bir önem vermiştir. Onun, her ne kadar alanda uzman kişiler için basit kaçsa da *Bizans Medeniyeti Üzerine Makale (Essay on Byzantine Civilization)* isimli eseri, Bizans döneminin haiz olduğu genel anlamda öneme aşinalık kazanmak isteyen ve bunu hem okunabilir hem de iddiaların sağlam temeller üzerine kurulduğu bir eserde gerçekleştirmek isteyenler için değerlidir.

***Bussell*:** F. W. Bussell'in İngilizce yazılmış ve iki ciltten oluşan *The Roman Empire: Essays on the Constitutional History from the Accession of Domitian (81 A.D.) to the Retirement of Nicephorus III (1081 A.D.)* isimli eseri 1910 senesinde Londra'da yayımlandı. Fikirler ve analojiler

---

41 *Abriss der byzantinischen Kaiserschichte*, 1067.

hususunda bir yokluk olmamasına rağmen eser muğlak anlatılar, tekrarlar ve bazen çok değerli fikirleri bile karmaşık kılan plan eksikliğinden dolayı zaman zaman anlaşılmaz hale gelmektedir. Her ne kadar yazar temellendirmeye uğraşmışsa da bu araştırma için kullanılan kronolojik taslak rastgele seçilmiştir (bkz. cilt I., 1-2, 13-17). İkinci ciltte, 520'den 1120'ye kadar olan tarih aralığında Bizans İmparatorluğu ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin tarihine dair bir özet görmek okuyucuyu şaşırtır. Bussell'in kitabını okumak güçtür. Yazarın başlıca düşüncesi şudur: Roma'nın emperyal hüviyete haiz siyasi yapısı, ki özellikle imparatorluğun ilk dönemlerinde oldukça belirgindir, Komnenos hanedanı dönemine, yani 1081 tarihine kadar şöyle veya böyle devam etmiş, ki bu tarihte Bizans'ın otokrat siyasi yapısı onun yerini almıştır.

The Cambridge Medieval History: Tam bir Bizans İmparatorluğu tarihi, mükemmel bir bibliyografyayla desteklenmiş olarak *Cambridge Medieval History* isimli eserde bulunur. Eserin birinci cildinde Büyük Konstantin döneminden 518'de Anastasios'un ölümüne kadar olan dönem anlatılmaktadır. İkinci cilt ise I. Justinianos'un 518 senesinde imparatorluk tahtına çıkışından ikonoklast imparatorlar zamanına kadar olan dönemi konu edinmektedir. Dördüncü cilt 717'den 1453'e kadar olan Bizans İmparatorluğu tarihi, antik dönem Slavların, Ermenistan'ın, Moğolların ve Balkan devletlerinin tarihiyle bağlantılı olarak sunulmaktadır. Palaiologos hanedanına mahsus özel bir bölüm mevcut değildir. Genel ortaçağ tarihini anlatan bu eser müteveffa J. B. Bury'nin rehberliğinde hazırlanmıştır ve meşhur Avrupalı bilim adamlarının birlikte yaptıkları bir çalışmayı temsil etmektedir.

Romein: 1928 senesinde Jan Romein, Felemenkçe olarak *Doğu Roma İmparatorluğu'nda Devlet ve Medeniyetin Tarihsel Açıdan Bir Değerlendirmesi (Byzantium. Geschiedkundig Overzicht van Staat en Beschaving in het Oost-Romeinsche Rijk)* isimli eseri yayımladı. Bu, oldukça sağlam bir eser olmasına rağmen referanslara yer verilmemiş ve orijinal kaynaklar üzerine inşa edilmiştir. Eser imparatorluğun sadece siyasi tarihini değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik tarihini ve imparatorluğun kültürel gelişimini ele almıştır. İçerisinde otuz beş adet mükemmel resim de mevcuttur.

Vasiliev: A. A. Vasiliev tarafından kaleme alınan *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (*History of the Byzantine Empire*) isimli eser Madison, Wisconsin'de 1928 ve 1929 senelerinde yayımlandı. Bu eser, IV. yüzyıldan 1453'teki çöküşüne kadar imparatorluğun bütün tarihini kapsamaktadır. Eser 1932

senesinde genişletilmiş ve gözden geçirilmiş olarak resimler ve pek de elverişli olmayan haritalar eklenerek Fransızca yayımlandı. Eserin Fransızca baskısının giriş bölümü, meşhur Fransız Bizans tarihçisi müteveffa Charles Diehl tarafından kaleme alınmıştır.[42]

Runciman: Steven Runciman'ın *Bizans Medeniyeti (Byzantine Civilization)* ismini taşıyan değerli eseri 1933 senesinde yayımlandı. Runciman kitabına Konstantinopolis şehrinin kuruluşunu ele alarak başlamıştı. Sonraki bölümlerde okuyucuya imparatorluğun siyasi tarihi, siyasi bünyesi, yönetimi, dini, Kilise, ordu ve donanma, diplomatik hizmetler, şehir ve taşra hayatı, eğitim öğretim, edebiyat, güzel sanatlar hakkında kısa, fakat açık bir özetini sunmuş ve nihayetinde de "Bizans ile Komşu Dünyalar" isimli bir tartışma esere eklenmişti. Bu eser oldukça iyi yazılmış, iyi bir eserdir.[43]

Iorga: 1934 senesinde Rumen tarihçi müteveffa N. Iorga Fransızca olarak *Bizans Yaşam Tarihi: İmparatorluk ve Medeniyet (Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation)* isimli eserini yayımladı. Yazar Bizans İmparatorluğu tarihini üç döneme ayırmaktadır.

1. Justinianos döneminden Herakleios'a kadar olan "ekümenik dönem (l'empire oecuménique)";

2. Herakleios zamanından Komnenos hanedanına kadar olan "Helenik medeniyetin orta dönem imparatorluğu (l'empire moyen de civilisation hellénique)";

3. Komnenos ve Palaiologos hanedanlarını kapsayan "Latin nüfuzu altındaki imparatorluk (l'empire de pénétration latine).

Kitapta, Bizans tarihinin bütün yönlerine münhasır muazzam miktarda bilgi, pek çok gözlem ve bazen tartışmalı olsa bile özgün fikirler bulunmaktadır. Eser oldukça zengin ve kapsamlı bir bibliyografyayla desteklenmiştir.

Diehl ve Marçais: *Le Monde oriental de 365 à 1081* isimli eser Charles Diehl ve Georges Marçais tarafından kaleme alındı ve Gustave Glotz'un gözetiminde 1936 senesinde Paris'te, *Histoire générale* adlı serinin içerisinde bir cilt olarak yayımlandı. Bizans çalışmaları içerisinde ilk kez,

42 A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantine*, Rusçadan çev. P. Brodin ve A. Bourguina; ed. A. Picard, Charles Diehl'in takdim yazısıyla. Kitap kapağındaki başlık Rusçadaki başlıkla birebir aynı değildir. Bu tercüme İngilizce edisyondan yapılmıştır, fakat mütercimler eski bir Rusça edisyonu kullanmış olabilirler. Diğer edisyonlar için bibliyografyaya bkz..

43 Charles Diehl'in Runciman ile yapılan mülakatı için Bkz. *Byzantine Civilization in Byzantinische Zeitschrift*, XXXIV (1934), 127-30. Diehl bazı hatalara işaret eder, fakat yine de çalışmayı mükemmel diye tarif eder.

kaderleri Doğudaki imparatorlukla ayrılmaz biçimde birleşik olan İslam dünyasının tarihine yer verildi. İki tanınmış bilim adamı ortaya güzel bir çalışma çıkmasını sağladılar. Elbette Diehl tamamen daha önce kendisinin yaptığı çalışmalara bağlı kaldı. Plana bağlı kalarak Diehl kitaba 395 senesinden başladığı için Bizans çalışmaları için çok önemli olan dördüncü asrın tamamı göz ardı edilmiş oldu. Diehl Bizans tarihine dair anlatısını Ortadoğu'da tamamen yeni bir dönemin başladığı Haçlılara kadar devam ettirdi. Kitap sadece imparatorluğun siyasi tarihine dair güzel bir tanıtım sunmakla kalmadı, aynı zamanda imparatorluk içindeki hayata, sosyal ve ekonomik yapıya, yasamaya ve nihayetinde birçok kültürden oluşan pitoresk medeniyet anlayışına dair güzel bir sunuş da yaptı. Kitap modern dönemde yapılan çalışmaların yanı sıra birinci el kaynaklarında mükemmel bir bibliyografyasını vermektedir.[44]

Le Monde oriental'in ikinci cildi, Charles Diehl, Rodolphe Guilland, Lysimaque Oeconomos ve René Grousset tarafından *L'Europe Orientale de 1081 à 1453* başlığı altında kaleme alındı. Bu cilt 1945'te yayımlandı. Oeconomos'un katkısıyla Diehl 1081'den 1204'e kadar olan dönemin tasvirini yaptı; Guilland, 1204'ten 1453'e kadar Bizans'ın tarihini kaleme aldı ve Grousset, Latin Doğu'nun tarihini ele aldı. Eser ayrıca Bulgarlar, Sırplar, Osmanlı Türkleri gibi komşu halkların, Venedik Ceneviz, Trabzon Rum İmparatorluğu, Kıbrıs Krallığı, Kilikya Ermeni Krallığı ve Ege denizinde olup Latinlerin hâkimiyeti altındaki adaların medeniyetlerine dair bilgiler de vermektedir; ki bu gerçekten de çok önemli ve faydalı bir katkıdır.[45]

Heichelheim: 1938 senesinde Fritz Heichelheim Almanca olarak iki cilt halinde *Paleolitik Çağdan Germen, Slav ve Arapların Göçüne Kadar Antik Dönemin Ekonomik Tarihi (Wirtschafttsgeschichte des Altertums von Paläolitickum biz zur Völkerwanderung der Germanen der Germanen, Slaven und Arabes)* isimli eserini yayımladı. Bu eserin özellikle "The Time from Augustus to Diocletianus" isimli sekizinci bölümü ile "The Late *Antike* from Diocletianus to Heraklius as Guardian of the Treasure of An-

44 Bir mülakatta E. Stein şunu belirtmiştir: "Bütün ciddi eleştirmenler üzerine basa basa Ch. Diehl'in *History of Byzantium* adlı eserinin Glotz'un Collection'ında yayımlanmış olmasından dolayı büyük bir esef duymaktadır." *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVII (1938), 1024-44. Bu yorum haklı bir yorum olmamanın yanı sıra kesinlik de ifade etmez. Henri Grégoire'nin bu husustaki güçlü itirazı için ve G. Ostrogorsky tarafından Diehl'in kitabı hakkında Sırpça-Hırvatça yazılıp Grégoire tarafından tercüme edilen övgü dolu bir mülakat için bkz. *Byzantion*, XIII, 2 (1938), 749-57. Ayrıca A. A. Vasiliev'in inceleme yazısı için bkz. *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, XIII, 1 (1937), 114-19.

45 Charles Diehl 4 Kasım 1944'te öldü. Diehl'in çalışmaları ve bu çalışmaların önemi hakkında bkz. V. Laurent, "Charles Diehl, historien de Byzance," ve G. Brătianu, "Charles Diehl et la Roumanie," *Revue historique du sud-est européen*, XXII (1945), 5-36.

cient Civilization for the Future" ismini taşıyan dokuzuncu bölümü özellikle günümüz için oldukça ilginçtir. Kitapta IV., V., VI. ve VII. yüzyıllarda imparatorluğun içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik durum hakkında oldukça çeşitli bilgi mevcuttur. Bu bilgiler karmaşık bir düzen içerisinde sunulmuştur ve bundan dolayı bir referans eseri olarak kullanmak hayli zordur. Kitap ağdalı bir Almancayla yazılmıştır, fakat Bizans'la ilgili bölümleri çalışmaya değerdir ve Bizans uzmanı bir bilim adamının ciddi bir çalışmasını hak etmektedir.

Amantos: Yunan bilim adamı Konstantin Amantos, 1939 senesinde *History of the Byzantine Empire* isimli eserinin ilk cildini yayımladı. Bu cilt 395 senesinden 867'ye, yani Makedonya hanedanının başa geçişine kadar olan süreyi ele almaktadır. Kitabın başında Amantos, Hıristiyanlığın elde ettiği zafer, Konstantinopolis'in kuruluşu ve Germen halkların istilasına vurgu yaparak, imparatorluğun IV. yüzyıldaki durumunu güzel bir şekilde gözler önüne sermiştir. Bu, içerisinde pek çok önemli gözlemi barındıran gerçekten güvenilir bir çalışmadır. Bu çalışma günümüz Yunanistan'ında sadece klasik döneme ve modern dönem siyasetine değil, aynı zamanda Yunanistan tarihi için büyük önem arz eden Yakındoğu'nun ortaçağına da önem atfedildiğini gösterir. 867-1204 arasını kapsayan Amantos'un eserinin ikinci cildiyse 1947'de yayımlandı.

Ostrogorsky: Günümüzde* Belgrad'da yaşayan Rus bilim adamı George Ostrogorsky 1940 senesinde Almanca olarak *Bizans İmparatorluğu Tarihi (Geschichte des byzantinischen Staates)* isimli eserini yayımladı.[46] Bu eser birinci sınıf bir çalışmadır. Eser imparatorluğun çöküşüne kadar olan tüm tarihini ele almaktadır. Ostrogorsky eserine, XVI. yüzyıldan başlayarak Bizans tarihi alanında yapılan çalışmaların gelişimi hakkında mükemmel bir değerlendirmesini eklemiştir. 324-610 seneleri arasını kapsayan imparatorluğun erken dönemi, içinde bulunduğu *Handbook*'un planına uygun olarak kısaca ele alınmıştır. Oldukça faydalı olan, iyi seçilmiş notlar ve referanslarla desteklenen metin, Doğu Roma İmparatorluğu'na dair oldukça güvenilir bir bilgi kaynağı sunmaktadır. Başlıktan da anlaşılacağı üzere yazarın öncelikli amacı, iç ve dış faktörlerin etkisi altındayken Bizans İmparatorluğu'nun gelişimini göstermekti. Bundan dolayı eserde, her ne kadar sosyal, ekonomik ve kültürel unsurlar göz önünde bulundurulmuşsa da siyasi tarih ağır basmaktadır. Bu esere ek olarak

* Çalışmanın yayınlandığı dönem itibarıyla –ed. notu.

46 Ostrogorsky'nin kitabı, editörlüğünü Walter Otto'nun yaptığı *Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertum-wissenschaft*'ın ikinci cildinin ilk bölümüdür. Bu serinin ne birinci cildi ne de ikinci cildin ikinci bölümü henüz yayınlanmıştır.

Ostrogorsky'nin *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire*'in birinci cildinde yayımlanan "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages" isimli mükemmel makalesinin okunması da hararetle tavsiye edilir. Ostrogorsky'nin eseri mükemmel bir ilmi çalışmadır ve Bizans tarihi çalışanlar için vazgeçilmez bir başvuru eseridir.[47]

1947-50 seneleri arasında ise 1950 senesi Ekim ayında hayata gözlerini yuman seçkin Fransız Bizans uzmanı Louis Bréhier'in üç ciltten oluşan eseri *Le Monde Byzantin*: I. *Vie et mort de Byzance*; II. *Les Institutions de l'Empire Byzantin*; III. *La Civilisation Byzantine* yayımlandı.

Genel, Kısa Değerlendirmeler: Tarih üzerine yapılan diğer çalışmalar arasında genel okuyucu kitlesine yönelik olarak Bizans tarihi üzerine birkaç inceleme de kalem alınmıştır. Bunların büyük kısmı, doğaları gereği ilmi yönden bir değer taşımamakla birlikte, kimi okuyucularda Bizans İmparatorluğu tarihi üzerine daha derin okumalar yapma isteğini ve merakını uyandırmıştır. Bu eserlerin çoğu İngilizce kaleme alınmıştır.

C. W. Oman'ın *Byzantine Empire* (3. baskı, Londra, 1892) isimli eseri canlı ve güzel örneklendirilmiştir. F. Harrison *Byzantine History in the Early Middle Ages* (Londra, 1900) isimli eserdeki 63 sayfalık bölümde Finlay ve Bury'nın gözlemlerini temel alarak Batı Avrupa medeniyeti için Bizans İmparatorluğu'nun önemini saptamaya çalışmaktadır.[48]

Bizans tarihi alanında asla ciddi bir araştırmacı olamayan Pierre Grenier, Bizans İmparatorluğu'nun sosyal ve siyasal dönüşümünün tasvirini yapmak için ilginç bir teşebbüste bulunmuştur. Eseri iki cilt halinde *Bizans İmparatorluğu: Sosyal ve Siyasal Dönüşüm (L'Empire byzantin: Son évolution sociale et politique)* ismiyle 1904'te Paris'te yayımlanmıştı. Grenier'in konuyu genel olarak ele alış biçimi tatmin edici değildir ve uzman olmayan birinin yapabileceği ve mazur görülebilecek türde küçüklü büyüklü hataları barındırmasına rağmen, çok çeşitli bilgi ihtiva etmesi yönüyle ilginç bir çalışmadır.

İmparatorluğun genel tarihiyle bağlantılı olarak Konstantinopolis'in tarihine dair kısa, fakat yoğun çalışma olan W. N. Hutton'ın *Constantinople: The Story of the Old Capital of the Empire* isimli eseri 1904 senesinde Londra'da yayımlandı.

---

47 Ostrogorsky'nin kitabı hakkında H. Grégoire'nin çok hoş bir inceleme yazısı için bkz. *Byzantion*, XVI, 2 (1944), 545-55. Bu kitap hakkında Germaine Rouillard tarafından yapılan oldukça ilginç tespitler için bkz. "A propos d'un ouvrage récent sur l'histoire de l'État byzantin," *Revue de philologie*, 3rd. Ser. XIV (1942), 169-80.

48 Daha sonra şurada tekrar basıldı; F. Harrison, *Among My Books:Centenaries, Reviews, Memoirs*, 180-231.

K. Roth, *Bizans İmparatorluğu Tarihi (Geschichte des Byzantinischen Reiches*, Leipzig, 1904) isimli eserinde Bizans tarihine dair kuru ve kısa bir araştırmayı okuyuculara sunmaktadır. Ayrıca 1917 senesinde *Bizans İmparatorluğu'nun Sosyal ve Kültürel Tarihi (Sozial und Kulturgeschichte des Byzantinischen Reiches)* isimli kısa bir eser yayımlamıştır.

Profesör R. Von Scala, Helmholt'un *Universal History* isimli eserine katkı amacıyla, çok geniş birincil kaynaklardan ve alana dair literatür çalışmalarından elde edilen bilgiyi temel alarak Bizans tarihinin oldukça yoğun bir özetini kaleme almıştır. Scala, kaleme aldığı bölüm için "Büyük İskender Zamanından Beri Helenizm (Das Griechentum seit Alexander dem Grossen)" başlığını kullanmıştı. Bu özet çalışmasında Scala, Bizans medeniyetinin önemini belirleme ve analiz etme hususları üzerine yoğunlaşmıştı.

Rumen tarihçi N. Iorga tarafından kaleme alınmış ve *The Byzantine Empire* ismini taşıyan, 1907 senesinde Londra'da yayımlanmış olan kısa, fakat ciddi bir çalışma da mevcuttur.

E. Foord'un resimlerle güzelce süslenmiş ve canlı bir dille yazdığı *The Byzantine Empire The Rearguard of European Civilization* isimli eseri 1911 senesinde yayımlandı. Bu eserde Bizans İmparatorluğu'nun 1204'ten sonraki çöküş dönemine dair oldukça yüzeysel ve kısa bilgilerin verilmiş olması acınası bir durumdur.

Bizans tarihi hakkında E. Lavisse ve A. Rambaud tarafından yapılan bir diğer küçük çalışmaysa *Dördüncü Yüzyıldan Günümüze Genel Tarih*'tir (*Histoire générale du IV e siècle à nos jours*).

N. Turchi'nin, 1915'te Torino'da yayımlanan *Bizans Uygarlığı* (*La civiltà bizantina*) isimli eseri de Bizans kültürü hakkında değerli bir özet hükmündedir.

1919 senesinde Charles Diehl, *History of the Byzantine Empire* isimli eserini yayımladı. Bu eserde Diehl, Bizans İmparatorluğu'nun siyasi tarihine dair bir çalışmadan daha fazlasını yapmaya çalışmıştı. İmparatorluk içindeki süreçlere ve Bizans İmparatorluğu'nun önemine dair bir açıklama sundu. Eser pek çok harita ve resimlere ek olarak kısa bir bibliyografyayı da barındırmaktadır. Fransa'da bu eserin birkaç baskısı yapıldı. İngilizce tercümesi 1925 senesinde *History of the Byzantine Empire* ismiyle Amerika'da yayımlanan eserin Fransızcadan İngilizceye tercümesini G. Ives yaptı.

1919 senesinde Paris'te yayımlanan *Byzance: Grandeur et Decadence* isimli eserinde Charles Diehl, Bizans'ın içindeki hayat hakkında oldukça canlı bir tasvir kaleme aldı. Bu eserinde Diehl imparatorluğun bir zamanlar sahip olduğu ihtişamın kaynakları ve çöküşünün sebepleri, Bizans

medeniyetinin komşu halklar üzerindeki etkisi ve Türkiye, Rusya ve Balkan devletlerinde Bizans mirası gibi konuları ele almıştı.[49]

August Heisenberg, P. Hinneberg'in editörlüğünü yaptığı *Die Kultur der Gegenwart* isimli eserin bir kısmı olarak kaleme aldığı "Staat und Gesellschaft des Byzantinischen Reiches" isimli çalışmasında imparatorluk içindeki hayat ve medeniyet hakkında oldukça iyi yazılmış bir anlatı sunmaktadır.

Norman H. Baynes de aynı şekilde 1926'da Londra'da yayımlanan *Byzantine Empire* isimli eserinde, IV. yüzyıldan 1204 senesinde Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından zaptına dek olan dönemin tasvirini yapar.

XI. yüzyılın sonuna kadar olan Bizans tarihini L. Halphen, 1926 senesinde Paris'te yayımlanan *Les Barbares: des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle* isimli eserinde ele almıştı. Bu eserde bazı bibliyografik bilgiler de verilmiştir.

Yakın zamanlarda çıkan ve Bizans tarihini genel olarak anlatan kitaplardan birisi de Robert Byron'un *The Byzantine Achievement. An Historical Perspective. A. D. 330-1453* (Londra, 1929) isimli kitabıdır.

Auguste Bailly tarafından Fransızca kaleme alınıp Bizans tarihinin tamamını popüler bir tarzda anlatan küçük boyuttaki *Byzance* (Paris, 1939) isimli eser sadece faydalı olmakla kalmayıp okuması da hoş bir kitaptır.

Bertha Diener'in orijinal dili Almanca olan eserinin İngilizce baskısı *Imperial Byzantium* adı altında 1938'de yayımlandı.[50] İmparatorluğun durumuna dair bilgiler hususunda modern dönem Bizans uzmanlarından yararlanmış olmasına rağmen Diener, Bizans İmparatorluğu tarihini, kitabın bölümlerinden de anlaşılacağı üzere pitoresk bir tarzda aktarmıştır. III. Bölümün başlığı "Melekler ve Haremağaları" iken, IV. Haçlı Seferinden sonra imparatorluğun içinde bulunduğu durumun genel bir panaromasını sunduğu son bölümeyse yerinde bir tespitle "Yaz Gecesi Rüyası" başlığını vermişti.

Paul Lemerle'nin kaleme aldığı, küçük, fakat güzel bir çalışma olan *Bizans Tarihi (Histoire du Byzance)* 1943 senesinde Paris'te yayımlandı.[51]

E. Gerland'ın *Catholic Encyclopedia*'da, J. B. Bury'nin ise *Encyclopedia Britannica*'nın on birinci cildinde yayımlanan çalışmaları, Bizans tarihi-

---

49 Bu kitabın içeriği Diehl'in *Cambridge Medieval History*, 4. bölüm. xxiii ve xxiv'deki çalışmasına temel teşkil eder. Bu çalışma *Les grands problémes de l'histoire byzantine*, 178'de daha kısa bir şekilde okuyucuya sunulmuştur.

50 1937'deki Almanca orijinal baskısının başlığı *Byzanz. Von Kaisern, Engeln und Eunuchen* şeklindeydi ve "Sir Galahad" mahlasıyla yayımlanmıştı. Aynı yıl içerisinde Fransızca baskısı yayımlanmıştı.

51 Bu kitap hakkında oldukça olumlu bir inceleme yazısı için Bkz. V. Grumel, *Études byzantines*, II (1945), 275.

ni genel olarak değerlendiren, oldukça yoğun ve takdiri hak eden çalışmalardır.

476 senesine kadar gerçekleşen olayların anlatıldığı, Bizans tarihine giriş hususunda abidevi bir çalışma olan O. Seeck'in *Antik Dünyanın Çöküşünün Tarihi (Geschichte des Untergangs der antiken Welt)* isimli eseri 1895 ve 1920'de yayımlandı.

Bizans tarihine giriş hususunda faydalı diğer iki eserden birisi E. Stein'in 1927'de Paris'te yayımlanan *Geschichte des spätrömischen Reiches* isimli eseridir. İkinci eserse 1927'de Paris'te yayımlanan, F. Lot'un, Büyük Justinianos zamanının da dahil edildiği *La Fin du monde antique et le debut du moyen âge* isimli eseridir. Stein'in eserinin Fransızca olan ikinci cildi 476-565 seneleri arasını anlatmaktaydı ve ancak 1945'te yayımlandı.

Bizans Edebiyatı: Münih Üniversitesi profesörlerinden müteveffa Karl Krumbacher'in 1897'de Münih'te yayımlanan *Justinianos'tan Doğu Roma İmparatorluğu'nun Sonuna Kadar Bizans Edebiyat Tarihi (Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches)* isimli mükemmel eserinin ikinci edisyonu, Bizans edebiyatı alanında vazgeçilmez bir eserdir. Bu edisyondaki dini edebiyata dair malzeme Profesör A. Ehrhard tarafından bir araya getirilmişti. Aynı edisyon ayrıca H. Gelzer'in *Survey of Byzantine Political History* isimli çalışmasını da barındırmaktadır. Krumbacher'in eseri, Bizans edebiyatı çalışmaları için mevcut en önemli referans kaynağıdır. Muazzam miktarda bilgi barındıran eser, yazarın derin ilmini ve sıra dışı üretkenliğini gözler önüne sermektedir. Rusça ve diğer Slav dillerine oldukça aşina olan Krumbacher eserinde bu dillerde yazılmış kaynakları kullanmıştır. Elbette Krumbacher'in bu eseri genel okuyucu kitlesinden ziyade alana aşina olan ve bu alanda çalışma yapanlara yönelik olarak kaleme alınmıştır. Bununla birlikte Krumbacher, daha kolay ulaşılabilir olması amacıyla elli sayfalık bir kitapçık halinde *Ortaçağ Yunan Edebiyatı (Die Griechische Literatur des Mittelalters)* ismiyle P. Hinneberg'in editörlüğünde yapılan *Die Kultur der Gegenwart* koleksiyonu içerisinde bir eser daha yayımlamıştır.

K. Dieterich'in 1902'de Leipzig'de yayımlanan *Bizans ve Modern YUnan Edebiyatı Tarihi (Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur)* isimli eseri de kısmen önem arz etmektedir.

G. Montelatici'nin *Storia della letteratura bizantina (324-1453)* ismini taşıyan ve 1916 senesinde Milano'da yayımlanan *Manuali Hoepli, serie scientifica* adlı seride basılan çalışmasında Bizans edebiyatı ta-

rihine dair verdiği bilgiler içerisinde bazı yararlı bilgiler mevcuttur. Bu eser Krumbacher'in çalışmasının bir tekrarı değildir. Adı geçen eser Krumbacher'in çalışmasından on dokuz yıl sonra yayımlanmıştır ve muazzam miktarda yeni bilgi ve bulgular barındırmaktadır. S. Mercati, *Roma e l'Oriente* VIII'de pek çok hatayı liste halinde sunduğu ayrıntılı bir tanıtım yazısı kaleme almıştı.

Polonyalı Jan Saidak'ın 1933'te Varşova'da yayımlanan Bizans edebiyatı üzerine yaptığı *Litteratura Bizantynska* isimli kısa çalışması çok da sağlıklı değildir.

Bizans edebiyatının erken dönemleri, yani IV. yüzyıla dair W. Christ'in kaleme aldığı ve 1924'te Münih'te yayımlanan *Geschichte der Griechischen Litteratur* isimli çalışmanın ikinci cildi oldukça faydalıdır.

Birazdan isimlerini belirteceğimiz üç kitap da kıymetlidir: F. A Wright'in 1932'de New York'ta yayımlanan *A History of Later Greek Literature from the Death of Alexander in 323 B.C. to the Death of Justinian in 565 A.D.*; Otto Bardenhewer'in 1910'da Freiburg'da yayımlanan eseri *Patrologie*'nin üçüncü edisyonu; Bardenhewer'in 1910'da Freiburg'da beş cilt halinde yayımlanan *Geschichte der altkirchlichen Literatur* isimli eseri. İsminden en son bahsettiğimiz eserin IV. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar olan dönemi kapsayan son üç cildiyse özellikle büyük önem arz etmektedir.

N. Iorga, *Revue historique du sud-est européen*, II (1925), 370-97'de "La littérature byzantine, son sens, ses divisions, sa portée" başlıklı makalesinde Bizans edebiyatına dair kısa bir değerlendirme yapmıştı.

RUSYA'DA BİZANS ARAŞTIRMALARI

XIX. Yüzyıl

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus bilim adamları Bizans tarihi alanına yönelik oldukça aktif bir ilgi göstermeye başladılar.

Alman Akademisyenler: XIX. yüzyılın ilk yarısında Bizans tarihi alanında, Rusya'daki Rusya Bilimler Akademisi'ne seçilen ve Petrograd'da daimi olarak ikâmet eden Alman bilim adamları tarafından bazı çalışmalar yapılmıştı. Bu Alman bilim adamları özellikle Bizans tarihinin önemini ve Bizans kaynaklarının Rusya tarihi için arz ettiği değeri belirlemekle ilgilendiler. Bu bilim adamlarından Ph. Krug (1764-1844) ile A. Kunik'ten (1814-99) özellikle bahsetmek yerinde olacaktır.

Batılılar ve Slavofiller: XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Rus düşünürlerin ileri gelen temsilcileri arasında Bizans tarihi sıkça, özellikle bir toplumsal hareketi desteklemek maksadıyla malzeme olarak kullanılmıştı. Örneğin bazı Slavofiller,[52] Bizans İmparatorluğu tarihinden kimi olayları kendilerine ait teorileri ispatlamak için kullanmışlardı. Yine benzer şekilde Batılılar da aynı kaynaklara başvurarak, Bizans tarihinin nahoş bölümlerini seçip böylelikle Rusya eğer yıkılıp gitmiş olan Bizans İmparatorluğu'nun geleneklerine bağlı kalırsa nasıl büyük bir tehdit oluşturacağına dair bir kanaat oluşturabilmek için çaba sarf ettiler. Herzen çalışmalarından birisinde şöyle yazmıştı:

> Nasıl ki lav ve küller Pompeii ile Herculaneum'u muhafaza etmiştir, aynen Roma hâkimiyetinin bölgede tesisi ile Antik Yunan'ın mevcudiyeti son bulmuş, fakat muhafaza edilmişti. Bizans dönemi tabutun kapağını açmıştı, fakat tabutun içindeki ölü halen ölüydü; aynen din adamları (papalar) ve keşişler tarafından çıkarılıp gerçek anlamda temizliğin temsilcisi olan haremağaları tarafından ele alınan diğer mezar gibi... Bizans İmparatorluğu yaşayabilirdi, fakat onun ifa ettiği misyon sona ermişti; ve genel anlamda tarih, milletler hususunda sadece halen tarih sahnesinde ve bir şeyler yapabilir durumda olanlarla ilgilenir.[53]

Bir başka Batılı, P. Y. Tchaadayev, ilk felsefi içerikli mektubunda şöyle yazmıştı: "Makus talihimize boyun eğerek, eğitimimizin temelini oluşturacak ahlak yasası için, acınası ve nefret edilen Bizans İmparatorluğu'na yüzümüzü çevirdik."[54] Fakat bu değerlendirmelerin tarihi açıdan hiçbir geçerliliği yoktur. Hiç kuşkusuz bu bilim adamları kabiliyetli ve iyi eğitim almış kimselerdir, fakat Bizans tarihi alanında gerçek bir araştırmacı değillerdir.

Bizans tarihine matuf çalışmaların taşıdığı önemin anlaşılır olduğu özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında gözlemlenir. Sıkı bir Slavofil olan A. S. Khomiakov 1850'de şöyle yazmıştı: "Benim kanaatime göre Bizans İmparatorluğu'ndan tepeden bakmak o kimsenin kendi cehaletini ifşa etmesidir."[55] 1850 senesinde meşhur Moskova Üniversitesinin profesörlerinden T. N. Granovsky şöyle yazmıştı:

---

52 Slavofiller Rus Ortodoks Kilisesine ve yaptığı reformların Rusya'yı kötü bir yola soktuğuna inandıkları Büyük Petro zamanından önceki zamanda vücut bulmuş olan eski Rus siyasal ve sosyal kurumlarına hayranlık beslemektedir. Bunun aksine Batılılar, Rusya'nın Batı Avrupa ile tam bir yakın ilişki içinde bulunması gerektiğini savunurlar. Batılılara göre ancak Büyük Petro'nun reformlarından sonra Rusya medeni bir ülke haline gelmiştir.

53 *The Past and Thoughts. Venezia la Bella*, X, 53-54.

54 *Works and Letters*, ed. Herschensohn, II, 118; Fransızca ed., I, 85. Bu mektubun farklı bir versiyonunda daha güçlü bir ifade bulunmaktadır, II, 13 (Herschensohn ed.)

55 "The Voice of a Greek in Defense of Byzantium," *Works* (4th ed., 1914), III, 366, notlar bölümünde.

"Bizans tarihinin bizler, yani Ruslar için öneminden bahsetmeye ihtiyacımız var mı? Milli kültürümüzün en nadide kısmını, yani dini inancımızı ve medeniyetimizin hareket noktasını Çargrad'dan[56] aldık. Doğu Roma İmparatorluğu, Rusları, Hıristiyan milletler topluluğuna dahil etti. Fakat bu bağlantıların yanı sıra Slav ırkından olmamız hasebiyle Bizans İmparatorluğu'nun kaderiyle de yakından ilişki içindeyiz. Meselenin bu yönünün yabancı bilim adamları tarafından arz ettiği önem geçmişte de günümüzde de henüz tam anlamıyla anlaşılamamıştır."[57]

Granovsky'ye göre, onun zamanında, Bizans tarihinin ana problemi ancak Rus ya da Slav bilim adamları tarafından bir neticeye kavuşturulabilirdi: "Pek çok şey borçlu olduğumuz bu fenomeni araştırmak bizim görevimizdir."[58]

Vasilievsky: Geniş bir alanda Bizans tarihi alanındaki ilmi çalışmaların gerçek kurucusu Petrograd Üniversitesi profesörlerinden ve Rusya Bilimler Akademisi üyesi olan V. G. Vasilievsky'di (1838-99). Bizans tarihi içerisinde özel konulara matuf hem yurt içinde hem de yurtdışında muazzam sayıda seçkin çalışmalara imza attı ve sıra dışı analitik kabiliyetini ve enerjisinin çoğunu Rus-Bizans ilişkilerine hasretti. Vasilievsky'nin çalışmalarından bazıları genel tarih hususunda çok büyük önem arz etmektedir. Örneğin, pek çok Avrupalı bilim adamı tarafından kabul edilmiştir ki, Vasilievsky'nin "Byzantium and Patzinaks" isimli çalışması I. Haçlı Seferi hakkında çalışan her araştırmacı için vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır.[59]

1925'te hayata gözlerini yuman profesör N. P. Kondakov ve akademisyen Th. I. Uspensky de diğer seçkin bilim adamlarıdır. Kondakov, Bizans sanatı, Uspensky ise Bizans sosyal tarihi alanında sözü geçen bilim adamlarıdır. Bu üç tarihçinin çalışmalarına dair bir değerlendirme burada mevcut değildir, çünkü Vasilievsky sadece belli, özel konular üzerine, Kondakov ise Bizans sanatı üzerine yoğunlaşmıştır.[60] Burada yaptığımız etüt çalışmasıysa Bizans tarihi alanında yapılmış genel mahiyetteki çalışma-

56 Rusların Konstantinopolis'e verdikleri isim.

57 "The Latin Empire: A Review of Medovikov's Work," *Complete Works of T. N. Granovsky* (4th ed., 1900), 378.

58 *A.g.e.*, 379.

59 Vasilievsky'nin Doğumunun yüzüncü yılı 1938'di. Bkz. A. A. Vasiliev, "My Reminiscences of V. G. Vasilievsky," ve G. Ostrogorsky, "V. G. Vasilievsky as Byzantinologist and Creator of Modern Russian Byzantology," bu çalışmaların her ikisi için bkz. *Annales de l'Institut Kondakov*, XI (1940), 207-14, 227-35. Vasilievsky ve onun çalışmalarının önemi hakkında Sovyet Rusya'da çok güzel bir makale yayımlandı, N. S. Lebedev, *Istoriçesky Journal*, 1944.

60 Ayrıca Kondakov'un öldükten sonra yayımlanan eserine Bkz. *Sketches and Notes on the History of Medieval Art and Culture*, III, 455.

ları değerlendirmektir. Uspensky ise bir bakıma istisnadır. Uspensky'nin yazdığı, 1914 ve 1927'de yayımlanan ve imparatorluğun genel tarihini konu alan iki ciltlik eseri üzerine daha sonra bir şeyler söyleyeceğiz.

Genel olarak ifade etmek gerekirse, XX. yüzyılın başından itibaren Rus bilim adamlarının başlıca katkısı, Bizans İmparatorluğu'na dair yaptıkları derinlemesine çalışmalar vesilesiyle imparatorluğa dair meseleler hakkında kimi zaman özel kimi zamanda çok büyük önem arz eden çalışmalara imza atmış olmalarıdır.[61]

Ertov: 1837 senesinde Rus bilim adamı I. Ertov, *History of the Eastern Roman or Constantinopolitan Empire, Selected from the General History* isimli iki ciltlik eserini yayımladı. Eserin başlığının son kelimeleri, onun yazdığı ve 1830-34 seneleri arasında yayımlanan on beş ciltlik *General History and Continuation of the General History of the Migration of Nations and the Establishment of New States in Europe, Asia, and Africa, from the Time of the Formation of the Russian State until the Destruction of the Eastern Roman Empire* isimli eserin bir seçkisidir. Ertov tüccar bir babanın oğluydu ve kendi kendisini eğitmiş birisiydi. Bizans İmparatorluğu tarihine matuf bu eseri yazarken, ona "Rus okuyucular tarihin öykü tarzında anlatıldığı bir tarih kitabına ihtiyaç duymakta" fikri öncülük etmişti. Sayısız kitaptan alıntıların yanı sıra Fransızca dergilerden, Royou'nun tarih eserinden, Lebeau'nun muhtasar Doğu Roma İmparatorluğu isimli eserinden, tercümesini Adam'ın yaptığı Gibbon'ın muhtasar tarih eserinden kaynak olarak faydalandığını ifade etmişti.[62] Doğal olarak Ertov'un Konstantinopolis'in düşüşüne kadar olan zaman içinde gerçekleşen olayları bir araya getirdiği eseri bilimsel bir değer taşımamaktadır, fakat onun bu çalışması yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğunda umulmadık bir teşebbüstür.

XX. yüzyıl

Kulakovsky: Bizans İmparatorluğu'nun genel tarihine dair ilk ciddi eser yazma teşebbüsü Kiev Üniversitesi profesörlerinden müteveffa J. A. Kulakovsky'den geldi. Onun uzmanlık alanı Roma edebiyatıydı, fakat üniversitede Roma tarihi dersleri de vermekteydi. Roma antik dönemi ve imparatorluk dönemi Roma müesseseleri alanlarında da pek çok araştırmaya imza atmıştı. 1890'dan sonraki dönemde zamanının bir kısmını Hı-

61 1926'da İngiliz tarihçi Norman H. Baynes şöyle yazmıştı: "Literatürde arazi mülkiyeti ve vergi üzerine yapılmış bütün çalışmalar oldukça tekniktir ve bu alanda yapılan çalışmaların en iyileri Rusçadır." *The Byzantine Empire*, 248.

62 *History of the Eastern Roman or Constantinopolitan Empire*, giriş.

ristiyan arkeolojisi çalışmalarına ve Bizans tarihine ayırdı. XX. yüzyılın ilk başlarında (1906-08'de) IV. yüzyılın meşhur pagan tarihçisi Ammianus Marcellinus'un çalışmasını tercüme etti ve bu tercüme bir anlamda onun daha sonra yapacağı Bizans çalışmalarına giriş vazifesi ifa etti. 1910 senesinde, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* isimli eserinin 395-518 seneleri arasını kapsayan ilk cildini yayımladı. İkinci cilt 1912'de üçüncü ciltse 1915'te yayımlandı. Bu iki cilt 518 senesinden 717 senesine kadar, yani İkonoklastik döneme kadarki süreci kapsamaktadır. İlk cildin gözden geçirilmiş yeni bir edisyonu 1913 gibi erken bir tarihte tekrar yayımlandı. Alışılmadık bir gayret ve bitip tükenmez bir enerjiyle yazar Bizans kaynaklarını, Yunanca, Latince ve Doğu dillerini gözden geçirdi ve bütün bu taramalarla birlikte dönemin edebiyat dünyasına olan aşinalığı sayesinde 717 senesine kadar Bizans İmparatorluğu'nun tarihini ayrıntılı bir şekilde kaleme aldı. Profesör Kulakovsky çalışmasında imparatorluk içindeki hayatın bazı safhalarıyla ilgilendi. Fakat bu çalışmalar, imparatorluğun dış politikasına dair ayrıntılar yığını içinde kaybolup gittiler. Üçüncü cilt özellikle büyük bir değere sahiptir. İlk cildin giriş bölümünde Kulakovsky'nin kendisinin de ifade ettiği üzere, onun amacı okuyucunun o dönemin ruhunu hissedebilmesi için canlı ve realistik bir tasvir yapmaya çalışmaktı. "Bizim Rus geçmişimiz koparılamaz bağlarla Bizans İmparatorluğu'na bağlıdır. Bu birliktelik temelinde bizim Rus milli bilincimiz kendi tanımını bulmuştur." Kulakovsky, Rus orta öğretim kurumlarında Yunanca derslerinin kaldırılmasından oldukça müteessir olmuştur. "Belki bir gün biz Ruslar, onların Batı Avrupa'da anladıkları gibi, yani Avrupa kültürünün başlangıcını içinde barındıran şeyin modernitenin son sözü değil, Helenizmin ilk sözü olduğunu bir gün anlayacağız." Üçüncü cildin girişinde yazar bir kez daha ve daha belirgin bir şekilde Bizans tarihinin planını açıkladı: "Benim amacım, doğrudan orijinal kaynaklara dayanarak, imparatorluk içindeki yaşamı mümkün olduğunca bütüncül yansıtan, kronolojik olarak kesinlik ihtiva eden, olayların birbiri ardına anlatıldığı bir eser meydana getirmektir. Bunu yaparken aynı zamanda çeşitli dergilerde Bizans'la ilgili yapılan ve bu döneme matuf çalışmaları ve monografları da temel almaktır." Profesör Kulakovsky'nin çalışması, Bizans tarihine dair içinde barındırdığı gerçek bilgiler ve kullandığı bazı orijinal kaynakların içeriğinden dolayı büyük önem arz etmektedir. Eser, Bizans tarihindeki siyasi meseleler hakkında olduğu kadar, sosyal meseleler hakkında da önemli teoriler ve bazı çıkarımlar ihtiva etmektedir. Kulakovsky'nin tarihi olayları anlatısı oldukça ayrıntılıdır. Bu, 1400 sayfadan oluşan üç ciltlik eserin, Bizans İmparatorluğu tarihinin neden sadece başlangıcından VIII. yüzyıla kadar olan dönemini kapsadığını açıklamaktadır.

Th. I. Uspensky: Konstantinopolis'teki Arkeoloji Enstitüsü'nün eski yöneticisi de olan Rus akademisyen Th. I. Uspensky'nin *Bizans İmparatorluğu Tarihi* isimli eserinin ilk cildi 1914'te yayımlandı. İçerisinde pek çok harita, çizim ve resim barındıran bu harikulade eser IV. yüzyıldan VIII. yüzyılın başlangıcına kadar, yani İkonoklastik döneme kadar vuku bulan tarihi olayları anlatır. Eser, bu alanda uzman birisi tarafından Bizans İmparatorluğu tarihini yazma hususunda yapılan ilk teşebbüsü temsil etmektedir. Bu işin altına elini koyan kişi Bizans tarihi ve kültürü alanında en tanınmış bilim adamlarından birisidir. Faal geçen uzun yaşamını özellikle imparatorluğun karmaşık tarihinin çeşitli dönemlerini ve yönlerini aydınlatmaya adamıştı. 1928 senesinde seksen üç yaşında Leningrad'da hayata gözlerini yummuştu. Daha geniş bir okuyucu kitlesinin ulaşabileceği hikâyeci tarzda bir tarih yazmak isteyen Uspensky, eserini çok fazla referansla, dipnotla, sonnotla desteklememiş, kullandığı ana kaynakları ve ikinci el kaynakları zikretmekle yetinmişti.1927'de yayımlanan ikinci cildin birinci kısmı İkonoklastik döneme ve Slav kökenli dini liderler Cyril ve Methodius'a dair tartışmaları barındırmaktadır.

Uspensky'nin eserinin birinci cildi, "Bizantinizm"in başlıca unsurlarının vücut bulduğu ve karmaşık Bizans kültürünün oluşmaya başladığı dönemin tarihine genel bir giriş hüviyetindedir. Yazar, Bizans tarihinde vuku bulmuş bazı olaylarda bulduğu ve yaşadığı dönem için "ders niteliği" taşıyan bazı hususları belirtmekten kendini alamamıştır. Doğudaki Bizans eyaletlerinin baskın nitelikteki öneminden bahsetmiş ve XIII. yüzyılda Anadolu'daki İznik İmparatorluğu'nda Bizans İmparatorluğu'nu yeniden ihya fikrinin yeşerip serpildiğine işaret etmişti. "Tarihten alınacak derslerin iyice incelenmesi gerektiği"ni ifade ederek bu iddiasını "Boğaziçi'ndeki ölüm döşeğinde yatan hasta"nın mirasının paylaşımını bekleyenleri eleştirmişti.[63] Uspensky bu husustaki düşüncelerini daha ileriye götürerek şöyle yazmıştı:

> Bizans mirasıyla ilişkili meselelerin çözüme kavuşturulması hususunda, aktif rol almaktan kaçınmanın bizim irademiz dahilinde olduğunu düşünürsek, büyük bir yanılgı içine düşmüş oluruz. Her ne kadar kendi payına düşen mirası kabul ya da reddetmek vârisin bileceği bir iş olsa da Doğu Meselesinde tarihin Rusya'ya yüklediği rol, umulmadık bir şok neticesinde yaşamamıza, mücadele etmemize ve acı çekmemize sebep olan şeyleri hafızamızdan silmemize veya unutmamıza neden olmadıkça bizim kendi rızamızla değiştiremeyeceğimiz bir roldür.[64]

---

63 *History of the Byzantine Empire*, I, xii.

64 *A.g.e.*, 46-47.

Çalışması boyunca Uspensky Bizans'la Slavlar arasındaki ilişki meselesini açıklamaya çalışmıştır ve 1912'de yazdığı sonuç bölümünde, "Balkan yarımadasında günümüzde vuku bulan üzücü olayların, yani II. Balkan Savaşı'nın" anlaşılabilmesi için eserde yer alan Güney Slavlarının tarihinin anlatıldığı bölümleri okumalarını tavsiye etmişti.[65] Uspensky'nin hedefi, kendisinin ifade ettiği üzere Rus okuyuculara incelikle hesap edilmiş ve iyice düşünülmüş bir sisteme dair net bir fikir verebilmekti. Bunlara ek olarak, Uspensky okuyucularından, Bizans tarihini ayrıntılı araştırmak ve Bizans tarihi ile Rusların mazisi arasındaki ilişkinin sadece vazgeçilemez olmakla kalmayıp milli bilinç ve Rus siyaset adamları için uygun bir rehber niteliği taşıdığına dair kanaatini takdir etmelerini beklemektedir.

"Bizantinizm"in sıkı bir taraftarı olarak Uspensky bu terimin tanımlanmasına da özel bir ilgi gösterdi. Onun fikrine göre, Bizantinizme sebebiyet veren unsur barbar kavimlerin imparatorluk topraklarına akın etmesi ve üçüncü, IV. yüzyıllarda patlak veren kültürel ve dini krizlerdi.[66] "Bizantinizm, tesirini Güney ve Doğu Avrupa'daki halkların tarihinde kendisini gösteren tarihi bir prensipti. Bu prensip, günümüzde mevcut olan devletlerin bile gelişimine yön vermektedir. Bu prensip kendisini belirli bir inançlar silsilesi içinde ve siyasi müesseselerde, hatta kimisine göre sınıf organizasyonlarında ve toprağa dair ilişkilerde göstermektedir."[67] Roman kültürünün diğer Yahudi, Pers ve Helen kültürleriyle birleşmesinden meydana gelen Bizantinizm ilk başta, Bizans İmparatorluğu'na dönüşmeden önceki Roma İmparatorluğu'nun V. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar geçirdiği kademeli reformasyon sürecine etki eden bütün unsurların kombinasyonu demektir."[68] "Germen ve Slav halkların göçleri pek çok değişikliğe sebep oldu ve imparatorluğun sosyal, ekonomik ve askeri yapısı üzerinde reformların yapılmasına neden oldu. Bu yeni unsurlar Roma İmparatorluğu'nun Doğusunda daha fazla kendilerini hissettirdiler ve neticede burasının Bizantinizm diye tanımladığımız olgunun özelliklerini taşır hale gelmesine vesile oldular."[69]

Bizantinizm kendisini şu fenomenlerde ifşa eder:

"1. Latin dilinin kullanımının istikrarlı bir şekilde terk edilmesi ve yerine Yunancanın, daha yerinde bir ifadeyle Bizans'ın dilinin ihdas edilmesinde;

---

65 *A.g.e.*, xiv.
66 *A.g.e.*, 47-48.
67 *A.g.e.*, 16.
68 *A.g.e.*, 39
69 *A.g.e.*, 39-40.

2. Milletler arasında siyasi üstünlük için yapılan mücadele içerisinde;

3. Güzel sanatlar içindeki yeni gelişmelerde, yeni abidelerin vücuda getirilmesine katkısı bulunan yeni motiflerin boy göstermesinde, Doğu kültürüne has gelenek ve biçimlerin etkisi altında kademeli olarak gelişen yeni ve orijinal metotların boy gösterdiği edebiyat alanındaki çalışmalarda bu fenomen kendisini gösterir."[70]

Uspensky'nin Roma İmparatorluğu'nun Doğudaki bölümünün VIII. yüzyıl civarlarında Bizantinizmin ayırıcı karakterlerini bünyesine aldığına dair görüşü İngiliz Bizans araştırmacısı Finlay'in görüşüyle bağdaşmaktadır. Uspensky'nin ileri sürdüğü genel tezler birinci cilt içerisinde ispatlanmamıştır. Ancak onun Bizans İmparatorluğu tarihi tamamlandığında ya da en azından Latin istilasına kadar olan kısım erişilebilir hale geldiğinde onun bu tezleri layıkıyla değerlendirilebilir.

Birinci ciltte göze çarpan başlıca meseleler şunlardır:

1. Balkan yarımadasında gerçekleşen Slav göçleri ve bu göçlerin Bizans'taki hayata etkileri;

2. Bizans İmparatorluğu'ndaki toprak mülkiyeti;

3. Theme, yani imparatorluğun eyalet sistemi.

Her ne kadar bu hususlara Uspensky'nin kitabında nihai olarak cevap verilmemişse de bize sunduğu yorumlardan bu karmaşık meselelerde daha derin araştırmaların yapılmasının gerektiği kanısını uyandırmaktadır.

Bu eseri yazma fikri, Uspensky'nin zihnine kitabın yayım tarihinden yirmi beş yıl önce girmişti ve eser çok uzun bir zaman zarfında yazıldı. O nedenle eserin bölümleri arasında taşıdıkları değer yönüyle büyük farklar vardır. Yeni, canlı ve enteresan bölümler olduğu gibi modern dönemdeki araştırmacıların ulaştıkları seviyenin çok altında olan malzemeler kullanılarak yazılmış bölümler de mevcuttur. Araplar ve Müslümanlar hakkında yazılan bölümler ikinci gruba dahildir. Uspensky zamanının çoğunu imparatorluğun sosyal hayatına dair araştırmalara ayırmıştı ve bu durum esere değer katan en önemli özelliktir. Bu cilt, okurun Bizans tarihinin erken dönemlerine dair bir aşinalık kazanmasına vesile olmaktadır. Bütün akademik hayatını neredeyse sadece Bizans dönemine hasretmiş bir uzmanın kaleminden bu döneme dair yalın bir izahat sunulmaktadır. 1948 senesinde Uspensky'nin eserinin üçüncü cildi yayımlandı. Bu cilt 1081-1453 arasındaki dönemi kapsamaktaydı. İkinci cildin ikinci kısmıysa halen yayımlanmamıştır.

Shestakov: 1913 senesinde S. P. Shestakov, *Bizans İmparatorluğu Tarihi Üzerine Dersler* isimli eserini yayımladı. Eserin yazarı Kazan Üni-

---

70 *A.g.e.*, 60.

versitesinde profesördü. Bu derslerin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hali 1915'te ikinci kez basıldı. Eser III., IV. ve V. yüzyıllarda Batı ve Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde gerçekleşen barbar kavimlerin göçü akabinde yaşanan tarihi olayların anlatısıyla başlayıp, 800 senesinde Charlemagne'ın imparatorluk tacı giyişine kadar devam eder. Yazar imparatorluğun sosyal hayatı ve dış politikası hakkında birçok bilginin yanı sıra tarihin bu alanına matuf yapılmış tarih yazıcılığı ve edebiyat çalışmalarına dair bazı bilgilerde vermektedir. Bu bilgiler her zaman kesin değildir ve tezcanlı bir dille aktarılmışlardır.

C. N. Uspensky: Rus bilim adamı C. N. Uspensky, 1917 senesinde Moskova'da yayımlanan *Bizans Tarihinin Ana Hatları* isimli eserinde alana dair canlı ve taze bilgiler sunmuştur.[71] Eser 268 sayfadan oluşmasına rağmen oldukça ilginç bir genel giriş bölümü ihtiva etmekte ve Roma İmparatorluğu'nun geçirdiği sosyal ve ekonomik evrimle ilgili bir araştırmayı barındırmaktadır. Eser sayesinde okuyucu Bizans döneminin en önemli problemleriyle bir ilişki kurabilmektedir. Eser, Theodora döneminde, ikonlara yönelik dini hürmet uygulamasının tekrar yürürlüğe girdiği 843 senesine ve İkonoklastik dönemin son yıllarına kadar olan süreyi konu edinmiştir. *Ana Hatlar*'ın en belirgin özelliği imparatorluğun iç organizasyonunu, dini ve sosyal alandaki dönüşüm meselelerini mercek altına almıştır. Yazar, ancak sosyal hayata dair unsurları açıklamak hususunda faydalı olduklarını düşündüğünde siyasi olayları anlatısına dahil etmiştir. Uspensky, gerçeklik payı oldukça yüksek olan Roma ve Bizans İmparatorluğu'nun Helen özelliğine dair ortaya attığı iddiasını çok dikkatli bir şekilde kurgulamıştır. Dini kurumların olduğu kadar laik nitelikteki kurum ve kişilerin toprak mülkiyeti meselesinde Bizans'taki feodalleşme sürecini aydınlatmaya çalışarak ilginç bir teşebbüste bulunmuştu. Uspensky'nin başlıca ilgilendiği alan İkonoklastik dönemdi ve *Ana Hatlar* isimli eserin son kısmı özel bir ilgiyi hak etmektedir. Uspensky bu eserinde, imparatorluk dahilinde vücut bulan ilk barbar krallıklar, Justinianos dönemindeki mali düzenlemeler ve idari reformlar, theme organizasyonu, VI., VII. ve VIII. yüzyıllardaki taşra hayatı, "taşra kanunu" olarak isimlendirilen düzenleme, toprak mülkiyeti meselesi ve *exkuseia* (Bizans'taki vergi muafiyeti kavramı) gibi hususları incelemişti. Boyut olarak küçük olmasına rağmen içeriği çok zengin olan bu kitap büyük bir önem arz etmektedir.

71 1917 senesinde Moskova'da öldü.

Vasiliev: A. A. Vasiliev'in *Bizans İmparatorluğu Tarihi* isimli eseri ilk olarak Rusya'da ve Rusça yayımlandı. Eser iki ciltten oluşmakta ve Bizans İmparatorluğu tarihinin tamamını ihtiva etmektedir. Eserin ilk cildi 1917 senesinde *Bizans Tarihi Dersleri, c. I, Haçlılar Dönemi Başlangıcına Kadar (1081)* başlığı altında yayımlanmıştı. Haçlı hâkimiyetinden Konstantinopolis'in düşüşüne kadar olan zamanı kapsayan ikinci cilt üç parça halinde yayımlandı: 1. *Bizans ve Haçlılar* (Petrograd, 1923); 2. *Doğuda Latin Hakimiyeti* (Petrograd, 1923); 3. *Bizans İmparatorluğu'nun Düşüşü* (Leningrad, 1925). Eserin yapılan tercümeleri ve gözden geçirilip genişletilmiş edisyonları hakkındaki bilgi bu cildin genel bibliyografya bölümünde verilmiştir.

Bezobrazov: *Bizans Kültüründe Taslaklar* isimli çalışma, eserin yazarı P. V. Bezobrazov 1918 senesi ekim ayında öldükten sonra, 1919 senesinde Petrograd'da yayımlandı. Canlı bir anlatımla kaleme alınan bu eserde, yazarın daha ziyade karamsar renk tonları kullanarak tasvirini yaptığı Bizans hayatına karşı takındığı soğuk tavır kendini belli etmektedir. Yazar eserinde imparatorlar ile imparatoriçeleri, kilise adamlarını, hükümet yetkililerini, toprak maliklerini, sanatçıları, edebiyatı, eğlence ve şölenleri ve adli meseleleri kendisine konu edinmiştir. Bezobrazov oldukça kabiliyetli bir bilim adamı olup onun bu eseri oldukça memnuniyet verici ve faydalıdır.

Levchenko: Sovyetler döneminde Rusya'da, Bizans İmparatorluğu'nu Marksist bakış açısıyla değerlendirmek için yapılan ilk girişim 1940 senesinde Moskova ve Leningrad'da yayımlanan, M. V. Levchenko tarafından kaleme alınan *Bizans Tarihi* isimli kısa çalışmaydı. Sovyet Rusya'da bir teamül olan "Bizantinist burjuvalar"a dair ithamlarını bir kenara bırakırsak, yazarın kullanılan malzemelerden iyi bir netice çıkardığı görülür. Her ne kadar kaynak seçiminde taraflı bir tutum takınılmışsa da karşımıza ilginç bir tablo çıkmaktadır. Eserin yoğunlaştığı konular imparatorluğun içindeki tarihi olaylarla birlikte Levchenko'nun halk yığınlarının menfaatiyle bağlantılı olduğunu düşündüğü sosyo-ekonomik meselelerdir. Yazar şöyle yazmıştır: "Rusya, Bizans sayesinde Hıristiyanlık dinini almıştı. Hıristiyan diniyle birlikte Slavlar yazıyı ve gelişmiş Bizans kültürünün bazı unsurlarını da aldılar. Ülkemizin işçi sınıfının Bizans tarihiyle ilgileniyor olmasının ne kadar doğru olduğu açıktır ve Sovyet tarihçiler de bu ilgiyi tatmin etmeli ve Marksist-Leninist yöntem kullanılarak kaleme alınmış, akademik temeller üzerinde yükselen bir Bizans tarihi yazılmalıdır."(s. 4)

DERGİLER, GENEL REFERANS ÇALIŞMALARI VE PAPİROLOJİ

Bizans çalışmaları alanına matuf ilk dergi 1892 senesinde Almanya'da *Byzantinische Zeitschrift* (Bizans Araştırmaları Dergisi) adıyla çıkmıştı. Dergi, sayısız makale ve kitap incelemesine ek olarak Bizans tarihine dair yapılan bütün çalışmaları bünyesinde barındıran ayrıntılı bir bibliyografyayı da kapsamaktaydı. Dergi sayfalarının büyük kısmı Rusça ve Slav dillerinde yapılan bütün çalışmalara yer vermekteydi. Profesör Karl Krumbacher bu yayının ilk editörü ve yayımcısıydı. 1914 senesi itibariyle yirmi iki cilt yayımlanmış, 1909 senesinde de ilk yirmi cilde dair mükemmel bir analitik indeks okuyucuların istifadesine sunulmuştu. I. Dünya Savaşı esnasında *Byzantinische Zeitschrift* yayıma ara verdi, fakat savaş bittikten sonra yayımlanmaya devam etti. Dergi günümüzde Franz Dölger'in editörlüğünde yayım faaliyetine devam etmektedir.

1894 senesinde Rusya Bilimler Akademisi, V. G. Vasilievsky ve V. E. Regel'in editörlüğünde *Vizantiysky Vremennik*'in (Bizans Yıllıkları) yayımına başladı. Bu dergi, öncülü olan Almanca *Byzantinische Zeitschrift*'in izinden gitti. Bibliyografik bölümde Slav halkların tarihiyle ve Yakındoğu'nun Hıristiyan halklarının tarihiyle bağlantılı olan çalışmalara daha fazla yer verildi. Derginin yayım dili Rusça olmakla birlikte, arada sırada Fransızca ve modern Yunanca kaleme alınmış çalışmalar da yayımlandı. Bu derginin yayımı da I. Dünya Savaşı esnasında kesintiye uğradı. 1917 senesi itibariyle yirmi iki cilt yayımlanmıştı, fakat yirmi üçüncü cilt 1923'te, yirmi dördüncü ciltse ancak 1928'de yayımlanabildi. On altıncı cilt P. V. Bezobrazov tarafından yapılan, ilk on beş cildin analitik indeksini içinde barındırmaktadır. Th. I. Uspensky ölümüne kadar *Vizantiysky Vremennik*'in editörlüğünü yapmaya devam etti. 1947'den sonra Sovyet Rusya'da yeni bir *Vizantiysky Vremennik* serisi yayıma başladı. (1951 senesi itibariyle bu yeni serinin dördüncü cildi de yayımlanmıştı.)

Bizans üzerine yayımlanan bir başka dergi ise 1909'da Atina'da yayımlanmaya başlayan *Byzantis*'dir. Bu derginin sadece iki cildi yayımlanmıştır.

1915'ten beri V. E. Regel'in genel editörlüğü altında, Youryev (Dorpat) Üniversitesi Filoloji ve Tarih Bölümü tarafından *Vyzantiyskoe Obozrenie* adı altında Rusça yeni bir dergi yayımlanmaya başlamıştır ve bu derginin üç cildi yayımlanmıştır. Üçüncü cilt 1917'de okuyucuyla buluşmuştur.

N. A. Bees, 1920 senesinde Berlin'de, yayımlanış amacı *Byzantinische Zeitschrift* ile çakışan *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* isimli bir derginin yayımına başladı. Beşinci ciltten itibaren bu dergi Bees'in üni-

versite profesörü olduğu Atina'da yayımlanmaya başladı. Derginin XVII. cildi 1944'te yayımlandı.

1923'te Brüksel'de toplanan V. Uluslararası Tarih Kongresi'nde, Bizans araştırmaları üzerine çalışan grup, Bizans çalışmalarına matuf uluslararası nitelikte bir dergi yayımlanmasına dair temennisini ilan etmişti. 1924'te Brüksel'de toplanan I. Uluslararası Bizantinist Bilim Adamları Kongresi'ndeyse bu derginin yayını için nihai planlar yapıldı ve 1925'te derginin ilk cildi yayımlandı. Derginin başlığı *Byzantion, Bizans Çalışmaları Üzerine Uluslararası Bir Bakış*'tı *(Byzantion. Revue Internationale des Etudes Byzantines)* ve derginin editörlüğünü Paul Graindor ile Henri Grégoire yapmaktaydı. Derginin bu ilk cildi sekseninci yaş gününü kutlamak amacıyla N. P. Kondakov'a ithaf edilmişti, fakat derginin henüz yeni yayımlanmış olduğu günlerde Kondakov'un ölüm haberi geldi (16 Şubat 1925).

1924 ve 1950 arasında Yunanca yeni bir dergi olan *Bizans Çalışmaları Kurumu Yıllığı*'nın yirmi cildi Atina'da yayımlandı. Bu dergide yayımlanan pek çok makale oldukça ilginç ve değerlidir.

Belirli bir amaçla yayımlanan bu dergilerde sunulan malzemelere ek olarak, Bizans tarihine dair çalışmalar için oldukça önem arz eden bilgiler, Bizans çalışmalarına matuf olarak yayımlanmayan diğer türde dergilerde de bulunabilir.

Bizans çalışmaları için özellikle önem arz eden ve Yunanca yayımlanan dergiler şunlardır; Νέος Ἑλληνομνήμων, 1904'ten itibaren S. Lampros'un editörlüğünde yayımlanmıştı ve onun ölümünden sonra da birkaç Yunan bilim adamı tarafından derginin yayımına devam edilmişti. Yine aynı şekilde *Echos d'orient* ve *Revue de l'Orient Chrétien* de bu kategorideki dergilerdendir.

Bizans hukuku üzerine temel eser, hukuk alanındaki çalışmalarıyla tanınan Alman bilim adamı Karl Eduard Zachariä von Lingenthal'in kaleminden *Yunan-Roma Hukuku Tarihi (Geschichte des griechisch-römischen Rechts)* ismiyle çıkmıştı. Bu eserin üçüncü edisyonu 1892 senesinde Berlin'de yayımlanmıştı.

Hukuk alanında yapılan daha önceki çalışmalar arasında Jacques Godefroy'un *Codex Theodosianus* isimli eseri de vardır. Hukukçu olan Godefroy (Gotho-fredus, 1587-1652) Cenova'da doğmuş ve hukuk, tarih eğitimi almak için Fransa'ya gönderilmişti. Otuz yıllık bir çalışmanın neticesinde kendisine ait bir *Codex Theodosianus* edisyonu meydana getirdi ve Bizans hukuku hakkında hâlâ çok değerli olan bu eserini zenginleştirip

önemli notlar, yorumlarla destekledi. Ölümünden on üç yıl sonra çalışması yayımlandı.

Diğer önemli çalışmalar şunlardır: Mortreuil'in Fransızca kaleme aldığı ve 1843-47'de üç cilt halinde Paris'te yayımlanan *Bizans Hukuk Tarihi (Histoire du droit Byzantin)*; E. Heimbach'ın *Ersch und Gruber Encyclopedia*'da (LXXXVI, 191-471) yayımlanan Almanca kaleme alınmış olan araştırması; August Engelman tarafından yapılıp 1857'de yayımlanıp Rusça kaleme alınan *On the Scholarly Study of Greco-Roman Law, with a survey of its most recent literature* adlı ve "Bizans hukuk tarihi çalışmalarına giriş niteliğinde bir girişim" olan eser. İsmini zikrettiğimiz en son eser günümüzde önemini kaybetmiştir; fakat bu eserden çok az bahsedildiği, daha doğrusu nadiren ulaşılabildiği için, bu eserin içinde bulunan konu başlıklarını zikretmemiz bu alanla ilgilenen araştırmacılara faydalı olabilir: Bizans ve Yunan-Roma Hukuk tarihini çalışmanın önemi, Yunan-Roma hukuk literatürünün tarihi hakkında araştırma, Yunan-Roma hukuk tarihi kavramı ve boyutları, hukuk çalışmalarının dönemlere ayrılması ve her bir dönemin başlıca özellikleri, günümüzde Yunan-Roma hukuku alanında yapılan çalışmalarda ele alınan başlıca meseleler ve 1824 senesinden beri yapılan Yunan-Roma hukuk literatürü hakkında bir inceleme.

Bir başka Rusça çalışmaysa Azarevitch'in *Bizans Hukuk Tarihi* (2 kısım, Jaroslavl, 1876-77) isimli eseridir.

Oldukça önemli bibliyografik notlarla desteklenmiş çok kapsamlı bir özet 1906 senesinde İtalyan bilim adamı L. Siciliano tarafından *İtalyan Adli Ansiklopedisi*'nde (*Enciclopedia Giuridica Italiana*, vol. IV, aprt 5, fasc.451 ve 460) yayımlanmıştır. Bu çalışma daha sonra 1906 senesinde Milano'da ayrı basım olarak yayımlanmıştır.

Aldo Albertoni'nin faydalı bir çalışması olan *Per una esposizione del diritto bizantino con riguardo all'Italia* (İmola, 1927), Norman Baynes'in bazı katkılarıyla *Byzantinische Zeitschrift* (XXVIII, 1928, 474-76) ve H. V. Wittken tarafından *Die Entwicklung des Rechtes nach Justinian in Byzanz*'da (Halle, 1928) yayımlanmıştır.

Bizans sanatı üzerine en önemli eserler şunlardır: N. P. Kondakov'un *Yunan El Yazmalarındaki Minyatürlere Göre Bizans Sanat ve İkonografi Tarihi* (Odessa, 1876; Atlas, 1877; gözden geçirilmiş Fransızca edisyon, Paris 1886-91, iki cilt halinde); Bayet, *Byzantine Art* ("L'Art byzantin" A. Michael tarafından derlenen *French History of Art*, I. ve III. ciltler, Paris, 1905, 1908); O. M. Dalton'un *Byzantine Art and Archeology* (Oxford, 1911) ve *East Christian Art: A Survey of the Monument* (Oxford, 1925; Dalton'un

bu çalışması mimari üzerine bir bölüm barındırmaktadır); L. Bréhier'in *L'Art Byzantin* (Paris, 1924); H. Pierce ve R. Tyler'in *L'Art Byzantin*, iki cilt (Paris, 1934).

Bizans kronolojisi alanında şu eserler oldukça büyük önem arz eder: H. L. Clinton'ın *Fasti Romani* (İngilizce edisyonu, 2 cilt, Oxford, 1845-50), 641 senesinde imparator Herakleios'un ölümüne kadar vuku bulan tarihi olayları bir araya getirir; Muralt'ın *Bizans Kronografyası Üzerine Makale* (*Essai de chronographie byzantine*, 2 cilt, St. Petersburg ve Basel, 1855 ve 1873) 1453 tarihine kadar olan bütün olayları kaydetmiştir, fakat bu eseri kaynak olarak kullanırken dikkatli olunmalıdır. Otto Seeck'in *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 N. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit* (Stuttgart, 1919) oldukça faydalı bir eserdir. Aynı şekilde Franz Dölger'in, *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*'ta (Akademien der Wissenschaften in München und Wien) yayımlanan *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches* (Münih ve Berlin, 1924-1932) isimli çalışması da önemlidir. Ayrıca V. Grumel'in 381-1043 yılları arasını kapsayan *Les Régestes des Actes du Patriarcat de Constantinople* (İstanbul, 1932 ve 1936) isimli eserine de bakılmalıdır. Günümüz Bizantoloji ilminin gerçek problemlerinden birisi Bizans kronolojisinin yeni ve ilmi bir çalışmaya olan ihtiyacıdır.

Bizans'a dair nümizmatik, mühürbilim ve papiroloji gibi diğer alanlarda yapılan çalışmalar hususunda bibliyografik bilgi için Krumbacher'in *Bizans Edebiyatı Tarihi* isimli eserine ve Bizans'a dair yayın yapan dergilerdeki bibliyografya bölümlerine göz atılabilir.

Ancak son otuz ila kırk yıldır, papiroloji alanında Bizans döneminin arz ettiği önem ve hak ettiği ilgi gösterilmeye başlanmıştır. Daha önceki papiroloji uzmanlarından birisi olan H. I. Bell –kendisi papiroloji alanında günümüzdeki en uzman kişi olduğu söylenir– Bizans'a üvey evlat muamelesi yapmış ve dikkatinin çoğunu Ptolemaios dönemi ve Roma çağları üzerine yoğunlaştırmıştır.[72]

72 Bell, "The Decay of a Civilization," *Journal of Egyptian Archaeology*, X (1924).

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK KONSTANTİN ZAMANINDAN JUSTİNİANOS'A KADAR İMPARATORLUK

KONSTANTİN VE HIRİSTİYANLIK

Roma İmparatorluğu'nun IV. yüzyılda kültürel ve dini alanda yaşadığı kriz dünya tarihinin en önemli olaylarından birisidir. Eski pagan kültür, IV. yüzyılın başında Konstantin zamanında resmen tanınan ve aynı yüzyıl içerisinde Büyük Theodosios tarafından devletin resmi dini olarak ilan edilen Hıristiyanlıkla çatıştı. İlk bakışta birbiriyle tamamen zıt ve çatışan bu iki dünya görüşünün asla bir uzlaşma sağlamayacağı zannedilebilirdi. Fakat Hıristiyanlık ve pagan Helenizm gittikçe birbiriyle iç içe geçerek karıştı ve sonunda Bizans diye adlandırılacak olan Hıristiyan-Yunan-Doğulu kültürü meydana getirdi. Bu yeni kültürün merkezi Roma İmparatorluğu'nun yeni başkenti olan Konstantinopolis'di.

İmparatorluk bünyesindeki pek çok değişikliğin başlıca sorumlusu olan kişi Büyük Konstantin'di. Onun hükümdarlığı döneminde Hıristiyanlık ilk kez devlet tarafından tanınmış olmak gibi sağlam bir temele oturmuştu. Bu tarihten itibaren eski pagan imparatorluk, kademeli olarak Hıristiyan bir imparatorluğa dönüştü.

Halkların veya devletlerin Hıristiyanlığa geçişleri genellikle, bu topluluk ve devletlerin geçmişlerinde henüz net bir biçimde yerleşik gelenekleri tesis edemeyip sadece bazı ilkel adetlere ve yönetim şekillerine sahip oldukları, mevcudiyetlerinin ilk dönemlerinde gerçekleşmiştir. Böylesi durumlarda din değiştirme insanların günlük yaşamlarında çok büyük buhranlara sebep olmamıştır. Fakat bu durum IV. yüzyıldaki Roma İmparatorluğu için geçerli değildi. Roma İmparatorluğu zaten yerleşik bir kültür dünyasına sahipti ve o zamanın şartlarına göre mükemmel olan yönetim şekilleri geliştirmişti. İmparatorluğun köklü bir geçmişi ve toplum tarafından özümsenmiş fikirler bütünü vardı. IV. yüzyılda bir Hıristiyan

devletine dönüşen bu imparatorluk, geçmişiyle çeliştiği ve bazı zamanlarda da onu tamamen inkâr ettiği bir döneme girdi. Bu durumun son derece sancılı ve sıkıntılı buhranlara yol açacağı kesindi. Görünüşte eski pagan dünya, en azından din mevzusunda, artık halkın ihtiyaçlarını karşılamıyordu. Sadece Hıristiyanlığın karşılayabileceği yeni ihtiyaç ve arzular ortaya çıkmıştı.

Sıra dışı öneme sahip bir olayın meydana gelmesinde tarihi bir şahsiyet başrolü oynadığında, belirli bir periyod içerisinde o kişinin önemini değerlendirmeyi amaç edinen ve onun iç dünyasına nüfuz etmeye çalışan bir literatür yaratılır. IV. yüzyıl için bu önemli şahsiyet Büyük Konstantin'di.

Konstantin bugünkü adıyla Niş olan Naissus şehrinde doğdu. Babası Konstantius Chlorus tarafından muhtemelen İlliryalı bir aileye mensuptu. Annesi daha sonra Hıristiyan olup Azize Helena ismini alacak olan Helena'ydı. Helena, Filistin'e hacı olmak için gitmiş ve rivayete göre, İsa'nın gerildiği gerçek haçı bulmuştu.[1] 305 yılında, Diocletianus* ve Maximianus, daha önce mutabık kaldıkları anlaşmaya göre imparatorluk makamlarından istifa edip emekliye ayrılmışlardı. Bunun üzerine Galerius, imparatorluğun doğu kısmının Augustus'u, Konstantin'in babası olan Konstantius da imparatorluğun batı kısmının Augustus'u olmuştu. Bir sonraki yıl Konstantius Britanya'da öldü ve emri altındaki lejyon da onun oğlu olan Konstantin'i Augustus olarak ilan etti. Bu esnada Roma'da bir isyan patlak verdi. İsyan eden halk ve ordu Galerius'u Augustus olarak kabul etmeyip imparatorluk makamından feragat etmiş olan Maximianus'un oğlu Maxentius'u imparator ilan etti. İhtiyarlamış olan Maximianus, oğluyla birleşip tekrar imparatorluk makamına geçti. Bunu Maximianus ve Galerius'un hayatlarını kaybettiği bir iç savaş takip etti. Konstantin daha sonra yeni Augustus olan Licinius ile bir ittifak oluşturup Maxentius'u 312 yılında, Roma yakınlarında yapılan bir savaşta kesin biçimde yenilgiye uğrattı. Maxentius, düşmanın önünde kaçarken Tiber nehrinde boğuldu (Tiber üzerinde Milvian Köprüsü yakınındaki Saxa Rubra'da). Muzaffer iki komutan, Konstantin ve Licinius, tarihi rivayetlere göre, meşhur Milano Fermanını ilan ettikleri Milano'da buluştular. Bununla birlikte, bu iki imparator arasındaki barışçıl ilişkiler uzun sürmedi. İmparatorlar arasında, sonucu Konstantin'in kesin zaferiyle bitecek olan

* Diokles, Diocletian, Diokletian şeklinde farklı yazımları olan bu Roma imparatorunun adı metin boyunca Diocletianus sabitlenmektedir –ed. notu

1 Bkz. örneğin H. Vincent ve F. M. Abel, *Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, II, 202-3

bir savaş patlak verdi. Licinius 312 yılında öldürüldü ve Konstantin Roma İmparatorluğu'nun tek yöneticisi haline geldi.

Konstantin'in hükümdarlığı sırasında, tarihin daha sonraki dönemleri için muazzam öneme sahip iki olay meydana geldi. Bunlardan birincisi Hıristiyanlığın devlet tarafından resmen tanınması, ikincisi ise başkentin Tiber nehri kıyısından Boğaziçi kıyısına, yani antik Roma kentinden "Yeni Roma" diye isimlendirilen Konstantinopolis'e taşınmasıydı.

Konstantin dönemindeki Hıristiyanlığın durumu hakkında çalışmalar yapan araştırmacılar, özellikle şu iki mesele üzerinde durdular: Konstantin'in "din değiştirmesi" ve Milano Fermanı.[2]

Konstantin'in Din Değiştirmesi

Tarihçiler ve teologlar, Konstantin'in "din değiştirmesi"nin sebepleriyle özellikle ilgilendiler. Konstantin niçin Hıristiyanlığı destekledi? Onun bu davranışına siyasi ferasetinin bir göstergesi olarak mı bakılmalı? Konstantin, Hıristiyanlığı sadece siyasi amaçlarını elde etmek için kullanabileceği bir araç olarak mı gördü, yoksa gerçekten inançlarına uygun görüp din olarak benimsedi mi? Ya da son olarak, bu din değiştirmede hem siyasi sebepler hem de Hıristiyanlığa karşı manevi yönelimi mi etkili olmuştu?

Bu meseleyi çözüme kavuşturma konusundaki asıl zorluk kaynaklardaki çelişkili bilgilerden kaynaklanmaktadır. Hıristiyan piskopos Eusebios tarafından betimlenen Konstantin, pagan yazar Zosimus'un kaleminde vücut bulan Konstantin'e kesinlikle benzemez. Tarihçiler, kendi peşin hükümlerine göre bu karmaşık meseleye cevap verme hususunda geniş olanaklar bulmuşlardır. Fransız tarihçi, *Paganizmin Çöküşü* adlı çalışmasında şöyle yazmıştı:

> Maalesef tarihte önemli roller oynamış büyük şahsiyetlerle ilgilendiğimizde, onların hayatlarını araştırdığımızda ve icraatlarını anlattığımızda, olağan açıklamalarla nadiren tatmin oluruz. Bu kişiler, sıra dışı olmakla nam saldıkları için asla onların sıradan insanlar gibi hareket ettiklerine inanmak istemeyiz. Onların en sıradan davranışlarının arkasında bile gizli sebepler ararız. Onlara, ilk bakışta nedenini anlayamadığımız davranışlar, düşünce derinliği ve onların asla hayal *dahi* etmedikleri kurnazlıklar atfederiz. Bunların hepsi Konstantin için de geçerlidir. Bu maharetli politikacının, bizi aptal yerine koymak istediğine dair yerleşmiş kanaat, kesinlik kazanmıştır. Konstantin, kendisini dini meselelere vakfettiğini ve gerçek bir inanan olduğunu söylediği ölçüde, biz de onun, bu meselelere karşı ilgisiz olduğunu, onun kuşkucu biri olduğunu ve gerçekte hiçbir dinin onu ilgilendirmeyip,

2 Büyük Konstantin ile ilgili meselelerde son zamanlarda yapılan çalışmalar hakkında genel bilgi edinmek için bkz. A. Piganiol'un makalesi: "L'état actuel de la question constantinienne 1930/49," *Historia*, I (1950), 82-96.

sadece en fazla menfaat elde edeceği dini seçtiğini daha kesin delillerle kanıtlamak için çaba gösteririz.[3]

Çok uzun bir süre, bu konudaki tarihi kanaat, *Büyük Konstantin Dönemi* isimli mükemmel eserinde ünlü Alman tarihçi Jacob Burckhardt'ın açıkladığı kuşkucu yaklaşımın etkisi altında kalmıştır. Alman tarihçi, Konstantin'i tutkularının ve aşırı güç isteğinin esiri, dünyevi anlamdaki bu hedefini gerçekleştirmek için her şeyi feda eden dâhi bir devlet adamı olarak gösterir. Burckhardt şöyle yazmıştı: "Konstantin'in dini anlamda bilinç seviyesine nüfuz edebilip ardından onun inanç dünyasında vücut bulan muhtemel değişiklikleri resmedebilmek için pek çok teşebbüste bulunuldu. Tutkuları ve iktidara olan susuzluğu nedeniyle hayatının her anı sorunlu olan bu deha şahsiyetin durumunda Hıristiyanlık yahut paganizm, bilinçli bir dindarlık veya dine karşı lakaytlık gibi bir mesele olamaz. Böyle bir şahsiyet aslında dinsizdir. Konstantin eğer kendi dini bilinci hakkında düşünmek için sadece bir anlığına bile olsa durmuş olsaydı, bu bile onun için ölümcül olurdu." Hıristiyanlığın bir dünya gücü haline geleceğini anlayan bu "ölümüne bencil" şahsiyet, olaya tamamen bu zaviyeden baktı ve bu durumdan faydalandı. Burckhardt'a göre, Hıristiyanlığın kabulünde Konstantin'in büyük dehası yatmaktadır. Konstantin paganizme olduğu gibi Hıristiyanlığa da belli başlı ayrıcalıklar tanımıştı. Bu çelişkili adamın eylemleri içerisinde, şansımız yaver gitmeksizin, bir sistem bulmak için teşebbüste bulunmak boşunadır. "Erguvan renkli imparatorluk giysisi içerisinde bencil biri olan Konstantin, kendi kişisel gücünü artıracak bütün eylemlere izin verir ve onları yapar." Burckhardt ana kaynak olarak Eusebios'un *Constantine'in Hayatı* isimli eserini kullanmıştır; fakat bunu yaparken bu eserin orijinal olmadığı gerçeğini göz ardı etmiştir.[4] Burada kısaca değindiğimiz Burckhardt'ın yargısı, imparatorun dini anlamda samimi olduğuna ihtimal vermez.

İlk Üç Yüzyılda Hıristiyanlığın Yayılışı (*The Expansion of Christianity in the First Three Centuries*)[5] isimli eserinde yargısını değişik zeminler üzerine temellendiren Alman teolog Adolph Harnack da benzer sonuçlara ulaşmıştı. İmparatorluk bünyesindeki eyaletlerde Hıristiyanlığın konumunu araştırdıktan sonra Hıristiyanların kesin olarak sayısını belirlemenin imkânsız olduğunu itiraf etmiştir. Harnack, IV. yüzyıla doğru sa-

3 I, 24-25

4 J. Burckhardt, *Die Zeit Constantine's des Grossen* (3. ed., 1898), 326, 369-70, 387, 407.

5 J. Moffat tarafından İngilizce tercümesi, 1904; 4. ed. Genişletilmiş ve revize edilmiş, orijinali Almanca, 1925

yılarının artmış olmasına ve imparatorluk bünyesinde etkili olmalarına rağmen, Hıristiyanların halkın çoğunluğunu oluşturmadıkları sonucuna ulaşmıştır. Fakat yorumunu daha da ileri götürmüştür:

> Sayısal çoğunluk ve nüfuz her zaman birbiriyle denk gelmek mecburiyetinde değildir. Toplumun alt kademelerinden ya da genel anlamda ülkenin taşra kesiminden gelenlerin çoğunluğu teşkil etmelerine rağmen çok küçük bir nüfuz gücünü temsil ederken, üyelerinin çoğunluğunu toplumun ileri gelenlerinin teşkil ettiği küçük bir grup çok güçlü bir etkiye sahip olabilir. Hıristiyanlık kasaba ve şehirlerde yaşayanların diniydi. Kasaba veya şehrin büyüklüğü ölçüsünde Hıristiyanların sayısı da çoktu. Bu olağanüstü bir avantaj sağladı. Bununla birlikte, Hıristiyanlar, imparatorluk bünyesindeki birçok şehrin yanı sıra ülkenin ücra noktalarına kadar zaten sızmışlardı. Anadolu'daki şehirlerin çoğunluğuna ve onlardan aşağı kalır yanı olmayan Ermenistan, Suriye, Mısır, Filistin ve Kuzey Afrika'daki şehirlere bakarak bunu çıkartabiliyoruz.

Harnack, imparatorluk bünyesindeki bütün şehirleri, Hıristiyanlığın geniş ya da dar ölçekli yayılmasına göre dört şekilde tasnif ederek, her bir kategorideki şehirde Hıristiyanlığın durumunu analiz edip IV. yüzyılın başında, Hıristiyan Kilisesinin karargâhları hükmünde olan yerlerin, Anadolu'da olduğu sonucuna varmıştır. Galya'ya meşhur "kaçışı"ndan seneler önce, Konstantin'in Diocletianus'un İzmit'teki sarayında kaldığı çok iyi bilinmektedir. Onun Anadolu hakkındaki kanaatleri, Galya'da daha belirgin hale gelmiş ve siyasi mülahazalar şeklinde siyaseten nihai kararlar vermesine sebep olmuştur. Sağlam ve güçlü olan kiliseyi ve piskoposluğu desteklemek suretiyle menfaat elde edebilmişti. Kilisenin, Konstantin olmaksızın zafer kazanıp kazanamayacağını sormak boşunadır. Konstantin yahut bir başkası zaten sahneye çıkacaktı. Her halükârda Anadolu'nun tamamında Hıristiyanlığın elde ettiği zafer, Konstantin tahta çıkmadan çok önce elde edilmiş ve diğer yerlerde de başarılı olması garanti altına alınmıştı. Zaten var olan bir şeyi ortaya çıkartmak için özel bir aydınlanmaya yahut kutsal bir orduya ihtiyaç yoktu. İhtiyaç duyulan tek şey, mevcut dini durum içerisinde kendisi için hayati çıkarları olan muktedir bir devlet adamıydı. Bu vasıfları taşıyan kişi ise Konstantin'di. Kendisi üstün yetenekli birisiydi. Çünkü kaçınılmaz olan şeyi görüp onu sıkı bir şekilde ele geçirmişti.[6]

Harnack'ın gözünde, Konstantin'in sadece kabiliyetli bir devlet adamı olduğu açıktır. Doğal olarak, o dönemdeki Hıristiyanların sayısıyla ilgili istatistiksel tahminler bile sözkonusu değildir. Günümüzün en iyi araş-

---

6 A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* (2. ed., 1906), II, 276-85; tercümesi Moffat, 452-66

tırmacılarının çoğu, paganizmin hem toplum hem de devlet içerisinde çoğunluğu teşkil ederken, Hıristiyanların azınlıkta olduğunu kabul etmiştir. Hesaplamaları diğer bazı araştırmacıların tahminleriyle çakışan Profesör V. Bolotov'a göre: "Muhtemelen Konstantin'in zamanına doğru Hıristiyanlar toplam nüfusun onda birini teşkil etmekteydi, hatta bu sayı daha da aşağılara çekilmeye muhtaçtır. Hıristiyanların toplam nüfusun onda birini aştıklarını söyleyen her iddiaya şüpheyle yaklaşılmalıdır."[7] Günümüzdeyse, o dönem Hıristiyanların, toplum içerisinde azınlıkta oldukları konusunda bir mutabakat varmış gibi görünmektedir. Eğer bu doğruysa Konstantin'in Hıristiyanlığa karşı takındığı tavır nedeniyle ileri sürülen siyaset teorisinden vazgeçilmelidir. Çünkü bu büyük devlet adamı sahip olduğu kapsamlı politik programını, o dönemde politik meselelerde yer almayan ve toplumun onda birini oluşturan bir grup üzerine inşa etmezdi.

Roma ve Roma Halkının Tarihi kitabının yazarı Duruy, bir şekilde Burckhardt'ın bu konuda yaptığı değerlendirmenin etkisi altında kalarak Konstantin'in faaliyetlerini yazdı ve "Konstantin'in din anlayışına şekil veren samimi ve durgun bir deizm"e atıfta bulundu. Duruy'a göre, Konstantin "çok öncelerden beri Hıristiyan inancının temel dogmalarının kendi tek Tanrı kavramıyla örtüştüğünü anlamıştı."[8] Fakat buna rağmen Duruy, Konstantin'in politik mülahazalarının birincil önceliğe sahip olduğunu savunmaya devam etmiştir:

> Nasıl ki Bonaparte, kilise ve Devrim arasında bir uzlaşmaya varmak için çaba göstermişse, Konstantin de eski ve yeni dinin yan yana barış içerisinde yaşayabileceğini ileri sürmüş, fakat bunu yaparken de Hıristiyanlığı desteklemiştir. Dünyanın gidişatını anlamış ve bu minval üzere bu gidişatın hızını artırmadan devam etmesine yardım etmiştir. Bu ise zafer takında da mevcut olan *quietis custos (barışın muhafızı)* unvanını alan, ki bunu yaparak amacına ulaşmada iyi bir iş yapan imparatorun onurudur. Burada Konstantin'in zihninin derinliklerine nüfuz etmeye gayret gösterdik ve orada bulduğumuz şey dini kanaatlerden ziyade yönetim siyasetiydi.[9]

Bununla birlikte, Duruy bir yerde "Eusebios tarafından tasvir edilen Konstantin'in yer ile gök arasında, başkalarının asla fark etmediği şeyleri gördüğüne,"[10] işaret etmiştir.

1913 yılında, Milano Fermanı'nın bin altı yüzüncü yıldönümü kutlamaları nedeniyle yapılan hacimli yayımlardan ikisi şunlardı: E. Schwartz tarafından kaleme alınan *Kaiser Constantine und die christliche Kirc-*

---

7 *Lectures on the History of the Ancient Church*, III, 29.
8 *Histoire des Romains*, VII, 102; tercüme M. M. Ripley, VII, 517
9 *A.g.e.*, 86, 88, 519-20
10 A.g.e., VI, 602.

he (İmparator Konstantin ve Hıristiyan Kilisesi) ve F. Dölger tarafından editörlüğü yapılan *Gesammelte Studien*'dir (Toplu Makaleler). Schwartz, Konstantin için "Bir dünya liderine has şeytani bir idrakle inşa etmeyi planladığı dünya monarşisi için kilise ile ittifak kurması gerektiğini anlamıştı ve Sezarizmin bütün geleneklerine rağmen bu birleşmeyi sağlamak için gereken enerji ve cesarete de sahipti,"[11] şeklinde yorum yaptı. Dölger tarafından editörlüğü yapılan *Toplu Makaleler* isimli bu eserde E. Krebs, Konstantin tarafından Hıristiyanlığa dair atılan bütün adımların, kilisenin zaferinde ikinci derecede öneme haiz olduğunu ve bu zaferin asıl sebebinin Hıristiyanlığın sahip olduğu doğaüstü güçte yattığını ifade etmiştir.[12]

Bu mesele üzerine çeşitli araştırmacıların görüşleri ziyadesiyle farklılık arz eder. P. Batiffol Konstantin'in din değiştirmesinde[13] samimi olduğunu savunurken, Konstantin zamanı nümizmatik sahasında tanınan bir araştırmacı olan J. Maurice onun din değiştirmesindeki mucizevi unsurların varlığını ispatlamaya çalışmıştır.[14] Boisser ise devlet adamı olarak Konstantin'in, azınlığı teşkil eden ve herhangi bir siyasi öneme haiz olmayan Hıristiyanların eline kendisini teslim etmesi çok riskli bir tecrübe olurdu; bu nedenle Konstantin siyasi mülahazalardan dolayı dinini değiştirmedi, o nedenle kabul edilmelidir ki o, bu din değiştirmeyi inandığı için yaptı, şeklinde düşüncesini belirtmiştir.[15] F. Lot da, Konstantin'in din değiştirirken samimi olduğunu kabule meyillidir.[16] E. Stein ise bu din değiştirme konusunda siyasi bir sebep olduğunu iddia etmiştir. Onun dediğine göre, Konstantin'in dini politikasındaki en önemli şey, Hıristiyan kilisesinin devlet organizasyonuna dahil edilmesidir. Yine Stein, Konstantin'in bir ölçüde İran'daki Mecusi devlet kilisesi örneğinden etkilendiğini farz etmektedir.[17] H. Grégoire politikanın, özellikle de dış politikaların, her zaman dinden öncelikli bir konumda olduğunu yazmıştı.[18] A. Piganiol'e göreyse Konstantin bir Hıristiyandı, fakat bunu bilmiyordu.[19]

---

11 *Kaiser Constantine und die Christliche Kirche*, 2.

12 "Konstantin der Grosse und seine Zeit," *Gesammelte Studien*, ed. F. Dölger, 2.

13 *La Paix Constantinienne et le Catholicisme*, 256-59 (O. Sececk'in aynı konu üzerine yaptığı tartışma ile bağlantılı olarak).

14 *Constantine le Grand. L'Origine de la civilisation chrétienne*, 30-36.

15 G. Boissier, *La Fin du paganisme; étude sur les derniéres luttes religieuses en Occident au quatrième siècle*, I, 28; H. Leclercq, "Constantin," *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, III (2), kol. 2669.

16 *La Fin du monde antique*, 32-38.

17 *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, 146-147. Lot ve Stein'in eserleri üzerine ilginç bir yorum okumak için Bkz.: N. Baynes, *Journal of Roman Studies*, XVIII (1928), 220.

18 "La 'conversion' de Constantin," *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1930-31), 264.

19 *L'Empereur Constantin*, 75.

Her ne kadar Konstantin'in "din değiştirmesi" genelde onun 312 yılında Maxentius'u mağlup etmesiyle ilişkilendirilse de, bu onun Hıristiyanlığa gerçek anlamda geçişi olarak değerlendirilmemeli. Konstantin Hıristiyanlığa öldüğü sene geçmiştir.

Hükümdarlığı süresince Konstantin *pontifex maximus* olarak kalmıştır. O asla *sunday* (pazar, [güneş günü]) olarak isimlendirmemiş, aksine "Güneş'in günü" (*dies solis*) olarak isimlendirmiştir. "Yenilmez Güneş" bu dönemde genellikle İranlıların tanrısı olup imparatorluk genelinde Doğuda olduğu kadar Batıda da kendisine tapınılan Mitra için kullanılıyordu. Güneş kültü, zaman zaman Hıristiyanlık için ciddi bir rakipti. Konstantin'in güneş kültünün savunucusu olduğu kesindi ve böylesi bir bağlılık ailesinden ona kalan bir mirastı. Her ne olursa olsun, Konstantin için *sol invictus* Apollon'du. Maurice, bu güneş dininin Konstantin'e imparatorluk bünyesinde büyük popülarite sağladığını gözlemlemiştir.[20]

Son zamanlarda bazı tarihçiler Konstantin'i Hıristiyanlığın tek destekçisi olmaktan ziyade, diğerleri tarafından başlatılan politikaların uygulayıcısı ve devam ettiricisi olarak göstermek için ilginç teşebbüslerde bulunmuşlardır. Grégory'e göre, Konstantin'den önce Licinius Hıristiyanlığa karşı bir tolerans politikası başlatmıştı. Alman tarihçi Schoenebeck ise Grégory'nin bu tezini sorguladı. Ona göre, Maxentius imparatorluk bünyesinde ve kendi hâkimiyeti altındaki yerlerde Hıristiyanlığın destekçisi ve Konstantin'in takip edeceği bir modeldi.[21]

Konstantin'in Hıristiyanlığa meyilliği olduğunu varsaydığımızda, yine de kafasındaki politik entrikaların, ona birçok açıdan yardımcı olacak şekilde Hıristiyanlığa karşı tutumunda belirleyici bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Konstantin, gelecekte Hıristiyanlığın imparatorluk bünyesindeki birçok ırkı birleştirecek asıl unsur olacağını anlamıştı. "Kilise birliği vasıtasıyla imparatorluğun birliğini güçlendirmeyi istemişti."[22]

Konstantin'in din değiştirmesi olayı genellikle Konstantin'in Maxentius ile yaptığı savaş esnasında gökyüzünde ışık biçiminde bir Haç figürü görmesiyle bağlantılandırılır. Böylelikle onun din değiştirmesinin sebeplerinden birisi olarak bir mucize unsuru ileri sürülür. Bununla birlikte bu olayı anlatan kaynaklar, tarihçiler arasında birçok fikir ayrılığına sebep olmuştur. Bu mucizeyle ilgili en erken tarihli anlatı, Konstantin ile aynı dönemde yaşamış olan Lactantius'a aittir. Sadece Lactantius, *Zalimlerin*

20 *Numismatique constantinienne*, II, viii, xii, xx-xlviii.

21 Grégoire, "La 'conversion' de Constantin," *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1931), 231-32. Hans von Schoenebeck, *Beiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Constantin*, I-5, 14, 22, 27.

22 E. Trubezkoy, *Religious and Social Ideals of Western Christianity in the Fifth Century*, I, 2.

Ölümü Üzerine (*De morbitus persecutorum*) isimli eserinde Konstantin'in rüyasında, İsa'dan, onun sembolü olan *coeleste signum Dei*'e benzer bir işareti kalkanı üzerine nakşetmesi konusunda bir uyarı aldığından bahsetmiştir. [23] Lactantius, Konstantin'in gördüğü varsayılan semavi bir imgeyle ilgili hiçbir şeyden bahsetmemiştir.

Konstantin'in bir diğer çağdaşı olan Caesarealı Eusebios da iki eserinde, Maxentius karşısında Konstantin'in elde ettiği zafer hakkında yazmıştı. Eusebios, daha önce yazmış olduğu eseri *Kilise Tarihi'n*de sadece Konstantin'in Roma'yı kurtarmak için "Göklerin Tanrısı ve Onun Sözü, Herkesin Kurtarıcısı olan İsa'ya dua ederek yalvardı," diye belirtmiştir.[24] Görünüşe göre burada bir rüyadan yahut kalkan üzerinde bir sembolden bahsedilmemektedir. Diğer bir eser de, yani Maxentius karşısında elde edilen zaferden yaklaşık yirmi beş yıl sonra yazılıp çoğu zaman yanlışlıkla Eusebios'a atfedilen *Konstantin'in Hayatı*'dır. Bu eserde, imparatorun kendisinin, Maxentius'a karşı düzenlediği sefer esnasında, güneş üzerinde parlak bir imge ve imge üzerinde "Bununla fethet!" yazısını gördüğüyle ilgili o meşhur hikâyeyi yemin ederek doğruladığı anlatılır. Konstantin ve ordusu gördükleri karşısında şaşkınlıktan dona kalmışlardır. Ertesi gece aynı imgeyi taşıyan İsa, Konstantin'i rüyasında ziyaret eder ona Haçın bir benzerini yapmasını ve düşmanının üzerine onunla yürümesini söyler. Şafak söker sökmez Konstantin maiyetindekilere gördüğü muhteşem rüyayı anlatır ve sanatkârları çağırıp[25] gördüğü simgeyi tarif edip *labarum*[26] diye bilinen sancağın yapılmasını onlara emreder.

Labarum mızrak şeklinde dizayn edilmiş uzun bir haçtır. Haçın enine uzanan parçasının uçlarından, çeşitli değerli taşlar ve altınla süslenmiş, ipekten dokunmuş, üzerinde Konstantin ve iki oğlunun resminin bulunduğu bir kumaştır. Haçın tepesindeyse İsa'nın monogramını çerçeveleyen altın bir çelenk mevcuttur.[27] Konstantin zamanından itibaren labarum Bizans İmparatorluğu'nun sancağı olarak kullanılmaya başlandı. İlahi imgeye ve Tanrı tarafından Konstantin'e, mücadelesinde yardım etmeleri için gönderilen semavi ordulara yapılan referanslara diğer yazarla-

---

23 *De mortibus persecutorum*, 44.

24 *Historia ecclesiastica, ix, 9, 2.* Bkz. *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ed. P. Schaff, H. Wace, ve diğerleri, 2. seri., I, 363.

25 Eusebius, *Vita Constantini*, I, 38-40.

26 Bu kelimenin kökeni bilmecesi en sonunda H. Grégoire tarafından çözüldü, "L'Etymologie de 'Labarum'" *Byzantion*, IV (1929), 477-82. Bu kelime Latincedeki *signum* veyahut *vexillum* manasında bir kelimedir. Ayrıca bkz. *a.g.e.*, XI (1937) ve XIII (1939), 583. Grégoire'nin *labarum* kelimesinin etimolojisi Valesius (H. Valois) tarafından XVII. yüzyılda geliştirilmişti.

27 Labarum tasviri Konstantin dönemine ait paralar üzerinde görülebilir. Bkz. Maurice, *Numismatique constantinienne*, I, 2 ve levha IX.

rın eserlerinde de rastlanılabilir. Bu mesele üzerine mevcut bilgiler öylesine karmaşık ve birbiriyle çelişmektedir, ki tarihi bakış açısıyla tam anlamıyla değerlendirilemez. Bazı yazarlar, bu mucizenin Konstantin'in Maxentius'a karşı seferinden çok önce, yani onun Galya'dan çıkışı esnasında gerçekleştiğini iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir.

Milano Fermanı

Büyük Konstantin'in hükümdarlığı esnasında, Hıristiyanlık, var olmak ve gelişmek için devletin resmi onayını almıştı. Hıristiyanlığın lehine ilk buyruk 311 yılında, bir zamanlar Hıristiyanlara en çok acı çektiren Galerius tarafından yayımlandı. Bu buyruk sayesinde, Hıristiyanların, daha önceki tarihlerde onları paganizme döndürmeyi amaçlayan emirlere itaat etmemek konusundaki ısrarlı direnişleri, Galerius tarafından affedilmiş ve mevcudiyetleri yasal olarak tanınmıştı. Buyrukta şöyle denilmekteydi: "Hıristiyanlar düzene muhalif olmamak kaydıyla tekrar var olabilir ve kendi toplantılarını düzenleyebilirler. Bizim müsamahamız nedeniyle kendi Tanrılarına hem kendilerinin hem de devletimizin refahı, iyiliği için dua edecekler."[28]

Maxentius karşısındaki zaferinden ve Licinius'la yaptığı mutabakattan iki yıl sonra, Konstantin ile Licinius, yanlış bir biçimde Milano Fermanı olarak bilinen belgeyi yayımladıkları Milano'da buluştu. Bu bildirinin asıl nüshası muhafaza edilememiştir, fakat Licinius'un İzmit valisine gönderdiği Latince kopyası Lacanius tarafından muhafaza edilmiştir. Bu Latince asıl metinin Yunanca tercümesi Eusebios'un *Kilise Tarihi* isimli eserinde verilmiştir.

Bu belgeye göre, Hıristiyanlar ve diğer dinlere mensup halklara, istedikleri inancı yaşama hakkı verilmişti. Hıristiyanlara karşı alınan bütün tedbirler ve yaptırımlar hükümsüz ilan edilmişti:

> Şu andan itibaren Hıristiyan inancını yaşamayı arzu eden herkes, bir sıkıntıya uğramadan ve endişe duymadan inancını yaşayabilir. İyi olacağını düşündüğümüz şeyleri tam anlamıyla dikkatinize [yani Bitinyalı yöneticilere] sunuyoruz. Bahsi geçen Hıristiyanlara kendi ibadetlerini özgürce ve koşulsuz şartsız bir şekilde ifa etme hakkını verdiğimizi belki biliyorsunuz. Adı geçen Hıristiyanlara bahşettiklerimize dair buyruk elinize ulaştığında anlayacağınız üzere diğer dinlere mensup olanlara da kendi dinlerini yaşama ve ibadetlerini serbestçe yapmalarına izin verilmiştir. Bizim idaremize yakışır tarzda, herkes seçtiği dine göre ibadet etme özgürlüğüne sahiptir, çünkü biz, her ne şekilde olursa olsun, esenliğimiz için yapılan dualardan mahrum kalmak istemeyiz.[29]

28 Lactantius, *De mortibus persecutorum*, 34, 4-5; Eusebius, *Historia ecclesiastica*, viii, 17, 9-10.
29 Lactantius, *De mortibus persecutorum*, 48, 4-8: Eusebius, *Historia ecclesiastica*, x, 5, 6-9.

Belgede ayrıca daha önceden Hıristiyanlara ait olduğu için el konulan özel mülklerin ve kiliselerin tekrar kayıtsız şartsız iadesi de emredilmişti.

1891 yılında Alman araştırmacı O. Seeck, Milano Fermanı'nın asla yayımlanmadığına dair bir teori ortaya attı. Ortada bir ferman varsa, o da 311 yılında Galerius'un toleransı sonucunda yayımlanandır.[30] Tarihçilerin çoğu, uzun bir süre, bu teoriyi kabul etmedi. 1913'te Milano Fermanı'nın bin altıyüzüncü yıldönümü birçok ülkede kutlandı ve bu mesele üzerine geniş bir literatür üretildi. Gerçekte ise, 313'te, İzmit'te Licinius tarafından ilan edilen ve kendisinden yukarıda alıntı yaptığımız ferman, görünüşe bakılırsa memnuniyet verici bir şekilde uygulamaya koyulamayan Galerius'un 311'deki fermanının teyididir. 313 yılı Mart ayında Milano'da Konstantin ve Licinius'un birlikte yayımladıkları belge, bir bildiriden ziyade, genel anlamda Doğudaki, özel anlamda ise Anadolu'daki eyalet ve şehir yöneticilerine gönderilen, onlara, Hıristiyanlara nasıl davranmaları gerektiğini açıklayan ve onları bu hususta yönlendiren bir mektuptu.[31]

Bu meseleyle ilgili son olarak şu söylenebilir ki: Konstantin ve Licinius, paganizm dahil olmak üzere, diğer dinlerin sahip oldukları hakları Hıristiyanlara da bahşettiler. Konstantin zamanında bir Hıristiyan zaferinden bahsetmek vakitsiz bir iş olur. Konstantin'in gözünde, Hıristiyanlık paganizmle uyuşabilir gözükmüştü. Onun eyleminin önemi, sadece Hıristiyanlara var olma hakkı vermesinden değil, ayrıca Hıristiyanlığı devlet koruması altına almasından kaynaklanıyordu. Bu durum, erken Hıristiyanlık tarihi için son derecede önemliydi. Bununla birlikte, İzmit Fermanı bazı tarihçiler tarafından ileri sürülen iddialar için temel teşkil etmez. Bu iddialardan birisi, Konstantin'in hükümdarlığı boyunca, Hıristiyanlığın diğer dinler üzerinde bir konuma yerleştirildiği ve diğer dinlere sadece tolerans gösterildiği[32] şeklindedir. İkinci iddia "Milano Fermanı" tolerans politikasının sonucu olarak değil, aksine Hıristiyanlığın üstünlüğü[33] ne-

30 "Das sogene-annte Edikt von Mailand," *Zeitschrift für Kirchengeschicte*, XII (1891), 381-86. Ayrıca yazarın diğer eseri, Bkz. *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* (2. ed., 1897), 495.

31 İlim adamlarının yorumları hakkında birkaç örnek vereceğim. J. Knip'ing, "Das Angebliche 'Mailänder Edikt' von J. 313 İM Lichte der neueren Forschung', *Zeistschrift für Kirchengeschichte*, XL (1922), 218: Milano Fermanı olduğu varsayılan belge reddedilmelidir." N. Baynes, *Journal of Roman Studies*, XVIII (1928), 228: "Biz şimdi biliyoruz ki 'Milano Fermanı' diye bir şey yok." E. Caspar, *Geschichte des Papsttum*, I, 105, n. 3: "'Milano Fermanı' bilgisi tarihten silinmelidir." Grégoire, "La 'conversion' de Constantin," *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1930-31), 263: "Konstantin tarafından 313 yılında Milano'da yayımlanan hoşgörü bildirisi, Asya ve Şarktaki eyalet valilerine gönderilen bir mektup veyahut buyruktan başka bir şey değildir."

32 A. Lebedev, *The Epoch of Christian Persecutions* (3. ed., 1904) 300-301.

33 N. Grossu, "The Edictnof Milan," *Publications of the Spiritual Academy of Kiev*, 1913, 29-30.

deniyle ilan edildiği şeklindedir. Ne zaman Hıristiyanların üstünlüğü yahut eşit haklara sahip olduğu meselesi ortaya atılsa karar eşit haklar lehinde olmalıdır. Yine de İzmit Fermanı'nın önemi büyüktür. Bir tarihçinin dediği gibi: "Aslında, hiç abartısız, Milano Fermanı'nın önemi, tartışmasız biçimde çok büyüktür, çünkü bu hareket imparatorluk bünyesindeki Hıristiyanların varlığı konusunda içinde bulundukları gayri meşruluğa bir son vermiş, aynı zamanda tam bir dini özgürlük ortamının varlığını ilan etmiştir. Böylece paganizmi devletin tek resmi dini olma konumundan diğer dinlerle eşit bir konuma indirgemiştir."[34]

Konstantin'in Kiliseye Karşı Tutumu

Konstantin, Hıristiyanlık adına, belli bir dini öğreti olduğu için eşit haklar bahşetmekten daha fazlasını yaptı. Hıristiyan din adamlarına da pagan din adamlarına tanınan haklar verildi. Hıristiyan din adamları, devlete ödenen vergilerden ve kendi dini ayinlerini icra edebilmeleri için onları bu görevlerinden alıkoyabilecek vazifelerden muaf tutuldular. Herhangi bir kimse malını kiliseye miras bırakabilir ve kilise de böylece miras hakkına sahip olabilirdi. Böylelikle din özgürlüğünün ilanıyla birlikte Hıristiyan toplumlar yasal, adli ve tüzel kişilikler haline geldiler. Hukuki açıdan Hıristiyanlık tamamen yeni bir konum elde etmişti.

Piskoposluk makamlarına çok önemli ayrıcalıklar verildi. Herhangi bir kişi, eğer karşısındaki kişi de razıysa bir davayı yargı makamı olarak piskoposluk makamına taşıyabilir, hatta bu dava normal ve sivil bir mahkemede başlatılmış olsa bile dava piskoposluk yargı makamlarınca tekrar görülebilirdi. Konstantin'in hükümdarlık döneminin sonlarına doğru piskoposluk yargı makamlarının, yargı yetkisi bir kat daha genişletildi:

1. Bir piskoposun verdiği karar nihai karar olarak kabul edilmelidir.

2. Herhangi bir sivil dava, hangi kademede olursa olsun ve karşı taraf mutabık olmasa bile, piskoposluk yargı makamı önüne çıkartılabilir.

3. Piskoposluk yargı makamının kararları sivil mahkeme yargıçları tarafından tasdik edilmelidir. Bütün bu hukuki ayrıcalıklar toplum içerisinde piskoposların otoritesini artırmakla birlikte onların omuzlarına çok fazla sorumluluklar yükleyerek bir yığın karışıklığa da sebep oldu.

34 A. Brilliantov, *Emperor Constantine the Great and the Edict of Milan*, 157. Cf. M. A. Huttman, *The Establishment of Christianity and the Proscription of Paganism*, 123: Konstantin'i ilk Hıristiyan imparator ve Hıristiyanlığı paganizmin önüne koyan ilk kişi olarak görülebilirken, Hıristiyanlığı resmi bir din haline getiren kişi değildi, çünkü Galerius bu işi 311 yılında yapmıştı. Hıristiyanlığın ve paganizmin yan yana özgürce mevcudiyetlerini devam ettirdiğine dair çarpıcı bulgulara sikke paralar üzerinde rastlanır. Bkz. Maurice, *Numismatique constantinienne*, II, iv.

Piskoposluk makamının verdiği kararlar her zaman isabetli olmayabiliyordu. Bu durum, davanın kaybeden tarafı açısından sık sık hoşnutsuzluk ve öfkeye sebep olmaktaydı. Dahası, bu tarz işler, piskoposların günlük hayatına, dünyevi meseleleri daha da sokmuştu.

Bu arada Kilise, devlete ait gayrımenkul kaynaklardan gelen hediyeler, para ve mahsulle de maddi anlamda zenginleşiyordu. Hıristiyanlar, pagan festivallerine katılmaya zorlanamazdı. Bu arada Hıristiyanlığın etkisiyle suçluların cezalandırılması hususunda bazı hafiflemeler meydana geldi.

Bütün bunlara ek olarak Konstantin'in ismi devasa genişlikteki imparatorluk bünyesinde birçok kilisenin inşa edilmesiyle birlikte anılmıştır. Roma'daki San Pietro ve Laterano Bazilikası ona ithaf edilmiştir. Konstantin, özellikle annesi Helena'nın, İsa'nın çarmıha gerildiği gerçek haçı bulduğu iddia edilen Filistin'le yakından ilgilenmiştir. Kudüs'te İsa'nın gömülü olduğu varsayılan yerde Kutsal Kabir Kilisesini, Zeytin Dağında Göğe Yükseliş Kilisesini ve Beytüllahim'de Doğuş Kilisesini yaptırdı. Yeni başkent olan Konstantinopolis ve yakın çevresini birçok kiliseyle donattı. Bunlardan en bilinenleri On İki Havariler Kilisesi ve Aya İrini Kilisesiydi. Halefi olan Konstantius zamanında tamamlanacak olan Ayasofya'nın temellerini de Konstantin'in atmış olması muhtemeldir. Konstantin'in hükümdarlığı esnasında Antakya, İzmit ve Kuzey Afrika'da pek çok kilise inşa edildi.[35]

Konstantin'in hükümdarlığından sonra üç tane önemli Hıristiyanlık merkezi ortaya çıkmıştı. Bunlardan birincisi, her ne kadar paganizme ve pagan geleneklerine karşı sempati bir süre daha devam edecek olsa bile, İtalya'daki erken dönem Hıristiyanlığının Roma şehri; Doğu Hıristiyanlarının gözünde ikinci Roma olacak olan Hıristiyan Konstantinopolis; son olarak da Hıristiyan Kudüs. MS 70 yılında imparator Titus tarafından yıkılmasının ve yerine Aelia Capitolina adında bir Roma kolonisinin kurulmasının ardından, köklü bir geçmişe sahip olan Kudüs, Hıristiyan Kilisesinin anası ve Havarilerin tebliğde bulundukları ilk yer olmasına rağmen, II. yüzyılda imparator Hadrian döneminde önemini kaybetmişti. Konstantin zamanında Hıristiyan Kudüs yeniden hayata gözlerini açtı. Politik anlamda eyaletin başkenti Aelia değil, Kayseriyye idi. Bu dönem içerisinde bu üç merkezde inşa edilen kiliseler Hıristiyan Kilisesinin dünya üzerindeki zaferinin sembolleri olarak durmaktadır. Hıristiyan Kilisesi yakın bir zaman içerisinde devlet kilisesi haline geldi. Dünya üzerinde bir krallık fikri yeni bir fikirdi ve Hıristiyanlığın "bu dünyaya ait olmayan"

35 İzmit hakkında bilgi için Bkz. J. Sölch, "Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen. Nikomedia, Nizäa, Prusa," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 267-68; Afrika hakkında, D. Gsell, *Les Monuments antiques de l'Algérie*, II, 239.

krallık fikri ve hızla yaklaşmakta olan dünyanın sonu fikriyle doğrudan tezat oluşturmaktaydı.[36]

Aryanizm ve İznik Konsili

IV. yüzyılın ilk başlarında ortaya çıkan yeni koşullar nedeniyle, Hıristiyan Kilisesi, özellikle öğretiler alanında görülen muazzam yoğunlukta faaliyetlere şahit oldu. IV. yüzyılda öğretiler meselesi, III. yüzyıldaki Tertullian ve Origen davalarında görüldüğü üzere sadece sıradan insanların zihnini değil, aynı zamanda çok iyi organize olmuş geniş tabana sahip grupları da meşgul etmekteydi.

IV. yüzyılda konsiller olağan hadiseler haline geldi. Bu konsillere, tartışmalı meseleleri bir sonuca ulaştırabilecek ölçüde etkiye sahip tek araç gözüyle bakılmaktaydı. Fakat bu hareket içerisinde, kilise ile devlet arasında ilişki için yeni bir unsur mevcuttu ve bu unsur daha sonraki dönemlerde manevi güç merkezi ile dünyevi geçici güç merkezi arasındaki ilişkiler tarihini etkileyecek derecede öneme sahip olan bir unsurdu. İlk günden itibaren Büyük Konstantin dini meselelerin tartışıldığı müzakerelere katılmış ve bu tartışmaları uygun gördüğü şekilde sonuca bağlamıştı. Birçok durumda açıkça görülmektedir ki devletin çıkarları ile kilisenin çıkarları çakışmamıştır.

Mısır'daki İskenderiye kenti, yüzyıllar boyunca Doğu'nun kültürel başkenti, entelektüel faaliyetlerin güçlü bir akım halinde ilerlediği bir kentti. Çok doğal olarak bu yeni öğretiler de İskenderiye'de ortaya çıkmıştı. Profesör A. Spassky'e göre, İskenderiye, "Doğuda teolojik gelişmelerin merkezi oldu ve özellikle de Hıristiyan dünyada, dinin ve bilimin en büyük meselelerini tartışmaktan asla yorulmadıkları felsefi Kilisesiyle meşhur oldu."[37] İskenderiyeli bir papaz olmasına rağmen, Arius, Konstantin döneminin en önemli "heretik" öğretisine ismini vermişti. Bu öğreti, III. yüzyılın ikinci yarısında o dönemin en önde gelen araştırmacılarından Lucianus'un tefsirle ilgili dini bir okul kurduğu Antakya'da çıkmıştı. A. Harnack'ın söylediği, gibi bu okul "Aryancı doktrinin yuvasıydı. Lucianus da bu okulun başı olarak Arius'tan önceki Arius" idi.[38]

Arius, Tanrı'nın Oğlu'nun yaratılmış olduğu fikrini ileri bir merhaleye taşıdı. Bu fikir Aryancı heretik düşüncenin temelini oluşturdu. Mısır sınırları dışında, Kayseri piskoposu Eusebios ile İzmit piskoposu olan Eusebios, Arius'un tarafını tuttular. Gerilim had safhadaydı. Arius'un öğ-

36 V. Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I, (1925), 463.

37 *The History of the Dogmatic Movements During the Period of the Ecumenical Councils*, 137.

38 *Lehrbuch der Dogmengeschichte* (4. baskı, 1919), II, 187.

retisini takip edenlerin bütün çabalarına rağmen, Arius'un komünyona iştiraki İskenderiye piskoposu Alexander tarafından reddedildi. Kilisenin içerisindeki kargaşayı yatıştırmak için verilen çabalar fayda etmedi.

Licinius'u henüz yenmiş ve imparatorluğun tek hâkimi olan Konstantin 324 yılında İzmit'e geldiğinde hem Arius'un taraftarlarından hem de Arius'a muhalif olanlardan gelen sayısız şikâyete maruz kaldı. İmparatorluğu bünyesinde bir din barışını her şeyden çok isteyen ve bu öğretiler üzerine yapılan tartışmaların önemini kavrayamayan İmparator, İskenderiye piskoposuna ve Arius'a mektup göndererek bir anlaşmaya varmalarını emretti. Buna örnek olarak da, tartışmalarına rağmen birbirleriyle barış içinde geçinen filozofları gösterdi. Konstantin mektubunda ayrıca onlar için bir anlaşmaya varmanın çok da zor olmaması gerektiğini; çünkü her iki tarafın da Yüce Yaratıcıya ve İsa Mesih'e inandığını belirtmişti. "Bana eski sakin günlerimi, dertsiz gecelerimi, sönmeyen ışığın keyfini ve asude bir hayatın hazzını geri verin ki bundan sonra bunlar benim olabilsin," diye yazmıştı mektubunda.[39]

Bu mektup Konstantin'in çok büyük saygı duyduğu piskopos Kurtubalı Hosius (Osius) tarafından İskenderiye'ye götürüldü. Hosius mektubu götürdü, meseleyi ayrıntılı bir biçimde inceledi ve dönüşünde Aryan hareketinin önemini imparatora aktardı. Ancak bundan sonradır ki, Konstantin bir konsil toplamaya karar verdi.

İmparatorluk buyruğuyla ilk Ekümeniklik Konsili'nin Bitinya'nın bir şehri olan İznik'te toplanması kararlaştırıldı. Bu konsile gelen kişilerin tam sayısı bilinmemektedir. İznikli Babaların (kilise ileri gelenlerinin) sayısının genellikle 318 civarında olduğu tahmin edilmektedir.[40] Bunların çoğu Doğudan gelen piskoposlardı. Yaşlı Roma piskoposu, kendisi yerine vekâleten iki papaz göndermişti. Konsil tarafından ele alınan meseleler içerisinde en önemli olanı Aryanizm hakkındaki tartışmaydı. İmparator konsile başkanlık etti, bazen de tartışmalara yön verdi.

İznik Konsili'nin kararları muhafaza edilmemiştir. Konsille ilgili herhangi bir kaydın tutulduğuna dair bazı kuşkular vardır. Konsil hakkındaki bilgi, konsile iştirak edenlerden bazılarının yazdıkları eserlerden ve tarihçilerin anlatılarından elde edilmektedir.[41] Arius'un en ateşli ve ma-

---

39 Eusebius, *Vita Constantini*, II, 72; ed. I. von Heikel, *Eusebius Werke*, 71; *Nicene and Post-Nicene Fathers*, I, 518.

40 Batiffol tarafından verilen farklı rakamlar için, Batiffol, *La Paix constantinienne* (3. ed., 1914), 321-22. Bkz. E. Honigmann, "La liste originale des Pères de Nicee," *Byzantion*, XIV (1939), 17-76. Honigmann, "The Original Lists of the Members of the Council of Nicea, the Robber-Synod and the Council of Chalcedon," *Byzantion*, XVI, ı (1944), 20-80.

41 S. A. Wilkenhauser, "Zur Frage der Existenz von Nizänischen Synodalprotocolen," *Gesammelte Studien*, ed. F. Dölger, 122-42.

haretli muhalifi, İskenderiye Kilisesinin baş diyakozu olan Athanasius'tu. Hararetli tartışmalardan sonra konsil Arius'u heretik olmakla suçladı ve bazı düzeltmeler ve eklemeler yapıldıktan sonra Arius'un öğretisinin aksine İsa Mesih'in Tanrı'nın oğlu olduğu, dolayısıyla doğmamış ve Baba ile eştözlü (aynı özden) olarak kabul eden İznik Amentüsü'nü kabul etti. İznik Amentüsü birçok Aryancı piskopos tarafından imzalandı. İçlerinde Arius'un da bulunduğu, öğretide ısrar edenlerin oluşturduğu grup, sürgün edilip hapis cezasına çarptırıldı. Aryanizm üzerine en iyi otoritelerden birisi, "Aryanizm, büyük bir gelecek vaat ederek başladı ve birkaç yıl içerisinde Doğu'da ona denk bir rakip görülmedi. Fakat sahip olduğu güç Konsilin toplandığı tarihte son bulurken Hıristiyan dünyanın topluca kınaması sonucunda kaybolup gitti. Aryanizm, Konsil sona erdiğinde umutsuz bir biçimde yenilmişti,"[42] diye yazmıştı. Konsilin sonuç bildirgesi bütün halklara kilisenin içerisindeki barış ve harmoniyi ilan etti. "Artık üzerimizde şeytanın nüfuzu olmayacak, çünkü onun kötü niyetle bizim mahvımız için kurduğu tuzaklar, kökünden yok edildi. Hakikatin ihtişamı, Tanrı'nın emriyle, ayrılıkları, kargaşayı, fitneyi; daha açık bir ifadeyle, düzensizliğin ölümcül zehrini yok etti."[43]

Fakat gerçekler, Konstantin'in umutlarını karşılamadı. İznik Konsili Aryanizmi kınamak suretiyle Aryanizmden kaynaklanan tartışmalara bir son veremedi. Aksine, ona benzer birçok hareketin ve akabinde de kargaşanın doğmasına sebep oldu. Konstantin'in bizzat kendi şahsında Aryanizme karşı belirgin bir değişiklik oldu. Birkaç yıl sonra Arius ve onun en sadık takipçileri sürgünden geri çağrıldılar.[44] Fakat Arius'un sahip olduğu eski konumuna kavuşması, onun ani ölümüyle engellenmiş oldu. Arius taraftarlarının sürgündeki yerlerini İznik Amentüsü'nü destekleyenler aldı. İznik Amentüsü resmen fesh edilmemiş ve kınanmamış olmakla birlikte kasten unutturularak onun yerine başka çözümler bulundu.

İznik Konsili'ne karşı mevcut olan güçlü muhalefetin kökenlerini ve Konstantin'in tutumundaki değişikliğin sebebini açıklamak çok güçtür. Belki yapılan açıklamalar içerisinde saray entrikaları, yakın aile ilişkileri ve benzerlerine dikkat çekilmelidir. Konstantin, Aryanizm meselesini çözmek için girişimde bulunduğunda, egemen fikri yapının Aryanizm lehine olduğu Doğu'daki dini duruma henüz aşina değildi. İmparator Batı'da eğitim görmüş ve Kurtubalı piskopos Hosius gibi Batılı dini liderlerin etkisi

---

42 H. Gwatkin, *Studies on Arianism* (2. ed., 1900), 1-2.

43 Socratis, *Historia ecclesiastica*, I, 9. Bkz. *Nicene and Post-Nicene Fathers*, 2. ser., II. 13.

44 Şu iki ilginç makaleye Bkz. N. Baynes, "Athanasiana," *Journal of Egyptian Archaeology*, XI (1925), 58-69; ve "Alexandria and Konstantinopolis: A Study in Ecclesiastical Diplomacy," *Journal of Egyptian Archaeology* XII (1926), 149.

altındaydı ve o da İznik Amentüsü lehine hareket etmeye karar verdi. Bu hareket tarzı onun düşünce tarzıyla ahenk içindeydi; fakat Doğu'nun gerçekleriyle örtüşmüyordu. Konstantin, İznik kararlarının kilisenin çoğunluğunu oluşturan halkların anlayışına ters düştüğünü ve Doğu'daki kalabalık halk topluluklarının istekleriyle çatıştığını gördüğünde, Aryanizme karşı daha müsamahakâr bir tavır sergilemeye başladı. Konstantin'in hükümdarlığının son yıllarında Aryanizm, saray çevresine bile sızmış ve imparatorluğun Doğu kesiminde her yıl daha sağlam bir şekilde kendine yer edinmişti. İznik Amentüsü'nü savunanların çoğu koltuklarından ve makamlarından olup sürgüne gönderildiler. Bu dönem esnasında Aryanizmin üstün oluşuyla ilgili tarih bilgisi, kaynakların güven verici olmayan şartlarından dolayı yeterince kesin değildir.[45]

Konstantin ömrünün son yılına kadar pagan olarak kaldı. Ancak ölüm döşeğindeyken bir Aryan olan İzmit piskoposu Eusebios tarafından vaftiz edildi. Fakat A. Spassky, Konstantin ölmek üzereyken Arius'un meşhur muhalifi Athanasius'u sürgünden geri çağırdığını hatırlatmıştır.[46] Konstantin çocuklarını vaftiz ettirmiş ve Hıristiyan yapmıştır.

Konstantinopolis'in Kuruluşu

Konstantin döneminde Hıristiyanlığın resmen tanınmasından sonra önem bakımından ikinci sıradaki olay, eski Megara kolonisi olan Byzantion üzerinde, Marmara denizinin girişinde, Boğaziçi'nin Avrupa yakasında yeni bir başkentin kurulmasıdır.

Konstantin'den çok önceleri, antik dönemin insanları da Asya ile Avrupa'nın kesiştiği bir noktada olan, hem Karadeniz'e hem de Akdeniz'e açılan boğazları tahakkümü altında bulunduran Byzantion'un stratejik ve ekonomik anlamda öneminin farkındaydılar. Kaynakları karşılaştırdığımızda MÖ VII. yüzyılın ilk yarısında Megaralılar, Boğaziçi'nin bittiği noktada Anadolu yakasında ve yıllar sonra Konstantinopolis'in surlarının yükseleceği yerin tam karşısında, Kalkedon (Kadıköy) adında bir koloni kurdular. Bu koloninin kurucularından birkaç yıl sonra başka bir grup Megaralı, Boğaziçi'nin Avrupa kıyısının güney ucunda, keşif birliğindeki Megaralıların lideri olan Byzas'ın hatırasına Byzantion adı verdikleri bir koloniyi kurdular. Byzantion'un Kalkedon'a olan üstünlüğü bu antik dönem insanları tarafından gayet iyi anlaşılmıştı. MÖ V. yüzyılda yaşamış Yunan bir tarihçi olan Herodotus, Pers general Megabazos'un Byzantion'a

---

45 Asya tutuculuğuna referans yaparak Konstantin'in Aryanizme karşı yeni tavrını açıklamak için Gwatkin'in teşebbüsüne bkz. Gwatkin, *Studies on Arianism* (2. baskı, 1900), 57, 96.

46 *Dogmatic Movements*, 258.

varışı üzerine Kalkedon halkının kör olduğunu söylediğini aktarmıştır. Çünkü kuracakları şehir için mevcut iki yer arasında kötü olanını seçmiş ve birkaç yıl içinde Byzantion'un kurulacağı yer olan daha güzel tarafı ise seçmemişlerdir. Strabon'un ve Romalı tarihçi Tacitus'un da dahil olduğu edebi gelenek Megabazos'un bu sözlerini, hafif bir değişiklikle Pythian Apollon'a mal etmişlerdir. Megaralılar yeni kuracakları şehrin yerini sorduklarında, Apollon onlara cevap olarak körler diyarının karşısına kurmaları gerektiğini söylemiştir. Byzantion, Yunan-Pers savaşları esnasında ve Makedonyalı Philip zamanında çok önemli roller oynamıştı. MÖ II. yüzyılın Yunan tarihçisi Polybius, Byzantion'un politik ve ekonomik durumunu ayrıntılı olarak analiz etmişti. Yunanistan ile Karadeniz kıyısında olan şehirler arasındaki ticari ilişkilerin önemini idrak eden Polybius, Byzantion halkının rızası olmaksızın tek bir ticaret gemisinin bile Karadeniz'e ne girebildiğini ne de çıkabildiğini, Byzantionluların, böylelikle Pontus'un ürettiği ve ihtiyaç duyduğu malların hepsini kontrolleri altına aldıklarını yazmıştı.[47]

Roma, cumhuriyet olma özelliğini kaybettikten sonra imparatorlar pek çok kez başkenti cumhuriyetçi zihniyetin hâkim olduğu Roma'dan, Doğu'ya taşımayı istediler. Romalı tarihçi Suetonius'a (I, 79) göre, Julius Sezar, başkenti Roma'dan İskenderiye'ye ya da eski Truva şehri olan Ilion'a taşımaya niyetlenmişti. Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında imparatorlar sıklıkla imparatorluk bünyesinde, uzun soluklu ve uzak mesafeli askeri seferler nedeniyle Roma'yı terk ediyorlardı. II. yüzyılın sonunda Byzantion ağır bir darbe aldı. Septimus Severus, Byzantion'un desteklediği rakibi Pescennius Niger'i ezici bir şekilde yendikten sonra şehre eşi görülmemiş bir zulmü reva gördü ve şehir neredeyse tamamen tahrip edildi. Bu esnada Doğu, imparatorların dikkatini kendi üzerine çekmeye devam etmekteydi. Diocletianus (284-305), Anadolu yarımadasında bir Bitinya şehri olup muhteşem pek çok yeni yapıyla güzelleştirdiği İzmit'te yaşamayı tercih ediyordu.

Konstantin kendisine yeni bir başkent kurmak istediğinde ilk başta Byzantion'u seçmedi. En azından bir süreliğine, doğduğu yer olan Niş şehri, Sofya ve Selanik üzerinde düşündü. Dikkati özellikle, efsaneye göre İtalya'ya gelip Latium'u kuran ve böylece Roma İmparatorluğu'nun temellerini atan Aenas'ın şehri olan Truva üzerinde yoğunlaştı. İmparator bu meşhur mekâna gitti ve gelecekteki şehrin sınırlarını bizzat kendisi belirledi. V. yüzyıl yazarı olan Sozomen'in anlattığına göre Tanrı bir gece Konstantin'in rüyasına girip yeni başkenti için başka bir yer bakmasını

47 Polybius, *Historia*, IV, 38, 44.

tavsiye ettiğinde şehrin giriş kapıları çoktan inşa edilmişti. Bunun üzerine Konstantin'in seçimi şüphesiz Byzantion oldu. Bir yüzyıl sonra bile Truva yakınından gemiyle geçenler Konstantin tarafından yapımına başlanılmış, fakat yarıda bırakılmış yapıların kalıntılarını görebilmekteydiler.[48]

Septimus Severus tarafından tahribata uğratılmış olan Byzantion, o zamanlar henüz kendini tam anlamıyla toparlayamamıştı. Marmara denizine doğru uzanan burnun küçük bir kısmını kaplayan ve ancak bir kasaba büyüklüğünde olan bir yerdi. 324'te Konstantin yeni başkentin yapılacağı yeri belirledi ve 325 yılında ana binaların inşasına başlandı.[49] Hıristiyan efsanesine göre, imparator elinde bir mızrakla şehrin sınırlarını işaretlerken, maiyetindekilerden birisi kendisine "Efendim, daha ne kadar devam edeceksiniz?" diye sorduğunda imparatorun "Önümde giden, durana kadar yürümeye devam edeceğim,"[50] demiştir. Bu ise, ilahi bir gücün onu yönlendirdiğine işaret ettiği anlamına gelecekti. Her yerden işçiler ve inşaat işleri için malzeme getirtildi. Roma, Atina, İskenderiye, Efes ve Antakya'daki pagan abideleri yeni başkenti güzelleştirmek için kullanıldı. *Foederati* diye isimlendirilen 40.000 Got askeri yeni binaların inşasına iştirak etti. Yeni başkenti insanlar için cazip hale getirebilmek ve onları bu yeni başkente çekebilmek için birçok ticari ve mali ayrıcalıklar ilan edildi. 330 yılı baharına doğru çalışmalar öyle ileri bir seviyeye ulaşmıştı ki, Konstantin yeni başkenti artık resmen iskâna açabileceğini gördü. Bu merasim 11 Mayıs 311'de yapıldı ve kırk gün süren eğlenceler ve şenliklerle kutlandı. Bu yıl içerisinde Hıristiyan Konstantinopolis, pagan Byzantion üzerine eklemlendi.[51]

Konstantin zamanında şehrin gerçek boyutlarını tahmin etmek zor olsa da şurası kesindir ki, yeni kurulan şehir eski Byzantion'un boyutlarının çok ötesindeydi. IV. yüzyıldaki Konstantinopolis'in nüfusuyla ilgili kesin bilgiler yoktur. Kabaca bir tahminle iki yüz binden biraz fazla olabilir.[52] Konstantin, şehre karadan saldıracak düşmanlara karşı, Haliç'ten Marmara denizine kadar uzanan surlar yaptırdı.

48 Sozomenis, *Historia ecclesiastica*, II, 3.

49 Bkz. J. Maurice, *Les de Constantinople*, 289-92; L. Bréhier, "Konstantin et la fondation de Konstantinopolis," *Revue historique*, CXIX, (1915), 248; D. Lathoud, "La consécration et la dédicace de Konstantinopolis," Échos d›Orient, XXIII, (1924), 289-94. C. Emereau, "Notes sur les origines et la fondation de Konstantinopolis," *Revue archéologique*, XXI, (1925), 1-25. E. Gerland, "Byzantion und die Gründung der Stadt Constantinopel," *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, X, (1933), 93-105. R. Janin, *Constantinople Byzantine* (Paris, 1950), 27-37.

50 Philostorgii, *Historia ecclesiastica*, II, 9: ed. J. Bidez, 20-21, ve diğer kaynaklar.

51 N. Baynes, *The Byzantine Empire*, 18.

52 Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, 196. Lot, *La Fin du monde antique*, 81. A. Andreades 700.000 ila 800.000 arasında olduğunu kabule meyillidir: "De la population de Konstantinopolis sous les empereurs byzantins," *Metron*, I, (1920), 80. Ayrıca bkz. J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire* (2. baskı, 1931), I, 88.

Sonraki yıllarda Byzantion bir dünya imparatorluğunun başkenti oldu ve "Konstantin'in şehri" ya da Konstantinopolis diye adlandırılmaya başlandı. Yeni başkent, Roma'nın yerel yönetim sistemini kendisine adapte etti ve on dört idari birime ya da bölgeye ayrıldı, ki bunlardan ikisi şehir surlarının dışındaydı. Konstantin zamanının abidelerinden hiç biri günümüze kadar ulaşamamıştır. Bununla birlikte Büyük Justinianos ve III. Leo zamanlarında olmak üzere iki kez yeniden inşa edilen Aya İrini Kilisesinin ilk yapılış tarihi Konstantin zamanına kadar gitmektedir ve bu kilise günümüze kadar muhafaza edilebilmiştir. MÖ V. yüzyılda Plataea Savaşı anısına dikilmiş olan Delphi Tapınağıdaki Yılanlı Sütun, Konstantin tarafından yeni başkente transfer edilerek Hipodrom'a dikildi. Sütun zarar görmüş olsa da bugün hâlâ aynı yerdedir.

Konstantin, bir dâhinin öngörüsüyle, şehrin konumuna dair hem politik, hem de ekonomik ve kültürel bütün avantajları değerlendirmişti. Politik anlamda Konstantinopolis ya da genellikle hitap edildiği üzere "Yeni Roma," dış düşmanlara karşı koyma yönünden ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Şehre deniz yoluyla ulaşmak imkânsızdı ve karadan da surlar vasıtasıyla korunmaktaydı. Ekonomik anlamda Konstantinopolis, Karadeniz'in, Ege'nin ve Akdeniz'in bütün ticaretini kontrol etmekteydi ve bu yönüyle de Avrupa ile Asya arasındaki ticarette aracı olması kaçınılmazdı. En son olarak kültürel anlamda Konstantinopolis'in, Hıristiyanlığın etkisi altında yeni bir Hıristiyan-Yunan-Roma sentezinin veya "Bizans" kültürünün ortaya çıktığı Helenistik kültürün en işlek merkezlerine yakın bir konuma sahip olmanın avantajına sahipti. Bu konuda Th. I. Uspensky şöyle yazdı:

> Yeni bir başkent için yer seçimi, Konstantinopolis'in inşası ve evrensel anlamda tarihi bir şehrin yaratılması, Konstantin gibi bir dâhinin hem siyasi hem de idari açıdan yadsınamaz başarılarından birisidir. Konstantin'in dünyaya yaptığı büyük hizmeti, Hıristiyanlığa dini müsamaha göstermesi değildir. O değilse bile mutlaka onun vârislerinden birisi Hıristiyanlığa hak ettiği muzaffer konumu bahşedecekti ve bu konudaki bir gecikme nedeniyle de Hıristiyanlık bir zarara uğramayacaktı. Fakat Konstantin, tam zamanında dünya başkentini Roma'dan Konstantinopolis'e taşımak suretiyle antik kültürü kurtardı ve Hıristiyanlığın yayılmasına müsait bir ortam meydana getirdi."[53]

Büyük Konstantin'in dönemini takip eden yüzyıllar içerisinde, Konstantinopolis, imparatorluğun politik, dini, ekonomik ve kültürel merkezi haline geldi.[54]

---

53 *History of the Byzantine Empire*, I, 60-62.

54 Bazen Konstantinopolis'in kuruluşununun önemini azaltmak yönünde bir eğilim olduğunu görürüz. Bkz. Seeck, *Geschichte der Untergangs der antiken Welt* (2. ed., 1921), III, 426-28. Stein'de Seeck'i takip etmektedir, Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, 2-3, 193

DİOCLETİANUS VE KONSTANTİN'İN REFORMLARI

Konstantin ve Diocletianus'un reformlarının ayırt edici özellikleri; sıkı bir hâkimiyet merkezinin kurulması, geniş bir bürokrasinin uygulamaya konulması; sivil ve askeri gücün arasında kesin hatlarla bir sınırın çizilmesidir. Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetini merkezileştirmeye yönelik eğilim, Augustus'un dönemi gibi çok erken bir tarihten itibaren başladı. Özellikle Plotemaios dönemi Mısır'ı gibi eski yönetim biçimlerinin ve yüksek kültür normlarının yüzyıllar boyunca geliştiği Helenik Doğu'nun yeni bölgelerinin, Romalılar tarafından emilmesine paralel olarak bu yeni elde edilmiş topraklarda var olan, günlük hayattaki Helenik düşünce ve geleneklerden kademeli olarak bir ödünç alma durumu mevcuttu. Makedonyalı Büyük İskender'in imparatorluğu, Attalidlerin Pergamon'u, Selecidlerin Suriyesi ve Plotemios Mısır'ı gibi devletlerin belirgin ortak özelliği olan ilahlaştırılmış hanedanların sınırsız güçleri, özellikle Mısır'da çok kesin hatlar içerisinde ve katı bir biçimde kendisini göstermişti. Mısır halkının gözünde Mısır'ın fatihi olan Augustus ve onun vârisleri de kendilerinden önceki hanedan olan Plotemiosların yaptığı gibi, sınırsız güce sahip ilahlaştırılmış yönetici kültünü devam ettirdiler. Bu ise Roma'nın *eşitler arasında birinci* kavramına yabancı bir durumdu. *Eşitler arasında birinci* kavramı Roma cumhuriyet müesseseleri ile yeni gelişmekte olan hükümet gücünün formları arasında bir uzlaşı bulma teşebbüsüydü. Helenik Doğu'nun politik nüfuzu, kademeli olarak, daha sonra tercihlerini Doğu'dan ve oradaki imparatorluk gücü kavramından yana koyacak olan Romalı imparatorların sahip olduğu gücün esas şeklini değiştirdi. Suetonius'un dediğine göre, I. yüzyıl yöneticilerinden biri olan Caligula, imparatorluk tacını[55] kabul etmeye hazırdı. Kaynakların dediğine göre, III. yüzyılın ilk yarısındaki imparatorlardan biri olan Elagabalus, özel hayatında zaten bu tacı giymişti [56] ve III. yüzyılın ikinci yarısında imparator olan Aurelianus imparatorluk tacını kamu önünde açıkça giyen ilk imparator olduğu gayet iyi bilinmektedir. Aurelianus, o dönemde bastırılan paralar üzerinde "Tanrı" ve "Efendi" sıfatlarıyla temsil edilmiştir. (*Deus Aurelianus, Imperator Deus et Dominus Aurelianus Augustus*)[57] Roma İmparatorluğu'ndaki otokratik hükümet şeklini kuran kişi Aurelianus'dı.

---

n. 6; ayrıca *Gnomon*, IV (1928), 411-12; fakat karş. E. Stein, "Ein Kapital vom persischen und vom byzantinischen Staate," *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, I, (1920), 86. Lot, Konstantinopolis'in kuruluşunun hangi bakış açısından bakılırsa bakılsın çok büyük bir tarihi olay olduğunu, fakat bunun "bir bilmece" olduğunu ilan ederken bir despotun duyduğu dini heyecandan kaynaklandığını da ekler; bkz. *La Fin du monde antique*, 39-40, 43.

55 *Caligula*, 22: *nec mutlum afuit quin statim diadema sumeret.*

56 Lampridius, *Antonini Heliogabali Vita*, 23, 5: *quo (diademate gemmato) et usus est domi.*

57 L. Homo, *Essai sur le régne de l'empereur Aurelien*, 191-93.

İmparatorluğun sahip olduğu gücün gelişim süreci, özellikle Plotemios dönemi Mısır'ı ve daha sonrasındaysa Sasani İranı etkisi temeli üzerinde yükselmiş ve bu durum IV. yüzyılda gelişimini neredeyse tamamlamıştı. Diocletianus ve Konstantin belirgin monarşi teşekkülünü etkilemek istediler ve bu amaçla Roma müesseselerinin yerine, Roma'da özellikle Aurelianus'un zamanından sonra zaten biliniyor olan Helenik Doğu'nun yaygın olan uygulamalarını getirdiler.

III. yüzyıldaki kargaşa ve askeri anarşi dönemleri imparatorluğun iç organizasyonunu alt üst ederek imparatorluğun dağılmasına sebep oldu. Aurelianus kısa süreliğine de olsa imparatorluğun birliğini tekrar kurdu. Onun bu başarısından dolayı o döneme ait kitabe ve belgelerde ondan "İmparatorluğun Yeniden Kurucusu" (*Restitutor Orbis*) diye bahsedilir. Fakat onun ölümünü, yeniden bir kargaşa dönemi izledi. Bundan sonra Diocletianus bütün devlet mekanizmasını normal ve düzenli bir yol takip ederek yönetmeyi kendisine amaç edindi. Aslına bakarsak Diocletianus çok büyük bir idari reform gerçekleştirmişti. Bununla birlikte, Diocletianus ve Konstantin, imparatorluğun iç organizasyonu konusunda öyle önemli idari değişiklikleri uygulamaya koymuşlardır ki, bu iki imparatora, Doğu'nun kuvvetli nüfuzu altında zuhur etmiş yeni bir tür hanedanın gerçek kurucuları gözüyle bakılabilir.

Zamanının çoğunu İzmit'te geçirip tamamen Doğu'ya yönelen Diocletianus, Doğudaki hanedanların pek çok özelliğini aldı. Gerçek anlamda bir otokrat ve imparatorluk tacı giyen bir imparator-tanrıydı. Doğunun lüksü ve karmaşık saray merasimleri onun sarayında da yer almaya başladı. Tebaasından birisi, onunla konuşacağı zaman, gözlerini kaldırıp hükümdarlarını görmeye cüret etmeden önce dizleri üzerine çökmeliydi. İmparatorla ilgili her şeye kutsal gözüyle bakılıyordu; onun sözleri, sarayı, hazinesi, yani her şeyi ve her yönüyle bizzat kendisi kutsaldı. Konstantin'in sonradan Konstantinopolis'e taşıttığı sarayı, muazzam miktarda paraya mal olmuş ve Bizans hayatının daha sonraki dönemlerinde çok ciddi sorunlara sebebiyet verecek olan sayısız entrika ve komploya da ev sahipliği yapmıştı. Böylelikle Doğu despotizmine fazlasıyla benzeyen biçimde otokrasi, Diocletianus tarafından tam anlamıyla Bizans'ta tesis edilmiş oldu ve Bizans İmparatorluğu içerisindeki hükümet yapısının belirgin özelliklerinden birisi haline geldi.

Diocletianus, birçok ırkı bünyesinde barındıran ve geniş topraklara yayılmış imparatorluğun idaresine bir düzen sağlamak için "dört kişinin gücü," yani dörtler (tetrarşi) sistemini uygulamaya koydu. Böylelikle idari güç aynı ölçüde yetkili iki Augustus arasında paylaşıldı. Bunlardan birisi

imparatorluğun doğusunda, diğeri ise batısında yaşayacaktı. Fakat her ikisi de *tek* Roma devletinin çıkarı için çalışmak durumundaydı. İmparatorluk toprakları bölünmeksizin olduğu gibi kaldı. İki Augustus'un atanması göstermekteydi ki, o dönemde bile hükümet anlayışı bakımından Yunan Doğu ile Latin Batı arasında farklılıklar mevcuttu ve bu iki farklı parçanın yönetimi aynı kişiye emanet edilemezdi. Her bir Augustus'a bir Sezar yardımcı olacak ve Augustus'un ölümü veya emekliye ayrılması durumunda bu Sezar Augustus olacaktı. Augustus olan Sezar da yerine yeni bir Sezar seçecekti. Çeşitli hasım grupların çekişmeleri ve ihtiraslarından kaynaklanan komplo ve çatışmaları ortadan kaldıracağına inanılan bu uygulama bir tür yapay bir hanedan sistemi ortaya çıkardı. Bu sistem ayrıca yeni bir imparator seçimi esnasında sahip oldukları etki gücünden lejyonların mahrum olması anlamına da gelmekteydi. İlk iki Augustus, Diocletianus ve Maximianus, onların Sezarlarıysa Galerius ve Büyük Konstantin'in babası olan Konstantius Chlorus'tu. Diocletianus, Asya kıtasındaki toprakları ve Mısır'ı, karargâhının bulunduğu İzmit'ten yönetti. Maximianus ise İtalya, Afrika ve İspanya'yı Milano'daki karargâhından yönetti. Galerius, Balkan yarımadasını ve Tuna nehrinin civarındaki şehirleri, Sava nehri yakınlarındaki Mitrovitza'daki karargâhından yönetti. Konstantius Chlorus, Galya ve Britanya'daki Augusta Trevirorum (Trier, Treves) ve Eburacum (York) gibi merkezleri yönetti. Bu dört yöneticinin hepsi tek bir yöneticiymiş gibi kabul edilip bütün buyruklar bu dördü adına yayımlandı. Her ne kadar teorik olarak iki Augustus güç bakımından birbirine eşit olsa da, Diocletianus, imparator olarak belirleyici bir avantaja sahipti. Sezarlar Augustuslara tâbiydiler. Belirli bir süreden sonra Augustus'un bütün görevlerinden feragat edip onları Sezara devretmesi gerekirdi. Aslına bakılırsa Diocletianus ve Maximianus 305 yılında görevlerinden feragat edip emekliye ayrılmışlar; yerlerine Galerius ve Konstantius Chlorus, Augustus olmuştu. Fakat akabinde yaşanan sıkıntılar, IV. yüzyılın başlarında hükmünü yitirip zaten tedavülden kalkmış olan bu yapay tetrarşi sistemini sona erdirdi.

Diocletianus tarafından eyalet yönetiminde büyük değişiklikler uygulamaya konuldu. Onun hükümdarlığı esnasında senatoryal ve emperyal eyaletler arasındaki ayrım ortadan kaldırıldı. Bütün eyaletler doğrudan imparatora bağlı hale getirildi. Önceden eyaletler, sayıca az, fakat kapsadıkları toprakların genişliği bakımından çok büyüktüler. Bu nedenle bu eyaletlerin yöneticilerinin elinde çok büyük bir güç toplanıyordu. Bu durum merkezi hükümet için birçok tehlikeli durumun ortaya çıkmasına neden oluyordu. Sık sık isyanlar çıkıyor ve komutaların altındaki lej-

yonlar tarafından desteklenen eyalet yöneticileri imparatorluk tahtında hak iddia ediyorlardı. Bu büyük eyaletlerin teşkil ettiği politik tehdidi yok etmeyi amaçlayan Diocletianus, bu eyaletleri küçük parçalar halinde bölmeye karar verdi. Diocletianus tahta çıktığında imparatorluğun eyaletlerinin sayısı elli yedi iken, bu düzenleme neticesinde eyalet sayısı doksan altı ve belki daha fazla sayıya ulaştı. Dahası bu eyaletlerin yönetimi tamamen sivil otoriteye sahip olan valilere teslim edildi. Kaynaklardaki bilgilerin tatmin edici olmaması nedeniyle Diocletianus tarafından oluşturulan küçük eyaletlerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. O dönemde imparatorluğun eyalet yapısına dair ana kaynak, saraydaki mülki ve askeri görevlerin listesi olup ayrıca eyaletlerin listesini de ihtiva eden *Notitia dignitatum*'dur. Bilimsel çalışmalara göre, üzerinde tarih bulunmayan bu belge, V. yüzyılın ilk yarısına aittir ve böylelikle Diocletianus'un vârisleri tarafından uygulamaya konulan eyalet yönetimindeki değişiklikleri ihtiva etmektedir. *Notitia dignitatum*'da eyalet sayısı 120'dir. Daha erken bir tarihe ait olduğu şüpheli olan diğer listelerdeyse adı geçen eyaletlerin sayısı daha da fazladır.[58] Diocletianus döneminde belli sayıda birbirine komşu küçük eyalet bir araya getirilip bir grup oluşturulmuş, bu gruba diyakozluk adı verilmişti. Bu diyakozluğun yönetimi tamamen sivil otoriteye sahip bir memura teslim edildi. Bu şekilde on üç tane diyakozluk mevcuttu. Boyutları itibariyle bu diyakozluklar eski eyaletlere benzemekteydiler. Son olarak IV. yüzyılda diyakozluklar kâh dörtlü kâh üçlü büyük gruplar halinde toplandılar ve o dönemin en önemli memuru olan praetoryan prefektin yönetimine emanet edildiler. Konstantin'in onları askeri otoritelerinden yoksun bıraktığından beri praetoryan perefektler sivil idare mekanizmasının başında bulundular ve hem diyakozları hem de şehir yöneticilerini kontrol ettiler. IV. yüzyılın sonuna doğru imparatorluk sivil yönetim amacıyla dört büyük bölgeye ayrıldı:

1. Galya: Britanya dahil olmak üzere Galya, İspanya ve Afrika'nın kuzeybatı kısmı;

2. İtalya: Afrika, İtalya, Tuna ve Alpler arasında kalan şehirler, Balkan yarımadası'nın kuzeybatı kısmı;

3. Illyricum: Diğer üçüne göre en küçük eyalet. Daçya, Makedonya ve Yunanistan'daki şehirler;[59]

---

58 426 ve 437 arası. Bkz. J. B. Bury, "The Notitia Dignitatum," *Journal of Roman Studies*, X (1920), 153; Bury, "The Provincial List of Verona," *Journal of Roman Studies*, XIII (1923), 127-51.

59 IV. yüzyılın sonunda *Illyricum'un* zaman zaman *Praefectura praetoris Italiae et Africae*'ye bağlandığı zamanlardaki karmaşık tarihi üzerine bkz. E. Stein, "Untersuchungen zur spätrömischen Verwaltungsgeschichte," *Rheinisches Museum für Philologie*, N. S. LXXIV (1925), 347-54. Ayrıca haritaya bkz. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I: "Impe-

4. Doğu: Kuzeyde Avrupa'nın Trakya toprakları ve güneyde Mısır dahil olmak üzere Asya kıtasındaki topraklardan oluşuyordu.

Bu konuyla ilgili kaynakların yetersiz oluşundan dolayı Diocletianus'un reformlarıyla ilgili birçok detaya henüz ulaşılabilmiş değildir. Şurası belirtilmelidir ki; Diocletianus eyaletlerde oluşabilecek muhtemel kargaşalara karşı bir kat daha fazla güce sahip olmak için askeri otorite ile sivil otoriteyi birbirinden kesin hatlarla ayırmıştı. Onun zamanından itibaren şehir/eyalet yöneticileri sadece adli ve idari yönetim faaliyetlerine sahip oldular. Diocletianus'un eyalet reformları özellikle İtalya'yı etkiledi. Eyaletler arasındaki lider konumundan sıradan bir eyalet konumuna indi. İdari reformlar muazzam sayıda yeni memuriyetlerin; alt kademedeki memurların üst kademedekilere sıkı bir şekilde tâbi olduğu karmaşık, bürokratik bir sistemin ortaya çıkmasına neden oldu. Bazı yönlerden Büyük Konstantin, Diocletianus zamanında başlatılan imparatorluğun yeniden düzenlenmesi işini daha da genişletip geliştirdi.

Böylelikle Diocletianus ve Konstantin'in reformlarının en belirgin özelliği mutlak monarşi hâkimiyetinin tam anlamıyla tesis edilmesi ve geniş, karmaşık bir bürokrasinin çıkmasına neden olan askeri ve sivil görevlerin birbirinden ayrılmasıydı. Bizans dönemi boyunca, bu özelliklerden birincisi muhafaza edilirken, ikincisi askeri ve sivil otoriteyi tekelde toplamaya yönelik daimi temayül nedeniyle büyük değişikliklere uğradı. Bizans İmparatorluğu'nda pek çok unvan ve mevki muhafaza edildi. Bu bürokratik sistem imparatorluğun son yıllarına kadar devam etti; fakat mevki adları ve görevleri konusunda birçok değişiklik de yaşandı. Mevki adlarının çoğu Latinceden Yunancaya çevrildi. Birçok mevki sadece bir unvan ve addan ibaret hale getirildi. Takip eden dönemlerde birçok yeni mevki ve makam ihdas edildi.

IV. yüzyıl imparatorluk tarihinde çok önemli olaylardan birisi de Barbarların, yani Germenlerin (Gotlar) kademeli olarak göç etmesidir. IV. yüzyılın genel şartlarının tartışılmasından sonra, bu meselenin ayrıntılı olarak incelenmesi gerekir.

Büyük Konstantin, 337 yılında hayata gözlerini yumdu. Kendisi birçok açıdan eşine az rastlanır, derin bir saygıya mazhar oldu. Eutropius gibi IV. yüzyıl tarihçilerinin anlatılarına göre, Roma senatosu onu Tanrılar[60] arasına dahil etmiştir. Kilise de ona azizlik payesi vererek onun Havari-

---

rium Romanum anno 390 P. Ch. N." (üç prefekt) Bkz. J.-R. Palanque, *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire*; E. Stein'ın uzun eleştirisi, E. Stein, *Byzantion*, IX (1934), 327-53. Palanque'nin buna karşın cevabı: "Sur la liste des préfets du prétoire du IV. siècle. Réponse à M. Ernest Stein," *Byzantion*, IX (1934), 703-13.

60 *Breviarium historiae Romanae*, X, 8.

lerle aynı seviyede olduğunu ilan etti. Modern tarihçiler, onu Rusya'nın Petro'suna[61] ve Napoléon'a[62] benzetmekten hoşlanmışlardır.

Caesarealı Eusebios, *Konstantin'e Övgü* isimli eserinde Hıristiyanlığın, şeytanın yarattıkları, sahte tanrılar ve paganlar karşısında kazandığı zaferi kutlamak için şöyle demişti:

> Tek Tanrı bütün insanlığa ilan edilmiştir. Aynı zamanda evrensel tek bir güç, Roma İmparatorluğu, ortaya çıkmış ve yayılmıştı. Aynı dönemde, aynı ilahın takdiri ile kutsallığın iki kökü, Roma İmparatorluğu ve Hıristiyanlık inancı, insanoğlu için ortaya çıkmıştı... Aynı noktadan başlayan iki muazzam güç, tek bir iktidar altındaki Roma İmparatorluğu ve Hıristiyanlık dini, karşılarında duran her şeye boyun eğdirip onları hakimiyetleri altına almışlardı.[63]

BÜYÜK KONSTANTİN DÖNEMİNDEN VI. YÜZYILIN BAŞLARINA KADAR İMPARATORLAR VE TOPLUM

Konstantin'in ölümünden sonra üç oğlu da, yani Konstantin, Konstantius ve Kostans, Augustus unvanını alarak imparatorluğun yönetimini kendi aralarında bölüştüler. Bir süre sonra üç yönetici arasında bir mücadele başladı ve bu mücadele esnasında kardeşlerden ikisi öldü. Konstantin 340'ta, Konstans ise bundan on yıl sonra öldü. Böylece Konstantius imparatorluğun tek hâkimi olarak 361 yılına kadar başta kaldı. Konstantius'un çocuğu yoktu ve kardeşinin ölümünden sonra tahta kendisinden sonra geçecek vâris konusunda büyük bir endişeye kapıldı. Konstantius'un ailesinin bütün üyelerini ortadan kaldırma politikasından yalnızca iki kuzeni, Gallus ve Julianus kurtulmuş; ki bunlar da yine Konstantius tarafından başkentten uzak tutulmuştu. Kendi hanedanının sürekliliği konusunda endişe içinde olan Konstantius, Gallus'u Sezar olarak tayin etti; fakat sonrasında Gallus'tan şüphelendiği için onu 354 yılında öldürtecekti.

Gallus'un kardeşi Julianus, başkente çağrılıp 355 yılında Sezar olarak atandığında durum bu şekildeydi. Julianus, Konstantius'un kız kardeşiyle evlendi. Ölümü, Büyük Konstantin hanedanının sonu olan Julianus'un

61 *A Dictionary of Christian Biography*, "Konstantin I," 644: "Eğer Konstantin'i modern zamanlardaki büyük adamlarla karşılaştırmamız gerekirse o Napoléon'dan daha ziyade Rusya'nın Petro'suna denk düşer." Karş. Duruy, *Histoire des Romains*, VII, 88; Terc. Ripley, VII, 2, 519.

62 Grégoire, "La 'conversion' de Constantin, *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1930-1931), 270: "Askeri dehasına dayanan bir kıyaslama yapılacak olursa Konstantin IV. yüzyılın büyük din devriminin Napoléon'uydu.

63 *De laudibus Constantini*, XVI, 3-5; ėd., Heikel, I, 249; *Nicene and Post-Nicene Fathers*, 2. seri, I, 606.

(361-63) kısa hükümdarlık dönemini, aynı ölçüde kısa süreli bir hükümdarlık yapan, eski saray muhafızlarının kumandanı olan ve ordu tarafından Augustus ilan edilen Jovian'ın (363-64) hükümdarlığı takip etti. Onun da ölümünden sonra imparator olarak I. Valentinianus (364-75) seçildi. Valentinianus imparator seçilir seçilmez askerlerinin baskısı neticesinde kardeşi Valens'i (364-78) Augustus ve eş-imparator olarak atadı. Valentinianus imparatorluğun batı kısmını yönetirken, doğu kısmının yönetimini Valens'e emanet etti. Valentinianus'tan sonra onun yerine batıda oğlu Gratianus (375-383) tahta geçerken, aynı zamanda orduda Gratianus'un dört yaşındaki üvey kardeşi II. Valentinianus'u Augustus olarak ilan etti. Valens'in 378'de ölümünü müteakip Gratianus, Theodosios'u Augustus makamına tayin etti ve imparatorluğun doğu kısmıyla İllirya'nın büyük bölümünü yönetme işini ona havale etti. Esasen uzak Batı Avrupa (İspanya) kökenli olan Theodosios, 450 yılında Genç Theodosios'un ölümüne dek tahtı elinde bulunduracak olan hanedana mensup ilk imparatordu.

Theodosios'un ölümünden sonra onun oğulları Arcadius ve Honorius imparatorluğun yönetim işini kendi aralarında bölüştüler. Arcadius imparatorluğun Doğu kısmını, Honorius ise Batı kısmını yönetti. IV. yüzyılda Valens ve I. Valentinianus zamanında veya Theodosios, Gratianus ve II. Valentinianus dönemlerinde, ortak yönetim altındayken ve hâkimiyet paylaşımından dolayı imparatorluk hasara uğramadığı gibi, Arcadius ve Honorius'un yönetimi altında da imparatorluğun birliği devam ettirildi. İki hükümdarlı tek bir devlet vardı. O dönem insanlarının gözünde durum bundan ibaretti. V. yüzyıl tarihçisi ve *Paganlarla Mücadele Tarihi*'nin yazarı Orosius "Arcadius ve Honorius, sadece tahtlarını ayırmak suretiyle imparatorluğu birlikte yönetmeye başladılar,"[64] diye yazmıştı.

395-518 arasında imparatorluğun doğu kısmını yöneten imparatorların ilki Büyük Theodosios'un soyundan gelmekteydi. Bu imparatorlar şunlardı: Theodosios'un oğlu olup bir Frank kabile liderinin kızıyla evlenen Arcadius (395-408); Arcadius'un oğlu olan ve Atinalı bir filozofun kızı olup vaftiz edildikten sonra ismi Athenais olarak değiştirilen Eudokia'nın kocası Genç Theodosios (408-50); II. Theodosios'un ölümünden sonra onun kız kardeşi Pulcheria, imparator olan Trakyalı Markianos (450-57) ile evlendi. Böylelikle 450 yılında Theodosios'un İspanyol menşeli hanedanının erkek nesli son buldu. Markianos'un ölümünden sonra Trakya'da veya İllirya'daki Dalmaçya şehrinde doğan ve yüksek rütbeli askeri bir memur olan I. Leo (457-74) imparator olarak seçildi. I. Leo'nun kızı olan Ariadne, İsaurialı Zeno ile evliydi ve Leo adında bir oğlu oldu. Dedesinin

64 *Historiae adversum paganos*, VII, 36, I.

ölümünden sonra Leo altı yaşında (474) imparator oldu. Bu çocuk yaştaki imparator birkaç ay sonra öldü, fakat ölmeden önce Leo, Anadolu'da Toros dağlarında ikâmet eden İsaurialı barbar bir kabileden olan babası Zeno'yu eş-imparator olarak atamıştı. Çocuk yaşta imparatorluk tahtına oturan ve kısa bir süre sonra ölen Leo, tarihte II. Genç Leo olarak bilinir. Leo'nun babası, yani Zeno, 474'ten 491'e kadar hükmetti. Zeno öldüğünde eşi Ariadne, günümüz Arnavutluk'undaki Dyrrachiumlu (Durazzo) yaşlı bir mübaşir olan Anastasios[65] ile evlendi. Anastasios 491 yılında imparator ilan edilerek 518 senesine kadar tahtta kaldı.

İmparatorların listesi göstermektedir ki, Büyük Konstantin'in ölümünden 518 senesine kadar olan süre içerisinde Konstantinopolis'te tahta, ilk Konstantin'in Dardanyan hanedanı ya da daha doğru bir ifadeyle Balkan yarımadasında meskun Romalılaşmış barbar bir kabileden gelen babasının kurduğu hanedanın üyeleri geçti. Sonrasında Jovian ve I. Valentinianus'un ailesi gibi birçok Romalı tahta geçti. Akabinde Theodosios'un İspanyol hanedanından üç kişi ve onların ardından da çeşitli kabilelere mensup imparatorlar; Trakyalılardansa bir İsaurialı ve bir de İlliryalı (muhtemelen Arnavut) imparator tahta geçti. Bu zaman aralığında tahta asla Yunan bir imparator geçmedi.

Konstantius (337-61)

Konstantin'in oğulları babalarının ölümünden sonra imparatorluğu birlikte yönettiler. İmparatorluğun yönetimini kendi aralarında bölüşen üç kardeşin aralarındaki husumet, imparatorluğun o dönem karşı koymak zorunda olduğu Germenlere ve Perslere karşı verdiği zorlu mücadele nedeniyle içinde bulunduğu sıkıntılı vaziyeti daha da karmaşık hale getirdi. Kardeşler sadece politik sebeplerden ötürü birbirinden ayrı düşmüş değildi. Bu ayrılıkta dini sebepler de etkiliydi. Konstantin ve Konstans, İznik Amentüsü'ne bağlıyken, Konstantius, her ne kadar Konstantin'in ömrünün son yıllarında hayata geçirdiği dini politikayı geliştirmeye devam etmişse de açıkça Aryanların tarafında yer aldı. Müteakiben patlak veren iç savaşta önce Konstantin ve birkaç yıl sonra da Konstans öldürüldüğünde böylece Konstantius imparatorluğun yegâne yöneticisi oldu.

Aryanizmin sıkı bir takipçisi olarak Konstantius paganizme karşı sert bir Aryan politikası izledi. Konstantius buyruklarından birinde: "Bütün hurafelere son verelim ve kurban etme deliliğinin kökünü kazıyalım," demişti.[66] Fakat buna rağmen şehir surları dışındaki pagan mabetleri, bir

65 *Silentiarii* imparatorluk sarayında kapıda görevli mübaşirlerdi.

66 *Codex Theodosianus*, XVI, 10-2.

süreliğine dokunulamaz olarak kalmaya devam etti. Birkaç yıl sonra mabetleri kapatan, onlara girmeyi ve imparatorluk bünyesindeki her yerde kurban kesmeyi yasaklayıp bunlara karşı gelenlerin ölüm ve mallarına el konulmasıyla cezalandırılacağını belirten bir buyruk yayımlandı. Başka bir buyruk ise tanrılara kurban adayan veya onlara tapanların ölüm cezasına çarptırılacağını ilan etmiştir.[67] Konstantius hükümdarlığının yirminci yılını kutlamak istediğinde ve Roma'ya ilk girişinde, hâlâ pagan olan senatörlerin himayesi altında olan birçok anıt eser gördü ve paganizm için Roma'nın eski büyüklüğünün simgesi olan Zafer Sunağı'nın Senatodan uzaklaştırılmasını emretti. Bu hareket paganlar nezdinde derin bir etki bırakmıştı. Çünkü bu olayla, paganizmin son nefesini vereceği günlerin yaklaşmakta olduğunu hissettiler. Konstantius zamanında rahiplerin ayrıcalıkları genişletildi ve piskoposlar hukuki davalardan muaf tutuldu.

Kendisini hedef alan sert tedbirlere rağmen paganizm sadece Hıristiyanlıkla yan yana mevcudiyetini devam ettirmekle kalmadı, bazen de hükümetten himaye gördü. Bundan dolayı Konstantius, Roma'daki bütün pagan rahip ve rahibeleri dağıtmadı ve buyruklarından birisinde Afrika için bir başrahip (*sacerdos*) seçilmesini bile emretti. Konstantius hayatının sonuna kadar Pontifex Maximus unvanını taşıdı. Genel olarak Hıristiyanlık, Aryan yorumuyla ilerleme kaydederken, paganizm Konstantius zamanında ciddi bir gerileme yaşadı.

Konstantius'un inatçı Aryan politikası, onunla İznik Amentüsü taraftarları arasında ciddi ayrılıklara sebep oldu. Özellikle İznik Amentüsü taraftarlarının meşhur lideri İskenderiyeli Athanasius ile olan mücadelesini inatla sürdürdü. 361 yılında Konstantius öldüğünde ne paganlar ne de İznik Amentüsü taraftarları ölen imparatorlarının arkasından samimi olarak gözyaşı döktü. Paganlar onun ölümünden dolayı mutlu olmuşlardı, çünkü imparatorluk tahtı, şimdi açıkça paganizm taraftarı olan Julianus tarafından doldurulacaktı. Konstantius'un ölümü meselesinde Hıristiyan tarafın duyguları Aziz Jerome'un sözlerinde ifadesini bulmuştu; "Efendimiz uyan, fırtınalara hükmet; Canavarlar ölür ve sükûn tesis edilir."[68] Konstantius Kilikya'da, Perslere karşı düzenlenen seferde öldü, fakat naaşı Konstantinopolis'e nakledildi. Konstantius'un görkemli cenaze merasimi, yeni imparator Julianus'un da iştirakiyle, Büyük Konstantin tarafından yaptırıldığı kabul edilen Havariyyun Kilisesinde yapıldı.[69] Senato müteveffa imparatoru azizler arasına dahil etti.

---

67 *A.g.e.*, 10, 3-6.

68 Hieronmi, *Altercatio Luciferiani et Orthodoxi*, 19; ed. J. P. Migne, *Patrologia Latina*, XXIII, 181.

69 Bu kilise bazı kaynaklarda Büyük Konstantin'e, diğer kaynaklar ise Konstantius'a atfedilmektedir. G. Downey, "The Builder of the Original Church of the Apostles at Konstantinopolis," *Dumbarton Oaks Papers*, VI (1951), 51-80.)

Dönek Julianus (Julianus Apostata) (361-63)

Konstantius'un vârisi olan Julianus'un ismi, imparatorluk bünyesinde paganizmi tekrar ihya etme teşebbüsüyle yakından ilişkilidir. Çok uzun bir süre araştırmacıların ve yazarların dikkatini çeken Julianus, oldukça enteresan bir kişidir. Hakkındaki literatür oldukça geniştir. Julianus'un kaleminden çıkan ve muhafaza edilmiş olan eserlere baktığımızda onun felsefesi ve yaptıklarıyla ilgili bir yargıya varmak için bol malzeme mevcuttur. Bu alandaki araştırmacıların birincil hedefi bu ateşli "Helen" taraftarını anlayıp yorumlamaktır. Julianus, yaptıklarının doğruluğuna ve başarısına son derece inanmıştı. IV. yüzyılın ikinci yarısında paganizmi imparatorluk bünyesinde tekrar diriltmek ve imparatorluğun dini hayatının temeli haline getirmek için işe koyulmuştu.

Julianus çok erken yaşta ebeveynlerini kaybetmişti. Annesi onun Doğumundan altı ay sonra, babası ise o henüz altı yaşındayken ölmüştü. Çok iyi bir eğitim aldı. Onun üzerinde en çok etkisi olan ve onun için bir rehber mahiyetinde olan Mardonius, Yunan edebiyatı üzerine bir âlim ve Julianus'un annesine Homeros ile Hesiodos'u öğretecek kadar da felsefede uzman birisiydi. Mardonius, Julianus'u klasik edebiyatın başyapıtlarıyla tanıştırırken, bir başka kişilik, Aryanizmin sadık bir takipçisi olan bir din adamı, yani ileriki tarihlerde önce İzmit sonrasında Konstantinopolis piskoposu olacak olan Eusebios, Julianus'u Kutsal Metinler üzerine yapılmış çalışmalarla tanıştırdı. Böylelikle Julianus, bir tarihçiye göre,[70] biri diğerini etkilemeden yan yana var olan, fakat birbirinden farklı iki eğitim aldı. Julianus, gençliğinin ilk yıllarında vaftiz edildi. Sonraki yıllarda, bu olayı, unutması gereken bir kâbus olarak isimlendirdi.

Julianus'un ilk yılları, büyük bir korku ve endişe içerisinde geçti. Julianus'u muhtemel bir rakip olarak görüp onun imparatorluk tahtıyla ilgili planları olduğundan şüphelenen Konstantius zaman zaman onu başketten uzaklaştırmak için bir nevi sürgün olarak, uzak eyaletlerde tutmuş; zaman zaman da onu göz hapsinde bulundurmak için başkente çağırmıştı. Konstantius tarafından ailesinin birçok üyesinin katledildiği gerçeğinin farkında olan Julianus, sürekli olarak ölüm korkusuyla yaşadı. Julianus, Konstantius tarafından birkaç yılını Mardonius'un himayesinde antik dönem yazarlarını çalışmaya devam ettiği Kapadokya'da geçirmeye zorlandı. Burada ayrıca İncil'i daha yakından tanıdı. Bundan sonra Konstantius, Julianus'u ilkin Konstantinopolis'e, akabinde onun çalışmalarını devam ettireceği ve paganizme karşı ciddi anlamda ilk meylini kazanacağı İzmit'e gönderdi.

---

70 P. Allard, *Julien l'Apostat*, I, 269.

Bu dönemin en büyük hatibi olan Libanius, bu esnada İzmit'te ders vermekteydi. Latinceyi küçük görüp onunla meşgul olmayı reddeden Libanius, Helenizmin gerçek lideriydi. Hıristiyanlığı da küçük gören Libanius, bütün problemlerin çözümü olarak Helenizmi görmekteydi. Onun, paganizm için beslediği duyguların sınırı yoktu. Vermiş olduğu dersler o dönem İzmit'te fazlasıyla rağbet görmekteydi. Konstantius, Julianus'u İzmit'e göndermeye karar verdiğinde, Libanius'un verdiği derslerin, attığı ateşli nutukların Julianus'un üzerinde ne tür silinmez izler bırakabileceğini gördü ve Julianus'u meşhur hatip Libanius'un derslerine iştirak etmekten men etti. Julianus bu imparatorluk buyruğuna açıktan karşı gelmedi, fakat Libanius'un yazdıklarını araştırdı ve bu ilham verici âlimin anlattıklarını, onun derslerine iştirak edenlerle tartıştı ve Libanius'un yazı tarzını ve stilini o derece özümsedi ki, Julianus için daha sonraları Libanius'un öğrencisi olduğu söylendi. Bunun yanında, Julianus İzmit'te ayrıca Neo-Platonculuk öğretisiyle de meşgul oldu. Neo-Platoncu öğreti bu esnada bazı büyüleyici formüllerle sadece ölüleri değil, aynı zamanda tanrıları bile etkileyerek geleceğe sirayet etmeyi hedef edinmişti. Bu mevzuda tanınmış bir filozof olan Efesli Maximus, Julianus'u büyük ölçüde etkiledi.

Konstantius'un emriyle kardeşi Gallus'un katledildiği tehlikeli dönemi sağ salim atlatan Julianus, temize çıkması için Milano'daki mahkemeye çağrıldı ve ardından da Atina'ya sürgüne gönderildi. Sahip olduğu muhteşem geçmişle ünlü olan bu şehir, bir zamanların meşhur pagan okullarından geriye kalanların, bu muhteşem geçmişin hatıraları olarak durduğu alelâde bir kasabadan başka bir şey değildi. Julianus'un Atina'da geçirdiği dönem, onun çevresine karşı yoğun bir alakayla doluydu. Hayatının sonraki devrelerinde yazdığı mektuplarından birisinde, "Atinalıların söylevlerini Atina'nın bahçelerini ve civarındaki yerleri, mersin ağaçlarını ve Sokrates'in mütevazı evini büyük bir hazla hatırladığını" söylemişti.[71] Birçok tarihçiye göre Atina'daki bu ikâmeti esnasında Julianus, Elefsiyanlı bir tefsir rahibi vasıtasıyla Eleusis'in Gizemleri ile tanıştı. Boissier'e göre, bu, yeni dine girmiş bir ruh için vaftiz tarzı bir şeydi.[72] Fakat bazı araştırmacılar, Julianus'un Eleusis'e ihtida ettiği konusunda şüpheleri olduğunu ifade etmişlerdir.[73]

---

71 Julian, *Quae supersunt omnia*, ed. F. C. Hertlein, I, 328, 335; *The Works of the Emperor Julian*, ed. W. C. Wright, II, 217.

72 *La Fin du Paganisme*, I, 98. Bkz. J. Geffcken, *Kaiser Julianus*, 21-22: Julian'ın intisabı konusunda yazarın hiçbir şüphesi yoktur. Bkz. G. Negri, *Julian the Apostate*, terc. Duchess Litta-Visconti-Arese, I, 47.

73 Allard, *Julien*, I, 330. Julian'ın ilk yılları hususunda Bkz. N. H. Baynes, "The Early Life of the Julian the Apostate," *Journal of Hellenic Studies*, XLV (1925), 251-54.

355 yılında Konstantius, Julianus'u Sezar olarak tayin etti ve onu kız kardeşi Helena ile evlendirdi. Sonra da ilerlemekte olan ve ele geçirdikleri şehirleri yağmalayıp, halkını katleden ve arazileri tahrip eden Germenlere karşı uzun ve zorlu bir sefere çıkmış olan orduya destek için gönderilen ordunun başına atayarak Julianus'u Galya'ya gönderdi. Julianus, Galya'yı kurtarmak gibi zorlu bir görevi başarıyla ifa etti ve Germenleri, sonraları Strasbourg olacak olan Argentoratum yakınlarında mağlup etti. Julianus'un Galya'daki ana karargâhı, sonraları Paris olacak olan Lutetia Parisiorum'daydı. O dönemde şehir Seine adası üzerinde kurulu ve ahşaptan köprüler vasıtasıyla nehrin her iki yakasına bağlanan küçük bir yerleşim yeriydi, ki hâlâ burası Latince *civitas* dan gelen La Cité ismini taşır. Birçok bahçe ve ev tarafından zaten işgal edilmiş olan Seine'in sol yakasında, büyük ihtimal Konstantius Chlorus tarafından inşa ettirtilmiş olan saray bulunmaktaydı. Bu sarayın kalıntıları bugün bile hâlâ Paris'teki Cluny Müzesi yakınlarında görülebilir. Julianus bu sarayı kendisine ikâmetgâh olarak seçti. Julianus, Lutetia'ya düşkündü ve onun son dönem çalışmalarından birisinde "sevgili Lutetia"sında geçirdiği kışı zikretmişti.[74]

Germenleri Ren Nehrinin ötesine sürme konusunda Julianus başarılıydı. "Henüz Sezar iken tam üç kez Ren'i geçtim. Ren kıyıları ötesinde tutsak olarak tutulan yirmi bin insanın bana verilmesini talep ettim ve aldım. Şimdilik, Tanrıların yardımıyla bütün kasabaları kurtardım ve şu an itibariyle neredeyse bunlardan kırk tanesi zaten kurtulmuştu."[75] Julianus'a karşı askerler arasında büyük bir sevgi ve alaka hâsıl olmuştu.

Konstantius, Julianus'un bu başarısını şüphe ve hasetle karşıladı. Konstantius, Perslere karşı bir sefer icra ederken Julianus'tan, kendisine, Galya'daki lejyonlardan bir destek birliği göndermesini emretti. Galyalı askerler bu isteğe karşı isyan ettiler ve Julianus'u bir kalkan üzerine çıkartarak onu Augustus ilan ettiler. Yeni Augustus olan Julianus, Konstantius'tan bu emrivakiyi kabul etmesini istedi; fakat Konstantius bu isteği reddetti. Bir iç savaşın patlak vermesi kaçınılmaz görünüyordu; fakat tam bu esnada Konstantius hayata gözlerini yumdu. 361 yılında Julianus, bütün imparatorluk sathında imparator olarak tanındı. Konstantius'un takipçileri ve gözdeleri, yeni imparator tarafından ağır cezalara çarptırılıp işkencelere maruz kaldılar.

Julianus, çok uzun süredir paganizmin ateşli bir taraftarıydı; fakat Konstantius'un ölümüne kadar bu dini kanaatini gizlemek zorunda kalmıştı. İmparatorluğun tek hâkimi olması üzerine Julianus, inandığı din o-

74 Julian, *Opera*, II, 438; ed., Wright, II, 429.

75 *A.g.e.*, I, 361; ed. Wright, II, 273.

lan paganizmi tekrar canlandırma hayalini gerçekleştirmek için kollarını sıvadı. İmparatorluk tahtına çıkışını takip eden ilk haftalarda Julianus, uzun yıllar zihninde saklı tuttuğu planı doğrultusunda bir buyruk yayımladı. Tarihçi Ammianus Marcellinus bu dönemi şu şekilde tasvir etmişti:

> Julianus, her ne kadar çocukluğundan beri, Tanrılara ibadet etmeye meyilli olmuş ve büyüdükçe bu inanca bağlılığı gitgide artmışsa da gizli gizli elinden geldiğince yaptığı ve bu inançla ilintili bir biçimde hareket etmesine vesile olacak birçok görüşün henüz tesiri altında değildi. Fakat bu konudaki korkuları son bulduğunda ve onu memnun edecek şeyleri yapmak konusunda özgürlüğüne kavuştuğunda, gizli temayüllerini açığa vurdu ve tapınakların açılması ve Tanrılara kurban edilecek kurbanların tapınaklara getirilmesi yönünde müspet buyruklar yayımladı.[76]

Bu buyruklar beklenmedik buyruklar değildi, çünkü Julianus'un paganizme olan meyili herkes tarafından bilinmekteydi. Pagan inancına mensup olanların sevincine diyecek yoktu. Paganizmin tekrar ihya edilmesi, onların gözünde dini anlamda özgürlük ortamına kavuşmuş olmanın yanında bir zafer olarak da anlaşılmalıdır.

Julianus tahta çıktığında, Konstantinopolis'te bir tane bile pagan tapınağı yoktu. Bu kadar kısa bir sürede tapınak inşa etmek imkânsız olduğu için Julianus mukaddes kurban etme törenini, aslında konser ve konferansların yapılması amacıyla inşa edilmiş olan ve Büyük Konstantin zamanında Fortuna Anıtı ile dekore edilmiş olan ana bazilikada ifa etti. Kilise tarihçisi Sozomen'e göre, anlatacağımız şu olay bu bazilika içerisinde cereyan etmişti: "Bir çocuk rehberliğinde kör bir adam imparatora yaklaşıp alenen onu dinsiz, ateist ve dönek olmakla suçladı. Julianus bu ithama şu şekilde karşılık verdi: "Sen körsün ve senin Tanrın Galilean sana şifa vermeyecek." Bunun üzerine ihtiyar adam: "Kör oluşumdan dolayı Tanrı'ya şükürler olsun, çünkü körlüğüm sayesinde senin Tanrı'ya karşı yaptığın saygısızlıkları görmüyorum" der ve Julianus bu cüretkâr karşılık üzerine hiçbir yorum yapmaz ve kurban kesmeye devam eder.[77]

Paganizmi tekrar canlandırma konusunda Julianus, onu eskiden sahip olduğu saf ilk haline kavuşturmanın imkânsız olduğunun farkındaydı. Paganizm içerisinde reform yapmak ve Hıristiyan Kilisesi ile mücadele kabiliyetine sahip bir organizasyon hâsıl etmek için paganizmin birçok yönden geliştirilmesi elzemdi. Bu amaç doğrultusunda imparator, kendisinin de çok yakından tanıdığı Hıristiyan organizasyonlarının birçok unsurunu almaya karar verdi. Paganizm içerisindeki rahiplik müessesesini

76 *Res Gestae*, XXII, 5, 1-2.

77 Sozomenis, *Historia ecclesiastica*, V, 4; Socratis, *Historia ecclesiastica*, III, 2.

Hıristiyan kilisesindeki hiyerarşi prensiplerine göre yeniden düzenledi. Pagan ibadet mekânlarının içlerini Hıristiyan mabetlerine benzer şekilde yeniden düzenletti. Pagan vatandaşlar, vaazları takip edip Helen irfanına ait gizemler hakkında okumalar yapacaklardı (Bu Hıristiyanların vaazlarına benzemekteydi). Paganların dini ayinlerine ilahi okuma ritüeli eklendi. Pagan rahiplerden kusursuz bir hayat tarzı takip etmeleri istendi. Emirlere karşı gelenler aforoz edilme ve cezaya çarptırılmakla tehdit edildi. Diğer bir deyişle, paganizmi tekrar canlandırma ve bu restore edilmiş paganizmi devlet dini haline getirmek için Julianus son derece tiksinti duyduğu bir kaynağa başvurmuştu.

Tanrılar mihrabında kurban edilen kurbanlıkların sayısı, akıllara soru işareti getirecek, hatta bazı pagan vatandaşlar arasında bile espri konusu olacak derece de fazlaydı. Bu kurban ayininde, imparator bizzat kendisi de yer aldı ve bu ayinin rükünlerinden olan en pis işleri bile yapmaktan imtina etmedi. Libanius'un anlattığına göre, imparator mihrabın çevresinde koşup durmuş, meşaleleri yakmış, bıçakları taşımış, kuşları kesmişti ve anlaşılan o ki, imparator kurban edilen hayvanların iç organlarını bile çok iyi biliyordu.[78] Çok sayıda hayvanın kurban edilmesiyle bağlantılı olarak, bir zamanlar filozof imparator Marcus Aurelius'a ithafen söylenen bir hiciv tekrar revaç bulmuştu: "Beyaz sığırdan Sezar Marcus'a, Tebrikler! Sizin zaferiniz bizim sonumuzdur."[79]

Paganizmin kazandığı bu bariz zaferin, Hıristiyanlığın imparatorluk bünyesinde sahip olduğu pozisyonu ciddi bir biçimde etkileyeceği aşikârdı. İlk başta görünürde Hıristiyanlığı hedef alan ciddi bir tehdit yokmuş gibi göründü. Julianus, çeşitli dini grupların durumdan hoşnut olmayan liderlerini davet etti ve bu çağrılan kişiler onun sarayında toplandı. Julianus orada, artık iç savaşın son bulduğunu, herkesin kendi iradesiyle seçtiği dini herhangi bir korku veya zorlama olmadan yaşayabileceğini ilan etti. Böylesine bir dini toleransın ilan edilişi, Julianus'un bağımsız yönetiminin ilk icraatlarından birisiydi. Zaman zaman Hıristiyanlar, imparatorun huzurunda tartışmaya başlardı ve bunun üzerine Julianus, Marcus Aurelius'un sözleri olan "Alemannilerin ve Frankların dinlemiş oldukları beni dinleyin!" cümlesini söylerdi.[80] Julianus'un tahta çıkışını müteakiben yayımlanan bir buyrukla, imparator Konstantius zamanında sürgüne gönderilmiş bütün piskoposların sürgün cezaları affedildi ve dini inanışları her ne olursa olsun, el konulmuş malları eski sahiplerine iade edildi.

78 *Oratio*, "Εἰς Ἰουλιανον Αυτοκράτά ὕπατν," XII, 82; ed., R. Förster, II, 38.

79 Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XXV, 4, 17.

80 *A.g.e.*, XXII, 5, 3-4.

Sürgün cezaları kaldırılan bu dini liderler farklı dini gruplara bağlı oldukları ve sahip oldukları fikirler birbirleriyle uyuşmayacak yapıda olduğu için yan yana, barış içinde yaşamaları mümkün değildi ve bir süre sonra bunlar çok ciddi tartışmalar içinde yer aldılar. Görünüşe bakılırsa Julianus da böyle bir şeyin olmasını beklemekteydi. Her ne kadar herkese dini anlamda özgürlük vermişse de, Julianus Hıristiyanların psikolojisine gayet alışkındı ve bu durumun hemen arkasından kargaşanın patlak vereceğini hissetti. Aynı zamanda Julianus Hıristiyanlığı reddetmeye meyilli olanlara büyük ayrıcalıklar teklif etti. Bu dönemde pek çok Hıristiyanlıktan dönme vakası mevcuttu. Aziz Jerome, Julianus'un bu politikasını "İnsanları hayvan kurban etme törenlerine katılmaya zorlamaktan ziyade, teşvik eden yumuşak bir uygulamaydı," diye tarif etmişti.[81]

Bu arada Hıristiyanlar, sivil ve askeri görevlerden kademeli olarak uzaklaştırıldılar ve onların yerlerine pagan memur ve askerler atandı. Ordunun resmi sancağı olarak kullanılan Konstantin Labarum'un kullanımına son verildi ve askerlerin kalkanlarında parlayan Haç işaretlerinin yerini pagan sembolleri aldı.

Fakat Hıristiyanlığa en öldürücü darbeyi vuran, Julianus'un okul reformuydu. İlk buyruk, imparatorluğun önde gelen şehirlerindeki okullara eğitmen atanması ile ilgiliydı. Şehirler kendi adaylarını seçeceklerdi, fakat seçilen her aday, onayı alınmak üzere imparatora takdim edilecekti. İmparator böylelikle beğenmediği herhangi bir eğitmenle ilgili seçimi onaylamama hakkına sahipti. Önceden eğitmenlerin atanması işlemi, şehir yönetecilerinin yetkisindeydi. Fakat bundan daha önemli olan bir ikinci buyruk, Julianus'un mektupları arasında muhafaza edilmişti. Bu buyruğa göre: "Her ne konuda olursa olsun bir şey öğretme niyetinde olanlar, yüksek bir karaktere sahip olmalı, ruhlarında devletin ruhuyla bağdaşmayan fikirleri barındırmamalıydı."[82] Bu buyrukta geçen "devletin ruhu"ndan kasıt imparatorun bizzat kendisinde mevcut olan paganizm temayülüydü. Bu buyrukta Julianus "Homeros, Hesiodos, Demosthenes, Herodotus ve diğer antik dönem yazarlarının çalışmalarını şerh edenlerin, bu yazarların onurlandırdığı Tanrılara saygısızlık etmesinin saçma olacağını ilan etti.

> Ben onlara seçim şansı verdim. Ya takdire şayan olduğunu düşünmedikleri şeyleri öğretmemeleri ya da şerh ettikleri ve Tanrılar konusundaki fikirleri nedeniyle dinsiz, akılsız ve hata içinde olmakla itham ettikleri ne Homeros'un ne Hesiodos ne de diğer yazarların, onların iddia ettikleri gibi olmadıkları konusunda öğrencilerini ilk başta ikna etmeleri konusunda se-

81 Hieronymi *Chronicon, ad olympiad*, 285; ed., Migne, *Patrologia Latina*, XXVII, 691-92.
82 Julian, *Opera*, II, 544 ve müteakip sayfalar, *Epistola* 42; ed., Wright, III, 117-23.

çim hakkı tanıdım. Bu yazarların eserlerini şerh ederek ve öğreterek kendi geçimlerini sağladıkları için, bu kişiler böylece, kendilerinin çıkar peşinde olan utanmazlar olduklarını, birkaç drahmi fazla alabilmek için her şeye katlanmaya razı olduklarını itiraf etmiş olurlar. Şimdiye kadar, tapınaklarda bulunmamak için bir sürü mazeret sunmalarına ve Tanrılara gönülden bağlı olanların gerçek inançlarını saklamalarına neden olan ve onları her bir yandan sarmış olan tehditler mevcuttu. Fakat Tanrılar bize zaferi bahşettikten sonra, insanların doğru olduğunu kabul etmedikleri şeyleri öğretecek olmaları bana saçma göründü. Fakat eğer peygamberlerin halefi olan ve onların koltuklarında oturan bu vaizlerin gerçekten arif insanlar olduklarına inanıyorlarsa onların Tanrılara karşı hürmetlerini göstermede ilk sırayı almalarına izin verelim. Yok eğer bu yazarlar en saygıdeğer Tanrılara hürmet konusunda hata içindeyseler onları Galileanların Kilisesine gönderelim ve orada Matta ve Luka hakkında şerh düşmelerine izin verelim... Hem dini hem de seküler anlamda eğitim veren öğretmenler için bu genel bir buyruktur. Aslında, nasıl ki deli birisinin, onun iradesine muhalif olarak, tedavi edilmesi uygunsa, böyle bir hastalığın pençesinde kıvrananlara bir ayrıcalık tanımayacaksak eğer, böyle bir durumda olanlarında tedavi edilmeleri uygun olabilir. Bence bu çılgınları cezalandırmaktan ziyade onları eğitmeliyiz.[83]

Julianus'un yakın bir arkadaşı ve onun düzenlediği askeri seferlerde yoldaşı olan Ammianus Marcellinus, bu buyruğu kısaca şu şekilde açıkladı: "Julianus, Hıristiyan hitabet üstatlarına, Tanrılara ibadet etmemeleri halinde,"[84] diğer bir deyişle pagan olmamaları halinde, onların gramer öğretmelerini yasakladı. O dönemin Hıristiyan yazarları tarafından yapılan referanslar dikkate alındığında bazı kimseler, Julianus'un Hıristiyanların kamu okullarında öğretmenlik yapmalarını yasaklamak yanında buralarda eğitim görmelerini de yasaklayan ikinci bir buyruk yayımladığını zannetmişlerdir. Aziz Augustinus şöyle yazmıştı: "(...) ve böylece, Hıristiyanları beşeri bilimleri öğretmekten ve öğrenmekten alıkoyan Julianus, kiliseye zulmetmedi mi?"[85] Fakat bu ikinci buyruğun yazılı hali muhafaza edilememiştir. Böyle bir buyruğun hiçbir zaman yayımlanmamış olması muhtemeldir, çünkü Hıristiyanları öğretimden alıkoyan birinci buyruk eğitim faaliyetleri üzerinde dolaylı olarak kısıtlamaları gerektiriyordu. Hıristiyanları öğretmenlik yapmaktan alıkoyan buyruğun yayımlanmasından sonra Hıristiyanlar çocuklarını ancak, pagan öğretilerle birlikte gramer ve hitabetin öğretildiği okullara gönderebildiler ve Hıristiyanların çoğu, bir ya da iki kuşak sonra, bu pagan öğretiler nedeniyle Hıristiyan gençliğin paganizme dönebileceğinden korktuğu için çocuklarını oku-

83 A.g.e.,

84 *Res Gestae*, XXV, 4, 20.

85 *De civitate Dei*, XVIII, 52.

la göndermekten imtina ettiler. Diğer taraftan, eğer Hıristiyanlar genel bir eğitimden yoksun kalırlarsa kültürel anlamda paganların gerisinde kalacaklardı. Bu nedenle Julianus'un yayımladığı buyruk, ki tek bir tanesi bile yayımlanmış olsa, Hıristiyanlar için hayati öneme sahipti, çünkü Hıristiyanlığın geleceğini büyük ölçüde tehdit etmekteydi. Gibbon bu konuda haklı olarak şu yorumu yapmıştı: "Hıristiyanlar doğrudan öğretmekten men edildiler, ayrıca dolaylı olarak öğrenmekten de men edildiler, çünkü (ahlaki açıdan) pagan okullarında bulunamazlardı."[86]

Hıristiyan hatiplerin ve gramercilerin büyük çoğunluğu paganizme dönmektense mesleklerini terk etmeyi yeğlediler. Paganlar arasında bile Julianus'un bu buyruğuna karşı gösterilen tepkiler farklıydı. Pagan bir yazar olan Ammianus Marcellinus, bu konuda şöyle yazmıştı: "Julianus'un hitabet ve gramer üstatlarının Hıristiyanlara bilimlerini öğretmesini yasaklaması zalimane bir hareketti ve sonsuza kadar sükût etmeyi hak eden bir teşebbüstü."[87]

Bu buyruk karşısında Hıristiyanların nasıl hareket ettiklerini anmak ilginç olacaktır. Hıristiyanların bazıları, pagan yazarların eserlerinin anlaşılmasını daha da zorlaştırdığı için imparatorun bu emrini memnuniyetle karşıladılar. Yasaklanan pagan edebiyatının yerini doldurmak için o dönemin Hıristiyan yazarları, özellikle baba-oğul Yaşlı Apollinarius ve Genç Apollinarius, kendi okullarında kullanmak üzere kendilerine ait yeni bir edebiyat meydana getirmeyi teklif ettiler. Bu hedef doğrultusunda Kitabı Mukaddes'teki mezmurları, Pindar'ın gazelleri biçiminde tercüme ettiler. Musa'nın kitabının ilk beş kısmını altı uyaklı dizeler haline çevirdiler. İnciller, Platon'un diyalogları halinde tekrar kaleme alındı. Herhangi artistik bir özgünlük taşımayan ve aniden ortaya çıkan bu edebiyattan geriye hiçbir şey kalmadı. Julianus'un ölümü ve bu nedenle yayımladığı buyruğun geçerliliğini kaybettiği andan itibaren bu edebiyat türü gözden kayboldu.

362 yazında Julianus, Doğu vilayetlerini kapsayan bir seyahate çıktı ve kendisine göre halkının "ateizmi, yani Hıristiyanlığı seçtiği"[88] Antakya'da mola verdi. Hıristiyanların çoğunluğu oluşturmaları, Antakya'da imparatoru karşılamak için düzenlenen karşılama merasiminde hissedilen ve zaman zaman kendisini gösteren nefretin sebebini açıklamaktaydı. Julianus'un Antakya'da ikâmeti çok önemlidir, çünkü bu ikâmet sayesinde Julianus, paganizmi tekrar canlandırmanın zor hatta imkânsız olduğuna ikna olmuştur. Asurluların başkenti, ziyaretlerine gelen imparatorun

86 *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed., J. B. Bury, böl. 23. Bkz. Negri, *Julian*, II, 411-14.

87 *Res Gestae*, XXII, 10, 7.

88 Julian, *Opera*, II, 416; ed., Wright, II, 475.

sahip olduğu dini sempati nedeniyle ona karşı tamamen duyarsız kalmışlardı. Julianus, bu ziyaretinin hikâyesini *Misopogon* (*Sakal Düşmanı*) isimli eserinde anlatmıştır.[89] Önemli bir pagan bayramı esnasında Julianus, Antakya'nın Daphne mevkiindeki Apollon Tapınağı'nda büyük bir kalabalığı, kurban hayvan sürülerini, şenlik içeceklerini, yakılacak tütsüleri ve bir pagan bayramında olması gereken diğer şeyleri göreceğini umar. Tapınağa girdiğinde, büyük bir şaşkınlıkla, yanında kurban etmek için yalnızca bir kaz getirmiş olan bir rahip görür. Julianus'un ağzından bu olay şöyle anlatılır:

> Sizin hesabınıza göre onuncu ayda, siz ona Loos diyorsunuz, sizin atalarınız tarafından Helios (Güneş Tanrısı, Apollon) adına yapılan bir bayram vardır ve Daphne'yi ziyaret etme konusunda gayretkeş olmak sizin vazifenizdi. Bu yüzden, Zeus Kasios Tapınağı'ndan Daphne Tapınağı'na doğru seğirttim ve burada sizin esenliğinizi, toplum olarak bilincinizi temaşa edeceğimi umdum. Kendi zihnimde bu törenin olması gerektiği tarzda ifa edileceğini hayal etmiştim. Rüya gören bir insan gibi, orada hayvanların tanrılara kurban edildiğini, onların şerefine toprağa şarap döküldüğünü, koro halinde, Tanrılar adına şarkılar söylendiğini, tütsülerin yakıldığını, bembeyaz ve süslü elbiseler giyinmiş oldukları halde şehrinizin gençlerinin tapınağın etrafında toplandığını ve bu gençlerin ruhlarının bu kutsal atmosfer vesilesiyle arındığını görmeyi hayal ettim. Fakat tapınağa girdiğimde ne yakılmış bir tane tütsü ne de bir tanecik olsun kurban edilmek üzere hayvanın getirildiğini gördüm. Bu esnada gördüğüm manzara karşısında şaşkınlığa uğradım ve herhalde daha tapınağa girmedim diye düşündüm. O esnada oradaki en yüksek dereceli din adamı ben olduğum için rahibin beni onurlandırmak adına törene başlama işaretini benden beklediğini gördüm. Şehrin bu her sene düzenlenen Tanrılara kurban adama bayramı için neyi sunduğunu öğrenmek istediğimde oradaki rahip bana şu cevabı verdi: "Tanrılara kurban etmek için yanımda kendi ağılımdan bir kaz getirdim, fakat şehir ahalisi bu seneki bayram için bir hazırlık yapmadı.[90]

Böylelikle Antakya, bu pagan bayramını uygun bir biçimde kutlamak konusunda başarısız olmuştu. Buna benzer olaylar Julianus'un, Hıristiyanlığa karşı beslediği kini daha da tahrik etti. Onun kızgınlığı, Daphne Tapınağı'nda bir yangın çıkması üzerine bir kat daha arttı. Doğal olarak tapınağın ateşe verilmesi konusunda Hıristiyanlardan şüphelenildi. Bu felaketle iyice tahrik olan Julianus, Antakya'nın ana kilisesinin kapatılması suretiyle cezalandırılmasını emretti. Kilise kapatıldıktan hemen

89 Julianus'un bir imparator için gayet uzun sayılabilecek bir sakalı vardı ve halk genelde onun bu sakalına gülerdi. *Misopogon* için bkz. Negri, *Julian*, II, 430-70 (*Misopogon*'un büyük kısmı burada tercüme edilmiştir.)

90 Julian, *Opera*, II, 467; ed., Wright, II, 487-89.

sonra bu kilisenin değerli eşyaları yağmalandı ve kutsal mekân hakarete maruz kaldı. Bu olayı başka şehirlerde benzerleri takip etti. Durum daha da vahim bir hal aldı. Hıristiyanlar misilleme olarak tanrı temsillerini tahrip ettiler. Hıristiyan topluluğun önde gelenlerinden bazıları öldürüldü. Tam bir anarşi ortamı imparatorluğa hâkim oldu.

363 yılı baharında Julianus, Antakya'dan ayrılarak İran üzerine bir sefere çıktı. Bu sefer esnasında ölümcül bir ok yarası aldı. Çadırına taşındıktan kısa süre sonra hayata veda etti. Bu ölümcül ok yarasına vesile olan atışın kim tarafından yapıldığı asla bilinemedi ve sonradan bu kazayla ilgili birçok anlatı rağbet buldu. Bunlar arasında, elbette, imparatorun bir Hıristiyan tarafından yaralandığını anlatan rivayet de vardı. Bununla birlikte Hıristiyan tarihçiler çok bilinen bir efsaneyi anlatırlar. Bu anlatıya göre yaralı imparator yarasından akan bir avuç kanı havaya doğru serper ve "Ey Galilaean, beni yendin!" diye bağırır.[91]

Ordu komutanları ve yakın arkadaşları ölmekte olan imparatorun başında, onun çadırında toplandılar ve Julianus onlara veda konuşmasını yaptı. Bu konuşma Ammianus Marcellinus'un el yazmaları (XXV, 3, 15-20) arasında muhafaza edilmiştir. Bu veda mesajında imparator filozofça bir sükunet içerisinde ölümünü beklerken hayatının ve icraatlarının muhasebesini yapmış, gücünün gitgide azaldığını hissederek onun yerini alabilecek iyi bir hükümdarın bulunacağına dair umudunu ifade etmişti. Bununla birlikte, yerine geçmesi için herhangi birinin adını telaffuz etmedi. Başında toplanmış olanların hepsinin ağladığını gören Julianus, henüz hükmünü yitirmemiş otoritesi ile gökler ve yıldızlarla birleşmek üzere olan bir imparator için ağlamanın hakaret olduğunu söyleyerek onları azarlamıştı. Julianus, 26 Haziran 363 günü gece yarısı, otuz iki yaşındayken hayata gözlerini yumdu. Meşhur hatip Libanius, Julianus'un ölümünü Sokrates'in ölümüyle karşılaştırmıştı.[92]

Ordu yeni imparator olarak İznik Amentüsü'ne bağlı bir Hıristiyan olan ve saray muhafızlarının kumandanlığını yapan Jovian'ı imparator olarak ilan etti. Pers kralının zorlaması altındaki Jovian, İranlıların Dicle nehrinin doğu yakasındaki bazı vilayetleri ellerine geçirdiği bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı.

Julianus'un ölümü Hıristiyanlar tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. Hıristiyan yazarlar, ölen imparatoru "ejderha," "Nebukadnezar," "Herod" ve "canavar" gibi isimlerle andılar. Fakat Julianus somaki bir sanduka içerisinde On İki Havariler Kilisesine defnedildi.

---

91 Theodoreti, *Historia ecclesiastica*, III, 7; ed., L. Parmentier, 204-205 ve diğer kaynaklar.

92 *Oratio*, "Επιτάφιος ἐπὶ Ἰουλιανῷ," XVIII, 272; ed., Förster, II, 355. Bkz. N. Baynes, "The Death of Julian the Apostate in a Christian Legend," *Journal of Roman Studies*, XXVII (1937), 22-29.

Julianus, arkasında kendisinin çok yakından tanınmasına vesile olacak pek çok eser bıraktı. Julianus'un din anlayışının merkezinde, güneş kültü bulunmaktaydı. Bu kült görkemli Tanrı Mitra'nın doğrudan etkisi altında vücuda getirilmiş ve dejenere bir Platonculuk ihtiva etmekteydi. Çocukluk yıllarından itibaren Julianus, doğayı ve özellikle de gökyüzünü sevmişti. Onun din felsefesi için ana kaynak olan "Güneş Kral"[93] üzerine yazdıklarında, çocukluk yıllarından itibaren ruhuna işleyen bu kutsal gezegenin ışınlarına olağandışı bir arzu beslediğini belirtmişti. Sadece gündüzleri hevesli bir şekilde güneşe bakmayı arzu etmemiş, aynı zamanda gökyüzünün açık olduğu gecelerde her işini bir kenara bırakıp kendisini gökyüzünün güzelliklerini temaşa etmeye bırakmıştı. Bu meditasyon halinin içerisinde o derece kendisini kaptırmış olurdu ki, yanında olup ona seslenenleri bile duymazdı ve zaman zaman da kendi başına ne yaptığının bile farkında olmazdı. Julianus'un kendi din felsefesiyle ilgili oldukça muğlak olan anlatılarına bakılırsa, onun din felsefesi, üç güneş şeklinde üç dünyanın varlığına inanma biçimine indirgenmişti. Güneşlerden birincisi en yüce olandı ve bütün varlığın idesi, ruhsal anlaşılabilir bütündü; Bu kati doğrunun vücut bulmuş hali, yüce prensiplerin ve ilk sebeplerin krallığıydı. Görünebilir dünya ve görünebilir güneş, yani maddi dünya, bu birinci ve yüce dünyanın aracısız bir yansıması olmayıp sadece aksiydi. Algılanabilir dünya ile maddi dünya arasında kendi güneşleriyle birlikte düşünsel bir dünya uzanmaktaydı. Böylelikle güneşlerden oluşan bir üçlü grup meydana gelir; algılanabilir dünya, düşünsel dünya ve maddi dünya. Düşünsel dünya algılanabilir dünyanın bir yansımasıdır ve sırası geldiğinde, yansımanın yansıması olan veya asıl dünyanın basit bir tezahürü olan maddi dünyaya hizmet eder. Bu en yüce güneş insanoğlu için ulaşılamaz bir yerdedir. Maddi dünyanın güneşi ise ona kutsallık atfetmek için çok maddidir. Bu nedenle Julianus bütün dikkatini, orta tabakada bulunan düşünsel dünyanın güneşi üzerinde toplamıştır. Bu nedenle onu "Kral Güneş" olarak isimlendirdi ve ona taptı.

Julianus, bütün coşkunluğuna rağmen, paganizmi yeniden canlandırmanın çok büyük zorluklara katlanmayı gerektirdiğini anladı. Yazdığı mektuplardan birisinde, "Bu kötü günlerde, düşmüş olanı tekrar ayağa kaldırmama yardım etmeleri için pek çok kişiye ihtiyacım var," diyordu.[94] Fakat Julianus şunu anlamadı; paganizm tekrar ayakları üzerinde duramazdı, çünkü o ölmüştü. Onun bu çabaları baştan beri başarısızlığa mahkûmdu. Boisser'in ifadesiyle, onun tasarladıklarının sonu ancak hüs-

93 Julian, *Opera*, I, 168-69, *Oratio* IV; ed., Wright, I, 353-55.
94 Julian, *Opera*, II, 520, *Epistola* 21; ed., Wright, III, 17.

ranla bitecekti; onların bu başarısızlığı dünyanın gidişatı açısından hiçbir anlam ifade etmiyordu.[95] Geffcken ise şöyle yazmıştı: "Bu coşkulu Helen kültürünün hayranları yarı oryantalist yarı Frühbyzantier'dı."[96] Diğer bir biyografi yazarıysa: "İmparator Julianus, onun için medeniyetin kutsal toprakları, dünyada iyi ve güzel olan her şeyin anası olan, Julianus'un ancak bir evladın hissedebileceği bir bağlılık ve şevkle kendisinin asıl vatanı olduğunu söylediği Yunanistan'da, bir yıldızın gözden kaybolduğu ufkun altında bir kaçak, aşikâr bir hayalet gibi görünmektedir," diye yazmıştı.[97]

IV. Yüzyılın Sonunda Kilise ve Devlet

BÜYÜK THEODOSİOS VE HIRİSTİYANLIĞIN ZAFERİ: Julianus'un halefi ve İznik Amentüsü'nün samimi bir takipçisi olan Jovian'ın döneminde (363-64) Hıristiyanlık eski konumuna tekrar kavuştu. Bu durum paganlara yönelik yeni bir zulüm dalgasını netice vermemişse de Jovian'ın imparatorluk tahtına oturmasıyla kapıldıkları korkunun asılsız olmadığı da ispatlanmış oldu. Jovian, Julianus'un öncesinde imparatorluk bünyesinde mevcut olan düzeni tekrar kurmak niyetindeydi. Tam bir dini tolerans ilan etti. Paganlara tapınaklarını tekrar açmalarına ve tanrıları adına kurban adamalarına müsaade etti. İznik Amentüsü'ne bağlılığına rağmen, diğer dini gruplara karşı herhangi zorlayıcı yasal bir uygulamaya gitmedi. Hıristiyanlığın farklı öğretilerine mensup ve sürgünde olanlar affedildi. Labarum tekrar orduda görünür oldu. Jovian yalnızca birkaç ay hükümdarlık yaptı, fakat onun dini meseleler hakkında yaptıkları, onun çağdaşları üzerinde güçlü bir izlenim bıraktı. V. yüzyıl tarihçisi ve bir Aryan olan Philostorgius şöyle yazmıştı: "İmparator Jovian kiliseleri asli kullanım şekillerine tekrar kavuşturdu; onları Dönek Julianus tarafından yöneltilen bütün eza ve cefalardan azat etti."[98]

Jovian 364 yılı şubatında aniden öldü. Onun ardından, imparatorluğun yönetimini kendi aralarında ikiye bölecek olan kardeşleri, yani I. Valentinianus (364-375) ve Valens (364-378) tahta geçti. İmparatorluğun batı bölümünün başına Valentinianus geçerken, Valens de doğu bölümünü yönetmekle yükümlü kılındı. Bu iki kardeş sahip oldukları dini görüşler itibariyle çok büyük farklılıklar arz ettiler. Valentinianus, İznik

---

95 *La Fin du Paganisme*, I, 142.

96 *Kaiser Julianus*, 126.

97 Negri, *Julian*, II, 632. Julianus'un takip ettiği maliye politikası için ilginç bir çalışma için E. Condurachi'nin eserine Bkz. "La politique financiè de l'Empereur Julien," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumanie*, XXII, 2 (1941), 1-59.

98 *Historia ecclesiastica*, VIII, 5; ed., Bidez, 106-105.

Amentüsü'nde kabul edilenleri savunurken, Valens bir Aryanizm taraftarıydı. Fakat Valentinianus'un İznik Amentüsü'ne bağlı oluşu onun diğer dini gruplara karşı müsamahasız bir tavır sergilemesine neden olmadı, onun hükümdarlığı süresince dini özgürlükler öncekinden daha sağlam ve güven içerisindeydi. Hükümdarlığının başlangıcında her bireyin, "vicdanının ona emrettiği herhangi din olursa olsun özgürce ibadet edebileceğine" dair bir buyruk yayımladı.[99] Paganizme de özgürlük tanınmıştı. Bununla birlikte Valentian, almış olduğu birçok tedbir doğrultusunda kendisinin Hıristiyan bir imparator olduğunu gösterdi. Bunlardan birisi, Büyük Konstantin tarafından din adamlarına bahşedilen ayrıcalıkları tekrar onlara vermesiydi. Valens ise tamamen farklı bir politika izledi. Kendisinin Aryanizmin bir takipçisi olduğunu ilan etmesi üzerine diğer Hıristiyan öğretilerine karşı müsamahasız bir tavır takındı ve her ne kadar uyguladığı baskı sistematik ve sert olmasa da imparatorluğun Doğu bölümünde yaşayan halk onun hükümdarlığı esnasında büyük bir korku ve endişe atmosferini tecrübe etti.

İmparatorluğu ilgilendiren dış meseleler konusundaysa iki kardeş Germenlerle ciddi bir mücadeleye girişmek zorunda kaldı. Valens, Gotlara karşı düzenlenen bir sefer esnasında zamansız biçimde hayata gözlerini yumdu. Valentinianus ise Batı'da oğulları Gratianus (375-83) ve henüz çocuk olan II. Valentinianus (375-92) ile başarıya ulaştı. Valens'in 378'de ölümünden sonra Gratianus, Theodosios'u Doğu'nun ve Illyricum'un Augustus'u olarak tayin etti.

Gratianus ve Theodosios'un yönetimi altındaki hükümet, imparatorluk içindeki politikalarda önemli bir rol oynamayan Aryanizm taraftarı, genç ve kararsız biri olan II. Valentinianus'u hiçe sayarak, dini tolerans politikasını terk etti ve İznik Amentüsü lehinde kararlı bir tavır sergiledi. Bu yönüyle, ismi her zaman Hıristiyanlığın zaferiyle birlikte anılmış ve "Büyük" unvanını almış Doğunun lideri Theodosios'un (379-95) politikaları ayrı bir öneme sahiptir. Onun önceden karara bağlanmış tercihi, paganizme tolerans için hiçbir yer bırakmamıştı.

Theodosios hanedanı, yüzyılın ikinci yarısında, imparatorun, kendisi gibi adı Theodosios olan babasının, ki kendisi I. Valentinianus döneminde Batı'daki parlak generallerden birisiydi; çabalarının sonucu olarak ön plana çıkmıştı. Augustus gibi yüksek bir makama atanmadan önce Theodosios, Hıristiyan fikirlerle çok az ilgilenmişti. Fakat atanmasından bir yıl sonra Selanik'te, şehrin piskoposu ve İznik Amentüsü taraftarı olan Ascholius tarafından vaftiz edildi.

99 *Codex Theodosianus*, IX, 16, 9.

Theodosios iki zor meseleyle yüzleşmek zorundaydı:

1. Birbiriyle mücadele içindeki dini gruplar yüzünden imparatorluk bünyesinde paramparça olmuş birliği yeniden kurmak,

2. Kendi zamanında imparatorluğun mevcudiyetini ciddi biçimde mütemadiyen tehdit eden Got ve Germen kavimlerinin sürekli ilerleyişine karşı imparatorluğu korumak.

Valens'in hükümdarlığı döneminde Aryanizm baskın bir rol oynadı. Valens'in ölümünü müteakiben, Theodosios'un yerine geçecek kişinin seçimine kadar geçen kısa süredeki bir yöneticinin yokluğundan dolayı, dini tartışmalar bir kez daha alevlendi ve bu sefer bu tartışmalar gerçekten nezaketten uzak bir hal aldı. Bu rahatsızlık kaynağı olan tartışmalar, özellikle başkent Konstantinopolis'te hissedilir hale geldi. Dogmalar üzerine yapılan tartışmalar din araştırmacılarının tartışma meclislerini de aşıp sokaktaki insanlar arasında cereyan etmeye başladı ve toplumun bütün sınıflarına yayıldı. Tanrı'nın Oğlu'nun tabiatı meselesi, IV. yüzyıldan itibaren çok hararetli tartışmalara sebep oldu. Kilise ve katedrallerde, imparatorluk saraylarında, keşişlerin hücrelerinde, çarşı ve meydanlarla bu konu tartışıldı. Kapadokya piskoposu Gregorius alaycı bir dille IV. yüzyılda görünür hale gelen bu durumu şöyle yazmıştı: "Sokaklar, çarşılar, meydanlar, kavşak noktaları her yer anlamsız şeyleri tartışan insanlarla dolu. Kaç oboli (bakır para) vermem gerektiğini soruyorum, onlar cevap olarak bana doğmuş ve doğmamış olanlar hakkında felsefe yapıyor. Ekmeğin fiyatını öğrenmek istiyorum, birisi bana 'Baba Oğul'dan daha büyüktür' diyor. Banyomun hazır olup olmadığını soruyorum, bir başkası bana 'Oğul, hiçlikten yaratılmıştır' diyor."[100]

Theodosios'un tahta çıkışıyla birlikte durum değişti. Konstantinopolis'e gelişinin ardından Theodosios şehrin Aryan piskoposuna, Aryanizmi reddetmelerini ve İznik Amentüsü'nü kabul etmesini teklif etti. Her ne kadar piskopos bu teklifi reddederek şehri terk edip şehrin dışında yaşamışsa da, Aryanizm öğretisi doğrultusunda ayinlerini sürdürdü. Konstantinopolis'teki bütün kiliseler İznik Amentüsü'nü savunanların safına geçti.

Theodosios, ayrılıkçılarla ve paganlarla olan münasebetlerini bir düzene sokmak meselesiyle karşılaştı. Hatta Konstantin zamanında Katolik Kilisesi ayrılıkçılarla mukayese edilmişti. Theodosios zamanında bir Katolik ile ayrılıkçı arasındaki fark, bir kanun vasıtasıyla net olarak belirlendi. Buna göre, İznik Amentüsü'nü kabul eden kişi bir Katolik, diğer dini eğilimleri kabul edenler ise ayrılıkçıydı. Paganlarsa ayrı bir kategori olarak değerlendirildi.

100 *Oratio de Deitate Filii et Spiritus Sancti;* ed., Migne, *Patrologia Graeca*, XLVI, 557.

Theodosios kendisinin İznik Amentüsü taraftarı olduğunu açıkça ilan ettikten sonra, paganlara ve ayrılıkçılara karşı vereceği uzun ve inatçı mücadeleye girişti; zamanla bu mücadelesinde paganlara ve ayrılıkçılara karşı daha sert tedbirlere başvurup ağır cezalar verdi. 380'de yayımlanan buyruğa göre, "Baba, Oğul, Kutsal Ruh" üçlemesine inanıp havarilerin yazdıkları İncillere göre hareket edenler, Katolik Hıristiyanlar olarak kabul edildi. Geri kalanlar, yani "ayrılıkçı ve utanç verici öğretilere" bağlı olan "akılsız ve divane" insanların ibadetlerini yapmak için kiliselerde toplanma hakları yoktu ve şiddetli cezalara muhataptılar.[101] Bir tarihçiye göre, Theodosios'un bu buyruğu açıkça göstermektedir ki: "Theodosios, Hıristiyan öğretilerini kilisenin menfaati için değil, bizzat kendi menfaati için düzenleyip halka cebren kabul ettiren ilk kişiydi."[102] Theodosios, ayrılıkçı grup mensuplarının ister hususi ister umumi olarak toplanmasını kesin biçimde yasaklayan birkaç buyruk yayımladı. Toplanma hakkı sadece İznik Amentüsü'nün sembolünü takip eden Katoliklere verildi ve böylelikle hem başkentteki hem de imparatorluk bünyesindeki bütün kiliseler onların egemenliğine geçti. Ayrılıkçı olarak tanımlananların hakları, ki bunların arasında özellikle miras bırakıp miras alma hakları büyük oranda askıya alındı.

Bütün partizanlığına karşın Theodosios, Hıristiyan Kilisesi içinde düzeni ve barışı kurmak istemişti. Bu amaçla 381 yılında Konstantinopolis'te, sadece Doğu Kilisesinin mensuplarının katılacağı bir konsil toplanmasını emretti. Bu konsil tarihte İkinci Ekümenik Konsili olarak bilinir. Diğer ekümenik konsilleri hakkındaki bilgiye nazaran bu ekümenik konsili hakkında daha az bilgiye sahibiz. Bu konsilin kayıtları mevcut değildir. Hatta bir dönem bu konsil ekümenik konsili olarak bile kabul edilmemiştir. Ta ki 451 yılındaki konsilde, bu konsilin ekümenik konsili olarak kabulüne kadar. İkinci Ekümenik Konsili'nde tartışılan başlıca dini mesele Macedonius'un sebep olduğu ayrılıktır. Macedonius yarı Aryan birisi olup Kutsal Ruh'un yaratılmış olduğunu ispatlamaya teşebbüs etmiştir. Konsil, Macedonius'un bu fikrini ve Aryanizm üzerine inşa edilmiş birçok başka fikrini de suçlu buldu. Burada İznik Amentüsü'nde Baba ve Oğul için kabul ettiği sembol tasdik edilmiş, Kutsal Ruh'un Tanrı'dan geldiği bölüm eklenmiş ve böylece Kutsal Ruh'un, Baba ve Oğul ile birlikte olduğu öğretisini kabul etmiştir. Bu konsil hakkındaki bilginin çok yetersiz olması nedeniyle Batı Avrupalı araştırmacıların, sadece Hıristiyanlığın genel akidesi olmakla kalmayıp, aynı zamanda devletin bu husustaki resmi

101 *Codex Theodosianus*, XVI, I, 2.
102 N. Tcherniavsky, *The Emperor Theodosius and His Religious Policy*, 188-89.

tavrı haline de gelen Konstantinopolis Amentüsü'nün, aralarındaki bütün uyumsuzluklara rağmen tüm Hıristiyanları kapsadığı hususunda şüpheleri vardır. Bazı araştırmacılarsa bu ilkelerin ikinci konsilin neticesi olmadığını, olamayacağını ve bundan ötürü sahte olduğunu iddia ettiler. Diğerleriyse bu sembolün konsil öncesi veya sonrasında oluşturulduğunu ispatlamaya çalıştılar. Buna rağmen araştırmacıların çoğu, özellikle de Rusya'dakiler Konstantinopolis Amentüsü'nün bu ikinci konsil tarafından oluşturulduğunu, fakat yalnızca Kalkedon Konsili'nde Ortodoksluğun zaferinden sonra yaygınlık kazandığı konusunda hem fikirdirler.

Bu ikinci konsil, ayrıca, Konstantinopolis'teki piskopos ile Roma piskoposunun arasındaki seviyeyi tayin etti. Konsilin üçüncü maddesinde "Konstantinopolis piskoposunun makamı, Roma piskoposunun makamına denktir," diyordu. İmparatorluğun başşehri olarak sahip olduğu siyasi üstünlük nedeniyle "Konstantinopolis, Yeni Roma'dır." Doğu'nun daha kıdemli patrikleri Konstantinopolis patriğinin bu şekilde yükseltilmesine karşı çıkmış görünmektedir.

Konstantinopolis'in patriklik makamı o dönemde, Theodosios'un hükümdarlığının ilk yıllarında başkentte önemli bir rol oynayan Nazianzuslu ilahiyatçı Gregorius'un sorumluluğundaydı. Gregorius konsilde bulunan çok sayıdaki hoşnutsuz grubu idare edemedi ve sonrasında koltuğu bırakmak zorunda kaldı. Ardından da konsili terk edip Konstantinopolis'ten ayrıldı. Onun yerini tecrübeli birisi olup sınırlı düzeydeki teoloji bilgisine rağmen imparatoru nasıl memnun edeceğini bilen Nectarius aldı. Böylelikle Nectarius, oturumlarına 381 yazında son veren konsilin başkanı oldu.

Genel anlamda din adamlarına, yani Katoliklere karşı tavrında Theodosios aksine cömertti. Theodosios, selefleri tarafından piskoposların ve din adamlarının kişisel görevleri, saraya karşı sorumlulukları ve buna benzer konularda yapılan düzenlemeleri muhafaza etti ve nadiren de olsa bu ayrıcalıkları genişletti. Bununla birlikte, bu ayrıcalıkların hükümetin çıkarları ile çatışmamasına da özen gösterdi. Böylelikle Theodosios, yayımladığı buyruklardan birisi ile kilisenin omuzlarına fazladan vergiler yükledi (*extraordinariamunera*).[103] Hükümet tarafından takibata uğrayan suçlular için kilisenin bir sığınak olarak kullanılabilir olması ve sık sık suiistimal edilmesi nedeniyle bu ayrıcalıklar büyük ölçüde kısıtlandı. Özellikle hükümete vergi borcu olanların, tahsildarlara karşı tapınaklara sığınması yasaklandı ve din adamları da böylesi kimseleri saklamaktan men edildi.[104]

103 *Codex Theodosianus*, XI, 16, 18.

104 *A.g.e.*, IX, 45, I.

Theodosios'un hedefi imparatorluk bünyesindeki kilise meselelerinde tek belirleyici kişi olmaktı ve genel olarak bu hedefine ulaştı. Bir keresinde Batı Kilisesinin önde gelen liderlerinden Milano piskoposu Ambrose ile ciddi bir tartışmaya girdi. Theodosios ve Ambrose, kilise ve devlet arasındaki ilişki mevzusunda birbiriyle tamamen zıt görüşleri savunmaktaydılar. Theodosios devletin kilise üzerinde hâkim olduğu görüşünü savunurken Ambrose kilisenin geçici bir otorite merkezine tâbi olamayacağını savunmaktaydı.

Tartışma Selanik'te gerçekleşen bir katliam merkezinde cereyan etti. Bu zengin ve kalabalık şehirde, başlarında askerlerin sebep olduğu şiddetin önüne geçmekten aciz, kaba bir komutanın bulunduğu kalabalık bir Germen birliği konuşlandırılmıştı. Germenlerin tecavüzleriyle çileden çıkan şehir halkı sonunda isyan etti ve birçok askerin yanı sıra birliğin komutanlarını da öldürdü. Ordusunda yüksek mevkilerde görevli Germenlere karşı meyli olan Theodosios bu duruma fazlasıyla öfkelendi ve Selanik halkını yaş ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın kılıçtan geçirtti. İmparatorun bu katliam emri Germenler tarafından yerine getirildi. Bu korkunç fiil cezasız bırakılmayacaktı. Ambrose, Theodosios'u aforoz ederek, bütün gücüne ve iktidarına rağmen Theodosios, halkın önünde suçunu itiraf edip kendisini, kefaretini ödeyene dek imparatorluk kıyafetini giymekten men eden Ambrose'un uygun göreceği diyeti ödemeye hazır olduğunu ilan etti.

Ayrılıkçılara karşı verdiği amansız mücadelenin yanı sıra Theodosios, paganlara karşı da netice verici adımlar attı. Tanrılara kurban adanmasını, hayvanların iç organlarına bakarak kehanette bulunmayı ve pagan tapınaklarını ziyaret etmeyi yasaklayan birkaç buyruk yayımladı. Gerçekte bu buyrukların amacı, birçok pagan tapınağını kapatmaktı. Bu tapınakların bir kısmı idari amaçlarla kullanılırken geri kalanlar tamamen tahrip edildi; sanatsal değere sahip objeler fanatik gruplar tarafından yok edildi. Tanrı Serapis'e ithaf edilmiş ve İskenderiye'de pagan ibadetinin merkezi olarak duran meşhur Serapeum Tapınağı'nın yıkımı özellikle önemlidir. Theodosios tarafından paganlara karşı son buyruk 392 yılında yayımlandı. Bu buyruk hayvanların kurban edilmesini, tütsü yakılmasını, kâhinliği, çelenk asılmasını yasakladı. Ayrıca bu emirlere karşı gelenlerin imparatorun buyruğuna ve dinin emirlerine karşı gelmiş sayılacağı, bu nedenle ağır cezalara çarptırılacağı ilan edildi. Bu buyruk eski dine "pagan bir hurafe" (*gentilicasuperstitio*) olarak atıfta bulundu.[105]

105 *A.g.e.*, XVI, 10, 12.

Bir tarihçi, 392 yılında yayımlanan bu buyruğu "paganizmin cenaze töreninin ezgisi,"[106] diye tanımlamıştı. Bu, Theodosios'un paganizme karşı açtığı savaşta, Doğuda attığı son adımdı.

İmparatorluğun Batı bölümünde cereyan eden ve özellikle de Gratianus, II. Valentinianus ve Theodosios'un paganizme karşı yaptıkları savaşın çok iyi bilinen bir bölümüyse Zafer Sunağı'nın Roma Senatosu'ndan sökülmesi çevresinde cereyan etmiştir. Bu mihrap Konstantin zamanında yerinden edilmişti; fakat Dönek Julianus zamanında tekrar eski yerine konulmuştu. Yarısı halen pagan olan senatörler mihrabın cebren yerinden kaldırılmasını, Roma'nın eski şaşaasının nihai tahribi olarak gördüler. Meşhur pagan hatip Symmachus, bu abidenin yerine iade edilmesi isteğini iletmek üzerine senato tarafından imparatora elçi olarak gönderildi. Th. Uspensky bu istekten "utana sıkıla ve kederli bir biçimde, genç imparatordan (II. Valentinianus) onun atalarının şöhretlerini ve Roma'nın ihtişamını borçlu olduğu inanç için merhamet dileyen, ölmekte olan paganizmin son şarkısı" olarak bahsetmiştir.[107] Symmachus, bu misyonunda başarılı olamadı. 393 yılı olimpiyat oyunlarının son kez kutlanışına şahitlik etti. Antikitenin diğer abideleri arasında Zeus heykeli, Phidias'ın eserleri de Olimpiya'dan Konstantinopolis'e transfer edildi.

Bu nedenle Theodosios'un din politikası, Hıristiyan gruplardan birisini veya paganizmi (Julianus'un yaptığı gibi) desteklerken, aynı zamanda bir noktaya kadar diğer dini gruplara karşı tolerans politikası izleyen seleflerininkinden bir hayli farklılık arz etti. Yasal olarak dini inanışların birbirine eşit olma durumu devam etti. Fakat İznik Amentüsü'nü yasal tek amentü olarak belirlemek suretiyle Theodosios, paganizmin yanı sıra Hıristiyan Kilisesi içerisindeki diğer bütün eğilimler üzerine de kesin bir yasak getirdi. Theodosios, kendi otoritesinin kilisenin otoritesini ve yönetimleri altındaki halkın dini yaşantısını kuşatması gerektiğine inanan imparatorlardan birisiydi. Onun ömrü boyunca gayesi, İznik Amentüsü merkezli bir kilise kurmaktı, fakat bütün çabalarına rağmen bu konuda başarılı olamadı. Dini münakaşalar son bulmaktan çok uzak olup, aksine bir kat daha artmış, hızla yayılarak V. yüzyıldaki dini atmosferi daha da fırtınalı bir hale dönüştürmüştü. Paganizme karşı Theodosios kesin bir zafer elde etti. Kendi inancını açıkça ifşa etme fırsatı elinden alınmış olan paganizm organize olmuş bir bütün olarak mevcudiyetine devam edemedi. Elbette hâlâ pagan insanlar mevcuttu. Fakat bunlar ölmekte olan mukaddes dinlerinin aziz hatırasına gizlice hürmet gösteren, birbirinden

106 G. Rauschen, *Jahrbücher der christlichen Kirche unter dem Kaiser Theodosius dem Grossen*, 376.

107 *Byzantine Empire*, I, 40.

ayrı aileler veya şahıslardı. Atina'daki meşhur pagan okulu Theodosios'un yayımladığı hiçbir buyruktan etkilenmedi ve öğrencileri arasında klasik edebiyatın bilgisini yayma faaliyetine devam etti.

IV. Yüzyıldaki Germen (Got) Meselesi: IV. yüzyılın sonunda imparatorluğun ilgilenmek zorunda olduğu en acil mesele Got meselesiydi. Hâlâ bilinmeyen sebeplerden ötürü, miladın başlangıcında, Baltık denizinin güney sahillerinde ikâmet eden Gotlar muhtemelen II. yüzyılın son dönemlerinde, bugünkü Güney Rusya'nın uzak güney uçlarına doğru göç ettiler. Karadeniz'e komşu olan bölgeye ulaştılar ve Don nehri ile Aşağı Tuna civarındaki bölgeye yerleştiler. Dinyester nehri bu Gotları iki kabileye ayırdı: Doğu Gotları ya da diğer bir ifadeyle Ostrogotlar ve Batı Gotları ya da Vizigotlar. Bu dönemdeki diğer bütün Germen kabileler gibi, Gotlar da barbardı. Yeni yurtlarında kendilerini, çok uygun kültürel bir durum içerisinde buldular. Milattan çok önceleri Karadeniz'in kuzey sahilleri, müreffeh ve kültür seviyeleri bir hayli yüksek pek çok Yunan kolonisi ile kaplıydı. Arkeolojik bulguların ispat ettiği gibi, bu kolonilerin etkileri kuzey istikâmetinde çok uzaklara kadar yayılmış ve miladın ilk yılları boyunca da hissedilmişti. Gotların Karadeniz sahillerine göçleri esnasında Kırım, zengin ve medeni Bosporus Krallığı'nın elindeydi. Bu eski Yunan kolonileri ve Bosporus Krallığı ile kurulan temaslar vasıtasıyla Gotlar antikitenin kültürel mirasıyla tanışık hale geldiler. Aynı zamanda Balkan yarımadasında Roma İmparatorluğu ile daimi bir yakınlık içinde bulunmalarından ötürü medeniyet bağlamında meydana gelen son gelişmelerle de temas halinde oldular. Bu etkilerin neticesi olarak daha sonra Batı Avrupa'da boy gösterdiklerinde, tarih sahnesine Batı Avrupa'da girmiş olup tam bir barbar yaşam tarzı içerisinde olan diğer Germen kabileleri karşısında kültürel bir üstünlük sahibiydiler.

III. yüzyıl boyunca, Karadeniz civarında, güneydeki ikâmetlerini müteakiben Gotlar faaliyetlerini iki belirgin hat üzerinde yoğunlaştırdılar. Bir yandan denizin cazibesine ve onun sunduğu sahil boyunca şehirleri yağmalama fırsatına kapıldılar. Öte yandan Roma İmparatorluğu'nun Tuna nehri üzerindeki sınırlarına ulaşarak imparatorlukla temasa geçtiler.

Gotlar ilk önce kendileri için Karadeniz'in kuzeyinde bir dayanak noktası elde ettiler ve sonrasında, III. yüzyılda Kırım'ın büyük bir kısmını ve Bosporus Krallığı'nı işgal ettiler. III. yüzyılın ikinci yarısında Bosporus Krallığı'nda yaşayanların gemileri vasıtasıyla birçok korsan saldırı faaliyetinde bulundular. Kafkasya ve Anadolu'nun zengin sahil şeridini defalarca yağmaladılar. Karadeniz'in batı sahillerini takip ederek Tuna nehrine girdiler. Oradan denizi geçip Boğaziçi yoluyla Marmara denizi-

ne ve Çanakkale Boğazı'nı geçerek Ege'ye ulaştılar. Bu akınlar esnasında Byzantion'u, Chrysopolis (Üsküdar), Cyzicus (Aydıncık), İznik ve Ege adalarını yağmaladılar. Hatta Gotların düzenlediği bu korsan akınları daha ötelere kadar uzandı. Efes ve Selanik'e saldırdılar; Yunanistan sahillerine ulaştıktan sonra Argos, Korinth, hatta muhtemelen Atina'ya bile saldırdılar. Şans eseri Atina'daki paha biçilmez klasik sanat abideleri bu yağmadan kurtuldu. Girit, Rodos ve uzaklardaki Kıbrıs bile birkaç Got saldırısından nasibini aldı. Deniz yoluyla yapılan bu akınlara rağmen Gotlar, Karadeniz'in batı sahilleri yoluyla evlerine dönerken kendilerine karşı yapılan saldırılarla yüzleşmek zorundaydı. Bu deniz hırsızlarının çoğu yabancı sahillerde yok edildi yahut Romalı birlikler tarafından yakalandılar.

Gotların daha ciddi bir vaziyet arz eden bağlantıları,imparatorlukla karadan kurmuş oldukları bağlantıydı. III. yüzyılda imparatorluğun içinde bulunduğu anarşi ve kaos ortamından faydalanan Gotlar, Tuna'yı geçmeye ve bu yüzyılın ilk yarısı gibi erken bir tarihten itibaren imparatorluk topraklarına girmeye başladılar. İmparator Gordian, Gotlara yıllık vergi vermek zorunda kaldı, fakat bu bile onlara kâfi gelmedi. Kısa süre sonra Gotlar tekrar Roma topraklarına girerek Makedonya ile Trakya üzerine üşüştüler. İmparator Decius onlar üzerine bir sefer düzenledi, fakat 251'deki savaşta hayatını kaybetti. 269'da Claudius, Niş yakınlarında Gotları yenmeyi başardı. Bu savaş esnasında tutsak edilen çok sayıdaki Got'un bir kısmı orduda istihdam edilirken, geriye kalanlar da nüfusu az olan Roma eyaletlerindeki kolonilerde iskân edilmek üzere gönderildi. Gotlar üzerine elde ettiği bu zafer nedeniyle Cladius'a ikinci isim olarak "Gotik" (Gothicus) verildi. Fakat İmparatorluğu kısa bir süreliğine canlandıran Aurelianus (270-75) Dakya'yı (Dacia) barbarlara bırakmak ve buradaki ahaliyi ise Moesia'ya aktarmak zorunda kalmıştı. IV. yüzyılda ordu içerisindeki Gotlara atıflar çok sıktır. Tarihçi Jordanes'e göre, Maximianus'un hükümdarlığı döneminde Gotlardan müteşekkil bir bölük, Romalılara sadakatle hizmet etmişti.[108] Büyük Konstantin'in ordusundaki Gotların, onun Licinius ile yaptığı savaşta yardım ettikleri çok iyi bilinmekte. Konstantin'in zamanında Vizigotlar, imparatora 40.000 asker tedarik etmeyi kabul etmişlerdi. Julianus'un ordusunda da Got askerlerinden oluşan bir alay mevcuttu.

III. yüzyılda Hıristiyanlık Gotlar arasında yayılmaya başladı. Büyük ihtimalle bunun sebebi Gotların deniz yoluyla düzenledikleri korsan seferleri esnasında Anadolu'dan tutsak olarak alınan ve tahliye edilen Hıris-

108 *Getica*, XXI, 110; ed.,T. Mommsen, 86.

tiyan esirlerdi. Hatta İznik'te düzenlenen Birinci Ekümenik Konsili'nde, İznik Amentüsü'nde imzası da bulunan piskoposları Theofilos vasıtasıyla temsil de edilmişlerdi. IV. yüzyılda Tuna boylarındaki Gotların Hıristiyanlaşmasına asıl vesile olan kişi ise, bazıları tarafından Yunan kökenli olup Gotların hâkimiyeti altındaki topraklarda doğduğuna inanılan Ulfila'ydı (Vulfila). Ulfila uzun bir süre, daha sonraları Aryan bir piskopos tarafından piskopos olarak atanacağı Konstantinopolis'te ikâmet etti. Gotların arasına döndüğünde çok uzun yıllar Aryanizm öğretisi doğrultusunda onlara Hıristiyanlığı anlattı. Kendi halkının İncil'i tanıması için bir bölümü Yunan harflerinden oluşan bir alfabe icat edip İncil'i Gotların diline tercüme etti. Aryan Hıristiyanlığının Gotlar arasında yayılışı, daha sonraki tarihler açısından çok büyük bir öneme sahipti. Çünkü Gotların Roma İmparatorluğu topraklarında yerleştikleri süre boyunca onların İznik Amentüsü'nün takipçisi olan yerel halklarla karışmalarını engelleyen, işte bu dini inanış farkıydı. Kırım'daki Gotlar, Ortodoks olarak kaldılar.

Gotlar ile imparatorluk arasındaki barışçıl ilişkiler, 376 yılında Asya'dan Hunların Avrupa'ya doğru ilerleyişleriyle son buldu. Hunlar Moğol ırkına mensup barbar bir halktı.[109] Batıya doğru ilerleyişleri esnasında Doğu Gotlarını, yani Ostrogotları yendiler ve onlarla birlikte ilerlemeye devam edip Vizigotların meskûn oldukları topraklara ulaştılar. Sınır boylarında yaşayan, sürekli akınlara maruz kalan Vizigotlar, yaptıkları korkunç katliamlarda Got kadın ve çocuklarına bile müsamaha göstermeyen Hunlara yeterince karşı koyamadıkları için Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını aşıp imparatorluk topraklarına geçmeye zorlandılar. Kaynaklar Gotların Tuna'nın kuzey sahilinde durup feryat figan ederek, Romalı yetkililerin kendilerine nehri geçme izni vermesi için yalvardıklarını anlatır. Barbarlar Trakya ve Moesia'ya yerleşmeyi, böylelikle hem toprağı işleme hem de orduya asker tedarik etme ve imparatorun bütün emirlerine aynen onun tebaası gibi uyacakları hususunda teklifte bulundular. Gotların durumunu arz etmek için imparatora bir heyet gönderildi. Roma ordusunun üst düzey subayları bu Gotların orduya kabulünden yanaydılar, çünkü hepsi hükümetin bu minval üzere hareket etmesi halinde elde edeceği avantajların farkındaydılar. Birincisi, ziraat yapılan bölgeleri ıslah etmek için bunun iyi bir yol olduğunu düşündüler. Dahası ordu saflarına yeni katılmış olanlar imparatorluğu savunacaklar ve eski

109 Hun kökenli ırklar hakkında başlıca üç teori vardır: Moğol, Türk ve Fin. Bkz. K. Inostrantzev, *Hunnu and Huns* (2. baskı, 1926), 103-109. Bu çok değerli bir çalışmadır. 1920'de ölen Rus tarihçi Ilovaisky akademik kariyeri boyunca Hunların Slav kökenli olduğunu akıl almaz bir inatçılıkla savunmuştu. Bir Rus tarihçi Weltman, bundan yüz yıl önce 1858'de Attila'yı "bütün Rusya'nın otokratı" diye tasvir etmişti.

eyaletlerde meskûn kişiler bu sayede vergi vererek askerlik hizmetinden muaf tutulabileceklerdi. Ki bunun karşılığında toplanacak vergiler de hükümetin gelirlerini muazzam bir şekilde artıracaktı. Gotların orduya dahil edilmesinden yana tavır koyanlar galip geldi ve barbarlar Tuna'yı geçme konusunda "resmi izni" elde ettiler. Fustel de Coulanges "Dört ila beş yüz bin civarında, en az yarısı silah taşıyabilecek olan barbar topluluğu imparatorluk topraklarına kabul edildi," şeklinde yazmıştı.[110] Biraz önce bahsi geçen miktar abartı bile olsa, çok kalabalık bir barbar topluluğunun Moesia'ya yerleştiği gerçeği ortada durmaktadır. İlk başta barbarlar sakin bir hayat yaşadılar, fakat zamanla hoşnutsuz olmaya, generallerin ve memurların onlara karşı takındıkları tavırlar nedeniyle öfkelenmeye başladılar. Çünkü bu generaller ve memurlar, yerleşimcilerin ihtiyaçlarını karşılamak için ayrılmış fonları örtbas etmekteydiler. Bu yüksek mevki sahipleri Gotları yetersiz beslemelerinin yanında erkeklere kötü muamelede bulunuyor, onların eşlerini aşağılıyor ve çocuklarına saldırıyorlardı. Gotların çoğu deniz yoluyla Anadolu'ya taşındı ve oraya yerleştirildi. Gotların şikâyetleri hiç dikkate alınmıyordu ve sonunda barbarlar isyan etti. Alanların ve Hunların desteğini alarak yönlerini Trakya'ya çevirip Konstantinopolis'e doğru yola çıktılar. Bu esnada İmparator Valens, İran'a karşı bir sefer düzenlemekteydi, fakat Gotların isyan ettiği haberi kendisine ulaştığında Antakya'dan yola çıkıp derhal Konstantinopolis'e ulaştı. 378 yılında Edirne yakınlarında gerçekleşen savaşta Valens öldürüldü ve Roma ordusu tamamen mağlup edildi.

Görünürde başkente giden yollar, Balkan yarımadasından Konstantinopolis'in surlarına kadar olan mesafeyi aşmış Gotların önünde açık bir şekilde uzanmaktaydı, fakat görünen o ki, Gotların imparatorluğa saldırmak gibi genel bir planları yoktu. Valens'in halefi olan Theodosios, kendi birliklerindeki Gotların yardımıyla, Gotların imparatorluk içinde gerçekleştirdikleri akınları durdurup onları mağlup etme konusunda başarılı oldu. Gotların bir kısmı imparatora karşı savaşırken, diğer bir kısmı imparatorluk ordusu içerisinde kendi ırkdaşlarına karşı savaşmaya razıydı. V. yüzyıl tarihçisi Zosimus, Theodosios'un bu zaferini şu şekilde aktarmıştı: "Trakya'da barış yeniden kuruldu, çünkü barbarlar orada perişan edilmişti."[111] Gotların Edirne'de elde ettikleri zafer onların imparatorluğun herhangi bir eyaletinde yer tutmalarına yardım etmedi.

Diğer taraftan bu sefer de Germenler, huzur içindeki imparatorluğu etkilemeye başladılar. İmparatorluk bünyesindeki barbarları cebren idare

110 *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France*, (2. baskı, 1904), 408.

111 *Historia nova*, IV, 25, 4; ed., L. Mendelsshon, 181.

edemeyeceğinin gayet iyi farkında olan Theodosios, Roma kültürünün bazı unsurlarını onlara tanıtıp, onları Roma ordusunun kademeleri arasına çekmek gibi vasıtaları kullanarak Gotlara yönelik barışçıl bir politika izlemeye karar verdi. Zaman içerisinde imparatorluğu korumakla görevli olan ordunun büyük bir kısmı, mensuplarının imparatorluğu kendi ırkdaşlarına karşı koruduğu bir Germen ordusuna dönüştü. Gotların etkisi yüksek askeri mevkilerde olduğu gibi idari mevkilerde de hissedilmekteydi. Önemli sorumluluklara sahip birçok makam Germenlerin elindeydi. Theodosios, Germen yanlısı bir politika izleyerek serbest bir biçimde büyümesine devam eden Germenizmin imparatorluğun mevcudiyetini ciddi biçimde tehdit edeceğini görmek konusunda başarısız oldu. Theodosios, özellikle imparatorluğun savunmasını Germenlerin eline teslim etmek gibi bir dirayetsizlik örneği sergilemiş oldu. Zamanla Germenler Roma'nın savaş sanatını, onların savaş taktiklerini ve biçimlerini özümsediler ve böylelikle herhangi bir zamanda imparatorluğun karşısına dikilebilecek bir güç haline geldiler. Yerel Yunan-Roman halk geri plana itildi ve Germen gücünün büyümesini hoşnutsuz bakışlarla seyrettiler. İmparatorluk dahilinde çok ciddi krizlere sebep olma ihtimali olan Germen karşıtı bir hareket boy gösterdi.

Theodosios 395 yılında Milano'da hayata gözlerini yumdu. Mumyalanmış naaşı Konstantinopolis'e getirilerek Havariyyun Kilisesine defnedildi. Paganizme karşı mücadelesiyle Hıristiyanlığa yaptığı büyük hizmetler sebebiyle kendisine "Büyük" unvanı verildi. Onun çok genç olan oğulları, Arcadius ve Honorius, imparatorluğun yöneticileri olarak ilan edildiler. Arcadius, imparatorluğun doğu bölümünün, Honorius ise batı bölümünün yönetimini üstlendi.

Theodosios kendi dönemini ilgilendiren ana meseleyi çözme konusunda başarısız oldu. İznik Amentüsü'nü Hıristiyanlığın ana biçimi olarak ilan eden İkinci Ekümenik Konsili, kilise birliğini tesis etme konusunda başarısızlıkla sonuçlandı. Çeşitli tezahürleri ile Aryanizm varlığını sürdürmeye devam etti ve daha başka dini hareketlerin ortaya çıkmasına vesile oldu. Bu yeni dini hareketler sadece imparatorluğun dini hayatını etkilemekle kalmadı ayrıca dini hayatla bağlantılı olarak bu dönemin sosyal hayatını da etkiledi. Bu durum özellikle Suriye ve Mısır gibi bu yeni dini hareketlerin çok önemli sonuçlar doğurduğu Doğu eyaletleri için geçerliydi. Aslında Theodosios ömrünün son yıllarında ilk başta İznik Amentüsü konusunda takındığı tavırdan taviz vermeye zorlanmıştı. O dönemde ordunun çoğunluğunu teşkil eden Aryanizmi benimsemiş Germenlere ödünler vermek zorunda kalmıştı. Böylelikle, askeri ve idari alanda olduğu gibi dini alanda da Gotlar önemli bir nüfuz sergiler hale geldiler.

Gotların başlıca güç merkezleri başkentin bizzat kendisi, Balkan yarımadası ve Anadolu'nun bir kısmıydı. Suriye, Filistin ve Mısır gibi doğudaki eyaletler hatırı sayılır bir biçimde Gotların nüfuzunu hissetmediler. Böylelikle etnik anlamda olduğu gibi, dini alanda da yerel halkın memnuniyetsizliği gittikçe büyümekteydi. Kısaca, Theodosios kendi döneminin iki önemli meselesini çözüme ulaştırmada başarısız oldu. Bunlar, tek ve birleşik bir kilise vücuda getirme ve barbarlarla ahenkli bir ilişkinin tesis edilmesiydi. Bu ziyadesiyle fazla karmaşık iki meselenin çözümü onun vârislerine kalmış oldu.

V. Yüzyılda Milliyet ve Din: Bu dönem, başlıca milliyet ve din meselesinin karşı karşıya geliş biçimi nedeniyle özellikle büyük bir öneme sahiptir. Milliyet meselesi, imparatorluğu vücuda getiren farklı milletler arasındaki uyumsuzluk kadar dışarıdan imparatorluğa saldıran kabilelerle olan mücadele ile de ilgilidir.

Helenizm Roma İmparatorluğu'nun doğu bölümünü oluşturup çeşitlilik arz eden nüfusu birleştiren ana unsurmuş gibi görünse de gerçek böyle değildi. Doğuda Fırat nehrine kadar olan bölgedeki ve Mısır'daki Helen nüfuzu, Makedonyalı İskender ve onun haleflerinin zamanı gibi erken dönemlere kadar uzanır. İskender'in bizzat kendisi Helenizmi kaim kılmanın en iyi yolu olarak kolonizleşmeyi görmüştü. Doğu'da İskender'in yetmişten fazla şehir kurdurttuğu aktarılır. Onun halefleri de bu kolonizasyon faaliyetlerine devam etti. Helenizmin yayıldığı alan kuzeyde Ermenistan'a, güneyde Kızıldeniz'e, doğudaysa İran ve Mezopotamya'ya kadar uzandı. Bu eyaletlerin ötesine Helenizm ulaşmadı. Mısır'daki İskenderiye şehri Helen kültürünün ana merkezi oldu. Akdeniz'in bütün sahil şeridinde, yani Anadolu'da, Suriye ve Mısır'da Helen kültürü hâkim oldu. Çok uzun bir süre sahil bölgeleri Yunan koloniler tarafından işgâl edilmişti ve bu kolonilerin etkisi, her ne kadar kolay olmasa da bölgenin içlerine de nüfuz etmişti.

Helen kültürünün, yalnızca yüksek tabaka ve eğitimli sınıf arasında yayıldığı Suriye, Helenizm etkisinin en zayıf olduğu yerdi. Yunancayla tanışıklığı olmayan nüfusun büyük çoğunluğu kendi yerel dilleri olan Süryanice veya Arapçayı kullanmaya devam ettiler. Oryantalist bir araştırmacı, "Antakya gibi bir dünya kentinde bile sıradan halk hâlâ Aramice, yani Süryanice konuşuyorsa, iç bölgelerdeki şehirlerde Yunancanın eğitimli insanların dili olmayıp aksine sadece bu dil üzerinde çalışanların dili olduğu iddia edilebilir,"[112] şeklinde yazmıştı. V. yüzyıla ait olan *Sürya-*

112 Th. Nöldeke, "Ueber Mommsen's Drastellung der römischen Herrschaft und römischen Politik im Orient," *Zeitschrift der morgenländischen Gesellschaft*, XXXIX (1885), 334.

ni-Roma Kanunnamesi yerel Süryani dilinin Doğuda yaygın bir biçimde kullanıldığının çarpıcı bir kanıtıdır.[113] Bu kanunnamenin, Justinianos'un zamanından önce, VI. yüzyılın ilk yıllarında yazılmış Süryanice eski versiyonu mevcuttur. Büyük ihtimalle Suriye'nin kuzeydoğusunda kaleme alınmış olan bu Süryanice metin Yunancadan bir tercümedir. Her ne kadar asıl metin muhafaza edilememişse de eldeki bilgiler temel alındığında bu metin, 470'ler civarında yazılmış olmalı. Her halükârda bu Süryanice tercüme metin, Yunanca yazılmış asıl metnin yayımlanmasından neredeyse hemen sonra ortaya çıkmıştır. Süryanice versiyonu yanında Arapça ve Ermenice versiyonları da mevcuttur. Bu durum da metnin kilise orjinli olduğunu, çünkü evlilik, miras gibi konuları ayrıntılı olarak analiz etmesinden ve ruhban sınıfının ayrıcalıklarını cesurca genişletmesinden anlaşılmaktadır. Kanunnamenin Doğuda, yani Ermenistan ve Mısır arasındaki bölgede geniş bir şekilde dağılmış ve günlük problemleri ele almış olması, bu kanunnamenin birçok versiyonu bulunması yanında, XIII. ve XIV. yüzyıllarda kaleme alınmış birçok Süryanice ve Arapça eserin de bulunduğu gerçeği, yerel dillerin devam eden üstünlüğüne işaret eder. Sonrasında Justinianos'un kanuni düzenlemeleri bütün imparatorluk bünyesinde resmen bağlayıcı bir statü kazandı. Justinianos'un bu düzenlemelerinin Doğudaki eyaletlerin ihtiyaçlarını karşılama konusunda fazlasıyla hantal olduğu görüldü ve böylece *de facto* olarak Süryanice kanunname, yürürlükteki Justinianos'un kanunnamesinin yerini alarak kullanılmaya devam etmiştir. Doğu eyaletlerinin Müslümanlar tarafından fethini müteakiben VII. yüzyılda aynı Süryanice kanunname, Müslüman hâkimiyeti altında bile kullanılmaya devam etti. Bu kanunnamenin V. yüzyılın ikinci yarısı gibi erken bir tarihte Süryaniceye tercüme edildiği gerçeği, halkın çoğunluğunun Yunanca veya Latince ile halen irtibatının olmayıp yerel Süryani diline sıkı sıkıya bağlı olduğunu net bir şekilde gösterir.

Dünya kültürünün merkezlerinden İskenderiye'ye yakınlığına rağmen, Mısır'da bile Helenizm sadece halkın yüksek sınıfına mensup ve bölgenin hem dini hem de sosyal hayatında önemli bir yere sahip kişiler arasında yayıldı. Halkın çoğunluğu kendi yerel dilleri olan antik Kıpti dilini konuşmaya devam ettiler.

Merkezi hükümet Doğudaki eyaletlerin meselelerini düzenlemenin kolay olmadığını gördü. Bunun tek sebebi halkın etnik olarak çok çeşitli unsurlardan oluşması değildi. Aynı zamanda Suriye ve Mısır halkının çoğu ile birlikte Anadolu'daki halkın bir kısmının Aryanizm ve onun alt birimlerine bağlı oluşu da bir sorun teşkil etmekteydi. Karmaşık etnisite

113 K. G. Bruns ve E. Sachau, *Syrisch-Römisches Rechtsbuch aus dem füntfen Jahrhundert.*

sorunu, V. yüzyılda bu eyaletlerin dini hayatlarında meydana gelen yeni gelişmelerle daha da karmaşık bir hal aldı.

Doğu İmparatorluğu'nun Batı eyaletlerinde, yani Balkan yarımadasında, başkentte ve Anadolu'nun batı bölümlerinde, en önemli problem, imparatorluğun mevcudiyetini cidden tehdit eden Germen gücüydü. V. yüzyılda bu mesele, hükümet lehine çözüme kavuşturulduktan sonra bir süre, Gotların yüksek makamları ellerinde bulundurmasına benzer şekilde barbar İsaurialılar başkentteki yüksek mevkileri işgal edecekmiş gibi göründü. Doğuda Persler ve Balkan yarımadasının kuzey bölümünde Bulgarlarla mücadele devam ederken, Türk kökenli Hunların[114] ve Slavların yıkıcı saldırıları başladı.

Arcadius (395-408)

Arcadius imparatorluk tahtına çıktığında henüz on yedi yaşındaydı. İşgal ettiği bu mevkinin ne gerektirdiği tecrübeye ne de irade gücüne sahipti ve bir süre sonra kendisini, imparatorluğun meselelerini kendilerinin ve yakın çevrelerinin çıkarları doğrultusunda yöneten gözdelerinin kontrolü altında buldu. Bu etkili gözdelerin ilki, Theodosios'un hayattayken Arcadius'a naip olarak atadığı Rufinus'tu. Rufinus cinayete kurban gitti ve iki yıl sonra hadım Eutropius, imparator üzerinde muazzam bir nüfuz oluşturdu. Bu yeni gözdenin bu kadar hızlı yükselişinin sebebi Arcadius ve Eudoksia'nın evliliğini ayarlamasıydı. Eudoksia, Roma ordusunda görev yapan Frank bir subayın kızıydı. Arcadius'un küçük kardeşi Honorius, babası tarafından kabiliyetli bir şef olan Stilicho'nun nezaretine emanet edilmişti. Stilicho Romalılaşmış barbar Germenlere güzel bir örnekti. İmparatorluğun onun soydaşlarına karşı yürüttüğü mücadelede imparatorluk ordusunda büyük hizmetler ifa etmişti.

Got Meselesinin Çözülmesi: Arcadius döneminde imparatorluk hükümetinin ana gündemi Germenlerin sebep oldukları meseleydi. Çok erken dönemlerde Balkan yarımadasının kuzey bölümüne yerleşmiş olan Vizigotların başında şimdi ihtiras sahibi yeni bir lider olarak Alaric Balta bulunmaktaydı. Arcadius'un hükümdarlık döneminin başlangıcında Alaric halkıyla birlikte Moesia, Trakya ve Makedonya'ya doğru hareket etti, hatta başkenti tehdit eder hale geldi. Rufinus vasıtasıyla icra edilen diplomatik müdahele ile Alaric'in Konstantinopolis'e saldırmayı da kapsayan esas

---

114 İlk Bulgarların kökeni hakkında Bkz. V. Zlatarsky, *A History of the State of Bulgaria*, I, 23 ve sonrası. L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, I, 100; J. Moravcsik, Zur Gershichte der Onoguren," *Ungarische Jahrbücher*, X, (1930), 68-69.

planında bir değişiklik hasıl oldu. Gotların dikkati Yunanistan'a çevrildi. Alaric Teselya'yı geçip Thermopylae üzerinden Yunanistan'ın ortalarına kadar ilerledi.

Bu dönemde Yunanistan'da meskûn halk, etnik olarak saf Yunanlardan oluşmaktaydı. Gregorovius'a göre, atalarının eski dili, dinleri, gelenek, görenekleri, töreleri neredeyse hiç değişmeden kasaba ve köylerde mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdi. Hıristiyanlık her ne kadar devletin resmi dini olarak ilan edilip, pagan tanrılara tapınma devlet tarafından yasaklanıp cezai müeyyideye tâbi olduğu ilan edilmiş ve ölmeye yüz tutmuş ise de antikYunanistan halen paganizmin mistik ve artistik etkilerini ihtiva etmekteydi. Ve bunun başlıca sebebi ise antik döneme ait abidelerin muhafaza edilmesiydi.[115]

Gotlar, Yunanistan dahilinde geçtikleri her yeri yağmalayıp Boetica ve Attica'yı harabeye çevirdiler. Atina limanı Piraeus onların elindeydi. Şans eseri Atina onların elinden kurtuldu. V. yüzyıl pagan tarihçilerinden Zosimus, Atina surlarını saran Alaric'in, zırhlar içerisindeki Tanrıça Athena Promachos ve surların önünde duran Truvalı kahraman Akilleus tarafından nasıl püskürtüldüğünü anlatan efsaneyi aktarır. Bu semavi görüntülerden etkilenen Alaric, Atina'ya saldırma fikrinden vazgeçmiştir.[116] Mora yarımadası bu Got istilasından fazlasıyla zarar gördü. Çünkü Vizigotlar Korinth, Argos, Sparta ve diğer birkaç şehri yerle bir ettiler. Stilicho Yunanistan'ın müdafaasını üzerine aldı ve birlikleriyle Korinth Körfezi'ne çıktı. Böylelikle Alaric'in Orta Yunanistan üzerinden geri çekilme hattını kesmiş oldu. Bunun üzerine Alaric büyük gayretler ve zorluklar neticesinde yönünü kuzeye, yani Epirus'a çevirdi. Görünüşe bakılırsa imparator Arcadius, imparatorluğun Yunanistan'daki şehirlerini harabeye çeviren adamı Illyricum'daki Askerlerin Komutanı (*Magister militum per Illyricum*) olarak taltif etmekten utanç duymamıştı. Bundan sonra Alaric imparatorluğun doğusunu tehdit etmeye bir son verdi ve dikkatini İtalya üzerine yoğunlaştırdı.

Balkan yarımadasında ve Yunanistan'da Gotların teşkil ettiği tehdide ek olarak bilhassa Büyük Theodosios zamanından itibaren, baskın Got nüfuzu özellikle en önemli askeri ve idari makamların Germenlerin elinde bulunduğu başkentte hissedildi.

Arcadius imparatorluk tahtına çıktığında başkentteki en etkili grup, imparatorluk ordusunun en seçkin generallerinden biri olan Got asıllı Gaïnas'ın başında bulunduğu Germen grubuydu. Got asıllı askerler ve

115 Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen*, I, 35.
116 Zosimus, V, 6; ed., Mendelssohn, 222-23.

Germen hareketine destek veren yerel unsurların temsilcileri onun etrafında toplanmıştı. Bu grubun zayıflığıysa grubu meydana getiren Gotların çoğunluğunun Aryanizm taraftarı olmasıydı. Arcadius'un hükümdarlık döneminin başlangıcında güç bakımından ikinci en güçlü grup muktedir hadım, yani gözde Eutropius'un grubuydu. Eutropius'un çevresinde toplananlar onu yalnızca kendilerinin açgözlü isteklerini gerçekleştirme konusunda kendilerine yardım edebileceği için desteklemekteydiler. Gaïnas ve Eutropius barış içinde yan yana yaşayamazlardı, çünkü her ikisi de güç elde etmek için birbiriyle yarışıyordu. Bu iki gruba ek olarak tarihçiler, üçüncü bir grubun varlığından bahsetmektedirler. Bunlar, Germenlere olduğu gibi, Eutropius'a da düşmandılar. Bu grubun üyeleri arasında senatörler, bakanlar ve ruhban sınıfının büyük bir çoğunluğu bulunmaktaydı. Bu grup, etkisini artıran yabancı ve barbar nüfuzunun karşısında milliyetçi ve dini ideolojiyi temsil etmekteydi. Doğal olarak bu grup desteğini hoyrat ve tamahkâr biri olan Eutropius'a vermeyi reddetti. Bu grubun başındaki lider şehrin prefekti olan Aurelianus'dı.[117]

O dönem birçok insan Germen hâkimiyetinin içerdiği tehdidin farkındaydı ve sonuç olarak hükümet de bu tehdidin bilincine vardı. Belirli bazı sosyal grupların bu Germen meselesine tepkilerini canlı bir biçimde tasvir eden, dikkat çekici bir belge muhafaza edilmiştir. Bu belge Synesius'un "İmparatorun *Gücü*" (ya da bazen *Hükümdarın Makamına İlişkin)* şeklinde tercüme edilmiştir ve Arcadius'a ithafen yazılmıştır ve belki de onun yüzüne karşı okunmuştur. Bir Kuzey Afrika şehri olan Cyrene'de doğmuş olan Synesius, sonradan Hıristiyanlığı kabul etmiş, eğitimli bir Neo-Platoncuydu. 399 yılında şehrinden alınmakta olan vergilerin düşürülmesine dair bir isteği sunmak üzere Konstantinopolis'e gitti. Sonrasında memleketine dönerken Kuzey Afrika'daki Ptolemaïs'ın piskoposu olarak seçildi. Konstantinopolis'teki üç yıllık ikâmeti esnasında Synesius, Germenlerin imparatorluk için teşkil ettikleri tehdidi açıkça görmüş ve bir tarihçiye göre milliyetçi Aurelianus grubunun anti-Germen manifestosu olarak isimlendirilebilecek olan konuşmasını kaleme aldı.[118]

Synesius imparatoru şöyle uyardı:

> Eli silahlılar (barbarlar) gücü ellerine almak ve vatandaşların yöneticisi olmak için en küçük bahaneyi kullanacaklar. Sonrasında silahsız halk, askeri mücadelelerde pişmiş adamlarla savaşmak zorunda kalacak. Öncelikle onlar (yabancılar) yönetim kademelerinden uzaklaştırılmalı ve senatörlük rütbeleri ellerinden alınmalıdır. Çünkü antik dönemlerde büyük bir hürmet gören bu

117 Bury, *Later Roman Empire*, I, 127.

118 *A.g.e.*, I, 129; (1889), 83.

makam, yabancıların etkisi nedeniyle itibarsızlaşmıştır. Diğer meselelerde olduğu gibi bu meselede de ahmaklığımız karşısında şaşırıp kalmaktayım. Şöyle ya da böyle orta halli her evde bir İskit (Got) köle ile karşılaşırız. Aşçımız ve sakimiz olarak bize hizmet ederler. Ayrıca sokakta da sırtlarında küçük oturaklar taşıyan ve açık havada dinlenmek isteyenlere hizmet vermeyi teklif edenler de İskitlerdir. Fakat şurası var ki, günlük hayat içerisinde bize hizmetçilik yapan bu açık beyaz tenli ve saçları Euboic tarzda kesilmiş bu aynı adamların, siyasi hayat içerisinde bizim yöneticilerimiz olması fazlasıyla şaşırtıcı değil midir? Nasıl ki biz buğdayı, çimlendiği takdirde iyi cins tohuma zarar verecek bütün saman ve çöpten ayırmak suretiyle onu temizliyorsak imparator da birliklerini temizlemelidir. Sizin babanız aşırı merhametinden dolayı onlara (barbarlara) hoş bir şekilde davranıp lütufta bulunarak, müttefikler arasında onlara makamlar, siyasi haklar verdi ve onları şereflendirdi, onlara çok büyük toprakları hediye olarak bahşetti. Fakat bu barbarlar bir kadirşinaslık göstergesi olan bu büyük lütufları anlamadılar. Barbarlar bu lütufları zayıflık göstergesi olarak algıladılar ve bu tavırları onların mağrur ve kibirli hareket etmelerine sebep oldu. Yerel halktan askere daha fazla insan alarak ve böylece ordumuzun kendi gücünü ve cesaretini artırmak suretiyle halihazırda tamamlanması gereken işleri tekmil yapmalısınız. Bu adamlarla mücadeleye inatla devam edilmelidir. Ya bu barbarların topraklarımızı işgal etmelerine müsaade etmek suretiyle, silahlarını bırakıp Lacedaemonianlara köle olan Messianların örneğini takip edeceğiz ya da Tuna nehrinin öbür tarafında yaşayanlara Romalıların artık onlara nazik davranmayacaklarını, çünkü artık asil bir genç tarafından yönetildiklerini ilan edip, onların geldikleri yoldan gerisin geri gitmelerini sağlayacağız.[119]

Şu halde, Synesius'un artan Germen nüfuzunun teşkil ettiği tehdit karşısında hükümete önerdiği tedbirler, Gotların ordudan tard edilmesi, yerel unsurlardan bir ordunun kurulması ve Gotların sadece toprağı işlenmesi hususunda kullanılmasıydı. Synesius, Gotların bu programı kabul etme konusunda hoşnutsuzluk göstermeleri halinde, Romalıların bu barbarları topraklarından atmalarını ve ilk başta geldikleri yer olan Tuna nehrinin öte yakasına sürülmelerini tavsiye etti.

İmparatorluk ordusunun en etkili generali olan Got asıllı Gaïnas, imparatorun gözdesi olan Europius'un münhasır olduğu nüfuzu sakin bir şekilde seyretmeyecekti. Harekete geçmesi için gereken bahane de kısa sürede eline geçti. O dönemde, Büyük Theodosios tarafından Anadolu'da Frigya eyaletine yerleştirilmiş olan Gotlar isyan etmişti ve kabile liderleri olan Tribigild'in emri altında memleketi harap etmekteydiler. Bu teh-

---

119 "Περὶ Βασιλίας," *Opera*, par. 14-15; ed., Migne, *Patrologia Graeca*, LXVII, 1092-97. Bkz. Bury, *Later Roman Empire*, I, 129-130. A. Fitzgerald, *The Letters of Synesiusnof Cyrene*, 23-24. Fitzgerald, *The Essays and Hymns of Synesius of Cyrene*'de İmparator Arcadius'a hitaben yapılan söylevler ve siyasi nutuklar mevcuttur. İngilizce terc. (1930), I, 134-39; "Krallık üzerine" yapılan konuşma için Bkz. 206-209.

likeli isyan hareketine karşı birlik gönderen Gaïnas'ın Tribigild'in gizli müttefiki olduğu ispatlandı. Gaïnas, Tribigild ile işbirliği yaparak, isyanı bastırması için gönderilen imparatorluk birliğinin yenilmesini ayarlamıştı. Böylece Gaïnas ve Tribigild durumun hâkimi haline geldiler. Daha sonra bu ikisi imparatordan, Eutropius'un makamından uzaklaştırılıp kendilerine teslim edilmesini içeren bir istekte bulundular. Eutropius'a dair şikâyetler Arcadius'un eşi olan Eudoksia ve Aurelianus grubundan gelmekteydi. Germenlerin elde ettiği başarı nedeniyle zor durumda kalan Arcadius bu isteğe boyun eğmek zorunda kaldı. 399 yılında imparator Eutropius'u sürgüne gönderdi, fakat bu da muzaffer Gotları tatmin etmedi. İmparatoru, Eutropius'u tekrar başkente getirmeye, burada onun yargılanıp idam edilmesine zorladılar. Bu istek yerine getirildi ve bu sefer de Gaïnas, imparatordan, başkentteki kiliselerden birisinin Aryanlara tahsis edilmesini istedi. Fakat bu istek, Konstantinopolis piskoposu olan Yuhanna Chrisostom'un sert muhalefetiyle karşılaştı. Bütün başkentin yanı sıra imparatorluk nüfusunun çoğunluğunun piskoposun yanında olduğunu bilen Gaïnas bu istek konusunda ısrarcı olmadı.

Başkente kendilerine sağlam bir zemin elde ettikten sonra, Gotlar, imparatorluğun kaderini ellerinde tutan efendiler haline geldiler. Arcadius ve başkent halkı, durumun arz ettiği tehlikenin fazlasıyla farkındaydılar. Fakat elde etmiş olduğu bütün başarılara rağmen Gaïnas Konstantinopolis'teki üstün konumunu elde tutacak kabiliyette olmadığını ispatladı. O başkentten uzaktayken bir ayaklanma baş gösterdi ve birçok Got öldürüldü. Gaïnas başkente dönemeyecek durumdaydı. Yeni olaylara dair haberlerin ulaşmasıyla cesaret bulan Arcadius, kendisine sadık pagan Gotlardan müteşekkil bir birliği, başlarında Fravitta olduğu halde, Gaïnas'ın üzerine gönderdi ve Fravitta, Gaïnas'ın Anadolu'ya geçmeye çalıştığı esnada onu yenilgiye uğrattı. Gaïnas Trakya'ya sığınmaya çalıştı, fakat burada Hunların kralına esir düştü ve o da Gaïnas'ın başını kesip hediye olarak Arcadius'a gönderdi. Böylelikle Germenlerin imparatorluk nezdinde teşkil ettiği tehlike, imparatorluğa büyük bir hizmet etmesi kaderinde yazılı olan diğer bir Germen asıllı kişi, Fravitta vasıtasıyla geçiştirilmiş oldu. V. yüzyılın ilk yıllarındaki bu Got meselesi sonunda hükümetin lehine çözüme kavuşmuş oldu. Gotların daha sonrasında eski nüfuzlarını tekrar ihdas etme teşebbüslerinin artık bir önemi yoktu.

Yuhanna Chrisostom: Germen karmaşasının arka planında, Konstantinopolis patriği olan Yuhanna Chrisostom'un önemli kişiliği ortaya çıktı.[120] Yuhanna Antakya'da doğmuş ve dünyevi bir kariyer sahibi ola-

120 1926'da N. Baynes şöyle yazmıştı: "Chrysostom'un kayde değer bir biyografisinin mevcut olmaması aslında garip bir durumdur. " Bkz. "Alexandria and Konstantinopolis: A Study in

bilmek için meşhur hatip Libanius'un tedrisatından geçmişti. Daha sonra bu niyetinden vazgeçti ve vaftizini müteakiben Antakya'da kendisini tamamen ibadete adayarak uzun yıllar papaz olarak görev yaptı. Patrik Nectarius'un vefatından sonra Eutropius, şöhreti zaten yayılmış olan Antakya vaizi Yuhanna'yı yeni patrik olarak seçti. Antakya halkının ona olan bağlılığından ve onun kendilerinden alınmasına karşı çıkacaklarından korkulduğu için Yuhanna başkente gizlice getirildi. İskenderiye piskoposu olan Theofilos'un bütün entrikalarına rağmen Yuhanna piskopos olarak takdis edilerek 398 yılında başkentteki makamına oturdu. Böylelikle piskoposluk makamı, hitabet sanatında olağandışı derecede başarılı, faaliyetleriyle savunduğu teoriler birbirine paralel olan ve sıkı ahlaki disiplini savunan birinin eline geçmişti. Gereksiz şatafat ve lükse karşı olması ve İznik Konsili'nin aldığı kararların sıkı takipçisi olduğu için Yuhanna kısa sürede cemaati içerisinde birçok düşman kazandı. Onun en tehlikeli düşmanlarından birisi zevk ve sefahat düşkünü olup Yuhanna'nın verdiği vaazlarda alenen kınadığı imparatoriçe Eudoksia idi. Yuhanna, verdiği vaazlarında Eudoksia'yı, Jezebel ve Herodias ile karşılaştıracak kadar ileri gitmişti.[121] Aryan Gotlara karşı takip ettiği sert politika neticesi olarak onlar arasında da birçok düşman kazanmıştı. Gotların ibadetlerini yapabilmeleri için başkentte bir kilise tahsis edilmesine şiddetle karşı çıkan da oydu. Gotlar daha sonra imparatorla uzlaşmışlar ve kendilerine tahsis edilen şehir dışındaki kiliseyi kullanmaya devam etmişlerdi. Ortodoks Gotlara karşı ise Yuhanna bir hayli müşfikti. Şehirdeki kiliselerden birisini onlar tahsis etmiş, sık sık ziyaretlerine gitmiş ve bir tercüman vasıtasıyla onlara birçok vaaz vermişti.

Yuhanna'nın dini düşüncelerine samimiyetle bağlı kalması, herhangi birisiyle mutabakata varma konusundaki isteksizliği ve lüks hakkındaki sert eleştirileri onun düşmanlarının sayısını artırdı. Sonrasında imparator, patriğe muhalif olanların etkisi altına girerek açıkça Yuhanna'nın karşısında olduğunu ilan etti. Bu aleni muhalefet onun emekliye ayrılıp

---

Ecclesiastical Diplomacy," *Journal of Egyptian Archaeology*, XII, (1926), 150. Şu an elimizde yazarı bir Benedikten olan, iki cilt halinde düzenlenmiş, ayrıntılı ve doğru bir şekilde belgelendirilmiş bir biyografi var. P. Chrysostomus Baur, *Der heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit*. Chrysostom hakkında ayrıntılı bir biyografi olan ve kaynaklara pek çok atıflar yapılarak yazılan şu biyografiye hiçbir yerde rastlamadım; *Oeuvres complètes de Saint Jean Chrysostome*, terc. M. Jeannin. Ayrıca bkz. N. Turchi, *La civilità bizantina*, 225-67. Bu makaleden Baur'un kitabında bahsedilmemiş. L. Meyer, *S. Jean Chrysostome, maître de perfection chrètienne*. A Crillo de Albornoz, *Juan Crisostomo y su influencia social en el imperio bizantino*, 187. S. Attwater, *St. Yuhanna Chrisostome*, 113. bkz. *Histoire de l'église depuis les origines jusqu'à nos jours*, ed. A. Fliche ve V. Martin, IV, 129-48.

121 Bu vaazlarden bazılarının özgün olup olmadığı sorgulanmaktadır. Bkz. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, V, 365, 583. Baur, *Der heilige Chrysostomus*, II, 144-45, 196, 237. Bury, *Later Roman Empire*, I, 155.

Anadolu'ya geçmesine neden oldu, fakat muhterem patriğin başkentten ayrılmasını müteakiben başkent halkı arasında patlak veren kargaşa, imparatoru onu sürgünden geri çağırmak zorunda bıraktı. Fakat devlet ile patrik arasındaki barış uzun sürmedi. İmparatoriçenin heykeline atfen yapılan törenin açılış konuşması, Yuhanna'nın imparatoriçenin günahlarını kınadığı sert bir konuşma için fırsat teşkil etti. Tekrar görevden alındı ve takipçileri, Yuhannacılar, sert bir biçimde cezalandırıldı. Nihayetinde 404 yılı içerisinde Kapadokya'daki Göksun'a sürgün edildi. Buraya uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra ulaşabildi ve geldiği şehri "dünyanın en metruk yeri" olarak tarif etti.[122] Üç yıl sonra Karadeniz'in doğu sahillerinde yeni bir sürgün yerine gönderildi ve bu seyahat esnasında hayata gözlerini yumdu. Böylelikle erken ortaçağ dönemi Doğu Kilisesinin en dikkat çekici liderlerinden birisinin hayatı son bulmuş oldu. Papa ile imparatorluğun batı kısmının başındaki Honorius, her ikisi birden, Yuhanna'nın ve onun müritleri olan Yuhannacıların maruz kaldığı zulümlerin önüne geçmeye çalıştılar, fakat bunda başarılı olamadılar.

Yuhanna arkasında, kendi döneminin dini ve sosyal hayatını canlı renklerle betimleyen zengin bir edebiyat hazinesi bıraktı. Şahsen kendisi muktedir Gaïnas'ın Aryanizm lehinde talep ettiği istekleri açıkça eleştirmekten korkmayan birkaç kişiden birisiydi. "Havarilerin Kilisesi" fikrini metanet ve kararlılıkla sonuna kadar müdafaa etti. İnsanlığın şimdiye kadar ahlak bakımından sahip olduğu en müstesna örneklerden birisi olarak tasvir edildi: "Günaha karşı ölümüne düşman, günahkârlara karşı olabildiğince merhametli."[123]

Arcadius 408 yılında hayata gözlerini yumduğunda eşi Eudoksia çoktan ölmüştü, onun halefi ve vârisi olan Theodosios henüz yedi yaşındaydı.

II. (Genç) Theodosios (408-50)

Bazı kaynaklara göre, Arcadius öldüğünde geride, Pers Kralı I. Yezdegerd'i, kendisinin henüz çocuk yaştaki halefi Theodosios'a vâsi olarak atadığı bir vasiyetname bıraktı. Bunun sebebiyse Konstantinopolis'teki gözdelerin

122 Yuhanna Chrisostom, *Epistola* 234; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, LII, 739.

123 Chrysostom'un arkadaşı ve yoldaşı olan Gazze piskoposu Diyakoz Markos'un o dönemin bir kaynağı olarak, Chrisostom ile İmparatoriçe arasındaki ilişkiyi tasvir edip Arcadius zamanındaki saray çevresindeki hayata dair genel bir manzara çizdiği eseri *Vita Porphyrii*'nin özgünlüğü zaman zaman sorgulanmaktadır. Fakat hiç kuşkusuz bu belge oldukça güvenilir bir tarihsel temele sahiptir. Bkz. H. Grégoire, M. A. Kugener, "La vie de Porphyre, évêque de Gaza, est-elle aunthentique?," *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXV (1929-30), 53-60. Porphyrius'un tercümesi ve kendi edisyonlarının kayda değer giriş bölümüne Bkz.; *Marc le Diacre, Vie de Porphyre* évêque de Gaza, ix-cix. Baur *Vita*'yı oldukça güvenilir bir kaynak olarak değerlendirmektedir (I, xvi; fakat karş. II, 157-60). Bu mesele daha ileri bir araştırmayı hak etmektedir.

Theodosios'un elinden imparatorluk tahtını alabilecekleri ihtimaliydi. Pers kralı kendisine tevcih edilen bu görevi seve seve kabul etti ve kendisine sadık adamlarından birisi vasıtasıyla küçük Theodosios'u saray mensuplarının entrikalarından korudu. Birçok araştırmacı bu hikâyenin gerçekliğini inkâr etmiştir, fakat bu iddianın özünde mantıksız bir yan yoktur. Çünkü tarihin diğer safhalarında buna benzer olaylar vuku bulmuştur ve böylesi bir olayı reddetmek için iyi bir sebep yoktur.[124]

İki imparatorluk arasında mevcut ahenkli ilişki, I. Yezdegerd zamanında İran'da meskûn Hıristiyanların sıra dışı bir biçimde sahip oldukları rahat konumu açıklar. Mecusilerin ve ileri gelenlerin halet-i ruhiyesini temsil eder şekilde Pers geleneği Yezdegerd'i "Dönek, Lanetli, Roma'nın ve Hıristiyanların dostu, Mecusilere zulmeden" gibi sıfatlarla çağırır. Buna karşın Hıristiyan kaynakları onu iyiliği, yumuşaklığı, cömertliği vesilesiyle övmüş ve zaman zaman onun neredeyse Hıristiyanlığı kabul etme noktasında olduğunu iddia etmişlerdir. Bununla birlikte aslında Yezdegerd, aynen Büyük Konstantin gibi, imparatorluğunun bünyesinde bulunan Hıristiyanların onun siyasi planları için ne kadar önemli olduklarını takdir etmiştir. 409 yılında Hıristiyanlara aleni olarak ibadet etme hakkını vermiş ve kiliselerini onlara geri vermiştir. Bazı tarihçiler bu buyruğu, "Süryani Hıristiyan Kilisesinin Milano Fermanı" olarak isimlendirir.[125]

410 yılında, İran'daki Hıristiyan kilisesini organize edecek olan konsil Seleukia'da toplandı. Seleukia (Tizpon veya el-Medain) piskoposu kilisenin başı olarak seçildi. Kendisine "Katolikos" (Katolik) unvanı verildi ve Pers İmparatorluğu'nun başkentinde ikâmet etmesi kararlaştırıldı. Konsil üyeleri şu kararları aldılar: "Burada bulunan bizler, şahların şahı, muzaffer ve şerefli kral Yezdegerd'in zaferlerini baki kılması, onun ömrünü nesiller ve çağlar boyunca uzun kılması için merhametli Tanrı'ya istisnasız dua ederiz."[126] Hıristiyanlar bu barış ortamını uzun yıllar boyunca yaşayamadılar. Yezdegerd'in hükümdarlığından sonraki yıllarda Hıristiyanları hedef alan zulümler gerçekleşecekti.

II. Theodosios ne üstün yetenekli bir devlet adamı ne de hükümet meseleleriyle özellikle ilgilenen biriydi. Uzun hükümdarlık yılları boyunca kendisini mevcut devlet meselelerinden uzak tuttu ve münferit bir manastır hayatı yaşadı. Zamanının çoğunu kaligrafiye hasrederek, muhteşem el

124 Bury, *Later Roman Empire*, II, 2 ve n. I.

125 Bkz. J. Labourt, *Le Christianisme dans l'Empire Perse sous la dynastie Sassanide* (2. ed., 1904), 93; W. A. Wigram, *An Introduction to the History of the Assyrian Church*, 89.

126 *Synodicon Orientale, ou Recueil de Synodes Nestoriens*, ed. J. B. Chabot, *Notices et sxtraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, XXXVII (1902), 258.

yazısı ile birçok el yazması ortaya koydu.[127] Fakat Theodosios'un etrafında pek çok yetenekli ve enerjik insan mevcuttu. Bu insanlar Theodosios'un hükümdarlık yılları içinde, imparatorluğun dahilinde öylesine önemli olaylara imza attılar ki, tarihçiler bundan böyle ona, zayıf ve etrafında olup bitenlere karşı kör bir imparator gözüyle bakmadılar. Theodosios'un hükümdarlık yıllarında en etkili isimlerden birisi onun kız kardeşi olan Pulchera idi. Theodosios ile Athenais'ın (vaftiz olduktan sonra Eudokia ismi alacak) evliliğini Pulchera organize etmişti. Eudokia, Atinalı bir filozofun kızıydı ve hayli yüksek bir kültürel altyapıya sahip, belli ölçüde edebi yeteneğe haiz bir kişiydi. Eudokia, başlıca dini meseleleri konu alan, fakat belli bir dereceye kadar o dönemin siyasi olaylarını da yansıtan eserler kaleme aldı.

Dış düşmanlarla mücadele konusunda imparatorluğun doğu bölümü, II. Theodosios döneminde, imparatorluğun batı kısmından daha şanslıydı. Doğuda meşakkatli ve üstün gayret gerektiren seferler düzenlenmesi gerekmedi, fakat imparatorluğun batı bölümü Germen göçleri nedeniyle fırtınalı bir dönem geçirmekteydi. Romalılar için en şok edici gelişme, Vizigotların lideri Alaric'in, pagan Roma İmparatorluğu'nun eski başkenti olan Roma'ya girişiydi. Bundan kısa süre sonra barbarlar, Batı Avrupa ve Kuzey Afrika'daki Roma toprakları üzerinde ilk krallıklarını kurdular. İmparatorluğun doğu bölümü bir süreliğine, Bizans İmparatorluğu topraklarına saldırıp Konstantinopolis surlarına kadar olan bölgeyi talan eden Hunlar tarafından tehdit edilmişti. Dostane ilişkiler tesis edilmeden önce imparator büyük miktarda haraç vermeye ve Tuna'nın güneyindeki toprakları onlara bırakmak zorunda kalmıştı. Bununla birlikte sonradan, Maximinus başkanlığında bir heyet Konstantinopolis'ten Panunya'ya gönderildi. Bu seyahat esnasında Maximinus'a eşlik eden ve onun yakın arkadaşı olan Priscus, Attila'nın sarayını tasvir ettiği, Hunların birçok âdet ve göreneğini anlattığı, elçilik macerasını kalem aldığı ziyadesiyle önemli bir eser ortaya çıkardı. Onun tanımlamaları sadece Hunlar hakkında verdiği bilgiler nedeniyle değil ayrıca Hunların fethettikleri Orta Tuna bölgesindeki Slavlar hakkında verdiği bilgiler nedeniyle de çok değerlidir.[128]

Teolojik Tartışmalar ve III. Ekümenik Konsili: Daha önce tertip edilen iki konsilde İsa Mesih'in hem Tanrı hem de insan olup olmadığı

127 Bkz. L. Bréhier, "Les empereurs byzantins dans leur vie privée," *Revue historique*, CLXXXVIII (1940), 203-204.

128 Priscus'un anlatımının İngilizceye yapılan serbest çevirisi için bkz. Bury, *Later Roman Empire*, I, 279-88. Ayrıca bkz. W. Ennslin, "Maximinus und sein Begleiter, der Historiker Priskos," *Byzantinisch-Neugriechhische Jahrbücher*, V, (1926), 1-9.

meselesini kesin bir şekilde çözüme kavuşturulmuştu. Fakat varılan bu sonuç, İsa Mesih'in kutsal varlığı ile insan yönünün nasıl olup da birleştiği meselesi üzerine kafa yoran kişilerin ikna edilmesi gerektiği için kısa ömürlü oldu. IV. yüzyılın sonunda Antakya'da İsa Mesih'in şahsında, onun iki farklı yönünün tam anlamıyla birleşmediğini savunan bir öğreti zuhur etti. Daha ileriki aşamalarında bu öğreti İsa Mesih'in insan yönünün, kutsiyet arz eden yönüyle birleşmesi öncesinde ve sonrasında ondan tam olarak bağımsız olduğunu ispat etmeye çalıştı. Bu öğreti belli bir grubun sınırları içerisinde kaldığı müddetçe kilise için ciddi bir kargaşaya neden olmadı. Fakat Konstantinopolis'teki patriklik koltuğu, bu yeni öğretinin ateşli bir taraftarı olan Antakyalı papaz Nestorius'a geçtiği vakit durum hayli değişiklik arz etti, çünkü Nestorius bu öğretiyi kiliseye dayattı. Hitabet kabiliyetiyle meşhur olan Nestorius takdis töreninin hemen akabinde imparatora seslendi: "Hükümdarım, bana sapkınlardan temizlenmiş bir dünyayı verin, ben de size karşılığında cenneti vereceğim. Sapkınları yok etmede bana yardım edin, ben de size Persleri mağlup etmenize yardım edeyim."[129] Nestorius'un sapkınlar diye kastettiği kişiler, İsa Mesih'in insan tabiatının bağımsız olduğu fikrini paylaşmayanlardı. Nestorius, Meryem Ana'yı isimlendirirken onu "Tanrı'nın Annesi" yerine "İsa'nın Annesi, bir adamın Annesi" diye isimlendiriyordu.

Nestorius'a muhalif olanların uyguladığı eza ve cefa kilise bünyesinde büyük bir fırtına kopardı. Bu tepkiler içerisinde, özellikle İskenderiye patriği olan Cyril'in ve yeni öğretiyi Roma'daki konsilde yeni sapkın bir öğreti olmakla itham eden Papa Celestine'in muhalefeti oldukça güçlüydü. Kilise içerisindeki bu kargaşaya bir son vermek isteyen Theodosios, 431 yılında, Nasturi öğretiyi sapkın olarak ilan edecek olan III. Ekümenik Konsili'ni Efes'te topladı. Nestorius Mısır'a sürgüne gönderildi ve hayatının geri kalan kısmını burada geçirdi.

Nasturiliğin sapkın bir öğreti olduğunun ilanı, onun sonunu getirmedi. Suriye ve Mezopotamya'da halen birçok takipçisi mevcuttu ve imparator bu eyaletlerin yöneticilerine Nasturilere karşı ciddi önlem almaları yönünde emir verildi. Nasturiliğin ana merkezi, Antakya'da zuhur eden bu öğretiyi yayan meşhur okula ev sahipliği yapan Urfa'ydı. 489 yılında, Zeno'nun hükümdarlık döneminde, bu okul tahrip edildi ve buradaki öğretmenler ve öğrenciler şehirden atıldılar. Bunun üzerine onlar da İran'a geçip Nisibis şehrinde yeni bir okul kurdular. İran kralı onları memnuniyetle karşıladı ve himaye etmeyi teklif etti. Çünkü düşmanının düşmanı olan bu grubu kendisine dost olarak addetti ve bir fırsat zuhur ettiği

129 Socratis, *Historia ecclesiastica*, VII, 29 için Bkz. *Nicene and Post-Nicene Fathers*, II, 169.

zaman onları kullanmayı hesap etti. Nasturi veya Asurlu-Kaldeli Hıristiyanların başında "Katolik" unvanını taşıyan bir piskopos bulunuyordu. İran'dan Orta Asya'ya Hıristiyanlığın Nasturi kolu yayıldı ve Hindistan'da hatırı sayılır çoğunlukta bir halk tarafından kabul gördü.

Efes Konsili'nin bu kararlarını, Bizans Kilisesinde ve özellikle de İskenderiye'de Nasturiliğe karşı muhalif yeni hareketlerin ortaya çıkması takip etti. İskenderiyeli Cyril'in takipçileri, İsa Mesih'in kutsiyet arz eden yönünün, onun insani yönüne üstün olduğuna inanıyorlarken aynı zamanda onun bu insani yönünün kutsiyet arz eden yönü tarafından tamamıyla massedildiği sonucuna vardılar. Sonuç olarak İsa Mesih'in tek bir tabiatı, yani kutsiyet arz eden tabiatı olduğuna kanaat getirdiler. Bu yeni öğretiye monofizitizm ya da monofizit öğreti adı verildi ve bu öğretinin takipçileri monofizitler olarak ismlendirildi. Monofizitizm özellikle gayretkeş iki monofizitin yardımıyla büyük ilerlemeler kaydetti. Bu iki kişi İskenderiye piskoposu Dioscorus ve Konstantinopolis'teki bir manastırın başkeşişi olan Eutyches'di. İmparator, İskenderiye piskoposu Cyril'in taraftarı olarak gördüğü Dioscorus'un yanında yer aldı. Bu yeni öğreti Konstantinopolis patriği ve Papa I. Büyük Leo'nun muhalefetiyle karşılaştı. Bunun üzerine Dioscorus, imparatoru, 449 yılında Efes'te bir konsil toplamaya ikna etti. Bu konsil "Sahte Meclis" olarak bilinecekti. Konsile başkanlık da eden Dioscorus'un başında bulunduğu Monofizitlerin İskenderiye kolu, kendileriyle aynı görüşü paylaşmayan konsilin diğer üyelerini, Eutyches'in öğretisini –yani monofizitizmi– doğru olarak kabul etmeye ve bu yeni öğretinin karşısında bulunanları ise mahkûm etmeye zorladı. İmparator konsilin kararlarını onayladı ve konsili resmen ekümenik konsili olarak tanımış oldu. Doğal olarak bu konsil kilise bünyesinde bir ahenk oluşturmakta başarısız oldu. Bu konsilin ardından fırtınalı bir dönem başladı. Bu dönemde Theodosios hayata gözlerini yumarken Bizans tarihinde hayli öneme haiz olan Monofizitizm meselesinin çözümünü vârislerine bırakmış oldu.

Theodosios döneminde vuku bulan çekişmeli ve önemli dini olayların yanında, imparatorluğun dahilinde vuku bulan ve tarihsel olarak önem arz eden birçok olay da mevcuttur.

Konstantinopolis'teki Yüksekokul: Hem Konstantinopolis'te bir yüksekokul organizasyonu hem de Theodosios'un hükümdarlığı esnasında yayımlanan Theodosios Kanunu Bizans İmparatorluğu tarihi açısından büyük öneme sahiptir.

V. yüzyıla kadar meşhur felsefe okullarına ev sahipliği yapan Atina, Roma İmparatorluğu bünyesinde pagan öğretinin ana merkezi duru-

mundaydı. Genellikle Sofistler olarak bilinen Yunan hitabet ve felsefe âlimleri, imparatorluğun çeşitli yerlerinden, kimisi kendi bilgilerini ve hitabet becerilerini sergilemek kimisi de kendilerine belletmen olarak iyi pozisyonlarda yer bulabilmek umuduyla buraya gelmekteydiler. Bu belletmenlere ait giderlerin bir kısmı imparatorluk hazinesinden bir kısmı da çeşitli şehirlerin hazinesinden karşılanmaktaydı. Burada özel derslere verilen ücretler diğer yerlerden çok daha iyiydi. IV. yüzyılın sonunda Hıristiyanlığın elde ettiği zafer, Atinalı okullara ciddi bir darbe indirmişti ve buradaki entelektüel hayat bu yüzyılın sonlarına doğru Vizigotların Yunanistan'da sebep olduğu yıkımdan fazlasıyla etkilendi. Vizigotların ve Alaric'in Yunanistan'dan ayrılmasından sonra bile Atina'daki okullar eski konumlarına bir daha asla yükselemediler. Buradaki filozofların sayısı muazzam ölçüde azaldı. Atina'daki okullara indirilen darbelerin en can alıcısıysa Konstantinopolis'te bir yüksekokulun –ya da üniversitenin– kurulmasıydı.

Konstantinopolis, imparatorluğun yeni başkenti olduğunda birçok hatip ve filozof bu şehre gelmiş ve böylece II. Theodosios'un hükümdarlığından önce bile burada bir nevi yüksekokul teşekkül etmiş olabilir. Afrika, Suriye ve diğer yerlerden öğretmenler ve âlimler Konstantinopolis'e davet edildiler. Aziz Hieronymus yazdığı *Kronik*'inde (*Chronicle 360-62*) şu şekilde belirtmişti: "En bilgili gramerci olan Euanthius Konstantinopolis'te öldü ve onun yerine Afrika'dan Charisius getirildi."[130] Binaenaleyh ortaçağda Konstantinopolis'teki yüksekokul meselesini çalışan son dönem araştırmacılarından birisi, II. Theodosios zamanında bu yüksekokulun kurulmayıp, aksine yeniden organize edildiğini söyler.[131] 425 yılı içinde II. Theodosios yüksekokulun organizasyonuyla ilgili bir buyruk yayımladı.[132] Burada gramer, hitabet, hukuk ve felsefe öğreten otuz bir kişi bulunacaktı. Hatiplerden üçü ve gramercilerden on tanesi, derslerini Latince öğretecek, hatiplerden diğer beşi ve gramercilerden on kişi de derslerini Yunanca anlatacaktı. Bu buyruğa ek olarak bir kürsü felsefe ve iki kürsü de hukuk eğitimine tahsis edilecekti. Latince halen imparatorun resmi dili olarak yerini koruyorsa da, üniversitede Yunanca kürsülerin kurulmuş olması imparatorun yeni başkentte, Yunancanın imparatorluğun doğu bölümünde en çok kullanılan ve anlaşılan dil olmasından dolayı yadsınamaz haklarının olduğunu görmeye başladığına işaret eder. Yunanca hitabet dersi verenlerin sayısı Latince hitabet dersi verenlerden iki kişi fazlaydı. Yeni

130 *Chronicon;* ed., Migne, *Patrologia Latina*, XXVII, 689-90. Bkz. H. Usener, "Vier Lateinische Grammatiker," *Rheinisches Museum für Philologie*, XXIII (1868), 492.

131 Bkz. F. Fuchs, *Die Höheren Schulen von Constantinopel im Mittelalter*, 2.

132 *Codex Theodosianus*, XIV, 9, 3.

yüksekokula, içerisinde büyük dersliklerin ve toplantı salonlarının olduğu ayrı bir bina tahsis edildi. Buradaki öğretmenlere kendi evlerinde herhangi bir şahsa özel ders vermeleri yasaklandı. Böylelikle bütün zamanlarını ve çabalarını okulda ders vermeye tahsis edeceklerdi. Bunlara devlet hazinesinden belli bir maaş verildi ve bu kişiler ayrıca yüksek mevkilere çıkabileceklerdi. Konstantinopolis'teki bu eğitim merkezi, zaten istikrarlı bir şekilde gerilemekte olan Atina'daki pagan okullarına ciddi bir rakip oldu. Bizans İmparatorluğu'nun ilerleyen dönemlerinde II. Theodosios'un yüksekokulu imparatorluk bünyesindeki en kaliteli, kültürel değerlerin toplandığı bir merkez olarak mevcudiyetini korudu.

Theodosios Kanunları: Roma imparatorlarına ait olan ve muhafaza edilmiş en eski buyruklardan müteşekkil koleksiyon da II. Theodosios'un dönemine atfedilir. Uzun bir süre böylesine bir koleksiyona ihtiyaç duyulmuştur, çünkü birbirinden ayrı buyruklar kolaylıkla unutulup kaybolmaktaydı. Bunun sonucu olarak o günün şartlarında hukuki uygulamalarda karışıklık ve hâkimler için çok zor durumlar zuhur etmekteydi. Buyrukların iki tane erken tarihli koleksiyonu mevcuttu. Bunlar Gregoryen Kanunlar ve Hermogenyen Kanunlar'dı (*Codex Gregorianus* ve *Codex Hermogeniaus*). Bu kanunlar, haklarında çok az şey bilinen yazarlarına ithafen bu adları almıştı. Bu koleksiyonlardan birincisinin geçmişi Diocletianus dönemine kadar uzanır ve muhtemeldir ki Diocletianus döneminden Hadrianus dönemine kadar olan zamanda yayımlanan buyrukları içermektedir. VI. yüzyılda Diocletianus'un vârisleri döneminde bir araya getirilen ikinci koleksiyondaysa III. yüzyılın sonlarından 460'lara kadar uzanan zaman aralığında yayımlanmış buyrukları içerir. Bu koleksiyonlardan her ikisi de günümüze ulaşmamıştır. Bu koleksiyonların her ikisi de ancak günümüze dek ulaşabilmiş küçük bölümleri vasıtasıyla bilinmektedir.

Theodosios'un fikri, önceki bu iki koleksiyon tarzında bir kanunlar koleksiyonu yayımlamaktı. Bu koleksiyon Büyük Konstantin'den II. Theodosios'a kadar Hıristiyan imparatorların yayımladıkları buyrukları ihtiva edecekti. İmparator tarafından bu işe görevlendirilen komisyon, yedi yıllık bir çalışma sonunda, adına Theodosios Kanunları (*Codex Theodosianus)* denilen ve Latince yazılmış bir eser meydana getirdiler. Bu kanunname, 438 yılı içerisinde imparatorluğun doğu kısmında yayımlanmasının hemen ardından imparatorluğun Batı kısmında da yayımlandı. Theodosios Kanunları, kendi içlerinde alt başlıklara (*tituli*) ayrılmış on altı kitaptan oluşuyordu. Her bir kitap hükümetle ilgili olarak memuriyetler, askeri meseleler, dini hayat gibi bölümleri ele almaktaydı. Her bir

başlık altında, yayımlanmış olan buyruklar kronolojik olarak düzenlenmişti. Bu kanunun yayımlanmasından sonra zuhur eden buyruklara yeni buyruklar (*leges novellae*) diye tasnif edildi.[133]

Theodosios Kanunları çok büyük tarihi öneme sahiptir. Öncelikle, IV. ve V. yüzyılların tarihi açısından en değerli kaynaktır. Hıristiyanlığın devletin resmi dini olduğu dönemi kapsamasından dolayı bu koleksiyon, yeni dinin hukuki alanda başardıklarının ve bu alanda yaptığı değişikliklerin, bir nevi özeti gözüyle bakılabilir. Dahası Theodosios Kanunları önceki kanunlarla birlikte Justinianos'un hukuk alanındaki etkinlikleri için sağlam bir zemin teşkil etti. Son olarak, Batı'ya Germen göçleri esnasında önceki iki koleksiyonla birlikte Roma İmparatorluğu'nun anıt hükmündeki diğer birkaç hukuki uygulamasını (örneğin Gaius Kanunları) da tanıtan Theodosios Kanunları'nın barbarların yasaları üzerinde hem doğrudan hem dolaylı olarak büyük bir etkisi oldu. Vizigot krallıkları bünyesindeki Romalı vatandaşlar için uyguladıkları meşhur "Vizigotların Roma Kanunları" (*Lex Romana Visigothorum*) Theodosios Kanunları'nın ve bahsi geçen diğer kaynakların özetinden başka bir şey değildi. Bu sebeple "Vizigotların Roma Kanunları," VI. yüzyılın ilk yıllarında Vizigot Kralı II. Alaric tarafından bir özet halinde yayımlandığı için *Breviarium Alaricianum* olarak da isimlendirilir. Bu, Theodosios Kanunları'nın barbar yasaları üzerinde doğrudan etkisine bir örnektir. Fakat Theodosios'un kanunlarının Vizigot kanunları üzerindeki dolaylı etkisi daha sık görülür. Charlemagne dönemi dahil olmak üzere, erken ortaçağda Batı Avrupa yasaları, Batı'daki Roma kanunları için kaynak teşkil eden *Breviarium* tarafından etkilendiler. Roma kanunlarının Batı Avrupa'yı, çok sonraları, yani XII. yüzyıl civarında Batı'ya yayılan Justinianos Kanunları vasıtasıyla etkilemediğini gösterir. Bu gerçek bazı araştırmacılar tarafından görmezden gelinmiştir, hatta Fustel de Coulanges gibi seçkin bir araştırmacı bile "Bilim, Justinianos Kanunları'nın geç ortaçağ dönemine kadar Galya'da etkisini devam ettirdiğini kanıtlamıştır," şeklinde bir iddiada bulunmuştur.[134] Theodosios Kanunları'nın etkisi daha da ötelere gitmiştir, çünkü anlaşılan Alaric'in *Breviarium*'u Bulgar tarihinin bazı kısımlarında rol almıştır. Argümanları daha sonradan Bulgar araştırmacı Bobtchev tarafından geliştirilip doğrulanan Hırvat araştırmacı Bogišič'in görüşüne göre *Breviarium Alaricianum*, Bulgar Kralı Boris, Papa I. Nicholas'tan 866 yılında Bulgaristan'a "günlük hayata dair kanunlar" (*legesmundanae*) göndermesi için talepte bulunduğunda gönderilmiştir. Bu isteğe karşılık Papa I. Nicholas "*Bulgar-*

133 O. Seeck, "Die Quellen des Codex Theodosianus," *Regesten der Kaiser und Pöpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, 1-18.

134 *Histoire des institutions politiques* (2. ed., 1904), 513.

*ların Müracaatına Cevaplar"*ında (*Responsa papae Nicolai ad consulta Bulgarorum*) onlara "Romalıların kıymetli kanunlarını" (*venerandae Romanorum leges*) göndermekte olduğunu söylemişti. Bogišič ve Bobtchev gönderilen bu kanunun Alaric'in *Breviarium*'u olduğu kanısındadır.[135] Eğer durum böyle olsa bile, bu kanunların antik dönem Bulgarlarının hayatında sahip olduğu değer abartılmamalıdır. Çünkü birkaç yıl sonra Boris, Roma Curia'sından ayrılıp Konstantinopolis'e yaklaşmıştı. Fakat papanın *Breviarium*'u göndermiş olması bile onun IX. yüzyıl boyunca sahip olduğu önemi işaret edebilir. Bütün bu misaller açıkça *Codex Theodosianus*'un geniş ve muazzam etkisini gösterir.[136]

Konstantinopolis Surları: Theodosios döneminin önemli olayları arasında, Konstantinopolis surlarının inşa edilmesi yer alır. Büyük Konstantin yeni başşehrin etrafını surlarla çevirmişti. II. Theodosios zamanında şehir aşırı derecede büyüyerek bu surların dışına taşmıştı. Düşman saldırılarına karşı yeni savunma tedbirlerini kullanmak artık kaçınılmaz olmuştu. 410 yılında Alaric tarafından istila edilen Roma şehrinin akıbeti de Konstantinopolis için ciddi bir uyarı niteliğindeydi, çünkü şehir V. yüzyılın ilk yarısında Hunlar tarafından tehdit edilmişti.

Bu zorlu meselenin çözümü Theodosios'un sarayındaki üstün yetenekli ve enerjik birkaç kişi tarafından üstlenildi. Surlar iki sıra halinde inşa edilmişti. Theodosios'un çocukluğunun ilk yıllarında, yani 413 yılında, o tarihte sarayda praetoryan prefekt olan Anthemius, Marmara Denizinden Haliç'e kadar, yani Konstantin'in yaptırdığı duvarların kısmen Batısına uzanan ve birçok kulesi bulunan bir sur inşa ettirdi. Anthemius'un yaptığı ve başşehri Attila'nın saldırılarından koruyan bu yeni surun kalıntıları bugün bile Marmara Denizinin kuzeyinde, Tekfur Sarayı olarak bilinen yere kadar uzanmış vaziyette ayaktadır. Surları tahrip eden bir deprem sonrasında praetoryan prefekt, Konstantin surlarını tekrar tamir ettirdi ve buna ek olarak bu ilk surları çepeçevre saran, birçok kuleleri bulunan ve içi su dolu hendekle çepeçevre sarılı bir başka sur daha inşa ettirdi. Böylelikle Konstantinopolis kara tarafından, ikisi birbirinden bir setle, dıştaki surlarınsa bir hendekle ayrıldığı üç sıra halinde bir savunma hattına sahip oldu. Şehrin praetoryan prefekti Yunanların yönetiminde ay-

135 V. Bogišič, *Pisani Zakoni na slovenskom jugu. U Zagrebu*, 11-13; S. Bobtchev, *History of the Ancient Bulgarian Law*, 117-20.

136 T. S. Davidson ve M. H. Pharr'ın katkılarıyla Clyde Pharr'ın yaptığı kanunname'nin İngilizce tercümesi mevcuttur, Princeton University Press, 1951. Ayrıca Bkz. Adolph Berger ve A. Arthur Schiller, *Bibliography of Anglo-American Studies in Roman, Greek, and Greco-Egyptian Law and Related Sciences*, 75-94. Çok yararlı bir yayın. Birçok bölüm Bizans dönemini ele almaktadır.

rıca deniz tarafında da surlar inşa ettirildi. Biri Yunanca, diğeri Latince olup surların üzerine yerleştirilen iki kitabede Theodosios'un surları inşa ettirme faaliyetleri yazılıdır. Bu kitabeler bugün bile okunabilir durumdadır. Cyrus'un ismi aynı zamanda başkentte gece sokakların aydınlatılması uygulamasını başlatmasıyla da anılır.[137]

II. Theodosios 450 yılında hayata gözlerini yumdu. Zayıflığına ve bir devlet adamı yeterliliği olmamasına rağmen, Theodosios'un uzun hükümdarlık dönemi tarih açısından, özellikle de kültürel açıdan çok önemlidir. Önemli makamlara sorumluluk sahibi kimseleri seçmedeki şansı, Theodosios'un büyük işler başarması ve sonuç alması konusunda ona yardım etti. Konstantinopolis'teki yüksekokul ve Theodosios Kanunları V. yüzyılın ilk yarısındaki kültürel hareketlerin anıtları olarak ihtişamını hâlâ korumaktadır. Bu dönemde yapılan surlar yüzyıllar boyu Bizans İmparatorluğu'nun düşmanları için Konstantinopolis'i zaptedilemez kılmıştır. N. H. Baynes'in ifade ettiği gibi: "Bazı yönlerden Konstantinopolis surları, Batı'daki imparatorluğun sahip olamadığı için yok olup gittiği, Doğu'nun topunu ve barutunu temsil etmekteydi."[138]

Markianos (450-57) ve I. Leo (457-74). Aspar

Theodosios arkasında bir vâris bırakmadan öldü. Yaşlı kız kardeşi Pulcheria, Trakya doğumlu olup sonrasında imparator olarak ilan edilecek olan Markianos'un temsili eşi olmayı kabul etti. Markianos çok kabiliyetli olmakla birlikte mütevazı bir askerdi. İmparatorluk tahtınaysa Alan soyundan gelen General Aspar'ın ricası üzerine çıktı.

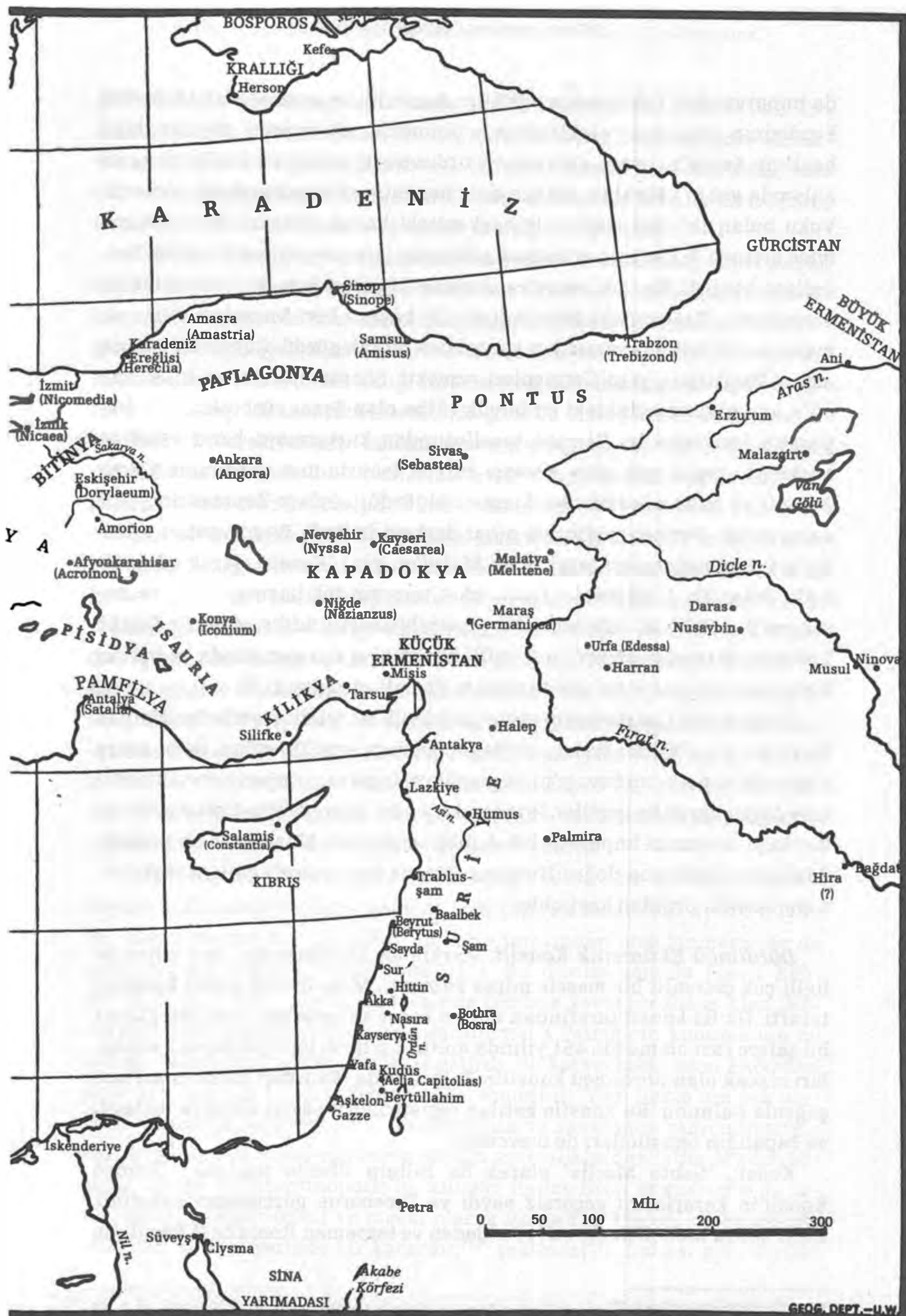
IV. yüzyıl sonlarında ve V. yüzyıl ilk yıllarında imparatorluk için ciddi bir tehdit haline gelmiş olan Got meselesi, Arcadius zamanında hükümet lehinde çözüme kavuşturulmuştu. Her ne kadar bayağı alt mertebeye çekilmiş olsa da Bizans ordusu içerisindeki Got unsurları imparatorluk bünyesinde etkili olmaya devam ettiler. V. yüzyılın ortalarında Aspar, Gotlarında yardımıyla onların imparatorluk içerisindeki eski konumlarına gelebilmeleri için son bir hamlede bulundu ve bu konuda bir süreliğine bile olsa başarı elde etti. Markianos ve I. Leo, Aspar'ın çabaları sonucun-

137 Bkz. *Chronicon Paschale*, I, 588. Cyrus ve Konstantin'in inşa faaliyetleri için Bkz. Bury, *Later Roman Empire*, I, 70, 72 ve n. 2. Karş. A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople, the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 48; B. Meyer-Plath ve A. M. Schneider, *Die Landmatter von Constantinopel* (Berlin, 1943). Bury'nin kullanmadığı Cyrus biyografisi hakkında bazı yeni bilgiler için Bkz. "Life of St. Daniel the Stylite," ed. H. Delehaye, *Analecta Bollandiana*, XXXII (1913), 150. Delehaye, *Les Saints Stylites*, 30-31. Ayrıca Bkz. N. Baynes, "The Vita S. Daniels," *English Historical Review*, XL (1925), 397.

138 *The Byzantine Empire*, 27.

BİZANS DÜNYASI

BOSPOROS
KRALLIĞI
Kefe
Herson
K A R A D E N İ Z
GÜRCİSTAN
Sinop
(Sinope)
Amasra
(Amastria)
Karadeniz
Ereğlisi
(Hereclia)
Samsun
(Amisus)
Trabzon
(Trebizond)
BÜYÜK
ERMENİSTAN
Ani
Aras n.
PAFLAGONYA
P O N T U S
İzmit
(Nicomedia)
İznik
(Nicaea)
Erzurum
BİTİNYA
Sakarya n.
Ankara
(Angora)
Sivas
(Sebastea)
Malazgirt
Eskişehir
(Dorylaeum)
Van
Gölü
Amorion
Nevşehir
(Nyssa)
Kayseri
(Caesarea)
Afyonkarahisar
(Acroinon)
Malatya
(Melitene)
K A P A D O K Y A
Dicle n.
Niğde
(Nazianzus)
Daras
Konya
(Iconium)
Maraş
(Germanicea)
Nusaybin
PİSİDYA
ISAURIA
KÜÇÜK
ERMENİSTAN
Urfa (Edessa)
Harran
Musul
Ninova
PAMFİLYA
Misis
KİLİKYA
Tarsus
Antalya
(Satalia)
Silifke
Halep
Fırat n.
Antakya
Lazkiye
Asi n.
Humus
Salamis
(Constantia)
Palmira
KIBRIS
Trablus-
şam
Hira
(?)
Bağdat
Baalbek
Beyrut
(Berytus)
Sayda
Şam
SURİYE
Sur
Hittin
Akka
Nasıra
Bothra
(Bosra)
Kayserya
Ürdün n.
Yafa
Kudüs
(Aelia Capitolias)
Aşkelon
Beytüllahim
Gazze
İskenderiye
Petra
MİL
0 50 100 200 300
Nil n.
Süveyş
Clysma
SİNA
YARIMADASI
Akabe
Körfezi
GEOG. DEPT.—U.W.

da imparatorluk tahtına oturabildiler. Aspar'ın Aryanizme olan temayülü kendisinin imparator olabilmesinin önündeki tek engeldi. Bir kez daha başkent Aspar'a, onun ailesine ve ordunun içindeki barbarların genel anlamda sahip oldukları nüfuza dair hoşnutsuzluğunu açıktan gösterdi. Vuku bulan iki olay Gotlar ile başkentteki halkın arasındaki tansiyonu iyice arttırdı. I. Leo'nun muazzam miktarda para ve çaba sarf ederek Vandallara karşı Afrika'nın kuzeyine düzenlediği sefer tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Başkentteki halk Aspar'ı ilk baştan beri bu sefere karşı olmasından ötürü başarısızlığın sorumlusu olarak gördü. Çünkü bu seferin amacı Vandalları, yani Germenleri ezmekti. Sonrasında Aspar, I. Leo'dan oğlu için imparatorluktaki en büyük rütbe olan Sezar rütbesini aldı. İmparator kendisini bu Germen tasallutundan kurtarmaya karar verdi ve başkentte toplanmış olan savaşçı birçok İsaurialının yardımını alarak Aspar'ı ve onun ailesinin bir kısmını öldürdü; böylece Konstantinopolis sarayındaki Germen nüfuzuna nihai darbeyi indirdi. Bu cinayetler nedeniyle I. Leo, çağdaşları tarafından *Makelles,* yani "Kasap" olarak adlandırıldı. Fakat Th. I. Uspensky bu hareket tarzının tek başına, I. Leo'ya bazen verilen "Büyük" sıfatını haklı çıkartabileceğini iddia etmiştir. Çünkü Leo'nun bu teşebbüsü ordunun milli bir hüviyet kazanmasında ve barbar birliklerin hâkimiyetini zayıflatmakta önemli bir adımdı.[139]

İmparatorluğun mevcudiyetine çok büyük bir tehdit teşkil eden Hunlar, Markianos'un hükümdarlığının başlangıcında orta Tuna'dan, daha sonra meşhur Catalaunum Savaşı'nı yapacakları, imparatorluğun Batı vilayetlerine doğru harekete geçtiler. Bundan kısa süre sonra Attila öldü. Attila'nın kurduğu muazzam imparatorluk dağıldı ve böylece Markianos'un hükümdarlığının sonlarına doğru Hunların Bizans İmparatorluğu için teşkil ettikleri tehdit ortadan kayboldu.

Dördüncü Ekümenik Konsili: Markianos seleflerinden, ona kilise ile ilgili çok çetrefilli bir mesele miras kalmıştı. Monofizitler şimdi kazanan taraftı. İlk iki konsil tarafından alınan karar safında yer alan Markianos bu zafere razı olamazdı. 451 yılında müteakip tarih için çok önemli sonuçları olacak olan dördüncü konsilin Kalkedon'da (Kadıköy) toplanması için çağrıda bulundu. Bu konsile katılan temsilcilerin sayısı oldukça fazlaydı ve Papalığın temsilcileri de mevcuttu.

Konsil, "Sahte Meclis" olarak da bilinip Efes'te toplanan Üçüncü Konsil'in kararlarını geçersiz saydı ve Dioscorus görevinden azledildi. Daha sonra Monofizit öğretiyi reddeden ve tamamen Roma'daki Papalığın

139 *Byzantine Empire*, I, 30.

görüşü doğrultusunda yeni bir dini formül üzerinde çalışıldı. Konsil "İsa Mesih'in şahsında karışma veya değişim, bölünme veya ayrışma olmaksızın iki vasfı olduğunu" tasdik etti. İlk iki ekümenik konsilin aldığı ana kararları da tasdik eden Kalkedon Konsili tarafından kabul edilen öğreti, Ortodoks Kilisesindeki dini öğretinin temelini teşkil etti.

Kalkedon Konsili'nin aldığı kararlar ayrıca Bizans tarihi açısında da çok büyük siyasi bir öneme haizdi. V. yüzyıldan itibaren Monofizitizme açıktan karşı olan Bizans yönetimi Monofizitlerin çoğunlukta bulunduğu Suriye ve Mısır gibi Doğu eyaletlerini kendisinden uzaklaştırdı. Monofizitler 451 yılında Kalkedon Konsili'nin aldığı kararlara rağmen inançlarına sadık kaldılar ve herhangi bir uzlaşma hususunda gönüllü olmadılar. Mısır Kilisesi ayinlerde dil olarakYunanca kullanımına son verdi ve onun yerine yerel Kıpti dilini ikame etti. Konsilin kararlarının kuvvete başvurarak uygulamaya konulma teşebbüsleri neticesinde Kudüs, İskenderiye ve Antakya'da patlak veren dini karışıklıklar ciddi birer ulusal isyan kimliği kazandı ve ancak hem sivil hem de askeri otoriteler tarafından kan dökülerek bastırılabildi. Her ne kadar bu isyanlar bastırılmış olsalar da, o dönemin temel meseleleri çözüme kavuşturulamadı. Gittikçe daha sancılı bir hal alan ve birbiriyle mücadele içinde olan dini grupların arka planı aksine, özellikle Suriye ve Mısır'da net bir şekilde tanımlanabilecek ırksal farklılıklara dair çelişkiler boy gösterdi. Mısır ve Suriye'deki yerel halk tedricen Bizans İmparatorluğu'ndan ayrılma konusunda gün geçtikçe daha istekli hale geldi. Doğu eyaletlerindeki dini karmaşa ve buna ek olarak nüfusun mahiyeti VII. yüzyıla doğru, bu müreffeh ve medeni bölgenin ilk önce Perslerin, sonrasında Arapların eline geçmesine yardımcı olacak şartları meydana getirdi.

Kalkedon Konsili'nin yirmi sekizinci maddesi olan ve imparator ile Papayı aralarında görüşme yapmak için çağıran maddenin ayrıca büyük bir önemi vardır. Her ne kadar bu Papa tarafından onaylanmamışsa da genel olarak Doğu'da kabul görmüştür. Bu durum aslında İkinci Ekümenik Konsili'nin üçüncü maddesinde çözüme kavuşturulmuş olan, Roma'daki Papa'nın karşısında Konstantinopolis Patriğinin konumunun ne olduğu meselesini tekrar gündeme getirdi. Bu kararı takip eden Kalkedon Konsili'nin aldığı yirmi sekizinci karar maddesi: "Yeni Roma'nın pek mukaddes tahtına, imparatorluk hükümetinin ve senatonun mevcudiyetiyle müşerref olan ve Roma'nın sahip olduğu ayrıcalıklardan istifade eden bir şehir olarak Konstantinopolis'in, kiliseyi ilgilendiren hususlarda da bu mertebeye yükseltilmesi ve mevki olarak Roma'dan hemen sonra gelmesine dair kanaat yerinde bir karardır,"[140] şeklindeydi. Dahası aynı madde

140 J. D. Mansi, *Sucrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (1762), VII, 445.

Konstantinopolis Başpiskoposu'na, çeşitli kabileler tarafından mesken tutulmuş olan Pontus, Asya ve Trakya eyaletlerine piskopos atama hakkını da verdi. Th. I. Uspensky, "Bu üç ismin, gösterilen bölgelerdeki Doğulu din adamlarını elde etmeye ek olarak, Doğu'daki, Rusya'nın güneyindeki ve Balkan yarımadasındaki bütün Hıristiyan misyonunu kapsadığını hatırlamak yeterlidir. En azından bu Konstantinopolis Patrikliğinin haklarını savunduklarına inanan Yunan fakihlerin görüşüydü. Kısaca söylemek gerekirse, işte yirmi sekizinci maddenin böylesine evrensel bir önemi vardı," şeklinde ifade etmiştir.[141] Hem Markianos hem de I. Leo sıkı bir Ortodoks zihniyete sahip imparatorlardı.

Zeno (474-91), Odovacar ve Ostrogot Teodorik

I. Leo'nun 474'te ölümü üzerine, onun henüz altı yaşında olan ve aynı yıl ölecek olan torunu Leo, babası Zeno'ya bahşedilen imparatorluk payesine binaen tahta geçti. Oğlunun ölümünü müteakip Zeno tek başına imparator oldu (474-91). Onun imparator olması, sarayda hüküm süren önceki barbar nüfuzunu gölgede bırakacak, yeni bir barbar nüfuzu dalgasının başlangıcını gösterir. Bu yeni barbar nüfuzunun malikleri ise Zeno'nun da soy olarak mensup olduğu acımasız İsaurialılardı. İsaurialılar artık saraydaki en önemli, en çok sorumluluk gerektiren makam ve mevkileri işgal etmekteydi. Zeno kendi halkı içinde bile kendisine karşı entrikaların döndüğünden haberdardı. Bu nedenle dağlık İsauria bölgesindeki isyanların bastırılması hususunda özel bir ehemmiyet gösterdi ve bölgedeki yerel halkın büyük kısmını, bulundukları müstahkem mevzilerin dışına çıkarttı. Bununla birlikte Zeno hayatta olduğu müddetçe İsaurialıların imparatorluk bünyesindeki nüfuzları devam etti.

Zeno'nun hükümdarlık yılları esnasında İtalya'da çok önemli olaylar gerçekleşti. V. yüzyılın ikinci yarısında Germen birliklerinin liderliğini yapan barbarların önemi ziyadesiyle arttı ve bu artış artık Batıda kimin Roma imparatoru olacağına onların karar verir hale gelmesine kadar devam etti. 476 yılında barbar kabile şeflerinden birisi olan Odovacar, son Roma imparatoru genç Romulus Augustulus'u tahttan indirdi ve kendisi İtalya'nın hâkimi oldu. İtalya'daki konumunu daha sağlam hale getirmek için Roma Senatosu'ndan elçileri, Zeno'ya, İtalya'nın ayrı bir yöneticiye ihtiyacı olmadığı ve Zeno'nun bütün imparatorluğun tek yöneticisi olabileceği mesajını iletmeleri için gönderdi. Aynı zamanda Odovacar, Zeno'dan kendisine Roma patrikliği unvanını vermesini ve İtalya'nın idaresini teslim etmesini istedi. 476 yılı resmi olarak Batı Roma İmparatorluğu'nun

141 *Byzantine Empire*, I, 276.

yıkılış tarihi olarak kabul edilir, fakat bu doğru değildir. Çünkü V. yüzyılda henüz ayrı bir Batı Roma İmparatorluğu yoktu. Önceden olduğu gibi, biri Doğuda öteki Batıda olmak üzere iki imparator tarafından yönetilen tek bir Roma İmparatorluğu mevcuttu. 476 yılında imparatorlukta tekrar bir tek imparator vardı, o da imparatorluğun Doğu kısmını yönetmekte olan Zeno'ydu.

İtalya'nın yöneticisi olması üzerine Odovacar, başına buyrukluk göstergesi olabilecek bir tavır içine girdi. Zeno bu durumun farkındaydı, fakat Odovacar'a karşı açıktan mücahale edemezdi. Bu yüzden Ostrogotlar vasıtasıyla harekete geçmeye karar verdi. Attila'nın gücünün son bulmasından sonra Ostrogotlar Panonya'da kalmışlardı ve kendi kralları Teodorik'in komutası altında Balkan yarımadasında tahripkâr akınlar düzenleyip başkent Konstantinopolis'i tehdit ediyorlardı. İmparator Zeno, Teodorik'in dikkatini bereketli İtalya topraklarına çevirme konusunda başarılı oldu ve böylelikle iki hedefine birden ulaşmış oldu. Birincisi, tehlike arz eden mütecaviz kuzeyli komşularını başından def etmişti. İkincisi, dışarıdan bir grubun katkısıyla İtalya'nın arzu edilmeyen yöneticisi ile arasındaki meseleyi halletmiş oldu. Her halükârda İtalya'daki Teodorik, Balkan yarımadasında kalması halinde teşkil edeceğinden daha az tehlikeli olacaktı.

Teodorik İtalya'ya doğru harekete geçti, Odovacar'ı yendi ve onun başşehri Ravenna'yı zapt etti. Zeno'nun ölümünden sonra da İtalyan topraklarında, başkenti Ravenna olan kendi Ostrogot Krallığını kurdu. Böylelikle Balkan yarımadası Ostrogot tehdidinden kesin olarak kurtulmuş oldu.

Henoticon: Zeno'nun hükümdarlığı döneminde imparatorluğun içindeki asıl sorun, birçok karışıklığa sebep olmaya devam eden dini problemlerdi. Mısır ve Suriye'de ve bir ölçüde de Filistin ve Anadolu'da halkın çoğunluğu monofizit öğretiye bağlı kalmıştı. Zeno'dan önce tahta çıkan iki imparatorun takip ettikleri sıkı Ortodoks politika Doğudaki eyaletlerden çok az onay almıştı. Kilise liderleri durumun ne kadar ciddi olduğu konusunda tamamıyla haberdardı. Kalkedon Konsili'nin kararlarını ilk olarak tanıyan Konstantinopolis Patriği Acacius ve İskenderiye Patriği Petrus Mongus özellikle kilise içerisinde münakaşalı gruplar arasında bir uzlaşma yolu bulma konusunda endişeliydi. Zeno'ya, her iki tarafı çeşitli uzlaşma vasıtalarıyla karşılıklı anlaşma yapmalarına vesile olması konusunda teklif götürdüler. Zeno bu teklifi kabul etti ve 482 yılında İskenderiye Patrikliği'ne bağlı kiliselere hitaben Birleşme Yasası'nı (Henoticon) yayımladı. Bu yasa da Zeno her şeyden önce, İsa Mesih'in şahsında hem insani hem de ilahi vasfın birleşmesi konusunda ne Ortodoks ne de Mono-

fizit öğretiye saygısızlık etmek istedi. Henoticon birinci ve ikinci ekümenik konsillerinde geliştirilen dini temel öğretileri tamamıyla yeterli olduğunu kabul edip aynı zamanda üçüncü konsilin kararlarını da onayladı. Nestorius ile Eutyches ve onların takipçileri aforoz edildi. İsa Mesih'in Tanrı ile aynı özden yaratılmış olduğu ve insan doğasına da haiz olduğu ifade edildi. Yine de "tek bir öz" ya da "iki ayrı öz" gibi ifadeler kullanmaktan imtina edildi ve Kalkedon Konsili'nde İsa Mesih'in iki vasfa sahip olduğu ifadesine atıfta bulunulmadı. Henoticon içerisinde Kalkedon Konsili'nden yalnızca bir kez bahsedildi: "Bizler burada, Kalkedon Konsili'nde veya herhangi diğer bir sinodda bulunmuş olan veya bulunmakta olanlar, bütün diğer farklı görüşleri yasaklamış bulunmaktayız."[142]

İlk başta Henoticon, İskenderiye'deki şartları iyileştirmiş gibi gözükmüştür, fakat uzun vadede ne Ortodoksları ne de Monofizitleri tatmin edebilmiştir. Ortodokslar, Monofizitlere verilen ayrıcalıklara razı olamazdı. Monofizitler ise Henoticon metninin açık olmaması nedeniyle verilen ayrıcalıkların yetersiz olduğunu düşündüler ve böylece Bizans İmparatorluğu'nun dini hayatına yeni sorunlar eklediler. Dini hiziplerin sayısı artmıştı. Ruhban sınıfının bir kısmı uzlaşı fikrine taraftar oldu ve Birleşme Akdi'ni desteklerken hem Ortodokslar hem de Monofizitler içindeki aşırı hizipler herhangi bir uzlaşma olması konusunda gönülsüz davrandılar. Ortodoksluğa sıkı sıkıya bağlı olanlara, manastırlardaki ayinleri gece ve gündüz, kesintisiz olarak ve kendi aralarında üç vardiya halinde devam ettirdikleri için *Akoimetoi*, yani "Uykusuz" denildi. Monofizit öğretiye sıkı sıkıya bağlı olanlarsa, Henoticon'u kabul ettiği için İskenderiye patriğini tanımadıklarından dolayı *Akephaloi*, yani "Başsız" olarak isimlendirildiler. Roma'daki Papa da Henoticon'a karşı çıktı. Buyruktan hoşnutsuz olan Doğulu din adamlarının şikâyetlerini analiz edip Birleşme Akdi'ni inceledi ve Roma'da toplanan konsilde Konstantinopolis Patriği Acacius'u aforoz edip lanetledi. Buna karşılık olarak Acacius, dini merasimlerde Papa'nın ismini zikretmeye son verdi. Gerçekte bu Batı ve Doğu Kiliseleri arasındaki ilk çatlaktı. Bu durum I. Justiniaus'un imparatorluk tahtına çıktığı 518 yılına kadar devam edecekti.[143] Böylelikle, Batıda V. yüzyılda Germen krallıklarının kurulmasıyla aşikâr hale gelen imparatorluğun Batı ve Doğu bölümleri arasındaki siyasi çatlak, Zeno'nun hükümdarlık döneminde dini alandaki uzaklaşmayla daha da büyüdü.

---

142 Evagrii, *Historia Ecclesiastica*, III, 14; ed. J. Bidez ve L. Parmentier, 113. *The Syriac Chronicle, Chronicleof of Zachariah ofMitylene* olarak bilinir, V., 8; terc. F. J. Hamilton ve E. W. Brooks, 123.

143 Bkz. S. Salaville, "L'Affaire de l'Hénotique ou le premier byzantin au V. siècle," Échos d›Orient, XVIII (1916), 225-65, 389-97; XIX (1920), 49-68, 415-33. Anastasios'un dönemi tartışmaya dahil edilmiştir.

I. Anastasios (491-518)

***İsaurialılar Meselesinin Çözümü, Pers Savaşı, Bulgar ve Slav Saldırıları, Uzun Duvar, Batı ile İlişkiler*:** Zeno'nun ölümü üzerine onun dul eşi Ariadne, sarayda *silentiarius*, yani mübaşir olarak alt kademe bir vazife ifa eden ve Dyrrachium'lu biri olan yaşlı Anastasios'u eş olarak seçti.[144] Anastasios ancak, Kalkedon Konsili'nin sıkı bir takipçisi olan Konstantinopolis patriğinin kaleme aldığı ve tahta geçtiğinde kiliseyle ilgili herhangi bir yenilik yapmayacağına dair söz verdiği metni imzaladıktan sonra imparatorluk tahtına oturabildi.

Anastasios'un çözmek zorunda olduğu ilk mesele, Zeno'nun hükümdarlığı esnasında ziyadesiyle nüfuz kazanmış olan İsaurialılar meselesiydi. Zeno'nun ölümünden sonra İsaurialıların yeni imparator Anastasios'a karşı entrikalar çevirdikleri başkent halkı tarafından öğrenildiğinde, ayrıcalıklı konumları halkı çileden çıkardı ve bu durum karşısında Anastasios onların nüfuzunu yok etmek için harekete geçti. Yüksek mevkideki İsaurialıları azletti, mallarına el koyup onları başkentten çıkarttı. İmparatorun bu icraatını ise uzun ve zorlu bir mücadele takip etti ve ancak altı yıl gibi uzun bir süre devam eden mücadeleden sonra memleketleri olan İsauria'da imparatora boyun eğdiler. İsaurialıların birçoğu Trakya'ya gönderildi. Anastasios'un yaptığı büyük hizmet İsaurialılar meselesini kesin bir şekilde çözüme kavuşturmasıydı.

Dış meseleler söz konusu olduğunda, Persler ile yapılan yorucu ve sonuçsuz savaşın yanında Tuna kıyılarındaki durum da, daha sonraki tarihi hadiseler için büyük önem arz ediyordu. Ostrogotların İtalya'ya gidişlerinden sonra, I. Anastasios döneminde kuzey sınırlarına yapılan yıpratıcı saldırıları bu sefer de Bulgar, Get ve İskit toplulukları ifa etmeye başladılar. V. yüzyıl boyunca Bizans topraklarının sınırlarına saldıran Bulgarlar Hun kökenli bir halktı. Balkanlardaki Bulgar varlığından ilk kez Zeno'nun hükümdarlık döneminde ve Ostrogotların Bizans İmparatorluğu'nun kuzeyine yaptıkları göçlerle bağlantılı olarak zikredilmiştir.

Getler ve İskitler gibi muğlak isimlendirmelere rağmen, o dönemin kronik yazarları kuzeyden gelen bu halkları oluşturan etnik yapı hakkında pek bilgi sahibi değillerdi. Bu yüzden büyük olasılıkla bunlar kolektif isimlendirmelerdi ve tarihçiler bu halklara bazı Slav halklarının dahil olmuş olmasının muhtemel olduğunu düşünür. VII. yüzyıl başlarında yaşamış Bizanslı yazar Teofilaktos, Getleri doğrudan Slavlarla ilişkilendirmiş-

144 *Silentiarii* imparatorluk konsili veya imparatorla görüşmeler yapılırken kapıyı beklemekle görevli mübaşirlerdi.

tir.[145] Böylece Anastasios döneminde Bulgarlarla birlikte Slavlar Balkan yarımadasına yaptıkları akınlarına başladılar. Bir kaynağın bildirdiğine göre "bir Get süvari birliği" Makedonya, Teselya ve Epirus'u talan edip Thermopylae'ye kadar ulaşmıştı.[146] Bazı araştırmacılar ise Slavların daha erken dönemlerde Balkan yarımadasına girdiklerine dair teoriyi daha ileriye götürmüşlerdir. Örneğin Rus bilim adamı Drinov, Balkan yarımadasındaki coğrafya ve kişi adlarına dair yaptığı çalışmayı temel alarak Balkan yarımadasındaki Slav yerleşiminin II. yüzyılın sonlarında başladığını ileri sürmüştür.[147]

Bulgarların ve Slavların Anastasios döneminde gerçekleştirdikleri akınların o dönem için çok büyük bir önemi yoktu, çünkü bu barbar çeteleri Bizans halkını soyup soğana çevirdikten sonra geldikleri yere geri dönüyorlardı. Bununla birlikte bu akınlar, Justinianos hükümdarlığı esnasında VI. yüzyılda Balkan yarımadasına yapılacak olan muazzam boyutlardaki Slav akınlarının habercisiydi.

Kuzeyden gelen barbarlara karşı başkenti korumak amacıyla Anastasios, Konstantinopolis'in yaklaşık kırk mil batısında, Trakya'da bir set inşa ettirdi. Marmara denizinden Karadeniz'e kadar uzanan bu duvara "Uzun Duvar" adı verildi. Bir kaynağın aktardığına göre, bu duvarın amacı "bir yarımada olan kenti, pratik anlamda bir ada haline getirmek"ti.[148] Bununla birlikte, bu duvar yapılış amacına hizmet edemedi. Alelacele yapılmış olması ve depremler nedeniyle ortaya çıkan gedikler yüzünden düşmanların başkentin surlarına ulaşmalarına engel olamadı. Modern zamanlarda Türklerin inşa ettiği Çatalca'daki savunma hattı, aynı mevkide ve neredeyse Anastasios'un yaptırdığı duvara benzer biçimde yapılmıştı. Bu savunma hattının kalıntıları bugün bile görülebilir.

Anastasios zamanında Batı Avrupa'da daha önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Teodorik, İtalya Kralı olmuştu ve daha kuzeyde ise, Anastasios imparatorluk tahtına geçmeden önce Clovis güçlü bir Frank Krallığı kurmuştu. Bu her iki krallık da teorik anlamda imparatora ait, yani bu durumda Bizans imparatoruna ait topraklar üzerinde kurulmuştu. Çok doğal olarak, uzaktaki Frank Krallığı, Konstantinopolis'e bağımlı değildi. Bununla birlikte zapt edilmiş topraklarda yaşayan halkın gözünde bu yeni efendilerinin yönetme yetkisi ancak Boğaziçi kıyılarından gelecek olan

145 *Historiae*, III, 4, 7; ed. C. de Boor, 116; Bkz. *Bury, Later Roman Empire*, I, 434-36.

146 Comitis Marcellini *Chronicon, ad annum 517*; ed. T. Mommsen, II, 100.

147 *The Slavonic Occupation of the Balkan Peninsula.* Günümüz Rusyası'nda Slavların Balkan yarımadasına ilk sızmaları hususuna büyük bir ilgi gösterilmektedir. Bu konu üzerine pek çok makale yayımlandı ve Drinov'un teorisi daha iyi bir şekilde tekrar ele alındı. Drinov'un kitabı, çalışmalarının yeni edisyonu içerisinde tekrar basıldı, ed. V. Zlatarsky, I, 139-364.

148 Evagrii, *Historia ecclesiastica*, III, 38; ed. Bidez ve Parmentier, 136.

onaydan sonra gerçek bir değer kazanabilirdi. O dönemin kronik yazarlarından birisi durumu şöyle aktarmıştı: "Gotlar yeni Princepti,[149] (yani Anastasios'un) direktiflerini beklemeden Teodorik'i İtalya kralı olarak ilan etmişlerse de Teodorik, Anastasios'tan, Odovacar tarafından Zeno'ya iade edilen imparatorluk yetkisinin kendisine verilmesini istemiştir. Uzun müzakereler ve karşılıklı olarak birkaç heyetin Konstantinopolis'e gidip gelmesi neticesinde, Anastasios, Teodorik'i İtalya'nın yöneticisi olarak tanıdı ve ancak bundan sonra Teodorik yerel halkın gözünde gerçek bir yönetici konumuna sahip oldu."[150] Gotların Aryan inançları, onların İtalya'nın yerel halkıyla dostane ilişkiler geliştirmelerinin önünde bir engel olarak durdu.

Anastasios, Frankların kralı olan Clovis'e konsolosluk görevini tevdi eden bir belge gönderdi ve Clovis'de bu belgeyi büyük bir memnuniyetle kabul etti.[151] Elbette bu konsolosluk payesi sadece fahri bir konsolosluk payesiydi ve bu payenin gerektirdiği icraatların yerine getirilmesini kapsamıyordu. Buna rağmen bu paye, Clovis'in gözünde büyük bir öneme haizdi. Galya'daki Roman halkı Doğudaki imparatoru en yüksek otorite makamı olarak görüyor, güç ve iktidarı yalnız onun bahşedebileceğine inanıyorlardı. Anastasios'un konsolosluk payesini ihtiva eden bu belge, Clovis'in Galya'daki halk üstündeki hâkimiyetinin meşruiyetine delildi. Bu belge, Clovis'i teorik anlamda Roma İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalan eyaletin başına getirerek, onu bir çeşit eyalet valisi haline getirdi.

Bizans imparatorunun Germen krallıklarıyla olan ilişkileri açıkça göstermektedir ki, V. yüzyıl sonları ile VI. yüzyıl başlarında tek parça imparatorluk fikri hâlâ gücünü ve canlılığını korumaktaydı.

Anastasios'un Din Politikası, Vitalianus İsyanı, İç Reformlar: Herhangi bir yenilik getirmeyeceğine dair Konstantinopolis patriğine verdiği söze rağmen Anastasios, izlediği politikasında Monofizitizmi destekledi. Bir süre sonra ise açıktan Monofizitizmin tarafında yer aldı. Bu durum Monofiztizmin yaygın olduğu Mısır ve Suriye'de büyük bir coşkuyla karşılandı. Başkentte ise imparatorun Monofizitizme dair eğilimi büyük bir karmaşaya sebep oldu ve Anastasios Antakya örneğini takip ederek Trisagion'da (Küçük bir girişin ardından söylenen, papazın sessiz duası ile koronun söylediği övgü şarkısı) "Kutsal, kutsal, kutsal, Âlemin Efendisi" sözlerine "Bizim yerimize çarmıha gerilen" sözcükleri eklenerek ("Kutsal,

149 Anonim Valesianus, par. 57; ed. V. Gardhausen, 295; ed. T. Mommsen, *Chronica Minora*, I, 322.
150 Bkz. J. Sundwell, *Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums*, 190-229.
151 Gregorii Turonensis Episcopi *Historia Francorum*, II, 38 (XXVIII); ed. H. Omont ve G. Collon, 72.

Muktedir, Baki olan, bizim yerimize çarmıha gerilen, bize merhamet et") şeklinde söylenmeye başladı. Bu ise Konstantinopolis'te büyük bir karmaşaya sebep oldu ve bu karmaşa neredeyse imparatorun azledilmesine sebep olacaktı.

Anastasios'un takip ettiği bu din politikası Trakya'da Vitalianus isyanının çıkmasına neden oldu. Hunlar, Bulgarlar ve belki Slavların da dahil olduğu kalabalık bir ordu, donanma eşliğinde başkente doğru yürüyüşe geçti. Vitalianus'un hedefi siyasiydi: İmparatoru azletmek istiyordu, fakat çevresindekilere baskı altındaki Ortodoks Kilisesini savunmak için silaha sarıldığını ilan etmişti. Uzun ve zorlu bir savaştan sonra isyan bastırıldı. Tarihi açıdan bu isyanın önemi küçümsenemez. Th. I. Uspensky'e göre: "Farklı etnik kökenlerden gelen halkların teşkil ettiği birliklerini üç kez Konstantinopolis surlarına yaklaştıran ve hükümetten hatırı sayılır miktarda para kopartan Vitalianus böylelikle barbarlara imparatorluğun zayıflığını ve sahip olduğu zenginliği göstermiş, ayrıca hem karadan hem denizden gerçekleştirilen harekâtlar hakkında onlara bazı şeyler öğretmişti."[152]

Henüz tarih literatürü açısından layıkıyla çalışılmamış olan Anastasios'un imparatorluk dahilinde takip ettiği politikaları, yoğun faaliyetlerle, imparatorluğun önemli ekonomik ve mali meselelerini etkilemesiyle öne çıkmıştır.

Onun çok önemli mali reformlarından birisi, altın ve gümüş cinsinden verilen, halkın nefretini kazanmış bir vergi türü olan *chrysargyron*'u kaldırmasıdır. IV. yüzyılın ilk yıllarına kadar giden bu vergi uygulaması imparatorluk sathındaki bütün meslek gruplarını, zanaatkârları, hatta hizmetçileri, dilencileri ve fahişeleri bile kapsamaktaydı. Bu vergi, muhtemelen çiftçilerin at, eşek, katır ve köpeklerini bile vergiye tâbi kılıyordu. Özellikle alt tabakadaki insanlar *chrysargyron*'dan fazlasıyla etkilenmekteydi. Resmi olarak bu vergi sadece beş yılda bir toplanmalıydı. Fakat gerçek hayatta bu verginin toplanma zamanı, vergi tahsildarları tarafından keyfi olarak ve umulmadık zamanlarda belirleniyordu. Haliyle bu durum ve sık sık yapılan vergi tahsilatı halkı umutsuzluğa sevk etmekteydi.[153] Bu vergi vesilesiyle hükümetin hazinesine giren muazzam gelire rağmen Anastasios bu vergiyi kesin olarak ilga etti ve bu vergiyle ilgili bütün belgeleri yaktırdı. Bu verginin ilga edilmesini halk büyük bir coşkuyla karşıladı. VI. yüzyıl tarihçilerinden birine göre "halkın coşkusunu tarif edebilmek için Tukidides'in belagatine veya onunkinden daha yüksek ve hoş bir

152 Byzantine Empire, I, 352.

153 O. Seeck, "Collatio lustralis," *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, ed. A. F. Pauly, G. Wissowa ve diğerleri, IV, 370-76.

belagata sahip olunmalıydı."[154] VI. yüzyılın Süryani kaynaklarından birisi, verginin ilga edildiğine dair buyruğun Edessa'ya (Urfa) ulaşması üzerine halkın coşkusunu şu şekilde tasvir etmişti:

"Bütün şehir sevince boğuldu, herkes beyaz elbiseler giydi. Büyük küçük her çeşitten, içinde tütsüler yanan meşale ve buhurdanlıklar taşıdılar. İlahiler söyleyerek bir o yana bir bu yana koşuştular. Tanrı'ya şükranlarını sunmak ve imparatorun esenliği için dua etmek maksadıyla, aşai rabbani ayinlerini düzenledikleri Aziz Sergius ve Aziz Simeon kiliselerine gittiler. Daha sonra tekrar kente girdiler ve bütün hafta boyunca şen şakrak bir biçimde kutlamalar tertip ettiler ve bu kutlamayı her yıl yapmaya karar verdiler. Bütün zanaatkârlar oturdukları yerlerde arkalarına yaslanmış bunun tadını çıkartıyorlardı. Şehrin her yerinde ve kiliselerde insanlar ziyafet çekiyorlardı. *Chrysargyron*'dan Edessa'da elde edilen gelir her dört yılda bir 140 pound altındı.[155] Bu verginin ilga edilmesi özellikle kilise için memnuniyet vericiydi. Çünkü fahişelerin kazançlarına ortak olmaları hasebiyle bu vergi doğrudan zina günahına yasal bir hüviyet kazandırıyordu.[156]

Elbette *Chrysargyron*'un kaldırılması devlet hazinesini hatırı sayılır bir kayba uğrattı, fakat bu kayıp daha sonra yürürlüğe konulan başka yeni bir vergiyle fazlasıyla karşılandı. Bu yeni verginin adı *chrysoteleia* idi. Bu vergi "altın vergisi" ya da "altın cinsinden verilen vergi" veya mallar cinsinden ziyade nakit olarak tahsil edilen anlamına gelmekteydi. Anastasios tarafından orduya tatbik edilen, görünüşe göre bir nevi toprak vergisiydi. Bu verginin yükü de ağır bir şekilde fakir sınıfların omuzlarına yüklendi. Böylece maliye alanında yapılan reformlar, vergilerin azalmasından ziyade vergi yükünün daha adil dağıtılması hüviyetini kazandı.[157] Anastasios'un yaptığı mali reformlardan belki de en önemlisi, onun güvendiği praetoryan prefekti olan Süryani Marinus'un tavsiyesi üzerine, kasabalardaki belediye işlerine ait vergilerin toplanmasının *curia*'ların sorumluluğunda olması uygulamasına bir son vermesidir. Anastasios bu görevi *vindices* diye adlandırılan ve muhtemelen praetoryan prefekt tarafından atanan devlet memurlarına tevdi etti. Her ne kadar bu yeni vergi toplama sistemi hazineye hatırı sayılır bir gelir sağlamışsa da müteakip imparatorlar zamanında bu vergi sistemi tekrar düzenlemelere tâbi tutul-

---

154 Evagrii, *Historia ecclesiastica*, III, 39; ed. Bidez ve Parmentier, 137. E. W. Brooks, *Cambridge Medieval History*, I, 484. da *chrysargyron* ticari değere haiz mal ve mahsülün vergisi" olarak tarif edilir ve Bury, *Later Roman Empire*, I, 441. 'de ise "gelir vergisi" diye tarif eder.

155 *The Chronicle of Joshua the Stylite*, terc. W. Wright, böl. XXXI, 22.

156 Bury, *Later Roman Empire*, I, 442 n.

157 E. W. Brooks, "The Eastern Provinces from Arcadius to Anastasius," *Cambridge Medieval History*, I, 484; E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches*, 146.

du. Anastasios döneminde kıraç topraklardan kaynaklanan problem daha önceleri olmadığı daha kadar vahim bir durum arz etmişti. Kıraç toprakların hissesine düşen vergilerin yükü de zaten vergi veremeyen kimselerin omuzlarına yüklendi. Verimli toprakların sahibi olan kişiler toplam vergiyi devlete ödemek konusunda sorumlu oldular. Yunancada *epibole* diye isimlendirilen, "artış, ek vergi" anlamına gelen bu uygulama çok eski bir uygulamaydı ve mevcudiyeti Plotemios dönemi Mısırı'na kadar uzanmaktaydı. Bu uygulama özellikle Büyük Justinianos zamanında sıkı bir şekilde takip edildi.[158] Anastasios ayrıca, aynı toprak üzerinde otuz yıl boyunca yaşayan özgür bir çiftçinin *colonus*, yani toprağa bağlı hale geleceğine, fakat bireysel özgürlüğünü ve mülk edinme hakkını kaybetmeyeceğine dair bir buyruk yayımladı.

I. Anastasios dönemi ayrıca para birimi konusundaki büyük bir reformla öne çıkmıştır. 498 yılında büyük, bronz sikke para olan *follis* ve onun alt birimleri tedavüle çıktı. Bu yeni para birimi, özellikle fakir halk tarafından memnuniyetle karşılandı. Çünkü tedavülde olan bakır sikkeler az bulunur hale gelmişti ve bunların kalitesi düşüktü. Ayrıca üzerlerinde sahip oldukları değeri belirtir herhangi bir emare mevcut değildi. Bu yeni sikke paralar Anastasios zamanında faaliyette bulunan Konstantinopolis, İzmit ve Antakya darphanelerinde bastırıldı. Anastasios tarafından kullanıma sokulan bronz sikke para birimi VII. yüzyılın ikinci yarısına kadar imparatorluk para birimine modellik etti.[159]

Anastasios'un yaptığı hümanist reformlar listesine, arenalarda hayvanlarla insanlar arasında yapılan kanlı oyunların yasaklanması da eklenmelidir.

Her ne kadar Anastasios birçok eyalete ve şehre, özellikle de Perslerle olan uzun savaşlar neticesinde harap olmuş Doğudaki şehirlere, vergi indirimi bahşetmişse de Uzun Duvar'ın da dahil olduğu ve su kanalları-

---

158 H. Monnier'in *epibole* üzerine çalışmasına ek olarak, "Études du droit byzantin," *Nouvelle Revue historique de droit*, XVI (1892), 497-542, 637-72, Bkz. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. Und 11. Jahrhunderts*, 128-33; G. Ostrogorsky, "A Byzantine Treatise on Taxation," *Recueil d'ètudes dèdiées à N. P. Kondakov*, 114-15; Ostrogorsky, "Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert," *Vierteljahrschrift für sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XX (1927), 25-27. Bu üç çalışma güzel bir bibliyografya ouşturular.

159 Bkz, W. Worth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I, xiii-xiv, lxxvii. Bury, *Later Roman Empire*, I, 446-47. En son yapılan çalışma, R. P. Blake, "The Monatery Reform of Anastasius I, and Its Implications," *Studies in the History of Culture*, 84-97. Blake şöyle yazmıştı: "IV. yüzyıl erken dönemlerinde enflasyon tarafından şişirilmiş fiyatlar düşüşe geçmiş ve belli oranda istikrar kazanmışa benziyordu; Anastasios'un reformlarının bu duruma ne kadar etki ettiği, daha fazla bilgi elde olmadığı müddetçe belirsizliğini koruyacaktır." (s. 97)

nı yapımını, İskenderiye Feneri'nin inşasını ve diğer inşa faaliyetlerini ihtiva eden bir inşa programını uygulamaya koydu. Onun hükümdarlığının sonlarına doğru devlet hazinesi hâlâ hatırı sayılır para rezervine sahipti. Tarihçi Prokopius, belki biraz abartıyla, hazinede 320.000 pound altın, ki 65 milyon ile 70 milyon Amerikan dolarına tekabül eder, olduğunu tahmin etmişti.[160] Anastasios döneminin ekonomik durumu, onun ikinci vârisi olan Büyük Justinianos'un verimli faaliyetleri için büyük önem taşımaktaydı. Anastasios dönemi muhteşem Justinianos dönemine bir giriş hükmündeydi.

Özet

Arcadius ile başlayıp Anastasios'la son bulan (395-518) bu dönemin başlıca uğraşı milli ve dini meseleler ve her zaman olduğu gibi, dini hareketlerle bağlantılı siyasi meselelerdi. Germen, daha açık bir ifade ile Gotların sultası başkentte güç kazandı ve IV. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluğun mevcudiyetini tehdit eder hale geldi. Bu durum Gotların Aryanizme olan temayülleri ile daha da tehlikeli bir hal aldı. Bu tehdit V. yüzyılın başlarında Arcadius ile birlikte güç kaybetti ve I. Leo zamanında tamamen uzaklaştırıldı ve V. yüzyılın ortalarında daha da zayıf bir hal arz etti. Sonrasında V. yüzyılın sonlarında kuzeyden yeni bir Germen tehdidi sökün etti, fakat bu tehdit Zeno tarafından başarılı bir şekilde İtalya üzerine yönlendirildi. Böylelikle imparatorluğun doğu kısmındaki Germen meselesi hükümetin lehine olacak şekilde çözüme kavuşturulmuş oldu.

İmparatorluğun doğu kısmı ayrıca V. yüzyılın ikinci yarısında daha az vahim ve önem taşıyan milli bir meseleyi, yani İsaurialı nüfuzunu kırmakta da başarılı oldu. Bu dönemde Bulgarlar ve Sırplar, imparatorluğun sınırlarına yaptıkları ataklarına daha henüz başlamışlardı ve bu kuzeyli halkların Bizans İmparatorluğu tarihi açısından ne kadar büyük bir rol oynayacaklarını söylemek henüz mümkün değildi. Anastasios dönemine Balkan yarımadasındaki Slav dönemine bir giriş gözüyle bakılabilir.

Bu dönemin dini meseleleri iki başlık altında toplanır: Zeno zamanına kadar Ortodoks, Zeno ve Anastasios zamanında Monofizit. Zeno'nun Monofizit öğretiye verdiği destek ve Anastasios'un Monofizitizme açıktan beslediği sempati sadece öğretiler açısından değil, aynı zamanda

---

160 *Historia quae dicitur Arcana*, 19, 7-8; ed. J. Haury, 121. Delehaye, "Life of Daniel the Stylite," *Analecta Bollandiana*, XXXII (1913), 206; Fransızca ed., 86. Bkz. Baynes, "Vita S. Danielis," *English Historical Review*, XL (1925), 402.

siyasi bakış açısından da önemliydi. V. yüzyılın sonlarından itibaren imparatorluğun batı bölümü, teorik anlamda kabul edilen birliğe rağmen, gerçekte Konstantinopolis ile olan bağlarını kopartmıştı. Galya'da, İspanya'da ve Kuzey Afrika'da yeni barbar krallıkları kuruldu. İtalya gerçek anlamda Germen liderler tarafından yönetilmekteydi. V. yüzyılın sonunda İtalya toprakları üzerinde Ostrogot krallığı kuruldu. İşte bu gidişat, Mısır, Filistin ve Suriye gibi Doğudaki eyaletlerin niçin imparatorluğun doğu kısmı nezdinde giderek artan bir öneme haiz olduğunu açıklar. Zeno ve Anastasios'un istisnai öngörü kabiliyetleri işte tam burada kendisini gösterir. Çünkü onlar imparatorluk nezdinde ağırlık merkezinin değiştiğini görmüş, Doğu eyaletlerinin önemini takdir etmiş ve onları başkente bağlı tutabilmek için her aracı kullanmışlardır. Mısır ve Suriye'deki halkın geneli Monofizit öğretiye bağlı olduğuna göre imparatorluk nezdinde yalnız tek bir hareket tarzı vardı; Her ne pahasına olursa olsun Monofizit öğretiyle barış yapmak. Bu durum Zeno'nun baştan savma, daha doğrusu muğlak Henoticon'unu açıklar. Bu Monofizitistlerle anlaşma yapmak konusunda atılan ilk adımdı. Bu teşebbüs sonuç getirmediğinde Anastasios daha belirgin bir Monofizit politika izlemeye karar verdi. Bu her iki imparator da, müteakip dönem imparatorlarıyla karşılaştırıldığında, gerçekten feraset sahibi imparatorlardır. Her iki imparator da izledikleri Monofizitik politikada, özellikle başkentte geniş desteğe sahip olan ve ayrıca Balkan yarımadasında, Anadolu'nun çoğu vilayetlerinde, Adalar'da ve Filistin'in bir kısım halkı içinde de desteğe sahip olan Ortodoks hareket ile karşılaştılar. Ortodoksluk ayrıca Henoticon sebebiyle Konstantinopolis ile bütün bağlarını kesmiş olan Papalık tarafından da savunuldu. Siyaset ile din arasındaki kaçınılmaz çatışma, Anastasios döneminde imparatorluğun içindeki dini karmaşayı açıklar. Anastasios hayatı boyunca imparatorluk nezdinde görmeyi arzu ettiği barış ve uyum atmosferini gerçekleştiremedi. Dahası onun vârisleri imparatorluğu tamamen farklı bir istikamete soktular ve işte bu dönemin sonunda Doğu eyaletlerinin imparatorluk merkezine karşı yabancılaştıkları hissedilmeye başlamıştı.

Bir bütün olarak bu dönem çeşitli milli amaçlarla ve umutlarla kışkırtılmış farklı milletlerin mücadele dönemiydi. Germenler ve İsaurialılar siyasi egemenlik peşindeyken, Mısır'daki Kıptiler ve Süryaniler içinse kendi dini öğretilerinin zaferi daha önemliydi.

EDEBİYAT, EĞİTİM, ÖĞRETİM VE SANAT

IV. yüzyıldan, VI. yüzyılın başlangıcına kadar olan dönemin edebiyat, eğitim, öğretim alanındaki gelişmeler, Hıristiyanlık ve antik dönem pagan dünyasının muazzam edebiyatı arasında tesis edilmiş ilişkiyle yakından ilintilidir. Bir Hıristiyanın pagan orjinli materyalleri kullanmasının caiz olup olmadığı üzerine II ve III. yüzyıl Hıristiyanlık yanlılarının tartışmaları nihai bir sonuca varmamıştı. Bazı müdafiler Yunan kültürü içerisinde bazı erdemler görüyor ve bunların Hıristiyanlıkla bağdaşabileceğine inanıyorken, diğerleri antik dönem pagan öğelerin Hıristiyanlık için herhangi bir değere haiz olmadığını söyleyip toptan reddediyordu. Ateşli felsefi ve dini tartışmaların, antik dönem paganizminin Hıristiyanlıkla bağdaşabileceğine ve görünüşte birbiriyle uyuşmaz gibi görünen iki unsuru birbirine yaklaştırmaya meyleden tartışmaların cereyan ettiği İskenderiye'de değişik bir tavır ortaya çıktı. II. yüzyılın meşhur yazarlarından İskenderiyeli Clement şöyle demişti: "Felsefe, bir yol gösterici olarak, İsa Mesih tarafından kâmil olmaya çağrılanları hazırlar."[161] Fakat henüz ilk üç yüzyıl boyunca yapılan tartışmalar, pagan kültür ile Hıristiyanlık arasındaki ilişki meselesini çözememişti.

Fakat hayat yapacağını yaptı ve pagan halk kademeli olarak Hıristiyanlığa geçti ve bu din değiştirmeler özellikle IV. yüzyılda büyük ivme kazandı. Bunun bir sebebi hükümetin desteğiydi. Diğer bir faktörse "sapkınlık" olarak adlandırılan sayısız fikrin entelektüel tartışmaları uyandırması, ateşli münazaralara sebep olması ve hem yeni hem de önemli soruların zihinlerde doğmasına sebep olmasıydı. Bu arada Hıristiyanlık pagan kültürün pek çok unsurunu içine almakta ve böylece Krumbacher'ın dediği gibi "Hıristiyanlıkla ilgili konular farkında olunulmadan pagan elbiselerle örtülüyordu."[162] IV. ve V. yüzyılların edebiyatı nazım alanında olduğu kadar nesir alanında da büyük yazarların eserleriyle zenginleşmekteydi. Aynı zamanda pagan gelenek mevcudiyetini devam ettirdi ve pagan düşüncenin temsilcilerini geliştirdi.

VII. yüzyıldaki Pers ve Arap fetihlerine kadar Roma İmparatorluğu'nun geniş sathında bulunan IV ve V. yüzyıl Doğu Hıristiyanlığı ayrıcalıklı, temsilci yazarlarının kendi şehir ve eyaletlerinin çok dışındaki yerlere nüfuz ettiği meşhur birkaç edebiyat merkezine sahipti. Anadolu'daki Kapadokya IV. yüzyılda meşhur üç "Kapadokyalı"ya sahipti: Büyük Basileios, onun arkadaşı teolog Gregorius ve Basileios'un küçük kardeşi Nyssa'lı

161 *Stromata*, I, 5; ed. Migne, *Patrologia Fraeca*, VIII, 717-20.

162 *Die griechische Literature des Mittelalters. Die Kultur des Gegentvart: ihre Entwicklung und ihre Ziele* (3. ed., 1912), 337.

(Nevşehir) Gregorius. Suriye'deki önemli kültür merkezleriyse kıyı şeridindeki Antakya ve Beyrut'tu. Özellikle Beyrut, hukuk alanında yapılan çalışmalarıyla meşhurdu ve şaşaası 200'den 551 senesine kadar devam etti.[163] Filistin'deki Kudüs'e gelince, şehir henüz Titus zamanında maruz kaldığı yıkımdan kendisini kurtaramamıştı ve bu nedenle IV ve V. yüzyılların kültürel hayatında önemli bir rol oynamadı. Fakat Caesarea (Kayseriyye) ve IV. yüzyılın sonlarına doğru gelişmekte olan meşhur hatiplerin ve şairlerin okulları sayesinde Güney Filistin'deki Gazze şehri bu dönemin düşünce ve edebiyat hayatına büyük katkılarda bulundular. Fakat bütün bunların üstünde Mısır'daki İskenderiye şehri halen bütün Asyalı Doğuyu geniş ve derin nüfuzu altına alan kültür merkezi olma hüviyetini korudu. Justinianos zamanında parlak bir geleceğe sahip olması için tasarlanan Konstantinopolis medeniyet faaliyetlerinin başladığına dair sadece sinyaller göndermeye başlamıştı. Bir şekilde günlük hayattan kopmuş olma Latince üzerindeki resmi koruma özellikle dile getirildi. Bu dönemin kültürel ve edebi akımları içerisinde önem bakımından özellikle Doğu imparatorluğunun batıdaki iki vilayeti bir ölçüde önem arz etti. Bu şehirler Selanik ve Atina'ydı. Bünyesinde pagan akademisini barındıran Atina yıllar sonra muzaffer rakibi Konstantinopolis'teki yüksekokul tarafından gölgede bırakıldı.

Bizans İmparatorluğu'nun doğu ve batı bölümlerindeki şehir ve eyaletlerde cereyan eden kültürel gelişmelerin karşılaştırılması ilginç bir fenomeni ortaya çıkartır: Yaşlı nüfusu, dini faaliyeti ve yaratıcılığı açısından Avrupalı Yunanistan, Krumbacher'e göre ancak Büyük İskender zamanında keşfedilip kolonileştirilmiş olmaları gerçeğine rağmen Asya ve Afrika'daki şehir ve eyaletlerde yaşanan gelişmelerle karşılaştırıldığında oldukça cılız kalmaktadır. Aynı araştırmacı "bizim modern sayılar lisanımıza" başvurarak Bizans şehirleri içerisinde Avrupa'dakilerin, bu dönemdeki genel kültürel üretkenlik açısından yalnızca yüzde ona tekabül ettiğini iddia etmiştir.[164] Gerçekte ise, bu dönemin şairlerinin çoğunluğu Asya ve Afrika'dan geliyorken Konstantinopolis kurulduktan sonra ise tarihçilerin neredeyse hepsi Yunandı. Erken dönem kilise yazarlarının eserleriyle ilgili edebiyattaysa IV. yüzyıl ve V. yüzyılın ilk başları parlak bir dönemdi.

Kapadokyalı Büyük Basileios ve Nazianzuslu Gregorius Atina ve İskenderiye'deki en iyi hitabet okullarında imrenilecek bir eğitim aldılar. Maalesef Basileios'un küçük kardeşi olup bu üç düşünür içerisinde en

---

163 Bkz. P. Collinet, *Histoire de l'École de droit de Beyrouth*, 305.

164 *Die griechische Literature des Mittelalters*, 330.

bilge kişi olan Nyssa'lı Gregorius'un ilk eğitimi hakkında bilgi elimizde mevcut değildir. Her üçü de klasik edebiyata fazlasıyla aşinaydılar ve "Yeni İskenderiyeli" diye isimlendirilen hareketi temsil ettiler. Bu hareket, bir taraftan felsefi düşünme metodunu kazanmayı savunup, dini öğreti çalışmaları içerisinde mantık içinde bir yer ayrılması konusunda ısrarcı olup, "İskenderiyeli" ismi verilen ve mistik mecazları, aşırı örnekleri benimsemeyi reddederken, kilise geleneklerini bir köşeye itmedi. Aryanizme karşı Ortodoksluğu şevkle savundukları saf teolojik konulardan müteşekkil edebi eserlerinin zenginliğine ek olarak bu üç düşünür büyük bir nutuk ve mektup koleksiyonu bıraktılar. Bu koleksiyon o dönemle ilgili kültürel malzemenin en zengin kaynaklarından birisini teşkil eder ve bu kaynak henüz tarihi bakış açısı ile değerlendirilmemiştir. Nazianzuslu Gregorius çoğunluğu dini mahiyette, öğretiler hakkında ve öğretme maksatlı olan, fakat bir kısmı da tarihi vasfa haiz birçok şiir bırakmıştır. Onun *"Kendi Hayatı Hakkında"* adlı uzun şiiiri şekil ve içerik itibariyle genel anlamda edebiyat içerisinde yüksek bir mevkiye yerleştirilmelidir. Bu üç şahsiyet, parlak yazarlar oldukları kadar, şehirlerinin de tek temsilcileriydiler: "Bu üç soylu deha dünyadan göçüp gittiklerinde, Kapadokya kendisini çekip çıkarttığı belirsizlik hali içine tekrar girecektir."[165]

Süryani kültür merkezi Antakya, "İskenderiyeli" okuluna karşı olarak kendi hareketini üretti. Bu hareket Kitabı Mukaddes'in mecazi açıklamalar olmaksızın kelimesi kelimesine yorumlanması gerektiğini savunuyordu. Bu hareketin başında Antakyalıların gözbebeği ve Libanius'un öğrencisi olan sıra dışı bir aksiyon adamı Yuhanna Chrisostom bulunmaktaydı. Klasik eğitimi ile sıra dışı stilistik ve hitabet gücünü birleştirerek dünyanın en büyük edebiyat hazinelerinden birisi olarak kabul edilen muazzam sayıdaki eserlerini yazdı. Sonraki kuşaklar onun dehasının ve yüksek ahlaki değerlerinin gerisine düştüler; sonraki yüzyılların edebiyat akımları, sonsuz bir kaynak olan Yuhanna'nın eserlerinden fikirler, imgeler ve ifadeler ödünç aldı. Şöhreti o kadar büyüktü ki, yazarı bilinmeyen birçok eser ona atfedildi. Fakat vaazlar, nutuklar, çoğunluğu o sürgündeyken kaleme alınmış iki yüzden fazla mektup, özellikle imparatorluk içindeki hayatla ilgili özgün çalışmaları çok değerli bir kaynak teşkil etmektedir.[166] Gelecek nesillerin takınmış oldukları tavırsa XIV. yüzyıl yazarı olan Bizanslı Nikeforos Callistus tarafından şu şekilde kaydedildi: "Tarif edilemez güzellikte olan ve onun tarafından yazılan binden fazla dua okudum. Gençlik yıllarımdan beri onu sevdim; onun sesine, sanki Tanrı'nın sesi

165 E. Fialon, *Étude historique et littéraire sur Saint Basile* (2. ed., 1869), 284.

166 Bkz. J. M. Vance, *Beiträge zur byzantinische Kulturgeschichte am Ausgange des IV. Jahrhunderts aus den Schriften des Johannes Chrysostomos.*

imişcesine kulak verdim. Şu an her ne isem ve her ne biliyorsam hepsini ona borçluyum."[167]

Filistin'deki Caesarea kentinden ise "kilise tarihinin babası" olarak isimlendirilen ve III. yüzyılın sonlarıyla IV. yüzyılın ilk yılları arasında ömür süren Eusebios çıktı. 340 yılı civarında hayata gözlerini yumdu. Daha önce ondan, Büyük Konstantin'in üzerindeki başlıca otorite olarak bahsedilmişti. Eusebios, hayli öneme sahip iki tarihi dönemin eşiğinde yaşadı. Bir yandan Diocletianus'un ve onun vârislerinin şiddetli zulümlerine şahit olurken, öte yandan da Hıristiyan inancı nedeniyle acı çekti. Diğer taraftan Galerius Buyruğu'nun ertesinde Büyük Konstantin'in hükümdarlığı döneminde tedrici bir zafer havasını soluladı ve bazen Aryanizme meylettiği, Aryanizm hakkında tartışmalara dahil oldu. Daha sonra imparatorun en çok güvendiği ve saygı gösterdiği dostlarından birisi oldu. Eusebios teolojik ve tarihi birçok esere imza attı. *Evanjelik Hazırlık* isimli devasa eserinde Hıristiyanlığı, paganlar tarafından yapılan dini saldırılara karşı savunmuştur. *Evanjelik Kanıt* isimli eserindeyse Musevi fıkhının sadece geçici öneminden ve Eski Ahit'te sözü geçen mucizelerin İsa Mesih tarafından yerine getirilmesinden bahsetmiştir. Kitabı Mukaddes'in yorumlanması konusunda kaleme aldığı eserler ve buna ek olarak diğer bazı metinleri ona teolojik edebiyat sahasında yüksek bir mevki kazandırmıştır. Bu çalışmalarda ayrıca, eski döneme ait olup da artık nüshası kalmamış eserlerden yapılmış çok değerli alıntılar da mevcuttur.

Bu çalışma için, Eusebios'un tarihi yazıları büyük önem taşımaktadır. Diocletianus'un zulümlerinden kısa bir süre önce yazılmış olan *Kronik* isimli eseri Kalselilerin, Asurluların, Yahudilerin, Mısırlıların, Yunanların ve Romalıların tarihleri hakkında küçük bir araştırmayı içerir. Bu çalışmanın genelinde en önemli tarihi olayların kronolojik olarak yerleştirildiği tablolar verilmiştir. Maalesef bu eserin ancak Ermenice bir tercümesi ve kısmen Aziz Jerome'nin yaptığı Latince uyarlaması elimize ulaşmıştır. Bundan dolayıdır ki bu eserin asıl şekli ve içeriği hakkında elimizde kesin bir bilgi yoktur. Özellikle bu Ermenice tercümenin de orijinal Yunanca metinden yapılmayıp Eusebios'un ölümünden sonra zuhur eden bir *Kronik* uyarlamasından yapıldığı göz önünde bulundurulursa durum daha iyi anlaşılır.

Onun en göze çarpan eseriyse İsa Mesih'ten başlayıp Konstantin'in Licinius'u mağlup edişine kadarki zamanı kapsayan ve on ciltten müteşekkil *Kilise Tarihi* adlı eseriydi. Kendi ifadesine göre, Eusebios'un bu ese-

---

167 *Historia ecclesiastica*, XIII, 2; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CVLVI, 933. Bu mükemmel pasajla P. Baur, Chrisostom'un biyografisine giriş yapar, I, vii.

ri yazmaktan maksadı: "Savaşlardan ve generallerin seferlerinden bahsetmeyi hedeflememiş, aksine ruhun sükûn bulması adına açılmış en barışçı savaşları silinmez mektuplar halinde kaydetmek ve memleketlerinden ziyade doğruluk adına, dostluklarından ziyade merhamet dolayısıyla cesur işlere imza atmış adamların hayatını anlatmaktı."[168] Eusebios'un kalemi altında kilise tarihi din uğrunda canlarını verenlerin ve olanca vahşetiyle birlikte yapılan katliamların ve zulümlerin anlatıldığı bir tarih haline geldi. Belgesel bilgi bolluğu nedeniyle onun yazmış olduğu tarih metni MS ilk üç yüzyıl için çok önemli bir kaynak olarak kabul edilmelidir. Eusebios Hıristiyanlık tarihini yazan ilk kişi olması nedeniyle önem arz ettiği gibi, bunun yanında konuyu bütün yönleriyle ele almış olması da ona büyük önem katar. Ona büyük şöhret getiren *Kilise Tarihi* isimli bu kitabı daha sonraki dönemlerde yaşayan pek çok kilise tarihçisinin eserleri için bir temel teşkil etti ve çoğunlukla da taklit edildi. IV. yüzyıl gibi erken bir dönemde Rufinus'un yaptığı Latince tercümesi sayesinde Batı'da geniş bir alana yayıldı.[169]

Daha sonraki bir tarihte, tabii eğer onun tarafından yazılmışsa, Eusebius tarafından yazılan *Konstantin'in Hayatı* bilim dünyasında birçok yorumu ve değerlendirmeyi de beraberinde getirdi. Bu eser, methiye yazarlarının kaleme aldığı saf tarihi metin olan eserler arasında sınıflandırılmamalı. Konstantin bu eserde Tanrı tarafından seçilip kendisine basiret bahşedilmiş, Tanrı'nın kullarını kurtuluşa erdirecek olan yolda insanlara öncülük edecek yeni bir Musa olarak resmedilmiştir. Eusebius'un yorumuna göre Konstantin'in üç oğlu Teslis'e işaret etmektedir. Konstantin şimdi bir zamanlar hayal bile edemedikleri yüksek idealleri elde etmiş olan Hıristiyanların gerçek velinimetidir. Eserindeki uyumu sağlamak amacıyla Eusebius bu dönemin karanlık noktalarına dokunmadı ve o dönemin meşum unsurlarını ifşa etmedi. Bunun yerine kendisini eserinin kahramanı olan Konstantin'i tam anlamıyla övüp taltif etmeye adadı. Yine de bu maharetli çalışmadan Konstantin döneminin iç yüzüne dair, özellikle de muhtemelen bu eserin ilk versiyonundan sonra eklenen birçok resmi evrakı barındırmasından dolayı kıymetli öngörüler elde edilebilir.[170] Vasat düzeydeki edebiyat kabiliyetine rağmen Eusebius erken ortaçağın abidevi Hıristiyan âlimlerinden ve ortaçağ Hıristiyan edebiyatını büyük ölçüde etkilemiş biri olarak kabul edilmelidir.

---

168 Eusebius, *Historia ecclesiastica, kitaba giriş, V. Nicene and Post-Nicene Fathers*, I, 211.

169 Eusebios'un *Tarih*'i üzerine yazılan pek çok eser arasında bkz. R. Laquer, *Eusebius als Historiker seiner Zeit*. Yazar, Eusebius'un son üç kitabının taşıdığı tarihi önemi gösterir, VIII-X.

170 1938'de Grégoire, benim kanaatimce ikna edici bir surette, bize ulaştığı haliyle *Konstantin'in Hayatı* isimli kitabın yazarının Eusebius olmadığını ispat etmiştir: *Byzantion*, XIII (1938), 568-83; XIV (1939), 318-19.

Bir grup tarihçi, Eusebius'un başlattığı işi devam ettirdi. Konstantinopolisli Sokrates onun yazdığı *Kilise Tarihi*'ni 439 yılına kadar taşıdı. Filistin'deki Gazze şehrinin bölgelerinden birisinin yerli halkından olan Sozomen, 439 yılında anlatısını sonlandıran başka bir *Kilise Tarihi*'nin yazarıydı. Kıbrıs piskoposu ve Antakya'nın yerel halkından olan Teodoret İznik Konsili'nden başlayıp 428 yılında biten benzer bir tarih yazdı. Son olarak, eserleri ancak parçalar halinde elimize ulaşan Aryan Philostorgius, 428 yılına kadar olayları kendi Aryan bakış açısıyla anlattı.

Bu dönemdeki en yoğun ve çeşitlilik arz eden entelektüel hayata, özellikle gelişme gösteren İskenderiye ile Mısır'da rastlanılacaktır.

IV. yüzyıl sonları ile V. yüzyılın ilk yıllarının edebiyat dünyasındaki en sıra dışı ve ilginç şahsiyeti Cyrene'li Synesius'tu. Çok eski zamanlara kadar uzanan pagan bir sülaleden olup İskenderiye'de eğitim görüp sonrasında Neo-Platonizmin gizemli dünyasıyla tanışan Synesius yönünü Platon'dan İsa Mesih'e çevirmiş, Hıristiyan bir kızla evlenip ömrünün son yıllarında Ptolemaïs Piskoposu olmuştu. Bütün bunlara rağmen, Synesius kendisini muhtemelen bir Hıristiyandan ziyade pagan olarak hissetmişti. Konstantinopolis'e elçi olarak gitmesi ve "Hükümdarlık Üzerine" adlı konuşması onun siyasete dair ilgisini gösterir. Aslında o bir tarihçi değildi, fakat buna rağmen önemli bir tarihi belge hükmünde olup onun mükemmel felsefi ve belagat bilgisini gösteren ve ayrıca Bizans ortaçağı için standart tarz hükmünde olan 156 adet mektup bıraktı. Klasik şiir tarzında ve vezinle yazdığı ilahiler felsefi bakış açısıyla Hıristiyan bakış açısının özgün bir bileşimi olduğunu ifşa eder. Piskopos-filozof Synesius ömrünün sonlarına yaklaşırken klasik kültürün kendisi için ne kadar değerli olduğunu anlamıştı.[171]

Aryanizme karşı verilen uzun ve zahmetli mücadele esnasında, ardında IV. yüzyılın teolojik tartışmalarına hasredilmiş birçok eser bırakan, İznik Konsili'nin sıkı bir takipçisi ve İskenderiye piskoposu olan Athanasius gibi nadide bir şahsiyet ortaya çıktı. Athanasius ayrıca, münzevi hayatı ideal bir hayat tarzı olarak tasvir ettiği ve Doğu manastır sisteminin kurucularından olan Aziz Antonius'un hayatını kaleme aldığı *Aziz Antonius'un Hayatı*'nı yazdı. Bu eser manastır yaşamının yaygınlık kazanmasında büyük ölçüde etkili oldu.

V. yüzyılda ayrıca Mısır'daki manastır hayatının en büyük tarihçisi olan, Anadolu'da doğmuş olmasına rağmen Mısır'daki manastırlarda on yıl kadar bir süre kaldığı için bu hayat tarzına bayağı aşinalık kazanan Hele-

171 Fitzgerald, *Letters of Synesius*, 11-69. Fitzgerald, *Essays and Hymns of Synesius*, 1-102 (oldukça doyurucu bir giriş kısmıyla birlikte); 103-107 (mükemmel bir bibliyografya). Ayrıca Bkz. C. H. Coster, "Synesius, a Curialis of the Time of the Emperor Arcadius," *Byzantion*, XV (1940-41), 10-38. Güzel bir dokümantasyon.

nopolisli Palladius yaşamıştır. İskenderiyeli Athanasius'un etkisi altında kalarak yazdığı tarih eserine efsane öğelerini de dahil ederek, manastır hayatı idealini bir kez daha sunmuştur.

Nasturilerin acımasız düşmanı olan İskenderiye piskoposu Cyril de bu dönemde yaşamıştır. Fırtınalı ve yorucu bir hayat mücadelesi içerisinde, daha sonraki Yunan piskoposların bazen ezberledikleri vaazlar ve mektuplardan müteşekkil bir külliyatı kaleme aldı. Bunun yanında V. yüzyıl kilise tarihi için ana kaynaklardan birisi olarak hizmet eden birçok dogmatik, tartışmalı ve tefsire dair eser bıraktı. Kendisinin de itiraf ettiği üzere hitabet konusundaki eğitimi yetersizdi ve bundan dolayı tarzının Attik saflığı nedeniyle kendisine pay çıkartamazdı.

Bu dönemin bir diğer önemli şahsiyeti, V. yüzyılın ilk yıllarında İskenderiyeli fanatik bir grup tarafından öldürülen, kadın filozof Hypatia idi. Olağanüstü bir güzelliğe ve sıra dışı entelektüel bir muhakeme gücüne sahipti. İskenderiyeli meşhur bir matematikçi olan babası sayesinde matematik ilmine ve klasik felsefeye aşinalık kazandı. Bir öğretmen olarak kayda değer faaliyetleri sebebiyle büyük bir şöhret kazandı. Öğrencileri arasında, Hypatia'nın adını birçok mektubunda zikreden Cyrene'li Synesius gibi büyük bir edebi şahsiyet de vardı. Bir kaynakta onun "bir harmani giyerek şehirde dolaşıp Platon'un, Aristoteles'in veya diğer bir filozofun eserlerini dinlemeye niyetli dinleyicilere izah ettiği" anlatılmıştır.[172]

Yunan edebiyatı, 451 yılında Kalkedon Konsili Monofizit öğretiyi mahkûm edene kadar Mısır'da yayıldı. Bu öğreti Mısır halkının resmi dini öğretisi olduğu için, konsilin bu kararının arkasından Yunancanın kiliselerde kullanımına son verildi ve onun yerine Mısırlı Hıristiyanların kullandığı Kıpti dili Yunancanın yerine ikame edildi. Bundan sonra gelişim gösteren Kıpti edebiyatı Yunan edebiyatı açısından bile önem arz etmekteydi; çünkü kaybolmuş bazı özgün Yunanca yazılmış eserler o dönemde yalnızca Kıpti dilindeki tercümeleriyle mevcuttu.

Bu dönem ilahi edebiyatının gelişimine de şahitlik etti. İlahi yazarları kademeli olarak klasik vezin tarzlarını terk etmeye ve kendi özgün vezinlerini geliştirmeye başladılar. Bu yeni vezinler tamamen orijinaldi ve bazen bunlara nesir gözüyle bakıldı. Son zamanlara kadar bu vezinler kısmen de olsa açıklanmıştı. Bunlar birçok tür ve akrostişle belirginlik kazanmışlardır. Maalesef IV. ve V. yüzyıllardaki ilahiler hakkında çok az şey bilinmektedir ve bunların tedrici gelişmeleri bundan dolayı muğlaktır. Buna rağmen bu etkin bir gelişmeydi. Teolog Gregorius yazdı-

---

172 Suidae, *Lexicon*, s.v. 'Υπατία. Charles Kingsley'in çok iyi bilinen romanı *Hypatia, or New Foes with an Old Face* büyük bir keyif ve dikkatle okunabilir.

ğı manzum ilahilerde antik dönemin vezinlerini kullanırken; VI. yüzyılın ilk yıllarında, yani I. Anastasios zamanında eserleri ortaya çıkan İlahi-yazarı Romanos yeni vezin türlerinin yanı sıra birçok akrostiş ve uyak kullanacaktı.

Araştırmacılar, uzun bir süre, Romanos'un VI. yüzyılda mı yoksa VIII. yüzyılın ilk dönemlerinde mi yaşadığı konusunda tartıştılar. Onun biyografisi hükmündeki kısa *Hayat* isimli eseri onun Konstantinopolis'e imparator Anastasios zamanında ulaştığı ima eder. Fakat uzun bir süre onun, I. Anastasios (491-518) zamanında mı yoksa II. Anastasios (713-16) zamanında mı geldiğini net olarak tespit etmek imkânsızdı. Bununla birlikte, bilim dünyası Romanos'un eserlerini uzun süre tetkik ettikten sonra kastedilenin kesinlikle I. Anastasios olduğunda fikir birliğine vardı.[173] İlahi-yazarı Romanos bazen de Bizans dönemi şairi olarak tanımlanmıştır: "Ritmik şiirin Pindaros'u,"[174] "En büyük dini deha," "Neo-Helenlerin Dante'si".[175] Romanos birçok şahane ilahinin yazarıdır. Bunlar arasında "Bugün Meryem Ana bize en kıymetli olanı getirdi"[176] ilahisi de mevcuttur. Şair Suriye'de doğdu ve kuvvetle muhtemeldir ki onun dehasının gelişimi Justinianos'un hükümdarlık zamanında olmuştur. Çünkü onun *Hayat* isimli eserine bakılırsa, Anastasios zamanında Suriye'den çıkıp Konstantinopolis'e geldiğinde genç bir papaz yardımcısıydı. Burada, göklerden mucizevi bir biçimde ilahi yazma kabiliyeti kendisine nail oldu. VI. yüzyılda Romanos'un tamamlanan çalışması, V. yüzyılda dini şiir edebiyatının yüksek bir noktaya ulaştığına işaret eder. Fakat maalesef bu noktada eldeki bilgiler yetersizdir. Yine de V. yüzyılda sıra dışı şiirlerin mevcudiyetini, kilise şiirinde daha önce kaydedilmiş gelişmeler olmaksızın düşünmek kesinlikle çok zordur. Maalesef şairin kendisi, ilahilerinin birçoğu henüz yayımlanmadığı için takdir edilememiştir.[177]

---

173 Bkz. A. A. Vasiliev, "The Lifetime of Romanus the Melode," *Vizantisky Vremennik*, VIII (1901), 435-78. P. Maas, "Die Chronologie der Hymnen des Romanos," *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 1-44. Daha yakın zamanda yapılan çalışmalar: M. Carpenter, "The Paper that Romanos Swallowed," *Speculum*, VII (1932), 3-22; "Romanos and the Mystery Play of the East," *The University of Missouri Studies*, XI, 3 (1936); E. Mioni, *Romano il Melode. Saggio critico e dieci inni inediti*, VI, 230 (Yazar Vasiliev'in çalışmasından habersiz); G. Cammelli, *Romano il Melode*.

174 K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 663.

175 H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, 76. Gelzer, Romanos'un VIII. yüzyılda yaşadığını düşündü. Karş. E. Stein, *Gnomon*, IV (1928), 413: "Kilise şairi olarak Romanos bana çok sıkıcı geldi [langweilig]."

176 Bkz. G. Cammelli, "L'inno per la natività de Romano il Melode," *Studi Bizantini* (1925), 45-48. Cammelli, *Romano il Melode*, 88.

177 Romanos'un çalışmalarının eleştirel edisyonu P. Mass tarafından hazırlandı. Bkz. *Byzantinische Zeitschrift*, XXIV (1924), 284.

IV. yüzyılın erken dönemlerinde Kuzey Afrika'dan çıkan ve tanınmış Hıristiyan bir yazar olan Lactantius eserlerini Latince yazdı. Özellikle *De mortibus persecutorum* eserinin müellifi olması hasebiyle önemlidir.[178]

Bu dönemin Hıristiyan edebiyatı birçok tanınmış yazar tarafından temsil edilmiştir; fakat pagan edebiyatı da Hıristiyan edebiyatının gerisinde kalmadı. Pagan edebiyatının temsilcileri arasında da birçok üstün yetenekli, ilginç şahsiyetler mevcuttu. Bunlardan birisi de IV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Paflagonyalı Themistius'tu. Kendisi Konstantinopolis okulunun felsefe eğitimi almış yöneticisiydi. Bunun yanı sıra saray hatibi ve hem Hıristiyanlar hem de paganlar tarafından büyük saygı gösterilen bir senatördü. Yunan filozofun en karmaşık fikirlerini açıklamaya çalıştığı *Aristo Şerhi* isimli hacimli eseri kaleme aldı. Buna ek olarak hem o dönemin önemli olayları hem de kendi özel hayatı hakkında bol miktarda bilgi barındıran kırk dolayında vaaz kaleme aldı.

IV. yüzyılın pagan hocaları içerisinde en büyüğü ve çağdaşlarını o dönemin herhangi bir şahsiyetinden daha fazla etkilemiş olanı Antakyalı Libanius'tu. Öğrencileri arasında Yuhanna Chrisostom, Büyük Basileios ve Nazianzuslu Gregorius vardı ve verdiği dersler Genç Julianus tarafından henüz imparatorluk tahtına çıkmamışken şevkle çalışılmıştı. Libanius'un altmış beş adet söylevi özellikle ilgi çekicidir ve o dönemin iç hayatı hakkında bol miktarda bilgi sunar. Bu eserinden aşağı kalır yanı olmayan, konu çeşitliliği ve kayda değer özü itibariyle, onun mektupları da Cyrene'li Synesius'un mektuplarıyla karşılaştırılabilir.

İmparator Julianus, özellikle IV. yüzyılın entelektüel hayatı içerisinde, kariyerinin kısalığına rağmen edebiyatın çeşitli branşlarında sergilemiş olduğu kabiliyet nedeniyle parlak bir mevkiye sahiptir. Onun gözlerden kaçan felsefi ve dini konulardaki spekülasyon kabiliyetini yansıtan nutukları ve *Güneş Kral'a* yakarışı; Antakya halkına ithafen kaleme aldığı *Misopogon*, yani *Sakal Düşmanı*[179] isimli taşlaması, ki önemli bir biyografik eserdir, bütün bunlar Julianus'un kabiliyetli bir yazar, tarihçi, düşünür, hiciv ustası ve ahlak kuramcısı olduğunu gösterir. Onun yazdıklarının ne ölçüde o dönemin mevcut gerçekleriyle örtüştüğü belirtilmelidir. Bu genç imparatorun erken ve ani ölümü onun sıra dışı dehasının gelişimini engelledi.

---

178 Bkz. M. Schanz, *Geschichte der römischen Litteratur* (3. ed., 1922), III. 413-37. *De mortibus-persecutorum* hakkında, 462-67; (3. ed.); 3. ed., 427 ve sonrası. Lactantius hakkında en iyi çalışma olarak, R. Pichon, *Lactance. Étude sur le movement philosophique et religieux sous le règne de Constantin.* Lactantius hakkında yapılan en son bibliyografi çalışması için bkz. K. Roller, *Die Kaisergeschicte in Laktanz De mortibus persecutorum*, 41. İngilizce çev. W. Fletcher, *Ante-Nicene Christian Library*, XXI-XXII.

179 Antakya halkı, Julianus'un sakalıyla alay etmişti.

IV. ve V. yüzyılların pagan edebiyatı, aynı zamanda salt tarih alanında da temsil edildi. Bu yazarlar içerisinde en önemli olanı, IV. yüzyılda Latince yazılan ve meşhur Roma imparatorlarının biyografilerinden oluşan koleksiyon, yani *Scriptores Historiae Augustae*'nin yazarıdır. Yazarın kimliği, derlemenin yapıldığı tarih ve içerdiği tarihsel değer bir bütün olarak tartışmalıdır ve muazzam bir literatürün çıkmasına neden olmuştur.[180] Fakat 1923 yılında bir İngiliz tarihçi "Augustan tarihi üzerine harcanan emek ve mesai çok büyüktür ve sonuçları, şimdiye kadar tarih için pratik anlamda bir hiç hükmündedir"[181] demişti. N. Baynes yakın zamanlarda bu derlemenin Dönek Julianus zamanında, onun yönetimi ve dini politikası hakkında propaganda yapmak gibi kesin bir hedef doğrultusunda kaleme alındığını kanıtlamak için çok ilginç bir teşebbüste bulundu.[182] Bu bakış açısı araştırmacılar tarafından kabul görmemiştir.[183]

V. yüzyıl tarihçisi ve Hunlara gönderilen elçilik heyetinin üyesi olan Trakyalı Priscus da önemli katkıları olan bir başka şahsiyettir. Parçalar halinde elimize ulaşmış olan *Bizans Tarihi* isimli eseriyle Hunların hayat tarzı ve âdetleri hakkında verdiği bilgiler oldukça ilginç ve önemlidir. Aslında Priscus, VI. yüzyıldaki Cassiodorus ve Jordanes gibi Latin tarihçiler için Attila ve Hun tarihi hakkındaki ana kaynaktı.

V. yüzyılda ve VI. yüzyılın bir kısmında yaşamış olan Zosimus yazdığı *Yeni Tarih* isimli eserinde anlatısını Alaric'in 410 yılında Roma'yı kuşatmasına kadar getirmişti. Eski tanrılara sadakatle bağlı olan Zosimus, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışını, Tanrıların Romalıları terk etmesiyle açıklamış ve esas olarak da Büyük Konstantin'i suçlamıştı. Julianus hakkındaki kanaatiyse oldukça olumluydu. Son dönem yazarlarından birine göre, Zosimus sadece "Roma'nın düşüşü" hakkında yazan bir tarihçi değil, aynı zamanda savunup yücelttiği cumhuriyetin teorisyeniydi. O ayrıca V. yüzyılın tek "cumhuriyetçi"siydi.[184]

Antakya doğumlu bir Süryani olan Ammianus Marcellinus, IV. yüzyılın sonunda Latince Roma İmparatorluğu tarihi olan *Res Gestae* isimli eserini yazdı. Bunu yaparken amacı, anlatısını Nerva'dan Valens'in ölü-

---

180 Örnek olarak Bkz. Schanz, *Geschichte der römischen Litteratur* (2. ed., 1905), III, 83-90. A. Gercke and E. Norden, *Einleitung in die Altertumsıvissenschaft* (2. ed., 1914), III, 255-56. A. Rosenberg, *Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte*, 231-41.

181 B. Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Hadrian*, 275.

182 *The Historia Augusta: Its Date and Purpose*, 57-58, çok iyi bir bibliyografi, 7-16. Yazar kitabına Henderson'dan aldığı bir alıntı ile başlamakta.

183 N. Baynes, "The Historia Augusta: its date and purpose. A Reply to Criticism," *The Classical Quarterly*, XXII (1928), 166. Yazar bir bütün olarak ele alındığında kendi önerisinin "bir eleştiri" olduğunu ifade etmiştir.

184 E. Condurachi, "Les Idées politiques de Zozime," *Revista Classics*, XIII-XIV (1941-42), 125, 127.

müne kadar olan dönemi de içine alarak (96-378), Tacitus'un yazdığı tarih kitabının devamı olmasıydı. Bu tarih kitabının yalnızca 353-378 seneleri arasındaki tarihi olayları kapsayan, son on sekiz cildi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Yazar, Julianus'un Perslere karşı düzenlediği askeri seferde edindiği tecrübelerden faydalanmış ve o dönemin olayları hakkında birinci elden bilgiler vermiştir. Her ne kadar ömrünün sonuna kadar pagan olarak kalmışsa da Hıristiyanlığa karşı büyük hoşgörü beslemiştir. Onun yazdığı bu tarih kitabı, Julianus ve Valens dönemi için olduğu kadar, Gotlar ve erken dönem Hun tarihi içinde önemli bir kaynaktır. Günümüz son dönem araştırmacıları tarafından onun sahip olduğu edebi kabiliyet büyük takdirle karşılanmıştır. Stein, onu, Tacitus ile Dante[185] arasındaki dönemin en büyük edebiyat dehası olarak tanımlamış, N. Baynes ise onu son büyük Romalı tarihçi diye vasıflandırmıştır.[186]

Klasik düşüncenin düşüşe geçtiği Atina, V. yüzyılda Neo-Platonizmin son parlak temsilcilerine ev sahipliği yaptı. Bunlardan Konstantinopolisli Proclus, Atina'da çok uzun yıllar yazı ve eğitim faaliyetlerine devam etti. Atina aynı zamanda II. Theodosios'un eşi olup kısmen edebi bir yeteneğe ve birkaç esere sahip olan Eudokia Athenais'in de doğum yeriydi.

Bu dönemin Batı Avrupa edebiyatı Aziz Augustinus'un göz alıcı eserleri ve yine aynı dönemin yetenekli diğer birkaç yazarı tarafından parlak bir şekilde temsil edildi, fakat bu konuyu burada irdelemeyeceğiz.

Başkentin Konstantinopolis'e taşınmasından sonra Latince IV. ve V. yüzyıllar boyunca imparatorluk genelinde resmi dil olarak mevcudiyetini devam ettirdi. Theodosios Kanunları'nda derlenen buyruklarda, V. yüzyılın sonraki dönemlerinde ve VI. yüzyılın başlarında yayımlanan buyrukların dili olarak Latince kullanıldı. Fakat II. Theodosios zamanında Konstantinopolis'teki yüksekokul müfredatında Latinceye gösterilen teveccühte bir düşüş, buna karşın imparatorluğun doğu bölümünde çoğunlukla konuşulan dil olan Yunancaya karşı bir temayül mevcuttu. Yunanca aynı zamanda Atina'daki pagan okul tarafından da desteklenmekteydi.

IV. yüzyıl ve VI. yüzyıl arasındaki zaman dilimi, çeşitli unsurların birbiri ile karışarak Bizans veya Doğu Hıristiyanlığı adını alacak olan yeni bir sanatın ortaya çıktığı zaman dilimiydi. Tarih ilmi bu sanat dalının köklerini daha derine inerek araştırdığında görülecektir ki, Doğu ve onun gelenekleri, Bizans sanatının gelişmesinde belirgin rol oynamıştır. XIX. yüzyıl sonlarında Alman araştırmacılar, imparatorluğun ilk iki yüzyılı içerisinde gelişen, Doğuda düşüşe geçmiş olan eski Helenistik kültürün

185 *Geschichte der spätrömischen Reiches*, I, 331.

186 *Journal of Roman Studies*, XVIII, 2 (1928), 224.

yerine geçen ve daha açık bir ifadeyle IV. ve V. yüzyıllarda Hıristiyan sanatının köşe taşlarını oluşturan "Roma İmparatorluğu sanatı" teorisini ileri sürdüler. Günümüzde bu teori reddedilmiştir. D. V. Aïnalov'un 1900 yılında ortaya çıkan meşhur eseri *Bizans Sanatının Helenistik Kökeni* ve 1901'de Avusturyalı araştırmacı J. Strzygowski'nin *Doğu veya Roma* isimli eserinin yayımlanmasından beri Bizans sanatının kökeni meselesi tamamen yeni bir biçim kazanmıştır. Doğu-Hıristiyan sanatının gelişiminde ana rolün Doğu'ya ait olduğu, meselenin "Doğu" kavramından ve Doğulu etkiden ne anlaşılması gerektiği olduğuna kesin gözüyle bakılmıştır. Yaptığı birçok ufuk açıcı çalışmasında Strzygowski durmaksızın antik dönem Doğunun etkilerini göstermeye çalıştı. İlk başta bu bahsettiği nüfuzun merkez noktasını Konstantinopolis'te bulmaya çalıştı. Daha sonra dikkatini Mısır, Anadolu ve Suriye'ye çevirdi. Oradan da, daha kuzeye ve doğuya doğru hareket etti ve Mezopotamya sınırlarını aşarak bu nüfuzun köklerini Altay-İran dağlarında ve platolarında ve Ermenistan'da bulmaya çalıştı. Sonunda: "Yunanistan antik dönem sanatı için ne ise İran da yeni Hıristiyan sanatı için odur," iddiasını ileri sürdü.[187] Meseleyi daha açık bir şekilde açıklayabilmek için Hindistan ve Çin Türkistanı'na kadar uzandı. Onun Bizans sanatının kökeni için yaptığı büyük hizmeti takdir etmekle birlikte günümüz tarih ilmi onun en son hipotezlerine kuşkuyla yaklaşmaktadır.[188]

IV. yüzyıl Bizans sanat tarihi için çok mühim bir dönemdir. Roma İmparatorluğu içinde Hıristiyan inancının, evvela yasal bir din ve akabinde de devletin resmi dini olarak sahip olduğu yeni statüsü Hıristiyanlığın hızla yayılışına ivme kazandırdı. Üç unsur, yani Hıristiyanlık, Helenizm ve Doğu, IV. yüzyılda bir araya geldi ve bunların birleşiminden Doğu-Hıristiyan sanatı olarak bilinen yeni sentez ortaya çıktı.

İmparatorluğun yeni siyasi merkezi yapıldıktan sonra Konstantinopolis tedricen imparatorluğun entelektüel ve kültürel merkez haline geldi. Bu hemen olmadı: "Konstantinopolis yerleşmiş bir kültüre veya egzotik güçlerin kontrolüne karşı koyacak kuvvete sahip değildi; bu nedenle ilk başta denge kurmak ve yeni karşılaştığı bu etkiyi özümsemek durumundaydı ki bu en azından bir yüzyıllık zamanı gerektiriyordu."[189]

Antakya ve Suriye, İskenderiye'nin başı çektiği Mısır ve Anadolu –ki hepsi güzel sanatlar alanında hâlâ çoğunlukla antik dönemin yansımala-

187 *Ursprung der christlichen Kirchenkunst*, 18; İngilizce çev. O. Dalton ve H. Braunholtz, *Origin of Christian Church Art*, 21; Strzygowski'nin çalışmalarının bir listesi, 253-59.

188 Örneğin C. Diehl, *Manuel d'art byzantin* (2. ed., 1925-26); O. Dalton, *East Christian Art*, 10-23 ve özellikle 366-76.

189 O. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, 10.

rını taşıyorlardı– Doğu-Hıristiyan sanatının gelişiminde bir hayli hissedilir ve yararlı katkıda bulundu. Suriye'deki mimarlık IV., V. ve VI. yüzyıllar boyunca gelişim gösterdi. Kudüs ile Beytüllahim ve Nasıra'daki muhteşem kiliseler Büyük Konstantin'in zamanı gibi erken tarihlerde inşa edilmişti. Olağandışı görkem Antakya ve Suriye'deki kiliseleri temsil etti: "Antakya parlak bir medeniyetin merkezi olarak, doğaldır ki Suriye'deki Hıristiyan sanatının liderliğini yaptı."[190] Maalesef uzun süre Antakya'daki sanatla ilgili çok sınırlı bir bilgi mevcuttu. Ancak günümüz son zamanlarında onun sahip olduğu güzellik ve ehemmiyet daha iyi bilinir hale geldi.[191] 1860 ve 1861 yıllarında M. de Vogue tarafından Suriye'nin ortasında keşfedilen "ölü şehirler," IV., V. ve VI. yüzyıllardaki Hıristiyan mimarisinin neye benzediği hakkında bazı fikirler verdi. V. yüzyılın sonlarında vücut bulan en dikkat çekici eserlerden birisi, Antakya ile Halep arasındaki bölgede yükselen, bugün harabelerine bakıldığında bile etkileyici olan meşhur Aziz Simeon Stylites (Kalat Seman) Manastırı'dır.[192] Ürdün'ün doğusunda bulunan ve duvar süslemeleriyle meşhur Mschatta, ki şu an Berlin'deki Kaiser Friedrich Müzesi'ndedir, görünüşe bakılırsa IV., V. veya VI. yüzyılda inşa edilmiştir.[193] V. yüzyılın başlarında, imparator Arcadius'un emriyle meşhur Mısırlı Aziz Menas'ın kabrinin üzerine çok güzel bir bazilika inşa edilmişti. Bu bazilikanın kalıntıları yakın zamanda C. M. Kaufmann tarafından ortaya çıkartılmış ve onun tarafından araştırılmıştır.[194] Mozaik, portre ressamlığı, tekstil (ilk dönem Hıristiyanlığına ait işlemeli ipek) ve diğer alanlarda Bizans döneminin ilk zamanlarına ait birkaç ilginç ürün mevcuttur.

V. yüzyılda Konstantinopolis'i çepeçevre saran surlar günümüze kadar ulaşmıştır. İmparatorların Konstantinopolis'e resmi geçitle giriş yaptıkları Altın Kapı (Porta Aurea), IV. yüzyılın son döneminde veya V. yüzyılın ilk yıllarında inşa edilmişti. Mimari bakımdan sahip olduğu ihtişamı bugün bile muhafaza etmektedir.

Konstantinopolis'teki Aya İrini ve Havariyyun Kilisesinin yapımları Konstantin'in ismiyle birlikte anılır. Oğlu Konstantius zamanında inşası tamamlanan Ayasofya Kilisesinin yapımına da onun zamanında baş-

---

190 Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 26.

191 Bkz. C. R. Morey, *The Mosaics of Antioch*, ve üç muhteşem cilt, *Antioch-on-the-Orontes*.

192 Plan ve resimlere bkz. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 36-37, 45-47. J. Mattern, "A travers les villes mortes de Haute-Syrie," *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, XVII, I (1933), 175; Aziz Simeon'un mabedi üzerine 87-104; pek çok çizim. Bu kitabın yeni bir edisyonu, *Villes mortes de Haute-Syrie* (1944), 115-38.

193 Kronolojik çelişki hakkında bkz. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 53; Dalton, *East Christian Art*, 109, n. I.

194 *Die Menasstadt*, I.

lanmış olabilir. Bu kiliseler VI. yüzyılda Justinianos tarafından yeniden inşa ettirildi. V. yüzyılda başka bir kilise –şimdi bir cami, İmrahor Camii– Studion'lu Aziz Yuhanna Bazilikası, yeni başkent Konstantinopolis'i süsledi.

Erken dönem Bizans sanatına ait birçok eser, imparatorluğun batı bölümünde muhafaza edildi. Selanik'teki kiliseler, (IV. yüzyılın erken dönemlerinde) Dalmaçya, Spalato'daki Diocletianus'un sarayı, görünüşe göre V. yüzyılın sonlarına ait olduğu düşünülen Roma-S. Maria Antiqua'daki bazı resimler,[195] Galla Placidia mozolesi ve V. yüzyıl Ravenna'sındaki Ortodoks vaftizhanesi ile Kuzey Afrika'daki bazı eserler bunlardandır.

Sanat tarihi açısından IV. ve V. yüzyıllar, "başkentin, kendi varlığının tam olarak bilincine vardığı ve rehberlik yapacak gücü kendisinde hissettiği" ve haklı bir şekilde Bizans Sanatı'nın İlk Altın Çağı diye tasvir edilen Büyük Justinianos dönemi için bir hazırlık evresi olarak değerlendirilebilir.[196]

195 Dalton, *East Christian Art*, 249. Karş. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 352.
196 Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, 10.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK JUSTİNİANOS VE ONUN HALEFLERİ (518-610)

Zeno ve Anastasios'un halefleri dış meselelerde olduğu gibi din politikalarında da, kendilerinden önce imparatorluk tahtında oturmuş olan bu iki imparatorun izledikleri politikaların tam zıttını takip ettiler ve yüzlerini Doğu'dan Batı'ya çevirdiler.

518'den 578'e kadar olan zaman diliminde, imparatorluk tahtına şu kişiler geçti: İhtiyar Justinus (518-27), Excubitor[1] Kontu ve saray muhafızlarının komutanıydı ve salt bir tesadüf sonucunda Anastasios'un ölümünden sonra imparatorluk tahtına seçildi; onun meşhur yeğeni Büyük Justinianos (527-65); Büyük Justinianos'un yeğeni ve Genç Justinus diye isimlendirilecek olan II. Justinus (565-78).

Justinus ve Justinianos isimleri, birçok araştırmacının nezdinde tarihi bir gerçeklik olarak kabul gören ve bu isimlerin Slavca kökenlerinden kaynaklanan bir problemle çok yakın biçimde ilintilendirilmiştir. Bu teori, Justinianos'un öğretmeni olan başrahip Theofilos tarafından yazılan ve XVII. yüzyılın başlarında Vatikan Kütüphanesi'nin müdürü Nicholas Alemannus tarafından yayımlanan *İmparator Justinianos'un Hayatı* isimli eserin üzerine inşa edilmiştir. Bu kitapta Justinianos ile akrabalarına kendi memleketlerinde bilinen ve Slav araştırmaları alanında yüksek otoriteye sahip kişilerin nazarında Slavca olan isimler verilmiştir. Örnek olarak Justinianos'un ismi "doğruluk, adalet" anlamındaki Upravda'dır. Alemannus tarafından kullanılan nüsha, XIX. yüzyıl sonlarında (1883) bulundu ve İngiliz araştırmacı Bryce tarafından bu nüshanın üzerinde araştırmalar yapıldı. Bryce, bu eserin XVII. yüzyılda meydana getirildiğini ve tarihi bir değere haiz olmayıp tamamen hayal ürünü olduğunu ispatladı. Bu nedenledir ki, Justinianos'un Slav kökenli olduğuna dair teori günümüz itibariyle bir köşeye atılmalıdır.[2] Justinus ve Justinianos muh-

---

1 Excubitorlar Bizans muhafız birliği içerisinde bir alaydı.

2 J. Bryce, "Life of Justinian by Theophilus," *Archivio della Reale Società Romana di Storia Patria*, X (1887), 137-71; ayrıca, *English Historical Review*, II (1887), 657-84.

temelen İlliryalı ve belki de Arnavuttu. Justinianos, Yukarı Makedonya'da bugün Üsküp diye adlandırılan bölgede, Arnavutluk sınırından çok da uzak olmayan köylerden birinde dünyaya geldi. Bazı araştırmacılar, Justinianos'un aile köklerini Dardania'daki, yani Yukarı Makedonya'daki Roma kolonisinde yaşayanlara dayandırır.[3] Bu dönemin ilk üç imparatoru bundan dolayı, dilleri Latince olan ve elbette Romalılaşmış İlliryalı veya Arnavuttu.

İradesi zayıf ve çocuğu olmayan II. Justinus, orduda bir komutan olan ve Caesar olarak tayin olunacak olan Trakyalı Tiberius'u evlatlık edindi. Bu olayda II. Justinus, samimiyetinin ve pişmanlığının sesine yansıdığı ve çağdaşları üzerinde derin bir etki bırakan ilginç bir konuşma yaptı.[4] Orada bulunan kâtipler tarafından hemen kaydedildiği için bu konuşmanın metni ilk haliyle muhafaza edilmiş oldu. II. Justinus'un ölümünden sonra Tiberius hüküm sürdü (578-82) ve II. Tiberius ismiyle anıldı. Onun ölümüyle Justinianos hanedanı son buldu. Çünkü onun yerine imparatorluk tahtına kız kardeşinin eşi Mavrikios geçti (582-602). Mavrikios'un kökeni hakkında kaynaklar farklı görüşler belirtmektedir. Bazıları onun ve ailesinin yurdu olarak uzaklardaki Kapadokya'daki Arabissus'u[5] öne sürerken; diğerleri her ne kadar onu hâlâ Kapadokyalı olarak isimlendirseler de onun Bizans imparatorluk tahtındaki ilk Yunan olduğunu iddia ederler.[6] Kavramlar konusunda burada bir terslik yoktur, çünkü Mavrikios gerçekten de Kapadokya'da doğmuş olmakla birlikte Yunan bir aileden gelmesi muhtemeldir.[7] Fakat başka bir kaynak onun hâlâ bir Romalı olduğunu iddia eder.[8] J. A. Kulakovsky, Kapadokya'nın yerel halkının Ermeni olmasından dolayı Mavrikios'un Ermeni kökenli olma ihtimali üzerinde

---

3 C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 36. J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, II, 18, n. 3. Justinianos'un kökeni hakkında Bkz. A. A. Vasiliev, "The Problem of Justinian's Slavic Origin," *Vizantiysky Vremennik*, I (1894), 469-92. Justinianos'un kökeni hakkında son dönemde yayımlanmış pek çok makale vardır.

4 Konuşma metni tekrar basıldı, Theophylact Simocatta, *Historia*, III; ed. C. de Boor, 132-33. Evagrius, *Historia ecclesiastica*, V, 13; ed. J. Bidez ve L. Parmentier, 208-209. John of Ephesus, *Ecclesiastical History*, III, 5; terc. R. Payne-Smith, 172-76; çev. E. W. Brooks, 93-94. Bir Rus tarihçisi olan V. Valdenberg'in bu söylev üzerine yazılan enterasan bir makale de bu üç yazarın kaleme aldıkları metinlerin aslında aynı konuşmanın üç farklı versiyonu olduğunu ileri sürmüştür: "An Oration of Justin II to Tiberius," *Bulletin de l'Académie des sciences de l'Union des Republiques socialistes sovietiques*, No. 2 (1928), 129. İngilizce çev. Bury, *Later Roman Empire*, II, 77-78.

5 Evagrii, *Historia ecclesiastica*, V, 19. John of Ephesus, *Ecclesiastical History*, V, 21; terc. Payne-Smith, 361.

6 "Pauli Diaconti," *Historia Langobardorum*, III, 15.

7 E. Stein, *Studienaus Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus*, 100, n. 2.

8 Evagrii, *Historia ecclesiastica*, V, 19.

durmuştu.[9] Mavrikios bu dönemin son imparatoru olan Trakyalı tiran Fokas (602-10) tarafından imparatorluk tahtından indirildi.

I. JUSTİNUS

İmparatorluk tahtına çıkışından hemen sonra, I. Justinus kendisinden önceki iki imparatorun takip ettiği din politikasından ayrıldı, açıktan açığa Kalkedon Konsili kararlarını takip edenlerin yanında yer aldı ve Monofizit öğretinin takipçilerine karşı sert önlemler alıp onları takibe aldı. Roma'yla barışçıl ilişkiler kuruldu ve Zeno zamanında Henoticon nedeniyle ortaya çıkan Ortodoks ve Katolik kiliseleri arasındaki anlaşmazlıklar son buldu. Bu dönemin imparatorlarının takip ettikleri din politikası, Ortodoksluk üzerine bina edildi. Bu durum, Doğudaki eyaletleri imparatorluktan bir kat daha uzaklaştırdı. Amcası Justinus'un zamanında, onun hükümdarlığının ilk yıllarından itibaren etkisi güçlü bir biçimde hissedilen Justinianos'un 520 yılında Papa Hormisdas'a hitaben yazdığı mektupta, çok ilginç bir biçimde ona karşı yumuşak bir tavrın emareleri görüldü. Mektubunda kilise karşıtlarına nazik bir şekilde davranılmasını önerdi: "Halkı, Yüce Efendimize zulüm ve kan dökerek değil aksine sabırla döndüreceksiniz. Yoksa onların ruhlarını kazanmaya çalışırken birçok bedeni ve elbette o bedenler içindeki ruhu kaybedebiliriz. Çünkü yanlışlıkları uzun vadede yumuşaklık ve merhametle düzeltmek uygundur. Böyle bir yolda eski hastalıkları tedavi etmeye hevesli ve övgüye layık olan bir doktor böylece yeni yaraların açılmasına sebebiyet vermez."[10] Sonraki yıllarda verdiği tavsiyeyi kendisi tutmayan Justinianos'tan böyle sözleri duymak gerçekten çok ilginçtir.

İlk bakışta Justinus'un uzaklardaki Habeşistan Axum krallığıyla olan ilişkilerinde bazı tutarsızlıklar görülür. Yahudiliğin hamisi Yemen kralına karşı verdiği savaşta, Justinus ve Justinianos'un etkili desteği sayesinde Habeşistan Kralı, Güneybatı Arabistan'da, yani Yemen'de konuşlu Bab-el Mandeb Boğazı üzerinde sağlam bir köprübaşı elde edip ülkesinde Hıristiyanlığı yeniden kurmuştu. Kalkedon Konsili'nin aldığı kararların sıkı bir takipçisi olan ve kendi imparatorluğu bünyesindeki Monofizitlere karşı sert tedbirlere başvuran Ortodoks Justinus'u, Monofizit Habeşistan kralının desteklemesi ilk bakışta şaşırtıcıdır. Fakat imparatorluğun resmi sınırları dışında Bizans imparatoru, kendi inandığı öğretiyle paralellik arz

9 *History of Byzantium*, II, 419.

10 *Collectio Avellana*, no. 196, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, XXXV (1895), 655-56.

etsin veya etmesin, genel anlamda Hıristiyanlığı korumuştur. Dış politika açısından Bizans imparatorları Hıristiyanlık adına her kazancı esasen siyasi ve muhtemelen de ekonomik avantaj olarak algıladılar.

Justinus ve Habeşistan kralı arasındaki bu uzlaşının sonraki dönemlerde umulmayan bir yansıması vardı. XIV. yüzyıl Habeşistan'ında Habeşistan edebiyatının en önemli eserlerinden birisi derlendi. Bu eser çok ilginç destanları muhtevasında bulunduran *Kebra Nagast*, yani "Kralların İhtişamı" idi. Bu esere göre Habeşistan'da hükümran olan hanedanın kökleri Süleyman ve Saba Melikesi'ne kadar uzanmaktaydı ve günümüzde Habeşliler dünyadaki en eski geçmişe sahip hanedan tarafından yönetildiklerini iddia ederler. *Kebra Nagast*'a göre Habeşliler seçilmiş bir halk, yani İsrail'di. Onların krallıkları statü olarak Roma İmparatorluğu'ndan yüksektir. Roma imparatoru Justinus ve Habeşistan Kralı Kaleb, Kudüs'te bir araya gelecek ve dünya hâkimiyetini kendi aralarında bölüşecektir. Bu olağandışı ilginçliğe sahip efsane, I. Justinus döneminin Habeşistan'daki tarih geleneği üzerinde bıraktığı derin etkiyi açıkça göstermektedir.[11]

JUSTİNİANOS VE THEODORA'NIN DÖNEMİ

Justinus'un yeğeni olan Justinianos (527-65) bir bütün olarak bu dönemin merkez figürüydü. Onun ismi, Bizans tarihinde çok enteresan bir yere sahip ve yetenekli bir kadın olan Theodora'yla yakından ilişkilendirilir. Justinianos dönemi tarihçilerinden Prokopius'un *Gizli Tarih* isimli eserinde, Theodora'nın gençlik yılları sapkınlıklarla, amfi tiyatrodaki ayıların bakıcısının kızı olarak, o dönemin ahlaken bozuk atmosferi içerisinde yaşamış biri ve aşkını birçok adama özgürce vermiş bir kadın olarak abartılı bir dekorda yansıtılmıştır. Tabiat ona güzellik, zarafet, akıl ve espri kabiliyeti bahşetmişti. Bir tarihçiye göre (Diehl) "Theodora Konstantinopolis'i eğlendirmiş, cezbetmiş ve skandallar çıkartmıştır."[12]

Prokopius'un anlattığına göre, sokakta ona sokulmamak için kenara çekilirlerdi, çünkü eğer ona kazara dokunsalar bile bu dokunuşun onların elbiselerini lekeleyeceğinden çekinirlerdi.[13] Fakat geleceğin imparatoriçesi hakkındaki bütün bu karanlık ayrıntılar, kuşkuyla karşılanmalıdır, çünkü bu bilgilerin tamamı, yazmış olduğu *Gizli Tarih*'te asıl amacı Justinianos ve Theodora'yı karalamak olan Prokopius'tan alınmadır. Hayatının

11 Bkz. A. A. Vasiliev, "Justin I (518-27) ve Abyssinia," *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIII (1933), 67-77. Ayrıca, aynı yazar, *Justin the First*, 299-302.

12 Charles Diehl, *Figures byzantines*, I, 56; İngilizce çev. H. Bell, *Byzantine Portraits*, 54.

13 *Historia arcana*, 9, 25; ed. J. Haury, 60-61.

fırtınalı geçen ilk yıllarından sonra Theodora, Konstantinopolis'te gözden kaybolur ve bir süreliğine Afrika'da kalır. Konstantinopolis'e geri döndüğündeyse artık o eski hafifmeşrep kadın değildir. Justinianos onu ilk gördüğünde Theodora sahneleri bırakmış, zamanının çoğunu yün eğirmeye ayırıp dini meseleler hakkında kafa yorduğu münzevi bir hayata başlamıştı. Onun güzelliği Justinianos'u müthiş derecede etkilemiş ve bunun üzerine onu saraya aldırtmış, ardından patrisyen olarak tayin etmiş ve sonra da onunla evlenmişti.

Justinianos'un imparatorluk tahtına çıkmasıyla birlikte Theodora da imparatoriçe ilan edildi. Theodora kısa zaman içerisinde bu yeni ve yüksek mevki için yeterli olduğunu kanıtladı. Kocasına sadık bir eş olarak kalırken, devlet işlerine büyük bir alaka gösterdi. Justinianos'un aldığı bütün kararlarda, keskin öngörüleri sayesinde çok büyük bir etkisi oldu. Sonraki bölümlerde incelenecek olan 532 yılında patlak veren isyan esnasında en önemli rollerden birisini ifa etti. Soğukkanlılıkla uygulamaya koyduğu icraatlar ve sıra dışı enerjisiyle belki de imparatorluğu daha büyük bir kargaşa içine düşmekten kurtardı.

Din mevzusunda açıkça Monofizitçiliği destekledi ve bundan dolayı mütereddit eşinin tam zıttı bir tutum sergiledi. Justinianos uzun hükümdarlık dönemi boyunca, her ne kadar Monofizitçilik lehinde tavizler vermişse de, Ortodoks öğretinin sıkı bir takipçisiydi. Theodora, imparatorluk için hayati önemi bulunan Monofizit Doğu eyaletlerinin değeri konusunda eşi Justinianos'tan daha fazla feraset sahibiydi ve bu nedenle Doğudaki bu eyaletlerle kesin şekilde barışçıl ilişkiler kurmayı hedefledi. Theodora, Justinianos'un ölümünden çok önce bir tarih olan 548 yılında kanserden öldü.[14] Yapılış tarihi VI. yüzyıl gibi erken bir tarihe uzanan Ravenna'daki Aziz Vitale Kilisesinin meşhur mozaiklerinde Theodora, etrafında maiyeti olduğu halde imparatoriçe elbiseleri içerisinde resmedilmiştir. Theodora ile çağdaş olan kilise tarihçileri ve daha sonraki dönemlerde yaşamış olan kilise tarihçileri onun karakteri konusunda hayli sert bir tutum sergilediler. Buna rağmen Ortodoks takvimine göre 14 Kasım "Ortodoks imparator Justinianos'un vefatı ve imparatoriçe Theodora'nın günü" olarak kutlanır.[15] Theodora Havariyyun Kilisesinde gömülüdür.

---

14 Victoris Tonnennensis, *Chronica*, s. a. 549: Theodora Augusta Chalcedonsis synodi inimica canceris plaga corpore toto perfusa vitam prodigiose finivit; *Chronica Minora*, ed. T. Mommsen, II, 202'nin içerisinde.

15 Arch. Sergius, *The Complete Liturgical Calendar (Menelogion) of the Orient* (2. ed., 1901), II, ı, 354.

Justinianos'un Dış Politikası ve İdeolojisi

Justinianos'un yaptığı sayısız savaşın bir kısmı saldırı bir kısmıysa savunma amaçlıdır. Saldırı amaçlı olanlar Batı Avrupa kökenli Germen devletlerine karşı yapılmıştır. Savunma amaçlı olanlarsa doğuda Perslere, kuzeyde de Slavlara karşı yapılmıştır.

Ana birlikler, Bizans ordusunun askeri faaliyetlerinin başarıyla taçlandırıldığı Batıya yönlendirilmişti. Vandallar, Ostrogotlar ve kısmen Vizigotlar Bizans imparatoruna boyu eğmek zorunda kalmıştı. Akdeniz neredeyse tamamen bir Bizans gölü haline getirilmişti. Justinianos yayımladığı buyruklarında kendisini "Allamanların, Gotların, Frankların, Germenlerin, Anticlerin, Alanların, Vandalların ve Afrikalıların Sezarı Flavius Justinianos" olarak tanıtmıştı. Fakat bu dış ihtişamın bir de arka yüzü vardı. Elde edilen bu başarı imparatorluğa pahalıya mal olmuştu, çünkü bu başarı Bizans'taki ekonomik durumun tamamen bitme noktasına gelmesiyle sonuçlanmıştı. Ordunun batıya sevk edilmesi aslında imparatorluğun doğusunu ve kuzeyini Perslerin, Slavların, Hunların saldırılarına açık bir hale getirmişti.

Justinianos'un gözünde, imparatorluğun asıl düşmanı Germenlerdi. Böylelikle VI. yüzyılda Germen meselesi Bizans İmparatorluğu'nun bünyesinde bir kez daha zuhur etti. Fakat bu sefer küçük bir farkla ki; o da V. yüzyılda Germenler imparatorluğa saldırıyorlardı, VI. yüzyıldaysa imparatorluk Germenler üzerinde baskı uyguladı.

Justinianos, imparatorluk tahtına, kendisinin hem Romalıların hem de Hıristiyanların imparatoru olduğu düşüncesiyle çıkmıştı. Kendisini Roma sezarlarının vârisi olarak gören Justinianos'un hedefi, imparatorluk sınırlarını, tıpkı I ve II. yüzyıllardaki sınırlarına dek genişleterek imparatorluğu yeniden bütün haline getirmekti. Hıristiyan bir idareci olarak, Aryan olan Germenlerin Ortodoks nüfus üzerine baskı uygulamasına müsaade edemezdi. Konstantinopolis'teki yöneticilerin, sezarların yasal vârisleri olmalarından dolayı, o dönemde barbarların işgali altında bulunan Batı Avrupa üzerinde hakları vardı. Germen kralları, Bizans imparatorlarının tebaasıydı ve kendilerine Batı Avrupa'daki yönetim hakkı Bizans imparatorları tarafından verilmişti. Frank kralı Clovis "konsül" unvanını Anastasios'tan almıştı. Ostrogot kralı Teodorik'e de krallığı için gereken resmen tanınmışlık statüsü yine Anastasios tarafından verilmişti. Justinianos Gotlara karşı savaş açmaya karar verdiğinde: "Bize ait olan İtalya'yı zor kullanarak gasp eden Gotlar onu tekrar bize vermeyi reddetti"[16] diye yazmıştı. Justinianos kendisini, Roma İmparatorluğu sınırları içerisindeki bütün yöne-

16 Procopius, *De bello gothico*, I, 5, 8; ed. J. Haury, II, 26.

ticilerin doğal hükümdarı olarak kabul etti. Hıristiyan bir imparator olarak da kendisini Hıristiyan inancının hem sapkınlar hem de pagan inanca mensup olanlar arasında propagandasının yapılması görevine adadı. IV. yüzyılda Eusebius tarafından dillendirilen bu teori VI. yüzyılda hâlâ canlılığını muhafaza etmekteydi. Justinianos'un görevi hususunda sahip olduğu bu inancın merkezinde, yayımladığı bir buyrukta ifade ettiği üzere "bir zamanlar sınırları iki okyanusa kadar uzanmış, fakat Romalıların ihmali neticesinde kaybedilmiş"[17] olan birleşik Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurmak vardı. Bu eski teoriden, Justinianos'un zihninde, tekrar bir bütün haline getirilmiş olan imparatorluk bünyesindeki sapkınlar arasında olduğu gibi pagan halklar arasında da Hıristiyanlık inancını tanıtma ideali vücut bulmuştu. Justinianos'un ideolojisi işte böylesine her şeyi kapsayan ve bilinen dünyayı fethetmeyi hayal eden bir Haçlı zihniyetiydi.

Fakat şu unutulmamalı ki, Justinianos'un eski Roma İmparatorluğu'na ait topraklar üzerindeki hak iddiası, sadece ona özgü bir düşünce değildi. Bu, barbarların işgali altındaki yerel halkın gözünde de çok doğal bir olguydu. Aryanların eline geçmiş yörelerin halkı Justinianos'u tek kurtarıcıları olarak görmekteydi. Özellikle Vandalların kontrolü altındaki Kuzey Afrika'daki hayat şartları, barbarların yerel Ortodoks halka uyguladıkları zulüm, ruhban sınıfının çoğunu hapse atıp onların mallarının büyük bölümüne el koymaları nedeniyle zordu. İçlerinde pek çok Ortodoks piskoposun bulunduğu sığınmacı ve sürgün kafilesi Konstantinopolis'e gelerek imparatoru Vandallara karşı sefere çıkması konusunda ikna etmeye çalıştılar. Bunu yaparken de, bu sefer düzenlendiği takdirde bölgede büyük bir yerel ayaklanmanın olacağı konusunda teminat verdiler.

Buna benzer bir durum, takip ettiği dini hoşgörü politikasına ve Roma medeniyetine karşı sempati duyan Teodorik'in uzun hükümdarlık yıllarına rağmen, İtalya'da da mevcuttu. Yerel halk barbarlara karşı gizliden gizliye hoşnutsuzluğunu muhafaza ediyor, kendilerini bu yeni gelenlerin esaretinden kurtarıp Ortodoks inancını tekrar kurması için Konstantinopolis'ten hâlâ yardım bekliyorlardı.

Daha ilginciyse barbar toplulukların kralları, imparatorun iddialı planlarını hayata geçirmesi konusunda sanki ona yardım ettiler. imparatora karşı besledikleri derin hürmeti ifade etmeye, çeşitli yollarla ona olan itaatlerini göstermeye, herhangi araçla olursa olsun yüksek kademelerde rütbe elde etmek için çabalamaya ve imparatorun suretini sikkelerin üzerine bastırmaya devam ettiler. Fransız araştırmacı Diehl'in[18]

17 Justinian, *Novellae Constitutiones*, No. 30 (44), II; ed. K. E. Zachariä von Lingenthal, I, 276.

18 *Justinien et la civilisation byzantine au VI. siècle*, 137.

dediği üzere, Vizigot bir liderin: "İmparator şüphe yok ki dünya üzerindeki Tanrı'dır ve her kim ona karşı gelirse kendi kanına ihanet etmiştir"[19] sözlerini seve seve tekrar ederlerdi.

Her ne kadar Afrika ve İtalya'daki durum Justinianos'un lehindeyse de Vandallara ve Ostrogotlara karşı açılan savaşlar oldukça zorlu ve uzun süreli olmuştu.

Vandallar, Ostrogotlar, Vizigotlarla Yapılan Savaşlar ve Bu Savaşların Sonuçları; Persler, Slavlar: Vandallara karşı yapılan sefer hiç kolay olmadı. Bu sefer için büyük bir ordunun deniz yoluyla Afrika'ya sevki gerekiyordu. Bu ordu, V. yüzyıl ortalarında bile Roma'ya akınlar düzenleyebilen ve güçlü bir donanmaya sahip düşmanla mücadele etmek zorundaydı. Bunun yanında başlıca askeri birliklerin batıya sevk edilmesinin özellikle de imparatorluğun en tehlikeli düşmanı olan ve Konstantinopolis ile sürekli savaş hali içerisinde bulunan Persler göz önünde bulundurulduğunda, doğu sınırları açısından ciddi sonuçları vardı. Prokopius, Afrika'ya düzenlenecek seferin ilk kez tartışıldığı meclisle ilgili ilginç bilgiler verir.[20] İmparatorluğun en sadık memurları, olası bir seferin başarıyla sonuçlanması hususundaki şüphelerini ifade etmiş ve bu seferin iptalini önermişlerdi. Justinianos da tereddüt etmeye başlamıştı, fakat sonunda bu tereddütünün etkisinden kurtuldu ve ilk planında ısrarcı oldu. Afrika üzerine yapılacak sefere kesin olarak karar verildi. Bu esnada Pers sarayında bir değişiklik meydana geldi ve 532 yılında Justinianos yeni Pers kralıyla, her yıl Pers kralına haraç vermek gibi Bizans İmparatorluğu açısından küçük düşürücü maddelerin olduğu bir antlaşmayla "ebedi" bir barış antlaşması imzaladı. Fakat bu antlaşma Justinianos'un hem doğuda hem de kuzeyde daha serbest hareket etmesine olanak sağlayacaktı. Kalabalık ordusunun ve donanmasının başına yetenekli General Belisarius'u tayin etti. Belisarius imparatorun askeri faaliyetlerinde en önemli yardımcısıydı ve ordunun başına tayin edilmeden kısa süre önce, daha sonra bahsini edeceğimiz tehlikeli *Nika* ayaklanmasını bastırmakta başarılı olmuştu.

O dönemde Vandallar ve Ostrogotlar, eski günlerde olduğu gibi tehlike arz edecek durumda değillerdi. İnsanı takatten düşüren güney iklimine alışkın olmadıkları ve Roma medeniyetinin etkisi altına girmiş oldukları için kısa süre içerisinde eskiden sahip oldukları gücü kaybetmişlerdi. Germenler bağlı oldukları Aryan öğretisinden dolayı yerel halkla dostane ilişkiler geliştiremediler. Berberi kabilelerin ardı arkası kesilmeyen

19 Jordanis, *Getica*, XXVIII; ed. T. Mommsen, 95.

20 *De bello vandalico*, I, 10; ed. Haury, I, 355-66; İngilizce terc. H. B. Dewing, II, 90-101.

isyanları da Vandalların güç kaybetmesinde etkili oldu. Justinianos'un mevcut koşullar hakkında kuvvetli öngörüleri vardı ve maharetli bir diplomasiyle Vandallar arasındaki anlaşmazlığı daha da körükledi. Böylece Germen krallıkların kendisine karşı ittifak oluşturma ihtimallerini iyice ortadan kaldırdı. Çünkü Ostrogotlar ile Vandalların arası iyi değildi; Ortodoks Franklar, Ostrogotlar ile sürekli bir mücadele içindeydiler ve İspanya'daki Ostrogotlar bu savaş içerisinde rol almak için çok uzak bir coğrafyadaydılar. Bunların hepsi Justinianos'u düşmanlarını birer birer yenebileceği konusunda cesaretlendirdi.

Vandallarla yapılan savaş zaman zaman bazı barış dönemleri olmakla birlikte 533'ten 548'e kadar devam etti.[21] Belisarius birçok parlak zafer neticesinde Vandalları kısa sürede dize getirdi ve ardından Justinianos artık muzafferane bir biçimde "Tanrı, rahmeti neticesinde, bize sadece Afrika ve onun eyaletlerindeki savaşı bitirmeyi değil, aynı zamanda Vandalları Roma'yı işgal ettiklerinde çaldıkları imparatorluk sembollerini de bahşetti," diyebildi.[22] Savaşın sona erdiğini göz önünde bulundurarak imparator, Belisarius'u ve ordunun büyük bölümünü Konstantinopolis'e geri çağırdı. Ama hemen ardından yerel Berberi kabileler büyük bir isyan başlattılar ve geride kalan birlikler zorlu bir mücadeleye girişmek mecburiyetinde kaldılar. Belisarius'un halefi olan Solomon tek kelimeyle hezimete uğradı ve öldürüldü. Bu yıpratıcı savaş 548 yılına, yani imparatorluk otoritesi, yetenekli bir general olduğu kadar maharetli bir diplomat da olan Johannes Troglita sayesinde elde edilen ezici bir galibiyet neticesinde yeniden kurulana kadar devam etti. Afrika'nın imparatorluk tarafından yeniden ele geçirilmesi hususunda bir üçüncü kahraman olarak yaklaşık on dört yıl sürecek bir sükûnet sürecini sağlama aldı. Onun faaliyetleri, o dönemde yaşamış Afrikalı şair Corippus'un tarihi çalışması *Iohannis*'te anlatılmıştır.[23]

Bu fetihler, Justinianos'un beklentilerini tam manasıyla tatmin etmemişti. Çünkü Kuzey Afrika'nın batı bölümünü oluşturan ve Atlantik okyanusuna bağlantısı olan kısım, Herkül Sütunları yakınlarındaki Septum Kalesi (Şimdi İspanyol Kalesi, Ceuta) hariç, tekrar ele geçirilememişti. Bununla birlikte Kuzey Afrika'nın büyük kısmı, Korsika, Sardinya ve Balear adaları imparatorluk bünyesine katılmıştı ve Justinianos buralarda düzenin yeniden sağlanması için büyük çabalar harcadı. Bugün bile sayısız

21 Bu savaş hakkında Bkz. Charles Diehl, *L'Afrique byzantine*, 3-33, 333-81. Diehl, *Justinien*, 173-80. W. Holmes, *The Age of Justinian and Theodora* (2. ed., 1912), II, 489-526. Bury, *Later Roman Empire*, II, 124-48.

22 *Codex Justinianos*, I, 27, 1, 7.

23 Bkz. Bury, *Later Roman Empire*, II, 147.

Bizans kalesine ve istihkâmlarına ait kalıntılar imparatorun bu adaların savunması için gösterdiği üstün gayrete şahitlik etmektedirler.

Vandallara karşı yapılan savaştan bir kat daha zorlu olan ve Ostrogotlara karşı yapılan savaş da, arada barış dönemleri olmakla birlikte 535'ten 554'e kadar devam etti. İlk on üç yılda bu savaş Vandallara karşı yapılan savaşla birlikte yürütüldü. Justinianos askeri faaliyetlerine, Ostrogotların içinde bulunduğu iç savaşa müdahil olarak başlattı. Ordulardan birisi, o dönemlerde Ostrogot krallığının bir parçasını teşkil eden Dalmaçya'ya saldırdı. Başında Belisarius'un bulunduğu ve deniz yoluyla sevk edilen bir orduysa Sicilya'yı herhangi bir zorlukla karşılaşmadan işgal etti. Bu ordu hemen ardından İtalya'ya sevk edildiğinde Napoli ve Roma'yı fethetti. Bundan hemen sonra, yani 540'da Ostrogotların başkenti Ravenna kapılarını Belisarius'a açtı. Kısa süre sonra Belisarius, yanında tutsak Ostrogot kralıyla birlikte Konstantinopolis'e girmek üzere İtalya'dan ayrıldı. Justinianos'un sahip olduğu "Africanus ve Vandalicus" unvanlarına "Gothicus" unvanı da eklenmiş oldu. İtalya böylece Bizans İmparatorluğu tarafından kesin biçimde fethedilmiş görüntüsü sunuyordu.

Bununla birlikte tam bu esnada Gotlar arasında, Ostrogotların bağımsızlığının son savunucusu olan, enerjik ve yetenekli kral Totila sahneye çıktı. Hızlı ve kararlı bir şekilde attığı adımlar durumu tersine çevirdi. Totila'nın askeri başarıları öyle büyüktü ki Belisarius onunla başa çıkması için İran'dan geri çağrıldı ve komutayı ele almak üzere İtalya'ya gönderildi, fakat Belisarius durumu kontrol altına alabilecek durumda değildi. Hızlı bir biçimde Bizans ordusu tarafından İtalya'da ve adalarda elde edilen topraklar Ostrogotlar tarafından ele geçirildi. Romalılar ve Ostrogotlar arasında birkaç kez el değiştiren talihsiz Roma şehri bir enkaz yığını haline geldi. Belisarius'un başarısızlığı, yetenekli bir başka general ve Belisarius'un halefi olan Narses'in ordunun başına geçmesine vesile oldu. Narses, büyük askeri beceriler gerektiren birçok manevranın neticesinde Gotları yenmekte başarı kaydetti. Totila'nın ordusu 552'de Umbria'da yapılan Busta Gallorum Savaşı'nda yenilgiye uğratıldı. Totilla kaçmayı başardı, fakat bu bir işe yaramadı.[24] "Kanlı elbiseleri ve kıymetli taşlarla süslü tacı Narses'e verildi ve o da bunları, artık Totila'nın imparatorun gücünü sıkıntıya uğratamayacağının delili olarak, imparatorun ayakları dibine serileceği Konstantinopolis'e gönderdi."[25] Yirmi dört yıl süren yıkıcı savaşların sonrasında, 554 yılında İtalya, Dalmaçya ve Sicilya yeniden imparatorluk topraklarına dahil edildi. Aynı yıl Justinianos

24 Bu savaş hakkında en ayrıntılı kayıt için Bkz. Bury, *Later Roman Empire*, II, 261-69, 288-91.

25 *Chronicle of John Malalas*, 486. Theophanes *Chronographia* s. a. 6044; ed. C. de Boor, 228. Bkz. Bury *Later Roman Empire*, II, 268.

tarafından yayımlanan pragmatik yaptırım ile Ostrogotlar tarafından, İtalya'daki yerel toprak maliklerinin ve kilisenin elinden alınan topraklar tekrar kendilerine iade edildi ve önceden sahip oldukları bütün ayrıcalıklara yine sahip oldular. Bu buyruk ayrıca mahvolmuş halkın üzerindeki yükü hafifletmek için alınacak birçok tedbirin de altını çizmekteydi. Fakat Ostrogotlarla yapılan savaş İtalya'daki endüstri ve ticaretin gelişmesini uzun süre engelledi. Çalışacak insan gücünün yetersiz olması nedeniyle İtalya'da pek çok arazide ziraat yapılamadı. Bir süreliğine Roma, siyasi yönden değeri olmayan ikinci sınıf bir şehir olarak kaldı. Yine de Papa Roma'yı kendisi için bir sığınak olarak seçti.

Justinianos'un son askeri faaliyeti İber yarımadasındaki Vizigotlara karşı yapıldı. Vizigot tahtında hak iddia edenler arasında gerçekleşen iç savaştan yararlanarak, 550 yılında donanmasını İspanya'ya gönderdi. Her ne kadar bu donanmanın silah, araç ve gereçleri üst seviye değilse de hatırı sayılır bir başarı elde etti. Sahil şeridindeki birçok kent ve kale ele geçirildi ve nihayetinde Justinianos, Kartaca, Malaga, Kurtuba gibi kentler de dahil olmak üzere yarımadanın güneydoğu bölümü ele geçirerek, doğuda Kartaca'nın, batıdaysa San Vincent Burnu'nun ötelerine kadar topraklarını genişletmeyi başardı.[26] Bazı düzenlemelerle İspanya'da imparatorluğa bağlı eyalet sistemi tekrar kuruldu ve yaklaşık yetmiş yıl boyunca Konstantinopolis'in hâkimiyeti altında kaldı. Bu eyaletin Afrika'daki yönetimden bağımsız olup olmadığı tam kesin değildir.[27] İspanya'da, Bizans sanatına ait bazı eserler ve kiliseler son zamanlarda gün ışığına çıkartıldı, fakat takdir edileceği üzere bunların çok büyük bir önemi bulunmamaktadır.[28]

Saldırı amaçlı bu savaşların sonucunda Justinianos, imparatorluk sınırlarını iki katı genişletti. Dalmaçya, İtalya, Kuzey Afrika'nın doğu kısmı (bugünkü Cezayir ve Tunus), İspanya'nın güneydoğusu, Sicilya, Sardunya, Korsika ve Balear adaları imparatorluğun parçası haline geldiler. Akdeniz tekrar gerçek anlamda bir Roma gölü haline geldi. İmparatorluğun sınırları Herkül Sütunları ya da diğer bir deyişle Gades Boğazı'ndan Fırat'a ka-

---

26 Diehl, *Justinien*, 204-206. Bury, *Later Roman Empire*, II, 287. Georgii Cyprii *Descriptio Orbis Romani*, ed. H. Gelzer, xxxii-xxxv. F. Görres, "Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanischwestgothischen Reiches (554-624)," *Byzantinische Zeitschrift*, XVI (1907), 516. E. Bouchier, *Spain under the Roman Empire*, 54-55. R. Altamira, *The Cambridge Medieval History*, II, 163-64. P. Goubert, "Byzance et l'Espagne wisigothique (554-711)," *Études byzantines*, II (1945), 5-78.

27 Bury, *Later Roman Empire*, II, 287. Goubert, "Byzance et l'Espagne," *Études byzantines*, II (1945), 76-77 (624'e kadar).

28 Bkz. J. Puigi i Cadafalch, "L'Architecture religieuse dans le domaine byzantin en Espagne," *Byzantion*, I (1924), 530.

dar uzanır hale geldi. Fakat bu muazzam başarıya rağmen, Justinianos'un elde ettikleri, beklentilerini karşılamakta yetersiz kaldı. Justinianos Batı Roma İmparatorluğu'nu tekrar ele geçirme konusunda başarısız oldu. Kuzey Afrika'nın batı kısmı, İber yarımadası, Ostrogot krallığının kuzey bölümü, Alplerin kuzeyi (eski Rhaetia ve Noricum eyaletleri) hâlâ onun hâkimiyeti dışındaydı. Galya eyaleti, Bizans İmparatorluğu'ndan tamamen bağımsız olmamakla birlikte bir ölçüde imparatorluğu mağlup etmiş, çünkü Justinianos Provence'yi Frankların kralına bırakmak zorunda kalmıştı. Şurası unutulmamalıdır ki, imparatorun gücü bu yeni fethedilmiş toprakların her birisi üzerinde eşit derecede hâkimiyet sahibi değildi. Hükümetin bu yeni fethedilmiş topraklarda kendisini tekrar güçlü bir şekilde kurulabilmesi için gerekli ne otoriteye ne de bunu sağlayacak vasıtalara sahipti. Hal böyleyken bu topraklar, ancak zor kullanılarak elde tutulmaktaydı. Bunun içindir ki Justinianos'un dıştan bakıldığında parlak bir başarı olarak görülen icraatları, gelecek için hem ekonomik hem de siyasi anlamda daha ciddi sorunları beraberinde getirmişti.

Justinianos'un savunma amaçlı yaptığı savaşları, daha az başarılı, hatta bazen küçük düşürücü sonuçları olan savaşlardı. Bu savaşlar doğuda Perslere, kuzeydeyse Slavlar ve Hunlara karşı yapıldı.

VI. yüzyılın iki büyük gücü olan Bizans İmparatorluğu ve Pers İmparatorluğu doğu sınırında, yüzyıllar boyu devam eden kanlı bir mücadeleye tutuşmuşlardı. Perslerle yapılan "ebedi" barıştan sonra yetenekli ve dirayetli bir yönetici olan Pers kralı Hüsrev Nuşirevan, Justinianos'un Batı için yaptığı muhteris planların farkına vardı ve durumdan faydalandı.[29] Sınır bölgelerinde önem arz eden çıkarlarını göz önünde bulundurarak, Bizans ile yaptığı barış antlaşmasını bozmak için Ostrogotlardan gelen ve Bizans'a karşı yardım isteyen talebi fırsat olarak kullandı.[30] Bunu ise Persler lehine biten kanlı bir savaş takip etti. Belisarius İtalya'dan geri çağrıldı, fakat o da Suriye üzerine yürüyüp Antakya'yı yağmalayıp tahrip eden Hüsrev'in ilerleyişini durduracak durumda değildi. Antakya "çok eski geçmişi ve büyük önemi olan bir şehirdi, nüfusunun çokluğu, güzelliği ve içinde barındırmış olduğu her türden zenginlik yönünden, Romalıların Do-

29 E. Stein, Chosroes'i çok yüksek bir mevkiye yerleştirmiştir. Onunla birlikte babası Kavad (Kavad)'ı da bir deha olarak tanımlamıştır. Kavad'ı, Makedonyalı Philip ve Prusyalı I. Friedrich Wilhelm ile karşılaştırmıştır. Philip ve Friedrich'in oğulları, babalarının attığı temeller üzerinde elde ettikleri başarılarla babalarını gölgede bırakmışlardı. Stein, "Ein Kapitel vom persichen und vom byzantinischen Staate," *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, I, (1920), 64.

30 Justinianos zamanındaki Pers savaşları için Bkz. *Justinian and Theodora*, II, 365-419, 584-604. Bury, *Later Roman Empire*, II, 79-123. J. Kulakovsky, *History of Byzantium*, II, 188-208.

ğuda sahip oldukları şehirlerin başında gelmekteydi."[31] İlerleyişine devam eden Hüsrev, Akdeniz kıyılarına ulaştı. Kuzeyde Persler Karadeniz'e ulaşabilmek için çaba sarf etmişlerse de, o dönemde Bizans İmparatorluğu'na bağlı Kafkasya'daki Lazica eyaletinin (şimdiki Lazistan) halkı olan Lazilerin engellemesiyle karşılaştılar. Ancak çok zorlu mücadeleler sonucunda Justinianos beş yıl sürecek bir barış antlaşması elde edebildi ve sonrasında bu barış antlaşması için her sene muazzam miktarlarda para vermek zorunda kaldı. Fakat Hüsrev bile bu süreklilik arz eden savaşlar nedeniyle yorgun düşmüştü. 561 veya 562 yılında Bizans İmparatorluğu ve Persler elli yıl sürecek bir barış antlaşması imzaladılar. Tarihçi Menander[32] bu antlaşmanın şartlarıyla yapılan müzakereler hakkında ayrıntılı ve kesinlik ifade eden bilgiler aktarmıştır. İmparator Perslere her sene yüklü miktarda para vermeyi kabul ederken Pers kralı da topraklarında yaşayan Hıristiyanlara karşı, dini propaganda yapmamaları koşuluyla toleranslı davranacağı vaadinde bulundu. Bizanslı ve Pers tüccarlar, mallarının cinsine bakılmaksızın, ticaretlerini yaparken gümrüklerin bulunduğu yerlerde bu ticari etkinlerini yürüteceklerdi. Bu antlaşma hükümleri içerisinde Bizans İmparatorluğu açısından en önemli madde, Perslerin Karadeniz'in güneydoğu kıyılarındaki Lazica eyaletinden geri çekilip burayı Romalılara bırakmasıydı. Diğer bir deyişle Persler, Karadeniz kıyılarında kendilerine sağlam bir müstahkem mevki elde etme konusunda başarısız oldular. Gerçekte büyük bir siyasi ve ekonomik öneme sahip olan bu bölge Bizans İmparatorluğu'nun tam hâkimiyeti altında kaldı.[33]

Kuzeyde ve Balkan yarımadasında yapılan savunma savaşlarının yapısı tamamen farklıydı. Kuzeyli Barbar kavimler, Bulgarlar ve Slavlar, Anastasios dönemi gibi çok eski dönemlerden beri yarımadada bulunan şehirleri harabeye çevirmişlerdi. Justinianos zamanında Slavlar ilk kez kendi orijinal adları olan *Sclavenes* ile Prokopius'un eserinde zuhur ettiler. Prokopius'un *Hun* diye isimlendirdiği kalabalık Slav ve Bulgar toplulukları neredeyse her yıl Tuna'yı geçip, Bizans topraklarına sızarak buralardaki şehir ve kasabaları yakıp yıkmaktaydılar. Bir taraftan başkent yakınlarına kadar ulaşmış ve Çanakkale'ye sızmışlardı. Diğer taraftan da Korinth Kanalı'na kadar Yunanistan içine ve batıdaysa Adriyatik deni-

31 Prokopius, *De bello persico*, II, 8, 23; ed. Haury, I, 188; ed. Dewing, I, 330-31.

32 Menandri *Excerpta*; ed. B. G. Niebuhr, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn, 1829), 346 ve sonrası. Bu koleksiyon bundan sonra Bonn ed. olarak gösterilecektir. *Excerpta historica jussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, ed. C. de Boor, I, 175 ve sonrası.

33 Antlaşmanın ayrıntılarını görmek için Bkz. K. Güterbock, *Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrectlichen Beziehtungen im Zeitalter Justinians*, 57-105. Bury, *Later Roman Empire*, II, 120-23; antlaşmanın yapıldığı yıl, 562. Stein, *Justinus II und Tiberius*, 5-6; antlaşmanın yapıldığı tarih, 561 (pp. 2 ve 28 n. 3).

zi kıyılarına dek ilerlemişlerdi. Justinianos'un hükümdarlık döneminde Slavlar ayrıca belirlenmiş bir rota uyarınca Ege kıyılarına ulaşmak için harekete geçtiler. Ege kıyılarına varma teşebbüsleri esnasında Selanik'i yakıp yıktılar. Selanik şehri ve çevresi Bizans İmparatorluğu nezdinde çok önemliydi ve burası daha sonra Balkan yarımadasında Slavların ana merkezlerinden birisi oldu. İmparatorluk birlikleri Slav işgallerine karşı umutsuzca savaştılar ve çoğunlukla da Slavları Tuna'nın öte kıyısına çekilmeye zorladılar. Fakat Slavların hepsi geri dönmedi. Diğer önemli seferlere de iştirak eden Justinianos'un birlikleri, Slavların Balkan yarımadasına her yıl düzenledikleri akınlara bir son veremedi ve böylece Slavların bir kısmı burada kaldılar. Balkan yarımadasında bu dönemdeki Slav meselesinin çıkışı konusuna değinilecektir. Bu mesele VI. yüzyıl sonlarıyla VII. yüzyılın başlarında imparatorluk için hayati bir önem arz edecekti.

Slavların yanı sıra Hun ırkının bir kolu olan Germen Gepidler ve Kotrigurlar, Balkanları kuzeyden işgal ettiler. 558-59 kışında Kotrigurlar, başlarında Zabergan olduğu halde Trakya'ya girdiler. Bir grup Yunanistan'ı yağmalamak, bir diğeri Trakya yarımadasını işgal etmek için ve süvarilerden oluşan bir diğer üçüncü grup da başlarında Zabergan olduğu halde Konstantinopolis'e doğru yola çıktılar. Ülke harabeye döndü. Konstantinopolis'te panik havası hâkim oldu. İşgale maruz kalan yerlerdeki kiliselerin değerli eşyaları ve hazineleri Konstantinopolis'e veya deniz yoluyla Boğaziçi'nin Anadolu yakasına gönderildi. Justinianos, bu krizden Konstantinopolis'i kurtarması için Belisarius'a başvurdu. Netice olarak Kotrigurlar her üç cephede de yenildiler, fakat Trakya, Makedonya ve Teselya bu işgaller neticesinde ekonomik anlamda korkunç bir darbeye maruz kaldı.[34]

Hunların oluşturduğu tehdit yalnızca Balkan yarımadasında değil, aynı zamanda Karadeniz bölgesinde bulunup kısmen Bizans İmparatorluğu'na ait olan tenha Taurica yarımadasındaki Kırım'da da hissedildi. Buradaki Cherson ve Bosporus şehirleri, yüzyıllar boyunca barbarlar tarafından kuşatılmış olmalarına rağmen Yunan medeniyetini korumalarıyla meşhurdular. İmparatorluk ile bugünkü Rusya'nın üzerinde bulunduğu topraklar arasında yapılan ticarette önemli roller oynadılar. V. yüzyılın sonlarına doğru Hunlar yarımadanın düzlüklerini işgal etmişlerdi ve buradaki Bizans'ın kazanımlarını ve Bizanslıların koruması altındaki dağlık arazide kurulu Dory şehriyle civarındaki Got yerleşim yerlerini tehdit etmekteydiler. Hun tehdidinin baskısı altındaki Justinianos buradaki birkaç kale ve istihkâmı tamir ettirip uzun bir duvar inşa ettirdi. Bir bakıma

34 Bkz. Bury, *Later Roman Empire*, II, 298-308.

Tauricus Sınırı olup başarılı bir savunma hattı olduğunu kanıtlayan[35] bu duvarın kalıntıları bugün bile görülebilmektedir.[36]

Son olarak Justinianos ve Theodora'nın sahip oldukları misyoner ruh, Mısır ile Habeşistan arasında ve Nil'in yukarı kısımlarında yaşayan Afrikalıları da görmezlikten gelmedi. Theodora'nın enerjisi ve mahareti neticesinde Nübyeliler ve onların kralı Silko, Hıristiyanlığın monofiztizm öğretisini kabul etti. Hıristiyan olan kral, Bizanslı bir general ile güçlerini birleştirip Blemyelileri de aynı inancı kabul etmeye zorladı. Bu başarısını kutlamak için Blemyelilerin tapınaklarından birisine, Burry'nin ifade ettiği üzere, "Attila'nın veya Timur'un ağzından dökülebilecek şu ifadeleri barındıran[37] bir kitabe koydurttu: "Ben Silko, Nübyelilerin ve tüm Habeşlilerin Kralı."[38]

Justinianos'un Dış Politikasının Önemi: Justinianos'un takip ettiği dış siyaseti özetlemek gerekirse şunu diyebiliriz ki, Justinianos'un umutlarını ve projelerini gerçekleştirmek için yaptığı ve bu konuda başarısızlığa uğrayan sonu gelmez ve yıpratıcı savaşlar genel anlamda imparatorluk için ölümcül sonuçlar verdi. Her şeyden önce onun devasa planları muazzam miktarlarda paranın harcanmasını gerekli kıldı. Prokopius yazdığı *Gizli Tarih*'te, belki biraz da abartıyla Anastasios'un o dönem için muazzam bir rakam olan (bugünkü değerle 65.000.000 veya 70.000.000 Amerikan Doları) 320.000 pound altın rezervi bıraktığını ve bu paranın Justinianos'un kısa süreli hükümdarlık döneminde harcandığını belirtmiştir.[39] VI. yüzyılın bir diğer tarihçisi Süryani Efesli Yohannes'e[40] göre Anastasios'un bıraktığı bu rezervin, Justinianos'un ölümünden sonra imparator olan II. Justinianos zamanında bile tamamıyla bitmediğini aktarmıştır. Fakat bu iddia doğru değildir. Anastasios zamanında hazinede bulunan para miktarı, Prokopius'un inanmamızı istediği miktardan daha azdı, fakat yine de Justinianos'un planlarını gerçekleştirmesi için hayati önemi vardı. Fakat bu bile tek başına yeterli değildi. Zaten yorgun düşmüş olan halkın omuzlarına bir de kaldırabileceğinden daha fazla vergi yükü yüklendi. İmparatorun, ordunun bakım masraflarından tasarruf ederek

35 W. Tomaschek, *Die Goen in Taurica*, 15-16. A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, 70-73. Justinianos surlarının kalıntıları yerlerinde çalışılmalıdır.

36 Vasiliev, *Goths in the Crimea*, 75. J. Kulakovsky, *The Past of the Tauris* (2. ed., 1914), 60-62. Tauris, Kırım'ın antik dönemlerdeki adıdır. Bury, *Later Roman Empire*, II, 310-12.

37 Bury, *a.g.e.*, 330.

38 *Corpus Inscriptionum Graecarum*, III, 5072 (sayfa 486). G. Lefebvre, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Egypte*, 628.

39 Procopius, *Historia arcana*, 19, 7-8; ed. Haury, 121.

40 *Ecclesiastical History*, V, 20; terc. Payne-Smith, 358; terc. Brooks, 205.

ekonomiye istikrar kazandırma teşebbüsleri ordudaki asker sayısının düşürülmesine vesile oldu ki bu da Batıda yeni fethedilmiş bölgeleri emniyetsiz hale getirdi.

Justinianos'un Romalı bakış açısından, onun Batıya gerçekleştirdiği seferler makul ve doğaldı, fakat devletin bekası ve refahı açısından bu seferler gereksiz ve tehlikeliydi. VI. yüzyılda Batı ile Doğu arasındaki uçurum öylesine büyüktü ki bu ikisini bir araya getirme fikri anakronizmden başka bir şey değildi. Gerçek bir birleşme ihtimali söz konusu bile değildi. Yeniden fethedilen bölgeler ancak silah gücüyle elde tutulabilirdi ve imparatorluğun bunu gerçekleştirebilecek ne takati ne de gerekli vasıtaları mevcuttu. Aslı astarı olmayan hülyalarla başı dönmüş olan Justinianos, Doğu sınırları ile Doğudaki eyaletler ve şehirlerin Bizans İmparatorluğu'nun hayati çıkarları için taşıdığı önemini kavrayamadı. Sadece imparatorun iradesinin dışa vurumu olan Batı seferleri, uzun vadeli sonuçlar getirmedi ve tekrar birleşik bir Roma İmparatorluğu kurma hayali, Justinianos ile birlikte –her ne kadar sonsuza kadar olmasa da– öldü.

Justinianos ve Tribonianus'un Yasa Çalışmaları

Justinianos, üstlendiği bir hayli kapsamlı olan yasa çalışmaları sayesinde evrensel bir üne kavuştu. Onun gözünde bir imparator: "Yalnızca silahların gölgesinde yücelmemeli aynı zamanda kanunlarla da donanımlı olmalıydı, ki böylelikle savaş zamanında olduğu gibi barış zamanında da doğru yönlendirilebilsin. Perişan edilmiş düşmanların üzerinde muzaffer olduğu kadar kanunların da koruyucusu olmalıydı."[41] Dahası Justinianos, Tanrı'nın, imparatorlara yasa oluşturup onları yorumlama hakkını verdiğini ve bu nedenle imparatorun göklerden bahşedilen lütuf neticesinde, kanun koyucu olması gerektiğine inanmaktaydı. Fakat çok doğaldır ki, bütün bu teorik dayanaklara rağmen, imparator aynı zamanda pratik amaçlı mülahazalar tarafından da yönlendirildi. Çünkü Justinianos, onun zamanındaki Roma kanunlarının çok karmaşık durumda olduğunun farkındaydı.

Yasama gücünün tamamen imparatorun elinde olduğu pagan Roma İmparatorluğu döneminde tek yasama şekli, kanunlar veya mevzuat olarak adlandırılan *leges*'lerin, yani imparatorun mülahazalarının yayımlanmasıydı. Bütün bunların aksine, önceki yasama faaliyetleri neticesinde oluşturulmuş kanunlar ve klasik dönemin hukukçuları tarafından geliştirilmiş olan kanunlar ise *jus vetus* (eski kanunlar) veya *jus antiquum* (eski

41 Justinianos, *Institutiones*, giriş; çev. J.T. Abdy ve B. Walker, xxi.

hukuk) olarak isimlendiriliyordu. MS III. yüzyıl ortalarından itibaren hukuk biliminde hızlı bir gerileme yaşandı. Kanunlar konusunda yapılan yayınlar, yalnızca, bütün hukuk literatürünü araştıramayacak olan yargıçlara yardım amacıyla oluşturulan ve içlerinde imparatorluk anayasasından alıntılarla evrensel şöhrete sahip hukukçuların çalışmalarından yapılan derleme çalışmalarından oluşmaya başladı. Fakat bu derlemeler haliyle kişisel tercihleri yansıtan bir yapıya sahipti ve herhangi bir resmi yaptırımı yoktu. Gerçek hayattaysa bir hâkim, bütün anayasayı gözden geçirip klasik literatürün hepsine bakmak zorundaydı. Haliyle böyle bir uğraş tek kişinin yapabileceklerinin çok üstünde bir işti. İmparatorluk anayasasının yayımlanması hususunda merkezi bir organ da mevcut değildi. Her yıl sayıca artan ve çeşitli arşivlerde muhafaza edilen bu yayınlar pratik manada kullanılamamaktaydı. Özellikle yeni yayımlanan veya değişikliğe uğrayan buyrukları takip etmek imkânsızdı. Bütün bunlar, bu buyruklara başvuracak herkesin ulaşabileceği ve toplu halde imparatorluk buyruklarını kapsayacak tek bir başlık altında imparatorluk buyruklarından müteşekkil bir derlemeye acilen ihtiyaç duyulduğunun göstergesiydi. Bu ihtiyacı karşılamaya yönelik çalışmalar Justinianos'tan önce de yapılmıştı. Justinianos'un bu yasama faaliyetlerinde özellikle daha önce meydana getirilmiş *Codex Gregorianus*, *Codex Hermogenianus* ve *Codex Theodosianus* gibi eserler çok yardımcı oldu. Klasik literatürün (*jus vetus*) kullanımını kolaylaştırmak için II. Theodosios ve onun Batıdaki muadili olan III. Valentinianus zamanında, sadece en meşhur beş hukukçunun eserlerine yetki veren bir buyruk yayımlandı. Geri kalan hukuk yazarları göz ardı edilebilirdi. Elbette bu, sadece meseleye mahsus resmi bir çözümdü, çünkü bu seçilen beş hukukçunun eserlerinde, söz konusu her durumla ilgili bir çözüm bulmak kolay değildi. Çünkü bu hukukçular da kendi aralarında birbirleriyle çelişen kararlar vermişlerdi ve bu klasik hukukçuların verdikleri kararlar çok eski dönemlere ait olduğu için o günün şartlarına ve ihtiyaçlarına cevap verecek durumda değillerdi. Hukuk sisteminin resmi yollarla tekrar revizyona tâbi tutulması ve yüzyıllar boyu süregelen gelişiminin özünü ortaya çıkarma işine büyük bir ihtiyaç duyuluyordu.

Daha önceki kanunlar yalnızca belli zaman aralığında yayımlanmış imparatorluk buyruklarını ihtiva edip hukuk literatüründen fazlaca bahsetmiyordu. Justinianos, kendi dönemine dek yayımlanmış imparatorluk buyruklarını kapsayan bir koleksiyon oluşturmak ve bunun yanında eski hukukla ilgili eserleri revize etmek gibi muazzam bir yükün altına girdi. Justinianos'un üstlendiği bu muazzam görevde yardımcısı ve bu işin merkezinde olan kişi Tribonianus'tu.

Çalışma şaşırtıcı bir hızla ilerleme kaydetti. 528 senesi şubat ayında, imparator, içlerinde Tribonianus'un da bulunduğu on uzmandan oluşan bir komisyon topladı. Tribonianus imparatorun bu muazzam "hukuk işindeki sağ kolu ve belki de komisyondakilerin ilham kaynağıydı. Komisyonda ayrıca Konstantinopolis'teki hukuk profesörü Theofilos da vardı.[42]

Komisyonun çözmek zorunda olduğu mesele, daha önce oluşturulmuş üç kanunnameyi revize edip, bu kanunnamelerin içindeki hükmünü yitirmiş malzemeyi ayıklayıp Theodosios Kanunları'nın yayımlanışından sonra ortaya çıkan bütün buyrukları bir sistem dahilinde toplamaktı. Bu faaliyetlerin sonuçları tek bir koleksiyon içerisinde toplanacaktı. 529 Nisanı gibi erken bir tarihte Justinianos Kanunları (*Codex Justinianos*) yayımlandı. Kanunname on kitaptan müteşekkildi ve bunların içerisinde imparator Hadrianus zamanından Justinianos'un dönemine kadar yayımlanmış buyrukları içeriyordu. Bu kitap yasal anlamda imparatorluk bünyesindeki tek otorite kabul edildi ve böylece daha önce vücuda getirilmiş üç kanunname ilga edilmiş oldu. Her ne kadar Justinianos Kanunları oluşturulurken evvelki kanunnamelerden bir hayli faydalanılmışsa da *jus vetus*'u (klasik literatürü) revize etme işi imparatorun kendisine özgü bir işti. 530 yılında Tribonianus, klasik dönem hukukçularının eserlerini revize edecek, onlardan alıntılarda bulunacak, hükmü kalmamış malzemeyi ayıracak, bütün çelişkileri bertaraf edecek ve nihayetinde bütün malzemeyi düzen içerisinde oluşturacak bir komisyon toplamakla görevlendirildi. Bu görevi yerine getirebilmek için, komisyonun üç milyonu aşkın satıra sahip, iki bin civarındaki kitabı okuyup incelemesi gerekti. Justinianos'un ifade ettiği üzere "onun emir vermesinden önce bir insanın yapabileceğinin asla umulmadığı"[43] ve "*jus vetus*'u (klasik literatürü) o gereksiz tekrarlardan[44] arındıran" böylesine büyük bir görev üç yıl içerisinde tamamlandı. Yeni kanunname 533 yılında yayımlandı. Kanunname elli alt başlığa sahipti ve her bir alt başlığa "Digest" (*digestum*) ya da "Pandekt" adı verildi. Kanunname, imparatorluk bünyesindeki hukuki uygulamalarda hemen karşılığını buldu.[45]

Her ne kadar Justinianos'un *Digest*'inin büyük önemi bulunsa da, bu kanunnamenin mümkün olduğunca hızlı meydana getirilmesi zorunluluğu, onun bazı yönlerden kusurlu olmasına sebep oldu. *Digest* içerisinde birçok tekrar, çelişki ve hükmünü yitirmiş kararlar da mevcuttu. Buna ek olarak, metinlerin kısaltılmasında, yorumlanmasında ve çeşitli metinle-

42 Bury, *Later Roman Empire*, II, 396.

43 *Constitutio Tanta*, önsöz; ed. P. Krüger, 13; terc. C. H. Monro, I, xxv.

44 *Codex Justiniani, de emendatione Codicis*, ed. Krüger, 4.

45 Bkz. A. A. Vasiliev, "Justinian's Digest. In commemoration of the 1400th anniversary of the publication of the Digest (A. D. 533-1933)," *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939), 711-34.

rin tek metin haline getirilmesinde komisyona verilen tam yetki, neticede bazen bazı antik dönem eserlerin önemli kısımlarının çıkartılmasına dek varan keyfiliklere yol açtı. Bu çalışma içerisinde kesinlikle bir düzensizlik mevcuttu. İşte bu kusur, Roma klasik hukuku hakkında yüksek kanaate sahip XIX. yüzyılın tanınmış hukukçularının, Justinianos Digesti'ni acımasızca eleştirmelerinin sebebidir. İçerisinde barındırdığı birçok kusura rağmen halen büyük değer taşıyan *Digest* ayrıca günümüze dek ulaşamamış klasik Roma hukuk yazıcılığı için çok zengin bir materyal kaynağı olarak muhafaza edilmiştir.

Justinianos Digesti'nin derlenmesi esnasında Trobinian ve onun diğer iki tanınmış yardımcısı olan Konstantinopolis'teki Theofilos ve Beyrut'taki Dorotheus bir diğer meselenin çözüme kavuşturulması hususunda görevlendirildiler. Justinianos'a göre "herkes böylesine muazzam bir bilgi kütlesini, yani Kanunnameyi ve Digest'i" kaldırabilecek kapasitede değildi. Örneğin "hukuğun giriş kapısı önünde dikilip onun sırlarına vakıf olmak isteyen genç bir adam"[46] bu iki muazzam eserin içerisindeki bütün mevzularda ihtisas yapamazdı ve bu nedenle böyleleri için kullanışlı bir el kılavuzunun yapılması da elzemdi. İlk başta öğrencilerin kullanımı için oluşturulan böylesine bir sivil hukuk elkitabı 533 yılında yayımlandı. Bu kitap dört bölüme ayrıldı ve "Müessesat" olarak adlandırıldı. Justinianos'a göre, bütün bu çalışmaların amacı "*jusvetus* (klasik literatürün) çamurlu kaynaklarını berrak bir göle aktarmak"tı.[47] Müessesat'ı onaylayan imparatorluk buyruğunda bu kanun elkitabı, "kanunları öğrenmeye istekli gençliğe"(*cupidae legum juventuti*) ithaf edilmişti.[48]

Digest (Özet) ve Institutions'un (Müessesat) derlenmesi işlemi bittiğinde o dönemki yasama işleyişi bir duraklamaya uğramadı. Birçok yeni buyruk yayımlandı ve birçok mevzunun tekrar revize edilmesi gerekliliği ortaya çıktı. Kısaca söylemek gerekirse 529 yılında yayımlanan hali ile Kanunname birçok bölümü göz önüne alındığında demode hale gelmişti ve bu yüzden yeni bir revizyona gidildi. Bu yeni versiyon, 534 yılında tamamlandı. Kasım ayı içerisinde bu revize edilip genişletilmiş olan Kanunnamenin ikinci edisyonu, on iki bölümden oluşan haliyle *Codex repetitae praelectionis* adı altında yayımlandı. Bu edisyon Hadrianus zamanından başlayıp 534 senesine dek uzanan dönemde yayımlanan buyrukları içeriyordu ve 529 yılında yayımlanan edisyonu hükümsüz kıldı. Bu çalışma ayrıca *Corpus* derlemesini de ihtiva ediyordu. Kanunnamenin birinci edisyonu günümüze kadar ulaşmamıştır.

46 *Constitutio Tanta*, ii; ed. Krüger, 18; terc. Monro xxx.
47 *Constitutio Omnem*, 2; ed. Krüger, 10; terc. Monro, xx.
48 *Institutiones*, ed. Krüger, xix; terc. Abdy, xxi.

534 yılından sonra yayımlanan buyruklarsa *novellae leges* (yeni kanunlar) adını aldı. Kanunname (Code), Özet (Digest) ve Müessesat (Institutions) Latince yazılmışken, novellaların çoğu Yunanca kaleme alındı. Bu durum, Roma geleneğini takip eden imparatorun, günlük hayatın gerekliliklerini göz önünde bulundurarak verdiği önemli bir tavizdir. Novellerden birisinde Justinianos şöyle yazmıştı: "Tarafımızdan bu buyruk yerel dilde değil, herkesin rahatlıkla anlayıp bilebilmesi için Yunanca yazdırılmıştır."[49] Justinianos, bütün novelleri bir yerde toplama niyetine ve onun zamanında novelleri bir araya toplayan bazı şahsi çalışmalar olmasına rağmen bu konuda başarılı olamadı. Noveller, Justinianos döneminde yapılan hukuk alanındaki çalışmaların son parçası olarak kabul edilir ve bu çalışma bu dönemde imparatorluk dahilinde yaşanan olayların tarihi açısından ana kaynak vazifesi görür.

Justinianos, bahsi geçen dört çalışmanın, yani "kanunname, özet, müessesat ve yeni kanunlar"ın tek bir *corpus* (külliyat) halinde toplanmasını arzu etmiştir, fakat onun zamanında bu çalışmalar böylesine tek bir başlık altında derlenmedi. Ancak çok sonraları, ortaçağda, yani Avrupa'da Roma hukuku konusunda çalışmaların başladığı XII. yüzyılın ilk yıllarında, Justinianos'un öncülük ettiği hukuk alanındaki çalışmalar *Corpus juris civilis*, yani *Medeni Hukuk Külliyatı* ile bilinir hale geldi. Ki halen günümüzde bu adla bilinmektedir.

Justinianos'un hukuk alanında yürüttüğü faaliyetlerin hacmi ve bunların Latince yazılmış olması, halkın büyük kısmı tarafından bunların anlaşılmamasına neden oldu ve hemen ardından Kanunname'den, Özet'ten ve Müessesat'tan bazı parçaları ve onların şöyle böyle tercümelerini, açıklayıcı notları içerip Yunanca yazılan birçok yorum ve özetler ortaya çıktı. Zamanın ve günlük hayatın gereksinimlerinin elzem kıldığı, Yunanca yazılmış bu kanunlardan derlemeler özgün Latince metin göz önünde bulundurulduğunda sayısız hata ve kusur barındırmaktaydı. Hatta bazen özgün metin tamamen kenara bırakılıp neredeyse baştan tekrar yazılıyordu.[50]

Hukuk alanında yapılan yeni çalışmalara uygun olarak hukuk öğretimi de reforma tâbi tutuldu. Bu alanda yeni programlar uygulamaya konuldu. Öğretim süresinin beş yıl olduğu ilan edildi. İlk yıl hukuk öğretiminin ana konusu Müessesat'tı. İkinci, üçüncü ve IV. yıllarda Özet ve beşinci yılda ise Kanunname üzerinden öğretim gerçekleştirildi. Bu yeni programla ilgili olarak Justinianos şöyle yazmıştı: "Hukuk alanındaki bütün gizemler ifşa

49 *Novella 7* (15) a; ed. K. E. Zachariä von Lingenthal, I, 80.

50 Bkz. K. E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts* (3. ed., 1892), 5-7. Karş. P. Collinet, "Byzantine Legislation from Justinian (565) to 1453," *Cambridge Medieval History*, IV, 707. Collinet, *Histoire de l'école de droit de Beyrouth*, 186-88, 303.

olduğunda hiçbir şey öğrencilerden saklı kalmayacak ve bizim için Tribonianus ve diğerlerinin bir araya getirdiği eserlerin hepsi okunduktan sonra öğrenciler artık adaletin seçkin hizmetkârı ve avukatı, bütün mekânların ve zamanların en kabiliyetli insanları olacaklar."[51] Profesörlere hitabense Justinianos şöyle demişti: "Tanrı'nın hâkimiyeti altında öğrencilere hukukla ilgili bilgileri aktararak ve tarafımızdan açılan yolu onlara gösterdiğinizde, onlar da bu yolda ilerleyerek hükümetin ve adaletin mükemmel birer vekili olabilirler ve böylelikle siz de gelecek yüzyıllar boyu elde edilebilecek muhtemel en yüce onura sahip olabilirsiniz."[52] Justinianos yine öğrencilere hitaben: "Bizim bu kanunlarımızı olanca çaba ve istekle kavrayın ve kendinizi bu kanunlar hususunda ne kadar donanımlı olduğunuzu gösterin. Böylelikle sizin şahsınızda, eğitiminizi tamamladığınızda, sizin dikkat ve özenle idare etmeniz için atandığınız şehirlerde güzel umutlar boy versin."[53] Öğretimin bizzat kendisi burada okutulan materyaller hakkında basit anlamda derin bilgi sahibi olma ve bu materyaller hakkında yorum yapma seviyesine indirildi. Orijinal eserlerin veya klasik dönem hukukçularının eserlerine gönderme yaparak metinlerin değerlendirilmesi veya yeniden yorumlanmasına izin verilmedi. Öğrencilerin yalnızca bağımlı çeviri ve kısa alıntılar yapmalarına ve kısa şerhler koymalarına müsaade edildi.

Uygulama safhasındaki doğal kusurlarına ve yöntem konusundaki sayısız eksikliğine rağmen VI. yüzyılın hukuk alanındaki bu muazzam çalışması evrensel anlamda sahip olduğu önemi kaybetmedi. Justinianos'un oluşturduğu kanunlar, günümüzde birçok modern toplumun kanunlarının temelini oluşturan Roma hukukunu muhafaza etti. Diehl'e göre "Justinianos'un iradesi insanoğlunun kat ettiği ilerlemede en yararlı işlerden biriydi."[54] XII. yüzyılda Roma hukukunun çalışılması veya bir olgu olarak Roma hukukunun kabulü, Batı Avrupa'da başladığında Justinianos'un medeni hukuku birçok yerde geçerli kanun haline geldi. Profesör I. A. Pokrovsky'nin ifadesiyle, "Roma hukuku yeni bir hayata gözlerini açtı ve ikinci kez dünyayı birleştirdi. Batı Avrupa'daki bütün hukuki gelişmeler, hatta günümüzdekiler de dahil olmak üzere, Roma hukukunun etkisi altında kalmaya devam etmektedir. Roma kanunlarının en önemli içerikleri günümüzdeki kanunların paragrafları ve bölümleri arasında kullanılmış ve bu başlıklar altında görevlerini icra etmişlerdir."[55]

51 *Constitutio Omnem*, 6; ed. Krüger, 11; terc. Monro, xxiii.

52 *A.g.e.*, II; ed. Krüger, 12; terc. Monro, xxiv.

53 *Constitutio Imperatoriam majestam*, 7; ed. Krüger, xix; terc. Abdy, xxiv. Bu, Müessesat hakkında bir buyruktur.

54 *Justinien*, 248.

55 *History of Roman Law* (2. ed., 1915), 4.

Justinianos'un hukuk alanında yaptığı çalışma hakkında mevcut bakış açısında son zamanlarda ilginç bir kayma oldu. Noveller hariç tutulursa şimdiye kadar bu çalışma, Roma hukukuna yakın bir aşinalık kurmak hususunda bir yardımcı materyal olarak algılanmıştı. Kanunnamenin bizzat kendisi araştırılmamış ve asla "bağımsız" araştırma konusu olmamıştı. Bu bakış açısından, Justinianos ya da daha açık ifadeyle Tribonianus, özgün metinleri kısaltarak veya genişleterek onları bozmakla suçlanmıştı. Günümüzdeyse mesele, Justinianos'un bu çalışmasının o dönemin ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadığı, eğer karşılamışsa bunun ne ölçüde olduğu üzerinde düğümlenmiştir. Klasik metinler üzerinde gerçekleşen değişikliklerin sebebi, bu çalışmayı yapanların keyfiliği olmayıp aksine Roma hukukunu VI. yüzyıldaki Doğu İmparatorluğu'nun günlük yaşam koşullarına uyarlama amacına bağlanmıştır. Kanunnamenin bu amaca hizmet etme konusunda elde ettiği başarı, o dönemin genel şartları göz önünde bulundurularak araştırılmalıdır. Hem Helenizm hem de Hıristiyanlık bu derleme faaliyetini gerçekleştirenler üzerinde etkili olmuştur ve ayrıca antik Roma hukuku revize edilirken Doğunun yaşayan gelenekleri de yansıtılmıştır. Bu yüzden bazı araştırmacılar, Justinianos'un yaptığı hukuk alanındaki bu çalışmalarda görülen Doğulu karakterden bahsetmişlerdir. Günümüz hukuk bilimi tarihinin meselesi Justinianos'un Kanunnamesi, Özet'i ve Müessesat'ındaki Bizans etkilerini belirleyip değerlendirmektir.[56] Justinianos'un novelleri ise, en son hukuki düzenlemeleri barındırdığı için, doğal olarak günlük hayatın şartlarını ve ihtiyaçlarını yansıtmaktaydı.

Justinianos döneminde üç tane hukuk okulu gelişmekteydi. Bunlardan bir tanesi Konstantinopolis'te, diğeri Roma'da, bir diğeri de Beyrut'taydı. Diğer okullar ise paganizm için temel oluşturdukları gerekçesiyle baskı altında tutulmuşlardı. 551 yılında Beyrut korkunç bir depremle sarsılırken bu depremin ardından oluşan tsunami ve çıkan yangınlarla harabeye döndü. Beyrut'taki okul Sidon'a (Sayda) taşındı, fakat eski önemine tekrar kavuşamadı.

Rusya'da, Çar Pyotr Alekseyeviç (1676-1682) zamanında Justinianos'un *Corpusjuris*'ini (hukuk külliyatı) Rusçaya çevirmek için bir proje düzenlendi. Bir Alman araştırmacı projeyle ilgili olarak bir rapor hazırladı ve kanaatini "Bu ancak Herkül tarafından yapılmaya layık bir iş" (*hoc opus Hercule dignum*) diyerek vasıflandırdı, fakat maalesef bu proje devam ettirilmedi.[57]

---

56 Bkz. P. Collinet, *Études historiques sur le droit de Justinien*, I, 7-44.

57 Bkz. G. Ostrogorsky, "Das Projekt einer Rangtabelle aus der Zeit des Caren Fedor Alekseevič," Jahrbuch *für Kultur und Geschichte der Slaven*, IX (1933), 133 n. 131, müteakip çalışmaya

Justinianos'un Din Alanındaki Politikası

Kendisini Roma sezarlarının vârisi olarak gören Justinianos, Roma İmparatorluğu'nu tekrar eski haline getirmeyi kendisi için vazife addetti ve aynı zamanda imparatorluk dahilinde tek kanun ve tek din formasyonunu kurmayı arzu etti. "Tek bir devlet, tek bir yasa, tek bir kilise" formülü Justinianos'un bütün kariyeri boyunca takip ettiği politikanın özetidir. Fikir dünyasını mutlak hâkimiyet temeli üzerine kuran Justinianos, iyi işleyen bir devlette her şeyin imparatorun iradesine tâbi olması gerektiğini varsaydı. Kilisenin, devletin elinde güçlü bir silah olabileceğinin gayet iyi farkında olan Justinianos, kiliseyi devletin önünde dize getirmek için gerekli bütün çabayı sarf etti. Tarihçiler, Justinianos'un kilise hususunda takip ettiği politikaya yön veren unsurları çözümlemeye uğraştılar. Bazı araştırmacılara göre, Justinianos'un gözünde siyasi mülahazalar ön plandaydı ve kilise bu konuda sadece bir araçtı.[58] Diğer araştırmacılara göreyse bu "ikinci Büyük Konstantin, yani Justinianos, kilise sözkonusu olunca onu doğrudan ilgilendiren idari görevlerini unutmaya hazırdı."[59] Kilisenin üzerinde tam manasıyla hâkimiyet kurma arzusunu taşıyan Justinianos, üst kademelerde olanlar da dahil olmak üzere ruhban sınıfının kaderini ve iç yönetimini elinde tutmayı hedeflemenin yanında tebaasını ilgilendiren dini konularda belli bazı öğretilerin belirlenmesi hususunda da kendisini hak sahibi olarak gördü. Ona göre imparator neyi takip edip inanıyorsa, imparatorun tebaası da onu takip edip inanmalıydı. Bizans imparatorlarının, ruhban sınıfının yaşamlarını düzenleme, kendi değerlendirmelerine göre yüksek mevkideki din görevlilerini atama, ruhban sınıf içerisinde çıkan anlaşmazlıklar esnasında onlar arasında hâkimlik ve arabuluculuk yapmak gibi hakları mevcuttu. Justinianos kilise hususunda olumlu yaklaşımını, özel ayrıcalıklar tahsis ettiği yeni kiliseler ve manastırlar inşa ettirerek ve ruhban sınıfını koruyarak gösterdi. Ayrıca tebaası arasında inanç birliğini kurmak için çok gayret sarf etti. Sık sık dini öğretiler hususunda yapılan tartışmalara, tartışmalı bir öğreti meselesi üzerinde son sözü söyleyerek katıldı. Bazen insanların en özel dini inançlarına nüfuz eden, dini ve kiliseyi ilgilendiren konular üzerindeki bu dünyevi otorite siyaseti, tarihte Caesaropapism (Sezaropapacılık) olarak bilinmektedir ve Justinianos bu sezaropapist eğilimin en bilinen kişilik-

referansla; L. Loewenson, *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, N. S. II, part 2, 234 ve sonrası.

58 Bkz. örneğin A. Knecht, *Die Religions-Politik Kaiser Justinians*, 53, 147. J. Lebon, *Le monophysisme sévérien*, 73-83, Kulakovsky, *Byzantium*, II, 233-62. Bury, *Later Roman Empire*, II, 369-94.

59 A. Lebedev, *The Ecumenical Councils of The Sixth, Seventh, and Eighth Centuries* (3. ed., 1904), 16.

lerinden birisidir.[60] Onun algı dünyasında, devletin başındaki kişi hem Sezar hem de Papa'ydı. Hükümdar kendi şahsında hem dünyevi hem de uhrevi hâkimiyeti birleştiren kişiydi. Justinianos'un faaliyetlerinin siyasi yüzüne vurgu yapan tarihçiler, Justinianos'un Sezaropapacılığının asıl öğesinin, siyasi hâkimiyetini daha güvenli hale getirmek, hükümeti güçlendirmek ve şans eseri elde ettiği imparatorluk tahtı için dini destek bulmak olduğunu iddia ettiler.

Justinianos iyi bir dini eğitim almıştı. Kutsal kitabı gayet iyi biliyor, dini münazara ve tartışmalara iştirak etmekten zevk alıyordu. Birçok kilise ilahisi kaleme almıştı. Dini çatışmalar, siyasi bakış açısından bile, onun gözünde tehlikeliydi ve bu çatışmalar imparatorluğun bütünlüğünü tehdit etmekteydi.

Justinus ve Justinianos'un selefleri olan Zeno ve Anastasios her ne kadar Roma Kilisesinden uzaklaşarak Doğudaki Monofizit Kilisesi ile barışçıl ilişki içinde bulunmuşlarsa, Justinus ve Justinianos da mutlak surette Roma Kilisesi tarafında durmuş ve burasıyla dostane ilişkiler geliştirmişlerdir. Gelinen bu noktanın Doğudaki eyalet ve şehirleri imparatorluk merkezinden uzaklaştıracağı aşikârdı. Ayrıca geniş imparatorluk bünyesindeki herkesi tek bir inanç etrafında birleştirme planları yapan Justinianos ile Doğudaki eyaletlerin ve şehirlerin uyum içinde olmayacakları kesindi. Doğu ile Batı arasında, İskenderiye, Antakya ve Roma arasında bir kilise birliğine ulaşmak imkânsızdı. Tarihçilerden birisi: "Justinianos'un hükümeti, kilise siyasetinde çift yüzlü Janus gibiydi. Bir yüzü direktif almak için Batı'ya, yani Roma'ya dönükken, diğer yüzü de Süryani ve Mısırlı keşişler vasıtasıyla doğruya ulaşmak için Doğuya dönüktü," demişti.[61]

Hükümdarlığının başından beri Justinianos'un izlediği kilise politikasının temel gayesi, Roma ile yakın ilişki kurmaktı. Bundan dolayıdır ki, Doğudaki eyaletlerin sert bir şekilde reddettiği kararların alındığı Kalkedon Konsili'nin hamisi olarak görünmek zorundaydı. Justinianos'un hükümdarlığı esnasında Roma'daki papalık makamı en üst kilise otoritesi oldu. Roma Piskoposu'na yazdığı mektuplarda Justinianos ona "Papa, Roma'nın Papası, Havari Peder, Papa ve Patrik" vs şeklinde hitap etmiş ve *papa* unvanı sadece Roma Piskoposuna münhasıran kullanılmıştı. Bir mektubunda Justinianos, Papa'ya "tüm kutsal kiliselerin başı" (*caput omnium sanctarum ecclesiarum*) diye hitap etmişti.[62] Ve yine novellerinden

60 Bizans'taki Sezaropapizm için bkz. G. Ostrogorsky, "Relation between the Church and the State in Byzantium," *Annales de l'Institut Kondakov*, IV (1931), 121-23. Ayrıca bkz. Biondo Biondi, *Giustiniano Primo Principe e Legislatore Cattolico*, 11-13.

61 A. Dyakonov, *John of Ephesus and His Ecclesiastical-Historical Works*, 52-53.

62 Knecht, *Die Religions-Politik Kaiser Justinians*, 62-65.

birisinde Justinianos net bir şekilde: "Yeni Roma olan Konstantinopolis Başpiskoposu'nun yüce makamı, Eski Roma'daki muhterem Havarilerin makamından sonra ikinci sıradadır," diye belirtmişti.[63]

Justinianos Yahudiler, paganlar ve heretiklerle çatışmaya girdi. Heretiklere Manişeistler, Nasturiler, Monofizitler, Aryanlar ve diğer daha küçük ölçekli dini öğretilere mensup olanlar dahildi. Aryanizm daha çok Batıda, Germen kabileler arasında yaygındı. Paganizme bağlı olup hayatta kalanlar imparatorluğun çeşitli yerlerinde mevcuttu. Pagan inanca sahip olanlar hâlâ Atina'daki okulu kendilerinin ana merkezi olarak görmekteydiler. Yahudiler ve daha küçük ölçekli heretik grup üyeleriyse daha çok Doğudaki yerleşim yerlerinde toplanmışlardı. En kalabalık takipçi grubuna sahip olansa Monofizitçi öğretiydi. Batıda Aryanlara karşı yürütülen mücadele, nihayetinde Germen krallıklarının kısmen veya tamamen boyun eğmeleriyle neticelenen askeri operasyonlar halini almıştı. Justinianos'un nezdinde birleşik bir imparatorluk kurulması gerekliliğine dair arzusu açısından diğer inançların veya heretik öğretilerin liderlerine kesinlikle tolerans gösterilemezdi. Ki zaten onun hükümdarlığı esnasında hem askeri hem de sivil otoritelerin yardımıyla bunlara karşı ciddi yaptırımlar ve takibatlar uygulanmıştı.

Atina Okulunun Kapatılması: Paganizmin kalıntılarını tamamen ortadan kaldırmak için, 529 yılında Justinianos, Atina'daki meşhur felsefe okulunun kapatılmasını emretti. Bu okul zaten II. Theodosios zamanında, yani V. yüzyılda Konstantinopolis'te açılan yüksekokul nedeniyle etkinliğini kaybetmişti. Buradaki birçok eğitmen sürgüne gönderildi ve okulun gayrimenkullerine el konuldu. Bir tarihçi şu şekilde yazmıştı: "Aziz Benedictus tarafından İtalya'da, Monte Cassino'daki son pagan tapınağı olan Apollon Tapınağı'nın yerle bir edildiği yıl, aynı zamanda klasik paganizmin Yunanistan'daki son kalesinin yıkılışına da şahitlik etti."[64] Bu tarihten itibaren Atina bir kültür merkezi olarak eskiden sahip olduğu önemi kesin bir şekilde kaybetti ve ikinci sınıf, metruk bir şehir seviyesine geriledi. Kapatılan okula mensup filozoflardan bir kısmı, Kral Hüsrev'in felsefeye olan ilgisini duydukları İran'a göç ettiler. İran'da bu filozoflar büyük bir saygıyla karşılandılar, fakat yabancı bir ülkede hayatlarını sürdürmek bu göçmen filozoflara ağır geldiği için Hüsrev, bu Yunan filozofların memleketlerine geri dönüşlerini temin etti. Bunun için de ilk önce Justinianos ile bu filozoflar memleketlerine döndüklerinde haksızlığa uğramayacaklarına ve Hıristiyanlığı kabule zorlanmayacaklarına dair bir antlaşma

63 *Novella 131β*; ed. Zachariä von Lingenthal, II, 267.

64 Knecht, *Die Religions-Politik Kaiser Justinians*, 36.

yaptı. Justinianos verdiği sözü tuttu ve bu pagan filozoflar ömürlerinin sonuna dek Bizans İmparatorluğu içerisinde sükûn ve emniyet içerisinde yaşadılar. Justinianos paganizmin kökünü kazıma konusunda başarısız oldu ve paganizm imparatorluğun uzak, ücra köşelerinde mevcudiyetini devam ettirdi.

Yahudiler ve onların dindaş akrabaları olan Filistinli Samariler, hükümetin baskı ve zorlamalarına daha fazla dayanamayıp isyana kalkıştılar, fakat hemen akabinde sert bir şekilde bu isyan bastırıldı. Birçok sinagog tahrip edildi. Dokunulmayan sinagoglarda da Eski Ahit'in İbranice versiyonunun okunması yasaklandı ve bunun yerine *"Septuagint"* (Yetmişler) adı verilen Eski Ahit'in Yunanca tercümesinin okunması şart koşuldu. Halkın vatandaşlık hakları kısıtlandı. Nasturiler de aynı şekilde sıkı takip ve yaptırımlara maruz kaldılar.

Dini Problemler ve Beşinci Ekümenik Konsili: Bunlar içerisinde elbette en önemli olanı, Justinianos'un Monofizitizme karşı takındığı tavrıydı. Her şeyden önce, Justinianos'un Monofizitlerle olan ilişkisinin büyük bir siyasi önemi bulunuyordu ve Mısır, Suriye, Filistin gibi Doğudaki eyalet ve şehirleri ilgilendiren çok önemli meseleydi. İkinci olarak, Monofizitler Justinianos'un eşi Theodora tarafından desteklenmekteydi ve Theodora'nın Justinianos üzerinde muazzam bir etkisi vardı. O dönemin Monofizit yazarlarından olan Efesli Yuhanna, Theodora'yı "Hamiyetperver, İsa Mesih âşığı kadın" ve "haksızlığa uğrayanların en zor zamanında Tanrı tarafından gönderilmiş en dindar imparatoriçe" olarak tasvir etmişti.[65]

Theodora'nın tavsiyelerini dinleyen Justinianos, hükümdarlığının ilk yıllarında Monofizitlerle dostane ilişkiler geliştirmek hususunda teşebbüslerde bulundu. Justinus zamanında sürgüne gönderilmiş piskoposların, kendi döneminde evlerine dönmelerine müsaade etti. Birçok Monofiziti başkentte uzlaşma amaçlı toplanan dini bir konferansa davet etti. Bir görgü tanığının anlattıklarına göre Justinianos onlardan "rakipleriyle tartışmalı oldukları mevzularda, Ortodoks ve muhterem bir insan olmalarının gereği olarak nezaket çerçevesinde," tartışmalarını istedi.[66] Başkentteki sarayının bir köşesinde sayıları beş yüzü bulan Monofizit keşişe yer tahsis ettirdi. Bunlar çöllerde inzivaya çekilen münzevilere benzetil-

---

65 *Commentarii de Beatis Orientalibus*, ed. W. J. Van Douwen ve J.P.N. Land, 114, 247; ed. E. W. Brooks, *Patrologia Orientalis*, XVIII (1924), 634 (432), 677 (475), 679 (477). Bkz. A. Dyakonov, *John of Ephesus*, 63.

66 J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* (1762), VIII, 817. Caesari Baronii, *Annales ecclesiastici*, ed. A. Theiner, IX, 32 (s.a. 532), 419.

mişlerdi.[67] 535 yılında Monofizitçiliğin gerçek yasa koyucusu ve başı olan Severus Konstantinopolis'e geldi ve burada bir yıl kaldı.[68] "535 yılının başında imparatorluğun başkenti, Anastasios zamanında temaşa edilen bir görünüm arz etmekteydi."[69] Konstantinopolis piskoposluk makamı Trapezus (Trabzon) piskoposu olup Monofizitçilikle uzlaşma taraftarı olmasıyla meşhur Anthimus'a emanet edilmişti. Monofizitçiler görünüşte galipti.

Fakat durum çok çabuk değişti. Papa Agapetus ve bir grup aşırı Ortodoks Akoimetoi'un Konstantinopolis'e gelmeleriyle birlikte, Anthimus'un gösterdiği dini esnekliğe öyle bir itiraz yükseldi ki Justinianos esefle politikasını değiştirmek zorunda kaldı. Anthimus azledildi ve yerine Ortodoks papaz Menas atandı. Kaynaklardan birisi, imparator ile papa arasında şöyle bir konuşma geçtiğini aktarır: İmparator, "Ya sizi, bizimle aynı kanaate ikna için zorlayacağım veya sürgüne göndereceğim," der. Bunun üzerine Agapetus: "Buraya gelirken, imparatorlar içerisinde en samimi Hıristiyan olan imparatorla buluşmayı arzu etmiştim, fakat şimdi görüyorum ki karşımda bir Diocletianus var. Yine de sizin tehditlerinizden korkmuyorum."[70] Pek olasıdır ki imparatorun Papaya verdiği tavizlerin sebebi kısmen o dönemde İtalya'da patlak veren Ostrogotlarla savaş ve Justinianos'un Batı'dan gelecek yardıma ihtiyaç duymasıydı.

Verdiği bütün bu tavizlere karşın Justinianos, Monofizitlerle uzlaşmaya vesile olacak daha ileri hamlelerden vazgeçmedi. Bu sefer de meşhur Üç Bölüm meselesini ortaya attı. Bu mesele, V. yüzyılda yaşamış üç kilise yazarını ilgilendirmekteydi. Bu yazarlar Mopsuestialı Teodor, Kiroslu Teodoret ve Edessalı Ibas'tı. Monofizitler, Kalkedon Konsili'ni, bu üç yazarı Nasturi fikirlerine rağmen onları mahkûm etmemekle itham ettiler. Papa ve aşırı Ortodokslar (Akoimetoi) çok sert muhalefet gösterdiler. Ciddi bir şekilde provoke edilmiş olan Justinianos, bu meselede Monofizitlerin haklı olduğunu ve Ortodoksların onlarla uzlaşmaları gerektiğini ilan etti. Justinianos, kırkların başında, bu üç yazarın eserlerini aforoz eden ve bu şahısların eserlerini savunmaya kalkışanların veya onaylayanların da aynı sonla karşılaşacaklarını ilan eden bir buyruk yayımladı.[71]

---

67 John of Ephesus, *Commentarii*, 155; ed. Brooks, II, 677 (475). Bkz. Dyakonov, *John of Ephesus*, 58.

68 J. Maspero, *Histoire des patriarches d'Alexandrie*, 3, 100, 110, *Le Monophysisme sévérien*, 74-77.

69 Maspero, *Patriarches d'Alexandrie*, 110.

70 *Vita Agapeti papae*, ed. L. Duchesne, *Liber Pontificalis*, I, 287. Mansi, *Amplissima Collectio Conciliorum*, VIII, 843.

71 Bu bildiri içerisinde, daha önce ismi zikredilmiş olan yazarlara atfedilen üç bölüm veyahut paragraf mevcut olduğu için bu isim verilmiştir. Fakat bildirinin asıl adı unutulmuş ve "Üç Bölüm" daha sonra Teodor, Teodoret ve Ibas'ı ifade eder hale geldi.

Justinianos, bu buyruğunun bütün kiliseler nezdinde bağlayıcı olmasını, bütün patrikler ve piskoposlar tarafından onaylanmasını arzu etti. Fakat bu gerçekleştirilmesi kolay bir şey değildi. Batı, böylesine bir imparatorluk buyruğunun altına imza atmanın Kalkedon Konsili'nin otoritesinin tartışmaya açılmasına vesile olabileceği düşüncesinden dolayı rahatsızdı. Kartacalı tanınmış bir diyakoz: "Eğer Kalkedon Konsili'nin aldığı kararlar tartışmaya açılırsa aynı şekilde Kalkedon Konsili'nin bizzat kendisinin benzer bir tehdide maruz kalması ihtimal dışı mıdır?" diye sormuştu.[72] Buna ek olarak, bu üç yazarın da bir yüzyıl öncesinde ölmüş olmalarından dolayı, ölü bir adamın suçlu bulunmasının caizliği meselesi ortaya atıldı. Son olarak da Batılı bazı liderler, Justinianos'un yayımladığı bu buyrukla kilise üyelerinin vicdanını etki altında bıraktığı görüşündeydiler. Doğu Kilisesi bu görüşe katılmıyordu. Çünkü Doğu'da, dini öğretiler üzerine yapılan tartışmalarda imparatorluk makamının yaptırım gücünün olduğu eski bir gelenek mevcuttu. Doğu Kilisesi, Kitabı Mukaddes'te Kral Josiah'ın sadece yaşayan putperest rahipleri öldürmekle kalmayıp aynı zamanda ondan çok önce yaşamış ve ölmüşlerin mezarlarını açtırıp kemiklerini mihrapta yakışını referans gösterdiler. Netice olarak Doğu Kilisesi imparatorun yayımladığı buyruğu kabule ve bu üç bölüm yazarının eserlerini aforoz etmeye razıydı. Fakat Batı Kilisesi buna razı değildi. Sonunda Justinianos'un yayımladığı bu buyruk genel bir kabule asla nail olamadı.

Batı Kilisesinin desteğini alabilmek için Justinianos ilkin Roma'daki Papanın onayını almak zorundaydı. Binaenaleyh o dönemde Roma'da papalık makamında oturan Vigilius, Konstantinopolis'e çağrıldı ve burada yedi sene kaldı. Şehre varışından hemen sonra Justinianos'un buyruğuna karşı olduğunu ilan edip Konstantinopolis Patriği Menas'ı aforoz etti. Fakat zamanla Justinianos ile Theodora'nın etkisi altına girmeye başladı 548 yılında Üç Bölüm'ün mahkûmiyetini veya bir diğer deyişle *Judicatum*, yani "Kararlar"ı yayımladı. Böylece o da Doğu'daki dört patriğin yanında yer almış oldu. Bu ise Monofizitizmin nihayetinde muzaffer olacağına inanan Theodora'nın son zaferiydi. Aynı yıl içerisinde Theodora hayata gözlerini yumdu. Vigilius'un daveti üzerine Batı Avrupa'daki rahipler "en müşfik hükümdarları olan Justinianos ve Theodora" için aralıksız dua edeceklerdi.[73]

Bununla birlikte Batı Kilisesi Virgilius tarafından verilen tavizleri kabul etmedi. Bir konsil toplayan Afrikalı piskoposlar daha da ileri gidip

72 Fulgentii Ferrandi *Epistola*, VI, 7; ed. J. P. Migne, *Patrologia Latina*, LXVII, 926.

73 *Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum*, III, 62 (no. 41.).

onu aforoz ettiler. Bu olaylar neticesinde telaşa kapılan Papa verdiği karardan dönüp *Judicatum*'u hükümsüz kıldı. Justinianos da 553 yılında Konstantinopolis'te toplanan bir ekümenik konsilinin yardımına başvurmaya karar verdi.

Beşinci Ekümenik Konsili'nin görüştüğü mesele, daha önce toplanan konsillerin gündemini işgal eden meselelerden daha basitti. Bu konsil yeni zuhur etmiş bir heretik öğreti ile uğraşmak zorunda değildi. Yapması gereken şey sadece, III. ve IV. konsillerde alınan kararlarla ve kısmen Nasturilik, özellikle de Monofizitçilikle bağlantılı bazı meseleleri düzenlemekti. İmparator, o esnada Konstantinopolis'te bulunan Papanın bu konsile başkanlık yapması konusunda oldukça istekliydi, fakat Vigilius çeşitli bahaneleri öne sürerek konsile iştirak etmekten kaçındı ve konsilin bütün oturumları Papa olmaksızın yapıldı. Konsil tartışmaya konu olan bu üç yazarın eserleri üzerinde durdu ve imparatorun görüşüne katıldı. Konsilin verdiği kararla "Mopsuestia Piskoposu olan kâfir Teodoret'i ve onunla birlikte yazdığı eserleri, Teodoret'in yazdığı mektupları, Ibas'ın kaleme aldığı iddia edilen mektupları, bunları kaleme alanları veya bunları savunma amaçlı eser kaleme alanları (*ad defensionem eorum*)" suçlu bulup aforoz etti.[74] Bu konsilin aldığı kararın bağlayıcı nitelikte olduğu ilan edildi ve Justinianos bu söz konusu üç kilise yazarının suçlu bulunması meselesine katılmayan piskoposları sürgüne gönderip cezalandırma politikasını takip etmeye başladı. Papa Vigilius, Marmara denizindeki adalardan birisine sürgüne gönderildi. Sonunda o da bu kararın altına imza atmak zorunda kaldı ve ancak bundan sonra kendisinin Roma'ya geri dönüşüne müsaade edildi, fakat dönüş yolu üzerinde Siraküza'da hayata gözlerini yumdu. Batı ise VI. yüzyılın sonlarına kadar 553 yılında toplanan konsilin kararlarını kabul etmedi. Ta ki Büyük I. Gregorius (590-604), bu üç kilise yazarının görüşüldüğü *sinod*'da (dini mecliste) dini mevzular bakımından hiçbir şeyin ihlal edilmeyip değiştirilmediğini"[75] açıklaması, 553 yılında toplanan konsilin bütün Batı'da, ilk dört konsille aynı derecede bir ekümenik konsil olarak tanındığının göstergesiydi.

Justinianos'un Monofizitleri Ortodokslarla bir araya getireceğine inandığı bu yoğun dini mücadele, onun umduğu sonuçları doğurmadı. Monofizitler kendilerine verilen tavizlerden hoşnut görünmüyorlardı. Justinianos ömrünün son yıllarında anlaşılan Monofizitleri destekledi. Onunla aynı fikirde olmayan piskoposları sürgüne yolladı. Monofizitçilik

---

74 Mansi, *Amplissima Collectio Conciliorum*, IX, 376.

75 *Epistolae Gregorii Magni*, II, 36; Mansi, *Amplissima Collectio Conciliorum*, IX, 1105. *Gregorii I papae Registrum epistolarum*, ed. L. M. Hartmann, II, 49; *Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum*, I, 151 içerisinde.

devletin resmi din öğretisi olup herkesi bağlayıcı bir konuma gelebilir ve bu durumda daha ciddi karmaşıklıklara sebebiyet verebilirdi. Fakat tam bu esnada yaşlanmış imparator hayata gözlerini yumdu ve onun ölümüyle birlikte devletin din alanında izlediği politikada değişiklik meydana geldi.

Justinianos'un kilise ve dinle ilgili izlediği politikayı özetlerken sorulması gereken soru, onun imparatorluk bünyesinde birleşik bir kilise kurma konusunda başarılı olup olmadığı sorusudur. Cevap elbette ki olumsuzdur. Ortodoksluk ve Monofizitçilik bir uzlaşıya varamadı. Nasturilik, Manişeizm ve Yahudilik, hatta bir ölçüde de paganizm mevcudiyetlerini devam ettirdiler. Dini bir bütünlük mevcut değildi ve Justinianos'un böylesine bir birlik oluşturmaya yönelik teşebbüslerinin de başarısızlığa uğradığı kabul edilmelidir.

Fakat Justinianos'un din alanında takip ettiği politikalardan bahsederken onun misyonerlik faaliyetleri göz ardı edilmemeli. Hıristiyan bir imparator olarak görevinin Hıristiyanlığın imparatorluk sınırları dışına taşınmasını kendisine görev kabul etmişti. Tuna kıyısındaki Heruli ve bazı Kafkas kökenli kabilelerin, Kuzey Afrika'nın ve Orta Nil havzasındaki yerli kabilelerinin Hıristiyan dinine geçişleri Justinianos zamanında gerçekleşti.[76]

Justinianos'un İzlediği İç Politika

Nika İsyanı: Justinianos tahta çıktığında imparatorluğun iç durumu tam bir karmaşa ve çalkantı hali içindeydi. Fakirlik ülke genelinde ve özellikle eyaletlerde yaygındı. Vergiler düzenli olarak ödenmiyordu. Ülkedeki çeşitli gruplar, büyük arazi sahipleri, imparatorluk tahtı üzerindeki hakları ellerinden alınmış olan Anastasios'un akrabaları ve en son olarak da mevcut durumdan hoşnut olmayan dini gruplar imparatorluğun içindeki sıkıntıların artıp uyarı çanlarının çalmasına zemin hazırlamıştı.

Justinianos tahta çıktığında, imparatorluk dahilinde çok büyük ve geniş ölçekli reformların yapılması gerektiğini açıkça anladı ve bu problemlerin üzerine cesaretle gitti. Justinianos'un bu dönemdeki faaliyetleri hakkında esas bilgi kaynağı onun yayımladığı noveller, Lidyalı Yuhanna'nın *Roma Devletinin Yönetimi Üzerine* ve onun çağdaşı olan Prokopius'un yazdığı *Gizli Tarih*'dir. Son zamanlardaysa bu dönemle ilgili, papirüslere kaydedilmiş önemli bilgiler elde edildi.

76 Bkz. Maspero, *Patriarches d'Alexandrie*, 135. Maspero Justinianos dönemindeki monofizit meselesi hakkında oldukça iyi bir tarih sunmaktadır, 102-165. Ayrıca bkz. Dyakonov, *John of Ephesus*, 51-87.

Hükümdarlığının hemen başlarında Justinianos'un, başkentte patlak veren ve neredeyse onu imparatorluk tahtından edecek korkunç bir isyana şahit oldu. Konstantinopolis'in ana mahalli, iki tekerlekli arabalarla yapılan yarışlara düşkün başkent halkının en gözde toplanma yeri olan Hipodrom'du. İmparatorluk tahtına yeni çıkan imparatorlar, taç giyme töreninden sonra genellikle Hipodrom'da kendilerine tahsis edilen ve *Kathisma* adı verilen imparator locasında halka görünür, burada kalabalığın kendisine tevcih ettikleri ilk tebrikleri kabul ederdi. Araba yarışı yapanlarsa yeşil, mavi, beyaz ve kırmızı olmak üzere dört renk giysi giyerdi. Araba yarışları, erken dönemlerde kilise tarafından gladyatör karşılaşmalarının yasaklanmasından beri, hipodromdaki seyircilerin en gözde eğlencesi olarak mevcudiyetini korudu. Her bir renge mensup araba yarışçısının etrafında iyi organize olmuş gruplar mevcuttu. Bu grupların, araba yarışçısını, onun atlarını ve arabalarını finanse edecek kendi özel bütçeleri vardı; her bir renge mensup gruplar arasında sürekli bir rekabet ve mücadele mevcuttu. Bu gruplar daha sonraları Yeşil, Mavi, Beyaz ve Kırmızı isimleriyle tanınır oldular. Bu gruplar da dahil olmak üzere Hipodrom ve orada yapılan yarışlar Bizans İmparatorluğu'na Roma İmparatorluğu'ndan gelmişti; ki edebi gelenek daha sonra bunların ortaya çıkışını Romulus ve Remus zamanına dayandıracaktı. Oyunlardaki bu dört grubun isminin gerçekte ne anlama geldiği çok açık değildir. VI. yüzyılın, yani Justinianos döneminin kaynakları bu isimlerin dört elemente karşılık geldiğini söylemektedir: Toprak (yeşil), su (mavi), hava (beyaz) ve ateş (kırmızı). Hipodromda yapılan kutlamalar özellikle taşıdığı aşırı ihtişam ve sayıları bazen 50.000'i bulan izleyicisiyle meşhurdu.

Bizans döneminde *demes* adını alan hipodromdaki taraftar grupları zaman içerisinde çeşitli siyasi, sosyal ya da dini temayülleri ifade eden siyasi gruplar haline dönüştüler. Hipodromdaki taraftar gruplarının sesi bir anlamda kamuoyunun ve milletin sesi hükmüne geçer oldu. Th. I. Uspensky: "Yazılı basının yokluğunda Hipodrom, kamuoyunun düşüncesinin serbestçe ifade edildiği ve zaman zaman bunun hükümetin iradesi üzerinde etkili olduğu tek yerdi," şeklinde belirtmişti.[77] İmparator, bazen Hipodromda boy gösterip yaptığı icraatları açıklama hususunda kendisini mecbur hissetmişti.

VI. yüzyılda en etkili taraftar grubu, Ortodoksluk taraftarı olan, Kalkedon Konsili kararlarını savunan ve bu nedenle Kalkedonlular olarak isimlendirilen Maviler (*Venetoi*) ile Monofizit taraftarı olan Yeşillerdi (*Prasinoi*) . Anastasios zamanında, Monofizit imparatorun desteklediği Yeşillere

77 Th. I. Uspensky, *History of the Byzantine Empire*, I, 506.

karşı bir isyan patlak vermişti. Korkunç saldırılar ve büyük tahribatlar neticesinde Ortodoks grup yeni bir ismi imparator ilan edip Hipodrom'a doğru akın ettiler. Burada Anastasios, imparatorluk tacı olmaksızın kalabalığın önüne çıkıp, habercilerinden halka makamından feragat etmeye hazır olduğunu bildirmelerini istedi. İmparatoru böyle acınası bir halde görünce teskin olan grup yatıştı ve isyan son buldu. Fakat bu hadise, Hipodrom ve başkentteki taraftar gruplarının hükümet, hatta imparator üzerinde sahip olduğu etkiyi göstermektedir. Justinus ve Justinianos'un imparatorluk tahtına çıkışlarıyla Ortodoksluk ve Maviler zafer elde etmişlerdi. Theodora ise Yeşilleri destekliyordu ve o kadar ki imparatorluk makamında bile ayrılık mevcuttu.

Bu taraftar gruplarının, siyasi ve dini temayüllerin yanı sıra farklı sınıfların çıkarlarını da temsil ettiği neredeyse kesindir. Maviler üst sınıfların, Yeşiller ise alt sınıfların oluşturduğu bir gruptu. Eğer bu doğruysa Bizans'taki bu taraftar grupları birer sosyal unsur olarak yeni ve oldukça önemli hüviyet kazanır.[78]

Bu olgunun oldukça ilginç bir tekrarı da VI. yüzyılın ilk dönemlerinde, Büyük Teodorik'in zamanında Roma'da, Yeşiller ve Maviler olmak üzere iki rakip grup arasındaki mücadelenin devam etmesidir; ki bu mücadelede de Maviler üst sınıfları Yeşiller ise alt sınıfları temsil etmişlerdir.[79]

Bu meseleyle ilgili olarak son zamanlarda yeni bir yaklaşım üzerinde durulmuş ve tartışılmıştır. Bir Rus araştırmacı olan müteveffa A. Dyakonov, Rambaud'un Manojlović'in ve birbiriyle aynı olmayan ve bu nedenle ayrı ayrı ele alınması gereken *deme*'ler ile taraftar grupları arasında fark gözetmekte başarısız olanların "takip ettikleri yöntemde hata" yaptıklarına işaret etmiştir. Dyakonov'un çalışmasının amacı meseleyi çözüme kavuşturmak olmayıp meseleyi tekrar gündeme getirip böylece gelecekte yapılacak daha ileri seviyedeki araştırmalarda bu yeni bakış açısının kullanılabileceğiydi.[80]

---

78 M. Manojlović tarafından 1904 yılında Sırpça-Hırvatça yayımlanan ve asla atıfta bulunulmayan çok önemli bibliyografyaya bkz. H. Grégoire bu çalışmayı Fransızcaya tercüme etti, "Le peuple de Konstantinopolis," *Byzantion*, XI (1936), 617-716. Manojlović'in tezi genel bir kabul görmemiştir. F. Dolger bu tezi kabul ederken (*Byzantinische Zeitschrift*, XXXVII [1937], 542); Ostrogorsky - reddeder (*Geschichte des byzantinischen Staates*, 41, n. 1). E. Stein bu tezi 1920 yılında reddetmişti (kendisi metnin Sırpça-Hırvatça orijinalini okumamıştı), fakat 1930'da kabul etmiştir (*Byzantinische Zeitschrift*, XXX, [1930], 378). Ben şahsen Manojlović'in tezini gayet inandırıcı şekilde ispatladığını düşünmekteyim.

79 Bkz. E. Condurachi, "Factions et jeux de cirque à Rome au début du VI. siécle," *Revue historique du sud-est européen*, XVIII (1941), 95-102, özellikle 96-98. Bu önemli sonuç için Cassiodorus'un o döneme ait çalışması, Variae. Karş. Manojlović'in herhangi bir referans tarafından desteklenmeyen gelişigüzel yorumları için: "Bu (sınıfların) ayrışıp belirginleşmesi eski Roma'daki hipodromdan kaynaklanmıştı," *Byzantion*, XI (1936), 642, 71 1-12.

80 "The Byzantine Demes and Factions [τύ μέρη] in the Fifth to the Seventh Centuries," *Vizantiysky Sbornik*, 1945, ed. M.V. Levchenko, 144-227; giriş, 144-49. Bu mesele üzerine yapılacak

532 yılında başkentte vuku bulan korkunç isyanın, farklı pek çok sebebi vardı. Justinianos'u hedef alan muhalefetin hanedan kaynaklı, umumi ve dini sebepler olmak üzere üç ayağı mevcuttu. Anastasios'un hayatta kalan vârisleri imparatorluk tahtı üzerindeki haklarının önce Justinus, sonrasında da Justinianos'un tahta çıkışlarıyla gasp edildiğini düşündüler ve Monofizit düşünceyi savunan Yeşiller tarafından desteklendiler. Bu oluşumun hedefi Justinianos'u imparatorluk tahtından indirmekti. Justinianos'u hedef alan isyanın umumi sebebiyse yüksek mevkilerdeki memurlardı. Özellikle kanunları ihlal etmeleri, utanç verici düzenbazlıkları ve zalimlikleri nedeniyle halk arasında büyük nefret uyandıran meşhur hukukçu Tribonianus ile pretoryan prefekt Kapadokyalı Yuhanna bu memurlar grubuna dahildi. Son olarak, muhalefetin din ayağınıysa Monofizitlerin muhalefeti oluşturmaktaydı. Bu grup Justinianos'un imparatorluğu esnasında büyük yaptırımlara maruz kalmıştı. Bütün bu sebepler, başkentte bir halk isyanının çıkmasına sebep oldu. İşin ilginç yanı Maviler ve Yeşillerin bir süreliğine aralarındaki dini görüş farklılıklarını bir tarafa bırakıp nefret edilen hükümete karşı ortak amaç etrafında birleşmeleriydi. İmparator halk ile hipodromda, habercileri vasıtasıyla pazarlıklara girişti, fakat bir sonuç elde edilemedi.[81] İsyan kısa sürede şehre yayılırken, seçkin sanat ve mimari eserleri tahribata ve yangına maruz kaldı. Yangın ayrıca daha sonra meşhur Ayasofya Katedrali'nin inşa edileceği alandaki Ayasofya Bazilikası'na sıçradı. İsyancıların toplanma çağrısı veya diğer bir deyişle şiarı olan ve "zafer" anlamına gelen *Nika* kelimesi, bu isyana ismini verdi. Ne Justinianos'un Tribonianus ile Kapadokyalı Yuhanna'yı görevden alacağına dair verdiği sözler ne de Justinianos'un Hipodrom'da kalabalığa yaptığı çağrı işe yaramadı. Anastasios'un yeğenlerinden birisi yeni imparator olarak ilan edildi. Sarayında koruma altında olan imparator, Theodora ortaya çıktığında, danışmanlarıyla birlikte

---

daha ileri seviyede çalışmalar için vazgeçilmez bir temel olarak hizmet edecek mükemmel bir çalışma. Daha sonraki dönemlerde, özellikle de grupların siyasi önemini kaybetmeye başladığı VII. yüzyılda, bu gruplar ve *deme*'lerin tarihi üzerine bkz. G. Brätianu, "La Fin du regime des parties à Byzance et la crise antisemite du VII. siècle," *Revue historique du sud-est européen, XVIII* (1941), 49-57. Dyakonov, "Byzantine Demes," *Vizantiysky Sbornik*, 1945, 226-27. Grégoire şu ifadesinde kısmen muğlak olabilir: "641 yılından sonra hipodromdaki renklerin artık siyasi bir önemi bulunmadığı bir gerçektir [*des couleurs du Cirque*]," "Notules epigraphique," *Byzantion*, XIII (1938), 175. F. Dvornik,"The Circus Parties in Byzantium," *Byzantina Metabyzantina*, I (1946), 119-133.

81 İmparator ile Yeşiller arasında bir teşrifat görevlisi vasıtasıyla gerçekleşen ilginç bir diyalog için bkz. Theophanes, *Chronographia*, ed. De Boor, 181-184; ayrıca, *Chronicon Paschale*, 620-21. Karş. P. Maas, "Metrische Akklamationen der Byzantiner," *Byzantinische Zeitschrift*, XXI (1912), 31-33, 46-51. Bury, bunun Justinianos çağının başka bir dönemine referans göstermiş olabileceğini düşünmektedir; Bkz. *Later Roman Empire*, II, 40 ve n. 3, 72. Bury, arada geçen konuşmanın İngilizce bir tercümesini vermektedir, 72-74.

çoktan kaçma planları yapmaya başlamıştı. Theodora'nın bu durum üzerine sarf ettiği sözcükler aynen, Prokopius'un eseri *Gizli Tarih*'te aktarılır: "Bir insan dünyaya geldiğinde, ölüm onun için kaçınılmazdır; fakat hükmetmiş birisi için sürgün hayatı katlanılmaz bir şey. Ey imparator! Eğer hayatını kurtarmak istiyorsan, bunun için önünde bir zorluk yok! Pek çok paramız var. Hemen şurası deniz ve orada gemiler bekliyor. Fakat güvenli bir yere kaçtığında, ölümü, emniyete tercih edip etmeyeceğini iyice düşün. Ben erguvan renkli elbisenin asil bir kefen olduğunu söyleyen eski atasözüyle aynı kanaatteyim."[82] İmparator kendisine çeki düzen verdi ve altıncı gününü doldurmuş isyanı bastırma görevini Belisarius'a verdi. Belisarius isyancıları Hipodrom'a sürüp onları buraya hapsetti. Ardından da isyancılardan otuz ila kırk binini katletti. İsyan bastırıldı, Anastasios'un yeğeni idam edildi ve Justinianos imparatorluk tahtına öncekinden bir kat daha güçlü olarak tekrar oturdu.[83]

Vergi ve Maliye Problemleri: Justinianos döneminde, imparatorluk bünyesinde takip edilen politikanın en belirgin unsurlarından birisi de, Justinianos'un büyük arazi sahiplerine karşı verdiği inatçı ve sebebi tam olarak açıklanmamış mücadelesiydi. Noveller ve papirüslerde olduğu gibi Prokopius'un *Gizli Tarih*'inde de bu mücadele ele alınmıştır. Kendisi soylular sınıfının görüşlerini savunan ve kitabında onun gözünde imparatorluk tahtında oturan bir sonradan görme olan Justinianos'u hedef alan pek çok saçma suçlamayı dolduran Prokopius bu eserinde, VI. yüzyılda vuku bulan bu sosyal mücadelenin canlı bir tasvirini okuyucularına sunar. Hükümet kendisi için en tehlikeli düşmanın, kendi büyük ölçekli arazilerinin yönetiminde, merkezi otoriteyi tamamen görmezden gelen büyük arazi sahipleri olduğunu düşündü. Justinianos'un eyaletlerdeki toprakların yönetiminde yerel eşrafın denetimsiz kontrolüne binaen yayımladığı bir buyrukta Kapadokya'daki konsüllere hitaben şu satırları kaleme almıştı: "Eyaletlerde, ancak yüksek mevkilerdeki bir kimsenin çözebileceği ölçüde büyük istismarların yapıldığına dair bize haberler ulaştı. Ve bizler, toprak sahiplerinin vekilliğini yapan kişilerin nasıl yolsuzluklarla çepeçevre sarılı olduklarını, etraflarının muhafızlarla sarılı olduğunu, büyük insan kalabalıkları tarafından bunların nasıl takip edildiklerini ve bu kişilerin insanları nasıl arsızca soyup soğana çevirdiklerini söylemekten utanç duyuyoruz. Devlete ait mülklerin neredeyse tamamı özel mülkiyete geçmiş bulunmakta. Bu mülklerin içindeki at sürüleri de dahil olmak üzere her

82 *De bello persico*, I, 24, 35-37; ed. Haury, I, 130; ed. Dewing, I, 230-33.

83 Nika isyanı hakkında Dyakonov'un yorumlarına bkz. "The Byzantine Demes," *Vizantiysky Sbornik*, 1945, 209-12.

şey talan edilmiş ve buna karşı duracak bir kimse de yoktur. Çünkü bu durumda konuşacak olanların ağızları da altın marifetiyle kapatılmıştır."[84] Görünüşe bakılırsa Kapadokya'daki yöneticiler tam bir yetkiye sahiptiler. Hatta kendilerine bağlı silahlı adamları, muhafızları vardı ve devlete ait mülkler yanında özel mülkiyeti de zapt etmişlerdi. İşin ilginç yanı bu buyruk Nika İsyanı'ndan dört yıl sonra yayımlanmıştır. Justinianos döneminde Mısır'la ilgili benzer havadisler de papirüslerde mevcuttur. Mısır'ın ileri gelen büyük toprak sahibi ailelerinden Apionların bir üyesi, VI. yüzyılda Mısır'ın çeşitli bölümlerinde geniş arazilere sahipti. Onun bu muazzam servetini oluşturan mülkler arasında pek çok köy vardı. Neredeyse bir kral gibiydi. Kendi icra memurları ve vekilharçları, bir işçi ordusu, hatta ona ait posta sistemi bile mevcuttu. Böylesi yöneticilerin kendi özel hapishaneleri ve bakımını üstlendikleri özel birlikleri mevcuttu.[85] Büyük ölçekli araziler aynı zamanda kiliselerin ve manastırların uhdesi altında toplanmışlardı.

Bu büyük toprak sahiplerine karşı Justinianos, acımasız bir savaş başlattı. Miras davalarına müdahil olarak, zaman zaman zorlama ve yanlış delillere dayanarak müsadere yoluyla veya kilisenin elinden mülklerini almak için dini davaları kışkırtmak suretiyle, bilinçli ve inatçı bir şekilde büyük arazi sahiplerinin yok edilmesini amaçladı. Özellikle 532 yılındaki devrim teşebbüsünden sonra pek çok mülke el konuldu. Yine de Justinianos büyük arazi maliklerini tamamen bertaraf etme konusunda başarısız oldu ve bu teşebbüsü, imparatorun hayatında sonraki dönemlerine de damgasını vuracak olan başarısızlıklarından birisi olarak kaldı.

Justinianos rüşvet, hırsızlık, yıkım ve fakirliğe sebebiyet veren, dolayısıyla imparatorluk dahilinde karmaşaya sebep olan gasp gibi unsurları bünyesinde barındıran yönetim mekanizmasının kusurlarını görüp anlamıştı. İmparatorluğun içindeki bu şartların sosyal güvenlik, şehir ekonomisi ve zirai koşullar üzerindeki kötü etkilerinin ve bu etkilerin de imparatorluk sathında umumi karmaşayı doğurduğunun farkına varmıştı. Sonuç olarak Justinianos, imparatorluk görevinin yeni ve büyük reformları hayata geçirmek olduğu kanısına vardı. Bunu da imparatora desteğini vermiş olan Tanrı'ya şükranlarını sunup imparator olarak hizmet etmenin bir gereği şeklinde addetmişti. Fakat mutlak otorite kavramının sadık bir

84 *Novella*, 30 (44), 5; ed. Zachariä von Lingenthal, I, 268.

85 Bkz. H. Bell, "The Byzantine Servile State in Egypt," *Journal of Egyptian Arhaeology*, IV (1917), 101-102. Bell, "An Epoch in the Agrarian History of Egypt," *Études égyptologiques dédiées* à *Jean-François Champollion*, 263. M. Gelzer, *Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens*, 32, 83-90. A. E. R. Boak, "Byzantine Imperialism in Egypt," *American Historical Review*, XXXIV (1928), 6.

takipçisi olan Justinianos, imparatorluk sathındaki şartların iyileştirilmesinin tek yolunun gelişmiş ve tam anlamıyla sadık bürokratlar kadrosu ile olgunlaştırılmış merkezi bir yönetim olduğu kanaatindeydi.

Justinianos, ilk önce dikkatini, çok ciddi anlamda tehlike arz eden imparatorluğun mali durumunu iyileştirmeye hasretti. Her ne kadar vergiler her geçen gün hazineye daha zor bir şekilde akıyor olsa da, askeri faaliyetler muazzam miktarlarda para gerektiriyordu. Bu gerçek imparatoru alarma geçirdi ve bu durumu, büyük askeri harcamalar hususunda yazmış olduğu buyruklardan birisinde şöyle ifade etti: "Halk payına düşen vergiyi gönül rızasıyla ve eksiksiz vermeli."[86] Böylelikle imparator bir yandan kendisini hazineye ait dokunulmaz hakların savunucusu olarak ilan ederken, diğer yandan da vergi memurlarının suiistimallerine karşı vergi verenlerin savunucusu olarak ilan etmişti.

Justinianos'un reformları araştırılırken, özellikle 535 yılında yayımlanan iki büyük novel hayli önemlidir. Bu iki buyruk, idari reformların başlıca dayanak noktalarını ve devlet memurlarının yeni görev tanımlarını ihtiva etmektedir. Buyruklardan birisi, yöneticilere, "devlete sadık vatandaşların hepsine bir baba şefkatiyle yaklaşmasını, baskılar karşısında onları korumayı, bütün rüşvet tekliflerini reddetmeyi, idari kararlar ve cezalandırmalarda adil olmalarını, cürümleri cezasız bırakmamalarını, masumları korumalarını, mücrimleri kanunlara uygun cezalandırmalarını ve genel olarak bir babanın çocuğuna davrandığı gibi halka davranmalarını" emreder.[87] Fakat aynı zamanda memurlardan "kendilerini rüşvetten uzak tutarlarken" devletin gelirleri noktasında gözlerini dört açmalarını, "devlet hazinesinin gelirlerini artıracak her tür çabayı sarf etmeleri"[88] gerektiğini de hatırlatır. Afrika topraklarının fethi, Vandalların hâkimiyet altına alınması ve bunlara ek olarak yapılması tasarlanan yeni askeri seferlerde göz önünde bulundurularak, buyruk şu şekilde devam etmektedir: "Halkın belirlenen zamanlarda ve eksiksiz olarak vergilerini vermesi mecburidir. Böylelikle, eğer yöneticileri makul bir surette karşılar ve onlara bizim hakkımız olan vergileri toplamak ve sevk etmekte yardımcı olursanız, biz de memurlarımızı gayretlerinden ve sizi de dirayetinizden ötürü methederiz; böylece yöneten ile yönetilen arasındaki ahenk ve düzen her yerde hâkim olur."[89] Memurlar görevlerini dürüstçe yerine getireceklerine dair yemin etmek zorundaydılar, fakat aynı zamanda onlara tevdi edilen bölgelerdeki vergilerin eksiksiz olarak toplanmasından da sorumluydular.

---

86 *Novella8* (16), 10; ed. Zachariä von Lingenthal, I, 104.
87 *Novella8* (16), 8; ed. *A.g.e.*, I, 102.
88 *Novella28* (31), 5; ed. *A.g.e.*, I, 197.
89 *Novella8* (16), 10; ed. *A.g.e.*, ı, 106.

Piskoposlardan bölgelerindeki memurların faaliyetlerini takip etmeleri beklendi. Suçu sabit bulunanlar ağır cezalara çarptırılacakken, görevlerini dürüstçe yerine getirenler terfi edeceklerdi. Böylece Justinianos'un nezdinde hükümet memurlarının ve vergi vermekle yükümlü olanların yapmaları gereken çok basitti: Vergiyi toplayan memurlar dürüst olacak, vergi vermekle yükümlü olanlar da bu vergiyi gönül rızasıyla eksiksiz ve düzenli verecekti. Daha sonraki buyruklarında imparator, yaptığı idari reformların temelini oluşturan bu prensiplere sık sık atıfta bulundu.

İmparatorluğun bütün eyaletleri aynı şekilde yönetilmedi. Özellikle sınır bölgelerinde, sakinleri sürekli hareket halinde olup diğerlerinden daha sıkı bir yönetim tarzının uygulanmasını gerektiren eyaletler vardı. Diocletianus ve Konstantin'in uygulamaya koyduğu reformlar eyaletler arasındaki bölünmeyi son derece artırmış, askeri ve sivil otoritenin birbirinden net bir şekilde ayrıldığı geniş bir bürokrat grubunu ortaya çıkarmıştı. Justinianos zamanında, bazı durumlarda Diocletianus'dan önceki sisteme geri dönüş mahiyetine yönelik örnekler görülmüştür. Justinianos'un, özellikle Doğuda, küçük birkaç şehri birleştirip daha büyük yerleşim birimleri oluşturma uygulamasını başlattı. Diğer taraftan da Anadolu'daki bazı şehirlerde, askeri ve sivil otoriteler arasında sık sık yaşanan anlaşmazlıklar ve fikir ayrılıkları nedeniyle, bu iki grubun yetkilerini tek bir kişiye, yani *praetor* denilen bir yöneticiye tahsis etti. Justinianos'un ilgisi, Mısır ve özellikle Konstantinopolis'in hububat ihtiyacını karşılayan İskenderiye üzerinde yoğunlaştı. Novellerden birine göre, Mısır'daki ticaret organizasyonu ve hububatın başkente taşınması hususunda büyük karmaşa hâkimdi.[90] Devlet hayatının, bu bir hayli önemli şubesini tekrar kurmuş olmanın yardımıyla Justinianos, yoğun bir nüfusa sahip ve sürekli huzursuzluğun mevcut olduğu İskenderiye ve Mısır'ın diğer iki şehrinin[91] yönetimini, uhdesinde askeri otoriteyi de barındırıp *Augustalis* (*vir spectabilis Augustalis*) olarak adlandırılan bir memura emanet etti. Fakat eyaletleri oluşturan bölgeleri birleştirmek ve buradaki hâkimiyeti merkezi kılmak için yapılan bu teşebbüsler onun imparatorluğu esnasında sistematik değildi.

Justinianos, bazı Doğu şehirlerindeki otoriteyi birleştirme fikrini uygulamaya koyuyorken Batıdaki eyalet ve şehirlerde, önceden var olan sivil ve askeri otorite arasındaki ayrımı muhafaza etti. Özellikle yeni fethedilmiş Kuzey Afrika ve İtalya eyaletlerinde durum bu şekildeydi.

İmparator yayımladığı bu buyruklar sayesinde yönetiminde bulunan iç kusurları giderdiğini ve "kendisinin parlak icraatları neticesinde im-

90 *Edictum 13* (96), giriş; ed. *A.g.e.*, I, 529-30.

91 Gelzer, *Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens*, 21-36. Bury, *Later Roman Empire*, II, 342-43. G. Rouillard, *L'Administration civile de l'Egypte byzantine* (2. ed., 1928), 30.

paratorluğu yeni bir refah düzenine kavuşturduğunu" umdu.[92] Bu konuda yanılmıştı. Yayımladığı bütün buyruklar insan doğasını değiştiremezdi. Sonradan yayımlanan buyruklardan anlaşılıyordu ki isyanlar, suiistimaller ve tahribat devam etti. Halkı kendine çeki düzen vermesi için durmaksızın imparatorluk buyrukları yayımlamak, hatta bazı eyaletlerde sıkıyönetim ilan etmek elzem hale geldi.

Acil olarak paraya ihtiyaç duyulduğu zamanlardaysa, Justinianos buyruklarında yasakladığı her tedbire başvurdu. Devletin yüksek kademelerindeki görevleri yüksek meblağlar karşılığında sattı. Yayımladığı buyruktan anlaşıldığına göre halkın altından kalkamayacağını bildiği halde vermiş olduğu söze rağmen yeni vergileri yürürlüğe koydu. Mali zorlukların baskısı altında paranın değerinin düşürülmesi yoluna gitti ve değeri düşük para bastırdı. Fakat bu durum karşısında halkın tavrı öylesine tehditkârdı ki bu tedbirden geri adım atmak zorunda kaldı.[93] VI. yüzyıl şairlerinden birisi olan Corippus'un deyişiyle "vücudun tüm organlarını doyuran bölümü olan mideye" benzettiği devlet hazinesini doldurmak için her türlü önleme başvuruldu.[94] Vergilerin toplanması faaliyetine eşlik eden tedbirler uç noktalara vardı ve zaten yorgun düşmüş halk üzerinde felaket derecesinde etkileri oldu. O dönem kaynaklarından birisi: "Vergi verenlerin nezdinde yabancıların istilasına uğramak, hazine memurlarının varışından daha az korkunçtu,"[95] diye durumu anlatır. Köyler fakirleşmiş, köylüler hükümet yetkililerinin baskısından kurtulabilmek için köylerini terk etmişlerdi. Toprakların verimliliği bir hiç mesabesine inmişti. İsyanlar çeşitli bölgelere yayılmıştı.

İmparatorluğun harap olma noktasına geldiğini ve tek kurtuluş yolunun ekonomi olduğunu anlayan Justinianos, ekonomideki kötü gidişata çare bulmak için en tehlikeli yerden işe başladı. Ordudaki asker sayısını azaltıp sık sık onların maaşlarını geciktirdi. Fakat çoğunluğu paralı askerlerden oluşan ordu bu uygulama karşısında sık sık isyan eti ve intikamını korumasız halktan aldı. Ordudaki asker mevcudunun azaltılmasının diğer ciddi sonuçları da oldu: Sınırlar korumasız kaldı ve barbar topluluklar Bizans sınırlarından rahatlıkla geçip tahripkâr akınlarına devam ettiler. Justinianos tarafından inşa ettirilen kalelerin bakımı yapılmadı. Barbarları güç kullanarak durduramayan Justinianos, bu amacına ulaşmak için, muazzam ölçüde para gerektiren yeni harcamalar yapmak, yani

92 *Novella 33* (54), giriş; ed. Zachariä von Lingenthal, I, 360.

93 *Chronicle of John Malalas*, 486. Yanılmıyorsam Bury bu metinden bahsetmemişti.

94 *De laudibus Justini*, II, 249-50.

95 Joannis Lydi *De Magistratibus*, III, 70; ed. I. Bekker, Bonn edisyonu, 264; ed. R. Wuensch, *Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana*, 162.

barbarlara haraç vermek yoluna başvurdu. Fransız araştırmacı Diehl'e göre bu durum bir çıkmaz meydana getirdi. Para yokluğu ordu mevcudunun azaltılmasını gerekli kılarken; yeterince askerin olmayışı da düşmanlara daha fazla vererek barışın satın alınması sonucunu verdi.[96]

Bütün bunlara bir de devamlı olarak gerçekleşerek halkı perişan edip devlet desteğini elzem haline getiren kıtlık, salgın hastalıklar ve depremler de eklenince, Justinianos'un saltanat döneminin sonunda, imparatorluğun durumu gerçekten acınası haldeydi. Bu felaketler arasında özellikle 542 yılında gerçekleşen korkunç veba salgınından bahsedilmelidir. Salgın, Mısır sınırına yakın Pelusium'da başladı. Salgının Etiyopya (Habeşistan) kaynaklı oluşu hakkında bilgiler net değildir. Bu veba salgınının Etiyopya'dan çıktığına dair eski ve geleneksel bir kanı mevcuttu. Peloponez Savaşları zamanında Atina'daki veba salgınına dair araştırma yapan Tukidides ve salgının Konstantinopolis'te yayılışına şahit olan tarihçi Prokopius bu veba salgınının yapısı ve etkileri hakkında ayrıntıları aktardılar. Hastalık Mısır'dan çıkıp kuzeye, yani Filistin ve Suriye'ye doğru yayıldı. Sonraki yıl hastalık Konstantinopolis'e ulaştı, ardından Anadolu ve Mezopotamya üzerinden İran coğrafyasına sıçradı. Denizi aşıp İtalya ve Sicilya'ya ulaştı. Salgının Konstantinopolis'teki mevcudiyeti dört ay sürdü. Ölüm oranı korkunçtu. Şehirler, kasabalar ve köyler terk edildi, zirai üretim durma noktasına geldi. Hastalığın etkilediği yerlerden kaçışlar, kıtlık ve panik imparatorluk sathında tam bir karmaşaya sebep oldu. Sarayda yürütülen bütün faaliyetler başarısızlığa uğradı. İmparatorun kendisi de bizzat hastalığa yakalandı, fakat ölmedi.[97] Bu durum II. Justinus'un yayımladığı ilk novel'deki (buyruk) karamsar tabloyu oluşturan faktörlerden sadece birisiydi. Bu buyrukta II. Justinus şöyle diyordu: "Devlet hazinesi aşırı borç yükü altında ezildi. Ordu o derece fakru zaruret içerisinde ki, imparatorluk toprakları sık sık ve kolaylıkla barbarların akınlarına maruz kaldı."[98]

Justinianos'un idari yönetimler hususunda yapmaya kalkıştığı reformlar tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Ekonomik anlamda imparatorluk çökme noktasına geldi. Justinianos'un imparatorluk dışında ve içinde takip ettiği politikalar arasında sıkı ilişkiler vardı. Muazzam masrafları gerekli kılan Batı'ya yapılan askeri seferler Doğu'yu harap bir hale ge-

---

96 *Justinien*, 311.

97 Felaket zamanında Konstantinopolis'te yaşayan en iyi başlıca otorite Prokopius'tur. *De bello persico*, II, 22-23. Bkz. Bury, *Later Roman Empire*, 62-66; Prokopius'un tasviri yeniden düzenlenmiştir, Bkz. 63-64. H. Zinsser, *Rats, Lice and History*, 144-49; Prokopius'ten terc., 145-47.

98 K. E. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 3.

tirmiş ve böylece Justinianos, kendisinden sonra geleceklere başa çıkılması zor bir miras bırakmıştı. Yayımladığı ilk buyruklara bakıldığında Justinianos'un imparatorluğa düzen getirip devlet müesseselerinin ahlaki standartlarını yükseltmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Fakat bu soylu düşünceler, Justinianos'un, kendisinin Roma Sezarları'nın vârisi olması hasebiyle yerine getirmesi gereken görevler bulunduğu kanaatinin zorunlu kıldığı bir militarizme neden oldu.

Justinianos Döneminde Ticaret

Justinianos dönemi, Bizans'ın ticaret tarihi üzerinde belirgin izler bıraktı. Pagan Roma İmparatorluğu zamanında olduğu gibi, Hıristiyanlığın devletin resmi dini olduğu dönemlerde de başlıca ticari faaliyetler Doğuyla yapıldı. En nadide ve değerli eşyaların ticareti uzak Çin ve Hindistan diyarlarından yapılmaktaydı. Bir kısmı Justinianos'un generalleri tarafından fethedilmiş yeni Germen devletlerinin oluştuğu dönemde ortaçağ Batı Avrupası, kendi ekonomik hayatının gelişebilmesi hususunda oldukça elverişsiz şartları tecrübe etmişti. Doğu Roma İmparatorluğu ise stratejik bir noktada konuşlanmış başkenti, şartların el vermesi ve Doğu ile Batı arasında aracılık etmesi hasebiyle Haçlılar dönemine kadar bu aracı konumunu devam ettirdi.

Fakat Bizans İmparatorluğu'nun Uzakdoğu'yla olan ticari ilişkileri doğrudan değildi. Bizans ve Uzakdoğu arasındaki bu ticari münasebette aracı Sasanilerin Pers İmparatorluğuydu. Sasaniler Bizans tüccarlarının bu ticari faaliyetlerinden muazzam kazanç elde ettiler. O dönemde iki tane ana ticaret güzergâhı mevcuttu: Bunlardan birisi kara üzerinden, diğeri ise deniz üzerinden takip edilen rotaydı. Karayolunu takip eden kervanlar şimdiki Buhara vasıtasıyla Çin'in batı sınırlarından aşıp Pers İmparatorluğu sınırlarına ulaşıyorlardı. Gümrüklerin bulunduğu bu sınır bölgelerinde Çinli tüccarlar tarafından Perslere devredilen mallar, Pers tüccarlar vasıtasıyla Bizans sınırındaki gümrük noktalarına taşınmaktaydılar. Deniz yoluyla yapılan ticaretteyse şu rota takip edilmekteydi: Çinli tüccarlar mallarını, Hindistan'ın güneyinde bulunan bugünkü Seylan'a kadar sevk etmekteydiler. Çin'den gelen mallar burada çoğunluğu Perslere ait gemilere yüklenip Hint Okyanusu ve İran Körfezi üzerinden Dicle ve Fırat nehirlerinin denize döküldüğü noktaya kadar getiriliyordu. Buradan da mallar Fırat kenarında kurulu Bizans gümrük noktalarına sevk ediliyordu. İşte bu yüzden Bizans İmparatorluğu'nun Doğuyla gerçekleştirdiği ticaret, imparatorluk ile Persler arasındaki ilişkiyle yakından bağlantılıydı. Çünkü Perslerle yapılan savaşlar mutad olduğu için Bizans'ın Doğuyla

olan ticareti sürekli kesintiye uğrayıp büyük zararlara maruz kalmaktaydı. Çin'den getirilen başlıca mal, nasıl üretildiğiyle ilgili bilginin çok gizli tutulduğu Çin ipeğiydi. Üretim aşamasının zorluğu ve bu ipeğin Bizans pazarlarında gördüğü talep göz önünde bulundurulduğunda, ipeğin fiyatı zaman zaman inanılmaz noktalara ulaşabilmekteydi. Çin ipeğinin yanında Çin ve Hindistan, Batıya parfüm, baharat, pamuk, değerli taşlar gibi özellikle Bizans İmparatorluğu'nda talep gören malları da ihraç etmekteydi. Bizans İmparatorluğu'nun Perslere olan bu ekonomik bağımlılığını kabul edemeyen Justinianos'un, Pers toprakları dışından Çin ve Hindistan'a ulaşabilecek bir ticaret güzergâhı bulmaya koyuldu.

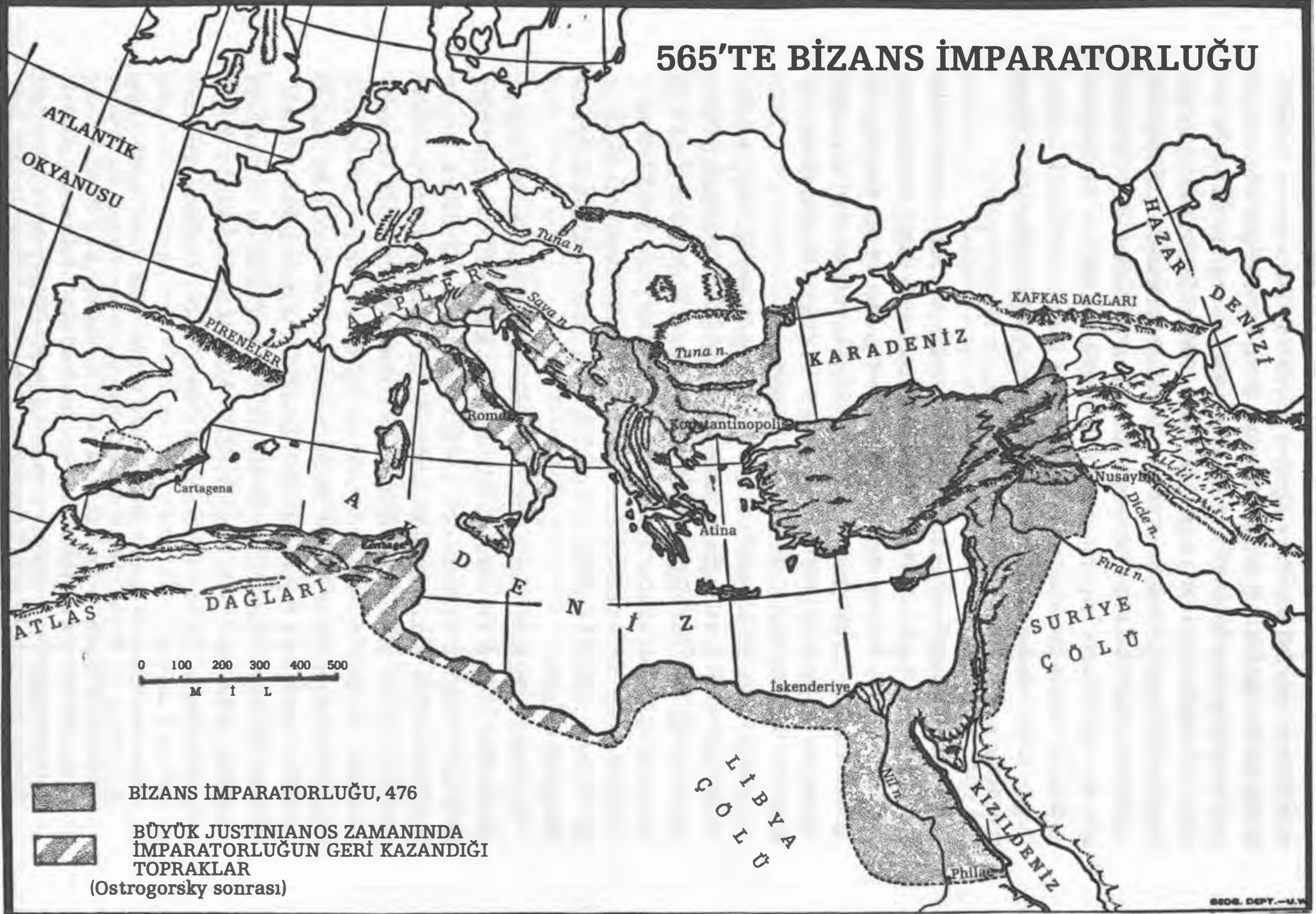
Cosmas Indicopleustes: Bu dönem içerisinde, VI. yüzyılın ortalarında, Cosmas Indicopleustes[99] tarafından yazılan kayda değer bir edebiyat çalışması olan *Hıristiyan Topoğrafyası* veya diğer bir adıyla *Kozmoğrafya* vücut buldu. Bu çalışma, içerdiği Kızıldeniz havzası ve Hint okyanusu coğrafyası hakkındaki bilgiler ve Hindistan ile Çin arasındaki ticari ilişkilere dair bilgiler nedeniyle oldukça önemlidir.

Cosmas, Mısır'da, büyük ihtimalle İskenderiye'de doğdu. Gençlik yıllarından itibaren ticaretle uğraştı, fakat ülkesindeki ticari durumdan memnun olmadığı için Kızıldeniz'i, Sina yarımadasını, Etiyopya'yı içine alıp muhtemelen Seylan'a kadar uzanan uzun seyahatler yaptı. Kendisi Nasturi inanca sahip bir Hıristiyandı ve hayatının sonraki döneminde keşiş oldu. Yunanca soy ismi olan Indicopleustes, eserinin çok eski nüshalarında bile görülmektedir.

Hıristiyan Topoğrafyası isimli bu eserin ana gayesi, Ptolemaios'un dünya tahayyülünü umursamaksızın, dünyanın küre şeklinde olmadığını, dünyanın Musa'nın tapınağındaki uzunca dikdörtgen biçimindeki sandukaya benzediğini ve aynı şekilde evrenin de bu dikdörtgenin daha büyük boyutuna haiz bir biçimde olduğunu kanıtlamaktı. Fakat burada, bu tarihsel önemi bulunan bu eserin içerisindeki coğrafya ve ticaret hakkındaki bilgiler önemlidir. Yazar bilinçli olarak eserini kaleme alırken kullandığı kaynakları sınırlamış ve bu kaynakları detaylı bir şekilde değerlendirmiştir. Eserinde kendi gözlemleri neticesinde elde ettiği bilgiler ile duyduğu rivayetler neticesinde elde ettiği bilgileri birbirinden ayırmıştır. Kendi şahsi tecrübesine dayanarak Axum kentindeki Habeş kralının sarayının

---

99 Indicopleustes "Hindistan'a giden denizci" ya da "Hint Denizinde denizcilik yapan" anlamına gelir. Bu eser H. MacCrindle tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir, ***The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian Monk.*** Bkz. C. Beazley, ***The Dawn of Modern Geography***, I, 190-96, 273-303. E. Winstedt'e göre en mükemmel ve en aydınlatıcı eser, ***The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes***, vi. M. V. Anastos, "The Alexandrian Origin of the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes," ***Dumbarton Oaks Papers***, III (1946), 75-80.

565'TE BİZANS İMPARATORLUĞU
ATLANTİK OKYANUSU
Tuna n.
Sava n.
ALPLER
PİRENELER
KAFKAS DAĞLARI
HAZAR DENİZİ
KARADENİZ
Roma
Konstantinopolis
Atina
Cartagena
Nusaybin
Dicle n.
Fırat n.
ATLAS DAĞLARI
A D E N İ Z
İskenderiye
SURİYE ÇÖLÜ
LİBYA ÇÖLÜ
Nil n.
KIZILDENİZ
Philae
0 100 200 300 400 500
M İ L
BİZANS İMPARATORLUĞU, 476
BÜYÜK JUSTINIANOS ZAMANINDA İMPARATORLUĞUN GERİ KAZANDIĞI TOPRAKLAR
(Ostrogorsky sonrası)
GEOG. DEPT.—U.W.

tasvirini yapmış, Nubia bölgesindeki ve Kızıldeniz sahillerinde bulunan birkaç kitabenin ayrıntılı açıklamasını yapmıştır. Bunun yanında Hindistan ve Afrika'daki hayvan türleri hakkında bilgi vermiştir. En önemlisi de Seylan adası hakkında çok değerli bilgiler sunarak bu bölgenin ortaçağ boyunca taşıdığı ticari önemi açıklamıştır. Bu anlatıdan elde edilen sonuca göre VI. yüzyılda Seylan adası, bir ucunda Çin'in, diğer ucunda Doğu Afrika, İran ve İran üzerinden de Bizans İmparatorluğu'nun bulunduğu ticaret dünyasının tam ortasında bulunmaktaydı. Cosmas'ın ifadesiyle: "Bu merkezi konuma sahip olması sebebiyle Seylan adası, Hindistan'ın her yerinden, İran ve Etiyopya'dan gelen gemiler tarafından ziyaret edilmekteydi."[100] Adada sürekli ikâmet eden İranlı Hıristiyanlar Nasturi öğretiye bağlıydılar ve kendilerine ait kiliseleri ve din adamları mevcuttu.

Bizans İmparatorluğu ve Hindistan arasında doğrudan bir ticaret ilişkisinin mevcut olmamasına rağmen Büyük Konstantin zamanına ait sikkelerin Hindistan pazarlarında bulunduğunu, bu sikke paraların muhtemelen Bizanslı tüccarlar vasıtasıyla değil de aracı konumundaki Pers ve Habeş tüccarlar aracılığıyla taşındığını ifade etmek ilginç olacaktır. IV., V. ve VI. yüzyıllarda imparatorluk yapmış Arcadius, Theodosios, Markianos, I. Leo, I. Anastasios ve I. Justinus'un isimlerine Hindistan'ın güneyinde ve kuzeyinde bulunan sikkeler üzerinde rastlanmıştır.[101] VI. yüzyılın dünya ekonomik hayatı içerisinde Bizans İmparatorluğu öylesine önemli bir rol ifa etti ki, Cosmas'a göre: "Dünyanın bir ucundan diğer ucuna kadar bütün milletler ticaretlerini Roma parası (Bizans'ın altın parası, *nomisma* ya da *solidus*) ile gerçekleştirdiler. Bu paraya, hangi krallığın tebaası olursa olsun herkes büyük bir gıptayla baktılar. Çünkü dünya üzerinde başka hiçbir memleketin bu paraya benzer parası yoktu."[102]

Cosmas eserinde, Bizans'ın altın parasının (*nomisma*) nasıl büyük hürmete nail olduğunu gösteren ilginç bir hikâye anlatmıştır:

Seylan kralı, Bizanslı tüccar Sopatrus ile bazı Pers tüccarları huzuruna kabul edip onların selamlarını alıp oturmalarını emretti. Sonra onlara: "Hangi memleketten gelmektesiniz ve ülkenizin durumu nasıldır?" diye sordu. Bu soru üzerine onlar da "Her şey yolunda" diye cevap verdi. Daha sonra sohbet ilerleyince kral: "Hanginizin kralı daha büyük ve güçlü?" diye sordu. Bunun üzerine ihtiyar Pers tüccar hemen söze girip "Bi-

---

100 Cosmas Indicopleustes, *Topographia christiana*, XI; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, LXXXVIII, 445; ed. Winstedt, 322; ed. MacCrindle, 365.

101 Bkz. R. Sewell, "Roman Coins in India," *Journal of the Royal Asiatic Society*, XXXVI (1904), 620-21. M. Khvostov, *History of Oriental Commerce in Greco-Roman Egypt*, 230. E. Warmington, *The Commerce Between the Roman Empire and India*, 140.

102 *Topographia christiana*, II; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, LXXXVIII, 116; ed. Winstedt, 81; ed. MacCrindle, 73.

zim kralımız hem en güçlü hem de daha büyük ve zengindir. Doğrusunu söylemek gerekirse bizim kralımız, kralların kralıdır ve canı neyi yapmak arzu ederse onu yapabilecek kabiliyettedir," der. Diğer taraftan Sopatrus sessizce oturmaktadır. Akabinde kral ona dönerek: "Ey Romalı, söyleyecek bir sözün yok mu?" diye sorar. Bunun üzerine Sopatrus: "Pers böylesine şeyler söyledikten sonra ne söyleyebilirim ki? Fakat eğer doğruyu bulmak istiyorsanız, şu an iki kral da huzurunuzda bulunmaktadır. Her ikisini de inceleyin, hangisinin daha büyük ve güçlü olduğuna karar verin," der. Bu sözleri işiten kral şaşırıp merakla: "Her iki kralın da burada olduğunu nasıl söylersin?" diye sorar. Sopatrus: "Her ikisinin parası da burada; bir tarafta *nomisma*, diğer tarafta da nomismanın gümüş versiyonuyla aynı değerde olan *drahmi*. Her ikisini de inceleyin, gerçeği göreceksiniz," diye cevap verir. Her iki parayı da inceledikten sonra kral, Romalıların hiç kuşkusuz daha ihtişamlı, güçlü ve bilge olduklarını söyledi. Bunun üzerine Sopatrus'a daha fazla ihtimam gösterilmesini emretti. Sopatrus bir filin üzerine oturtulup davullar eşliğinde şehirde dolaştırıldı. Bu ayrıntılar bizzat Sopatrus ve Adule adasından beri ona eşlik eden arkadaşları tarafından bize aktarılmıştır. Onların anlattıkları bu hikâyeye göre Pers tüccar derin bir üzüntü duymuştu.[103]

Taşıdığı tarihi ve coğrafi önemin yanında, Cosmas'ın bu eseri, eserin içerisindeki metinlerin etrafını süsleyen pek çok resim nedeniyle büyük bir sanatsal değere sahiptir. Görünüşe bakılırsa bu resimlerden bazıları yazarın bizzat kendisine aittir. VI. yüzyılda yazılan eserin orijinal metni günümüze ulaşmamıştır, fakat *Hıristiyan Topoğrafyası*'nın daha sonra çoğaltılan kopyaları, orijinal minyatürlerin kopyalarını içerdikleri için, erken dönem Bizans sanat tarihi hakkında; özellikle de İskender dönemi sanatı hakkında çok değerli bir kaynak olarak hizmet verir. N.P. Kondakov, "Cosmas'ın eserindeki minyatürler, Justinianos döneminin veya daha açık bir ifadeyle onun imparatorluk zamanının en parlak dönemlerindeki Bizans sanatının özelliklerini en iyi yansıtanlardır. Bu konuda sadece Ravenna'daki bazı mozaikler istisnadır," der.[104]

Cosmas'ın eseri, sonradan Slavcaya çevrildi ve Slavlar arasında yaygın bir şekilde kullanıldı. Cosmas Indicopleustes'in portresini, birçok resmi ve eski dönem Rus sanatı açısından çok ilginç minyatürleri barındıran

---

103 *A.g.e.*, XXI; ed. Migne, 448-49; ed. MacCrindle, 368-70. Bu hikâye bir rivayet olarak anlatılmış gibi gözükmekte, çünkü buna benzer bir olay, Claudius zamanında Seylan adasından gelen bir elçiyle ilgili olarak Pliny tarafından da anlatılmıştır. Pliny, *Naturalis Historia*, VI, 85. Bkz. J. E. Tennent, Ceylon (5. ed., 1860), I, 566.

104 *Histoire de l'art byzantin considéré principalement dans les miniatures*, I, 138; Rusça ed. (1876), 88.

Rusça kaleme alınmış bir *Hıristiyan Topoğrafyası*'nın versiyonu da mevcuttur.[105]

Bizans Ticaretinin Korunması: Justinianos, Bizans ticaretini İran'a bağımlı halden kurtarmayı kendisine amaç edindi. Bu ise Kızıldeniz aracılığıyla Hindistan'la doğrudan bağlantı kurulmasını gerektiriyordu. Kızıldeniz'in kuzeydoğu ucu (yani Akabe Körfezi) Bizans limanı olan Ayla tarafından tutuldu. Hindistan'dan gelen mallar buradan Filistin ve Suriye üzerinden Akdeniz'e sevk edilebilecekti. Bir diğer limansa Kızıldeniz'in kuzeybatısında, bugünkü Süveyş yakınlarındaki Külzüm'de konuşlanmıştı ve doğrudan Akdeniz'e bağlıydı. Akabe Körfezi'nin girişinde bulunan adalardan birisi olan ve Sina yarımadasının güney ucunda bulunan Iotabe'de, buradan gelip geçen gemiler için Justinianos döneminde bir gümrük noktası kurulmuştu.[106] Fakat Kızıldeniz'de faaliyet gösteren Bizans'a ait gemilerin sayısı düzenli bir ticari faaliyet sürdürmeye yetecek sayıda değildi. Bu gerçek, Justinianos'u Habeşli Hıristiyanların Axum krallığıyla yakın ilişkiler kurmaya zorladı. Justinianos onlardan Bizans İmparatorluğu ile Hindistan arasındaki ticari etkileşimde, o döneme kadar İranlı tüccarların ifa ettiği aracılık görevini üstlenmelerini istedi. Fakat imparatorun bu çabaları sonuçsuz kaldı. Çünkü Habeş tüccarlar, İranlı tüccarların Hindistan'daki nüfuzuyla boy ölçüşecek durumda değillerdi ve böylece ipeği satın alma tekeli İranlı tüccarların elinde kalmaya devam etti. Justinianos'un, Doğu ile olan ticaret için doğrudan bir güzergâh açma çabası başarısız oldu. Barış dönemlerinde İranlı tüccarlar en önemli ticaret kalemlerinde aracılık yapmaya devam ettiler ve bu ticari aracılıktan muazzam kazançlar elde etmeyi sürdürdüler.

Talih Justinianos'un yardımına koşup, imparatorluk nezdinde hayli önemli olan ipek ticareti meselesinin çözümüne yardım etti.[107] Kişi veya kişiler vasıtasıyla, Çinli kontrol memurlarının tüm dikkatine rağ-

105 Bkz. E. Redin, *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes, from Greek and Russian Versions*, ed. D. V. Aïnalov.

106 Bkz. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen âge*, I, 10. Diehl, *Justinien*, 390. R. P. F. M. Abel, "L'Isle de Jotabe," *Revue biblique*, XLVII (1938), 520-24.

107 Kaynaklar bu noktada farklılık arz etmektedir. Prokopius (*De bello gothico*, IV, 17; ed. Haury, II, 576) bu işin birkaç keşiş vasıtasıyla yapıldığını söylemektedir. *Excerpta e Theophanis Histori*'de (Bonn ed., 484; ed. L. Dindorf, *Historici Graeci minores*, I, 447) bu işi yapan kişinin bir Pers olduğu aktarılır. F. Richthofen, *China. Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien*, I, 528-29, 550.'de ise gerçekler ve isimler konusunda tam bir karmaşa mevcuttur. Prokopius'un Serinda'sı bazen Hotan ile özdeşleştirilmektedir. Richthofen, *China*, I, 550-51. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 12. Bury, *Later Roman Empire*, II, 332 ve n. I. Genel olarak Bizans İmparatorluğu'ndaki ipek ticareti tarihi hakkında çok önemli bir makale Bkz. R. E. Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire," *Speculum*, XX (1945), 1-42 (birkaç çizim eşliğinde).

men, ipekböceği yumurtaları Serinda'dan gizlice çıkartılarak Bizans İmparatorluğu'na getirildi. Burada Yunanlar için yepyeni bir endüstri kolu meydana getirdiler. İpekböceği yetiştiriciliği hızlı gelişme kaydetti. Çok geniş arazilere yayılmış dut ağacı bahçeleri her yeri kapladı ve buradan elde edilen ipeği dokuyacak olan birçok atölye kuruldu. Bu ipek atölyelerinin en önemlileri Konstantinopolis'te konuşlandırıldı. Diğerleri Suriye'deki Beyrut ve Sur'da, Antakya'da, daha sonra Yunanistan ve özellikle de Teb'de (Thebes) kuruldu. Atölyelerden birisi de Mısır'daki İskenderiye şehrinde kuruldu, çünkü Mısır'da dikilen elbiseler Konstantinopolis'te satılıp giyiliyordu.[108] İpek endüstrisi bir devlet tekeli haline gelirken her ne kadar yeterli olmasa da, imparatorluğun kritik seviyedeki mali durumunu rahatlatacak bir gelir sağladı. Bizans'ta üretilen ipekli mamuller Batı Avrupa'nın her köşesine taşındı, Batılı krallar ve zengin tüccarların meskenlerini süsledi. Bu ise Justinianos dönemi ticaret hayatında hayli önemli değişikliklere vesile oldu. Öyle ki Justinianos'un vârisi olan II. Justinus, kendisini ziyarete gelen bir Türk elçiye saray bünyesinde tam kapasiteyle çalışan bir ipek atölyesini gösterebilmişti.[109]

Justinianos, sayısız kale inşa ettirmek ve iyi korunan sınır hatları meydana getirmek suretiyle, imparatorluğunu düşmanların saldırılarından korumak gibi devasa bir yükün altına girdi. Birkaç yıl içerisinde imparatorluğun bütün sınır boylarında, Kuzey Afrika'da, Tuna ve Fırat kıyılarında, Ermenistan dağlarında, hatta uzaklardaki Kırım yarımadasında daha önceki dönemlerde Romalılar tarafından inşa edilen bir savunma hattını tamir edip genişleterek, neredeyse kesintisiz uzanan bir tahkimat dizisi inşa ettirdi. Bu inşaat faaliyetleri neticesinde Justinianos, Prokopius'a göre: "İmparatorluğu kurtardı."[110] Prokopius yazdığı *Binalar Hakkında* isimli eserinde şöyle der: "Eğer imparator Justinianos tarafından inşa ettirilmiş tahkimatların sayısını, uzak memleketlerde yaşayan ve bundan dolayı söylediklerimizi kanıtlama imkânından mahrum olduğumuz kişilere söylemiş olsaydık, eminim ki bu tahkimat sayısı onlara palavra gelir ve böyle bir şey onların gözünde tamamen imkânsız görünürdü."[111] Bugün bile eski Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarını oluşturan yerlerde inşa edilen bu yapıların kalıntıları modern seyyahları şaşkınlığa sevk etmektedir. Justinianos'un inşa faaliyetleri sadece tahkimatların yapımıyla sınırlı kalmadı. Hıristi-

108 J. Ebersolt, *Les Arts somptuaries de Byzance*, 12-13. G. Rouillard, *L'Administration de l'Egypt* (2. ed., 1928), 83.

109 *Excerpta e Theophanis Historia*, Bonn ed., 484; *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, 270.

110 *De aedificiis*, II, ı, 3; Bonn ed., 209; ed. Haury, III, 2, 46.

111 *A.g.e.*, IV, 4, 1; Bonn ed., 277; ed. Haury, III, 2, 116.

yan bir imparator olarak birçok mabedin yapımını teşvik etti. Eşi benzeri olmayan Konstantinopolis'teki Ayasofya, Bizans sanat tarihinde çığır açan bir yapı olarak durmaktadır. Justinianos bu inşa faaliyetlerini Kırım gibi uzak memleketlere kadar genişletip buradaki başlıca Got yerleşim yeri olan Dory'de bir bazilika inşa ettirmişti. Onun ismini taşıyan bir kitabe parçası orada yapılan kazılarda gün ışığına çıkmıştır.[112]

JUSTİNİANOS'TAN SONRA TAHTA ÇIKAN İMPARATORLAR

Justinianos'un güçlü şahsiyeti tarih sahnesinden çekildikten sonra, imparatorluğu uygun bir denge içerisinde bir arada tutan zahiri hükümet sistemi de çöktü. Bury'nin dediği gibi: "Onun ölümüyle birlikte ayrılık rüzgârları esmeye başladı. Bütünden kopan parçalar kendi başlarına hareket etmeye başladılar. Zahiren mevcut olan sistem çöktü. İmparatorluğun doğasında mevcut olup uzun süredir gelişimini sürdüren, Justinianos'un zamanında yoğun bir şekilde geçekleşen olaylar manzumesinin içerisinde gözlerden gizlenen değişim, şimdi hızla ve gözle görülür biçimde çalışmaya başlamıştı."[113] Anarşi, fakirlik ve salgın hastalıkların imparatorluğu kasıp kavurduğu 565-610 arasındaki dönem, Bizans tarihindeki en kasvetli dönemlerden birisiydi. Bu dönemdeki karmaşa, II. Justinus dönemi tarihçisi olan Efesli Yuhanna'yı, dünyanın sonunun yaklaşığına dair konuşmaya sevk etmişti.[114] Findlay'ın ifadesiyle "Tarihin hiçbir döneminde insanlar böyle genel bir umutsuzluk batağına saplanmamıştı."[115] Bununla birlikte dönemin olayları göstermektedir ki; bu acıklı tablo kısmen de olsa abartılıdır ve tashih edilmelidir.

Justinianos'un halefleri şunlardı: Genç II. Justinus (565-78), II. Tiberius (578-82), Mavrikios (582-602) ve Fokas (602-10). Bu dört imparator içerisinde en göze çarpanı enerjik bir asker ve kabiliyetli bir lider olan Mavrikios'du. Sahip olduğu iradesiyle Theodora'ya çok benzeyen, II. Justinus'un eşi Sophia, hükümet meselelerinde büyük bir nüfuza sahipti. Bu dönemde imparatorluğun dış siyasetinde gerçekleşen en önemli olaylar, Perslerle yapılan savaş, Balkan yarımadasında Slavlara ve Avarlara karşı verilen mücadele ve İtalya'nın Lombardlar tarafından fethiydi. İmparatorluk dahilindeyse imparatorların sıkı bir şekilde takip ettiği Ortodoks siyaset ve iki eksarhlık (Ortodoks piskoposluğu) teşkil edilmesi önemliydi.

112 Vasiliev, *Goths in the Crimea*, 71.

113 *Later Roman Empire*, II, 67.

114 *Ecclesiastical History*, I, 3; ed. Payne-Smith, 3; ed. Brooks, 1-2.

115 *A History of Greece*, ed. H. F. Tozer, I, 298. K. Amantos bu içler acısı tablonun kısmen abartılmış olduğu düşüncesindedir. Ἱστορατούβυζαντινοςκράτους, I, 260.

Pers Savaşları

562 yılında Justinianos'un Perslerle yaptığı ve elli yıllık bir dilimini kapsayan barış antlaşması, Perslere yapılması gereken yıllık ödemeyi reddeden II. Justinus tarafından bozuldu. Kısa süre öncesinde Hazar Denizi kıyılarında ve Batı Asya'da ortaya çıkan Türkler ile Bizanslılar arasında, her iki tarafın da Perslere karşı besledikleri ortak düşmanlık nedeniyle ilginç ilişkilerin gelişmesine vesile oldu. Türkler, Çin ile Pers İmparatorluğu arasındaki alanı işgal etmişlerdi. Persleri kendilerinin baş düşmanı olarak görüyorlardı. Türk elçileri Kafkas dağlarını aşıp uzun bir yolculuktan sonra, samimi bir şekilde karşılandıkları Konstantinopolis'e geldiler. Türklerin ve Bizanslıların, Perslere karşı teşkil edilecek hem savunma hem de taarruz eksenli bir ittifakın kabaca planlarını geliştirmeye başladılar. Türk elçilik heyeti Bizans hükümetine çok ilginç bir öneride bulunarak, imparatorluğun Çin'le olan ipek ticaretinde kendilerinin aracılık etmesi suretiyle Perslerin müdahalesinden kurtulmayı teklif etti. Bu da zaten Justinianos'un elde etmek için çaba sarf ettiği bir şeydi. Fakat tek bir farkla; o da şuydu ki Justinianos Habeşlilerin yardımıyla güney deniz yolunu kullanarak Perslerin müdahalesinden kurtulmayı amaçlarken, Türkler kuzeyden giden kara yolunu kullanmayı düşünüyorlardı. Müzakereler Perslere karşı ortak mücadeleyi barındıran gerçek bir ittifakın vücut bulması hususunda sonuçsuz kaldı. Çünkü Bizans İmparatorluğu 560'ların sonlarında Batıda gerçekleşen, özellikle de Lombard saldırılarının etkisi altındaki İtalya'da cereyan eden gelişmelere odaklanmışlardı. Bunun yanı sıra II. Justinus, Türklerin sahip olduğu askeri gücü yetersiz bulmuştu.

Kısa süreli bu Roma-Türk dostluğunun sonucu Bizans ile Persler arasında çıkan gerilimdi.[116] Justinus, Tiberius ve Mavrikios'un hükümdarlık yıllarını kapsayan zaman diliminde Perslere karşı neredeyse kesintisiz bir savaş durumu mevcuttu. II. Justinus döneminde durum Bizans için oldukça semeresizdi. Nisibis'in (Nusaybin) muhasarasına son verildi, Tuna ötesinden gelen Avarlar Balkanlardaki önemli Bizans şehirlerini işgal ettiler ve çok önemli müstahkem bir sınır kasabası olan Daras altı aylık kuşatma neticesinde Perslerin eline geçti. Bu kayıp iradesi pek de güçlü olmayan Justinus'un akıl sağlığını kaybetmesine neden oldu ve imparatoriçe Sophia, 45.000 altın karşılığında bir yıl süreli ateşkes antlaşması elde etti (574).[117] Süryani bir kronik yazarının, daha erken tarihli bir kaynaktan

116 Bury, *Later Roman Empire*, 97. Kulakovsky, *Byzantium*, II, 359. Stein, *Justinus II und Tiberius*, 21. S. Vailhé, "Projet d'alliance turco-byzantine au VI. siècle," *Échos d'Orient*, XII (1909), 206-14.

117 Bu savaş hakkında, Bury, *Later Roman Empire*, II, 95-101. Kulakovsky, *Byzantium*, II, 360-69. Stein, *Justinus II und Tiberius*, 38-55.

aldığı bilgiye dayanarak aktardığına göre: "Daras'ın zapt edildiğini öğrendiğinde imparator ümitsizliğe kapıldı. Dükkânların kapatılıp ticarete ara verilmesini emretti."[118]

II. Tiberius ve Mavrikios zamanında cereyan eden Pers Savaşları, Bizans İmparatorluğu açısından daha başarılıydılar. Mavrikios'un güçlü liderliğine ek olarak Perslerin kendi aralarında giriştikleri taht mücadelesi de bu başarıda etkili oldu.[119] Mavrikios'un yaptığı barış antlaşmasının büyük önemi bulunuyordu. Persarmenia (İran Ermenistanı) ve Daras kentiyle birlikte Mezopotamya, Bizans'a verildi. Bizanslıların Perslere vermek zorunda olduğu onur kırıcı yıllık haraç iptal edildi. Son olarak da Pers tehdidinden emin olarak Bizans İmparatorluğu artık Batıda yaşanan gelişmeler, özellikle de Balkan yarımadasında Avarların ve Slavların düzenledikleri ardı arkası gelmeyen akınlarla ilgilenebilecekti.[120] Perslerle Bizans arasında çıkan başka bir savaş Fokas zamanında yaşandı, fakat bu savaş hakkında değerlendirmeyi şimdilik bir kenara bırakıyoruz. Çünkü bu savaşın Bizans İmparatorluğu için büyük bir önemi vardı ve Herakleios zamanına kadar neticelenmedi.

Slavlar ve Avarlar

Justinianos'un ölümünden sonra Balkan yarımadasında çok önemli gelişmeler meydana geldi. Fakat maalesef bu gelişmelerle ilgili şu an elimizde bulunan bilgi, kaynaklarda rastlanılan bölük pörçük bilgilerle sınırlıdır. Justinianos'un imparatorluk yaptığı dönem boyunca, Slavlar Balkan yarımadasındaki şehirlere sürekli akınlar düzenlemişler ve zaman zaman Selanik şehrini bile tehdit edecek ölçüde yarımadanın güneyine sızabilmişlerdi. Akabinde Bizans topraklarında hayli kalabalık bir Slav bakiyesi kaldı ve bunlar kademeli olarak yarımadayı işgal ettiler. Slavlara bu akınlarında, o dönemde Panonia'da yaşayan Türk kökenli Avarlar yardım etti. Slavlar ve Avarlar başkenti, Marmara denizini ve Ege'yi tehdit eder hale geldiler ve Mora yarımadasına kadar Yunanistan'a sızdılar. Bu isti-

118 *Chronique de Michel le Syrien*, terc. J. B. Chabot, II, 312.

119 Bu savaş hakkında Bkz. Stein, *Justinus II und Tiberius*, 58-86 (Tiberius'un Augustus olduğu zaman).

120 Tiberius ve Mavrikios zamanında Perslerle olan savaş hakkında, Kulakovsky, Byzantium, II, 383-94, 426-46. M. J. Higgins, *The Persian War of the Emperor Maurice. I. The Chronology, with a Brief History of the Persian Calendar.* Higgins; "International Relations at the Close of the Sixth Century," *The Catholic Historical Review*, XXVII (1941), 279-315. Higgins'in kahramanı olan Tiberius "İmparatorluğun uzun yıllıklarında kaydedilmiş en büyük şahsiyetlerin yanında durmaya layık zirve bir şahsiyet" idi (sf. 315). V. Minorsky, "Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene," *Bulletin of the school of Oriental and African Studies*, XI (1944), 244-48 (M. S. 591 yılındaki sefer). P. Goubert, *Byzance avant l'Islam*, 80-117.

ların haberleri Mısır'a kadar yayıldı. İmparator Fokas zamanında Nikiu Piskoposu olan Yuhanna şöyle yazmıştı: "Bu dönemin kralları barbarlar, yabancı milletlerden askerler ve İlliryalılar vasıtasıyla Hıristiyan şehirlerini yakıp yıktılar ve bu şehirlerde yaşayan ahaliyi de tutsak ettiler. Bu yıkımdan Selanik hariç hiçbir şehir kurtulamadı; çünkü Selanik'in surları sağlamdı ve Tanrı'nın inayetiyle yabancılar bu şehri ele geçiremedi."[121] XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde yaşamış Alman bir araştırmacı bu teoriyi ele alarak uzun uzun tartıştı ve VI. yüzyıl sonlarında Yunanların Slavlar tarafından tamamen yok edildiği sonucuna vardı. Balkan yarımadasındaki Slav yerleşimi hakkındaki mesele büyük ölçüde, yarımadadaki başlıca Slav yerleşim yeri olan Selanik'in manevi koruyucusu olan Dimitrios'un *Fiiliyat (Acts)* isimli eseri üzerine kuruludur.[122]

VI. yüzyıl sonlarında ve VII. yüzyıl başlangıcında Slavlar ve Avarların güneye doğru ısrarcı ilerlemeleri, ki Bizans birlikleri bu ilerleyişi durdurma konusunda acizdi, yarımadanın etnik yapısında köklü değişikliklere sebep oldu, çünkü yarımada artık ağırlıklı olarak Slav yerleşimciler tarafından mesken tutulmuştu. Genel anlamda bu dönemin yazarları kuzeyden gelen halkları çok az tanıyorlardı ve Slavlar ile Avarların imparatorluğa birlikte saldırmaları nedeniyle bu iki ayrı halkı birbirine karıştırıyorlardı.

Justinianos'un ölümünden sonra İtalya, düşmanlarının saldırılarına karşı zayıf bir şekilde savunulmaktaydı. Bu durum da İtalya'nın Germen asıllı barbar Lombard halkı tarafından hızla ve kolayca fethedilmesini açıklıyordu. Lombardlar, Justinianos'un Ostrogot krallığına son vermesinden birkaç yıl sonra zuhur etmişlerdi. VI. yüzyılın ortalarında Lombardlar, Avarlarla birlikte Orta Tuna bölgesindeki barbar Gepid halkının kurduğu krallığı yıktılar. Daha sonra, belki de kendi müttefikleri Avarlardan korktukları için, Panonia'dan İtalya'ya doğru yanlarında eşleri ve çocukları, başlarındaysa kralları (*konung*) Alboin olduğu halde ilerleyişlerini sürdürdüler. Aralarında özellikle kalabalık nüfusa sahip Saksonlar gibi birçok farklı kabileyi barındırıyorlardı. Alışılmış söylem, Justinianos'un ordusunda eski bir general ve İtalya'nın yaşlı yöneticisi olan Narses'i Lombardları kendi ülkesine davet etmekle suçlar, fakat bu söylem mesnetsiz kabul edilmiştir. II. Justinus imparatorluk tahtına çıktıktan sonra Narses görevinden emekliye ayrıldı ve kısa süre sonra Roma'da hayata gözlerini yumdu.

568 yılında Lombardlar Kuzey İtalya'ya girdi. Aryan inancına mensup azgın bir barbar sürüsü geçtiği her yeri yakıp yerle bir etti. Akabinde,

---

121 *Chronicle of John, bishop of Nikiu*, terc. M. Zotenberg, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, XXIV (1883), böl. CIX, 430; İngilizce terc. R. H. Charles, 175-76.

122 Bkz. örneğin, O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIV. siècle*, 101-108.

şimdi Lombardiya diye anılan bölgeyi, yani Kuzey İtalya'yı fethettiler. Lombardlara karşı koyacak güçten yoksun Bizanslı yöneticiler, barbarların güneye doğru yaptıkları ilerleyiş esnasında yanlarından geçtikleri Ravenna'nın surlarının arkasına saklandılar. Kalabalık Lombard grupları neredeyse yarımadanın tamamına yayıldılar ve korumasız şehirleri büyük bir rahatlıkla işgal ettiler. Sonrasında Güney İtalya'ya ulaştılar ve burada Benevento'yu (Beneventum) işgal ettiler. Her ne kadar Roma'yı ele geçiremeseler de, şehri kuzeyden, doğudan ve güneyden olmak üzere üç yanından kuşattılar. Ravenna ile Roma arasındaki bütün bağlantıyı kestiler ve böylece Roma'nın buradan yardım alma umudu ortadan kalktı. Fakat Roma'nın, tarihinin en bunalımlı ve zor anlarını tecrübe eden uzaktaki Konstantinopolisli yöneticilerden az da olsa yardım alma umudu vardı. Sonunda Lombardlar İtalya'da geniş bir Germen krallığı meydana getirdiler. II. Tiberius ve daha ısrarlı bir şekilde olmak üzere Mavrikios, İtalya'daki Lombardlara karşı açıktan savaş ilan etmeye ikna olacağı ümidiyle Frank Kralı II. Childebert (570-595) ile bir ittifak kurmayı denediler, fakat bu çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Birkaç elçilik heyeti gidip geldi ve Childebert birkaç kez İtalya'ya birlikler sevk etti. Fakat bu seferlerin amacı Mavrikios'a yardım etmekten ziyade eski Frank mülklerini yeniden fethetmekti. Frank kralların imparatorun yerine Papa'nın çağrısı üzerine toplanıp İtalya'daki Lombard hâkimiyetine son vermeleri için bir buçuk yüzyıl beklenecekti.[123] Kendi kaderine terk edilmiş olan Roma birden fazla Lombard kuşatmasına karşı ayakta kaldı. Şehir desteğini Papa'nın şahsında buldu. Papa sadece cemaatinin inanç dünyasıyla değil aynı zamanda Lombardlara karşı şehrin savunmasını da organize etmek zorunda kaldı. Tam da bu dönemde, yani VI. yüzyılın sonlarında Roma Kilisesi en kayda değer liderlerinden birisi olan Büyük I. Gregorius'u sahneye çıkarttı. I. Gregorius önceleri Konstantinopolis'te *apocrisiarius* ya da diğer bir deyişle *nuncio* (papalık elçisi) olarak bulunmuş, fakat burada geçirdiği altı yıldan uzun süren ikâmeti esnasında Yunancanın en temel unsurlarına bile hâkim olamamıştı.[124] Dil öğrenimi konusundaki bu eksikliğine rağmen Gregorius, Konstantinopolis'teki hayatın ve siyasetin inceliklerine vakıf olmuştu.

Lombardların İtalya'yı fethetmeleri, imparatorluğun Ostrogotlardan alınan toprakları elde tutmayı sağlayacak vasıtalardan yoksun olduğu ve

123 Bkz. Bury, *Later Roman Empire*, II, 160-66. G. Reverdy, "Les Relations de Childebert II et de Byzance" *Revue historique*, CXIV (1913), 61-85.

124 Gregorius'un Konstantinopolis'teki ikâmeti hakkında bkz. F. Dudden, *Gregorius the Great: His Place in History and Thought*, I, 123-57. Muhtemelen 586 yılında Gregorius Roma'ya geri çağrılmıştı (156-57).

Batıda Justinianos'un takip ettiği dış politikanın ne kadar etkisiz olduğunun açıkça gösterdi. Bu aynı zamanda İtalya'nın kademeli olarak Bizans İmparatorluğu'na yabancılaşmasının ve imparatorluk otoritesinin İtalya'da zayıflaması yolunu da açtı.

Dini SORUNLAR

Justinianos'un halefleri Ortodoksluğu desteklediler ve Monofizitler zaman zaman –II. Justinus döneminde olduğu gibi– şedit zulümlere maruz kaldılar. Mavrikios ve Fokas dönemlerindeki Bizans İmparatorluğu ile Roma Kilisesi arasındaki ilişkiler incelenmeye değecek ölçüde ilginçtir. Konstantinopolis Piskoposu'nun "ekümenik" sıfatını almasını Gregorius protesto etti ve Mavrikios yazdığı bir mektupta patrik Yuhanna Nesteutes'i kibirli olmakla itham etti:

> "Ey Zaman! Ey Töre!" diye yüksek sesle feryat etmek zorunda kaldım. Avrupa'nın tamamı barbarların hâkimiyeti altına bırakıldığı, şehirlerin yakılıp yıkıldığı, ordugâhların yerle bir olduğu, şehirlerin terk edildiği ve aile reislerinin toprakları işleyemediği, puta tapanların ortalığı kasıp kavurduğu, barbarların inançlı Hıristiyanları boğazlamak için birbiriyle yarıştığı bir zamandayız. Toz toprak içinde uzanmış ağlamaları beklenen rahipler ise yeni ve sufli unvanlarla kendileri için caka ve şan peşinde koşuyorlar. Ey muhterem Efendimiz, bu meselede kendi davamı mı güdüyorum? Kendi kusurlarım için mi sızlanıyorum? Hayır! Yüce Tanrı'nın davasını ve Katolik Kilisesinin davasını savunuyorum. Kutsal kiliseye karşı kusur işleyen, yüreği kibirle dolu olan, fevkaladelik adına her şeye göz diken ve kendince has bir unvanı sizin imparatorluğunuzun itibarının önüne geçiren kişi baskı altına alınmalıdır.[125]

Papa arzu ettiği ayrıcalıkları elde edemedi, hatta bir süreliğine Konstantinopolis'e temsilcisini göndermeye ara verdi. 602 yılında başkentte Mavrikios'a karşı bir isyan harekete patlak verdiğinde Papa Gregorius, yeni imparator Fokas'a hitaben, "Bizans imparatorluk tahtına yakışmayan bu aptal tiran hakkında" bir mektup kaleme aldı:

> Övgü, göklerdeki Tanrı'nın üzerine olsun! Gökler sevinsin ve yeryüzü hoşnut olsun. (Mezmurlar 95:11) Cumhuriyet sathında zulümlerden fazlasıyla haksızlığa uğramış halk, sizin müşfik icraatlarınızla şenlendi! Her bir kimsenin özgürlüğü, en nihayetinde, müşfik bir imparatora kulluğu altında devam etsin. Çünkü diğer milletlerin kralları ile imparatorlar arasında farklar vardır: Krallar, köle insanların efendisidir, Roma devletinin imparatorlarıysa özgür insanların efendisidir.[126]

---

125 *Epistolae*, V, 20; ed. Migne, *Patrologia Latina*, LXXVII, 746-47; *Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum*, I, 322(V, 37); İngilizce terc. *Nicene and Post-Nicene Fathers*, XII, 170-71.

126 *Epistolae*, XIII, 31; ed. Migne, *Patrologia Latina*, LXXVII, 1281-82; *Mon. Germ. Hist., Epistolarum*, II, 397 (XIII, 34); *Nicene and Post-Nicene Fathers*, XIII, 99.

Görünüşe bakılırsa Fokas bu mektuptan hoşnut kalmıştı. Çünkü daha sonra Konstantinopolis patriğinin ekümenik sıfatını taşımasını yasakladı ve "mümtaz havari Petrus'un apostolik makamının bütün kiliselerin başı" olduğunu ilan etti.[127]

Böylelikle Fokas imparatorluğun hem dışında hem de içinde uygulamaya koyduğu icraatlarında başarısız olup halkta derin bir nefretin uyanmasına sebep olurken, Papa'ya verdiği tavizler neticesinde Roma ile olan ilişkiler, onun hükümdarlığı müddetince dostane ve barışçıl bir seyir izledi. Bu dostane münasebetin anısına Ravenna eksarhlığında, üzerinde övgü dolu sözlerin bulunduğu bir anıt Roma Forum'a dikildi. Bu anıt günümüzde hâlâ mevcuttur.

Eksarhlıkların Oluşturulması ve 610 Devrimi

Lombard fetihleriyle birlikte İtalya'daki idari mekanizmada önemli bir değişiklik meydana geldi. O dönemde benzer bir değişiklik Kuzey Afrika idari mekanizmasında da yaşandı ve böylece imparatorluğun yeni eyalet yönetiminin temel taşları atılmış oldu. Bu *themes* sistemiydi.

İtalya'daki Bizans otoriteleri, yarımadanın neredeyse üçte ikisini çok rahatça fethetmiş olan Lombardlara karşı yeterince direniş gösterememişlerdi. Bu nedenle tehlikeyle karşı karşıya kalan Bizans hükümeti, mülki idarenin vazifesini askeri yöneticilerin eline vermek suretiyle İtalya'da hâkimiyetini kuvvetlendirmeye karar verdi. İtalya'daki Bizans idaresinin başında artık askeri genel vali, yani sivil makamların bütün icraatlarını Ravenna'dan idare edecek olan eksarh olacaktı. Ravenna Eksarhlığı'nın teşekkülü VI. yüzyıla, yani Mavrikios zamanına kadar uzanır. Mülki ve hukuki fonksiyonların, askeri otorite ile birleştirilmesi sivil memurların görevlerinden hemen alınmalarını gerekli kılmadı. Bunlar askeri yöneticilerin yanında mevcudiyetlerini devam ettirdiler, fakat bunu yaparken askeri valinin yönlendirmesi altında vazifelerini ifa ettiler. Ancak sonraları bu sivil memurların yerlerini askeri otoritelere bırakmış oldukları gözükür. İmparatorluk gücünün temsilcisi olarak askeri genel vali, imparatorlar tarafından hayli desteklenen Sezaropapizmin bazı prensiplerine göre idaresini ikame etti. Bu siyaset tarzı örneğin eksarhlık bünyesindeki dini meseleler hakkında son sözü eksarhın söylemesi şeklinde zuhur etti. Sınırsız güce sahip olması hasebiyle, eksarha imparatormuş gibi saygı gösterildi. Onun Ravenna'da bulunan ikâmetgâhı kutsal kabul edildi ve buraya, genelde imparatorluk saraylarına tahsis edilen *sacrum palatium*

---

127 *Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne, I, 316.

(kutsal saray) sıfatı verildi. Roma'ya her gelişinde imparatorluk protokolüyle karşılandı. Yani onun gelişinde senatörler, din adamları ve halk tarafından şehrin surları dışında mükemmel bir karşılama yapıldı. Bütün askeri, hukuki, mali meseleler ve mülki idare tamamıyla onun kontrolü altındaydı.[128]

Ravenna Eksarhlığı'nın İtalya'daki Lombardların saldırı neticesinde teşkil edilmesi gibi, eski Vandal krallığının üzerinde Afrika Eksarhlığı'nın kuruluşu da yerel Afrika kabilelerinin oluşturduğu benzer bir tehdit neticesinde oldu. Bu yerel kabileler, yani Berberiler, ülkedeki Bizans birliklerine karşı sürekli ve ciddi isyan teşebbüslerinde bulunuyorlardı. Afrika veya diğer ismiyle Kartaca Eksarhlığı'nın (eksarhın ikâmetgâhı Kartaca'da olduğu için sık sık bu isimle adlandırılıyordu) kuruluşu da Mavrikios'un hükümdarlık dönemine, yani VI. yüzyıl uzanır. Afrika Eksarhı da Ravenna'daki selefi gibi sınırsız bir güce sahipti.[129]

Doğaldır ki ancak olağandışı durumlar bir imparatoru, eksarhlık gibi bir makamın teşkiline zorlayabilirdi. Çünkü bu makam bazı şartlar oluştuğunda bu makamda oturan kimsenin imparatorun bizzat kendisine tehlikeli bir rakip olmasına olanak sağlayabilirdi. Ve gerçekten Afrika Eksarhı Fokas'a karşı isyan bayrağını açacak ve eksarhın oğlu 610 yılında imparatorluk tahtına oturacaktı. Afrika'daki eksarhlar Mavrikios tarafından akıllıca seçilmişler ve yönetimleri altındaki toprakları yönetmede, yerel halkın saldırılarına karşı bu toprakları koruma da bir hayli maharet gösterip efor sarf etmişlerdi. Diğer taraftan Ravenne eksarhları Lombard tehdidini bertaraf edecek durumda değillerdi.

Fransız araştırmacı Diehl'e[130] göre bu iki eksarhlığın teşkiline, Bizans İmparatorluğu'nda VII. yüzyılda başlayıp kademeli olarak bütün imparatorluk topraklarına yayılan eyalet reformunun, yani *theme* (eyalet veya bölge) sisteminin başlangıcı gözüyle bakılmalıdır. Bu sistemin ayırıcı özelliği askeri otoritenin sivil otorite üzerindeki tedrici üstünlüğüydü. VI. yüzyılda Lombardların ve Berberilerin saldırıları hem batıda hem de güneyde önemli değişiklikleri meydana getirirken, Persler ve Arapların saldırıları da sonradan doğuda aynı tedbirlerin alınmasına sebep oldu. Aynı şekilde Slavların ve Bulgarların Balkan yarımadasında yaptıkları katliamlar da benzer reformların o bölgede yapılmasına vesile oldu.

Fokas'ın Avarlar ve Persler karşısında takip ettiği başarısız dış politika ve kendi konumunu koruyabilmek için başvurduğu terör, sonunda

128 Ravenna Eksarhlığı'nın kurulması hakkında bilgi için Bkz. Charles Diehl, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne* (568-751), 3-31.

129 Diehl, *L'Afrique byzantine*, 453-502.

130 *Études byzantines*, 277 (L'Origine du régime des thèmes).

Afrika eksarhı olan Herakleios'un isyan etmesine sebep oldu. Mısır da daha sonra bu isyana dahil oldu ve eksarhın oğlu olup babasıyla aynı ismi taşıyan Herakleios'un komutası altında Afrika donanması başkente doğru yola çıktı. Başkent halkı da Fokas'ı terk edip Herakleios'un yanına geçti. Fokas yakalanıp idam edildi. Eksarhın oğlu Herakleios Bizans tahtına geçtiğinde imparatorlukta yeni bir hanedan boy gösteriyordu.

Yunanistan'daki Slavlar Meselesi

VI. yüzyılın ikinci yarısında Balkan yarımadasında meydana gelen Slav istilasına dair kaynaklarda yapılan araştırmaların sonucu olarak, XIX. yüzyılın ilk yıllarında Yunanistan'ın tamamen Slavlaştığına dair bir teori ortaya atıldı ve bu teori araştırmacılar arasında hararetli tartışmalara sebep oldu.

1820'lerde, Türk boyunduruğuna karşı isyan bayrağını kaldıran Yunanlara karşı bütün Avrupa sathında derin bir sempati meydana gediğinde, bu özgürlük müdafileri, kahramanca direnişleri sayesinde bağımsızlıklarını elde ettiler ve Avrupalı güçlerin yardımıyla kendi bağımsız Yunan krallıklarını kurdular. Avrupa halkları onları antik dönem kahramanı Hellas'ın torunları olarak görürken; onların Leonidas, Epaminondas ve Philopoemen'in niteliklerine sahip olduklarını düşündü. Daha sonra küçük bir Alman kasabasından yükselen ses Avrupa'yı şaşkınlığa uğrattı. Bu ses onlara, yeni kurulan Yunan krallığında şu an meskun olan hiç kimsenin damarlarında hakiki anlamda bir damla bile Helen kanı olmadığını, kutsal Hellas'ın torunlarına yardım etmek amacıyla seferber olan Avrupa'nın seferber ettiği alicenap yardımların bir yanlış anlama üzerine kurulduğunu, antik dönem Yunan unsurların çok uzun yıllar önce yeryüzünden silindiğini, onların yerini başta Slav ve Arnavut kökenli olmak üzere tamamıyla yabancı etnik unsurların aldığını ilan etmişti. O dönem Avrupa kamuoyunun neredeyse bütün inancını sarsan bu teoriyi açıkça ve cesurca dile getiren kişi, o dönemde Almanya'daki liselerden birisinde genel tarih profesörü olan Fallmayer'di.

Fallmayer 1830'da yayımlanan *Ortaçağda Mora Yarımadasının Tarihi* isimli eserinin birinci cildinde şöyle yazmıştı:

> Helen ırkının kökü Avrupa'dan tamamıyla kazınmıştır. Fiziki güzelliği, ruhlarının yüceliği, adetlerinin sadeliği, sanatsal yaratıcılığı, araba yarışları, şehirlerinin, köylerinin, abidelerinin ve tapınaklarının ihtişamı, hatta insanların kendi isimleri bile Yunanistan'da yok olmuştu. Harabelerin üzerindeki tortu ile yeni ve farklı iki ırkın çamuru, antik Yunanların mezarları üzerini kaplamıştır. Hellas ruhunun ölümsüz eserleri ve antik Yunan toprak-

ları üzerindeki bazı kalıntılar sadece, çok uzun bir zaman önce bu topraklar üzerinde Helen adı verilen bir halkın yaşadığının kanıtıdır. Eğer bu kalıntılar, mezar tümsekleri ve mozoleler olmasaydı, bu alan ve oranın sakinlerinin acıklı kaderi, ki günümüz Avrupalı halkları bütün hassasiyetleri ile insancıl hislerini, hayranlık duygularını boca etmişlerdir, bunun boş bir hayal, cansız bir resim ve onların ruhlarında tabiatın uyandırdığı şeylerin haricinde bir varlık olduğunu söyleyecektik. Modern Yunanistan'da meskun Hıristiyan nüfusun damarlarında tek damla olsun gerçek ve saf Helen kanı dolaşmamakta. Korkunç bir kasırga, Tuna nehri ile Mora yarımadasının en uzak köşelerine kadar olan bölgeyi yüce Slav ırkına akraba yeni bir ırkı dağıtmıştı. İskit Slavları, İlliryalı Arnavutlar, kuzey topraklarının insanları, Sırplar ve Bulgarlarla kan bağı olan Dalmaçyalılar ve Moskovitler... İşte bunlar, bugün Yunan dediklerimiz ve soyları Perikles ve Philopoemen zamanına kadar gitmektedir... Slav ırkına has yüz hatları, yay gibi kavisli kirpikleriyle, Arnavutluk dağlarındaki çobanların keskin hatlarına sahip bu insanların soyu elbette Narcissus, Albicides ve Antinous'un soyundan gelmedi. Ancak romantik ve istekli bir düş gücü Sofokleslerin, Platonların antik Helen dünyasının günümüz dünyasında yeniden can bulması hayalini kurabilir.[131]

Fallmerayer'in görüşüne bakılırsa, VI. yüzyılda gerçekleşen Slav istilalarının sebep olduğu durum içerisinde, aslında herhangi bir şehrini bile kaybetmemiş olan Bizans İmparatorluğu yalnız müstahkem kaleler ile deniz kıyısındaki şehirlerde meskun halka tebaası gözüyle bakabilirdi. Avarların Avrupa sahnesinde ortaya çıkışı, Yunanistan tarihi açısından dönüm noktasıydı. Çünkü Avarlar yanlarında Slavları getirmiş ve kutsal Hellas ile Peloponneus'un topraklarını fethetmeleri için onları teşvik etmişlerdi.

Fallmerayer bu teorisini esasen VI. yüzyıl sonlarında yaşamış bir kilise tarihçisi olan Evagrius'un yazdıkları içerisinde bulunan bilgiye dayandırmıştır. Evagrius şöyle yazmıştı: "Avarlar iki kez Uzun Sur'a ulaşacak kadar içerilere akınlar düzenlediler. Sngidunum (Belgrad), Anchialus ve bütün Yunanistan'ı zapt ettiler. Diğer kasabaları, istihkâmları ve geçtikleri her yeri yakıp yıkarlarken kuvvetlerinin daha büyük kısmı Doğuyla meşguldü."[132] İşte Fallmerayer'in Yunan ulusunun Mora yarımadasındaki varlığının tamamen sona erdiğine dair ileri sürdüğü fikrin temeli Evagrius'un eserindeki "bütün Yunanistan" ibaresidir. Evagrius'un bahsini ettiği Avarlar, Alman araştırmacını şaşırtmamıştı, çünkü Avarlar, Slavlarla birlikte Bizans İmparatorluğu'na saldırmışlardı. Fallmerayer'in bahs ettiği ve 589 yılında gerçekleşen bu işgal, Yunanların kökünü tamamen kazımamıştı. Fallmerayer'in de inandığı üzere Yunan nüfusa indi-

131 *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, I, iii-xiv.
132 *Historia ecclesiastica*, VI, 10; ed. Bidez ve Parmentier, 228.

rilen nihai darbe 746 yılında veba salgınının İtalya'dan bölgeye sirayet etmesiydi. Bu salgına ait referans X. yüzyılın imparatorluk kâtiplerinden Konstantin Porfirogennetos'un o meşhur alıntısında mevcuttur. Konstantin bu korkunç veba salgınından sonra "bütün toprakların Slavlaşmak suretiyle barbarlaştığını," ifade etmişti.[133] Fallmerayer, imparator V. Konstantin Kopronymos'un öldüğü tarih olan 775 yılının, bu ıssız toprakların bir kez daha ve bu sefer tamamen, Yunanistan'ı kendi yeni şehirleri, kasabaları ve köyleriyle kademeli şekilde kaplayan Slavlar tarafından doldurulduğu nihai tarih olduğu tahmininde bulundu.[134]

Daha sonraki bir eserinde Fallmerayer bu yargısını, herhangi sağlam bir temel olmaksızın Attica'ya da uyguladı. *Mora Yarımadası Tarihi* isimli eserinin ikinci cildinde, Yunanistan'da meskun Yunan-Slavların XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Arnavutlar tarafından mağlup edilip yerlerinden edildiğine ve bundan ötürü XIX. yüzyılda yaşanan Yunan devriminin aslında Arnavutların eliyle yapıldığını ileri süren, Arnavutlarla ilgili yeni bir teoride bulundu.

Fallmerayer'in ilk ciddi muhalifi ise; Yunanistan'daki Slav varlığı meselesini derinlemesine inceleyip 1867 yılında *Ortaçağın Başlangıcından Günümüze Kadar Yunanistan Tarihi* isimli eseri yayımlamış olan Alman tarihçi Carl Hopf'tu. Fakat Hopf da, her ne pahasına olursa olsun Yunanistan'daki Slav unsurların önemini küçük göstermek arzusunda olduğu için meselenin diğer aşırı ucunda yer almıştır. Onun değerlendirmesine göre Yunanistan'daki Slav unsurların mevcudiyeti ancak 750 ile 807 arasında tam manasıyla sürmüştür. 750 yılından önce bölgede hiç Slav yoktur. Hopf, Fallmerayer'in Attica'nın Slavlaşması hakkındaki görüşlerinin sahte belgelere dayandığını ispat etti.[135]

Bu mesele hakkındaki mebzul literatür –ki doğal olarak çoğunlukla birbiriyle çelişen ve tutarsızdır– VI. yüzyılın sonlarından itibaren Yunanistan'da hatırı sayılır bir Slav mevcudiyetinin varlığını olduğu sonucuna ulaşmaya yetecek ölçüde bir temel temin etmektedir. Fakat bu mevcudiyet ne bu toprakların Slavlaşması ne de Yunanların bu topraklardan tamamen sökülüp atılmasına neden olmamıştır. Dahası, bütün ortaçağ boyunca ve XV. yüzyıla kadar Slavların Yunanistan ve özellikle Mora'da mevcut oldukları çeşitli kaynaklarda ifade edilmiştir.[136] Balkan

133 *De Thematibus*, II, 53. Bazen başka bir tercüme buluruz: "Bütün bölge köleleştirilmiş ve barbarlaşmıştı," çünkü Konstantin Porfirogennetos burada sıra dışı bir fiil olan ve "Slavlaştırılmıştı" veyahut "köleleştirilmişti" anlamlarından birisine denk gelen 'εσθλαβώθη' fiilini kullanmıştı. Ben ise ikincisini, yani köleleştirilmişti anlamını tercih ederim.

134 *Geschichte der Halbinsel Morea*, I, 208-10.

135 *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit*, I, 103-19.

136 A. A. Vasiliev, "The Slavs in Greece," *Vizantiysky Vremennik*, V (1898), 416-38. 1898'den beri

yarımadasına Slavların sızması hususunda en önemli kaynak daha önce bahsi geçen Dimitrios'un *Fiiliyat (Acta)* isimli eseridir. Bu eser ne Fallmerayer ne de Hopf tarafından ayrıntılı biçimde incelenmemiştir. Aslında bu eser günümüze kadar da henüz tam anlamıyla incelenmemiştir.[137]

Araştırmacılar sık sık Fallmereyer'in ortaya attığı teorinin özgünlüğü üzerine tartışmışlardır. Fallmerayer'in ortaya attığı görüşün hiç de yeni bir yanı yoktur. Yunanistan'daki Slav etkisi Fallmerayer'in zamanından önce de konuşulmaktaydı. Fallmerayer sadece bu konudaki düşüncesini kesin ve açıkça ifade eden ilk kişiydi. 1913 yılında bir Rus araştırmacı, Fallmerayer'in ileri sürdüğü teorinin aslında Kopitar'a ait olduğunu sağlam kanıtlar eşliğinde ileri sürdü. Kopitar, XIX. yüzyılda Viyana'da Slav araştırmaları alanında çalışan bir araştırmacıydı ve çalışmalarıyla yeni Yunan halkının oluşmasında Slav unsurların önemli roller ifa ettiği fikrini geliştirmişti. Elbette onun, teorisini ayrıntılı olarak kemale erdirmediği doğrudur. Fakat Kopitar da bu teorisini bilimsel temellerden yoksun bir hissedişle vücuda getirmemişti.[138] Petrovsky: "Günümüzde Fallmerayer'in ileri sürdüğü teorinin aşırılıkları, bu alanla ilgili meselelerin derinlemesine bir araştırması yapılmadan savunulamaz; fakat onun tarafından bir ahenk içerisinde canlı biçimde ortaya konulan teorinin kendisine, bu teoriye kısmen veya tamamen karşı tarihçilerin bile dikkatini çekmeye hakkı vardır," demişti.[139] Şüphesiz bu teori, bazı aşırı yorumlarına rağmen, ortaçağda Yunanistan'daki Slavlar meselesi gibi çok ilginç ve bir o kadar da muğlak bir mesele üzerine araştırmacıların dikkatini çekmek suretiyle tarih ilmi açısından çok önemli bir rol oynamıştır. Fallmerayer'in çalışmaları, ortaçağda Yunanistan'ın yanı sıra genel anlamda Balkan yarımadasındaki etnik dönüşüm üzerine yoğunlaşan ilk araştırmacı gözüyle bakıldığında halen geniş ve genel bir tarihi önem arz eder. Günümüz Sovyet Rusya'sında Slavların Balkan yarımadasına sızmış ve buraya yerleşmiş olduklarına dair teori büyük bir destek görmektedir. *Tarihi Mecmua* ve *Antik Tarihin Habercisi* gibi dergilerde bu konuyla ilgili birkaç makale yayımlandı. Fallmerayer, onun eserlerinin hak ettiği ilgiyi görmediğini iddia eden Rus tarihçiler arasında bayağı popülerdir. Sovyet Rusya'da bugün hissedilen modern Slavofil görüş, görünüşe bakılırsa, bu kitabın ilk bölümünde bahsedilen ve birkaç yüzyıl önce cereyan eden benzer akımdan daha güçlüdür.

---

bu tartışmalı bu konu üzerine geniş bir literatür meydana geldi; bu yayımların ayrıntılı bir listesi için bkz. A. Bon, *Le Péloponnèse Byzantin* (Paris, 1951), 30-31.

137 *Acta sancti Demetrii*'nin önemi üzerine oldukça enteresan bir bölüm için bkz. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, 42-64. Ayrıca, Tafrali, *Thessalonique*, 101.

138 N. Petrovsky, "On the Problem of the Genesis of Fallmayer's Theory," *Journal of the Ministry of Public Instruction* (1913), 143, 149.

139 *A.g.e.*, 104.

EDEBİYAT, EĞİTİM VE SANAT

Justinianos'un çağdaşlarını bile şaşkınlık içinde bırakan muhtelif icraatlarını yansıtması bakımından 518 ila 610 yılları arasındaki dönem, eğitim ve edebiyatın çeşitli kollarında pek çok miras bıraktı. İmparatorun bizzat kendisi dini öğretiler ve ilahiler alanında bir literatür yaratmaya teşebbüs etti. Mavrikios, özellikle mektuplar konusunda denemelerde bulundu. Edebiyatın hamiliğini yapmasının yanında, onun gelişmesi için çaba sarf etti ve gecelerinin büyük kısmını şiir ve tarih alanlarındaki meseleler hakkında yapılan tartışmaları yönetmeye veya onlara iştirak etmeye ayırdı.[140] Bu dönem, Justinianos'un teşebbüslerinin kendilerine pek çok malzemeyi sunduğu birkaç tarihçi yetiştirdi.

Justinianos döneminin hususi tarihçisi, o dönemin bütüncül ve iyi bir tasvirini yapan Caesarea'lı (Kayseriyye) Prokopius'tu. Hukuk alanında eğitim gören Prokopius meşhur General Belisarius'un danışmanı ve kâtibi olarak atandı. Belisarius ile birlikte Vandallara, Gotlara ve Perslere karşı düzenlenen seferlere iştirak etti. Prokopius hem tarihçi kimliğiyle hem de yazar kimliği ile karşımızda durmaktadır. Tarihçi olarak, kaynaklara ulaşma ve olayları birinci elden tecrübe etme bakımından, mümkün olan en avantajlı konumdaydı. Belisarius'a olan yakınlığı Prokopius'a resmi dairelerde tutulan kaynaklara erişim imkânı sundu. Diğer yandan bizzat seferlere katılması ve sefer düzenlenen coğrafyalar hakkındaki mükemmel bilgisi Prokopius'a, hem kişisel gözlemleri hem de çağdaşlarından elde ettiği bilgiler üzerinde çok değerli ve geçerli malzeme temin etti.

Eserlerini kalem alırken genellikle Herodotus ve Tukidides başta olmak üzere klasik tarihçilerin tarz ve sunumunu takip etti. Antik dönem tarihçilerinin eski Yunancalarına olan bağımlılığına ve anlatımındaki bazı yüzeysellikleré rağmen, Prokopius'un mecazlı, şeffaf ve güçlü bir yazı tarzı vardı. Üç büyük eser kaleme aldı. Bunlardan en hacimlisi, Justinianos'un, Persler, Vandallar ve Gotlarla yaptığı savaşların yanı sıra devlet hayatının diğer yönlerini de anlattığı *Sekiz Kitapta Tarih* isimli eseridir. Yazar bu eserinde imparator hakkında bir nebze methedici bir dil kullanmışsa da eserin birçok yerinde acı olsa bile hakikati ifade etmiştir. Bu esere Justinianos döneminin genel tarihini anlatan bir eser gözüyle bakılabilir. Prokopius'un kaleme aldığı ikinci eser, *Binalar Üzerine*'dir. Bu eser, tam anlamıyla imparatora bir methiyedir. Bunun sebebi, muhtemelen eserin imparatorun emriyle yazılmış olmasıdır. Eserin ana teması, Justinianos tarafından imparatorluğun her köşesinde inşa ettirilen pek

140 Menander, *Excerpta*, Bonn ed., 439; *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, 202. Theophylact Simocatta, *Historia*, VIII, 13, 16; ed. De Boor, 311. Bury, *Later Roman Empire*, II, 182.

çok yapı hakkında bilgi vermekti. Tumturaklı, abartılı ifadeler ve aşırı methiyelere rağmen bu eser coğrafya, topoğrafya ve maliye alanındaki materyaller hakkında pek çok bilgi barındırması hasebiyle imparatorluğun sosyal ve ekonomik tarihi alanında yapılacak çalışmalar için önemli bir kaynaktır. Prokopius'un üçüncü eseri *Gizli Tarih* (*Historia Arcana* veya *Anecdota*) isimli eseridir ve açık bir biçimde diğer iki eserden farklıdır. Bu eser, Justinianos'un despotik yönetimiyle onun eşi Theodora'yı hedef alan acımasız ithamlardan müteşekkildir. Bu eserde Prokopius sadece imparator ve imparatoriçeye değil aynı zamanda Belisarius ve onun eşine de çamur atmaktadır. Aynı zamanda Justinianos, onun döneminde imparatorluğun başına gelen bütün felaketlerin sorumlusu olarak gösterilmiştir. İlk iki eser ile *Gizli Tarih* arasındaki fark o derece çarpıcıdır ki bazı araştırmacılar *Gizli Tarih*'in özgün olup olmadığını sorgulamaya başladılar. Çünkü onlara göre, bu üç eserin de aynı kişi tarafından kaleme alınmış olması imkânsız gibi görünmekteydi. Justinianos dönemiyle bağlantılı diğer kaynaklar ile *Gizli Tarih* arasında yapılan dikkatli bir karşılaştırmalı çalışmadan sonra eserin özgün olup Prokopius tarafından kaleme aldığı kesinleşti. Bu eser hakkıyla araştırıldığında VI. yüzyıl Bizans İmparatorluğu'nun içinde cereyan eden tarihi olaylar hakkında oldukça ehemmiyetli bir eser olarak hizmet eder. Böylelikle, Prokopius'un bütün eserleri, içlerinde Justinianos'un icraatlarına dair mevcut bulunan bütün abartılara veya karalamalara rağmen, o dönemin günlük hayatı hakkında aşinalık kazanabilmek için oldukça önemli kaynaklardır. Fakat hepsi bu değildir. Prokopius eserlerinde Slav tarihi ve Slav halkının antik dönemdeki inançları ve yaşam tarzları hakkında paha biçilemez bilgiler verir. Aynı şekilde Germen halkları da, Prokopius'un eserlerinde, kendi erken dönem tarihleri hakkında birçok gerçeğe ulaşırlar.

Justinianos ve Prokopius'un çağdaşı olan Patrisyen Petrus parlak bir avukattı ve diplomat olarak pek çok kez Pers İmparatorluğu'na ve Ostrogot sarayına gönderilmiş, hatta burada üç yıl tutsak olarak tutulmuştu. Onun eserleriyse iki tanedir. *Roma İmparatorluğu Tarihi* (*Histories*) isimli eseri, elimize ulaşan kapsamlı bölümlerinden çıkarım yapabildiğimiz kadarıyla, Augustus zamanından Dönek Julianus dönemine kadar olan olayları anlatır. İkinci eseri, *Devlet Anayasası Üzerine* (*Katastasis*) ismini taşır, ki parçaları X. yüzyıldaki Konstantin Porfirogennetos'un meşhur çalışması *Saray Merasimleri Kitabı*'nda da bulunur.

Prokopius'tan VII. yüzyılın erken dönemlerine kadar süreklilik arz eden bir tarih yazıcılığı mevcuttur ve her bir tarihçi kendisinden önce gelen tarihçinin bıraktığı yerden eserini devam ettirmiştir.

Prokopius'u, iyi eğitim görmüş bir avukat olup arkasında kısa şiirler ve hicviyeler yanında, 552 ila 558 arasındaki olayları konu alan ve kısmen yüzeysel bir tarzda yazılmış olan *Justinianos Dönemi Üzerine*'nin yazarı Anadolulu Agathias takip etti. Agathias'ı ise Mavrikios döneminde eserini kaleme alan "Hami" Menandros takip etti. Menandros'un yazdığı *Tarih* isimli eser, Agathias'ın eserinin devamı hükmündeydi ve 558 ile Mavrikios'un imparatorluk tahtına çıktığı yıl olan 582 arasında gerçekleşen olayları anlatır. Günümüzde bu eserin sadece bazı bölümleri elimizdedir, fakat yine de bu bölümler, eserin coğrafi ve etnoğrafya açısından taşıdığı önemi anlamamız için yeterlidir. Eserin elimizdeki bölümleri onun Agathias'dan daha nitelikli bir tarihçi olduğunu göstermektedir. Menandros'un çalışmasınıysa Herakleios döneminde yaşayıp imparatorluk kâtibi mevkisinde bulunmuş Mısırlı Teofilaktos Simokates'in çalışması takip etti. Doğa bilimleri üzerine kaleme aldığı küçük eseri ve mektup koleksiyonun yanında Simokates, Mavrikios döneminin (582-602) tarihini de yazdı. Simokates'in yazı tarzı, kendisinden önce gelenleri oldukça geride bırakan tarzda kinayeler ve yüzeysel ifadelerle şişirilmişti. Krumbacher "Prokopius ve Agathias ile karşılaştırıldığında, Simokates aniden vücut bulan bir kavisin zirve noktasıydı. Belisarius'un tarihçileri tumturaklı ifadelerine rağmen, onun yanında sade ve doğaldılar. Agathias'ın şiiri, şairane ifadelerle fazlasıyla doluydu. Fakat bu yazarlar Simokates ile karşılaştırıldığında doğal ve içten görünüyorlardı. Simokates'in eseri, her yeni sayfanın çevrilişinde, okuyucuyu, yeni, umulmadık, inanılması zor imgeler, kinayeler, özdeyişler ve mitolojik öğelerle şaşkınlığa uğratmaktaydı," demişti.[141] Fakat bütün bunlara rağmen, Simokates, Mavrikios dönemi hakkında mükemmel bir kaynaktır; ayrıca VI. yüzyıl sonları için Persler ve Balkan yarımadasındaki Slavlar hakkında çok değerli bilgiler verir.

Justinianos'un Sarazenlere ve Habeşlilere elçi olarak gönderdiği Nonnosus, bu uzak diyarlara yaptığı yolculuğun bir tasvirini de kaleme almıştır. Onun bu eserinden geriye yalnızca, Piskopos Photius'un eserleri arasında korunmuş olanlar kalmıştır. Fakat bu parçalar bile onun ziyaret ettiği ülkelerin yapısı ve etnografyası hakkında mükemmel bilgiler verir. Photius ayrıca, VI. yüzyılın sonlarında eserini yazan ve bu eseri muhtemelen Justinianos dönemi ile Mavrikios'un hükümdarlığının ilk yıllarını kapsayan Bizanslı Theophanes'in tarih çalışmasının bir parçasını da muhafaza etmiştir. Bu parçanın önemi, Bizans imparatorluğunda ipekböcekçiliğinin başlangıcına dair bilgileri barındırmış olması ve Türklere dair

141 K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 249.

yapılan en erken referanslardan birini içermesinden kaynaklanmaktadır. VI. yüzyılın sonlarında hayata gözlerini yuman Suriyeli Evagrius'un eseri, özellikle V. ve VI. yüzyıl kilise tarihi için önemli bir kaynaktır. Altı kitaptan oluşan *Kilise Tarihi* Sokrates, Sozomen ve Teodoret tarafından yazılan eserlerin devamı hükmündedir. Efes Konsili'ndeki olayları da içerecek şekilde 431 ila 593 arasındaki dönemi anlatan eserde, kilise tarihi açısından önemli olayların anlatılması yanında o dönemin genel tarihi açısından ilginç bilgiler de mevcuttur.

Lidyalı Yuhanna aldığı mükemmel eğitimle sivrilmişti ve Justinianos ona çok büyük ehemmiyet göstermekteydi. Öyle ki Yuhanna'yı, imparator için bir methiye yazma görevine atadı. Diğer eserlerinin yanı sıra Yuhanna, şimdiye kadar henüz tam anlamıyla çalışılıp değerlendirilmeyen *Roma Devletinin İdaresi Üzerine* isimli bir eser kaleme aldı. Bu eser, imparatorluğun iç organizasyonu hakkında pek çok ilginç olguyu barındırmaktadır ve Prokopius'un *Gizli Tarih*'ine güzel bir ek olarak hizmet edebilir.[142]

Justinianos'un çok geniş kapsamlı projelerinin yayıldığı geniş coğrafyayla bayağı örtüşen Cosmas Indicopleustes'in *Hıristiyan Topografyası* daha önce ele alınmıştı. Bu dönemde yazılan coğrafi eserlere Justinianos zamanında Doğu Roma İmparatorluğu hakkında yapılan istatistiksel araştırma da dahildir. Bu eser gramerci Hierokles tarafından kaleme alınmıştır ve adı *Hierokles'in Bir Gezgin Arkadaşı*'dır (*Συνεκδημος*; Synecdemus; Vademecum). Yazar yaptığı bu araştırmada kiliseyle ilgili mevzulardan daha çok, 912 şehir ve 64 eyaletten oluşan imparatorluğun coğrafyasını ve siyasi meselelerini merkeze koymuştur. Bu çalışmanın bizzat Hierokles'in kendi inisiyatifinin sonucunda mı yazıldığını veya bazı yüksek makamlar nezdinde oluşturulan bir komisyonun eseri mi olduğunu belirlemek elbette imkânsızdır. Her halükârda Hierokles'in salt inceleme eseri, Justinianos döneminin başlangıcında, imparatorluğun siyasi konumunu belirlemek açısından mükemmel bir kaynak olarak karşımızda durmaktadır.[143] Konstantin Porfirogennetos için coğrafi meselelerde Hierokles başlıca kaynaktı.

Bu tarihçiler ve coğrafyacılar yanında VI. yüzyılın kendi kronik yazarları da mevcuttu. Justinianos dönemi hâlâ klasik literatürle bağlantılıydı; sonraki zamanlarda ve Bizans'ın son dönemlerinde asıl büyümesini gerçekleştirecek olan kuru bir dille yazılmış evrensel tarih yazımı o dönemde hâlâ istisnaydı.

142 Lidyalı Yuhanna'nın çalışmaları ve onun önemine dair daha fazla bilgi bulabilmek için bkz. E. Stein, *Untersuchungen über das Officium der Prätorianenpräfektur seit Diokletian.*

143 Hierokles çalışması 535 yılından önce yazılmıştı. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 417. G. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina, 354-1453*, 76.

Büyük ihtimalle, Justinianos zamanında yaşamış olan Miletli Hesychius, tarihçilik mesleği ile kronik yazarlığı arasında bir yerde durmaktaydı. Onun eserleri ancak parçalar halinde ve Photius'un eserleri ile X. yüzyıl sözlükbilimcisi Suidas'ın eserleri arasında günümüze ulaşmıştır. Eldeki parçalara bakılırsa Hesychius, antik Asurlulardan başlayıp Anastasios'un ölümüne (518) kadar uzanan dönemi kapsayıp kronik tarzında düzenlenmiş bir dünya tarihi yazmıştı. Bu çalışmanın Büyük Konstantin'den bile daha önceki erken Bizans tarihiyle ilgili bilgileri içeren büyük bölümü günümüze ulaşmıştır. Hesychius, ayrıca I. Justinus ve Justinianos'un hükümdarlığının ilk yılları hakkında kaleme alınmış tarih kitabının da yazarıydı. Kaleme aldığı bu eser hem tarz hem de kavram olarak diğer eserden ayrıdır ve yazar hayattayken gerçekleşmiş olaylar hakkında da bilgiler barındırır. Hesychius'un yazdığı üçüncü eser değişik bilim dallarındaki meşhur Yunan yazarlar sözlüğüdür. Bu sözlükte Hıristiyan yazarlar dahil edilmediğinden dolayı bazı araştırmacılar Hesychius'un muhtemelen pagan olduğuna hükmetmişler; fakat bu görüş genel kabul görmemiştir.[144]

VI. yüzyılın gerçek anlamda kronik yazarı ise Antakyalı bir Süryani olan Yuhanna Malalas'tır. Sadece eldeki mevcut yazmaları kullanarak Mısır tarihinin efsanelerle kaplı dönemlerinden başlayıp Justinianos döneminin sonuna dek uzanan, Yunanca bir dünya tarihi kroniği meydana getirdi. Fakat muhtemeldir ki daha sonraki dönemlere ait anlatıları da kapsamaktaydı.[145] Kronik, hedefi itibariyle Hıristiyanlığı savunmakta ve çok açık bir şekilde monarşik temayülleri barındırmaktaydı. Karmaşık içeriği, gerçek ile hikâyenin, önemli olaylar ile küçük vakaların birbiri içine girmiş olması açıkça göstermektedir ki bu eserin yazılış amacı eğitimli okuyuculardan ziyade hem ruhban sınıfına hem de seküler halk tabakasına hitap etmekti. Onlar için eserin içerisine çeşitli ve eğlenceli anekdotlar serpiştirmişti. "Bu eser kelimenin tam anlamıyla halk için yazılmış bir tarih risalesiydi."[146] Eserin özellikle tarzı dikkate değerdir; çünkü halkın konuştuğu Yunancada yazılmış ilk eserdi. Halkın konuştuğu bu Yunan lehçesi içerisinde Latince ile birlikte Yunanca unsurları ve Doğuya özgü ifade tarzlarını barındırmaktaydı. Halk topluluklarının zihin dünyalarına ve onların üslubuna hitap ettiği için bu kronik Bizans, Doğu ve Slav kronik yazıcılığı üzerinde büyük etkisi oldu. Slavca pek çok seçki ve

144 Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 63-64.

145 Muhtemelen Yuhanna Malalas'ın kroniği Justinianos'un imparatorluk döneminin ilk yıllarına denk düşmektedir ve daha sonra ya yazarın bizzat kendisi tarafından veya başka biri tarafından kaleme alınan bir devamı yeni edisyona eklenmiştir, Bkz. Bury, *Later Roman Empire*, II, 435.

146 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 326.

Malalas'ın yazdıklarının tercümeleri, onun yazdığı orijinal Yunanca metni tekrar oluşturma konusunda büyük bir önem taşımaktadır.[147]

Yunanca yazılan oldukça fazla sayıdaki esere ek olarak 518 ila 610 arasındaki döneme, VI. yüzyılın sonlarında hayata gözlerini yuman (büyük ihtimalle 586 yılı) Efesli Yuhanna'nın Süryanice eserleri de dahildir.[148] Yukarı Mezopotamya'da doğan ve Monofizit düşüncenin sadık bir takipçisi olan Yuhanna, ömrünün pek çok yılını Konstantinopolis ve Anadolu'da geçirdi. Efes'te piskoposluk makamında da bulunan Yuhanna, Justinianos ve Theodora ile bizzat tanıştı. Yuhanna, *Doğudaki Azizlerin Hayatı* ya da *Kutsal Doğuluların Hayat Tarzlarına Dair Tarihler* isimli eserin yazarıydı. Ayrıca Süryanice kaleme aldığı bir *Kilise Tarihi* isimli eseri de mevcuttur; ki başlangıçta Julius Caesar ile 585 arasını kapsamaktaydı. Bu eserin, 521 ila 585 arasındaki olayları kapsayan, en önemli ve özgün bölümü muhafaza edilmiştir. Dönemle ilgili tarih açısından paha biçilemez önem taşımaktadır. Monofizit bakış açısıyla yazıldığı için, Efesli Yuhanna'nın bu eseri, Monofizit tartışmaların milli ve kültürel arka planı hakkında olduğu gibi bu tartışmaların temelleri hakkında çok fazla bilgi ifşa etmez. Kendisini Yuhanna'nın eserlerini araştırmaya vakfetmiş bir araştırmacıya göre, *Kilise Tarihi*: "Daha ziyade Hıristiyanlık ve paganizm arasındaki mücadelenin son dönemleri üzerine ışık tutar ve bu mücadelenin kültürel temellerini ifşa eder." Eser ayrıca "VI. yüzyıldaki Bizans İmparatorluğu'nun siyasi ve kültürel tarihi açısından, özellikle de Doğu etkisini belirlemekte çok büyük önem taşımakta. Yazar olayları anlatırken günlük hayatın ayrıntılarına girmektedir. Böylece dönemin âdet ve gelenekleri, arkeolojisi ile aşinalık kurmamıza yarayacak pek çok malzeme vermektedir."[149]

VI. yüzyıl boyunca devam eden Monofizit tartışma öğretiler ve münazara alanında pek çok etkinliğin meydana gelmesine sebep oldu. Justinianos bile bu edebi tartışmalara iştirak etmekten kendisini alamadı. Monofizitizmi savunanların orijinal Yunanca kullanarak kaleme aldıkları eserler günümüze ulaşmadı. Bunlar hakkında ancak karşıt grubun eserlerinde mevcut olan alıntılardan ya da Süryani veya Arap edebiyatında muhafaza edilen tercümeler vasıtasıyla fikir sahibi olabiliriz. Ortodoks-

147 Malalas'ın eserinin VVVI-XVIII. ciltlerinin Slavca versiyonları G. Downey'in katkılarıyla M. Spinka tarafından Ingilizceye tercüme edildi. A. T. Olmstead ise değerlendirmesinde şöyle yazmıştı: "Yuhanna Malalas hiç şüphesiz dünyanın en kötü kronik yazarı idi. Bir tarihçi onun kalınkafalı olmakla suçlayabilir, fakat ondan faydalanmak zorundadır, çünkü Malalas kayıt altına almış olmasaydı bugün elimizde olamayacak olan en önemli bilgilerin büyük çoğunluğu onun sayesinde muhafaza edilmiştir." *The Chicago Theological Seminary Register*, XXXI, 4 (1942), 22.

148 E. W. Brooks, *Patrologia Orientalis*, XVII (1923), vi. nin içerisinde.

149 Dyakonov, *John of Ephesus*, 359.

luk safında, Justinus ve Justinianos'un çağdaşı olan Bizanslı Leontius vardı ve Nasturilere, Monofizitlere ve diğerlerine karşı kaleme alınmış birkaç eser meydana getirdi. Bu dogmatik münazaracının hayatı hakkında elimizde çok kısıtlı bilgi mevcuttur.[150] Kendisi, Justinianos zamanında gerçekleşmiş, oldukça ilginç bir olgunun, yani Platon'un Kilise Babaları üzerindeki etkisinin, yerini Aristoteles'e bıraktığı gerçeğinin bir örneği olarak karşımızda durmaktadır.[151]

VI. yüzyıl boyunca, Doğu'da gelişimini sürdürmüş manastır ve münzevi hayatın etkisi keşişlerin kaleme aldığı mistik ve hagiografik pek çok eserde görülür. Sina Dağı'nda çok uzun yıllar münzevi bir hayat geçiren Aziz Johannes Climacus, *Climax-"Manevi Merdiven"*[152] isimli bir eser kaleme aldı. Eser otuz bölümden müteşekkildi ve bu eserde Johannes, manevi yükseliş neticesinde ahlaki mükemmelliğe ulaşmanın kademelerini tasvir ediyordu. Bu eser Bizanslı keşişler arasında bir hayli popüler oldu ve ruhsal olgunlaşmada bir rehber olarak işlev gördü. Fakat *Climax*'ın mazhar olduğu bu kayda değer teveccüh sadece Doğu'ya has değildi. Süryanice, Modern Yunanca, Latince, İtalyanca, İspanyolca ve Slavca pek çok tercümesi mevcuttur. *Climax*'ın el yazmalarından bazıları dini ve manastır hayatıyla ilgili pek çok ilginç betimlemeyi barındırmaktadır.[153]

VI. yüzyılın hagiografik yazarlarının başında bir Filistinli olan Bet Şean'lı (Scythopolis) Cyril vardı. Cyril, münzevi *"Hayatlar"*ı bir eser içerisinde toplamak suretiyle, büyük bir koleksiyon oluşturmak istedi, fakat bu projesini tamamlama mevzusunda başarısız oldu. Büyük ihtimal bu başarısızlığın sebebi, onun beklenmedik erken ölümüydü. Eserlerinden birkaçı günümüze kadar ulaştı. Bunların arasında Euthymius ve Aziz Sabas'ın hayatının yanı sıra birkaç azizin hayatı da mevcuttu. Cyril'in eserleri, anlatıdaki kesinlik, yazarın münzevi hayatın anlamını tam olarak anlamış olması ve yazı stilinin sadeliği sayesinde, günümüze ulaşmıştır ve erken Bizans döneminin kültür tarihi için çok değerli birer kaynak olarak hizmet etmektedir.[154] VI. yüzyılın sonları ile VII. yüzyılın başlarında yaşamış başka bir Filistinli olan Johannes Moschus da Yunanca yazdığı meşhur eseri *Pratum Spirituale*'yi *(Manevi Çayır)* Filistin, Mısır, Sina Dağı, Suriye, Anadolu, Akdeniz ve Ege Denizi'ndeki adalarda bulunan manas-

150 Bkz. F. Loofs, *Leontius von Byzanz*, 297-303; W. Rügamer, *Leontius von Byzanz*, 49-72.

151 Rügamer, *Leontius von Byzanz*, 72.

152 Buradaki gönderme Yakub'un rüyasında gördüğü ve İncil'de anlatılan "semavi merdiven"edir. (Gen. 28:112). Yunanca genitiv ὁ τῆς κλίμακος kelimesi *climacus* olarak Latinize edilmişti. Böylelikle Batı›da Johannes Climacus diye adlandırılmıştır.

153 *Climax*'daki pek çok minyatür reprodüksiyonu için bkz. C. R. Morey, *East Christian Paintings in the Freer Collection*, 1-30. Ayrıca bkz. O. M. Dalton, *East Christian Art*, 316.

154 Bkz. Eduard Schwartz, *Kyrillos von Skythopolis*.

tırlara yaptığı sayısız yolculuk esnasında kazandığı tecrübeye dayanarak kaleme aldı. Eserde yazarın seyahatleri esnasında edindiği izlenimleri ve manastırlar ile buralardaki keşişler hakkında çeşitli bilgileri içerir. Bazı yönlerden *Pratum Spirituale*'nin (Λειμων) içindekiler medeniyet tarihi için oldukça ilgi çekicidir. Eser daha sonraları Bizans İmparatorluğu'nda olduğu gibi diğer yerlerde ve özellikle de eski Rusya'da en beğenilen kitaplardan biri oldu.

Bu dönemin, nazım edebiyat alanında da birkaç temsilcisi mevcuttu. Şurası kesindir ki, yazdığı kilise ilahileriyle şöhret kazanmış olan İlahi-yazarı Romanos, Justinianos zamanında kariyerinin zirvesindeydi. Aynı dönemde, Mübaşir Pavlus da Yunanca olarak Ayasofya ve onun minberi hakkında iki tane şiirsel tasvir kaleme almıştı. Bu çalışmalar sanat tarihi[155] açısından oldukça ilgi çekicidir ve daha önce bahsettiğimiz, Pavlus ile çağdaş olan tarihçi Agathias[156] bu eserleri methetmiştir. Son olarak da Kuzey Afrikalı Corippus, ki daha sonra Konstantinopolis'e yerleşmişti, şairlik kabiliyeti sınırlı birisiydi, fakat Latince nazım şeklinde iki eser meydana getirdi. Bunlardan birincisi, Kuzey Afrikalı yerel kabileler imparatorluğa karşı isyan ettiklerinde bu isyanı bastıran Bizans generali Johannes Troglita'ya ithafen yazdığı *Johannis* idi, bu eser Afrika Savaşı hakkında olduğu kadar Kuzey Afrika'nın etnografyası ve coğrafyası hakkında da eşsiz bilgiler içerir. Corippus'un aktardığı bilgiler zaman zaman Prokopius'un aktardıklarından daha güvenilirdir. Corippus'un kaleme aldığı ikinci eser *Methiye (Panegyric)* veya *Justinus'a Methiye* ismini taşır. Bu eserde Genç II. Justinus'un tahta çıkışı ağdalı bir dille anlatılmış ve onun imparatorluk döneminin ilk olayları aktarılmıştır. Bu eser ilk şiire göre daha vasat olmakla birlikte VI. yüzyılda Bizans sarayındaki merasimler hakkında birçok bilgiyi barındırmaktadır.

Papirüslerden anlaşıldığına göre, VI. yüzyılda Yukarı Mısır'da Aphrodito isimli küçük bir köyde Dioscorus isimli birisi yaşamıştır. Kıpti olan Dioscorus, görünüşe bakılırsa hukuk öğrenimi sayesinde iyi bir eğitim almıştı. Dioscorus'un ayrıca edebiyat tutkusu da vardı. Her ne kadar yaptığı işler ve diğer papirüsler dönemin mülki ve sosyal tarihi hakkında çok değerli bilgiler veriyor olsa da, Dioscorus'un şiirleri Helenistik şiirin şanına bir katkıda bulunmaz. Bu şiirler, içerisinde "gramer ve vezin konusunda bariz acemiliklerle dolu" amatör işidir. H. Bell'e göre Dioscorus en azından hatırı sayılır seviyede Yunan edebiyatı okumuş, fakat çok kötü dizeler yaz-

155 Her iki kitabın en son edisyonları için Bkz. P. Friedländer, *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius*, 227-65; yorum, 267-305.

156 *Historiae*, V, 9; Bonn ed., 296-97; ed. L. A. Dindorf, *Historici Graeci Minores*, II, 362.

mıştı.[157] J. Maspero, Dioscorus'u, Mısır'ın son Yunan şairi ve aynı zamanda Nil vadisindeki Helenizmin son temsilcisi olarak vasıflandırır.[158]

Justinianos döneminde Atina'daki pagan akademisinin kapatılması, dönemin edebiyatı ve eğitimi açısından ciddi bir zarar vermedi. Çünkü bu akademi zaten kuruluş amacından daha fazla mevcudiyetini sürdürmüştü ve Hıristiyan imparatorluğuna ihraç edecek yeni hiçbir şeyi yoktu. Klasik literatürün hazineleri tedricen Hıristiyan literatürüne sızmıştı. II. Theodosios tarafından Konstantinopolis'te kurulmuş olan üniversite, Justinianos döneminde de faal olmaya devam etti. Hukuk alanında vücuda getirilen yeni çalışmalar bu dönemde hukuk alanında yapılan çalışmaların önemini gösterir. Bunun yanı sıra yapılan çalışmalar hukuki metinlerin tercümeleri üzerinde formel olarak uzmanlaşmaya ve bu metinlerden alıntı yapıp kısa şerhler düşmekle sınırlı kaldılar. Justinianos'un ölümünden sonra hukuk alanındaki eğitimin nasıl bir gelişme kaydettiği ile ilgili tam bir bilgi elimizde yoktur. İmparator Mavrikios eğitim alanına ilgi göstermişken, Fokas görünüşe bakılırsa üniversitedeki faaliyetleri askıya aldı.[159]

Sanat alanında, Justinianos dönemi İlk Altın Çağ ismini taşır. Onun zamanında mimari, kendi alanında tek olan Ayasofya gibi bir abideyi meydana getirdi.[160]

Ayasofya veya diğer ismiyle Büyük Kilise, ki Doğu'da genellikle bu isimle anılırdı, Justinianos'un emriyle, 532 yılındaki Nika İsyanı'nda yangına maruz kalan Aya Sophia (İlahi Hikmet) Bazilikası'nın arazisinin üzerine yapılmıştı. Bu mabedin eşi benzeri görülmemiş bir ihtişama sahip olması için Justinianos, daha sonraki anlatılara göre, eyalet yöneticilerine başkenti antik dönem eserlerinin en seçkin parçalarıyla donatma emrini verdi. Çeşitli renk ve tonlarda muazzam miktarda mermer, en zengin maden ocaklarından başkente sevk edildi. Gümüş, altın, fildişi ve diğer tür değerli taşlar yeni mabedin ihtişamını artırmak için başkente getirildi.

İmparator bu görkemli projenin yapımını, üstün yeteneklere haiz iki mimara, yani Tralles'li (Aydın) Anthemius ve Miletli İsidoros'a verdi. Mimarların her ikisi de Anadolu'nun yerel halkındandı. İki mimar yüklendikleri

157 "Byzantine Servile State," *Journal of Egyptian Archeology*, IV (1917), 104-105; Bell, "Yunan Papyri in the British Museum," *Journal of Egyptian Archeology*, V (1917), iii-iv. Ayrıca Bkz. W. Schubart, *Einführung in die Papyruskunde*, 145-47, 495.

158 "Un dernier poète grec d'Egypte: Dioscore, fils d'Apollôs," *Revue des études grecques*, XXIV (1911), 426, 456, 469.

159 F. Fuchs, *Die Höheren Schulen von Konstantinopel*, 7-8.

160 Aya Sofya üzerine yapılan en son çalışma, E. H. Swift, *Hagia Sophia*. Ayrıca Bkz. T. Whittemore, *Preliminary Reports on the Mosaics of St. Sophia at İstanbul*(1933 senesi ile beraber başlayan)

projenin yapımına hevesle giriştiler ve on bin kişilik işçi ordusunu maharetle yönettiler. İmparator inşaatı bizzat ziyaret etmekte, yapının ilerleyişini meraklı gözlerle takip etmekte, tavsiyelerde bulunup çalışanları yüreklendirmekteydi. Beş yıl içerisinde inşaat tamamlandı. 537 yılı Noel günü, Ayasofya'nın açılışı, imparatorun da katılımıyla gerçekleşti. Sonradan kaynaklar, bu başarıyla mest olmuş imparatorun, mabede girerken "Bana bu işi yapmayı lütfeden Tanrı'ya şükürler olsun! Ey Süleyman! Seni geçtim!" dediğini rivayet eder.[161] Bu büyük başarı sebebiyle başkent halkına büyük ikramlarda bulunuldu ve başkentte coşkulu eğlenceler tertip edildi.

Dışarıdan bakıldığında Ayasofya çok sadedir, çünkü mabedin dışını kaplayan sade tuğlalar üzerinde hiçbir süsleme mevcut değildir. Hatta mabedin o meşhur kubbesi bile dışarıdan kısmen kaba bir görüntüye sahiptir. Günümüzdeyse Ayasofya çevresini kaplayan Türk evleri arasında kaybolmuştur. Bu mabedin, ihtişam ve görkemini hakkıyla ve tam olarak fark edebilmek için mabet içten görülmelidir.

Mabedin eski zamanlarında geniş bir avlusuyla ortasında muhteşem bir fıskiyenin bulunduğu kemerlerle çevrili bir iç avlusu mevcuttu. Bu iç avlunun mabede bitişik olan tarafında bir çeşit dış revak veya narteks (son cemaat yeri) vardı ve burası beş kapı vasıtasıyla içeride bulunan başka bir revaka açılmaktaydı. Buradan mabedin içine açılan dokuz adet bronz kapı mevcuttu. Bu kapıların ortasında bulunan en büyük kapı, imparatorun kullanımı için tahsis edilmişti. Mabedin mimarisi, kubbeli bazilika tarzı mimariye benzemesi ile, orta nefin yarısını örten ana (merkezî) kubbe, doğusuna ve batısına eklenen yarım kubbelerle çok geniş bir dikdörtgen biçimli iç mekân yaratacak şekilde öylesine genişletilmiştir ki, zeminden bakıldığında, gökyüzüne asılı gibi duran ve tüm iç mekâna hâkim bir kubbe olarak algılanır. Yerden elli metre yükseklikte ve çevresi otuz bir metre olan muazzam bir kubbe mevcuttur ki bu kubbenin inşasında çok ciddi zorluklarla karşılaşılmıştır. Kubbenin alt kısımlarında açılan kırk adet pencere sayesinde tüm katedralin içerisine yeterince ışığın girmesi sağlanmıştır. Orta nefin her iki yanında, sütunlarla süslenmiş iki katlı kemerler inşa edilmiştir. Zemin ve sütunlar, duvarların tezyininde de kullanılan çeşitli renk ve tondaki mermerlerle kaplıdır. Mabedin içerisindeki nefis mozaikler, Türkler döneminde üzerleri kapatılmadan önce, ziyaretçilerin bakışlarını mest etmekteydi. Özellikle, mozaik gibi yıldızlarla bezeli bir gökyüzünde, kubbenin tepesinde parlayan haç, hacıların üzerinde derin bir etki bırakmaktaydı. Bugün bile, kubbenin alt kısımlarında bulunan ve Türklerin üzerini kapattığı, devasa kanatlı melek figürleri seçilebilir.

161 Bkz. *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ed. T. Preger, I, 105.

Ayasofya'yı inşa edenlerin üstesinden gelmek zorunda oldukları ve bugünkü modern mimaride bile henüz emsalsiz bir iş olan şey, muazzam büyüklükte ve aynı zamanda hafif bir kubbe inşa etmekti. Bu işin üzerinden gelindi, fakat bu kayda değer başarının ömrü uzun olmadı. Hatta mabedin kubbesi, Justinianos zamanında bile yıkıldı ve yine onun zamanında bu sefer daha mütevazı çizgilere malik biçimde tekrar inşa edildi. Justinianos'un çağdaşları ve onlardan sonra gelenler, hatta günümüzdeki insanlar Ayasofya hakkında gelecek nesillere aktarabilecekleri kadarını aktardılar. XIV. yüzyılda hacı olan Novgorodlu Istvan *Çargrad'a Seyahat* isimli eserinde: "Ayasofya söz konusu olduğunda insan aklı ne onun hakkında konuşabilir ne de onu tasvir edebilir" demişti.[162] Sık sık meydana gelen şiddetli depremlere rağmen Ayasofya bugün hâlâ sapasağlam ayakta durmaktadır. Mabet 1453 yılında camiye çevrildi. Strzygowski: "Düşünce itibariyle Ayasofya bütün olarak Ermenidir" demişti.[163]

Zamanın ilerlemesi ile birlikte Ayasofya'nın inşası hakkındaki gerçek, edebiyatta, içerisinde pek çok mucizeyi barındıran bir çeşit efsane hüviyetini kazandı. Bu efsaneler Bizans İmparatorluğu'ndan çıkıp güneyde Slav ve Rus, doğudaysa İslam, Arap ve Türk edebiyatlarında kendi şekillerini aldılar. Slav ve İslam edebiyatı, özellikle edebiyatın uluslararası alanda sahip olduğu etkinin tarihi açısından çok ilginç malzeme sunmaktadır.[164]

Justinianos döneminde başkentte inşa ettirilen meşhur ikinci kilise Havariyyun Kilisesidir. Bu kilise Büyük Konstantin veya Konstantius tarafından inşa ettirilmişti, fakat VI. yüzyıla doğru tamamen harabe durumundaydı. Justinianos bu kiliseyi yıktırıp daha büyük ölçekte ve görkemli bir tarzda yeniden inşa ettirdi. Bu kilise, merkezi kubbe etrafında diğer dört kubbenin olduğu, haç biçimli bir plana sahipti. Bu kilisenin mimarları da Trallesli Anthemius ve Miletli Genç İsidoros'tu. Konstantinopolis, 1453 yılında Türklerin eline geçtiğinde, Fatih Sultan Mehmed Camii'ne yer açmak amacıyla yıkıldı. Havariyyun Kilisesinin neye benzediğini anlamak için, Venedik'te onun planına bakılarak inşa edilen San Marco Kilisesine bakılmalıdır. Havariyyun Kilisesinin planı ayrıca Efes'te Aziz Yuhanna Kilisesinin ve Fransa topraklarında Perigueux'da inşa edilen St. Front Kilisesinin inşasında da kullanıldı. Havariyyun

162 "The Pilgrimage of Stephan of Novgorod," *Tales of the Russian People*, ed. T. Sakharov, II, 52. M. N. Speransky, *From the Ancient Novgorod Literature of the Fourteenth Century*, 50-76; Alıntı yapılan kelimeler 53. sayfadan alınmadır.

163 *Ursprung der christlichen Kirchenkunst*, çev. O. Dalton ve H. Braunholtz, 46; Bkz. Dalton, *East Christian Art*, 93.

164 Bkz. örneğin, M. N. Speransky, "The South-Slavonic and Russian Texts of the Tale of the Construction of the Church of St. Sophia of Tzarigrad," *Memorial Volume in Honor of V. N. Zlatarsky*, 413-22. V. D. Smirnov, *Turkish Legends on Saint Sophia*.

Kilisesinin kayıp mozaikleri, XIII. yüzyıl başlarında Efes'te bir piskopos olan Nicholas Mesarites tarafından tasvir edilmişti ve bu konu A. Heisenberg tarafından etraflıca araştırılmıştır.[165] Havariyyun Kilisesi, Büyük Konstantin zamanından XI. yüzyıla kadar Bizans imparatorlarının mezar yeri olarak bilinmektedir.

Konstantinopolis'in mimari alandaki etkisi Doğu'da, örneğin Suriye'de ve batıda, Istria ve özellikle Ravenna'da kendisini gösterdi.

Ayasofya belki bugün hâlâ kubbesi, sütunlarındaki heykeltıraş süslemeleri, duvarlarını ve zeminini kaplayan çeşitli renk ve tondaki mermerleri ve yapımındaki mimari deha ile ziyaretçilerini etkilemektedir. Fakat bu muhteşem mabedin göz alıcı mozaiklerinin üzeri, Türklerin hâkimiyeti döneminde kapatıldı. Bununla birlikte, modern Türkiye Cumhuriyeti, kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde takip ettiği politika neticesinde yakın zamanlarda Ayasofya'nın tarihinde yeni bir sayfa açıldı. Bina ilkin yabancı arkeolog ve araştırmacıların araştırmalarına açıldı. 1931 yılında Türk hükümetinin yayımladığı bir genelge, Amerikan Bizans Enstitüsü'ne, Ayasofya'daki mozaiklerin üzerini açmasını ve bunların restorasyonunu yapmasını olanaklı kıldı. Ve çalışmalar binanın son cemaat yerinde başlatıldı. 1934 Aralık ayında Mustafa Kemal binanın cami olarak kapatıldığını, bundan sonra müze ve Bizans sanatının abidesi olarak muhafaza edileceğini ilan etti. Whittemore'un yorulmak bilmeyen ve sistematik çalışmaları neticesinde Ayasofya'nın göz alıcı mozaikleri, olanca güzelliği ve ihtişamıyla tekrar gün yüzüne çıkmaya başladı. 1950'de, Whittemore'un ölümü üzerine, bu görev Profesör Paul A. Underwood tarafından devam ettirildi.

Bizans mozaiklerinin mükemmel bir konsept çalışması bugün Batı'da, Kuzey İtalya'daki Ravenna'da mevcuttur. Bin beş yüz yıl önce Ravenna, Adriyatik kıyılarında müreffeh bir şehirdi. V. yüzyılda son Batı Roma imparatorları için sığınak vazifesi görmüştü. VI. yüzyılda Ostrogot krallığının başkenti olan Ravenna, VI. yüzyılın ortalarından VIII. yüzyılın ortalarına kadar, Justinianos tarafından Ostrogotların hâkimiyetinden kurtarılan Bizans İtalyası'nın idari merkezi oldu. Ravenna Bizans genel askeri valisi, bir diğer ifadeyle eksarhın ikâmet yeriydi. Bu dönem Ravenna'nın politik, ekonomik, entelektüel ve sanatsal alanlarda zengin bir kaynak olduğu son parlak dönemiydi.

Ravenna'daki sanat abideleri üç kişinin hatırasıyla ilintilidir. Bunlardan birincisi Büyük Theodosios'un kızı ve Batı imparatoru III. Valentinianus'un annesi Galla Placidia'dır. Diğer ikisiyse Büyük Teodorik

---

165 *Die Apostelkirche in Konstantinopel*, 10 ve sonrası.

ve Justinianos'tur. Galla Placidia ve Teodorik zamanında inşa edilen daha erken döneme ait eserleri bir kenara bırakıp, Justinianos zamanında inşa edilen anıtsal yapılar hakkında kısa bir bilgi vereceğiz.

Uzun imparatorluk dönemi boyunca Justinianos muazzam genişlikte topraklara sahip olan imparatorluğunun dahilinde sivil ve dini yapıların inşa edilmesine büyük ilgi göstermişti. Ravenna'yı fethetmesinin hemen ardından, Ostrogot hâkimiyeti altında yapımına başlanan kiliselerin inşasını tamamlattı. Bu kiliselerin içinde özellikle iki tanesi güzel sanatlar açısından büyük öneme haizdir. Bunlar San Vitale Kilisesi ile Classe'deki San Apollinare Kilisesidir. Güzel sanatlar açısından bu iki kilisenin taşıdığı önem, içlerindeki mozaiklerde yatmaktadır.

Ravenna'nın üç mil doğusunda, ortaçağda şehrin ticaret limanı tarafından işgal edilmiş olan bataklık bölgede mütevazı San Apollinare Kilisesinin, ki özgün bir antik dönem Hıristiyan bazilikası planına sahipti, ana hatları yükselmektedir. Kilisenin içerisinde üç adet nef bulunmaktadır. Kilise duvarları boyunca yerleştirilmiş heykel figürlerle tezyin edilmiş antik lahitler Ravenna'nın en meşhur piskoposlarının hatıralarını içerir. Yarım kubbenin aşağı kısımlarında VI. yüzyıldan kalma mozaikler görülebilir. Bu mozaiklerde, Ravenna'nın koruyucusu olan San Apollinare, huzur veren bir mekânda, kollar üzerinde yükseltilmiş ve kandillerle süslü bir lahitte yatmaktadır. Hemen üstündeki mavi zemin üzerinde yıldızların nakşedildiği büyük madalyon üzerinde mücevherle kaplı bir haç ışıldamaktadır. Kilisenin diğer mozaikleriyse daha geç dönemlere aittir.[166]

Justinianos döneminde güzel sanatlar alanında kaydedilen başarıların araştırılmasında Ravenna'da bulunan San Vitale Kilisesi en değerli malzemeyi sunmaktadır. VI. yüzyıla ait olan buradaki mozaikler neredeyse el değmemiş biçimde günümüze ulaşmıştır. Kubbeyle üzeri örtülmüş olan San Vitale Kilisesinin içerisi de tepeden tırnağa muhteşem heykeller ve mozaik dekorlarla süslenmiştir. Bu kilisenin yarım kubbesi özellikle her iki duvarında bulunan en meşhur iki mozaik sayesinde oldukça meşhurdur. Bunlardan birisi etrafı piskoposlar, rahipler ve maiyeti tarafından sarılmış vaziyette Justinianos'un tasvir edildiği mozaiktir. Diğeri ise Theodora ve etrafındaki hanımların tasvir edildiği mozaiktir. Bu resimlerdeki figürlerin üzerlerindeki elbiseler, içerdikleri ihtişam ve görkem itibariyle göz kamaştırıcıdır. Zaman zaman "Bizans'ın Pompeisi[167] olarak isimlendirilen Ravenna, V. ve VI. yüzyıllardaki erken dönem Bizans sanatının değerlendirilmesi için en değerli malzemeleri sunmaktadır.

166 Dalton, *East Christian Art*, 77-78.
167 Bkz. örneğin, Charles Diehl, *Ravenne*, 8, 132.

Justinianos'un inşa faaliyetleri yalnızca kaleler ve kiliselerin inşasıyla sınırlı kalmadı. Bunların yanında pek çok manastır, saray, köprü, sarnıç, su kemeri, hamam ve hastane yaptırdı. İmparatorluğun en uzak noktalarında, mesela Sina Dağı'ndaki Azize Katherina Manastırı'nın yapımı bile Justinianos'un ismiyle ilintiliydi. Buradaki kilisenin kubbesindeki meşhur mozaik VI. yüzyıla atfedilmektedir.[168]

Bu döneme ait oldukça ilginç minyatürler ve tekstil ürünleri de günümüze ulaşmıştır.[169] Her ne kadar heykeltıraşlık, kilisenin etkisi altındaysa da genel anlamda mevzi kaybetmekteydi. Buna rağmen oldukça hoş ve güzel fildişi oymalar mevcuttur. Bunlar arasında özellikle iki kanatlı tablolar mevcuttu. Aynı şekilde V. yüzyılda başlayıp, 541 yılında konsüllüğün ilga edilmesiyle son bulan konsüllerin resmedildiği özel bir tablo serisi mevcuttu.

Bu dönemin neredeyse bütün yazarları, Ayasofya'nın, Havariyyun Kilisesinin mimarları, Anadolu veya Kuzey Afrika'nın yerlisiydi. Medeni Helenistik Doğu, Bizans İmparatorluğu'nun güzel sanatlar ve entelektüel hayatına ilham vermeye devam etti.

Justinianos dönemi hakkında yapılan uzun, çeşitli ve karmaşık araştırma göstermektedir ki; Justinianos, projelerinin çoğunda istediği neticeleri elde edemedi. Bunun en belirgin delillerinden birisi onun Batıda giriştiği askeri faaliyetlerdir. Kendisini Romalı bir sezar olarak görmesinin neticesinde kaybedilmiş toprakları yeniden fethetmesi gerektiği fikri başarısız oldu. Bu girişimler kesin bir biçimde, ağırlıklı olarak Doğu merkezli olan imparatorluğun menfaatleriyle uyum içinde değildi ve bu nedenle de memleketin çöküp harap olmasına vesile oldu. Ordu mevcudunun azaltılması neticesinde, Justinianos'un elinde yeni fethedilmiş bölgeleri sıkı bir şekilde tutacak vasıtaların bulunmayışı, buralarda idarenin yeniden tesisini imkânsız hale getirdi. Bu durumun doğurduğu sonuçlar onun vârisleri döneminde daha belirgin hale geldi. İmparatorun takip ettiği din politikası da başarısızlıkla sonuçlandı. Çünkü bu politika dini anlamda bir birliği tesis edemedi ve sadece Doğu'daki Monofizit öğretinin hâkim olduğu eyaletlerdeki karışıklığı artırdı. Justinianos'un saf ve samimi bir niyetle başlattığı mülki alandaki reformlar, onun en belirgin başarısızlığı oldu. Çünkü bu reformlar halkın fakirleşmesine, özellikle de aşırı vergiler ve yerel yöneticilerin istismarları sebebiyle köylerdeki nüfusun azalmasına sebep oldular.

Yine de Justinianos'un özellikle iki başarısı, onun dünya medeniyet tarihinde derin izler bırakmasına ve "Büyük" unvanını almasına vesile oldu: Bunlardan birisi onun ismiyle anılan yasa çalışması, diğeriyse Ayasofya Katedrali'ydi.

---

168 Bu konu üzerine bir makale olarak Bkz. V. Beneševič, "Sur la date de la mosaïque de la Transfiguration au Mont Sinaï," *Byzantion*, I (1924), 145-72.

169 Bkz. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 230-77.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HERAKLEİOS HANEDANI DÖNEMİ (610-717)

Herakleios ve onun vârisleri, Bizans tahtına oturan ve muhtemelen Ermeni soyundan gelen bir hanedan teşkil ettiler. En azından, VII. yüzyıl tarihçisi ve Herakleios dönemi hakkında paha biçilmez bir kaynak olan Sebeos'un yazdıklarından bu sonuca varılabilir. Sebeos tarafından, Herakleios'un ailesinin, meşhur Ermeni Arsacidler hanedanına akraba olduğunu aktarılmıştı.[1] Bu iddianın aksine Herakleios'un altın sarısı saçları olduğu bilgisini aktaran ve malum iddiayla çelişen bilgiler de mevcuttur.[2] Herakleios 610 ila 641 arasında hüküm sürdü. İlk karısı Eudokia'dan Konstantin isminde bir oğlu vardı. Konstantin, babası öldükten sonra, ancak birkaç yıl hüküm sürdü ve 641 yılında öldü.

Tarihte III. Konstantin (Büyük Konstantin'in oğullarından birisinin II. Konstantin olduğu düşünülür) olarak bilinir. III. Konstantin'in ölümünden sonra imparatorluk tahtı birkaç aylığına, Herakleios'un ikinci eşi Martina'dan olma Heraklonas'a (Heracleon) geçti.

641 sonbaharında, o da tahttan indirildi ve III. Konstantin'in oğlu II. Konstans imparator ilan edildi ve 641 ila 668 arasında imparatorluk tahtında kaldı. İsminin Yunanca versiyonu olan Konstas (Latince Constans) büyük ihtimalle Konstantin'in küçültme sıfatı almış haliydi ve onun resmiyette taşıdığı isimdi. Bizans sikkelerinde, o dönemin Batı kaynaklı blgelerinde, hatta bazı Bizans kaynaklarında ondan Konstantin olarak bahsedilmişti. Halk ise görünüşe bakılırsa onu Konstans olarak çağırıyordu. Ondan sonra imparatorluk tahtına enerjik bir kişiliğe sahip olan oğlu IV. Konstantin geçti. IV. Konstantin'in takma adı Pogonatos'tu ve "sakallı" anlamına gelmekteydi; fakat günümüzün bilim dünyası, bu lakabı oğul

1 *The History of the Emperor Heraklius,* Böl. xxxii; Rusça ed. (1862), 129; Fransızca terc. F. Macler, 108.

2 Bkz. A. Pernice, *L'Imperatore Eraclio,* 44. H. Grégoire, "An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne," *Armenian Quarterly,* I (1946), 4-21. 582'den 713'e kadar olan bütün dönemi Bizans tarihindeki ilk Ermeni dönemi olarak isimlendirir (s. 8).

Konstantin'den ziyade babasına atfeder.[3] IV. Konstantin'in 685'te ölümüyle birlikte Herakleios hanedanının en parlak dönemi son buldu.

Bu hanedanın son temsilcisi ve IV. Konstantin'in oğlu olan II. Justinianos, ki takma ismi "Rhinotmetos"'tu (kesik burunlu), 685-695 ve 705-711 yılları arasında iki kez imparatorluk tahtına çıktı. II. Justinianos dönemi birçok katliamla anılmıştır, fakat bu dönem henüz etraflıca çalışılmamıştır. Görünüşe bakılırsa imparatorun soylu sınıfının temsilcilerine reva gördüğü muamele, sadece keyfi uygulamalarından kaynaklanmıyordu. Bunun yanında onun güçlü iradesine, hayli otokratik politikalarına boyun eğmeye razı olmayıp onu tahtından alaşağı etmek için fırsat kollayan aristokrat sınıfına karşı hissettiği gizli hoşnutsuzluğun da sonucuydu. Bazı kaynaklar II. Justinianos'u hedef alan geleneksel düşmanca temayülleri açıkça gözler önüne serer. II. Justinianos 685 yılında imparatorluk tahtından indirildi. Burnu ve dili kesilerek[4] Kırım yarımadasındaki Cherson şehrine sürgüne gönderildi. Burada Hazar hanına sığındı ve sonra onun kız kardeşiyle evlendi. Daha sonra Bulgarların yardımıyla Bizans tahtını tekrar ele geçirdi ve başkente dönüşünün ardından onun alaşağı edilmesine iştirak eden herkesten korkunç bir şekilde intikamını aldı. Bu istibdat dönemi 711 isyanının patlak vermesine neden oldu. Bu isyan esnasında II. Justinianos ve ailesi katledildi.

711 yılı Herakleios hanedanının son bulduğu senedir. II. Justinianos'un imparatorluk tahtında bulunduğu iki dönem arasında vasat düzeyde iki imparator, imparatorluk tahtında oturmuştu. Bunlardan birisi İsauria'dan gelen ordu komutanı Leontius (695-98), diğeri ise imparatorluk tahtına çıkınca III. Tiberius adını alan Apsimar'dı (698-705). Bazı araştırmacılar Apsimar'ın Got ve Yunan kökenli olduğunu kabule meyillidir.[5]

II. Justinianos'un 711 yılında feci bir akıbetle imparatorluk tahtından indirilmesinden sonra, yaklaşık altı yıllık süreç içinde Bizans tahtı diğer üç vasat imparator tarafından işgal edildi. Bunlar asıl adı Vardan olan Ermeni kökenli Philippikos Bardanes (711-13), taç giyme töreni esnasında II. Anastasios olarak yeniden isim alan Artemius (713-15) ve III. Theodosios'tu (715-17).

695 yılında Bizans İmparatorluğu'nu kaplayan anarşi ortamı, Bizans tarihinde yeni bir devir açan meşhur lider III. Leo'nun tahta çıktığı 717 yılında son buldu.

---

3 Bkz. E. W. Brooks, "Who was Konstantin Pogonatus?," *Byzantinische Zeitschrift*, XVII (1908), 460-62.

4 Onu konuşmaktan alıkoyacak ölçüde değildi.

5 J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire*, II, 354.

DIŞ SORUNLAR

Pers Savaşları ile Avarlar ve Slavlara Karşı Yapılan Seferler

Bir hayli yetenekli ve aktif bir imparator olan Herakleios, görünüşe bakılırsa despot Fokas'tan sonra ideal bir lider olarak görülmüştü. Herakleios'un "Sevgi üstüne inşa edilmiş bir mülk, korku üzerine inşa edilenden daha parlaktır," şeklinde bir söz sarf ettiği, şair Pisidialı Yorgi tarafından aktarılmıştı. Yorgi, imparatorun düzenlediği Pers seferlerini ve Avarların istilalarını güzel bir şekilde kaleme alınmış mısralarla tasvir etmişti.[6] Ostrogorsky'nin deyişiyle "Ortaçağ Bizansı'nın yaratıcısı Herakleios'tu. Onun devlet anlayışı Roma, dil ve kültürü Yunan, inancıysa Hıristiyanlıktı."[7] Herakleios'un başarıları daha kayda değerdi, çünkü onun tahta çıktığı zaman imparatorluğun içinde bulunduğu durum oldukça tehlikeliydi. Persler doğudan, Avarlar ve Slavlar kuzeyden imparatorluğu tehdit ediyordu. Fokas'ın başarısız imparatorluk dönemi nedeniyle devletin iç durumu tam bir anarşi içerisindeydi. Yeni imparatorun hazinesinde ne yeterince parası ne de yeterli askeri gücü vardı. Onun hükümdarlığının ilk yıllarında gerçekleşen büyük ölçekli karışıklıklar imparatorluğu derinden sarsmaktaydı.

611 yılında Persler Suriye'yi fethetmeye giriştiler ve imparatorluğun Doğudaki başlıca şehri olan Antakya'yı işgal edip ardından Şam'ı ele geçirdiler. Suriye'nin fethini tamamladıktan sonra Filistin'e yöneldiler ve 614 yılında, yaklaşık yirmi gün sürecek olan Kudüs'ün muhasarasına başladılar. Perslerin savaş kuleleri ve surları sürekli olarak döven koçbaşları şehrin duvarlarını aştı. O dönem kaynaklarından birisinin aktardığı üzere: "Şeytani düşmanlar, kızgın vahşi hayvanlar ve öfkeden kuduran ejderhalar gibi şehre girip ortalığı kasıp kavurdular."[8] Şehri yağmalayıp Hıristiyanlara ait kutsal mekânları tahrip ettiler. Büyük Konstantin ve Helen zamanında inşa edilmiş olan Kutsal Kabir Kilisesinin hazineleri talan edilip kilise ateşe verildi. Şehirdeki Hıristiyanlar eşi görülmemiş bir zulüm ve katliama uğradılar. Perslerle aynı safta yer alan Yahudiler fırsattan istifade edip katliamlara iştirak ettiler ve bazı kaynaklara göre bu katliam esnasında altmış bin Hıristiyan katledildi. Kutsal şehirde bulunan pek

---

6 *De expeditione persica*, vss. 90-91; ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 17. Bu koleksiyon bundan sonra Bonn edisyonu olarak isimlendirilecek.

7 *Geschichte des byzantinischen Staates*, 96.

8 Antiochus Strategus, *The Capture of Jerusalem by the Persians in the Year 614*; terc. N. Marr, 15; terc. F. C. Conybeare, *English Historical Review* XXV (1910), 506. P. Peeters, "La Prise de Jerusalem par les Perses," *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph*, IX (1923).

çok hazine İran'a sevk edildi ve Hıristiyanlığın en değerli sembollerinden olan Kutsal Haç, başkent Tizpon'a gönderildi. Kudüs Patriği Zacharias'ın da dahil olduğu çok sayıda tutsak İran'a gönderildi.[9]

Perslerin Filistin'i bu ölçüde tahrip sonucunda fethetmesi ve Kudüs'ün yağmalanması, bölgenin tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil eder.

> Bu, Kudüs'ün Titus tarafından işgal edilişinden beri duyulmamış bir felaketti. Fakat bu felaketin yaraları sarılamazdı. Bu şehir bir daha asla, Konstantin zamanına eş, parıltılı bir döneme tekrar kavuşamazdı. Şehrin surları içerisinde bulunan Ömer Camii gibi muhteşem binalar, tarihin hiçbir döneminde tekrar inşa edilemeyecekti. O andan itibaren şehir ve şehrin içindeki binaları adım adım harabeye döndü. Avrupa nezdinde pek çok sonuçları olan Haçlı Seferleri bile Kudüs'ün günlük yaşantısına sadece bela, karmaşa ve dejenerasyon getirdi. Pers işgali, Filistin'e ihraç edilen Yunan-Roma medeniyetinin bütün eserlerini derhal sildi. Zirai üretim mahvoldu, şehirler terk edildi, birçok manastır ve laura terk edildi, bütün ticari faaliyetler durdu. Bu işgal hareketi, çapulcu Arap kabilelerini sosyal bağlardan ve onları kontrol altında tutan bütün korkulardan münezzeh kılarak, böylelikle daha sonraki dönemlerde yapacakları umumi akınlar için onlara birlik oluşturma fırsatını verdi. O andan itibaren ülkedeki kültürel gelişme son buldu. Böylece Filistin, rahatlıkla ortaçağ diyebileceğimiz ve günümüze kadar sürecek olan sıkıntılı bir zaman sürecine girdi.[10]

Perslerin Suriye ve Filistin'i bu kadar kolayca fethedişlerinin sebebi kısmen bu eyaletlerin içinde bulundukları dini şartlarla açıklanabilir. Nüfusun, özellikle de Suriye'deki nüfusun çoğunluğu, merkezi hükümet tarafından desteklenen resmi Ortodoks inanca bağlı değillerdi. Bu eyaletlerdeki Nasturiler ve daha sonra Monofizitler, Bizans hükümetleri tarafından tahakküm altına alınmışlardı. Bundan dolayıdır ki buradaki halk, hâkimiyetleri altındaki Nasturilerin göreceli olarak rahat içinde hayatlarını devam ettirdikleri ateşe tapan Perslerin hâkimiyetini tercih ettiler.

Pers işgali yalnızca Suriye ve Filistin'le sınırlı kalmadı. Pers ordusunun bir kısmı Anadolu'yu geçip Marmara kıyılarında Boğaziçi yakınındaki Kalkedon'u (Kadıköy) fethedip Hrisopolis (Üsküdar) civarında kamp kurdular. Bu esnada Pers ordusunun diğer kısmı Mısır'ı fethetmekle meşguldü. İskenderiye muhtemelen 618 ya da 619 yılında düştü. Suriye ve Filistin'de olduğu gibi Mısır'daki Monofizit halk da Perslerin hâkimiyeti altında olmayı Bizans'ın hâkimiyetine tercih etti. Mısır'ın kaybı Bizans İmparatorluğu'na indirilmiş gerçekten ağır bir darbeydi. Çünkü Mısır

9 Bkz. H. Vincent ve F. M. Abel, *Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, II, pt. 4, 926-28.

10 N. P. Kondakov, *An Archeological Journey through Syria and Palestine*, 173-74.

Konstantinopolis'un tahıl ambarıydı. Mısır'dan gelen hububatın durmasının başkentteki ekonomik şartlar üzerinde çok ağır yansımaları oldu.

Pers savaşları nedeniyle güneyde ve doğuda yaşanan kayıplarla birlikte Bizans İmparatorluğu'nu tehdit eden başka bir tehlike de kuzeyden geldi. Başlarında Avarların hanı olan Slav ve Avar birlikleri güneye doğru ilerleyişe geçmişlerdi. Geçtikleri her yeri yağmalayıp tahrip eden kalabalık gruplar Konstantinopolis'e kadar ulaştılar ve şehrin surlarını aştılar. Bu kalabalık grubun yaptığı sefer, askeri bir seferden daha ziyade, hana pek çok tutsak ve hayli ganimet kazandırıp bunları kuzeye götürmesine vesile olan bir seri akından müteşekkildi.[11] Herakleios'un Batıdaki çağdaşlarının kaleme aldıkları eserlerde bu istilacılardan bahsedilmişti. Sevilla piskoposu İsidoros, kroniğinde "Herakleios, Slavların, Romalılardan Yunanistan'ı, Perslerin Suriye, Filistin ve pek çok eyaleti aldıkları yıl, hükümdarlığının XV. yılına girdiğini" yazmıştı.[12] Tam bu yılda (624) Bizans, kral Suinthila (Swintila) İspanya'daki Vizigot fethini tamamladığında buradaki son toprağını da kaybetti. Balear adaları Herakleios'un elinde kaldı.[13]

Bir süre tereddüt ettikten sonra imparator, Perslerle savaşa girmeye karar verdi. Hazinenin bitap durumunu göz önünde bulunduran Herakleios, çare olarak başkentteki ve eyaletlerdeki kiliselerin değerli mallarına el konulmasına başvurdu ve bu eşyalardan büyük miktarlarda altın ve gümüş para elde edilmesini emretti. Umduğu üzere imparator, kuzeyde Avarların teşkil ettiği tehdidi, yüklüce bir parayla birlikte maiyetindeki en seçkin kimseleri oraya tutsak olarak göndererek bertaraf edebilecekti. 622 yılında Herakleios, Anadolu'ya geçti ve burada çok sayıda askeri, ordusunun saflarına katıp birkaç ay içerisinde onların eğitimlerini tamamladı. Asıl amacı Kutsal Haç'ı tekrar ele geçirmek ve kutsal Kudüs şehrini özgürlüğüne kavuşturmak amacıyla düzenlenen Pers seferi, bir nevi Haçlı Seferi hüviyetine büründü.

Modern dönem tarihçileri, Herakleios'un 622 ila 628 seneleri arasında Perslere karşı üç sefer düzenlediğini düşünmektedirler. Bu üç seferin hepsi de mükemmel derecede başarılıydı. O dönemin şairlerinden olan Pisidialı Yorgi bu zafer nedeniyle yazdığı *epinikon*, yani *Zafer* Türküsü isimli

---

11 Avar istilası muhtemelen 617 yılında vuku buldu. Bkz. N. Baynes, "The Date of the Avar Surprise," *Byzantinische Zeitschrift*, XXI (1912), 110-28.

12 İsidoros'un kronolojisi kesin değildir. Isidore Hispalensis, *Chronica Majora*; ed. J. P. Migne, *Patrologia Latina*, LXXXIII, 1056 (imparatorluğunun beşinci yılı); d. T. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica, Auctorum Antiquissimorum*, XI, *Chronica Minora*, II, 49(imparatorluğunun on altıncı yılı).

13 Bkz. F. Görres, "Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanisch-westgothischen Reiches (554-624)," *Byzantinische Zeitschrift*, XVI, (1907), 530-32. E. Bouchier, *Spain Under the Roman Empire*, 59-60. P. Goubert, "Byzance et l'Espagne wisigothique (554-711)," *Études byzantines*, II (1945), 48-49, 76-77.

bir eser kaleme almış ve başlık olarak da *Heraclias*'ı kullanmıştı. Bir diğer şiir de *Hexaemeron (Altı gün)* dünyanın altı günde yaratılışına atıfta bulunarak, Herakleios'un altı yıl sürüp Persleri perişan ettiği savaşa göndermede bulunur. XX. yüzyıl araştırmacısı Th. I. Uspensky, Herakleios'un savaşlarını Büyük İskender'in parlak seferleriyle karşılaştırdı.[14] Herakleios, Kafkasya'daki kabilelerin yardımını garantiye alıp Hazarlarla ittifak kurdu. Kafkasya'ya komşu olan kuzeydeki Pers eyaletleri bu dönemdeki askeri faaliyetlerin ana güzergâhı ve meydanı oldu.

İmparator, uzak diyarlarda ordunun başında olmasından dolayı başkentte yoktu ve bu nedenle başkent çok ciddi tehlikelere maruz kaldı. Avar hanı imparatorla yaptığı antlaşmayı bozdu ve 626 yılında yanında kalabalık Avar ve Slav birlikleri olduğu halde Konstantinopolis üzerine yürüdü. Han ayrıca Perslerle de ittifak kurmuştu ve Persler de hemen ordularının bir bölümünü Kalkedon'a gönderdiler. Avarlar ve Slavların oluşturduğu ittifak birlikleri, Konstantinopolis halkını cidden kaygılandıracak ölçüde şehri muhasara altına aldı. Fakat Konstantinopolis'teki askeri garnizon bu saldırıları püskürtmede başarılı olup düşmanı kaçmaya mecbur etti. Persler bu ricatı duyar duymaz birliklerini Kalkedon'dan çekip Suriye'ye sevk ettiler. Bizanslıların 626 yılında Konstantinopolis önlerinde Avarlar karşısında kazandıkları bu zafer, bu serkeş Avar krallığının zayıf düşmesinin başlıca sebebiydi.[15]

Bu esnada, 627 yılı sonunda Herakleios, Musul ve Dicle nehri arasında kalan antik Nineveh şehri harabelerinin yanındaki arazide gerçekleşen savaşta Persleri bozguna uğrattı ve zengin ganimetler elde ederek İran içlerine doğru harekete geçti. Herakleios Konstantinopolis'e muzafferane bir dille yazılmış uzun bir bildiri gönderdi. Bu bildiride Perslere karşı elde edilen başarılar tasvir edilirken savaşın nihayete erdiği ve onun zaferi ilan ediliyordu.[16] "629 yılında Herakleios'un şanı zirve noktasına ulaştı. Onun güneş kadar parlak zekâsı imparatorluğun üstündeki karanlık bulutları dağıttı ve şimdi bütün gözlerin önünde azamet ve barış dolu yeni bir dönem açılmışa benziyor. Ezeli ve korkunç düşman sonsuza kadar kalkmamak üzere yere serildi. Tuna kıyılarındaki Avarların gücü hızla azalmaktaydı. Bizans ordularına kim karşı durabilirdi? İmparatorluğu kim tehdit edebilirdi?"[17] Bu esnada Pers kralı II. Hüsrev tahtından indirilip öldürüldü.

---

14 *History of the Byzantine Empire*, I, 684.

15 Pernice, *L'Imperatore Eraclio*, 141-48. J. Kulakovsky, *History of Byzantium*, III, 76-87.

16 Bu manifesto muhafaza edilmiştir, Bkz. *Chronicon Paschale*, 727-34; İtalyanca terc. Pernice, *L'Imperatore Eraclio*, 167-71.

17 Pernice, *a.g.e.*, 179. Bkz. V. Minorsky, "Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XI, 2 (1944), 248-51(Herakleios'un seferleri, MS 626 ve 628).

Onun halefi II. Kavad Siroes, Herakleios ile barış müzakerelerine girişti. Yapılan antlaşmaya göre Persler Suriye, Filistin ve Mısır'da fethettikleri yerleri Bizanslılara bırakacak, aldıkları kutsal eşyaları, yani Kutsal Haç'ı iade edeceklerdi. Herakleios büyük bir coşkuyla başkente döndü. 630 yılında eşi Martina ile birlikte Kudüs'e gitmek üzere yola çıktı. Bütün Hıristiyan âlemini coşkuya sevk ederek Kutsal Haç eski yerine iade edildi. O dönemin Ermeni tarihçisi Sebeos bu olay hakkında şöyle yazmıştı:

> Kudüs'e girişleri esnasında coşku had safhadaydı; ağlayanların ve hıçkıranların sesleri, bol bol gözyaşı, gönüllerde yanan ateşler, imparatora, prenslere, bütün askerlere ve şehir ahalisine atfedilen aşırı ululamalar... Hiç kimse imparatorun ve oradaki izdiham nedeniyle böylesine coşkulu ve yürekten Efendimizin ilahisini söyleyemezdi. İmparator Haç'ı yerine koydu ve kiliseden alınan bütün eşyaları yerli yerince iade etti. Bütün kiliselere ve şehir ahalisine hediyeler ve tütsü için paralar dağıttı.[18]

Herakleios'un Persler karşısında kazandığı zaferden Kuran'da da bahsedilmiş olması ilginçtir. "Rumlar (Bizanslılar) mağlup oldular, (Arabistan ülkesine) en yakın bir yerde; fakat bu mağlubiyetlerinin hemen arkasından onlar galip geleceklerdir, birkaç yıl içinde."[19]

Herakleios'un Perslere Karşı Düzenlediği Seferlerin Önemi: Pers savaşları, Bizans İmparatorluğu tarihinde çok önemli bir dönemi işaret eder. Bizans İmparatorluğu ile birlikte ortaçağın en güçlü iki devletinden biri olan Persler, eski önemini kaybetti ve kısa süre sonra Arap saldırıları neticesinde siyasi mevcudiyeti son bulacak olan zayıf bir devlet haline geldi. Muzaffer Bizans imparatoru, daimi rakibine öldürücü darbeyi indirmiş, elinden çıkan bütün toprakları yeniden kazanmış, Kutsal Haç'ı tekrar Hıristiyan âlemine iade etmiş ve aynı zamanda başkentini Avar-Slav topluluklarının teşkil ettiği müthiş tehlikeden kurtarmıştı. Bizans İmparatorluğu ihtişam ve gücünün zirvesinde görünmekteydi. Hindistan hükümdarı, Persleri yenmesi hasebiyle Herakleios'a tebriklerini, pek çok değerli taşla birlikte gönderdi.[20] Frankların kralı Dagobert, imparator ile ebedi bir barış imzalamak için özel bir elçilik heyeti gönderdi.[21] Son olarak da Pers kraliçesi Borane 630 yılında görünüşe bakılırsa Herakleios'a

---

18 *Emperor Heraklius*, terc. Patkanov, 111; terc. F. Macler, 91. Her iki mütercim de son cümledeki "benediction" kelimesinin karşılığı olarak "ihsan, hediye" kelimesini kullanmışlardır. Bkz. Kulakovsky, III, *Byzantium*, 118, n. 1.

19 *Koran*, XXX, 1; "Rum" başlığı altındaki bölüm içerisinde; terc. G. Sale, 330-31.

20 Theophanes, *Chronographia*; ed. C. de Boor, 335.

21 *Chronicarum quae dicunter Fredegarii Scholastici*, IV, 62. *Mon. Germ. Hist. Scriptores rerum merovingicarum*, II, 151. Karş. Ayrıca *Gesta Dagoberti I regis Francorum*, 24; *Mon. Germ. Hist.* 409.

özel bir elçilik heyeti göndererek resmi bir barış antlaşması imzalandı.[22]

Herakleios, 629 yılında, Pers savaşının başarıyla neticelenmesinden sonra ilk kez resmen Doğu Roma Kralı (Basileios) unvanını aldı. Bu unvan yüzyıllar boyu Doğu'da, özellikle de Mısır'da kullanılmaktaydı ve IV. yüzyılla birlikte imparatorluğun Yunanca konuşulan bölgelerinde de yayılmaya başlamış; fakat önceden resmi bir unvan olarak kabul görmemişti. VII. yüzyıl kadar Latince "imparator" unvanının Yunanca muadili olan *otokrator* (αυτοκρατωρ) kullanılmaktaydı; ki bu kelime etimolojik olarak imparator kelimesine denk gelmiyordu. Uzak bir coğrafyada hüküm süren Habeş kralını bu mevzuda istisna kabul etmek kaydıyla, Bizans imparatorlarının "Basileios" unvanıyla hitap etmeye rıza gösterdikleri tek idareci Pers kralıydı. Bury bu konuda "Basileios'un, Roma İmparatorluğu haricinde olmak kaydıyla, muazzam bir özgürlüğü varsa da, imparatorlar başka hanedanlar tarafından paylaşılabileceğini düşünerek bu unvanı kendilerine uyarlamaktan uzak durdular. Fakat hanedan bağımlı bir vassal derecesine indiğinde ve bir mutabakatın yokluğunda, kendisine birkaç yüzyıldır atfedilen gayri resmi unvanı resmen kabul etmek suretiyle olaya verdiği değeri gösterdi" diye yazmıştı.[23]

Araplar

Çoğunluğu Monofizit inanca bağlı olanların oluşturduğu Suriye, Filistin ve Mısır eyaletlerinin tekrar imparatorluk sınırlarına dahil edilmesi, hükümetin Monofizitlere karşı nasıl bir tavır takınacağı gibi hayli önemli ve sancılı bir meseleyi tekrar gündeme getirdi. Herakleios'un uzun süren ısrarlı mücadelesi, elde edilen parlak neticelere rağmen ağır insan kaybı ve hayli ağır ekonomik yükler nedeniyle Bizans İmparatorluğu'nun askeri gücünü geçici olarak zayıflatmıştı. Fakat imparatorluk bu çok ihtiyaç duyduğu istirahat dönemini elde edemedi. Perslerle olan savaş biter bitmez, hiç umulmadık ve başlarda tam olarak değerlendirilemeyen müthiş bir tehdit ortaya çıktı: Araplar. Araplar, Bizans İmparatorluğu ve Persler üzerine yaptıkları saldırılarla dünya tarihinde yeni bir sayfa açtılar.

---

22 *Chronica Minora*, I; terc. I. Guidi, *Corpus scriptorum christianorum orientalium, Scriptores Syri*, ser. III, iv. Agapius (Mahboub) de Menbidg, *Histoire universelle*, ed. A. A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, VIII (1912), II (2), 453 (193). *Chronique de Michel le Syrien*, terc. J. B. Chabot, II, 420. Bkz. T. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, 391-92. Nöldeke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, 129.

23 *The Constitution of the Later Roman Empire*, 20. J. B. Bury, *Selected Essays*, ed. H. Temperley, 109. Bu bakış açısına E. Stein karşı çıkmıştır, E. Stein, *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1930), 353.

Gibbon Arapların ilerleyişi hakkında şöyle demişti: "İmparator, Konstantinopolis veya Kudüs'te zaferini kutlarken, Suriye sınırları içerisindeki küçük bir kasaba Sarazenler tarafından yağmalanmış ve bu yağmacıları def etmek için gönderilen birlikler darmadağın edilmişlerdi. Bu sıradan ve önemsiz olay büyük bir devrimin başlangıcıydı. Bu soyguncular, Muhammed'in takipçileriydi. Bunların fanatik derecedeki cesaretleri çöllerden çıkıp gelmişti. Herakleios, imparatorluğunun son sekiz yılı içerisinde, daha önceden Perslerin elinden aldığı toprakları Araplara kaptırdı."[24]

Muhammed ve İslam: Milattan çok önceleri, Sami kökenli Araplar, Suriye çöllerinin kuzeyi ile Fırat arasında uzanan bölgede ve Arap yarımadasında yaşamışlardı. Avrupa kıtasının dörtte birine tekabül eden Arap yarımadası, doğudan İran Körfezi, güneyden Hint Okyanusu, batıdansa Kızıldeniz'le çevriliydi. Kuzeyiyse kademeli olarak Suriye çöllerine doğru uzanmaktaydı. Tarihi açıdan yarımadanın en çok bilinen bölgeleri, yarımadanın merkezindeki plato üzerinde bulunan Necd; yarımadanın güneybatısında bulunan Yemen; Kızıldeniz kenarındaki dar sahil şeridi olup yarımadanın kuzeyinden Yemen'e kadar uzanan Hicaz'dı. Kıraç topraklarla kaplı yarımadanın her yeri yerleşime uygun değildi ve çoğunluğu göçebe olan Araplar en çok yarımadanın merkezinde ve kuzeyinde bulunmaktaydı. Göçebe olan Bedeviler kendilerini Arap ırkının saf ve tek temsilcisi, haysiyet ve şeref gibi kavramların hakiki sahibi olarak görmekteydiler. yarımadadaki az sayıda şehir ve mezrada yaşayan yerleşik halkaysa kibirle, hatta onları horgörür bir gözle bakıyorlardı.

Roma İmparatorluğu, korumak zorunda olduğu doğudaki Suriye sınırında Arap kabilelerle çatışmaya girmek durumundaydı. Bu amaçla Roma imparatorları, Germen ataklarına karşı Tuna sınır hattında inşa ettirdikleri meşhur (*limes Romanus*) gibi bir hattı bu bölgede inşa ettirdiler. Romalıların yaptırdığı bu istihkâmlardan oluşan hattın bazı kalıntıları bugün bile Suriye sınır hattında görülebilir.[25]

MÖ II. yüzyıl gibi erken tarihlere dek Suriye Arapları arasında bağımsız devletler kurulmaya başlamıştı. Bu devletler Arami ve Yunan medeniyetlerinden bir hayli etkilenmişti. Bundan dolayı bu devletler zaman zaman Arab-Arami Helen krallıkları olarak adlandırılmıştır. Şehirler içinde özellikle Petra, büyük ticaret yollarının geçtiği güzergâh üzerindeki stratejik konumu sayesinde önemli bir yere sahipti ve zengindi. Bu şehrin muhteşem kalıntıları bugün bile tarihçilerin ve arkeologların dikkatini çekmektedir.

---

24 *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J. B. Bury, böl. 46.

25 Suriye'deki "limes" için bkz. R. Dussaud, *Les arabes en Syrie avant l'islam*, 24-56.

Kültür ve politika açısından bakıldığında, Roma İmparatorluğu döneminde Suriye-Arap krallıklarının en önemlisi Palmira'ydı. Bu krallığın cesur kraliçesi, Romalı ve Yunan yazarların verdiği isimle Zenobia, Helenistik bir eğitim almıştı ve MS III. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'ı ve Anadolu'nun büyük kısmını fethederek büyük bir devlet kurmuştu. B. A. Turaev'e[26] göre bu Doğunun ilk manifestosu ve imparatorluğun ilk kez Doğu ve Batı şeklinde ikiye ayrılmasıydı. İmparator Aurelianus, imparatorluğun birliğini tekrar kurdu ve 273 yılında fatih imparator, Roma'ya girerken fethedilmiş toprakların kraliçesi de onun zafer arabasını izlemek zorunda kalmıştı. İsyankâr Palmira yerle bir edildi. Petra gibi Palmira'nın görkemli harabeleri de araştırmacıların ve turistlerin ilgisini çekmektedir. Palmira'da bulunan meşhur Palmira Tarifesi, muazzam boyutta bir kaya kütlesi üzerine kazınmış olup şehrin maliye ve ticaretiyle ilgili çok değerli bilgileri barındırmaktaydı ve Rusya'ya götürülmüştür. Şimdi Leningrad'daki Hermitage'de sergilenmektedir.

Bizans döneminde iki Arap hanedanı belirgin biçimde göze çarpmaktaydı. Bunlardan birisi Monofizit öğretiye bağlı ve Bizans imparatorlarına bağımlı olan Suriye'deki Gassanilerdi. Gassaniler, özellikle VI. yüzyılda Justinianos zamanında, Bizans'ın Doğuda gerçekleştirdiği askeri faaliyetlere yardım etmeleri sayesinde güçlü bir hale gelmişlerdi. Muhtemelen VII. yüzyılın başlarında Persler Suriye ve Filistin'i fethettiklerinde, bu hanedanın mevcudiyeti son bulmuştu. İkincisiyse Lahmiler hanedanıydı. Lahmiler, Fırat üzerindeki Hire kentini kendilerine merkez seçmişlerdi. Pers Sasanilerle vassallık ilişkileri nedeniyle Lahmiler, Gassanilere düşmandılar. Lahmilerin mevcudiyeti de muhtemelen VII. yüzyıl başlarında son buldu. Hire şehrindeki Hıristiyan halk arasında Nasturi inancına bağlı kimseler vardı, hatta Lahmi hanedanının birkaç üyesi de Nasturi öğretiyi kabul etmişti. Her iki hanedan da krallıklarının, yani Gassaniler Bizans sınırını, Lahmilerse Perslerle olan sınırlarını korumak zorundaydılar. Görünüşe bakılırsa her iki hanedan da VII. yüzyıl başlarında tarih sahnesinden çekilmişlerdi ve böylece Muhammed'in ilerleyişi zamanında, Arap yarımadası ve Suriye çöllerinde adına devlet denilebilecek bir siyasi organizasyon yoktu. MÖ II. yüzyılın sonlarından beri Yemen'de Saba-Himyeri krallığı mevcuttu; fakat 570 yılında Yemen Persler tarafından fethedilmişti.[27]

Muhammed zamanından önce Araplar kabile organizasyonu içerisinde yaşamaktaydılar. Kan bağı onları bağlayan tek ortak şeydi. Bu bağ, özellikle sadakat, koruma, kollama ve kabileye yapılan saldırıların intikamını

26 *History of the Ancient East* (2. ed., 1914), II, 373.

27 *Excerpta e Theophanis Historia*, Bonn ed., 485; Bkz. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, 249-50. C. Conti Rossini, *Storia d'Etiopia*, 199.

almayı içeriyordu. Kabileler arasında uzun ve kanlı savaşların çıkması için çok küçük sebepler bile yeterli olabiliyordu. Eski dönemlere ait referanslar ve gelenekler, Arap şiirinin yanında nesir tarzı edebiyatta da muhafaza edilmekteydi. Husumet ve gurur kavramları, antik dönem Arabistan'ında çeşitli kabileler arasında karşılıklı ilişkilerdeki başlıca unsurlardı.

Antik dönem Araplarının din anlayışı ilkeldi. Kabilelerin kendi tanrıları ve taş, ağaç, su kaynağı gibi kutsal kabul edip kendilerine gelecek hakkında kehanette bulunmalarına yardım edeceklerini düşündükleri objeleri vardı. Arabistan'ın bazı kısımlarında yıldızlara tapınma öne çıkmıştı. Arabistan'ın antik dönemi hakkında bir uzman, antik dönem Araplarının din anlayışının, kutsal objelere tapanların fetişist hislerinden çok az farklı olduğunu ifade etmiştir.[28] Araplar, bazen dost canlısı ama genellikle hasım olan *cin* adını dedikleri varlıkların mevcudiyetine inanıyorlardı. Araplar arasında, görünmez ve en yüksek güç kavramının karşılığı Allah'tı. Tapınma biçimi olarak ibadet, görünüşe göre Araplar arasında bilinmiyordu. Bir ilaha yöneldiklerinde bu, genellikle düşmanları tarafından onlara reva görülen haksızlığın veya uğradıkları zararın intikamını almak için ondan yardım istemek şeklinde oluyordu. Goldziher bu konuda şöyle demişti: "İslamiyet öncesi döneme ait olup günümüze ulaşan şiirler ilahi bir varlığa nispet eden kinayeler taşımamakta ve sadece o dönem insanların din hakkında sahip olduğu tavıra dair yüzeysel bilgi vermektedir."[29]

Bedevilerin göçebe hayat koşulları, haliyle ilkel biçimde olsa bile ibadet için ayrılmış belirgin bir mekânın gelişmesi için uygun değildi. Bedevilerin yanı sıra ticaret yolları üzerinde ve etrafında yayılmış şehir ve mezralarda yaşayan yerleşik topluluklar da vardı. Arabistan'daki başlıca kervan yolları güneyden kuzeye, Yemen'den Filistin, Suriye ve Sina yarımadasına doğru şekillenmişti. Bu kervan yolu üzerinde meskun, en zengin ve müreffeh şehir Mekke'ydi (Antik dönem yazıtlarında Macoraba) ve Muhammed'in varlığından çok önce bile meşhurdu. Önem bakımından ikinci sıradaysa gelecekte Medine diye adlandırılacak olan Yesrib vardı ve bu şehir daha kuzeydeydi. Bu iki şehir kuzeyden ve güneyden gelen ticaret kervanları için uygun birer konaklama noktasıydılar. Yarımadanın diğer bölgelerinde, kuzeydeki Hicaz ve Yemen'de olduğu gibi Mekke ve Yesrib'deki tüccarlar arasında da pek çok Yahudi vardı. Kuzeyde, Roma-Bizans eyaletleri olan Filistin ve Suriye'den ve güneyden, yani Yemen yoluyla Habeşistan'dan gelen pek çok Hıristiyan yarımadaya sızmıştı. Mekke, ya-

---

28 I. Goldziher, "Die Religion des Islams," *Die Kultur der Gegenwart: Die Religionen des Orients*, ed. P. Hinneberg, III, I, böl. 2, 102.

29 I. Goldziher, "Die Religion des Islams," *Die Kultur der Gegenwart: Die Religionen des Orients*, ed. P. Hinneberg, III, I, böl. 2, 102.

rımadanın kozmopolit nüfusunun merkezi toplanma yeri hükmündeydi. Çok eski zamanlardan beri Mekke'de, aslen Arabi bir özellik taşımayan ve adına Kâbe denen bir mabet mevcuttu. Kâbe küp şeklinde taştan yapılma, yaklaşık otuz beş ayak yüksekliğinde, başlıca tapınma objesi olan siyah taşı üzerinde barındıran bir yapıydı. Efsanelerin bildirdiğine göre bu taş cennetten gönderilmişti. Mabedin inşası İbrahim peygamberin ismiyle ilintilendirilmişti. Ticari açıdan avantajlı konumu sebebiyle Mekke bütün Arap kabilelerinden gelen tüccarlar tarafından ziyaret edilmekteydi. Bazı efsaneler, şehre daha fazla ziyaretçi çekebilmek için çeşitli kabilelerin putlarının Kâbe'nin içine yerleştirildiğini ve böylece ziyaretçilerin Mekke'de kaldıkları süre boyunca onlara tapındıklarını anlatır. Mekke'ye gelen kabile temsilcilerinin dokunulmazlık esasına tâbi olduğu "Haram Aylar"da Mekke'ye gelen hacıların sayısı sürekli arttı. Büyük dini bayramların kutlandığı tarihler, Arap ve diğer milletlere mensup tüccarların mallarını getirdikleri, böylece Mekke'ye büyük kazanç sağladıkları büyük festivallerle aynı tarihlere denk düştü. Şehrin zenginliği hızla artmaktaydı. MS V. yüzyıl civarında seçkin Kureyş kabilesi Mekke'yi yönetmeye başladı. Para canlısı Mekkelilerin maddi menfaatleri göz ardı edilmedi ve din içerikli toplantılar vatandaşların kendi menfaatleri doğrultusunda kullanıldı. Bir araştırmacıya göre: "Asalet yönünden üstünlüklerinin yanında, geleneksel merasimleri ifa etmeleri sayesinde şehir, orada bulunmamasına rağmen maddeci, mağrur bir plutaristik karakter takınmaya, derin bir dini doygunluk seviyesine haiz olduğunu varsaymaya başladı."[30]

Arapların Mekke'de aşinalık kazanmak için pek çok fırsatının olduğu Yahudilik ve Hıristiyanlığın etkisi altında, Muhammed'den çok önceleri bile, eski dini geleneklerin kuru ritüellerinden ayrılan, gerçek anlamda dini duygulara sahip müstesna kişiler Mekke'de mevcuttu. Tek tanrı inancı ve münzevi hayat tarzı hakkında mülhem duygular, bu mütevazı insanlarda vardı. Bu kişiler kendi şahsi tecrübelerinde bir doyum elde ediyorlardı, fakat hiçbiri etrafındaki insanları etkilemedi veya onları dinlerinden döndürmedi. Arapları birleştirip bir dünya dini kuran Muhammed ise tövbe etmeyi tavsiye eden bir vaizken, önce bir peygamber sonra da siyasi bir topluluğun başı olan kişiydi.

Muhammed, 570 yılında dünyaya geldi. Kendisi Kureyş kabilesinin en fakir boylarından olan Haşimoğulları'na mensuptu. Ebeveynleri o henüz çok küçükken vefat etmişti. Hayatını zengin bir dul olan Hatice'nin kervanlarında çalışarak kazanmak zorundaydı. Muhammed'in maddi duru-

30 *A.g.e.*, 103. Bkz. ayrıca, P. H. Lammens, "La Mecque à la veille de l'hégire," *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph*, IX (1924), 439; Lammens, "Les sanctuaires préislamiques dans l'Arabie Occidentale," *a.g.e.*, XI (1926), 173.

mu Hatice ile evlendiğinde büyük ölçüde rahatladı. Çocukluğundan beri hassas ve aşırı naifti. Yahudiler ve Hıristiyanlarla kurduğu iletişimin etkisinde kalarak Mekke'deki dini organizasyon üzerine düşünmeye başladı. Zihninde oluşan şüpheler onun sık sık çaresizlik anları tecrübe etmesine, sonu gelmez acılar çekmesine sebep oldu ve sinir krizlerine maruz kaldı. Mekke civarındaki tepelerde tek başına yaptığı gezintilerde bir hayal ona musallat oldu. Daha sonrasındaysa Tanrı'nın yanlış yolda giden halkını kurtarmak için onu gönderdiği kanaati içinde güç kazandı.

Muhammed, fikirlerini açıkça ifade etmeye başladığında kırk yaşındaydı. İlk başta ahlaki öğütler veren mütevazı bir vaiz olarak kendi ailesine hitap etti. Daha sonra toplumun alt kademelerine mensup küçük gruplara ve kısa süre sonra da şehrin ileri gelen bazı vatandaşlarına hitap etti. Bununla birlikte Kureyş'in liderleri açıkça ona karşı cephe alarak onun için Mekke'de kalmayı imkânsız hale getirdiler. Muhammed, yanında arkadaşları olduğu halde doğduğu kentten 622 yılında gizlice ayrıldı. Kuzeye doğru, yani halkının bir kısmı da Yahudi olup eğer gelirse ona daha uygun yaşam koşulları sağlayacaklarını sık sık vaat eden Yesrib'e gitti. Yesribliler onu ve arkadaşlarını sıcak bir şekilde karşıladılar. Akabinde şehrin adı Yesrib'ten Medine'ye (Peygamberin şehri) çevrildi.

Göç yılı, veya sıklıkla ve yanlışlıkla isimlendirildiği üzere Hicret (Arapça *hidjra* kelimesi Avrupalılar tarafından *hegira*'ya çevrilmiştir); yani Muhammed'in Mekke'den Medine'ye gidişi, Muhammedi dönemin başlangıcıdır.[31] 622 yılından itibaren Araplar ve diğer bütün Müslüman topluluklar takvimlerini, Güneş yılından biraz daha kısa olan Ay yılı esasına göre düzenlemeye başladılar. Müslümanlar, temmuz ayının on altıncı gününü Hicri takvimin başlangıcı olarak kabul eder. Bununla birlikte bu takvimin kullanılmasına 622'den on altı yıl sonra başlanmıştır.

İslamiyetin üzerinde etkisi olan kaynaklar hakkında bilgi yetersizdir. Muhammed'in Mekke'deki ilk yılları hakkında neredeyse özgün hiçbir bilgi yoktur. O dönemde Muhammed'in öğretisi belirsiz ve kaotikti. Doğal olarak onu yeni bir din olarak tanımlamak imkânsızdı.

Muhammed, Medine'de büyük bir topluluğun lideri oldu ve dini esaslar üzerinde yükselen bir siyasi devletin temellerini atmaya başladı. Dininin başlıca prensiplerini geliştirerek bazı dini seremonileri uygulamaya koydu ve böylelikle siyasi konumunu güçlendirdi. 630 yılında Mekke'yi fethetmek için harekete geçti. Şehre girer girmez putları ve çok tanrılı dinin bütün kalıntılarını yok etti. Muhammed, düşmanlarına karşı bir çeşit genel af

31 "Hicret" kelimesini "seyahat etmek" fiilini kullanarak tercüme etmek doğru değildir. Çünkü Arapça "hicret" kelimesinin kökü "ilişkiyi kesmek, bir kimsenin kabilesini terk etmesi, göç etmek" anlamına gelmektedir; Bkz. *Encyclopédie de l'Islam*, II, 320-21.

ilan etti, yağma ve katliama izin vermedi. Bu tarihten itibaren Muhammed ve takipçileri Mekke'de rahatlıkla hac ibadetlerini ifa edip yeni pratikleri uygulamaya koydular. Muhammed, 632 yılında hayata gözlerini yumdu.

O mantıklı bir düşünür değildi. Bu nedenle dini öğretisi hemen hemen hiç sistematik bir yol takip etmez. Bu öğreti orijinal bir tasavvur değildi. Hıristiyanlık, Yahudilik ve bir noktaya kadar o dönemde Pers Sasani krallığının dini olan Mecusiliğin etkisi altında gelişmişti. Modern dönem tarihçileri, "İlk İslam toplumu, daha önceki görüşlerin aksine, Yahudilikten ziyade Hıristiyanlığa daha yakındı," kanaatine ulaşmışlardır.[32] Muhammed, gençlik yıllarında ticaret kervanlarıyla yaptığı seyahatler esnasında ve daha sonra Mekke ile Medine'de diğer dinlere aşinalık kazanmıştı. Onun öğretisinin en belirgin özelliği, insanoğlunun Tanrı'ya olan bağımlılığı ve O'nun iradesine tam bir sadakatle bağlılığa erişilmesi üzerine kurulu olmasıydı. İnanç kati surette tek tanrılıydı ve Tanrı'nın yarattıkları üzerinde sonsuz gücü olduğuna inanılıyordu. Muhammed'in takipçileri daha sonradan, "Tanrıya teslimiyet veya boyun eğme" anlamına gelen *İslam* kelimesini dinlerinin adı olarak kabul ettiler. Bu dinin temelinde tek Tanrı, yani Allah fikri bulunmaktadır. "Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed O'nun elçisidir" ifadesi İslamın temel prensiplerinden birisidir. Musa ve İsa'nın peygamberlikleri de kabul edilir. İsa sondan bir önceki peygamberdir. Fakat bu yeni öğreti, bu iki peygamberden hiçbirinin Muhammed'den üstün olmadığını iddia eder. Muhammed, Medine'deki geçici ikâmeti esnasında, onun getirdiği dinin, Hıristiyanlar ve Yahudiler tarafından bozulan İbrahim'in dininin tekrar eski haliyle kurulmuş olduğunu iddia etti. Muhammed'in çözmesi gereken ilk mesele, Arapları, içlerinde bulundukları barbarlık (Arapça *cahiliyye*) durumundan çıkarma ve yüksek ahlaki prensipleri öğrenme konusunda onlara önderlik etme meselesiydi. Oldukça yaygın olan kısas geleneğine rağmen, takipçilerine barışı, sevgiyi ve kendi kendini kontrol etmeyi tavsiye etti. Arap kabileleri arasında oldukça yaygın olan kız çocuklarının toprağa gömülmesi âdetinin son bulmasına o vesile oldu. Bunun yanında evliliğe dair mevzuları düzene koyup çok eşliliğe son vermeye teşebbüs etti. Kendisini istisna tutmak kaydıyla, dört eşe kadar evlenmeye yasal olarak izin verdi. Eski kabile eksenli düşünce tarzı yerine, miras hakkı da dahil olmak üzere kişi hakları kavramını getirdi. Muhammed, ayrıca ibadet (namaz) ve oruçla ilgili yeni uygulamaları da hayata geçirdi. Namaz esnasında Kâbe'ye dönmeyi zorunlu hale geldi ve oruç zamanı olarak senenin dokuzuncu ayı

---

32 Bkz. V. Barthold, "The Orientation of the First Muslim Mosques" *Annal Publications of the Russian Institute of Art History*, I (1922), 116. C. H. Becker, *Vom Werden und Wesen der Islamischen Weldt: Islamstudien*, I, 429.

olan Ramazan kararlaştırıldı. Hafta tatili cuma olarak belirlendi. Yeni din hayvan kanının kullanımını, şarap içmeyi, domuz ve doğal yollarla ölmüş veya putlara kurban edilmiş hayvanın etinin yenmesini yasakladı. Kumar da yasaklanmıştı. Meleklere ve cinlere, cennetin ve cehennemin varlığına, yeniden dirilişe ve Mahşer gününe inanmak bütün Müslümanlar için farzdı. Bu düşünce biçiminin temeli olan bu unsurlar Yahudi-Hıristiyan inancın literatüründe de bulunabilir. Muhammed, öğretisine Tanrı'nın merhameti, günahlardan tövbe etmeyi ve iyiliklerin tavsiye edilmesi gibi unsurları da ekledi. Günümüzdeki modern dini kurallar, Muhammed'in ölümünden sonra kademeli olarak uygulamaya konuldu. Örneğin, Emeviler zamanında bile, tam olarak namaz vakitlerinin ne zaman olacağı kesin olarak belirlenmemişti.[33]

Bu inanç sisteminin şartları beş başlık altında özetlenebilir: 1. Allah'ın tek ilah ve Muhammed'in onun elçisi olduğunu kabul etmek; 2. Sıkı bir şekilde kuralları belirlenmiş namazın belirlenen zaman aralıklarında kılınması; 3. Gelirin belli bir kısmının İslam toplumunun askeri harcamalarını ve yardım amaçlı masraflarını karşılamak için vermek; 4. Ramazan ayında oruç tutmak; 5. Hac ibadetini yapmak için Mekke'deki Kâbe'ye gitmek.

İslam inancının bu temel prensipleri ve düzenlemeleri Muhammed'e inen kutsal kitap Kuran'da sıralanmıştır. Kuran Arapça "sure" adı verilen 114 bölümden müteşekkildir. Muhammed'in icraatları ve öğütleri daha sonra *Sünnet* adı altında çeşitli kitaplarda bir araya getirilecekti.

Muhammed zamanındaki erken dönem İslam tarihi muğlak ve o döneme ait kaynakların bugünkü durumları göz önünde bulundurulduğunda tartışmalıdır. Bununla birlikte, VII. yüzyılda bu mesele Bizans İmparatorluğu için oldukça önem arz etmektedir. Çünkü bu konuda elde edilebilecek yeterli çözümler, Arapların böylesine olağandışı ve hızlı ilerleyişlerine dair açıklamaları büyük ölçüde etkileyebilir. Araplar Bizans İmparatorluğu'nun elinden doğudaki ve güneydeki eyaletleri olan Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika'yı almışlardı.

Öngörü sahibi üç öğrencinin yaptıkları gözlemler, araştırmacılar arasında İslam konusundaki farklı görüşlerin egemen olduğunu gözler önüne sermektedir. Goldziher şöyle yazmıştı: "Hiç kuşku yok ki, Muhammed dinini Arabistan'ın sınırları ötesine yaymayı, ilk başta yakın akrabalarına anlattığı öğretisini geliştirerek bütün dünyaya egemen olmayı tahayyül etmişti."[34] Grimme ise, eğer Kuran temel alınırsa, İslamın temel amacının "Arabistan'ın tamamını elde etmek" olduğu sonucuna varılacağını iddia

33 I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 20.

34 Goldziher, "Die Religion des Islams," *Die Kultur der gegenwart: Die Religionen des Orients*, ed. P. Hinneberg, III, I, 106.

etmişti.[35] Caetani ise Muhammed'in bütün Arabistan'ı ve halkını kendi dinine dahil etmeyi asla hayal etmediğini yazmıştı.[36]

Muhammed hayattayken bütün Arabistan onun hâkimiyeti altına girmemişti. Genel anlamda söylemek gerekirse, Arabistan mevcudiyetinin hiçbir safhasında bütün olarak tek bir yöneticinin hâkimiyeti altına girmemişti. Gerçekteyse Muhammed, bütün yarımadanın ancak üçte birinden daha az bir kısmında hâkimiyet kurmuştu. Bu bölge İslamın getirdiği yeni fikirlerle bir hayli etkilenmişti, fakat Arabistan'ın kalan kısmı, Muhammed'den önceki siyasi ve dini organizasyondan çok az farkı olan bir sistemi devam ettirme konusunda ısrarcıydı. Yarımadanın güneybatısında, yani Yemen'de Hıristiyanlık hâkimdi. Arabistan'ın kuzeydoğusundaki kabilelerde, daha sonraki dönemlerde Mezopotamya ve Fırat kıyısındaki Arap eyaletlerinde hâkim olacak olan Hıristiyan inancını kabul etmişlerdi. Bu arada Perslerin resmi dinleri olan Mecusilik sürekli olarak gerilemekteydi. Sonuç olarak Muhammed hayata gözlerini yumduğunda Arabistan yarımadasının ne siyasi ne de dini lideriydi.

Bizans İmparatorluğu'nun ilk başlarda İslamiyeti Aryanizmin bir şubesi olarak görüp, onu diğer Hıristiyan mezhepleri arasına yerleştirmesi ilginçtir. Bizanslı ilahiyatçılar, İslamiyetin aynen Monofizitlerin yaptığını ve dolayısıyla diğer sapkın öğretilerin takipçisi olduğunu iddia ettiler. Sarazen bir aileye mensup olup VIII. yüzyılda bir Müslüman yöneticinin sarayında yaşamış olan Şamlı Yuhanna, İslamiyeti yeni bir din olarak görmedi ve onu daha önce gerçek Hıristiyan inançtan çıkan sapkın öğretilerin bir benzeri olarak gördü. Bizanslı tarihçiler de Muhammed'in yükselişine ve başlattığı siyasi hareket hususuna çok az ilgi gösterdiler.[37] Muhammed'in hayatından "Sarazenlerin lideri ve sözde peygamberi" diyerek ilk kez bahseden kişi IX. yüzyılın başlarında yazmış olan Theophanes'tir.[38] Ortaçağın Avrupa düşünce dünyasında, İslam ayrı bir din olmayıp, öğretileri Aryanizme benzeyen Hıristiyan bir mezhepti. Öyle ki, ortaçağın sonraki dönemlerinde Dante, *İlahi Komedya* isimli eserinde Muhammed'i bir sapkın olarak tanımlayıp onu "iftira ve ayrılık tohumlarının ekicisi" (*seminator di scandalo e di scisma* [*Inferno, XXVIII, 31-36*]) diye tasvir etmişti.

VII. Yüzyılda Gerçekleşen Arap Fetihlerinin Sebepleri: Müslümanların dini gayretlerini –ki sık sık dini fanatizm ve katı bir hoşgörüsüz-

35 *Mohammed*, I, 123. Charles Diehl ve G. Marçais, *Le Monde oriental de 395 à 1018*, 176.

36 *Studi di storia orientale*, III, 236, 257.

37 Bkz. K. Gütenbock, *Der Islam im Lichte der byzantinischen Polemik*, 6, 7, 11, 67-68.

38 *Chronographia*, ed. De Boor, 333. Bkz. W. Eichner, "Die Nachrighten über den Islam bei den Byzantinern," *Der Islam*, XXIII (1936), 133-62, 197-244.

lük seviyesine çıkmıştır– onların VII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'na ve Perslere karşı verdikleri mücadelede elde ettikleri göz alıcı başarılarının asıl sebebi olarak göstermek yaygındır. Arapların, bütün dünyayı yeni dinlerine sokmalarını salık veren peygamberlerinin bu isteğini yerine getirmek için Asya ve Afrika'daki eyaletlere doğru harekete geçtikleri kabul edilir. Arap zaferleri genellikle fanatik Müslümanlara ölümü hakir gösterüp böylece onları yenilmez kılan dini iştiyak ile açıklanır.

Bu görüş temelsiz olarak kabul edilmelidir. Muhammed öldüğünde gerçekten inanmış çok az Müslüman vardı, hatta bu küçük topluluk ilk büyük fetihlerin sonuna kadar Medine'de kaldı. Muhammed'in takipçilerinden çok azı Suriye ve İran'da savaştı. Savaşan Arapların çoğunluğu, İslamı sadece kulaktan duymuş Bedevilerden oluşmaktaydı. Bu bedevilerin de maddi çıkar elde etmek, yağma yapmak ve sınırlama olmaksızın bu faaliyetlerde bulunmaktan başka umursadıkları bir şey yoktu. Bedeviler arasında dini iştiyak yoktu. Dahası İslamiyetin ilk halinde tolerans mevcuttu. Kuran direkt olarak "Allah kimseyi gücünün yetmeyeceği bir şeyle mükellef tutmaz." (Bakara, II:257) demişti. İslamiyetin ilk yıllarında Hıristiyanlığa ve Yahudiliğe karşı müsamahakâr hali iyi bilinir. Kuran'da Allah'ın diğer inançlara karşı gösterdiği tolerans şu şekilde açıklanmıştı: "Eğer Rabb'in öyle dilemiş olsaydı, bütün insanlık aynı yolda yürüyen tek bir toplum olurdu." (XI:120) Dini fanatizm ve Müslümanların hoşgörüsüzlüğü Arap milletine yabancı kavramlardı ve bu durum ancak İslam dinine geçmiş olmalarıyla açıklanabilirdi. Bu nedenle VII. yüzyılda meydana gelen Arapların muzaffer fetihleri dini iştiyak ve fanatizmle açıklanamaz.

Son zamanlarda yapılan araştırmalara göre, örneğin Caetani'nin çalışmasında, Arapların ileriye dönük önüne geçilmez ilerleyişinin sebepleri maddiydi. Doğal kaynakları sınırlı olan Arabistan, artık barındırdığı nüfusun fiziksel ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmişti. Fakirlik ve açlık tehdidi altındaki Araplar "çöllerin sıcak zindanı"ndan kendilerini dışarı atmak mecburiyetinde hissettiler. Çekilmez hayat koşulları, Arapların ezici bir güçle Bizans İmparatorluğu ve Perslerin üzerine çullanmalarının asıl nedeniydi. Bu hareket içerisinde hiçbir dini unsur yoktu.[39]

Her ne kadar bu görüş bir noktaya kadar doğruysa da, Arapların maddi gereksinimleri, onların elde ettikleri askeri başarıları tek başına açıklamaya yetmez. Bu sebeplerin yanında Araplar tarafından kolaylıkla fethedilen Suriye, Filistin ve Mısır gibi Bizans eyaletlerinin iç şartları da bu başarılarda etkilidir. Bu eyaletlerde mevcut olan dini rahatsızlıktan defalarca bahsetmiştik. Monofizitler ve kısmen Nasturi öğretinin takipçileri,

---

39 Caetani, *Studi di storia orientale*, I, 368.

özellikle de Büyük Justinianos'un ölümünden sonra merkezi hükümetle sürekli çatışma içerisindeydiler. İmparatorların bu inatçı politikaları Suriye, Filistin ve Mısır'ı Bizans İmparatorluğu'ndan ayrılmaya hevesli hale getirdi ve böylece bu eyaletler Arapların hâkimiyeti altına girdi. Bölgeyi yeni fethetmiş olan Araplar, hoşgörüleri ve fethedilen yerlerden belirli oranlarda vergi aldıklarıyla biliniyorlardı. Fethedilen yerlerdeki halkın dini inancı Arapları çok az ilgilendiriyordu.

Diğer yandan Ortodoks Doğu eyaletleri de, Monofizitlere özellikle VII. yüzyılda verilen tavizler nedeniyle merkezi hükümetten hoşnut değildi. Herakleios'un Marunilik temayülleriyle bağlantılı olarak, X. yüzyıl Hıristiyan Arap tarihçi Eutychius, Humus şehri halkının, imparatoru, bir "Maruni ve inancımızın düşmanı"[40] diye tasvir ederken, IX. yüzyılın bir diğer tarihçisi olan Beladsori, Humus şehri halkının Araplara dönüp "Sizin yönetiminiz ve adaletiniz bizim için tiranlarımızınkinden ve onların bize reva gördüklerinden daha uygun"[41] dediklerini aktarmıştır. Elbette bu sözler, Müslüman tarihçinin ifadeleridir, fakat doğru bir şekilde oradaki Ortodoks halkın düşünce yapısını yansıtır. Bizans'ın Suriye ve Filistin eyaletlerindeki halkının büyük kısmı Sami kökenliydi ve çoğunluğu Arap soyundandı. Dolayısıyla Araplar yeni fethettikleri bölgelerde kendileriyle aynı dili konuşan, kendi ırklarından insanlarla karşılaştılar. Bir araştırmacı, "Bundan dolayıdır ki tek mesele, alınan vergiler sayesinde sürekli gelir getiren yerleri fethetme meselesi değildi, bunun yanında yabancı boyunduruğu altında çürümekte olan ata yurtlarını tekrar ele geçirmekti."[42] Hissedilen genel dini hoşnutsuzluk ve Arapların akrabalık ilişkilerine ek olarak, Bizans İmparatorluğu ve ordusu, Perslere karşı yapılan ve her ne kadar başarıyla sonuçlansa da, uzun süren savaşın neticesinde zayıf düşmüştü ve Arap güçlerine karşı yeterli direniş gösterecek durumda değildi.

Mısır'da Araplara karşı sergilenen zayıf direnişin başka sebepleri de mevcuttu. Asıl sebep, Bizans ordusuna hâkim olan genel durumda aranmalı. Birlikler sayıca belki yeterince güçlüydü, fakat ordunun genel organizasyonu sefil durumdaydı. Ordu, her birisine aynı miktarda birliğin emanet edildiği beş farklı komutan veya dük (*dukes*) tarafından yönetilen pek çok bölüme ayrılmıştı. Bu yöneticiler arasında bir ahenk mevcut de-

40 *Annales*, ed. L. Cheikho, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalism, Scriptorum Arabici*, II, 5, 1. 4. Latince terc., Migne, *Patrologia Graeca*, CIX, 1088.

41 *Liber expugnationum regionum*, ed. M. J. De Goeje, 137; İngilizce terc. P. Hitti, *The Origins of the Islamic State*, I, 21 1. Bkz. Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 468.

42 M. J. De Goeje, *Mémoire sur la conquête de la Syrie* (2. ed., 1900), i. C. Becker, "The Expansion of the Saracens-the East," *Cambridge Medieval History*, II, 345.

ğildi. Eyaletin genel problemlerine karşı lakaytlıkları, kişisel husumetleri, ortak bir gaye için birlik ve beraberlik içinde bulunmayışları ve askeri yönetim konusunda kapasite eksiklikleri direnişi felce uğrattı. Askerlerin durumu liderlerinin durumundan daha iyi değildi. Mısır ordusu gibi kalabalık bir ordu bile, zayıf liderler ve eğitim eksikliği neticesinde güvenilmez hale gelip çürümeye meyledebilirdi. Maspero'nun dediği gibi: "Arapların elde ettikleri korkunç başarıları açıklayacak pek çok sebep var, fakat Bizans'ın Nil vadisindeki mağlubiyetinin asıl sebebi, bütün beklentilere rağmen, Mısır'ı koruma görevi emanet edilen ordusunun düşük kalitesiydi."[43] Papirüsleri baz alarak yaptığı çalışmalar üzerine Gelzer şu kanaate vardı: Arap fetihlerinden önceki dönemde Mısır'da ortaya çıkan ayrıcalıklı büyük arazi sahipleri pratik anlamda merkezi hükümetten bağımsız hale gelmişlerdi. Bu durum, gerçek anlamda yerel bir yönetici zümre meydana getirmedi. İşte bu olgu da, Bizans'ın bölgedeki hâkimiyetinin nihayet bulmasının ana sebeplerinden birisiydi.[44] Amélineau da, papirüsleri kullanarak yaptığı araştırma sonucunda, Arap fetihlerini kolaylaştıran bir başka önemli faktör olarak, Mısır'daki sivil idarenin yetersiz olduğunu ileri sürmüştür.[45] Papirüs uzmanı İngiliz H. I. Bell Mısır'ın Araplar tarafından fethi hakkında şöyle demişti: "Ne mucize ne de Hıristiyanlıktan sapma nedeniyle Tanrı'nın cezalandırmasıydı. Bu sadece, içten çürümüş bir yapının kaçınılmaz çöküşüydü."[46] Sonuç olarak, Arapların elde ettikleri başarının sebepler listesi; Suriye, Filistin ve Mısır'daki dini şartlar, fethedilen iki bölgedeki halkın Araplarla olan akrabalık bağları, askeri kuvvetlerin yetersizliği, askeri organizasyondaki eksiklikler, kötü sivil idare ve Mısır'daki sınıf ilişkilerini kapsar.

Hem Bizans hem de Arap tarih yazıcılığı, her iki tarafın birliklerinin sayıca sahip oldukları kuvveti abartırlar. Aslına bakılırsa mücadele eden her iki ordunun mevcudu, iddia edildiği kadar büyük değildi. Bazı araştırmacılar, Suriye ve Filistin seferine iştirak eden Arap askerlerin sayısını 27.000 olarak kaydetmişlerdi. Korku vericidir ki; bu rakam bile gerçek rakamın abartılı halidir.[47] Bizans ordusu, muhtemelen bundan daha az mevcuda sahipti. Ayrıca askeri operasyonlar, sadece Arap yarımadasında değil, Pers ve Bizans İmparatorluğu'na yakın yerlerdeki Arap ve Suriye çöllerinde de gerçekleştirildi.

---

43 *Organisation militarire de l'Egypte Byzantine*, 1119-32. A. E. R. Boak, "Byzantine Imperialism in Egypt," *American Historical Review*, XXXIV (1928), 8.

44 *Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens*, 2.

45 "La Conquête de l'Égypte par les Arabes," *Revue historique*, CXIX (1915), 282. G. Rouillard, *L'Administration civile de l'Egypte byzantine* (2. ed., 1928), 241-48.

46 "The Byzantine Servile State in Egypt," *Journal of Egyptian Archeology*, IV (1917), 106.

47 Caetani, *Studi di storia orientale*, I, 370-71.

İslamiyetin ilk dönemleri hakkında yapılan çalışmalar dini unsurları, dönemin siyasi olayların arka planına iter. "İslam siyasi bir güç haline dönüştü, çünkü yalnızca bu yolla düşmanlarının üstesinden gelebilirdi. Eğer İslam sadece basit bir ahlak ve din öğretisi olarak kalmış olsaydı, Arabistan yarımadasının kuşkucu ve materyalist dünyası içinde, hele de Mekke'nin ona düşman atmosferi içinde mevcudiyeti hemen son bulurdu."[48] İslamın savunucuları, kâfirlerin İslamiyete girmelerinden ziyade onlara *boyun eğdirilmesi* ile ilgilendiler."[49]

VIII. Yüzyılın İlk Dönemlerine Kadar Arabistan'ın Fethi. IV. Konstantin ve Konstantinopolis'in Araplar Tarafından Kuşatılması. II. Justinianos ve Araplar: 632 yılında Muhammed'in ölümünden sonra onun akrabası Ebu Bekir, Halife sıfatıyla (vekil anlamına gelir) Müslümanların lideri olarak seçildi. Onu takip eden üç halife, yani Ömer, Osman ve Ali halifelik makamına seçim neticesinde geldiler, fakat bunlar bir hanedan meydana getirmediler. Muhammed'in bu dört halifesi, Hulefa-i Raşidin olarak isimlendirilir. Araplar tarafından Bizans topraklarında gerçekleştirilen en önemli fetih, Ömer'in zamanına denk düşmüştür.

Muhammed, Herakleios da dahil olmak üzere, diğer memleketlerin yöneticilerine İslamiyeti kabul etmelerini isteyen mektuplar yazmıştı. Herakleios, bu isteği uygun karşılaşmıştı; ki bu iddiaya günümüzde, sonradan uydurulmuş ve tarihi dayanağı olmayan bir iddia gözüyle bakılmaktadır.[50] Buna rağmen günümüzde bile, bu yazışmayı tarihi gerçek olarak kabul eden araştırmacılar vardır.[51]

Muhammed hayattayken, sadece bağımsız Bedevi Arap müfrezeleri Bizans sınırını geçmişlerdi. Fakat ikinci halife Ömer zamanında olaylar hızla gelişti. 1630'lar ve 1640'larda cereyan eden askeri olayların kronolojisi muğlak ve karmaşıktır, fakat muhtemelen olaylar şu şekilde gelişmişti: 634 yılında Araplar, Ürdün'ün ötesindeki Bizans'a ait Basra'daki müstahkem mevkiyi ele geçirdiler. 635'te Suriye'deki Şam düştü. 636'da Yermük nehri kenarında yapılan savaş neticesinde Araplar Suriye eyaletinin tamamını ele geçirdi. 637 veya 638'de Kudüs, iki yıl süren bir muha-

48 *A.g.e.*, III, 3.

49 I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, 25.

50 Bkz. L. Caetani, *Annali dell' Islam*, I, 731-34. Huart Muhammed'in "Bizans Kayzeri"ne elçi gönderdiği hususunda kuşkuludur; karş. Huart, *Histoire des Arabes*, I, 145-55. J. Maspero Muhammed'in çağrısını, "içerisinde muhtemelen tarihi bir yön barındıran bir Arap efsanesi" olarak nitelendirir; *Histoire des patriarches d'Alexandrie*, 23. Diehl ve Marçais, *Le Monde oriental*, 174.

51 Bury, *Constitution of the Later Roman Empire*, II, 261. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, 139 vd.

sara neticesinde Araplara teslim oldu. Bu muhasarada iki kişi önemli rol oynadı. Bunlardan birisi Halife Ömer, diğeriyse Ortodoksluğun meşhur savunucusu Kudüs Patriği Sophronius'tu. Teslim antlaşması metnine göre Sophronius, şehri Halife Ömer'e teslim etti. Antlaşmaya göre, şehirdeki Hıristiyan halka tanınmış dini ve sosyal haklar, her ne kadar bazı talihsiz değişikliklere uğrasa da muhafaza edildi. Hıristiyanlar, Araplar şehre girmeden önce Kutsal Haç'ı şehirden çıkarıp Konstantinopolis'e göndermeyi başarmışlardı. Bizans ile yapılan mücadelelerle aynı zamana denk düşen Mezopotamya ve İran'ın fethi, Arapların Asya'da yaptıkları birinci dalga fetih hareketlerine son noktayı koydu. 630'ların sonunda Arap lider Amr, Mısır sınırında boy gösterdi ve buranın fethine başladı. Herakleios'un ölümünden sonra, 641 veya 642'de muzaffer Amr, Medine'de Halife Ömer'e mektup gönderdi: "Tarifini yapmakta aciz olduğum bir şehri fethettim. Şunu söylemem kâfidir ki fethettiğim şehirde 4000 villa, 4000 hamam, baş vergisi (cizye) veren 40.000 Yahudi ve hanedan ailesine ait 400 eğlence mekânı var."[52] 640'ların sonuna doğru, Bizans imparatorluğu, Mısır'ı sonsuza kadar terk etmek zorunda kalıyordu. Mısır'ın fethini, Arapların Kuzey Afrika'nın batı kıyılarına doğru gerçekleştirdikleri ilerleyiş takip etti. 650 yılında Anadolu'nun bir kısmı, Yukarı Mezopotamya, Filistin, Mısır ve Bizans İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'daki eyaletlerinin bir bölümü çoktan Arap boyunduruğu altına girmişti.

Arapları Akdeniz kıyılarına taşıyan fetihler, onların önüne denizcilik ilminin meselelerini de getirdi. Arapların donanması yoktu ve deniz kıyısında konuşlu yeni Arap vilayetleri, sayısız Bizans gemisi için ulaşılması çok kolay olan hedeflerdi. Araplar durumun ne kadar ciddi olduğunun derhal farkına vardılar. Suriye valisi olup gelecekte halifelik makamına geçecek olan Muaviye aktif biçimde çok sayıda geminin yapımına başladı. Bu gemilerin ilk mürettebatlarıysa gemiciliğe aşina olan Yunan-Süryani yerel halktan temin edildi. Papirüsler üzerinde son zamanlarda yapılan araştırmalar göstermiştir ki, VII. yüzyılın sonlarında gemi inşası, bunlar için gereken ekipman ve onları idare edecek gemicilerin temini Mısır'daki idarenin en büyük meselelerinden birisiydi.[53]

650'ler gibi erken bir tarihte, yani II. Konstans zamanında, Muaviye'nin gemileri Bizans topraklarına saldırmaya başladı ve denizcilik açısından merkezi bir konuma sahip Kıbrıs'ı işgal ettiler. Anadolu kıyılarına yakın bir noktada, imparatorun bizzat komutası altındaki donanmayı mağlup ederek Rodos'u ele geçirdiler. Buradaki meşhur Rodos Heykeli'ni yıkıp

52 P. K. Hitti, *History of the Arabs*, 164-65.

53 Bkz. Becker, *Cambridge Medieval History*, II, 352. Becker, *Islamstudien*, I, 96. P. Kahle, "Zur Geschichte des mittelalterlichen Alexandria," *Der Islam*, XII (1922), 32-33, 35.

Girit ve Sicilya'ya kadar ulaşarak Ege'yi ve görünüşe bakılırsa imparatorluğun başkentini bile tehdit eder hale geldiler. Bu seferler esnasında, özellikle de Sicilya'da tutsak olarak ele geçirilenler Arabistan yarımadasındaki Şam'a sevk edildi.

VII. yüzyılda gerçekleşen Arap fetihleri Bizans İmparatorluğu'nun elinden doğu ve güney vilayetlerini alarak, onun dünya devleti olarak taşıdığı önemli mevkiyi kaybetmesine neden oldu. Toprakları küçülen Bizans İmparatorluğu, her ne kadar bazı araştırmacılar bu görüşe katılmasalar da, çoğunluğu Yunanlardan oluşan bir devlet haline geldi. Halkın çoğunluğunun Yunan olduğu bölgeler Anadolu ile Ege denizindeki adalar, Konstantinopolis ve civarı bölgelerdi. O dönemde Mora yarımadası da dahil olmak üzere Balkan yarımadasının genel anlamda etnik yapısı, buralarda büyük Slav yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasıyla kayda değer ölçüde değişmişti. Batıdaysa Bizans İmparatorluğu, Lombard krallığının topraklarına dahil olmayan bazı yerleri, yani Sicilya ile birlikte İtalya'nın güney kısmı ve Akdeniz'deki komşu birkaç ada, Roma ve Ravenna Eksarhlığı olmak üzere halen elinde tutuyordu. Genellikle Bizans'ın elinde bulunan İtalya'nın güney kısmında toplanmış olan Yunan halkın nüfusu, VII. yüzyılda Arapların fethettiği Mısır ve Kuzey Afrika'da yaşayıp Arapların boyunduruğu altına girmek istemeyen sığınmacılar nedeniyle büyük oranda arttı. Denilebilir ki Roma İmparatorluğu bu dönemde Bizans İmparatorluğu'na dönüştü ve imparatorluğun uğraşmak zorunda olduğu problemler daha dar kapsamlı olarak eskiden sahip olduğu geniş tabiatından uzaklaştı. Gelzer gibi bazı tarihçilerse bu ağır toprak kayıplarının dolaylı yoldan Bizans İmparatorluğu'nun yararına olduğunu düşünürler; çünkü böylelikle imparatorluk, bünyesindeki yabancı unsurları uzaklaştırırken "İmparatorun otoritesini halen tanıyan Balkan yarımadasını ve Anadolu halkını, dil ve inanç yönünden homojen ve imparatora sadık bir kitle vücuda getirdi."[54] VII. yüzyılın ortalarından itibaren imparatorluğun dikkati, başlıca Konstantinopolis, Anadolu ve Balkan yarımadası üzerinde odaklanmak zorundaydı. Fakat bu küçülmüş topraklar bile Lombardlar, Slavlar, Bulgarlar ve Araplar tarafından sürekli tehdit edilmekteydi. L. Bréhier "Konstantinopolis için böylelikle, genişleme ve büzülme dönemleri ile birlikte XV. yüzyıl kadar sürekli savunmada kalma şeklindeki tarihi rolü oynayacağı dönem başladı" diye yazmıştı.[55]

Arap fetihlerinin yankılarıyla bağlantılı olarak, Bizans hagiografik metinlerinin bilgisini birlikte düşünmek azami önem taşır. Çünkü bu me-

54 *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 951.

55 "L Transformation de l'empire byzantine sous les Héraclides," *Journal des Savants*, N. S. XV (1917), 402.

tinlerin değeri şimdiye kadar küçümsenip görmezden gelinmiştir. Bizans hagiografyası, bize Arap işgallerinin baskısı altında sınır boylarından kara ve deniz yoluyla imparatorluğun merkezine doğru hareket eden kalabalık göç kafilelerinin canlı ve çarpıcı tasvirlerini verir. Hagiografya, tarihçiler ve kronik yazarları tarafından çok kısa bir şekilde aktarılan bulguları teyit eder, onları büyütür ve açıklar. İmparatorluğun iç bölgelerinde nüfusun yığılıp birikmesinde, Arap tehlikesinin taşıdığı önem böylelikle belki tam olarak ispat edilebilir.[56]

Kuzey Afrika'daki Arap fetihlerinin ilerleyişi Berberilerin enerjik direnişi nedeniyle bir süreliğine durdu. Arap cephesinde askeri faaliyet, Hulefa-i Raşidin'e mensup Ali ile Suriye valisi Muaviye arasında bir iç savaş çıkması nedeniyle durma noktasına geldi. Bu kanlı mücadele, 661 yılında Ali'nin katledilmesi ve Muaviye'nin zaferiyle sonuçlandı. Muaviye halife olarak tahta oturduğunda, Emeviler adıyla yeni bir hanedan da tarih sahnesine çıkmış oluyordu. Yeni halife Şam'ı krallığının başkenti yaptı. Kendi evinde gücünü artırmayı başardıktan sonra Muaviye, Bizans İmparatorluğu'na karşı yürüttüğü saldırı savaşını, onların başkentine donanmasını göndermek suretiyle yenilerken Kuzey Afrika'daki batıya doğru fetih ilerleyişini tekrar başlattı.

Bizans İmparatorluğu için en yorucu dönem enerjik imparator IV. Konstantin (668-85) zamanında, Arap donanması Ege denizini ve Çanakkale Boğazı'nı geçerek Marmara'da Cyzicus'u (Aydıncık) kendilerine üs edindiklerinde geldi. Bu limanı üs olarak kullanan Araplar defalarca Konstantinopolis'i kuşattılar, fakat başarılı olamadılar. Her yıl, genellikle yaz aylarında Konstantinopolis'i kuşattan Araplar başkenti ele geçiremediler; çünkü imparator şehri savunmak için gereken direniş hazırlıklarının ne olduğunu biliyordu. Başarıyla yürütülen savunmada Bizans ordusu özellikle, Süryani-Yunan bir kaçak olan denizci Kallinikos tarafından icat edilip "Yunan ateşi" olarak isimlendirilen silahı kullandı. Bu icada verilen genel ad yanlış anlamalara sebebiyet vermiştir. "Yunan ateşi," bir çeşit tüp veya hortum vasıtasıyla fırlatılan ve düşman gemisine çarptığında alev alıp patlayıcı özelliği olan bir karışımıydı. Bizans donanması bu "Yunan ateşi"ni fırlatan düzeneklerle donanmış gemilere sahipti ve bu gemiler Araplar arasında korkunç bir karmaşaya sebep olmaktaydı. Ayrıca bu mühimmatı düşman safları üzerine fırlatmak için kullanılan başka metotlar da vardı. Bu mühimmatın en büyük özelliği suda da yanmasıydı. Hatırı sayılır bir süre boyunca bu mühimmatın formülü hükümet tarafın-

56 Bkz. A. P. Rudakov, *Outlines in Byzantine Culture, based on Data from Greek Hagiography*, 65.

dan çok dikkatli biçimde muhafaza edildi; çünkü bu yeni silah pek çok kez Bizans donanmasının başarılı olmasına katkıda bulunmuştu.[57]

Araplara ait gemilerin Konstantinopolis'i ele geçirmek için yaptıkları bütün çabalar sonuçsuz kaldı. 677 yılında düşman donanması demir aldı ve Suriye sahillerine doğru yola koyuldu. Donanma, Anadolu'nun güney sahilleri açıklarındayken sert bir fırtınaya yakalanarak battı. Konstantinopolis için karadan yürütülen askeri operasyonlar da Araplar için başarısızlıkla sonuçlandı. Yaşlanmış olan Muaviye, Bizans imparatoruyla kendilerine yıllık haraç verilmesi koşuluyla barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı.[58]

Konstantinopolis'i kuşatan Arapların başarıyla püskürtülmesi ve imzalanan antlaşma nedeniyle IV. Konstantin sadece kendi imparatorluğu için değil aynı zamanda Müslüman tehdidinden korunmuş Batı Avrupa adına da büyük bir hizmette bulunmuş oldu. Konstantin'in kaydettiği başarının Batıda derin bir etki bıraktığını not etmek ilginçtir. Bir kronik yazarına göre, Konstantin'in elde ettiği başarıların haberi Avar hanına ve diğer Batılı liderlere ulaştığında "imparatora hediyeler eşliğinde elçiler gönderip kendileriyle dostane ve sıcak ilişkiler kurması için yalvardılar, böylece hem Doğu'da hem de Batı'da büyük barışın zamanı geldi."[59]

IV. Konstantin'in vârisi II. Justinianos'un ilk hükümdarlık döneminde (685-95), Arabistan'ın doğu sınırında, ilerleyen dönemlerdeki Arap-Bizans ilişkileri için hayati öneme haiz gelişmeler yaşandı. Suriye Lübnanı'nın dağlık kısımları çok uzun süredir Mardaitler (çevirisi isyancılar, kaçkınlar) tarafından mesken tutulmuşlardı. Bu grup bir ordu gibi organize olmuştu ve bu bölgedeki Bizans otoriteleri için rampa vazifesi görmek-

57 Yunan ateşinin alındı belgesi, Markos Graecus isimli birisine atfedilen bir eserde muhafaza edilmiştir ve bu eser hiç şüphesiz ancak MS IX. yüzyılda derlenmiştir. Bu eserin Latince versiyonu *Liber ignium a Marco Graeco descriptus* başlığı altında yayımlandı. En iyi edisyon M. Berthelot, *La Chimie au moyen* âge, I, 100-35, Fransızca bir tercüme ile birlikte eser üzerinde isabetli tartışmalar yapılmıştır. Daha yeni bir edisyon: Henry W. L. Hime, *The Origin of Artillery*, 45-63. Bkz. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 636-37, par. 9, ve Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. Bury, VI, 10 n. 22, 539-40. Bunlar Berthelot'un edisyonunundan haberdar olmadıkları için eski bir edisyondan F. Höfer, *Histoire de la chimie*, I, 491-97'den alıntı yapmışlardır. Ayrıca bkz. Max Jähns, *Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance*, 512-14. C. Oman, *A History of the Art of War in the Middle Ages* (2. ed., 1924), II, 206, 209-10. C. Zenghelis, "Le Feu gregeois," *Byzantion*, VII (1932), 265-86. Nicholas D. Cheronis, "Chemical Warfare in the Middle Ages. Kallinikos Prepared Fire," *Journal of Chemical Education*, XIV, 8 (1937), 360-65: Kallinikos mevcut yangın çıkarıcı karışımın yanıcılığını artırmak için güherçile eklenmesi gerektiğini keşfetmişti (s. 364).

58 Bkz. M. Canard, "Les Expéditions des Arabes contre Konstantinopolis dans l'histoire et dans la légende," *Journal Asiatique*, CCVIII (1926), 63-80. Kahle, "Zur Geschichte der mittelalterlichen Alexandria," *Der Islam, XII (1922), 33.*

59 Theophanes, Chronographia, ed. de Boor, 356.

teydiler. Suriye, Araplar tarafından fethedilince, kuzeye, yani Arap-Bizans sınırına doğru geri çekildiler ve burada komşu bölgelere yaptıkları daimi akınlar nedeniyle Arapların başına dert oldular. Bir kronik yazarına göre Mardaitler burada "bronz bir duvar" meydana getirdiler ve Anadolu'yu Arap akınlarından korudular.[60] II. Justinianos zamanında Araplarla yapılan antlaşmaya göre imparator Mardaitleri imparatorluğun iç bölgelerinde yerleşmeleri için zorlamayı kabul etti. Bu iyiliğin karşılığında halife de senelik belli miktarda para vermeyi kabul etti. Atılan bu adım imparatorluk açısından "bronz duvar"ın yıkılması demekti. Daha sonraki dönemlerde Mardaitler, Anadolu'nun güneyindeki Antalya'da, Mora yarımadasında, Kefalonya adasında ve diğer birkaç bölgede denizcilikle uğraşırken göze çarptılar. Mardaitlerin Arap sınırından uzaklaştırılmaları hiç kuşkusuz yeni fethedilmiş bölgelerdeki Arapların durumunu güçlendirirken, Anadolu'nun daha iç bölgelerine doğru akınlar düzenlemelerini kolaylaştırdı. Profesör Kulakovsky gibi bu olayı "imparatorun yabancı inanca mensup idarecilerin altındaki Hıristiyanları düşünerek"[61] kalkıştığı bir hareket olarak değerlendirmek için hiçbir dayanak yoktur. Mardaitlerin imparatorluk içerisine sevk edilmeleri tamamıyla politikti.

660'larda Doğu'da Konstantinopolis'i ele geçirmek için yapılan teşebbüslerle eşzamanlı olarak Arap orduları Kuzey Afrika'da batıya doğru ilerleyişlerine başladılar. VII. yüzyıl sonunda Araplar, Afrika Eksarhlığının başkenti olan Kartaca'yı aldılar ve VIII. yüzyıl başlarında da Herkül Sütunlarının yakınlarındaki Septe'yi (günümüzde İspanyol kalesi Ceuta) işgal ettiler. Aynı zamanda Araplar, generalleri Tarık'ın komutası altında Afrika'dan İspanya'ya geçip yarımadanın büyük kısmını Vizigotların elinden aldılar. Tarık isminden, "Tarık'ın dağı" anlamına gelen Arapçadaki Gibraltar (Cebelitarık) kelimesi türemiştir. Böylece VIII. yüzyılın erken bir döneminde İslamiyetin Batı Avrupa için teşkil ettiği tehdit bambaşka bir istikametten, yani İber yarımadasından ortaya çıkmış oldu.

Arap dilinin ve kültürünün İspanya'da ne kadar hızlı yayılıp derinlemesine nüfuz ettiğini kaydetmek ilginçtir. Şehirli Hıristiyanların çoğunluğu İslama geçmemiş olmalarına rağmen Arap kültürünü benimsediler. Bu bölgede sosyal bir sınıf olacak kadar kalabalık sayıdaydılar ve bunlara "Araplaşmış" anlamında Arapça *mozarab* sıfatı verildi. IX. yüzyıl Kurtuba Piskoposu olan Alvaro vaazlarından birisinde şöyle feveran etmekteydi:

> Birçok dindaşımız Arapların şiirlerini ve masallarını okuyor, Müslüman filozofların ve teologların eserlerini araştırıyor, fakat bunu, onların iddialarını

---

60 *A.g.e.*, 364.

61 Kulakovsky, *Byzantium*, III, 255.

> çürütmek için değil aksine kendilerini Arapça daha açık ve belagatli şekilde ifade edebilmek için yapıyor. Bunların içinden kimler İncili, peygamberleri ve havarileri araştırıyor? Eyvahlar olsun! Hıristiyanların kabiliyetli bütün çocukları yalnız Arapların edebiyatını ve dilini biliyor, gayretli bir şekilde yalnız Arapların kitaplarını okuyup çalışıyor. Eğer birisi Hıristiyanların kitaplarından bahsetse hor görerek, her ne olursa olsun, dikkate değer olmadıkları şeklinde cevap veriyorlar (*quasi vilisssima contemnentes*). Eyvahlar olsun! Hıristiyanlar kendi dillerini unuttular ve ancak bin kişi de bir kişi çıkar ki arkadaşına en basit selam mektubunu Latince yazabilsin. Fakat kendilerini Arapça en güzel biçimde ifade edecek derecede güzel ve sanat bakımından bu dilde Araplardan bile daha iyi şiir yazacak pek çok kimse vardı.[62]

Buna benzer bir süreç Mısır'da da gözlenebilir. Arap dilinin kamusal alanda zorunlu kılındığı 699 yılı Yunancanın Mısır topraklarında ve Mısır edebiyatında mevcudiyetini noktaladığı yıldır. Bu tarihten sonra Kıpti eserlerin Arapçaya tercüme edildiği bir dönemdeyiz.[63]

Araplar ile Suriye, Filistin ve Mısır'daki halk arasında tesis edilen ilişkiler, Kuzey Afrika'da, günümüz Trablusgarp topraklarında, Tunus, Cezayir ve Fas'taki halkla kurulan ilişkilerden oldukça farklıydı. Suriye, Filistin ve Mısır'da Araplar halktan kaynaklanan ciddi bir direnişle karşılaşmadılar aksine fethedilen yerlerdeki halkın destek ve sempatisine mazhar oldular. Karşılığında Araplar da yeni tebaalarına karşı oldukça hoşgörülü muamelede bulundular. Birkaç istisna haricinde Hıristiyanların mabetlerine dokunmadılar; belirli bir vergi ödemek ve Hıristiyan tebaanın Arap yöneticilere siyaseten bağlı kalacaklarının teminatını vermek kaydıyla onlara dini vecibelerini yerine getirme hakkı tanıdılar. Hıristiyanlığın en kutsal mekânlarından biri olan Kudüs, Batı Avrupa'nın uzak köşelerinden kalkıp buradaki kutsal mekânlarda ibadet etmek için Filistin'e gelen hacılara açık kaldı. Kudüs bugün bile bu hacılar için tesis edilmiş hastaneleri ve hanları muhafaza etmektedir. Şurası unutulmamalıdır ki Suriye, Filistin ve Mısır'da Araplar Bizans medeniyetiyle karşılaştılar ve bu medeniyetin etkisi hemen fatihlerin arasında gözle görünür hale geldi. Kısaca söylemek gerekirse, Suriye ve Filistin'de fethedenler ile fethedilenler arasında barışçıl ilişkiler kuruldu ve bu durum hatırı sayılır uzunlukta bir süre devam etti. Mısır'daki durum biraz daha az memnuniyet verici durumdaydı. Fakat burada bile Hıristiyanlara karşı takınılan tavır hoşgörülüydü ya da en azından Arap hâkimiyetinin ilk yıllarında durum böyleydi.

---

62 *Alvari Cordubensis opera. Indiculus luminosus*, ed. F. H. Florez, *España Sagrada*, XI (1753), 274. Bkz. J. Kratchkovsky, *The Arab Culture in Spain*, 11-12.

63 N. Baynes, *Journal of Egyptian Archaeology*, XVIII (1932), 90. L. Lefort'un "La Littérature égyptienne aux derniers siècles avant l'invansion arabe," *Chronique d'Egypte*, VI (1931), 315-23 çalışmasına atıfta bulunmaktadır.

Arap fetihlerinden sonra, fethedilen yerlerdeki patriklik makamları Monofizitlerin eline geçti. Buna rağmen Müslüman idareciler, Suriye, Filistin ve Mısır'daki Ortodoks halka belli haklar tanıdılar. Belli bir süre geçtikten sonra Antakya ve İskenderiye patrikleri de yeniden ihdas edildi. Bu patriklik makamları bugün hâlâ mevcudiyetlerini devam ettirmektedir. X. yüzyılın Arap tarihçisi ve coğrafyacısı Mesudi: "Arapların hâkimiyeti altındaki dört kutsal dağın hepsinin –Sina Dağı, Horep Dağı, Kudüs yakınındaki Zeytin Dağı ve Ürdün'deki Tur Dağı– Ortodoksların elinde kaldığını" söylemiştir. Kademeli olarak Monofizitler, diğer heretik mezhepler ve elbette Müslümanlar Kudüs'ün Ortodoks kültünden ve kutsal mekânlarından etkilendiler. Mekke ve Medine'ye ek olarak, Kudüs de sonraları Müslümanlar için kutsal şehir olarak kabul edildi. Müslümanlar için bu şehrin kutsiyeti, Muaviye'nin halife unvanını Kudüs'te almasıyla tescillendi.[64]

Kuzey Afrika'daki durumsa tamamen farklıydı. Berberi kabilelerin çoğunluğu, Hıristiyanlığı resmen kabul etmiş olmalarına rağmen, eski barbar yaşam tarzlarını devam ettirmiş ve Arap ordularına karşı güçlü bir direniş sergilemişlerdi. Bu direnişin bedeli, Berberilerin bulundukları bölgelere yapılan korkunç saldırılar ve bu bölgelerin yerle bir edilmesiyle ödetilmişti. Tutsak edilen binlerce kişi köle olarak satıldı. Diehl "Birçok yerde, Araplar nasıl bırakmışsa, bugün dahi o halde olan Tunus'un ölü şehirlerinde, her köşeyi dönüşünüzde halen bu korkunç akınların izleri bulunur," demişti.[65] Araplar sonunda Kuzey Afrika vilayetlerini tamamen fethetmeyi başardıklarında bu bölgedeki yerel halktan pek çok kişi İtalya ve Galya'ya göç etti. Hıristiyanlık tarihine ait yıllıklarda meşhur bir yere sahip olan Afrika Kilisesi çok ağır bir darbe aldı. Bu dönemle ilgili olarak Diehl'in söyledikleri şunlardı: "İki yüzyıl boyunca Bizans İmparatorluğu, Romalılardan kalan bu iki zorlu mirası muhafaza etti. İki yüzyıl boyunca, imparatorluk buradaki kalelerin zorlu savunması sayesinde bölgede büyük ve istikrarlı bir gelişme kaydetti. İki yüzyıl boyunca Kuzey Afrika'nın bu noktasında klasik medeniyeti ayakta tuttu ve dini propaganda vasıtasıyla Berberileri daha yüksek bir medeniyet seviyesine çıkarttı. Ellili yıllarda Arap istilaları bütün bu başarıları sildiler."[66] İslamiyetin Berberiler arasında hızla yayılmasına rağmen Hıristiyanlık da Berberiler arasındaki mevcudiyetini sürdürdü. Hatta XIV. yüzyılda Kuzey Afrika'daki "küçük Hıristiyan adacıkları"nın var olduğu duyumunu alırız.[67]

---

64 Bkz. J. Wellhausen, *Das Arabische Reick und sein Sturz*, 133; Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 468-69.

65 *L'Afrique byzantine*, 590.

66 *A.g.e.*, 592. E. Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale*, I, 218.

67 Bkz. H. Leclercq, *L'Afrique chrétienne*, II, 321-23. R. Basset Berber halklar arasındaki en son yerel Hıristiyan unsurlar XX. yüzyılda ortadan kayboldu: *Encyclopédie de l'Islam*, I, 721.

Balkanlar ve Anadolu'daki Slav İlerleyişi ve Bulgar Krallığının Kökeni

VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Slavlar yalnızca Bizans İmparatorluğu'nun Balkan yarımadasındaki topraklarına saldırmak ve buraları yağmalamakla kalmadı. Aynı zamanda Çanakkale Boğazı, Selanik, GüneyYunanistan ve Adriyatik kıyılarına kadar uzanıp buralarda kalabalık gruplar halinde yerleşim yerleri kurdular. Başkente yönelik Avar-Slav saldırısı 626 yılında Herakleios'un zamanında gerçekleşti. Herakleios hanedanı dönemindeyse Slavlar yarımadanın içlerine doğru ısrarlı biçimde ilerlemeye devam ettiler ve buraları yoğun şekilde nüfuslandırdılar. Selanik'in çevresi Slav kabileler tarafından çepeçevre kuşatılırken şehir sahip olduğu heybetli surlarına rağmen kendisine koruma bulmakta zorlukla karşılaştı.

Slavlar gemileriyle Ege denizine inip burada Bizans donanmasına saldırılar düzenleyerek başkente giden erzak akışını sık sık kesintiye uğrattılar. İmparator II. Konstans Slavlara karşı bir sefer düzenlemeye mecbur kaldı.[68] Kalabalık Slav gruplarının Anadolu'ya ve Suriye'ye gerçekleştirdikleri büyük göçler bu tarihe kadar uzanır. V. I. Lamansky'e göre, II. Justinianos zamanında mevcudu seksen binden az olmayan bir Slav göçmen topluluğu Anadolu'daki theme'lerden birisi olan Opsikion'a sevk edilmişti.[69] Bunların otuz bin kişilik bir bölümü imparator tarafından silah altına alındı ve Araplara karşı yapılan savaşa katıldılar, fakat savaş esnasında imparatorun safından ayrılıp Müslümanların tarafına geçtiler. Bu korkunç olay nedeniyle Opsikion'da kalan Slavların tamamı korkunç katliamlara maruz kaldı. Bu döneme ait olan Bitinya bölgesindeki askeri Slav kolonisinin mührü günümüze ulaşmıştır. Bu mührün yorumlanması ve yayımlanması işini üstlenen B. A. Panchenko'ya göre bu mühür, büyük göçlerin alacakaranlığındaki Slav kabile tarihinin yeni unsurları üzerine bir ışık tutmuştur.[70] VII. yüzyılın başlamasıyla birlikte Anadolu'daki Slav yerleşimciler meselesi çok ciddi bir önem arz etmeye başladı.

VII. yüzyılın ikinci yarısı, daha sonraki tarihi serüveni Bizans İmparatorluğu'nun kaderi açısından hayati öneme haiz olan yeni bir devletin, yani yeni Bulgar krallığının teşekkülüyle temayüz etti. Bu dönemde eski Bulgar topluluklarından Hun (Türk) kökenli topluluklar olarak bahsedilmesi mevzusu, Onogurlar kabilesiyle yakından ilintilidir. II. Konstans

68 Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 347.

69 *The Slavs in Asia Minor, Africa and Spain*, 3.

70 "The Slavonic Monument in Bithynia of the Seventh Century," *Transactions of the Russian Archeological Institute in Constantinople*, VIII, 1-2 (1902), 15.

zamanında başlarında Asparuch (Isperich) olan bir grup, Hazar tarafından Azak Denizi steplerinden batıya doğru hareket etmeye zorlandılar. Bu grup daha sonra Tuna nehrinin ağzındaki bölgeye yerleşti. Müteakiben Bizans topraklarına girerek, bugünkü adıyla Dobruca olan Küçük İskitya'ya girdiler. V. N. Zlatarsky'nin iddiasına göre, bu Bulgar topluluğu daha önceden Bizans İmparatorluğu'yla bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşmaya göre Bulgarlar imparatorluğun Tuna hattındaki sınırlarını diğer barbar toplulukların saldırılarına karşı korumakla yükümlüydüler.[71] Bulgarların erken dönem tarihi hakkında çok az şey bilindiği için bu iddianın doğru olup olmadığını söylemek zordur. Eğer var olduğu doğruysa bile bu antlaşma uzun sürmemiştir. Bulgar toplulukları imparatorun zihnini fazlasıyla meşgul etti ve 679 yılında imparator IV. Konstantin onlara karşı bir sefer düzenledi. Sefer, Bizans ordusunun feci şekilde mağlup olmasıyla neticelendi. İmparator, antlaşma hükümleri arasında Bulgarlara yıllık haraç vermek, Tuna ve Balkanlar arasındaki toprakları, yani eski Moesia ve Küçük İskitya (şimdiki Dobruca) eyaletlerini Bulgarlara bırakmak olan bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Böylelikle Tuna nehrinin denize döküldüğü yer ve Karadeniz kıyılarının bir kısmı Bulgarların elinde kaldı. İmparator tarafından mecburen tanınan bu yeni kurulmuş krallık tehlikeli bir komşu haline geldi.

Politik anlamda devletlerini kurmuş olan Bulgarlar kademeli olarak topraklarını genişlettiler ve komşu eyaletlerdeki sayıları bir hayli fazla olan Slav nüfusla çarpışmaya başladılar. Yeni gelmiş olan Bulgarlar, Slavları askeri organizasyon ve disiplin kavramıyla tanıştırdılar. O zamana dek birbirinden ayrı ve bağımsız gruplar halinde yaşayan yarımadanın Slav kabileleri arasında birleştirici bir unsur vazifesi gören Bulgarlar kademeli olarak güçlü bir devlet haline geldiler; ki bu haliyle Bizans İmparatorluğu için ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde Bizanslı yöneticiler, Bulgarlar ve Slavlara karşı pek çok askeri sefer düzenlemek zorunda kaldılar. Sayıca Slavlardan az olan Asparuch'un liderliği altındaki Bulgarlar bir süre sonra kendilerini Slav etkisine girmiş buldular. Bulgarlar arasında büyük ırksal değişikler meydana geldi. Kademeli olarak Hun (Türk) etnik kökenlerini kaybedip, IX. yüzyılın ortalarından itibaren tamamen Slavlaştılar. Buna rağmen bugün bile eski Bulgar adlarını taşırlar.[72]

71 "Bulgarian Chronology," *Izvestia otdeleniya russkago yazkya i slovesnosti Akademii Nauk*, XVII, 2 (1912), 40. Zlatarsky, *A History of the State of Bulgaria in the Middle Ages*, I, 19-122, 135-36. Zlatarsky, II. Konstans öldüğünde 668 yılından önce 660'larda Isperich'in yanındaki Bulgarlarla birlikte bugünkü Kuzey Dobruca civarına yerleştiğini söylemektedir (s. 138). J. Moravcsik, "Zur Geschichte der Onoguren," *Ungarische Jahrbücher*, X, (1930), 72-73, 80, 84, 89.

72 Bkz. L. Niederle, *Manuel de l'antiqué slave*, II, 100-101.

1899 ve 1900 yıllarında Rus Arkeoloji Enstitüsü, Konstantinopolis'te, eski Bulgar tahtının bulunduğu sanılan bölgede yapılan kazı çalışmalarını üstlendi ve kazı çalışmaları sonucunda toprak altından oldukça değerli kalıntılar gün yüzüne çıkartıldı. Bulgar krallığının eski başkentinin olduğu bölgede, günümüz Bulgaristan'ında Şumlu'nun kısmen kuzeydoğusunda kalan bölge, kazı yapanlar Bulgarya hanının sarayının temellerini, kule ve kapılarıyla birlikte duvarlárını, büyük bir kilisenin temellerini, kitabeleri, güzel sanatlara ait birçok obje ve süs eşyası, altın ve bronz sikkeleri ve mühürleri gün yüzüne çıkarttılar.[73] Maalesef bu buluntular, o döneme ait bilgilerin çok az olması sebebiyle yeterince değerlendirilip açıklanamadı. Günümüzde bu mesele hakkında çalışacak bir kişi kendisini hipotezlere ve tahminlere hasretmek zorundadır. Kazı çalışmalarını yöneten Th. I. Uspensky şu şekilde açıklama yapmıştı: "Enstitü tarafından Şumlu yakınlarındaki sitede elde edilen bulgular, Balkanlara yerleşen Bulgar toplulukları ve Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerin etkisi neticesinde cereyan eden kademeli değişim hakkında net bir kanaatin oluşması için yeterince temel oluşturacak bilgilere ışık tutmuştur."[74] Eski başkentte yapılan kazılar neticesinde ve daha önceden erken dönem Bulgar âdet ve gelenekleri hakkında bilgi sunan eserlerin ışığında, aynı bilim adamı şöyle demişti: "Bulgarlar daha sonra Konstantinopolis'in kültürel hegamonyası altına girdiler ve hanları, zaman içinde Bizans sarayındaki gelenek ve seremonileri, kendi saraylarında uygulamaya koydular."[75] Bu kazılar esnasında gün yüzüne çıkartılan eserlerin çoğunluğu Asparuch'un döneminden daha eski dönemlere, büyük ihtimal VIII. ve IX. yüzyıllara aitti. Bu kazı çalışmaları henüz tamamlanmış olmaktan çok uzaktır.

İmparatorluk Başkentinin Değiştirilmesi Teklifi: VII. yüzyılın ortalarında Konstantinopolis'in pozisyonu ciddi biçimde değişmişti. Bizans'a ait doğu ve güneydoğu eyaletlerinin Araplar tarafından fethedilmesi, Arapların Anadolu'daki eyaletlere sık sık düzenledikleri saldırılar, Arap donanmasının Akdeniz ve Ege'de düzenlediği başarılı seferler; diğer yandan kuzey sınır boyunda Bulgar krallığının yükselişi, Balkanlardaki Slavların başkente, Ege kıyılarına ve Yunanistan'a doğru kademeli ilerleyişi, artık kendisini güvende hissetmeyen Konstantinopolis için yeni ve bambaşka bir durum ortaya çıkarttı. Başkent gücünü her zaman Doğudaki eyaletlerden almıştı ve bu eyaletler şimdi Araplar tarafından imparatorluktan

73 Bkz. "Materials of Bulgarian Antiquity. Aboba-Pliska," *Transactions of the Russian Archeological Institute in Constantinople*, X (1905).

74 *Byzantine Empire*, I, 777.

75 *A.g.e.*, 729.

kopartılmıştı. İmparatorluğun diğer kısımları da çeşitli yönlerden gelen tehlikelerin tehdidi altındaydı. Ancak bu yeni şartların oluşturduğu durumu göz önünde bulundurarak II. Konstans'ın Konstantinopolis'i terk edip başkenti eski Roma'ya veya İtalya'da başka bir noktaya taşıma arzusunu değerlendirebiliriz. Kronik yazarları imparatorun başkentten ayrılışının sebebi olarak, onun kardeşini öldürtmesinin halk nezdinde yarattığı nefret olduğunu aktarır;[76] fakat bu iddia, tarihi perspektiften bakılınca zorlama kabul edilebilecek bir açıklamadır.

Asıl sebep, imparatorun başkentte kalmayı artık güvenli görmemesiydi. Dahası, muhtemelen imparator, Arapların Kuzey Afrika üzerinden İtalya ve Sicilya için teşkil ettikleri tehdidi gördü ve bizzat orada bulunarak Akdeniz'in batısında bulunan imparatorluğun elindeki bölgelerin gücünü artırmak istedi. Orada bizzat bulunması imparatorun, Arap fetihlerinin Mısır sınırları dışına yayılmasını engelleyecek tedbirler almasını mümkün kılabilecekti. Muhtemelen imparator Konstantinopolis'i tamamen terk etme niyetinde değildi. Tek istediği imparatorluk için Batı'da ikinci bir merkezi nokta kurmaktı. Böylelikle IV. yüzyılda olduğu gibi, bu durumun Arapların ilerleyişini durdurmak konusunda da yardımı dokunabilirdi. Her halükârda modern tarih literatüründe, ilk bakışta şaşırtıcı gelen, II. Konstans'ın başkentini Batıya taşıma isteği, onun kişisel hassasiyetiyle açıklanamaz. Aksine bu davranışın sebebi siyasi koşullardır.

Bu arada İtalya'nın durumu da barış vaat etmiyordu. Konstantinopolis ile Ravenna arasındaki muazzam uzaklık nedeniyle ve bir de doğudaki durumun bir hayli karmaşık olması sebebiyle imparatorun katı iradesini ensesinde uzun zaman hissetmeyen Ravenna eksarhları açıktan açığa ihanet etmeye meylettiler. İtalya'nın büyük kısmı Lombardların hâkimiyeti altındaydı. Buna rağmen imparatorun otoritesi, Roma, Napoli, Sicilya ve halkın ezici çoğunluğunun Yunan olduğu İtalya'nın en güneyindeki bölgelerde tanınmaktaydı.

Konstantinopolis'ten ayrılan II. Konstans, Atina üzerinden geçip bir süre Roma'da durduktan sonra İtalya'nın güney kısımlarını geçip Sicilya'nın Siraküza şehrine geldi. İmparatorluğunun son beş yılını burada geçirdi ve özgün projelerini hayata geçirme konusunda başarısız oldu. Lombardlara karşı verdiği mücadele başarısızlıkla sonuçlandı. Sicilya hâlâ Arapların tehdidi altındaydı. İmparatora karşı bir komplo düzenlendi ve imparator Siraküza'daki hamamlardan birinde gaddarca katledildi. Onun ölümünden sonra başkenti batıya taşıma fikri terk edildi ve imparatorun oğlu IV. Konstantin, Konstantinopolis'te kaldı.

76 George Cedrenus, *Historiarum compedium*, Bonn ed., I, 762.

HANEDANIN DİN POLİTİKASI

Monotelitizm ve "İnanç Beyanı"

Herakleios'un Perslere karşı düzenlediği seferler Suriye, Filistin ve Mısır gibi Monofizit eyaletleri tekrar imparatorluğa dahil ederken, aynı zamanda hükümetin Monofizitlere karşı nasıl bir tavır takınacağı meselesini de tekrar gündeme getirdi. Herakleios, seferleri esnasında bile öğretiler mevzusunda bazı tavizler vermek suretiyle imparatorluk bünyesindeki kiliseler arasında birlik meydana getirmek için Doğudaki eyaletlerin Monofizit piskoposlarıyla müzakerelere girişmişti. Görünüşe bakılırsa, Ortodoks Kilisesinin İsa Mesih'in iki tabiata ve "tek irade –θελημα"ye sahip olduğunu kabul etmesi halinde bu birliğin teşekkülü mümkündü. Bu öğretinin son kelimesi, şu an tarihteki bilinen ismini, yani Monotelitizmi türetti.[77] Herakleios tarafından atanmış olan Antakya ve İskenderiye patrikleri, Konstantinopolis patriği Sergius gibi bir uzlaşma metni üzerinde çalışmaya razıydılar; fakat bu monoletik öğretiye karşı muhalefet, İskenderiye'de yaşayan bir keşiş olan Sophronius'tan geldi. Yeni öğretiye yönelttiği etkili argümanlar Herakleios'un uzlaşma amaçlı politikasını tehdit etti. Roma'daki Papa Honorius, ekümenik konsül tarafından çözüme kavuşturulmamış meseleler üzerine bütün tartışmaların arz ettiği tehlikeyi fark ederek "tek irade" öğretisinin doğru olduğunu ilan etti. Sophronius Kudüs Patrikliği makamına atandı ve bu makam onun daha geniş nüfuz gücüne sahip olmasına vesile oldu. Sophronius, Konstantinopolis piskoposuna bir sinod mektubu gönderdi. Bu mektupta teolojik anlamda büyük bir maharet sergileyerek Monotelitik öğretinin Ortodoks bir öğreti olmadığını savundu. Kilisede meydana gelmesi muhtemel kargaşayı aklında tutarak Herakleios, İsa Mesih'in iki tabiatlı ve tek irade sahibi olduğunu ilan eden *Ecthesis* (εκθεσις) veya diğer adıyla "İnanç Beyanı"nı yayımladı. Bu metnin İsa Mesih'i ilgilendiren kısmı (Christological) Patrik Sergius tarafından kaleme alınmıştı. İmparator yayımladığı *Ecthesis*'in Monofizitler ile Ortodoks Kilisesi arasındaki birleşmeye büyük katkı sağlayacağını ummuştu, fakat bu umutları gerçekleşmedi. Yeni Papa *Ecthesis*'i tanımadı ve iki tabiat, iki irade fikrini savunmak için teşebbüste bulunarak Monotelitik öğretiyi sapkınlık diye ilan etti. Bu hareket Papa ile imparator arasında beklenmedik bir husumetin doğmasına neden oldu. Dahası, *Ecthesis* yayımlandığında bu belgenin Herakleios'un hesap ettiği kadar büyük etkisi olamazdı. İmparatorun asıl gayesi Doğudaki Monofizit eyaletlerle Orto-

77 Monoletizm üzerine çok güzel bir makale için Bkz. *Le Dictionnaire de théologie catholique*, ed. Vacant ve Amann, X, 2. cols. 2307-23.

doksluğu uzlaştırmaktı. Fakat 638 yılında, yani *Ecthesis* yayımlandığında Suriye, Filistin ve Mezopotamya'daki Bizans toprakları, buralar Araplar tarafından fethedildiği için artık imparatorluk topraklarına dahil değildi. Mısır eyaleti halen Bizans'ın elindeydi, fakat onun da günleri sayılıydı. Monofizit meselesi böylece siyasi önemini kaybetti. Herakleios'un buyruğunun artık zerre kadar önemi yoktu. Bu nedenle, daha önceki dönemlerde dini uzlaşı sağlamak için yapılan teşebbüslerin hiç biri memnuniyet verici sonuçlar doğurmamış ve meseleyi asla çözmemişti. Bunun ana sebebi her iki tarafta da çoğunluğu oluşturanların müzmin inatçılıklarıydı.

II. Konstans'ın "İnanç Tarzı"

Herakleios'un ölümünden sonra, II. Konstans zamanındaki din politikası şu şekilde bir seyir takip etti: Monotelitik hareketin eski siyasi önemini kaybettiği ve Papalıkla geliştirilecek dostane ilişkilerin önünde engel olarak durduğu gerçeğine rağmen imparator, Monotelitik öğretiye bağlı kaldı. 640'larda Mısır'ın Araplar tarafından fethinden sonra imparator, Papayla uzlaşma sağlamak amacıyla birkaç denemede bulundu ve bu amaçla Monotelitik öğretide birkaç değişiklik yapılmasını teklif etti. Bu amaçla II. Konstans, 648'de *Typus* (τυπος) veya "İnanç Tarzı" adı altında bir buyruk yayımladı. Bu buyrukla birlikte "bütün Ortodoks halkı Hıristiyan inancına, Katolik ve Apostolik Kilisesine mensup olmaları hasebiyle pir-u pak olduğunu, bu nedenle İsa Mesih'in tek veya iki "irade"ye sahip olduğu üzerine birbirleriyle tartışmalarını veya münakaşa etmelerini yasakladı.[78] Bu konu üzerine yapılacak tartışmaları yasaklamaya ek olarak bu buyrukla birlikte, konuyla ilgili yazılı materyallerinde, yani Herakleios'un *Ecthesis*'inin kaldırılmasını emretti. Bunun üzerine *Ecthesis* Ayasofya'daki nartekse gönderildi. Fakat II. Konstans'ın bu hamlesi arzu edilen dini barışı tesis etmedi. Laterano Sinodu'nda Yunan ruhban sınıfının temsilcilerinin huzurunda Papa Martinus, hem Herakleios'un hem de II. Konstans'ın yayımladıkları buyrukları lanetleyerek bu iki buyruğun yazılmasını da sapkınlık olarak niteledi.[79] VII. yüzyılın meşhur teoloğu İtirafçı Maximus kararlı biçimde II. Konstans'ın buyruğuna ve genel anlamda da Monotelitizme karşı muhalefetini sergiledi. İmparatorların takip ettikleri dini politika hususunda büyük hoşnutsuzluk aynı şekilde Doğu Kilisesinde de büyümekteydi.

Laterano Sinodu'ndaki Papa'nın tavrıyla öfkeye kapılan II. Konstans Ravenna eksarhına Martinus'u tutuklayıp Konstantinopolis'e göndermesi-

---

78 J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, X, 1029-32; İngilizce terc., K. J. von Hefele, *A History of the Councils of the Church* (1896), V, 95-96.

79 Mansi, *a.g.e.*, 1157-58; Hefele, *a.g.e.*, 112-13.

ni emretti. Eksarh bu emri yerine getirdi ve Martinus, Konstantinopolis'te yapılan mahkemede, Batı eyaletlerinde imparatora karşı isyan başlatmaya teşebbüsten suçlu bulundu. Korkunç hakaretlere maruz kalarak hapse atıldı. Bir süre sonra, genellikle sürgün cezasına çarptırılanların sevk edildiği Kırım'ın güney sahillerindeki Cherson'a gönderildi. Şehre varışından kısa süre sonra da öldü. Cherson'dayken Papa'ya yazdığı mektuplarından birisinde oradaki kötü hayat koşullarından şikayet edip arkadaşlarından kendisine yiyecek ve özellikle de "adından bahsedilen, fakat asla ortalarda görünmeyen" ekmek göndermelerini rica etmişti.[80] Maalesef Martinus'un yazdığı mektuplar, VII. yüzyıldaki kültürel ve sosyal koşullar hakkında çok az bilgi ihtiva etmektedir.

İmparator ve Konstantinopolis Patriği, Martinus'un halefi olup Papalık koltuğunda oturan kişiyle müzakerelere devam ettiler. Bu konuda başarı, ancak Martinus'un ikinci vârisi olan Vitalianus zamanında elde edilebildi. Kiliseler arasındaki ayrılık son buldu. Roma ile yapılan bu dini uzlaşının Bizans İmparatorluğu için büyük siyasi önemi vardı; çünkü bu uzlaşı imparatorun İtalya'daki konumunu güçlendirdi.

Monotelitizmin meşhur muhalifi İtirafçı Maximus da İtalyan eksarh tarafından tutuklanarak Konstantinopolis'e sevk edildi. Burada jüri önüne çıkartıldı ve suçlu bulunarak acımasız bir şekilde sakat bırakıldı. Maximus uzak bir sürgün yerinde hayata gözlerini yumdu.

Altıncı Ekümenik Konsili ve Dini Barış

Her ne kadar Monotelitizm eski siyasi önemini kaybetmiş olsa da II. Konstans'ın buyruğunun yasaklanmasından sonra bile insanların arasında anlaşmazlık sebebi olabiliyordu. II. Konstans'ın halefi ve imparatorluk sathında tam bir dini barış kurmak arzusunda olan IV. Konstantin, 680 yılında Konstantinopolis'te Altıncı Ekümenik Konsili'nin toplanmasını emretti. Bu konsilde Monotelitizm lanetlendi ve İsa Mesih'in bir hipostasizinde sergilediği gibi iki tabiatı olduğunu "her iki iradenin insan ırkının kurtuluşa ermesi için ahenk içinde hareket ettiğini" ilan etti.[81]

Roma ile olan barış kesinlikle yeniden ihdas edilmişti. Altıncı Ekümenik Konsili tarafından Papa'ya gönderilen tebligatta ondan "Katolik Kilisesi makamının başı" olarak hitap edildi ve Papa'nın imparatora gönderdiği mesajın dini gerçek esaslarını açıkladığını ilan etti.[82]

80 Martini Papae *Epistola*, XVI; ed. Migne, *Patrologia Latina*, LXXXVII, 202. Bkz. H. K. Mann, *The Lives of the Popes in the Early Middle Ages* (2. ed., 1925), I, pt. I, 400.

81 Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XI, 629-40; Hefele, *Councils of the Church*, V, 175.

82 Mansi, *a.g.e.*, 683-88.

Böylelikle IV. Konstantin zamanında Bizans hükümeti, Monoteizm ve Monotelitizmin karşısında olduğunu net bir şekilde ifade etmiş oldu. Arap fetihleri neticesinde imparatorluktan kopartılmış olmalarına rağmen İskenderiye, Kudüs ve Antakya'nın patrikleri, Altıncı Ekümenik Konsili'ne temsilcilerini göndererek iştirak ettiler. Görünüşe bakılırsa Konstantinopolis'te yaşamış, Kilikya ve İsauriya'da[83] hâkimlik yapmış olan Antakya Patriği Macarius, konsilde Monotelitizm davasını tartışmaya açmış ve bu fiilinden dolayı görevden alınıp aforoz edilmişti. Altıncı Ekümenik Konsili'nin kararları Suriye, Filistin ve Mısır açısından, Konstantinopolis'in Bizans İmparatorluğu'nun artık bir parçası olmayan eyaletlerle dini uzlaşı yolunda bir çözüm bulma gayretinden vazgeçtiğinin göstergesi oldu. Roma ile yapılan barış, Doğudaki eyaletlerin Monofizit ve Monotelitik halkıyla derin bir yabancılaşma neticesinde elde edilmiş oldu. Bu yabancılaşmaysa bu eyaletlerdeki Arap hâkimiyetinin daha da kuvvetlenmesine yardım etti. Suriye, Filistin ve Mısır kesin bir şekilde Bizans İmparatorluğu'ndan ayrılmış oldu.

Altıncı Ekümenik Konsili'nde Roma ile yapılan barışın uzun sürdüğü söylenemez. IV. Konstantin'in halefi olan II. Justinianos zamanında bile Bizans İmparatorluğu ile Roma arasındaki ilişkiler yeniden gerginleşti. Beşinci Ekümenik Konsili'nin misyonunu tamamlamak arzusunda olan II. Justinianos, 691 yılında Konstantinopolis'te bir sinodun toplanması çağrısında bulundu. Bu sinod, Kubbeli Salon'da toplandı. Bu buluşma yeri nedeniyle bu sinoda Trullan[84] ya da önceki diğer iki ekümenik konsilin misyonunu tamamladığı için Quinisext (Quinisextum), yani "Beş Altı" adı verildi. Bu sinod kendisini ekümenik olarak ilan etti. Papa Sergius, cumartesi günleri oruç tutmanın yasaklanması ve rahiplerin evlenmelerine izin verilmesi gibi bazı maddeler nedeniyle konsilin karar metnini imzalamayı reddetti. Martinus'u Kırım'a sürgüne gönderen II. Konstans örneğini takip ederek, II. Justinianos da Sergius'un tutuklanıp Konstantinopolis'e getirilmesini emretti. Fakat İtalya ordusu onu imparatorluk temsilcisine karşı korudu. Bu temsilci daha sonra eğer Papa araya girmeseydi hayatını kaybedecekti.[85]

II. Justinianos'un ikinci imparatorluk döneminde (705-11) Papa Konstantin, imparatorun daveti üzerine Konstantinopolis'e geldi. Kendisi Bizans İmparatorluğu'nun başkentine çağrılan son papaydı. Justinianos tarafından büyük bir hürmetle karşılandı. Biyografi yazarlarının anlat-

---

83 Bkz. E. W. Brooks, *English Historical Review*, XXXIV (1919), 117.

84 Yunancada "ότρούλλς" kubbe veyahut kümbet anlamına gelmektedir.

85 Bkz. F. Görres, "Justinian II und das römische Papsttum," *Byzantinische Zeitschrift*, XVIII (1908), 440-50.

tığına göre, imparator, başında tacı olduğu halde Papa'nın önünde secde edip onun ayaklarını öpmüştü.[86] Justinianos ve Papa memnuniyet verici bir uzlaşmaya vardılar, fakat bu uzlaşıyla ilgili kesin bir bilgi yoktur. Alman kilise tarihçisi Hefele'in işaret ettiği üzere: "Bu sefer hiç kuşkusuz Papa Konstantin, Papa VIII. Ioannes tarafından da gerçek inançla, güzel ahlakla ve Roma buruklarıyla çelişmeyen bütün maddeleri kabul ettiğini ilan ederek," takip ettiği orta yolu nihayet elde etmişti.[87] Papa Konstantin sağ salim Roma'ya döndü ve halk tarafından coşkuyla karşılandı. Sonunda imparatorluğun bir hayli küçülmüş topraklarında dini barış tesis edilmiş gibi görünmekteydi.

THEME ORGANİZASYONUNUN KÖKENİ VE GELİŞİMİ

Bizans tarihinde themelerin organizasyonu genellikle Herakleios hanedanı dönemiyle bağlantılandırılır. Theme, yani özel eyalet organizasyonu, eyalet valilerinin askeri gücünün artması ve nihayetinde sivil otoritenin üzerinde tam bir üstünlük kurması gibi özellikleri temayüz eden o zamanın şartlarının zorlamasıyla ortaya çıktı. Bu süreç birdenbire değil, aksine kademeli olarak gelişmişti. Çok uzun bir zaman boyunca Yunanca bir kelime olan *theme* (το θεμα) bir eyalette konuşlanmış askeri garnizon anlamında kullanıldı. Ancak daha sonra bu kelime o bölgede konuşlanmış askeri birlikle beraber birliğin bulunduğu idari kısım için de kullanılmaya; böylelikle imparatorluğun idari bölümlerini tanımlamak için kullanılmaya da başlandı.

Theme meselesi hakkındaki ana kaynak, X. yüzyılda imparator olan Konstantin Porfirogennetos tarafından kaleme alınan ve böylelikle Herakleios hanedanından daha sonraki bir zamana denk gelen bir tarihte yazılan *Themeler Hakkında* isimli eserdir. Bu eserin, bazı yerlerinde V. ve VI. yüzyıllara ait olan coğrafi eserlerin çok yüzeysel kullanılıp birebir kopya edilmiş olması gibi dezavantajları da mevcuttur. Bu eser her ne kadar VII. yüzyıldaki theme organizasyonu hakkında çok fazla bilgi vermiyorsa da bu sistemin başlangıcını Herakleios ismiyle birlikte anmaktadır. İmparator şöyle demişti: "Libyalı (Afrikalı) Herakleios zamanından itibaren Roma İmparatorluğu toprak itibariyle küçüldü, hem Doğudan hem de Batıdan toprakları kesilip atıldı."[88] İlginç olması yanında henüz açıklana-

86 *Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne, I, 391.
87 *Councils of the Church*, V, 240.
88 *De thematibus*, 12.

mamış olan şey şudur ki, bu mesele üzerine materyal, IX. yüzyılın Arap coğrafyacısı İbn Hurdâzbih'in ve X. yüzyıl başlarındaki yaşamış diğer Arap coğrafyacı Kudame'nin (bin Cafer) eserlerinde de bulunur. Elbette bu kişiler, Herakleios'la aynı dönemde yaşamadılar. Theme sisteminin erken dönemlerini araştırmak için tarihçiler kronik yazarlarının tesadüfen yaptıkları atıfları kullandılar.

Örneğin II. Justinianos'un 687 yılında Altıncı Ekümenik Konsili'nin tasdiki hakkında kaleme aldığı Latince mesaj bunlardan birisiydi. Bu risalede o dönemin askeri bölgeleri, ki henüz theme başlığı altında olmayarak, Latince *exercitus* (ordu), Yunanca στρατος veya bazen de olsa στρατευμα kelimeleri altında mevcuttu.[89] O döneme ait tarihi kaynaklarda Latince *exercitus* kelimesi ve Yunanca στρατος ya da kimi zaman στρατευμα kelimeleri, askeri bir idareci tarafından yönetilen bir bölge veya eyaletle ilintili olarak sıkça kullanılmıştır.

Theme organizasyonunun gerçek öncüleri, VI. yüzyılda kurulan Ravenna ve Kartaca Eksarhlıkları'ydı. Lombardların saldırıları İtalya'nın idari mekanizmasında köklü değişikliklere sebep olmuştu ve aynı durum Berberi saldırıları neticesinde Kuzey Afrika için de geçerliydi. Düşmanlara karşı daha etkili bir savunma yaratmak maksadıyla merkezi hükümet, sınır bölgelerinde güçlü askeri otoriteleriyle birlikte büyük bölgesel üniteler oluşturmaya girişti. Pers ve daha sonra VII. yüzyıldaki Arap fetihleri –ki Bizans İmparatorluğu'ndan Doğudaki eyaletlerini kopartmıştı– Anadolu'daki şartları tamamen değiştirdi. Ciddi bir savunmaya gereksinim duymayan yerler, Müslüman komşuların sürekli ve kuvvetli saldırılarına maruz kalan yerler haline geldi. Bizans hükümeti doğu sınırında ciddi tedbirler almak zorunda kaldı. Askeri güçler tekrar birleştirilip yeni askeri bölgeler ihdas edildi. Burada karar yetkisi, o dönemde yaptıkları hizmet hayati önem taşıyan askeri yetkililere verildi. Aynı ölçüde büyük bir tehdit de VII. yüzyıl gibi erken tarihlerden itibaren Akdeniz'in neredeyse hâkimi olan Arap donanmasıydı. Anadolu kıyılarını, Ege adalarını, hatta İtalya ve Sicilya kıyılarını bile tehdit etmekteydiler. Kuzeybatıdaysa Slavlar hatırı sayılır bir toprak parçasını işgal edip Yunanistan ve Mora'ya kadar nüfuz etmişlerdi. Kuzey sınırındaysa VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bulgar krallığı bulunmaktaydı. Bu değişen şartlar imparatorluğu, en emniyetsiz eyaletlerde eksarhlıklara benzer tarzda, esaslı bir askeri güçle yönetilen geniş bölgelerin oluşturulmasına başvurmak zorunda bıraktı. İmparatorluk militer bir yapıya bürünmekteydi.[90]

89 Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XI, 737-38. H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, 10-17.

90 Bkz. E. Stein, "Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate," *Byzantinisch-*

Themelerin tek bir yasama işleminin sonucu olmadığı gerçeği her bir themenin kendine özgü geçmişi, bazen de gerçekten uzun bir geçmişi olduğu anlamına geldi. Themelerin kökeni meselesi, her bir theme hakkında ayrı bir araştırma yapılarak çözülebilir. Kulakovsky'nin yazdıkları bu bağlamda oldukça ilginçtir. Herakleios tarafından Perslere karşı kazanılan başarının sonrasında alınan askeri tedbirler, onun inancına göre, yeni idari rejimin çıkış noktasıydı. Bréhier bu görüşünde Kulakovsky'i desteklemektedir. Ermenistan, Pers tehdidi altındaki imparatorluğun militerleşmesine bir örnek olabilir. Çünkü Herakleios, Ermenistan'da yeni bir organizasyon yaptığında buraya sivil bir idareci atamadı. Otorite tamamen askeriydi. Daha sonra rejimin diğer eyaletlerinde uygulanacak olan theme sistemi Ermenistan'da başladı.[91] Th. Uspensky dikkatleri Slavlar üzerine çekmektedir. Uspensky şöyle demişti: "Themelerin oluşum zamanında, Slavlar Balkan yarımadasını kapladıklarında, Bitinya bölgesinin kolonileştirilmesi için hatırı sayılır bir gönüllü topluluğu sağlayarak Anadolu'daki theme organizasyonlarının oluşumuna büyük katkı sağladılar.[92] Bu ifadeye ihtiyatla yaklaşılmalı, çünkü VII. yüzyılın sonunda II. Justinianos döneminde 80.000 Slavın Opsikion'a sevk edilmesinden önce Anadolu'ya bu büyüklükte bir Slav göçüne dair herhangi bir kanıt yoktur.

Kesinlikle bilinmektedir ki, yaklaşmakta olan tehlike karşısında VII. yüzyılda Doğuda, daha sonra theme diye adlandırılacak olan şu dört askeri bölge kuruldu:

1. Kuzeydoğu Anadolu'da, Ermenistan sınırında Armenniaci (Armeniakoi);

2. Anatolici (Anatolikoi, Yunanca Anatoli (ανατολη), yani "doğu" kelimesi);

3. Marmara denizi yakınında "emperyal Tanrının korumasındaki Opsikion," (Yunanca οψικιον ve Latince *obsequium*)

4. Daha sonra muhtemelen VIII. yüzyılda Cbyrrhaeot (Cibyraiot) diye adlandırılıp, Anadolu'nun güney sahillerinde ve civar adalarda kurulan deniz themesi Caravisionorum.

Doğuda Kilikya sınırından batıda Ege kıyılarına kadar Anadolu'nun orta kısmının tamamını kapsayan ilk iki theme, Araplara karşı koruma sağlamaları amacıyla kuruldu. Üçüncü theme ise başkenti dış düşmanlara karşı koruyacaktı. Dördüncü ve denizle ilgili kurulan theme ise Arap donamasına karşı savunma amaçlı kuruldu.

Neugriechische Jahrbücher, I (1920), 76, 84. E. Darkó, "La militarizatione dell' Impero Bizantino," *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939), 88-89.

91 Kulakovsky'nin bu mesele üzerine makalesine bkz. *Byzantium*, III, 287-431. Bkz. L. Bréhier, *Journal des Savants*, N. S. XV (1917), 412, 505.

92 *Byzantine Empire*, I, 685-86. Kulakovsky, *Byzantium*, III, 395.

Bu theme organizasyonu ile VI. yüzyılda Sasani kralları Kavad ile Hüsrev Nuşirevan zamanındaki Sasani Pers İmparatorluğu'nun militerleşmesi arasında ilginç bir benzerlik mevcuttur: İran'da da imparatorluğun bütün toprakları dört askeri komutanlığa bölünmüştü. Bu benzerlik öyle birbirini tamamlar şekilde ve yakındır ki, Stein bu durumu, imparatorun amacının da Perslerin bu reformunu kendi imparatorluğuna uygulamak istemesinden kaynaklandığı şeklinde açıkladı. Onun ifadesine göre, Herakleios'un Pers hanedanının reformlarını incelediğine, hatta kimbilir belki de Pers arşivlerindeki bazı malzemeye ulaştığına inanmaya yetecek bilgiler vermektedir. "Düşmanından bir şeyler öğrenmek her zaman gerçek devlet adamlarının arzusu olmuştur."[93]

Balkan yarımadasındaki Trakya bölgesi Slavlara ve Bulgarlara karşı, muhtemelen VII. yüzyılın sonlarında da Hellas veya Helladici (Halladikoi) askeri bölgesi, Yunanistan içine doğru akan Slav akınına karşı kuruldu. Aynı zamanlarda muhtemelen Sicilya bölgesi de, Akdeniz'in batı kısımlarını tehdit etmeye başlayan Arapların deniz saldırılarına karşı organize edildi. Çok azı istisna olmak üzere bu bölgeler veya themeler strategi'ler (*strategoi*) tarafından yönetildi. Cibyraiot themesinin yöneticisi *drungarius* (koramiral) diye adlandırılıyordu ve Opsikion valisi de *comes* unvanını taşıyordu.

Theme organizasyonu, Herakleios'un Perslerin tehdidi altındaki imparatorluğu militerleştirme çabalarına kadar takip edilebilir. Bilindiği kadarıyla sadece Ermenistan'ın yeniden organize edilmesinde başarılı oldu. Persler karşısında elde edilip Suriye, Filistin ve Mısır'ın tekrar kazanılmasına vesile olan parlak zafer, bu eyaletlerin acilen organize edilmesini zaruri kıldı. Fakat Herakleios'un bunu yapacak yeterli zamanı yoktu, çünkü bu eyaletleri hızla Araplara kaptırdılar. Pers tehdidi bertaraf edilmiş, fakat onun yerini yeni ve daha büyük bir tehlike almıştı. Herakleios'un halefleri, onun izinden giderek, Araplara karşı daha sonra theme diye anılacak olan bölgeler oluşturdular. Aynı anda imparatorluğun kuzeyinde gittikçe büyüyen Slav ve Bulgar tehdidi nedeniyle imparatorlar, bu savunma metodunun aynısını Balkan yarımadası ve Yunanistan'a da uygulamaya zorlandılar.

Bu askeri bölgelerde ve eksarhlıklardaki sivil otorite yerini hemencecik askeri otoriteye bırakmadı. Sivil idare ve eyaletler (piskoposluklar), kurulan bu yeni bölgelerin çoğunda, yeni düzene uyum sağlayarak mevcudiyetlerini devam ettirdiler. Dış tehditler karşısında tam yetkiyle donatılmış askeri otoriteler, sivil idarede kendilerini giderek daha ağır biçimde hissettirdiler. Stein'in işaret ettiği üzere "Herakleios'un ektiği tohumlar fevkalade bir biçimde büyümüşlerdi."[94]

93 Stein, *Byzantinisch-Neugriechhische Jahrbücher*, I (1920), 84-85.

94 E. Stein, *Studien der Justinus II und Tiberius*, 140. G. Ostrogorsky, "Über die vermeintliche

Herakleios Bizans yasama sisteminde de bazı izler bırakmıştı. Yayımlanmış noveller derlemesinde, onun dönemi, 612 ila 629 seneleri arasında din adamlarıyla ilgili çeşitli meseleleri içeren dört buyrukla temsil edilmiştir. Herakleios'un çıkarttığı diğer yasalara dair emareler mevcuttur; fakat bu yasalar bir bütün olarak muhafaza edilememiştir, yine de mevcudiyetlerini gösteren izler vardır. Bu yasalardan bazılarının Batıda Germenler ve Doğuda da Araplar tarafından kullanıldığını ispatlamak mümkündür. Bu durum, en azından sahte resmi evrak, resmi belge ve sahte parayla ilgili bazı kanunlar vasıtasıyla ispat edilebilir.[95]

ANARŞİ DÖNEMİ (711-17)

II. Justinianos'tan sonra imparatorluk tahtına peş peşe Vardan veya Philippikos, II. Anastasios ve III. Theodosios oturmuşlardı; ama bunlar yine birbiri ardına imparatorluk tahtından indirildiler. Bu dönemde imparatorluk sathına anarşi ve başkaldırılar hâkim oldu. Monotelitçiliği savunan Vardan, Roma'yla kurulan barışçıl ilişkileri koparttı. Bununla birlikte II. Anastasios, Papa ile yapılan eski antlaşmayı tekrar yürürlüğe soktu. Dış meselelerdeyse imparatorluk özellikle başarısızdı. Kendilerine karşı dostane davranan II. Justinianos'un intikamını almaya kararlı olan Bulgarlar güneye doğru harekete geçip Konstantinopolis'e kadar geldiler. Anadolu vasıtasıyla karadaki, Ege ve Marmara üzerinden de deniz yoluyla ısrarcı ilerleyişlerini sürdüren Araplar da başkenti tehdit ediyorlardı. İmparatorluk gerçekten kritik bir dönemden geçmekteydi ve bu dönem 610 yılındaki devrimin öncesindeki kaos ortamına benzemekteydi. Bir kez daha imparatorluğu yaklaşan kaçınılmaz yıkımdan kurtaracak enerjik ve kabiliyetli birine ihtiyaç vardı. Böylesi bir lider, Anatolici themesinin komutanı olmasının yanında çok geniş bir desteğe sahip olan Leo'nun şahsında ortaya çıktı. Silik bir şahsiyet olan III. Theodosios yaklaşmakta olan bu tehdidi görerek imparatorluk makamından feragat etti. Aynı yıl, yani 717'de Leo görkemli bir şekilde Konstantinopolis'e girdi ve patrik tarafından Ayasofya'da kendisine imparatorluk tacı giydirildi. III. Theodosios'un hayatını bağışladı ve böylelikle Leo, geniş yetkilerle kendisine emanet edilen theme organizasyonundan imparatorluk tahtına çıkıyordu.

Reformtätigkeit der Issaurier," *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-30), 397-400.

95 Bkz. R. Lopez, "Byzantine Law in the Seventh Century and its Reception by the Germans and the Arabs," *Byzantion*, XVI, 2 (1944), 445-61. Herakleios'un novellerinin metinleri için Bkz. K. E. Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 38-48. J. ve P. Zepos, *Jus graecoromanum*, I, 27-39.

EDEBİYAT, EĞİTİM VE SANAT

Edebiyat söz konusu olduğunda, 610'dan 717'e kadar olan dönem, imparatorluğun tüm zamanlarının en karanlık dönemiydi. Bir önceki asrın mebzul faaliyetlerinden sonra entelektüel yaratıcılık bu dönemde tamamen ortadan kalkmış gibidir. Dönemin bu kadar verimsiz olmasının ana sebebi, imparatorluğun bütün enerjisini dış düşmanlara karşı savunma faaliyetlerine harcamasını zorunlu kılan imparatorluğun siyasi şartlarında aranmalıdır. Persler, arkasından Araplar, kültürel anlamda ileri ve entelektüel anlamda üretken Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika gibi Doğu eyaletlerinin Arapların eline geçmesi, Arapların Anadolu, Akdeniz adaları, hatta başkent için teşkil ettiği tehdit, Avar ve Slavların Balkan yarımadasında oluşturduğu tehlike – bütün bunlar herhangi üretken entelektüel ve sanatsal faaliyeti başarısızlığa uğratacak şartları meydana getirdiler. Bu elverişsiz koşullar, imparatorluktan kopartılan eyaletlerde olduğu gibi halen imparatorluğun bir parçası olan eyaletlerde de hâkimdi.

Bu dönemin içerisinde bir tane bile tarihçi yoktu. Sadece, Herakleios döneminde yaşamış ve Ayasofya diyakozu olan Pisidialı Yorgi, ahenkli ve düzgün mısralar halinde Herakleios'un Perslere ve Avarlara karşı düzenlediği seferleri tasvir etmişti. Üç tane tarihi eser bıraktı:

1.*İmparator Herakleios'un Persler Üzerine Seferi Hakkında;*

2. *Avarların 626 Yılında Konstantinopolis'e Saldırması ve Bakire Meryem'in Şefaatiyle Yenilmeleri Üzerine*;

3. Herakleios'un Persler karşısında kazandığı nihai zafer vesilesiyle imparatorun şahsına methiye amacıyla kaleme alınmış olan *Herakleios*.

Polemik, mersiye ve diğer dini muhtevalı çalışmalar arasında, dünyanın yaratılışını güncel konuları zikrederek açıklayan ve bir nevi teolojik felsefi didaktik şiir tarzında yazılmış olan *Hexaemeron*'u *(Altı Gün)* da zikredebiliriz. Hıristiyan yazarların gözde konularından birisi üzerine olan bu eser Bizans İmparatorluğu'nun sınırları dışına taşmıştı. Örneğin bu eserin XIV. yüzyılda Slavca-Rusça bir tercümesi yapılmıştı. Pisidialı Yorgi'nin şairlik kabiliyeti daha sonraki yüzyıllarda takdir görmüştü. XI. yüzyılın meşhur Bizanslı âlim ve filozofu Mihael Psellos'a "Euripides mi yoksa Pisidialı Yorgi mi en iyi şairdir?" meselesini çözmesi istenmişti. Günümüz bilim dünyası da Yorgi'yi Bizans döneminin en iyi seküler şairi olarak kabul eder.[96]

Kronik yazarları arasında Antakyalı Yuhanna ve *Paskalya Günlüğü*'nün *(Chronicon Paschale)* isimsiz müellifi vardır. Muhtemelen Herakleios zamanında yaşamış olan Antakyalı Yuhanna, Âdem peygamber zamanın-

96 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 709.

dan İmparator Fokas'ın ölümüne kadar zamanı kapsayan (610) evrensel bir kronik yazdı. Bu eserin sadece bazı bölümleri elimize ulaşmıştır ve araştırmacılar arasında uzun süre bu eserin yazarının kimliği üzerine tartışmalar cereyan etmişti. Bazen Yuhanna, o da Antakyalı bir Süryani olan Yohannes Malalas ile bir tutulmuştur. Elimize ulaşan bölümlerin gösterdiğine göre Antakyalı Yuhanna'nın kaleme aldığı eserin Yohannes Malalas'ın eserinden daha üstün olduğu kabul edilmelidir. Çünkü o kaleme aldığı dünya tarihinde Antakyalı yerel bir insanın dar kapsamlı bakış açısından bakmayıp daha geniş bir tarih yazımını amaç edinmiştir. Bunun yanı sıra eserdeki kaynakların kullanımı hususunda daha becerikli olduğunu göstermiştir.

Herakleios zamanında isimsiz bir din adamı, *Paskalya Günlüğü* adını taşıyan eseri derlemişti. Bu eser de Âdem peygamber zamanından 629 yılına kadar olan olayların listesinden başka bir şey ihtiva etmemekle birlikte, birkaç tane gayet ilginç tarihi not barındırmaktadır. Bu sıradan eserin asıl değeri, kullanılan kaynakların belirlenmesinden ve müellifin zamanında gerçekleşen olaylarla ilgili bölümden kaynaklanmaktadır.

VI. yüzyıldaki teoloji alanında, Monotelitik tartışmalar, aynen daha önceki dönemlerdeki Monofizit tartışmaları gibi, gayet geniş bir literatürün ortaya çıkmasına vesile oldu. Bununla birlikte bu eserler VII. yüzyıldaki konsillerde yasaklandığı için, aynen Monofizit eserlerin kaderi gibi, çok erken dönemlerde yok olmaya mahkûm edildiler. Bu literatür, Altıncı Ekümenik Konsili'nin icraatları ve Monotelitik argümanları çürütmek için yok olan bu eserlerden bölümleri alıntılayarak kullanan İtirafçı Maximus'un eserleri esas alınarak değerlendirilmelidir.

İtirafçı Maximus, en önde gelen Bizanslı teologlardan birisiydi. Herakleios ve II. Konstans'ın çağdaşı olarak, VII. yüzyıldaki Monotelitik tartışmalar döneminde Ortodoksluğun inanmış bir savunmacısıydı. İnançları nedeniyle hapse atılmış, sonu gelmez işkencelere maruz kalmış, daha sonra da ömrünün sonuna kadar kalacağı uzak Lazica memleketine sürgün edilmişti. Polemikler, kutsal metin şerhi, münzevi hayat, mistisizm ve komünyona ait mevzularla ilgili eserlerinde, özellikle üç meşhur Kilise Babası'nın etkisi görülmüştür; Büyük Athanasius, Nazianzuslu Gregorius ve Nyssalı Gregorius. Buna ek olarak ortaçağda Sözde Areopagite'nin mistik görüşleri de revaçtaydı. Bunun yanında Maximus'un yazmaları özellikle Bizans mistisizminin gelişmesi açısından önemlidir. Maximus üzerine çalışma yapan günümüz öğrencilerinden birisi şöyle yazmıştı: "Sözde Areopagite'nin şüpheci kuru mistisizmi ile tefekkür merkezli münzeviliğin halihazırdaki etik meselelerini birleştirmek suretiyle Maximus, daha sonra pek çok münze-

vinin çalışmalarında kendisini gösterecek olan Bizans mistisizminin canlı bir şeklini yarattı. Bu nedenle kelimenin tam anlamıyla onu Bizans mistisizminin yaratıcısı olarak kabul edebiliriz."[97] Maalesef Maximus, görüşlerini sistematik biçimde gösteren kayıtlar bırakmadı ve bu nedenle onun sayısız yazmaları içerisinde ayıklama yapmak gerekmektedir. Buna ek olarak Maximus geride çok sayıda ilginç mektup bırakmıştır.

Maximus'un eserlerinin etkisi ve önemi yalnızca Doğu'ya has kalmadı. Bu eserler Batıya da geçtiler ve IX. yüzyılın meşhur Batılı düşünürü olan Johannes Scotus Eriugena'nın yazılarına yansıdı. Johannes, özellikle Sözde Areopagite'nin eserleriyle ilgilenmişti ve Dionysius'un en muğlak düşüncelerini, "kutsal filozof, arif, hocaların en seçkini" gibi sıfatları atfettiği Maximus'un "mükemmel bir şekilde" yaptığı açıklamalar sayesinde anladığını ifade etmişti.[98] Maximus'un genç bir çağdaşı olan Sina Dağlı Anastasios, kendi polemik ve tefsir edebiyatı çalışmalarını geliştirdi. Bu eserler tarz itibariyle Maximus'un eserlerine benzemekle birlikte onunkilerden daha alt seviyede bir kabiliyetin ürünü olduklarını yansıtmaktaydılar.

Hagiografi alanındaysa, Arap muhasarası altında Kudüs'te yaşamış, Mısır'ın ulusal azizleri olan Cyrus ve Johannes'in mucizelerini ve onların din uğrunda ölümlerini geniş bir biçimde anlatmış olan Kudüs Patriği Sophronius'a işaret edilebilir. Bu eserde coğrafya ile âdet ve gelenekler tarihi üzerine pek çok bilgi mevcuttur. VII. yüzyılda yaşamış ve Kıbrıs'taki Neapolis piskoposu olan Leontius'un eserleri de hâlâ ilgi odağıdır. İçlerinde, VII. yüzyılda İskenderiye başpiskoposunun hayatı anlatılan *Merhametli Yuhanna'nın Hayatı*'nın da bulunduğu birkaç "*Hayatlar*" yazarının eserleri özellikle o dönemin sosyal ve ekonomik tarihi hakkında verdiği bilgiler hasebiyle değerlidir. Neapolis'li Leontius *Azizlerin Hayatları* eserini geniş halk topluluklarının okuması için yazmış olması yönüyle hagiografların genelinden ayrılır. Bu nedenle onun yazı diline halkın günlük konuşma dilinin güçlü etkisi yansımıştır.[99]

VII. yüzyıl, kilise ilahisi yazımı konusunda, Şam'ın yerlisi olup ömrünün büyük kısmını Arap boyunduruğu altına girmiş Suriye ve Filistin'de geçiren Giritli Andreas tarafından temsil edilir. Andreas daha sonra Girit başpiskoposu olarak tayin edildi. İlahi yazarı olarak meşhur olmasının başlıca sebebi, bugün bile halen Ortodoks kiliselerinde Paskalya per-

97 S. Epifanovich, *The Blessed Maximus Confessor and Byzantine Theology*, 137; Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 63, 141.

98 Bkz. A. Brilliantov, *The Influence of Eastern Theology upon Western as Evidenced by the Works of John the Scot Eriugena*, 50-52.

99 Bkz. H. Gelzer, *Leontios' von Neapolis Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien*, xli.

hizi esnasında iki kez okunan *Büyük Kanun* isimli eseridir. *Kanun*'un bazı bölümlerinde İlahi-yazarı Romanos'un etkileri görülür. Kanun Eski Ahit'te geçen başlıca olayları, Âdem'in Cennet'ten çıkartılmasıyla başlayarak anlatırken, İsa Mesih'in söz ve davranışlarını da tetkik eder.

Herakleios hanedanının karanlık ve yorucu dönemindeki edebiyat faaliyetlerine dair bu kısa tetkik göstermektedir ki bu dönemde vücut bulmuş kısıtlı sayıdaki Bizanslı yazarın çoğunluğu Doğudaki eyaletlerden çıkmıştır ve bu eyaletlerden bazıları çoktan Arapların boyunduruğu altına girmiş bulunmaktaydı.

Herakleios hanedanı dönemi dış olaylara baktığımızda bu döneme ait güzel sanatlar alanındaki şaheserlerin günümüze ulaşmaması şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte VII. yüzyıl ait olup günümüze ulaşmış abide eserler bize, Büyük Justinianos'un Altın Çağı'ndaki Bizans'ın güzel sanatlar dünyası için attığı temellerin sağlamlığını açıkça göstermektedir. Ayrıca, her ne kadar VI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Bizans sanatı imparatorluk sınırları içerisinde kendini çok az hissettirebilmişse de, VII. yüzyılda etkisini imparatorluk sınırlarının ötelerine ulaştırdığı çok belirgindir. Pek çok Ermeni kilisesi Bizans etkisi için muhteşem birer numune teşkil eder. Bunlar arasında 611 ila 628 arasında restore edilen Etschmiadzin Katedrali ve Ani Kalesi'ndeki kilise (622) de vardır. 687-90 yılları arasında Kudüs'te inşa edilen Ömer Camii tamamen Bizans işidir. Roma'daki Santa Maria Antica'nın bazı freskoları da VII. yüzyıla veya VIII. yüzyılın başlarına aittir.[100]

100 Bkz. Charles Diehl, *Manuel d'art byzantine*, I, 329-59.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKONOKLASTİK DÖNEM (717-867)

İSAURİA YA DA SURİYE HANEDANI

Yakın zamanlara kadar, yeni bir hanedanın kurucusu olan III. Leo (717-741) tarihi yazılarda İsaurialı olarak adlandırılmış, onun neslinden gelenlerden de genellikle İsauria hanedanı diye bahsedilmiştir. Bununla birlikte, XIX. yüzyılın bitiminde III. Leo'nun doğuştan İsaurialı olmayıp aksine Suriyeli olduğu iddiası ortaya atıldı.[1] Bu iddia günümüzde bazı araştırmacılar[2] tarafından kabul edilirken diğerleri[3] tarafından reddedilmektedir. Bu noktadaki karışıklığın izleri, Leo'nun kökeni hakkındaki ana kaynak olan kronik yazarı Theophanes'e kadar takip edilebilir. Theophanes: "İsaurialı Leo Germanicea'nın yerli halkındandı ve hakikatte de İsauria'dandı," şeklinde yazmıştı.[4] Papalık kütüphanecisi olan ve Theophanes'in eserini IX. yüzyılın ikinci yarısında Latinceye çeviren Anastasios, İsauria'dan bahsetmeyip aksine Leo'nun Germanicea halkından olduğunu ve doğuştan Suriyeli (*genere Syrus*) olduğunu iddia etti.[5] Genç İstvan'ın yazdığı *Hayat* eserinde de Leo "doğuştan bir Suriyeli" (ο συρογενης) olarak tanımlanmaktadır.[6] Germanicea, Suriye'nin kuzey sınırları boyunda, Kilikya'nın doğusunda konuşlanmıştı. Bir Arap kaynaksa ona hem Arapçayı hem de Romalıların dilini akıcı ve düzgün bir şekilde konuşabilen "Maraş'ın –yani Germanicea– Hıristiyan bir vatandaşı" diye atıfta bulunmuştu.[7] Theophanes'in Suriye'deki Germanicea ile İsauria

---

1 Bkz. K. Schenk, "Kaiser Leons III Walten im Innern," *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 206 ve sonrası.

2 Bkz. N. Iorga, "Les origines de l'iconoclasme," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 147.

3 J. A. Kulakovsky, *History of Byzantium*, III, 319.

4 *Chronographia*, ed. C. de Boor, 391.

5 *Chronographia tripertita*, ed. C. de Boor, 2151.

6 Ed. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, C, 1084.

7 Bkz. E. W. Brooks, "The Campaign of 716-18 from Arabic Sources," *Journal of Hellenic Studies*, XIX (1899), 21-22.

eyaletindeki Germanicopolis'i birbirine karıştırmasını gerektirecek bir sebep yoktur.[8] Leo'nun Suriyeli kökeni tamamen ihtimal dahilindedir.

III. Leo'nun oğlu V. Konstantin Kopronymos (741-75), Hazar hanının kızı İrene ile evlendi. İrene'den olan ve bundan dolayı genellikle "Hazar" diye çağrılan oğlu IV. Leo, 775-80 yılları arasında imparatorluk koltuğunda oturdu. IV. Leo Atina'dan Yunan bir kızla –ki onun da adı İrene'ydi– evlendi ve onun ölümü üzerine oğlu VI. Konstantin imparator ilan edildiğinde henüz küçük olduğu için, İrene 780-97 arasında imparatorluğun yöneticisi oldu. Kuvvetli ve hırslı biri olan İrene, oğlu reşit yaşa gelip imparatorluk tahtına oturmak istediğinde onunla taht mücadelesine girişti ve bu mücadeleden zaferle çıktı. Oğlunu tahttan indirip gözlerini kör ettirerek imparatorluğun tek hâkimi oldu. (797-802) İrene, Bizans İmparatorluğu'nda egemen güç olarak bir kadının imparatorluk tahtında oturup oturamayacağı, yani kadınların kelimenin tam manasıyla imparatorluğun gerçek hâkimi olup olamayacağı meselesini açıklar. İmparatorluğun kurulduğu zamanlardan beri imparator eşleri "Augusta" unvanını taşımaktaydılar. Çocuğu imparator ilan edildiğinde, eğer çocuğun imparatorluk koltuğuna oturmak için henüz küçükse imparatorun annesi imparatorluk yetkilerine haiz oluyordu, fakat bunu ancak çocuğu adına yapmaktaydı. V. yüzyılda Theodosios'un kız kardeşi Pulcheria, küçük kardeşi reşit yaşa gelene kadar onun naipliğini ifa etti. Büyük Justinianos'un eşi Theodora ise siyasi meseleler üzerinde büyük etkiye sahip olduğu istisnai bir konumdaydı. Fakat Theodora'nın bu siyasi nüfuzu tamamen kocasının iradesine bağlı iken diğer kadınlar oğulları veya erkek kardeşleri adına imparatorluğu yönettiler. Bizans tarihinde bir kadının tam otoriteyle devleti yönetmesinin ilk örneği İrene'dir. Kelimenin tam manasıyla kendi başına imparatorluğu yöneten bir otokrattı ve imparatorluğun seküler âdetleriyle çelişen yeni bir tarzı temsil etti. Resmi evrakın ve buyrukların, onu "imparatoriçe" yerine "sadık imparator (Basileios) İrene" diye isimlendirdiğini kaydetmek ilginçtir.[9] O dönemin düşünce yapısına göre ancak bir imparator, yani erkek, kanun koyucu olabilirdi. O nedenle İrene'in bir imparator olduğu hikâyesinin uydurulması elzemdi. Yüksek kademeli devlet memurlarından birisi olan Nikeforos tarafından başlatılan 802 devriminde İrene tahttan indirildi ve daha sonra sürgündeyken hayata gözlerini yumdu. Nikeforos imparatorluk tahtına çıktı ve İrene'in tahttan indirilmesiyle İsaurialı hanedanı son bulmuş oldu. 717-802 arasında Bizans İmparatorluğu, Anadolu'nun doğusundan veya Kuzey Suriye'den zuhur etmiş, V.

---

8 Bkz. Th. I. Uspensky, *History of the Byzantine Empire*, II, (I), 5.

9 Bkz. K. E. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 55. J. ve P. Zepos, *Jus graeco-romanum*, I, 45.

Konstantin'in evliliği vasıtasıyla Hazar kanını da damarlarında taşıyan bir hanedan tarafından yönetildi.

Araplar, Bulgarlar ve Slavlar Karşısındaki Tutum

III. Leo, Bizans tahtına çıktığında imparatorluk, tarihindeki en kritik dönemi yaşamaktaydı. İmparatorun Bizans aristokrasisinin temsilcileriyle tutuştuğu mücadelenin sebep olduğu imparatorluk içindeki anarşiye –ki özellikle II. Justinianos'un imparatorluk tahtından ilk indirilişinde gerçekten had safhada agresif bir yapı arz etmişti– ek olarak doğuda giderek başkente yaklaşmakta olan bir Arap tehdidi mevcuttu. Bu dönem, IV. Konstantin zamanındaki 670'li yıllara benzemekle birlikte birçok açıdan o dönemden daha kritik bir durum arz etmekteydi.

Arap birlikleri, III. Leo'dan önce tahta çıkan iki imparator zamanında bile ilerlemeye devam edip, karadan bütün Anadolu'yu baştan başa geçerek Batıya doğru ilerlediler ve Ege kıyıları yakınlarındaki Pergamon ve Sardes'i işgal ettiler. Arap birliklerinin başında ünlü general Mesleme bulunmaktaydı. Leo, 717 yılında Konstantinopolis'e gireli ancak birkaç ay olmuştu ki, Araplar Pergamon'dan kuzeye doğru harekete geçtiler Çanakkale Boğazı üzerindeki Abidos'a gelerek ve Avrupa sahillerini geçerek kendilerini Konstantinopolis surlarının önünde buldular. Kronik yazarı Theophanes'in anlatımına göre, aynı zamanda 1.800 parçalık çeşitli gemilerden müteşekkil Arap donanması Çanakkale Boğazından geçip Marmara denizine ulaştı ve başkenti denizden muhasara altına aldı. Konstantinopolis gerçek bir muhasara altındaydı. Leo askeri kabiliyetini ortaya koyarak başarılı bir şekilde başkenti muhasaraya karşı hazırlamıştı. Bir kez daha "Yunan ateşi" Arap donanması içerisinde ciddi kayıplara neden olurken baş gösteren açlık ve 717-18'deki sert kış şartları da Müslüman ordusunun mağlubiyetine katkıda bulundu. Hem III. Leo ile yaptıkları antlaşma gereğince hem de kendilerini savunmak amacıyla Bulgarlar da Trakya topraklarında Araplara karşı savaşmış ve Araplara ağır kayıplar verdirmişlerdi. Muhasaranın başlangıcından neredeyse bir yıl sonra Araplar başkentin muhasarasını sona erdirdiler ve böylece şehir III. Leo'nun dehası ve enerjisi sayesinde kurtulmuş oldu. Düşman gemilerine karşı Haliç'e gerilen zincire dair ilk bahis bu muhasara vesilesiyle yapılmış oldu.

Tarihçiler, Arapların Konstantinopolis'i işgal etmekteki bu başarısızlıklarına çok büyük önem atfetmişlerdir. III. Leo'nun başarılı direnişi sayesinde sadece Bizans İmparatorluğu'nun değil aynı zamanda Doğu Hıristiyan âleminin, ayrıca Batı Avrupa medeniyetinin kurtulduğunu haklı

olarak iddia etmişlerdir. İngiliz araştırmacı Bury 718 yılını "ekümenik (evrensel) bir tarih" olarak nitelemiştir. Yunan tarihçi Lampros ise bu olayı antik Yunanistan'da cereyan eden Pers Savaşlarıyla karşılaştırıp Leo'yu ortaçağ Helenizminin Miltiades'i diye isimlendirmişti. IV. Konstantin, Arapları Konstantinopolis önünde durdurmuşsa, III. Leo da kesinlikle onları geri püskürtmüştü. Bu "Tanrı tarafından korunan" şehre Araplar tarafından gerçekleştirilen son saldırıydı. Bu açıdan bakıldığında III. Leo'nun başarısı evrensel bir önem arz eder. Arapların Konstantinopolis üzerine seferi ve elbette Mesleme'nin şöhreti, daha sonraki Müslüman efsanelerinde hatırı sayılır izler bıraktı. Mesleme'nin ismi, rivayetlere göre onun Konstantinopolis'te yaptırdığı bir camiyle bağlantılandırılır.[10]

Bu yine de erken dönem halifelik tarihinin en parlak dönemlerden birisiydi. Bu dönem Bizans İmparatorluğu'nun anarşiye gömüldüğü bir sırada halifelik makamında oturan Halife I. Velid (705-15), yapı faaliyetleri hususunda imparatorlarla yarışabilecek düzeydeydi. Şam'da inşa edilip uzun yıllar İslam dünyasının en muhteşem yapısı olarak kalan cami Müslümanlar için, Hıristiyanların gözünde Ayasofya'nın haiz olduğu öneme sahipti. Muhammed'in Medine'deki kabri, Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi kadar ihtişamlıydı. Bu yapıların Muhammed ile olduğu kadar İsa Mesih ile ilgili efsanelerle de bağlantılı olması ilginçtir. İsa Mesih dünyaya döndüğünde, İslamiyete yapacağı ilk davet çağrısını Şam'daki caminin minarelerinden birinden yapacak ve Medine'deki Muhammed'in kabrinin yanındaki boş yere de bu ikinci gelişinden sonra öldüğünde İsa Mesih gömülecektir.[11]

Halifelik ile Bizans İmparatorluğu arasındaki mücadele giderek bir kutsal savaş hüviyetine bürünmeye başladı. Bu mücadelenin sonuçları ne Yunanlar ne de Araplar için memnuniyet vericiydi. Çünkü ne Yunanlar Kudüs'ü alabilmiş ne de Araplar Konstantinopolis'i ele geçirebilmişlerdi. V. Barthold bu konuda şöyle demişti: "Bu sonuçların ışığı altında Müslümanlar arasında olduğu gibi, Hıristiyanlar arasında da muzaffer devlet idealinin yerini tövbe fikri aldı ve her iki inanca mensup olanlar da dünya-

10 J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, II, 405; S. Lampros, Ἱστορία ʻΕλλάδς, III, 729. Bu muhasara ile ilgili en ayrıntılı, en son yapılan çalışma ve bu muhasara ile ilgili efsanevi anlatı için bkz. M. Canard, "Les expéditions des Arabes contre Konstantinopolis," *Journal Asiatique*, CCVIII (1926), 80-102. Konstantin Porfirogennetos ayrıca Konstantinopolis'daki caminin inşaatını Mesleme'ye atfeder. *De administrando imperio*, ed. J. J. Reiske ve I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 101-102; ed. Moravcsik-Jenkins (1949), 92. P. Kahle, "Zur Geschichte der mittelalterlichen Alexandria," *Der Islam*, XII (1922), 34. X. A. Nomiku, "Τὸ πρῶτοτξαμὶτῆς Κωσταντινουπόλεως," ‹Επετηρὶς ‹ Ἑταιρείας Βυζαυτιυῷυ Σπουδῶυ, I (1924), 199-201.

11 Bkz. Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 469-70.

nın sonunu beklemekteydiler. Görünüşe bakılırsa her iki inanç grubu da ancak dünyanın sonu geldiğinde devletlerinin hedeflerine ulaşabileceklerine inanıyorlardı. Latince olduğu gibi Yunanca da olan bir efsaneye göre: Hıristiyanlar kıyamet gününün arifesinde Hıristiyan hükümdarın (Frank kralı veya Bizans imparatoru) Kudüs'e gireceğini ve dünyevi hâkimiyetin sembolü olan tacını İsa Mesih'e takdim edeceğini umuyorlarken, Müslümanlar da Kıyamet Günü'nden önce Konstantinopolis'in düşeceğine inanıyorlardı.[12] Buna göre "pek sofu" olan ve halifelik makamına hicretin yüzüncü yılında çıkan II. Ömer'in (717-720) devletinin de Kıyamet Günü son buluyor olması tesadüf olamazdı; ki ondan önceki halife Süleyman zamanında Konstantinopolis muhasarası başarısız olmuştu.[13]

Kuşatmadan on dört yıl sonra 732 yılında Araplar bu kez İspanya üzerinden Batı Avrupa'ya doğru ilerlemeye başladılar, fakat Charles Martel tarafından Poitiers'te başarılı bir direniş neticesinde durduruldular. Martel, zayıf Frank kralının muktedir nazırıydı.[14]

718'daki yenilgiden sonra Araplar, III. Leo zamanında imparatorluğa karşı ciddi bir askeri harekâta kalkışmadılar. Bu durum özellikle Arapların kuzeydeki Hazarlar tarafından tehdit edildiği dönemde geçerliydi. III. Leo, oğlu ve vârisi olan Konstantin'i Hazar hanının kızıyla evlendirdi ve bu yeni akrabasını desteklemeye başladı. Böylelikle, III. Leo, Araplara karşı verdiği mücadelede yanında iki yeni müttefik bulmuş oldu: Bulgarlar ve daha sonra Hazarlar. Bununla birlikte Araplar sessiz kalmadılar ve Anadolu üzerine yaptıkları saldırılarını tekrarladılar ve sık sık daha batıya giderek İznik'e ulaşarak neredeyse Marmara kıyılarına dek geldiler. İmparatorluk döneminin sonunda III. Leo Arapları, bugünkü Afyon şehri yakınlarında yapılan savaşta mağlup etmeyi başardı. Bu mağlubiyet Arapları Anadolu'nun batı kısmını boşaltıp doğuya doğru çekilmek zorunda bıraktı. Afyon'da cereyan eden bu savaşla ilgili olarak Müslümanlar, Türklerin milli kahramanı Seyyit Battal Gazi'yi bu savaşla ilintilendirdiler. Battal Gazi İslamın bir müdafisiydi ve kabri olarak Eskişehir'in güneyindeki köylerden biri gösterilir. Bu kahramanı müşahhaslaştıran kişi İslam mücahidi olup Afyon Savaşı'nda şehit olan Abdullah el-Battal'dı.[15]

12 Bkz. H. Lammens, *Études sur le règne du calife Omaiyade Moawia I*, 444.

13 Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 470-71. A. A. Vasiliev, "Medieval Ideas of the End of the World: West and East," *Byzantion*, XVI, 2 (1944), 472-73.

14 Benim yazdığım *History of the Byzantine Empire* kitabının Rusçasında ve İngilizce ilk edisyonunda Poitiers Savaşının önemini küçümsemiştim: Rusça ed. (1917), 222; İngilizce 1. ed. (1928), I, 290. Bkz. örneğin, A. Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung* (2. ed., 1924), II, 298.

15 Bkz. J. Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umaijiden*, 444-45; Battal Gazi üzerine özel bir konu başlığı için bkz. *Encyclopédie de l'Islam*, I, 698.

Böylelikle Araplara karşı verilen mücadele meselesi III. Leo tarafından parlak bir şekilde çözüme kavuşturulmuştu.

VIII. yüzyılın ortalarında Emeviler hanedanı Abbasiler tarafından iktidardan indirildiğinde Arap halifeliğinde ciddi iç karışıklıkları meydana geldi. Abbasiler başkenti ve hükümet merkezini Şam'dan Dicle kıyısında, Bizans sınırından bir hayli uzakta bulunan Bağdat'a taşıdılar. Bu ise, III. Leo'nun halefi olan V. Konstantin'in imparatorluğunun sınırlarını, pek çok başarılı sefer neticesinde bütün Anadolu hattındaki sınırlarını daha doğuya taşımasını mümkün kıldı.

Fakat İrene zamanında, halife el-Mehdi'nin idaresi altındaki Araplar Anadolu içlerine doğru yeniden başarılı saldırı harekâtları düzenlemeye başladılar ve bunun sonucunda İmparatoriçe 782-83 senelerinde barış yapılmasını istemek zorunda kaldı. Üç yıllığına imzalanan antlaşma şartları imparatorluk için gerçekten onur kırıcıydı. Antlaşma gereği İrene Araplara her yıl, iki parça halinde yetmiş ila doksan bin dinar ödeme yapmayı kabul etti. Görünüşe bakılırsa aynı yıl patlak veren Slav isyanını bastırmak için Makedonya, Yunanistan ve Mora'ya gönderilen birlikler Doğu sınır bölgelerinden çağrılmış ve bu durum Bizans'ın Anadolu'daki pozisyonunu zayıflatmıştı. 798 yılında halife Harun Reşid'in idaresi altında Arap ordusunun gerçekleştirdiği başarılı operasyonlar neticesinde Bizans İmparatorluğu ile yeni bir barış antlaşması düzenlendi. Bu antlaşmaya göre imparatorluk, el-Mehdi zamanında verilen haracı vermeye devam edecekti.

İsauria hanedanına mensup imparatorlar ile Bulgarlar arasında oldukça faal ilişkiler mevcuttu. Yakın zamanlarda Aşağı Tuna bölgesinde kendilerine sağlam bir zemin oluşturmuş olan Bulgarlar, Bizans'ın, Asparuch'un bütün kazanımlarını yok etme teşebbüsleri karşısında kendi siyasi mevcudiyetlerini korumak zorunda kaldılar. VIII. yüzyıl Bulgar krallığının iç durumu çok zor bir durumdaydı. Bulgar yöneticiler arasında, en üst makam olan hanlık koltuğuna oturabilmek için yapılan mücadele pek çok kargaşaya sebep oldu. Bunun yanında bölgenin yeni sahipleri oldukları için fethettikleri yarımadadaki Slavlarla mücadele etmek zorunda kaldılar. VII. yüzyılın sonlarıyla VIII. yüzyılın başlarında başa geçen Bulgar hanları, en tehlikeli düşmanları olan Bizans İmparatorluğu'yla

---

Bkz. ayrıca, Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 470; D. B. Macdonald, "The Earlier History of the Arabian Nights," *Journal of the Royal Asiatic Society* (1924), 281; Canard, "Les expéditions des Arabes contre Konstantinopolis," *Journal Asiatique*, CCVIII (1926), 116-18. W. M. Ramsay, "The Attempts of the Arabs to Conquer Asia Minor (641-964 A. D.) and the Causes of Its Failure," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 2. Battal Gazi'nin hikâyesine daha sonra Digenis Akritis'le bağlantılı olarak tekrar döneceğiz.

olan ilişkileri idare etme hususunda büyük maharet gösterdiler. Bulgarlar II. Justinianos'un tekrar imparatorluk tahtına oturmasına yardım etmiş, ayrıca III. Leo'nun Arapları Konstantinopolis önlerinden söküp atmasında da aktif hizmette bulunmuşlardı. Bundan sonra otuz yıllık bir süre boyunca Bizanslı yazarlar Bulgarlar hakkında tek bir kelime dahi yazmadılar. III. Leo zamanında Bulgar krallığı, Bizans İmparatorluğu'yla arasındaki barışı korumakta başarılı oldu.

V. Konstantin zamanında Bizans İmparatorluğu ile Bulgarlar arasındaki ilişkiler tekrar gerginleşti. Doğu sınır bölgelerinden alınıp Trakya'ya yerleştirilen Suriyeliler ve Ermenilerin yardımıyla imparator Bulgar sınır hattında pek çok müstahkem mevki inşa ettirdi. Konstantin, Konstantinopolis'teki Bulgar elçisine saygısızlık yaptı. Bunun üzerine Bulgarlar askeri operasyonlara başladılar. Konstantin, Bulgarları yok etmek amacı doğrultusunda onlar üzerine hem karadan hem de denizden sekiz ila dokuz sefer düzenledi, fakat bu hedefine ulaşma konusunda başarısız oldu. Yine de bazı tarihçiler onu, Bulgarlara karşı yürüttüğü enerjik mücadele ve onlara karşı inşa ettirdiği istihkâm ve kaleler nedeniyle, ilk "Bulgar kasabı" (*Bulgaroktonus*) olarak isimlendirir.[16]

VIII. yüzyılın sonunda Bulgaristan hanedanı içerisindeki karışıklıklar sona erdi ve böylelikle Bulgarlar ile Slavlar arasındaki düşmanlık daha az konuşulur hale geldi. Kısacası, IX. yüzyılda kademeli olarak şekil bulan Bulgar krallığı Slavlaşıp, Bizans İmparatorluğu'na karşı belirli saldırı projeleri olan güçlü bir devlet haline geldi. Bu saldırgan siyaset, VIII. yüzyılın sonlarında, yani VI. Konstantin ve annesi İrene döneminde, Bizans İmparatorluğu askeri başarısızlıkları neticesinde Bulgarlara vergi vermek zorunda kaldığında daha belirgin bir hale geldi.

VIII. yüzyılda imparatorluk ile Bulgarlar arasındaki askeri çatışmalarda Bulgar kuvvetleri içerisinde, kendi krallıklarını kurmuş olan Slavlar da vardı. Balkan yarımadasının Slavlar tarafından işgali VIII. yüzyılda da devam etti. III. Leo zamanında Kutsal Topraklara hacı olmaya giden Batılı bir hacı adayı Mora yarımadasındaki Monembasia'yı ziyaret ettiğini ve bu şehrin Slav topraklarında (*in Slawinia terrae*) olduğunu yazmıştı.[17] VIII. yüzyılda Dyrrachium ve Atina'da Slavların mevcut olduğuna dair referanslar da mevcuttur.[18] Konstantin Porfirogennetos'un *Themeler Hakkında* isimli eserindeki (Bu çalışmanın önceki versiyonunda da alıntılanmış olan) şu çok bilinen mısralar da V. Konstantin zamanına atıfta bulunur: "Mora yarımadasının tamamı, veba salgını bütün dünyayı kapladığında

16 A. Lombard, *Études d'histoire byzantine: Constantine V, empereur des Romains*, 59.

17 Willibaldi, *Vita*; ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, XV, 93.

18 A. A. Vasiliev, "The Slavs in Greece," *Vizantiysky Vremennik*, V (1898), 416-17.

Slavlaşıp barbarlaşmıştı."[19] Burada bahsedilen veba salgını, 746-47'de İtalya'da başlayıp özellikle Yunanistan'ın güneyini ve Konstantinopolis'i etkileyen veba salgınıydı. Salgının ardından başkenti eski durumuna kavuşturmak için Konstantin, çeşitli eyaletlerden insanları başkente sevk etti. Halkın gözünde bile Mora yarımadası, VIII. yüzyılın ortaları gibi erken bir tarihte Slavlaşmıştı. Salgın hastalıklar nedeniyle halkı yok olmuş veya başkenti iyileştirme çalışmaları nedeniyle oraya sevk edilen toplulukların yerine, Yunanistan'da kurulmuş olan yeni yerleşim birimlerine doğru gerçekleşen insan akınının da bu dönem içinde gerçekleştiği vurgulanmalıdır. VIII. yüzyılın sonunda İmparatoriçe İrene Yunanistan, Selanik ve Mora yarımadasındaki "Slav kabileleri"ne karşı özel bir keşif birliği gönderdi.[20] Daha sonra bu Yunan Slavlar, İrene'ye karşı bir komploda aktif rol aldılar. Bu açıkça göstermektedir ki VIII. yüzyılda Balkan yarımadası ve Yunanistan'ın tamamındaki Slavlar sadece kesin ve sağlam bir şekilde kendilerine yer edinmekle kalmayıp aynı zamanda imparatorluğun siyasi hayatına da iştirak etmekteydiler. IX. yüzyıldan itibaren Bulgarlar ve Slavlar, Bizans İmparatorluğu için artık çok ciddi iki düşman haline geldiler.

İsauriya Hanedanı Hükümdarlarının İmparatorluk İçindeki Faaliyetleri

Yasama: III. Leo, dış düşmanlarına karşı imparatorluğunu koruyan kabiliyetli ve enerjik bir lider olmanın yanında bilge ve becerikli bir yasa koyucuydu. Büyük Justinianos zamanında, yani VI. yüzyılda bile, onun hazırlattığı ve Latince olan *Kanunname, Özet, Müessesat* derlemeleri eyaletlerin çoğunda ya çok az anlaşılmakta veya hiç anlaşılmamaktaydı. Çoğu bölgede, özellikle de Doğudaki bölgelerde eski yerel gelenekler, bu resmi kanunlara tercih edilmekteydi. Bu durum V. yüzyılın *Süryani Kanun Kitabı*'nın popülaritesiyle açıkça kanıtlanmıştı. Yunanca yayımlanmış olan noveller sadece en son yasal düzenlemeler hakkındaydı. VII. yüzyılda imparatorluk doğuda Suriye, Filistin ve Mısır'ı, güneyde Kuzey Afrika'yı ve kuzeyde de Balkan yarımadasının kuzey kısmını kademeli olarak kaybederken, Yunanca giderek daha "fazla kullanılan bir dil" haline geliyordu. Daha kapsamlı ve geniş bir kullanım için Büyük Justinianos zamanından beri değişen hayat şartlarını yansıtıp onun ihtiyaçlarını karşılayacak Yunanca bir kanun kitabı yazmak kaçınılmaz oldu.

19 *De Thematibus*, 53-54.
20 Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 456-57.

Böylesi bir kanunnamenin gerekliliğini net bir şekilde kavrayan III. Leo bu kanunnameyi derleme işini, üyelerini bizzat kendisinin seçtiği bir komisyona tevdi etti. Bu komisyonun çalışmaları neticesinde *Ecloga* adını taşıyan eser, "hikmet sahibi dindar imparatorlar Leo ve Konstantin" adına yayımlandı. Bu eserin yayımlandığı kesin tarih hakkında bazı belirsizlikler mevcuttur. Bazı Batılı araştırmacılar, eserin yayım tarihi olarak, III. Leo döneminin (739-40) sonlarını işaret ederken,[21] Rus Bizans uzmanı V. G. Vasilievsky yayım tarihini, Leo'nun hükümdarlık döneminin başlangıcına daha yakın olarak (726 civarı) işaret eder.[22] Son zamanlarda *Ecloga*'nın III. Leo ve V. Konstantin dönemine dayandırılıp dayandırılamayacağına dair kuşkular da vardır.[23] Günümüzdeyse bu mesele üzerinde kafa yoranların geneli *Ecloga*'nın yayım tarihi olarak 726 yılının mart ayını kabul etmektedirler.[24]

Anlamı "seçme" veya "özet" olan *Ecloga* başlığı, eserde kullanılan kaynakları göstermektedir. Başlığın devamı şöyledir: "Hikmet sahibi ve dindar imparatorlar Leo ve Konstantin tarafından, Büyük Justinianos'un *Müessesat, Özet, Kanunname* ve novellerinden derlenip insanlık namına düzeltilmiş olan kanunların özeti (εις τοφιλανθρωποτερον)" ya da bazı tercümelerde son kısım "geliştirmek amacıyla" şeklindeydi.[25] Giriş bölümü net bir şekilde daha önceki imparatorlar zamanında yayımlanan buyrukları içinde barındıran çeşitli kitapların ve bu kitapların anlamlarına vakıf olmanın, bazıları için zor bazıları içinse (yani "Tanrının himaye ettiği şehir"in dışında yaşayanlar) tamamen anlaşılmaz olduğu iddia edilmişti.[26] "Çeşitli kitaplardan" kastedilen, Justinianos'un kanun kitaplarının tercüme ve tefsirleriydi ve bu kitaplar asıl kullanımda Latince orijinallerinin yerlerini almışlardı. Çok az insan bu Yunanca tercümeleri ve tefsir-

21 K. E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts* (3. ed., 1892), 16. P. Collinet, "Byzantine Legislation from Justinian (565) to 1453," *Cambridge Medieval History*, IV, 708 (March 740). V. Grumel, "La Date de la promulgation de l'Ecloge de Leon III," *Échos d'Orient*, XXXIV (1935), 331 (March 741).

22 "Legislation of the Iconoclasts," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIX (1878), 279-80; ayrıca *Works of V. G. Vasilievsky*, IV, 163.

23 Bkz. C. N. Uspensky, *Outlines of the History of Byzantium*, I, 216-18.

24 D. Ginnis, "Das promulgationsjahr der Isaurischen Ecloge," Byzantinische Zeitschrift, XXIV (1924), 356-57. *A Manual of Roman Law, the Ecloga published by the Emperors Leo III nad Constantine V of Isauria at Constantinople A. D. 726*, ed. E. H. Freshfield, 2. C. A. Apulber, *L'Eclogue des Isauriens*, 83; Ecloga hakkında ayrıntılı tartışma için, 81-86. G. Ostrogorsky, "Die Chronologie des Theophanes im 7. Und 8. Jahrundert," *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, VII (1930), 6, n. Bkz. ayrıca, E. H. Freshfield, *Roman Law in the Later Roman Empire. The Isaurian Period.*

25 K. E. Zachariä von Lingenthal, ed., *Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum. Ecloga Leonis et Constantini. Zepos, Jus graecoromanum*, II, 11.

26 *Ecloga*, par. 11. Zepos, *Jus graecoromanum*, II, 13.

leri anlayabiliyordu. Bu kitapların çokluğu, varyasyonları ve birbirleriyle çelişen noktaları Bizans İmparatorluğu'nda medeni hukuk alanında ciddi karışıklıklar meydana getirdi. III. Leo, mevcut durumu görerek bu durumu düzeltmeyi kendisi için görev addetti. Eserin temel prensiplerinin anlatıldığı *Ecloga*'nın giriş bölümü adalet ve doğruluğa dair düşünce ve görüşlerle doludur. Bu prensipler esasınca yargıçlar "Bütün insani tutkulardan sıyrılmalı ve gerçek adaleti, sağlam bir mantık vasıtasıyla gerçek adaleti tesis etmeli; yoksulları hor görmemeli ya da suçu sabit güçlü adamları cezasız bırakmamalı. Hediye kabul etmekten sakınmalıydılar". Yargı alanında vazifeli bütün memurlar imparatorluk hazinesinden belirlenen bir maaş almalı ve böylece "Peygamberin 'Onlar doğruyu gümüş karşılığında sattılar.' (Amos, 2:6) kehanetini haklı çıkartıp emirlerini çiğneyenlere uğrayacak olan gazabından müstağni olmak için, karşılarına çıkabilecek hiç kimseden bir şey almayacaklardır."[27]

On sekiz başlık altında toplanan *Ecloga*'nın konuları genellikle medeni hukuk ve çok az da olsa ceza hukukuyla ilgilidir. Kitaptaki bu bölümler evlilik, nişan, çeyiz, vasiyet, vasisiz ölenlerin durumu, vasilik, kölelerin azat edilmesi veya hakları, şahitlik, alım, satım ve kira gibi konulardaki yükümlülükler vs. konularıyla ilgilidir. Sadece bir başlık altında küçük bir bölüm suçlular hakkındaki ceza hukukuna dairdir.

Ecloga birçok yönden Justinianos'un *Kanunname*'sinden ayrılır, hatta bazı durumlarda Justinianos'un yasama çalışmalarıyla paralellik arz eden örfi hukuk kararlarını ve yargı uygulamalarını kabul etmesi hasebiyle *Kanunname* ile de çelişir. *Kanunname* ile karşılaştırıldığında *Ecloga* birçok alanda kayda değer bir adımı temsil eder. Örneğin *Ecloga*'daki evlilik kanunları Hıristiyanlığın bu konuda daha üst seviyedeki anlayışının kanunlara dahil edilişini de içerir. Cezalar bölümünde el, dil, burun kesme veya gözüne mil çekme vasıtasıyla insan vücudunu sakatlamayı öngören usullerin bulunduğu bir hakikattir, fakat bu hakikat *Ecloga*'nın barbar bir kanun kitabı olduğunu düşünmemize izin vermez; çünkü bu cezalar idam cezasının yerini alması amacıyla konulmuştu. Bu bakımdan, İsauria hanedanına mensup imparatorların, hukuk alanındaki icraatlarının kendilerinden önce gelen imparatorlarınkinden "daha insani" olduklarını yönündeki iddiaları haklıydı. Bunun yanında *Ecloga* seçkinler ile halk, zengin ile fakir arasında ceza hususunda ayrım gözetmezken Justinianos kanunları, ayrım yapılması için herhangi gerçek bir temel yokken bile

27 *Ecloga*, par. 11, 13; Rusça terc. Vasilievsky, "Legislation of the Iconoclasts," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIX (18178), 283-85 ve *Works* of, IV, 168-69. Spulber, *L'Eclogue*, 5-9. Freshfield, *Roman Law*, 68-70. Her ikisi de İngilizce tercümesini vermektedir. Zepos, *Jus graecoromanum*, II, 14, 16-17.

sıkça aynı suçlar hakkında farklı cezalar öngörmekteydi. *Ecloga*, farklı adli uygulamaların tasdiki için İncil'e yapılan birçok atıfla da ayrılmaktadır. "Roma hukukunun doğası Hıristiyanlığın dini atmosferine dönüştürülmüş oldu."[28] VIII ve IX. yüzyıllar boyunca, Makedonya hanedanı tahta çıkıncaya (867) kadar *Ecloga*, Justinianos'un *Müessesat* kitabının yerini alarak, hukuk eğitimi için bir rehber kitap olarak hizmet etti ve birden çok olmak üzere revizyona tâbi tutuldu. Örneğin *Özel Ecloga* (*Ecloga privata*) ve *Genişletilmiş Özel Ecloga* (*Ecloga privata aucta*) gibi versiyonları da vardı.[29] Makedonyalı Basileios imparatorluk tahtına oturduktan sonra Justinianos'un kanun kitapları lehine değişiklikler vuku bulduğunda, İsauria hanedanı imparatorlarının yasama faaliyetlerini resmi olarak kutsal öğretilerle çelişip faydalı kanunları tahrip etmeleri nedeniyle saçma (kelimenin tam anlamıyla "aptalca lakırdılar") olduklarını ilan ettiler.[30] Yine de Makedonya hanedanı imparatorları bile kendi yasama faaliyetleri için bu şekilde hüküm giymiş kanun kitabından pek çok bölümü ödünç aldılar, hatta onların zamanında *Ecloga* yeniden revize edildi.

III. Leo ve V. Konstantin'in Ecloga'sının daha sonra Ortodoks Kilisesinin, özellikle de Rusya'da yargıyla ilgili derlemelerin bir bölümünü oluşturduğunu not etmek de ilginçtir. Rusça yayımlanan *Kormchaia Kniga*, yani *Kurallar Kitabı* ya da *İdare Kanunnamesi* "Hikmet sahibi dindar imparatorlar Çar Leo ve Konstantin'in bölümleri" başlığı altında verilmiştir.[31] *Ecloga*'nın antik Slav yasaları üzerindeki etkisine dair başka izler de mevcuttur.

Ecloga'ya İsauria hanedanı imparatorlarının sıkı bir hayranı olan Yunan Bizans araştırmacısı Paparrigopoulos'nun iddia ettiği gibi "oldukça cüretkâr bir yenilik" gözüyle bakılamaz. Onun iddia ettiği gibi: "Günümüzde, *Ecloga*'yı derleyenler tarafından ileri sürülen prensipler, en ileri milletlerin medeni kanunları tarafından kabul edilmesiyle, ancak günümüzde başarı elde edebilmiş olan düsturların başlangıcı için günümüzden bin yıl önce mücadele vermiş adamın dehasının hak ettiği saygıyı görmesinin zamanı nihayet geldi."[32] Bunlar ateşli bir Helen vatanseverin

28 Bury, *Constitution of the Later Roman Empire*, II, 414.

29 Bunların tarihleri tartışmalı, fakat muhtemelen Makedonyalı I. Basileios'un 867'de tahta çıkışından önceki bir zamana atfedilmelidir. Bkz. Zachariaä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, IV, 4. E. H. Freshfield, *A Revised Manual of Roman Law. Ecloga privata aucta*, 2. Spulber, *L'Eclogue*, 94-95. Fakat karşılaştırınız, Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts* (3. ed., 1892), 36 (Norman hâkimiyeti altında Güney İtalya'daki *Ecloga privata aucta* üzerine).

30 Zachariä von Lingenthal, *Collectio librorum*, 62. Zepos, *Jus graecoromanum*, II, 237.

31 Rusya'da X. yüzyılda Hıristiyanlığın kabulünden sonra bilinen apostolik kilisenin kuralları, ekümenik konsil kuralları ve Ortodoks Bizans imparatorlarının medeni hukuk kurallarının temelleri bu kitapta atıldı.

32 *Histoire de la civilisation hellénique*, 205, 209.

yorumları olmasına rağmen, dünya *Ecloga*'nın Yunan-Roma veya Bizans hukuk tarihinde açtığı yeni dönemin haiz olduğu önemi kavramalıdır. Bu dönem, Makedonya hanedanı başa geçip pek çok gerekli düzenlemeden sonra Justinianos kanunlarına eski konumunu tahsis edene kadar devam etti. III. Leo'nun *Ecloga*'sı her şeyden önce o dönemin günlük hayatın gereksinimlerini karşılamak amacıyla oluşturulmuştu.

İsaurialı hanedanı imparatorları, özellikle de III. Leo ile ilgili olarak araştırmacılar diğer üç yasama metnini tartışmaktadır: Taşra Kanunnamesi ya da Çiftçi Kanunu (νομος γεωργικος), Askeri Kanunname (νομος στρατιωτικος) ve Rodos Deniz Kanunu (νομος ροδιων ναυτικος). Bu üç metnin değişik versiyonları genellikle günümüze ulaşan pek çok el yazmasında *Ecloga* veya diğer yasa kitaplarından sonra, yazarlarının ismini veya ilk yayım tarihine dair bir emare olmaksızın ortaya çıkmaktadırlar. Bu nedenle bu çalışmaları herhangi bir döneme atfedebilmek, ancak bunların içeriklerinin ve dillerinin değerlendirilip benzer diğer belgelerle karşılaştırılmasına bağlıdır.

Bu üç çalışma içerisinde en büyük ilgiyi Taşra Kanunnamesi (νομος γεωργικος) çekmiştir. Bizans kanunları hakkında en büyük otorite olan Alman araştırmacı Zachariä von Lingenthal, bu konu hakkında fikrini değiştirmiştir: İlk başta bu eserin birinci elden bir çalışma olup VIII. veya IX. yüzyıla ait olduğunu düşündü. Onun düşüncesine göre bu eser kısmen Justinianos yasalarından ve kısmen yerel örfi uygulamalardan derlenmişti.[33] Daha sonraysa Taşra Kanunnamesi'nin imparatorlar III. Leo ve V. Konstantin'in yasama faaliyetlerinin ürünü olup *Ecloga* ile eşzamanlı veya *Ecloga*'nın zuhurundan sonra yayımlandığını düşünmeye meyletti.[34] Bu belgeyi ziraatle meşgul olanlar arasındaki adi suçlarla ilgili taşra polis düzenlemelerinin bir derlemesi olarak vasıflandıran Rus araştırmacılar V. G. Vasilievsky ve Th. I. Uspensky ile aynı kanaatte buluştu. Kanunname, başlıca kereste, tarla veya bahçe ürünlerinin çalınması, sınır ihlalleri, çobanların işledikleri kabahatler, hayvanlara verilen zararlar, büyükbaş hayvanların sebep oldukları zararlar gibi mevzular hakkındaydı. Bu belge üzerinde özel bir çalışma yapan Rus araştırmacı B. A. Pančenko Taşra Kanunnamesi'ni "Yasalar içerisinde karşılığı bulunmayan durumlarda çiftçilerin ihtiyacı açısından oldukça elzem ve köylüler arasında uygulanmakta olan örfi hukuka atfedilmiş bir ilave" olarak isimlendirdi.[35]

33 *Historiae Juris Graeco-Romani Delineatio*, 32.

34 Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des Grieschisch-römischen Rechts* (3. ed., 1892), 250. Bu görüş Vasilievsky tarafından da paylaşılmıştı, "Legislation of the Iconoclasts," *Journal*, CXCIX (1878), 97; *Works*, IV, 199.

35 *Peasant Property in the Byzantine Empire. The Rural Code and Monastic Documents*, 86.

Esere tarih atılmamıştır. Bazı araştırmacılar bu eseri III. Leo dönemine atfetmektedir; fakat meselenin çözüme kavuşturulmaktan hayli uzak olduğu da kabul edilmelidir. Pančenko'ya göre: "Böyle bir kanun kitabına VII. yüzyılda bile ihtiyaç duyulmuş olabilir; kanun kitabının doğası barbar ve saf biçimde tecrübelere dayalıdır. *Ecloga*'nın bir araya getirildiği dönemden daha çok, medeniyetin en büyük gerilemeyi yaşadığı zamanların ruhuna yakındır."[36] Taşra Kanunnamesi'nin VIII. yüzyılda yayımlandığı henüz ispatlanmamıştır ve muhtemeldir ki eserin yayım tarihi olarak daha erken bir dönem bulunacaktır. Vernadsky ve Ostrogovsky Taşra Kanunnamesi'nin II. Justinianos zamanında, yani VII. yüzyılın sonunda "hazırlandığı"nı iddia etmişlerdir.[37] Bu konu üzerinde son söz 1945 yılında Rus tarihçi E. Lipshitz tarafından söylendi. Daha önce ileri sürülen tüm görüşleri tekrar gözden geçirerek, Taşra Kanunnamesi'nin yayımlandığı dönem hususunda en muhtemel tarihin VIII. yüzyılın ikinci yarısı olduğunu kabul etmeye meyletti. Diğer bir deyişle Zachariä von Lingenthal ve Vasilievsky'e ait evvelki görüşü tasdik etmiş oldu.[38]

Taşra Kanunnamesi ayrıca geç dönem Roma İmparatorluğu'nda mevcut olan köle-köylü veya serflik hakkında herhangi bir referans içermemesinden dolayı araştırmacıların dikkatini çekti. Bununla birlikte Taşra Kanunnamesi, çiftçilerin şahsi mülkiyeti, müşterek toprak mülkiyeti, mecburi hizmetin kaldırılması ve serbest dolaşım hakkının uygulamaya konulması gibi değişik ve yeni olgulara dair emareler barındırmaktadır. Bu olguların varlığı araştırmacılar tarafından genellikle imparatorluk sathındaki geniş Slav yerleşim yerleriyle bağlantılandırılır. Slavlar muhtemelen bu yerleşim yerlerine kendi hayat biçimlerine ve en çok da komün hayatına özgü durumları da yanlarında getirmişlerdi. Pančenko'nun kitabında savunduğu Taşra Kanunnamesi'nin komün hayatına atıfta bulunmadığı iddiası haklı olarak modern literatürde reddedildi. Bununla birlikte Th. I. Uspensky Taşra Kanunnamesi'ne, bütün imparatorluk için genel bir önlem olmasından dolayı ehemmiyet atfettiğinde ve hür çiftçi sınıfı ile küçük mülkiyet sahibi sınıf açısından "Doğu'nun ekonomik gelişme tarihi açısından çıkış noktası olarak hizmet etmesi gerektiğini,"

36 *A.g.e.*, 30.

37 G. Vernadsky, "Sur les origines de la Loi agraire byzantine," *Byzantion*, II (1926), 173. G. Ostrogorsky, "Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungs-grundlagen des byzantinischen Reiches," *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaft Geschichte*, XXII (1929), 133. E. Stein'de bu tarihlendirmeyi kabul etmeye meyillidir, *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1930), 355. F. Dölger bu teoriyi reddeder, *Historische Zeitschrift*, CXLI (1929), 112-13.

38 E. Lipschitz, "The Byzantine Peasantry and Slavonic Colonization (Özellikle Taşra Kanunnamesi Bilgileri Üzerine)," *Vizantiysky Sbornik*, 1945, 104-105.

iddia ettiğinde bu kanunun önemini gözünde fazla büyütmüştü.[39] Bu görüş, serfliğin genel olarak VII. veya VIII. yüzyılda kaldırıldığı, ki gerçek durum böyle değildi, intibaını uyandırmış olabilir.[40] *Bizans İmparatorluğu Tarihi* isimli eserinde Diehl, *T*aşra Kanunnamesi'ni III. Leo ile oğlunun başarısı olarak görmüş ve daha da ileri giderek bu kanunnamenin "büyük arazilerdeki endişe verici gelişmeleri dizginlemek, küçük özgür arazilerin ortadan kalkışını engellemek ve çiftçiler için daha iyi yaşam koşulları sağlamayı" hedeflediğini iddia etmiştir.[41]

İngiliz araştırmacı W. Ashburner, Taşra Kanunnamesi'ni düzenleyip, tercümesini yapıp etraflıca incelemişse de Rusça bilmediğinden dolayı yapılan Rusça araştırmaların sonucuna aşina olamadı. Ashburner, Zachariä von Lingenthal'ın Çiftçi Kanunu'nun ikonoklastik dönemin yasama faaliyetlerinin bir parçası ve büyük oranda mevcut örfi kanunların derlemesi olduğu yönündeki fikrine katılma temayülü gösterdi. Fakat aynı zamanda Ashburner, Zachariä von Lingenthal'dan üç önemli noktada ayrıldı:

1. Kanunun kökeni;
2. Kanun kapsamındaki tarım sınıfının yasal pozisyonu;
3. Kanunda bahsi geçen iki icar şeklinin ekonomik karakteri.

Ayrıca Taşra Kanunnamesi'nin *Ecloga* ile olan ilişkisinin Zachariä von Lingenthal'ın sandığı kadar yakın olmadığını iddia etti ve Taşra Kanunnamesi'nde tasviri yapılan bir toplum yapısında çiftçilerin özgürce bir yerden diğer bir yere gidebileceğine inandı. Ashburner, bu kanunun "buyuruş tarzı" itibariyle tek kişinin kaleminden çıkmadığı, aksine yasama gücüne haiz bir otorite tarafından kaleme alındığı konusunda Alman araştırmacıyla aynı fikri paylaştı.[42]

Zachariä von Lingenthal'in otoritesiyle ağırlık kazanıp Bizans tarihi alanında söz sahibi seçkin Rus araştırmacılar tarafından desteklenen, Slavların Bizans İmparatorluğu'ndaki iç koşulların üzerindeki istisnai etkisine dair teori, tarih literatürünün de sağlam bir konumunu işgal etti. İmparatorluk genelindeki Slav yerleşimlerin genel anlatısına ek olarak, bu araştırmacılar, küçük özgür çiftçi ve komün kavramlarının Roma hu-

---

39 *Byzantine Empire*, I, 28. Bkz. ayrıca A. Vogt, *Basile 1*[er] empereur de Byzance (867-86) et la civilisation byzantine à la fin du IX siècle, 378.

40 Runciman ayrıca bu yenilikleri serfliği yasaklama gibi oldukça kesin bir siyasetle birleştirdiklerini iddia etti. Bkz. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*, 225.

41 *Histoire de l'Empire Byzantin*, 69; terc. G. B. Ives, 56. Bkz. Diehl'in VIII. yüzyılda Taşra Kanunnamesi'nin önemi üzerine kısa yorumu için, Charles Diehl ve G. Marçais, *Le Monde Oriental de 395* à *1018*, 256 ve n. 23.

42 "The Farmer'Law," *Journal of Hellenic Studies*, XXX (1910), 84; XXXII (1912), 68-83. Metin ed. C. Ferrini, *Byzantinische Zeitschrift*, VII (1898), 558-71; yeni baskısı için *Opera di Contardo Ferrini*, I, 375-95.

kukuna yabancı olduğu; bu nedenle Bizans yaşamına bazı yeni unsurların, ki bu vakada Slavlar, tarafından sokulmuş olması gerektiği gerçeğini teorileri için esas temel olarak kullandılar. V. N. Zlatarsky yakın zamanlarda, kendisinin III. Leo'ya atfettiği ve bunu da Leo'nun Bulgar politikasıyla açıkladığı Taşra Kanunnamesi üzerindeki Slav etkisi teorisini destekledi. Leo hâkimiyeti altındaki Slavların Bulgarlar tarafına geçmeye oldukça hevesli olduklarını ve onlarla bir Bulgar-Slav ittifakı oluşturduklarını görmüştü. Bu nedenle kanun kitabına, Slavlar için daha cazip şartlar sunmak için Slavların âdet ve göreneklerine uygun bölümler ekledi.[43] Fakat Theodosios ve Justinianos'un kanunnameleri ile Justinianos'un *novelleri*, yakın zamanlarda yayımlanan papiroloji ilminin verileri ve azizlerin hayatları üzerinde yapılacak ayrıntılı bir araştırma, belirgin bir şekilde ispat eder ki Roma İmparatorluğu bünyesinde özgür mülkiyet sahipliği ve ortak mülkiyet sahipliği kavramı çok erken tarihlerden beri mevcuttu. Bu nedenle Taşra Kanunnamesi hakkında genel bir yargıya varılamaz; bu sadece Bizans İmparatorluğu'nda özgür küçük köylü sınıfı ve özgür taşra komünü kavramlarının serflik kavramıyla birlikte yan yana mevcut olduğuna dair başka bir delil olarak hizmet edebilir. Slav etkisi teorisi ıskartaya çıkarılıp dikkatler henüz yeterince kullanılmamış hem yeni hem eski materyaller temel alınarak Roma İmparatorluğu'nun erken ve geç dönemlerindeki küçük özgür köylü sınıfı ve köy komünü meselesi üzerine yapılacak çalışmalara çevrilmelidir.[44]

Yakın zamanlarda, Taşra Kanunnamesi ile Bizans papirüsleri[45] arasında, deyimbilim ışığı altında, bu iki eserde mevcut sözcük yapılarının birbirine benzerlik derecelerini değerlendirerek bir karşılaştırma yapmaya yönelik birkaç ilginç teşebbüs meydana geldi, fakat bunlardan kesin çıkarımlar beklemek boşunadır. Böylesine bir benzerlik, Ashburner'in ifade ettiği üzere, delile ihtiyacı olmayan bir gerçeği ifşa eder: Aynı dönemin hukukçuları aynı söz dizimini kullanmıştır.[46]

Taşra Kanunnamesi Slav çalışmaları açısından büyük bir alakaya haizdir. Bu kanunnamenin bir Eski Rusça tercümesi, *Bütün Ortodoks Prens-*

---

43 V. N. Zlatarsky, *A History of the State of Bulgaria in the Middle Ages*, I, 197-200.

44 Avrupalı ve Amerikalı araştırmacılar için bilinmeyen Rusça iki kitap içerisinde bu mesele üzerine oldukça ilginç bölümler var. Bkz C. N. Uspensky, "The So-Called 'Rural Code'," *Outlines in the History of Byzantium*, 162-82; ve A. P. Rudakov, *Outlines in the Byzantine Culture Based on Data of Greek Hagiography*, 176-98. Bkz. ayrıca G. Vernadsky, "Notes on the Peasant Community in Byzantium," *Ucheniya Zapiski osnovanniya Russkoy Uchebnoy Kollegiey v Prage*, I, 2 (1924), 81-97. Vernadsky önceki esere aşina değildi. Bkz. ayrıca N. A. Konstantinescu, "Réforme sociale ou réforme fiscale?," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 95-96.

45 Vernadsky, "Sur les origines de la Loi agraire byzantine," *Byzantion*, II (1926), 178-79.

46 "The Farmer's Law," *Journal of Hellenic Studies*, XXXII (1912), 71.

lerin Tüm Meselelerini Düzenlemeleri Gereken Kanun Kitabı ismini taşıyıp hem içeriği hem de tarihsel önemi hasebiyle büyük önem taşıyan derlemenin bir bölümünü oluşturmaktadır. Meşhur Rus hukuk uzmanı A. S. Pavlov Taşra Kanunnamesi'nin bu Rusça versiyonunun edisyon kritiğini yaptı. Taşra Kanunnamesi ayrıca Sırpça yargı kitaplarında da bulunmaktadır.

Kanun kitaplarının el yazmalarında, Deniz Kanunu ve Askeri Kanunname isimli kanun kitapları, *Ecloga* veya diğer resmi belgelere sıkça eklenmiştir. Her iki kanun kitabında da tarih mevcut değildir. Fakat bazı tümdengelimler neticesinde, her ne kadar mesele nihai bir şekilde çözülmemişse de, araştırmacılar tarafından İsauria hanedanı dönemine ait olduğu sonucuna varılmıştır.

Deniz Kanunu (νομος ναυτικος, *leges navales*) veya bazen isimlendirildiği şekliyle *Rodos Deniz Kanunu*, ticari denizcilik faaliyetlerini düzenleyen bir kanundu. Bazı araştırmacılar, bu kanunun, Özet isimli kanun kitabının XIV. cildinin ikinci bölümünden alındığını tahmin etmektedirler. Çünkü bu bölüm, Yunanca kanun kitabı *Rodos Yük Atma Kanunu* (*lex Rhodia de jactu*) isimli eserden, nerdeyse birebir alıntılanmış bölümleri içerir. Bu bölüm gemi sahibi ile kargo sahibinin, gemiyi kurtarmak için kargonun denize atılması durumunda zararın nasıl paylaşılacağıyla ilgili bölümdür. Günümüzde Rodos Deniz Kanunu'nun *Özet*'e bağımlılığı ve Zachariä von Lingenthal tarafından Rodos Deniz Kanunu'nun *Ecloga* olan bağlantısı araştırmacılar tarafından kabul edilmemektedir.[47]

Kanunun günümüze gelmiş olan biçimi değişik dönemlere ve türlere ait malzemeden derlenmiştir. Bunların birçoğu yerel örfi uygulamalardan alınmış olmalıdır. Ashburner'e göre, görünüşe bakılırsa Deniz Kanunu'nun III. Bölümü'nün, *Basiliklerin* elli üçüncü kitabının bir parçası olması amaçlanmıştı[48] ve buradan *Deniz Kanunu*'nun ikinci bir edisyonu *basiliklerin* derlenmesini emreden kişiler tarafından yapılmadığı veya yaptırılmadığı sonucu çıkmaktadır. Bugün elimizde bulunan metinse aslında bu ikinci edisyonu temsil etmektedir.[49]

Tarz itibariyle Deniz Kanunu daha çok resmi bir hava taşırken, içerik yönünden Justinianos'un *Özet*'inden büyük ölçüde farklılık arz eder. Bunun sebebi görünüşe bakılırsa daha sonraki zamanların etkisini yansıtmasıdır. Örneğin, bu kanuna göre gemi sahibi, kiracı tüccar ve yolcuların, geminin ve kargonun güvenliği konusunda taşıdıkları sorumluluklar belirlenmiştir. Fırtınaya yakalanma veya korsan saldırısı karşısında hep-

---

47 Bkz. W. Ashburner, *The Rhodian Sea Law*, lxviii, lxxviii, cxiii.

48 Makedonya hanedanı döneminin bu kanunu hakkında, Bkz. 342-43.

49 *Rhodian Sea Law*, cxii, cxiii.

sinin zararı karşılaması beklenmektedir. Bu dağılım ve diğer bazı diğer kuralların bir nevi sigorta işlevi görmesi amaçlanmıştı. Bu ise Herakleios zamanından itibaren VII. yüzyılda deniz ticareti ve genel anlamda denizde seyahatin Arap ve Slav deniz korsanlarının yol açtığı büyük bir tehdit altında olduğu gerçeğinden zuhur etmişti. Korsanlık o derece sıradan bir olgu haline gelmişti ki gemi sahipleri ve tüccarlar ancak mevcut riski ortaklaşa üstlenerek ticari faaliyetlerini devam ettirebiliyorlardı.

Deniz Kanunu'nun oluşturulma tarihi yalnızca yaklaşık olarak belirlenebilir. Eser muhtemelen gayri resmi olarak MS 600 ila 800 yılları arasında bir araya getirildi. Her halükarda Deniz Kanunu, Taşra Kanunnamesi ve Askeri Kanun'u ortak bir kaynağa atfetmek için bir sebep yoktur.[50]

Makedonya hanedanı imparatorlarının *Justinianos Kanunları'*na dönüş yapmalarına rağmen Deniz Kanunu kullanımda kalma konusunda ayak diredi ve X., XI., XII. yüzyıl Bizans hukukçularından bazılarını etkilemeye devam etti. Deniz Kanunu'nun kullanımda kalması göstermektedir ki Bizans deniz ticareti henüz VII. ve VIII. yüzyıllardan sonra kendisini toplayamamıştı. Akdeniz'deki ticareti sonradan tekellerine alacak olan İtalyanlar'ın kendi deniz hukukları vardı. Bizans'ın deniz ticaretindeki düşüşünden sonra Denizcilik Kanunu hükmünü yitirdi ve böylece XIII. ve XIV. yüzyıllardaki yargıyı ilgilendiren dokümanlarda ona atıflarda bulunulmadı.[51]

Askeri Kanun (νομος στρατιωτικος, *leges militares*), Justinianos'un *Özet* ve *Kanunname* isimli kanun kitapları ile *Ecloga* ve daha sonraki tarihlerde kanuna eklenen birkaç diğer kaynak hakkındaki Yunanca tefsirin özetiydi. Bu eser, daha çok askerlik hizmeti ile ilgili isyan, itaatsizlik, firar, zina gibi suçlara verilecek cezaların liste halinde dökümünü ihtiva ediyordu. Eğer araştırmacıların bu eserin İsauria hanedanı[52] dönemine ait olduğu şeklindeki görüşleri doğruysa, bu III. Leo tarafından uygulamaya konulan askeri disiplinin sıkılığı hususunda mükemmel bir bulgu sağlayacaktır. Fakat maalesef elimizdeki kıt bilgiler bu kanunun bu döneme ait olduğu hakkındaki olumlu bir iddiayı desteklememekte. Aslında, Taşra Kanunnamesi, Deniz Kanunu ve Askeri Kanun hakkında bütün söylenenler, bu üç küçük kanunnameden hiçbirisinin kesin biçimde İsaurialı

50 *A.g.e.*, cxii, cxiv.

51 Deniz Kanunu hakkında çok sahih bir makale için bkz. H. Kreller, "Lex Rhodia. Untersuchungen zur Quellengeschichte des römischen Seerechtes," *Zeitschrift für das Gesamte Handelsrecht und Konkursrecht, XXV (1921), 257-367.*

52 Bkz. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechische-römischen Rechts* (3. ed., 1892), 16-17.; aynı yazar, "Wissenschaft und Recht für das Heer vom6. Bis zum Anfang des 10. Jahrhunderts," *Byzantinische Zeitschrift*, III (1894), 448-49.

imparatorların eseri gözüyle bakılamayacağı söylenerek özetlenmelidir.[53]

***Themeler*:** Başta Finlay olmak üzere, araştırmacıların çoğunluğu, VII. yüzyılda zuhur eden eyaletlerdeki theme sisteminin tamamlanması ve yeniden organizasyonu konusunda VIII. yüzyıla, bazen de özellikle III. Leo dönemine atıfta bulunurlar. Finlay şöyle yazmıştı; "Themeler, yeni bir coğrafi düzen içinde, Leo tarafından yeniden organize edildi ve bu sistem Bizans hükümeti var olduğu sürece mevcudiyetini korudu."[54] Gelzer bu bağlamda özellikle kesindi: "Leo hiç kuşkusuz sivil memurları uzaklaştırdı ve eyaletlerdeki sivil otoriteyi askeri temsilcilerin ellerine tevdi etti."[55] Th. I. Uspensky şöyle belirtmişti: "Ancak İsaurialı Leo zamanında eyaletlerdeki mülki idarenin aleyhine olarak, themelerin başındaki *startegus*'ların otoritesini artırmak için çok hızlı bir dönüş yapıldı."[56] Fakat halen, eyalet organizasyonu alanında Leo'nun başarıları hakkında herhangi bir bilginin olmadığı gerçeği ortada durmaktadır. Sadece, organizasyonlarına dair bazı referansları barındıran themeler listesi mevcuttur. Bu liste de IX. yüzyılın ilk yarısındaki Arap coğrafyacı İbn Hurdâzbih'e aittir.[57] Onun bu bilgisini, VII. yüzyıldaki themeler üzerine olan diğer bilgilerle karşılaştırılması üzerine araştırmacılar, İsauria hanedanı döneminde VIII. yüzyılda belli bazı değişikliklerin yaşandığına dair bazı yargılar elde ettiler. Öyle görünüyor ki Anadolu'da, VII. yüzyıldaki diğer üç themeye ek olarak, VIII. yüzyılda ve büyük ihtimalle III. Leo zamanında iki theme daha eklenmişti:

1. Trakya themesi: Anadolu'nun batı kısmındaydı ve geniş Anatolikler themesinin batı bölgelerinden teşkil edildi ve Avrupa'da bulunan garnizonlar burada konuşlandırıldıktan sonra bu ismi almıştı.

2. Bucellarianlar themesi: Geniş Opsician (Opsikion) themesinin batı kısmındaydı ve ismini bucellarianlardan, yani imparatorluk veya özel şahıslar tarafından tutulmuş yabancı askeri birliklerden almıştı. Konstantin Porfirogennetos, bucellarianların orduyu takip edip onu erzakla

53 Diehl ve Collinet, bu üç kanunun İsauria hanedanının eseri olduğu görüşündedir, *Cambridge Medieval History*, IV, 4-5, 708-10. Fakat giriş bölümünde (xiii) Bury, kendi kanaatin göre en azından ilk iki kanun göz önünde bulundurulduğunda Ashburner'in araştırmasının böylesi bir görüşün mesnetsiz olduğunu söylemiştir.

54 *History of the Byzantine Empire from DCXIV to MLVII* (2. ed., 1856), 13-14; ed. H. F. Tozer, II, 29.

55 *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, 75.

56 *Byzantine Empire*, I, 812; II, 55-56.

57 Fransızca tercümesi ile birlikte İbn Hurdâzbih'in Arapça metni için bkz. M. J. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VI, 77 ve sonrası. Bkz. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischenThemenverfassung*, 82 ve sonrası; E. W. Brooks, "Arabic Lists of Byzantine Themes," *Journal of Hellenic Studies*, XXI (1901), 67 ve sonrası. Bkz. ayrıca, X. yüzyılın sonunda Pers coğrafyasındaki Bizans themelerinin bir listesi için, *Hududü'l-Âlem. The Regions of the World. A. Persian Geography 372 A. H.-982.*, çev. V. Minorsky, 156-58, 421-22.

desteklediğinden bahsetmişti.[58] Böylelikle IX. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da beş tane theme vardı, ki bu döneme ilişkin kaynaklar bu themelerden "beş doğu themesi" (örneğin 803 yılı başlığı altında) şeklinde onlara atıfta bulunurlar.[59] Avrupa topraklarında ise görünüşe bakılırsa VIII. yüzyılın sonlarında sadece dört eyalet vardı: Trakya, Makedonya, Hellas ve Sicilya. Fakat IX. yüzyılın erken dönemlerinde Anadolu'da bulun theme sayısı meselesinin çözüldüğü kabul edilse bile, sivil mercilerin tamamen kaldırılması ve bu mercilerin gördükleri işlevin askeri valilere aktarılması meselesi halen belirsizliğini korur. Theme organizasyonunda III. Leo'nun belirleyici bir rol oynadığı ispat edilemez, bu sadece bir hipotezdir.[60]

İsauria hanedanı döneminde, theme sisteminin tamamlanıp genişletilmesi, sağlam bir biçimde, imparatorluğu tehdit eden iç ve dış tehlikelerle bağlantılıdır. Daha önceki themelerin muazzam genişlikteki topraklarını bölerek yeni themelerin oluşturulması siyasi mülahazalar tarafından dikte edilmişti. III. Leo bizzat kendi tecrübesinden, çok geniş bir bölgeyi, ileride isyan edip imparatorluk tahtına göz dikebilecek, tam yetkiye sahip bir askeri valinin eline bırakmanın ne kadar tehlikeli olduğunu biliyordu. Bunun yanında dış tehdit ve tehlikeler de merkezdeki askeri gücün güçlendirilmesini gerektiriyordu. Bu durum özellikle Araplar, Slavlar ve Bulgarlar tarafından tehdit edilen eyaletler için geçerliydi. Diğer taraftan, merkezi hükümete bağlılıkları gevşek, vassallık ilişkilerine benzeyen tam yetkili askeri valilerin teşkil ettiği iç tehdit de, onların yönetimi altında bulunan çok geniş arazilerin daraltılmasını mecburi kılmıştı.

Çeşitli projeleri için elzem olan imparatorluğun mali gelirini artırıp düzene koyma arzusuyla III. Leo, Sicilya ve Calabria'daki baş vergisini eski verginin üçte biri oranında artırdı. Bu tedbirin etkili bir şekilde yürütülebilmesi için bütün erkek çocukların doğumlarını içeren kayıtların tutulmasını emretti. İkonoklastlara düşman olan bir kronik yazarı bu yeni emri, Mısır firavununun Yahudilere reva gördüğü uygulamalarla karşılaştırmıştı.[61]

İmparatorluk döneminin bitimine yakın zamanlarda III. Leo sık sık meydan gelen şiddetli depremler neticesinde tahribata uğrayan Konstan-

58 *De Thematibus*, 28.

59 Theophanes Continuatus, *Historia*, Bonn ed., 6.

60 Bkz. Kulakovsky, *Byzantium*, III, 391-92. E. Stein, "Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate," *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 75-77. G. Ostrogorsky, "Uber die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier," *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-30), 397. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 105 and n. 4. Diehl ve Marçais, *Le Monde oriental*, 256.

61 Theophanes, *Chronographia*, ed., de Boor, 410. Bkz. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I, no. 300, 36. E. Stein, *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1930), 355.

tinopolis surlarının tamiri için bütün imparatorluk halkını kapsayan bir vergiyi uygulamaya koydu. Bu misyonun onun zamanında tamamlandığı ise Konstantinopolis'in iç surlarındaki kulelerin üzerinde III. Leo ile onun oğlu ve birlikte hüküm sürdükleri V. Konstantin'in isimlerinin yazılı olduğu pek çok kitabeden anlaşılmaktadır.[62]

Dini Mücadeleler ve İkonoklasizmin İlk Devresi

İkonoklastik hareketin[63] tarihi seyri iki döneme ayrılır. Birinci dönem, 726'da başlayıp 780'de VII. Ekümenik Konsili ile resmen son bulur. İkinci dönemse 813'te başlayıp 843'te "Ortodoksluğun restorasyonu" ile son bulur.

İkonoklastik dönemin çalışılması, kaynakların günümüzdeki durumu göz önünde bulundurulduğunda, büyük zorlukları bünyesinde içerir. İkonoklastların bütün çalışmaları, imparatorluk buyrukları, 753-54 ve 815 senelerindeki ikonoklastik konsilin kararları, ikona-kırıcıların teolojik ilmi eserleri vs hepsi tasvirseverler tarafından yok edilmiştir. İkonoklastik literatürden geriye kalan bazı eserlerse sadece bölümler halinde günümüze ulaşmıştır. Bu bölümlerde, tasvirseverlerin ikonoklastların iddialarını çürütmek amacıyla onlardan yaptıkları alıntılardan ibarettir. Bu sayede, 753-54 yılında toplanan ikonoklastik konsilin kararları VII. Ekümenik Konsili'nin kararları arasında muhafaza edilmiştir. Fakat muhtemelen bir önceki konsilin bütün kararları, ikincisinin karar metninde kullanılmamıştır. 815 yılında toplanan konsilin kararları ise Patrik Nicophorus'un eserlerinden birisi içinde bulunmuşken, ikonoklastik literatüre ait pek çok bölüm, bu harekete muhalif teolojik eserler ve polemik eserler arasında bulunur. Bu açıdan meşhur üç tane ilginç eser vardır: İlk iki ikonoklast imparatorla çağdaş olan ve bunun yanında meşhur bir teolog ve ilahi yazarı olan Şamlı Yuhanna'nın *Kutsal Tasvirleri Küçümseyenlere Karşı Tezler* isimli eseri bunlardandır. İkonoklastlar fikirlerini yaymak için bazen düzmece eserler yazma yoluna başvurmuşlardı. İkonoklazm hakkında elimizde mevcut olan kaynaklar bu nedenle bu harekete karşı mevcut husumet nedeniyle önyargıdan münezzeh değildir.

Araştırmacılar, ilk önce dikkatlerini, fasılalar halinde olmakla birlikte bir yüzyıldan fazla sürüp imparatorluk için ciddi sonuçlar doğuran bu tasvir karşıtı hareketin sebepleri üzerine yoğunlaştırdılar. Bazı araştırmacılar, ikonoklastik imparatorların politikalarının merkezinde dini sebeplerin olduğunu görmüşken, diğerleri sebeplerin daha ziyade politik bir çehreye sahip olduğuna inandılar. III. Leo'nun tasvirleri yok etmek

62 Bu çizimler için Bkz. A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople*, 98-99.

63 Yunancada ikonoklast ikon kırıcı anlamına gelmektedir.

suretiyle, tasvirleri kabul etmeyen Yahudiler ve Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında daha yakın ilişkiler kurulmasının önünde duran başlıca engellerden birisini kaldırmayı amaçladığı düşünülmüştü. Bu iki zümreyle kurulacak yakın bir dini yakınlaşmanın, bu iki zümrenin imparatorluğa tâbi olmalarını kolaylaştıracağı inancını taşıdığına inanılmaktadır. İkonolastik dönemle ilgili kapsamlı bir çalışma, *Ecloga* hakkındaki yanlı görüşleri daha önce arz edilmiş olan meşhur Yunan tarihçi Paparrigopoulos tarafından yürütülmüştü. Ona göre, bu döneme "ikonoklastik" dönem isminin verilmesi, bu dönemi tam manasıyla ifade etmediği için yanlıştır. Paparrigopoulos'a göre; tasvirleri suçlayan, kutsiyet atfedilen hatıra amaçlı eşyaları yasaklayan, manastırların sayılarını düşürüp bunun yanında temel Hıristiyan öğretilerine dokunmayan dini reformun paralelinde sosyal ve siyasi nedenler de mevcuttu. İkonoklastik imparatorların amacı halkın eğitimini din adamlarının elinden almaktı. Bu imparatorlar, şahsi istekleri veya hanedanın geçici hevesleri nedeniyle değil, aksine uzun süreli müzakereler neticesinde toplumun ve kamuoyunun taleplerinin görülmesinden dolayı bu yolu tercih etmişlerdi. Bu imparatorlar, toplumun en aydın kesimini oluşturan yüksek seviyedeki din adamları ile ordu tarafından desteklenmişti. İkonoklastik reformların en nihayetinde başarısız olmasının sebebi, halkın içinde eski inanca bağlı olan pek çok kimsenin mevcut olması ve bunların yeni reformlara aşırı derecede düşmanlık beslemelerine dayandırılmalıdır. Bu grup içerisinde çoğunlukla sıradan insanlar, kadınlar ve sayıları muazzam rakamlara ulaşan keşişler vardı. III. Leo görünüşe bakılırsa bu yeni ruh hali içerisinde bulunan halkı eğitme konusunda başarısız olmuştu.[64] Paparrigopoulos'un bu döneme dair görüşleri kısaca bu minval üzereydi. Fakat onun VIII. yüzyıl imparatorlarının reform faaliyetlerini kayda değer birer sosyal, siyasi ve dini devrim hareketi olarak görme konusunda hiç şüphesiz abartıya kaçmıştır. Bununla birlikte, Paparrigopoulos, ikonoklastik dönemin karmaşıklığı ve önemine işaret eden ve böylece diğerlerinin de bu konuya yakın bir ilgi göstermesine vesile olan ilk kişidir. Diğer bazıları ise imparatorların ikonoklastik politikalarının hem dini hem de siyasi mülahazalardan kaynaklanan sebepleri olduğuna ve siyasi mülahazaların bu politikalarda daha ağırlıklı rol oynadığına inanmışlardır. Hayatın her kademesine hâkim otokratik, tek lider olma arzusunu taşıyan III. Leo'nun tasvirlere ibadeti yasaklamak suretiyle halkı kilisenin güçlü etkisinden kurtarmayı ve böylece ruhban sınıf haricinde bulunanların desteğini sağlamada en güçlü

64 Paparrigopoulos, *Histoire de la civilisation héllenique*, 188-91. Buna benzer görüşler, yazarın daha önceki çalışması olan *History of the Greek People*, III, eserinde geliştirilmişti.

vasıtayı elinde bulundurmayı istediğini iddia ettiler. Leo'nun elde etmeyi planladığı nihai hedefi dini bakımdan bütünlük arz eden bir halk üzerinde sınırsız bir güce sahip olmaktı. İmparatorluğun dini hayatı ikonoklastik imparatorların politikaları ile düzenlenecekti. Onların "ıslah etmeye dair isteklerinin etrafını çepeçevre saran" bu politikaların amacı onların siyasi düşüncelerini gerçekleştirme de onlara yardım etmesiydi.[65] Son dönem araştırmacılar arasında (örneğin Fransız araştırmacı Lombard), ikonoklazmın amacının, aşırı tasvirseverlik şeklinde "paganizmin yeniden inşa edilmesi konusundaki ilerlemeyi" durdurmak ve "Hıristiyanlığın tekrar saf haline dönmesini" amaçlayan tamamen dini bir reform hareketi olarak görenler vardır. Lombard'a göre bu dini reform siyasi değişikliklerle birlikte gelişti, fakat bu hareketin kendine has bir geçmişi vardı.[66]

Fransız Bizans uzmanı Bréhier, ikonoklazmın başlıca iki mesele üzerinde odaklandığı konusuna dikkatleri çekti: 1. Tasvirseverliğin bizzat kendisini tartışılması meselesine ve 2. Dini sanatların meşruluğu meselesi, yani doğaüstü dünyanın tasvirinde, azizlerin, Meryem Ana'nın ve İsa Mesih'in temsilinde, sanatın onları tasvir etme aracı olarak kullanılıp kullanılamayacağı meselesi. Diğer bir deyişle Bréhier, ikonoklazmın Bizans sanatı üzerindeki etkisi meselesini gündeme taşıdı.[67]

Son olarak da C. N. Uspensky, dikkatleri ikonoklazm üzerinden hükümetin manastırların her geçen gün artan ve büyüyen toprak mülkiyetlerine karşı yürüttüğü politika üzerine çekti. Uspensky şöyle yazmıştı:

> Leo'nun yönetim alanındaki tedbirleri temel olarak ve esasen başından beri manastırların VIII. yüzyıla doğru imparatorluk sathındaki işgal ettikleri sıra dışı pozisyona karşıydı. En temel hedefleri bakımından ele alındığında, III. Leo'nun siyaseti, dini mülahazalar üzerine kurulu değildi. Bu politikaların hedef kitlesi olan manastır toplulukları ve manastırların feodalizmini savunanlar meseleyi teolojik alana taşımayı ve böylece imparatorun faaliyetlerinin dinsiz ve heretik olduğu kanaatini hasıl etmeyi, böylece toplumun imparatora olan güvenini sarsmanın ve böylece bu hareket hakkında kuşku uyandırmanın kendileri için avantajlı olduğunu gördüler. Hükümetin bu reform hareketindeki asıl amacı ustalıkla kapatılmış oldu ve bu örtü ancak çok büyük emekler neticesinde kaldırılabilirdi.[68]

65 K. Schwarzlose, *Der Bilderstreit, ein Kampf der Griechischen Kirche um ihre Eigenart und ihre Freiheit*, 42, 46, 48, 50.

66 *Constantine V*, 105, 124, 127, 128.

67 *La Querelle des images*, 3-4.

68 *Outlines in the History of Byzantium*, 213, 237. Bkz. Iorga, "Sur les origine de l'iconoclasme," Bulletin *de la section historique de l'Académie roumaine*, XII (1924), 147-48. G. Ostrogorsky C. Uspensky'nin teorisini şiddetle reddeder, *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-30), 399 ve n. 2.

Bu çok çeşitli görüşler ışığında, ikonoklastik hareketin oldukça karmaşık bir olgu olduğu aşikârdır ve maalesef bu döneme ait kaynakların günümüzdeki durumu meselenin açıklığa kavuşmasına engel olmaktadır.[69]

En başta, ikonoklastik imparatorların hepsi Doğu kökenlidir. III. Leo ve onun hanedanı İsaurialı veya Suriyelidir. IX. yüzyılda ikonklazmı tekrar ortaya çıkaran V. Leo bir Ermenidir, II. Mihail ve onun oğlu Theofilos ise Anadolu'nun merkezindeki Phrygia eyaletinde doğmuştur. Tasvirseverlerin her ikisi de kadındı: İrene ve Theodora. İrene Yunan soyundan gelmekteydi ve Theodora ise, Karadeniz'e sınırı olan ve başkentten pek de uzak olmayan, Anadolu'daki Paflagonya eyaletindendi. Bunlardan hiçbirisi yarımadanın merkezinde bulunan bir coğrafyadan gelmiyordu. İkonoklastik yöneticilerin geldikleri yerler arasındaki paralellik tesadüf ile açıklanamaz. Bunların Doğuda dünyaya gözlerini açmış olmaları gerçeği, hem onların hareket içerisinde ifa ettikleri rolü hem de bizzat hareketin kendisini net bir biçimde anlamamız hususunda yardımı dokunabilir.

VIII. ve IX. yüzyıllar içinde tasvirseviciliğe karşı bir muhalif hareket tamamen yeni ve umulmadık bir unsur değildi. Hıristiyan güzel sanatları içerisinde insan figürünün mozaiklerde, freskolarda, heykeltıraşlıkta ve kakmacılıkta kullanılıyor olması uzun zamandır insanların zihnini rahatsız etmekteydi. Çünkü pek çok sofu Hıristiyanın gözünde, bunlar terk edilmiş paganizmin uygulamalarına benzemekteydi. IV. yüzyıl başlarında Elvira (İspanya'da) Konsili "Kiliselerde hiçbir resim (*picturas*) ve kilise duvarlarında hürmet gösterilen veya ibadet edilen tasvir bulunmamalı (*ne quod colitur et adoratur in parietibus depingatur*)" diye karar vermişti.[70]

Hıristiyanlığın ilk önce devlet tarafından tanındığı ve daha sonra da devletin resmi dini olduğu IV. yüzyılda, kiliseler tasvirlerle süslenmeye başlamıştı. IV. ve V. yüzyıllarda tasvirsevicilik artmaya ve Hıristiyan Kilisesi içerisinde gelişmeye başladı. Bu uygulamayla ilgili kafa karışıklığı süreklilik arz etti. IV. yüzyıl kilise tarihçisi Caesarea'lı (Kayseriyye) Euse-

---

69 H. Leclercq tarafından ikonoklastik hareket hakkında yakın zamanlarda çalışmalar yapıldı, "Images," *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, VII, 180-302; ve Th. I. Uspensky, *Byzantine Empire*, II, 22-53, 89-109, 157-74. Bkz. E. J. Martin, *History of the Iconoclastic Controversy*; J. Marx, *Der Bilderstreit der byzantinischen Kaiser*; G. B. Ladner, "Origin and Significance of the Byzantine Iconoclastic Controversy" *Medieval Studies*, II (1940), 127-70. L. Bréhier, "Iconoclasme," *Histoire de l'Église*, ed. A. Fliche ve V. Martin, V, 431-70 (754'e kadar). Çok önemli; mükemmel bir bibliyografi.

70 J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, II, 11 (*Consilium Liberitanum*, par. XXXVI). Bu metnin değişik bir yorumu için bkz. Leclercq, *Dictionaire d'archéologie chrétienne*, VII, 215. Fakat metin açık. Elvira Konsili'nin bildirgesinin özgünlüğü hususu üzerine bkz. örneğin A. Harnack, *Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebis*, II. *Die Chronologie*, II, 450: "ihre Echtheit... bedarf keiner Beweisfuhrung." Konsilin tarihi, A. Piganiol, *L'Empereur Constantin le Grand*, 81-82.

bius, İsa Mesih ile onun havarileri Pavlus ve Petrus'a ait tasvirlere ibadet edilmesi hakkında "putperestlerin bir alışkanlığı" diye atıfta bulunmuştu.[71] Ayrıca IV. yüzyılda, Kıbrıslı Epiphanius, üzerinde İsa Mesih'in veya onun azizlerinden birisinin tasvirinin bulunduğu bir perdeyi (velum), "kiliseyi kirlettiği" için paramparça ettiğini bir mektubunda yazmıştı.[72]

V. yüzyılda Suriyeli bir piskopos, makamına atanmadan önce ikonaları lanetlemişti. VI. yüzyılda Antakya'da patlak veren ciddi bir ayaklanma daha sonra tasvirseviciliğe karşı bir tavra dönüşmüştü. Edessa'da (Urfa) ayaklanan askerler İsa Mesih'in mucizelerini gösteren resimleri taşa tutmuşlardı. VII. yüzyılda da tasvirleri hedef alan ve ikonaların tahrip edilmesine yönelik bazı olaylar vuku buldu. Batı Avrupa'da, VI. yüzyılın sonlarında Marsilya piskoposu bütün ikonaların kiliselerden çıkartılıp yok edilmelerini emretmişti. Büyük I. Gregorius mektubunda, insan eliyle vücut bulmuş hiçbir şeyin aşırı sevginin öznesi olamayacağına (nequid manufactum adorari posset) dair gösterdiği çabadan dolayı Marsilya piskoposunu överken, aynı zamanda onu resim ve tasvirleri tahrip etmesinden dolayı azarlamıştı. Çünkü piskopos böyle yaparak, tarihle ilgili eğitim imkânını ve okuma yazması olmayanları "en azından, okuyarak öğrenemeyecekleri şeyleri duvarlardaki resimlere bakarak öğrenme" fırsatından mahrum bırakmıştı.[73] Papa aynı piskoposa yazdığı bir başka mektubunda şöyle demişti: "İbadet edilebilecek şeyleri yasakladığın için hepimiz seni methediyoruz. Fakat onları tahrip etmenden dolayı seni kınıyoruz. Bir resme hayran olmak (*pictura adorare*) ayrı bir şeydir, resim yoluyla hürmete layık şeyleri öğrenmek ayrı şeydir."[74] Büyük Gregorius'un ve pek çok diğer kişinin gözünde bu tasvir ve resimler halkın eğitimi hususunda birer araçtılar.

Doğu eyaletlerindeki ikonoklastik eğilimler bir şekilde, inançları gereği tasvirlere ibadeti yasak olan ve zaman zaman bu tarz teşebbüslere

---

71 Historia ecclesiastica, VII, 18, 4.

72 G. Ostrogorsky'nin eserindeki metin, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 74; karş. Latince versiyon, a.g.e., 74, 86. P. Maas, "Die ikonoclastiche Episode in dem Briefe des Epiphanios an Johannes," *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-30), 282; ayrıca Migne, *Patrologia Graeca*, XLIII, 390. Özgünlüğüne karşı olarak, D. Serruys, *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, I (1904), 361-63; Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 83-88. Fakat H. Grégoire, *Byzantian* IV (1909), 769-70; F. Dölger, *Götingische gelehrte Anzeigen* (1929), 357-58 (Ostrogorsky'nin kitabının oldukça ilginç bir değerlendirmesi). Maas, *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-30), 279, 286; ve Stein, *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1928), 356.

73 *Epistolae*, IX, 105; ed. Migne, *Patrologia Latina*, LXXVII, 105; ed. L. M. Hartmann, *Mon. Germ. Hist., Epistolarum*, II, 195; İngilizce terc. *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ed. P. Schaff vd., 2. ser., XIII, 23.

74 *Epistolae*, XI, 13; ed. Migne, LXXVII, 1128; ed. Hartmann, VI, 10; *Nicene and Post-Nicene Fathers*, XIII, 54.

karşı şiddetle saldıran Yahudiler tarafından etkilenmişti. Buna benzer bir etki de VII. yüzyıl ikinci yarısından itibaren Müslümanlar tarafından kaynaklandı. Kuran'ın ayetlerinde "Suretler, iblisin melun işlerindendir," diye belirtilmiş ve tasvirlere hürmet gösterilmesi putperestlik olarak tanımlanmıştı. Tarihçiler sıkça Arap halife II. Yezid'in, Leo'nun buyruğu yayımlanmadan üç yıl önce, Hıristiyan tebaasına ait kiliselerdeki tasvirlerin tahrip edilmesini buyurduğunu iddia etmişlerdir. Bu rivayetin özgünlüğü konusu, kuşkuya çok yer vermeyecek şekilde bazen sorgulanmaktadır.[75] Her halükârda tasvir karşıtı harekete dair herhangi bütün çalışmalarda İslamın Doğudaki eyaletler üzerinde meydana getirdiği etki göz önünde bulundurulmalıdır. Her ne kadar bir kronik yazarı İmparator Leo'dan "Sarazen kafalı"[76] (σαρακηνοφρων) diye bahsetmiş olsa da gerçekte onun doğrudan İslam'dan etkilendiğine dair iddianın çok az temeli vardır. Son olarak da Anadolu'nun Ortadoğu kısmında yaşamış ve Doğunun pek tanınmış ortaçağ tarikatlarından olan Pavlusçular da tasvirseviciliğe güçlü bir şekilde muhaliftiler. Kısacası, III. Leo zamanında Bizans'ın Anadolu'daki eyaletlerinde ciddi bir ikonoklastik hareket ortaya çıkmıştı. Rus kilise tarihçilerinden birisi olan A. P. Lebedev şöyle yazmıştı: "Şurası kesinlikle iddia edilebilir ki, ikonoklastik dönem öncesinde (VIII. yüzyılda) ikonoklastların sayısı çoktu ve kilisenin onlardan korkmak için yeterince sebebi olduğu bir güçtüler."[77] İkonoklastik hareketin ana merkezlerinden birisi de Anadolu'nun merkezi eyaletlerinden olan Frigya'ydı.

Bu arada tasvirsevicilik bir hayli yayılıp kuvvet kazanmıştı. İsa Mesih'in, Meryem Ana'nın ve çeşitli azizlerin resimleri, Eski ve Yeni Ahit'ten çeşitli sahneler, Hıristiyan mabedlerinin süslenmesinde bolca kullanılmaktaydı. Bu dönemde çeşitli kiliseleri süslemek için kullanılan betimlemeler mozaik, fresko veya fildişi, ağaç ve bronz üzerine kakmalardı. Diğer bir deyişle, bunlar hem renkli resim hem de heykel formundaydı. Bununla birlikte renkli ve işlemeli el yazmalarında reprodüksiyon olarak yapılmış resimlerde mevcuttu. En büyük hürmet ise özellikle sözde "insan eliyle meydana gelmemiş" tasvirlere, ikonalara gösterilmekteydi. Mütedeyyin insanların nazarında bunların mucizevi güçleri mevcuttu. Resim ve tasvirler aile hayatı içerisinde de kendilerine yer buldular. Bazen ikonalar çocuklar için büyükbaba olarak seçilmekteydi. Üzerleri nakışlı aziz

75 Bkz. örneğin, C. Becker, *Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt: Islamstudien*, I, 446 (Yezid'in bildirisinin yayımlandığını iddia etmişti.)

76 Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 405. Iorga bu sıfatı "bir lakap takma ve kara çalma" olarak vasıflandırmıştı, *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, xı (1924), 143, n. 3.

77 *Ecumenical Councils of the Sixth, Seventh, and Eight Centuries* (3. ed., 1904), 142.

resimleri, Bizans aristokrasisinin merasim kıyafetlerini süslemekteydi. Senatörlerden birisinin üzerindeki toga, İsa Mesih'in bütün hayatının resmedildiği bir tasvirle süslüydü.

Tasvirseverler bazen bu tasvirlere hürmet işini çok ilerilere taşıyıp orada anlatılan kişi ve olaya hürmet göstermenin ötesinde o tasvirin bizzat kendisini ya da yapıldığı malzemeyi ön plana çıkartıyorlardı. Bu durum ise pek çok inanmışın gözünde büyük bir günahtı. Onların gözünde cansız varlıklara gösterilen hürmet bunların pagan pratikleri ile olan benzerliklerine delildi. N. P. Kondakov'a göre: "Başkentte aynı zamanda manastırların, manastır komünlerinin ve her türden böylesi oluşumların sayısı hızlı bir şekilde ve katlanarak artmış, VIII. yüzyılın sonlarında (muhtemelen daha doğrusu, VIII. yüzyıla doğru) inanılmaz bir orana ulaşmıştı."[78] I. D. Andreev'e göre ise, ikonoklastik dönemde Bizanslı keşişlerin sayısı hiç abartısız 100.000 kişi olarak tahmin edilebilir. Bu araştırmacı şöyle devam ediyor: "Çok geniş topraklar üzerine yayılmış, bugünkü (1907) 120 milyon nüfuslu Rusya'da sadece 40.000 keşiş ve rahibe olduğu göz önünde bulundurulursa, Bizans İmparatorluğu gibi görece küçük bir toplumda manastırların meydana getirdiği ağın ne kadar sık olması gerektiğini hayal etmek zor değildir."[79]

Din büyüklerine ait hatıra kabilinden eşyalar ile mucizevi güçlere sahip olduğuna inanılan objelere gösterilen ihtiram ve ibadet derecesine varan uygulamalar dönemin egemen düşüncesinin etkisi altında büyümüş olanlarda kafa karışıklığına sebep olurken, manastır hayatının ve manastırların sayısının hızla artması bir yandan da Bizans devletinin seküler menfaatleri ile çatışmaktaydı. Sağlıklı pek çok gencin manastır hayatını seçmiş olduğunu göz önünde bulundurursak, imparatorluk ordu, ziraat ve endüstri için gereken insan gücünde büyük kayıplar yaşamaktaydı. Manastır hayatı ve manastırlar sıkça devlete karşı yükümlülüklerden kurtulmak isteyenler için bir sığınak vazifesi görmekteydi. Bu yüzden keşişlerin pek çoğu daha yüksek bir ideale kendisini adamak amacıyla dünyadan el etek çekmiş insanlar değildi. VIII. yüzyıldaki kilise hayatının iki formu, dini ve seküler olarak birbirinden ayrılmalıdır.

Doğuda dünyaya gözlerini açmış ikonoklastik imparatorlar, Doğu eyaletlerinde egemen olan dini bakış açısına hayli aşinaydılar. Bu bakış açısıyla büyümüşler ve bu bakış açısıyla tanımlanmışlardı. Bizans imparatorluk tahtına çıkmaları üzerine dini konulardaki bakış açılarını da beraberlerinde başkente taşıdılar ve bunları kendi dini politikalarının te-

---

78 *Iconography of the Holy Virgin*, II, 3.

79 *Germanus and Tarasius, Patriarchs of Constantinople*, 79.

meli olarak kurdular. Bu imparatorlar, alışılagelen iddiaların aksine, ne dinsiz ve ne de rasyonalist kimselerdi. Bilakis bunlar dini açıdan samimi ve inançlı kimseler olup, dini asıl mecrasından çıkartıp onu başka yöne çeken yanlışlardan temizlemeyi arzu etmiş kimselerdi.[80] Onların bakış açısından tasvirsevicilik ve kutsal eşyalara hürmet gösterme paganizm kalıntılarıydı ve Hıristiyan inancını orijinal haline döndürebilmek için bu pagan kalıntılarının her ne pahasına olursa olsun yasaklanması gerekiyordu. III. Leo, Papa II. Gregorius'a gönderdiği mektupta "Ben imparator ve rahibim," diye yazmıştı.[81] Bu noktadan yola çıkan III. Leo, kendi dini bakış açısını tebaası için zorunlu kılmanın, kendisi için bir hak olduğunu düşündü. Bu yaklaşım tarzı yeni bir şey olarak algılanamaz. Bu Bizans imparatorlarının kabul görmüş Sezaropapistik bakış açısıydı. Ki bu bakış açısı özellikle, kendisini dünyevi meselelerde olduğu kadar uhrevi meselelerde de tek otorite olarak gören Büyük Justinianos zamanında daha bir egemen bakış açısıydı. III. Leo da bu Sezaropapizm idealinin bir temsilcisiydi.

Leo'nun imparatorluk döneminin ilk dokuz yılı, dış düşmanların def edilmesine ve imparatorluk tahtının güvene alınmasına hasredildi. Bu dönemde tasvirlere dair herhangi bir tedbir göze çarpmamaktadır. İmparatorun kiliseyle ilgili faaliyetleri konusunda ise imparatorun Yahudilerin ve Doğuda bir tarikat olan Montanistlerin vaftiz edilmesi hususundaki isteği belirtilmiştir.

İmparatorluğunun onuncu yılında, yani 726'da kronik yazarı Theophanes'e göre imparator: "Kutsal ve muhterem ikonaların tahrip edilmesinden bahsetmeye başladı."[82] Günümüz araştırmacılarının ekserisi tasvirseviciliğe karşı ilk buyruğun 725 veya 726 yılında yayımlandığını

---

80 Halife II. Ömer ile III. Leo arasında geçen ve Ermeni tarihçi Ghevond tarafından muhafaza edilmiş ve sahte olma ihtimali bulunan, doktrinel meseleler üzerine oldukça ilginç bir yazışma hakkında sağlam bir çalışma için bkz. A. Jeffery, "Ghevond's Text of the Correspondence between Umar II and Leo III," *Harvard Theological Review*, XXXVII (1944), 269-332.

81 Gregorii II, *Epistola*, XIII: *ad Leonem Isaurum imperatorem*; Migne, *Patrologia Latina*, LXXXIX, 521 (*imperator sum et sacerdos*). II. Gregorius'un III. Leo'ya ithafen yazdığı mektupların uydurma olduğu (Bkz. L. Guérard, "Les Lettres de Grégoire II à Léon L'Isaurien" *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, X [1890], 44-60) ya da uydurma olmadığı hususunda (Bkz. örneğin, H. Mann, *The Lives of the Popes* [2. ed., 1925], I, 498-502). Bu mevzu bizim amacımız açısından önemli değildir. Her halükârda mektup ister gerçek isterse uydurma olduğu iddia edilsin, bu iddiaların her birisi sağlam deliller üzerine inşa edilmiştir. Bkz. J. B. Bury'nin Gibbon'un edisyonunun beşinci cildinin 14. eki; Hefele-Leclercq, *Histories des conciles*, III (2), 659-64. Cabrol, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, VII (1); 248. II. Gregorius'un mektuplarının yeni bir edisyonu, E. Caspar, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, LII (1933), 29-89, özellikle 76. Son zamanlarda yapılan çalışmalar mektupların orijinal olduğunun kabul yönündedir.

82 *Chronographia*, ed. de Boor, 404.

düşünmektedir. Maalesef bu buyruk bilinmemektedir.[83] Buyruğun yayımlanmasından hemen sonra Leo, imparatorluk sarayının girişi olan *Chalke Kapısı*'nın üstünde duran İsa Mesih ikonasının kaldırılmasını emretti. Bu ikonanın kaldırılması, katılımcılarının çoğunluğunu kadınların oluşturduğu bir ayaklanmaya sebep oldu. İkonayı kaldırmakla görevlendirilen imparatorluk memuru öldürüldü, fakat bu cinayetin intikamı ikonanın savunucularını çok sert bir biçimde cezalandırılarak alındı. Bu kurbanlar tasvirseverlerin verdikleri ilk şehitlerdi.

Leo'nun tasvirseviciliğe karşı takındığı hasmane tutum ciddi bir muhalefet ile karşılaştı. Konstantinopolis Patriği Germanus ve Roma'daki Papa II. Gregorius, imparatorun politikasına sert bir şekilde karşı çıktılar. Yunanistan'da ve Ege adalarında, tasvirleri korumak amacıyla bir isyan patlak verdi. Her ne kadar bu isyan Leo'nun ordusu tarafından hızla bastırılmışsa da halk tarafından gösterilen bu sert mukabele, Leo'nun daha ileri seviyede önlemler almasını imkânsız hale getirdi.

Sonunda, 730 yılında imparator, nihayetinde kutsal tasvirlere karşı başka bir tebliğin yayımlanacağı bir çeşit konsilin toplanması çağrısında bulundu. Büyük olasılıkla bu konsil yeni bir tebliğ yayımlamadı, daha ziyade 725 ya da 726'da yayımlanan tebliği yeniledi.[84] Bu tebliği imzalamayı reddeden Germanus görevinden azledildi ve kendi mülkünde emekli hayatı geçirmeye zorlandı ve hayatının son yıllarını huzur içinde tamamladı. Patriklik koltuğuna ise tebliği kendi isteğiyle imzalayan Anastasios oturdu. Böylelikle tasvirlere karşı yayımlanan tebliğ, imparator adına olduğu kadar kilise adına da yayımlanmış oldu. Çünkü tebliğ patriğin imzası ile onaylanmıştı. Bu otorite Leo için çok önemliydi.

Bu tebliğin yayımlanmasından sonraki dönem, yani Leo'nun imparatorluğunun son on yılı hakkında kaynaklar tasvirlerin, ikonaların ve betimlemelerin tahribi konusunda suskunluğa bürünmektedirler. Görünüşe bakılırsa hiçbir kötü muamele yoktu. Her halükârda III. Leo zamanında tasvirlerin sistematik bir biçimde tahrip edilmiş olmaları muhakkaktı. En fazla, tasvirlerin tahribinin açık bir dille bahsedildiği birkaç istisnai olay vardı. Bir araştırmacıya göre: "III. Leo zamanı, tasvirlerin tahrip edilmesinden ve tasvirseverlerin takibata uğramasından daha ziyade onların başına gelecekler için bir *hazırlık evresi*'ydi."[85]

---

83 Son zamanlarda yapılan yayımlar için bkz. örneğin, Charles Diehl, "Leo III and the Isaurian Dynasty (717-802)," *Cambridge Medieval History*, IV, 9. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, VII (I), 240-41; Th. I. Uspensky, *Byzantine History*, II, 25 ve sonrası.

84 Bkz. Leclercq, "Konstantine," *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, III, 248 (729 yılındaki ikinci buyruğa atıfta bulunmaktadır).

85 Andreev, *Germanus and Tarasius*, 71.

VIII. yüzyıldaki tasvir kırma hareketinin tasvirlerin tahribiyle değil, aksine bu tasvirlerin inananların onlara ihtiram göstermesinin önüne geçmek için yükseğe asılması suretiyle başladığını ileri süren iddia bir tarafa bırakılmalıdır. Çünkü Bizans kiliselerindeki pek çok betimleme ve tasvir, fresko veya mozaik tarzında yapılmıştı ve bunların duvarlardan çıkartılması veya başka bir yere sevk edilmesi mümkün değildi.

Leo'nun tasvirlere karşı izlediği hasmane siyaset Şamlı Yuhanna'nın yazdığı meşhur üç adet *Kutsal Tasvirleri Küçümseyenlere Karşı Tezler* ismini taşıyan eserinde bazı yansımalar buldu. Yuhanna, ilk ikonoklastik imparator zamanında, Arap halifeliğinin sınırları içerisinde yaşamış biriydi. Bu eserlerden ikisi büyük ihtimalle, Leo zamanında kaleme alınmıştı. Üçüncü eserin tarihiyse herhangi bir kesinlik arz edecek şekilde tespit edilemedi.

Leo'nun tasvir kırıcı politikalarına karşı çıkmış olan Papa II. Gregorius'dan sonra papalık koltuğuna Papa III. Gregorius oturdu. III. Gregorius Roma'da bir konsil topladı ve ikonoklastları kiliseden tard etti. Bu adımı takip ederek Orta İtalya kendisini Bizans İmparatorluğu'ndan ayırarak tamamen Papalığın ve Batı Avrupalı devletlerin menfaatleri tarafından kontrol edilir hale geldi. İtalya'nın güneyi o dönemde halen Bizans hâkimiyeti altındaydı.

III. Leo'nun halefi olan V. Konstantin Kopronymos zamanındaki manzara, tamamen farklıydı. Babası III. Leo'nun tedrisatından geçmiş olan V. Konstantin, oldukça kararlı bir ikonoklastik politika izledi ve imparatorluğunun son yıllarında manastırları ve keşişleri hedef alan zulümlere başladı. Diğer hiçbir ikonoklastik imparator, tasvirseverlerin yazılarında "çok başlı ejderha, manastır yolunun celladı, bu Ahab ve Herod" şeklinde betimlemelerle, onun kadar karalamaya hedef olmadı. Bu nedenle V. Konstantin hakkında tarafsız bir kanaat oluşturmak çok zordur. Bir miktar abartıyla birlikte E. Stein, onu Doğu Roma tarihinin en cesur ve serbest fikirli düşünürü olarak isimlendirmişti.[86]

***754 Konsili ve Sonuçları*:** V. Konstantin tahta çıktığı zaman, Anadolu eyaletleri içinde hatırı sayılır bir ikonoklastik nüfus varken, imparatorluğun Avrupa'daki eyaletleri halen tasvirlere bağlıydı. Konstantin, imparatorluğunun ilk iki yılında, tasvirleri savunan bir isyan teşebbüsünde başı çeken kayınbiraderi Artabasdos'a karşı sürekli bir mücadele verdi. Artabasdos Konstantin'i başkentten ayrılmak zorunda bıraktı ve imparator olarak ilan edildi. Onun imparatorluğunun ilk yılında imparatorluk bün-

---

86 *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches*, 140.

yesinde tasvirlere eski konumları iade edildi. Bunun yanında Konstantin, Artabasdos'u imparatorluk tahtından indirip tekrar imparator oldu ve isyan hareketinin elebaşlarını sert bir şekilde cezalandırdı. Bununla birlikte, Artabasdos'un bu teşebbüsü Konstantin'e, tasvirseverlik düşüncesinin tekrar ve zorlukla karşılaşmadan ihdas edilebiliyor olduğunu gösterdi. Bu durum onu, kalabalıkların bilincinde ikonoklastik düşüncenin geçerliliğini güçlendirmek için daha kesin tedbirler almaya zorladı.

Bu amaç doğrultusunda Konstantin, ikonoklastik politikanın temellerini atacak, ona kutsiyet katacak ve böylece halkın gözünde imparatorun tedbirlerinin haklı olduğu kanaatini oluşturacak bir konsil toplamaya karar verdi. Bu konsil üç yüzden fazla piskoposun katılımıyla, Boğaziçi'nin Konstantinopolis'e bakan kıyıları üzerindeki Hieria Sarayı'nda, 754 yılında toplandı.[87] Bu konsilde hiçbir patrik yoktu, çünkü o tarihte Konstantinopolis patrikliği makamı münhaldi ve Antakya, Kudüs ve İskenderiye patrikleri de bu konsile iştirak etmeyi reddetmişti. Papalık temsilcileri de konsilde gözükmediler. Sonraki zamanlarda bu durum, konsilin aldığı kararların geçersiz olduğuna dair iddialar için sağlam bir temel teşkil etti. Oturumların başlamasından birkaç ay sonra konsil, o arada yeni patriği seçmek için yapılan seçimlerin yapıldığı Konstantinopolis'e taşındı.

Yedinci Ekümenik Konsili Tebliği içerisinde muhafaza edilmiş olan (muhtemelen parça parça ve kısmen değiştirilmiş olarak) 754 yılı konsilinin tebliğinde, şu iddialar sıralanarak tasvirsevicilik lanetlenmişti:

> Kutsal Metin ve Kilise Babaları tarafından desteklenen bizler, oy birliği ile Kutsal Teslis adına ilan ediyoruz ki; Hıristiyan kiliselerinde bulunan ve ressamların şeytani sanatıyla yapılmış, hangi malzemeden ve hangi renkten yapılmış olurlarsa olsunlar, bütün nesneleri reddediyor, kaldırıyor ve lanetliyoruz. Gelecekte her kim böylesi şeylere ihtiramda bulunmaya, onları kiliseler ya da evlerde kurmaya veya gizlice elinde bulundurmaya kalkışırsa bilsin ki; bu kişi piskopos, rahip ya da diyakoz ise görevinden azledilecek, eğer keşiş veya sıradan bir kişi ise aforoz edilip dünyevi kanunlar önünde Tanrı ve Kilise Babaları tarafından bize ulaştırılmış inancın ve devletin düşmanı olarak yargılanmaya müsait hale gelecektir.

Tasvirseverlik hakkındaki genel kanaatin ilanı olarak taşıdığı önemi yanında bu tebliğ ayrıca, tasvirseverlikten suçlu bulunan kimselerin imparatorluk kanunları karşısında yargılanacağını ve böylece tasvirseverleri dünyevi otoritenin sultası altına sokucağını ilan etmesi yönüyle de oldukça dikkate değerdir. Bu gerçek daha sonra Yedinci Ekümenik Konsili

87 Tarih hakkında, Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 14, n. 1. *Histoire de l'Église*, ed. Fliche ve Martin, V, 468. Günümüze kadar genellikle 753 yılı kabul edilmiştir.

tarafından, bazı imparatorların kilise ve keşişler karşısında takındıkları olağandışı sertliğin sebebine bir açıklama olarak kullanıldı. "Kutsal Tanrı'nın İsa'da vücut bulmuş Dünyasının imajını renkli malzemelerle temsil etmeye teşebbüs edenlerin" aforoz edileceği ilan edildi. Tebliğde ayrıca "Ve kendisinde olan erdemlerini temsil etmek yerine, azizleri değersiz renkli malzemelerle yapılmış uzun ömürlü formlarla temsil etmeye çabalarsa, bilsin ki bu çabası beyhude ve şeytanidir," ifadeleri yer aldı. Tebliğ şu ifadelerle son buluyordu: "Dindar yeni Konstantin'e nice yıllar! Dindar Ortodoks imparatoriçeye nice yıllar! Siz Kutsal Altıncı Ekümenik Konsili'nin öğretilerini ihdas ettiniz. Putperestliğin tamamını yok ettiniz!" Ayrıca "Ağaçlara tapan" Patrik Germenus ve "Müslümanlara meyleden, imparatorluğun düşmanı, dinsizliğin öğreticisi, Kutsal Metinleri saptıran" Mansur, yani Şamlı Yuhanna da aforoz edildi.[88]

Konsilin oy birliği ile yayımladığı tebliğin halk üzerinde çok derin bir etkisi oldu. Profesör Andreev "İkonoklastların hata yaptıkları konusunda muğlak bir kanaat nedeniyle kafası karışmış pek çok kimse sakinleşmişti. Daha önce iki taraf arasında gidip gelen pek çok kimse, konsil kararlarının ikna edici argümanları sayesinde şimdi kati bir şekilde ikonoklastik düşünceye sahiptiler," diye durumu açıklamıştı.[89] Halk kitlelerinin tasvirseverliği terk edeceklerine dair yemin etmeleri gerekmişti.

Konsilden sonra tasvirlere yönelik tahrip harekâtı acımasız bir seyir izlemeye başladı. Tasvirler kırılıp yakıldı, resimler indirilip pek çok hakarete maruz kaldı. Özellikle Meryem Ana kültlerinin tahribi şiddetliydi.[90] Pek çok tasvirsever ağır yaptırımlara uğrayıp işkencelere tâbi tutuldu, hapse atıldı ve mülklerini kaybetti. Birçoğu memleketlerinden çıkartılıp uzak eyaletlere sürgüne gönderildi. Ağaç, kuş, hayvan, av ve yarış sahneleri kiliselerdeki kutsal tasvirlerin yerini aldı. Genç İstvan kaleme aldığı *Hayat* isimli eserde, Konstantinopolis'teki Blachernae Sarayı'ndaki Meryem Ana Kilisesinin duvarlarının eski ihtişamını kaybedip yeni betimlemelerle bir "meyve bahçesine ve kuşhaneye" çevrildiğini aktarmıştı.[91] Bu tahrip esnasında renkli ikonalar (mozaik ve freskolar), heykeller ve pek çok güzel sanatlar alanındaki şaheser yok olup gitti. Resimle süslenmiş olduğu için tahrip edilen el yazması eserlerin sayısı da pek fazlaydı.

88 Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XIII, 323, 327, 346, 354, 355; Hefele, *History of the Councils of the Church*, V, 313-15. Bkz. 754 yılındaki Konsilin bildirgesi üzerinde, tasvirsevicilere karşı Konstantin'in faaliyetlerinin etkisi hakkında enteresan bir tartışma, Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 7-29.

89 *Germanus and Tarasius*, 96.

90 Bkz. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 29-40.

91 Migne, *Patrologia Graeca*, C, 1120. V.G. Vasilievsky, "The Life of Stephen the Younger," *Works*, II, 324.

Tasvirlerin tahribine ayrıca kutsal hatıraların tahribi de eşlik etti. İkonoklastik dönemden kalma, bu kutsal hatıralara gösterilen aşırı hürmete göndermede bulunan bir taşlamayı zaman günümüze kadar muhafaza etmiştir. Bu taşlamada yazar Prokopius'un on eli olduğundan, Teodor'un on beş ağzı olduğundan, Yorgi'nin dört kafası olduğundan vs bahsetmektedir.[92]

V. Konstantin, manastırlara karşı ileri derecede bir müsamahasızlık politikası izledi ve "putperestlere ve karanlığı seven"[93] keşişlere karşı bir Haçlı Seferi başlattı. İmparatorun manastır hayat biçimine karşı sürdürdüğü mücadele öyle yoğundu ki, bazı araştırmacılar, bu mücadelenin tasvirlere mi yoksa keşişlere mi karşı bir savaş mı olduğunu belirlemenin zor olmasından dolayı, bu dönemdeki reformlara daha doğru bir isim bulma meselesinin kısmen tartışmalı olduğu sonucuna vardılar. C. N. Uspensky mutlak surette "Tarihçiler ve teologlar, 'monomakya yerine 'ikonomakya' kavramını ortaya atarak dönemin gerçekliğini saptırdılar," diye iddia etmişti.[94] Keşişlerin maruz kaldığı yaptırımlar, o dönemde alınan pek çok sert tedbir içerisinde kendilerine yer buldular. Keşişler dini kimliklerini temsil etmeyen seküler elbiseler giymeye zorlandı. Bazıları ise kaba kuvvet kullanılarak veya tehdit edilerek evlenmeye zorlandılar. Bir keresinde keşişler, Hipodroma dolduruldular ve her biri bir kadının elini tutmuş olarak, izleyicilerin hakaretleri ve alayları arasında hipodromda yürümeye zorlanmışlardı. Kronik yazarı Theophanes, Anadolu'da bir valinin, bölgesindeki bütün keşiş ve rahipleri Efes'te toplayıp onlara "İmparatorun emrine uymak isteyenlere müsaade edelim ve hemen ona bir beyaz elbise giydirelim o da kendisine derhal bir eş seçsin; itaat etmeyenler kör edilecekler ve Kıbrıs'a gönderilecekler," dediğini aktarmıştı. Bunun üzerine V. Konstantin bu valiyi tebrik ederek "Sende, benim gönlümde yatan arzuların hepsini kendi gönlünde taşıyan bir adam gördüm," diye mektup yazmıştı.[95] Görünüşe bakılırsa o dönemde Kıbrıs, imparatorun dik kafalı keşişleri sürgüne yolladığı yerlerden birisiydi. Buradan beş keşişin kaçıp

92 Paparrigopoulos, *History of the Greek People*, ed. p. Karolides, III, 703-707. Bu hiciv XI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan şair Mytilene'li Christophoros'a aittir. Bkz. *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, ed. E. Kurtz, 76-80 (no. 114); Rusça terc. D. Shestakov, "The Three Poets of the Byzantine Renaissance," *Transactions of the University of Kazan*, LXXIII, 11-14.

93 Vasilievsky, "Life of Stephen," *Works*, II, 322.

94 *History of Byzantium*, I, 228.

95 Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 445, 446. Benzer bilgiler *Life of S. Romanus the Néomartyr* içerisinde aktarılmaktadır. P. Peeters, "S. Romain le Néomartyr († 1 mai 780) d'après un document géorgien," *Analecta Bollandiana*, XXX (1911), 413. 730'lar civarında Galatia'da doğan ve Doğu'ya gitmek için yola çıkan Aziz Romanos Arapların eline esir düştü ve 780'de Fırat kıyısında inancından ötürü öldürüldü.

halifenin topraklarına iltica ettikleri ve Bağdat'a götürüldükleri kaydedilmiştir.[96] Manastırlar keşişlerin ellerinden alınıp baraka ve depo haline dönüştürüldüler. Manastırlara ait mülklere devlet tarafından el konuldu. Halktan kimselerin keşiş olma bahanesiyle buralarda kendisi için sığınak gibi kullanılması yasaklandı. Bütün bu tedbirler, çok sayıda keşişin, imparatorun ikonoklastik yaptırımlarından etkilenmeyen bölgelere göç etmelerine neden oldu. Bazı araştırmacılara göre, Leo ve Konstantin zamanında tek başına İtalya toprakları 50.000 civarında bu tarz sığınmacıya ev sahipliği yaptı.[97] Bu olay, ortaçağ Güney İtalya'sının kaderi açısından büyük önem taşımaktaydı. Çünkü bu sayede Yunan milliyetçiliği ve Ortodoks Kilisesi burada egemenliğini idame ettirdi. Fakat görünüşe bakılırsa Güney İtalya bile ikonoklastik sıkıntılardan münezzeh değildi. En azından, IX. yüzyılda Decapolite San Gregorius'un, İtalya'nın güneyindeki Hydrus (şimdiki Otranto) piskoposunun eline düştüğüne dair çok ilginç bir bulgu mevcuttur.[98] Ayrıca çok sayıda keşiş Euxine'in (Karadeniz) kuzey sahillerine, Suriye kıyılarına ve Filistin'e göç etti. V. Konstantin'in aldığı bu sert tedbirler esnasında hayatını kaybeden Genç İstvan özellikle meşhurdur.

IV. Leo Hazar döneminde imparatorluğun içindeki atmosfer, imparatorun babası V. Konstantin zamanına göre daha sakindi. Her ne kadar IV. Leo da ikonoklazmın sıkı bir takipçisi ise de, bir zamanlar belli ölçüde nüfuz sahibi olan keşişlere karşı şiddetli bir düşmanlık beslemiyordu. Kısa süren imparatorluğu esnasında, fanatik bir ikonoklastik görüntü arz etmedi. Muhtemeldir ki belli ölçülerde genç karısı İrene'den etkilenmişti. İrene bir Atinalı olarak tasvirseverliğe olan bağlılığıyla bilinen ve imparatorluğun içindeki tasvirseverlerin umutla kendisine baktıkları birisiydi. Ostrogorsky şöyle açıklamıştı: "Leo'nun tasvirler konusundaki mücadelede takındığı ılımlı tavır, V. Konstantin'in taktikleri ile İmparatoriçe İrene zamanında tasvirseverliğin yeniden eski konumuna gelmesi arasındaki süreç için uygun bir tavırdı."[99] 780'de IV. Leo'nun ölümüyle ikonoklazmın birinci dönemi son bulmuş oldu. Çünkü oğlu VI. Konstantin, imparatorluğun başına geçemeyecek kadar küçük yaştaydı ve bu nedenle imparatorluğun yönetimi, tasvirseverliği eski konumuna getirmeye kararlı İrene'ye teslim edildi.

Tasvirseverliğe karşı apaçık meyline rağmen İrene, yönetiminin ilk üç yılında tasvirseverliği yeniden ihdas etmeye matuf bir tedbire baş-

96 *The Life of S. Romanus the Néomartyr*, 419.

97 Andreev, *Germanus and Tarasius*, 78.

98 Bkz. F. Divornik, *La vie de Saint Grégoire de Décapolite et les Slaves Macédoniens au IX. siècle*, 41-58.

99 *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 38.

vurmadı. Bu gecikmenin sebebi, imparatorluğun bütün kuvvetlerinin, imparatorluk tahtında hak iddiasında bulunanlara karşı iç mücadeleye ve Yunanistan'da yaşayan Slavlara karşı dış mücadeleye yönlendirilmiş olmasıydı. Dahası, tasvirseverliği tekrar ihdas ederken olaya büyük bir dikkatle yaklaşılmalıydı, çünkü ordunun büyük bir kısmı ikonoklazma meyilliydi ve Konstantin tarafından imparatorluk kanunu olduğu ilan edilen 754 yılında ikonoklastik konsilin yayımladığı tebliğ, Bizans İmparatorluğu'nda pek çok kimse üzerinde belli ölçüde etkisini korumaya devam etti. Büyük ihtimalle yüksek mevkilerdeki din adamları ikonoklastik konsilin kararlarını, ikna oldukları için değil, aksine cebren kabul etmişlerdi. Bundan dolayı, Profesör Andreev'e göre: "Bunlar ikonoklastik imparatorların reform hareketlerine çabucak uyum sağlayan, fakat aynı zamanda tam tersi istikâmetteki eğilimlere de gerçek anlamda bir muhalefette bulunmayacak olan bir unsurdular."[100]

İrene'nin yönetiminin dördüncü yılında Konstantinopolis patriklik makamı, tasvirseverliğe eski konumunu kazandırmak amacıyla bir ekümenik konsilin toplanması çağrısında bulunulmasının elzem olduğunu açıklayan Tarasius'a verildi. Papa I. Hadrian, konsile iştirak etmesi ve temsilcilerini göndermesi için davet edildi. Konsil 786 yılında Havariyyun Kilisesinde toplandı. Fakat başkentte bulunan ve tasvirseverliğe düşman olan birlikler, kiliseye yalın kılıç hücum ettiler ve meclisi dağılmaya zorladılar. Görünüşe bakılırsa ikonoklast grup bir kez daha galip gelmişti, fakat bu kısa bir süreli zaferdi. İrene çok mahirane bir biçimde asi birlikler yerine, onun ideallerine daha sadık yeni askerleri yerleştirdi.

Bir sonraki yıl, yani 787'de, konsil, Birinci Ekümenik Konsili'nin yapıldığı İznik'te toplandı. İmparator ve imparatoriçenin yokluğunda, konsilin yedi oturumu İznik'te gerçekleşti. Sekizinci ve son oturumsa Konstantinopolis'teki imparatorluk sarayında gerçekleştirildi. Bu konsile iştirak eden piskoposların sayısı üç yüzden fazlaydı. Bu, Doğu Kilisesinin tarihinde toplanan yedinci ve son ekümenik konsiliydi.

Bu konsilin tebliğiyle tasvirseverliğe eski konumu iade edildi. Kutsal tasvirlere hürmet gösterilmesi onaylandı ve konsilin kararlarına uymayanlar lanetlendi. Ayrıca "kutsal tasvirlerin put olduğunu, Hıristiyanların tasvirlere sanki onlar Tanrı imiş gibi müracaat ettiklerini ya da Katolik Kilisesinin putları onayladığını," iddia edenler içinde aforoz ilan edildi. Konsile katılan piskoposlar "Yeni bir Konstantin ve Yeni bir İrene" şeklinde tezahüratta bulundular.[101] Bütün kutsal emanetlerin, bir Ortodoks

100 *Germanus and Tarasius*, 98.

101 Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XIII, 739-40.

Kilisesinde bulunması gerektiği halde, bunlardan yoksun olan mabetlere tekrar konulması emredildi. Manastırların meskenler haline dönüştürülmesi özellikle kınandı ve ikonoklastlar tarafından dini hüviyetlerinden sıyrılan veya kapatılan manastırların tekrar eski hallerine kavuşturulması emredildi. Konsil ayrıca kilise görevlerinin para karşılığında satılması gibi hususları kınayarak din adamlarının etik seviyesini yükseltme meselesi üzerinde de yoğunlaştı. Erkeklerin ve kadınların birlikte kaldığı manastırların mevcudiyetine son verildi.

İznik Konsili'nin taşıdığı önem sadece tasvirseverliği eski konumuna getirmesinde yatmamaktadır. Bu konsil sayesinde tasvirseverler, muhalifleri ile olan daha önceki mücadelelerinde sahip olmadıkları bir organizasyon yapısına sahip oldular. Konsil, tasvirlerin lehinde olan bütün argümanları, tasvir karşıtı olanlarla sonraki zamanlarda vuku bulacak bir tartışmada kullanılmak üzere bir araya getirdi. Kısaca söylemek gerekirse, konsil tasvirseverleri, ikonoklastik hareketin ikinci evresinde rakipleriyle yapacakları gelecek mücadelelerde, onların elini kuvvetlendirecek bir silahla teçhiz etti.

VIII. yüzyıl imparatorlarının ikonoklastik faaliyetleri, bu dönemin tek önemli yönü değildi. Bu döneme dair bilgilerin çoğunluğu, galip taraf olan ve ikonoklastik dokümanları yok eden tasvirseverlerin daha sonradan, tek taraflı olarak aktardığı bilgilerden oluşmaktadır. Fakat günümüze kadar ulaşmış bazı tesadüfi ve dağınık bilgiler sayesinde, III. Leo ve V. Konstantin'in enerjilerinin çoğunu çok geniş arazileri kapsayan manastır mallarını sekülerleştirmek ve muazzam sayılara ulaşmış olan keşiş sayısını sınırlandırmaya harcadıkları sonucuna varılabilir. Çünkü devlet kontrolü dışında kalan ve neredeyse tamamen bağımsız bir şekilde faaliyet gösteren bu manastırlar imparatorluk için hayati öneme sahip olan güç kaynaklarını zayıflatmaktaydı.

Şarlman'ın Taç Giymesi ve Bu Olayın Bizans İmparatorluğu İçin Önemi

"Şarlman'ın taç giymesi sadece ortaçağın merkezinde bulunan bir olay değildi; tek başına ele alındığında, eğer vuku bulmasaydı dünya tarihinin bugünkünden farklı olacağını iddia edebileceğimiz çok az olaydan birisiydi."[102] Burada ise, bu olay Bizans İmparatorluğu'nu ilgilendirdiği için özellikle önemlidir.

102 J. Bryce, *The Holy Roman Empire*, 50.

Ortaçağ insanının kafasında Roma İmparatorluğu tekti ve daha önceki yüzyıllarda iki veya daha fazla imparatorun tek devleti yönettiği şeklinde algılanmaktaydı. Batı Roma İmparatorluğu'nun 476 yılında yıkıldığını söylemek yanlıştır. VI. yüzyılda Justinianos'un askeri politikasının ardında tek bir imparatorluk ideali yatmaktaydı ve bu ideal 800 yılında Roma'da Şarlman'ın meşhur taç giyme töreni gerçekleştiğinde hâlâ canlılığını muhafaza etmekteydi.

Teorik anlamda tek imparatorluk konsepti hâlâ ortaçağ ideolojisinde egemenliğini sürdürmekte ise de, gerçekte bu konsept hükmünü yitirmişti. VIII. yüzyılın geç dönemlerindeki Doğu veya Bizanslı Yunan-Slav dünyası, linguistik, etnik oluşum ve kültürel meseleler bakımdan birbirinden ayrı ve belirgin iki dünyadan müteşekkildi. Tek bir imparatorluk idealinin artık modası geçmişti ve bu modern tarihsel bakış açısından –ki her ne kadar ortaçağ içinde geçerli olmamakla birlikte– tarihi bir anakronizmdi.

İkonoklazm, kendi payına 800 yılında vuku bulan olayların hazırlık safhasına katkıda bulundu. Bizans imparatorlarının ikonoklastik tedbirlerine enerjik bir biçimde karşı çıkan ve ikonoklastları aforoz eden Papalık daha sonra, dostane ilişkiler kurup koruma elde etme amacıyla önce yükselmekte olan şehir devletlerinin saraylarına ve akabinde Karolenj hanedanı krallarına yönünü çevirdi. VIII. yüzyılın sonunda Frank tahtında, bu hanedanın en meşhur temsilcisi olan Şarlman (Charlemagne) oturmaktaydı. Sarayda hem eğitmen hem âlim sıfatıyla bulunan Alcuin, 799 yılı haziran ayında Şarlman'a hitaben o meşhur mektubu yazdı:

> Şimdiye kadar dünyada üç tane ulu kimse vardı. Bunlardan birincisi, Havarilerin başı olan yüce Petrus'un makamında oturup ona vekâleten dünyayı yöneten haşmetmeap Papalık makamı. Diğeri ikinci Roma'nın seküler sahibi ve imparatorluk makamında oturan kişi, ki bu imparatorluğun yöneticisinin yabancılar tarafından değil, aksine kendi vatandaşları[103] tarafından nasıl günahkârca tahtından edildiğine dair haberler her yere yayılmış durumda. Üçüncüsü ise efendimiz İsa Mesih'in iradesi neticesinde, Hıristiyanların yöneticisi olarak, diğerlerinden daha güçlü, dirayet yönünden daha meşhur, krallığının izzeti yönünden daha üstün olan, kraliyet saltanatının sahipliği kendisine bahşedilen siz. Siz, suçlulardan intikam alan, delalete düşenlere yol gösterensiniz, sıkıntıya düşenlerin tesellisisiniz. İyi insanları yüceltmek görevi size verilmiştir.[104]

Nihayetinde Frank kralının taç giymesi neticesini verecek olan Papalık ile Frank krallığının ortak menfaatleri meselesi tarih literatüründe çeşitli

103 Alcuin burada, imparator VI. Konstantin'in annesi İrene tarafından tahttan indirilip kör ettirilmesine işaret etmektedir.

104 *Mon. Germ. Hist., Epistolarum,* IV; *Epistolae Carolini Aevi,* II, 288 (no. 173).

şekillerde ele alınmıştır. Olayın kendisi çok iyi bilinmektedir. 800 yılı Noel Günü'nde Aziz Petrus Kilisesindeki dini törende Papa III. Leo, önünde dizleri üstüne çökmüş olan Şarlman'a tacını giydirdi. Kilisede hazır bulunan halk "Tanrı tarafından taçlandırılmış en dindar Augustus'a, Şarlman'a nice yıllar ve zaferler!" diye tezahüratta bulundular.

Şarlman'ın imparatorluk payesini kabulünün önemi hakkında, araştırmacılar tarafından değişik fikirler ileri sürüldü. Bazıları imparatorluk payesinin ona yeni haklar vermediği ve gerçekte eskiden olduğu gibi halen "Frankların ve Lombardların bir kralı, Romalı bir patrisyen" olarak kaldığına inandılar.[105] Yani Şarlman tacı almakla sadece yeni bir isim almış oldu. Diğerleri ise, 800 yılında Şarlman'ın taç giyme töreniyle, Doğu veya Bizans İmparatorluğu'ndan tamamen bağımsız yeni bir Batı imparatorluğunun vücut bulduğuna inandılar. 800 yılındaki olayları göz önünde bulundurduğumuzda, bu iki yoldan hangisi kullanılırsa kullanılsın, sonraki zamanların düşüncelerini bu analiz içine dahil edeceğimiz anlamına gelir. VIII. yüzyılın sonlarında, "unvandan ibaret" bir imparator veya ayrı bir Batı imparatorluğunun oluşumu meselesi yoktur ve olamazdı da. Şarlman'ın taç giymesi olayı o dönemin bakış açısıyla, yani olayın müdahilleri olan Şarlman ve III. Leo'nun gözünden bakılarak analiz edilmelidir.

Bu yöneticilerden hiçbirisi, Doğu İmparatorluğu'na muadil bir Batılı imparatorluk teşkil etmeyi planlamadı. Hiç şüphesiz, Şarlman, 800 yılında imparator payesini aldığında tek vücut Roma İmparatorluğu'nun tek hâkimi ve devam ettiricisi olacağına inanmıştı. Bu olay, Roma'nın Konstantinopolis'ten imparator seçimi hakkının iadesini talep ettiği anlamına geldi. O dönemin zihin yapısı iki imparatorluğun aynı anda mevcudiyetini algılayamazdı, özet olarak imparatorluk tek olmalıydı. "İmparatorluğun tek olmasına dair kanaat, tek Tanrı inancına dayanmaktaydı. Çünkü Tanrı'nın yeryüzündeki muvakkat temsilcisi olması hasebiyle ancak imparator kutsal otorite adına yeryüzünde hüküm sürebilirdi."[106] O dönemin şartları da imparatorluk otoritesine dair halk nezdindeki mevcut mutabakatı destekledi. O dönem için ihtimal dahilinde olabilecek tek görüş buydu.

Şarlman ve Bizans imparatoru arasındaki ilişkiler 800 yılından çok önceleri başlamıştı. 781 yılında, Yunanların Eruthro diye isimlendirdikleri Şarlman'ın kızı Rotrud ile Bizans imparatoru olup o esnada henüz on iki yaşındaki Konstantin'in evlenmesi kararlaştırılmıştı. Bu esnada

---

105 W. Sickel, "Die Kaiserwahl Karls der Grossen. Eine rechtsgeschichtliche Erörterung," *Mitteilungen des Institus für österreichische Geschichtsforschung*, XX (1899), 1-2, 3.

106 A. Gasquet, *L'Empire byzantin et la monarchie franque*, 284-85.

imparatorluğun asıl hâkimi, Konstantin'in annesi İrene'ydi.[107] O dönemin Batılı tarihçisi olan Diyakoz Pavlus şöyle yazmıştı: "Sizin dünyalar güzeli kızınızın, denizleri aşıp, krallığınızın gücünün Asya'ya ulaşması için imparatorluk asasını alacak olmasına çok sevindim."[108]

797 yılında İrene, yasal olarak imparatorluk tahtının sahibi olan oğlu Konstantin'i tahttan indirip imparatorluğun tek otokrat yöneticisi oldu. Bu durum, daha önce bir kadının imparatorluk yetkisini tam olarak kullanmadığı Roma İmparatorluğu geleneklerine çok zıt bir durumdu. Şarlman ve Papa Leo açısından imparatorluk makamı boştaydı ve Şarlman imparatorluk tacını giymesi suretiyle, bölünmemiş Roma İmparatorluğu'nun boşta olan tahtına oturmuş ve böylece Romulus Augustulus'un değil, ama IV. Leo, Herakleios, Justinianos, Theodosios ve Büyük Konstantin gibi Doğu kökenli imparatorların halefi olmuştu. Bu görüşü tasdik edip destekleyen çok ilginç bir teyit, Bizans imparatorlarının isimlerine göre kayıt altına alınan Batıdaki yıllıklarda 800 ve müteakip yıllar için Şarlman'ın ismi VI. Konstantin'in hemen arkasından gelir.

Şarlman'ın imparator payesine bakış açısı böyle ise Bizans İmparatorluğu'nun onun taç giymesi karşısındaki tutumu nasıldı? Bizans İmparatorluğu'nda dönemin yaygın kanaatine uygun olarak, taç giyme olayına bu yaygın kanaat dairesinde yaklaştı. İrene'in imparatorluk tahtı üzerindeki haklarını desteklemek suretiyle Bizans İmparatorluğu, 800 yılında vuku bulan bu olayı yasal idareciye karşı isyan hareketi olarak değerlendirdi ve haklı olarak, yeni imparator ilan edilmiş Şarlman'ın diğer isyancıları örnek alıp, İrene'yi tahttan indirip imparatorluk tahtını zorla ele geçirmek için Konstantinopolis üzerine yürümesinden korktu. Bizans İmparatorluğu'nun nezdinde bu olay, sadece Batı'daki bazı eyaletlerin imparatorluğun meşru idarecisine karşı bir isyan hareketiydi.[109]

Elbette Şarlman ne kadar riskli bir konumda olduğunun ve taç giymiş oluşunun onu imparatorluğun doğusunda hâkimiyet meselesini bir çözüme kavuşturmayacağının gayet iyi farkındaydı. Şarlman'ın taç giyme olayını "Basileios'un hâkimiyet haklarını ihlal hareketi" olarak değerlendiren

107 Dölger, *Regesten*, I, 41 (no. 339); kaynaklar ve literatür gösterilmektedir.

108 " Versus Pauli Diaconi, XII," *Poetae latini aevi carolini*, I, 50.

109 1893'te J. B. Bury, Şarlman ve İrene hakkında oldukça enteresan ve cüretkâr bir makale yayımladı. Bu makalede Bury, 800 yılındaki imparatorluk tacı giyme fikrinin bizzat İrene'den çıktığını iddia etmektedir. Bury, "Charles the Great and Irene," *Hermathena*, VIII (1893), 17-37. Bu makale araştırmacılar açısından neredeyse meçhul kalmıştır. Bury'nin kendisi bile kendi önerisini tamamen reddetmemekle birlikte, kendi eseri *History of the Eastern Roman Empire*, s. 317-21'de Şarlman ile Bizans Sarayı arasındaki müzakereleri ele alırken kendi makalesinden bahsetmemiştir. Bkz. N. Baynes, *A Bibliography of the Works of J. B. Bury*, 7-8, 136. Baynes, Bury'nin bu suskunluğuna işaret ederek şöyle demişti: "Birisinin 'bu teori doğru olmalıydı!' diye hissetmesi acınacak bir durumdur."

Alman tarihçi P. Schramm, Şarlman'ın Bizans imparatorlarına ait resmi unvan olan "Romalıların imparatoru"nu kullanmayıp onun yerine "Roma İmparatorluğu'nun hâkimi" unvanını kullandığına işaret etmiştir.[110] Şarlman İrene'den sonra, imparator olma hakkı Doğu'da tartışmasız bir biçimde kabul görecek bir kişinin seçileceğinin farkına vardı. Durumun karmaşıklığını da göz önünde bulunduran Şarlman, İrene'ye evlenme teklifinde bulunarak müzakereleri başlattı ve "böylece Doğu'daki ve Batı'daki eyaletleri birleştirmeyi," ümit etti.[111] Diğer bir ifadeyle, Şarlman şunu anlamıştı ki eğer taşımış olduğu paye Bizans İmparatorluğu tarafından tanınmaz ise bu paye pek bir anlam ifade etmeyecekti. İrene evlilik teklifini memnuniyetle kabul etti; fakat kısa bir süre sonra (802 yılında) tahttan indirilip sürgüne yollandı ve böylelikle bu plan asla hayata geçirilemedi.

İrene'nin tahttan düşüşünden sonra Bizans imparatorluk asası Nikeforos'un eline geçti ve muhtemelen Şarlman'ın imparatorluk payesinin tanınması üzerine yapılan müzakereler de Şarlman ile Nikeforos arasında devam ettirildi. Bu durum, 812 yılında Bizans imparatoru I. Mihail Rangabe'nin temsilcileri, Aix-la-Chapelle'de (Aachen) Şarlman'ı imparator olarak selamlayana kadar sürdü. Böylelikle 800 yılında vuku bulan imparatorluk seçimi nihayetinde meşruiyet kazanmıştı. Muhtemelen 812 yılından itibaren, Charlemagne'a karşı bir denge unsuru olması için Bizans resmi evrağında Bizans imparatorunu, Konstantinopolis'in meşru hâkimi ve Bizans imparatorlarının en yüksek otorite makamının sembolü olarak gösteren "Romalıların imparatoru" unvanı resmi evrak üzerinde görünmeye başladı.[112] 812 yılından itibaren teorik anlamda tek bir Roma İmparatorluğu mevcut olduğu gerçeğine rağmen, iki tane Roma imparatoru mevcuttu. Burry bu konuda şöyle demişti: "812 yılındaki anlaşma, teoride V. yüzyıldaki durumu yeniden canlandırmıştı. I. Mihail ile Şarlman, V. Leo ile Sofu Louis; Arcadius ile Honorius ve III. Valentinianus ile II. Theodosios'un yerini almışlardı. Roma imparatorluğu Ermenistan sınırlarından Atlantik kıyılarına kadar uzanmıştı."[113] İmparatorluğun oluştur-

---

110 *Kaiser, Rom und Renovatio*, I, 12-13.

111 Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 475. Diehl, bu müzakerelerin varlığını reddeder, *Cambridge Medieval History*, IV, 24. 880 yılında İrene elli yaşındaydı. Bkz. Bury, "Charles the Great and Irene," *Hermathena*, VIII (1893), 24; 794 yılında İrene kırk dört yaşındaydı. Ostrogorsky müzakereler hakkında tereddüt sahibidir: *Geschichte des byzantinischen Staates*, 128, n. 2.

112 Bkz. F. Dölger, "Bulgarisches Cartun und byzantinisches Kaisertum," *Actes du IV. Congrès international des études byzantines*, September, 1934. *Bulletin de l'Institut archéoloqiue Bulgare*, IX (1935), 61. G. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, 193.

113 *Eastern Roman Empire*, 325. Bkz. ayrıca, L. Halphen, *Les barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XI. siècle*, 243-50. "Romalıların imparatoru" payesi XIII. yüzyıla ait bir imparatorluk mührü üzerinde keşfedilmiştir. Buna referans göstererek Dölger "Ro-

duğu bu bütünlüğün sadece ismen ve teorik anlamda var olduğu aşikârdı. Her iki imparatorluk da belirgin bir biçimde farklı bir yol izlemekteydi. Dahası, birlik fikri Batı'da unutulmaya yüz tutmuştu.

Şarlman'ın Batı eyaletleri hususunda elde ettiği imparatorluk payesi uzun sürmedi. Şarlman'ın monarşisinin akabinde dağıldığı karmaşa döneminde bu unvan, uzun soluklu hükümdarlık dönemleri yapmayan yöneticilerin eline geçti. X. yüzyılın ilk yarısında tamamen gözlerden kayboldu ve ancak aynı yüzyılın ikinci yarısında, fakat bu sefer "Germen Halkının Kutsal Roma İmparatoru" gibi tarihsel yönü olmayan bir biçimde tekrar zuhur etti.

Ancak 800 yılından sonra bir Doğu Roma İmparatorluğu'nun mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür. J. B. Bury'nin yazmış olduğu *Bizans İmparatorluğu Tarihi (History of Byzantine Empire)* isimli eserinin ilk iki cildi, *Geç Dönem Roma İmparatorluğu Tarihi (A History of the Later Roman Empire)* ismini taşırken, 802'den başlayıp Makedonya hanedanının başlangıcına kadar olan dönemi kapsayan üçüncü cildine *Doğu Roma İmparatorluğu'nun Tarihi (A History of the Eastern Roman Empire)* ismi verilmiştir.

İsauria Hanedanının Faaliyetlerinin Özeti

Tarihçiler bu hanedana mensup ilk imparatorların yaptıkları hizmetlere, özellikle de haklı bir biçimde III. Leo'nun faaliyetlerine, çok büyük değer atfeder. Çünkü bir hayli sıkıntılı ve anarşinin hâkim olduğu bir dönemde imparatorluk tahtına çıkan Leo, seçkin bir general, kabiliyetli bir idareci ve kendi zamanının problemlerini çok iyi kavramış bilge bir kanun koyucu olduğunu ispat etmişti. Bu dönemdeki ikonoklast imparatorların takip ettikleri dini politika, diğer faaliyetlerinden tamamen farklı bir yerde durmaktadır. Tarihsel öneme haiz yazıların birçoğunda III. Leo oldukça yüceltilmiştir. Örneğin Yunanlar onu "Doğu İmparatorluğu'nun en büyük yöneticilerinden ve insanlığın velinimetlerinden birisi"[114] olarak, Germenler "en üsttekinden en alttakilere kadar radikal reformlar yapılmasını açıkça anlamış, imparatorluk tahtındaki en yüce insanlardan birisi"[115] ve "kılıç ve kan vasıtasıyla imparatorluğu tekrar eski haline getirmesi kade-

---

malıların imparatoru" payesinin ancak 812'den sonra resmi evrakta sıklıkla görüldüğünü, fakat bu tarihten önceki zamanlarda da nadiren de olsa kullanılmış olabileceğini ileri sürmüştü. Dölger, *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVII (1937), 579. Grégoire, *Byzantion*, XI (1936), 482. Bu mesele üzerinde genel bir değerlendirme için Bkz. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen States*, 137, n. 2.

114 Paparrigopoulos, *Ἱστορίατοῦἑλληνικοῦἔθνους*, III, 467.

115 K. Schenk, "Kaiser Leons III Walten im Innern," *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 289, 296.

rinde yazılı olan büyük bir askeri deha"[116] diye tanımlamışlardı. Bir İngiliz araştırmacı III. Leo'nun başarısını "Roma İmparatorluğu'nun yeniden doğuşu" olarak tanımlarken bir Fransız araştırmacı ise İsauria hanedanı imparatorlarının fiillerini "halkın entelektüel, materyal ve moral seviyesini yükseltmek için o zamana kadar yapılmış en büyük ve beğeniye layık teşebbüsler"[117] olarak tasvir edip "Şarlman tarafından yönetim alanında girişilen kapsamlı faaliyetlerle"[118] karşılaştırmıştı. Son zamanlarda Charles Diehl şöyle bir yorum yaptı: "İsaurialı imparatorların hükümetinden, sonsuza kadar dünyaya değer katacak olan hayata dair yeni ilkeler yayıldı."[119] Kilise tarihçileri hariç tutulmak üzere, Rus araştırmacılarının yaptıkları bazı kısmi değerlendirmeler dışında İsauria imparatorlarının genel tarihine dair ayrıntılı bir çalışma teşebbüsü henüz meydana gelmedi ve bu dönemin imparatorlarına yönelik büyük bir alaka da mevcut değildir. J. K. Kulakovsky'nin eserinin üç cildi sadece ikonoklast imparatorlar dönemindeki olayları kapsamaktadır. Bu dönemi kapsayan S. P. Shestakov'un *Bizans Tarihi Üzerine Dersler* isimli eserinin ilk cildi herhangi bir değerlendirme barındırmamaktadır. Manastır ve manastır hayatı karşıtı hareketle ilgili yapılan çok yeni ve ilginç bir değerlendirme C. N. Uspensky'nin *Anahatlar* isimli eserinde mevcuttur. Son olarak Th. I. Uspensky şöyle belirtmişti: "İsaurialı Leo, inanç ve Tanrıya ibadet gibi nazik konuların hükümet tarafından, halkın dini duygularını yaralayan askeri ve inzibati makamlara bırakarak onların meseleyi hoyrat bir şekilde ele almasından ve böylece lokal bir meseleyi devlet nezdinde önem arz eden bir mesele haline getirilmesinden sorumludur."[120]

İlk iki ikonoklast imparatorun, sahip oldukları alışılmadık enerji ve bazı idari mevzularda kendisini gösteren dehalarıyla takdir edilip, III. Leo'nun hiç kuşkusuz imparatorluğu kurtardığı fikri kabul edilmekle birlikte, eldeki tarihi malzeme temel alınırsa, İsauria hanedanına karşı aşırı bir övgüden uzak durulmalıdır. Çünkü takip ettikleri politikalar ne kadar samimi mülahazalarla olursa olsun, bu politikalar neticesinde imparatorluğu bir yüzyıl müddetince meşgul edecek olan çok ciddi bir karmaşayı imparatorluk dahiline sokmuş oldular. İkonoklastik hareket ilk kez ortaya çıktığı VIII. yüzyılın ilk yarısında bile, İtalya'yı imparatorluktan uzaklaştırmış ve Papa ile ilişkilerin gerginleşmesine vesile olmuştu. Papa bunun üzerine ikonoklastları aforoz edip yardım ve himaye için yüzünü Batı'ya dönmüştü. Frank idarecilerle kurulan bu yeni dostluk, ortaçağ tarihinde

116 H. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 960
117 Bury, *Later Roman Empire*, II, 410.
118 Lombard, *Constantine V*, 169.
119 *Cambridge Medieval History*, IV, 26.
120 *Byzantine Empire*, II, 22.

oldukça önemli ve yeni bir dönemin açılmasına sebep oldu. Aynı zamanda kiliseler arasında gelecekte meydana gelecek olan çatlağın da temelleri atılmış oldu. İsauriya hanedanı döneminde Bizans İmparatorluğu, Ravenna Eksarhlığı dahil olmak üzere Orta İtalya'yı kaybetti. VIII. yüzyılda Lombardlar tarafından fethedilen Ravenna Eksarhlığı daha sonra Kısa Pepin tarafından Papa'ya devredildi.

Bununla birlikte, İsauria hanedanının tam bir tarihi yazılmamıştır ve bu dönemin önemli meseleleri çözülmemiş olarak durmaktadır. Örneğin manastırların ve buradaki keşişlerin sayılarındaki azalma ile sık sık vuku bulan manastırlara ait arazilerin sekülerleştirilmesi meseleleri araştırılmayı beklemektedir. İsaurialı imparatorların takip ettikleri ikonoklastik politikanın sosyal yönüne dair kapsamlı bir çalışma, şu an için Bizans tarihinin esas meselelerinden birisidir. Bu mesele üzerinde yapılacak dikkatli bir çalışma "ikonoklastik" dönem hususunda bizleri aydınlatabilir ve bu dönemin daha derinlemesine anlamlandırılmasına ve sahip olduğu daha büyük evrensel önemin ortaya çıkmasına vesile olabilir.

İSAURİA HANEDANININ TAKİPÇİLERİ VE FRİGYA HANEDANI (820-67)

802'den 867'e Kadar Tahta Çıkan İmparatorlar ve Onların Kökenleri

IX. yüzyılın başlangıcından 867 yılında Makedonya hanedanının tahta çıkışına kadar olan zaman dilimi tarihçiler tarafından, imparatorluğun İsaurialı imparatorlar zamanındaki canlanma sürecinden Makedonya hanedanı imparatorları zamanındaki parlak döneme geçiş süreci olarak değerlendirilmiştir. Fakat son dönemlerde yapılan çalışmalar göstermiştir ki bu geçiş dönemi, bir kapanış olmaktan çok bir başlangıçtı. Bu dönemin kendine has bir önem taşıdığı ve Bizans kültüründe yeni bir aşamanın altını çizdiği görülmektedir.[121]

802 yılında vuku bulan devrim, İrene'yi tahttan indirip I. Nikeforos'u (802-11) Bizans tahtına çıkarttı. Doğulu kaynaklara göre Nikeforos, Arap kökenliydi.[122] Onun atalarından biri Anadolu'daki bir eyalet olan ve daha

---

121 Bury, *Eastern Roman Empire*, viii.

122 Bkz. örneğin, Tabari, *Annales*, III (2), 695. *Chronique de Michel le Syrien*, terc. J. B. Chabbot, III (I), 15, E. W. Brooks, "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids," *English Historical Review* (1900), 743. Karş. Brâtianu, *Études byzantines*, 187, 191-95 (Nikeforos genel politikası üzerine).

sonra Nikeforos'un dünyaya geleceği yer olan Pisidia'ya göç etmiş olmalı. 802 yılında vuku bulan devrim, muhtevası gereği Bizans tarihi yıllıkları içinde çok nadir bir yere sahipti. Bizans İmparatorluğu'ndaki siyasi kalkışmaların ezici çoğunluğu, ordunun ileri gelenleri olan generaller tarafından organize ve idare edilmişti. Nikeforos'un durumu bu genelleme için bir istisna teşkil etmektedir. Çünkü I. Nikeforos'un hiçbir biçimde orduyla bağlantısı yoktu ve maliye bakanlığı gibi yüksek bir mevkiyi işgal etmekteydi. Bu imparator, 811 yılında Bulgarlarla yapılan bir savaşta öldü ve imparatorluk tahtı birkaç aylığına oğlu olan Stavrakios'a geçti. Stavrakios da Bulgarlarla yapılan bu savaşta ölümcül yaralar almıştı. Aynı yıl, yani 811 yılı içerisinde Stavrakios hayata gözlerini yumdu, fakat ölümünden hemen önce Stavrakios, I. Nikeforos'un kızı Prokopia ile evli olup Yunan kökenli Rangabe ailesine mensup I. Mihail'in lehine tahttan çekilmişti. Fakat I. Mihail de çok kısa bir süre imparatorluk yapabildi (811-13) ve o da imparatorluktan azledildi. Bu azledilmenin başlıca sebebi I. Mihail'in Bulgarlara karşı başarısız olan seferiydi. I. Mihail'i tahttan indiren kişi Ermeni kökenli olup tarihte Ermeni V. Leo (813-20) olarak bilinen askeri komutandı. 820 yılında V. Leo öldürüldü ve imparatorluk tahtı onun muhafız komutanlarından birisi olan "Kekeme" lakaplı II. Mihail'e (820-29) geçti. II. Mihail Anadolu'nun Frigya eyaletinde bulunan Amorion Kalesi'nden gelmişti. Bu nedenle, üç imparator çıkartan bu hanedana Amoriyalılar veya diğer ismiyle Frigyalılar hanedanı adı verildi. II. Mihail gençliğini "heretikler, Yahudiler ve yarı Helenleşmiş Frigyalılar" arasında geçirmiş, kaba ve eğitimsiz bir taşralıydı.[123] Hatta geç dönem bir Süryani kaynağı onun doğuştan Yahudi olduğunu iddia etmiştir.[124] O öldükten sonra, imparatorluk tahtı oğlu Theofilos'a (829-42) geçti. Theofilos, Anadolu'daki Paflagonya eyaletinden olan ve Ortodoksluğun meşhur halaskarı olan Theodora ile evliydi. Bu hanedanın son üyesiyse bu çiftin çocuğu, yoz ve liyakatsiz biri olan III. Mihail'di. Çağlar boyunca "Ayyaş" gibi hakir bir sıfatla anılmıştı.

Hem Bizans geleneği içerisinde hem de sonraki dönem literatüründe hiçbir Bizans imparatoru III. Mihail gibi, "Ayyaş, Bizanslı Caligula" gibi isimler verilerek aşağılanmamıştı. Onun akıl almaz delişmenlikleri, kronik sarhoşluğu, çevresindekileri dehşete düşüren inançsızlığı ve iğrenç küfürbazlığı birçok kez tasvir edilmişti. Bununla birlikte yakın zamanda H. Grégory, özellikle III. Mihail'in itibarını düzeltmek için gayretli bir kampanya başlattı. Mihail'in döneminde özellikle Araplara karşı yürütü-

123 Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 78.
124 *Chronique de Michel le Syrien*, terc. Chabot, III (I), 72.

len başarılı mücadeleye atıfta bulunarak, Amoriya hanedanının son üyesi olan bu imparatorun, bir dâhinin mizacına sahip olduğunu ve gerçek anlamda Bizans tarihi içerisinde başarılı bir dönemi (843-1025) başlattığını iddia etti.[125] Hiç kimse Mihail'i bir dâhi olarak tanımlayacak kadar ileri gidemez. Aslında Mihail suikasta kurban gittiğinde yirmi sekiz yaşındaydı ve muhtemelen kabiliyetlerini gösterecek kadar uzun yaşamadı. Bir hayli nefret uyandıracak bazı özellikleri olmasına karşın, enerjik, inisiyatif sahibi biri olduğu, en önemlisi de becerikli ve seçkin kişileri danışman olarak seçip çevresinde topladığı ifade edilmelidir. Grégory haklı olarak, Mihail'in Araplara karşı başarıyla yürüttüğü faaliyetler nedeniyle halk kültüründe ve şarkılarında bıraktığı derin izlere işaret etmişti.[126]

III. Mihail'in çocukluk devresinde annesi Theodora, on dört yıl boyunca imparatorluğun resmi idarecisiydi. Theodora, bütün hükümet meselelerini, gözdesi Theoktistus'a emanet etmişti. Mihail imparatorluk yapacak yaşa geldiğinde, Theoktistus'un öldürülmesini emretti, annesini de manastırda yaşamaya zorladı; böylece imparatorluğun yönetimini kendi ellerine aldı. Bu köklü değişiklik Theodora'nın kardeşi ve imparatorun dayısı olan Bardas tarafından başlatılıp idare edildi. Bardas daha sonra Curopalates ve Sezar gibi yüksek makamlara yükseldi ve bütün hükümet meselelerinde oldukça etkin bir konuma geldi. Mihail ile görüşen bir Arap elçi, Mihail'in hükümet işlerine kayıtsız tavrı hakkında oldukça ilginç bir tasvir yapmıştı. Elçi şöyle yazmıştı: "Oraya varmamdan ayrıldığım an'a kadar onun dudaklarından dökülen tek bir kelime bile işitmedim. Yalnızca tercüman konuştu ve imparator dinledi. Onaylayıp onaylamadığını sadece baş hareketleriyle ifade etti. Dayısı bütün işleri ayarladı."[127]

Birçok konuda bir hayli yetenekli olan Bardas, imparatorluk düşmanlarına karşı başarıyla savaştı ve kilisenin çıkarlarının neler olduğunu kavramış olduğunu açıkça gösterdi. Halkın arasında eğitimin ve aydınlanmanın yayılması için samimi bir biçimde gayret gösterdi. Fakat Bardas da, sarayın yeni gözdesi ve Makedonya hanedanını kuracak kişi olan Basileios'un entrikaları neticesinde hain bir biçimde öldürüldü. Bardas'ın ölümünden sonra Mihail, Basileios'u evlatlık olarak aldı ve ona impara-

125 Bkz. H. Grégoire, "Du nouveau sur le Patriarche Photius," *Bulletin de classe des lettres de l'Académie royale de Belgique*, XX (1934), 38-39. Birkaç diğer makale ve çalışma içerisinde Grégoire aynı düşünceyi vurgular.

126 A. A. Vasiliev, *The First Russian Attack on Constantinople in 860-861*.

127 Bu hikâye Arap tarihçi Taberi tarafından kaydedilmiştir, *Annales*, ed. de Goeje, III, 1451; Rusça terc. A. A. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, I, 188; ek, 58. V. R. Rosen, *The Emperor Basil Bulgaroktonus*, 147; Fransızca terc. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, 321-22. Diehl ve Marçais, *Le Monde oriental*, I, 320, n. 135. İngilizce, Bury, *Eastern Roman Empire*, 280-81'de.

torluk tacını giydirdi; fakat bu ikisinin ortak hükümranlığının ömrü kısa sürdü. Çünkü Mihail'in kendisine karşı komplo kurmasından şüphelenen Basileios bazı arkadaşlarını ikna ederek onlara, sarayda düzenlenen ziyafetlerden birinde, bir zamanlar velinimeti olan Mihail'i öldürttü. Akabinde Basileios imparatorluğun tek hâkimi oldu ve Bizans tarihindeki en meşhur hanedanın kurucusu oldu.

Böylelikle 802'den 867'e kadar olan dönemde imparatorluk tahtında Arap veya Sami ırkından olan iki imparator; bir Arap olan Nikeforos'un kızıyla evli olan Yunan kökenli I. Mihail; bir Ermeni ve son olarak da üç tane Frigyalı ya da bazılarının iddia edebileceği üzere yarı Yunan imparator oturdu. Bizans tarihinde ilk kez Bizans tahtı, Sami ırkına mensup imparatorların eline geçmişti. Bu dönem boyunca imparatorluğun yönetiminde Doğulu unsurların önemli roller oynadıkları aşikârdır.

Bizans İmparatorluğu'nun Dış İlişkileri

Araplar, Slavlar ve Slavonyalı Thomas İsyanı: IX. yüzyılda Bizans İmparatorluğu ile Araplar arasındaki düşmanca ilişkiler neredeyse kesintisiz devam etmekteydi. Doğu kara sınırı üzerinde bu ilişkiler, neredeyse her yıl düzenli olarak cereyan eden mükerrer çarpışmalara dönüşmüş ve bu çarpışmaların yanında sık sık karşılıklı olarak savaş esirlerinin değiş tokuşu şeklini almıştı. Müslümanların cephesinde, Bizans ordusunun saldırılarına karşı savunma amaçlı bir istihkâm hattı inşa edilmişti ve bu hat Suriye'den başlayıp Ermenistan sınırlarına kadar uzanmaktaydı. Benzer şekilde müstahkem şehir ve kasabalar Bizans tarafında da mevcuttu. Bütün bu istihkâmlar Anadolu'da bir nevi sınır teşkil etmişti. IX. yüzyıldaki çok az örnekte, bu doğu sınırındaki çatışmalar memleketin derinlerine doğru ciddi bir askeri çarpışma hüviyeti kazanmaktaydı. Ciddi iç karışıklıkların, Perslerin ve akabinde de Türklerin egemenliğinin sonucu olarak IX. yüzyılda kademeli olarak gerçekleşen siyasi düşüşe paralel olarak, Müslümanların doğudan Bizans İmparatorluğu topraklarına ve imparatorluğun mevcudiyeti için VII. ve VIII. yüzyıllarda teşkil ettikleri tehlike son buldu. Bu saldırılar devam etmekle birlikte, bölge halkının refahına zarar vermek, onların vergi verme kabiliyetlerini akamete uğratmak ve bölge halkından pek çok kişiyi öldürmek suretiyle, sınır bölgelerindeki eyaletlere büyük zararlar verdi. IX. yüzyılın ilk otuz yılı meşhur halifeler Harun Reşid (786-809) ve Memun'un (813-33) hilafetiyle taçlandırılmıştı. Bu ikisi zamanında İran etkisi müstesna bir egemenliğe haiz olmuş ve Arap milliyetçiliğini arka plana itmişti. Siyasi fikirleri bakımından IX. yüzyıl halifeleri, özellikle de Memun, Bizans imparatorlarına benzemek-

teydi. Ona göre devlet hayatının her kademesinde sınırsız otorite halifelerin elinde olmalıydı.

Birkaç istisna haricinde, Doğuda vuku bulan Arap-Bizans çarpışmaları her iki taraf için de ciddi bir netice vermedi. Girit'in, Sicilya'nın büyük kısmının ve Güney İtalya'da pek çok önemli noktanın işgalini netice veren Müslüman donanmasının Akdeniz'deki faaliyetleri özellikle büyük bir öneme sahipti.

IX. yüzyılın ilk yarısında Arap-Bizans ilişkilerinin en ilginç durumlarından birisi, II. Mihail zamanında vuku bulan Thomas İsyanı'na Arapların iştirak etmesiydi. Bu isyan Slav kökenli Thomas tarafından Anadolu'da organize edildi ve neredeyse iki yıldan fazla bir süreyi kapsayan geniş çaplı bir iç savaş hüviyeti kazandı. II. Mihail döneminin merkezinde bu isyan vardı ve sosyal yönüyle olduğu kadar siyasi ve dini yönden de oldukça enteresandı. Siyasi bakımdan bu isyan önemliydi, çünkü Thomas, iki themenin birlikleri hariç, bütün Anadolu'yu kendi safına çekmeyi başarmıştı. Bazı kaynakların aktardığına göre, sancağı altında Anadolu'daki ve Kafkasya sınırındaki değişik milletleri toplamıştı. Avrupa kıtasından göçleri sonrasında Anadolu'da muazzam büyüklükte koloniler kuran kendi ırkdaşları olan Slavların yanı sıra ordusunda Persler, Ermeniler, İberyalılar ve diğer birkaç Kafkas kökenli halka mensup insanlar da vardı.[128] Thomas öylesine büyük bir gücün başında bulunmaktaydı ki, Halife Memun onunla, Araplara Bizans sınırındaki belli bazı bölgeleri vermeyi taahhüt eden, Mihail'i tahttan indirme hususunda ona yardım etmek için ittifak kurmakta tereddüt etmedi. Memun'un rızası veya ısrarı üzerine Thomas Antakya'da, şehrin patriği tarafından Romalıların basileios'u olarak taç giydi. Bizans imparatoru çok tehlikeli ve zorlu bir rakiple yüzleşmek zorunda kalmıştı. Görünüşe bakılırsa, Doğulu Araplar bu isyan hareketinin gelişimiyle yakından ilgilenmişlerdi.

Dini açıdan bu isyan gerçekten oldukça ilginçti. Çünkü Thomas, tekrar ortaya çıkan ikonoklastik siyaset nedeniyle halkın genelinde uyanan hoşnutsuzluktan faydalanmış ve kendisinin tasvirseverliğin sadık bir takipçisi olduğunu, hatta daha önceki dönemlerde Ortodoksluğu yeniden kuran İrene'nin oğlu olan bir diğer Konstantin olduğunu ilan etmişti. Bu politika sayesinde pek çok taraftar kazandı.

Bu hareketten bazı sosyal çekişmeler ortaya çıktı. Böylelikle, Anadolu'daki vergi memurları Thomas'ın yanında yer aldılar ve bir kaynağın aktardığına göre, "kölelerin efendilerine" karşı ayaklandığı bir isyan pat-

128 İmparator Mihail'in, Batı'daki imparator Sofu Louis'e gönderdiği mektup, Baronii, *Annales ecclesiastici*, ed. Theiner, XIV, 63; *Genesius*, Bonn ed., 33.

lak verdi.[129] Toplumun alt sınıfı, kendilerini ezen toprak sahiplerine karşı, kendilerine daha iyi ve parlak bir gelecek inşa etmek amacıyla ayaklandılar. Bazı kaynaklara göre akabinde patlak veren iç savaş: "Nil'in etrafındaki toprakları sular altında bırakan taşkınlar gibiydi, fakat bu sefer suyun yerini kan almıştı."[130]

Ege'deki donanmanın desteğiyle Thomas kuvvetlerini Konstantinopolis'e doğru sevk etti. İlerleyişi esnasında, Mihail'e bağlı birliklerin direnişini kolayca bertaraf etti ve başkenti hem karadan hem de denizden kuşattı. Thomas Avrupa kıyılarına ulaştığında Trakya ve Makedonya'daki Slavlar da onun birliklerine katıldılar. Konstantinopolis muhasarası tam bir yıl sürdü. Mihail çok zor bir durumda kaldı, fakat iki olayın neticesinde galip olan taraf oldu. Bir yandan Thomas'ın donanmasını mağlup etmekte başarılı oldu. Diğer taraftan da Mihail, hiç umulmadık bir biçimde, kuzeyden sökün edip liderleri Omurtag önderliğinde gelen Bulgarların yardımını aldı. Omurtag yönetimindeki Bulgarlar, isyankâr Thomas'ın kara birliklerini bozguna uğrattılar. Thomas eski kuvvetini kazanamayacak durumdaydı ve başarısızlığa mahkûm olmuştu. Kaçmak zorunda kalan Thomas, daha sonra yakalanıp idam edildi. Kuvvetlerinden geriye kalanlar ise kolayca yok edildi. İki yıldan fazla süren bu karmaşık isyan hareketi 823 yılında tamamen son buldu ve ancak bundan sonradır ki Mihail rahatlıkla tahtında oturabilir hale geldi.[131]

Bizans İmparatorluğu açısından bu isyanın sonuçları bir hayli önemliydi. Bu isyan hareketinin başarısızlığı aynı zamanda tasvirseverliği yeniden kurma teşebbüsünün başarısızlığıydı. Thomas'ın yenilmesi aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nu hedef alan saldırgan planları hususunda Halife Memun'un yenilmesi demekti. Dahası, bu isyan en iyi ihtimalle Anadolu'da çok ciddi sosyal değişimleri netice verdi. VI. yüzyılda Büyük Justinianos zamanında büyük toprak araziler, imparatorluk dahilinde çok kötü şartlar altında hayatlarını idame ettiren köylüler tarafından ekilip biçilmekteydi. Sonraki yüzyıllara atfen bazı kaynaklarda küçük ölçekli arazi mülkiyeti ve küçük çiftçi mülkiyeti kavramlarına dair bazı referanslar vardır. X. yüzyılda ise büyük arazi mülkiyetinin egemenliği, özellikle de Anadolu'da tekrar gün yüzüne çıktı. Thomas İsyanı'nın sonuçlarından birisi bu olabilirdi. Çünkü bu isyan hiç şüphesiz, hükümetin koyduğu ağır

---

129 Theophanes Continuatus, *Historia*, Bonn ed., 53.

130 *A.g.e.*

131 Thomas İsyanı'nın değerlendirme amaçlı ve daha ayrıntılı anlatısı için bkz. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 21-43; Fransızca terc., Bury, *Eastern Roman Empire*, 84-110. Th. I. Uspensky, *Byzantine Empire*, II (I), 279-92. Kitabımın Fransızca versiyonunun editörleri, Thomas'ı Ermeni kökenli olarak değerlendirdiğimi söylemektedir. Fakat durum böyle değildir (s. 26). Onun Slav kökenli olduğunu düşünmeye devam etmekteyim.

vergi yükü altında ezilen pek çok küçük arazi sahibinin mahvolmasına ve böylece kendi mülklerini daha müreffeh bir duruma sahip komşularına satmalarına neden oldu. Sebep her ne olursa olsun, X. yüzyılda büyük arazi sahiplerinin tekrar ortaya çıkması, imparatorun bile otoritesini tehdit etmeye başladı. Bu durum özellikle Anadolu için geçerliydi.[132]

830'ların sonuna kadar Bizans ile Araplar arasında vuku bulan çarpışmalar ciddi bir netice doğurmadı. O dönemde hilafet zaman zaman Bizans hükümetinin maharetle yaptığı müdahaleler yüzünden daha ciddi bir durum arz eden iç karışıklıklarla boğuşmaktaydı. II. Mihail'in oğlu olan Theofilos, 830 yılında Anadolu'da mağlup edildi, fakat bir sonraki sene (831) Kilikya'da Arapların bir sınır birliğini yendi ve onun bu başarısı Konstantinopolis'te büyük bir başarı olarak değerlendirildi.[133] Müteakip seneler Theofilos için çok başarılı geçmedi. Hatta bir Arap tarihçi, halife Memun'un, imparatorluğun tamamen boyunduruk altına alınmasını dört gözle beklediğini ifade etmiştir.[134] Theofilos, barış önerisini iletmek üzere bir heyeti Memun'a gönderdi. Fakat 833 yılında Memun öldü ve onun yerine kardeşi Mutasım hilafetin başına geçti. Mutasım, hilafetinin ilk yıllarında Bizans'la süregelen çatışma halinde bir durgunluk yaşandı. 837 yılında Theofilos, oldukça başarılı olan bir saldırı hareketi başlattı. Zapetra Kalesi'ni zapt edip burayı yakıp yıktı ve diğer bazı yerleri işgal etti. Bu başarısından dolayı, altı yıl önce onun başkente dönüşünde düzenlenen şenliklerin tekrarı olan bir zafer alayıyla karşılandı.[135] Bununla birlikte, 838 yılında Mutasım büyük bir ordu teçhiz ederek Anadolu içlerine kadar girdi ve uzun bir muhasaranın sonucunda, Arap bir kronik yazarının, imparatorluk tahtında oturan hanedanın Doğum yeri, "Hıristiyanlığın temeli ve gözü" gibi abartılı cümlelerle tasvir ettiği, Frigya'daki önemli müstahkem şehirlerden birisi olan Amorion işgal edildi. Mutasım, Amorion'un başarıyla neticelenen muhasarası sonrasında Konstantinopolis üzerine yürümeyi umut etti, fakat hilafet merkezinde askeri bir komploya dair haberleri alması üzerine bu planlarından vazgeçip Suriye'ye dönmek zorunda kaldı.[136]

---

132 Finlay, *History of Greece*, ed. Tozer, II, 133; Bury, *Eastern Roman Empire*, II, 110.

133 Bkz. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 82-92; Fransızca, 103-104; Bury, *Eastern Roman Empire*, 254, 472,-77. Zafer hakkında Constantini Porphyrogenitus, *De cerimoniis aulae byzantinae*, 503-507.

134 Yaqubi, *Historiae*, ed. M. Th. Houtsma, II, 573; Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, appendix, 9; Fransızca ed., 274.

135 Vasiliev, *a.g.e.*, 113-17; Fransızca da 37-43. Bury, *Eastern Roman Empire*, 260-62. Zafer hakkında, *De cerimoniis*, 507-508.

136 Tabari, *Annales*, III, 1236; Rusçada Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, appendix, 30; Fransızcada 294-95. Tabari'nin Arap kroniğinde Amorian seferiyle ilgili en ayrıntılı anlatı için, *Annales*, III, 1236-56; Rusçada, 30-46; Fransızcada 295-310. Genel olarak seferle ilgili Rus-

Yunan Kilisesinin yıllıklarında Amorion kuşatması, İslama geçmeyi reddetmeleri üzerine Dicle kenarına götürülüp burada boyunları vurulan önde gelen kırk iki kişilik savaş mahkûmunun mucizevi hikâyesi ile bağlantılandırılmıştır. Bu mahkûmların cesetleri nehre atılmış, fakat cesetler mucizevi bir şekilde batmayıp suyun üstünde yüzmüştü. Daha sonra onların cesetleri nehirden çıkartılıp uygun bir şekilde defnedilmişti.[137]

Amorion faciası Theofilos üzerinde çok derin izler bırakmıştı. Kendi kuvvetleriyle Arap saldırılarına karşı koyma umutlarının hepsini kaybetti ve başkenti kaybetme korkusuyla, yardım için yüzünü Batılı devletlere çevirdi. Elçileri Venedik'te; Frank kralı Sofu Louis'nin Ingelheim'daki sarayında; hatta uzaklarda, İspanya'da, Emevi emirin sarayında boy gösterdi. Bütün Batılı yöneticiler elçileri sıcak bir şekilde karşıladılar, fakat Theofilos'a aktif bir şekilde yardımda bulunmadılar.

Amoriyalılar hanedanının geri kalan döneminde, Theofilos'un imparatorluğunun son yıllarında ve III. Mihail'in zamanında, halifeliğin kendi içerisinde vuku bulan karışıklıklar, Doğulu Arapları Bizans İmparatorluğu'na karşı ciddi bir sefer düzenlemekten alıkoydu. 863 yılında Malatya emiri Ömer, Karadeniz kıyısında bir Bizans şehri olan Samsun'u (Amisus) yağmaladı ve denizin önünde bir engel oluşturmasından dolayı öfkeye kapılıp Xerxes gibi denize atını sürüp sulara kamçısını salladı. Fakat aynı yıl, dönüş yolu üzerinde önü kesildi ve Petronas'ın emri altındaki Bizans birlikleri tarafından etrafı çevrildi. Henüz tam olarak mevkisi belirlenememiş olan Poson Savaşı cereyan etti ve Arap birliklerinin neredeyse tamamı yok edildi ve Ömer de bu mücadelede hayatını kaybetti.[138] Bizans ordusunun kazandığı bu zaferin yankıları Konstantinopolis'teki Hipodrom'da yankılandı ve kaynaklarda muhafaza edilmiş olan hususi bir ilahi ile emirin savaş meydanında ölümü kutlandı.[139]

Rusların Konstantinopolis'e İlk Saldırıları: Araplarla her sene vuku bulan bu çarpışmaların arasında kaynaklar birden "Ros"ların veya Rusların Konstantinopolis üzerine saldırmalarından bahsetmeye başladılar.

çada 119-40; Fransızcada 144-77. Bury, *Eastern Roman Empire*, 262-72. Bury, "Mutasim's March Through Cappadocia in A. D. 838," *Journal of Hellenic Studies*, XXIX (1909), 120-29.

137 Bkz. *Acta 42 martyrum Amoriensium*, ed. V. G. Vasilievsky ve P. Nikitin, *Transactions of the Imperial Academy of Sciences*, VIII Ser., VII, 2 (1905), 35. Yunanca metin ve Rusça ayrıntılı bir yorum. Acta bazı tarihsel malzeme sağlar. Bkz. Bury, *Eastern Roman Empire*, 271-72. Ayrıca *A Greek Text of the Life of 42 Martyrs of Amorion, after the MSS of the Bibliothèque Nationale de Paris*, No. 1534, ed. A. A. Vasiliev, *Transactions*, VIII ser., III, 3 (1898), 16.

138 Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, I, 199-201; Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 283-84.

139 Constantini Porphyrogeniti *De ceremoniis aulae byzantinae*, I, 69; Bonn ed., 332-33. Bkz. J. B. Bury, "The Ceremonial Book of Konstantin Porphyrogennetos," *English Historical Review*, XXII (1907), 434.

Çok yakın zamanlara kadar, tarihçilerin büyük çoğunluğu tarafından bu olayın vuku bulduğu tarih olarak 865 veya 866 yılı olarak kaydedilmişti ve sık sık Rus prensler Ascold ve Dir'in seferleri ile ilintilendirilmişti. Fakat 1894 yılında kısa ve isimsiz bir kronik bulunup Belçikalı bir araştırmacı olan Franz Cumont tarafından yayımlandığında bu görüşün yanlış olduğu anlaşıldı. Bu kronik çok kesin bilgiler vermekteydi: 860 yılı Haziran ayının on sekizinci günü Ruslar iki yüz gemi ile Konstantinopolis'e ulaştılar, fakat ağır bir hezimete uğrayıp gemilerinin çoğunu kaybettiler.[140] Bu isimsiz kroniğin yayımlanmasından önce bazı araştırmacılar bu olayın daha erken bir tarihte olduğu hususunda müteredditiler ve çeşitli kronolojik hesaplamaları temel alarak, 860 yılının bu olay için doğru tarih olduğu kanaatindeydiler. Böylelikle XVIII. yüzyılın meşhur İtalyan araştırmacılarından Assemani, her ne kadar onun yaptığı araştırmanın sonuçları sonraki araştırmacılar tarafından tamamen unutulmuşsa da, Rusların ilk saldırılarını gerçekleştirdikleri tarih olarak 859 yılı veya 860'in hemen başlarını işaret etmişti.[141] Brüksel'deki isimsiz kroniğin ortaya çıkışından on dört yıl önce ve Assemani'den tamamen bağımsız olarak, Rus kilise tarihçisi Golubinsky de bu saldırının 860 yılında ya da 861 yılının hemen başlarında vuku bulduğu sonucunu elde etmişti.[142]

Olayla çağdaş olan Patrik Photius, verdiği vaazlardan birisinde Ruslardan "kaba ve barbar İskit halkı," onların bu saldırılarından da "haşin, inatçı ve aşılması zor bir deniz," diye bahsetmişti.[143]

Batılı Araplarla Mücadeleler: Doğu'da yürütülen askeri faaliyetlerle eşzamanlı olarak imparatorluk Batı'daki Araplar ile de mücadele etmekteydi. VII. yüzyılda büyük zorluklar neticesinde Araplar tarafından fethedilen Kuzey Afrika, daha sonra kendisini Doğu'daki halifeliğin boyunduruğundan kurtardı ve böylece 800 yılından sonra, Mısır'ın Batısındaki eyaletler üzerinde Abbasi halifeliğin hiçbir otoritesi kalmadı. Çok güçlü bir donanmaya sahip Aglabi hanedanı, IX. yüzyılın ilk yıllarında (800'de) Tunus'ta ortaya çıktı.

Bu dönemde, Bizans'ın Akdeniz'deki toprakları, Araplar tarafından ciddi bir şekilde tehdit edildi. Hatta IX. yüzyılın erken dönemlerinde, yani I. Nikeforos zamanında, Afrikalı Araplar, kalkıştıkları isyan hareketinde ve Patras'ın muhasara edilmesinde Moralı Slavlara yardım ettiler. II. Mihail döneminde Bizans İmparatorluğu, stratejik ve ticari açıdan çok

140 *Anecdota Bruxellensia, I. Chroniques byzantines du Manuscrit 11376*, ed. F. Cumont, 33.
141 *Kalendaria Ecclesiae Universae*, I, 240-43; IV, 9.
142 *A History of the Russian Church*, I (1), 21-22; (2. ed., 1901), II (1), 40.
143 *In Rossorum incursionem Homilae, I-II. Lexicon Vindobonense*, ed. A. Nauck, 201, 209, 221.

önemli bir konuma sahip olan Girit'i kaybetti. Girit İspanya'dan göç edip önce Mısır'a sığınan ve akabinde Girit'e ilerleyen Araplar tarafından ele geçirildi. Bu Arapların lideri adada yeni bir şehir kurup etrafında derin bir hendek kazdırdı ve adanın yeni ismi olan Chandax veya Candia'yı bu hendekten esinlenerek aldı.[144] Bu tarihten sonra Girit, Ege Denizi ve sahil kesimlerini talan edip yağmalayan, Bizans İmparatorluğu nezdinde büyük siyasi ve ekonomik kargaşaların çıkmasına sebep olan korsanlar için bir sığınak vazifesi gördü.

Bizans İmparatorluğu için Girit'ten daha büyük bir kayıp ise Sicilya'nın elden çıkmasıydı. VII. ve VIII. yüzyıllar gibi erken tarihlerden beri bu ada Arap saldırılarına maruz kalmıştı, fakat bu saldırılar çok da ehemmiyetli değillerdi. Fakat Amoriya hanedanı döneminde koşullar değişti. II. Mihail'in imparatorluğunun sonunda, Euphemius adında birisi imparatora karşı bir isyan hareketi organize etti ve sonrasında imparatorluğun yöneticisi olarak ilan edildi. Euphemius, kendi kuvvetlerinin imparatorluk birliklerine karşı direnemeyeceğini anlar anlamaz yardım için Afrikalı Araplardan yardım istedi. Araplar Sicilya'ya ulaştı; Euphemius'a yardım etmek yerine adayı işgal etmeye başladılar ve Euphemius da imparatora bağlı kişiler tarafından öldürüldü.[145] İtalyan tarihçi Gabotto'ya göre, Euphemius idealist bir hayalperest, memleketinin özgürlüğü için savaşan cesur bir savaşçı ve İtalya'da bağımsız bir devlet kurma geleneğinin, yani İtalyan Roma İmparatorluğu'nun (*Impero Romano Italiano*) takipçisiydi. Fakat Gabotto'nun Euphemius'u tasvir ettiği bu portre deliller tarafından desteklenmemektedir.[146] Araplar Palermo'da hâkimiyetlerini kurdular ve kademeli olarak, Messina da dahil olmak üzere Sicilya'nın bütün büyük şehirlerini işgal ettiler. Böylelikle Amoriya hanedanı döneminin sonunda, sadece Sirakuza şehri Hıristiyanların elinde kalmıştı. Arapların, Güney İtalya'daki Bizans topraklarına ilerlemeleri için Sicilya doğal bir atlama taşı vazifesi gördü.

Apenin (İtalya) yarımadasının güney ucunda iki tane küçük yarımada mevcuttu: Bunlardan birisi güneydoğuda olan ve antik dönemde Calab-

144 Girit'in 823 veya 835'te Araplar tarafından fethedilip edilmediği belirsizdir. Bkz. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 45-53. Tarih hakkında, 49, n. 1; Fransızcada 49-61. Bury, *Eastern Roman Empire*, 287-91. Brooks, kaynakların eleştirel bir gözle araştırılması noktasından dolayı çok önemli olan bir makalesinde fethin tarihi olarak 838'e atıfta bulunmuştu. E. Brooks, "The Arabs Occupation of Crete," *English Historical Review*, XXVIII (1913), 432.

145 Euphemius'un isyanı hakkında, F. Gabotto, *Eufemio il movimento separatista nella Italia bizantina*. Ayrıca bkz. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 56-75; Fransızcada 61-88. Bury, *Eastern Roman Empire*, 294-302, 478-80. Amari'nin temel çalışması elbette vazgeçilmezdir.

146 Gabotto, *a.g.e.*, 6-7. Vasiliev, *a.g.e.*, 73-74; Fransızcada 85. Karş. M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, I, 282; (2. ed., 1933), 412.

ria diye bilinen yarımadaydı. Diğeri ise güneybatıdaki Bruttium idi. Bizans döneminde bunların isimlerinde bir değişiklik meydana geldi. VII. yüzyılın ortalarından itibaren Bruttium daha az ve seyrek kullanılmaya başlandı ve zaman içerisinde kademeli olarak yerini Calabria ismine bıraktı. Böylece Calabria ismi her iki küçük yarımadayı isimlendirmede kullanıldı. Diğer bir deyişle, Calabria ismi Tarentum körfezi civarında Güney İtalya'daki Bizans topraklarının hepsini tanımlamakta kullanılmaya başlandı.[147]

IX. yüzyılda İtalya'daki siyasi durumun görünümü şu şekildeydi: Venedik, Campania'nın büyük bir kısmı, Napoli Dükalığı ile birlikte diğer iki dükalık ve küçük iki yarımada Bizans İmparatorluğu'nun elinde bulunmaktaydı. Venedik ve Campania'nın Bizans'a siyaseten bağımlılık seviyesi çok düşüktü, çünkü her ikisinin de kendi özerk hükümetleri mevcuttu. İtalya'nın güneyi doğrudan Bizans İmparatorluğu'na bağlıydı. İtalya'nın büyük bir kısmı Lombardların elindeydi. VII. yüzyılın sonunda Beneventum'un Lombard dükü, Bizans İmparatorluğu'ndan Tarentum'u almıştı; bu sayede körfez kıyılarına kadar olan bölgeye ulaşmak suretiyle Bizans'a tâbi bölgeleri birbirinden ayırmıştı. Bu fetihten sonra bu iki küçük yarımada ancak deniz yolu ile iletişim kurabilmişti. Şarlman'ın İtalya'yı fethinden ve onun Roma'da imparatorluk tacını giymesinden sonra, Bizans toprakları hariç bütün Apenin yarımadası resmen Batıdaki imparatorun hâkimiyeti altına yerleştirilmişti. Gerçekte ise onun güney üzerindeki otoritesi papalık devleti ve Spoleto Dükalığı sınırları ötesine geçmemekteydi. Beneventum Dükalığı bağımsız bir devlet olarak kalmaya devam etti.

Sicilya'nın kademeli olarak fethiyle eşzamanlı olarak Arap donanması İtalya kıyılarını vurmaya ve talan etmeye başladı. Theofilos zamanında Tarentum'un işgali Güney İtalya'daki Bizans toprakları için gayet ciddi ve doğrudan bir tehlike oluşturmuştu. İmparatora yardım amacıyla gelen Venedik donanması Tarentum Körfezi'nde ağır bir yenilgiye uğradı. Bu esnada Araplar yarımadanın Doğu kıyılarında önemli müstahkem bir şehir olan Bari'yi işgal ettiler ve buradan da fetih hareketlerini İtalya içlerine yönelttiler. Batıdaki imparator II. Louis buraya ordusuyla birlikte geldi ve mağlubiyet sonrasında geri çekilmek zorunda kaldı. Aynı zamanda, yani 840'larda, Arap korsanlar Tiber Nehri ağzında boy gösterdiler ve Roma'yı tehdit ettiler. Buradan yüklü ganimetler elde ettikten sonra eski başkentten ayrıldılar. Şehir surlarının dışında bulunan San Pietro ve San Paolo bazilikaları bu saldırı esnasında ağır hasara uğradılar.

---

147 Bkz. J. Gay, *L'Italie Méridionale et l'Empire Byzantin*, 5-6.

Özetleyecek olursak, Amoriya hanedanı döneminde, Batı'daki Arap-Bizans ilişkileri Bizans açısından başarısızlıkla sonuçlandı. Girit 961 yılına kadar ve Sicilya ise sonsuza kadar kaybedilmişti. İtalya'nın güneyindeki pek çok önemli nokta Arapların eline geçmiş olmakla birlikte IX. yüzyılın ortalarından itibaren bu topraklar daimi büyük toprak parçaları olacak şekilde bir form oluşturmadı. Doğu sınırı boyunca Araplarla olan mücadelelerin sonuçları ise çok farklıydı. İmparatorluk buradaki topraklarını neredeyse el değmemiş bir biçimde elinde tutmayı başardı. Bu sınır boyunda vuku bulan birkaç önemsiz değişikliğin ise olayların genel gidişatı üzerinde bir etkisi olmadı. Bu açıdan, Amoriya hanedanı imparatorlarının çabaları imparatorluk için büyük öneme haizdir, çünkü kırk yedi yıllık süre zarfında bu hanedana mensup imparatorlar Doğudaki Arapların saldırgan faaliyetlerine karşı durabilmişler ve Anadolu'daki Bizans topraklarının bütünlüğünü koruyabilmişlerdir.

Amoriya Hanedanı Döneminde Bizans İmparatorluğu ve Bulgarlar: IX. yüzyılın başlarında Bulgar tahtında, yetenekli bir savaşçı, bilge bir teşkilatçı olması nedeniyle Bizans İmparatorluğu için büyük bir tehlike unsuru olduğunu ispatlayan Krum oturmaktaydı. Krum'da, Teselya ve Makedonya'daki Slav nüfusu kendi tarafına çekebilecek kabiliyetin mevcut olduğunu gören Nikeforos, imparatorluğun değişik bölgelerinden pek çok koloniciyi bu iki eyalete sevk etti. Bir kaynağın aktardığına göre, bu tedbir yüzünden göçmenler arasında büyük bir huzursuzluk vuku buldu ve böylece imparator, daha önce zikredilen eyaletlerde bir Bulgar-Slav ittifakı tehlikesini bertaraf etmeyi umdu.[148]

811 yılında Bulgarlarla birkaç çarpışmadan sonra Nikeforos, Krum üzerine büyük bir sefer düzenledi. Bu sefer esnasında Nikeforos ordusuyla birlikte pusuya düştü ve feci bir mağlubiyete uğradı. Nikeforos savaş meydanında hayatını kaybetti, oğlu Stavrakios da ciddi yaralar aldı ve ordu nerdeyse tamamen yok edildi. 378 yılında vuku bulan ve Valens'in Vizigotlara karşı savaşırken hayatını kaybettiği meşhur Adrianopolis (Edirne) Savaşı'ndan beri, Nikeforos'un barbarlarla yaptığı savaşta ölmesine kadar bunun başka bir örneği yoktu. Krum ölü imparatorun kafatasından kupa yaptırdı ve Bulgar "boliad"larını (asilzadelerini) bu kupadan içmeye zorladı.[149]

813 yılında Krum ayrıca, Doğu sınırından getirilen Anadolu birlikleriyle güçlendirilmiş muazzam bir ordunun başında kendisine karşı harekete geçen I. Mihail'i de mağlup etti. Bizans ordusunun sayıca üstünlü-

148 Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 486.
149 *A.g.e.*, 491. Cedreni, *Historiarum compendium*, Bonn ed., II, 42.

ğünün bir faydası olmadı. Bu orduda kesin bir mağlubiyete uğratıldı ve Konstantinopolis surlarına ulaşıncaya kadar kaçmak zorunda kaldı. Aynı yıl içerisinde, Ermeni V. Leo'nun Bizans tahtına geçişinden sonra Krum saldırısını Konstantinopolis'e yöneltti ve bir kaynağın aktardığına göre "mızrağını Altın Kapı üzerine asmak" amacıyla şehri muhasara altına aldı.[150] Fakat bu noktada onun başarılı ilerleyişi durdu. Onun ani ölümü, imparatorluğu Bulgar tehdidinden bir süreliğine emin kıldı.[151]

Krum'un halefi olan Omurtag "Bulgar tarihinin en belirgin figürlerinden birisi"ydi[152] ve V. Leo zamanında Bizans İmparatorluğu ile otuz yıl süreliğine bir barış antlaşması imzaladı. Antlaşma metni daha çok Trakya eyaleti üzerinde, her iki devlet arasındaki sınır hattını belirleme meselesi ile ilgiliydi. Bu hattın izleri bugün bile toprak çitler şeklinde görülebilir.[153] Bulgarlarla kesin bir biçimde barış antlaşması imzalandıktan sonra V. Leo, Trakya ve Makedonya'da harabeye dönmüş bazı şehirleri tekrar inşa ettirdi. Buna ek olarak, ileride olabilecek muhtemel bir Bulgar saldırısına karşı sağlam bir savunma olması amacıyla başkentin etrafında yeni ve güçlü bir sur daha inşa ettirdi.

Akabinde Bulgar-Bizans ilişkilerinde, Bulgar tahtına Boris'in (852-889) oturduğu 850'li yıllara kadar önemli bir olay vuku bulmadı. Boris'in ismi özellikle Bulgarların Hıristiyanlığa geçişi ile ilgili anlatılarla yakından bağlantılıdır.

Hıristiyan inancı, Boris'in zamanından çok önceleri, özellikle de imparatorluk birlikleri ile yapılan savaşlarda Bulgarlar tarafından esir alınan tutsaklar vasıtasıyla Bulgaristan'da kendine bir zemin bulmuştu. Pagan Bulgar hanı özellikle "dinden çıkanları ve dinden çıkartanları," feci şekilde cezalandırmıştı. Th. I. Uspensky'e göre: "Hiç şüphesiz Hıristiyanlık, Bulgaristan içlerinde çok daha önceki tarihlerde yayılmıştı. VIII. yüzyıl gibi erken tarihlerde bile prenslerin saraylarında pek çok Hıristiyan vardı. Hıristiyan ve pagan gruplar arasındaki mücadeleler, Bulgar tarihindeki pek çok sıkıntılı mesele gibi han koltuğunun sık sık el değiştirmesinin de sorumlusuydu."[154]

Bulgaristan'ın içinde bulunduğu siyasi koşullar ve onun Bizans İmparatorluğu ile yakın ilişki kurma arayışları Boris'in Hıristiyanlığa ge-

---

150 Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 503.

151 Bkz. Bury, *Eastern Roman Empire*, 339-54. Th. I. Uspensky, *Byzantine Empire*, II (1), 250-63. S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, 51-70.

152 Uspensky, *Byzantine Empire*, II (1), 263.

153 Bkz. J. B. Bury, "The Bulgarian Treaty of A. D. 814 and the Great Fence of Thrace," *English Historical Review*, XXV (1910), 276-87.

154 "Materials for Bulgarian Antiquities, Aboba-Plisca," *Bulletin of the Russian Archeological Institute in Constantinople*, X (1905), 197. Ayrıca bkz. Uspensky, *Byzantine Empire*, II (1), 453.

çişini hızlandırmıştı. Yunan din adamları, halkın arasında Hıristiyanlığı yaymak üzere Bulgaristan sathına yayıldılar. 864 yılında Boris vaftiz edildi ve Mihail ismi aldı, hemen akabinde de halkı Hıristiyanlığı kabul etti. Kardeş olan iki Slav misyoner, Aziz Kiril (Cyril) ve Aziz Methodius'un Boris'in vaftizine bizzat iştirak ettiklerine dair anlatı özgün deliller tarafından onaylanmamıştır. Bulgarların Bizanslı din adamları eliyle vaftiz edilmeleri, Balkan yarımadasındaki Bizans'ın prestijini ve nüfuzunu artırmasına fazlasıyla yardımcı oldu. Bununla birlikte bir süre sonra Boris, imparatorluğun Bulgar Kilisesine tam bir özgürlük verme konusunda gönüllü olmadığının farkına vardı. Boris, Bulgarların manevi hayatına yön verme hakkını kendi elinde bulundurmayı arzu etmiş ve ayrıca krallığının siyasi bakımdan Bizans İmparatorluğu'na bağımlı hale gelebileceğinden korkmuştu. Bunun üzerine Boris, Roma ile bir dini ittifak kurmaya karar verdi. Papa I. Nicholas'a bir heyet göndererek ondan Bulgaristan'a Latin rahipler göndermesini talep etti. Papa bu isteği yerine getirmekten oldukça hoşnuttu. Latin piskoposlar ve rahipler hemen Bulgaristan'a geldiler ve Yunan din adamları ülkeden çıkartıldılar. Ama Papa'nın bu zaferi kısa sürdü ve Bulgarlar tekrar Yunan Kilisesine döndüler, fakat bu olay daha sonra, yani Makedonya hanedanı imparatorları zamanında yaşanacaktı.[155]

Boris tecrübe ettiği dini gelgitler esnasında, Konstantinopolis ile Roma arasındaki ilişkiler gerginleşmiş olmasına rağmen henüz kilise içerisinde bir çatlak yoktu. Boris'in Yunan ve Latin din adamlarına gönderdiği talepler, Ortodoksluk veya Katoliklik arasında bir seçime delalet değildi. Bu dönem için kilise, hâlâ tek evrensel kilise hüviyetini korumaktaydı.

İkonoklazmın İkinci Devresi ve Ortodoksluğun Yeniden İhdası. IX. yüzyılda Kiliselerin Ayrılması

802-67 yıllarını kapsayan dönemdeki imparatorlar takip ettikleri politikalar yönüyle ikonoklastik değildiler ve görünüşe bakılırsa, İrene tarafından tekrar ihdas edilmiş olan tasvirseverlik giderek daha bir güç kazanmakta ve yeni kovuşturmalara maruz kalmamaktaydı. Nikeforos'un politikası kilise üzerinde geçici bir otorite fikriyle birlikte dini hoşgörü politikalarından birisiydi. Her ne kadar İznik Konsili'nin kararlarını kabul edip tasvirseverlerin zaferini tanımış olsa da, bu hareketin sadık bir

155 Bulgaristan'ın Hıristiyanlığa geçişi hakkında en son anlatılar için, F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX. siècle*, 184-95; V. Zlatarsky, *History of Bulgaria in the Middle Ages*, I (2), 31-152. S. Runciman, *First Bulgarian Empire*, 104 (Eylül sayısı, s. 365;Zlatarsky'nin çalışmasına atıf). A. Vaillant ve M. Lascaris, "La Date de la conversion des Bulgares," *Revue des études slaves*, XIII (1933), 13 (864'te). Th. I. Uspensky, *Byzantine Empire*, II, 451-79; Hıristiyanlığa geçiş 865'te.

takipçisi değildi. Fanatik tasvirseverlerin gözünde Nikeforos'un takip ettiği hoşgörü politikası, heretiklik kadar kötüydü. Büyük ihtimalle dini meseleler imparatoru çok az ilgilendiriyordu. Bu meseleler ancak devleti ilgilendirdiğinde bir önem arz ediyordu. Bununla birlikte, manastırcılık hareketi onun döneminde bazı endişe verici zamanlar tecrübe etmişti. Özellikle de bütün halk tarafından sevilen Patrik Tarasius'un yerine imparatorun iradesi neticesinde laik bir kimse iken patriklik makamına getirilen Patrik Nikeforos'un atanması bu zamanlardan birisiydi. Bu seçime meşhur Studion'lu Teodor ve onun takipçileri tarafından muhalefet edildi ve Teodor'un takipçileri sürgüne yollandılar.

I. Mihail Rangabe çok kısa süreliğine (811-13) imparatorluğu yönetti ve bu süre içerisinde de patrik ve keşişlerin daimi etkisi altındaydı. Kendisi kilisenin itaatkâr bir evladı ve kilisenin menfaatlerinin savunucusuydu. İmparatorluğu esnasında Teodor ve onun takipçileri sürgünden geri çağrıldılar.

İrene tarafından tasvirseverliğin yeniden ihdas edilmesinin üzerinden yaklaşık bir çeyrek yüzyıl geçmişti, fakat ikonoklastik hareket Anadolu'daki eyaletlerde ve ordu saflarında hâlâ canlılığını korumaktaydı. 813 yılında Ermeni anne babanın oğlu ve ordu liderlerinden biri olan Leo imparator unvanını aldı. Kendinden önceki imparatorlar döneminde Leo, yetenekli bir general ve ikonoklastik düşüncelerini dikkatle gizlemiş biri olduğu için büyük otoriteye sahipti. Fakat Mihail Rangabe tahttan indirilir indirilmez Leo tahttaki konumunu sağlama alıp açıkça ikonoklastik politikasını takip etmeye başladı. Bir kaynakta imparatorun şöyle söylediği ifade edilir: "Gördüğünüz gibi tasvirleri kabul edip onlara ibadet eden imparatorların hepsi imparator payesini taşıyorken savaşta ya da sürgünde öldü. Fakat tasvirlere tapmayan imparatorlar doğal yollardan öldüler ve öldüklerinde üstlerinde imparatorluk elbiseleri vardı. Bu imparatorların hepsi imparatorluk kabristanına büyük bir hürmetle defnedildiler ve Havariyyun Kilisesinde yatmaktalar. Onların yolundan gidip tasvirleri yok etmek istiyorum. Böylece ben ve oğlum hayatta olduğu sürece bizim yönetimimiz dördüncü beşinci kuşaklara kadar devam edecek."[156]

V. Leo'nun aldığı ikonoklastik tedbirler, daha sonra imparator tarafından görevinden azledilecek olan Patrik Nikeforos'un kıyasıya muhalefetiyle karşılaştı. Konstantinopolis başpiskoposluğu, Leo'nun dini politikasına taraftar olan Theodotus'a tevdi edildi. 815 yılında Konstantinopolis Ayasofya Kilisesinde ikinci ikonoklastik konsil toplandı. Bu konsilin yayımladığı bildiri tasvirseverlik tekrar ikâme edildikten sonra tahrip edil-

---

156 *Scriptor incertus de Leone Bardae filio*, Bonn ed., 349.

mişse de, konsilin yayımladığı bildiri metni Patrik Nikeforos'un yazmalarından birinde muhafaza edilmişti, ki bu metin yayımlanmıştır.[157]

"Kutsal Kilise Babaları'nın kabul görmüş ve kutsiyete haiz öğretilerini onaylamak ve kutsal altı Ekümenik Konsilin kararlarıyla aynı doğrultuda olmak suretiyle" bu konsil ilan eder ki: "Bir faydası olmayan fiilleri, gelenekler tarafından mesnetsiz görülen işleri ve ruhani ve doğru olana ibadet yerine tasvirlere tapınmayı lanetler." Bildiride ayrıca maskulen yönetimin feminen hâkimiyete geçişi şu cümlelerle işaret edilmiştir: "Kadınca bir saflık (İrene) neticesinde "ölü tasvirlere" ve "cansız ikonalara" tapınma, mum ve tütsü yakılması gibi uygulamalar yeniden ihdas edildi. Konsil "Katolik kilisesine ait takma adlı ikonaların onaylanmamış üretimini," yasakladı ve Patrik Tarasius tarafından cevaz verilen tasvirlere tapınmayı reddetti, kandil ve mum yakılmasının yanında tasvirler önünde tütsü yakılmasını da lanetledi. Aslında bu konsil, 754 yılındaki ikonoklastik konsilin kararlarının bir tekrarı ve bir önceki konsil kararlarının onaylanmasından ibaretti. Konsil, tasvirlere tapınmanın yasaklandığını ve bu fiilin faydasızlığını iddia etti. Bu konsil "kötülüğün bir kademesi oldukları için tasvirleri put olarak isimlendirmekten kaçındığı,"[158] için bazen birinci ikonoklastik konsilden daha toleranslı olduğu düşünülmüştür. Fakat bu görüş yakın zamanlarda geliştirilerek, özellikle V. Leo ve Theofilos zamanında ikinci ikonoklastik hareketin, III. Leo ve V. Konstantin zamanındaki birinci konsilden ne daha müsamahalı ve ne de toleranslı olmadığı aksine sadece "manen daha fakir" olduğu iddia edildi.[159]

İkinci ikonoklastik dönemin imparatorları olan Ermeni V. Leo, Kekeme II. Mihail ve Theofilos dini politikalarını, birinci ikonoklastik döneme nazaran farklılık arz eden şartlar altında devam ettirmek zorundaydılar. İkinci dönem (815-43) birincisine nazaran daha kısa, yani otuz yıl civarında sürdü. Birinci dönem ise elli yıldan fazla sürmüştü. Birinci dönem ikonoklastları, tasvirseverleri "aymazlar" olarak tanımlamışlardı. Tasvirseverler bir mücadele için ne organize olmuşlardı ne de hazırlıklıydılar. Tasvirlere karşı alınan acımasız tedbirler tasvirseverlerin saflarını sıklaştırmasına, inançlarına daha sıkı bağlanmalarına, mücadele metotları geliştirmelerine ve tartışmalarda kullanmak üzere öğretileriyle ilgili argümanları bir araya getirmelerine vesile oldu. İkinci dönemin ikonoklastları bu nedenle kendilerinden önceki ikonoklastların karşılaştığından

157 Bu konsil hakkında bkz. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 46-60.

158 M. D. Serruys, "Les actes du Concile Iconoclaste de l'an 815," *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, XXIII(1903), 348-49. Daha sonra yapılan ve daha iyi bir edisyon için, Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 48-51.

159 Ostrogorsky, *a.g.e.*, 56.

daha güçlü bir direnişle karşılaştılar. Mücadele onlar için daha zor hal almıştı. Özellikle Studion'lu Teodor ve onun takipçilerinin yaptığı muhalefet güçlüydü. Bunlar tasvirlerin yararlı olduğuna gönülden inanmış ve geniş halk toplulukları üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olan kimselerdi. Dahası, Teodor alenen imparatorluk otoritesinin kilise meselelerine müdahil olması aleyhinde yazılar yazdı ve kiliselerin bağımsızlığını ve vicdan hürriyetini savundu. Teodor'un bu davranışlarına ve faaliyetlerine öfkelenen imparator onu uzak bir yere sürgüne yolladı; pek çok takipçisi de onun gibi sürgün edildiler.

Mevcut kaynakların aktardığına göre, ki bunların hepsi istisnasız ikonoklastlara düşmandı, V. Leo zamanında tasvirseverlere karşı yürütülen uygulamalar cidden sertti. Bu kaynaklarda, o dönemde inançları uğrunda hayatlarını kaybedenlerin isimleri verilmektedir. Diğer taraftan V. Leo'nun en ateşli muhalifi olanlar bile onun imparatorluğu savunma hususunda beceri sahibi ve idari tedbirleri alma noktasında bilge biri olduğunu kabul etmişlerdir. Bir tarihçiye göre, V. Leo tarafından görevinden azledilen Patrik Nikeforos, Leo'nun ölümünden sonra onun için: "Romalıların devleti, her ne kadar dinsiz olsa da, büyük bir yöneticiyi kaybetti," demişti.[160] Bununla birlikte o dönemin insanları Leo'dan "sürüngen yılan" diye bahsendip onun zamanını "sisli bir kış günü" diye tasvir etmişti.[161]

Leo'nun halefi olan II. Mihail'in dini politikası hakkında görüşler çeşitlilik arz etmektedir. Bazı tarihçiler onu tarafsız, ilgisiz ve "hoşgörü yolunu takip edip vicdan hürriyetinin esas prensiplerini ilan etmiş"[162] bir adam olarak tanımlarken, diğerleri onu "fanatik olmamakla birlikte inanmış bir ikonoklast" ve "Leo'nun ikonoklastik reformlarını, onun kişisel kanaatleriyle örtüştüğü için desteklemeye kararlıyken diğer taraftan da tasvirseverlere karşı daha fazla eziyet edilmesine karşı çıkan biri," olarak tasvir etmişti.[163] Son dönemde araştırma yapanlardan birisine göre, Mihail'in "takip ettiği program, tartışmalı konularda zorunlu bir sükutu dayatmakla birlikte, gayrı memnun her iki gruba da toleranslı davranmak suretiyle bütün dini tartışmaları pasifize etmekten ibaretti."[164]

Bununla birlikte, her ne kadar ikonoklastik temayülleri olsa da Mihail tasvirseverlere karşı yeni bir zulüm dalgası başlatmadı. Bunun yanı sıra Papa'nın imparatordan tasvirseverliği tekrar ihdas etmesini istediği

160 Genesius, *Regna*, Bonn ed., 17-18; ayrıca bkz. Theophanes Continuatus, *Historia*, Bonn ed., 30.

161 Bkz. A. Dobroklonsky, *Blessed Theodore the Confessor and Abbot of Studion*, I, 850.

162 Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 967; Schwarzlose, *Der Bilderstreit*, 72; Ternovsky, *The Graeco-Eastern Church*, 487.

163 N. Grossu, *The Blessed Theodore of Studion*, 151.

164 Dobroklonsky, *Theodore the Confessor*, I, 849.

mektubu getiren ve sonradan Konstantinopolis patriği olan Methodius'u kırbaçlatıp bir kabre hapsetmişti. V. Leo dönemini, II. Mihail dönemiyle karşılaştırıldığında o dönem yaşayanlar "ateş söndü, fakat halen dumanı tütüyor," "can çekişen bir yılan gibi, sapkınlık henüz son bulmadı ve kıpırdanmaya devam ediyor," "kış bitti ama sahici bahar henüz gelmedi" gibi cümleler kurarak karşılaştırmışlardı.[165] Tasvirseverliğin ve kilisenin bağımsızlığının meşhur müdafisi olan Studion'lu Teodor'un ölümü de II. Mihail'in zamanında vuku buldu.

II. Mihail'in halefi ve ikonoklastik imparatorların sonuncusu olan Theofilos, dini meselelerde bir hayli yetkin bir şahsiyet, Bakire Meryem'in ve azizlerin ateşli bir hayranı ve birkaç kilise ilahisinin yazarıydı. Theofilos hakkındaki tarihi kanaatler oldukça çeşitlidir. Bunlar, onun hakkında en tahkir edici olandan tutun en sitayişkâr olana kadar geniş bir yelpaze teşkil eder. İkonoklazm söz konusu olduğunda, Theofilos'un dönemi bu hareketin ikinci dönemi içerisindeki en zorlu zaman dilimiydi. İmparatorun baş danışmanı ve ikonoklastik mevzularda lider konumunda olan Gramerci Yuhanna, ki sonradan Konstantinopolis patriği olacaktır, o dönemin en aydın kişisi olarak, ortaçağda aydın kimselerin sıklıkla itham edildiği üzere, büyücülükle itham edilmişti. Birçoğu tasvir ressamı olan pek çok keşiş ağır cezalara çarptırıldılar. Örneğin bir tasvir ressamı olan keşiş Lazarus'un avuç içleri kızgın demirle dağlandı. Tasvirleri koruma konusundaki gayretleri nedeniyle Theophanes ve Teodor kardeşler kırbaç cezasına çarptırılıp, alınlarına Theofilos tarafından bizzat Yunanca kaleme alınmış hakaretamiz mısralar dağlandı. Bundan dolayı bu kardeşlere "damgalı" manasında *graptoi* lakabı takıldı.

Theofilos hakkında elde mevcut olan kaynaklarla ilgili eleştirel bir araştırma tarihçileri, onun zamanındaki uygulamaların oldukça ağır olduğu iddiasından vazgeçmeye zorlayabilir. Tasvirseverlere uygulanan ağır yaptırımlar hakkındaki örnekler oldukça azdır. Bury, Theofilos zamanındaki dini müeyyidelerin, imparatorun bizzat başkent ve mücavirindeki yerlerde mevcut olan tasvirlerin tahrip edilmesi hususunda ısrarcı olmasından dolayı, belli coğrafi sınırlar ötesine geçmediğine inanmaktadır. Bury aynı zamanda, ikonoklazmın ikinci dönemi boyunca Yunanistan'da ve Anadolu'nun kıyılarında ve Adalarda tasvirseverliğin geliştiği kanaatini taşımaktaydı. Bu olgu tarihçiler tarafından tam anlamıyla değerlendirilmemiştir. İngiliz araştırmacı ayrıca birkaç istisna haricinde, imparatorun tasvirseverleri şiddetle cezalandırmadığına da inanmaktadır.[166] Fakat

165 Dobroklonsky, *Theodore the Confessor*, I, 850.
166 *Eastern Roman Empire*, III, 140-141.

ikonoklastik hareketin ikinci dönemiyle ilgili pek çok mesele doğru bir tarihsel değerlendirme yapılması için halen bir köşede beklemekte.

Theofilos'un eşi olan Theodora, ateşli bir tasvirsevicilik taraftarıydı ve onun bu temayülü kocası tarafından çok iyi bilinmekteydi. Theofilos 842 yılında hayata gözlerini yumduğunda Theodora, oğlu Mihail henüz çocuk yaşta olduğu için imparatorluğun resmi yöneticisi olmuştu. Halletmesi gereken ilk mesele, tasvirseverliği tekrar eski konumuna getirmekti. Görünüşe bakılırsa 842 yılında ikonoklastların oluşturduğu muhalefet cephesi, tasvirseverliğin ilk halaskarı olan İrene zamanındakine nispeten daha zayıftı. Çünkü İrene'in bir konsil toplaması yedi sene sürmüşken, Theodora'nın dini temayüllerini hayata geçirmek için aynı şeyi yapması sadece bir yıldan biraz fazla zamanını almıştı. Gramerci Yuhanna patriklik makamından azledildi ve Konstantinopolis'teki patriklik makamına, Mihail zamanında oldukça eziyet çekmiş olan Methodius getirildi. Theodora tarafından teşkil edilen konsilin sonuç bildirgesi günümüze kadar muhafaza edilemedi, fakat diğer kaynaklar göstermektedir ki konsil İznik Konsili'nin kararlarını teyit edip tasvirseverliğe eski konumunu iade etmiştir. Konsil faaliyetlerini tamamladığında dini ayin, Paskalya'nın ilk pazar günü olan 11 Mart 843'te Ayasofya'da gerçekleştirildi. Bugün halen bu tarih Rum Ortodoks Kilisesinde bayram olarak kutlanır. Ancak çok yakın tarihlere kadar 842 tarihi, tasvirlerin eski konumlarına tekrar elde ettikleri tarih olarak kabul görmüştü.[167]

Yakındoğu'da ikonoklazmın ikinci dönemine, tasvirleri savunmak için IX. yüzyılın üç patriğinin ortaklaşa kaleme aldıkları mektubun yayımlanması damgasını vurmuştu. Bu üç patrik İskenderiyeli Hıristofyas, Antakyalı Job ve Kudüslü Basileios'tu.

Özetleyecek olursak: İkonoklastik grup başlıca desteğini saray ahalisinden ve kendileri arasından imparatorluk payesi almış olan III. Leo, V. Leo ve II. Mihail gibi kişileri çıkaran yüksek mevkilerde görev yapmış olan generallerden almıştı. Bazı araştırmacılar, ordunun bu ikonoklastik temayülünü, orduyu meydana getiren askerlerin büyük çoğunluğunun hükümet tarafından kalabalık gruplar halinde Batıdaki eyaletlere ve çoğunlukla da Trakya'ya sevk edilen ve genelini Ermenilerin oluşturduğu Doğulu halklardan müteşekkil olmasına bağlamaktadırlar. Bu nedenle ordunun büyük

---

167 Bkz. C. de Boor, "Der Angriff der Rhos auf Byzanz," *Byzantinische Zeitschrift*, IV (1895), 449-53. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, appendix, 142-46; Fransızcada 418-21 (Ortodoksluğun tekrar ihdas edildiği sene hakkında). Bazı sağlam delillere dayanarak C. Loparev, Ortodoksluğun tekrar ihdas edildiği tarihin 843 yılı martın on biri olmayıp aksine şubatın on biri olduğunu iddia etti:"Hagiography of the Eight and Ninth Centuries as a Source of Byzantine History," *Revue Byzantine*, II (1916), 172, n. 1.

kısmı kanaat bakımından ikonoklasttı. Bir araştırmacıya göre: "Ortodoksluğun kültleri bu Doğulu askerleri yabancı bir din olarak etkisi altına almıştı ve bu askerler putperest diye tanımladıkları kişilere karşı şiddete başvurma konusunda kendilerini haklı gördüler," demişti.[168] Saray çevresi ve yüksek mevki din adamlarının tavrını değerlendirmek gerekirse şunu söyleyebiliriz; hükümet yetkilileri ve piskoposların pek çoğu kendi kanaatlerini ifade etmekten daha ziyade korkuları ve tutkularının doğrultusunda görüşleri dillendirdiler. Konstantinopolis halkı ve din adamlarının büyük çoğunluğu tasvirseverliği destekledi. İkonoklastik imparatorlar yetenekli savaşçılar ve bilge idareciler olmaları yanı sıra Araplar ve Bulgarlar karşısında muzafferdiler, hatta bu imparatorların bazıları Hıristiyanlığı kurtardığına ve Batı medeniyetini yükselttiklerine inanılmaktaydı. Fakat bu imparatorlar tasvirseverlere karşı uyguladıkları baskı politikasını siyasi mülahazalar ve tutkuları nedeniyle takip etmediler. Bu imparatorların aldıkları dini alandaki tedbirler daha ziyade, onların bu tedbirler vasıtasıyla kilisenin gelişmesine ve Hıristiyanlığın ilk haline dönüşümü için çalıştıklarına olan samimi inançları nedeniyle vücut bulmuştu. Bu imparatorların dini alanda takip ettikleri politikalar zaman zaman siyasi alanda takip ettikleri dirayetli politikalar için zararlı olmuştu. Tasvirseverlerle girişilen mücadeleler imparatorluk dahilinde büyük bir karmaşaya sebep olmuş ve imparatorluğun siyasi gücünü zayıflatmıştı. Bu durum aynı zamanda Batı Kilisesi ile olan ilişkileri bozmuş ve İtalya'nın kademeli olarak Bizans İmparatorluğu'ndan ayrılmasına sebep olmuştu. İkonoklastik imparatorların sadece manastırlara ve keşişlere karşı yürüttükleri politika, siyasi mülahazalar ile açıklanabilir. İkonoklastların teolojik doktrinleri hakkında kapsamlı bir yargıya varmak, ikonoklastik öğretinin meselelerini içeren literatürün neredeyse tamamı daha sonra tasvirseverler tarafından tahrip edildiği için çok zordur. İkonoklastlar içerisinde had safhada radikaller olduğu gibi ılımlılar da mevcuttu. Tasvirlerin boyanması veya resmedilmesi iki muhtemel tehlikenin nedeni olarak görülmekteydi: Paganizme dönüş ya da ekümenik konsiller tarafından lanetlenmiş sapkın inançlardan birine geri dönüş. İkonoklastik hareketin ikinci dönemi ile bağlantılı olarak şunu belirtmek önemlidir ki, VIII. yüzyılda İsaurialılar Anadolu'daki Doğulu eyaletler tarafından desteklenirken, IX. yüzyıl için bu durum doğru değildi. İkonoklazmın ikinci döneminde "ikonoklastik fikirler için beslenen istek kesinlikle zayıflamıştı ve hareket neredeyse manevi açıdan tükenme noktasına gelmişti."[169]

---

168 Bréier, *La Querelle des images*, 40.

169 Uspensky,*Byzantine Empire*, II (1), 358. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 53, 59.

Tasvirseverlerse Batıdaki eyaletlerin, Yunanistan ve İtalya'nın halkından, keşişlerden ve din adamlarının çoğunluğundan, zaman zaman şartlar gereği ikonoklazmı destekliyormuş gibi yapan Konstantinopolis halkının ekserisinden ve nihayetinde de Ege adalarının ve Anadolu'nun kıyı eyaletlerinin halkı gibi imparatorluğun diğer kısımlarındaki halktan müteşekkildi. Şamlı Yuhanna ve Studion'lu Teodor gibi liderlerin geliştirdiği üzere tasvirsever öğretinin ileri gelenleri bu öğretinin teolojik temellerini Kutsal Metinlere dayandırdılar. Bu kişiler, tasvirleri insanların aydınlatılması amacına hizmet eden araçlar olarak görmeleri yanı sıra, bu tasvirlerin İsa Mesih, Meryem Ana ve azizlerin kutsiyetlerini ve faziletlerini muhafaza ettiklerine inanmaktaydılar.

İkonoklastik düşünce, dönemin güzel sanatları üzerinde derin izler bırakmıştı. O dönemde pek çok mozaik, fresko, heykel, minyatür ve anıtsal yapı, tasvirlere karşı başlatılan mücadele esnasında tahrip edildiler. Mabedlerin duvarlarındaki tasvirlerin üzeri ya alçıyla kapatıldı ya da onların üzerine yeni süslemeler işlendi. N. P. Kondakov'un dediği gibi: "Kısaca belirtmek gerekirse, başkentteki kilise hayatı, eninde sonunda Bizans'taki güzel sanatlarla ilgili bütün bir evreni yerinden etmesi kaçınılmaz olan kasvetli bir Protestan anlayışın hedefi oldu. Pek çok varlıklı ve eğitimli kimse aileleriyle birlikte İtalya'ya göç etti. Binlerce keşiş Güney İtalya'nın geniş topraklarında, Anadolu ve Kapadokya'da kendilerine mağaradan müteşekkil meskenler, zaviyeler kurdular ve bu meskenlerin duvarları Yunan sanatçılar tarafından resmedildi. Bundan dolayı VIII. ve IX. yüzyıl Yunan sanatı ve ikonografisi için Anadolu'ya veya güney ve orta İtalya'ya, yani Bizans İmparatorluğu'nun sınırları dışına bakılmalıdır."[170] İsa Mesih'in, Meryem Ana'nın ve Azizlerin tasvirini taşıyan sanatsal abidelerin tahribinin yanı sıra ikonoklastlar, betimleme nesnesi olarak yeni nesnelere yönelmek suretiyle de yeni bir sanat akımı başlattılar. Süsleme tarzını uygulamaya koydular ve içlerinde yarışlar, Hipodrom'dan enstantaneler, ağaçlar, kuşlar, hayvanlar vs bulunan sahnelerin resmedildiği bir betimleme tarzını ortaya koymaya başladılar. Bunun yanında ikonoklastik dönemde yapılmış fildişi, mine ve minyatür sanatında kayda değer bazı çalışmalar da günümüze kadar ulaşmıştır. Sanat tarihçileri açısından, ikonoklastik dönemin sanat eğilimi, İskenderiye'nin klasik dönemine dönüşün, aynı zamanda realizme doğru ciddi bir yönelişin olduğu ve doğaya ait unsurların çalışıldığı bir dönemdir.[171] İkonoklastik dönemin en önemli sonuçlarından birisi kutsal şahsiyetlerin ve kutsiyete haiz enstantanele-

170 *Iconography of the Holy Virgin*, II, 5.
171 Bkz. Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, 340; (2. ed., 1925), I, 366.

rin heykeller vasıtasıyla Doğu Kilisesinde temsil edilmesinin gözden kaybolmasıydı. Resmi olarak ne kilise ne de devlet, bu tasvirleri yasakladı, bu yüzden gözden kaybolmaları kendiliğindendi. Bazı tarihçilere göre bu, ikonoklastların aşırı tasvirseverler üzerinde kazandığı kısmi bir zaferdi.[172]

İkonoklastik hareketin etkileri ayrıca Bizans sikkelerinde ve mühürlerinde de kendisini gösterdi. VIII. yüzyılda ikonoklastik hareketin hâkim olduğu dönemde tamamen yeni olan sikke ve mühür tipleri ortaya çıktı. Yeni sikke ve mühürler üzerinde bazen sadece İsa Mesih'in, Meryem Ana'nın veya azizlerin tasvirini barındırmayan enstantaneler, bir haç veya haç formunda monogramlar mevcuttu. Genel olarak sikke tipleri neredeyse tamamen sembol olarak haç ve imparatorluk ailesinin temsiline indirgenmişti. İnsan tasviri, daha önceki dönemlerde mukaddes tasvirlerin maruz kaldığı muameleden çok az daha iyi bir muameleye tâbi olmuştu; Bu durum dönem boyunca göreceliydi.[173] Daha sonra tasvirseverlik eski konumuna geldiğinde İsa Mesih, Meryem Ana ve Azizlerin betimlemeleri tekrar sikkeler ve mühürler üzerinde görünmeye başladı.

İkonoklazm İtalya'yı ve Papalığı, Bizans İmparatorluğu'ndan uzaklaştırdı ve bu durum IX. yüzyılda kilise içinde vuku bulan nihai ayrılığın ana sebeplerinden birisiydi. Şarlman'ın 800 yılında imparatorluk tacı giymesi, Papa ve Bizans İmparatorluğu arasında daha büyük bir ayrılığa sebep oldu. Nihai kopuş ise III. Mihail döneminde, IX. yüzyılın ikinci yarısında, Konstantinopolis'te meşhur Photius ve İgnatius davası cereyan ettiğinde gerçekleşti.

Tasvirseverliği savunma konusunda çabaları gayet iyi bilinen İgnatius patriklik makamından azledildi ve makam o dönemin en bilgin kişisi olması yanında ruhban sınıfına mensup olmayan Photius'a verildi. Akabinde Bizans İmparatorluğu'nda iki grup ortaya çıktı. Bu gruplardan biri Photius'un, diğeri taşıdığı patriklik payesini gönüllü olarak devretmeyi reddeden İgnatius'un yanında yer aldı. Her iki taraf birbirini sürekli olarak aforoz etti ve bu iki tarafın ateşli tartışmaları neticesinde III. Mihail bir konsil toplamak zorunda kaldı. İgnatius'un tarafında yer alan Papa I. Nicholas da konsile iştirak etmesi için davet edildi, fakat Papa sadece temsilcilerini gönderdi. Yapılan rüşvet teklifleri ve tehditlerin etkisinde kalarak, III. Mihail, Papa'nın isteğinin aksine İgnatius'un azledilip Photius'un Konstantinopolis patrikliğin seçilişini onayladı. Bu karara itiraz eden Papa Nicholas Roma'da bir konsil topladı ve Photius'u aforoz ederek İgnatius'u tekrar Konstantinopolis patrikliğine atadı. III.

172 Bkz. Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 430.

173 Bkz. W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I, xciii. O. M. Dalton, *East Christian Art*, 224.

Mihail Roma'daki konsilin kararlarını dikkate almadı ve Papa'ya hitaben kaleme alınmış sert bir bildiride Konstantinopolis Kilisesinin, Papa'nın evrensel kilisenin lideri olduğu iddiasını tanımadığını ilan etti. Bu olay Bulgar kralı Boris'in Hıristiyanlığa geçtiği, daha önce bahsettiğimiz üzere Hıristiyanlık konusunda Konstantinopolis ve Roma'nın birbiriyle ciddi biçimde mücadele içinde olduğu bir dönemde cereyan etti. III. Mihail'in ölüm yılı olan 867'de, Konstantinopolis'te başka bir konsil toplandı ve bu konsilde Papa, Hıristiyan inancına *filioque*'ler kattığı ve Konstantinopolis Kilisesinin meselelerine kanunsuz olarak karıştığı için aforoz edildi. Papa ve patrik her ikisi de bir diğerini aforoz etti ve böylelikle kilise içerisinde ayrılık meydana geldi. III. Mihail'in ölümüyle birlikte mevcut durum değişti. Yeni imparator I. Basileios hükümranlığının başında Photius'u azledip İgnatius'u tekrar patrik olarak atadı.[174]

EDEBİYAT, EĞİTİM VE GÜZEL SANATLAR

İkonoklazm gibi yoğun ve şiddetli geçen karmaşık bir dönemde elbette geniş bir edebi faaliyet ortaya çıkacaktı. Maalesef ikonoklast literatür, tasvirseverler zafer kazandıktan sonra neredeyse tamamen yok edildi ve bugün elimizde sadece tasvirseverlerin kendi iddialarını savunmak için kaleme aldıkları eserlerde, ikonoklastların iddialarına cevap vermek için onların eserlerinden yaptıkları bölümler mevcuttur. Bu nedenle denilebilir ki, ikonoklastik döneme ait edebi çalışmalar sadece tek bir bakış açısını temsil etmektedir.

Bir önceki Herakleios hanedanı dönemi gibi, İkonoklastik dönemde de tarihçi yoktur. Bununla birlikte bu dönemde, Bizans krognografisini ve kaynaklarını doğru anlama konusunda yardımcı olacak pek çok eser kronik yazarları tarafından bırakılmıştır. Bu kaynaklar ayrıca ikonoklastik dönemin bizzat kendisi üzerine yapılan çalışmalar için de oldukça önemlidir. IX. yüzyılın hemen başlarında hayata gözlerini yuman Yorgo Synkellos,[175] manastırdaki ikâmeti esnasında, dünyanın yaratılışından Diocletianus dönemine (MS 284) kadar olan zamanı kapsayan *Kronografi* isimli bir eser bıraktı. Bu eser ikonoklastik döneme ışık tutan bilgiler sunmamakla birlikte, Yorgo'nun da eserinde kullandığı erken dönem Yunan kronografisinin bazı meselelerini izah yönünden oldukça değerlidir.

174 Photius hakkında yapılmış abidevi çalışma için bkz. Francis Dvornik, *The Photian Schism, History and Legend* (Cambridge, 1948).)

175 Syncellus: Bizans İmparatorluğu'nda yüksek seviyede bir dini paye. Anlamı "oda (manastır vs içerisindeki) arkadaşı" demektir.

Yorgo Synkellos'un isteği üzerine, onun arkadaşı olan Günah Çıkartıcı Theophanes, Yorgo'nun kroniğini devam ettirdi. Theophanes'in kronik yazarı olarak etkisi, daha sonraki dönemlerin edebiyatı üzerinde büyüktü. Theophanes, ikonoklazmın ikinci döneminde, ikonoklastların ateşli bir muhalifiydi. Ermeni V. Leo'nun emriyle soruşturmaya maruz kalan Theophanes önce bir süreliğine hapse atıldı ve daha sonra da 817 yılında hayata gözlerini yumacağı yer olan Ege adalarından birine sürgüne gönderildi. Theophanes'in kaleme aldığı kronik, Yorgo Synkellos'un eseri sonlandırdığı Diocletianus dönemi olaylarından başlayıp, 813 yılında imparator I. Mihail Rangabe'nin tahttan düşüşüne kadar olan dönemi anlatmaktaydı. Tarihi olayları ve şahsiyetleri ele alış tarzında kendisini açık bir şekilde gösteren Doğulu Ortodoks bakış açısına ve olayların taraflı bir biçimde anlatılmış olmasına rağmen Theophanes'in çalışması çok değerlidir. Eserde şu an elimizde olmayan ve daha erken döneme ait kaynaklardan alınmış zengin malzeme mevcut olduğu gibi ikonoklastik hareketin cereyan ettiği zaman kaleme alınmış bir kaynak olduğu için, ikonoklastik hareket hakkında diğer Bizanslı kronik yazarlarından daha fazla yer ayırmıştır. Theophanes'in çalışması daha sonraki dönem kronik yazarlarının gözde bilgi kaynağı olmuştur. IX. yüzyılın ikinci yarısında Papalık kütüphanecisi Anastasios tarafından yapılan eserin Latince tercümesinin Batılı ortaçağ kronik yazıcılığı için taşıdığı önem, Yunanca orijinal metnin Doğudaki kronik yazarlığı için sahip olduğu öneme eştir.[176]

Bu dönemin bir diğer önemli yazarıysa, IX. yüzyılın başlarında Konstantinopolis patriği olan Nikeforos'tur. Ermeni V. Leo zamanında ikonoklazma yönelttiği gözüpek çıkışlar nedeniyle görevinden azledilip sürgüne yollanmıştı. Henüz bir kısmı daha yayımlanmamış olan teoloji alanındaki çalışmalarında Nikeforos, tasvirseverliğin doğruluğuna olan sağlam bir inanç temeli üzerinde inşa edilmiş kayda değer bir güçle davasını savunmuştu. İkonoklastların savundukları fikirleri başlıca *Tanrı Sözünün Cismanileşmesinin Faydası*'na cevaben yazdığı *Cahil, Tanrısız ve Kâfir Mammon'un Saçmalıklarının Reddi*[177] isimli eserinde çürütmeye çalıştı. Bu eserinde Mammon ismiyle kastettiği kişi V. Konstantin'di. Tarihi açıdan bakıldığındaysa Nikeforos'un kaleme aldığı ve 602 yılında imparator Mavrikios'un ölümü ile 769 yılı arasındaki olayları anlattığı *Kısa Tarih* Yorgo Synkellos isimli eseri de kayda değer bir öneme sahiptir. Nikeforos çalışmasını daha geniş bir okuyucu kitlesinin faydalanacağı bir eser haline getirmeye çaba göstermesinden dolayı esere bir nevi didaktik hava

---

176 Theophanes hakkında bkz. G. Ostrogorsky, "Theophanes," *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, ed. A. F. Pauly, G. Wissowa ve diğerleri, II (1934), 2127-32.

177 Bkz. Migne, *Patrologia Graeca*, C, 205 vd..

katmış olmasına rağmen yine de önemli bir kaynak olma hüviyetini korumaktadır. Çünkü eser o dönem kilise tarihi ve siyasi tarih için pek çok ilginç gerçeği muhtevasında bulundurmaktadır. Nikeforos'un *Tarih*'i ile Theophanes'in çalışması arasında mevcut olan göze çarpan benzerliğin sebebi her iki yazarın da aynı eserleri kullanmış olması ile açıklanabilir.[178]

Son olarak, ikonoklastik hareketin yaman bir karşıtı olan Keşiş Yorgo Hamartolus, Adem zamanından MS 842 yılında İmparator Theofilos'un ölümüne, yani tasvirseverlerin nihai zaferi kazandıkları zamana kadar olan dönemi kapsayan bir genel tarih yazdı. Bu eser ikonoklastik dönemin kültür tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Eserde manastır hayatının muhtevası, ikonoklastik sapkınlığın yayılışı ve İslam inancının yayılışı gibi, o dönem Bizanslı münzevilerin zihinlerini işgal eden meseleler tartışılmıştı. Eser ayrıca IX. yüzyılda Bizans manastırlarındaki iştiyak ve tutkunun canlı bir tasvirini de sunmaktadır. Hamartolus'un kaleme aldığı kronik, Bizans'ta daha sonraları kaleme alınacak dünya tarihleri için bir temel olma işlevini ifa etti. Slav edebiyatı ve özellikle de Rus edebiyatının erken döneme ait sayfaları üzerinde büyük bir etkisi oldu. Rus kroniklerinin başlangıcının Hamartolus'un çalışmalarıyla yakından bağlantılı olduğunu söylemek bu etkiye işaret etmek için yeterlidir. Hamartolus'un eserinin Slavca-Rusça bir tercümesi 127 adet minyatür barındırmaktadır, fakat bu tercümenin değeri henüz tam anlamıyla anlaşılmamış ve çalışılmamıştır. Bu tercüme içerisindeki minyatürler XIII. yüzyıl Bizans ve Rus sanat tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu el yazması, Hamartolus'un kroniğinin günümüze kadar ulaşabilen resimli tek kopyasıdır. [179] İmparator Ermeni V. Leo[180] üzerine bir eser kaleme alan isimsiz bir yazarı hariç tutarsak, 813 ile 842 tarihleri arasındaki dönemin tek çağdaş kronik yazarı Hamartolus'tur. Çoğunlukla o dönemde yaşayanların anlatımlarını ve kendi şahsi gözlemlerini kullanarak, dar bir açıdan bakarak, dönemin olaylarını bir münzevinin gözünden değerlendirdi. Hamartolus'un el yazması geleneği daha sonraki yüzyıllarda birçok kez değiştirilip genişletilerek günümüze kadar muhafaza edildi. Bu nedenle Bizans filolojisi açısından en girift meselelerden birisi eldeki mevcut kop-

178 R. Blake, "Note sur l'activité littéraire de Nicéphore Ier, patriarche de Konstantinopolis," *Byzantion*, XIV (1939), 1-15.

179 D. Aïnalov, "La Chronique de George Hamartolus," *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines*, 1927, 127-33.

180 O döneme ait bu önemli kaynak için bkz. H. Grégoire, "Un nouveau fragment du 'Scriptor incertus de Leone Armenio'," *Byzantion*, XI (1936), 417-28. Grégoire, "Du nouveau sur la Chronographie byzantine: le 'Scriptor incertus de Leone Armenio' est le dernier continuateur le Malalas," *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie Royale de Belgique*, XXII (1936), 420-36.

yalardan hangisinin yazarın özgün kopyası olduğu meselesidir. Ancak XX. yüzyılın başlarında Hamartolus'un Yunanca metninin bir kritik edisyonu yayımlandı.[181] Yakın zamanlarda Hamartolus'un kroniğinin Slavca-Rusça tercümesinin bir kritik edisyonu sahneye çıktı. Bu edisyon Slavca tercümenin temelini oluşturan ve eserin devamı niteliğindeki bir Yunanca tercüme ile desteklenmiştir.[182]

İkonoklastik literatür, tasvirseverlerin nihai zaferinden sonra neredeyse tamamen yok edilmiştir. Bununla birlikte 754 yılında yapılan ikonoklastik konsilin bildirisi ayrıntılı bir biçimde Yedinci Ekümenik Konsil'in tebliğ metninde muhafaza edilmiştir. V. Konstantin Kopronymos tarafından kaleme alınan ve tasvirseverlere karşı yapılan ayrıntılı bir çalışmanın bölümleri Patrik Nikeforos'un *Reddiyeler* isimli eseri içerisinde muhafaza edilmişti. Bu imparator ayrıca diğer bazı edebi eserlerinde yazarıydı.[183] V. Leo, ikonoklazm açısından uygun olan ve ayrıca İncil ile Kilise Babaları'nın öğretisi ile örtüşen çalışmaların bir araya getirilmesi emrini vermişti. Buna benzer bir proje, 754 yılında toplanan ikonoklastik konsilde de ileri sürülmüştü. Bu eserlerden hiçbirisi günümüze ulaşmadı. Pek çok ikonoklastik şiir Studion'lu Teodor'un çalışmaları içerisinde muhafaza edildi. Yedinci Ekümenik Konsili, ikonoklastik literatüre ait bütün eserlerin yok edilmesi gerektiğini ilan etmişti ve bu konuda konsilin dokuzuncu kararı şu şekildeydi: "Aziz tasvirlere karşı çocuksu bir tarzda kaleme alınmış bütün oyunlar, onlarla alay eden ve yanlışlarla dolu eserler Konstantinopolis Piskoposluğu'na verilmeli ve orada muhafaza edilen diğer sapkınlık kitaplarının arasına konulmalıdır. Bu kitapları bulundurmaktan suçlu bulunan kimse piskopos veya papaz veyahut diyakoz ise bunlar görevlerinden azledilecektir; yok eğer bu kişiler keşiş veya halktan kimselerse kendileri aforoz edilecektir."[184]

Tasvirseverliğin savunulduğu ve sonraki dönemde kaleme alınan eserler üzerindeki etkisi nedeniyle oldukça önemli olan pek çok edebi malzeme, bütün ömrünü artık imparatorluğun bir parçası olmayan bir eyalette geçiren bir adam tarafından geriye miras olarak bırakıldı. Bu adamın ismi Şamlı Yuhanna'ydı. Yuhanna sonradan Arapların hâkimiyeti altına giren Suriye'nin yerli halkına mensuptu. Kendisi Şam'daki halifenin yardımcılarından birisiydi ve 750 yılında Filistin'deki meşhur Aziz Sabas Laura'sında hayata gözlerini yummuştu. Öğretiler, polemikler, tarih, felsefe, hitabet ve şiir alanında geriye pek çok eser bıraktı. Yuhanna'nın başyapıtı

181 Georgius Monachus, *Chronikon*, ed. C. de Boor.
182 V. M. Istrin, *The Chronicle of George Hamartolus in Its Old Sloveno-Russian Version.*
183 Bkz. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, 7-14.
184 Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XIII, 430.

olan *Hikmetin Kaynağı* isimli eserinin üçüncü bölümünün başlığı *Ortodoks İnancının Tam Bir Beyanı*'ydı ve bu bölüm Hıristiyan inancının ve öğretilerinin ana temellerini sistematik bir biçimde sunmaya yönelik bir teşebbüstü. Bu beyan sayesinde Yuhanna, tasvirseverlerin eline, rakipleriyle giriştikleri mücadelede kullanabilecekleri güçlü bir silah vermiş oldu. İkonoklastik dönemin ilk bölümünde, tasvirseverlerin elinde böylesi bir silah mevcut değildi. Daha sonra, yani XIII. yüzyılda bu çalışma Batı'daki meşhur kilise ileri gelenleri tarafından kullanıldı. Örneğin Aquinalı Thomas kaleme aldığı *Teolojiye Dair Savunma (Summa Theologiae)* isimli eseri için Yuhanna'nın bu eserini model olarak kullanmıştı. Şamlı Yuhanna'nın kaleme aldığı eserler arasında özellikle "tasvirleri küçümseyenlere karşı" yazdığı ve tasvirseverliği sağlam bir biçimde ve açıktan açığa savunduğu üç çalışmasına mutlaka işaret etmeliyiz. Kilise edebiyatı konusunda Yuhanna, Romanos'un kilise şarkılarından şekil yönüyle daha girift olan kilise ilahileriyle meşhurdur. Bunlar şiirsel yönüyle güçlü ve doktrin açısından sağlam olmalarının yanı sıra Hıristiyan kilisesinin en iyi ilahileri arasındadır. Yuhanna bu eserlerinin yanı sıra pek çok dini festival, Meryem Ana, peygamberler, havariler ve dinleri uğruna hayatını kaybedenler için dua metinleri kaleme almıştı. Özellikle İsa Mesih'in ölüm ve cehennem karşısında kazandığı zafer nedeniyle dinleyenleri derin bir haz duygusuna sevk eden ezgileriyle Diriliş Bayramı (Paskalya) ayini pek muhteşemdir. Yuhanna'nın kaleminde kilise ilahileri, gelişim ve güzellik bakımından zirveye ulaşmışlardı. Ondan sonra, Bizans kilise şiirinde öyle kayda değer bir yazar yoktu.[185]

Şamlı Yuhanna'nın ismi ayrıca *Barlaam ve Josaphat* romansıyla birlikte anılmaktadır. Bu romans ortaçağ boyunca bütün dillerde geniş bir popülariteye sahipti. Hiç kuşkusuz bu romansın konusu, meşhur Buda efsanesinden alınmıştı. Büyük ihtimalle bu romans, Doğu'daki Hıristiyanların kendi kullanımları için Buda'nın hayatından esinlenip yaptıkları basit bir uyarlamaydı. Zaten yazar da hikâyenin kendisinin Hindistan'dan çıktığını kaydetmişti. Ortaçağ boyunca ve yakın geçmişe kadar bu romansın Şamlı Yuhanna'ya ait olduğu neredeyse evrensel bir kabule mazhardı. Fakat 1886'da Fransız oryantalist H. Zotenberg bazı deliller sunarak Yuhanna'nın bu romansın yazarı olamayacağını iddia etti ve pek çok yazar bu çıkarımı kabul etti.[186] Fakat yakın zamanlarda yazarlar bu konuda daha az emin olan bir tavır sergileyip eski bakış açısını kabule daha meyilli bir görünüm sergilediler. Bu yüzden 1910 yılında *Katolik Ansiklopedisi*'nde

---

185 M. Jugie, "La Vie de S. Jean Damascène," *Échos d'Orient*, XXIII (1924), 137-61. O. Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, V, 51-65

186 Bkz, K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 886-90.

(Catholic Encyclopedia) Şamlı Yuhanna üzerine yayımlanan makalenin yazarı, Barlaam ve Josaphat romansınınYuhanna'ya ait olduğu konusunun şüpheli olduğunu söylerken;[187] bu romansın en son editörlüğünü ve tercümesini yapanlar yine de Şamlı Yuhanna isminin, edisyonunu yaptıkları eserin başlık sayfasında görünmeyi hak ettiğini düşünmektedirler.[188]

İkonoklastik hareketin ikinci dönemi, tasvirseverliğin meşhur savunucusu Studion'lu Teodor'un faaliyetleriyle belirginlik kazanmıştı. Teodor, V. Konstantin zamanında sahip olduğu konumu kaybeden, fakat Teodor'un idaresi altında tekrar irtifa kazanan Konstantinopolis'teki meşhur manastırın başında bulunmaktaydı. Onun idaresi altındayken, toplum hayatı temelli *(cenoby)* yeni bir manastır düzenini uygulamaya koydu. Keşişlerin entelektüel içerikli ihtiyaçları, manastır bünyesindeki kurulu okulda karşılanacaktı. Keşişler el yazmalarını okuma, yazma ve bunları çoğaltma, Kutsal Metinler ve Kilise Babaları'nın eserleri üzerine çalışma ve dini ayinler esnasında söylenen ilahileri besteleme konularında eğitim göreceklerdi.

İkonoklazmın fırtınalı geçen ikinci döneminde, dini ve sosyal faaliyetlerin büyük emekçilerinden birisi olarak Teodor kendisini edebiyatın çeşitli branşlarında kabiliyetli bir yazar olarak gösterdi. Kaleme aldığı öğretilerle ilgili polemik eserlerinde, tasvirle ve tasvirseverlikle ilgili temel tezleri geliştirmeyi hedefledi. *Büyük ve Küçük İlmihaller* isimli eseri meydana getiren pek çok vaazı, onun en popüler eserleri olduklarını kanıtladılar. Bunların yanı sıra Teodor sayısız hiciv, akrostiş ve ilahiyi miras olarak bıraktı. Teodor'un kaleme aldığı ilahiler, bazıları henüz yayımlanmadığı için hiç de geniş ölçekli bir çalışmayla analiz edilip çalışılamadı. Diğerleriyse bilimsel hüviyete sahip olmayan, Rusça ayin kitabı gibi edisyon eserlerde kendilerini gösterdiler. Onun, dini yasalar ve sosyal yapıya dair mektuplarından oluşan koleksiyonu yaşadığı dönemin kültürel tarihi açısından çok büyük bir önem taşımaktadır.

İkonoklastik dönemin son iki imparatorun hâkimiyetleri, Bizans döneminin yegâne kabiliyetli kadın şairi ve ilginç bir kişiliği olan Kassia'nın yaratıcı faaliyetleriyle öne çıkmıştı. Theofilos kendisine bir eş seçmeye karar verdiğinde, muhtemel gelin adaylarının boy gösterdiği bir izlence düzenlendi. Bu amaçla bütün eyaletlerden en güzel bekâr kızlar Konstantinopolis'e getirildi. İmparator elinde altından yapılma bir elma olduğu halde kızların arasında yürümek ve kendisine eş olarak seçtiği kıza bu altın elmayı vermek durumundaydı. İmparator altın elmayı kendi-

---

187 J. B. O'Conner, "John Damascene," *Catholic Encyclopedia*, VIII, 459-61.

188 St. John Damascene, *Barlaam and Joasaph*; İngilizce terc. ile birlikte, C. R. Woodward ve H. Mattingly, xii.

sini diğer adaylardan daha fazla hoşnut eden Kassia'ya vermek üzereydi, fakat Kassia'nın imparatorun sorularına verdiği cüretkâr cevaplar imparatorun kararını değiştirmesine ve Ortodoksluğun gelecekteki halaskârı olan Theodora'yı seçmesine neden oldu. Daha sonra Kassia, ömrünün geri kalanını geçireceği bir manastır kurdu. Kassia'nın kaleme aldığı hicviyeler ve kilise şiirleri, sahip oldukları özgün düşünce ve canlı tarzı ile öne çıkmaktadır. Kassia'nın şiirleri konusunda özel bir çalışma yapmış olan Krumbacher'e göre Kassia: "Bilge bir kadın olmasının yanında ince bir duyarlılığı, enerjik bir samimiyetle derin dindarlığı ve kadınsı bir karalamaya doğru hafif bir temayülü bir araya getirmeyi başarmış yegâne kadındı."[189]

Tasvirseverlerin zafer kazandığı sonraki dönemlerde, bir önceki dönemde tasvirseverlerin uğradıkları zulümler abartıldı ve bu durum azizlerin hayatıyla ilgili edebiyat için çok zengin malzeme sağlayarak Bizans hagiografyasının altın çağını yaşamasına vesile oldu.

Amoriya hanedanı döneminde Bizans İmparatorluğu'ndaki yüksek öğrenim alanında ve değişik bilim dallarında bazı ilerlemeler kaydedildi. III. Mihail zamanında, imparatorun amcası olan Caesar Bardas, Konstantinopolis'te bir yüksekokul organizasyonu yaptı.[190] Bu yüksekokul saray içerisinde kurulmuştu. Okulun programı, pagan dönemdeki okul müfredatından alınmış başlıca yedi sanat dalından müteşekkildi. Bu program daha sonra Bizans ve Batı Avrupa okullarında uygulanmıştı. Bu müfredatta bulunan derslere genellikle "yedi liberal sanat" adı verilmekteydi. Bu dersler iki gruba ayrılmaktaydı. Birinci grup, yani *trivium*'da gramer, hitabet ve diyalektik, ikinci grup olan *quadrivium*'daysa aritmetik, geometri, astronomi ve müzik dersleri vardı. Bu okulda felsefe ve antik dönem yazarlarının eserleri üzerine de çalışmalar mevcuttu. Eğitimin herkes tarafından alınabilmesi amacıyla Bardas okulun ücretsiz olacağını ilan etti. Okuldaki eğitmenler, devlet hazinesinden iyi bir maaş alacaktı. Bu dönemdeki meşhur araştırmacılardan Photius, Bardas'ın önderlik ettiği yüksekokulun öğretmenlerinden birisiydi.

Bu okul, bir sonraki hanedan olan Makedonya hanedanı döneminde, Bizans İmparatorluğu bünyesindeki en parlak beyinlerin etrafında top-

189 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 716; bkz. ayrıca Bury, *Eastern Roman Empire*, 81-83.

190 Karş. F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, 18; Fuchs Bardas'ın üniversitesini yeni bir müessese olarak düşünmüştü. III. Leo'nun Konstantinopolis Üniversitesi'ni, kütüphanesi ve profesörleriyle birlikte yaktığına dair anlatı daha sonraki zamanlara ait bir efsanedir. Bkz. L. Bréhier, "Notes sur l›histoire de l›enseignement supérieur à Konstantinopolis," *Byzantion*, IV (1929), 13-28; III (1927), 74-75. Fuchs, *Die höheren Schulen*, 9-10 (bibliyografi).

landığı bir merkez haline geldi. İlk patriklik dönemi III. Mihail zamanına denk gelen Photius, IX. yüzyılın ikinci yarısındaki edebiyat akımının ve entelektüel hareketin merkezi gücü haline gelmişti. Sıra dışı bir yeteneğe, bilgiye karşı aşırı düşkün bir kişiliği ve mükemmel bir eğitime sahip olan Photius ilerleyen dönemlerde bütün enerjisini ve dikkatini diğer insanları eğitmeye sarf etti. Photius'un eğitiminin pek çok yönü mevcuttu ve bilgisi sadece teoloji ile sınırlı olmayıp bunun yanında gramer, felsefe, fen bilimleri, hukuk ve tıp alanında da bilgisi mevcuttu. İrfanlarını artırmaya gayret gösteren insanlardan müteşekkil bir grubu etrafında topladı. Yoğun bilimsel bir eğitim almış olan Photius, ortaçağda gelenek olduğu üzere, astroloji ve kehanet bilimi türünden yasaklanmış bilim dallarıyla uğraştığına dair suçlamalara maruz kaldı. Geleneksel söylenceye göre Photius gençliğinde ruhunu Yahudi bir büyücüye satmıştı.[191] Bury'ye göre: "İşte bu yüzden Patrik, Faustus'un atası olarak görünmektedir."[192] Zamanının en bilge kişisi olarak Photius kendisini sadece öğretim alanına hapsetmedi, aksine zamanının çoğunu yazıya ayırdı ve böylece değişik alanlarda zengin bir edebi mirası geride bıraktı.

Photius'un çalışmaları arasında onun *Bibliotheca*'sı veya diğer ismiyle *Myriobiblon*'u (*Binbir Kitap*) özellikle önemlidir. Bu eserin ayrıntıları gerçekten ilgiye layıktır. Photius'un evinde bir okuma kulübü teşkil edilmişe benzemektedir. Bu okuma kulübüne dahil olan Photius'un arkadaşları, seküler, dini, pagan veya Hıristiyan edebiyatının her alanından eserleri yüksek sesle okumaktaydılar. Photius'un zengin kütüphanesi onun arkadaşlarının hizmetindeydi. Onların isteklerine cevap vermek üzere Photius okuması yapılan bu kitapların özetlerini yazmaya başladı.[193] Photius *Bibliotheca* isimli eserinde pek çok çalışmadan bazen kısa bazen de ayrıntılı alıntılar yapmıştı. Bunun yanı sıra bu alıntılar üzerine kendi kaleme aldığı makaleleri ve yorumlarını da eklemişti. Bu eserde gramerciler, tarihçiler, doğabilimcileri, doktorlar, konsiller ve azizlerin hayatlarına dair pek çok hadise aktarılmıştır. Bu eseri önemli yapan asıl unsur ise artık mevcut olmayan eserlerden bölümleri içinde bulundurmasıdır. *Bibliotheca* yalnızca nesir tarzda eserlerini kaleme alan yazarlarla ilgilenmiştir. Photius'un diğer pek çok eseri teoloji ve gramer üzerinedir. Bunlara ek olarak pek çok vaaz ve mektupta bırakmıştır. İki vaazında, kendisinin bizzat görgü şahidi olduğu, 860 yılında vuku bulan Rusların Konstantinopolis üzerine gerçekleştirdikleri ilk saldırıya atıfta bulunmuştur.

---

191 Symeon Magister, *De Mihaele et Theodora*, chap. xxxi, 670.
192 Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 445.
193 Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 446.

Photius'un bilgi birikiminin göz alıcı evrenselliği ve onun antik dönem yazarları çalışma konusundaki ısrarı nedeniyle, IX. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle başkentte, Bardas'ın üniversitesinin açılması gibi olaylarla görünür hale gelmiş olan Bizans İmparatorluğu'ndaki entelektüel hareketin temsilcisiydi. Photius başkentte açılan bu üniversitede eğitim vermek için zamanının çoğunu ayırmıştı. Onun etkisi sonucunda, o hayatta iken seküler bilimler ile teolojik öğretim arasında daha yakın ve sıcak bir ilişki hasıl oldu. Photius o derece geniş fikirliydi ki, Girit'in Müslüman emiri bile onun arkadaşı olabilmekteydi. Onun öğrencilerinden birisi olan ve X. yüzyılda Konstantinopolis Patrikliği yapan Nikolaus Mysticus, emirin halefi olan oğluna yazdığı mektupta şöyle demişti: "Photius dini farklılıkların arada bir engel olduğunu bilmesinin yanında, irfan, nezaket ve insan doğasını yüceltip süsleyen diğer özelliklerin, güzel şeyleri sevenlerin dikkatini çektiğini biliyordu. Bu nedenle, inançları farklı olmasına rağmen Photius, yukarıda bahsi geçen özelliklere sahip olan senin babana muhabbet besledi."[194]

Bir ikonoklast olan Patrik Gramerci Yuhanna, derin ve çeşitli alanları kapsayan bilgisi sayesinde çağdaşlarını etkilemişti. Hatta bu geniş bilgisinden dolayı büyücülükle suçlanmıştı. Bir diğer göze çarpan şahsiyet de Theofilos zamanının ileri gelen matematikçilerinden Leo'ydu. Öğrencileri sayesinde öyle bir şöhrete sahip olmuştu ki, ülkesindeki eğitim seviyesini yükseltmeyi çok arzu eden Halife Memun tarafından sarayına davet edilmişti. Theofilos bu daveti duyduğunda Leo'ya bir maaş bağladı ve onu Konstantinopolis Kilisesine bağlı bir devlet okuluna öğretmen olarak atadı. Yine de Memun, Theofilos'a bir mektup gönderip kısa süreliğine bile olsa Leo'nun Bağdat'a gönderilmesini istedi. Eğer bu isteği yerine getirilirse, bunu bir dostluk işareti olarak algılayacağını söylemiş, rivayetlere göre, bu iyiliğinin karşılığı olarak ona ebedi bir barış yapmayı ve 2.000 altın göndermeyi teklif etmişti. Fakat imparator bu teklifi kabul etmedi. Bu olayda olduğu gibi, Theofilos bilimi, "Yunan ateşinin imalatına dair bilgi gibi, saklanıp korunması gereken bir meta olarak görmekte ve barbarları eğitim yoluyla aydınlatmanın kötü bir politika olduğunu," düşünmekteydi.[195] Daha sonraki yıllarda Leo, Selanik piskoposu olarak seçildi. İkonoklastik görüşleri nedeniyle Theodora zamanında görevinden azledildiğinde Konstantinopolis'te dersler vermeye devam etti ve Bardas tarafından organize edilen yüksek eğitim kurumunda eğitim vermeyi sürdürdü. Slavların dini liderlerinden olan Konstantin'in (Cyril) Photius ve

194 *Epistola II*; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 37; bkz. Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 439.
195 Theophanes Continuatus, *Historia*, Bonn ed., 190; Bury, *Eastern Roman Empire*, 436-38.

Leo'nun nezareti altında eğitim aldığını ve Hazar sarayına elçilik misyonuyla gönderilmeden önce başkentteki bu yüksekokulda felsefe bölümünün başında bulunduğunu hatırlamakta fayda vardır.

Bu kısa açıklama, ikonoklastik hareket zamanında gelişen edebi entelektüel hayata işaret konusunda yeterli olacaktır. Şüphesiz, eğer ikonoklastların yapmış oldukları çalışmalar çağlar boyu muhafaza edilip günümüze kadar ulaşabilseydi, onlar üzerine yapılan çalışmalar daha çeşitli ve yoğun olurdu.

Theofilos ile Halife Memun arasında, matematikçi Leo hususunda gerçekleşen mektuplaşmalar göz önünde bulundurulduğunda, IX. yüzyılın ilk yarısında hilafet merkezi ile imparatorluk arasındaki karşılıklı kültürel etkileşimler meselesi gerçekten ilginç bir görüntü arz etmektedir. Bu zaman zarfında halifeliğin başında Harun Reşid ve Memun vardı; halifelik onların döneminde eğitim ve bilim sahalarında çok parlak bir dönemi yaşamaktaydı. Bağdat'ın sahip olduğu ihtişamı geçmeyi çok arzulayan Theofilos Arap saraylarının taklidi olan bir saray inşa ettirdi. Eldeki bazı deliller gösteriyor ki, Bağdat'ın Konstantinopolis üzerindeki etkisi gerçekten ufuk açıcıdır.[196] Fakat bu konu bizim kitabımızın sınırları dışındadır.

Sıkça tartışıldığı üzere, ikonoklastik dönem güzel sanatlar alanında olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Güzel sanatlara ait pek çok eserin ikonoklastlar tarafından tahrip edildiği doğrudur. "Onların uyguladıkları şiddet esefle anılacaktır. Vandalizmleri, sadece vücut buldukları yüzyılları değil, bizim içinde yaşadığımız yüzyılları da yokluğa itmiştir."[197] Fakat diğer taraftan ikonoklastik dönem Bizans güzel sanatlar dünyasına, başta İskenderiye olmak üzere Helenistik dönemin modellerini bir kez daha canlandırmak suretiyle, Arapların bir zamanlar Perslerden ödünç aldığı şark usulü tezyinatı Bizans'a tanıtmak suretiyle yeni bir soluk ve canlılık getirmiştir. Her ne kadar ikonoklastlar, üzerinde İsa Mesih, Meryem Ana ve azizlerin tasvirlerini barındıran tasvirleri kati surette baskı altında tutmuşsa da genel anlamda insan figürünün sunumuna karşı hoşgörülü olmuşlardı. Bu dönemde, görsel sanatlardaki insan figürü, Helenistik modellerin etkisi altında daha gerçekçi bir yapıya bürünmüştü. Günlük hayattan enstantanelerin resmedildiği betimlemeler sanatçıların gözde konusu oldu ve genel olarak saf bir seküler sanatın egemenliği hüküm sürdü. Bu temayülün bir örneği olarak V. Konstantin Kopronymos, Altıncı Ekümenik Konsili'ni tasvir eden bir freskonun yerine, onun gözde araba yarışçılarından birisini portresinin konulmasını emretmişti.

196 *A.g.e.*, 438; fakat karş. F. Fuchs, *Die höheren Schulen*, 18.
197 O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archeology*, 14.

Dönemin hem dini hem de seküler alandaki güzel sanatlar abideleri neredeyse tamamen yok edilmiştir. Selanik'teki kiliselerin içindeki bazı mozaikler bu dönemin sınırları içerisinde değerlendirilebilir. Bir grup fildişi oymanın, özellikle de fildişi kutuların IX. yüzyıla ait olduğu söylenebilir. İkonoklastik dönemin resimli el yazmaları, Bizanslı keşişlerin yaptıkları illustrasyonlar, güzel sanatlar alanına yeni bir ruhun nüfuz ettiğini doğrulamaktaydı. Sıra dışı illüstrasyonları göz önünde bulundurulduğunda Chludoff (Chludov) Mezmurlar Kitabı gerçekten ilginçtir. Resimli mezmurlar kitaplarının en eskisi olan bu kitap Moskova'da muhafaza edilmektedir.[198] Fakat ikonoklastik dönemde güzel sanatlar alanında yapılan çalışmalar için gerekli çok az bilginin elimizde mevcut olduğunu söylemek üzüntü vericidir. Günümüze ulaşmış olan malzemelerin pek çoğu, ancak ihtimaller göz önünde bulundurularak ve bir kesinlik taşımadan, ikonoklastik döneme ait olduğu söylenmektedir.

Bu nedenle Diehl, Makedonya hanedanı zamanında Bizans güzel sanatları için yaşanacak olan ikinci Altın Çağ için ikonoklastik dönemin taşıdığı öneme işaret etmiştir:

> Bizans'ın güzel sanatlar alanındaki İkinci Altın Çağı, sahip olduğu başlıca özellikleri ikonoklastik döneme borçludur. Makedonya hanedanı döneminde iz bırakan ve birbirine zıttı olan iki temayül, ikonoklastik dönemde türemiştir. Eğer bu dönemde klasik gelenekten ilham alan, belirgin özelliği portre ve gerçek hayata ilginin artması olan ve baskın fikirlerini dini resimlere/sanata kabul ettiren bir emperyal sanat doğduysa; eğer bu resmi ve laik sanata karşılık olarak, geleneklere daha bağlı, daha dini, daha sert bir manastır sanatı varsa; eğer ikisinin etkileşiminden uzun süre başyapıtlar çıktıysa, bu muhteşem hasadın tohumları ikonoklastik dönemde ekilmiştir. Bu dönem yalnızca başarıları yüzünden değil aynı zamanda geleceğe olan etkisi yüzünden Bizans sanat tarihinde özel bir öneme sahiptir.[199]

198 Diehl, *Manuel d'art byzantin* (2. ed., 1925), 379-81; Dalton, *East Christian Art*, 309.

199 *Manuel d'art byzantin* (2. ed., 1925), I, 385-86; Dalton, *Byzantine Art and Archeology*, 16; Ayrıca bkz. Bury, *Eastern Roman Empire*, 429-34.

ALTINCI BÖLÜM

MAKEDONYA HANEDANI DÖNEMİ (867-1081)

Makedonya hanedanı dönemi iki bölüme ayrılmaktadır: Bu iki dönem hem süre hem de önem bakımından birbirine eşit değildir. Birinci dönem 867'den İmparator II. Basileios'un öldüğü sene olan 1025'e kadar uzanır. İkinci dönem ise 1025'ten hanedanın en son üyesi olan İmparatoriçe Theodora'nın öldüğü yıl olan 1056'ya kadar uzanır.

Birinci dönem imparatorluğun siyasi mevcudiyetinin en parlak dönemini oluşturur. Doğuda ve kuzeyde Araplarla, Bulgarlarla ve Ruslarla yapılan mücadeleler, X. yüzyılın ikinci yarısında ve XI. yüzyıl başlarında Bizans ordularının kazandığı parlak zaferlerle taçlandırılmıştı. Bu başarı IX. yüzyılın sonlarındaki ve XI. yüzyılın başlarındaki bazı başarısızlıklara rağmen elde edilmişti. Bizans İmparatorluğu'nun elde ettiği bu başarı büyük oranda Nikeforos Fokas ve Yannis Çimisces zamanında elde edilmiş ve II. Basileios döneminde ise en yüksek noktaya erişmişti. Onun döneminde Anadolu'da baş gösteren ayrılıkçı hareketler bastırılmıştı. Bizans'ın Suriye üzerindeki hâkimiyeti sağlamlaştırılmıştı. Ermenistan kısmen de olsa imparatorluğa dahil edilmiş ve imparatorluğa bağlı vassal bir devlet statüsüne indirgenmişti. Bulgaristan bir Bizans eyaletine dönüştürülmüştü. Bizans vasıtasıyla Hıristiyanlığa geçen Rusya, imparatorlukla yakın bir dini, siyasi, ekonomik ve kültürel ilişki ortamına girmişti. Bu, imparatorluğun mevcudiyeti boyunca ulaştığı ihtişam ve gücün en yüksek noktasıydı. *Basilik*'ler *(basilic)* adı altında yayımlanan devasa kanunname, habis ur misali zarar veren büyük arazi mülkiyetine karşı yayımlanan meşhur buyruklar gibi çalışmalarla kendisini gösteren kapsamlı hukuki düzenlemeler ve Patrik Photius ve Konstantin Porfirogennetos'un ismiyle birlikte anılan entelektüel alanda kaydedilen ilerlemeler, Makedonya hanedanının birinci döneminin ihtişam ve ehemmiyetini bir kat daha artırmıştı.

II. Basileios'un muktedir şahsiyetinin tarih sahnesinden çekildiği sene olan 1025'ten sonra imparatorluk, sarayda sık sık meydana gelen

devrimler ve imparatorluğu 1056-81 yılları arasındaki kargaşa ortamına iten anarşi dönemine girdi. 1081'de iktidarı ele geçiren Komnenos hanedanının ilk üyesinin imparatorluk tahtına çıkmasıyla imparatorluk eski gücüne yeniden kavuştu. İmparatorluk dahilinde asayiş yeniden kuruldu ve bir süre entelektüel hayat ve güzel sanatlar alanındaki faaliyetler bir kat daha arttı.

Hanedanın Kökeni

Makedonya hanedanının kurucusunun kökeni meselesi, kaynakların bu konuda çeşitlilik arz etmesi nedeniyle, birbiriyle çelişen pek çok görüşün ortaya atılmasına vesile olmuştu. Yunan kaynakları I. Basileios'un Ermeni veya Makedonyalı bir soydan geldiğinden bahsederken, Ermeni kaynakları onun damarlarında saf Ermeni kanı dolaştığını iddia eder. Arap kaynakları ise ondan Slav olarak bahsetmektedir. Bir taraftan genel kabule mazhar olmuş olan "Makedonyalı" ismi bu hanedana isnad edilirken, diğer yandan bazı araştırmacılar Basileios'u Ermeni olarak kabul etmişler ve geriye kalan diğer araştırmacılar, özellikle de 1870lere kadar Rus araştırmacılar, onun Slav kökenli olduğunu iddia etmişlerdir. Araştırmacıların büyük çoğunluğu Basileios'a Makedonya'ya yerleşmiş bir Ermeni gözüyle bakmakta ve onun kurduğu hanedandan Ermeni hanedanı olarak bahsetmektedirler. Makedonya'da meskun halk arasında pek çok Ermeni ve Slavın bulunduğu gerçeğinden hareketle, Basileios'un Ermeni-Slav soyuna mensup olduğunu farz etmek yanlış olmaz.[1] Basileios dönemi hakkında özel bir çalışma yapmış bir tarihçiye göre onun ailesi, Avrupa'nın bu kısmında sayıları bir hayli kalabalık olan Slavlarla evlilik yapmış ve zaman içerisinde Slavlaşmış[2] Ermeni bir cedde sahip olabilirdi. Etnografik nitelik yönünden Makedonya hanedanının daha kesin bir tanımını yapmak gerekirse, hanedanın Ermeni-Slav bir kökene sahip olduğunu söyleyebiliriz. Yakın zamanlarda araştırmacılar Basileios'un Makedonya'daki Charioupolis şehrinde dünyaya geldiğini belirlemeyi başardılar.[3]

Basileios'un imparatorluk tahtına seçilmesinden önceki hayatı çok sıra dışıydı. Sıradan bir genç olarak şansını denemek için Konstantinopolis'e

1 Bkz. A. A. Vasiliev, "The Origin of Emperor Basil the Macedonian," *Vizantiysky Vremennik*, XII (1906), 148-65.

2 A. Vogt, *Basile I, et la civilisation byzantine* à *la fin du IX*e siècle, 21, n. 3. Bkz. N. Adonz, "L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867-86)," *Byzantion*, IX (1934), 223-60 (Ermeni kökeni). Sirarpie der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire*, 20: I. Basileios'un Ermeni menşeinden geldiği günümüzde genel bir kabul görmektedir.

3 A. Papadopoulos-Kerameus, *Fontes historiae Imperii Trapezuntini*, 79. Bkz. N. A. Bees, "Eine unbeachtete Quelle über die Abstammung des Kaisers Basilios I., des Mazedoniers," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, IV (1923), 76.

gelen Basileios burada uzun boyu, muazzam kuvveti ve en vahşi atları bile ehlileştirmesi sayesinde saray ahalisinin dikkatini çekti. Genç Basileios hakkında anlatılan hikâyeler imparator III. Mihail'in kulağına kadar ulaştı. İmparator onu saraya aldı ve sonrasında tamamen bu yeni gözdesinin hâkimiyeti altına girdi. İmparator daha sonra onu kendisine eş-imparator olarak ilan etti ve Ayasofya'da imparatorluk tacını ona giydirdi. Basileios, imparatorun kendisine bahşettiği bu lütufların karşılığını çok acımasız bir biçimde ödedi. Mihail'in kendisinden şüphelendiğini hissedince adamlarına velinimeti olan imparatoru katletmeleri emrini verdi ve akabinde kendisini imparator olarak ilan etti. (867-86) Basileios'tan sonra imparatorluk tacı, onun oğlu Filozof VI. Leo'ya (886-912)[4] ve Aleksandros'a (886-913) geçti. Leo'nun oğlu olan VII. Konstantin Porfirogennetos (913-59) devlet işlerine ilgi göstermedi ve bütün zamanını, dönemin en âlim insanlarının arasında edebi çalışmalara ayırdı. İdari yetki, imparatorun kayınpederi olan becerikli ve enerjik amiral Romanos Lekapenos'un (919-44) elindeydi.[5] 944 yılında Romanos Lekapenos'un oğulları babalarını görevinden ayrılıp manastıra çekilmeye zorladılar ve kendilerini imparator olarak ilan ettiler. 945 yılındaysa bu sefer Lekapenos'un oğulları, Konstantin Porfirogennetos tarafından iktidar indirildiler ve Konstantin 945'ten 959'a kadar imparatorluğu tek başına yönetti. Onun oğlu olan II. Romanos yalnızca dört yıl imparatorluk tahtında oturdu ve öldüğünde geride dul eşi Theofano ve henüz küçük yaşta iki oğlu, Basileios ve Konstantin kalmıştı. Theofano kabiliyetli bir general olan Nikeforos Fokas (II. Nikeforos, 963-69) ile evlendi ve Fokas imparator olarak ilan edildi. Onun imparatorluğu da katledilmesiyle son buldu ve II. Romanos'un kız kardeşi ve VII. Konstantin Porfirogennetos'un kızı olan Theodora ile evli olduğu için imparatorluk payesi üzerinde hak iddia eden Yannis Çimisces (969-76) imparatorluk tahtına geçti. Ancak Yannis Çimisces'in ölümünden sonra, II. Romanos'un iki oğlu, Bulgaroktonus, yani "Bulgar Kasabı" olarak nitelendirilen II. Basileios (976-1025) ve VIII. Konstantin (976-1028) imparatorluğun yöneticileri olabildiler. İdari güç ağırlıklı olarak, idaresi altında imparatorluğun ihtişam ve gücün zirvesine ulaştığı II. Basileios'un elinde bulunmaktaydı. Onun ölümüyle birlikte Makedonya hanedanının düşüş süreci başladı. VIII. Konstantin'in ölümünden sonra, yaşlı senatör Romanos Argyros, Konstantin'in kızı Zoe ile evlendi ve 1028-34 arasında imparator oldu. Zoe eşinden daha uzun süre yaşadı ve elli altı yaşındayken sevgilisi Paflagonyalı Mihail ile evlendi. Zoe'nin isteği üzerine Mihail

4 A. Vogt, "La jeunesse de Leon VI le Sage," *Revue Historique*, CLXXIV (1934), 389-428.

5 Romanos Lekapenos'un kişiliği ve faaliyetleri hakkında bkz, S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus, and His Reign*, 238-45.

imparator ilan edildi ve 1034-41 yılları arasında Paflagonyalı IV. Mihail adıyla imparatorluk koltuğunda oturdu. Kendisinin döneminde ve bir diğer sıradan ve önemsiz şahsiyet olan yeğeni V. Mihail Kalafates'in kısa süreli imparatorluk döneminde (1041-42), imparatorluk tekrar V. Mihail'in tahttan indirilip kör edilmesiyle sonuçlanan bir kargaşa ve endişe verici bir huzursuzluk dönemi içerisine girdi. Bu iki aylık mühlette Bizans İmparatorluğu Zoe'nin ve onun küçük kız kardeşi Theodora'nın elinde sıra dışı bir iktidar kombinasyonu tarafından idare edildi. Zoe bir kez daha dul kalmıştı. Üçüncü kez evlenen Zoe, yeni eşini imparator olarak ilan etti. Yeni imparator IX. Konstantin Monomakos adıyla, 1042'den 1055 yılına kadar imparatorluk tahtında oturdu. Zoe bu sefer üçüncü eşinden önce hayata gözlerini yumdu, fakat Theodora, Konstantin Monomakos'tan fazla yaşadı ve onun ölümünden sonra imparatorluğun tek hâkimi oldu. (1055-56) XIII. yüzyılın sonlarında ve IX. yüzyılın başlarında tasvirseverliğin halaskârı olan İrene'nin hükümranlık döneminden sonra Zoe ve Theodora'nın zamanı, kadınların imparatorluğun başında bulunmalarının ikinci ve son örneğini teşkil etti. Bunlardan her biri imparatorluk tahtını otokrat ve hükümran *basilissa*, yani "Romalıların imparatoriçesi" unvanıyla işgal etmişti. Ölümünden kısa bir süre önce Theodora, saraydaki nüfuz gruplarının taleplerini yerine getirmek için yaşlı patrisyen Mihail Stratiotikos'u kendisine halef olarak ilan etti. Stratiotikos, Theodora'nın ölümünden sonra Bizans imparatorluk tahtına oturdu. Theodora, 189 yıl boyunca imparatorluk tahtını işgal eden Makedonya hanedanının son üyesiydi.

MAKEDONYA HANEDANI İMPARATORLARININ DIŞ POLİTİKALARI

Araplar ve Ermenilerle Olan İlişkiler

Makedonya hanedanının kurucusu I. Basileios'un imparatorluk haricinde ilgilenmek zorunda olduğu başlıca mesele, Müslüman dünya ile olan mücadelelerdi. Bu mücadelenin şartları büyük başarılar elde edebilmek için, olağanüstü derecede I. Basileios'un lehineydi, çünkü bu dönemde imparatorluk doğuda Ermeniler, kuzeyde Rusya ve Bulgarlar, batıda Venedik ve Batıdaki imparatorla barışçıl ilişkileri devam ettirmekteydi. Bu müsait şartlara ek olarak Doğudaki halifeliğin dahilinde Türklerin Arap sarayındaki nüfuzlarını artırmalarından, 868 yılında Tolunoğulları hanedanının ortaya çıkmasından sonra Mısır'ın halifelikten kopmasından, Ku-

zey Afrika'daki Araplar arasındaki iç savaştan ve İspanya'daki Emevilerin yerel Hıristiyan halkın ortasında düştükleri zor durumdan kaynaklanan bir hoşnutsuzluk vardı. Bütün bu şartlar neticesinde, Doğudaki ve Batıdaki Araplara karşı verilecek mücadelede Basileios'un pozisyonu oldukça avantajlıydı. Her ne kadar I. Basileios döneminde Araplarla olan mücadele kesintisiz devam etmişse de bu mücadelede müsait dış şartlar tam anlamıyla değerlendirilemedi.

Yetmişlerin başında Anadolu'nun doğu kısmında Pavlusçulara karşı başlatılan başarılı askeri sefer, imparatorun Pavlusçuların ellerindeki başlıca şehir Tephrice'in ele geçirilmesini netice verdi. Bu fetih sayesinde sadece Bizans'ın toprakları genişlemekle kalmadı; aynı zamanda Basileios Araplarla karşı karşıya geldi. Çekişmeli birkaç savaştan sonra, her iki taraf arasındaki çarpışmalar, her iki taraf içinde mühim neticeler doğurmayan yıllık ve düzenli olarak vuku bulan çarpışmalar şekline dönüştü. Zafer bazen Yunanların bazen de Arapların olmaktaydı. Fakat sonunda Bizans sınır hattı kayda değer ölçüde doğuya kaymış oldu.

Basileios'un, o dönemde Sicilya'nın büyük kısmını hâkim ve Güney İtalya'daki bazı önemli noktaları elinde bulunduran Batıdaki Araplarla olan ilişkisi daha ciddiydi. İtalya'daki rahatsızlık veren problemler, Bari gibi önemli bir kenti işgal etmiş olan Batı imparatoru II. Louis'in müdahalesine vesile oldu. I. Basileios, Batıdaki Arapları İtalya ve Sicilya'dan atmak amacıyla II. Louis'le bir ittifak kurdu. Fakat bu ittifak başarılı olmadı ve kısa zamanda dağıldı. Louis'in ölümünden sonra Bari şehrinin halkı şehri Bizanslı yetkililere teslim ettiler.

Bu esnada Araplar, Sicilya'nın güneyinde bulunan ve stratejik öneme sahip olan Malta'yı işgal ettiler. 878 yılında, dokuz aylık bir kuşatmanın ardından yapılan bir saldırı sonucunda Siraküza'yı ele geçirdiler. Siraküza kuşatmasının ilginç bir tasviri, kuşatma esnasında şehirde bulunan, şehrin düşmesinden sonra Araplar tarafından Palermo'da hapse atılan ve kuşatmaya bizzat şahit olan keşiş Theodosios tarafından kaleme alınmıştı. Theodosios'un aktardığına göre kuşatma esnasında şehirde açlık baş göstermiş, şehir halkı ot, hayvan derisi, kemik kalıntıları, hatta insan cesetlerini yemek zorunda kalmıştı. Bu açlık neticesinde baş gösteren salgın hastalık şehir nüfusunun hatırı sayılır kısmının hayatına mal olmuştu.[6] Siraküza'nın kaybından sonra, Sicilya'daki önemli noktalar arasında yalnızca adanın doğu sahillerindeki Tauromemium veya Taormina, Bizans'ın elinde kaldı. Bu kayıp I. Basileios'un dış politikasında dönüm noktasıydı.

---

6 ΘεοδοσίουΜοναΧοῦ τοῦ καὶ γραμματικοῦ ἐπιστολὴ πρὸς Λέοντα Διάκονον περὶ τῆς ἁλώσεως Συρακούσης, ed. Hase, 180-81; ed. C. Zuretti, 167. Bkz. A. A. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 59-68.

Araplar üzerine düzenlemeyi düşündüğü genel taarruz gerçekleştirilemeyecekti. Bununla birlikte, I. Basileios'un imparatorluk döneminin sonlarında, Güney İtalya'daki Tarentum'un I. Basileios'un birlikleri tarafından işgal edilmesi ve general Nikeforos Fokas önderliğinde ülke içlerine doğru gerçekleştirdikleri ilerleyiş, Siraküza'nın kaybından sonra Bizans için bir nevi teselli olarak kabul edilebilir.

Araplara karşı Batıda yapılan ittifakın olumsuz sonucuna rağmen Basileios, Doğudaki Arapları yenme amacıyla Ermeni Kralı Ashot Bagratid (Bagratuni) ile ittifak kurdu. Siraküza'nın kaybına ve Araplara karşı düzenlenen başarısız seferlere rağmen Basileios, kısmen de olsa Anadolu'daki Bizans topraklarını genişletti ve Güney İtalya'da Bizans yönetiminin yitirdiği itibarı tekrar kazandı. I. Basileios dönemi üzerine çalışan günümüz araştırmacılarından birisi şöyle demişti: "İhtiyar Basileios artık huzur içinde hayata gözlerini yumabilirdi. Hem Doğuda hem de Batıda çok büyük bir askeri faaliyet gerçekleştirmiş, aynı zamanda medeniyet götüren bir görevi ifa etmişti. Basileios'un geriye bıraktığı imparatorluk, onun başa geçtiği zamanki imparatorluktan daha güçlü ve görkemliydi."[7]

Basileios'un Araplar haricinde bütün komşularıyla sürdürdüğü barışçıl ilişkiler, onun ölümünden sonra halefi Bilge VI. Leo (886-912) zamanında son bulmuştu. İmparatorluk ile Bulgarlar arasında, sonucunda Bulgarların galip geldiği bir savaş patlak verdi. Bu savaş esnasında Macarlar Bizans tarihinde ilk kez ortaya çıktılar. Leo'nun imparatorluk döneminin sonlarına doğru Ruslar Konstantinopolis yakınına geldiler. Bizans İmparatorluğu'nun müttefiki olan ve ardı arkası kesilmeyen Arap saldırılarına maruz kalan Ermenistan, Bizans'tan umduğu yardımı alamadı. Bütün bunlara ek olarak, imparatorun dördüncü evliliği imparatorluk içerisinde ciddi kargaşalara neden oldu. İmparatorluğun içinde ve dışarısındaki bu karmaşanın neticesi olarak İslama karşı yürütülen mücadele, imparatorluk için daha karmaşık ve zorlu bir hal aldı.

Araplara karşı VI. Leo zamanında yapılan askeri seferler genellikle etkisizdi. Doğu sınırında vuku bulan çarpışmalarda bazen Araplar bazen de Yunanlar galip gelmekteydi. Bu çarpışmalarda her iki taraf da ciddi bir kazanım elde edemedi. Batıda Müslümanlar Messina Boğazı'nın İtalya kıyıları üzerinde kurulu Rhegium'u (Reggio) işgal ettiler ve bundan sonra Boğaz tamamen Arapların eline geçti. 902 yılında Araplar, Bizans'ın İtalya'da elinde bulundurduğu son önemli müstahkem mevki olan Tauromenium veya Taormina'yı işgal ettiler. Bu şehrin düşmesiyle Sicilya tamamen Arapların eline geçti. Bizans'ın halen elinde bulunan küçük şehir-

---

7 Vogt, *Basile Ier*, 337. Karş. *Cambridge Medieval History*, IV, 54.

ler daha sonraki Bizans tarihi açısından bir öneme sahip değillerdi. VI. Leo'nun imparatorluğunun ikinci yarısında takip ettiği Doğu politikası hiçbir biçimde Sicilya'daki Araplara bağımlı değildi.

X. yüzyılın başlarına Müslüman donanmasının gerçekleştirdiği aktif operasyonlar damgasını vurdu. IX. yüzyılın sonlarında bile Giritli korsanlar Mora kıyılarını ve Ege adalarını vurmaktaydı. Arapların gerçekleştirdiği bu deniz seferleri, Suriye ve Girit donanmaları ile birlikte hareket etmeye başladıklarında bir kat daha tehlikeli olmaya başladı. 904 yılında, İslamiyete geçen Yunan asıllı Trabluslu Leo'nun komutası altındaki Müslüman donanmasının Selanik'e düzenlediği saldırı, bu dönemde Arapların gerçekleştirdiği en meşhur faaliyetti. Uzun ve zorlu bir kuşatmanın ardından şehir ele geçirildi, fakat şehrin düşüşünden birkaç gün sonra Araplar yanlarında zengin ganimetler ve pek çok tutsak olduğu halde Doğuya, yani Suriye'ye doğru yola koyuldular. Ancak bu felaketten sonradır ki Bizans hükümeti Selanik'in tahkimatına başladı. Arapların şehre düzenlediği bu saldırının ayrıntılı bir tasviri, şehir kuşatma altındayken bütün zorlukları tecrübe etmiş bir keşiş olan Yannis Kaminiates'in kaleminden yapılmıştı.[8]

Arapların denizde gerçekleştirdikleri başarılı operasyonlar, Bizanslı yöneticileri kendi donanmalarını geliştirmeye daha fazla önem vermek zorunda bıraktı. Bunun sonucu olarak 906 yılında Bizanslı amiral Himerius, Ege'de Araplara karşı parlak bir zafer kazandı. Fakat 911 yılında VI. Leo'nun, yine Himerius'un komutası altında, müttefik olan Doğulu Araplar ile Girit'teki Araplara karşı düzenlediği büyük deniz seferi tam bir hezimetle sonuçlandı. Bu seferi ayrıntılı bir şekilde anlatan Konstantin Porfirogennetos, bu seferde yedi yüz Rusun mevcudiyetinden bahsetmiştir.[9]

Sonuç olarak, VI. Leo zamanında Araplara karşı verilen savaşlar bir hayli başarısız olmuştu: Batı'da Sicilya kesin birbiçimde kaybedilmişti; İtalya'nın güneyinde Bizans birlikleri, Nikeforos Fokas'ın geriye çağrılmasından sonra herhangi bir başarı elde edememişti; Doğu sınırında Araplar yavaş, fakat devamlı olarak ilerleyişlerini sürdürmekteydiler ve denizde Bizans donanması birkaç ciddi mağlubiyete uğramıştı.

Araplara karşı beslenen dini husumete ve onlarla yapılan askeri çarpışmalara rağmen, zaman zaman resmi belgelerde onlardan oldukça dostane ifadelerle bahsedilmiştir. Örneğin Konstantinopolis Patriği Nicholas Mysticus, Girit'in "en şanlı, saygıdeğer ve aziz" emirine: "Dünyanın

8 *De excidio Thessalonicensi narratio, ed. I. Becker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 487-600. Bkz. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 143-53. A. Struck, "Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarszenen im Jahre 904," *Byzantinische Zeitschrift*, XIV (1905), 535-62. O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIV siècle*, 143-56.

9 *De Cerimoniis aulae byzantinae*, II, 44; Bonn ed., 651.

iki büyük gücü, yani Sarazenler ve Romalılar, gökkubbede iki yıldız gibi parlamaktadır. Bu nedenle her ne kadar gelenek göreneklerimiz, hayatı algılayış biçimimiz ve dinimiz farklı olsa da kardeş gibi yaşamalıyız,"[10] diye hitap etmişti.

VII. Konstantin Porfirogennetos (913-59) ve I. Romanos Lekapenos'un (919-44) imparatorluk döneminde, 945'lerin sonlarına kadar, bütün birliklerin Bulgarlarla olan savaşa sevk edilmiş olmasından dolayı, Araplara karşı etkili bir mücadele ortaya konulamadı. İmparatorluğun şansına, bu dönemde halifelik bir iç savaş ve kargaşa döneminin içinden geçmekteydi ve bağımsız ayrı hanedanlar ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte 917 yılında Bizans donanmasının gerçekleştirdiği başarılı bir operasyondan bahsedilebilir. 904 yılında Selanik'i ele geçiren Trabluslu Leo, Limni adasında ağır bir mağlubiyete uğradı.[11]

Bulgarlar üzerine düzenlenen seferden sonra, hem Yunan hem de Arap ordusunda oldukça kabiliyetli generaller boy gösterdiler. Bir kronik yazarına göre, yerli bir Yunan olan Yannis Kourkuas, "ikinci bir Trajan veya Belisarius" ve yaklaşık "bin tane şehrin" fatihiydi. Hatta onun hakkında özel bir eser kaleme alınmıştı, fakat bu eser günümüze kadar muhafaza edilememiştir.[12] Onun dehası "doğu sınırında yeni bir şafağı" beraberinde getirmişti; bununla birlikte "imparatorluğun Doğu politikasına yeni bir ruh katmış ve kendinden emin, atak bir çehreye büründürmüştü."[13] Aynı şekilde Araplar da, Halep'i yönetimleri altında tutan bağımsız Hamdaniler hanedanının üyesi olan Seyfüddevle'nin şahsında çok etkili bir generale sahiptiler. Sarayı edebiyat faaliyetlerinin hayat bulduğu bir merkez haline gelmiş ve onun dönemi çağdaşları tarafından "altın çağ" olarak sıfatlandırılmıştır. X. yüzyılın ortalarına doğru Kourkuas Arapların elindeki Ermenistan topraklarında pek çok zafer elde etmiş ve Yukarı Mezopotamya'da pek çok şehri ele geçirmişti. 944 yılında Melitene (Malatya) Kourkuas tarafından ele geçirilmişti. 944 yılında Edessa (Urfa) şehri, İsa Mesih'in harikulade bir tasviri gibi, sahip olduğu kıymetli kutsal emanetleri vermeye zorlanmıştı. Bu kutsal emanet Konstantinopolis'e büyük bir asayişle sevk edilmişti. Bu Kourkuas'ın son zaferiydi. Elde ettiği bu başarılar onu "zamanın kahramanı"[14] yapmıştı. Fakat Kourkuas'ın elde ettiği popülarite hükümeti alarma geçirdi ve hükümet onu görevinden az-

---

10 *Epistola*, I; ed. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 28. Bkz. J. Hergenröther, *Photius, Patriarch von Constantinopel*, II, 600; Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, appendix, 197.

11 Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 219.

12 Theophanes Continuatus, *Historia*, Bonn ed., 427-28.

13 Runciman, *Romanus Lecapenus*, 69, 135, 241-49.

14 A.g.e., 145. Seyfüddevle'ye atıfta bulunan Arapça metinler barındıran zengin bir koleksiyon için Bkz. M. Canard, *Sayf al Daula*.

letti. Bu esnada Romanos Lekapenos tahttan düştü ve müteakip ay içerisinde de oğlu tahttan indirildi. Konstantin Porfirogennetos imparatorluğun yegâne hâkimi oldu. "Bu bir devrin kapanışıydı; yeni aktörler gururlu bir eda ile sahneye doğru yürümekteydi."[15]

Bizans'ın Doğu politikası için Romanos Lekapenos dönemi büyük önem arz etmektedir. Üç yüzyıl boyunca savunmada kalan imparatorluk, Romanos ve Yannis Kourkuas liderliğinde saldırıya geçti ve zaferler kazanmaya başladı. Sınır bölgesindeki şartlar Romanos'un imparatorluk tahtına geçtiği dönemdekinden oldukça farklıydı. Sınır boyundaki eyaletler ve şehirler nispeten Arap saldırılarından kurtulmuştu. Romanos'un on iki yıllık hâkimiyeti döneminde Müslümanlar sadece iki kez sınırı geçmişlerdi. Romanos, Kourkuas'ı başkomutan olarak atadı. Kourkuas "imparatorluğun nesiller boyunca yetiştirdiği en parlak askerdi. İmparatorluk ordularına yenibir ruh kattı ve kâfir memleketlerin içlerinde zaferler kazanmalarına önderlik etti. Yannis Kourkuas, büyük fatihler silsilesinin birincisiydi ve bu yüzden övgüye layıktı. Ve bu övgünün bir kısmı da Kourkuas'ı imparatorluğun hizmetine kazandıran ve yirmi yıllık yönetimi esnasında muhteşem yıllar yaşanan Romanos Lekapenos'a ait olmalıydı."[16]

Konstantin Porfirogennetos'un son yıllarına Seyfüddevle'ye karşı verilen umutsuz savaşlar damgasını vurmuştu. Her ne kadar bu savaşlar esnasında Yunanlar birkaç kez mağlup olmuşlar ise de bu çarpışmaların neticesinde Araplar Mezopotamya'nın kuzeyinde yenilmişler ve Bizans ordusu Fırat nehrini aşmıştı. Geleceğin imparatoru olan Yannis Çimisces'in savaş yılları esnasında kendisinin liyakatli bir lider olduğunu göstermişti. Fakat 949 yılında Giritli Araplara karşı düzenlenen kapsamlı deniz seferi tam bir hezimetle sonuçlanmış ve çok sayıda gemi kaybedilmişti. Bu savaşa iştirak eden Bizanslı askerler arasında altı yüz yirmi dokuz Rus askeride bulunmaktaydı.[17] Yunanlar ve Araplar arasında Batı'da, İtalya'da ve Sicilya'da sürekli olarak cereyan eden çarpışmalar, olayların genel gidişatı açısından bir öneme sahip değillerdi.

Yannis Kourkuas ve Yannis Çimisces'in Doğu'daki fetihleri imparatorluğun sınırlarını Fırat'ın ötesine kadar genişletmiş ve Bizanslıların Müslümanlar karşısında elde ettiği parlak zaferler dönemini başlatmıştı. Fransız tarihçi Rambaud'un ifadesi ile "I. Basileios'un uğradığı bütün başarısızlıkların intikamı alınmıştı; Tarsus, Antakya, Kıbrıs ve Kudüs'e giden yollar açılmıştı. Konstantin ölüm yatağındayken İsa Mesih'in davası için pek çok büyük işler yapmış olmanın rahatlığını yaşayabilirdi. Hem

15 Runciman, *Romanus Lecapenus*, 146.
16 Runciman, *Romanus Lecapenus*, 146-50.
17 Bu sefer hakkında, Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 279-86.

Doğu hem de Batı, hem Helenler hem de Franklar (yani Batı Avrupalı milletler) için Haçlı Seferleri çağını başlatmıştı."[18]

II. Romanos'un kısa imparatorluk döneminde (959-63) gelecekte imparatorluk tahtına oturacak olan enerjik ve kabiliyetli Nikeforos Fokas Girit'i işgal etti. Böylelikle Ege kıyılarını ve adalarını dehşete düşüren Arap deniz korsanlarının sığınaklarını yerle bir etti. Girit'in yeniden fethedilmesi sayesinde imparatorluk, Akdeniz'de kaybettiği ticari ve stratejik konuma sahip önemli yeri tekrar kazanmış oldu.[19] Nikeforos Fokas ayrıca, Doğu'da Seyfüddevle'ye karşı devam etmekte olan mücadelede de aynı başarıyı elde etti. Zorlu bir kuşatmanın ardından, Hamdanilerin saltanat merkezi olan Halep'i geçici bir süreliğine ele geçirdi.

Daha sonraki üç imparatorun, Nikeforos Fokas, Yannis Çimisces ve II. Basileios Bulgaroktonus, imparatorluğun İslama karşı yaptığı verdiği mücadele tarihindeki en parlak sayfaları oluşturdular. Nikeforos Fokas altı yıllık (963-69) imparatorluk döneminde dikkatini Doğu'ya yoğunlaştırdı. Bu süreç içerisinde zaman zaman da Rus prensi Sviatoslav'ın müdahalesi nedeniyle daha ciddi bir hal alan Bulgarların düşmanca faaliyetleri üzerine yoğunlaştı. İmparatorun bazı birlikleri de İtalya'da Germen kralı Büyük Otto'yla olan mücadeleye sevk edilmişti. Doğu'da Bizans birlikleri Tarsus'tan sonra Kilikya'yı fethederken Bizans donanması da Akdeniz'de önemli bir ada olan Kıbrıs'ı Arapların elinden almıştı. XIII. yüzyılın önemli Arap coğrafyacılarından Yakut, sığınmacıların anlattıklarını temel alarak, Tarsus şehrinin düşüşüyle ilgili olarak ilginç bir anekdot aktarmıştı. Yakut'un aktardığına göre, Nikeforos Fokas şehrin surları altında "Romalıların topraklarını" ve "Müslümanların topraklarını" simgeleyen iki bayrak diktirmiş; ilk bayrağın altında adaleti, eşitliği, mal güvenliği, aile hayatı, çocukları, bakımlı yolları, adil kanunları ve iyi muameleyi arzu edenlerin; ikinci bayrağın altındaysa zinayı, baskıcı yasaları, şiddeti, gasbı, toprakların zorla elden alınmasını, mülklere el konulmasını destekleyenlerin toplanmasını emretti.[20]

Kilikya ve Kıbrıs'ın fethi, Nikeforos Fokas'a Suriye yolunu açmıştı ve o da büyük hayali olan Suriye'nin kalbi hükmündeki Antakya'nın fethini gerçekleştirmek için çalışmalara başladı. Suriye içerisine bir hazırlık saldırısından sonra Nikeforos Antakya'yı kuşattı ve kuşatmanın çok uzun süreceğini anlayınca imparator ordusunu bırakarak başkente geri döndü. Onun yokluğunda, imparatorluğunun son yılı olan 969'da, askerler

18 *L'Empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète*, 436.

19 A. M. Shepard, *The Byzantine Reconquest of Crete* (A. D. 960), 1121-30.

20 *Geographisches Wörterbuch*, ed. Wüstenfeld, III, 527. Bkz. V. Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 476.

büyük ganimetler elde ederek şehri zapt ettiler ve böylece imparatorun hayalini gerçekleştirmiş oldular. "Böylece Hıristiyan orduları, Doğuda meskun, Bizans'ın en eski düşmanı, büyük patriklerin ve azizlerin, konsillerin ve sapkınlıkların filizlendiği büyük Antakya, Aziz Theoupolis (Büyük Justinianos tarafından şehre verilen isim) şehrini tekrar fethettiler."[21] Antakya'nın fethinden hemen sonra Bizans birlikleri, Hamdanilerin kendilerine mesken tuttuğu ve Suriye'nin önemli merkezlerinden birisi olan Halep şehrini ele geçirdiler. Bizans generali ile Halep emiri arasında yapılan ilginç bir antlaşmanın metni elimizde mevcuttur.[22] Bu antlaşma metninde Bizans imparatoruna bırakılacak ve böylelikle onun hâkimiyeti altına girecek bölgelerin sınırları özenle belirlenmiştir. Fethedilen yerlerin arasında başta gelen Antakya'ydı. Halep şehri imparatorluğa bağlı vassal bir devlet haline gelmişti. Bölgedeki Müslüman halk Bizans'a vergi verecekken vassal statüdeki bölgelerin Hıristiyan halkı vergiden muaf tutulmuştu. Halep emiri, Müslüman eyaletlerle olmaması kaydıyla, bir savaş durumunda imparatora yardım etmeyi kabul etti. Buna ek olarak, hâkimiyeti altındaki bölgeden geçecek olan Bizans ticaret kervanlarını korumayı taahhüt etti. Hıristiyanlara, yıkılmış olan kiliseleri tekrar inşa etme hakkı verildi. Hıristiyanlıktan İslamiyete veya İslamiyeten Hıristiyanlığa geçiş serbestliği garanti altına alındı.

Antlaşma, Nikeforos Fokas'ın ölümünden sonra imzalandı. Nikeforos 969 yılının sonlarında öldürülmüşü. Müslümanlar daha önce hiç böylesine küçük duruma düşmemişti. Kilikya, Antakya ile birlikte Suriye'nin bir kısmı ve ellerindeki toprakların büyük bölümü imparatorluğun hâkimiyeti altına girmişti.

XI. yüzyılda yaşamış bir Arap tarihçi olan Antakyalı Yahya, Müslümanların Fokas'ın bütün Suriye'yi ve diğer eyaletleri de fethedeceğine emin olduklarını yazar. Bu kronik yazarı şöyle yazmaktaydı: "Nikeforos'un düzenlediği saldırılar askerler için bir zevkti, çünkü hiç kimse onlara ne saldırmakta ne de karşı koymaktaydı. Canı nereyi arzu ederse oraya saldırır ve karşısında hiçbir Müslüman kuvvet olmaksızın neyi isterse onu yerle bir ederdi. Ayrıca onun yapmak istediği şeyden alıkoyacak veya çevirebilecek hiç kimse olmazdı. Hiç kimse ona direnemezdi."[23] O dönemin Yunan tarihçisi Diyakoz Leo şöyle yazmıştı: "Eğer Nikeforos suikaste kurban

21 G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au dixième siècle. Nicéphore Phokas*, 723.

22 XIII. yüzyıl Arap tarihçilerinin çalışmalarında, Kemaleddin. Bkz. G. Freytag, *Regnum Saahd-Aldaulae in oppido Halebo*, 9-14. Latince terc., Bonn ed. Leo the Deacon, *Historiae*, 391-94.

23 *Histoire de Yahya-ibn-Said d'Antioche*, ed. ve çev. J. Kratchkovsky ve A. A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, XVIII (1924), 825-26 (127-28); ed. L. Cheikho, 135.

gitmeseydi Yunan İmparatorluğu'nun sınırlarını Doğu'da Hindistan'a, Batı'da dünyanın en son noktasına, yani Atlantik Okyanusu'na kadar genişletebilecekti."[24]

Fokas'ın Batıda takip ettiği politika ise tam bir fiyasko ile sonuçlanmıştı. Onun zamanında, imparatorluğun Batıda hâkimiyeti altındaki en uzak nokta olan Sicilya Müslümanlar tarafından fethedilmiş ve böylelikle Sicilya tamamen Müslümanların eline geçmişti. Fokas'tan sonra imparatorluk tahtına oturan Yannis Çimisces'in (969-76) ilgilenmek zorunda olduğu başlıca mesele, Kilikya ve Suriye yapılan fetihleri kalıcı hale getirmekti. İmparatorluğunun ilk yıllarında Yannis Ruslar ve Bulgarlarla yapılan savaşlar ile Bardas Fokas'ın başkaldırı girişimi bütün dikkatini bu meseleler üzerinde yoğunlaştırmasını gerekli kıldığından, Doğu sınır hattında gerçekleştirilen seferlere bizzat kendisi katılamamıştı. İtalya ile olan anlaşmazlık Bizanslı prenses Theofano ile geleceğin imparatoru ve Germen tahtının vârisi II. Otto arasında gerçekleşen evlilikle çözüme kavuşmuştu. Ancak bundan sonra Yannis Çimisces Doğudaki meseleler üzerine yoğunlaşabildi.

Doğu'daki Müslümanlar üzerine düzenlediği seferler bir hayli başarılı olmuştu. Onun son seferine dair ilginç bir kaynak olarak, Yannis Çimisces'in müttefiki Ermeni Kralı III. Ashot'a gönderdiği mektup, Ermeni tarihçi Edessalı (Urfa) Matteos'un çalışmaları arasında muhafaza edilmişti.[25] Bu mektup göstermektedir ki imparator, nihai hedefi olan Kudüs'ü Müslümanların elinden kurtarmak için gerçek bir Haçlı Seferi görevini üzerine almıştı. Ordusu ile birlikte Antakya'dan yola çıkan imparator Şam'a girdi ve buradan güneye doğru hareket ederek, Nasıra ve Caesarea şehirlerinin bulunduğu Filistin'e doğru ilerleyişine devam etti. Nasıra ve Caesarea şehirleri kendiliğinden imparatora teslim oldu, hatta Kudüs ondan merhamet dilemeye başladı. İmparator, müttefiki Ashot'a yazdığı mektupta şöyle yazmıştı: "Eğer orada yaşayan pagan Afrikalılar bizden korktukları için sahil boyundaki kalelere sığınıp saklanmasalardı, Tanrı'nın yardımıyla kutsal Kudüs şehrine girip kutsal mekânlarda dua edebilecektik."[26] Fakat Kudüs'e ulaşmadan önce Yannis Çimisces birliklerini kıyı boyunca kuzey istikâmetine sevk etti ve yolu üzerindeki pek çok şehri fethetti. Aynı mektupta imparator şöyle demekteydi. "Bugün, bütün Fenike toprakları, Filistin ve Suriye Müslümanların boyunduruğun-

24 *Historiae*, V, 4; Bonn ed., 81.

25 E. Dulaurier, "Chronique de Matthieu d'Edesse," *Bibliothèque historique arménienne*, 16-24. Chr. Kuchuk-Ioannesov, "The Letter of Emperor John Tzimisces to the Armenian King Ashot III," *Vizantiysky Vremennik*, X (1903), 93-101.

26 Dulaurier, *a.g.e.*, 20; Kuchuk-Ioannesov, *a.g.e.*, 98.

dan azat edilmiş ve Bizanslı Yunanların hâkimiyetini kabul etmiştir."[27] Bu mektup elbette pek çok abartı unsuru ihtiva etmektedir. Hıristiyan Arap bir tarihçi olan Antakyalı Yahya'nın verdiği özgün bilgilerle karşılaştırıldığında Filistin üzerine düzenlenen seferin sonuçları daha az dikkate değerdir. En iyi ihtimalle Bizans ordusu Suriye sınırları dışına çıkmamıştı.[28]

Bizans ordusu Antakya'ya döndüğünde, imparator, Konstantinopolis'e gitmek için yola çıktı ve bir sonraki yıl, 976 yılında hayata gözlerini yumdu. Bizanslı bir kronik yazarı şöyle yazmıştı: "Bütün milletler Yannis Çimisces'in saldırıları nedeniyle dehşete düşmüştü. Yannis Romalıların topraklarını genişletmişti. Sarazenler ve Ermeniler onun önünden kaçışmış, Perslerse ondan korkmuşlardı. Dört bir yandan milletler ona hediyeler gönderip kendileriyle barış yapmasını istemekteydiler. Edessa (Urfa) ve Fırat nehrine kadar seferler düzenlemişti ve yeryüzü Romalı askerlerle dolmuştu; Suriye ve Fenike toprakları Romalı askerlerin atlarının ayakları altında çiğnenmişti ve büyük başarılar elde etmişti. Hıristiyan kılıcı, önüne çıkanı bir orak gibi biçmekteydi."[29] Fakat Yannis Çimisces'in bu son ve parlak seferi fethedilmiş yerlerin imparatorluk bünyesine ilhakı misyonunu yerine getiremedi. Çünkü ordu Antakya'ya dönmüştü. Antakya, X. yüzyılın ikinci yarısında Bizans askeri birliklerinin Doğu'daki ana karargâhı oldu.

Yannis Çimisces'in halefi olan II. Basileios (976-1025) zamanında, genel şartlar Doğu'da agresif bir politika takip edilmesi için uygun değildi. Bardas Sklerus ve Bardas Fokas'ın Anadolu'daki tehlikeli isyan hareketi ile Bulgarlarla yapılan ve devam etmekte olan savaş Basileios'un dikkatini başka meselelere vermesine engel olmaktaydı. İsyanlar bastırılmış, fakat Bulgarlarla yapılan savaş halen devam etmiş olmasına rağmen, imparator Müslümanlarla olan mücadelelere sık sık iştirak etti. İmparatorluğun Suriye'deki toprakları Mısır'daki hilafet merkezi tarafından ciddi biçimde tehdit edilmekteydi. Vassal statüdeki Halep şehri düşman orduları tarafından pek çok kez işgal edilmişti. Umulmadık zamanlarda, imparator Suriye'de bizzat kendisi bulunarak, bu eyaletteki Bizans otoritesini yeniden tesis etmekte başarılıydı, fakat önemli bir yeni fetih gerçekleştirme konusunda başarısız oldu. XI. yüzyılın son yıllarında imparator ile Mısır'daki Fatımi hanedanına mensup halife Hakim arasında bir antlaşma imzalandı. Basileios'un geriye kalan imparatorluk döneminde Doğu'daki Araplarla ciddi bir çatışma yaşanmadı. Bu arada Halep, Bizans'a tâbi vassal devlet statüsünden kendisini kurtardı.

---

27 Dulaurier, *a.g.e.*, 22; Kuchuk-Ioannesov, *a.g.e.*, 100.

28 Bkz. Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 466-67. Filistin'in istila edilmesine dair anlatılanların hepsinin hayal dünyasına ait olduğunu söylemiştir.

29 George Hamartolus, *Continuator*, ed. E. Muralt, 865.

Her ne kadar Basileios ve Halife Hakim arasında bir barış antlaşması imzalanmış olsa da Halife Hakim daha sonraları bazen, hiç şüphesiz bir Hıristiyan imparator olarak Basileios'u hayal kırıklığına uğratacak biçimde, hâkimiyeti altındaki Hıristiyanlara zulüm politikası izlemişti. 1009 yılında Hakim, Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesinin ve Golgotha'nın yıkılmasını emretti. Kiliseye ait kutsal emanetlere ve kilise hazinesine el konularak, keşişler sürgüne yollandı ve buradaki hacılara zulmedildi. O dönemin Arap tarihçisi Antakyalı Yahya, Hakim'in bu sert emrini yerine getirenler için şöyle demişti: "Kutsal Kabir'i yok edip yerle bir etmeye cüret ettiler; Kutsal Kabir'in büyük bölümü paramparça edilip yok edildi."[30] Dehşete düşen Hıristiyanlar ve Yahudiler, dinlerini inkâr edip İslamiyete gireceklerine dair söz vermek için Müslüman kadıların makamlarına doluştular. Hıristiyan mabedinin yok edilmesine dair Hakim'in verdiği buyruk, onun Hıristiyan danışmanı tarafından imzalanmıştı.

Görünüşe bakılırsa, II. Basileios zulme uğrayan Hıristiyanları ve onların mabetlerini korumak için bir şey yapmadı. 1021'de Hakim'in ölümünden sonra Hıristiyanlara karşı hoşgörü dönemi tekrar kuruldu ve 1023'te Kudüs Patriği Nikeforos, Hıristiyanların kilise ve mallarının geri verildiğini ilan etmek için Konstantinopolis'e gönderildi. Kutsal Kabir Kilisesi ve Mısır ile Suriye'de tahrip edilen bütün kiliseler yeniden inşa edildi ve genel anlamda artık Hıristiyanlar, halifenin toprakları üzerinde güvendeydi.[31] Elbette, bu mabetlerin böylesine kısa sürede restore edilmelerine dair anlatılan rivayetler abartılıydı.

Batı'da ise Sicilyalı Araplar İtalya'nın güneyine düzenledikleri seferlere devam etmekteydiler. Diğer meselelerle meşgul olan Bizans hükümeti bunlara karşı bir şey yapacak durumda değildi. Bizans tahtına evlilik yoluyla bağ kurmuş olan Germen imparatoru II. Otto İtalya'daki meselelere müdahil oldu ve ilk başta bazı başarılar elde etmesine rağmen Arapların elinden ağır bir yenilgiye uğradı. İmparatorluğunun sonunda II. Basileios Sicilya'yı yeniden fethetmek için kapsamlı bir sefer planlamaya başladı, fakat bu seferin hazırlıkları devam ederken hayata gözlerini yumdu.

Basileios'un ölümünden sonra baş gösteren anarşi, Müslümanları bir dizi taarruz harekâtına geçmeleri için cesaretlendirdi. Bu taarruzlar özellikle Halep bölgesinde etkili oldu. Genç ve kabiliyetli General Georgios Maniakis sayesinde durum kısmen de olsa imparatorluk lehine gelişti. Georgios Maniakis 1030'larda Edessa'yı (Urfa) ele geçirmeyi başararak, orijinal olup olmadığı şüpheli olan İsa Mesih'in Edessa Kralı Abgar'a yazdığı

30 V. Rosen, *The Emperor Basil Bulgaroktonus*, 46; Rusçada 48. *Annales Yahia Ibn Said Antiochensis*, ed. L. Cheikho, 196.

31 Bkz. Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I, 477. Burada en iyi kaynak Yahya'dır.

mektup gibi buradaki ikinci sınıf kutsal emanetleri ele geçirdi.[32] Şehrin düşmesinden sonra imparator III. Romanos, Müslümanlara bir antlaşma teklifinde bulundu. Bu teklifin ilk iki maddesi Kudüs'ü ilgilendiriyordu ve bu yüzden özel bir önemi hak etmektedir. Birincisi, Hıristiyanlar yıkılan bütün kiliseleri yeniden inşa hakkına sahip olacaklar ve Kutsal Kabir Kilisesinin masrafları imparatorluk hazinesinden karşılanmak kaydıyla restore edilecekti. İkincisi, imparator Kudüs patriğini atama hakkını elinde bulunduracaktı. Antlaşmanın birkaç maddesi nedeniyle bir mutabakata varılamamasının sonucu olarak, müzakereler uzun süre devam etti. Halife bu iki şarta karşı değilmiş gibi görünmekteydi. 1036 yılında nihai anlaşmaya varıldığında imparator, masrafları kendisi karşılamak suretiyle Kutsal Kabir Kilisesini restore ettirme hakkını elde etti.[33] 1046 yılında restore edilmiş haliyle kiliseyi ziyaret eden İranlı seyyah Nasiri-Hüsrev, mabedin sekiz bin kişiyi ağırlayacak kadar geniş olduğunu, bu büyük mabedin büyük bir maharetle, renkli mermerler, süslemeler ve heykeller kullanılarak inşa edilmiş olduğunu yazmıştı. Mabedin iç tarafında her yer resimler ve altın sırma Bizans brokarları ile süslenmişti. İranlı seyyahın kaydettiği bir rivayete göre imparator bizzat kendisi gizlice Kudüs'e gelmiş ve kimse onu tanıyamamıştı. İranlı seyyah şöyle anlatmıştı: "Hakim'in Mısır'ın yöneticisi olduğu günlerde imparator gizlice Kudüs'e geldi. Hakim, onun gelişinden haberdar olunca sakicibaşına şöyle bir talimat verir: "Şöyle, şöyle bir adamı, kutsal şehirdeki camide oturur vaziyette bulacaksın. Oraya git, ona yaklaş ve de ki: Hakim beni sana gönderdi ve sanmasın ki Hakim onun şehre gelişinden bihaber. Fakat ona de ki keyfine baksın, çünkü ona karşı herhangi bir art niyetim yok."[34]

İmparatorluğun Sicilya'yı tekrar fetih teşebbüsleri, Georgios Maniakis'in birkaç savaşta muzaffer olmasına rağmen, kati bir sonuç getirmedi. Bu dönemde Sicilya üzerine düzenlenen sefere, imparatorluğa hizmet eden Varangian-Rus Druzhinası'nın (Birliği) iştirak ettiğini bilmek de ayrıca ilginçtir. İskandinav efsanesinin meşhur kahramanı Harald Haardraade de bu sefere iştirak edenlerdendi. XI. yüzyılın ortalarında Bizans İmparatorluğu yeni bir düşmanla karşı karşıya geldi. Bu yeni düşman daha sonraki dönem Bizans tarihinde bir hayli yer tutacak olan Selçuklu Türkleriydi.

---

32 Bkz. s.306, İsa Mesih'in muhteşem bir tasviri olan Edessa'daki ilk kutsal emanetle ilgili tartışma.

33 Yahya, *Annales*, ed. Cheikho, 270-71; Ibn-al-Athir ed. Tornberg, IX, 313. Bkz. Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 477-78.

34 Nasir-i Khusrau, *A Diary of a Journey Through Syria and Palestine*, terc. Guy le Strange, 59-60.

Böylelikle, Makedonya hanedanı döneminde, II. Basileios'un ölümünü müteakip yaşanan sıkıntılı döneme rağmen, Yannis Kourkuas, Nikeforos Fokas, Yannis Çimisces ve II. Basileios'un çabaları sayesinde imparatorluğun Doğudaki sınırları Fırat nehrine ve eskiden imparatorluğun bir parçasını teşkil eden Antakya dahil olmak üzere Suriye'ye kadar uzandı. Bu dönem Bizans ve Müslümanlar arasında mevcut olan ilişkinin en parlak dönemdi.

Bu esnada imparatorluk ve Ermenistan arasında çok önemli ve canlı ilişkiler gelişti. yüzyıllar boyunca Ermenistan, Roma ve Pers imparatorlukları arasında vuku bulan savaşların sebebiydi. Bu tampon devlet için yapılan ve geçmişi çok eskilere dayanan savaşlar sonunda, IV. yüzyılın sonunda Ermenistan'ın bu iki devlet arasında paylaşılmasına sebep olmuştu. Şimdiki adıyla Erzurum olan Theodosiopolis şehri dahil olmak üzere bölgenin daha küçük olan Batı kısmı Roma İmparatorluğu tarafından alınmıştı. Bölgenin büyük kısmı ise Pers Sasanilerin payına düşmüştü ve burası Doğuda Pers Ermenistan'ı olarak bilinmekteydi. Bir tarihçiye göre, Ermenistan'ın politik anlamda "batı ve Doğu şeklinde ikiye ayrılması, Bizans ve Pers yönetimlerinin farklı oluşları nedeniyle, Ermeni halkı içerisinde kültürel bir bölünmüşlüğe sebep oldu."[35] Büyük Justinianos, halen mevcudiyetini sürdüren bazı yerel gelenekleri yok etmek ve Ermenistan'ı diğer imparatorluk eyaletlerinden farksız bir hale getirmek amacıyla, önemli askeri ve idari reformları uygulamaya koymuştu.

VII. yüzyılda Suriye'nin fethinden ve Pers İmparatorluğu'nun yenilmesinden sonra Araplar Ermenistan'ı işgal ettiler. Ermeni, Yunan ve Arap kaynakları bu olay hakkında çelişkili bilgiler vermektedir. Ermeniler daha sonra, Arapların dikkatini sıklıkla Ermenistan'daki problemlerden başka yere çevirmeyi, halifeliğin içinde bulunduğu karışık durumdan faydalanmayı denediler ve tâbi oldukları bu yeni boyunduruktan kurtulmak için birkaç deneme yaptılar. İsyan şeklinde baş gösteren bu denemeler Arapların bölgeyi korkunç şekilde yerle bir etmesiyle cezalandırıldı. N. Marr, VIII. yüzyılın başlarında Ermenistan'ın Araplar tarafından bir baştan öbür başa tamamen yerle bir edildiğini söylemişti. "Feodal derebeyleri korkunç zulümler altında ortadan kaldırıldı ve Hıristiyan mimarisinin muhteşem örnekleri yerle bir edildi. Kısaca, önceki yüzyıllarda vücut bulan kültürel çabaların neticeleri yok olup gitti."[36]

IX. yüzyılın ortalarında Arap halife, Bizans İmparatorluğu ile olan mücadelesinde kendisini Ermeni yardımına muhtaç hissettiğinde, Bagratidler hanedanından Ermeni yönetici Ashot'a "Prensler Prensi" unvanını verdi. Bu

---

35 N. Adonz, *Armenia in the Epoch of Justinian*, 3-4.

36 "The Caucasian Cultural World and Armenia," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, LVII (1915), 313-14; Bkz. Barthold, *Transactions of the Oriental College*, I (1925), 467.

bilge yöneticinin idaresi genel bir kabul gördü ve IX. yüzyılın sonunda halife ona kral payesini verdi. Bunun sonucu olara, Bagratidler hanedanı tarafından yönetilen yeni bir Ermeni Krallığı ortaya çıkmış oldu. Bu haber ölümünden kısa bir süre önce kendisine ulaştığında I. Basileios halifenin bahşettiği payeye benzer bir payeyi yeni Ermenistan kralına bahşetti. Ona bir kraliyet tacı göndererek bir dostluk ve birlik anlaşması imzaladı. Yazdığı bir mektupta Basileios, Ashot'tan "sevgili oğlu" olarak bahsetmiş ve "Ermenistan'daki bütün devletlerin her zaman imparatorluğun yakın müttefiki olarak kalacağı teminatını" vermişti.[37] Buradan açıkça anlaşılacağı üzere, hem İmparator hem de Halife, birbirlerine karşı yürüttükleri mücadelede, Bagratid Ashot'un müttefikliğini sağlama almaya çalışmışlardı.[38]

Ashot'un ölümünden sonraki anarşi ortamı, Arapları Ermenistan'ın iç işlerine karışmaya zorladı ve ancak "Demir" II. Ashot zamanında, X. yüzyılın ilk yarısında, Bizans ordusunun ve İberia (Gürcistan) kralının yardımıyla Ermenistan toprakları kısmen Araplardan temizlendi.[39] Ashot bizzat kendisi, Romanos Lekapenos'un Konstantinopolis'teki sarayını ziyaret etti ve burada muhteşem bir törenle karşılandı. Ashot, "Krallar kralı" anlamına gelen Şehinşah unvanını alan ilk Ermeni oldu. Onun halefi, III. Ashot krallığının merkezini, X. yüzyılın ikinci yarısında Ani şehrine taşıdı. Daha sonraki dönemde burada muhteşem binalar yükseldi. Şehir giderek büyüdü ve bir medeniyet merkezi haline geldi. I. Dünya Savaşı'na kadar Ani Harabeleri Rusya sınırları içerisindeydi ve Rus araştırmacı N. Marr zamanının çoğunu buraya ayırdı. N. Marr'ın yaptığı kazı çalışmaları parlak keşiflere vesile oldu. Bu keşifler sadece Ermeni tarihi ve genel anlamda sadece Kafkasya halklarının tarihi açısından değil, aynı zamanda Bizans'ın Hıristiyan Doğu üzerindeki etkisinin açık bir göstergesi olması yönüyle de önemliydi.

Selçuklu Türkleri nedeniyle Ermenistan'da patlak veren yeni karışıklıklar II. Basileios'u, Bulgar savaşı biter bitmez, ordunun idaresini bizzat eline almaya zorladı. Sonuç olarak, Ermenistan'ın bir kısmı imparatorluğa ilhak edildi ve diğer kısmı ise imparatorluğa bağlı vassal bir devlet statüsünde kaldı. İmparatorluğun Doğudaki bu yeni genişleme harekâtı yaşlı Basileios'un görkemli imparatorluk dönemindeki son aktif askeri zaferiydi.[40] 1040'lı yıllarda, IX. Konstantin Monomakos zamanın-

---

37 Jean Catholicos, *Histoire d'Arménie*, terc. A. J. Saint-Martin, 126.

38 Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, 83-84. J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, 282-83. Grousset, *Histoire de l'Arménie* (Paris, 1947), 394-97.

39 Bu dönem hakkında, Runciman, *Romanus Lecapenus*, 125-33, 151-74.

40 J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, 16-18. Ermenistan içerine düzenlenen bu seferin ayrıntıları ve Basileios'un Abasgia ve Iberya ile olan ilişkisi hakkında bkz. G. Schlumberger, *L'Épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, II, 498-536. Grousset, 547-80.

da Ermenistan'ın yeni başkenti Ani, imparatorluk tarafından fethedildi. Bu fetih Bagratidler hanedanının mevcudiyetine son verdi. hanedanın son üyesi Konstantinopolis'e gelmesi için ikna edilmeye çalışıldı. Ona, Kapadokya'da kaybettiği krallığının topraklarına karşılık olarak emekliliği için para ve Boğaziçi'nde bir saray teklif edildi. Bununla birlikte Bizans İmparatorluğu, Ermenistan'daki hâkimiyetini devam ettiremezdi. Çünkü buradaki halk idareden olduğu kadar merkezi hükümetin takip ettiği dini politikadan da hoşnutsuzdu. Dahası, Ermenistan'ı işgal etmiş olan askeri birliklerin büyük çoğunluğu yerlerini terk etmişti. Çünkü bu birlikler Konstantin Monomakos'u önce Leo Tornikios'un başkaldırı hareketine, daha sonra da Peçeneklere karşı korumak üzere Avrupa'ya çağrılmışlardı. Bu durumdan faydalanan Türkler Ermenistan içlerine pek çok akınlar düzenleyerek bölgeyi kademeli olarak fethettiler.

Bulgarlar ve Macarlarla İlişkiler

Makedonya hanedanı imparatorları zamanında Bulgarlarla olan ilişkiler, imparatorluk için hayati öneme sahipti. Her ne kadar Kral Simeon zamanında Bulgaristan, Bizans İmparatorluğu için başkenti ve imparatorun varlığını bile tehdit edebilen zorlu bir düşman olmuşsa da Makedonya hanedanı imparatorları bu krallığa tam anlamıyla boyun eğdirdiler ve onu bir Bizans eyaleti şekline dönüştürdüler.

I. Basileios'un zamanında Bulgaristan ile barışçıl ilişkiler devam etti. III. Mihail'in ölümünden hemen sonra Bulgar ve Yunan kiliseleri arasında birliğin tekrar kurulmasına dair yapılan müzakereler mutlu sonla bitti. Kral Boris daha da ileri giderek, oğlu Simeon'u eğitim alması için Konstantinopolis'e yolladı. Bu dostane ilişkiler her iki taraf için de oldukça avantajlıydı. Kuzey komşularından kaynaklanan bütün kaygılardan kurtulmuş olan Basileios artık bütün enerjisini Anadolu'nun bağrında Doğulu Araplara, İtalya'da ise Batılı Müslümanlara karşı yürüttüğü mücadeleye harcayabilirdi. Boris ise henüz Hıristiyanlığı yeni kabul etmiş krallığını ayakta tutabilmek için barışa ihtiyaç duymaktaydı.

VI. Leo'nun 886 yılında tahta çıkışından hemen sonra, Bulgarlarla olan barış süreci Bulgar ticareti için hayli zararlı olan bazı vergilerden ötürü patlak veren tartışmalar nedeniyle son buldu. Bulgaristan o dönemde Boris'in oğlu Kral Simeon tarafından yönetilmekteydi. Onun "ilim aşkı antik yazarların kitaplarını tekrar ve tekrar okumasına"[41] ve hükümranlığı döneminde kültür ve eğitim alanında krallığına büyük hizmetlerde

41 Nicolai Mystici *Epistola*, XX; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 133.

bulunmasına vesile olmuştu. Onun geniş bir vizyona sahip projeleri Bizans İmparatorluğuna rağmen gerçekleştirilecekti. VI. Leo, Bizans ordusunun Araplara karşı yürütülen mücadeleyle meşgul olmasından dolayı, Simeon'a yeterince karşı koyamayacağını anladığından yardım için barbar Macarlara başvurdu. Macarlar, Bulgarların dikkatini Bizans sınırlarından başka yöne çekmek için kuzeyden Bulgaristan topraklarını aniden işgal etmeye razı oldular.

Bu, Avrupa tarihi için çok önemli bir dönüm noktasıydı. IX. yüzyılın sonlarında ilk kez yeni bir halk, yani Macarlar –Bizans kaynakları onlardan sıklıkla Türk diye, Batılı kaynaklarsa bazen Avarlar diye bahseder–[42] Avrupa devletler arenasında boy gösterdi. C. Grot bu durumu, "Macarların Avrupa savaş arenasında en medeni milletlerden birisinin müttefiki olarak ilk kez ortaya çıkışı" diye tarif etmişti.[43] Simeon, Macarlar tarafından birkaç savaşta yenilgiye uğratıldı, fakat kritik zamanlarda durumu maharetle idare etti. Bunun için zaman kazanmak maksadıyla Bizans İmparatorluğu ile müzakerelere devam ederken Peçenekleri kendi safına çekmeyi başardı. Peçeneklerin yardımıyla Macarları yenen Simeon, onları kuzeye hareket etmeye zorladı ve böylece Macarlar, gelecekte kuracakları yer olan Orta Tuna bölgesine doğru çekildiler. Bu zaferden sonra Simeon yönünü Bizans İmparatorluğu'na çevirdi. Yunan birlikleri karşısında kazandığı ezici bir galibiyet onu Konstantinopolis surları önüne kadar getirdi. Yenik İmparator onunla bir barış antlaşması yapmayı başardı. Bu antlaşmaya göre imparator, Bulgarlara yönelik herhangi bir hasmane faaliyetten sakınacak ve her yıl Simeon'a pek çok hediye gönderecekti.

904 yılında Selanik'in Araplar tarafından kuşatılması ve akabinde yağmalanmasından sonra Simeon, bu büyük şehri kendi krallığına katmayı çok arzu eder olmuştu. VI. Leo, Simeon'un bu hayalinin gerçekleşmesinin önüne ancak imparatorluğun başka topraklarını Bulgarlara bırakarak engel olabildi. 904 yılında Bizans İmparatorluğu ile Bulgaristan arasında çizilen sınır hattına ait kalıntılar bugün halen görülebilmektedir. Bu iki güç arasındaki antlaşmayla ilgili ilginç bir kitabe mevcuttur.[44] Bulgar tarihçi Zlatarsky, bu kitabeyi şöyle açıklamıştı: "Bu antlaşmaya göre, o tarihe ka-

42 Macarların kökeni sorunu oldukça karmaşık bir meseledir. Bunların Finno-Ugrian veya Türkî menşeli mi olduğunu belirlemek oldukça güçtür. Bkz. J. B. Bury, *History of the Eastern Roman Empire*, III, 492; the *Cambridge Medieval History*, IV, 194-95. J. Moravcsik, "Zur Geschichte der Onoguren," *Ungarische Jahrbücher*, X (1930), 86, 89. C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, özellikle 176-88. Şu kitabı görmedim, J. Szinnyei, *Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur*.

43 *Moravia and Magyars from the Ninth Until the Beginning of the Tenth Centuries*, 291.

44 Th. I. Uspensky, "The Boundary Stone between Byzantium and Bulgaria under Simeon," *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, III (1898), 184-94.

dar Bizans İmparatorluğu'nun toprakları kabul edilen ve günümüzdeki Güney Makedonya ve Kuzey Arnavutluk'u kapsayan topraklardaki bütün Slav halkların yaşadıkları topraklar 904 yılı itibariyle Bulgar krallığının parçası oldu. Bir başka ifadeyle, bu antlaşma sayesinde Simeon, Bulgar milletine nihai şeklini vererek Balkan yarımadasındaki bütün Slav kökenli halkları Bulgar saltanatı altında birleştirdi."[45] Bu antlaşmanın yapıldığı tarihten Leo'nun imparatorluk döneminin sonuna kadar Bulgaristan ve Bizans arasında herhangi bir çatışma meydana gelmedi.

VI. Leo ölümü ile 927 yılında Simeon'un ölümü arasında geçen süre zarfında imparatorluk ile Bulgaristan arasında neredeyse kesintisiz bir savaş hali mevcuttu ve Simeon gerçekten Konstantinopolis'i fethedebilmek için çok çaba harcamıştı. Patrik Nicholas Mysticus'un umutsuzca da olsa "mürekkep yerine gözyaşlarıyla kaleme alınmış" mektupları Simeon'a göndermesi boşunaydı.[46] Bazen de Patrik Simeon'un gözünü korkutup onu tehdit etmek için imparatorluğun Ruslar, Peçenekler, Alanlar ve Batılı Türklerle (yani Macarlar) ittifak kuracağını ifade etmişti.[47] Fakat Simeon bu ittifak kurma tehditlerinin gerçekleşmeyeceğini çok iyi bildiği için bu tehditlerin onun üzerinde bir etkisi yoktu. Bulgar ordusu Yunanları birkaç savaşta mağlup etti. Yunanların özellikle 917 yılında, Trakya'da Anchialus yakınlarındaki Achelous nehri kıyısında Bizans birliklerinin maruz kaldığı kayıplar korkunçtu. Tarihçi Diyakoz Leo, X. yüzyılın sonlarında bu savaşın yapıldığı yeri ziyaret etmiş ve şöyle yazmıştı: "Bugün bile, Roma ordusunun utanç verici şekilde, çil yavrusu gibi dağıldığı Anchialus civarında kemik yığınları görülebilmektedir."[48] Achelous savaşından sonra Konstantinopolis yolu Simeon'a açılmıştı. Fakat 918 yılında Bulgar orduları Sırbistan'da tutuldular.[49] 919 yılında kabiliyetli ve enerjik bir general olan Romanos Lekapenos imparator oldu. Bu arada Bulgarlar yönlerini Çanakkale Boğazı[50] istikâmetine çevirdiler ve 922'de (Odrin) Edirne'yi aldılar. Bu vesile ile Bulgar birlikleri bir taraftan Yunanistan'ın ortalarına diğer taraftan da Konstantinopolis surlarına ulaştılar ve şehir artık her

---

45 "Accounts of the Bulgarians in the Chronicle of Simeon Metaphrastes and Logothete," *Sbornik za narodni umotvoreniya nauka i knizhnina*, xxiv (1908), 160. Bkz. ayrıca Zlatarsky, *A History of the State of Bulgaria in the Middle Ages*, I (2), 339-42.

46 Nicolai Mystici, *Epistola*, V; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 45.

47 *A.g.e.*, XXIII; ed. Migne, a.g.e., 149-52.

48 *Historiae*, VII, 7; Bonn ed., 124.

49 X. yüzyılın ilk yarısında Sırbistan ve Bizans için bkz. C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 199-202. F. Šišić, *Geschichte der Kroaten*, I, 127-29, 140-43. S. Stanojević, *History of the Serbian People* (3. ed., 1926), 52-53.

50 Zlatarsky, *Bulgaria in the Middle Ages*, I (2), 412 (920'de). Runciman, *Romanus Lecapenus*, 87 (919'da). Karş. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, 163 (Çanakkale'den bahsedilmemektedir).

an işgal edilmekle karşı karşıyaydı. İmparatorun başkent civarındaki sarayları ateşe verildi. Simeon Afrikalı Araplarla, başkenti ortaklaşa kuşatmak için bir ittifak kurma teşebbüsünde bulundu. Konstantinopolis ve Selanik hariç, Trakya ve Makedonya'nın bütünü Bulgar birliklerinin elindeydi. Kuzeydoğu Bulgaristan'daki Aboba'da, Konstantinopolis Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün yaptığı kazılarda, kralın sarayı yakınında büyük bir kilise yapmak amacıyla dikilmiş sütunları gün yüzüne çıkarttılar. Bu sütunların sahip olduğu tarihi önem sütunların üzerlerindeki kitabelerde yatmaktadır. Bu kitabelerde Simeon'un fethettiği Bizans şehirlerinin isimleri yazılıdır. Balkan yarımadasındaki Bizans topraklarının büyük kısmını elinde bulundurmasından ötürü Simeon'un kendisini "Bulgarlar ve Yunanların imparatoru" olarak isimlendirme hakkına sahip olduğu iddiasındaydı.

923 veya 924 yılında, Konstantinopolis surları önünde Romanos Lekapenos ile Simeon arasında yaşanan meşhur görüşme gerçekleşti. İlk ulaşan kişi imparatordu ve imparatorluk kayığıyla gelmişti. Simeon ise görüşme yerine karadan gelmişti. Her iki hükümdar birbirini selamlayıp görüştüler. Romanos'un söyledikleri muhafaza edilmiştir.[51] Gerçi Romanos Simeon'a yıllık vergi vermek zorunda olsa da, görece olarak şartları ağır olmayan bir barış antlaşmasında karar kıldılar. Bununla birlikte Simeon Konstantinopolis önünden geri çekilmek zorundaydı. Çünkü yeni kurulmuş olan ve Bizans İmparatorluğu ile müzakerelere devam eden Sırp krallığının teşkil ettiği tehdidi göz önünde bulundurmak zorundaydı. Diğer yandan Araplarla yapılan müzakerelerden de tatmin edici sonuçlar elde edememişti. Simeon daha sonra Konstantinopolis üzerine yeni bir sefer organize etmeye başladı, fakat bu sefer hazırlıklarının ortasındayken hayata gözlerini yumdu. (927)

Simeon zamanında Bulgaristan'ın sınırları muazzam bir biçimde genişlemişti. Bulgaristan'ın toprakları Karadeniz kıyılarından Adriyatik kıyılarına, Tuna'nın aşağı kısımlarından Trakya'nın merkezine, Makedonya ve Selanik'e kadar uzanmaktaydı. Bu başarıların yanı sıra Simeon'un ismi, Balkan yarımadasındaki Yunan hâkimiyetinin yerine Slav egemenliğini kurmak için yapılan bu ilk teşebbüs olması yönüyle önemlidir.

Simeon öldükten sonra onun yerine, Bizans tahtına evlilik vesilesiyle akrabalık bağı bulunan uysal tabiatlı Petar geçti. İmparatorla yapılan barış antlaşmasında Petar'ın krallığı ve Simeon tarafından kurulan Bulgar Kilisesi, imparator tarafından tanındı. Bu barış süreci yaklaşık kırk yıl

51 Theophanes Continuatus, *Historia*, Bonn ed., 408-409. Symeon Magister, Bonn ed., 737-38. Bkz. Zlatarsky, *Bulgaria in the Middle Ages*, I, (2), 464-69, özellikle 467, n. 1. Kaynaklar belirtilmektedir. Runciman, *First Bulgarian Empire*, 169-72. Runciman, *Romanus Lecapenus*, 90-93, 246-48 (924'te).

devam etti. Bulgarların elde ettikleri parlak zaferler silsilesinden sonra Bizans için oldukça hoşnutluk verici olan bu barış antlaşmasının şartları "aslında Bulgaristan krallığının çökmüş olduğu gerçeğini güç bela gizlemekte" idi.[52] Bu barış antlaşması, Romanos Lekapenos'un takip ettiği bilge ve enerjik politika açısından gerçek bir başarıyı temsil etmekteydı. Simeon'un zamanındaki "Büyük Bulgaristan," Petar zamanında iç karışıklıklar nedeniyle paramparça oldu. Bulgaristan'ın siyaseten gücünün düşüşe geçmesiyle bağlantılı olarak, 934 yılında Macarlar ve Peçenekler Trakya'yı işgal edip Konstantinopolis önlerine kadar geldiler. 943 yılında Trakya'da yeniden göründüler. Romanos Lekapenos onlarla beş yıl süreli bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşma Lekapenos'un tahttan düşüşünden sonra yenilendi ve Konstantin Porfirogennetos'un hükümdarlığı boyunca geçerliliğini korudu.[53] Daha sonra X. yüzyılın ikinci yarısında Macarlar Balkan yarımadasını birkaç kez istila ettiler. Bulgaristan'ın güçsüz duruma düşmesi Bizans İmparatorluğu için oldukça avantajlıydı. Nikeforos Fokas ve Yannis Çimisces Bulgarlarla devamlı olarak mücadele etmeyi sürdürdüler ve bu mücadelede, Nikeforos Fokas'ın daveti üzerine bu mücadeleye Rus Prens Sviatoslav'ın da katkısı oldu. Rus birliklerinin Bulgaristan içerisinde elde ettikleri başarılar neticesinde Sviatoslav'ın imparatorluk sınırlarına dayanması imparatoru bir hayli rahatsız etmişti. Çünkü Rus birlikleri daha sonra Bizans topraklarının hayli içerisine nüfuz etmişlerdi. Erken dönem Rus kaynaklarından birisinde aktarıldığına göre Sviatoslav "neredeyse Çargrad (Konstantinopolis) surlarına kadar varmıştı."[54] Yannis Çimisces birliklerini, Bulgaristan'ı yeni fatihlerinin yaptığı katliamlardan korumak bahanesiyle Ruslar üzerine yönlendirdi. Sviatoslav'ı yendi ve Doğu Bulgaristan'ın tamamını fethetti ve Bulgar hanedanının tamamını ele geçirdi. Doğu Bulgaristan'ın imparatorluk topraklarına ilhakı kesin biçimde Yannis Çimisces zamanında gerçekleşti.

Bulgarlar, Yannis Çimisces'in ölümünden sonra imparatorluk dahilinde baş gösteren iç karışıklıklardan istifade ederek Bizans egemenliğine karşı ayaklandılar. Bu dönemin önde gelen lideri, Batıdaki bağımsız Bulgaristan'ın enerjik yöneticisi ve muhtemelen yeni bir hanedanının kurucusu ve I. Bulgaristan İmparatorluğu'nun en önde gelen yöneticilerinden biri olan Samuel'di.[55] Çok uzun bir süre II. Basileios'un Samuel'le

---

52 Runciman, *Romanus Lecapenus*, 100.

53 Bkz. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 60-74 (934 yılındaki istila hakkında). Runciman, *Romanus Lecapenus*, 103-108.

54 The *Laurentian Chronicle*, 971'de.

55 Samuel'in faaliyetlerinin coşkulu bir şekilde takdir ediliş hakkında bkz. Zlatarsky, *Bulgaria in the Middle Ages*, I (2), 742-43. Samuel hakkında, bkz. Ayrıca,Runciman, *First Bulgarian Empire*, 241-43. O dönemdeki Batı ve Doğu Bulgaristan'ın statüsü tartışmalıdır ve oldukça

yaptığı mücadele Bizans'ın aleyhine sonuçlandı. Bunun sebebi Bizans'ın ana kuvvetlerinin Doğudaki mücadelelerle meşgul olmasıydı. Samuel pek çok bölgeyi fethetti ve kendisini Bulgaristan kralı olarak ilan etti. Ancak XI. yüzyılın başlarında, talih Basileios'un yüzüne gülmeye başladı. Basileios, Bulgarlarla olan mücadelesinde o derece gaddardı ki kendisine "Bulgar Kasabı" anlamına gelen "Bulgaroktonus" lakabı verildi. Samuel, 14.000 Bulgarın II. Basileios tarafından kör edilip evlerine dönmeleri için salıverildiğini gördüğünde bu korkunç manzaranın şokuyla kahrından öldü. 1014'te ölümünden sonra Bulgaristan Yunanlara karşı koyamayacak kadar güçsüzdü ve sonrasında Bizans İmparatorluğu tarafından fethedildi. 1018'de ilk Bulgaristan krallığının mevcudiyeti son buldu ve ülke imparatorluk valisi tarafından yönetilen bir eyalet halini aldı.

XI. yüzyılın ortalarında Petar Delyan'ın liderliğinde imparatorluğa karşı çıkan Bulgar isyanı bastırıldı ve Bulgaristan'ın bağımsızlık teşebbüsü boşa çıkartılmış oldu. Bizans hâkimiyeti döneminde Bulgarlar tarafından mesken tutulan bölgelere kademeli olarak Helen kültürü nüfuz etti. Buna rağmen Bulgar halkı kendi milli kimliğini korudu ve belli bir güce ulaştığında, yani XII. yüzyılda II. Bulgaristan Krallığı kuruldu.

Bir Avusturyalı tarihçiye göre "1018'de Bulgaristan krallığının yıkılışı XI. yüzyılın ve genel anlamda da ortaçağın en önemli olayları arasındadır. Roma (Bizans) İmparatorluğu tekrar ayağa kalkmış ve toprakları Karadeniz'den Adriyatik'e, Tuna'dan Mora yarımadasının güney ucuna kadar yayılmıştı."[56]

Bizans İmparatorluğu ve Rusya

Makedonya hanedanı imparatorları döneminde Bizans ile Rusya arasında çok canlı ilişkiler tesis edilmişti. Rus kronik yazarına göre, Bilge VI. Leo zamanında, 907 yılında Rus Prens Oleg pek çok gemiyle Konstantinopolis surları önünde göründü. Başkentin çevresindeki yerleri yağma edip pek çok insanı öldüren Oleg, imparatoru kendisiyle müzakerelere başlamaya ve nihai bir anlaşmaya zorladı. Ne Bizans, ne de Batılı, Doğulu veya bugün bilinen hiçbir kaynakta bu sefere veya Oleg ismine atıf bulunur.

karmaşık bir durum arz eder. Yannis Çimiskes'in hem Batı hem de Doğu Bulgaristan olmak üzere Bulgaristan İmparatorluğu'nu tamamen fethettiği, Bizans iç karışıklıkları ile meşgulken Samuel'in Batıda kalkıştığı isyan hareketinin başarıya ulaşması neticesinde ülkenin Batısında kendi Slav-Makedon İmparatorluğu'nu kurduğu hipotezi son zamanlarda ileri sürülmüştür. Bkz. D. Anastasijević, "A Hypothesis of Western Bulgaria," *Bulletin de la Société Scientifique de Skoplje*, III (1927), 1-12; Fransızca, *Mélanges Uspensky*. Bkz. ayrıca J. Ivanov, "The Origin of the Family of the Tsar Samuel," *Volume in Honor of V. N. Zlatarsky*, 55.

56 K. R. von Höfler, *Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte*, I, 229.

Rus kronik yazarının efsanevi ögelerle bezeli bu rivayeti gerçekten vuku bulmuş tarihi olayları temel almaktadır. Muhtemeldir ki 907'de varılan bu ön anlaşma 911'de imzalanan anlaşma ile tasdik edilmişti. Eski bir Rus kronik yazarına göre söz konusu anlaşma Ruslara önemli ticari imtiyazlar vermişti.[57]

X. yüzyılın ikinci yarısı hakkında paha biçilmez bir değere sahip olan Diyakoz Leo'nun yazdığı meşhur tarih metninde oldukça ilginç bir pasaj vardır. Her ne kadar bu pasaja gereken ilgi gösterilmemişse de, günümüzde Yunan kaynaklarında bahsi geçen Oleg'in yaptığı antlaşmaya dair yegâne ipucunu barındıran kaynak olarak değerlendirilebilir. Bu bahsi geçen ipucu, Diyakoz Leo'nun Yannis Çimisces'in ağzından aktardığı ve hedefi Sviatoslav olan tehdittir: "Umarım, içtiği yemine ihanet edip pek çok gemi ve kalabalık bir orduyla Konstantinopolis önlerine gelen baban İgor'un mağlubiyetini unutmamışsındır."[58] İgor'un zamanından önce Bizans İmparatorluğu ile yapılan bu "antlaşma," Rus kronik yazarının bahsettiği Oleg'in yaptığı antlaşma olmalıdır. X. yüzyılın ilk yıllarında, Bizans kaynaklarında, Bizans ordusu içindeki Rus yardımcı birliklerinin varlığına dair rivayetlerle birlikte yapılan atıflarla, bu atıflarla paralellik arz eden ve Ruslara, eğer o derece istekli iseler, Bizans imparatorunun ordusunda hizmet etmeleri gerektiğini ileri süren 911 yılındaki antlaşma metninin maddelerini karşılaştırmak ilginç olabilir.[59]

1912 yılında, Amerika'daki Yahudi bir araştırmacı olan Schechter, X. yüzyıldaki Hazar-Rus-Bizans ilişkileri hakkındaki bir ortaçağ Yahudi metninin eldeki mevcut bölümlerinin İngilizceye tercümesini ve edisyonunu yaptı. Bu metin, "Rusya Kralı Helgu'dan (Oleg) bahsetmesi ve onun Konstantinopolis üzerine düzenlediği başarısız bir sefer tarzında rivayetleri barındırdığı için özellikle büyük öneme sahiptir.[60] Bu metnin sebep

57 Bkz. G. Ostrogorsky, "L'expédition du prince Oleg contre Konstantinopolis," *Annales de l'Institut Kondakov*, XI (1940), 47-62. Ostrogorsky, Oleg'in bu seferinin gerçek tarihsel bir hakikat olduğunu bir kez daha ispat etmiştir. Kendi iddiamı özellikle zikrettim, çünkü şu an erken dönem Rus tarihi kritik bir mecradan geçmektedir.

58 Aşırı eleştiri dalgası Batı Avrupalı bazı önde gelen araştırmacıların zihnini ezip geçmiştir. Bu araştırmacılar Oleg'i, Konstantinopolis üzerine "efsanevi" bir sefer düzenleyen bir efsane kahramanı olarak vasıflandırmışlardır. Özgün Rusya tarihinin ise Rus prensi İgor'un 941 yılında Konstantinopolis üzerine düzenlediği seferle başladığı kabul ediliyor. Bu tarihten önceki her şey efsane ve hikâyelerle bezeli rivayet anlatımı olarak yaftalanmaktadır. Bkz. H. Grégoire, "La légende d›Oleg et l›expedition d›İgor," *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie Royale de Belgique*, XXIII (1937), 80-94. Bu bakış açısını onaylayanların listesini buraya koymak yersizdir. Vasiliev, "The Second Russian Attack on Konstantinopolis," *Dumbarton Oaks Papers*, VI (1951), 161-225.

59 Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 166-67.

60 S. Schechter, "An Unknown Khazar Document," *Jewish Quarterly Review*, N. S. III (1912-13), 181-219; Helgu ismi, 217-18. Bkz. P. C. Kokovtzov, "A New Jewish Document on the Khazars and the Khazaro-Russo-Byzantine Relations in the Tenth Century," *Journal of the Ministry*

olduğu kronolojik ve topografik zorluklara dair yapılan çalışmalar henüz ön hazırlık aşamasındadır. Bu nedenle, ilginç olduğu kuşku götürmez olan bu belge hakkında değerlendirmede bulunmak için henüz erkendir. Her ne olursa olsun, bu metnin yayımlanması, eski Rus kronikleri tarafından Oleg hakkında sunulan kronolojinin yeniden araştırılması için yeni bir teşebbüse vesile oldu.

Romanos Lekapenos zamanında başkent iki kez, Rus prens İgor'un saldırısına maruz kaldı. İgor'un ismi Rus kroniklerinin yanı sıra, Yunan ve Latin kaynaklarında da muhafaza edildi. 941 yılında gerçekleştirdiği ilk saldırısında pek çok gemiyle birlikte Karadeniz'in Bitinya sahillerine, oradan da Boğaziçi'ne geldi. Burada Ruslar sahil boyunu yağmaladı ve Asya kıyıları boyunca Boğaz'dan Chrysopolis'e (Scutari, Üsküdar) doğru ilerlediler, fakat bu askeri sefer İgor için tam bir hezimetle sonuçlandı. Pek çok Rus gemisi Yunan ateşiyle tahrip edildi ve İgor'un donanmasından geriye kalanlar geldikleri yöne, kuzeye doğru geri çekildiler. Yunanlar tarafından esir alınan Ruslar öldürüldü.

944 yılında İgor'un düzenlediği ikinci seferdeki ordusu ilk seferdekinden daha büyüktü. Rus kronik yazarı, İgor'un "Varangian, Rus, Poliane, Slav, Krivichi, Tivertsy ve Peçenek" askerlerden oluşan büyük bir ordu organize ettiğini anlatır.[61] Bu hazırlıklardan korkuya kapılan Bizans imparatoru soylular arasından en iyilerini İgor ve Peçeneklere gönderdi ve onlara değerli hediyeler eşliğinde, Oleg'e verilen yıllık vergiyi İgor'a vermeyi teklif etti. Bütün bunlara rağmen İgor, Konstantinopolis'e sefer düzenlemek için yola çıktı, fakat Tuna nehrine ulaştığında refakatindekilerle (*druzhina*) istişarede bulundu ve imparator tarafından yapılan teklifi kabul etmeye karar verdi ve Kiev'e geri döndü. Bir sonraki yıl Yunanlar ve Ruslar arasında antlaşma şartları üzerinde müzakereler yapıldı, fakat bu antlaşmanın şartları Ruslar açısından Oleg'in yaptığı antlaşmadan daha az tatminkârdı. Bu barış antlaşması "güneş parladıkça, dünya durdukça, içinde bulunulan yüzyıl ve gelecek yüzyıllar boyunca" devam edecekti.[62]

---

of Public Instruction, XLVIII (1913), 150-72. Kokovtzov, "A Note on the Judeo-Khazar Manuscripts at Cambridge and Oxford," *Comptesrendus de l'Académie des Sciences de l'Union des Républiques Soviétiques Socialistes* (1926), 121-24. Bu mektup ile ilgili yeni bir yorum için bkz. V. A. Moshin, "Again on the Newly Discovered Khazar Document," *Publications of the Russian Archaeological Society in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes*, I (1927), 41-60; Yazar Oleg ismini inkâr etmekte ve metindeki bilgileri daha geç bir tarih olan 943-45 yılarındaki olaylara atfeder. Bu metni Rusça yeni bir tercümesi, Kokovtzov, *A Hebrew-Khazar Correspondence of the Tenth Century*, xxvi-xxxvi, 113-23.

61 Poliane, Krivich ve Tivertsy, Dinyeper nehri kıyılarında ve bu nehri alt kollarıyla Dinyester kıyılarında kendilerine yurt edinen Doğulu Slav topluluklarının doğu koluna mensup kabilelerdi.

62 The *Laurentian Chronicle*, 945'te (Antlaşma metninin bitiminde). A. Shakhmatov, *The Story of the Current Times*, I, 60; İngilizcede S. H. Cross, *The Russian Primary Chronicle*, 160-63.

Bu antlaşma ile tesis edilen dostane ilişkiler, VII. Konstantin Porfirogennetos zamanında, 957 yılında Rus Büyük Prensesi Olga (Elga) Konstantinopolis'e geldiğinde çok daha aşikâr biçimde ifade edilmişti. İmparator, aynı zamanda tahtın vârisi olan misafir prensesi görkemli bir törenle karşılamıştı. Olga'yı karşılamak için düzenlenen merasimin ayrıntıları, X. yüzyılda kaleme alınmış ve resmi bir evrak kaydı olan, *Bizans Sarayı'ndaki Meresimler Hakkında* ismini taşıyan eserde ayrıntılı olarak tasvir edilmişti.[63] Nikeforos Fokas ve Yannis Çimisces'in Sviatoslav'la olan ilişkileri Bulgar savaşları bağlamında önceden tartışılmıştı.

İsmi, Rusların Hıristiyanlığı kabul etmesi ile yakından bağlantılı olan Rus Prens Vladimir ile II. Basileios Bulgaroktonus arasındaki ilişki bir kat daha önemliydi. 990'larda imparatorun ve hanedanının konumu çok kritik bir durumdaydı. Basileios'a karşı patlak veren isyanın lideri olan Bardas Fokas neredeyse bütün Anadolu'yu kendi safına çekmiş ve başkente yaklaşmıştı. Aynı esnada imparatorluğun kuzeydeki eyaletleri de Bulgar tarafından istila edilme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Basileios yardım için Prens Vladimir'e başvurdu ve Vladimir'in göndereceği 6.000 kişilik yardıma karşılık kız kardeşi Anna'yı Vladimir'le evlenmesi koşuluyla bir ittifak meydana getirildi. Vladimir ayrıca Hıristiyanlığı kabul edip halkını da bu yeni dine sokacaktı. Rus destek birliklerinin (Varangian-Rus Druzhina'sı (Birliği) yardımıyla Bardas Fokas'ın başında bulunduğu isyan bastırıldı ve Bardas öldürüldü. Fakat görünüşe bakılırsa, imparator kız kardeşini Vladimir'le evlendirmek konusunda verdiği söze sadık kalma niyetinde değildi. Bunun üzerine Rus prens Kırım'daki Bizans şehri olan Cherson'u (Chersonesus veya Korsun) kuşatıp ele geçirdi ve Basileios'u vermiş olduğu söze sadık kalmaya zorladı. Vladimir vaftiz edildi ve Anna ile evlendi. Rusya'nın Hıristiyanlığa geçiş tarihi 988 mi yoksa 989 mu olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar 988'i, bazılarıysa 989 tarihini kabul etmektedir. Ruslar ve Bizans İmparatorluğu arasında sıcak ve dostane bir ilişki tesis edilmiş oldu ve bu durum hatırı sayılır uzunlukta bir süre devam etti. Her iki ülke birbiriyle özgür bir şekilde, kapsamlı ticari faaliyetlerde bulundu.

Bir kaynağın aktardığına göre, 1043 yılında Konstantin Monomakos zamanında "İskit tüccarlar," yani Ruslar ile Yunanlar arasında bir kav-

---

Bizans ve Rusya arasındaki antlaşmalar hususunda özellikle de Rusçada oldukça zengin bir literatür mevcuttur. Bkz. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 164-67, 246-49, 255-56. J. Kulischer, *Russische Wirtschaftsgeschichte*, I, 20-30. K. Bártová, "Igor's Expedition on Tsargrad in 941," *Byzantinoslavica*, VIII (1939-1946), 87-108.

63 Constantini Porphyrogeniti, *De Cerimoniis aulae byzantinae*, II, 15; Bonn ed., 594-98. Bkz. ayrıca Cross, *Russian Primary Chronicle*, 168-69.

ga çıkmış ve bu kavga esnasında Rus bir asilzade öldürülmüştü.[64] Büyük ihtimalle bu olay, Rusların Bizans İmparatorluğu'na karşı yeni bir sefer düzenlemesi için yeterli sebepti. Rusların Büyük Prensi Bilge Yaroslav oğlu Vladimir'i pek çok gemi eşliğinde büyük bir orduyla Bizans sahillerine yolladı. Rus donanmasının neredeyse tamamı, Yunan ateşi kullanan imparatorluk birlikleri tarafından imha edildi. Vladimir'in ordusundan geriye kalanlar hızla geri çekildiler.[65] Bu sefer, ortaçağda Rusların Konstantinopolis üzerine düzenledikleri son seferdi. XI. yüzyılın ortalarında bir Türk topluluğu olan Polovtzi'nin, bugünkü Güney Rusya topraklarında ortaya çıkışıyla meydana gelen etnoğrafik değişiklikler, Rusya ile Bizans arasında doğrudan bir ilişkinin varlığına dair tüm olasılıkları yok etti.

Peçenek Meselesi

Yunan kaynaklarına göre Patzinaklar, Rus kaynaklarına göreyse Peçenekler, çok uzun süre boyunca imparatorluğun kaderi üzerinde büyük etkiye sahip oldu. I. Haçlı Seferi'nden kısa bir süre önce barbar Peçenekler, siyasi anlamda kısa süreli mevcudiyetlerine rağmen dünya tarihinde çok önemli rol üstlenmişlerdi.

Bizans İmparatorluğu çok uzun süredir Peçeneklerden haberdardı. IX. yüzyılda Aşağı Tuna bölgesini ve şimdi Güney Rusya diye bilinen düzlükleri, yani Aşağı Tuna ile Dinyeper kıyıları arasındaki bölgeyi, bazen de bu nehirlerin ötesini kendilerine yurt edinmişlerdi. Batı'da, Peçeneklerin yurdu ile Bulgar krallığı arasındaki sınır hattı kesin biçimde çizilmişti, fakat doğuda böyle bir durum söz konusu değildi. Bunun sebebi ise Uzlar, Kumanlar veya Polovtziler gibi barbar göçebe kabilelerin Peçenekleri daimi olarak Batı'ya doğru hareket etmeye zorlamasıydı. Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar, bu üç topluluk da Türk kökenliydi ve bu nedenle XI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki topraklarını tehdit etmeye başlayan Selçuklular ile akrabaydılar. Günümüze ulaşabilmiş ve elimizde mevcut olan Kumanca sözlük, Kumanların veya Polovtzilerin dilinin Türk lehçeleri ile birbirine çok yakın olduklarını ve aralarındaki farkın sadece lehçe farkı olduğunu ikna edici biçimde göstermiştir. Daha sonraki dönemlerde vuku bulacak tarihi gelişmeler açısından Peçenekler ile Selçuklular arasındaki bu akrabalık bağı büyük bir rol oynayacaktı.

---

64 Georgii Cedreni *Historiarum compendium*, Bonn ed., II, 551.

65 Başlıca kaynağımız: Michael Psellus, *Chronographia*, ed. C. Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV, 143-47; ed. E. Renauld, II, 8-13. Georgii Cedreni *Historiarum compedium*, Bonn ed., II, 551-55. Bkz. V. G. Vasilievsky, *Works*, I, 303-308. Schlumberger, *L'Épopée byzantine*, III, 462-76.

Bizans yöneticileri Peçenekleri, kuzeydeki en tehlikeli düşmanları olarak kabul etmekteydiler. Çünkü imparatorluğun Ruslar, Macarlar ve Bulgarlarla olan ilişkilerinde Peçenekler ana denge unsuruydu. Konstantin Porfirogennetos, XI. yüzyılda kaleme aldığı ve *İmparatorluğun İdaresi Üzerine* isimli eserinde Peçeneklere geniş yer ayırmıştı. Bu eserini, onun ölümünden sonra vârisi olarak tahta geçen oğlu Romanos'a ithaf etmişti. Konstantin oğluna, her şeyden önce imparatorluğun yararı açısından Peçenekler ile dostane ilişkiler içinde olmasını tavsiye etmekteydi. Peçenekler Bizans İmparatorluğu'nun dostu olarak kaldıkları müddetçe ne Ruslar ne Macarlar ne de Bulgarlar, imparatorluk topraklarına saldırabilecekti. Konstantin'in eserinde kayıt altına aldığı pek çok şeyden anlaşılıyor ki Peçenekler aynı zamanda, imparatorluğa ait Kırım'daki bölgelerin, Rusya, Hazarya ve diğer memleketlerle olan ticaretinde aracı olarak hizmet görmekteydiler.[66] İşte bu nedenle X. yüzyılda Peçenekler, hem siyasi hem de ekonomik açıdan Bizans İmparatorluğu için hayati öneme sahiptiler.

X. yüzyılın ikinci yarısında ve XI. yüzyılın ilk yıllarında şartlar değişti. Doğu Bulgaristan Yannis Çimisces tarafından fethedildi ve II. Basileios da Bulgaristan'ı tamamen Bizans boyunduruğu altına alana dek ülkenin fethine devam etti. Daha önceden Bizans İmparatorluğu ile aralarında Bulgar krallığı bulunan Peçenekler şimdi imparatorluğun doğrudan komşusu haline gelmişlerdi. İmparatorluğun bu yeni komşusu o derece saldırgan, güçlü ve kalabalıktı ki, Polovtzilerin arkadan uyguladıkları itki nedeniyle Peçeneklerin önlerindeki halka uyguladıkları baskıya karşı imparatorluğun yeterli direniş gösterme kabiliyeti yoktu. XI. yüzyıl kilise kâtibi olan Bulgar Teofilaktos, Peçeneklerin hücumlarından bahsederken onları İskitler diye isimlendirmişti: "Onların saldırıları yıldırım hızındadır; geri çekilirken pahada ağır yükte hafif ganimetlerle ışık hızında uzaklaşırlar. Onlar hakkındaki en korkunç gerçekse sayılarının bahar aylarındaki arılardan bile fazla oluşu ve kimsenin onların binlerce mi yoksa on binlerce kişi mi olduğunu bilmemesidir. Onların kaç kişi oldukları hesap edilemez."[67] Bununla birlikte, görünüşe bakılırsa XI. yüzyılın ortalarına kadar imparatorluğun Peçeneklerden korkması için bir sebep yoktu. Peçenekler ancak XI. yüzyılın ortalarında Tuna'nın öbür yakasına geçtiklerinde tehlike arz eder hale geldiler.

Tarihçiler arasında Peçeneklerin tarih sahnesindeki önemini belirgin hale getiren ilk kişi olan V. G. Vasilievsky, 1872 yılında Peçeneklerin Bizans toprakları içlerine ilerleyişleri hakkında yazdığı yazısında şöyle de-

66 Constantini Porphyrogeniti *De administrando imperio*, 67-74; ed. Moravcsik-Jenkins, 48-56.
67 *Oratio in Imperatorem Alexium Comnenum*; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXVI, 292-93.

mişti: "Modern tarih çalışmalarının hepsinin gözünden kaçan bu olayın insanlık tarihi açısından büyük önemi vardı. Sonuçları itibariyle bu olay neredeyse, Kavimler Göçü diye adlandırılan olaya sebep olan Batı Gotlarının Tuna'yı geçişleri kadar önemliydi."[68]

Konstantin Monomakos (1042-55), Bulgaristan'da bazı bölgeleri Peçeneklere yerleşmeleri için tahsis etti ve Tuna kıyılarında üç kaleyi onlara verdi. Peçenek yerleşimciler, nehrin öbür yakasında kalan ırkdaşlarının saldırılarına ve Rus prenslerin düzenleyeceği seferlere karşı imparatorluk sınırlarını korumakla yükümlü hale geldiler.

Fakat nehrin öbür yakasındaki Peçenekler ısrarla güneye doğru ilerlemeye devam ettiler. Saldırılarının ilk dönemlerinde bu gruplar Tuna'yı kalabalık gruplar halinde (bazı kaynaklara göre 800.000 kişi ile)[69] geçmişlerdi ve Edirne'ye kadar ilerlemişlerdi. Bu esnada müfrezeler halindeki bazı gruplar ise başkente kadar gelmişlerdi. Konstantin Monomakos'un birlikleri halen bu gruplara karşı koyabilip onlara ağır darbeler indirebilecek durumdaydı, fakat Konstantin'in imparatorluk döneminin sonlarına doğru Peçenek ilerleyişinin karşısında durmak giderek güçleşmişti. Saltanat yıllarının sonuna doğru imparator tarafından düzenlenen bir sefer, Bizans ordusunun tamamen yok edilmesiyle sonuçlandı. "Korkunç kıyımın gerçekleştiği o gece, bozguna uğramış olan Bizans ordusu neredeyse hiçbir direniş gösteremeden Peçenekler tarafından yok edildi. Ordudan geriye kalan çok az sayıda asker kaçmayı ve bir şekilde Edirne'ye ulaşmayı başarmıştı. Önceki zaferler neticesinde elde edilen bütün kazanç kaybedilmişti."[70]

Yaşanan bu feci mağlubiyet sonucunda imparatorluğun Peçeneklerle yeni bir mücadeleye girişmesi imkânsızdı. Bu yüzden İmparator çok ağır bir bedel ödeyerek barışı temin etmek zorunda kaldı. İmparatorun sunduğu kıymetli hediyeler Peçenekleri, Balkanların kuzeyindeki eyaletlerinde barış içinde yaşayacaklarına dair söz vermeye ikna etti. İmparator ayrıca Bizans sarayına has payeleri Peçenek prenslerine verdi. Böylece, Makedonya hanedanının son yıllarında, özellikle de Konstantin Monomakos zamanında, Peçenekler imparatorluğun kuzeydeki en tehlikeli düşmanı haline gelmişlerdi.

İtalya ve Batı Avrupa'yla İlişkiler

Bu dönemde İtalya'da yaşanan gelişmelerin başlıcası Arapların Sicilya ve İtalya'nın güneyinde gerçekleştirdikleri başarılı seferlerdi. X. yüzyılın or-

68 "Byzantium and the Patzinaks," *Works*, I, 7-8.
69 Georgii Cedreni *Historiarum compedium*, Bonn ed., 585.
70 Vasilievsky, "Byzantium and the Patzinaks," *Works*, I, 24.

talarından itibaren San Marco (Venedik) Cumhuriyeti kendisini tamamen Bizans'ın hâkimiyetinden kurtarıp bağımsız bir devlet haline gelmişti. İmparatorluk ve bu yeni devlet, I. Basileios zamanında olduğu gibi daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan bütün sorunlarda kendi aralarında müzakere ederken birbirlerine bağımsız iki devletmişçesine muamelede bulundular. IX. yüzyılda her iki devletin menfaatleri Batıdaki Araplar ve Adriyatik'teki Slavlar söz konusu olduğunda birbiriyle uyuşmaktaydı.

I. Basileios zamanında II. Louis ile yapılan ilginç bir mektuplaşma mevcuttur. Mektuplardan anlaşıldığına göre bu iki lider, II. Louis'in imparatorluk unvanını gayrımeşru şekilde alması hususunda hararetli bir tartışmaya girişmişlerdi. Bu cihetle, 800 yılında vuku bulan taç giyme olayının yankıları ve sonuçları IX. yüzyılın ikinci yarısında hâlâ göze çarpmaktadır. Her ne kadar bazı tarihçiler II. Louis'in Basileios'a yazdığı mektubun düzmece[71] olduğunu iddia etse de günümüz tarihçileri bu görüşü desteklememektedir.[72] Basileios'un, II. Louis ile ittifak kurma teşebbüsü başarısız oldu. Bari ve Tarentum'un (Otranto) Bizans tarafından işgal edilmesi ve Nikeforos Fokas'ın İtalya'nın güneyindeki Araplara karşı düzenlediği başarılı operasyonlar, Basileios'un imparatorluk dönemine doğru İtalya'daki Bizans nüfuzunu artırmıştı. İtalya'daki Napoli, Beneventum, Spoleto Dükalıkları, Salerno Prensliği gibi küçük devletler ve diğerleri, Araplara karşı düzenlenen Bizans seferinin gidişatına göre, Bizans İmparatorluğuna karşı takındıkları tavrı pek çok kez değiştirdiler. Doğu Kilisesi ile yakın zamanda vuku bulan ayrılığı göz ardı eden Papa VIII. Ioannes, I. Basileios ile aktif müzakerelere girişti. Çünkü Papa, Arapların Roma için teşkil ettiği tehlikeyi gayet iyi bilmekteydi. Doğu İmparatorluğu ile bir ittifak kurmaya çaba sarf ederek Papa, pek çok taviz vermeye hazır olduğunu göstermiş oldu. Bazı araştırmacılar, Dazlak Karl'ın 877'de ölümünden sonra üç buçuk yıl boyunca Batı'da bir imparatorun olmayışını, Papa VIII. Ioannes'in, Roma'nın yardımına muhtaç olduğu Bizans imparatorunun hissiyatına dokunmamak için Batılı bir liderin imparator olarak atanmasını bilerek geciktirdiği iddiasını ileri sürmüşlerdir.[73]

VI. Leo zamanında Bizans İmparatorluğu'nun İtalya'daki toprakları iki themeye ayrılmıştı: Calabria ve Longobardia. Calabrian themesi, geniş Sicilya topraklarından geriye elde kalanlardan oluşturulmuştu. Çünkü

---

71 Bkz. örneğin, M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, I, 381; (2. ed., 1933), I, 522-23. A. Kleinclausz, *L'Empire Carolingien: ses origines et ses transformations*, 443 ve sonrası.

72 J. Gay, *L'Italie Méridionale et l'Empire Byzantin*, 84, 87, 88. L. M. Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, III (I), 306-307. F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXᵉ siècle*, 220-21.

73 A. Gasquet, *L'Empire byzantin et la monarchie franque*, 459-60.

Siraküza ve Taormina'nın düşüşüyle birlikte Sicilya'nın tamamı Arapların eline geçmişti. İtalya'daki Bizans ordularının elde ettiği başarıların sonucu olarak VI. Leo, Longobardia'yı Kephallenia veya İyonya adalarından ayırarak, onu başında kendi *strategus*'u olmak kaydıyla bağımsız bir theme olarak organize etti. Durmaksızın devam eden ve Bizans birliklerinin her zaman kazanan taraf olmadığı savaşlar nedeniyle Calabria ve Longobardia themelerinin sınırları sık sık değişti. X. yüzyılda Bizans'ın Güney İtalya'daki nüfuzunun artmasıyla birlikte buralarda gözle görülür biçimde, bazıları daha sonraları önemli kültür merkezleri olan kilise ve manastırların sayısında bir artış oldu.

Aynı yüzyıl içerisinde Bizans İmparatorluğu ve İtalya, 962 yılında Papa tarafından Roma'da kendisine imparatorluk tacı giydirilen Germen Kralı I. Otto'nun şahsında güçlü bir rakibin yükselişine şahit oldular. I. Otto tarihte "Germen Halkının Kutsal Roma İmparatorluğu" nun kurucusu olarak bilinmektedir. İmparatorluk payesini alması üzerine, Otto bütün İtalya'nın hâkimi olmak için uğraştı. Bu ise elbette doğrudan Bizans'ın, özellikle Longobardia'daki çıkarlarına tecavüz anlamına gelmekteydi. Germen lider ile Müslümanlara karşı bir ittifak kurma hayali kuran Doğu imparatoru Nikeforos Fokas ile Otto arasındaki müzakereler çok yavaş ilerledi ve Otto aniden Güney İtalya'daki Bizans topraklarına başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer düzenledi.

Otto, Doğu imparatoruyla yeniden müzakerelere başlamak için Cremona piskoposu olan ve Konstantin Porfirogennetos zamanında Konstantinopolis'e elçi olarak gönderilmiş olan Liudprand'ı elçilik vazifesi ile başkente gönderdi. Boğaziçi sahillerinde meskun halk, gelişi esnasında onu selamlayarak hürmet göstermedi, pek çok hakarete ve aşağılanmaya maruz kaldı. Sonradan, Konstantinopolis'teki bu ikinci geçici ikâmetini kaleme almıştı. Bu eserinde, ilk ziyaretinde Doğunun bu başkentine dair kullandığı hürmetkâr dilin aksine kötüleyici dili tercih etmişti. Genellikle *Konstantinopolis Elçiliği ile İlişkiler (Relatio de Legatione Constantinopolitana)* ismiyle bilinen eserinde, anlaşılıyor ki, Bizans İmparatorluğu'nda Batılı yöneticilerin "basileios" unvanını almalarına dair tartışmalar devam etmektedir. Liudprand, Bizans İmparatorluğu'nu zayıf ve pasif olmakla suçlarken kendisinin temsil ettiği hanedanı haklı göstermişti. Eserinin bir kısmında şöyle demişti: "Roma kime hizmet etmekte ve siz kimin özgürlüğü hakkında bu kadar gürültü çıkartıyorsunuz? Bu antik kent eskiden fahişelere hizmet etmedi mi? Sonra, herkes uyuduğunda, hatta savunmasız olduğunda benim efendim, yüce imparator Roma'yı bu utanç verici kölelikten kurtardı."[74] Liudprand, Yunanların

74 *Legatio*, chap. XVII.

bilinçli olarak, İtalya üzerine bir sefer için zaman kazanmak amacıyla müzakereleri uzattığının farkına varınca Konstantinopolis'ten ayrılmak için her türlü yola başvurdu. Kendisinin İtalya'daki imparator ile iletişime geçmesi de yasaklanmıştı. Bayağı gecikmeli olarak ve uzun uğraşlar sonunda Liudprand Konstantinopolis'ten ayrılmayı başarabildi.

İki imparatorluk arasındaki kopuş, I. Otto'nun Apulia eyaletini işgal etmesi ile tamamlandı. Bununla birlikte yeni Bizans imparatoru Yannis Çimisces, İtalya konusunda Bizans imparatorluğu'nun takip ettiği politikayı tamamen değiştirdi. Germen lider ile bir antlaşma imzalamakla kalmadı aynı zamanda, Otto'nun oğlu ve vârisi olan II. Otto ile Bizans Prensesi Theofano arasında evliliğini organize etmek suretiyle ilişkileri daha da kuvvetlendirdi. Sonuç olarak iki imparatorluk arasında bir ittifak kuruldu. İtalya'nın güneyini hedef alan Arap saldırılarına karşı Yannis Çimisces'in vârisi II. Basileios'un, iç karışıklıklar nedeniyle hiçbir şey yapamaması, genç imparator II. Otto'yu (973-983) Araplar üzerine bir sefer düzenlemeye zorladı. Yapılan savaşlardan birinde yenildi ve akabinde de hayata gözlerini yumdu. Bu vakitten sonra Germenlerin İtalya'daki Bizans themeleri üzerine ilerleyişleri uzun süre kesildi.

X. yüzyılın sonlarında Bizans İtalya'sında idari reform yapıldı. Eski Longobardia *strategus*'unun yerine, Bari'de ikâmet eden İtalya *catapan*'ı getirildi. Çeşitli İtalya krallıkları kendi aralarında karşılıklı mücadeleye tutuştukları müddetçe Bizanslı *catapan* İtalya'nın güneyini Arap saldırılarına karşı korumak gibi güç bir görevin altından kalkabildi.

Prenses Theofano'nun oğlu III. Otto (983-1002) Bizans İmparatorluğu'na ve klasik kültüre büyük bir saygı duyacak şekilde eğitim aldı. III. Otto, II. Basileios'un hem çağdaşı ve akrabası ve ayrıca sonradan papalık makamına gelip Papa II. Sylvester adını alacak olan meşhur âlim Gerbert'in de öğrencisiydi. III. Otto Germenlerin kabalığından nefret ettiğini gizlemedi ve başkenti Eski Roma olmak üzere antik dönemin imparatorluğunu yeniden canlandırmanın hayalini kurdu. James Bryce göre "O hariç kimse, Almanya, Lombardi ve Yunanistan'ı eski konumlarına getirip, yedi tepeli şehri tekrar egemenlik merkezi haline getirmeyi hayal etmedi. Hiç kimse antik dönemin düzeni içinde yaşamak uğruna içinde bulunduğu anı onun kadar unutmadı. Hiçbir ruh yoktur ki onun kadar ateşli bir mistisizme ve ortaçağ imparatorluğunun üzerine kurulu olduğu geçmişin ihtişamlı günlerine duyulan hürmetle dopdolu olsun."[75] Antik Roma'nın prestiji, Otto'nun tahayyülünde, çok yüksek olmakla birlikte o hâlâ esasen, annesinin doğup büyüdüğü, masallarda rastlanılabilecek ihtişamlı bir sarayı

75 *The Holy Roman Empire*, 148.

ile Doğu'daki Roma'nın çekim alanı içindeydi. III. Otto ancak Bizanslı yöneticilerin izlerini takip ederek Roma'daki imparatorluk tahtını yeniden ihya edebilirdi. Kendisini *Romalıların imparatoru (Imperator Romanorum)* olarak vasıflandırdı ve gelecek dünya monarşisi için *Roma Dünyası (Orbis Romanus)* demişti. Bu tutkulu ve görünüşe bakılırsa kapıldığı aldatıcı hayaller Bizans İmparatorluğu için mesele çıkartacak ve kargaşaya sebep olacak olan genç, XI. yüzyılın hemen başında (1002) yirmi iki yaşında ansızın öldü.

XI. yüzyılın erken dönemlerinde Güney İtalya'daki Bizans eyaletleri Venedik donanmasının müdahil olmasıyla Arap saldırılarına karşı güvendeyken, bu eyaletler daha sonra yeni ve zorlu bir düşmanla karşı karşıya kaldılar. Bu yeni düşman daha sonra Doğu İmparatorluğunu da tehdit edecek olan Normanlardı. İlk büyük Norman birliği İtalya'ya XI. yüzyılın başlarında, Bizans hâkimiyetine karşı başkaldıran Meles'in daveti üzerine geldi. Bununla birlikte, Meles ve Normanların oluşturduğu ittifak güçleri, Hannibal dönemindeki II. Pünik Savaşları'ndan beri pek meşhur olan Cannae yakınlarında yenildiler. II. Basileios, Normanlarla yaptığı bu savaşta elde ettiği başarıyı Bizans ordusu saflarında savaşan Rus askerlere borçluydu. Cannae'de kazanılan zafer, Bizans'ın Güney İtalya'daki pozisyonunu o derece güçlendirdi ki, imparator Paflagonyalı IV. Mihail XI. yüzyılda Sicilya'yı Arapların elinden almak için bir sefer düzenledi. Bu sefere Georgios Maniakis liderlik etti. Bizans ordusu içerisinde İskandinavyalı kahraman Harald Haardraade ve Varangian-Rus Birliği de mevcuttu. Bu seferin başarılı olmasına ve elde edilen diğer başarılar arasında Messina'nın işgal edilmiş olmasına rağmen Sicilya'nın tekrar fethi tamamlanamadı. Bunun sebebi Georgios Maniakis'in başka planları olduğundan kuşku duyulması üzerine seferden geri çağrılmasıydı.[76]

Bizans ile Roma arasında cereyan eden ve 1054 yılında kiliselerin ayrılığı ile sonuçlanan anlaşmazlık sürecinde Normanlar Roma'nın safında yer aldı ve yavaş ama istikrarlı birşekilde Bizans'ın İtalya'daki topraklarında ilerlemeye başladı. Bu dönemin sonunda, yani XI. yüzyılın ortalarında İtalya'daki Normanlar arasında çok kabiliyetli ve enerjik bir lider boy gösterdi. Bu kişi, başlıca faaliyetleri Makedonya hanedanından sonraki dönemde vücut bulacak olan Robert Guiscard'dı.

76 Georgios Maniakis'in ordusundaki Harald hakkında bkz. V. G. Vasilievsky, "The Varangian-Russian and Varangian-English Company (druzina) in Konstantinopolis," *Works*, I, 289-90. R. M. Dawkins, "Greeks and Northmen," *Custom Is King: Essays presented to Dr. R. R. Marett*, 45-46.

SOSYAL VE SİYASİ GELİŞMELER

Kilise Meseleleri

Makedonya hanedanı döneminde Bizans İmparatorluğu bünyesinde kilise konusunda vuku bulan başlıca olay Hıristiyan kilisesinin Doğuda Ortodoks Kilisesi ve Batıda Katolik Kilisesi diye ayrılmasıdır. Bu ayrılık, neredeyse iki yüzyıl gibi uzun bir süre boyunca cereyan eden tartışmalar neticesinde, XI. yüzyılın ortalarında gerçekleşti.

Kilise meselesinde I. Basileios'un ilk icraatı Patrik Photius'un görevinden azledip onun yerine III. Mihail zamanında görevden alınan İgnatius'u atamak oldu. Basileios bu şekilde hareket ederek, meşru olarak üzerinde hakkı olmadığı imparatorluk tahtındaki konumunu sağlamlaştırmayı umdu. İgnatius'u patrik yaparak, Papa ile barışçıl ilişkileri sürdürmeyi ve kendisinin de gayet iyi bildiği üzere İgnatius'a büyük bir sevgi besleyen halkın desteğini kazanmayı amaçladı. Papaya yazdıkları mektuplarında hem Basileios hem de İgnatius onun otoritesini ve Doğu Kilisesini ilgilendiren konularda onun nüfuzunu tanıdıklarını ifade ettiler. Örneğin İmparator şöyle yazmıştı: "Manevi Babamız olan Aziz Papa! Kilisemizin gelişimini hızlandırın ve adaletsizlik karşısında müdahaleniz sayesinde, herhangi bir sapkın inanç ve içerikten münezzeh, saf, manevi bir bütünlük içinde, İsa Mesih'in önderliğinde birleşmiş bir kilise ve başlarındakine sadık bir cemaat gibi bizim için çok kıymetli katkılarınız oldu." İgnatius ise oldukça alçakgönüllü bir tarzda kaleme alınmış bir mektupla Papadan vekilini Konstantinopolis'e göndermesini istemişti. Mektubun bitiş cümlesinde şöyle yazmıştı: "Papazlar vasıtasıyla, Aziz Petrus'un lütfu, sizin müdahaleniz ve aracılığınızla bize intikal eden kilisemizi, papazlarımız vasıtasıyla en uygun şekilde ayarlayacağız."[77] Bu mektuplar görünüşte Papalığın Doğu üzerinde kazandığı elle tutulur bir zaferi işaret etmekteydi, fakat Papa I. Nicholas bu zafere şahitlik edecek kadar uzun yaşamadı. Çünkü Bizans'tan gönderilen mektuplar ancak onun ölümünden sonra Roma'ya ulaştı ve onun halefi olan II. Hadrian tarafından alındı.

Roma konsillerinde ve daha sonra da 869'daki Konstantinopolis Konsili'nde, papalık temsilcilerinin huzurunda Photius görevinden azledildi ve taraftarları ile birlikte aforoz edildi. 869 yılındaki Konstantinopolis Konsili, Batı Kilisesi tarafından ekümenik konsili olarak kabul gördü ve günümüzde de halen bu statüsünü korumaktadır.

---

77 J. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, XVI, 47, 49. Bkz. A. Lebedev, *A History of the Separation of the Churches in the Ninth, Tenth and Elevnth Centuries* (2. ed., 1905), 117, 120. Dvornik, 136 ve sonrası.

İmparatorluk dahilinde kiliseyi ilgilendiren bütün meselelerde Papanın isteğine uyuldu. III. Mihail döneminin sonunda Latin din adamlarının zafer kazandığı Bulgaristan'daki dini mevzulara ait meseleler karşısında imparatorun takındığı tavır ise tamamen farklıydı. Papanın hoşnutsuz olmasına ve Papalık temsilcilerinin muhalefetine rağmen I. Basileios Latin rahiplerin Bulgaristan'dan çıkartılması konusunda başarılı oldu ve böylece Bulgar kralı Boris tekrar Doğu Kilisesi ile bir birlik kurdu. Bu olay Bulgar halkının tarih sahnesinde kaderi üzerinde çok büyük etkisi oldu.

Görevinden azledilip aforoz edilmiş olan Photius, sıkı gözlem altında tutulduğu tecrit döneminde ve İgnatius'un patrikliği esnasında bile kendisine sadık kalan yandaşlarının büyük takdirine nail oldu. Akabinde Basileios, Photius'a karşı takındığı tavrın yanlış olduğunu kabul etti ve Photius çarptırıldığı sürgün cezasından affedildi ve Bizans sarayına getirtildi. Burada kendisine imparatorun çocuklarının eğitimi görevi tahsis edildi. Daha sonra, çok ilerlemiş bir yaşta İgnatius hayata gözlerini yumduğunda imparator Basileios, Photius'a patriklik makamını teklif etti. Photius'un eski görevine yeniden getirilmesi Papalığa karşı yeni bir politikanın başlangıcıydı.

879 yılında Konstantinopolis'te bir konsil toplandı. Toplanan bu konsile, katılan başpiskoposların sayısı ve konsilin toplandığı mekân itibariyle daha önceki ekümenik konsillerin bazılarını geride bırakmıştı. Bir tarihçiye göre bu konsil "bütün olarak değerlendirildiğinde, gerçek anlamda muhteşem bir konsildi ve Kalkedon Konsili'nden beri böylesi bir konsil toplanmamıştı."[78] Papa VIII. Ioannes'in temsilcileri de bu konsile katılmışlardı. Papalık temsilcileri Photius'un affedilmesi ve onun cemaatinin Roma Kilisesine tekrar kabulünü onaylamak zorunda kalmanın yanında, Batı'da yaygın olarak kullanılan *filiqoue*'nin dahil edilmediği İznik-Konstantinopolis Amentüsü'nü dinlemek zorunda da kalmışlardı. Bu konsilin son oturumunda temsilciler heyeti "her kim Photius'u Kutsal Patrik olarak tanımaz ve onunla Aşai Rabbani merasimine katılmayı reddederse, hakkı Yehuda'yla birlikte olmaktır ve onlar Hıristiyanlar arasında kabul edilmeyecektir" diye ilan etti. Photius'un Katolik tarihçisi şöyle yazmıştı: "Şükürler olsun, konsilin oturumlarını Photius açmaktaydı ve aynı şekilde oturumlarda patriğin hamd-ü senası ile kapatılmaktaydı."[79] Bu konsilde Papanın da diğer patriklerin seviyesinde olduğu, bir bütün olarak kilise üzerinde bir otoritesi olmadığı ve bu nedenle Konstantinopolis Patrikliği için Roma'daki Papadan bir onaya gereksinim olmadığı mevzusu tartışıldı.

78 Hergenröther, *Photius*, II, 462.

79 Hergenröther, *Photius*, II, 524. Bkz. Dvornik, 187.

Bu durum karşısında müthiş derecede öfkelenen Papa, Konstantinopolis'e bir temsilci gönderdi ve bu konsilde alınmış olup Papalık açısından kabul edilemez olan maddelerin kaldırılması konusunda ısrar etti. Temsilci ayrıca Bulgar Kilisesini ilgilendiren bazı imtiyazlar elde edecekti. Basileios ve Photius bunlardan hiçbirini kabul etmeyip temsilciyi tutuklayacak kadar ileri gittiler. Daha önceleri, ona karşı bu meydan okuma teşebbüsünün haberleri Papaya ulaştığında onun, elinde İncil olduğu halde, çok kalabalık bir cemaatin huzurunda San Pietro Kilisesinde düzenlenen bir dini ayin esnasında Photius'u aforoz ettiğine inanılmaktaydı. Bu Photius'un sözde ikinci sapkınca hareketti. Amann, Dvornik ve Grumel tarafından yapılan son incelemelere göre Photius'un bu ikinci icraatı hiç gerçekleşmemiş ve ne Papa VIII. Ioannes ne de onun haleflerinden herhangi birisi Photius'u aforoz etmişti.[80] İmparatorluk ve Roma arasındaki ilişkiler hiçbir zaman tamamen kopmamış, fakat günün şartlarına göre değişen ve muğlak olan yapısını korumuştu. Photius ömrünün sonuna kadar patriklik makamında kalmadı. Photius, öğrencisi VI. Leo 886 yılında, I. Basileios'un yerine imparatorluk tahtına geçtiğinde görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Beş yıl sonra da Photius hayata gözlerini yumdu. Uzun hayat macerası boyunca Photius Bizans İmparatorluğu'nun dini hayatında olduğu gibi entelektüel hayatında da önemli roller oynamıştı.

I. Basileios'un dönemi pagan ve heterodoks inanca sahip topluluklar arasında Hıristiyanlığı yaymak için yapılan pek çok teşebbüs ile de öne çıkmıştı. Büyük ihtimalle onun döneminde imparatorluk Rusları Hıristiyanlaştırmaya teşebbüs etmişti, fakat bu konu henüz çok az aydınlatılmıştır. Bir kaynak Basileios'un Rusları "vaftiz törenine iştirak etmeye"[81] ve İgnatius tarafından atanan patriği kabul etmeye ikna ettiğini ileri sürmektedir. Bu kaynağın yazarının "Ruslar"dan kastının kim olduğunu bilmek oldukça zordur. Mora yarımadasında meskun Slav topluluklarının büyük kısmının Hıristiyanlaştırılması I. Basileios zamanında gerçekleşti. Pagan inancına sadık kalan Slavlar ise Taygetus dağlarında kaldılar. Basileios'un ayrıca imparatorluk bünyesindeki Yahudileri Hıristiyanlığı kabule zorladığı da bilinmektedir.

VI. Leo tarafından Photius'un görevden azledilmesinde, patriğin gittikçe büyüyen taraftar grubundan ve onun siyaset arenasında artan nüfuzundan korkmasının yanında kardeşi İstvan'ı patriklik makamına getirme arzusu da etkiliydi. Kardeşini patriklik makamına oturtmak suretiyle,

80 Bu mesele hakkında oldukça güzel bir araştırma, bkz. H. Grégoire, "Du nouveau sur le Patriarche Photius," *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie Royale de Belqiue*, XX (1934), 36-53. Dvornik, *The Photian Schism*, 202-236.

81 Theophanes Continuatus, *Historia*, Bonn ed., 342-43.

VI. Leo, imparatorluk bünyesindeki kilise meseleleri üzerinde sınırsız bir güç elde etmeyi ummuştu. Photius'un kuvvetli iradesi, imparatorun kilise meseleleri üzerinde hâkim olma temayülü önünde bir engel olacaktı. Leo'nun halefleri döneminde, karşılıklı tavizler vererek Roma Kilisesi ile yeniden birleşme yönünde gözle görülür bir eğilim mevcuttu.

Bizans İmparatorluğu'ndaki kilise meseleleri özellikle X. yüzyılın başında, Photius'un öğrencisi, akrabası ve onun en kayda değer halefi olan Nicholas Mysticus'un patriklik döneminde daha da karmaşık bir hale büründü. Bir tarihçiye göre "Photius'un en asil özellikleri, onun öğrencisi olan Nicholas Mysticus'un şahsında vücut bulmuştu. Hiç kimse onun kadar, Photicus'un şahsında sembolleşen patriklik kavramını takip konusunda uğraş göstermemişti."[82] Nicholas Mysticus, hem tarih hem de kilise açısından çok değerli olan bir mektup koleksiyonunu arkasında miras olarak bırakmıştı.

Leo ile Nicholas Mysticus arasında imparatorun dördüncü evliliği konusunda ciddi bir fikir ayrılığı ortaya çıkmıştı. Patrik bu durumun bütün kilise kurallarına aykırı olduğunu ileri sürerek kıyasıya bir muhalefet sergiledi.[83] Buna rağmen imparatorun zorlaması neticesinde bir papazı vasıtasıyla, imparatorun dördüncü eşi olacak (çünkü ilk üç eşi birbiri ardına ölmüştü) Zoe ile düğün merasimi gerçekleştirildi. Düğün töreninden sonra imparator, patriğin yokluğunda imparatoriçe tacını Zoe'ye giydirdi. İmparatorun bu icraatı daha sonraları Nicholas Mysticus'un, imparatordan Zoe'nin "hem damadı hem de piskoposu" olduğunu söylemesine sebep oldu.[84] Doğudaki patrikler, bu konuda fikirleri sorulduğunda, Leo'nun dördüncü kez evlenmesine müsaade edilmesi gerektiği kanaatinde olduklarını ifade etmişlerdi.[85] Bu evlilik imparatorluk bünyesindeki halk arasında büyük bir kargaşaya sebep oldu. Bu evlilik hususunda imparatora kafa tutan Nicholas Mysticus görevinden azledilip sürgüne yollandı. Konstantinopolis Konsili'nde, imparatorun dördüncü eşinden boşanmaksızın af edilmesine karar verildi. Uzun müzakerelerden sonra patriklik makamına Euthymius atandı.

Bu konsilin aldığı kararlar imparatorluğa huzur ve düzeni getirmedi. Bizans din adamları arasında iki grup ortaya çıktı. Gruplardan birisi Nicholas Mysticus'un tarafında yer aldı ve imparatorun yaptığı dördüncü

82 Hergenröther, Photius, III, 655.

83 Bilge Leo'nun yaptığı dört evlilik hakkında ilginç bir makale için bkz. Charles Diehl, *Figures byzantines* (4. ed., 1909), I, 181-215; İngilizce terc. H. Bell, Byzantine Portraits, 172-205.

84 *Epistola*, XXXII; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 197.

85 Eutychii Alexandrini patriarchae, *Annales*; ed. L. Cheikho, B. Carra de Vaux, H. Zayüzyılat, II, 74; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXI, 1145.

evliliğin onaylanmasına karşı çıktılar ve yeni patrik Euthymius'u alenen suçladılar. Azınlığı oluşturan diğer grup ise imparatorun dördüncü evliliği konusunda konsilin verdiği kararı doğru bulmakta ve Euthymius'u kilisenin yeni, seçilmiş lideri olarak kabul etmekteydi. Bu iki grup arasındaki ayrılık başkentten eyaletlere sirayet etti ve Nicholas taraftarları ile Euthymius taraftarları arasında her yerde inatla sürdürülen bir mücadele başladı. Bazı araştırmacılara göre bu mücadele aslında, Photicus taraftarları ile İgnatius taraftarları arasında mevcut olan ve henüz yeni bitmiş olan eski mücadelenin bir devamıydı.[86] Sonunda imparator gördü ki, ancak enerjik ve tecrübeli bir kişi olan Nicholas Mysticus durumu eski haline getirebilir. Bunun üzerine VI. Leo, ölümünden (912) kısa bir süre önce Nicholas'ı sürgünden geri çağırdı ve Euthymius'u patriklik makamından azlederek, onun yerine tekrar Nicholas Mysticus'u patrik olarak atadı.[87]

İmparatorluk dahilinde dini barış ortamının çıkarı için Nicholas Mysticus, Roma'nın Leo'nun dördüncü evliliğini onaylamasından dolayı gerginleşen ilişkileri yeniden eski seviyesine kavuşturmak için çaba gösterdi. Zoe'nin oğlu VII. Konstantin Porfirogennetos'un yaşı nedeniyle imparator naipliği yaptığı dönemde, Nicholas Mysticus'un nüfuz gücü elinden alınmıştı. Fakat 919 yılında iktidar Konstantin'in üvey babası I. Romanos Lekapenos'un eline geçtiğinde Zoe manastırda inzivaya çekilmeye zorlandı ve böylece Nicholas Mysticus tekrar eski nüfuzlu pozisyonuna kavuşmuş oldu. Nicholas'ın patrikliğinin son yıllarındaki başlıca olay, Nicholas taraftarları ile Euthymitus taraftarlarının bir araya geldiği bir konsilin 920 yılında Konstantinopolis'te toplanmasıydı. Bu konsilde düzenlenen belge genel kurul tarafından onaylandı. Bu belge ile "dördüncü kez evliliğinin tartışılmaz biçimde kanundışı ve geçersiz olduğu, çünkü bu fiilin kilise tarafından yasaklanmış olduğu ve bunun Hıristiyan topraklarında kabul edilemez bir fiil olduğu" ilan edildi.[88] Bu belgede Bilge Leo'nun yaptığı dördüncü evliliğe hiçbir şekilde atıfta bulunulmadı. Her iki taraf da konsilin aldığı kararı memnuniyetle karşıladı. Drinov'un varsaydığı üzere, muhtemeldir ki Nicholas ve Euthymitus taraftarları arasındaki uzlaşıya, "Bulgar ordularının Bizans halkı arasında sebep olduğu korku" da etkili olmuştu.[89] Konsilin akabinde Papa ile birkaç kez

86 N. Popov, *The Emperor Leo VI the Wise*, 160.

87 *Vita Euthymii: Ein Anecdoton zur Geschichte Leo's des Weisen A. D. 886-912*, ed. C. de Boor, dönemin genel tarihi ve Leo'nun dördüncü evliliği hakkında oldukça değerli bir kaynaktır. Yunanca metne ek olarak de Boor, tarihi açıdan *Vita*'nın değerlendirildiği oldukça değerli bir çalışma da sunar.

88 Popov, *Leo VI*, 184. Karş. Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XVIII, 337-38.

89 *The Southern Slavs and Byzantium in the Tenth Century*, 21; tekrar basımı *Works of M. S.*

mektuplaşıldı ve Papa da Leo'nun dördüncü evliliği nedeniyle zuhur eden anlaşmazlığı kınamak üzere Konstantinopolis'e iki piskopos göndermeyi kabul etti. Roma ve Konstantinopolis kiliseleri arasındaki doğrudan iletişim böylece yeniden tesis edilmiş oldu. Kilise tarihçisi Rus A. P. Lebedev bu dönemi şu şekilde özetlemişti: "Patrik Nicholas, Konstantinopolis ve Roma kiliseleri arasında geçen bu yeni kavgadan tam bir zaferle çıktı. Roma Kilisesi Konstantinopolis Kilisesine uymak ve kendi yaptığı şeyleri kınamak mecburiyetinde kaldı."[90] 925 yılında Nicholas Mysticus'un ölümünden sonra Romanos Lekapenos kilise üzerinde tam bir hâkimiyet kazandı ve Runciman'ın ifade ettiği üzere "Sezaropapizm bir kez daha galip gelmişti."[91]

İmparator Nikeforos Fokas, kilisenin gözünde oldukça ilginç bir kişiliğe sahipti. İsmi Bizans askeri tarihindeki en parlak sayfalarla birlikte anılan bu kabiliyetli savaşçı zamanının ve dikkatinin çoğunu, özellikle imparatorluk tahtına çıkmadan önce manastır hayatı idealine adamıştı. Hatta keşişlerin giydiği kıl faniladan giymiş ve Athos dağındaki meşhur manastırın kurucusu olan Athoslu Aziz Athanasius ile yakın bir ilişki içinde bulunmuştu. Aziz Athanasius, kaleme adığı *Hayat* isimli eserinde, Nikeforos'un dini iştiyakini kendisine itiraf ettiğini ve Nikeforos'un kendisini Tanrı'nın hizmetine adayabilmek için dünyevi bütün boş işlerden el etek çekmeyi hayal ettiğini söyler.[92] Bizanslı tarihçi Diyakoz Leo ise Nikeforos'un "Tanrı'ya dua etmede ve gece ibadetinde had safhada katı olduğunu, kilise ayinlerindeki ilahileri söylerken yüce bir ruh haline büründüğünü ve faydasız hiçbir şeye meyletmediğini" yazmıştı.[93] Nikeforos Fokas yarı asker yarı münzevi bir kişiydi.[94] Münzevi hayata eğilimli olan İmparatorun, II. Romanos'un dul kalan ve şaibeli bir ünü olan Theofano ile evlenmeye meylettiğinde Bizans halkı buna alışmakta bayağı zorlandı. Nikeforos'un lahiti yazan "kadın hariç herkesinden hakkından gelen" bu imparator ibaresi bu hissiyatın izlerini taşımaktaydı.[95]

Nikeforos'un kilise ile ilgili aldığı en önemli tedbir onun 964 yılında, manastırlara ve onların insani yardım amacıyla hizmet veren yan kuru-

---

Drinov, ed. V. N. Zlatarsky, I, 365-520.

90 *Separation of the Churches* (2. ed., 1905), 325.

91 Runciman, *Romanus Lecapenus*, 70, 243.

92 *Vie de Saint Athanase l'Athonite*, ed. L. Petit, *Analecta Bollandiana*, XXV (1906), 21.

93 *Historiae*, V, 8; Bonn ed., 89.

94 Schlumberger, *Nicéphore Phokas*, 366.

95 Melitene Piskoposu Ioannes'in Nikeforos Fokas üzerine kaleme aldığı bir mezar kitabesi yazısı. Bu yazı Bonn ed. of Leo the Deacon, *Historiae*, 453 ve ed. of Cedrenus, *Historiarum compedium*, II, 378'de yayımlandı. Bkz. K. Krumbacher, *Geschichte des byzantinischen Litteratur*, 368.

luşları hakkında yayımladığı buyruktu. Makedonya hanedanı zamanında manastırların toprak mülkiyeti olağandışı bir seviyeye gelmişti ve çoğu zaman da manastırların bu toprak mülkiyeti, bu hanedana mensup birkaç imparator tarafından koruma altına alınmış olan özgür çiftçilerin aleyhine genişlemekteydi. İkonoklastik dönemden önce bile, yani VIII. yüzyılın başlarında, Doğu Kilisesi muazzam büyüklükte gayrimenkule sahipti. Bu durum bazı araştırmacıların, Doğu Kilisesini Frank kralları döneminde aynı ölçüde geniş toprakların mülkiyetini elinde bulunduran Batıdaki kilise ile karşılaştırmaya sevk etti. Batı'daki kilisenin toprak mülkiyeti öyle büyüktü ki Frank kralları, ellerindeki toprakların kilisenin eline geçmesinden dolayı hazinelerinin boş olduğu yönünde şikâyette bulunmuşlardı. VIII. yüzyılda ikonoklastik imparatorlar manastırlara karşı mücadeleye giriştiler. Manastırların bazıları kapatılmış ve topraklarına da el konulmuştu. Doğuda cereyan eden bu durum, meşhur Charles Martel'in Frank krallığında kilise mallarının kamulaştırılmasına benzemekteydi ve onunla aynı zamana denk düşmüştü. İkonoklazm düşüncesinin mağlup oluşu ve Makedonya hanedanının imparatorluk tahtına yükselişi ile birlikte manastırların sayısı ve buna bağlı olarak ellerinde bulundurdukları toprak mülkiyetinde çok hızlı bir artış meydana geldi. I. Romanos'un buyruğu zaten manastırların elindeki toprak mülkiyetini kısmen sınırlandırma niyetini taşımaktaydı. Bu doğrultuda daha kesin bir adım ise 964 yılında Nikeforos Fokas buyruğunu yayımladığında atılmış oldu.

Bu buyrukta, manastırlarda ve "diğer kutsal müesseselerde" aşırı hırs "gözle bile görülür" hale geldiği ve "çok geniş topraklara ve pek çok meyve ağacının gelirine sahip olmanın" Havarilerin ve Kilise Babaları'nın uygulamalarının bir emri olarak imparatorun bu "Tanrı'nın nefret ettiği şeytani tutkuyu kökünden söküp atmak" ve bu nihai sonuca ulaşmak için yeni manastırların kurulmasını, eski manastırları hastaneleri ve küçük hanların bakımı için bağış yapılmasını ve buralara mülklerin vakıf edilmesini, metropolitlerin ve piskoposların menfaatine olacak şekilde hediye verilmesini yasakladığı ifade edilmişti.[96]

Bu sert buyruk dindar halk arasında mutlaka büyük bir hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiş olmalıdır ve bu yüzden, yarım yamalak dahi olsa uygulamada çok uzun süre kalamazdı. II. Basileios, Nikeforos Fokas'ın bu buyruğunu "sadece kiliseler ve bakımevlerine karşı değil aynı zamanda Tanrı'nın bizzat kendisine karşı da aşırı ve saldırgan olan bu yasayı"

---

96 K. E. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 292-96. V. G. Vasilievsky, "Materials for the International History of Byzantium; Measures in Favor of Peasant Landownership," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 224 ve sonrası. J. ve P. Zepos, *Jus graecoromanum*, I, 249-52.

ilga etti.[97] I. Basileios zamanında yayımlanan *Basilikler* ve Bilge VI. Leo zamanında yayımlanan Konstantin Porfirogennetos'un *Buyruklar*'ındaki manastır hayatına dair kanunlar tekrar uygulamaya konuldu. Nikeforos Fokas'ın buyruğunun I. Basileios tarafından ilga edilmesinin sebeplerinden birisi de onun bu yasanın Tanrı'nın gazabını imparatorluk üzerine çektiğine dair sahip olduğu inançtı. Çünkü X. yüzyılın sonlarına doğru hem içeride hem de dışarıda karşılaşılan güçlükler, imparatorluğu mahvolmanın eşiğine kadar getirmişti.

Nikeforos Fokas Güney İtalya'daki Apulia ve Calabria eyaletlerindeki Bizans kilise teşkilatını güçlendirme doğrultusunda önemli bir adım attı. Çünkü X. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de Germen Kralı I. Otto'nun taç giymesinden ve Longobardia'nın gücünün Güney İtalya'da artmasından sonra Papalığın ve Batının nüfuzu bu iki eyalette kendisini iyice hissettirir olmuştu. Patriklik vasıtasıyla Nikeforos Fokas, Apulia ve Calabria'da dini ayinlerde Latince kullanımını yasakladı ve Yunan Kilisesinin ritüellerinin takibini uygulamaya koydurttu. Bu tedbir sonuç olarak sadece, Papalığın Bizans İmparatorluğu'ndan uzaklaşmasının sebeplerinden biri oldu. Nikeforos'un imparatorluk yıllarının sonlarında Papa ona "Yunanların imparatoru" diye hitap ederken, Bizanslı yöneticilerin yasal hakkı olan "Romalıların imparatoru" unvanını Otto'ya transfer etti. Ayrıca Nikeforos Fokas'ın kâfirlere karşı mücadele ederken hayatlarını kaybeden bütün askerleri şehit olarak yüceltme teşebbüsünü kaydetmek de ilginç olacaktır. Bu teşebbüse patrik ve piskoposlar şiddetle muhalefet ettiler ve imparator bu planından vazgeçmek zorunda kaldı.

Nikeforos Fokas ve Yannis Çimisces'in adları, manastırlarıyla meşhur Athos dağında yeni bir dönemin başlangıcıyla birlikte anılır. IV. yüzyılda manastır hayatının başladığı tarihten itibaren bu dağda münzevi keşişler yaşamıştı. VII. yüzyıl civarında ufak ve mütevazı manastırlar boy gösterdi. VIII. yüzyıldaki fırtınalı ikonoklastik dönemde Athos dağının erişilemez oluşu sayesinde takibe uğrayan pek çok tasvirsever için burası bir sığınak görevi gördü. Bu sığınmacılar yanlarında pek çok el yazması, tasvir, betimleme ve alet ile edevatı da yanlarında getirdiler. Fakat Athos dağındaki hayat, Arapların daimi yaptıkları deniz akınları sebebiyle güvenli değildi. Bu akınlar esnasında pek çok keşiş ya öldürüldü ya da savaş esiri olarak korsanlar tarafından tutsak alındı. X. yüzyıl ortalarından daha önceki zamanlarda da Athos dağı birkaç defa perişan dönemlere şahit oldu. Nikeforos Fokas zamanında Athos dağındaki manastır

97 Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 303. Vasilievsky, *Journal*, CCII (1879), 220. Zepos, *Jus Graecoromanum*, I, 259.

organizasyonu, özellikle de Aziz Athanasius, keşişlerin topluca kaldıkları büyük manastırını kurduğunda daha güçlü bir duruma kavuştu. Burada Aziz Athanasius manastır içerisindeki hayatı daha ileri bir seviyeye çıkartmak için yeni kurallar koydu. Athos dağında inzivaya çekilmiş olan münzeviler (anchorites), keşişlerin toplu olarak yaşamalarına karşı çıktı. Bunun üzerine Nikeforos Fokas'ın halefi olan Yannis Çimisces'e, Athanasius'u şikâyet ettikleri ve onu bu yeni uygulaması ile antik Athos dağındaki gelenekleri çiğnemekle suçladıkları bir dilekçe gönderdiler. Çimisces bu şikâyeti dikkate alarak bir soruşturma başlattı ve sonuçta Athos dağının geleneklerinin hem bireysel hem de toplu yaşamaya izin verdiğine kanaat getirdi. Aziz Athanasius örneğini takip eden hem Yunan hem de diğer milletlere mensup, pek çok manastır kuruldu. II. Basileios zamanında bile burada İspanyolların ve Gürcülerin manastırları mevcuttu. İtalya'dan göç edenler, biri Romalı ve diğeri Amalfili olmak üzere iki manastır kurdular. Doğu Hıristiyanlığı hakkında etkin bir Rus araştırmacı olan Patrik Porphyrius Uspensky, MS 1000 civarında yaşlı Athanasius öldüğünde Athos dağında "farklı manastırlara tabi" yaklaşık üç bin keşiş olduğunu iddia etmişti.[98] XI. yüzyıl gibi erken bir tarihte Athos dağında bir Rus Laurası mevcuttu. Athos için resmi bir sıfat olarak "Kutsal Dağ" sözünü ilk rastlanışı imparator IX. Konstantin Monomakos'un XI. yüzyıl ortalarında bir kurallar manzumesinin ikinci maddesi içinde zikredilmesiyle olmuştur.[99] Manastırların idaresi, *eşitler arasında birinci* konumunda olan birisinin başkan (*protos, Yunanca πρωτος* kelimesinden türetilme) olduğu bir başrahipler (Igumenler) kuruluna emanet edilmişti. Bu kurul *protaton* olarak bilinmekteydi. Böylelikle Makedonya hanedanı zamanında Athos dağı, Bizans İmparatorluğu açısından olduğu kadar daha geniş anlamda da çok büyük öneme sahip bir dünya kültür merkezi halini aldı.

IX. yüzyılda iyice vahim bir hal almış olan kiliselerin ayrılması meselesi XI. yüzyılın ortalarında nihai bir çözüme kavuşturuldu. Bu ayrılığın başlıca sebepleri doktrinsel olmakla birlikte, hiç şüphesiz XI. yüzyılın ortalarında İtalya'nın içinde bulunduğu şartlar da bu nihai ayrılığı hızlandırdı. Nikeforos Fokas'ın koyduğu yasağa rağmen, Latin Kilisesinin nüfuzu, Apulia ve Calabria'daki kilise organizasyonu içine sızmaya devam etti. XI. yüzyılın ortalarında papalık makamında, ilgi alanı kiliseye has konuların ötesine geçip siyasi alana da sirayet etmiş olan IX. Leo oturmaktaydı. Batı Avrupa din adamları arasında geniş bir daireyi içine alan

98 *History of Athos*, III, (I), 154.

99 *A.g.e.*, 170-71. P. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklosters*, 153.

Cluniac hareketi, bu papanın doğrudan himayesi altında gelişti. Bu hareketin amacı kilisede reform yapmak, onun ahlaki seviyesini yükseltmek, kilisenin gevşek disiplini sıkılaştırmak ve kilise hayatı içerisine sirayet etmiş olan dünyevi adet ve gelenekleri (örneğin dini görevlerin parayla satın alınması, ruhban sınıfının evlenmesi, seküler atamalar) yok etmekti. Bu hareketin savunucusu olan bir kimse bir eyalete girer girmez, o yerin ruhani yaşamını doğrudan Papalığa bağımlı hale getirmekteydi. Cluniac hareketi tarafından Güney İtalya'da elde edilen kayda değer başarılar Doğu Kilisesini hayli rahatsız etti. IX. Leo ayrıca, Güney İtalya'daki meselelere müdahil olması için de sağlam bir dayanağa sahip olduğuna inanmıştı. Örneğin, Papa ile Konstantinopolis Patriği (Mihail Cerularius) arasında cereyan eden mektuplaşma da Papa, meşhur *Konstantin'in Bağışı*'na *(Donatio Constantini)* atıfta bulunmuştu. Bu belgede muhtemelen Roma Piskoposunun eline dini otoritenin yanında dünyevi otorite de verilmekteydi. Yine de, Doğu ve Batı Kiliseleri arasında meydana gelen çeşitli sıkıntılara rağmen, özellikle de Bizans imparatoru IX. Konstantin Monomakos'un meseleye barışçıl bir çözüm bulma çabalarının olduğu bir dönemde kiliseler arasındaki ayrılığın bu kadar yakın bir gelecekte meydana geleceğini kimse tahmin etmiyordu.

Papalık temsilci heyeti Konstantinopolis'e gönderildi. Heyetin içerisinde oldukça mağrur biri olan Kardinal Humbert de vardı. Temsilcilerin hepsi ve özellikle de Humbert, patriğin karşısında, onu müzakereleri daha ileri aşamaya götürmeyi reddetmesine vesile olacak şekilde küstah ve mağrur bir eda takındılar. Bunun yanında patrik, Roma karşısında verilecek hiçbir tavize yanaşmadı. Sonrasında, 1054 yılı yazında elçilik temsilci heyeti, Ayasofya mihrabı üzerine bir aforoz belgesi astı: Metinde, "Mihail ve taraftarları, yukarıda bahsedilen günahlar ve hatalar nedeniyle... bütün heretikler, şeytan ve onun yardımcılarıyla birlikte" aforoz edildiğini yazmaktaydı.[100] Bu hareket üzerine Mihail Cerularius bir konsil topladı ve "Tanrının koruduğu şehre bir yıldırım veya fırtına veya kıtlık ya da daha uygunu, vahşi hayvanlar gibi gelip hakikati alaşağı etmek için," Roma'dan gelen temsilcileri ve onlarla bağlantılı olan herkesi aforoz etti.[101]

Böylelikle Batı ve Doğu Kiliseleri arasındaki nihai ayrılık 1054 yılında vücut buldu. Doğudaki üç patriğin takınacağı tavır Mihail Cerularius için oldukça önemliydi. Antakya Patriği vasıtasıyla, bu durumu izah eden açıklamalar eşliğinde Kudüs ve İskenderiye patriklerini, kiliseler arasın-

100 Migne, *Patrologia Latina*, CXLIII, 1004.
101 Lebedev, *Separation of the Churches*, 347.

da meydana gelen ayrılıktan haberdar etti. Bu konudaki kaynakların kıt olmasına rağmen, kesinlik arz eder şekilde söylenebilir ki, Doğudaki patrikler Ortodoks inanca sadık kaldılar ve Konstantinopolis patriğini desteklediler.[102]

Konstantinopolis patriği açısından 1054'te meydana gelen bu ayrılık tam bir zafer olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu sayede Batı'daki Papalığın bütün hak iddialarından kurtulmuş oldu. Konstantinopolis patriğinin otoritesi Slav dünyası ve Doğu'daki diğer üç patriklik üzerinde öncekinden daha ileri bir seviyeye ulaştı. Fakat imparatorluğun siyasi hayatı açısından bu ayrılığın sonuçları ölümcüldü. Çünkü bu ayrılık, Papalığın baskın nüfuzu altında kalan Batı ile imparatorluk arasında, gelecekte oluşturulabilecek herhangi bir mutabakat ihtimalini kökünden yok etti. Hele ki Türk tehdidinin ortaya çıktığı ve Batının yardımına acilen ihtiyaç duyulduğu bir dönemde bu durum, gerçekten imparatorluk için öldürücü bir darbeydi. Bréhier bu ayrılığın sonuçlarını değerlendirirken şöyle demişti: "Konstantinopolis ile Batı arasında netice vermeyen, uzlaşma yolundaki bütün teşebbüslerin sonunda meydana gelen bu ayrılık imparatorluğun çöküşüne giden yolu açtı."[103]

1054'teki ayrılık ilk başta öncelikle ruhban sınıfı ve devlet görevlileri arasında hissedildi. Halkın büyük çoğunluğu bu ayrılığa oldukça sakin bir biçimde tepki gösterdi, hatta bir süreliğine Konstantinopolis ve Roma'nın yaptıkları telkinler karşısında ilgisiz bir tavır takındı. Rusya'nın bu olgu karşısında takındığı tavır ilginçti. XI. yüzyılın Konstantinopolis tarafından atanan veya seçildikleri vakit Konstantinopolis tarafından onaylanan Rus metropolitleri çok doğal bir surette Bizans'ın bakış açısını kabul ettiler, fakat Rus halkının çoğunluğunun Latin Kilisesine veya onun telkinlerinde yaptıkları yanlışlara dair hiçbir kin duymadı. Örneğin XI. yüzyıldaki Rus prensler, taht üzerinde hak iddia eden düzmece talipliler için Papa'dan yardım istemişti ve bu herhangi bir şaşkınlık veya muhalefetle karşılanmadı.[104]

102 Bkz. L. Bréhier, *Le Schisme oriental du XIe siècle et la chrétienté*, 166-67. M. Jugie, "Le Schisme de Michel Cérulaire," *Échos d'Orient*, XXXVI (1937), 440-73.

103 "The Greek Church," *Cambridge Medieval History*, IV, 273. Bkz. ayrıca, J. Gay, *Les papes du XIe siècle et la chré*tienté, 166-67. M. Jugie, "Le Schisme de Michel Cérulaire," *Échos d'Orient*, XXXVI (1937), 440-73.

104 Bu konu hakkında pek çok enterasan bilginin bulunabileceği bir kitap, B. Leib, *Rome, Kiev, et Byzance* à *la fin du XIe siè*cle, 18-19, 51-70.

Makedonya hanedanı İmparatorlarının Yasama Faaliyetleri ve İmparatorluk İçindeki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

***Prochiron ve Epanagoge*:** Makedonya hanedanı dönemi, yasama faaliyetleri yönünden hareketli bir dönemdi. I. Basileios Yunan-Roma veya Bizans kanunlarını içinde bulnduran genel bir kanun kitabı oluşturmayı arzu etti. Bu kitap hem eski hem de yeni yasama faaliyetlerinin kronolojik olarak içinde bulunduracaktı. Diğer bir deyişle Justinianos Kanunları'nı değişen yeni durum ve ihtiyaçlara göre revize edip, sonraki dönemlerde yayımlanan kanunları da ekleyerek tekrar canlandırmak istemişti. Justinianos Kanunları'nı oluşturan dört kitap çoğunlukla Latince yazılmış ve oldukça hantal bir yapıya sahiptiler. Bundan ötürü çoğunlukla bu kitapların Latince asılları temel alınarak kaleme alınmış Yunanca kısaltılmış özetleri, tefsirleri veya şerhleri kullanılmaktaydı. Bunlardan çoğu, yaygın bir biçimde kullanılmalarına rağmen, fazlasıyla muğlak ve çoğu zaman da asıl metine sadık kalınarak yazılmamışlardı. I. Basileios kendilerinden sonra yayımlanan buyruklarla ilga edilen pek çok eski kanunu bu kanun kitabından çıkartmayı ve pek çok yeni kanunu da eklemeye niyetlendi. Yeni kanun kitabında korunan Latince terim ve ifadelerin Yunanca açıklamaları yapıldı. Çünkü Basileios'un yasa çalışmasının dili Yunanca olacaktı. İmparator hukuk alanında yaptığı bu reform teşebbüsünü "antik kanunların saflaştırılması" olarak nitelemişti.[105]

Öngörülen projenin tamamlanmasının bir hayli zaman alacağının farkında olan Basileios bu esnada *Prochiron (Hukuk İlmi İçin El Kitabı)* isimli daha küçük bir eser yayımlattı. Bu kılavuzun amacı kanuni meselelere ilgi duyan insanların ihtiyacını imparatorluğun yönetildiği kanunların kısa bir özeti vasıtasıyla karşılamaktı. *Prochiron*'un giriş kısmında bu kanunlara atıfla, Kitabı Mukaddes'ten alınan "Kral Süleyman'a göre, ancak doğruluk bir ulusu yüceltir." (Meseller 14:34) meseli ile imparatorluğun yüceliğine gönderme yapılmaktaydı.[106] *Prochiron* kırk başlık (*tituli*) altında düzenlenmişti ve medeni hukukun başlıca normlarını ihtiva etmekte ve çeşitli suçlar için uygulanacak cezaların tam bir listesini vermekteydi. Özellikle ilk yirmi bir bölüm için ana kaynak Justinianos'un *Müessesat*'ıydı. Justinianos kanunlarının diğer bölümleri ise daha az sıklıkla kullanılmıştı. Bu eski kanun kitabının Yunanca revize edilmiş veya kısaltılmış versiyonuna başvurmak genel bir temayüldü ve *Prochiron*'u bir araya getirenler de Latince asıl metinden ziyade Yunanca özet ve kı-

105 *Imperatorem Basilii Constantini et Leonis Prochiron*, ed. K. E. Zachariä von Lingenthal, par. 3, 10. E. Freshfield, *A Manual of Eastern Roman Law*, 51. Zepos, *Jus graecoromanum*, II, 117.

106 Zachariä von Lingenthal, a.g.e., par. 4.

saltmalarına başvurdular. *Prochiron*, Leo ve Konstantin'in *Ecloga*'sı için, "faydalı kanunların tahribinden başka bir şey olmayan ve imparatorluk için faydasız" kanunların "yürürlükte tutulması mantıksız olacaktı" diye bahsetmektedir.[107] Bu sert eleştiriye rağmen, görünüşe bakılırsa İsauria hanedanı imparatorlarının yayımladığı *Ecloga* öylesine kullanışlı ve revaçtaydı ki *Prochiron*'da *Ecloga*'nın pek çok unsuru, özellikle de yirmi birinci bölümünden sonraki bölümlerde sıklıkla kullanıldı. *Prochiron*'a giriş bölümünde aktif bir biçimde hukukla ilgilenmek isteyen kişilerin, Basileios zamanında meydana getirilmiş ve altmış kitaptan oluşan daha büyük kanun külliyatını kullanmaları gerektiği ifade edilmişti.[108]

Basileios'un imparatorluk döneminin sonunda yeni bir kanun külliyatı derlenip yayımlandı. Bu külliyat *Epanagoge* adı altında yayımlandı. Birkaç araştırmacı yanlış bir şekilde bu çalışmanın *Prochiron*'un kısmen genişletilmiş ve revize edilmiş hali olduğunu düşündüler.[109] Külliyatın giriş bölümünde ifade edildiğine göre, *Epanagoge* Basileios zamanında toplanan eski kanunların[110] sadeleştirilmesi neticesinde meydana gelen kırk cilt için mukaddime hükmündeydi. Bu da kırk bölüme ayrılmıştı. *Prochiron*'da altmış, *Epanagoge*'de kırk cilt olarak atıfta bulunulan eserlerin ne olduğu hakkında bir kesinlik yoktur. Bunlar büyük ihtimalle Basileios zamanında tamamlanamayan, fakat Basileios'un halefi VI. Leo zamanında yayımlanan *basilik*'lerin çekirdeğini oluşturan eserlerdi. Bazı araştırmacılar *Epanagoge*'nin asla yayımlanmadığına ve sadece taslak halinde kaldığına inanırken[111] diğerleri bunun resmi olarak yayımlanmış bir kanun kitabı olduğu kanaatini taşımaktadır.[112]

Epanagoge, *Prochiron*'dan büyük oranda farklılık arz etmektedir. İlk başta, *Epanagoge*'nin ilk bölümü, imparatorluk otoritesi, patriğin yetkileri diğer sivil ve dini makamlar gibi tamamen yeni ve oldukça ilginç bölümleri barındırmaktadır. Bu bölümler ise imparatorluğun üzerine kurulduğu sosyal ve kamusal temeller hakkında ve devlet ile kilise arasındaki

---

107 A.g.e., par. 9. Freshfield, Manual of Eastern Roman Law, 51; Zepos, Jus graecoromanum, II, 116.

108 XII. yüzyılda ortaya çıkan *Ecloga* ve *Prochiron mutata* Sicilya'daki Norman Krallığının Yunanca konuşan halkına uygulanmıştı. Bkz. K. E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte der griechisch-röminischen Rechts* (3. ed., 1892), 36. E. Freshfield, *A Manual of Later Roman Law-the Ecloga ad Prochiron mutata*, ı. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, IV, 53. Kanunun yazarı X. ve XII. yüzyıllar arasında yaşamıştı.

109 Vogt, *Basile Iᵉʳ*, 134; *Cambridge Medieval History*, IV, 712.

110 *Collectio librorum juris graeco romani ineditorum*, ed. Zachariä von Lingenthal, 62. Zepos, *Jus graecoromanum*, II, 237.

111 Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-röminischen Rechts*, 22.

112 V. Sokolsky, "Concerning the Nature and Meaning of the Epanagoge," *Vizantiysky Vremennik*, I (1894), 26-27. Bkz. ayrıca G. Vernadsky, "The Tactics of Leo the Wise and the Epanagoge," *Byzantion*, VI (1931), 333-35.

ilişkiye dair önümüze çok net bir resim koymaktadır.[113] İkinci olarak, *Epanagoge* için *Prochiron*'dan alınan bölümler yeni bir tarzda düzenlenmişti. *Epanagoge*'nin derlenmesi işine Patrik Photius'un iştirak ettiği neredeyse kesindir ve onun etkisi özellikle imparatorluk otoritesinin patriklik otoritesi ile olan ilişkilerinin, Yeni Roma Ekümenik patriği tarafından işgal edilen mevkiye karşı, kendileri de yerel bir başpiskopos olarak kabul edilecek olan diğer patriklerin takınacakları tavırların tanımlandığı bölümlerde aşikârdır. *Prochiron* örneği takip edilerek, *Epanagoge*'nin de giriş bölümünde ikonoklastik imparatorların eseri olan *Ecloga*'dan "ilahi doktrine muhalefet etmek ve faydalı kanunları tahrif etmek amacına hizmet eden, İsaurialıların gevezelikleri" olarak bahsedilmişti.[114] *Epanagoge*'nin bu bölümü, her ne kadar bazı bölümlerini kullanmış olsa da *Ecloga*'nın tamamen ilga edildiğinden bahsetmektedir.

Burada şunu da belirtmek faydalı olur ki; diğer pek çok Bizans kanun derlemeleri ile birlikte *Epanagoge*'nin de Slavca tercümeleri yapıldı ve ondan devşirilmiş pek çok alıntı, X. yüzyıl gibi erken tarihlerden beridir, Slav kanun kitaplarında ve Rusça *Kanunlar Kitabı* veya *İdare Kanunu* içerisinde mevcuttur. *Epanagoge*'de ifade edilen fikirler Rusya'nın daha sonraki tarihi üzerinde büyük bir etkisi olacaktı. Örneğin Çar Aleksey Mikhailoviç zamanındaki (XVII. yüzyıl) Patrik Nikon davası hakkındaki belgelerde, *Epanagoge*'deki imparatorun otoritesi ile ilgili kısımlara doğrudan atıflar bulunmaktadır.[115]

"Antik dönem kanunlarının saflaştırılması" olarak nitelenen *Prochiron* ve *Epanagoge*, I. Basileios döneminin başarılı olan kazanımlarını temsil etmektedir. Deyim yerindeyse Basileios, geriye gidip kısmen ihmal edilmiş olan Roma kanunlarına başvurmak suretiyle Justinianos Kanunları'nı tekrar canlandırdı ve değişen sosyal ve ekonomik şartlar nedeniyle sonradan düzenlenen kanunları da ekleyerek bu kanunları zamanın şartlarına daha uygun bir hale getirdi.

Basilikler ve Tipucitus: Basileios'un hukuk alanında elde ettiği başarı ve kazanımlar, Basileios'un oğlu ve vârisi olan Bilge VI. Leo'nun, Yunan-Roma veya Bizans kanunlarının en mükemmel eserini temsil eden *Basilikler*'i yayımlamasını mümkün kıldı. *Basilikler*'de Justinianos

113 Bkz. G. Vernadsky, "Die kirchlichpolitische Lehre der Epanagoge und ihr Einfluss auf das russische Leben im XVII. Jahrhundert," *Byzantinisch-neugriechhische Jahrbücher*, VI (1928), 121-25.

114 Zachariä von Lingenthal, ed., *Collectio librorum juris*, 62. Zepos, *Jus graecoromanum*, II, 237.

115 G. Vernadsky, "Die kirchlich-politische Lehre der Epanagoge," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VI (1928), 127-42. Epanagoge'nin fikirlerinin, Patrik Filaret (1619-31) ve Nikon (1652-58) döneminde ki etkisinden bahsetmektedir.

Kanunları'nın bütün bölümleri yeniden şekillendirilip tertiplenerek Yunanca yazılmış tek bir kanunname haline getirildi. Bu amaçla kalifiye hukukçulardan oluşan bir komisyon oluşturuldu. *Basilik*ler ismi, daha önceden yanlış bir şekilde bilindiği şekliyle, kanunnameyi oluşturan malzemenin çoğunluğu I. Basileios'un zamanında toplandığı için onun isminden türememişti. *Basilikler* ismi aksine "çar ve imparator" anlamına gelen Yunanca *basileios* kelimesinden türemişti. Bundan ötürü, kanunnamenin başlığının daha uygun tercümesi "imparatorluk kanunları" olmalıdır.

VI. Leo zamanında bir araya getirilen *Basilikler* altmış kitaptan oluşmaktaydı ve amacı I. Basileios'un hedefine ulaşmaktı. Yani önemini kaybetmiş, Bizans günlük yaşamında uygulanma ihtimali kalmamış eski kanunları atmak suretiyle Justinianos Kanunları'nı tekrar canlandırmaktı. Bundan dolayı *Basilikler*, Justinianos Kanunları'nın tam ve edebi bir tercümesi olmayıp aksine bu kanunların yeni hayat koşullarına uyarlanmış halini temsil etmekteydi. Justinianos'tan sonra yayımlanmış bazı *noveller* ve diğer resmi dokümanlar, ki içlerinde Basileios ve VI. Leo'nun bazı buyrukları bile mevcuttu, *Basilikler* için kaynak olarak kullanılmıştı.[116] *Basilikler*'in tamamını içinde bulunduran bir el yazması yoktur, fakat pek çok el yazması *Basilikler*'i kısmen muhafaza etmiştir ve bu sayede bir bütün olarak *Basilikler*'in üçte ikisi elimizde mevcuttur.

Basilikler'in kayıp olan bölümlerinin yeniden inşası konusunda, Bizanslı hukukçu Patzes'e atfedilen XI. veya XII. yüzyıla ait olan ve *Tipucitus*[117] isimli eser oldukça önemlidir.[118] Kitap içerisinde *Basilikler*'in kırmızı başlıklar halinde içeriği ve en önemli bölümleri ayrı başlıklar altında ve onlara örnek pasajlar şeklinde düzenlenmişti. *Tipucitus* henüz tam olarak yayımlanmamıştır.[119]

116 Basiliklerin başlangıç kısmında bulunan buyruk (*proemium*) için bkz. *Basilicorum Libri LX*, ed. G. Heimbach, I, xxi-xxii; ed. I. D. Zepos, I (1896), 3. Basiliklerin kesin tarihi henüz belirlenememiştir (886 ile 892 seneleri arasında, yani 888, 889 veya 890'dır). Bkz. G. Heimbach, "Ueber die angebliche neueste Redaction der Basiliken durch Constantinus Porphyrogeneta," *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, VIII (1896), 417. Heimbach, *Basilicorum Libri LX*, VI. *Prolegomena et Manuale Basilicorum continens*, III. P. Collinet, "Byzantine Legislation From the Death of Justinian (565) to 1453," *Cambridge Medieval History*, IV, 713.

117 Tipucitus unvanı Yunanca Τίπουκεῖται türetilmiştir. Latince, *quid ubi invenitur*?

118 Tipucitus'un yazarı hakkında bkz. *Studi e testi*, XXV içerisinde, Τιπούκειτος sive *Librorum LX Basilicorum Summarium praefatio*. G. Ferrari, *Byzantinische Zeitschrift*, XXVII (1927), 165-66 içerisinde. P. Collinet Tipucitus'un kimliği bilinmeyen bir yazarın eseri olduğunu söylemişti. (*Cambridge Medieval History*, IV, 722) Ayrıca bkz. P. Noailles, "Tipucitus," *Mélanges de Droit Romain dédiés à George Cornil*, II, 175-96. A. Berger, "Tipoukeitos: The Origin of a Name," *Traditio*, III (1945), 394-402. Berger şöyle yazmıştı: "Eğer günümüzdeki *Kim Kimdir*? tarzı kitapları referans alırsak, Patzes'in eserinin ismi "Ne Neresidir?" şeklinde tercüme edilebilir (s. 400). Bu eser oldukça faydalıdır.

119 I-XII. ciltlerin bir özeti, ed. C. Ferrini ve J. Mercati; XIII-XXIII. Ciltlerin özeti *Librorum LX Basilicorum Summarium*'da. XIII-XXIII. Ciltler, ed. F. Dölger, *Studi e testi*, s. 51'de. Basilik-

Basilikler'in revize edilmiş klasik kanunları o dönemdeki koşullara göre dikkatli bir şekilde uyarlanmış olmasına rağmen yüzeysel ve yetersizdi. *Ecloga*'nın uygulamada kalmaya devam etmesinin ve *Basilikler*'in yayımlanmasından sonra bile defalarca revize edilip genişletilmiş olmasının sebebi buydu. Bununla birlikte *Basilikler* Bizans hukuk ve kültür alanında elde edilmiş en devasa başarılardan birisidir ve *Corpus Iuris Civilis*'den sonra ikinci sıradadır. Bu çalışma halen yedi kat kilit altında saklıdır ve bunun üzerine yapılacak ayrıntılı ve ilmi bir çalışma hiç şüphesiz geniş bir bakış açısı sağlayıp ve yeni ufuklar açacaktır.[120]

Eparch (Vali) Kitabı: Konstantinopolis'in içindeki hayatı konu alan tarih açısından çok ilginç olan ve *Vali* veya *Prefekt Kitabı* denilen eserin VI. Leo zamanına ait olduğu söylenebilir.[121] Bu eser XIX. yüzyılın sonlarında İsviçreli bir araştırmacı olan Nicole tarafından Cenova Kütüphanesi'nde keşfedilmişti.[122] Bu eserin tam olarak yazılış tarihi bilinmemektedir. VI. Leo veya X. yüzyıl gibi daha sonraki bir tarihte veya Nikeforos Fokas zamanında (963'ten sonra) dahi derlenmiş olabilir.[123]

Konstantinopolis prefektliği makamı Bizans İmparatorluğu içerisinde başkentin valisi veya belediye başkanlığı yapan kimse için kullanılan bir unvandı. Konstantinopolis prefektinin neredeyse sınırsız denebilecek bir yetkisi vardı ve tabiri caizse Bizans bürokrasi yapısı içerisinde zirve nok-

---

lerin yeniden oluşturulması ve el yazmaları üzerine Ferrini'nin bazı makaleleri, *Opere di Contardo Ferrini*, 349-63'te.

120 Lawson'un Basilica üzerine yaptığı çalışmanın başlangıç cümlelerine Bkz.: Basilica Bizans hukukunda merkezi bir yer kaplar, fakat bütün uzmanlara rağmen neredeyse Basilica halen bilinmezliğini korumaktadır. F. H. Lawson, "The Basilica," *The Law Quarterly Review*, XLVI (1930), 486. A. A. Vasiliev, "Justinian's Digest," *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939), 734. Basilikler hakkında oldukça faydalı bilgi için bkz. A. Albertoni, *Per una esposizione del diritto bizantino*, 43, 55-57.

121 Th. I. Uspensky, "The Eparch of Konstantinopolis," *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, IV, 2 (1890), 90.

122 Le Livre du préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Konstantinopolis, ed. J. Nicole. Diğer edisyonlar için bkz. bibliografya.

123 Görünüşe bakılırsa 1935 yılında Yunan tarihçi A. P. Christophilopous tam olarak belirlemişti: 911 Eylül ayının 1'i ile 912 yılı Mayıs ayının 11'i arası. *Τὸἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος Τοῦ Σοφοῦ καί αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, 13. Kitapla ilgili değerlendirme yazısında G. Mickwitz Yunan yazarın mevcut ihtilafı çözdüğünü belirtmişti. Byzantinşsch-neugriechische Jahrbücher, XII (1936), 369. Bkz. ayrıca Mickwitz, *Die Kartellfunktionen der Zünfte*, 205. Fakat Christophilopoulos yaptığı çıkarsamayı, Konstantinopolis'te muhafaza edilen Yunanca bir el yazmasının Papadopoulos-Kerameus tarafından yapılan yanlış bir tasviri üzerine inşa etmişti. Papadopoulos-Kerameus'a göre bu el yazmasında *Prefekt Kitabı* mahfuz bulunmaktaydı, fakat şimdi biliyoruz ki işin aslı başka. Bunun yerine el yazmasında Filistinli mimar Julian Ascalonites'in bazı talimatları mevcuttur. Bundan dolayı Christophilopoulos'un keşfi ıskartaya ayrılmalıdır. Bkz. D. Ghines, *"Τὸἐπαρχικὸν βιβλίονκαί αἱ νόμοι ‹Ιουλιανοῦ τοῦ ‹Ασκαλωνίτου," ‹Επετηρὶς ‹Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, XIII (1937), 183-91; özellikle 183-85. El yazmasının ilgili Yunanca metni, 187-91

tayı temsil etmekteydi. Başkente düzen ve huzurun temini ona emanet edilmişti ve bu amaçla onun emrinde, kendilerine *secretum* adı verilen memurlardan oluşan kalabalık bir memur ordusu vardı. Diğer görevlerinin yanı sıra prefektin loncalar, meslek grupları ve başkentteki ticari hayat üzerinde adli otoritesi de mevcuttu. *Eparch Kitabı*, erken dönem kaynaklarında çok az bahsi geçen Konstantinopolis'teki günlük yaşama dair bize bayağı bilgi vermektedir. Değişik mertebelerdeki tüccar ve zanaatkârların isimlerini listeler halinde sunmakta ve loncaların kendi içlerindeki organizasyonları, hükümetin bu loncalara karşı tutumu vs benzeri konularda bilgi vermektedir. Bu metindeki loncalar listesinin başında, bugünkü anlamda ticaret veya meslek odası sınıflandırmasına tam olarak girmeyen noterler loncası gelmekteydi. Bu loncaya mensup olanların diğer şeylerin yanında *Basilikler*'in altmış kitabına aşina olması gerekirdi. Onların peşinden kuyumcular, ipek üreticileri, ipek dokumacıları, yün dokuyucular, mum, sabun ve deri imalatçıları ve fırıncılar gelir. *Eparch Kitabı*'nda ticaret loncaları başlığı altında sarraf, mal ve tekstil ticareti yapanlar, ham ipek satıcıları, parfüm, mum ve sabun satıcıları; manavlar, kasaplar, domuz, balık, at satıcıları, fırıncılar ve han işletenler gelir. Her bir lonca bir tekel yetkisine sahipti ve herhangi bir kişi, birbirine çok yakın ve alakadar olsa bile aynı anda iki mesleği icra ettiği takdirde şiddetle cezalandırılırdı. Loncaların günlük yaşamları, iç organizasyonları ve çalışmaları, pazar yerlerinin tahsisatı, fiyat ve kâr oranlarının belirlenmesi, başkente yapılan ithalat ve ihracat işlerinin kontrolü ve diğer pek çok mesele hükümetin sıkı denetiminde yürütülmekteydi. Serbest üretim ve ticaret Bizans İmparatorluğu'nda bilinen kavramlar değildi. Loncaların ve zanaat gruplarının üretim ve ticari faaliyetlerini düzenleyip bizzat veya temsilcileri vasıtasıyla onların iç işlerine müdahil olabilecek yüksek makam sahibi tek memur Konstantinopolis prefektiydi.[124] Bizans loncaları hakkında bu kaynakta anlatılan bilgiler, ortaçağda Batı Avrupa'nın loncaları ile karşılaştırma yapmak için bilgiler sunmaktadır.

IX. yüzyılın sonunda ve X. yüzyılın başında Bizans İmparatorluğu'nun günlük yaşamına dair tarihsel çalışmalar açısından oldukça zengin bir malzeme olan ve VI. Leo döneminde yayımlanan yüzden fazla buyruk henüz yeterince derinlemesine ve ayrıntılı olarak çalışılıp onlardan faydalanılmamıştır.[125]

---

124 *Prefekt Kitabı* üzerine geniş bir literatür mevcuttur; bkz. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 177, n. 3. En iyi çalışma, A. Stöckle, *Spärömische und byzantinische Zünfte*, 147-48 (tarihlendirme üzerine). Rusçada P.V. Bezobrazov, *Vizantiysky Vremennik*, XVIII (1911), 33-36; ayrıca onun G. F. Hertzberg'in *Geschichte der Byzantiner* isimli eserinin Rusça tercümesinin eki.

125 Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 65-226. Zepos, *Jus graecoromanum*, I, 54-191. Bkz. H. Monnier, *Les nouvelles de Léon le Sage*. C. A. Spulber, *Les nouvelles de Léon le Sage*. Bkz. ayrıca Ostrogorsky'nin yorumları, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 172.

"Kodamanlar" ve "Fakirler": IX. ve X. yüzyıllarda I. Basileios ile VI. Leo'nun yasa çalışmaları hukuk literatürü alanında yeniden bir dirilişe vesile oldu. Bu diriliş kendisini bir yandan *Basilikler* üzerine yapılmış olan ve *scholia* diye isimlendirilen yorum ve tefsirler olarak, diğer yandan da buyrukları ihtiva eden kolleksiyonların kısaltılmış hallerinin ve el kılavuzlarının yayımlanması olarak göstermişti. X. yüzyıl ayrıca Bizans imparatorlarının oldukça şaşırtıcı biçimde yasa çalışmalarına meyletmesi ile öne çıkmıştı. İmparatorlar bu dönemde sosyal ve ekonomik alanlardaki en acil meselelere dair pek çok buyruk yayımlamak zorunda kalmışlardı. Bu aciliyet arz eden mesele, küçük çiftçilerin mülkiyet haklarına ve özgür çiftçi topluluklarına bir tehdit olan büyük toprak mülkiyetinin çok geniş bir alana yayılmasıydı.

Makedonya hanedanı zamanında güçlüler veya kodamanlar (δυνατοι) sınıfı tekrar öne çıkmışlardı. Sosyal yapının bir diğer uç noktasında ise, ortaçağ Batı Avrupasındaki dilencilerle veya Rusya tarihinin Moskovit dönemindeki yetimlerle karşılaştırılabilecek olan fakirler (πενητες) vardı. X. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'ndaki fakirler, küçük arazi sahibi çiftçiler ve organize olmuş komünlerin üyeleriydi. Bu komün üyeleri korunma gereksinimi ve ağır vergiler nedeniyle güç sahibi bu kodamanlara başvurmak zorundaydı ve bu himaye neticesinde ücret olarak özgürlüklerini ve bağımsızlıklarını vermek zorunda kalmaktaydılar.

X. yüzyılda kodamanlar sınıfının, ilk bakışta birden ortaya çıkışı, 830'larda Thomas İsyanı'nın daha sonradan ortaya çıkan etkisi ile açıklanabilir. Bu durum özellikle, X. yüzyılda büyük arazi sahiplerinin muazzam büyüklükte topraklara sahip oldukları Anadolu için geçerliydi. Bu isyanın uzun süreli ve ciddi sonuçları olan yapısı pek çok küçük arazi sahibinin iflas etmesine sebep oldu. Netice olarak bu küçük arazi sahipleri mülklerini varsıl komşularına satmak zorunda kaldılar. Fakat bu olgu, büyük arazi mülkiyetine sahip sınıfın çıkmasının pek çok sebebinden yalnızca birisidir. Bir bütün olarak ele aldığımızda, IX. ve X. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğunda büyük arazi mülkiyetine sahip sınıfın ortaya çıkması meselesi henüz tam anlamıyla değerlendirilmemiştir.

Makedonya hanedanı imparatorları en azından Romanos Lekapenos'tan (919-44) 1025 yılında ölen II. Basileios'a kadar olan imparatorlar etkin bir biçimde, kodamanlar karşısında küçük arazi sahiplerinin ve özgür çiftçilerin haklarını korudular ve onların haklarına tecavüz edilmesine karşı koydular. Çok sayıda serfin efendisi olan ve geniş araziye malik olan kodamanlar, kolay bir şekilde kendi hâkimiyetleri altındakilerden oluşan orduları meydana getirebiliyorlardı ve bu sayede merkezi hükümete kar-

şı oluşturulan entrikalara dahil olabilmekteydiler. İmparatorlar, küçük çiftçilerin ve çiftçi komünlerinin karşısındaki kodamanların sahip olduğu kudreti kırabilmek için çaba sarf ederken aynı zamanda, özellikle X. yüzyılda ve Anadolu'da tehdit edilen kendi hâkimiyetlerini ve tahtlarını korumuş oluyorlardı.

Bunun yanı sıra imparatorlar "askeri tımar" arazilerini de korumak zorunda kalmıştı. Roma İmparatorluğu zamanında, sınır boylarındaki arazilerin, orduda hizmet etmeye devam etmeleri koşuluyla, askerlere tahsis edilmesi geleneği mevcuttu. Bu toprak tahsisatı, her ne kadar azalmış olsa da, X. yüzyıla kadar devam etti. IX. ve X. yüzyıllarda askerlere tahsis edilen bu arazi parçaları da, aynen küçük çiftçilere yaptıkları gibi, bu toprakları da almak isteyen kodamanların tehdidine maruz kaldı. Bu dönemdeki imparatorlar da bu askeri tımarları korumak için teşebbüslerde bulundular.

Çiftçileri ve askeri tımarları korumak için Makedonya hanedanı imparatorları tarafından alınan tedbirler aslında basit önlemlerdi. İmparatorlar, kodamanların çiftçi komünlerine sızmalarını, onlardan toprak satın almalarını veya askeri tımar toprağı hükmündeki yerleri satın almalarını yasaklamıştı. Hükümetin bu doğrultudaki mücadelesi, 922 yılında Konstantin Porfirogennetos'un kral naibi olan I. Romanos Lekapenos'un yayımladığı buyrukla başladı. Bu buyrukta üç düzenleme mevcuttu:

1. Tarla, ev, bağ bahçe gibi herhangi bir gayrimenkulün satışında ve ister geçici veya miras yoluyla tevarüs eden icar işleminde öncelik hakkı çiftçiye veyha onların özgür komününe ait olacak;

2. Kodamanlar; bağış, himaye, satın alma, kiralama veya değiştokuş usulünden hangisi ile olursa olsun fakirlerin toprağına malik olmaktan men edilecek;

3. Geçen otuz yıl içerisinde herhangi bir şekilde kodamanların eline geçmiş ve geçmek üzere olan askeri tımar arazileri, herhangi bir tazminat ödenmeksizin ilk sahiplerine iade edilecek.

Bu buyruğun yayımlanmasından sonra imparatorluğun maruz kaldığı korkunç felaketler Romanos'un aldığı tedbirleri zorlu bir denemeye tâbi tuttu. Beklenmedik bir don olayı, ardından kıtlık ve akabinde baş gösteren salgın hastalık pek çok köylüyü zor durumda bıraktı. Kodamanlar, çiftçilerin içinde bulundukları bu zor durumdan faydalandılar ve onların mallarını ve arazilerini çok düşük fiyatlara, hatta bazen gülünç denebilecek kadar az miktarda ekmek karşılığında satın aldılar. Kodamanların aşikâr bir biçimde yaptıkları bu hareket neticesinde 934 yılında Romanos ikinci buyruğunu yayımladı. Bu buyrukta imparator zengin sınıfın açgöz-

lülüğünü sert bir biçimde, açıkça kınadı. Buyrukta bu zengin sınıf için "Bahtsız köylerin üstüne veba gibi çöken veya köylerin bedenini içten içe kemiren kangren ve nihai kötülüğün taşıyıcısı," diyerek bahsetmişti.[126] Bu buyruk, kıtlık öncesi veya sonrasında kodamanlar tarafından toprakları ellerinden alınan çiftçilere, topraklarını sattıkları fiyat karşılığında tekrar onların mülkiyetini alma hakkı vermişti. Bahsi geçen toprakların yeni malikleri olan kodamanlar, toprağın ücreti ödenir ödenmez toprakları eski sahiplerine devretmek zorundaydı. Bizans ordusunun başarılı birkaç operasyonuna dair kısa bir değerlendirmeden sonra buyruk şu şekilde devam etmekteydi: "Biz dışarıdaki düşmanlarımız karşısında başarı elde etmişken; nasıl olur da, tabiata, insanlığa ve düzene hasım olan kendi içimizdeki düşmanları yenmek konusunda, özgürlüğe dair olan haklı isteğimiz ve şu anki kanunların kesinliği ile başarısız olabiliriz ki?"[127]

Fakat Romanos'un bu buyruğu geniş arazi mülkiyetine sahip sınıfın gelişmesine ve küçük çiftçilerin ve çiftçi komünlerinin yok olmasının önüne geçemedi. Konstantin Porfirogennetos'un yayımladığı müteakip buyrukta resmen, eski kanunların uygulanmadığı ifade edilmişti. Konstantin zamanında zenginlere uygulanan kısıtlamalar, Romanos zamanında yapılanları geçmişti. II. Romanos'un dul eşiyle evlenerek imparatorluk tahtına oturan Nikeforos Fokas kodamanlar sınıfının bir mensubuydu ve doğaldır ki, bu sınıfın çıkarlarını kendinden önceki imparatorlardan daha fazla koruyup kollamıştı. V. G. Vasilievsky'nin ifadeleriyle söylemek gerekirse, "Nikeforos Fokas'ın buyruğu, her ne kadar her iki tarafın çıkarlarına eşit biçimde göz önünde bulundurduğunu iddia etse de, şüphesiz bu buyruk, yasalar nezdinde zenginlerin çıkarlarını öncelleyen bir reaksiyona işaret eder."[128] Buyrukta şöyle denilmişti: "Antik dönem yasa koyucuları bütün yöneticileri adaletin savunucuları olarak görmüş ve herkesin faydasına ve eşit biçimde davranmalarını salık vermişlerdi." Böylelikle Nikeforos Fokas'dan önceki yöneticilerin bu istikâmetten ayrıldıklarına işaret etmişti. "Bu yöneticiler zenginlerin refahıyla ilgilenmeyi ihmal ettiler, hatta onların ellerindeki zenginlikleri korumalarına bile izin vermediler."[129] Daha önceki hükümleri iptal etmek suretiyle Nikeforos Fokas zenginler sınıfının büyümesine ve kanunsuzluklarına serbestlik kazandırmış oldu.

---

126 Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 247. Zepos, *Jus graecoromanum*, I, 210.

127 Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 252. V. G. Vasilievsky, "Materials for the Internal History of Byzantium," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 188; *Works*, IV, 281, Zepos, *Jus graecoromanum*, I, 214.

128 Vasilievsky,"Materials for the Internal History of Byzantium," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 206; *Works*, IV, 302.

129 Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 297. Zepos, *Jus graecoromanum*, I, 253-54.

Zenginler sınıfının en amansız düşmanı II. Basileios Bulgaroktonus'tu. Anadolu'nun en muktedir iki ailesinin liderleri olan Bardas Fokas ve Bardas Sklerus imparatora karşı ayaklandılar ve neredeyse onu tahtından etmek üzereydiler. Prens Vladimir tarafından gönderilen Rus birliği imparatorun tahttan düşüşünü engellemişti. İşte bu sebeple, II. Basileios'un geniş arazi mülkiyetine sahip sınıfı kendisinin en azılı düşmanı olarak görmesi şaşırtıcı değildir ve bu yüzden zenginler sınıfına karşı tavrı oldukça sert ve vicdansızdı. Bir gün Basileios bütün ordusu yanında olduğu halde Kapadokya'dan geçerken Eustáthius Maleinus'un mülkünde oldukça şaşaalı bir şekilde misafir edilmişti. Ev sahibinin muhtemel bir rakip olabileceğinden kuşkulanıp onun da Fokas ile Sklerus'un yolundan gidebileceğinden korkan imparator Maleinus'u zorla başkente götürdü ve ömrünün sonuna kadar orada kalmaya zorladı. Maleinus'un ölümünden sonra onun uçsuz bucaksız arazilerine el konuldu. Buna benzer bir olay *novel*'de de anlatılmaktadır. Rivayete göre imparator, Anadolu'da doğuştan fakirken sonradan meşhur ve zengin biri haline gelen Philocales isimli birisinin varlığını işitir. Bu kişi yüksek makamlarda bulunmak suretiyle yaşadığı köyü kendi mülkü haline getirip ismini bile değiştirmiştir. Bunun üzerine Basileios, Philocales'e ait ne kadar bina varsa hepsinin yıkılıp yerle bir edilmesini, topraklarının da fakirlere verilmesini emreder. İmparatorun emriyle Philocales tekrar eskiden olduğu gibi basit bir köylü seviyesine düşer.[130] Fokas, Sklerus, Maleinus gibi aileler ve Philocales gibi şahsiyetler, Anadolu'daki geniş arazi sahibi sınıfa mensup birkaç aile ve kişiden birkaçıydılar.

996'da yayımlanan meşhur imparatorluk buyruğunda, çiftçilerin mülklerini kanunsuz bir biçimde ele geçiren, "hediye vererek veya nüfuzlarını kullanarak, çiftçilerden ahlaksız bir yolla elde ettikleri mülkiyetleri kalıcı hale getirmeye teşebbüs edenlerin" haklarını koruyan kırk yıllık talimatları ilga etti.[131] Romanos'un birinci buyruğunun yayımlanmasından önce, kodamanlar tarafından köy komünlerinin elinden alınan topraklar, eğer bu yeni malikler yeterince ikna edici yazılı kanıtlar ve yeter sayıda görgü şahidi getirebilirler ise onların elinde kalacaktı. Buyrukta ayrıca hazinenin taleplerinin hiçbir talimatı kaale almayacağı ifade edilmişti. Böylelikle devlet isterse "Sezar Augustus zamanına kadar geriye gitme hakkına sahipti."[132] Askeri tımar arazileri meselesi de Makedonya hanedanı yöneticilerinin bir kaç buyruk yayımlamasını zorunlu kılmıştı.

---

130 Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, 310; Vasilievsky, "Materials," *Journal of Public Instruction*, CCII (1879), 217; Works, IV, 314-15; Zepos, I, 263.

131 Zachariä von Lingenthal, 308; Vasilievsky, 215-16, *Works*, IV, 312-13;Zepos, I, 263.

132 Zachariä von Lingenthal, III, 315; Vasilievsky, 220, *Works*, IV, 317;Zepos, 269.

996 yılında yayımlanan buyruğa ek olarak II. Basileios, karşılıklı teminat anlamına gelen *allelengyon* (αλληλεγγυον) isimli vergi ile ilgili bir buyruk yayımlamıştı. IX. yüzyılın ilk dönemleri gibi erken tarihlerden itibaren (kaynaklardan birisinin bu konu üzerindeki kısacık açıklamasından ötürü),[133] İmparator I. Nikeforos fakirlerin ödemesi gereken vergilerin bütün sorumluluğunu onların komşusu olan zenginlerin omuzlarına yükleyen bir emir yayımladı. *Allelengyon* vergisi yeni bir vergi değildi. Bu vergi, geç Roma döneminin *epibole* sisteminin (Anastasios'un irdelendiği bölüme bkz.) bir devamı ve aynı zamanda bir çeşidini temsil etmekteydi: "*Allelengyon* sistemi çiftçi sınıfının omuzlarına ağır vergi yükü yüklemişti ve bu durum yeterince açık bir şekilde, köy topluluğuna mensup olmanın niçin bir yük olarak algılandığını ve köylülerin neden kendilerine ait mülkleri tercih ettiğini izah eder."[134] I. Nikeforos'un emirleri imparatora karşı öylesine bir nefret uyandırmıştı ki, onun halefleri olan imparatorlar görünüşe bakılırsa bu vergiyi kaldırmak zorunda kalmışlardı. Bulgarlarla olan savaşı devam ettirebilmek için gereken para gereksinimi had safhaya ulaştığı ve II. Basileios'un zenginlere ağır bir darbe indirme isteği bariz bir hale geldiğinde, II. Basileios geniş arazi sahibi zenginleri ilgilendiren bir kanunu tekrar diriltti. Bu kanuna göre, eğer fakirler vergilerini veremeyecek durumda ise onların vergilerini onların yerine bu zengin mülk sahipleri vermek zorundaydı. II. Basileios tarafından sıkı bir şekilde savunulan bu tedbir eğer uzun bir süre yürürlükte kalsaydı hem tüzel kişilik olarak kiliseye hem de zengin sınıfından kimselere ait mülkler mahvolup gidecekti. Fakat *allelengyon* vergisi çok kısa bir süre yürürlükte kaldı. XI. yüzyılın ilk yarısında, VIII. Konstantin'in kızı Zoe ile yaptığı evlilik vasıtasıyla imparatorluk tahtına oturan III. Romanos Argyros, zenginler sınıfının refahında onun da çıkarı olduğu ve yüksek mevkideki din adamları ile geniş arazilere sahip olanlar arasında bir uzlaşıya varabilmek için bu nefret edilen *allelengyon* vergisini ilga etti.

Bir bütün olarak değerlendirmek gerekirse, X. yüzyılda Makedonya hanedanından gelme imparatorların yayımladıkları buyruklar, her ne kadar zenginler sınıfının hak ihlallerini kısmen sınırlandırmışsa da, çok az bir netice elde edebildiler. XI. yüzyılda yayımlanan meşhur buyruklar kademeli olarak unutulup terk edildiler. Bu yüzyıl aynı zamanda Bizans impa-

133 Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, 486. Bury, *Eastern Roman Empire*, III, 214.

134 G. Ostrogorsky, "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages," *Cambridge Economic History*, I, 202-203. *Epibole* ve *allelengyon* arasındaki bağlantı meselesi halen tartışmalı durumunu korumaktadır. Bkz. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. Und 11. Jahrhunderts*, 129-30. Bkz. ayrıca, G. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, 197-201.

ratorlarının ülke dahilinde takip ettikleri politikada yaptıkları maddi değişikliklere de şahitlik etti. İmparatorlar geniş arazi sahibi zenginleri açıktan desteklemeye ve korumaya başladılar ve böylelikle serflik sisteminin gelişimini hızlandırdılar. Fakat bu dönemde imparatorluk genelinde özgür çiftçi komünleri ve özgür küçük toprak mülkiyeti kavramları tamamen gözden kaybolmamışlardı. Bu kurumlar mevcudiyetlerini korumaya devam ettiler; fakat bu konu daha sonraki dönemleri ele alan bölümlerde tartışılacaktır.

Eyalet Yönetimi

IX. yüzyılda ve Makedonya hanedanı döneminde, imparatorluğun eyalet yönetimi, daha önceki bölümlerde tartışılan theme organizasyonu doğrultusunda gelişimini sürdürdü. Bu gelişim, bir yönüyle eski theme yapılarının dağılıp themelerin sayısında artışla, bir diğer yandan da daha önce *clisurae* ismini taşıyan theme bölgelerinin statülerinin yükseltilmesi şeklinde kendisini gösterdi.

Tarihçiler tarafından themelerin gerçek öncüsü olarak kabul edilen her iki eksarhlık da imparatorluktan kopmuştu. Kartaca veya diğer ismiyle Afrika Eksarhlığı VII. yüzyılın ortalarında Araplar tarafından fethedilirken, Ravenna Eksarhlığı da VIII. yüzyılın ilk yarısında Longobardlar tarafından işgal edilmişti. Longobardlar daha sonra işgal ettikleri bu eksarhlık topraklarını Frank kralı Kısa Pepin'e bırakmak zorunda kaldılar. Pepin de daha sonra bu toprakları 754 yılında Papa'ya teslim ederek ortaçağın meşhur papalık devletinin temellerini atmış oldu. VII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu içerisinde, bu eksarhlıklara ilaveten henüz theme ismini taşımamakla birlikte beş askeri bölgeyi içinde barındırmaktaydı. IX. yüzyılın başında ise on tane theme mevcuttu. Bunlardan beş tanesi Asya'da, dört tanesi Avrupa'daydı. Geriye kalan bir tanesi de sahil bölgesinde kurulu bir theme'di. IX. yüzyıl Arap coğrafyacısı olan İbn Hurdâzbih'in eserinde ve diğer kaynaklarda mevcut olan bilgiler temel alındığında tarihçiler, IX. yüzyılda yirmi beş tane askeri bölgenin bulunduğunu, fakat bu askeri bölgelerin tamamının theme olmadığını iddia etmektedirler. Bu askeri bölgeler içerisinde iki tane *clisurarhiae*, bir tane *ducatus* ve iki tane *archontatus* mevcuttu. Sarayda düzenlenen merasimler esnasında öncelik sırasını belirleyen ve saray teşrifatçısı (atriclines) Philotheus tarafından 899 yılında yazılan ve genellikle Konstantin Porfirogennetos zamanına ait olan *Bizans Sarayı'ndaki Merasimler* kitabına dahil edilen eserdeyse yirmi beş theme sıralanmaktadır.[135] Konstantin

135 J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a revised text of the Kletorologion of Philotheos*, 146-47.

Porfirogennetos, X. yüzyılda yazdığı *Themeler Hakkında* isimli eserinde yirmi dokuz thema ismi vermektedir. Bunlardan on yedi tanesi, ki içlerinde dört tane sahilde kurulu theme olmak üzere Asya'da, on iki tanesi ise Avrupa'daydı. Avrupa'daki themeler arasında, Sicilya'nın Araplar tarafından fethinden sonra X. yüzyılda oluşturulan Calabria themesinin bir kısmını teşkil eden Sicilya themesi de vardı. Avrupa'da bulunan bu on iki themeye ayrıca Kırım'daki Cherson (Korsun) themesi de dahildi. Bu themenin kuruluşu IX. yüzyıla kadar uzanmakta ve buradan sıkça *Klimata* veya *Gotik Klimata* diye bahsedilmekteydi. V. Beneševič tarafından yayımlanıp Romanos Lekapenos zamanına atfedilen listede, 921-927 öncesi için otuz tane theme adı sıralanmaktadır.[136] XI. yüzyılda bu rakam otuz sekize yükselmişti.[137] Bunlardan çoğu *strategus* adı verilen askeri bir vali tarafından yönetilmekteydi. Themelerin sayısında sıklıkla yaşanan değişim ve theme organizasyonun tarihsel gelişimi konusunda kaynakların azlığı nedeniyle Bizans hayatının bu önemli yanı hakkındaki bilgilerimiz hâlâ çok sınırlı ve muğlaktır.

Clisurae ve *clisurarch* kavramları üzerinde de bir şeyler söylememiz gerekir. Clisur ismi bugün bile Yunancada "dağ geçidi" anlamına gelmektedir ve Bizans döneminde sınır boyundaki müstahkem noktalara atfen kullanılmıştır. Bunlar mücavirindeki bölgelerle sınırlı tutulmuş, daha geniş anlamda küçük eyaletler olarak dizayn edilmişti. Başında *clisurarch* bulunurdu ve *clisurarch*'ın otoritesi *strategus* kadar geniş değildi büyük ihtimalle hem askeri hem de mülki sorumlulukları kapsamıyordu. Bazı *clisurae*ler, örneğin Anadolu'daki Selecuia, Sebastae ve diğer bazıları, zaman içerisinde theme haline getirildiklerinde önemleri artmıştı.

Theme organizasyonunu başında bulunan *strategi*'nin çok sayıda yardımcısı mevcuttu. En azından Bilge VI. Leo zamanında Doğudaki themelerin –ki bunlara sahil bölgesinde kurulu thema da dahildi– başında bulunan *strategi* devlet hazinesinden belli oranda yardım alırken, Batı'daki themelerin başındaki strategi, devlet hazinesi yerine kendi emri altındaki bölgelerin gelirlerinden destek almaktaydı.

Theme organizasyonu gelişiminin zirve noktasına Makedonya hanedanı zamanında ulaşmıştı. Bu dönemden sonra theme sistemi, kısmen Selçuklu Türklerinin Anadolu'daki fetihleri ve kısmen de Haçlı Seferleri döneminde Bizans'ta vuku bulan değişiklikler nedeniyle kademeli olarak düşüşe geçti.

---

136 V. Beneševič, "Die byzantinischen Ranglisten nach dem ‹Kletorologion Philothei›" *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, V (1926), 118-22; Tarihlendirme hakkında, 164-65.

137 Bkz. N. Skabalanovich, *The Byzantine State and Church in the Eleventh Century*, 193-230.

ZOR DÖNEMLER (1056-81)

İmparatorlar

Henüz 1025 yılında, yani II. Basileios Bulgaroktonus'un ölümünden sonra imparatorluk, yöneticilerin sıkça değiştiği, genel anlamda bir düşüşün yaşandığı zor bir döneme girdi. İmparatoriçe Zoe her üç eşini de imparatorluk tahtına oturtmayı başarmıştı. 1056 yılında Zoe'nin kız kardeşi İmparatoriçe Theodora'nın ölümüyle birlikte Makedonya hanedanı dönemi kesin bir biçimde sona erdi. Zorluklar ve sıkıntılarla dolu olup yirmi beş yıl sürecek olan (1056-81) bir dönem başladı. Bu sıkıntılı dönem ancak meşhur Komnenos hanedanının kurucusu olan Aleksios Komnenos'un imparatorluk tahtına çıkışıyla son bulmuştu.

İmparatorluk tahtının sık sık el değiştirdiği ve tahtta genellikle liyakatten yoksun kişilerin geçtiği bu dönem Bizans İmparatorluğu tarihinde çok önemli bir dönemdir. Bu yirmi beş yıl süresince, daha sonraları Batı'da Dördüncü Haçlı Seferi olarak isimlendirilecek olan hareketi doğuracak olan şartlar gelişti.

Bu dönem boyunca, Bizans İmparatorluğu'nun dış düşmanları bütün yönlerden imparatorluğa baskı uyguladılar. Batıda Normanlar, kuzeyde Peçenekler ve Uzlar ve Doğuda da Selçuklular aktifti. Sonuç olarak Bizans İmparatorluğu'nun toprakları kayda değer ölçüde küçüldü.

Bu dönemin bir diğer belirgin özelliği ise askeri unsurların ve geniş arazi sahiplerinin (özellikle de Anadolu'dakilerin) merkezi hükümete karşı yürüttükleri mücadeleydi. Eyaletler ve başkent arasındaki bu mücadele pek çok dalgalanmadan sonra ordunun ve geniş arazi sahiplerinin zaferi ile sonuçlandı. Bu zafer eyaletlerin başkent üzerinde kazandıkları bir zaferdi. Aleksios Komnenos galip olan tarafın başındaydı.

XI. yüzyılda yaşanan bu sıkıntılı dönemde imparator olan kişilerin hepsi Yunan kökenliydi. 1056 yılında yaşlı İmparatoriçe Theodora, saray çevresi tarafından yaşlı patrisyen Mihail Stratiotikos'u kendisine vâris olarak seçmek zorunda bırakıldı. Theodora seçimini yaptıktan kısa bir süre sonra öldü ve böylece VI. Mihail Stratiotikos saray çevresinin adayı olarak imparatorluk tahtında yaklaşık bir sene (1056-57) kaldı. Ona karşı bir muhalefet cephesi oluştu. Bu muhalefetin başında Anadolu'daki ordu gelmekteydi. Ordu, Türklerle giriştiği mücadelelerde ün kazanmış ve geniş arazilere sahip bir ailenin temsilcisi olan generalleri İsaakios Komnenos'u imparator olarak ilan etti. İmparatorluğun içinde bulunduğu sıkıntılı dönem zarfında elde edilen bu başarı, askeri kanadın merkezi hükümet karşısında kazandığı ilk zaferiydi. Mihail Stratiotikos impara-

torluk tahtından feragat etmek zorunda kaldı ve ömrünün geri kalanını sade bir vatandaş olarak geçirdi.

Askeri kanadın kazandığı bu zafer kısa ömürlü oldu. İsaakios Komnenos ancak 1057'den 1059'a kadar imparatorluk tahtında kalabildi. Çünkü kendisi imparatorluk tahtından vazgeçip münzevi bir hayata çekildi. İsaakios'un imparatorluk tahtından çekilmesinin sebepleri halen kesin olarak bilinmemektedir. Buna sebep olarak belki de, onun kendi başına buyruk yönetiminden hoşnut olmayanların ustaca kurguladıkları bir komplonun kurbanı olması ileri sürülebilir. Bilinen şu ki, İsaakios'un nezdinde devlet hazinesinin çıkarları her şeyin öncesinde gelmekteydi. Ve hazine gelirlerini artırmak için ister dini ister seküler kimliğe sahip olsun büyük arazi sahipleri tarafından kanunsuz biçimde alınan topraklar meselesine el attı ve yüksek mevkideki memurların maaşlarını azalttı. Görünüşe bakılırsa meşhur bir âlim ve devlet adamı olan Mihail Psellos da İsaakios Komnenos'a karşı hazırlanan komplo içerisinde rol oynamıştı.

İsaakios'tan sonra imparatorluk tahtına X. Konstantin Dukas (1059-67) geçti. Bu maharetli banker ve hakiki adaletin savunucusu olan kişi bütün zamanını ve enerjisini hükümetin idari işlerine verdi. Ordu ve genel anlamda askeri meseleler onu çok az ilgilendirmekteydi. Onun dönemi, sivil idarenin İsaakios Komnenos zamanında zafer kazanan askeri kanada veya başkentin eyaletlere karşı bir reaksiyonu olarak değerlendirilebilir. Onun dönemi "bürokratların, hatiplerin ve araştırmacılar egemenliği açısından mutsuz günler" idi.[138] Yine de Peçenek ve Uzların kuzeyden ve Selçuklu Türklerinin Doğudan yaptıkları endişe verici ilerleyiş Konstantin'in antimilitarist yönetim şeklini haklı çıkartmaz. İmparatorluk acilen düşmana karşı gerekli savunma tedbirlerini organize edecek bir yöneticiye ihtiyaç duymaktaydı. XI. yüzyılda yaşamış Mihail Psellos gibi antimilitarist bir şahsiyet bile "Ordu, Roma devletinin belkemiğidir" diye yazmıştı.[139] Bundan ötürü, imparatora karşı güçlü bir muhalefet oluşturuldu. İmparator 1067 yılında öldüğünde imparatorluk otoritesi birkaç aylığına imparatorun dul eşi olan Eudokia Makrembolitissa'ya geçti. Askeri kanat Eudokia'yı yetenekli general olan ve Kapadokya'da doğan Romanos Diogenes ile evlenmeye zorladı. Neticede bu yetenekli general IV. Romanos Diogenes olarak imparatorluk tahtına çıktı ve 1067'den 1071'e kadar imparatorluğu yönetti.

Onun imparatorluk tahtına çıkışı askeri kanadın ikinci zaferi olarak öne çıktı. Bu asker-imparatorun dört yıllık imparatorluk dönemi, savaşta

138 Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1006.
139 K. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, IV, 58.

tutsak alınıp Türk sultanının esiri olduğunda, çok trajik bir şekilde sonlandı. İmparatorun tutsak edildiği haberi başkente ulaştığında burada büyük bir kargaşa baş gösterdi. Bunun üzerine kısa bir tereddütten sonra Eudokia Makrembolitissa'nın ilk eşi olan Konstantin Dukas'tan olma oğlu ve Mihail Psellos'un öğrencisi olan Mihail imparator ilan edildi. Tarihte VII. Mihail Dukas olarak bilinecek ve Parapinakes lakabını taşıyacaktı.[140] Eudokia hayatını korumanın yolunu rahibe olmakta buldu. Romanos, Selçuklu sultanı tarafından serbest bırakılıp başkente vardığında imparatorluk tahtının yeni bir yönetici tarafından işgal edildiğini gördü. Dönmesi durumunda kişisel güvenliğinin teminat altında olduğuna dair verilen güvenceye rağmen barbarca gözleri kör edildi ve kısa bir süre sonra da öldü.

VII. Mihail Dukas Parapinakes (1071-78) öğrenmeye, ilmi tartışmalara ve şiire düşkün birisiydi askeri faaliyetlere asla meyletmedi. Babası Konstantin Dukas'ın kurduğu ve imparatorluğu uluslararası arenada içinde bulunduğu durumla uyuşmayan bürokratik rejimi tekrar diriltti. Türklerin ve Peçeneklerin elde ettikleri yeni başarılar devamlı surette İmparatorluğun, ordu tarafından desteklenen asker tabiatlı bir imparator tarafından yönetilmesini dikte etmekteydi ve ancak böyle bir lider imparatorluğu yok olmaktan kurtarabilirdi. Bu açıdan, "kamuoyunun ihtiyaçlarını dile getiren ve bu ihtiyaçları karşılayacak kişi,"[141] Anadolu'daki themelerden birisinin *strategus*'u olan Nikeforos Botaneiates'ti. Botaneiates Anadolu'da imparator olarak ilan edildi ve Parapinakes'i manastıra çekilerek münzevi bir hayat yaşamaya zorladı. Akabinde başkente giren Botaneiates patriğin elinden imparatorluk tacını giydi. Botaneiates imparatorluk tahtında ancak 1078 ve 1081 arasında kalabildi. Hem bedenen zayıf oluşu hem de hayli geçkin yaşı nedeniyle imparatorluğun içindeki ve dışındaki problemlerle ilgilenebilecek durumda değildi. Bu esnada, eyaletlerdeki geniş arazilere sahip olan aristokrat sınıfı onun imparatorluk tahtı üzerindeki hakkını tanımamışlardı ve imparatorluğun çeşitli yerlerinde taht için hak iddia eden pek çok kişi ortaya çıkmıştı. Bunlardan birisi eski imparator İsaakios Komnenos'un yeğeni ve ayrıca iktidardaki hanedanla akrabalık bağı olan Aleksios Komnenos'tu. Aleksios, hedefi olan imparatorluk tahtına ulaşabilmek için imparatorluğun içinde bulunduğu mevcut koşullardan yararlanmada büyük bir ustalık gösterdi. Botaneiates de emekliye ayrılıp manastıra çekilmişti. 1081 yılında Aleksios Komnenos imparatorluk tacını giydi ve imparatorluğun içinde bulunduğu sıkıntılı

140 Parapinakes lakabı, bu imparatorun döneminde vuku bulan bir kuraklık nedeniyle, bir *nomisma* (Bizans altın parası) tam ekmeğin ölçü birimi olan "*medimnus*" yerine bu birimin dörtte birini-*pinakion*-almaya muktedir olmasından dolayı verilmiştir.

141 Skabalanovich, *Byzantine State and Church*, 115.

ve zor döneme bir son verdi. Komnenos hanedanını ilk imparatoru olan Aleksios Komnenos'un taç giymesi, XI. yüzyılda askeri kanadın ve eyaletlerdeki geniş toprak sahibi zümrenin bir başka zaferi olarak öne çıkmıştı.

Böylesine sıklıkla idarecilerin değiştiği ve taht için açık veya kapalı böylesine sürekli mücadelenin mevcudiyetinden dolayı haliyle imparatorluğun dış politikası büyük darbe almış ve Bizans ortaçağda işgal ettiği yüksek konumdan aşağılara düşmüştü. Bu düşüş, imparatorluğun başlıca düşmanlarının gerçekleştirdikleri başarılı operasyonlarla ortaya çıkan ve tehlike arz eden karmaşık dış koşullarla daha da hız kazanmıştı. İmparatorluğun başlıca düşmanları ise Doğuda Selçuklu Türkleri, kuzeyde Peçenekler ile Uzlar ve Batıda Normanlardı.

Selçuklu Türkleri

Bizans İmparatorluğu uzun zamandan beri Türkleri bilmekteydi. VI. yüzyılın ikinci yarısında bir Türk-Bizans ittifakına yönelik bir proje bile mevcuttu. Türkler bunun yanı sıra Bizans ordusunda paralı asker olarak ve imparatorluk muhafızı olarak da görev almışlardı.[142] İmparatorluğun Doğu sınırındaki Arap ordularının komuta kademesinde pek çok Türk mevcuttu ve 838 yılında Amorion'un yağma edilmesi de dahil olmak üzere pek çok aktivitede yer almışlardı. Fakat Türklerle olan bu ilişkiler ve çatışmaların sonuçları, XI. yüzyıla gelinceye kadar imparatorluk için bir anlam ifade etmiyordu. XI. yüzyıl Selçuklu Türklerinin imparatorluğun doğu sınırında görünmesiyle birlikte durum değişti.[143]

Selçuklular veya Selçukiler, 1000'li yıllarda Türkistan Hanı'nın emrindeki Türk prensi Selçuk'un torunlarıydı. Selçuk, Kırgız steplerinden Buhara yakınlarındaki Maveraünnehir'e göç etmiş ve burada yanındakilerle birlikte İslam dinine geçmişti. Kısa süre içerisinde Selçuk'un gücü o derece artmıştı ki, onun torunlarından ikisi Türk gruplar ile Horasan üzerine akınlar düzenleyecek duruma gelmişti.

Selçukluların Batı Asya'daki saldırgan hareketleri Müslümanlar için olduğu kadar Bizans için de tarihte yeni bir dönemin açılmasına vesile oldu. XI. yüzyılda halifelik artık bir bütünü temsil etmemekteydi. İspanya, Afri-

142 Bkz. Constantini Porphyrogeniti, *De cerimoniis aulae byzantinae*, Bonn ed., 661. Harun bin Yahya (IX. yüzyıl), M. de Goeje, *Bibliotheca geographorum arabicorum*, VII, 121, 124. Harun bin Yahya'nın Konstantinopolis'e dair yaptığı tasvir İbn Rüştî'nin(X. yüzyıl) Arap coğrafya eseri içerisine eklenmiştir. A. A. Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Konstantinopolis," *Annales de l'Institut Kondakov*, V (1932), 156, 158. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 216, 219, 227.

143 Bkz. P. Wittek, "Von der byzantinschen zur türkischen Toponymie," *Byzantion*, I (1935), 12-53. Wittek, "Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum," *a.g.e.*, XI (1936), 285-302.

ka ve Mısır çok uzun bir süreden beri Bağdat'taki halifeden bağımsız bir politika izlemekteydi. Mezopotamya ve İran toprakları değişik bağımsız hanedanlar tarafından bölünmüş ve ayrı hükümdarların hâkimiyeti altındaydı. XI. yüzyılda İran'ın fethinden sonra Selçuklular Mezopotamya'ya sızdılar ve Bağdat'a girdiler. O andan itibaren Bağdat'taki halife Selçukluların koruması altındaydı. Selçuklu sultanı Bağdat'ta ikâmet etmemesine rağmen bu şehirdeki hâkimiyetini bir generali vasıtasıyla hissettirmekteydi. Bundan kısa süre sonra, yeni Türkmen göçebelerin gelmesiyle Selçukluların kuvveti bir kat daha arttığında, Afganistan'dan Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki sınırlarına kadar uzanan Batı Asya'yı ve Fatımi Mısır halifeliğine ait toprakları fethedeceklerdi.

XI. yüzyılın ortalarından itibaren Selçuklular Bizans İmparatorluğu tarihinde oldukça belirgin bir unsur haline geldi ve imparatorluğun Anadolu'daki ve Kafkasya'daki eyaletlerini tehdit eder hale geldiler. 1040'larda IX. Konstantin Monomakos, yeni başkenti Ani şehri ile birlikte Ermenistan'ı imparatorluk topraklarına katmıştı. Bundan ötürü artık Ermenistan imparatorluk ve Selçuklular arasında tampon bir devlet olma hüviyetini kaybetmişti. Ermenistan'a saldırıldığında imparatorluk topraklarına saldırılmış olunuyordu. Dahası Türkler yaptıkları saldırılarında oldukça başarılıydılar. Türk birlikleri ayrıca Anadolu içlerine doğru da ilerlemekteydiler.

İsaakios Komnenos'un çok hareketli, fakat bir o kadar da kısa süren imparatorluk döneminde, Doğu sınırları Selçuklulara karşı iyi savunulmuştu. Fakat onun tahttan düşüşü ve yerine antimilitarist politika izleyen Konstantin Dukas'ın geçişi, Anadolu'daki Bizans askeri gücünü zayıflattı ve Türklerin Bizans toprakları içine ilerleyişini kolaylaştırdı. Bir tarihçinin dediği gibi Bizans hükümetinin bu "kendini beğenmiş ve inatçı eyaletlerin başına gelen talihsizlikleri," zevkle izlemedikleri kesindi. "İtalya gibi Doğu da merkezi hükümetin yaptığı hataların bedelini pahalıya ödemişti."[144] X. Konstantin Dukas ve sonrasında eşi Eudokia Makrembolitissa'nın yedi aylık yönetimi esnasında ikinci Selçuklu sultanı olan Alparslan Ermenistan'ı fethetti, Suriye, Kilikya ve Kapadokya'nın bazı bölgelerini yerle bir etti. Kapadokya'nın başkenti olan Caesarea'nın (Kayseriyye) başlıca mabedi olan ve içinde bazı azizlere ait kutsal emanetlerin tutulduğu Büyük Basileios Kilisesi'ni yağmaladılar.[145] Bizanslı bir kronik yazarı, Mihail Parapinakes (1071-78) dönemini şöyle tarif etmişti: "Bu imparator zamanında dünyanın her yanı hem karada hem de denizde

144 C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, 107; Fransızcada 104.

145 Michaelis Attaliotae *Historia*, 94; Joannis Scylitzae *Historia*, 661.

kâfir barbarlar tarafından işgal edilmiş, yok edilmiş ve kimse yaşamaz olmuştu. Çünkü Doğu'daki Hıristiyan ahali barbarlar tarafından kılıçtan geçirilmiş, evlerin tamamı, yerleşim yerleri ve kiliseler yerle bir edilmiş, geriye sağlam bir şey bırakılmamıştı."[146]

İmparatorluk merkezindeki askeri kanat Eudokia için Romanos Diogenes'i eş olarak uygun gördü. Yeni imparator Türklere karşı birkaç sefer düzenledi ve bunların ilk başta vuku bulan bazılarında başarılar elde etti. Makedonyalı Slavlar, Bulgarlar, Uzlar, Peçenekler, Varangianlar ve Normanlardan (Normanlar ismi o dönemlerde Batı Avrupalı halklara verilmekteydi) oluşan Diogenes'in ordusu iyi bir eğitim ve sağlam bir organizasyon yapısından yoksundu; ayrıca hızlı hareket kabiliyetine sahip, çabuk ve cüretkâr saldırılar düzenleyen Türk atlıları karşısında sağlam bir direniş gösterme kabiliyetine de sahip değillerdi. Bizans ordusunun en güvenilmez kısmını Uzlar ve Peçenekler hafif süvari birlikleri oluşturmaktaydı. Zaten Türklerle savaşa tutuştuklarında hemen onlarla aralarında var olan akrabalık bağlarını hissetmişlerdi.

Romanos Diogenes'in son seferi, 1071 yılında Ermenistan'da Van Gölü'nün kuzeyindeki Malazgirt ovasında verilen ölüm kalım savaşıyla son buldu. Savaştan kısa süre önce Uzlardan müteşekkil birlikler başlarında liderleri olmak üzere Türklerin tarafına geçtiler. Bu durum Romanos Diogenes'in ordusunda büyük karmaşaya sebep oldu. Savaşın en sıkıntılı anında Bizanslı generallerden birisi imparatorluk ordusunun yenildiğine dair bir söylentiyi yaymaya başladı. Askerler paniğe kapılıp kaçmaya başladılar. Savaş boyunca kahramanca savaşan Romanos, Türklerin eline esir düştü ve düşman kampına varınca Alparslan'ı büyük bir saygıyla selamladı.

Yenen ile yenilen, "daimi" bir barış ve dostluk antlaşmasının koşullarını müzakere etmeye başladı. Bir Arap kaynağın bildirdiğine göre bu antlaşmanın başlıca maddeleri şöyleydi:

1. Romanos Diogenes belirlenen miktarda fidye ödenmesi karşılığında serbest bırakılacak;
2. Bizans muazzam miktarda yıllık bir vergiyi Alparslan'a ödeyecek;
3. Bizans'taki bütün Türk esirleri serbest bırakılacak.[147]

---

146 *ΑνωνύμυΣύνοψιςΧρονική*; Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, VII, 169. 1071 yılı öncesinde Türklerin XI. yüzyılda sebep oldukları tahribat için bkz. *Chronique de Michael le Syrien*, terc. Chabot, III, 158-65.

147 Bkz, G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 115-16. J. Laurent, "Byzance et les Turcs Seldjoucides en Asie Mineure, leurs traités antérieurs à Alexis Comnène," Βυζαντίς, II (1911-12), 106-26. Mükemmel bir makale, C. Cahen, "La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes" *Byzantion*, IX (1934), 613-42.

Konstantinopolis'e döndüğünde imparatorluk tahtının VII. Mihail Dukas tarafından işgal edildiğini gören Romanos, düşmanları tarafından kör edildi ve kısa süre sonra da öldü.

Malazgirt Savaşı'nın imparatorluk için önemli sonuçları mevcuttu. Her ne kadar yapılan antlaşmaya göre Bizans İmparatorluğu'ndan hiçbir toprak parçası Alparslan'a bırakılmamışsa da[148] yine de imparatorluğun kayıpları büyüktü. Çünkü Anadolu sınırlarını koruyan ordu tamamen yok edilmiş, böylece imparatorluk daha sonraki Türk saldırıları karşısında direniş gösteremeyecek duruma gelmişti. İmparatorluğun acıklı hali VII. Mihail Dukas'ın antimilitarist politikalarıyla daha da acınası bir hale gelmişti. Malazgirt'te alınan mağlubiyet Bizans'ın en önemli parçasını teşkil eden Anadolu'daki hâkimiyetine ölümcül bir darbe indirmişti. 1071'den sonra Türklere karşı direnecek bir Bizans ordusu yoktu. Bir araştırmacı, bu savaştan sonra Bizans devletinin tamamının artık Türklerin elinde olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişti.[149] Başka bir tarihçi ise bu savaşı "Bizans İmparatorluğu'nun ölüm anı" olarak isimlendirmiş ve şöyle devam etmişti: "Her ne kadar bu savaşın sonuçları olanca vahametiyle ilk başlarda kendisini göstermemişse de, Anadolu'nun doğusu, Ermenistan ve Kapadokya –ki bu eyaletler pek çok meşhur imparatorun ve imparatorluğun ana gücünü teşkil eden savaşçıların eviydi– sonsuza kadar Bizans'ın elinden çıktı ve Türkler antik dönemdeki Roma ihtişamının yıkıntılarının üzerine göçebe çadırlarını kurdular. Medeniyetin beşiği İslami barbarlık ve acımasızlığın tutsağı oldu."[150]

1071 faciası ile 1081'de Aleksios Komnenos'un imparatorluk tahtına çıkışına kadar olan süre zarfında Türkler, imparatorluğun bu savunmasız halinden, imparatorluk dahilinde iktidar için birbiriyle yarışan grupların mücadelelerinden ve bu mücadele esnasında Türklerden yardım talebinde bulunmalarından faydalanarak Bizans'ın günlük yaşamında daha derinlere kadar nüfuz edebildiler. Türklerin birbirinden bağımsız hareket eden birlikleri Anadolu'nun en uzak batı ucundaki eyaletlere kadar ulaştılar. Nikeforos Botaneiates'in imparatorluk tahtını ele geçirmesine yardım eden Türk birlikleri, Botaneiates'e İznik ve Chrysopolis'e (Üsküdar) kadar eşlik ettiler.

Bundan başka, Romanos Diogenes ve Alparslan'ın ölümünden sonra ne Türkler ne de imparatorluk kendilerini bu iki lider arasında yapılan

148 J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, 95:Bu antlaşma" muhtemelen toprakların inkıtasını" gerekli kılıyordu"; fakat bu antlaşmanın maddelerinin ayrıntılarını bilmiyoruz (s. 95, n. 1). Bkz. ayrıca Cahen, "La campagne de Mantzikert," *Byzantion*, ıx (1934), 637-38.

149 A. Gfrörer, *Byzantinische Geschichten*, III, 791.

150 Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1010.

antlaşmaya bağlı kalmak konusunda yükümlü hissetti. Türkler, Anadolu'daki Bizans yerleşim yerlerine akınlar düzenlemek için her fırsatı değerlendirdiler ve o dönemin Bizans kronik yazarlarından birisinin aktardıklarına göre Türkler bu şehirlere paralı askerler olarak değil aksine buraların yeni efendileri olarak girdiler.[151] Bu açıklama en azından 1081 öncesindeki dönem söz konusu olduğunda abartılıdır. J. Laurent'in belirttiği üzere "1080'de yani Boğaziçi kıyılarında ilk görünüşlerinin üzerinden yedi yıl geçtikten sonra Türkler henüz herhangi bir yere yerleşmiş değillerdi; bir devlet kurmamışlardı; bu süre boyunca maceraperest ve başıboş yağmacılardan başka bir şey değillerdi."[152] Alparslan'ın halefi, Anadolu'daki askeri liderliği Süleyman bin Kutalmış'a emanet etmişti. Kutalmış Anadolu'nun merkez kısmını işgal etmişti ve daha sonra Anadolu veya diğer adıyla Rum sultanlığını kuracaktı.[153] Anadolu'daki en zengin ve en ihtişamlı Bizans şehri olan İconium (Konya) şehri başkenti olduğundan beri, Selçukluların kurduğu bu devlet sıkça "Konya Sultanlığı" olarak isimlendirildi.[154] Anadolu'daki merkezi konumu nedeniyle yeni kurulan sultanlık kuzeyde Karadeniz sahillerine, güneyde Akdeniz kıyılarına kadar yayıldı ve imparatorluk için tehlikeli bir rakip haline geldi. Türk birlikleri daha Batıya doğru yaptıkları ilerleyişlerini sürdürdüler ve Bizans birlikleri Türklerin karşısında durabilecek kadar güçlü değildi.

Selçukluların ileriye doğru yaptıkları hamleler ve belki de Uzlar ile Peçeneklerin kuzey yönünden başkente doğru tehlike arz eden ilerleyişleri, VII. Mihail Dukas Parapinakes'i imparatorluğunun hemen başlarında yardım için Batıdan yardım talep etmeye zorladı. Papa VII. Gregorius'a mesaj gönderen imparator, Papa'nın muhtemel yardımının karşılığını, her iki kilise arasındaki ayrılığa son verip birleşmeye vesile olacak adımları atarak ödeyeceğini iletti. Bu mesaja VII. Gregorius memnuniyetle karşılık vererek pek çok Batı Avrupalı prense ve halkına hitaben mektuplar yolladı. Mektubunda "Kâfirlerin Hıristiyan imparatorluğu üstüne baskı uyguladığını ve Konstantinopolis surlarına kadar olan yerlerin eşi benzeri duyulmamış bir zulümle yerle bir edildiğini," ifade etmişti.[155] Fakat VII.

---

151 Joannis Scylitzae *Historia*, Bonn ed., 708.

152 Laurent, *Byzance et les Turcs*, 13-26, 97 (özellikle n. 3), 110-11.

153 Müslümanlar tarafından kullanılan "Rum" kelimesi Romalılar anlamına gelmektedir ve ortaçağda Bizanslı Yunanları ve onların topraklarını tanımlamak için Müslüman yazarlar tarafından kullanılmıştır; Rum kelimesi ayrıca Anadolu'yu tanımlamak için de kullanılmıştır.

154 Bu erken dönem için, Doğu kaynaklarında İconium (Konya) başkent olarak işaret edilmiştir. Yunan kaynaklar ise Nicaea'yı Süleyman'ın ikâmetgâhı olarak isimlendirmişlerdir. Laurent, *Byzance et les Turcs*, 8 ve n. 1, 11 and n. 1. Laurent, "Byzance et l'origine du sultanat de Roum," *Mélanges Charles Diehl*, I, 177-78.

155 Migne, *Patrologia Latina*, CXLVIII, 329.

Gregorius'un bu çağrısı maddi hiçbir sonuç getirmedi ve Batı'dan herhangi bir yardım imparatorluğa gönderilmedi. Bu arada Papa, Germen kralı IV. Henry ile zorlu ve uzun sürecek bir mücadeleye girişmişti. Aleksios Komnenos'un imparatorluk tahtına çıktığı esnada, Selçukluların Batı istikâmetindeki ilerleyişlerinin imparatorluk için en ölümcül tehdit olduğu aşikâr hale gelmişti.

Peçenekler

Makedonya hanedanının sonlarına doğru Peçenekler, Bizans İmparatorluğu'nun kuzeydeki en tehlikeli düşmanıydı. İmparatorluk hükümeti Peçeneklere Balkanların kuzey bölgelerinde yerleşme izni vermişti ve Bizans sarayında da bazı Peçenek beylerine görevler verilmişti. Fakat alınan bu tedbirlerden hiçbiri Peçenek meselesine çözüm olmadı. Bunun birinci sebebi Peçenekler yerleşik hayata kendilerini adapte edemediler; ayrıca yeni Peçenek toplulukları ve onların akrabaları olan Uzlar, ardı arkası kesilmez biçimde Tuna nehrinin öte yakasından gelip, Bizans topraklarına rahatlıkla akın düzenleyebilecekleri güneye doğru akmaktaydılar. İsaakios Komnenos bu "inlerinden çıkmış" Peçeneklerin ilerleyişini durdurmakta oldukça başarılı olmuştu.[156] Komnenos, Tuna nehri hattında Bizans otoritesini tekrar sağladı, ayrıca Türklerin saldırılarına karşı güçlü bir direniş göstermeyi başardı.

Konstantin Dukas zamanında Uzlar, Tuna boylarında göründüler. "Bu gerçek anlamda bir göçtü; sayıları 600.000'i bulan koca bir halk, yanlarında eşyaları olduğu halde, nehrin diğer yakasında beklemekteydi. Onların nehri geçmesini engellemek için yapılan her şey boşunaydı."[157] Selanik, Makedonya, Trakya, hatta Hellas eyaletleri korkunç bir tahribata maruz kaldılar. O dönemin Bizanslı tarihçilerinden birisi hatta "bütün Avrupa'da yaşayanların o dönemde göç edip etmeme meselesini düşündüğüne," işaret etmişti.[158] Bu dehşet verici tehlike atlatıldığında halk bunu göklerden gelen mucizevi bir yardım olduğuna inandılar. Hatta Uzlardan bir kısmı imparatorun hizmetine girdi ve bunun karşılığında kendilerine hükümet tarafından Makedonya'da bazı topraklar tahsis edildi. Bizans ordusunda görev alan Peçenekler ve Uzlar, Malazgirt'teki ölüm kalım savaşında önemli rol oynadılar.

Maliye bakanının tavsiyesi üzerine, VII. Mihail Dukas Parapinakes'in takip ettiği maliye politikasında Tuna boyundaki şehirlere gönderilen pa-

---

156 Joannis Scylitzae *Historia*, Bonn ed., 645.

157 Vasilievsky, "Byzantium and the Patzinaks," *Works*, I, 26.

158 Michaelis Attaliotae *Historia*, 84.

ra cinsinden hediyelerde indirime gidildi ve bu durum Tuna bölgesindeki Peçenekler ve Uzlar arasında büyük huzursuzluğa sebep oldu. Tuna'nın diğer yakasındaki göçebelerle ittifak kurdular ve imparatora karşı ayaklanan Bizanslı bir generalle bir anlaşma yaptılar. Diğer kabileler ve belki de Slavlar da aralarında olmak üzere birlikte güneye doğru harekete geçtiler Adrianopolis (Edirne) eyaletini yağmalayıp Konstantinopolis'i kuşattılar. Bu kuşatma esnasında Konstantinopolis büyük bir erzak sıkıntısı yaşadı. Bu kritik zamanda, Selçuklu ve Peçenek saldırılarının baskısı altındaki Mihail Parapinakes, yardım için Papa VII. Gregorius'a başvurdu.

Bizans'ın maharetli diplomasi çalışması görünüşe bakılırsa, başkenti kuşatmış olan müttefik güçlerin arasına nifak tohumları ekmekte başarıya ulaştı. Kuşatmayı kaldırdılar ve yanlarında zengin ganimetler olduğu halde Tuna kıyılarına geri döndüler. Bu dönemin sonunda Peçenekler, Nikeforos Botaneiates ile Aleksios Komnenos arasında Bizans imparatorluk tahtı için yapılan savaşta aktif olarak rol aldılar.

Peçenek ve Uz meselesi, Komnenos hanedanı döneminden önceki sıkıntılı zamanlarda bir çözüme kavuşturulamadı. Kuzeyden gelen ve zaman zaman başkentin bizzat kendisini tehdit eden bu tehlikenin bertaraf edilmesi Komnenos hanedanı zamanına bırakıldı.

Normanlar

Makedonya hanedanı döneminin sonlarına doğru Normanlar İtalya'da göründüler ve hem imparatorluğun içinde bulunduğu karışık durumdan hem de Roma ile arasındaki ayrılıktan faydalanarak başarılı bir biçimde imparatorluğun Güney İtalya'daki toprakları üzerinde ilerlemeye başladılar. İmparatorluk merkezi bu tehdit karşısında hiçbir şey yapamazdı, çünkü eldeki bütün kuvvetler Selçuklular ile yapılan mücadelede kullanılmaktaydı. Kuzeydeki Peçenekler ile Uzlar ve Selçuklular sanki Normanların doğal müttefikleriymiş gibi gözükmekteydi. Neumann'ın ifadeleriyle "İmparatorluk İtalya'da kendisini sadece sol koluyla savunmaktaydı."[159] Normanların Bizans İmparatorluğu ile olan mücadelelerinde ellerindeki en güçlü silahları sahip oldukları donanmalarıydı. Bu donanmanın daha sonraki dönemde Norman kara birliklerine pek çok yardımı dokunacaktı. XI. yüzyılın ortalarında Normanlar ayrıca "çete liderliğinden imparatorluk kurucusu mertebesine yükselen"[160] Robert Guiscard'ın şahsında çok yetenekli bir lidere sahipti.

Robert Guiscard'ın ana hedefi Güney İtalya'daki Bizans topraklarını fethetmekti. Bizans İmparatorluğu pek çok zorlukla karşılaşmış olmasına

159 Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches*, 103; Fransızcada, 100.
160 *A.g.e.*, 102; Fransızcada, 99.

rağmen 1050 ve 1060'lı yıllarda İtalya'da verdiği mücadelede münavebeli başarılar elde etmekteydi. Brindisi, Tarentum (Otranto) ve Reggio (Rhegium) şehirleri Robert tarafından fethedildi. Bununla birlikte Brindisi ve Tarentum birkaç yıl sonra Bari'ye gönderilen ve içlerinde Varangian askerlerin bulunduğu Bizans birlikleri tarafından tekrar ele geçirildi. Bu mücadelenin sonraki döneminde başarılı olan taraf Normanlardı.

Robert Guiscard, o dönemde Güney İtalya'daki Bizans topraklarının ana merkezi olan ve yarımadadaki en güçlü şekilde tahkim edilmiş şehirlerden birisi olan Bari'yi kuşattı. Sadece IX. yüzyılda ve zekice metotlar kullanmak suretiyle Araplar kısa bir süreliğine şehri zapt etmeyi başarmışlardı. Aynı yüzyıl içerisinde şehir Batıdaki imparator II. Louis'ye inatla direnmişti. Robert'in Bari'yi kuşatma girişimi cüretkâr bir askeri harekattı. Bu kuşatmaya Norman donanması da yardım etmiş ve Bari limanını kapatmıştı. Kuşatma yaklaşık üç yıl sürdü ve 1071 ilkbaharında, Bari Robert'e boyun eğmek zorunda kaldığında son buldu.[161]

Bari'nin düşüşü, Bizans'ın Güney İtalya'daki egemenliğinin sonuna işaret etmekteydi. Apulia'daki bu çok önemli noktadan hareket eden Robert İtalya'nın iç kesimlerinde bulunan ve Bizans hâkimiyeti altındaki daha küçük yerleri çabucak fethetti. İtalya'nın güneyindeki bu fetih ayrıca, Müslümanların elinden Sicilya'nın tekrar alınması için Robert'e bağlı kuvvetlerin serbest kalmasına vesile oldu.

Güney İtalya'nın Normanların hâkimiyeti altına girmesi buradaki Bizans nüfuzunu tamamıyla sona erdirmedi. Bizans İmparatorluğu'na, onun geleneklerine ve ihtişamına karşı duyulan hayranlık kendisini bütün Batı'da halen hissettirmekteydi. Charlemagne'ın Batı İmparatorluğu veya Germen Otto'nun Batı İmparatorluğu pek çok konuda, yüzyıllara uzanan bir zaman diliminde kabul görmüş ve takdir edilmiş Doğunun geleneklerini, ideallerini ve halen mevcut olan hayat standartlarını birçok yönüyle yansıtmıştı. Güney İtalya'yı fetheden Normanlar, Robert Guiscard'ın şahsında mutlaka Bizans İmparatorluğuna karşı bir hayranlık hissine kapılmış olmalıdırlar.

Kendisini Bizans imparatorlarının yasal vârisi olarak gören Apulia Dükü Robert Guiscard, fethettiği bölgelerdeki Bizans idari teşkilatlanmasını olduğu gibi bıraktı. Bundan dolayı Normanlara ait pek çok belgede Calabria theme'sinden bahsedildiğini görmekteyiz. Bu durum bize bu şehirlerin halen *strategi*'ler ve eksarhlar tarafından yönetildiğine ve Normanların Bizans unvanlarını muhafaza etmeye çalıştığına işaret etmektedir. Calabria'daki kiliselerde Yunancanın kullanımına devam edildi ve Normanlar zamanında bazı bölgelerde Yunanca resmi dil olarak kul-

161 Kaynaklar üzerine, Gay, *L'Italie Méridionale*, 536, n. 3.

lanıldı. Bir bakıma fethedenler ile fethedilenler, birbirlerine karışmadan, yan yana yaşamaya, kendi dillerini, alışkanlıklarını ve geleneklerini muhafaza etmeye devam ettiler.

Robert Guiscard'ın iddialı projeleri Güney İtalya'nın sınırlarını da aşmaktaydı. Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zor durumun ve hariçte karşı karşıya kaldığı büyük zorlukların gayet iyi farkında olan Robert Basileios'un imparatorluk tacını ele geçirmenin hayalini kurmaya başladı.

1071 yılında Bari'nin düşüşü ve aynı senenin ağustos ayında bir faciayla sonuçlanan Malazgirt Savaşı nedeniyle, 1071 yılının bütün Bizans tarihi göz önünde bulundurulduğunda Bizans için en önemli tarihlerden birisi olduğu görülecektir. Güney İtalya sonsuza kadar kaybedilmiş, Doğu'da ise özellikle Anadolu'da Bizans hâkimiyeti son bulmuştu. Toprakları küçülmüş ve mevcudiyeti için hayati öneme sahip Anadolu'yu kaybetmiş olan Bizans İmparatorluğu, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kayda değer bir düşüş yaşadı. Komnenos hanedanı zamanında kısmen de olsa bir diriliş dönemini tecrübe etmiş olsa da imparatorluk bir zamanlar sahip olduğu politik ve ekonomik önemini Batı'ya devretmekteydi.

İmparator VII. Mihail Dukas Parapinakes, Robert'in Bizans İmparatorluğu için nasıl bir tehlike olduğunu bütün yönleriyle idrak etmişti ve iki hanedan arasında bir evlilik bağı kurmak suretiyle bu tehlikeyi savuşturmayı istedi. İmparatorun oğlu ile Robert'in kızı arasında bir evlilik gerçekleşti. Fakat bu evlilik de mevcut ilişkilerin düzelmesine yetmedi ve Mihail'in imparatorluk tahtından indirilmesinden sonra Normanlar, Bizans İmparatorluğu'na karşı yürüttükleri eski düşmanca tavrı yeniden takındılar. Komnenos hanedanının imparatorluk tahtını ele geçirdiği sırada Normanlar da İtalya'dan çıkıp Adriyatik'in doğu kıyılarını vurmak için hazırlıklarına çoktan başlamışlardı. İmparatorluğun hem Asya'da hem de Avrupa'daki emperyal nüfuzunun gerilemesiyle sonuçlanan bu sıkıntılı dönem neredeyse kesintisiz devam eden iç karışıklıklarla öne çıkmıştı. Bu durum iktidarı yeni eline almış olan Komnenos hanedanına intikal eden zor bir siyasi mirastı.

EĞİTİM, ÖĞRETİM, EDEBİYAT VE GÜZEL SANATLAR

Hem dışarıda hem de içeride bir hayli hareketli geçen Makedonya hanedanı, aynı ölçüde eğitim edebiyat ve güzel sanatlar alanında da yoğun gelişmelerin yaşandığı bir dönemdi. Bu, Bizans eğitiminin niteliklerinin açıkça sergilendiği bir dönemdi. Bu durum kendisini, seküler ve teolojik unsurların veya antik pagan fikirlerinin evrensel ve ansiklopedik bilgi kütlesi gelişimi içindeki, Hıristiyanlığa ait yeni fikirlerle uzlaşması ve son

olarak da orijinal ve yaratıcı dehaların bulunmayışı şeklinde gösterdi. Bu dönem boyunca, Konstantinopolis'teki yüksekokul, Bizans'ın sahip olduğu en iyi kültürel kuvvetlerin etrafında toplandığı bir eğitim, öğretim ve edebiyat merkezi haline geldi.

Photius'un öğrencisi olan Bilge İmparator VI. Leo, bir edebiyat dehası olmamasına rağmen birkaç nutuk, kilise ilahisi ve başka çalışmalara imza attı. Onun en büyük hizmeti, Photius tarafından oluşturulan entelektüel ortamı desteklemek için sarf ettiği çabaydı. Bir tarihçinin deyişi ile Leo "genel anlamda Bizans eğitim tarihinde, özeldeyse dini eğitimde kendisine saygın bir yer hazırladı."[162] Leo bütün araştırmacıları ve edebiyatçıları korudu. Onun zamanında "imparatorluk sarayı bir tür yeni akademi veya liseye dönüştürülmüştü."[163]

X. yüzyılın kültür hareketlerinin en belirgin şahsiyeti imparator VII. Konstantin Porfirogennetos'tu. İmparator sadece eğitim faaliyetlerini himaye etmekle kalmadı ayrıca pek çok özgün yazma eserle katkıda da bulundu. Konstantin bütün devlet işlerinin idaresini Romanos Lekapenos'a bıraktı ve zamanının büyük kısmını kendisinin ilgisini çeken uğraşlara ayırdı. Kendisinin de aktif olarak katıldığı edebi ve ilmi çalışmaların merkezinde yer almayı başardı. Pek çok eser yazdı, diğerlerini de buna teşvik etti ve halkın eğitim seviyesini daha yükseklere çıkartmaya gayret gösterdi. Buna ek olarak Konstantin'in ismi, onun zamanında inşa edilen pek çok devasa yapıyla da özdeşleşti. İmparator güzel sanatlara ve müziğe tutkuyla bağlıydı ve bu nedenle antik dönem yazarlarının eserlerinden antolojilerin oluşturulması için muazzam paralar harcadı.

X. yüzyılda VII. Konstantin zamanına ait çok sayıda el yazması eser günümüze ulaşmıştır. Bunlardan bazıları bizzat Konstantin'in kendisi tarafından yazılmıştır. Diğer eserler ise onun desteğiyle antik döneme ait metinlerin antolojisi ve onun tavsiyesi üzerine, çeşitli konular hakkında alıntıları içinde barındıran ansiklopediler halinde oluşturulmuştu. Onun eserleri arasında büyükbabası I. Basileios'un hayatını konu alan methiye türünde eseri mevcuttur. Diğer bir eseri *İmparatorluğun İdaresi Üzerine* ise aynı zamanda vârisi olan oğluna ithaf edilmişti. Bu eserde yabancı ülkelerin coğrafyası, Bizans İmparatorluğu'nun komşu halklarla olan ilişkileri ve Bizans diplomasisi hakkında oldukça ilginç ve değerli bilgiler bulunmaktadır. Bu eserin başlangıç kısmında, özellikle X. yüzyıl siyasi ve ekonomi hayatında egemen bir rol oynamış olan Peçenekler ve Ruslar ile Uzlar, Hazarlar, Macarlar (Türkler) gibi kuzeyli halklar hakkında bölüm-

162 Popov, *Leo IV*, 232.
163 A.g.e..

ler mevcuttur. Eser ayrıca Araplar, Ermeniler, Bulgarlar, Dalmaçyalılar, Franklar, İtalya'nın güneyindeki halklar, Venedikliler ve diğer halkları da konu edinmiştir. Bu eserde ilaveten, Dinyeper nehrinin en hızlı aktığı iki yerin hem Slav dilindeki hem de Rusça –yani İskandinav dilindeki– ismi zikredilmiştir. Bu atıf, ilk "Rus" prenslerinin İskandinav kökenli oldukları teorisinin dayandığı en önemli temellerden birisidir. Eser 948 ve 952 (ya da 951'de) derlenmiştir ve günümüzde yayımlanan halinden farklı bir formda yazılmıştır. Bu eser hakkında özel bir çalışma yapan Bury eseri "kırk yama"ya benzetmişti.[164] X. yüzyılda imparatorluğun sahip olduğu ekonomik gücü, siyaset ve diplomasi hakkında etkileyici bir kanaatin oluşmasına vesile olur.[165] Konstantin'in eserinde ayrıca bol miktarda coğrafi bilgi de mevcuttur. Çünkü yazmış olduğu *Themeler Üzerine* isimli eseri V. ve VI. yüzyıllara ait coğrafya kaynaklarını temel olarak kullanmıştır. Konstantin zamanında ayrıca *Bizans Sarayı'ndaki Merasimler Hakkında* isimli eser derlenmişti. Bu eser esasen, ayrıntılı olarak düzenlenmiş olan saray hayatının detaylı bir tarifiydi ve "saray talimatnamesi" olarak da değerlendirilebilir. Bu eser meydana getirilirken kullanılan başlıca malzemeler, çeşitli dönemlere ait sarayda tutulan resmi kayıtlardı. Eser vaftiz, düğün, taç giyme, imparator definleri, çeşitli kilise ayinleri, yabancı devlet temsilcilerinin kabulü, askeri seferlerin teçhiz edilmesi, makamlar ve buradaki memurların unvanları gibi saray hayatının diğer yönlerini ilgilendiren konulara dair içinde barındırdığı bilgiler nedeniyle saray hayatı ve imparatorluğun bir bütün olarak sosyal hayatına yönelik çalışmalar için paha biçilmez bir kaynaktır. Geç dönem Roma İmparatorluğu'nda Diocletianus ve Büyük Konstantin zamanında gelişip yayılan Bizans saray merasimleri Batı Avrupa ve Rusya da dahil olmak üzere Slav kökenli devletlerin saraylarına da nüfuz etti. Hatta XII. yüzyıl Türk sarayındaki bazı merasimler Bizans etkisinin izlerini taşımaktaydı. Konstantin'in ismi ayrıca, İsa Mesih'in harikulade güzellikteki tasvirinin 944 yılında Edessa'dan (Urfa) Konstantinopolis'e getirilmesiyle de özdeşleşmiştir. Halk arasındaki yaygın rivayetlere göre, bu tasvir İsa Mesih'in bizzat kendisi tarafından ilk başta Edessa (Urfa) Prensi'ne gönderilmişti.

Konstantin'in etrafında toplanan araştırmacılar ve edebiyatçılar arasından tarihçi Joseph Genesios çıkmıştı. Joseph, V. Leo zamanından başla-

164 J. B. Bury, "The Treatise De administrando Imperio," *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 517-77. G. Manojlović of Zagreb, bu antlaşma üzerine Sırpça-Hırvatça yazılmış dört tane ilginç hatırat yayımladı, *Publications of the Academy of Zagreb*, CLCCCII, CLXXXVI-VII (1910-11). Yazar, 1927'de Belgrat'ta düzenlenen Uluslararası Bizans Araştırmaları Kongresi'nde bu dört hatıratı özetlemişti; bkz. *Compte-rendu du Congrès* (1929), 45-47.

165 Günümüzde *De administrando imperio* eserinin, R. Jenkins tarafından yapılmış İngilizce tercümesiyle birlikte G. Moravscik tarafından yapılmış yeni bir edisyonu vardır (1949).

yıp VI. Leo zamanında biten (813-86) bir tarih kitabını kaleme almıştı. Bu entelektüel camiadan çıkan bir başka şahsiyet ise Teodor Daphnopates'ti. Teodor'un yazdığı tarih kitabı günümüze kadar ulaşmamıştır. Bunun haricinde birkaç diplomatik niteliğe sahip mektup, Hıristiyan bayramları için kaleme alınmış birkaç ilahi ve pek çok biyografiyi bizlere miras olarak bıraktı. İmparatorun, yani Rodoslu Konstantin'in isteği üzerine Havariyyun Kilisesinin şairane bir tarzda tasvir edildiği bir eser kaleme aldı. Bu eser, daha sonra Türkler tarafından tahrip edilen kilisenin bir zamanlarki manzarasını çizdiği için oldukça değerlidir.

Konstantin zamanında zuhur eden ansiklopediler arasında Simeon Metaphrastes tarafından derlenen meşhur *Azizlerin Hayatları* isimli eser de vardır. X. yüzyılın başlarında ayrıca *Palatine Antolojisi (Anthologia Palatina)* Konstantin Kephalas tarafından derlenmiştir. Eser ismini, şu an Heidelberg, Almanya'da sergilenen *Palatine Nüshası* isimli el yazmasından almaktadır. Bazı araştırmacıların ortaya attığı Konstantin Kephales'in, Rodoslu Konstantin'den başkası olmadığına dair iddia imkânsız olarak değerlendirilmelidir. *Palatine Antolojisi* hem pagan döneme hem de Hıristiyanlık sonrası döneme ait kısa şiirlerin bir derlemesidir ve X. yüzyıldaki yüksek edebiyat zevkinin bir örneği olarak karşımızda durmaktadır.[166]

Konstantin Porfirogennetos'un zamanı ayrıca Suidas'ın meşhur *Lexicon*'unun derlemesine de şahitlik etti. Bu sözlük yazarının kişiliği ve hayatı hakkında her ne olursa olsun bir bilgi mevcut değildir. Bu sözlük kelimelerin, özel isimlerin ve genel kullanımdaki nesnelerin tam anlamlarını sunan zengin bir kaynaktır. Günümüze kadar ulaşamayan eserleri konu alan edebiyat ve tarih makaleleri özellikle büyük bir öneme sahiptir. Pek çok kusuru olmasına rağmen, "Suidas'ın *Lexicon*'u, Avrupa'nın geri kalan kısmında eğitim faaliyetlerinin düşüşe geçtiği bir dönemde Bizanslı araştırmacıların telif hususundaki dikkat ve çabalarının yüce bir örneğidir. Yine bu eser içte ve dışta tecrübe ettiği kargaşaya rağmen Bizans İmparatorluğu'nun antik kültürden devraldığı mirası ne ölçüde muhafaza edip geliştirdiğine dair yeni bir kanıttı."[167]

Makedonya hanedanı döneminin bir diğer öne çıkan şahsiyeti, X. yüzyılın erken dönemlerinde Caesarea başpiskoposu Arethas'tı. Almış olduğu esaslı eğitim ve hem dini seküler edebiyat çalışmalarına dair derin ilgisi onun kendi yazılarında da yansıtılmıştı. Kutsal metindeki "Kıyamet" bölümü üzerine yaptığı yorum, Platon, Lucianus ve Eusebius üzerine notları ve

---

166 Bkz. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 727. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 120, 125.

167 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 568. En son çalışmalar için bkz. bibliografya

son olarak da çok büyük bir öneme sahip mektup koleksiyonu –Moskova el yazmalarından birisi içerisinde muhafaza edilmiş, fakat henüz yayımlanmadı– Caesarea'lı Arethas'ın X. yüzyıldaki kültürel hareketin en önde gelen şahsiyetlerinden birisi olduğuna işaret etmektedir.[168]

Dönemin dini hayatında aldığı aktif rol ile öne çıkan Patrik Nicholas Mysticus, yaklaşık yüz elli mektuptan oluşan bir koleksiyon geride bıraktı. Bu mektuplar içerisinde Girit'in Arap emirine, Bulgar kralına ve papalara, imparator Romanos Lekapenos'a piskoposlara, keşişlere ve idari yönetimde görevli çeşitli memurlara yazılmış mesajları ihtiva etmekteydi. Bu mektuplar bize X. yüzyıl siyasi tarihi hakkında malzeme sağlamaktadır.

II. Basileios'un çağdaşı ve Bulgar savaşındaki olayların görgü şahidi olan Diyakoz Leo 959-975 arasındaki zamanı konu alan ve içerisinde imparatorluğun Araplara, Bulgarlara ve Ruslara karşı yürüttükleri seferler hakkında bilgi bulunan, on ciltlik bir tarih eseri bıraktı. Nikeforos Fokas ve Yannis Çimisces'in parlak dönemini konu alan ve o dönemde Yunanca olarak kaleme alınmış tek eser olması nedeniyle bu tarih kitabı çok değerlidir. Diyakoz Leo'nun eseri ayrıca Sviatoslav ve onun Yunanlarla olan savaşı hakkında geniş bilgi sunması nedeniyle Rusya tarihinin ilk dönemleri için oldukça değerlidir.

Selanikli bir rahip olan Yannis Kaminiates'in, 904 yılında, kendisinin görgü şahidi olduğu, Arapların Selanik'i fethi üzerine kaleme aldığı monografisine daha önceden değinilmişti.

Bu dönem kronik yazarlarının içerisinde Theophanes'in eserini devam ettiren isimsiz kronik yazarı da vardır. Bu kronik yazarı eserinde 813 ve 961 yılları arasında cereyan eden olayları almıştı. Bu amaçla Genesios'un, Konstantin Porfirogennetos'un ve George Hamartolus'un eserlerini kullanmıştı. Bu derlemenin isimsiz yazarının kimliği meselesi halen çözülmemiştir.[169]

X. yüzyıl kronik yazarları genellikle dört kronik yazarı tarafından temsil edilmektedir. Bu yazarlar şunlardır: Gramerci Leo, Meliteneli George, Georgios Hamartolos'un isimsiz halefi, Simeon Magister ve Logothete. Fakat bu yazarlar orijinal yazarlar değildiler. Bu yazarların hepsi *Simeon Logothete'nin Kroniği*'ni revize eden, onları yorumlayan veya çoğaltan müstensihdiler. Bu eserin Yunanca tam metni henüz yayımlanmamıştır.

168 Arethas ve onun çevresine dair enterasan bilgi için bkz. M. A. Shanguin, "Byzantine Political Personalities of the First Half of the Tenth Century," *Vizantiysky Sbornik* (1945), 228-36.

169 Kazanlı S. P. Shestakov, Theophanes'in eserinin devamı niteliğindeki eserin yazarının Teodor Daphnopates olduğuna inanmaktadır. Bkz. örneğin, onun çalışması "The Question of the Author of the Continuation of Theophanes," *Compte-rendu du deuxième congrès international des études byzantines* (1929), 35-45. Bkz. H. G. Nickles, "The Continuatio Theophanis," *Transactions of the American Philological Association*, LXVIII (1937), 221-27.

Bununla birlikte bu eserin Eski Slav dilinde bir versiyonu yayımlanmıştır ve bu yayımlanan versiyon yayımlanmamış olan Yunanca metin hakkında gayet iyi bir fikir vermektedir.[170]

X. yüzyıl Bizans tarih literatürüne ayrıca, genellikle soy ismi ile bilinen Yannis Kyriotes gibi oldukça ilginç bir şahsiyet de dahildir. Onun edebi faaliyetlerinin yoğunlaştığı dönem Nikeforos Fokas, Yannis Çimisces ve II. Basileios dönemlerine denk düşmektedir. Bu imparatorlardan ilk ikisi, Kyriotes'in en gözde kahramanlarıydı. Kyriotes birkaç hicviye ve çeşitli konularda yazılmış şiir, münzevi hayat üzerine nazım şeklinde kaleme alınmış bir eser ve Meryem Ana'ya ithafen birkaç ilahi yazmıştı. Onun yazdığı hicviyeler ve şiirler çoğunlukla o dönemin önemli siyasi olayları ile bağlantılıydı. Nikeforos Fokas'ın ve Yannis Çimisces'in ölümleri, *İsyan* isimli eserinde aktardığı Bardas Sclerus ile Bardas Fokas'ın isyanı, Bulgar Savaşı vs onun şiirlerinin bağlantılı olduğu olaylardı. Bütün bunlar, o dönemi çalışan araştırmacılar için önemlidir. Onun Konstantinopolis'ten Selybria'ya yaptığı yolculuk esnasında, askeri bir manevraların yapıldığı yerlerden geçerken gördüklerini tasvir edişi sayesinde, yerel halkın ve çiftçilerin içinde bulundukları acıklı durumu çok çarpıcı bir şekilde aktarmıştı.[171] Krumbacher, Yannis Kyriotes'in Bizans edebiyatının en iyi yerine ait olduğunu söylerken hiç şüphesiz çok haklıydı.[172] Onun pek çok şiiri modern dillere tercüme edilmeyi hak etmektedir. Belagatli bir şekilde, yorumvari ve hitabet özelliği taşıyan nesir tarzda yazılmış olan eserleri nazım tarzı yazılmış eserlerinden daha az ilgi çekicidir.

Nikeforos Fokas döneminde Lucianic Dialogue müstear ismiyle *Philopatris* derlenmişti. Bu eser, daha önce ifade edildiği üzere, "hümanizmin Bizanslı formu" ve X. yüzyılda "Yunan ruhunun ve klasik döneme ait tatların rönesansı" idi.[173]

---

170 Bu karmaşık mesele ilk 1895 yılında Vasilievsky tarafından ele alındı ve yakın zamanlarda ayrıntılı olarak tartışılmaya başlanıp derinlemesine bir şekilde Ostrogorsky tarafından net bir biçimde açıklandı. Vasilievsky, "The Chronicle of Logothe in Slavonic and Greek," *Vizantiysky Vremennik*, II (1895), 78-151. Ostrogorsky, A Slavonic Version of the Chronicle of Symeon Logothete," *Annales de l'Institut Kondakov*, V (1932), 17-36. Bu mesele nin kısa, fakat açık Fransızca bir özeti için bkz, Ostrogorsky, "L'Expédition du Prince Oleg contre Konstantinopolis en 907," *Annales de l'Institut Kondakov*, XI (1939), 50.

171 Bkz. Migne, *Patrologia Graeca*, CVI, 956-59; Rusçası, Vasilievsky, *Works*, II, 121-22.

172 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 734. Müteveffa Polonyalı filolog J. Saidak John Geometres'in yazmaları ve özelliklede onun Meryem Ana'ya ithafen yazdığı ilahiler üzerine çalıştı. Saidak, "Que signifie ΚυριώτηςΓεωμέτρης?," *Byzantion*, VI (1931), 343-53. Saidak'ın eseri *Literatura Bizantyńska* isimli eserinin 725-26. sayfalarındaki John Geometres üzerine kısa maddesine Bkz..

173 S. Reinach, "Le Christianisme à Byzance et la question du Philopatris,"*Cultes, mythes et religions* (3. ed., 1922), I, 368, 391.

Ancak son zamanlarda bilinmeye başlanan ve Bizanslı şairlerin en iyilerinden birisi olan Mytilene'li Hristofiyas, XI. yüzyılın ilk yıllarında yaşamıştı. Genellikle bir kısa bir uzun hece olacak şekilde üç uyak tarzında, içlerinde imparatorların da bulunduğu çeşitli şahıslara hitaben yazdığı hicviyeleri muhteşem stili ve yerinde yapılmış nükteleri ile de öne çıkmıştır.[174]

Bizans medeniyetin parlak bir dönemi yaşadığı X. yüzyılda, barbar Batı'nın temsilcileri Boğaziçi kıyılarına eğitim için geldiler. Fakat X. yüzyılın sonlarında ve XI. yüzyılın başlarında, yani imparatorluğun bütün dikkatini askeri seferler üzerine yoğunlaştırdığı ve böylece askeri alanda ününün zirvesine çıktığı dönemlerde, entelektüel ve üretken aktivitelerde kısmen bir düşüş yaşandı. II. Basileios araştırmacıları küçümsemişti. XI. yüzyıl yazarlarından birisi olan Anna Komneni, "Basileios Porfirogennetos (II. Basileios Bulgaroktonus) zamanından Monomakos (Konstantin) zamanına kadar halkın çoğu tarafından eğitim ihmal edildi, fakat tamamen yok olmadı ve sonradan tekrar ayakları üzerine kalktı," diye belirtmişti.[175] Birbirinden ayrı ve farklı kişiler sabırla çalışmaya devam ettiler ve kandil ışığında geceler boyu kitaplarla vakit geçirdiler.[176] Fakat devlet destekli yüksek öğrenim faaliyetleri geniş anlamda ancak XI. yüzyılın ortalarında, yani Konstantin Monomakos zamanında, başlarında genç Konstantin Psellos'un bulunduğu bir grup âlim imparatorun dikkatini kendi projeleri üzerine çekmeyi başardığında ve sarayda daha fazla nüfuz sahibi olmaya başladıklarında tekrar dirildi. Yüksekokulun yapısı hakkında hararetli tartışmalar yapılmaya başladı. Bir grup bir hukuk okulu olmasını isterken diğer bir grup felsefe okulu, yani genel anlamda eğitim verecek bir okul olmasını istemekteydi. Gruplar arasındaki tartışmalar aralıksız devam edip arttı, hatta sokak gösterileri şekline büründü. İmparator ise hem bir felsefe okulu hem de hukuk okulu kurmak suretiyle bu zor durumdan çıkış için iyi bir yol buldu. Bunu 1045'te bir üniversitenin kuruluşu takip etti. Hukuk okulunun kuruluşuna dair yayımlanan buyruk muhafaza edilmiştir. Meşhur yazar ve araştırmacı Psellos'un başında bulunduğu felsefe bölümünde felsefe eğitimi verilmekte ve öğrenciler geniş bir alanı kapsayan bir eğitim almaktaydı. Hukuk okulu ise bir çeşit hukuk eğitiminin verildiği bir lise veya akademi hüviyetindeydi.

174 Bkz. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 737-38. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 128-30. *Die Gedichte des Christophoros Mytilenaios*, ed. E. Kurtz

175 Anna Comnena, *Alexias*, V, 8; ed. A. Reifferscheid, I, 177-78; terc. E. A. S. Dawes, 132. Bkz. G. Buckler, *Anna Comnena. A Study*, 262. Bkz. ayrıca, Michael Psellus, *Chronography*, ed. Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV, 19; ed. E. Renauld, I, 19.

176 Bkz. F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, 24-25.

Bizans hükümeti, eğitimli ve tecrübe sahibi devlet memurlarına, özellikle de hukukçulara ihtiyaç duymaktaydı. Özel olarak hukuk eğitiminin verildiği eğitim kurumlarının yokluğunda, genç öğrenciler ancak kendilerinden önceki hukukçuların, avukatların ve yargıçların verdikleri kararları incelemek suretiyle eğitimlerini tamamlamaktaydılar; ancak nadiren hukuk alanında derin bir bilgiye sahip hale gelebilmekteydiler. Konstantin Monomakos zamanında Konstantinopolis'te kurulan hukuk okulunun amacı aciliyet arz eden bu ihtiyacı karşılamaktı. Okulun başında Psellos'un çağdaşı ve arkadaşı, meşhur bir şahsiyet olan Yohannes Xiphilinos bulunmaktaydı. Önceden olduğu gibi eğitim ücretsizdi. Eğitmenler devlet hazinesinden iyi bir maaş yanında, ipekli giyecek, erzak, Paskalya hediyesi vs almaktaydı. Okula eğitim almak isteyen herkes, sosyal veya ekonomik durumu ne olursa olsun, eğitim alabilmek için yeterli alt yapısı olmak kaydıyla kabul edilmekteydi. Hukuk okulunun kuruluşuna dair yayımlanan buyruk, hükümetin eğitime bakış açısını ve hukuk alanındaki eğitime verdiği önemi bizlere göstermektedir. XI. yüzyıldaki bu hukuk okulunun belirgin, pratik amaçları vardı. Bu okulun amacı imparatorluk içindeki kanunlara aşina kabiliyetli memurlar yetiştirmekti.[177]

Felsefe okulunun başındaki Konstantin Psellos genellikle manastır çevresindeki ismi olan Mihail ile bilinmekteydi ve XI. yüzyılın ilk yarısında doğmuştu. Mükemmel eğitimi, geniş bilgisi ve parlak kabiliyeti sayesinde çağdaşları arasında saygı gösterilir bir mevkiye yükseldi ve böylece imparatorluk dahilinde en nüfuzlu kişilerden birisi oldu. Kendisi saraya davet edildi ve burada çok önemli ve yüksek mevkilere atandı. Aynı zamanda sayıları pek çok olan öğrenciye felsefe ve hitabet dersleri verdi. Yazmış olduğu mektuplardan birisinde Psellos şöyle yazmıştı: "Keltleri (yani Batı Avrupalılar) ve Arapları kendimize hayran ettik. Bizim şanımızı görüp her iki kıtadan bize doğru akıp geldiler. Nil nehri Mısırlıların topraklarını sularken benim dilim ise onların ruhuna canlılık verdi. Onlardan birisi beni hikmetin ışığı, bir diğeri ise bilge olarak vasıflandırırken, bir diğer üçüncüsü beni en güzel isimlerle yüceltti."[178] Hukuk okulunun başındaki arkadaşı Yohannes Xiphilinos'u takip ederek Psellos'ta manastır çevresinde kullandığı ismi olan Mihail ismini kullandı ve zamanının bir kısmını manastırda geçirdi. Fakat manastırdaki bu münzevi hayat Psellos'un karakterine uygun değildi. Manastırı terk edip başkente döndü ve saraydaki hayatına tekrar devam etti. Hayatının son günlerine doğru en yüksek makam olan başvekilliğe kadar yükseldi.

177 F. Fuchs'un *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter* isimli eseri bu iki yüksek okul hakkında ayrıntılı bilgiyi barındırmaktadır.

178 Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, V, 508.

XI. yüzyıl sonlarına doğru, muhtemelen 1078 yılında hayata gözlerini yumdu.[179]

İmparatorluk koltuğunda oturan kişinin sıklıkla değişmesi ve bununla bağlantılı olarak takip edilen imparatorluk siyasetinde de değişimin kaçınılmaz olduğu kargaşa ve karmaşa dönemlerinde yaşamış biri olarak Psellos kendisini hayatın değişen koşullarına uyarlama konusunda büyük bir beceri gösterdi. Dokuz farklı imparator zamanında hizmet vermesine rağmen Psellos'un mevkisi ve elinde bulundurduğu nüfuzu her zaman artmıştı. Kendi konumunu sağlama alıp daha üst seviyelere çıkmak için yaltaklanmak, dalkavukluk yapmak veya rüşvet vermekten çekinmedi. Bunlar nedeniyle Psellos'un yüksek ahlaki değerlere sahip olduğu söylenemez. Fakat böylesine karmaşa ve kaosun hâkim olduğu bir dönemde Psellos'un diğer pek çok kişiden farklı olmadığı da belirtilmelidir.

Psellos ayrıca, onu çağdaşları arasında daha üst mevkiye konuşlandıran pek çok özelliğe sahipti. Kendisi geniş bir bilgi birikimine sahip, çok kitap okuyan ve çalışma konusunda gayretli bir kişiydi. Hayatının büyük kısmında büyük işlerin altına imza atmış ve teoloji, felsefe, doğa bilimleri, filoloji, tarih ve hukuk alanlarında pek çok eserler vermiş, birkaç şiir, nutuk ve pek çok mektup yazmış birisiydi. Yazmış olduğu *Tarih* isimli eserinde Yannis Çimisces'in ölümünden yazarın hayatının son yıllarına (976-1077) kadar olan zamandaki olayları anlatmıştı. Bu eser her ne kadar belli bazı önyargıları barındırsa da XI. yüzyıl tarihi açısından oldukça değerli bir kaynaktır. Psellos edebiyat alanındaki bütün faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda Helenizmle dolu seküler hikmetin bir temsilcisiydi. Kendisi hakkındaki düşüncelerinde pek de mütevazı olmadığı kesindi. Kendi kronografisinde kendisi için şunları söylemişti: "Benim dilim en basit meselelerde bile konuşurken çiçeklerle bezenmiş gibidir. Hiçbir zorlama olmaksızın gayri ihtiyari ondan doğal bir tatlılık akar."[180] Başka bir yerde Psellos, IX. Konstantin'in, onun hatipliğine aşırı derecede hayran olduğunu ve onun söylediklerine her zaman kulak verdiğini; VI. Mihail'in "ona hayran olduğunu, onun dudaklarından damlayan balı tattığını" ve X. Konstantin'in "onun sözleriyle dopdolu olduğunu;" Eudicia'nın ise "onu Tanrıymış gibi gördüğünü" yazmıştı.[181] Bu abartılı ifadelere rağmen Psellos'un XI. yüzyıl Bizans kültür hayatında işgal ettiği yerin, IX. yüzyılda Photius'un ve X. yüzyılda Konstantin Porfirogennetos'un işgal

179 Renauld, *Michael Psellos: Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance*, 976-1077, I, ix.

180 Renauld, *Michael Psellos: Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance*, 139. Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV, 123-24.

181 E. Renauld, *Étude de la langue et du style de Michel Psellos*, 432-33; Renauld, *Psellos:Chronographie*, I, xiv-xv.

ettiği yerden aşağı kalır yanı olmadığı konusunda çok az şüphe vardır.[182]

Makedonya hanedanı dönemi, özellikle X. yüzyıl Bizans epik şiirinde ve baş kahramanı Basileios Digenis Akritis'in olduğu Bizans halk türkülerinde bir gelişme dönemi olarak algılanmıştır. Neredeyse aralıksız savaş halinin hâkim olduğu doğu sınırındaki yoğun günlük hayat gözüpek işler ve tehlikeli maceralar için geniş bir imkân sunmaktaydı. Bu sınır boylarındaki eyaletlerde yaşayan kahramanlar arasında halkın hafızasına nakşedilen, en uzun süre kalıcılığını koruyan ve en derin etkiye sahip olanı Basileios Digenis Akritis'ti. Bu destan kahramanının asıl ismi görünüşe bakılırsa Basileios'tu. Digenis ve Akritis ise onun soyadlarıydı. "Digenis" ismi belki "iki farklı halka mensup olarak doğmuş" anlamında tercüme edilebilir. Çünkü babası Müslüman bir Arap, annesi Hıristiyan bir Yunandı. Digenis ismi, iki farklı millete mensup ebeveynlerden doğanlara verilmekteydi. *Akritai*'nin çoğulu olan *Akritis* ise Bizans İmparatorluğu döneminde, imparatorluğun sınır bölgelerini koruyanlara verilen bir isimdi ve "sınır" anlamına gelen Yunanca "*akra*" (αϰϱα) kelimesinden türemişti. Akritai zaman zaman belli ölçüde merkezi otoriteden bağımsız olabilmekteydi ve Batı Avrupa'daki uçbeyliklerinin başında bulunan beyler ve Rusya tarihindeki Ukrayna (sınır anlamına gelmektedir) Kazakları ile karşılaştırılabilir.

Destan kahramanı Digenis Akritis bütün hayatını Müslümanlar ve Apelatailerle mücadeleye vakfetmişti. Apelatai kelimesi en başta "büyük baş hayvan sürülerini kovalayan" anlamına gelirken sonraları daha basit anlamda "soyguncular" anlamını kazandı ve akabinde bu kelime Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırındaki dağ eşkiyalarını vasıflandırmak için kullanıldı. "Ruhen ve bedenen sağlam, yarı hırsız yarı kahraman bu kişiler,"[183] bulundukları bölgede imparator ve halifenin otoritesini küçük düşürdüler, her ikisinin memleketlerini talan edip yağmaladılar. Barış zamanlarında bu hırsızlar güruhu hem Müslümanlara hem de Hıristiyanlara karşı ortak hareket ederken, savaş zamanlarında hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar bu gözüpek adamların yardımını alabilip kendi saflarına çekmek için çalıştılar. Rambaud bu durumu şöyle ifade etmişti: "Bir kimse kendisini Bizans İmparatorluğu'ndan çok uzaktaymış gibi ve münevver bir hanedanın hâkimiyeti altındaki bir eyaletten ziyade Batının feodalite dönemindeki anarşinin ortasındaymış hissine kapılabilirdi."[184]

182 J. Hussey, "Michael Psellus," *Speculum*, X (1935), 81-90. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire*, 867-1185, 73-88.M. Jugie, "Michael Psellus," *Dictionnaire de théologie catholoqiue*, XIII (1936), 1149-58. V. Valdenberg, "The Philosophical Ideas of Michael Psellus," *Vizantiysky Sbornik* (1945), 249-55.

183 A. N. Veselovsky, "The Poem of Digenis," *Vestnik Evropy* (1875), 753.

184 *Etudes sur l'histoire byzantine*, 73.

"Digenis Akritis" destanının muhtelif yerlerinde göze çarpan ipuçları değerlendirildiğinde, destanda anlatılan olayların X. yüzyıl ortalarında Kapadokya'da Fırat civarında cereyan eden tarihsel gerçekliği olan olayları temel aldığı iddia edilebilir. Destanda Digenis büyük işler başarmış, Hıristiyanlar ve imparatorluk için savaşmış bir kahraman olarak karşımıza çıkar. Onun gözünde Roma ülkesi (Bizans İmparatorluğu) ve Ortodoksluk birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Digenis'in sarayına dair verilen ayrıntılar sayesinde, II. Basileios Bulgaroktonus'un sert bir biçimde karşı çıktığı Anadolu'daki büyük arazi sahiplerinin arasında görülen zenginlik ve ihtişam hakkında bize sağlam bir bakış açısı sağlar. Digenis Akritis'in orijinal prototipi'nin Hıristiyan olmayıp aksine, yarı efsanevi bir İslam mücahidi olan ve ismi 740 yılında vuku bulan Acroïnon Savaşı'yla anılan Seyid Battal Gazi olduğu söylenmişti. Digenis ismi Bizans İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar halk arasında popülerliğini korudu. XI. yüzyıl şairi olan Teodor Prodromos, imparator Manuel Komnenos'u methetmek istediğinde onun için "Yeni bir Akritis" demekten daha iyi bir şey aklına gelmemişti.[185]

Bury'e göre "Nasıl ki Homeros Yunan medeniyetinin erken dönemlerini yansıtmış, *Nibelungenlied* Kavimler Göçü esnasında Germenlerin medeniyetine dair yansımalar sunmuş ise, aynı şekilde Digenis de Anadolu'daki Bizans dünyası ve sınır boylarındaki günlük hayat hakkında kapsamlı bir tasvir yapar."[186] Bu destan Bizans İmparatorluğu'ndan daha fazla yaşamıştır. Bugün bile Kıbrıs ve Anadolu'daki halk bu meşhur Bizans kahramanının şarkısını söyler.[187] Trabzon yakınlarındaki mezarı ziyaret edilir ve halk söylencesine göre bu mezar yeni doğan çocukları büyüye karşı korumaktadır. İçerik itibariyle destan, Charlemagne zamanının *Roland Destanı* ve İspanyol *El Cid Destanı* gibi Batı Avrupa'daki epik destanlara benzemektedir. Bu her iki destanda da olaylar Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki mücadele ekseninde anlatılmaktadır.

Digenis Akritis destanı birkaç el yazması eser içerisinde muhafaza edilmiştir. Bunların en eskisi XIV. yüzyıla aittir.[188] Bu eserin yakın zamanlarda çalışılması neticesinde, aydınlatıcı bilgilere ulaştığımız yeni bir döneme girildi. Bu araştırma H. Grégoire tarafından başlatıldı ve onun arka-

---

185 *Bibliotheque grecque vulgarie*, ed. E. Legrand, I, 83 (v. 180), 96 (v. 546). Karş. *Poèmes Prodromiques en gree vulgarie*, ed. D. C. Hesseling ve H. Pernot, 55 (v. 164). E. Jeanselme ve L. Oeconomos, "La Satire contre les Higoumènes," *Byzantion*, I (1924), 328.

186 J. B. Bury, *Romances of Chivalry on Greek Soil*, 18-19.

187 Bazı "Acritic" şarkılar S. Kyriakides tarafından yayımlanmıştır, *'Ο Διγένης 'Ακρίτας* (1926), 119-50.

188 Bkz. D. C. Hesseling, *La plus ancienne rédaction du poème épique sur Digeneis Akritas*, 1-22.

daşları M. Canard ve R. Goossens tarafından devam ettirildi. Şurası neredeyse kesinlik derecesinde bilinmektedir ki Digenis'e ilham veren tarihsel kişilik Anadolu'daki Anatolici themesinin *turmarchus*'u olan Diogenes'ti. Diogenes 788 yılında Araplarla yapılan mücadelede hayatını kaybetmişti. Destandaki pek çok unsur, Bizans birliklerinin Fırat kenarında konuşlandıkları X. yüzyıla ait olaylara işaret etmektedir. Samosata yakınlarındaki Digenis'in mezarıysa 940'lı yıllara aittir. Arap ve Türk destanları, hatta Binbir Gece Masalları ile Bizans destanları arasında mevcut olan hayli ilginç bağlantılar keşfedilmiştir. Tarihsel arka planı ve oryantal destanlar alanındaki sonuçlar göz önünde bulundurulduğunda Bizans edebiyatının en ilginç meselelerinden birisini teşkil etmektedir.[189]

Halk şarkıları şeklindeki Bizans destanları Rus destanları arasında temsil edilmiş ve Digenis Akritis destanı da kendi yerini almıştır. Antik dönem Rus edebiyatında *Digenis Akritis'in Yaptıkları ve Hayatı* göze çarpmaktadır. Bu gerçek, XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde bile bilinmekteydi. Rus tarihçisi Karamzin ilk başta bunu bir Rus masalı zannetmişti. Bu destan, eski Rusça edebiyatının gelişimi açısından önemlidir, çünkü eski dönemdeki Rus günlük yaşamı ve edebiyatı, hem dini hem de seküler anlamda Bizans'tan bir hayli etkilenmişti. Digenis üzerine yazılan şiirin Rusça versiyonunda henüz Yunanca metinlerde keşfedilmemiş bazı bölümlerin bulunduğunu belirtmek ilginç olacaktır.[190]

İmparatorluğun entelektüel alanda ve güzel sanatlardaki gelişimi, karmaşa ve sıkıntıların hâkim olduğu dönemde de Makedonya hanedanı boyunca devam etti. Örneğin Mihail Psellos'un faaliyetleri kesintiye uğramadı. Bu bile tek başına ülkenin kültürel hayatının mevcudiyetinin devam ettiğine dair bir belirti olarak değerlendirilebilir. Psellos, imparatorluk tahtına geçen bütün imparatorlar tarafından desteklenmişti.

Bu dönemin göze çarpan yazarları arasında Mihail Attaliates de vardır. Anadolu'da doğmuş, fakat daha sonra Konstantinopolis'e göç etmiş ve burada yasama alanında bir hukukçu olarak kariyer yapmaya karar vermişti. Onun günümüze ulaşan eserleri tarih ve hukuk alanına dahildir. 1034 ile 1079 tarihleri arasındaki dönemi kapsayan ve kendi şahsi tecrübelerini temel alarak yazdığı tarih eseri son Makedonya hanedanı imparatorunun hükümdarlık yıllarına ve imparatorluğun tecrübe ettiği buna-

189 1942 yılında H. Grégoire, *Digenis Akritas* içerisinde geçen şiirlerin Modern Yunanca ile çok güzel bir özetini yayımladı. *The Byzantine Epic in the History and Poetry*. Bu eşsiz kitap Modern Yunanca ile yazıldığı için sınırlı sayıda okuyucuya hitap ettiği için bu çalışmanın İngilizce veya Fransızca tercümesinin yapılmış olması hayli güzel olurdu.

190 Bu konu hakkında oldukça önemli bir çalışma, M. Speransky, "Digenis' Deeds," *Sbornik Otdeleniya Russkago Yazika i Slovesnosti*, XCIX, 7(1922); Fransızcası P. Pascal, "Le 'Digenis' slave ou la 'Geste de Devgenij'," *Byzantion*, X (1935), 301-34.

lım yıllarına dair gerçekçi bir manzara sunmaktadır. Mihail Attaliates'in yazım tarzı zaten, Komnenos hanedanı zamanında oldukça yaygınlık kazanacak olan yüzeysel bir klasizm rönesansının izlerini taşımaktaydı. Mihail'in *basilikler*'den derlediği hukuk konusundaki yorumları geniş bir popülariteye sahipti. Onun amacı herkesin ulaşabileceği, hukuk alanında çok özet halinde bir kılavuz kitap yazmaktı. Mihail kurduğu düşkünlerevi ve manastır için oluşturduğu tüzükte manastır kütüphanesine bağışladığı kitapların listesini de dahil etmişti. Bu listede X. yüzyıl Bizans İmparatorluğu'ndaki kültürel hayatla ilgili çok değerli bilgiler bulunmaktadır.

Makedonya hanedanı dönemi Bizans sanat tarihi açısından çok büyük öneme sahiptir. IX. yüzyılın ortalarından XI. yüzyılın ortalarına, yani bir sonraki hanedan olan Komnenos hanedanının da dahil olduğu dönem, araştırmacılar tarafından Bizans sanatının ikinci altın çağı olarak isimlendirilir. Bizans sanatı için birinci altın çağ Büyük Justinianos zamanıydı. İkonoklastik kriz Bizans sanatını dini ve uhrevi konuların boğucu etkisinden kurtardı ve dini objelerin dışındaki konulara yöneltti. Bu yöneliş erken dönem İskenderiye modellerinin dönüş üne, Araplardan ödünç alınan ve bu nedenle de İslamla yakından ilintili olan süslemelerin gelişimine, ileri seviyede bir realizm ile ele alınan tarihsel ve laik unsurların dini motiflerin yerini almasına vesile oldu. Fakat Makedonya hanedanı döneminin güzel sanatlar alanındaki üretkenliği kendisini bu unsurların ödünç alınmasına veya kopya edilmesine hapsetmedi. Aksine kendisine has ve orijinal şeyleri uygulamaya koydu.

> "Makedonya ve Komnenos hanedanları döneminde canlanan Yunan tarzı IV. yüzyıl Helenistik biçimin fiziksel inceliğinden daha fazlasını sunabilecek durumdaydı. Kendi içerisinde bir özgül ağırlık oluşturup önceki dönemlerin gücünü topladı. Bu unsurlar kendilerini Orta Dönem Bizans ekspresyonizminde gösterdi. Bunlar, ortaçağ Bizans ekspresyonizminin üzerinde etkili oldular. Bu unsurların etkileri, merkezi otoritenin kendisini hissettirmediği, imparatorluğun ücra noktalarındaki dini merkezlerde mevcudiyetini devam ettiren o altıncı yüzyıla ait hantal biçimleri dışlamıştı. Bizans tasvir sanatına, en yetkin döneminin saflık, denge, nezaket ve asalet gibi belirgin özelliklerini kazandırdılar ve dini coşkuyla birlikte geliştiler; Helen döneminin sahip olmadığı bir ciddiyete sahiptiler. Her ne kadar, sonraki yüzyıllarda Bizans güzel sanatlarının sistematik ve düzenli bir biçimde Helenleştiğini söylemek bir nebze abartı olacaksa da tam bir Doğululaşmanın artık mümkün olmadığı da aşikârdır.[191]

Meşhur sanat tarihçisi Avusturyalı J. Strzygowski, Makedonya hanedanı dönemi ile yakından ilgili bir teoriyi kanıtlamaya çalıştı. Onun nez-

191 O. M. Dalton, *East Christian Art*, 17-18.

dinde, Ermeni ebeveynden doğma bir kişinin bu hanedanın ilk imparatoru olarak tahta çıkması, Bizans sanat tarihinde yeni bir sayfa açtı. Bir başka deyişle Ermeni sanatının Bizans'taki güzel sanatlar alanındaki faaliyetler üzerinde etkili olduğu bir dönem başladı. Strzygowsk, Ermenistan'ın Bizans güzel sanatlarının yoğun etkisi altında olduğuna dair eski kanaatin aksine bu yeni teorisini kanıtlamaya çalıştı. Ermeni sanatının Makedonya hanedanı döneminde Bizans sanatı üzerinde güçlü nüfuzunun hissedildiği, pek çok Ermeni sanatçı ve mimarın Bizans'ta çalıştığı doğrudur. I. Basileios tarafından inşa ettirilen Yeni Kilise belki bir Ermeni mimarın planının kopyası olabilir. X. yüzyılda Ayasofya'nın kubbesi bir depremde hasar gördüğünde, bu mabedin restorasyon işi, Ermenistan'daki Ani Katedrali'nin de mimarı olan bir Ermeniye emanet edilmişti. Ch. Diehl'in dediği gibi, Strzygowski'nin teorisinde "pek çok dahiyane ve baştan çıkarıcı nokta bulunsa da" bunların tamamı kabul edilemez.[192]

I. Basileios büyük bir kurucuydu. I. Basileios zamanında Yeni Kilisenin (The Nea) inşa edilişi Justinianos zamanında Ayasofya'nın inşası kadar büyük bir olaydı. Yeni bir saray olarak Kenourgion'u inşa ettirip muhteşem mozaikler ile süsletmişti. I. Basileios ayrıca Ayasofya'yı ve Havariyyun Kilisesi'ni restore ettirip tezyin ettirmişti. 989 yılında bir depremde hasar gören Ayasofya ayrıca X. ve XI. yüzyıl imparatorlarının ihtimam gösterdikleri unsurlardan birisiydi.

Makedonya hanedanı imparatorları zamanında ilk kez tasvir boyama okulları ortaya çıktı. Bu okullar sadece büyük boyutlarda tasvir üretip onlarla kiliselerin duvarlarını süslemiyor, aynı zamanda el yazması eserlerin kenar süslemelerini de yapıyorlardı. II. Basileios zamanında meşhur *Vatican Menologium* veya *Menology* (Azizler gününü gösteren Doğu Ortodoks Kilisesi takvimi) ortaya çıkmıştı. Bu eser muhteşem minyatürlerle bezeliydi ve bu minyatürleri yapan sekiz sanatçının ismi eserin kenar boşluklarına yazılmıştı.[193] Bunun yanında bu döneme ait ilginç, orijinal ve çok hoş biçimde yapılmış başka minyatürler de vardır.

Güzel sanatların gelişimi hususunda ana merkez Konstantinopolis'di. Fakat bu dönemde Bizans eyaletleri de güzel sanatlar alanında abidevi eserlere ev sahipliği yapmıştı. Örneğin Boetia Skripu Kilisesi (874), X. yüzyıl ve XI. yüzyılın erken dönemlerinde Athos dağında yapılan bir grup kilise, Phocis'deki Stiris'li Aziz Luka Kilisesi (XI. yüzyıl başları), Chios'taki Nea Moni (XI. yüzyıl ortaları), Attica'daki Daphni Manastır Kilisesi (XI.

---

192 J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa.* Bkz. Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 476-78. Dalton, *East Christian Art*, 34-35.

193 Bkz. Sirarpie der Nersessian, "Remarks on the Date of the Menologium and the Psalter Written for Basil II," *Byzantion*, XV (1940 41), 104-125.

yüzyıl sonları). Anadolu'da Kapadokya bölgesindeki sayısız mağara kilisesi çok sayıda ve oldukça ilginç freskoyu muhafaza etmiştir. Bunlardan pek çoğu IX., X. ve XI. yüzyıllara aittir. "Duvar resimleri konusunda hayret verici bir hazine sunan"[194] Kapadokya freskolarının keşfi ve onlar üzerindeki çalışmalar özellikle "Bizans sanat dünyasının yeni bir ülkesi" diye tanımladığı Kapadokya'da yapılan titiz çalışmalara hayatının büyük kısmını adayan G. De Jerphanion, S. I.'nin ismi ile birlikte anılmaktadır.[195]

Makedonya dönemi Bizans sanatının etkileri imparatorluk sınırlarının ötesine geçmişti. Roma'daki meşhur Santa Maria Antica'da yapılan en son resimler IX. ve X. yüzyıllara atfedilmişti ve bu resimler Makedonya hanedanı dönemi Rönesansının en iyi eserleriyle birlikte sergilenebilir.[196] Rusya'daki Kievli St. Sophia (1037) ve diğer Rus kiliseleri de Makedonya hanedanı döneminin "Bizans" geleneğine aittir.

Makedonya hanedanının en parlak dönemi (867-1025) aynı zamanda, güzel sanatlarda canlılık ve üretkenlik açısından bakıldığında Bizans sanat tarihinin de en iyi zamanıydı. Daha sonraki buhran dönemi ve 1081'de başlayan Komnenos hanedanı dönemi tamamen farklı, daha bükülmez ve daha katı bir sanat anlayışının ortaya çıkışına şahit olacaktı.

> II. Basileios zamanında Ermenistan içlerine kadar kademeli olarak nüfuz etmiş olan Bizans'a ait standartlar kademeli olarak geri çekildi ve onların yerini Selçuklu Türklerininki aldı. Bizans'taysa Aleksios Komnenos ve onun saray çevresinin haleti ruhiyesinde kendisini bulan devinimsizlik hali hüküm sürdü. Bütün bunlar, Batı'dan gelen Haçlı istilasından önceki asrın güzel sanatlarında yansıtılmıştı. Gelişimi besleyen kaynak kurumuştu ve artık organik büyümenin takatinden bahsetmek söz konusu değildi. Tek değişiklik dışardan gelen unsurların kabulüydü. Dini iştiyak resmi kaygılar tarafından emilmişti. Ayin sistemi, süsleme sanatlarını kontrolü altına alarak el kitaplarının yazılmasına vesile oldu. Kompozisyonların nasıl olacağı ve hangi renklerin kullanılacağı belirlenmişti.[197]

194 Dalton, *East Christian Art*, 250.

195 Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 567-79. Bkz. G. De Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Capadoce*, I, part, plakalar halinde yapılmış resimlerin mükemmel bir albümü ile birlikte. Diehl (*Manuel d'art byzantin* [2. ed., 1925-26], II, 908-909) henüz bu çalışmayı kullanamamıştı.

196 Diehl, *a.g.e.*, II, 585.

197 Dalton, *East Christian Art*, 18-19.

YEDİNCİ BÖLÜM

BİZANS VE HAÇLILAR

KOMNENOS İMPARATORLARI VE DIŞ POLİTİKALARI

XI. yüzyılın ikinci yarısında kısa bir süreliğine imparator olan İsaakios'un (1057-1059) yeğeni Aleksios Komnenos, 1081 devrimi neticesinde tahta geçti. Kaynaklarda ilk kez II. Basileios döneminde geçen Yunanca Komnenos adı Adrianopolis (Edirne) civarındaki bir köyden gelmektedir. Komnenos ailesi daha sonra Anadolu'da[1] geniş topraklara sahip oldu. Hem İsaakios hem de yeğeni Aleksios askeri yetenekleriyle sivrilmişlerdi. Aleksios'un önderliğinde askeri sınıf ve taşradaki büyük arazi sahipleri, başkentteki bürokratları ve sivil idareyi mağlup etti ve böylece karışıklık dönemi son buldu. Komnenos hanedanının ilk üç imparatoru, tahtı bir yüzyıl boyunca ellerinde tutup oğullarına devretme konusunda başarılı oldular.

Aktif ve hünerli yönetimi sayesinde I. Aleksios (1081-1118) imparatorluğu ciddi anlamda tehdit eden dış tehlikelerden korumasına rağmen tahta geçme meselesi sıkıntılar doğurdu. Ölümünden çok önce Aleksios, oğlu Yannis'i veliaht olarak tayin etmiş ve böylelikle *Alexiad* isimli tarih eserinin meşhur yazarı olan büyük kızı Anna'yı fazlasıyla öfkelendirmişti. Anna, Yannis'i tahttan uzaklaştırıp kendisi de bir tarihçi olan eşi Nikeforos Bryennius'u tahta vâris yapabilmek için entrikalarla dolu bir komplo planladı. Buna rağmen yaşlı Aleksios kararından vazgeçmedi ve onun ölümünden sonra Yannis imparator ilan edildi.

Tahta çıkışı üzerine II. Yannis (1118-1143) birden acı bir tecrübeye maruz kaldı. Kız kardeşi Anna'nın başı çektiği ve annesinin de dahil olduğu bir komplo açığa çıkartıldı. Komplo başarısız olmasına rağmen Yannis

1 Bkz. F. Chalandon, *Essai sur le régne d'Alexis Ier Comnène*, 21. Yakın zamanlarda Komnenos'nun Eflak kökenli olduğuna dair bir hipotez ileri sürüldü. G. Murnu, "L'origine des Comnènes," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 212-16.

komploya karışanlara karşı merhametle muamele etti ve nitekim çoğunu sadece mal ve mülklerini ellerinden almak suretiyle cezalandırdı. Yüksek ahlaki değerlere sahip olması bakımından Yannis, genel bir kabule mazhar oldu ve Kaloioannes ("Güzel Yannis," Caloyan) olarak adlandırıldı. Hem Latin hem de Yunan tarihçiler onun asil karakteri hakkındaki düşüncelerinde hemfikirdirler. Choniates onun hakkındaki fikrini: "Komnenos hanedanından Roma tahtına oturan imparatorlar arasındaki en iyisiydi (κορωνις)." sözleriyle ifade etmişti.[2] Bizanslı yöneticileri değerlendirirken her zaman haşin davranan Gibbon şöyle yazmıştı: "Filozof Marcus (Aurelius) bile, onun vârisleri olan Komnenos hanedanına mensup prensler arasında en iyisi olan Yannis'in okullarda öğrenmeyip aksine kalbinden devşirdiği, gösterişten uzak erdemlerini hor görmeyecekti," diye yazmıştı.[3]

Gereksiz lükse ve müsrifliğe karşı olan Yannis, damgasını vurduğu ve artık muazzam masraflarla yapılan eğlencelerin, kutlamaların düzenlenmediği sarayda sıkı ve iktisat eksenli bir hayat sürdü. Diğer taraftan şefkatli, sakin ve erdemli olan imparatorun hükümranlık dönemi kısa olmakla birlikte kesintisiz askeri seferlerin düzenlendiği bir dönemdi.

Oğlu ve vârisi olan I. Manuel (1143-1180) Yannis'le tam bir tezat oluşturdu. Batı'nın samimi bir hayranı olan ve kendisi için ideal olarak Batılı şövalyeleri örnek alan yeni imparator, vefat etmiş babasının dönemindeki sarayın sade düzenini değiştirdi. Eğlenceler, kabuller, gösterişli kutlamalar, Batı'da yapılanlara benzer şekilde av partileri, turnuvalar vs. Bunların hepsi bütün Konstantinopolis'e yayıldı. Germen ve Frank krallarına, İznik sultanına, Doğu'daki birkaç Latin prensliğine, Kudüs kralı I. Amaury gibi kişilere yapılan yabancı başkent ziyaretleri muazzam miktarda para gerektiriyordu.

Birçok Batı Avrupalı şahsiyet Bizans sarayında görünür oldu. En fazla sorumluluğu gerektiren, fakat bunun yanında en fazla kazanç da sağlayan makamlar bunların eline geçmeye başladı. Manuel iki kez evlendi ve her iki evliliğinde de Batılı bir prensesle evlendi. İlk eşi olan ve Bizans'a gelince ismi İrene olarak değiştirilen Sulzbach'lı Bertha, Germen kralı III. Conrad'ın baldızıydı. Eşine az rastlanır güzelliğe sahip bir Frank leydisi olan ikinci karısı Maria Antakya prensinin kızıydı. Manuel'in bütün hükümranlık dönemi onun Batı'ya has fikirleri ve eski Roma İmparatorluğu'nun bir zamanlar sahip olduğu bütünlüğü yeniden kurmak gibi hayali hedeflerle tanzim edilmişti. Bu amaçla ve Papa'nın da yardımıyla, Alman kralını tahtından etmeyi ummuştu. Hatta Katolik Kili-

2 Nicetas Choniates, *Historia*, ed. I. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 64-65; Bundan sonra Bonn ed. olarak geçecek.

3 E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J. B. Bury, V, 229.

sesi ile birleşmeye bile hazırdı. Ancak Latinlerin baskısı, bölgesel menfaatlerin ihmali halk arasında genel bir memnuniyetsizlik yarattı ve düzeni değiştirmek için kuvvetli bir istek meydana geldi. Fakat Manuel kendi politikasının yıkılışını görmeden öldü.

Manuel'in oğlu ve vârisi olan II. Aleksios (1180-1183) babası öldüğü vakit henüz on iki yaşındaydı. Annesi Antakyalı Maria onun kral naibi olarak ilan edildi. Fakat uygulama noktasında bütün güç, Manuel'in yeğeni ve naibin gözdesi olan Aleksios Komnenos'un eline geçti. Yeni hükümet nefret edilen Latin unsurun desteğine güvendi. Bu nedenle halkın kızgınlığı artmaya devam etti. Önceleri halkın gözünde popüler olan imparatoriçe Maria'ya artık bir "yabancı" gözüyle bakılıyordu. Fransız tarihçi Diehl, Maria'nın durumunu, Fransız Devrimi esnasında halk tarafından "Avusturyalı" diye isimlendirilen Marie Antoinette ile mukayese etmiştir.[4]

Maria'nın gözdesi olan muktedir Aleksios Komnenos'a karşı kuvvetli bir muhalefet oluştu. Bu muhalefetin başında, Bizans tarihi kronikleri içinde en müstesna yere sahip olanlardan birisi, hem tarihçiler hem de roman yazarları için ilginç bir şahsiyet olan, Andronikos Komnenos'tu. II. Yannis'in yeğeni, I. Manuel'in kuzeni olan Andronikos, tahttan uzaklaştırılmış ve bazen yanlış tarafa yönlendirilmiş olağanüstü enerjisiyle sivrilmiş olan Komnenos ailesinin genç kuşağına mensuptu. Daha sonra bu üçüncü kuşak, tarihte Büyük Komnenos hanedanı diye bilinecek olan Trabzon İmparatorluğu'nun hükümdarlarını çıkaracaktı. "XII. yüzyılın sürgündeki prensi," "Bizans Tarihi'nin III. Richard'ı," "Ruhunda Casear Borgia'nınkine benzer şeyler barındıran," "Orta Bizans Dönemi'nin Alcibiades"i Andronikos "bütün sevabı ve günahıyla, XII. yüzyıl Bizanslı tipini" mükemmel bir şekilde temsil etti.[5] Yetenekli, zeki, hazırcevap, atletik yapılı ve savaşçı, kadınların gözünde cazibesi olan, hafifmeşrep, tutkulu ve kuşkucu, icap ederse ikiyüzlü, yalancı, tutkulu bir komplocu ve entrikacı olan ve aynı zamanda hayatının sonlarına doğru gaddarlığıyla dehşet saçan Andronikos, Diehl'in ifadesiyle, doğuştan sahip olduğu dehasıyla, yorgun düşmüş Bizans İmparatorluğu'nu ihya edip onun kurtarıcısı olabilirdi. Ancak o, bunun gerçekleşebilmesi için gereken azıcık bir ahlak duygusundan dahi yoksundu.[6]

---

4 Charles Diehl, *Figures byzantines* (4. ed., 1909), II, 112.

5 V. Vasilievsky, "The Alliance of the Two Empires," *Slavyansky Sbornik*, II (1877), 225-57; *Works of V. G. Vasilievsky*, IV, 68-70. Diehl, *Figures byzantines*, II, 90, 93. R. von Scala, "Das Griechentum seit Alexander dem Grossen," H. F. Molt, *Weltgeschichte*, V, 95'te.

6 *Figures byzantines*, II, 93. L. Bréhier, "Andronic (Comnène)," *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, II, 1782.

Andronikos'un çağdaşı olan tarihçi Niketas Choniates, Andronikos hakkında şöyle yazmıştır: "Andronikos'un gözyaşlarıyla yumuşamayacak derecede sanki taştan yapılmışçasına veya bir örste dövülerek katılaşmış bir kalbe sahip olan ve onun sanki karanlık bir membadan kaynayıp çıkan kurnazca sözleriyle büyülenmeyen biri acaba dünyaya gelmiş midir?" Aynı tarihçi Andronikos'u çok-biçimli Proteus'la karşılaştırmıştı.[7]

Görünüşte arkadaş olmalarına rağmen Manuel, Andronikos'tan şüphelenmiştir. Aslında Andronikos, Bizans'ta kendisini olduğu gibi sunma fırsatını bulamadı. Manuel'in hükümdarlık döneminin çoğunu Avrupa ve Asya'daki çeşitli memleketlerde dolaşarak geçirdi. İmparator tarafından ilk önce Kilikya'ya sonra da Macaristan sınırları civarına sürgüne gönderilen Andronikos siyasi ihanet ve Manuel'in hayatına kastetmekle suçlandı. Konstantinopolis'te bir hapishaneye kapatıldı ve burada birkaç yıl kaldı. Birçok sıra dışı maceradan sonra, kullanılmayan bir pis su borusu vasıtasıyla hapishaneden kaçmayı başardı. Ancak daha sonra tekrar yakalandı ve birkaç yıl daha hapsedildi. Buna rağmen tekrar kaçıp kuzeye giderek Kuzeybatı Rusya'daki Galiçya Prensi Yaroslav'a sığındı. 1165 yılında bir tarihçi: "İmparatorun kuzeni Sir Andronikos, Konstantinopolis'ten gelip Galiçyalı Yaroslav'a sığındı. Yaroslav onu büyük bir muhabbetle karşıladı ve teselli amaçlı olarak ona birkaç şehri tahsis etti," diye yazmıştı.[8] Bizans kaynaklarının bildirdiği üzere Andronikos, Yaroslav tarafından nezaketle ağırlanmıştı. Yaroslav'ın meskeninde kalıp onunla yiyip ava çıkıyor, hatta boyarlar (Rus asilzadeler) ile birlikte kurul toplantılarına iştirak ediyordu.[9] Fakat Andronikos'un Galich Prensi'nin sarayında ikâmet edişi, Manuel için tehlike arz etmekteydi. Zaten Manuel'in bu ele avuca sığmaz akrabası, yani Andronikos, Bizans'la bir savaşa başlamış olan Macaristan ile müzakerelere başlamıştı bile. Bu nedenle Manuel, bir Rus tarihçinin ifade ettiği gibi "büyük bir onur ile" Yaroslav tarafından Galiçya'dan Konstantinopolis uğurlanan Andronikos'u affetmeye karar vermişti.[10]

Kilikya dükü olarak atanan Andronikos, Anadolu'da çok fazla bir süre kalmadı. Antakya üzerinden Filistin'e gitti ve burada imparatorun akrabası olan ve Kudüs kralının dul eşi olup onun ricalarına cevap veren Theodora'ya âşık oldu. Bu duruma kızan imparator, Andronikos'un gözlerine mil çekilmesini emretti, fakat zamanında uyarılan Andronikos, Theodora ile birlikte ülke dışına kaçtı; birkaç yıl Suriye, Mezopotamya,

7 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 317, 319.

8 *Ipatyevskya Lietopis* (Chronicle) 6673 senesi tarihi altında, s. 359 = *Voskresenskaya Lietopis*, aynı sene altında, *Complete Collection of Russsian Chronicles*, VII, 78'de.

9 Ioannis Cinnami *Historia*, Bonn ed., 232. Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 172.

10 *Ipatyevskaya Lietopis=Voskresenskaya Lietopis.*

Ermenistan'da gezgin bir yaşam sürdü, hatta uzak bir memleket olan Gürcistan'da da bir müddet kaldı.

Sonunda Manuel'in adamları Andronikos'un tutkuyla sevdiği Theodora'yı ve Andronikos'tan olan çocuklarını yakalamayı başardılar. Bu kayıplara katlanacak gücü olmayan Andronikos, Manuel'e boyun eğmeye karar verdi. Affedilmeye mâlik olan Andronikos, fırtınalı hayatındaki çılgınlıklardan pişman olmuş görünüyordu. Andronikos'un Anadolu'nun Karadeniz kıyılarındaki Pontus'a vali olarak atanması bir anlamda tehlikeli bir akrabanın onuru korunarak sürgüne gönderilmesiydi. Bu esnada 1180'de Manuel öldü ve on iki yaşındaki oğlu II. Aleksios imparator oldu. O zaman Andronikos altmış yaşındaydı.

Bu, imparatorun naibliğini yapan imparatoriçe Antakyalı Maria'nın Latin taraftarı politikalarından ve gözdesi Aleksios Komnenos'tan bezmiş olan başkentteki halkın bütün umutlarını bağladıkları bir adamın biyografisiydi. Andronikos mahirane bir biçimde kendisini sanki, kötü idarecilerin etkisi altında olan küçük II. Aleksios'un ihlal edilmiş haklarını koruyormuş gibi göstererek "Romalıların bir dostu" (φιλορωμαιος) imiş gibi de göründü. Böylece günü gelince yaptıklarından dolayı onu ilahlaştıracak olan halkın kalbini kazanmayı başardı. Onunla çağdaş bir tarihçi olan Selanikli Eustathios, Andronikos hakkında, "halkın çoğunluğunun gözünde Tanrı'dan bile daha aziz olduğunu" ya da "en azından Tanrı'dan hemen sonra en muazzez kişi" olduğunu ifade etmiştir.[11]

Başkentte uygun atmosfer oluşturulduktan sonra Andronikos Konstantinopolis'e doğru yola çıktı. Onun ilerleyişi haberiyle başkentteki halk Latinlere karşı besledikleri nefreti açığa vurdu. Öfkeli bir grup, Latin mahallesini basıp yaş ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın katletmeye başladı. Kızgın halk sadece meskenleri değil, Latin kiliselerini ve yardım kuruluşlarını da yağmaladı. Hastanedeki hastalar öldürüldü ve Papalık elçisi aşağılanıp başı kesildi. Birçok Latin, Türk pazarlarında köle olarak satıldı. Th. Uspensky, 1182'deki Latin katliamını: "Doğu ile Batı arasındaki fanatik düşmanlığın ilk tohumları bu olayla birlikte atılmamışsa da, daha önceden atılmış düşmanlık tohumları bu olay nedeniyle en azından sulanmış oldu," şeklinde açıklamıştır.[12] Muktedir Aleksios Komnenos hapse atılıp gözleri kör edildi. Akabinde Andronikos başkente muzaffer olarak girdi. Kendisini güvence altına almaya ve adım adım Manuel'in akrabalarını öldürmeye başlayıp imparatorun annesi Antakyalı Maria'nın asıl-

11 Eustathii *De Thessalonica a Latinis capta*, Bonn ed., 388.

12 "Emperors Alexius II and Andronicus Comneni," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXIV (1881), 73. Uspensky, "The Last Comneni. Beginnings of Reaction," *Vizantiysky Vremennik*, XXV (1927-28), 14.

masını emretti. Akabinde II. Aleksios ile imparatorluk yetkisini paylaştı. Birkaç gün sonra, Aleksios'un hayatını koruyacağına dair ettiği resmi yemine rağmen, gizlice Aleksios'un asılması emrini verdi. Böylelikle 1183 senesinde Andronikos, altmış üç yaşındayken gücü elinde bulunduran yegâne kişi oldu.

Sonradan ortaya çıkacak olan komplolar neticesinde tahta çıkmış - Andronikos, gücünü ancak terör ortamı ve kelimelerle ifade edilemeyecek bir zulüm sistemi sayesinde devam ettirebilirdi. Dış meseleler konusunda ne insiyatif ne de kudret sahibiydi. Halkın ona karşı tutumu aleyhine döndü. 1185'te İsaakios Angelos'un tahta geçmesine vesile olan bir isyan patlak verdi. Andronikos'un firar teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Tahttan indirilmiş olan sabık imparator, insanüstü bir cesaretle göğüslediği işkencelere ve aşağılanmaya maruz kaldı. Dayanılmaz acılar içerisindeyken defalarca "Tanrım! Bana merhamet et! Niçin ezilmiş kamışı kırıyorsun?" diye seslendi.[13] Yeni imparator, Andronikos'un parçalanmış vücudundan geriye kalanların bile gömülmesine müsaade etmedi. Bu trajediyle birlikte parlak son Bizans hanedanı nihayete erdi.

I. Aleksios ve I. Haçlı Seferi Öncesi Dış İlişkiler

Yeni imparator Aleksios'un aydın ve yetenekli kızı Anna Komneni, babası hakkında onun "Doğu'dan Türk tehdidi, Batı'dan Norman tehdidiyle karşılaştığını ve imparatorluğun acı içinde can çekişme içinde olduğunu gördüğü"nden bahseder.[14] İmparatorluğun dış durumu tehlikeli bir durumdaydı ve bu kademeli olarak daha da karmaşıklaşıp içinden çıkılmaz hale gelmişti.

Norman Savaşları: Apulia Dükü Robert Guiscard, Bizans'ın İtalya'daki topraklarını fethettikten sonra daha geniş bir plan tasarladı. Bizans'ın merkezine bir darbe indirme konusunda istekli olan dük, savaş halini Balkan yarımadasının Adriyatik kıyılarına taşıdı. Apulia'nın yönetimini küçük oğlu Roger'a bıraktı ve I. Haçlı Seferi'ne katılmış olan ağabeyi Bohemond'la birlikte büyük bir donanmayla I. Aleksios'a karşı sefere çıktı. Başlıca ilk hedefi bir kıyı kenti olan İlirya'daki Dyrrachium (önceleri Epidamus olarak isimlendirilen, Slavcada Drach, Drač denilen) kentini zaptetmekti. II. Basileios Bulgaroktonus zamanında organize edilmiş olan Dyrrachium themasının başşehri Dyrrachium çok iyi tahkim edilmişti ve

13 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 458. Andronikos'un ölümü üzerine pek çok kaynağın tartışıldığı bir kaynak, N. Radojčić, *Dva posljednja Komnena na corigradskom prijestola*, 94, n. 1.

14 Anna Comnena, *Alexias*, III, 9; ed. A. Reifferscheid, I, 117.

imparatorluğun Batı bölümünün kilit noktası olarak değerlendiriliyordu. İnşası Roma dönemine kadar giden meşhur askeri yol güzergâhı Egnatius (via Egnatia), Dyrrachium'dan Selanik'e, oradan da daha Doğuya, Konstantinopolis'e doğru uzanmaktaydı. Bu nedenle Robert'ın dikkatinin başlıca Dyrrachium üzerine çevrilecek olması tamamen doğaldı. "Haçlı Seferleri için ve Yunanistan üzerindeki Frank hâkimiyeti (Vorbereitung) için bir hazırlık"tı[15] ve Haçlı Seferleri öncesinde, Robert Guiscard'ın Aleksios Komnenos'a karşı olan bu büyük savaşıydı.[16]

Kendi askeri birlikleriyle Norman tehdidinin üstesinden gelemeyeceğini anlayan Aleksios Komnenos, Batı'dan yardım istedi ve diğer hükümdarlar içerisinden Germen kralı IV. Heinrich'in yardımına başvurdu. Bu esnada Heinrich'in kendi krallığında iç meseleleri olduğu ve Papa VII. Gregorius ile olan anlaşmazlıkları neticelenmediği için Bizans imparatorunun yardım isteğini karşılayacak durumda değildi. Fakat Venedik kendi çıkarları doğrultusunda bir maksatla Aleksios'un yardım talebine müsbet cevap verdi. Venedik donanmasının yardımı karşılığında imparator San Marco Cumhuriyeti'ne müthiş ticari ayrıcalıklar verme taahhütünde bulundu. Bizans imparatorunun Normanlara karşı olan savaşına destek vermek Venedik'in menfaatlerine uygun düşmekteydi. Çünkü Normanlar askeri bir başarı elde ettikleri takdirde Bizans'a ve Doğu'ya giden ticaret yollarını hemen ele geçireceklerdi, bir başka deyişle Normanlar, Venediklilerin zaman içinde kendi kontrolleri altına almayı umdukları yerleri ele geçirebileceklerdi. Bundan başka Venedik üzerine baskı yapan fiili ve birincil bir tehlike vardı. İyon adalarının, özellikle Korfu ve Kefalonya'nın, hatta Balkan yarımadasının Batı sahillerinin Normanların elinde olması Akdeniz'de dolaşan Venedik gemilerinin Adriyatik'e girmelerini engelleyecekti.

Korfu adasının zaptından sonra Normanlar Dyrrachium'u hem karadan hem de denizden kuşatma altına aldılar. Her ne kadar Venedik gemileri şehre deniz tarafından yardım etmişlerse de Makedon Slavlar, Türkler, İngiliz Varangian muhafızları ve diğer bazı milletlerin askerlerinden oluşan Aleksios'un komutası altındaki kara ordusu ağır bir hezimete uğratıldı. 1082 yılının başında Dyrrachium kapılarını Robert'e açtı. Fakat İtalya'da patlak veren bir isyan sonucunda Robert geriye dönmek zorunda kaldı. Ağabeyi Robert tarafından seferdeki birliklerin idaresiyle

15 C. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit*, I, 141.

16 H. Grégoire ve R. de Keyser, "La Chanson de Roland et Byzance ou de l'utilité du grec pour les romanistes," *Byzantion*, XIV, (1939), 274.

vazifelendirilen Bohemond daha sonra mağlup oldu.[17] Robert tarafından Bizans'a karşı düzenlenen yeni bir sefer başarılı olmuştu, fakat bu sefer de Robert'ın birlikleri arasında salgın hastalık baş gösterdi ve Robert'ın kendisi bile bu salgın hastalığın kurbanı oldu. 1085 senesinde Kefalonya adasının kuzeyinde öldü. Bugün hâlâ adadaki küçük bir koy ve oradaki köy olan Fiscardo (Robert Guiscard'ın adından mülhem olarak ortaçağda Guiscardo, Portus Wiscardi olarak) Apulia'nın güçlü dükünün ismini çağrıştırır. Robert'ın ölümüyle birlikte Bizans topraklarının Normanlar tarafından işgali son buldu ve Dyrrachium tekrarYunanların eline geçti.[18]

Robert Guiscard'ın Balkan yarımadasındaki saldırgan politikasının başarısız olduğu gösterilmişti. Fakat onun yönetimi altında Bizans'ın Güney İtalya'daki toprakları meselesi kesin olarak çözüldü. Robert, Normanların İtalyan devletini kurdu, çünkü o kendi yurttaşları tarafından kurulmuş çeşitli şehir devletlerini birleştirmede başarılı olan ve onun yönetimi altında parlak bir dönem yaşayan Apulia dukalığını oluşturan ilk kişiydi. Robert'ın ölümünden sonra dukalığın çöküş süreci yaklaşık elli yıl sürdü ve Sicilya krallığının kurulması sonucunda İtalya'daki Normanların tarihinde yeni bir sayfa açıldı. Fransız tarihçi Chaldon, Robert Guiscard için "torunlarının ihtirasları için yeni bir yol açtığını, ondan sonra İtalyan Normanların gözlerini Doğu'ya dikeceklerini, on iki yıl sonra Bohemond'un Yunan İmparatorluğu'nun aleyhine Doğu'da kendi prensliğini oluşturacağını," ifade etmiştir.[19]

Venedik, filosuyla verdiği desteğin karşılığında San Marco Cumhuriyeti için imparatorluğun müstesna noktalarında oluşturulmuş muazzam ticari imtiyazlara sahip oldu. Venedik Kilisesine muhteşem hediyeler sunulması, Venedik *doc*'una (ortaçağda Venedik şehir devletini yöneten kişi), patriğine ve onların haleflerine muteber unvanlarla birlikte maaş bağlanmasının yanında Aleksios'un Mayıs 1082 tarihli imparatorluk buyruğuyla (*chrysobull*, yani altın imparatorluk mührüyle onaylanmış buyruk) Venedikli tüccarlara imparatorluk genelinde alımsatım yapma hakkı verildi. Bu buyruk sayesinde Venedikli tüccarlar gümrük, liman gibi yerlerde ticaretle ilgili işlemlerden alınan harçlardan ve mallarının Bizans gümrük memurları tarafından kontrol edilmesinden muaf hale geldiler. Venedikliler başkentte kendilerine ayrılmış ve içinde dükkânların, büyük depoların, Venedik gemilerinin serbestçe yükleme ve boşaltma yapabilecekleri,

17 Bkz. R. B. Yewdale, *Bohemond I, Prince of Antioch*, 18-22.

18 Chalandon, *Alexis I*er Comnène, 64-92. F. Chalandon, "The Earlier Comneni," *Cambridge Medieval History*, IV, 329-30. Guiscard'ın ölüm yeri tam olarak belirlenememiştir. Chalandon, *Alexis I*er Comnène, 93, n. 9. Yewdale (Bohemond I, 23) Guiscard'ın Korfu, Cassiope'de öldüğünü söyler.

19 Chalandon, *Alexis I*er Comnène, 94.

Doğu İskeleleri diye isimlendirilen üç iskelenin de bulunduğu geniş bir bölgeyi aldılar. Aleksios'un beratı bize, Venediklilerin ticari faaliyetlerine açık olan Anadolu, Balkan yarımadası ve Yunanistan'da bulunan ve ekonomik anlamda en büyük öneme haiz yerlerin bir listesini verir. Bu belgede ayrıca Ege'deki adalar zincirinden de bahsedilmektedir. Bu adalar zincirinin en sonundaysa Megalopolis (Büyük şehir) diye geçen Konstantinopolis bulunmaktadır. Bu buyruğun karşılığında Venedikliler imparatorluğun sadık bendeleri olacaklarının sözünü verdiler.[20] Bu buyrukla sağlanan ayrıcalıklar neticesinde Venedikli tacirler Bizanslı meslektaşlarından daha imtiyazlı muamele görür oldular. Aleksios Komnenos'un buyruğu sayesinde Venedik, Doğu'daki koloniyal gücü için sağlam bir temel atmış oldu. Venedik'in Bizans'taki ekonomik üstünlüğünü kurmak için oluşturulan koşullar, uzun süre onunla rekabet etmeyi imkânsız kılacak türdendi. Fakat Venedik'e bağışlanmış bu müstesna ayrıcalıklar, zaman içerisinde ve farklı koşullar altında Bizans ile San Marco Cumhuriyeti arasındaki siyasi çatışmaların sebeplerinden birisi haline geldi.

İmparatorluğun Türklere ve Peçeneklere Karşı Mücadelesi: Aleksios Komnenos'tan önceki imparatorlar döneminde zaten baş göstermiş olan doğu ve kuzeydeki Türk tehdidi, yani Selçuklular ve Peçenekler, bu hanedan döneminde yoğunluğunu artırdılar. Normanlara karşı kazanılan zafer ve Guiscard'ın ölümü, Aleksios'a batıda Adriyatik kıyılarına kadar olan bölgede Bizans topraklarını tekrar ele geçirmesini sağlamıştı, fakat Türkler ve Peçeneklerin saldırıları o kadar etkiliydi ki imparatorluk, toprak yüzölçümü bakımından oldukça küçüldü. Anna Komneni: "Boğaziçinin civarı Roma İmparatorluğu'nun Doğu sınırını, Edirne ise Batı sınırını oluşturuyordu," diyerek bu dönemdeki durumu edebi bir şekilde tarif etmişti.[21]

Neredeyse tamamı Selçuklular tarafından zaptedilmiş olan Anadolu'daki durum görünüşe göre imparatorluğun lehine bir şekil almaktaydı. Çünkü Türk emirler arasındaki güç mücadelesi Türklerin gücünü azaltıp ülkeyi karışıklık ortamına sürüklüyordu. Fakat Aleksios, kuzeyden gelen Peçenek saldırıları nedeniyle Türklerin bu dikkat dağınıklığından tam anlamıyla faydalanabilecek durumda değildi.

Peçenekler Bizans ile olan anlaşmazlıklarında Balkan yarımadasındaki meskûn Paflikyanları kendilerine müttefik olarak buldular.[22] Paflikyan-

20 G. L. F. Tafel ve G. M. Thomas, *Urkunden zur ältern Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, I, 51-54. Bkz. F. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neuern Zeit*, I (1), 27-28; çok güzel bir bibliyografya barındırmaktadır.

21 *Alexias*, VI, 11; ed. Reifferscheid, I, 214-15.

22 Bkz. s. 256.

lar, III. yüzyılda Samsatlı Pavlus tarafından kurulup VII. yüzyılda geliştirilen, Mani dininin önde gelen kolu olan, Doğunun dualist dini mezheplerinden birini temsil ediyorlardı. İmparatorluğun Doğu sınırlarında, dini inançlarına sıkı bir şekilde bağlı olarak yaşayan Paflikanlar savaşçı faaliyeleri nedeniyle zaman zaman Bizans hükümetinin başına bela oluyorlardı. Bizans iç siyasetinin bilindik metotlarından birisi çeşitli milletleri bir yerden diğerine sürmesiydi. Örneğin Slavlar Anadolu'ya, Ermeniler Balkan yarımadasına sürüldüler. Paflikyanlar VIII. yüzyılda V. Konstantin Kopronymos, X. yüzyılda da Yannis Çimiskes tarafından büyük kitleler halinde imparatorluğun doğu sınırlarından alınıp Trakya'ya sevk edilmişlerdi. Balkanlar yarımadasındaki Filibe şehri Paflikyanların merkezi oldu. Çimiskes doğudan getirilen koloniyi bu şehrin civarına yerleştirerek evvela bu inatçı ve bağnaz topluluğu, onların yönetimini hayli zorlaştıran Doğudaki müstahkem kale ve hisarlarından çıkartmayı başardı ve akabinde onların yeni yerleşim yerlerinde Paflikyanları, kuzeyli İskit barbarların daimi işgallerine karşı güçlü bir tampon bölge olarak kullanmayı ümit etti. X. yüzyılda Paflikyan öğretisi, onu yeniden düzenleyen Papa Bogomil tarafından Bulgaristan'a taşındı ve Bizanslı yazarlar onun takipçilerini Bogomiller olarak isimlendirdi. Bogomil öğretisi Bulgaristan'dan Sırbistan'a, Bosna'ya ve oradan da Batı Avrupa içlerine yayıldı. Bu Doğulu dualistik öğretinin mensupları Avrupa'da farklı isimlerle anıldılar. Örneğin İtalya'da Patarinler, Almanya ve İtalya'da Katharlar ve Fransa'da Albigenserler ve Paflikanlar olarak isimlendirildiler.

Bizans hükümeti Balkan yarımadasına yerleştirdiği Paflikyanlardan umduklarını bulamadılar. Birincisi, Paflikyanların dini öğretisi geniş bir alana hızla yayıldı. İkincisi Bogomil öğretisinin takipçileri hem dini hem de dünyevi meselelerde Bizans yönetimine karşı, özellikle II. Basileios tarafından fethedilen Bulgaristan'da, Slav milletinin siyasi muhalefetinin sözcüsü oldular. Bu nedenle Bogomiller Bizans topraklarını kuzeyli barbarlara karşı savunmak yerine Peçenekleri Bizans'a karşı savaşmak için çağırdılar. Kumanlar da Peçeneklere katıldılar.

Peçeneklerle olan mücadele, bazı geçici başarılara rağmen, Bizans'ın bütün gücünü tüketti. 1090'ların sonunda Aleksios Komnenos Tuna'nın aşağısında, Silistre'de ağır bir yenilgiye uğradı ve neredeyse kendisi de esir düşecekti. Peçenekler ile Kumanlar arasında ganimet paylaşımından ötürü çıkan anlaşmazlık, Peçeneklerin elde ettikleri zaferden azami ölçüde faydalanmalarını engelledi.

Peçeneklere verdiği haraç neticesinde elde ettiği kısa süreli rahatlama döneminde imparatorluk, 1090-91 yılları arasındaki çalkantılı süre-

ci tecrübe etmek zorundaydı. Peçenekler zorlu bir mücadeleden sonra Konstantinopolis'e kadar geldiler. Anna Komneni, "Halkın kalabalık bir grup halinde, şehir surlarının dışındaki mücavir bölgede bulunan ve Hıristiyanlık uğruna hayatını kaybetmiş olan Teodor Tyron'un anısına yapılan kiliseye, onu anmak için gitmek istediklerinde gidemediklerini, çünkü Peçeneklerin şehir surlarının hemen dibinde oldukları için şehir kapılarını açmanın mümkün olmadığını," anlatır.[23]

Türk korsanı Çaka, başkenti güneyden tehdit ettiğinde, imparatorluğun içinde bulunduğu durumun daha da kritik hale geldi. Çaka, gençlik yıllarını Nikeforos Botaneiates'in sarayında geçirmiş, hatta Bizanslılara verilen yüksek kademe bir unvana da nail olmuştu. Aleksios Komnenos'un tahta geçişini müteakip Çaka Anadolu'ya kaçmıştı. Donanması sayesinde İzmir'i, Anadolu'nun batı sahillerinin bazı şehirlerini ve Ege adalarından bazılarını ele geçiren Çaka, Konstantinopolis'e denizden bir darbe indirerek başkentin denizden ikmal yolunu kesmek gibi cüretkâr bir hedefi kendine amaç edindi. Planının etkinliğini artırmak için kuzeydeki Peçenekler ve Anadolu'nun doğusundaki Selçuklularla pazarlığa girişti. Başarısından emin olan Çaka kendisini imparator (basileios) ilan etti ve imparatorluk alamet ve nişanları giyip Konstantinopolis'i devletinin merkezi yapmayı hayal etti. Hem askeri hem de siyasi münasebetleri sonucunda Peçenekler ve Türkler etnografik olarak akraba olduklarının farkına vardılar. Rus araştırmacı V. Vasilievsky'e göre: "Çaka, şahsında barbarların atılgan cüretkârlığıyla Bizans eğitim sisteminin inceliğini ve o dönemin Doğu Avrupa siyasi ilişkilerinin mütekâmil bilgisini birleştirmiş, Bizans'a düşman birisiydi. O dönemde Türklerin başatlığını yaptığı faaliyetlerin merkezine oturmayı planlayan Çaka, Peçeneklerin çapullarını ve onların amaçsız dolanmalarını bir düzene sokup onlara, takip edebilecekleri mantıklı, belirgin bir hedef tayin edebilmenin hayalini kuran birisiydi."[24] Görünüşe göre Doğu Roma İmparatorluğu'nun enkazı üzerinde Selçuklu ve Peçenek Türk devletleri kurulacaktı. Vasilievsky "Bizans İmparatorluğu Türk istilaları arasında boğuluyordu," diye devam eder.[25] Diğer bir Rus tarihçi Th. Uspensky "1090-91 kışındaki Aleksios Komnenos'un durumu ancak, imparatorluğun Osmanlılar tarafından Konstantinopolis'in bütün yönlerden kuşatılıp dışarıyla bağlantısının kesildiği günlerle karşılaştırılabilir" diye yazmıştı.[26]

23 *Alexias*, VIII, 3; ed. Reifferscheid, II, 6-7.

24 V. G. Vasilievsky, "Byzantium and the Patzinaks," *Works*, I, 76. Çaka üzerine bir monograf mevcuttur, Akdes Nimet Kurat, *Çaka*.

25 *A.g.e.*, I, 77.

26 *The History of the Crusades*, 8.

İmparatorluğun içinde bulunduğu durumun dehşetini anlayan Aleksios, Bizans'ın o her zamanki bilindik taktiğine başvurdu. Bu taktiğin özü, bir barbar grubu diğeri aleyhinde kışkırtmaktı. İmparator, Kuman hanlarından "zor durumdaki bir müttefikleri" olarak kendisine, yani Bizans İmparatorluğuna, Peçenek saldırılarına karşı yardım etmelerini talep etti. Rus kroniklerinde[27] gayet iyi bilinen Kuman hanları, acımasız ve zalim Tugorkhan ve Bonyak Konstantinopolis'e davet edilerek - burada şaşalı ve baştan çıkartan bir muameleyle karşılandılar. Bizans imparatoru mütevazı bir tavırla, imparatorla aynı konumda olmaktan mağrur barbar hanlarından yardım talebinde bulundu. Kuman hanları Aleksios'a yardım konusunda söz verdiler ve bu sözlerini tuttular. 1091 yılının 29 Nisan günü kanlı bir savaş oldu. En iyi ihtimalle Ruslar da Kumanlar gibi savaşa iştirak ettiler. Peçenekler mağlup edilip acımasız bir biçimde yok edildiler. Anna Komneni dönemin manzarasını: "O gün insanın görebileceği tek şey on binlerle ifade edilemeyecek büyüklükte bir insan topluluğunun, kadınları ve çocuklarıyla birlikte helak oluşuydu," şeklinde aktarmıştı. Bu savaş o dönem Bizans halk ezgilerinde "İskitler" (Anna Komneni, Peçenek diye isimlendiriyor.) "Bir gün farkla mayısı göremediler" olarak iz bırakmıştır.[28] Bizans lehine duruma müdahele etmelerinden dolayı Kumanlar, Hıristiyanlık âlemine büyük hizmette bulundular. "Kumanların hanları Boniak ve Turgokhan Bizans İmparatorluğu'nun kurtarıcıları arasına dahil edilmelidir."[29]

Aleksios başkente zaferle döndü. Peçeneklerden ancak çok az bir kısmı hayatta kalabildi. Bu dehşetengiz sürünün kalanı Balkan yarımadasında Vardar nehrinin doğusunda iskân ettirildi ve sonraki zamanlarda Bizans ordusuna girip özel bir birlik oluşturdular. Balkanların ötesine kaçmayı başarabilen Peçeneklerse öyle zayıfladılar ki otuz yıl boyunca Bizans'a karşı herhangi bir şey yapamadılar.

Bizans'ı korkutan, fakat donanmasıyla Peçenekleri destekleme hususunda başarısız olan Çaka, fethettiği yerlerin bir kısmını Yunan donanmasıyla girdiği mücadelede kaybetti. Akabinde imparator, Çaka'ya karşı İznik sultanını kışkırttı ve o da Çaka'yı davet ettiği bir ziyafette kendi elleriyle öldürdü. Bunun üzerine Sultan, Aleksios ile bir barış antlaşması yaptı. Böylelikle 1091 yılındaki kritik durum başarılı bir şekilde imparatorluk lehine çevrilip 1092'ye çok farklı şartlar altında girilmiş olundu.

---

27 Anna Comnena, *Alexias*, VIII, 4; ed. Reifferscheid, II, 9:ὁ Τογορτάκ, ὁ Μανιάκ. Bunun üzerine bkz. Vasilievsky, "Byzantium and the Patzinaks," *Works*, I, 98. n.2.

28 *Alexias*, VII, 5; ed. Reifferscheid, II, 15. Savaş, Mayısın 1'inden bir gün önce, 29 Nisanda gerçekleşmiştir. *Alexiad* versiyonunda, bu şarkıyı; "Sadece bir günle İskitler, mayısın birini görmeyi kaçırdılar diye tercüme etmiştir. Alexias, çev. Dawes, 205.

29 Vasilievsky, "Byzantium and the Patzinaks," *Works*, I, 107.

1091 yılının o umutsuz günleri içinde Aleksios, yalnız barbar Kumanlar arasından değil, görünüşe göre Latinler arasından da kendisine müttefik aramıştı. Anna Komneni "Aleksios'un dört yandan paralı askerleri yardım amaçlı çağırma konusunda endişeli olduğunu," yazdı.[30] Bu tarz mesajlardan Batı'ya da gönderildiğine dair bilgi, aynı yazarın "Aleksios'un Roma'dan paralı askerlerin gönderileceğini umduğunu,"[31] belirttiği başka bir eserinden de anlaşılmaktadır.

Bu olaylarla ilgili olarak tarihçiler genellikle Aleksios Komnenos ile eski arkadaş olan ve birkaç yıl önce kutsal topraklardan dönerken Konstantinopolis güzergâhını kullanan Kont Robert de Flandre'e arasındaki bir mesaj meselesini tartışırlar. İmparator mektubunda, "Peçenekler ve Türkler tarafından zulmedilen Yunan Hıristiyanlarının aziz imparatorluğunun," vahim durumunu tasvir etmiş, Hıristiyan çocukların, gençlerin, kadın ve kızların hakarete uğrayıp öldürülmelerini, bunun yanı sıra imparatorluk topraklarının neredeyse tamamının düşmanları tarafından işgal edildiğini; "eğer Tanrı'dan ya da dindar Latin Hıristiyanlardan hemen yardım ulaşmazsa yakın gelecekte ellerinde kalan ve düşmanlarının onlardan almakla tehdit edebilecekleri tek şeyin Konstantinopolis olduğunu"; imparatorun "Türkler ve Peçeneklerin önünde bir şehirden ötekine kaçtığını ve Konstantinopolis'in paganların eline geçmesindense onu Latinlerin eline teslim etmeyi tercih ettiğini," anlatmıştı. Mesaj, Latinlerin şevkini artırmak için başkentteki kutsal emanetlerin bir listesini verdiği gibi ayrıca Kont'a başkentte toplanmış hesapsız hazine ve zenginlikleri hatırlatmaktaydı. "Bundan dolayı bütün adamlarını toplayıp acele et; eğer böylesi bir zenginliğin Türkler ve Peçeneklerin eline geçmesini istemiyorsanız bir an önce gelebilmek hususunda bütün gücünüzü harcayınız. Zamanın el verdiği ölçüde çaba sarf et, böylelikle Hıristiyan imparatorluğu ve daha da önemlisi Kutsal Kabir elimizden çıkmış olmayacak ve ölüm sonrasında da mükâfatını görürsünüz. Amin!"[32]

V. Vasilievsky 1091'deki bu mesaja iktibas yaparak, "1091'de Boğaziçi'nin sahillerinden bütün Batı Avrupa'ya, boğulmakta olan ve dost ya da düşman olsun kendisine yardım amaçlı bir elin uzanıp uzanmayacağı belirsiz olan bir adamın feryadı gibi sahici bir figan yayılmaktaydı. Bizans imparatoru: Yunan Hıristiyanlarının imparatorluğunun içine battığı utanç verici aşağılık durumu ve bozulmayı yabancı gözlerin önüne sermekte tereddüt etmedi," şeklinde yazmıştı. [33]

30 *Alexias*, VIII, 3; ed. Reifferscheid, II, 7.

31 *A.g.e.*, VIII, 5; ed. Reifferscheid, II, 12.

32 P. E. Riant, *Alexii I Comneni ad Robertum I Flandriae comitem epistola spuria*, 10-20. H. Hagenmeyer, *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren1088-1100*, 130-36. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 39-40 (no. 1152).

33 "Byzantium and the Patzinaks," *Works*, I, 90.

1091 yılında Bizans'ın içine düştüğü kritik durumu canlı renklerle tasvir eden bu belge, bilim adamları arasında birçok tartışmaya sebep olmuştur. Bu belgenin sadece Latince versiyonu elde mevcuttur. Belgeye dair görüşler faklıdır. Bazıları, mesela Rus araştırmacılar V. Vasilievsky ve Th. Uspensky, belgenin orijinal olduğunu kabul ettiler. Fransız araştırmacı Riant gibilerse belgenin düzmece olduğunu iddia ettiler. Konuyla ilgilenen son dönem bilim adamları ise, bir yere kadar, mesajın özgünlüğünü kabul etme meylindedir ve Aleksios Komnenos'tan Robert de Flander'e gönderilen, fakat aslı muhafaza edilmeyen orijinal metnin varlığını kabul ediyorlar. Fransız tarihçi Chalandon bu mesajın orta kısmının orijinal metin baz alınarak oluşturulduğunu, fakat Latince versiyonunun I. Haçlı Seferi'nden kısa süre önce Haçlıları tahrik etmek için Batı'da biri tarafından (*excitatorium* tarzında) düzenlendiğini kabul etmiştir.[34] Mektubu son dönemde yayınlayan ve onu araştıran Alman araştırmacı Hagenmeyer özet olarak, bir noktaya kadar Vasilievsky ile Aleksios'un mesajının özgünlüğü konusunda hemfikirdir.[35] 1924'te B. Leib, bu mektubun ancak Clermont Konsili'nden hemen sonra yapılmış bir abartma olduğunu, fakat imparatorun kendisine vaat edilen destek kuvvetleri hatırlatmak için Robert'e gönderdiği asıl mesajdan kuşkusuz etkilendiğini yazdı.[36] Son olarak 1928'de Bréhier: "Chalandon'un hipotezini takip edersek Robert'ın Flandre'e döndükten sonra verdiği sözü unutması muhtemel ve akabinde tabii ki Aleksios, Robert'e bir elçiyle birlikte, günümüzde bize ulaşan metinden tamamen farklı bir mektup göndermiştir. Belki, özgün metnin yardımıyla oluşturulmuş olan bu sahte metin ele alınırsa, Antakya'nın 1098'deki kuşatması esnasında Batı'dan yardım talebi için yazılmış olabilir. Böylece Aleksios'un mektubunun Haçlı Seferleri'nin ortaya çıkışıyla bir ilgisi yoktur" şeklinde yazmıştır.[37] *I. Haçlı Seferi Tarihi*'nde H. Sybel, Aleksios'un Robert de Flandre'ye gönderdiği mektubu Haçlılara referans olan resmi evrak olarak değerlendirdi.[38]

---

34 Chalandon, *Alexis Ier* Comnène, appendix, 325-36; bkz. özellikle 331, 334 ve 336. Aleksios'un Flandre kontuna yazdığı mektupların tarihi hakkında bilgide verilmektedir.

35 "Der Brief des Kaisers Alxios I Komnenos an den Grafen Robert I von Flandern," *Byzantinische Zeitschrift*, VI (1897), 26. Hagenmeyer, *Die Kreuzzugsbriefe*, 38-40. Bkz. ayrıca H. Pirenne, "A propos la lettre d'Alexis Comnène à Robert le Frison, comte de Flandre," *Revue de l'instruction publique en Belgique*, L (1907), 217-27. G. Caro, "Die Berichterstattung auf dem ersten Kreuzzuge," *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XXIX (1912), 50-62.

36 *Rome, Kiev et Byzance* à *la fin du XIe siècle*, 122; Mektubun Fransızca kısa bir versiyonu, 188-89.

37 L. Bréhier, *L'Église et l'Orient du moyen* âge; *Les Croisades* (5. ed., 1928), 58. N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, II, 276-77;Iorga bu mektubun herhangi bir önem taşıdığını reddeder. G. Buckler (*Anna Comnena. A Study*, 457, n. 1) mektubun tamamen olmasa da büyük bölümünün sahte olduğunu iddia etmiştir. Bkz. ayrıca C. Erdmann, *Die Entstehtung des Kreuzzugsgedankens*, 365:mektubun bir kısmının sahte metin için temel işlevi görüp görmediği konusu da önemsizdir.

38 *Geschichte der ersten Kreuzzuges* (3. ed., 1881), 7-9.

Belli bir dönem Aleksios Komnenos'tan Robert de Flandre'ye giden mesaj meselesine hasredildi, çünkü bu bir yönüyle imparatorun Batı'yı yardıma çağırıp çağırmadığı gibi mühim bir problemle bağlantılıydı. Anna Komneni'nin Aleksios'un Batı'ya mesajlar gönderdiğine dair ifadesi onun Robert de Flandre'ye bir mesaj göndermiş olması gerektiği gerçeğini ve bu mesaj temel alınarak üstüne yapılan eklemeler ve abartılarla şu an elimizdeki mevcut olanın ortaya çıktığı ihtimalini desteklemektedir. Büyük olasılıkla kritik olan 1091 senesinde Aleksios tarafından orijinal mesaj gönderildi.[39] 1188-89'da Aleksios Komnenos tarafından Hırvat kralı Zvonimir'e Aleksios'un "paganlara ve kâfirlere" karşı savaşında onun yanında yer almasını teşvik etmek için resmi bir mesaj gönderilmiş olma ihtimali de çok yüksektir.[40]

Aleksios'un dış düşmanlarına karşı elde ettiği başarılarını, iç düşmanlara karşı kazandığı benzer başarılar tarafından takip etti. Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zor durumdan faydalanarak imparatorluk tahttında hak iddia edenler ve komplocular tespit edilip cezalandırıldılar.

Bahsi geçen kişilerin yanında, I. Haçlı Seferi öncesinde Aleksios Komnenos döneminde Macarlar ve Sırplar da önem arzetmeye başladı. XI. yüzyılın ikinci yarısında Sırbistan bağımsızlığını elde etti ve bu durum Sırp prensinin kral unvanı almasıyla resmiyet kazandı. Bu krallık, tarih sahnesine çıkan ilk Sırp krallığıydı ve başkenti İşkodra'ydı. Sırplar Aleksios'un ordusunda Normanlarla olan savaşında yer almış ve kritik bir anda imparatoru terk etmişlerdi. Fakat Dyrrachium'un Bizans tarafından Normanların elinden geri alınmasından sonra Aleksios ve Sırplar arasında düşmanlık başladı ve imparatorluğun zor durumda olduğu vakitlerde Sırplarla bir sorunun mevcudiyeti imparatorluğun aleyhine olurdu. Bu bakımdan, Haçlı Seferinin hemen öncesinde Sırplarla imparatorluk arasında bir antlaşma imzalandı.

X. yüzyılda Bulgarlarla Bizans arasındaki savaşta Simeon yönetiminde aktif rol oynamış olan Macarlarla olan ilişkiler Aleksios Komnenos'un döneminde gerginleşti. XI. yüzyılın sonunda kıta Macaristan'ı, Arpad hanedanına mensup krallar yönetimindeyken güney istikâmetinde, Dalmaçya kıyılarına doğru topraklarını genişletmeye başladılar. Bu ise hem Venedik hem de Bizans için memnuniyetsizlik sebebiydi. Böylelikle imparatorluğun uluslararası ilişkileri, I. Haçlı Seferine doğru daha genişleyip karmaşık hale geldi ve yeni sorunlar ortaya çıktı.

---

39 Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 39 (no. 1152) mektubu 1088 senesi başlığı altında bahis konusu yapmıştır.

40 Bkz. F. Šišic, *Geschichte der Kroaten*, I, 315-16.

Fakat neredeyse XI. yüzyılın sonunda kendisini tehdit eden birçok tehlikeyi bertaraf etmiş ve imparatorluk için bir sükûnet ortamı oluşturmuş olan Aleksios Komnenos, Selçuklular ile olan mücadelesi için tedricen bir hazırlık yapabildi. Bu mücadele konusunda birçok taarruz tedbiri aldı. Akabinde ilk Haçlı birliklerinin imparatorluğunun sınırlarına yaklaşmakta olduğu haberini aldı. I. Haçlı Seferi başlamış ve bu Aleksios'un planlarını değiştirmişti. Onu ve imparatorluğunu yeni bir istikâmete yönlendirdi, ki bunun Bizans için ne kadar ölümcül olacağı ortaya çıkacaktı.

Birinci Haçlı Seferi ve Bizans

Haçlı Seferleri dönemi, dünya tarihinin, özellikle de iktisat tarihi ve genel kültür bakımından, en önemli olaylarından birisidir. Uzun bir süre dini meseleler, bu karmaşık ve çok yönlü hareketin diğer cihetlerini arka plana itti. Haçlı Seferleri'nin önemini tam olarak anlayan ilk ülke Fransa'ydı. Bu amaçla 1806 yılında Fransız Akademisi ve Milli Enstitü konuyla ilgili yapılan ve "Haçlıların, Avrupa insanının beşeri hukuku, onların medeniyeti ve bilim, ekonomi ve endüstrinin gelişmesi üzerindeki etkilerini araştıran" en iyi çalışmaya ödül verilmesini teklif etti. Elbette, XIX. yüzyılın başında, böylesi bir meseleyi baştan sona çalışmak için erkendi. Nitekim bu sorun hâlâ çözülememiştir. Fakat şurası kayda değerdir ki, artık Haçlı Seferleri dönemi, özellikle onu ortaçağdaki dini bir hareket olarak gören dar bakış açısı içinde tartışılmaktan kurtulmuştur. 1808 yılında Fransız Akademisi iki çalışmayı ödüllendirmiştir. Bunların birincisi Alman A. Heeren'in eşzamanlı hem Almanca hem de Fransızca yayınlanan *Haçlıların Avrupa Üzerindeki Etkilerine Dair Bir Makale* adlı çalışmasıdır. İkincisi Fransız M. Choiseul Daillecourt'un *Avrupa Halklarına Haçlıların Etkisi Üzerine* isimli çalışmasıdır. Her iki çalışma da şu an güncelliğini yitirmişse olsa da, özellikle birincisi hâlâ ilgi çekmektedir.

Elbette Haçlılar dönemi, VII. yüzyıldan beri devam eden evrensel iki din olan Hıristiyanlık ve İslamiyet arasındaki mücadelenin tarihi içindeki en önemli dönemdir. Fakat bu sürece sadece dini idealist motifler dahil olmamıştır. Kutsal toprakları kâfirlerin ellerinden kurtarma idealinin en belirgin olduğu I. Haçlı Seferinde bile seküler ve dünyevi amaçların varlığı aşikârdı. "Haçlılar içerisinde biri dini referansları öncelleyenler ve diğeri siyaseti öncelleyenler olmak üzere iki parti mevcuttu."[41] Fransız tarihçi Chalandon, Alman araştırmacı Kugler'in bu sözlerine atıf yaptıktan sonra "Kugler'in bu iddiası kesinlikle doğrudur," diye eklemiştir.[42] Fa-

41 B. Kugler, "Kaiser Alexius und Albert von Achen," *Forschungen zur deutschen Geschichte*, XXIII (1883), 486.

42 *d'Alexis I^e Comnène*, 161. Chalandon, "Earlier Comneni," *Cambridge Medieval History*, IV, 334.

kat araştırmacılar, XI. yüzyıl Batı Avrupası'ndaki hayatın iç koşullarının, özellikle de o zamandaki İtalyan şehirlerinin ekonomik gelişiminin –yakından araştırıldığı ölçüde– I. Haçlı Seferi'nin hazırlanmasında ve fiiliyata geçirilmesinde ekonomik olgularında çok önemli bir rol oynadığına o derece inanmaktadırlar. Düzenlenen her bir yeni Haçlı Seferinde seküler boyut daha ağırlıklı hissedildi. IV. Haçlı Seferi esnasında bu seküler bakış açısı hareketin ilk ortaya çıktığında baskın olan kanaat üzerinde kesin bir galibiyet kazandığı, 1204'te Konstantinopolis'in zaptı ve burada Latin İmparatorluğu'nun kurulmasıyla ispatlanmış oldu.

Bizans bu dönemde çok önemli bir rol oynamıştır ve bu nedenle Haçlı Seferlerinin kökeni ve gelişimini tam olarak anlayabilmek için Bizans İmparatorluğu'nun incelenmesi elzemdir. Kaldı ki, Haçlıları çalışanların çoğunun meseleye bakış açıları çok fazla "Avrupa merkezli"dir ve onlar Yunan İmparatorluğu'nu "Haçlıların bütün kabahatlerinin sorumlusu ve adeta günah keçisi" olarak gösterme eğilimindedirler.[43]

Araplar 740'larda dünya tarih sahnesinde görünüşlerinden itibaren olağanüstü bir süratle Bizans İmparatorluğu'nun Suriye, Filistin, Mezopotamya topraklarını, Anadolu'nun doğu bölgelerini, Mısır ve Afrika'nın kuzey sahillerini, büyük kısmı Vizigotların elindeki İspanya topraklarını fethettiler. VII. yüzyılın ikinci yarısında ve VIII. yüzyılın başında olmak üzere Konstantinopolis, Araplar tarafından iki kez kuşatıldı ve imparatorluk bu kuşatmalardan imparator IV. Konstantin ve III. Leo Usarian'ın enerjisi ve yetenekleri sayesinde kurtuldu. 732 yılında, Pirenelerin ötesine kadar Galya'yı fethetmiş olan Araplar, Poiters yakınlarında Charles Martel tarafından durduruldular. IX. yüzyılda Girit, X. yüzyılın başlarına doğru Sicilya ve nihayetinde Bizans İmparatorluğu'nun Güney İtalya'daki topraklarının çoğu Arapların eline geçti.

Bu Arap fetihleri Avrupa'nın ekonomik ve siyasi durumu için hayati öneme sahipti. H. Pirenne'nin ifade ettiği gibi: "Arapların şok eden saldırıları dünyanın çehresini değiştirdi. Onların ani atılımları Antik Avrupa'yı yok etti. Akdeniz'deki uluslar topluluğunun sahip olduğu gücün kaynağı olan bütünlük sona erdi. Akdeniz bir zamanlar bir Roma gölüydü, şimdi ise çoğu için bir İslam gölüydü."[44] Belçikalı tarihçinin bu açıklaması bir şartla kabul edilmelidir. Avrupa ile Doğulu memleketler arasındaki ticari

43 F. Chalandon, *Histoire de la première croisade*, preface, ı. A. Gruhn'un Almanca tezi, *Die Byzantinische Politik zur Zeit der Kreuzzüge*'ın herhangi bir önemi yoktur. Çünkü orada kaynaklara bir referans yoktur.

44 "Mahomet et Charlemagne," *Revue belge de philologie et d'histoire*, I (1922), 85. "İslam olmaksızın muhtemeldir ki Frank İmparatorluğu vücut bulmayacaktı ve Muhammed olmaksızın Charlemagne da kavranamazdı" (s. 86). Pirenne, *Medieval Cities*, 24, 26: Fransızcada 25, 28. Bkz. R. S. Lopez, "Mohammed and Charlemagne: A Revision," *Speculum*, XVIII (1943), 14-38.

ilişkiler Müslümanlar tarafından kısıtlanmış, fakat kesilmemişti. Tüccarlar ve hacılar buralara gidip gelmeye devam ettiler ve Doğunun egzotik ürünleri, örneğin Galya'da olduğu gibi, Avrupa'da da mevcuttu.[45]

İslam ilk başlarda "tolerans" kavramı ile öne çıkmıştı. X. yüzyılda kiliselere ve Hıristiyanlara karşı bazı münferit saldırı vakaları olmuştu, fakat bunlarda dini motifler olmadığı için böylesine talihsiz olaylar münferiden vuku buldu. Araplar fethettikleri bölgelerin çoğunda, kiliseleri korudular ve Hıristiyanların dini ayinlerini yapmalarına karışmadılar. Hıristiyanların yardım amaçlı faaliyetlerini yasaklamadılar. IX. yüzyılın başında, Charlemagne döneminde Filistin'de hacılar için hastaneler ve barınaklar mevcuttu. Mevcut kiliselerin ve manastırların tamiri yapılıp yenileri inşa ediliyordu ve bu amaçla Charlemagne toplanan yüklü miktarda "sadakayı" Filistine gönderdi. Manastırlarda kütüphaneler kurumuştu. Hacılar Kutsal Toprakları rahatsız edilmeden ziyaret ettiler. Charlemagne'ın Frank İmparatorluğu ile Filistin arasındaki bu ilişkiler, Batılı hanedanlar ile halife Harun Reşid'in arasındaki karşılıklı elçi göndermesiyle bağlantılı olarak, Kutsal Topraklar söz konusu olduğu müddetçe ve halifenin bölgedeki siyasi nüfuzuna tecavüz edilmeden, Charlemagne'ın hükmü altında burada bir Frank himayesinin kurulduğu sonucuna varılmasına neden oldu.[46] Diğer taraftan bir grup tarihçi, bu ilişkilerin önemini yok sayarak, böyle bir "manda"nın asla kurulmadığını ve bunun "Charlemagne'ın Kutsal Topraklara düzenlediği Haçlı Seferi mitine benzer olduğunu" ileri sürerler.[47] Bu konu üzerine son zamanlarda yayınlanmış bir makalenin adı "Charlemagne'ın Kutsal Topraklarda Kurduğu Manda Yönetimi Efsanesi"dir.[48] "Frank manda yönetimi" kavramı da diğer birçok kavram gibi geleneksel ve daha doğru bir ifadeyle muğlaktır. Fakat bu tartışma, hâlihazırda IX. yüzyılın başında Frank İmparatorluğu'nun Filistin'de çok önemli çıkarlarının olduğu gerçeğini ve bu gerçeğin ileriki tarihlerde vuku bulacak Haçlı Seferleri öncesindeki uluslararası ilişkiler açısından hayli anlamlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

---

45 Bkz. L. Halphen, "La Conquête de la Méditerranée par les Europeens au XIe et au XIIe siècles," *Mélanges d'histoire offerts à H. Pirenne*, I, 175. J. Ebersolt, *Orient et Occident*, I, 56-57. N. Iorga, *Revue historique du sud-est européen*, VI (1929), 77.

46 Bkz. A. A. Vasiliev, "Charlemagne and Harun ar-Rashid," *Vizantiysky Vremennik*, XX (1913), 63-116. Bréhier, *Les Croisades* (5. ed., 1928), 22-34. Bréhier, "Charlemagne et la Palestine," *Revue historique*, CLVII (1928), 277-91; Bréhier mesele ile ilgili tam bir bibliyografya vermektedir.

47 E. Joranson, "The Alleged Frankish Protectorate in Palestine," *American Historical Review*, XXXII (1927), 260. Bkz. ayrıca V. Barthold, "Charlemagne and Harun ar-Rashid," *Christiansky Vostok*, I (1912), 69-94.

48 A. Kleinclausz, "La Légende du protectorat de Charlemagne sur la Terre Sainte," *Syria*, VII (1926), 211-33. S. Runciman, "Charlemagne and Palestine," *English Historical Review*, L (1935), 606-19; Charlemagne'ın Filistin üzerinde himaye hakkına dair teori bir efsane olarak kabul edilmelidir(s. 619).

X. yüzyılın ikinci yarısındaki Nikeforos Fokas ve Yannis Çimiskes komutası altındaki Bizans birliklerinin Doğudan sökün edip gelen Araplara karşı kazandıkları parlak zaferler, Halep ve Antakya'yı imparatorluğun vassal devletleri haline getirdi ve büyük olasılıkla Bizans ordusu Filistin'e girdi.[49] Bizans'ın bu askeri başarıları Kudüs'te yankı buldu ve Fransız tarihçi Bréhier'in hükmettiği üzere, Bizans'ın Kutsal Topraklar üzerindeki hâkimiyetiyle burada kurulmuş olan Frank manda yönetimine son verdiğinden bahsetmek mümkündür.[50]

X. yüzyılın ikinci yarısında, yani 969'da Filistin, Mısırlı Fatımi hanedanı eline geçtiğinde, ülkenin bu yeni durumu, en azından başlangıçta, Doğu Hıristiyanlarının hayatında değişikliklere sebep olmuşa benzemiyordu ve hacılar Filistin'e güven içinde gidip gelebiliyorlardı. Fakat XI. yüzyılda durum değişti. Çılgın Fatımi halifesi Hakim (Mısır'ın Neron'u)[51] topraklarındaki Hıristiyan ve Yahudilere zulmetmeye başladı. 1009 yılında Kudüs'teki Golgota ve Kutsal Kabir Kilisesinin tahrip edilmesine sebep oldu. Hıristiyan topraklarındaki camilerin de aynı kaderi paylaşabileceğini düşündüğünde, kiliselerin tahribi konusundaki tutkusuna son vermişti.[52]

L. Bréhier, Kutsal Topraklar'daki Bizans hâkimiyeti hakkında yazarken, XI. yüzyılda yaşamış Arap tarihçi Antakyalı Yahya ile aynı görüştedir. Yahya şöyle demişti; "1012 senesinde halife Hakim'e karşı isyan eden bir Bedevi şeyhi, Suriye'yi ele geçirdiğinde buradaki Hıristiyanları, Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesini tamir etmeye zorladı ve piskoposun birini Kudüs patriği olarak tayin etti. Sonra da Bedevi şeyhi: "Patriğin Kutsal Kabir Kilisesini inşa etmesine ve elinden geldiğince çok binanın restore edilmesine yardım etti" şeklinde yazmıştır.[53] Rus araştırmacı V. Rosen bu belgeyi yorumlarken Bedevi şeyhinin "Büyük ihtimalle Yunan imparatorunun hüsnüniyetini kazanmak için," böyle davrandığına işaret etmiştir.[54] Bedevi şeyhinin niçin böyle davrandığına dair açıklama Yahya'ya ait olmadığı için, her ne kadar Bréhier kendi kitabında Bizans'ın Filistin üzerindeki hamiliği hususundaki teoriyi kabul etmiş olsa da, bu teori bir başka kişi tarafından kabul edilmeyebilir.[55]

49 Bkz. s. 308-10

50 Bréhier, "Charlemagne et la Palestine," *Revue historique*, CLVII (1928), 38-39.

51 G. Schlumberger, *L'Épopée byzantine* à *la fin du dixième siècle*, II, 442.

52 M. Canard, "Les Expéditions des arabes contre Konstantinopolis dans l'histoire et dans la légende," *Journal Asiatique*, CCVIII (1926), 94.

53 V. Rosen, *The Emperor Basil Bulgaroktonus*, 47; Rusçada, 49. Yahia Ibn Saïd Antiochensis, *Annales*, ed. L. Cheikho, 201.

54 *Basil Bulgaroktonus*, 356.

55 Bréhier Yahya'nın ifadelerini Schlumberger'in eseri *L'Épopée byzantine*, II, 448'den alıntılamıştır. Rosen'in hipotezi göz önünde bulundurulduğunda, Yahya'nın açıklamaları ondan alan Schlumberger doğru rivayeti aktarmıştır.

Her halükârda, bu sadece Kutsal Toprakların eski konumuna gelme sürecinin başlangıcıydı. 1021'de Hakim'in ölümünden sonra Hıristiyanlara karşı toleransın gösterildiği bir dönem başladı. Bizans ile Fatımiler arasında bir barış yapıldı ve Bizans imparatorları Kutsal Kabir Kilisesinin gerçek anlamda restorasyonuna başlayabildiler. İbadethanenin restorasyonu XI. yüzyılın ortalarında, İmparator Konstantin Monomakos zamanında bitirildi. Hıristiyanların meskûn olduğu mahallin etrafı sağlam bir duvarla kuşatıldı. Hacılar tekrar Kutsal Topraklara gidip gelmeye başladı. Kaynaklarda adı geçen hacılar arasında en bilinen isim, Kudüs'ten dönerken 1035'te İznik'te ölen "şeytan" lakaplı Normandiya Dükü Robert'tır.[56] Belki aynı zamanda, 1040'lı yıllarda, Varangianlar döneminde, onunla birlikte kuzeyden gelen bir grup İskandinavyalının desteklediği Harald Haardraade Kudüs'e geldi ve Suriye ile Anadolu'da Müslümanlara karşı savaştı.[57] Hıristiyanlar için eziyet günleri yeniden başladı. 1056 yılında Kutsal Kabir Kilisesi kapatıldı ve üç yüzden fazla Hıristiyan Kudüs'ten sürgün edildi.[58]

Tahrip edilmiş olan Kutsal Kabir Kilisesi belli ki ihtişamla restore edilmişti. XII. yüzyılın hemen başında, 1099'da Kudüs krallığının kurulmasının akabinde Filistin'i ziyaret eden ve Rus bir başrahip (igumen) olan Daniel, tapınağın sütunlarını sayıp, mermer kaplı zeminini ve altı kapısını tarif edip mozaikler hakkında ilginç bilgiler aktarmıştır. Ayrıca İncil'de ismi zikredilen birçok kiliseyi, kutsal emaneti ve Filistin'deki yerleri tasvir etmiştir.[59] Daniel ve onun çağdaşı olan Anglosakson hacı Saewulf, dağlarda ve mağaralarda saklanan "pagan Sarazenler"in zaman zaman seyahat eden hacılara nasıl saldırıp onları soyduklarını anlattı. "Sarazenler her zaman Hıristiyanlar için dağların kuytu yerlerinde kayalıklar arasındaki mağaralarda pusuya yatıp, gece gündüz yolları takip edip saldıracakları kişileri gözetlediklerini," anlatmıştır.[60]

Arapların Hıristiyanlara karşı toleransı kendisini Batıda da göstermiştir. Örneğin, XI. yüzyılın sonunda İspanyollar Toledo şehrini Araplardan geri aldıklarında, şehirdeki kiliseleri dokunulmamış bir vaziyette

56 Bkz. E. Freeman, *TheHistory of the Norman Conquest of England*, I, 473; II, 187. Ebersolt, *Orient et Occident*, 79. Bréhier, "Charlemagne and Palestine," *Revue historique*, CLVII (1928), 45.

57 Bkz. Vasilievsky, "The Varangian-Russian and Varangian-English Company (druzina) in Konstantinopolis in the Eleventh and Twelfth Centuries," *Works*, I, 265-66. K. Gjerset, *History of the Norwegian People*, I, 278.

58 *Miracula S. Wulframmi*, ed. D. T. Mabillon, 381-82. Bkz. Ebersolt, *Orient et Occident*, 74.

59 "Life and Pilgrimage of Daniel, igumen of the Russian Land," *Pravoslavny Palestinsky Sbornik*, no. 3 (1887), 15-16; ed. B. De Khitrowo, I, 12 ve sonrası. Bkz. H. Vincent ve N. Abel, *Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, II, 258.

60 "Life and Pilgrimage of Daniel," ed. de Khitrowo, I, 12 ve sonrası. *Pilgrimage of Saewulf to Jerusalem and the Holy Land*, 8.

bulduklarında ve Hıristiyan dini ayinlerinin kesintiye uğramadan icra edilmiş olduğunu öğrendiklerinde şaşırmışlardı. Aynı şekilde, XI. yüzyılın sonunda Normanlar Sicilya'yı ele geçirdiklerinde, iki yüz yıldan fazla Arapların yönetiminde kalan adanın sakinleri olan Hıristiyanların özgürce inançlarının gereğini yerine getirdiklerini gördüler. Bu nedenle Hıristiyan Batı'yı acıyla sarsan XI. yüzyılın ilk hadisesi, Kutsal Kabir Kilisesi ve Gogotya'nın tahribiydi. Kutsal Topraklarla bağlantılı olarak bir diğer olay XI. yüzyılın ikinci yarısında vuku buldu.

Selçuklular 1071'de Bizans ordusunu Malazgirt'te bozguna uğrattıktan sonra Anadolu'da İznik Rum Sultanlığı'nı (Anadolu Selçuklu Devleti) kurdular ve dört bir yanda başarıyla ilerlemeye devam ettiler. Selçukluların askeri başarıları Kudüs'te yankı bulmuştu. 1070 yılında Türk emir Atsız, Filistin üzerine yürüdü ve Kudüs'ü ele geçirdi. Kısa süre sonra şehir isyan etti ve Atsız tekrar şehri muhasara altına aldı. Kudüs tekrar fethedilip yağma edildi. Akabinde Türkler Suriye'de Antakya'yı fethettiler, Anadolu'da İznik, Aydın ve İzmir'e yerleşip Sakız, Midilli, Sisam ve Rodos adalarını işgal ettiler. Kudüs ve diğer yerlerde bulunan Avrupalı hacıların durumu daha da kötüleşti. Her ne kadar birçok araştırmacının Türklere atfettikleri iddialar, yani Türklerin Hıristiyanları tahkir edip onlara işkence uyguladıkları hususunda ileri sürülen iddialar abartı olsa bile, W. Ramsay'ın Türklerin Hıristiyanlara aslında ılımlı yaklaştıklarına dair değerlendirmesini kabul etmek de oldukça zordur: "Selçuklu sultanları Hıristiyan tebalarını merhamet ve hoşgörüyle yönetmiş, hatta bazı durumlarda tarafgir Bizanslı tarihçiler bile Hıristiyanların sultanların yönetimini imparatorlarının yönetimine tercih ettiklerine dair imâda bulunmuşlardır. Selçuklu idaresi altındaki Hıristiyanlar Bizans İmparatorluğu'nun merkezindekilerden daha mutluydu ve sürekli akınlara maruz kalan Bizans sınır boyunda yaşayanlar en acınası durumda olanlardı. Dini baskı ve zorlama mevzubahis olduğunda Selçuklu döneminde bunun emaresi dahi yoktur."[61]

1009'daki Kutsal Kabir Kilisesinin tahrip edilmesi ve 1080'li yıllarda Kudüs'ün Türkler tarafından fethi Batı Avrupa'nın dini referanslara bağlı halklarını derinden etkiledi ve güçlü bir dini heyecan dalgasının oluşmasına vesile oldu. Dahası birçok Avrupalı anladı ki, eğer Bizans, Türklerin

61 *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, I, 16, 27. Onu J. W. Thompson takip etti ve Thompson eseri *An Economic and Social History of the Middle Ages*'de, s. 391'de Ramsay'ın makalesine yanlış bir atıfta bulundu; W. Ramsay, "The War of Moslem and Christian for the Possession of Asia Minor," *Contemporary Review*, XC (1906), 1-15. XI. yüzyılın sonunda Filistin'deki Türkler hakkında karş. Örneğin, P. E. Riant, "Inventaire critique des lettres historiques de croisades," *Archives de l'orient Latin*, I, (1881), 65.

baskısı altına girerse, bütün olarak Hıristiyan Batı korkunç bir tehlikeye maruz kalacaktı. Bir Fransız tarihçi "Korku ve yıkımla dolu yüzlerce yıldan sonra Akdeniz dünyası tekrar barbarların saldırılarına boyun mu eğecekti? 1075'e girilirken sorulan soru böylesine ıstıraplı bir soruydu. XI. yüzyıl boyunca kendini yavaşça yeniden inşa eden Avrupa bu soruyu cevaplamak için üzerine düşeni yapacaktı: Türklerin toplu saldırılarına Haçlı Seferi ile karşılık verilecekti," diye yazdı.[62]

Fakat gücünü sürekli arttıran Türklerden gelen en korkunç tehdit, Malazgirt mağlubiyetinden sonra Türklere karşı kendi kuvvetleriyle karşı koyabilecek durumda olmayan Bizans imparatorları tarafından hissedilmişti. Gözlerini Batıya, özellikle de Batı Avrupa dünyasının dini lideri olan ve sahip olduğu nüfuz sayesinde Batı Avrupa halklarını münasip bir şekilde Bizans'a yardımı etmeye ikna edebilecek olan Papa'ya çevirdiler. Aleksios Komnenos'un Robert de Flandre'ye gönderdiği mesajın gösterdiği gibi, imparatorlar zaman zaman da Batılı yöneticilerden şahsen yardım talebinde bulundular. Fakat Aleksios'un zihnindeki güçlü ve iyi organize olmuş ordular değil sadece destek kuvvetleriydi.

Papalık makamında oturanlar, Doğu imparatorunun yardım talebine olumlu cevap verdi. Bizans'a yardım etmek, dolayısıyla bütün Hıristiyanlık âlemine yardım etmek ve Kutsal Toprakları özgürlüğüne kavuşturmak gibi meselenin tamamen idealist yönünden başka, papaların zihninde Katolik Kilisesinin çıkarları da vardı. Teşebbüsün başarılı olması halinde papalar nüfuzunu bir kat daha artırmayı umut edebilecek ve Ortodoks Kilisesini Katolik Kilisesinin bağrına geri döndürebilecekti. 1054'teki kopuşu unutamazdılar. Bizans imparatorunun Batıdan destek kuvvetleri gönderilmesi hususundaki talebi zaman içerisinde, özellikle papanın yaptığı çağrının etkisiyle, kademeli olarak Haçlı Seferi fikrine dönüştü. Yani Bizans'ın yaptığı yardım talebi, Batı Avrupa halkları zaman zaman bazen kendi hükümdarlarının bazende tanınmış askeri liderlerin yönetimde ve büyük kitleler halinde Kutsal Topraklara doğru hareket etme şeklini aldı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı gibi geç bir tarihe kadar tarihçiler Haçlı Seferi fikrinin ve ve bu sefer için yapılan ilk çağrının X. yüzyılda sonradan Papa II. Sylvester olacak olan meşhur Gerbert tarafından dillendirildiğine inandılar. Mektuplarının arasından birisi "Harap olmuş Kudüs Kilisesinden Katolik Kilisesine" şeklindeydi. Bu mektupta Kudüs Kilisesi Katolik Kilisesinden yardım talebinde bulunuyordu. Gerbert hakkında en etkili otoriteler bu belgenin Gerbert'in papa olmadan önce kaleme aldığı bir

62 L. Halphen, *Les Barbares: des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*, 387. Bkz. ayrıca, Erdmann, *Die Entstehtung des Kreuzzugsgedanken*, özellikle 363-77.

eser olduğunu düşünüyorlar. Fakat bu belgede Haçlı Seferleri düzenlenmesi gibi bir amacın gözetilmediği, sadece Kudüs'teki Hıristiyanlara ait dini müesseselere yardım gönderilmesi için yazılmış sıradan bir mesaj olduğunu kabul etmektedirler.[63] X. yüzyılın sonunda Filistin'deki Hıristiyanların durumu henüz Haçlı Seferi düzenlenmesine sebep olacak durumda değildi.

Komnenos'dan önce, Selçuk ve Peçenek tehlikesi altındayken imparator VII. Mihail Dukas, Papa VII. Gregorius'a yardım için yalvaran ve iki kilisenin birleşeceği sözünü veren bir mesaj göndermişti. Ayrıca Papa, imparatora hitaben yazdığı pek çok mektupta, can vermekte olan imparatorluğa yardım göndereceğini söyleyerek imparatoru cesaretlendirmişti. Burgundy Dükü'ne yazdığı mektupta Papa: "Umuyoruz ki; Normanların fetihlerinden sonra Konstantinopolis'ten geçip, Sarazenlerin devamlı saldırılarından bunalmış ve endişeyle yardım eli uzatmamız için yalvaran Hıristiyanlara yardım edeceğiz" demişti.[64] VII. Gregorius bir diğer mektubunda "büyük imparatorluğun acıklı mukadderatından" bahseder.[65] Alman Kralı VII. Heinrich'e yazdığı bir mektupta Papa: "Denizaşırı yerlerdeki Hıristiyanlığın paganların ezici galibiyeti altında tahrip edildiğini, kurbanlık hayvanlar gibi her gün kesildiklerini ve Hıristiyan kavimlerin yok edildiğini" ifade edip, "kendilerinden, Tanrı korusun, oralarda Hıristiyan dininin bizim zamanımızda tamamen ortadan kalkmaması için yardım talebinde bulunduklarını," aktarmıştır. Papalığın tavsiyesine uyan İtalyanlar ve diğer Avrupalılar elli bin kişiden fazla askere sahip bir ordu hazırlıyor ve eğer mümkünse, Papa'yı da bu seferin başına getirmeyi planlıyorlar. Tanrı'nın düşmanlarına karşı çıkmaya ve Kutsal Kabir Kilisesine ulaşmaya hazırlar. Ben de böyle yapmaya ikna edildim," diyen Papa sözlerine "çünkü Ruhülkudüs mevzusunda bizimle hemfikir olmayan Konstantinopolis Kilisesi, Papalık makamıyla bir anlaşma yapmaya niyetli," diye devam etmişti.[66]

Bu mektuplardaki tek mesele Kutsal Topraklar için bir Haçlı Seferinin düzenlenmesi değildi. VII. Gregorius, Doğudaki Hıristiyanlığın baş müdafisi olan Bizans'ı kurtarmak için Konstantinopolis'e bir sefer yapmayı planlıyordu. Papa tarafından temin edilen yardımı, kiliselerin birleşmesi ve "heretik" Ortodoks Kilisesinin, "hak olan" Katolik Kilisesinin sinesine

---

63 T. Havet, *Lettres de Gerbert* (983-97), 22 ve n. 3. N. Bubnov, *The Collection of Gerbert's Letters as a Historical Source*, II, 230 ve n. 137. Bkz. ayrıca H. Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzuges* (2. ed., 1881), 458-59.

64 J. P. Migne, *Patrologia Latina*, CXLVIII, 326.

65 *A.g.e.*, 329.

66 *A.g.e.*, 386.

dönüşü takip edecekti. Bu mektuplardan çıkartılan izlenimlerden birisi de meselenin Kutsal Toprakların fethinden ziyade Konstantinopolis'in muhafazası meselesi olduğudur. Dahası bu mektupların hepsi, Kudüs Türklerin eline geçmeden ve Filistin'deki Hıristiyanların durumu daha vahim bir hal arz etmeden seksen yıl önce yazılmıştır. Böylece Gregorius'un İslama karşı kutsal bir savaş planı, ikinci sırayı almış gözükmektedir. Görünüşe bakılırsa Papa, Batı Hıristiyanlarını Müslümanlara karşı bir savaş için silahlandırırken, aklında "ayrılıkçı" Doğu vardı. İkinci şık Gregorius'un gözünde Müslümanlardan daha korkunçtu. İspanya'daki Müslümanlar tarafında işgal edilmiş bir bölgeyle ilgili kısa bir mütalaasında Papa açıkça "Bu toprakların, kiliseye asi olanların eline düşmesindense kâfirlere, yani Müslümanlara terk etmeyi tercih edeceğini," belirtmişti.[67] Eğer VII. Gregorius'un mesajları Haçlı Seferleri'nin ilk planlarını teşkil ediyorsa, bu mesajlar bu planla 1054'teki kiliselerin ayrılması arasındaki bağlantıyı gösterir.

VII. Mihail gibi Aleksios Komnenos, özellikle 1091 yılının korkunç hatıralarının baskısı altında, yardım amaçlı destek kuvvetlerinin gönderilmesi için Batıya başvurdu. Fakat Kumanların müdahil olmaları ve Türk korsan Çaka'nın ani ölümü tehlikeyi sona erdirdi ve Aleksios'un gözünde, müteakip 1092 yılında, imparatorluğun Batılı destek kuvvetleri ihtiyacı kalmamıştı. Bu arada VII. Gregorius tarafından teşkil edilen hareket Batı'da, özellikle de kendinden emin ve aktif biri olan Papa II. Urbanus sayesinde hızla yayıldı. Aleksios Komnenos'un talep ettiği mütevazı destek birlikleri unutulmuş ve durum şimdi kitlesel bir hareket meselesi haline gelmişti.

Alman tarihçi H. Sybel'in 1841'de ilk kez yayınlanan ve ilk kritik araştırma olan çalışmasında Haçlı Seferleri'nin sebepleri olarak, Batılı bir bakış açısıyla şunları ileri sürmüştür:[68]

1. Birincisi, XI. yüzyılda Kluni hareketinden dolayı ortaya çıkan, ortaçağın genel dini atmosferidir. Günahlarının bilincinde ve bundan dolayı bunalımda olan bir toplumun içinde zühde, inzivaya, dini yaşayışa ve hac ibadetine karşı bir eğilim mevcuttur. Dönemin felsefi ve teolojik atmosferi de aynı temayülle derinden etkilendi. Bu ruh hali, Kutsal Toprakları özgürlüne kavuşturmak için büyük halk topluluklarının oluşmasının ilk genel sebebiydi.

2. İkinci sebep XI. yüzyılda, özellikle Papa VII. Gregorius döneminde papalığın büyümesidir. Haçlı Seferleri papalar için çok cazip görünmüşlerdir, çünkü Haçlı Seferleri papalık otoritesinin daha da gelişmesi için yeni ufuklar açtı. Eğer papalar organizatörü ve ruhani rehberi oldukları bu

---

67 J. P. Migne, *Patrologia Latina*, CXLVIII, 290. Bkz. C. Kohler, *Revue historique*, LXXXIII (1903), 156-57'de. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, 149.

68 Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzuges* (2. ed., 1881).

teşebbüste başarılı olurlarsa, birçok yeni memlekette otoritelerini yayacak ve "ayrılıkçı" Bizans'ı, Katolik Kilisesinin sinesine döndüreceklerdi. Böylece Doğu Hıristiyanlarına yardım ve Kutsal Toprakları özgür kılma ülküleri ile kendi güç ve otoritelerini artırma arzuları birbiriyle karışmıştı.

3. Dünyevi ve seküler olgular gibi farklı sosyal sınıflar da hatırı sayılır bir rol üstlendiler. Genel dini heyecanı paylaşan feodal soylular, baronlar ve şövalyeler, macera ruhu ve savaşma isteği ile doldular. Doğu'ya düzenlenen bir sefer onların tutkularını ve savaşma istek ve arzularını tatmin edecekleri ve zenginliklerini artıracakları eşi bulunmaz bir fırsattı. Halkın alt sınıfları söz konusu olduğunda, feodal despotizm altında ezilmiş ve temel dini duygular ile heyecanlanmış köylü sınıf Haçlı Seferleri'ni feodal baskılardan en azından geçici bir süreliğine de olsa rahatlama, borçlarının ertelenmesi, ailelerinin ve mütevazı mal varlıklarının emniyet altına alınması ve günahlarından arınmanın yolu olarak gördüler. Sonrasında tarihçilerin Haçlı Seferleri'nin kökeniyle ilgili gördükleri olguların altı çizildi.

XI. yüzyılda Kutsal Topraklara giden Batılı hacıların sayısı özellikle pek çoktur. Bazen hac yolculukları büyük gruplar halinde gerçekleştirilmiştir. Bireysel hac yolculuklarının yanında gerçek anlamda Kutsal Topraklara seferler düzenlenmiştir. 1026-27 yıllarında sayıları yedi yüzü bulan ve aralarında Norman şövalyelerinin de bulunduğu bir hacı kafilesi başlarında Fransız bir başrahip olduğu halde Filistin'i ziyaret ettiler. Aynı yıl Angoulême Kontu William beraberinde Fransa'nın Batısından birkaç başrahip ve çok sayıda asilzadeyle Kudüs'e bir seyahat gerçekleştirdi. 1033 yılında, Kutsal Kabir Kilisesinde hacıların oluşturduğu, daha önce eşi benzeri görülmemiş bir kalabalık ve izdiham yaşandı. Fakat en meşhur hac yolculuğu 1064-65 yıllarında Almanya'daki Bamberg'in piskoposu olan Günther'in liderliğinde yedi bin (ki genellikle on iki binden fazla olduğu söylenir) kişiden oluşan bir kafilenin gerçekleştirdiği hac yolculuğudur. Konstantinopolis ve Anadolu'yu geçip birçok macera atlattıktan, birçok kayıplar verdikten sonra Kudüs'e ulaştılar. Bu büyük hac yolculuğu hakkında kaynaklar "yedi bin hacıdan iki bininin geri dönmediği"ni ve geri dönenlerin "madden zayıflamış olarak" döndüğünü belirtir. Hac kafilesinin lideri Günther de bu macerada hayatını kaybedenlerden birisiydi."[69]

Haçlı Seferleri öncesinde huzur ortamı içinde gerçekleştirilen ve o dönemde oldukça sık gerçekleştirilen bu hac yolculuklarının, XI. yüzyılın barışçıl amaçlarla yapılan hac yolculuklarından Haçlılar döneminin askeri seferlerine dönüşüm süreci olarak görülüp görülemeyeceği soruları-

69 Bkz. E. Joranson, "The Great German Pilgrimage of 1064-65," *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro*, 39.

nı gündeme getirmektedir. Birçok araştırmacı, Türklerin fethinden sonra Filistin'de oluşan yeni durum nedeniyle, hacıların kendilerini muhtemel saldırılara karşı koruyabilmek için silahlı olarak seyahat etmeye başladıklarını kanıtlamaya çalıştı. Şimdi, E. Joranson sayesinde XI. yüzyılın en büyük hac yolculuklarının silahsız olarak yapıldığı gerçeği saptanmıştır. Bu bağlamda Haçlı Seferleri öncesinde yapılmış herhangi bir hac yolculuğunun "silahlı bir sefer"[70] olarak kabul edilip edilemeyeceği sorusunun sorulmasını kaçınılmaz kılmıştır. Elbette hac ibadetini yerine getiren şövalyelerin bazıları silahlıydı, fakat "bunlardan bazıları her ne kadar zırh giymiş olsalar da Haçlı askeri olmayıp barışçıl niyete sahip hacılardı.[71] Bunlar, Batı Avrupa'yı Kutsal Toprakların durumu hakkında bilgilendirerek, buralarla ilgili ilgi ve alakayı uyandırıp devamını sağlayarak, Haçlı Seferleri'nin kökeniyle ilgili tarih içerisinde hatırı sayılır bir yer işgal ettiler.[72] Bu Hac seferlerinin hepsi Filistin'in Türkler tarafından fethinden önce gerçekleşti. Türk fütuhatından önce XI. yüzyıldaki hac yolculuklarıyla ilgili son yapılan araştırmaların sonuçlarından birisi, Selçuklular bölgeyi ele geçirmeden çok seneler önce Filistin'e giden hacıların Araplar tarafından bazen kötü muameleye maruz kaldıkları bulgusudur.[73] Bu durum üzerine "Kudüs, Arapların elinde olduğu sürece Avrupa'dan gelen hacılar rahatsız edilmeden geçebildiler"[74] açıklamasına fazlasıyla iyimser bir açıklama gözüyle bakılmalıdır.

XI. yüzyılda Bizans'tan Kutsal Topraklara yapılana bir hac yolculuğu üzerine bilgi yoktur. Bizanslı bir keşiş olan ve Kutsal Topraklara gidecekler için rehber niteliğindeki ilk Yunanca el kitabının yazarı olan Epiphanios, Haçlı Seferleri öncesi dönemdeki Filistin'i tarif etmiştir, fakat yaşamış olduğu dönem tam olarak tespit edilemeyip, araştırmacılar onun yaşadığı dönem hakkında, birbirinden farklı, VIII. ve XI. yüzyıllar arasında değişen periyodları vermişlerdir.[75]

Kutsal Topraklara yapılan I. Haçlı Seferi öncesinde Avrupa aslında, gerçek anlamda üç Haçlı Seferi tecrübe etmişti: İspanya'da Müslümanlara karşı, Apulia ve Sicilya'nın Normanlar tarafından fethi ve 1066 yılındaki

70 E. Joranson, "The Great German Pilgrimage of 1064-65," *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro*, 40.

71 O. Dobiache-Rojdestvensky, *The Epoch of the Crusades; the West in the Crusading Movement*, 16.

72 II. yüzyılda hac yolculukları için bkz. Bréhier, *Les Croisades*, 42-50. Karş. Joranson, "The Great German Pilgrimage," *Crusades and Other Essays*, 4. n. s. 3;40, n.141. *The Legacy of the Middle Ages*, ed. C. Crump ve E. Jacob, 63'te şu yanlış iddia mevcuttur:" Hac yolculukları çağı ilgiyi daha da artırdı ve Haçlılar da onu takip etti."

73 Joranson, "The Great German Pilgrimage," *Crusades and Other Essays*, 42.

74 H. Loewe, "The Seljüqs," *Cambridge Medieval History*, IV, 316.

75 Bkz. örneğin, K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 420. Vincent ve Abel, *Jérusalem*, II, xxxvii.

Normanların İngiltere'yi fethi. Dahası XI. yüzyılda merkezi Venedik olan politik ve ekonomik bir hareket vuku bulmuştu. Adriyatik kıyılarında barışın hâkim olması Venedik'in deniz gücü için sağlam bir zemin teşkil etti ve Aleksios Komnenos tarafından Venedik'e verilen meşhur 1082 buyruğu, San Marco Cumhuriyeti'ne Bizans pazarlarını açtı ve: "O gün Venedik'in dünya ölçekli ticareti başladı."[76] Bu esnada hâlâ Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunan diğer bazı Güney İtalyan şehirleri gibi Venedik de Müslüman limanlarında ticaret yapmak konusunda tereddüt etmedi. Aynı zamanda X. yüzyılda ve XI. yüzyılın başlarında birkaç kez Afrikalı Müslüman korsanların taarruzuna maruz kalan Cenova ve Pisa da 1015-16 yıllarında Müslümanların elindeki Sardunya'ya bir sefer düzenledi. Seferin sonunda Sardunya ve Korsika'yı fethetmeyi başardılar. Bu iki şehrin gemileri Akdeniz'in karşı kıyısındaki Afrika sahillerinin limanlarına akın ettiler ve 1087 yılında, Papa'nın da cesaretlendirmesiyle Kuzey Afrika sahilindeki Mehdia'ya başarılı bir saldırı düzenlediler. Müslümanlara karşı gerçekleştirilen bütün bu seferler sadece din gayreti veya macera amacıyla değil, aynı zamanda ekonomik sebeplerle de gerçekleştirilmişti.

Haçlı Seferlerinin kökeniyle ilintilendirilen Batı Avrupa tarihindeki bir diğer unsur, bazı ülkelerde 1100'lerde başlayan nüfus artışıydı. Flandre ve Fransa'da nüfusun arttığı kesinlikle biliniyor. XI. yüzyılın sonundaki toplu nüfus hareketinin bir yönünün, bazı Batı Avrupa ülkelerinden, özellikle Fransa'dan, neşet eden bir nevi ortaçağ koloniyal yayılmacılığı olmasıydı. Fransa'da XI. yüzyıl kıtlık, kuraklık, şiddetli salgın hastalıkların ve sert kış mevsimlerinin sık sık görüldüğü bir yüzyıldı. Bu zor hayat koşulları halkı uzak diyarların mümbit topraklarının ve zenginliklerinin hayalini kurmaya sevketti. Bütün bunları topluca göz önünde bulundurduğumuzda XI. yüzyılın sonuna doğru Avrupa hem ruhen hem de iktisadi olarak büyük ölçekli bir Haçlı Seferi girişimine hazırdı.

I. Haçlı Seferi öncesindeki genel durum, II. Haçlı Seferi öncesindeki durumdan tamamıyla farklıydı. 1096-1147 arasındaki bu elli bir yıl, tarihteki en önemli dönemlerden biriydi. Bu yıllar esnasında Avrupa'nın dini, iktisadi ve bütün kültürel durumları köklü bir şekilde değişti. Yeni bir dünya Batı Avrupa'ya açılmıştı. Müteakip Haçlı Seferleri, ilk dönemde yapılan I. Haçlı Seferinin başarılarına pek de bir şey eklemedi, sadece bu elli bir yıl içerisinde gelişmiş olan sürecin devamı oldu. Bir İtalyan tarihçinin I. Haçlı Seferini "kısır bir cinnet" olarak tanımladığını anımsamak da gariptir.[77]

---

76 Charles Diehl, *Une république patricienne: Venise*, 33.

77 F. Cerone, "La politica orientale di Alfonso d'Aragona," *Archivio storico per le provincie Napolitane*, XXVII (1902), 425.

I. Haçlı Seferi, Hıristiyan dünyanın Müslüanlara karşı ilk organize taarruzunu temsil eder ve bu taarruzun merkezi Avrupa, İtalya ve Bizans'la da sınırlı kalmadı. Bu taarruz Avrupa kıtasının güneybatı ucunda, İspanya'da başladı ve Rusya'nın uçsuz bucaksız steplerinde son buldu.

İspanya ile ilgili olarak, II. Urbanus 1089 yılında yazdığı mektupta İspanyol kontları, piskoposları (*vice comites*), diğer asilzadelerine ve güç sahibi kişileri Kudüs'e gitmek yerine kendi topraklarında kalıp enerjilerini Müslümanlar tarafından tahrip edilmiş kiliselerin tamir edilmesi işine sarf etmeleri konusunda yetki verdi.[78] Bu, Müslümanlara karşı düzenlenen Haçlı Seferinin sağ kanadını teşkil ediyordu.

Kuzeydoğuda Rusya, kendisini, XI. yüzyılın ortalarında kuzey steplerinde ortaya çıkıp memleketi harap eden ve Rusya'dan Doğuya, güneye doğru giden bütün ticaret yollarını işgal ederek ticareti bitiren barbar göçebe Kuman topluluklarına karşı umutsuzca savundu. Rus tarihçi Kluchevsky: "Ruslar ve Kumanlar arasında neredeyse iki yüz yıl süren bu mücadelenin, Avrupa tarihinin genelinde yeri yok değildi. Batı, Asya'nın ve Doğunun kuvvetlerine karşı bir Haçlı Seferi içindeyken ve buna benzer şekilde bir hareket de İber yarımadasında Müslümanlara karşı cereyan ederken, Rusya Avrupa'nın sol kanadını oluşturuyordu. Rusların yaptığı bu tarihi hizmet ona pahalıya mal oldu, çünkü sadece Dinyeper kıyılarındaki eski yerleşim yerlerini kaybetmekle kalmadı, ayrıca memleketin mukadderatının gidişatı da değişti," diye yazmıştır.[79] Bu şekilde Rusya, Batı Avrupa'nın genel Haçlı Seferleri teşebbüsüne katıldı. Kendisini barbar kâfirlere karşı savunurken aynı zamanda Avrupa'yı da savundu. Leib "Eğer Ruslar Haçlı Seferlerine bizzat katılmayı düşünselerdi, Papa'nın İspanyollara yazdığı gibi, onların Hıristiyanlık için başta gelen vazifelerinin kendi topraklarını savunmak olduğu söylenirdi,"[80] diye belirtmiştir.

İskandinav krallıkları da ayrıca I. Haçlı Seferi'ne katıldılar, fakat onların bu katılışı ana orduya küçük gruplar halinde dahil olmak şeklinde gerçekleşti. 1097'de Danimarkalı bir asilzade olan Svein, Filistin'e giden bir grup Haçlı askerine liderlik yaptı. Kuzeyde büyük bir dini heyecanla

78 Bulla Urbani II, July 1, 1089, Romae, J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, XX, 701'in içerisinde. Migne, *Patrologia Latina*, CLI, 302-303. P. Jaffé, *Regesta Pontificum Romanorum*, I, 663 (no.5401). Bkz. Riant, "Inventaire critique," *Archives de l'orient Latin*, I (1881), 68-69; Riant, herhangi mantıklı bir sebep olmaksızın, bu spekülasyon hakkında bir ölçüde kuşkuludur. Bkz. Erdmann, *Entstehung des Kreuzzugsgendankens*, 295 ve n. 38.

79 V.O. Kluchevsky, A History of Russia, çev. C. J. Hogarth,, 192;(2. Ed. in Russian, 1996), I, 344-45. Bak. *Leib, Rome, Keiv, et Byzance*, 276 n. I, 277. Rusya kronikleri Haçlılar hakkında bir şey söylemese de Haçlı Seferleri XI. yüzyılda Rusya'da biliniyordu. N. Iorga, *Choses d'Orient et de Roumanie*, 39, 40, Rusya'nın Haçlılarla herhangi bir ilişkisini reddetmiştir. D. A. Rasovsky, "*Annales de l'Institut Konakov*, XI (1940)

80 *Rome, Kiev, et Byzance*, 276, n. 1.

ilgili bir şey duyulmadı ve bilindiği kadarıyla İskandinav Haçlı askerlerinin çoğu Hıristiyanlığa hizmet düşüncesinden ziyade savaş aşkı, macera tutkusu, kazanç elde etme ve ün sahibi olmak gibi amaçlarla sefere dahil oldular.[81]

Kafkasya'da iki tane Hıristiyan ülke mevcuttu: Gürcistan ve Ermenistan. Bizans ordusunun 1071 yılında Malazgirt'te yenilmesinden sonra Ermenistan, Türklerin hâkimiyet alanı altına girmişti ve böylelikle Kafkasya'daki Ermenistan'ın I. Haçlı Seferi'ne iştiraki söz konusu olamazdı. Gürcistan konusundaysa, Selçuklular XI. yüzyılda bu bölgeyi ele geçirmişlerdi ve Haçlılar ancak 1099'da Kudüs aldıktan sonra Gürcü kralı David, Selçukluları topraklarından çıkartabildi. Bu takriben 1100'de ya da bir Gürcü kroniğinin iddia ettiği üzere: "Frank ordusu sefer için yola çıktı ve ilahi yardım sayesinde Kudüs ve Antakya alındı, Gürcistan kendini toparladı ve David muktedir oldu."[82]

1095'te Batı Avrupa'daki karışıklıklar ve planlanmış reformlarla bağlantılı olarak Papa II. Urbanus, Piacenza'da toplanacak bir konsil için davet gönderdi. Aleksios Komnenos'un yardım talebini sunmak için bir Bizans elçisi de konsilde hazırdı. Bu gerçek bazı araştırmacılar tarafından reddedilmektedir, fakat bu meseleyle ilgili son zamanlarda araştırma yapanlar, Aleksios tarafından Piacenza'da bir yardım talebinde bulunulduğu sonucuna varmışlardır.[83] Elbette bu, Sybel'in iddia ettiği gibi, I. Haçlı Seferi'nin "nihai itici gücü" değildi.[84] Geçmiş yıllardaki gibi, eğer Aleksios Piacenza'da yardım talebinde bulunmuşsa o kesinlikle bir Haçlı ordusu hayal etmemişti. O Haçlı ordusundan ziyade son üç yıl içinde Anadolu'daki başarılı ilerleyişleriyle ciddi bir tehdit haline gelen Türklere karşı destek birlikleri talep etti. 1095 civarında Kılıç Arslan İznik'te sultan seçildi. "Adamlarını eşlerini ve çocuklarını İznik'e getirip orada kalıp yaşamaları-

81 Gjerset, *Norwegian People*, I, 313-14. Bkz. P. E. Riant, *Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte*, 127-71.

82 M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 352-53. Bkz. ayrıca A. Dirr, "Géorgie," *Encyclopédie de l'Islam*, II, 139-40. W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, 95-97.

83 Bkz. D. C. Munro, "Did the Emperor Alexius I Ask for Aid at the Council of Piacenza, 1095?," *American Historical Review*, XXVII (1922), 731-33. J. Gay, *Les Papes du XIe siècle et la chrétiente*, 366. Leib, *Rome, Kiev, et Byzance*, 180. Bréhier, "Charlemagne and Palestine," *Revue historique*, CLVII (1928), 61-62. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 43 (no. 1176);güzel bir bibliyografya. Chalandon, *La première croisade*, I, 156, Aleksios'un elçilerinin iki kilisenin birleşmesi hususunda müzakereleri yeniden başlatmak için Piacenza'ya geldiklerini düşünmüştü; bkz. ayrıca s. 17-18. R. Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem*, I, 5. XIX. yüzyılın ortalarında F. Palgrave, Piacenza'daki Yunan elçilerin aslında Trentolu Bohemond'un kılık değiştirmiş ajanları olduğu gibi fantastik bir teoriyi kafasında canlandırdı: *The History of Normandy and of England*, IV, 509-10. Bkz. Yewdale, *Bohemond I*, 34, n. 1.

84 *Geschichte der ersten Kreuzzuges*, 182.

nı salık verdi ve denebilir ki orayı sultanların payitahtı yaptı."[85] Diğer bir deyişle Kılıç Arslan, İznik'i başkenti yaptı. Türklerin bu başarılarıyla bağlantılı olarak Aleksios, Piacenza'da yardım talebinde bulunmuş olabilir, fakat onun niyeti Kutsal Topraklara bir Haçlı Seferi değil sadece Türklere karşı kendisine yardım etmelerini istemekti. Onun bu isteği Piacenza'da memnuniyetle karşılandı. Fakat ne yazık ki bu bölüm hakkında çok az malumat var. Son dönem tarihçilerinden birinin belirttiği gibi: "Piacenza'daki konsilden Haçlıların Bizans İmparatorluğu'na varışlarına kadar Doğu ile Batı arasındaki ilişkiler, insanı baştan çıkartan bir bilinmezlik perdesiyle örtülüdür."[86]

1095 Kasımında Orta Fransa Auvergne'deki Clermont'ta meşhur konsil toplandı. Bu konsilde o kadar çok insan toplandı ki bu katılımcıları kasabada ağırlamak için yer bulunamadı ve birçoğu açık havada konakladı. Önem arz eden son gelişmelerin, daha doğrusu dini meselelerin tartışıldığı konsil sona erdikten sonra II. Urbanus, şu an özgün metni kaybolmuş olan, çok etkili bir konuşma yaptı. Konsile katılanlardan bazılarının daha sonra hafızalarında kaldığı kadarıyla yazdıkları konuşma metni, bizlere birbirinden çok farklı metinler sunmaktadır.[87] Hararetli bir şekilde Kutsal Topraklardaki Hıristiyanların zulme maruz kaldıklarını aktaran Papa, halkın Kutsal Kabir Kilisesini ve Doğu Hıristiyanlarını özgürlüğüne kavuşturmak için halkı silahlanmaya çağırdı. "*Deus lo volt*" (Tanrı dilerse, ya da Tanrı'nın dileği) nidalarıyla kalabalıklar Papa'ya doğru koşuştular. Onun önerisiyle sağ omuza dikilmiş kırmızı bir haç işareti istikbaldeki Haçlılar için sembol olarak kabul edildi. (Haçlı ismi de bundan dolayı verildi) Günahlarından affedilme, borçlarından kurtulma ve onların yokluğunda mülkiyetlerinin korunacağı sözü verildi. Bu konuda bir zorlama yoktu, fakat kabul ettikten sonra geri dönüş de yoktu ve kaçaklar aforoz edilip kanun kaçağı kabul edilecekti. Coşku, Fransa'dan bütün İtalya'ya, Almanya'ya ve İngiltere'ye yayıldı. Doğu'ya doğru geniş bir hareket şekil almaktaydı ve bu hareketin ulaşacağı boyut ve önemi Clermont Konsili'nde ne öngörülebilir ne de anlaşılabilirdi.

Bu nedenle, Clermont Konsili'nde hayat bulan ve ertesi sene Haçlı Seferi şeklini alan hareket II. Urbanus'un kişisel gayretinin ürünüydü ve bu teşebbüsü fiiliyata geçirebilmek için Papa II. Urbanus, XI. yüzyılın ikinci yarısının günlük hayatındaki, yalnız dini değil ayrıca ekonomik ve siyasi açıdan da uygun olan şartları buldu.

---

85 Anna Comnena, *Alexias*, VI, 12; ed. Reifferscheid, I, 220; ed. Dawes, 163.

86 F. Duncalf, "The Pope's Plan for the First Crusade," *Crusades and Other Essays*, 48-49.

87 Bkz. D. C. Munro, "Speech of Pope Urban II at Clermont, 1095," *American Historical Review*, XI (1906), 231-42.

Anadolu'da boy gösteren tehlike daha belirgin hale gelirken, I. Haçlı Seferine, pratik anlamda, Clermont'ta karar verilmişti. Bu verilen kararın haberi Aleksios'a ansızın ve kaygı verici bir sürpriz olarak ulaştı. Kaygı vericiydi, çünkü o Haçlı Seferi şeklinde bir yardımı ne ummuş ne de arzu etmişti. Aleksios yardımcı kuvvetleri Batı'dan çağırdığında onları Konstantinopolis'in, yani onun imparatorluğunun muhafazası için istemişti. Dört yüzyıldan uzun süredir imparatorluğun toprakları arasında yer almayan Kutsal Toprakların özgürleştirilmesi onun için ikinci sırada önem taşıyordu.

Bizans için XI. yüzyılda bir Haçlı problemi mevcut değildi. Ne halkta ne de İmparatorda dini bir coşku mevcuttu ve ayrıca Haçlı Seferi için çağrıda bulunan bir hatip de yoktu. Bizans için imparatorluğu, onu Doğulu ve kuzeyli düşmanlarından kurtarma meselesi ile Kutsal Topraklara yapılacak çok uzun mesafeli bir sefer arasında bir alaka yoktu. Doğu İmparatorluğu kendi "Haçlı Seferleri"ne şahit olmuştu. Kutsal Topraklar ve Kutsal Haç imparatorluğa kazandırıldığında, Herakleios Perslere karşı parlak ve zaferle sonuçlanan seferler düzenlenmişti. İmparatorlar Kudüs'ü kesin olarak topraklarına katmayı planladıkları dönemde Nikeforos Fokas, Yannis Çimiskes ve II. Basileios liderliğinde Suriye'deki Araplara karşı muzafferane seferler düzenlenmişti. Bu plan gerçekleştirilemedi ve Bizans, XI. yüzyılda Anadolu'da Türklerin ezici başarılarının baskısı altında Kutsal Toprakları tekrar ele geçirme umutlarından vazgeçti. Bizans'ın gözünde bu dönemde Filistin meselesi çok soyuttu ve imparatorluğun hayati önem taşıyan çıkarlarıyla bağlantılı değildi. 1090-91 yıllarında imparatorluk harap olmanın eşiğindeydi. Aleksios yardımcı kuvvetler için Batı'ya müracaat ettiğinde ve bu isteği kabul edildiğinde onun isteği İmparatorluğu kurtarmaktı. Aleksios'un *Muses*'inde, ki iambik ölçüde yazılmış olan ve Aleksios'un vârisi Yannis'e bir nevi siyasi bir vasiyeti olduğu kabul edilir, I. Haçlı Seferi hakkında ilginç satırlar mevcuttur.

> Bana ne olduğunu hatırlamıyor musun? Batı'nın bu ülkeye yaptıklarını düşünmekten mahrum musun! Ki bu hareketin neticesinde her şeyin üstünde kudrete sahip olan zaman, Yeni Roma'nın ve imparatorluk tahtının yüceliğine halel getirip onun şerefine leke sürecek. Bu nedenle oğlum, bize nefret soluyan barbarlar, üzerimize öfkeyle yıldırımlar yağdıran ordularıyla ayaklandıklarında ve aynı zamanda birçok düşmanımızın da şehrimizi kuşattığı anlarda, onların ağızlarını dolduracak birikime sahip olmayı düşünmek elzemdir.[88]

---

88 P. Maas, "Die Musen des Kaisers Alexios I," *Byzantinische Zeitschrift*, XXII (1913), 357-58, dizeler 328-29. Eğer yanılmıyorsam bu bölüm I. Haçlı Seferi tarihi ile bağlantılı olarak henüz kullanılmadı.

Aleksios'un *Muses*'inden alınmış bu bölüm ile aşağıda vereceğimiz ve Anna Komneni'nin *Alexiad*'ından I. Haçlı Seferi ile ilgili olan parçayı karşılaştırabiliriz:

> İnsanoğlunun hafızasında daha önce hiç meydana gelmemiş ölçüde, hem kadın hem de erkeklerden müteşekkil bir kargaşa vuku buldu. Safdil insanlar Efendimizin Kutsal Kabri'nde ibadet etmek ve kutsal mekânları ziyaret için samimi bir niyetle harekete geçmişken, Bohemond ve onun gibi kurnaz olanların başka bir gizli nedenleri vardı. Yani seyahatleri esnasında başkenti ele geçirmelerini sağlayacak araçları ve bunun için bir bahane bulmayı umuyorlardı.[89]

İmparatorun bizzat kendisinin ve onun bilgili kızının kendileri açısından ifade ettikleri bu beyanatlar, Bizans'ın Haçlılara ve Haçlı Seferlerine dair hakiki yargılarının mükemmel bir tasvirini verir. Aleksios'un zihninde Haçlılar, İmparatorluğu tehdit eden Türkler ve Peçeneklerle aynı kategoriyi paylaşmaktadır. Anna Komneni, Haçlılar arasındaki Kutsal Toprakları gerçekten ziyaret etmek isteyen "kendi halinde Hıristiyanlardan" ancak satır arasında bahsetmiştir. XI. yüzyıl sonunda, Haçlı fikri Bizans ruhuna tamamen yabancı bir kavramdır. Bizanslıların zihninde baskın olan tek bir düşünce vardı; kuzeyden ve Doğudan baskı yapan Türk tehlikesinden emin bir hale kavuşmaktı. Bu nedenle I. Haçlı Seferi tamamıyla Batı'ya özgü bir teşebbüstü ve Bizans'la siyaseten çok az bağlantılıydı. Doğu İmparatorluğu'nun Haçlılara bazı birlikler verdiği doğrudur, fakat bu birlikler Anadolu'nun ötesine geçmediler. Suriye ve Filistin'in fethinde Bizans yer almadı. [90]

1096 senesinin baharında Amiensli Peter'ın, ki tarihi olarak "Keşiş Peter" olarak isimlendirilen ve Haçlı Seferlerini harekete geçirdiği kendisine atfedilen –ki bu iddia şu an reddedilmektedir– vaazları neticesinde Fransa'da çoğunluğu fakirler, basit şövalyeler ve evsiz ayaktakımından oluşan, Almanya, Macaristan ve Bulgaristan üzerinden geçerek Konstantinopolis'e ulaşacak bir kalabalık toplandı. Amiensli Peter'in ve Fakir Walter'ın (Walter The Penniless) liderliğindeki, hangi memleketlerden geçtiklerini bile güçlükle ayırt eden, düzen ve disipline alışık olmayan bu başıbozuk topluluk yolları üzerindeki yerleşim yerlerini yağmalayıp tahrip ederek yollarına devam etti. Aleksios Komnenos, Haçlıların yaklaştığı haberinden hoşnut olmadı ve bu hoşnutsuzluk, Haçlıların geçtikleri

89 Anna Comnena, *Alexias*, X, 5; ed. Reifferscheid, II, 76; ed. Dawes, 250. Dawes bu pasajın son cümlesini tercüme etti: "Bunu bir nevi sonuç olarak gördü."

90 Bkz. ilginç bir çalışma, M. Canard, "La Guerre sainte dans le monde islamique et dans le mond crétien," *Revue africaine*, LXXIX (1936), 605-23. Canard ayrıca, XI. yüzyılda Bizans'ta Haçlı Seferi fikrinin kutsal bir savaş olarak görülmediğine işaret etmiştir.

yerlerdeki yağma ve tahrip haberleriyle bir teyakkuz haline dönüştü. Haçlılar Konstantinopolis'e yaklaştıklarında, her zaman olduğu gibi başkentin yakın civarında yağmaya giriştiler. Aleksios Komnenos onları Boğaz'ın öbür yakasına, Anadolu'ya taşımakta acele etti. Bu grubun neredeyse tamamı İznik yakınlarında Türkler tarafından öldürüldü. "Keşiş Peter" felaketten önce Konstantinopolis'e dönmüştü.

"Keşiş Peter" ve onun grubu bir tür I. Haçlı Seferi'ne giriş mahiyetindeydi. Bu grubun bıraktığı olumsuz izlenim nedeniyle Bizans, sonraki Haçlıları tepkiyle karşıladı. Türkler içinse, Peter'in liderliğindeki grubu bu kadar kolay bertaraf etmeleri hasebiyle diğer Haçlı birliklerine karşı da zafer kazanacaklarından emindiler.

Batı Avrupa'da 1096 senesinin yazında kontların, düklerin ve prenslerin iştirak ettiği Haçlı hareketi başladı. Diğer bir ifadeyle gerçek bir ordu toplandı. Batı Avrupa hükümdarlarından hiçbirisi I. Haçlı Seferi'ne iştirak etmedi. Almanya'da IV. Heinrich Papa ile olan mücadelesi nedeniyle tamamen kendi derdiyle meşguldü. Fransa'da I. Philip eski meşru eşinden boşanıp başka bir kadınla evlenmesinden dolayı aforoz edilmişti. İngiltere Kralı II. William Rufus vassalları, kilise ve halkla süregelen bir mücadele içindeydi ve sallantılı durumdaki iktidarını zar zor elinde tutuyordu.

Haçlı ordusunun liderleri arasındaki bazı kişilerden bahsedilmelidir. Bunlardan birincisi Aşağı Lorraine Dükü olan ve sonradan ona mütedeyyin biri olarak efsaneler atfedildiği için gerçek özelliklerini ayırt etmenin güç olduğu Godfrey Bouillon'dur. Gerçekten cesur, kabiliyetli bir asker ve dindar biri olan Godfrey, Batı Avrupa'da mülkiyetlerinin kaybını karşılamak için bu sefere katılmayı istedi. Godfrey'in iki kardeşi de seferde yer aldılar ve bunlardan birisi, Baldwin, sonradan Kudüs Kralı oldu. Lorraine ordusu Godfrey önderliğinde sefere çıktı. Normandiya Dükü ve Fatih William'ın oğlu ve ayrıca İngiltere kralı William Rufus'un kardeşi olan Robert, Haçlı ordusu içinde yer aldı, fakat bunun sebebi dini motifler ya da şövalyelik ruhu değildi. Robert, dukalığının sahip olduğu kuvvetin az oluşundan hoşnutsuzdu ve hemen başlangıçta kardeşine kendisine belli bir miktarda paranın teminat olarak verilmesi için başvurmuştu. Vermandois Kontu, Fransa kralının kardeşi ve Orta Fransa ordusunun lideri, hırslı, şöhret sahibi olmak ve yeni mülkler kazanma hevesinde olan Hugh'a Haçlılar tarafından fazlasıyla saygı gösteriliyordu. Flandre Kontu ve Robert de Flandre'in kardeşi olan kaba ve fevri karakterli biri olan II. Robert seferde yer aldı ve onun Haçlı Seferlerini istismar edişi Jerusalemite olarak adlandırıldı.[91] Üç ordunun başında bulunanlarsa şöyleydi: Vermandois'li Hugh

91 Flandreli II. Robert hakkında bir makale için bkz. M. M. Knappen, "Robert II of Flanders in the First Crusade," *Crusades and Other Essays*, 79-100.

Orta Fransa ordusunun; koyu bir dindar, kabiliyetli bir lider ve İspanya'da Araplara karşı savaşmış çok iyi tanınan bir savaşçı olan Toulose Kontu Raymond Güney Fransa ordusunun başındaydı. Robert Guiscard'ın oğlu Tarentumlu Bohemond ile Güney İtalya ordularını kumanda eden yeğeni Tancred da Haçlı Seferinin liderleri arasındaydı. Bu son iki liderin seferdeki mevcudiyetlerinin dinle bir ilgisi yoktu. Bu liderlerin ele geçirecekleri ilk fırsatta, inatçı bir düşman olan Bizans'la aralarındaki meseleleri güç yoluyla çözmeyi düşünmeleri imkân dahilindeydi. Bohemond zaten Antakya'yı ele geçirmeye dair hesaplarını yapmıştı.[92] Böylelikle Normanlar Haçlı Seferleri hareketi içerisine, hareketin ilk baştaki ruhuyla tezat oluşturan, tamamıyla dünyevi ve siyasi olan öğeleri taşıdılar. Bohemond'un ordusu Haçlı ordusu içinde, böylesi bir sefer için belki de en iyi hazırlanmış olandı, "çünkü bu ordu içinde Sicilya'da Sarazenler, İtalya'da Yunanlar savaşmış olanlar vardı"[93] Haçlı ordularının hepsi kendi amaçlarını takip ettiler. I. Haçlı Seferi içinde başrol Fransızlara aitti.

Haçlı ordusunun bir bölümü kara yoluyla Konstantinopolis'e gitti, diğer bölümüyse deniz yolunu kullandı. "Keşiş Peter"in grubu gibi, Haçlılar geçtikleri her yeri tahrip ettiler ve her türlü şiddet eylemini gerçekleştirdiler. Haçlıların bu geçişine şahitlik eden Bulgar başpiskopos Teofilaktos, mektuplarından birinde uzun süren sessizliğinin sebebini açıklamış ve Haçlıları suçlamıştı. Başpiskopos "Dudaklarım birbirine kenetlendi; öncelikle Frankların geçişi ya da onların işgali veya nasıl isimlendirileceğini bilmediğim şey bizi öyle etkilemiş ve sarmıştı ki kendimizde değildik. İşgalin acısından kupalar dolusu içtik. Frankların tahkirlerine alıştığımız zaman artık felaketlere öncekinden daha kolay katlanır olduk, çünkü zaman her şeyin en iyi öğreticisidir,"[94] diye yazmıştı.

Aleksios Komnenos'un, böylesi Haçlı fikrinin savunucularına karşı güvensizlik duyması için geçerli sebepleri olduğu aşikârdır. İmparator, başkentine bütün yönlerden yaklaşmakta olan ve sayıları onun Batı'dan talep ettiği mütevazı destek kuvvetlerinin çok üstünde olan Haçlı ordularının gelişini kızgınlık ve panik hali içinde bekledi. Bazı tarihçiler, Aleksios ve Yunanları Haçlılara karşı sadakatsizlik ve ihanetle suçladı. Böylesi bir suçlama reddedilmelidir, hele de Haçlıların dikkatleri yağma, talan ve

---

92 Bkz. Yewdale, *Bohemond I*, 44; Balkan yarımadası üzerinden Konstantinopolis'e doğru yaptığı yürüyüş esnasında Bohemond mümkün olduğunca Aleksios'un ve onun temsilcilerinin isteklerini yerine getirmeye çalıştı (s. 40) Fakat Yewdale şuna da işaret etti: "Bohemond'un asıl planının ne olduğu ve Haçlı Seferine katıldığında bu teşebbüsün sonunda tam olarak neyi tahayyül ettiği, onu şahsına dair yapılan abartılı yorumların ötesinde olduğu için muhtemelen hiçbir zaman bilemeyeceğiz." (s. 44).

93 *A.g.e.*, 38.

94 *Epistola*, XI; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXVI, 324-25.

kundakçılık üzerinde yoğunlaştıktan sonra, "aktardığım tarihi olaylar içerisinde imparator Aleksios'u, aslanın izini takip edip onun avından arta kalanlara üşüşen çakala benzeteceğim,"[95] diyen Gibbon'un tarihi olmayıp fazlasıyla sert olan bu nitelemeleri reddedilmelidir. Elbette Aleksios, Haçlıların kendisine bıraktıklarını mütevazı bir şekilde toplayacak biri değildi. Aleksios Komnenos, Haçlıların imparatorluğuna teşkil ettiği tehlikeyi anlayan bir devlet adamı olarak kendisini gösterdi ve bu nedenle onun ilk amacı bu ne yapacağı belli olmayan tehlikeli topluluğu mümkün olan en kısa sürede, Doğu'ya gelme amaçlarına, yani kâfirlerle savaşlarına devam edecekleri yer olan Anadolu'ya nakletmekti. Latinler ve Yunanlar arasında karşılıklı bir güvensizlik ve art niyet havası oluştu. Haçlılar Yunanların şahsında sadece "ayrılıkçı"larla değil aynı zamanda siyasi muhaliflerle de yüzleşmiş ve sonra aralarındaki bu ihtilafı kılıçla çözmüşlerdi. Eğitimli vatansever bir Yunan ve XIX. yüzyılın bilgin ve edib bir şahsiyeti olan Bikélas:

> Batılıların gözünde Haçlılar kendilerini tamamen dini motifler üzerine kurulu büyük bir hareketin en asil parçası olarak takdim ederler. Avrupa medeniyet ve Hıristiyanlık uğrunda kendini feda etmede, gençliğinin zirvesinde ve entelektüel şafağının başı çeker görünürken Kutsal Topraklarda kutsal Haçın gölgesi altında savaşanların soyundan gelen Latin aristokrat ailelerin de bu geçmiş olaya müdahil olan birisinin akrabası olmaktan ötürü gurur duymaları gayet doğaldır. Fakat Doğulular, bu cahil barbarların Hıristiyan memleketleri ve Roma İmparatorluğu'nun eyaletlerini talan edişlerini seyrettiler. Hıristiyanlık dininin koruyucusu olduğunu iddia eden pek çok kimse, sapkın oldukları iddiasıyla Hıristiyan papazları öldürdüler. Bu işleri yapanların, başlangıçta dini bir muhtevaya sahip olan hareketin ilk gayesini unutmuş olmaları da aynı derecede mümkündür. Haçlıların tarih sahnesinde görünmeleri, imparatorluğun yüz yüze geldiği trajedinin ilk sahnesiydi.[96]

Aleksios Komnenos'un hususi tarihçilerinden olan Chalandon, en azından kısmen, Gibbon tarafından "Keşiş Peter"in taraftarlarına atfedilen vasıfları, yani "Keşiş Peter'i takip eden hırsızların hepsi akıl ve insanlıktan mahrum vahşi hayvanlardı"[97] yakıştırmasını, bütün Haçlılara uygulama eğilimindeydi.

Böylelikle, sonuçları itibariyle etkisi geniş olan, hem Bizans, yani Doğu hem de Batı Avrupa için büyük önemi haiz olan Haçlılar dönemi 1096'da başladı.

---

95 *Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. Bury, chap. 59.

96 D. Bikélas, *La Grèce byzantine et moderne*, 29. Bikélas, *Seven Essays on Christian Greece*, terc. John, Marques of Bute, 35-36.

97 *La première croisade*, 159-60.

Haçlı hareketinin başlamasıyla insanlar üzerinde bıraktığı izlenimin ilk rivayeti XI. yüzyıl Arap tarihçisi olan İbn el-Kalanisî'den geldi: "Bu yılda (A.H. 490=19 Aralık 1096'dan 8 Aralık 1097'e) Marmara denizi istikâmetinden hiç azımsanmayacak ölçüde kalabalık bir Frank ordusunun göründüğüne dair ardı ardına haberler gelmeye başladı. Bu haberler birbiri ardına geldikçe ve ağızdan ağıza dört bir yana yayıldıkça halk endişelenmeye başladı."[98]

Kademeli olarak Haçlılar Konstantinopolis'te toplanmaya başladığında, bu birliklere yardımcı kuvvetler gözüyle bakan Aleksios Komnenos, kendisinin, seferin başı olarak tanınmasını istedi ve Haçlılar tarafından ona bağlılıklarına dair yemin etmeleri konusunda ısrar etti. Daha önceden Bizans'ın bir parçası olan herhangi bir kasaba veya şehir ele geçirildiğinde onu, hükümdarları olması hasebiyle, Aleksios'a iade edeceklerine dair, Haçlı ordularının liderleri ve Aleksios arasında bir anlaşma yapıldı. Maalesef Haçlı ordusu liderlerinin ettikleri vassallık yemininin şartları özgün haliyle günümüze ulaşmamıştır. Büyük ihtimalle Aleksios'un talepleri farklı bölgelerle ilgili oluşuna göre değişiklik arz etmiştir. Anadolu'da, 1071 Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra, imparatorluğun kaybettiği bölgelerde, hem güç ve emniyetin devamı için hem de Bizans İmparatorluğu ile Yunan milletinin emniyet içinde varlığını sürdürmesinde elzem olan şartların sağlanması için doğrudan kazanç elde etmeye çalıştı. Bizans'ın çok uzun zaman önce kaybettiği Suriye ve Filistin'le ilgili bir iddiada bulunmayıp onların hükümdarı olmakla kendini sınırlandırdı.[99]

Anadolu'ya geçtikten sonra husumetler başladı. 1097 Haziranında İznik onlara teslim oldu ve Aleksios'la yapılan bir antlaşma gereğince şehir ona teslim edildi. Haçlıların Eskişehir'de elde ettiği bir sonraki zafer Türkleri Anadolu'nun batı kısmını boşaltıp daha iç bölgelere doğru geri çekilmeye zorladı. Bundan sonra Bizans, Anadolu sahillerinde eski gücünü kurmak için mükemmel bir fırsat elde etti. Doğal engellere, iklim koşullarına ve Müslümanların direnişlerine rağmen Haçlılar doğu ve güneydoğu istikâmetinde ilerlemeye devam etti. Yukarı Mezopotamya'da Baldwin, Edessa şehrini zaptetti ve krallığını kurarak Doğu'daki ilk Latin dominyon oldu. Ayrıca Hıristiyanlar için Asya'dan gelecek Türk saldırılarına karşı tampon vazifesi gördü. Fakat Baldwin örneğinin bir karanlık yönü vardı; diğer baronlar da aynı örneği takip edip kendi prensliklerini kurabilirlerdi ve bu kaçınılmaz olarak Haçlıların hedeflerini ciddi zarara uğratacaktı. Sonrasında bu tehlike meydana geldi.

---

98 *The Damascus Chronicle of the Crusaders*, terc. H. A. R. Gibb, 41.

99 Karş. Yewdale, *Bohemond I*, 44. G. De Jerphanion, "Les Inscriptions cappadociennes et l'histoire de l'Empire Grec de Nicée," *Orientalia Christiana Periodica*, I (1935), 244-45.

Yorucu ve uzun bir kuşatmadan sonra Suriye'deki Antakya şehri Haçlılara teslim oldu, artık Kudüs yolu açıktı. Antakya yüzünden liderler arasında şiddetli bir çatışma patlak verdi ve Baldwin örneğini takip eden Tarentumlu Bohemond'un bu çatışma neticesinde Antakya prensi oldu.[100] Ne Edessa'da (Urfa) ne de Antakya'da Haçlılar Aleksios Komnenos'a yaptıkları bağlılık yemininin gereklerini yerine getirdiler. Birliklerin çoğu kendi prensliklerini kuran liderlerinin yanında kaldılar ve birliklerin ancak 20.000 ila 25.000 gibi küçük bir bölümü Kudüs'e ulaştı. Bu askerler Kudüs'e ulaştıklarında bitkin ve baştan aşağı zayıflamış durumdaydılar.

Bu esnada Kudüs, Selçuklulardan Mısır'daki Fatımi hanedanının eline geçmişti. Şiddetli bir kuşatmadan sonra 15 Temmuz 1099'da Haçlılar şehri ele geçirdiler ve korkunç bir katliam gerçekleştirdiler. Baştan aşağı şehri yağma ettiler ve birçok hazineyi alıp götürdüler. Meşhur Ömer Camii talan edildi. Fethedilen, Suriye ve Filistin bölgesindeki dar bir kıyı şeridini kaplayan şehir Kudüs Krallığı ismini aldı. "Kutsal Kabir'in Koruyucusu" unvanını kabule razı olan Bouillonlu Godfrey, Kudüs kralı olarak seçildi. Yeni devlet Batılı feodal modelde organize edildi.

Kudüs krallığının ve Doğu'da birkaç bağımsız Latin prensliğinin oluşumuyla sonuçlanan I. Haçlı Seferi karmaşık bir siyasi durum oluşturdu. Anadolu'da Türklerin zayıflaması ve ülkenin hatırı sayılır bir bölümünün tekrar imparatorluğun denetimi altına girmesinden hoşnut olan imparatorluk, Haçlıların kurduğu ve Bizans'ın yeni siyasi düşmanları olan Antakya, Edessa ve Trablusgarp prensliklerinin zuhuruyla telaşa kapıldı. XII. yüzyılda imparatorluğun Haçlılara güvensizliği o dereceye varmıştı ki onlarla aralarında yeni düşmanlıklar zuhur ettiğinde, eski düşmanları olan Türklerle, eski müttefiklerine karşı ittifak kurmakta tereddüt etmediler. Buna karşılık olarak Haçlılar yeni kurdukları dominyonlarına yerleştiler ve imparatorluğun Anadolu'da güç kazanmasından korkarak, onlar da Türklerle Bizans'a karşı ittifak kurdular. XII. yüzyılda, Haçlı hareketinin ortaya çıkmasına vesile olan pek çok fikri unsurun artık tamamen ilk hallerinden uzaklaştığı açıktı.

Haçlılar ile Aleksios Komnenos arasındaki ilişkilerin tamamıyla koptuğunu kimse söyleyemez. Elbette imparator Doğu'da kendisine bağlılık yemini etmemiş olan Latin prensliklerinin kurulmasından rahatsızdı. Fakat yine de Aleksios Komnenos elinden geldiğince Haçlılara yardım etti. Örneğin onların Doğudan Batıya, evlerine dönüşleri esnasında nakledilmelerine yardım hususunda tereddüt etmedi. Bizans açısından, komşula-

100 Ayrıntılar hususunda bkz. Yewdale, *Bohemond I*, 52-84. Chalandon, *La première croisade*, 177-249.

rı zayıf Türk emirleri ve Bizans topraklarının aleyhine Antakya'da fazlasıyla güçlenen Tarentumlu Bohemond ile imparator arasında bir kopukluk yaşandı. Bu nedenle Antakya, Aleksios'un birinci hedefi haline geldi. Provençal birliklerinin başı olan ve Doğu'daki pozisyonundan memnun olmayan, ayrıca Bohemond'u baş rakibi olarak gören Toulouse'lu Raymond ise Aleksios'a daha da yaklaştı. Bu esnada Aleksios için Kudüs'ün kaderi ikinci plandaydı.

İmparator ile Bohemond arasında bir çatışma kaçınılmazdı. Anlaşılan o ki, XI. yüzyılın sonlarında Kapadokya'yı fethedip burada kendi bağımsız beyliğini kurmuş, fakat bu beylik daha sonra Selçuklular tarafından yok edilmiş olan Danişmend Gazi hanedanından Emir Melik Gazi, Bohemond'u ele geçirdiğinde, Aleksios için bir fırsat doğdu. Aleksios, Bohemond'un belli bir miktar karşılığında teslim edilmesi için emirle müzakerede bulundu, fakat müzakere sonuç vermedi. Bohemond diğerleri tarafından fidyesi ödenerek kurtuldu ve Antakya'ya döndü. Haçlılarla yapılan antlaşma temeline göre Aleksios Bohemond'dan Antakya'yı kendisine teslim etmesini istedi. Fakat Bohemond bunu yapmayı kati surette reddetti.

1104'te Edessa'nın güneyindeki Harran'da Müslümanlar Bohemond ve diğer Latin prensliklerine karşı büyük bir zafer kazandılar. Bu yenilgi neredeyse Suriye'deki Latin dominyonlarının sonu oluyordu ve bu yenilgi hem Müslümanların hem de Aleksios'un umutlarını tekrar canlandırdı; ve her iki grup da Bohemond'un kaçınılmaz olan zayıflamasını umdular. Harran Savaşı Bohemond'un Doğu'da güçlü bir Norman devleti kurma hayallerini suya düşürdü ve onun hem Müslümanlara hem de baş düşmanı imparatora karşı yeni bir savaşa kalkışmaya yetecek gücünün olmadığını anladı. Doğu'da daha fazla durması onun gözünde artık anlamsızdı. Bu nedenle Bohemond, Konstantinopolis'teki imparatora, Avrupa'dan toplanmış yeni kuvvetlerle bir darbe indirmeye karar verdi. Hükümdar naibliğini yeğeni Tancred'e emanet ederek Apulia'ya doğru gemiye binip yola koyuldu. Anna Komneni, her ne kadar uydurma olsa da, Bohemond'un Yunan gemilerinden emin bir şekilde yolculuk etmek için ölü taklidi yaparak kendisini nasıl tabuta koydurduğunu ve bu şekilde İtalya'ya geçişini tamamladığını anlattığı, mizahın eksik olmadığı ilginç bir rivayet aktarmıştı.[101]

Bohemond'un İtalya'ya dönüşü büyük coşkuyla karşılandı. İnsanlar onu görebilmek için akın ettiler ve ortaçağ yazarlarından biri durumu:

101 Anna Comnena, *Alexias*, XI, 12; ed. Reifferscheid, II, 140-41. Bkz. Cahalandon, *La première croisade*, I, 236, n. 6. Yewdale, *Bohemond I*, 102, n. 99. Bu efsane, ortaçağda ileri gelen bazı şahsiyetlerin ölümleri ve gömüldükleri yerler hakkında şaiaların birkaç kaynakta verildiği Batıda geniş bir alana yayılmıştı. Bkz. Vasilievsky, *Works*, I, 234-35.

"Sanki İsa'nın kendisini görmeye gidiyorlardı" diye aktardı.[102] Birlikler toplayan Bohemond, Bizans'a karşı düşmanlık göstermeye başladı. Papa, Bohemond'un planını onayladı. Onun Aleksios'a karşı düzenlediği seferi bir Amerikalı araştırmacı: "Sırf siyasi hareket olmaktan çıktı ve kilisesinin onayını alarak Haçlı Seferleri ilan edilerek onur payesini aldı," diye açıkladı.[103]

Bohemond'un birliklerinin önemli bölümü, muhtemelen Fransa ve İtalya'dan devşirildi, fakat büyük ihtimalle Bohemond'un ordusunun içinde ayrıca İngilizler, Almanlar ve İspanyollar da vardı. Bohemond'un planı babası Robert Guiscard'ın Dyrrachium'u ele geçirip Selanik yoluyla Konstantinopolis yürümeyi hedefleyen 1081'deki seferini uygulamaktı. Fakat sefer Bohemond için başarısız oldu. Bohemond Dyrrachium'da yenilgiye uğradı ve Aleksios'la onur kırıcı bir barış antlaşması yapmaya zorlandı. Bohemond ile Aleksios Komnenos arasında yapılan antlaşmanın başlıca maddeleri şöyleydi: Bohemond kendisini, Aleksios ve oğlu Yannis'in vassalı olarak kabul edeceğine, imparatorun düşmanlarına karşı silaha sarılacağına, önceden imparatorluğa ait toprakların hepsini Aleksios'a devredeceğine, imparatorluğun toprağı olmayan ve Bohemond'un bir şekilde elde ettiği toprakları sanki imparator tarafından kendisine verilmişçesine kabul edeceğine, eğer yeğeni Tancred imparatora boyun eğmezse ona karşı savaş açacağına, Antakya patriğinin Yunan Doğu Kilisesine mensup kişilerden seçilip artık Antakya'da Latin patrik bulunmayacağına dair söz verdi. Bohemond'a verilen şehir ve bölgeler antlaşmada liste halinde verildi. Antlaşma Bohemond'un Haç, noel yıldızı, çiviler ve İsa'nın kargısı üstüne antlaşmanın hükümlerini yerine getireceğine dair yeminiyle son bulur.[104]

Bohemond'un kapsamlı ve saldırgan planının çöküşüyle onun Haçlı hareketi için sonuçları belki de ölümcül olan fırtınalı kariyeri son buldu. Ömrünün son üç yılında belirgin ve önemi haiz bir gelişme olmadı. 1111'de Apulia'da öldü.

Bohemond'un ölümü Aleksios'un durumunu daha da zorlaştırdı, çünkü Antakyalı Tancred amcasının antlaşmasını yürürlüğe koymayı ve Antakya'yı imparatora teslim etmeyi reddetti. Aleksios her şeye en başından başlamak zorundaydı. Antakya için bir sefer planı tartışıldı, fakat asla hayata geçirilmedi. O dönemde, imparatorun bu zor projeyi üstlenebilecek

102 "Historia belli sacri (Tudebodus imitatus et continuatus)," ed. D. Bouquet, *Recueil des historiens des croisades*, III, 228. Bkz. Yewdale, *Bohemond I*, 106.

103 Yewdale, *a.g.e.*, 108, 115. Krey bu görüşü desteklemişti, A. C. Krey, "A Neglected Passage in the *Gesta* and Its Bearing on the Literature of the First Crusade," *Crusades and Other Essays*, 76-77.

104 Orijinal bir taslaktan müteşekkil Bohemond'a ait metin Anna Komneni'de bulunmaktadır, *Alexias*, XIII, 12; ed. Reifferscheid, II, 209-21; ed. Dawes, 348-57. Bkz. Yewdale, *Bohemond I*, 127-29. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 51-52. (no. 1243); güzel bir bibliyografya.

durumda olmadığı aşikârdı. Bohemond'un ölümü üzerinden çok geçmeden Tancred'in ölümü de Antakya üzerine yapılacak bir sefer planını kolay hale getirmedi. Aleksios'un hükümranlığının son yılları Anadolu'daki, çoğunda Türklerin başarılı olduğu ve her sene yenilenen savaşlarla geçti.

İmparatorluğun dış meselelerinde Aleksios çok zor bir görevde başarılı oldu. Aleksios'un faaliyetleri değerlendirilirken, çok sık olarak, onun topyekün dış ilişkileri ciheti göz önünde bulundurularak değerlendirilmemektedir. Aksine Aleksios'un faaliyetleri değerlendirilirken, onun Haçlılarla olan ilişkileri perspektifinden olaya bakılmakta ve takdir edilmektedir. Böylesi bir bakış açısı kuşkusuz yanlıştır. Aleksios'un çağdaşı Bulgaristan başpiskoposu Teofilaktos mektuplarından birinde Mezmur'un ayetlerini (79:13) kullanarak Bulgaristan eyaletini "her gelen geçen tarafından kopartılan"[105] bir üzüm salkımıyla karşılaştırır. Fransız tarihçi Chalandon bu karşılaştırmanın Aleksios zamanındaki Doğu İmparatorluğuna uygulanabileceğini ifade eder.[106] Bütün komşuları imparatorluğun zayıflığından faydalanmayı ve topraklarından bazılarına el koymayı denediler. Normanlar, Peçenekler, Selçuklular ve Haçlılar Bizans'ı tehdit ettiler. İmparatorluğu zayıf bir haldeyken teslim alan Aleksios, imparatorluğu zayıf düşüren bütün unsurlar karşısında onların hepsine yeter derecede direniş göstermek ve böylelikle Bizans'ın dağılması sürecini hatırı sayılır bir müddet boyunca ertelemek konusunda başarılı oldu. Aleksios'un yönetimi altında devletin sınırları hem Avrupa'da hem de Asya'da genişledi. İmparatorluğun düşmanları her yerde geri çekilmeye zorlandı ve böylece yüzölçümü itibariyle onun dönemi inkâr edilemez bir gelişme göstermiştir. Eğer biz Aleksios'u kendi devletinin çıkarlarını, devleti için ciddi bir tehdit olan, yağma ve talan arzusuyla dolu Batılılara karşı koruyan bir hükümdar olarak değerlendirirsek, Haçlılarla olan ilişkilerinden dolayı Aleksios'a yöneltilen suçlamalardan vazgeçilmelidir. Bu cihetle Aleksios dış politikada bütün zorlukların üstesinden geldi, imparatorluğun uluslararası pozisyonunu geliştirdi, sınırlarını genişletti ve her taraftan imparatorluğa baskı yapan düşmanları bir süreliğine durdurdu.

II. Yannis Döneminde Dış İlişkiler

Batılı Devletlerle Artan İlişkiler: Aleksios'un oğlu ve halefi olan II. Yannis asker-imparator tarzında bir imparatordu ve döneminin çoğunu askeri girişimleri esnasında birlikleri arasında geçirdi. Yannis'in dış siyaseti başlıca babasının işaret ettiği ve onun zamanında özellikle de imparator-

105 *Epistola*, XVI; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXVI, 529.
106 *La première croisade*, I, 321-22.

luğun çıkarlarını ilgilendiren hem Avrupa hem de Asya kaynaklı problemlerle ilgilenip babasının dış politikasını devam ettirmekti. Yannis, babasının başlatmış olduğu politikalara devam etmeyi kendisine hedef olarak belirledi. Aleksios, düşmanların Bizans'ı işgal etmelerini engellemişti; Yannis ise "şimdi komşuların hâkimiyeti altında olan Yunan illerini geri almaya karar verdi ve Bizans İmparatorluğu'nu eski şaşaalı günlerine döndürmeyi hayal etti."[107]

Her ne kadar Yannis, Avrupa'nın durumunu çok iyi anlamışsa da Avrupa ile ilgili meselelerle çok az ilgilendi. Zaman zaman Avrupa'ya karşı savaş açtı, fakat bu savaşlar tam olarak savunma savaşlarıydı. Sadece hükümdarlık döneminin sonuna doğru, Güney İtalya ile Sicilya'nın birleşmesi ve Sicilya Krallığı'nın oluşumu şeklinde kendisini gösteren Normanların tehditkâr yükselişinin neticesinde, Avrupa meseleleri Bizans için önem arz etti. Yannis'in dış politikada asıl ilgisi Anadolu üzerinde yoğunlaştı. Yannis'in Batı ile olan ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda, Bizans'ın temasa geçtiği Avrupalı devletlerin sayısı sabit bir şekilde arttı.

Norman tehlikesi Bizans'ı, donanmasıyla Bizans'a yardım etmeyi vaat eden Venedik'e daha da yaklaştırmıştı ve bunun üzerine Aleksios San Marco Cumhuriyeti'ne olağanüstü ticari imtiyazlar vermişti. imparatorluğa, özellikle de Konstantinopolis'e kalabalık bir tüccar grubu olarak başkentte meskun olan Venedikliler bir şekilde zenginleştiler ve başkentte, daha sonra hem sayıca kalabalık hem de oldukça zengin oluşuyla etkin bir nüfuz sahibi olmaya başlayan bir koloni oluşturdular. Zamanla Venedikliler ne kendi vatanlarında ne de fethedilmiş bir memlekette olmadıklarını unutarak, sadece Bizans toplumunun alt sınıflarına değil ayrıca üst düzey memurlara ve asilzadelere karşı da mağrur ve küstahça tavırlar takınmaya başladılar ve imparatorluk içinde esaslı bir hoşnutsuzluğa sebep oldular. Aleksios tarafından Pisa'ya verilen küçük ticari imtiyazlar Venedik'i telaşa düşürecek kadar önemli değildi.

Aleksios hayattayken, Bizans ile Venedik arasındaki ilişkiler henüz gerginleşmemişti. Fakat onun ölümüyle koşullar değişti. Normanların elindeki Apulia'nın iç sıkıntıları olduğunu ve bu nedenle Bizans'a karşı bir Norman tehdidinin artık sona erdiğini düşünen Yannis, babasının Venedik'le yaptığı ticaret anlaşmasını feshetmeye karar verdi. Buna öfkelenen Venedikliler donanmalarını Bizans'ın Adriyatik ve Ege'deki adalarına baskın yapmak için gönderdiler. Venedik gemilerine direnişin imkânsız olduğu hükmüne varan Yannis, henüz hükümdarlığının ilk yıllarında, 1082 yılındaki ticaret anlaşmasının tamamen yeniden yürürlüğe sokul-

---

107 F. Cahalandon, *Les Comnène. Études sur l'Empire byzantin au XI*e au XIIe siècles, II, 10.

masını netice verecek olan müzakerelere başladı. Yannis döneminde, Pisa ve Cenova gibi diğer denizci İtalyan şehirleri de bazı ticari ayrıcalıklar elde ettiler, fakat bunlar elbette Venedik'in sahip olduğu ayrıcalıklarla kıyaslanamazdı.

Yannis'in bu ilk hükümdarlık yıllarında Peçenek meselesi kesin olarak çözüldü. Aleksios zamanında Kumanlar tarafından ezilen Peçenekler bundan sonraki otuz yıl boyunca imparatorluğu taciz etmediler. Fakat Yannis'in hükümranlık döneminin başında, uğradıkları mağlubiyetten sonra kendilerini bir şekilde toplamış olan Peçenekler Tuna'yı geçip Bizans toprağını işgal ettiler. İmparatorluk birlikleri onları ağır ve kesin bir yenilgiye uğrattı. Bu zaferin anısına Yannis, Bizans tarihçisi Niketas Choniates'in "XII. yüzyılın sonunda hâlâ kutlanmakta"[108] olduğunu söylediği, özel bir "Peçenek kutlaması" tertip ettirdi. Bu yenilgiden sonra artık Peçeneklerin Bizans'ın dış meseleleriyle ilgili tarihinde bir önemleri kalmadı. Bununla birlikte, esir edilen veya imparatorluk topraklarında yerleşen Peçenekler Bizans ordusu içinde ayrı bir birlik oluşturdular ve bundan sonra Bizans tarafında savaştılar.

Macaristan'ın (Ugria) Adriyatik kıyılarına doğru yayılma eğilimi, zaten Aleksios Komnenos'u tedirgin etmiş ve Macaristan ile olan ilişkileri gerginleşmişti. Yannis'in Macar bir prensesle evliliği Bizans'ın Macarlarla olan ilişkilerini geliştirmiş gibi görünmekteydi. Rus tarihçi C. Grot: "Fakat bu evlilik, zaman içinde bu iki komşu devlet arasında vücut bulmuş olan karşılıklı güvensizliği ve düşmanlığı yok edemedi,"[109] der. Dahası, Bizans için tehlike arz eden Macarların Dalmaçya kıyılarında yerleşmesi ve Macaristan ile Sırbistan arasındaki uzlaşı da imparatorluk için hoşnutsuzluk kaynağıydı. XI. yüzyılın başlarında, II. Basileios Bulgaroktonus, zamanında Sırplarla birlikte Bizans'a gelmeye zorlanmış olan Bulgarlar, XI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde zaten isyan etmeye başlamışlardı. XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın başı, Sırbistan'ın Bizans hegemonyasından ilk kurtulmasıydı. Yannis'in yönetimindeyken, Sırbistan ile Macaristan arasında, Sırbistan'ın bağımsızlığını kazanmasına yardım eden hususi bir uzlaşı fark edilebilirdi. Sırp bir prenses Macar bir prense eş olarak verildi. Böylece, Yannis'in hükümranlık döneminin sonuna doğru, kuzeybatıda, Macaristan ve Sırbistan ile yakından ilgilenen Bizans için yeni bir tedirginlik kaynağı teşkil eden bir mesele hasıl oldu.

Yannis'in onlara karşı düzenlediği askeri operasyonlar hayli başarılıydı, fakat bunların kesin sonuçları yoktu. Bununla birlikte isimsiz bir met-

108 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 23.

109 *From the History of Ugria (Hungary) and the Slavs in the Twelfth Century*, 26-27.

hiye yazarı Yannis'in Balkanlardaki askeri başarılarını şu şaşaalı kelimelerle ifade etti: "Avrupanın halklarına karşı senin seferlerin ne görkemli! O (Yannis) Dalmaçyalıları yendi, arabalar içinde yaşayan başıboş İskitleri ve göçerleri dehşete düşürdü ve onların dökülen kanları nedeniyle Tuna Nehri kan renginde aktı."[110]

Yannis hükümranlığının son on yılında Güney İtalya ile olan ilişkiler tamamen değişti. İtalya'nın güneyinde yaşanan sıkıntılı bir dönemin ardında yeni bir güç ve ihtişam dönemi gelmişti. II. Roger, Sicilya ve Güney İtalya'yı birleştirdi ve 1130'un Noel Günü Palermo'da kraliyet tacını resmen giydi. Bu iki bölgenin birleşmesi sayesinde II. Roger hemen Avrupa'nın en güçlü hükümdarlarından biri oldu. Bu Bizans'a çok büyük bir darbeydi. Teorik anlamda hâlâ Güney İtalya'da bazı haklar iddia eden İmparator, buraların Normanlar tarafından işgalini geçici kabul etti. İtalya'nın imparatorluğa tekrar dönmesi XII. yüzyıl imparatorlarının en gözde hayaliydi. Kraliyet unvanının Roger tarafından alınışı imparatorluk haysiyetine bir saldırı olarak görüldü. Bu unvanı kabul etmek İtalyan topraklarındaki bütün haklardan vazgeçmek demekti.

Roger'in ani yükselişi sadece Bizans için değil, İtalya'da önemli çıkarları bulunan Alman hükümdar içinde arzu edilmeyen bir şeydi. Ortak tehdit karşısında II. Yannis önce Alman Lothar ile onun ölümünden sonra da III. Conrad Hohenstaufen ile sonrasında iki imparatorluk arasında gerçek bir ittifaka dönüşecek olan bir uzlaşma meydana getirdi. Bu uzlaşının ve daha sonrasındaki ittifakın ana hedefi İtalya'daki Norman hegemonyasını yok etmekti. Yannis'in halefi olan I. Manuel zamanında bu ittifak çok önemli bir hale geldi. Yannis Roger'a etkili bir darbe indirmeyi başaramadıysa da en azından Roger'ın Bizans'ı işgal etmesine mani oldu. Roger ve Manuel arasında cereyan eden müteakip savaşlar açıkça gösterdi ki, böylesi bir işgal planı Roger'ın gözbebeklerinde kıpraşmaktaydı. Yannis'in Batı ile olan dış ilişkilerinin en önemli bölümü Sicilya Krallığı'nın ortaya çıkışı ve iki imparatorluk arasındaki ittifakın vücuda getirilmesi konusundaki tavrıydı.

Yannis'in Doğuyla Olan İlişkileri: Yannis Anadolu'da, neredeyse her sene ve genellikle başarılı olan, seferler düzenledi ve böylece çok uzun süre kaybedilen toprakları imparatorluğa tekrar katma konusunda başarılı oldu. Bunun üzerine, Türklerin gücünün büyük ölçüde kırıldığını düşünerek, devletin menfaatlerine zarar vermeden Türklerle olan düşmanlığı

---

110 *Fontes rerum byzantinarum*, ed. W. Regel, II, 334. Bugüne kadar hiç kimse bu kaynağı kullanmadı. Methiye yazarı, İskitler ve Göçebeler başlıkları altına Peçenekleri ve Bizans topraklarını istila eden diğer kuzeyli toplulukları da dahil etmişti.

bırakarak, güneydoğuda Ermeni Kilikyası'na ve Haçlıların kurduğu Antakya prensliğine karşı daha uzun mesafeli bir sefer düzenleyebileceğine inandı.

Ermeni Kilikyası veya Küçük Ermenistan XI. yüzyılın sonunda kuzeyden, yani Türklerin ilerleyişi nedeniyle ülkelerinden kaçanların Ermenistan topraklarından gelen mülteciler tarafından kurulmuştu. Diğer Ermeni soylu aileleri arasında Rupen (Ruben) ailesi yeni ülkenin yönetilmesinde önemli rol oynamaya başladı. Bizans'ın aleyhine topraklarını genişleten Ermeni Anadolusu, Doğu'daki Latin prenslikleriyle yakın ilişki kurmaya ve böylece imparatorluğa düşmanca bir tavır sergilemeye başladı. Sonra Yannis Komnenos sefere çıktı. Planı o an için kendi içinde isyanla meşgul olan Küçük Ermenistan'ı cezalandırmak ve aynı zamanda I. Haçlı Seferi esnasında imparatora bağlılık yemini etmeyen ve sonrasında Aleksios Komnenos ile Bohemond arasında imzalanan anlaşmaya uymayı reddeden Antakya Prensliği meselesini çözmekti.

Yannis'in seferi son derece başarılıydı. Kilikya fethedildi ve Ermeni prensi oğullarıyla birlikte Konstantinopolis'e gönderildi. Küçük Ermenistan'ın ilhakıyla genişleyen Bizans toprakları Antakya Prensliği sınırlarına ulaştı. Ayrıca Antakya Prensliği ile olan mücadelesinde de kesin başarı elde etti. Kuşatma altındaki Antakya, Yannis'in Antakya prensinin imparatorun hükümranlığını kabul etmesi karşılığında önerdiği barış teklifini kabul etmeye zorlandı. Antakya prensi imparatora bağlılık yemini etmeyi kabul etti ve itaatinin göstergesi olarak imparatorluk bayrağını Antakya kalesi üzerine dikti. Bir yıl sonra Antakya'ya dönüşünde imparator, bu sefer şehrin hükümdarı olarak, etrafında oğulları, saray mensupları, memurları ve askerleriyle birlikte görkemli bir şekilde şehre girdi. Zafer alayı, şehrin süslenmiş sokaklarından geçti. İmparatorun yanında, sanki onun silahtarıymış gibi Antakya prensi vardı. Şehrin kapısında İmparator, Antakya patriği ve din adamları tarafından karşılandı. Sonra mezmurdan parçalar ve ilahiler söyleyen muazzam bir kalabalığın içinden geçip ilk önce katedrale oradan da saraya geçti.[111]

Yannis'in isimsiz methiyecisi bu sahneyi: "Şehir (Antakya) seni, İsa Mesih'i seven, barbarlara karşı azimle savaşan Eliyah'ın sancaktarı olarak ağırlar. Terini nazikçe siler ve hafifçe sarıp sarmalar. Sayısı belirsiz halk seni görmek için sokaklara döküldü. Her yaştan kadın ve erkek, büyük zafere yaraşır, göz kamaştıran bir alay tertip etti. Birçok dilden nidalar birbirine karıştı, orada İtalyanca, burada Süryanice, şurada kuman-

111 William of Tyre, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, XV, 3; *Recueil des historiens des croisades*, I, 658-59'da; İngilizcesi, E. A. Babcock ve A. C. Krey, II, 97.

danlar, orada memurlar ve onların arasında yıldızlar kadar parlak olan sen!"[112] diye anlatır.

İmparatorun planları daha da ileriye gitti. Kaynakların dediğine göre: imparator Fırat vadisinde Bizans hâkimiyetini tekrar kurma hayaliyle birlikte Kudüs Krallığı'nın meselelerine müdahale etmeyi de planlamıştı.[113] Yannis'in böylesi bir müdahale projesi ile aklındaki belki de Antakya prensi gibi Kudüs Kralının da onun hükümdarlığını tanıma ihtimali üzerine kurulmuştu. Bu projeler hakkında Yannis'in methiyecisi der ki: "Ey İsa'yı seven ve onun için (yeryüzünde) hacı olup yaban ellerde garip olan, neşelen! (Hebr. xi: 13)," "Hiçbir haraminin şerrinden korkma; İsa'ya meftun imparator onları tutsak edip kılıçlarını paramparça etti. Sen ki göklerdeki cennet krallığının yeryüzündeki yansıması olan Kudüs'ün yolunu açtın ve böylece aslında kendin için göklerdeki cennet krallığına giden bir yol açtın."[114]

Buna rağmen bu planlar akamete uğradı. 1143'te Yannis, Türklerin üzerine düzenlenen bir sefer esnasında yapılan bir av partisinde, kazara zehirli bir okla kolundan yaralandı ve başkentten uzak bir noktada öldü. Ölüm döşeğinde genç oğlu Manuel'i kendisine vâris olarak atadı. Yannis hükümranlık döneminin tamamını imparatorluğun düşmanlarına karşı savaşlara adadı. Yannis, halefi olan I. Manuel'e, kendisinin enerjik ve kabiliyetli babasının ona bıraktığından daha güçlü ve geniş topraklara sahip bir devlet teslim etmişti. Yannis'i Makedonyalı İskender ve Hannibal'den üstün gören methiyecisi: "Kuvvetli Kelt meşesini kökünden söküp attın sen; Uzun boyuyla Kilikya selvisini gözlerimizin önünde söküp devirdin sen!" diye söyler.[115]

I. Manuel'in Politikaları ve II. Haçlı Seferi

Türklerle İlişkiler: II. Yannis dış ilişkilerinde dikkatini başlıca Doğu'ya çevirmişken, onun halefi Manuel, Normanlarla olan ilişkisi ve kendisinin Batı'ya karşı duyduğu sempatinin şekil verdiği Batı politikası, imparatorluk için üzücü sonuçlar verdi. Direnişle karşılaşmayan Selçuklu tehlikesi, tekrar Doğu sınırlarını ciddi biçimde tehdit eder hale geldi.

Bizans topraklarının Anadolu'daki sınırları neredeyse kesintisiz bir şekilde Hıristiyan nüfusu yok eden ya da yurtlarından süren Müslümanların

112 Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, II, 358-59.

113 Ioannis Cinnamus, *Historia*, Bonn ed., 25. Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 56. William of Tyre, *Historia*, XV, 21; *Recueil des historiens*, I, 691'de; İngilizcede II, 126.

114 Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, II, 338-39.

115 Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, II, 336, 346, 347, 353. Benim kanımca bu methiye yazarının Kelt meşesinden kastı Antakya dükalığıdır.

tahripkâr hücumlarına maruz kalmaktaydı. I. Manuel sınır bölgelerindeki güvenliği ve düzeni kurmak zorundaydı ve bu amaçla, özellikle düşmanın saldırılarını gerçekleştirdiği bölgelerde, bu işgalcileri kontrol altına almak için birçok hisar ve kale yaptırdı ya da mevcut olanları tamir ettirdi.

Fakat Manuel'in Türklere karşı mücadelesinin başarılı olduğu söylenemez. Hükümranlığının ilk yıllarında, yukarıda bahsi geçen Danişmend hanedanından Kapadokya Emiri Muhammed ile bir ittifak yaptı ve düşmanı olan Konya Sultanı'na karşı bir savaş başladı. İmparatorluk birlikleri Konya şehrine başarıyla ulaştılar. Büyük ihtimalle, sultanın destek kuvvetleri aldığının farkında oldukları için şehrin kenar mahallerini yağmalayıp geri çekildiler. Geri çekilen ordu dönüş yolunda, Selçukluların elinden gelmesi muhtemel bir felaketten kıl payı kurtuldu, fakat bununla birlikte ağır bir yenilgiye uğradı. Hem imparator hem de sultan için bir tehdit olan Haçlıların yaklaşmakta olduğu haberi bu iki düşmanı barış yapmaya zorladı ve böylece barış kuruldu.

İki İmparatorluğun İttifakı: Hükümranlığının ilk yıllarında Manuel'in Batı politikası, seleflerininki gibi, İtalyan Normanların büyüyen gücünün tehditi altında varılan Almanya ile ittifak fikriyle düzenlendi. Alman III. Conrad ile yapılan ve Yannis'in ölümüyle kesintiye uğrayan müzakereler yeniden başlatıldı. Yannis zamanında önerilen Manuel'in Conrad'ın baldızı olan Sulzbach'lı Bertha ile evlilik meselesi de tekrar görüşüldü. Manuel'e yazdığı mektupta Conrad "bu evliliğin Alman kralının, imparatora dost olanların dostu düşmanlarınınsa düşmanı olacağına dair bâkî olacak bir dostluk ittifakının güvencesi olacağını"[116] ve imparatorluk için bir tehlike zuhur ettiği takdirde, yalnızca destek birlikleriyle değil, eğer gerekirse, bizzat kendisi, Alman devletinin bütün kuvvetlerinin başında olarak yardıma geleceğini yazmıştı. Manuel'in, Bizans'a geldiğinde İrene adını alan Bertha'yla evliliği iki imparatorluk arasındaki ittifakı tamamladı. Bu ittifak Manuel'e II. Roger'ın Bizans'a yönelttiği tehdidi başından atma umudu verdi. Elbette Roger, Bizans ve Almanya gibi kendisine hasım iki imparatorlukla aynı anda yüzleşmek durumunda olduğu için Bizans'la bir savaşa girmeyi göze alamadı.[117]

Fakat hiç umulmadık ve ani bir olay Manuel'in bütün hayallerini ve siyasi planlarını yok etti. II. Haçlı Seferi, bir süreliğine de olsa, bütün durumu değiştirirek, Bizans'ı hem Alman desteğinden etti hem de imparatorluk iki kat daha fazla tehlikeye, yani Normanlar ve Haçlılardan gelen tehlikeye maruz kaldı.

---

116 Otto of Freising, *Gesta Friderici I. imperatoris*, I, 24 (25); ed. G. Waitz, 33.

117 Bkz. E. Caspar, *Roger II (1101-1154) und die Gründug der normannisch-sicilischen Monarchie*, 365.

II. Haçlı Seferi: I. Haçlı Seferi'nden sonra Doğu'daki Hıristiyan yöneticiler, yani Bizans imparatoru, Antakya, Edessa (Urfa) ve Trablusgarp'ın Latin yöneticileri ile Kudüs kralı kuvvetlerini birleştirerek Müslümanların gücünü kırmak yerine kendi iç çekişmeleriyle meşgul olup komşularının siyaseten güçlenmesine güvensizlikle baktılar. Özellikle Bizans'ın Antakya ve Edessa (Urfa) prensliklerine karşı düşmanca tavrı umumi refah için korkunçtu. Bu koşullar altında I. Haçlı Seferi ile zayıflayıp gerileyen Müslümanlar kendilerini toplayarak tekrar Bizans'ın Mezopotamya'daki topraklarını tehdit eder hale geldiler.

Musul Atabeylerinin Müslüman yöneticilerinden biri ve Selçukluların bağımsız olmuş bir yöneticisi olan Zengi, 1144'te aniden Edessa'yı ele geçirdi. Fransızcaya yeni tercüme edilmiş ve yazarı bilinmeyen Süryanice bir kronik Edessa'nın Zengi tarafından kuşatılıp ele geçirilişini şu şekilde anlatır: "Zengi şehrin zaptından dört gün sonra şehri terk etti. Edessa'nın halkı rehin alınan yakınlarını kurtarmaya gitti ve şehre tekrar insanlar iskân edildi. İyi huylu biri olan Vali Zeyneddin onlara iyi davrandı."[118] Fakat 1146'da Zengi'nin ölümünden sonra Edessa'nın eski kontu Joscelin şehri geri aldı. Zengi'nin oğlu Nureddin, şehri onun elinden tekrar kolaylıkla aldı ve ardından Hıristiyanları katledip kadın ve çocukları köle olarak satarak şehri neredeyse tamamen yok etti. Bu, Doğu'daki Hıristiyan ülküsüne ağır bir darbeydi. Çünkü Edessa Kontluğu coğrafi konumu hasebiyle Müslümanların ilk saldırılarını karşılayacak tampon devlet konumundaydı. Ne Kudüs ne de Antakya ve Trablusgarp prenslikleri Edessa prensliğine yardım edebildiler. Bu arada Edessa'nın düşüşüyle birlikte Latin toprakları ve özellikle de Antakya, ciddi anlamda tehdit edilebilir hale gelmişti.

Edessa'nın düşüşü Batı'da derin bir etki yarattı ve Kutsal Topraklar mevzusunda yeniden alaka uyandırdı. Fakat o dönemdeki Papa III. Eugenius, 1140'larda patlak veren, meşhur Brescia'lı Arnold'un müdahil olup Papa'nın Roma'daki pozisyonunu istikrarsızlaştıran, hatta onu bir süreliğine Roma'dan uzaklaşmaya zorlayan demokratik hareket nedeniyle yeni bir Haçlı hareketini başlatıp destekleyecek durumda değildi. Bu Haçlı hareketinin gerçek öncüsü Fransa kralı VII. Louis'ti ve hareketin hatipliğiniyse ateşli söylemleriyle ilk önce Fransızları etkileyen keşiş Clairvaux'lu Bernard üstlenmişti. Bernard, Fransa'dan sonra Almanya'ya geçti ve Almanları da sefere katılmaları hususunda teşvik etti.

I. Haçlı Seferi'nden acı dersler çıkarmış ve seferin sonuçlarından dolayı büyük hayal kırıklığı yaşamış olan Batılı toplumlar bu sefer için önceki

118 J. Chabot, "Un Épisode de l'histoire des croisades," *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, I, 179.

coşkuyu, heyecanı göstermedi ve Burgundi, Vezelay'da yapılan toplantıda Fransız feodal beyleri Haçlı Seferi fikrine karşı çıktılar. Fakat zor da olsa ateşli ve ikna edici belagatiyle onlara karşı galip gelmeyi başaran Bernard'ın kafasındaki plan mucibince VII. Louis'in planı genişletildi. Bernard'ın sayesinde Doğuya bir Haçlı Seferi'yle eş zamanlı iki ayrı sefer daha düzenlendi. Bunlardan birincisi İber yarımadasındaki Lizbon'u elinde tutan Müslümanlara, ikincisiyse Elbe nehri üzerindeki pagan Slavlara karşıydı.

Tarihçiler Bernard'ın Almanya'yı Haçlı Seferine dahil etme fikrini kesinlikle onaylamamaktadır. Özellikle II. Haçlı Seferi alanında uzman olan Alman araştırmacı Kugler bunu "en talihsiz fikir,"[119] Rus araştırmacı Th. Uspensky "Aziz Bernard'ın en büyük ve ölümcül adımı" olarak niteleyip Haçlı Seferinin hazin sonuçlarını Almanların sefere katılmalarına atfeder.[120] Gerçekte, Haçlı Seferi esnasında Fransızlar ve Almanlar arasındaki husumet, seferin kendine has hususi özelliklerinden yalnızca birisiydi ve seferin başarısında payı olamazdı.

Haçlılar ile ilgili haberler I. Manuel'i tedirgin etti. Çünkü kendi devletine ve Latin prenslikleri üzerindeki nüfuzuna tehdit teşkil eden bu durum neticesinde, Batıdan aldığı destekle özellikle Antakya Prensliği, imparatoru göz ardı edebilirdi. Ayrıca Almanya'nın da sefere iştiraki Bizans'ı iki imparatorluk arasında elde ettiği güvenceyi elinden almış oldu. Eğer Alman kralı Doğuya yapılan bir sefer nedeniyle ülkesini uzun bir süre terk ederse Bizans İmparatorluğun'nun Batı'daki çıkarlarıyla fazla ilgilenemez ve böylece Roger'in muhteris planlarına da gün doğmuş olurdu. I. Haçlı Seferi'nin başkent için ne kadar tehlikeli olduğunu bilen Manuel, görünen o ki Conrad'la teşkil ettiği dostluk ilişkisine güvenmeyerek şehrin duvar ve kulelerini tamir edilmesini emretti.

V. Vasilievsky'e göre: "Manuel kuşkusuz bütün Hıristiyanlık âlemine ait ordunun başında Hıristiyanlığın baş düşmanlarına karşı durmak istedi."[121] Dahası Bizans, İslamiyetin Doğu'daki kaderiyle çok yakından ilgiliydi ve II. Haçlı Seferi döneminde Manuel'in böylesi bir beklenti için özel sebepleri vardı. Bu dönemde Hıristiyanlık dünyasında Manuel'den başka imparator yoktu, çünkü III. Conrad Hohenstaufen'e, Roma'da Papa tarafından taç giydirilmediği için imparator unvanını taşımıyordu.

1147'de Haçlıların liderleri Konstantinopolis'e doğru, I. Haçlı Seferi'nde Haçlı ordusunun takip ettiği güzergâhı izleyerek karadan gitmeye karar verdiler. İlk önce Conrad Macaristan yoluyla sefere çıktı, bir

119 *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*, 96.
120 *A History of the Crusades*, 55, 57.
121 "The Alliance of the Two Empires," *Slavyansky Sbornik*, II (1877), 214; *Works*, IV, 22-23.

ay sonra aynı yolu Louis geçti. Haçlı ordusunun Konstantinopolis'e doğru olan yolculuğunu, tıpkı birincisinde olduğu gibi, şiddet ve yağma olayları da takip ediyordu.

Alman birlikleri başkentin surları önünde kamplarını kurduklarında, I. Manuel bizzat kendisi devreye girerek, Fransız ordusu gelmeden önce Almanları Anadolu'ya geçirme konusunda elinden geldiğince gayret gösterdi. Sonunda hem akrabası hem de müttefiki olan Conrad'la arasındaki bazı anlaşmazlıklara rağmen bu konuda başarılı oldu. Almanlar Anadolu'ya geçer geçmez yiyecek sıkıntısından mustarip olmaya başladılar ve ardından da Türkler tarafından yapılan bir saldırıya maruz kalarak yok edildiler. Sadece acınacak vaziyette bir grup Alman İznik'e döndü. Bazı tarihçiler Alman seferinin başarısızlığını, güya Manuel, Türklerle anlaşmış ve onları Haçlılara saldırmaları konusunda kışkırtmıştı iddiasıyla imparatora atfederler. Bazı tarihçiler, örneğin Sybel ve onu takip eden Th. Uspensky, Manuel ve Selçuklular arasında bir ittifak yapıldığından bahsederler.[122] Fakat yakın dönem tarihçileri Manuel'e isnat edilen bu iddiaların sağlam bir temelinin olmadığına ve Almanların başarısızlığının sorumlusu olarak Manuel'in görülemeyeceğine inanma eğilimindedirler.[123]

Almanların Anadolu'ya geçişinin ardından başkente ulaşan Fransızlar Manuel'i bir kat daha fazla endişelendirdi. Manuel özellikle Louis hakkında kuşkulara sahipti. Louis, Haçlı Seferinden önce doğuya doğru ilerlerken Roger'ı kendi topraklarından geçmeye ikna etmek için müzakerelere girişmişti. Manuel, Louis'in şahsında Roger'ın gizli bir müttefikini ya da "Sicilya'nın gayrıresmi müttefikini"[124] gördüğünü düşünüyordu ve imparatorun bu tahminlerde bulunabilmesi için sağlam nedenleri vardı.

Bu esnada Manuel'in Haçlılar ve Haçlılarla olan ilişkilerine odaklandığını bilen Roger, Hıristiyanlığın genel çıkarlarını bir tarafa bıraktı ve yalnız kendi siyasi emellerini göz önünde bulundurarak aniden Korfu adasını zapt etti ve diğer bazı Bizans adalarını talan etti. Sonra Normanlar Yunanistan'a çıkartma yaptılar ve o zamanlar ipek imalathaneleri ve ipekli dokuma mallarıyla ünlü Thebai ve Korint'i zapt ettiler. Muazzam miktarda ipekli mal ele geçirmekle yetinmeyen "Normanlar sayısız tutsak arasında hem erkek hem de kadınlardan en mahir ipek dokuyucularını Sicilya'ya götürdüler." Tarihi çalışmalarda iddia edildiği gibi Palermo'ya transfer edilen bu dokuma işçilerinin Sicilya'daki ipek endüstrisi ve üre-

---

122 H. Sybel, *Ueber den zweiten Kreuzzug*, 441. Uspensky, *The Crusade*, 61. Uspensky, "The Eastern Policy of Manuel Comnenus," *Accounts of the Russian Palestine Society*, XXIX (1926), 114. Karş. Kugler, *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuge*s, 166, n. 60.

123 Chalandon, *Les Comnène*, 287.

124 E. Curtis, *Roger of Sicily and the Normans in Lower Italy 1016-1154*, 227.

timinin kurucusu oldukları iddiası doğru değildir. Hakikatte ipek üretimi ve ipekböceği yetiştiriciliği bölgede zaten önceden biliniyordu. Fakat tutsak edilmiş Yunan kadınların gelişi endüstriye yeni bir ivme kazandırdı.[125] Atina da Normanların elinden kurtulamadı.[126]

Normanların Yunanistan'ı istila ettiği haberi Konstantinopolis'in surları önündeki Fransızlara ulaştığında, zaten Manuel ile Türkler arasında bir anlaşma dedikodusuyla öfkelenmiş olan Fransızlar galeyana geldi. Louis'in kumandanlarından bazıları ona Konstantinopolis'i ele geçirmesini teklif etti. Bu tehlike karşısında imparator, Fransızları da bir an önce Anadolu'ya nakletmeye yoğunlaşıyordu. Almanların Anadolu'da başarılı olduğuna dair haberler dolaşmaya başladı ve Fransızlar Boğaz'ı geçmeye razı oldu, hatta Manuel'e yemin ettiler. Ancak Louis Anadolu'da boy gösterdiğinde Alman ordusunun başına gelen felaket hakkında gerçeği öğrenecekti. Hükümdarlar buluştular ve birlikte ilerlediler. Fransız-Alman ordusunun Şam'da tam bir başarısızlığa uğradığı biliniyor. Hayal kırıklığına uğrayan Conrad, Filistin'de bir gemiye binerek, o esnada Normanlara karşı açıktan düşmanlığa başlamaya hazırlanan I. Manuel'in sarayının bulunduğu Selanik'e doğru yola çıktı. Manuel ve Conrad burada buluşup genel durumu istişare ettiler ve ardından Roger'a karşı kesin bir ittifak oluşturdular. Bundan sonra Conrad Almanya'ya döndü.

Bu esnada Haçlılar hiçbir şey elde edemediler. Doğu'da kalan Louis, kendi imkânlarıyla bir şeyler yapmanın imkânsızlığını anlayarak birkaç ay sonra, Roger'la buluştuğu İtalya üzerinden Fransa'ya döndü.

Böylelikle çok parlak şekilde başlayan II. Haçlı Seferi mümkün olan en acıklı sonla nihayete erdi. Doğu'daki Müslümanların gücü zayıflamadı, aksine cesaret kazanıp Doğu'daki Latin bakiyesini yok etmeyi umut eder hale geldiler. Bunun yanı sıra Fransız ve Alman birlikleriyle Filistinli ve Avrupalı Hıristiyanların arasında vuku bulan anlaşmazlıklar da Haçlıların prestijini artırmadı. Manuel, Haçlıların ezilmiş olduğunu görmekten memnundu, çünkü şimdi Almanya ile resmi bir ittifak anlaşması imzalamakla daha güçlü hale geldiği için Roger'a karşı Batı siyasetinde ilerlemekte özgürdü. Yine de Haçlıların bütün başarısızlığını imparatora yüklemek haksızlık olur, çünkü girişimin başarısızlığı, Haçlıların kendi aralarındaki organizasyon ve genel disiplin eksikliğine bağlanmalıdır. Ayrıca Roger, Adriyatik'teki adalara ve Yunanistan'a saldırarak Haçlı projesini kaçınılmaz bir şekilde etkiledi. Genel anlamda Haçlı girişiminin dini

125 Bu mesele hakkında bkz. F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, II, 135-37. Bkz. ayrıca, Caspar, *Roger II*, 382, n. 5.

126 Yalnızca Batılı kaynaklar Atina'nın ele geçirilip yağmalanışından bahsetmektedirler. Bkz. Caspar, *Roger II*, 382, n. 5.

temelleri geri plana çekilirken, dünyevi ve siyasi motifler giderek artan bir şekilde kendilerini göstermeye başladılar.

II. Haçlı Seferinin Sonrasında Manuel'in Dış Politikası: Haçlı Seferi esnasında Adriyatik ve Yunanistan'daki adalar üzerine haince baskın düzenleyen ve Korfu'yu işgale devam eden Roger'dan intikam almak isteyen Manuel, Roger'a karşı zaten ciddi tedbirler almıştı. Normanların büyüyen gücünü, önceden olduğu gibi endişe ile takip eden Venedik, Bizans'ın Normanlara karşı girişimini donanmasıyla desteklemeyi memnuniyetle kabul etti ve bu yardım karşılığında imparatorluk bünyesinde yeni ticari imtiyazlar elde etti. Venediklilere önceki ticari antlaşmalarla ayrılmış olan Konstantinopolis'teki iskeleler (*scalas*) ve mahallelere ek olarak, yeni yerler ve iskeleler tahsis edildi.[127] Bu görüşmeler devam ederken İmparator *enerjik bir biçimde*, o dönem kaynaklarının "Batılı ejderha, yeni bir Amalek,[128] Etna'nın alevlerinden daha yüksek alevler saçan adanın (Sicilya) ejderhası" diye tarif ettiği Roger'a karşı savaş için hazırlık yapıyordu.[129] Manuel'in planı sadece düşmanı Bizans topraklarından atmak değildi. İmparator husumeti İtalya'ya taşıyıp oralardaki eski Bizans hâkimiyetini tekrar kurmayı umut etti.

Manuel bu girişimini, hazırlıkları neredeyse tamamladığında, Tuna'yı geçip Bizans topraklarını işgal eden Peçenekler yüzünden başka yöne çevirdi ve Peçenekleri hızlı bir biçimde işgal ettikleri topraklardan söküp atmak konusunda başarılı oldu. Daha sonra da Venedik donanmasının desteğinde Korfu'yu tekrar ele geçirdi.

Roger, imparatora yardım için kara ordusu göndermeye söz vermiş olan Almanya ile Venedik'in, Bizans'la yaptığı ittifakın kendisi için tehlike arz edebileceğini fark etti. Roger, Bizans'a zorluk çıkartmak için mümkün olan tüm diplomatik manevralara başvurdu. Sicilya donanması ve entrikalar sayesinde Hohenstaufens'in eski düşmanı Dük Welf Almanya'daki Conrad'a isyan ederek onu Manuel'e yardım amacıyla İtalya üzerine yürümekten alıkoydu. Macarlar tarafından desteklenen Sırplar da dikkati kuzeye çevrilmiş olan Manuel'e hasmane bir tutum içine girdi. En sonunda Haçlı Seferinin başarısızlığından ıstırap duyup Yunanlara öfkeli olan VII. Louis, Doğu'dan dönüşü üzerine Roger'le dostça bir anlaşmaya vardı ve Bizans'ın kaçamayacağı bir tehlike olan yeni bir Haçlı Seferi için hazırlandı. Louis'in yoklu-

127 Tafel ve Thomas'daki antlaşma metni, *Urkunden zur ältern Handels-und Staatsgeschichte*, I, 109-13. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 525-29.

128 Krş. Exodus 17:8-14.

129 Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 443. Eustathii Thessalonicensis *Manuelis Comneni Laudatio funebris*, par. 17; Migne, *Patrologia Graeca*, CXXXV, 984.

ğunda Fransa'yı yöneten Başrahip Suger yeni Haçlı girişiminin öncüsüydü, hatta meşhur Clairvaux'lu Bernard bile ordunun başında durmaya hazırdı. Bir Fransız başrahip Sicilya Kralı'na şöyle yazmıştı: "Kalplerimiz, bizim, neredeyse bütün Fransızların kalbi sizinle barış için yanıp tutuşmakta. Yunanların hacılarımıza karşı eşi duyulmamış alçakça ihanetleri nedeniyle... Tanrı'nın insanlarına yardım için ayaklanıp böylesi hakaretlerin intikamını ..."[130] Genel anlamda Batı, "Ortodoks" Almanya'nın hükümdarı ile "ayrılıkçı" Bizans'ın imparatoru arasındaki ittifakı hoş karşılamadı. İtalya'da Conrad'ın Yunanların itaatsizliğinden etkilendiği düşünülüyor ve Papalık Curiası Conrad'ı doğru yola, Katolik Kilisesine sadıkane hizmet etmeye dönmesi için teşebbüste bulunuyordu. Papa III. Eugenius, Başrahip Suger ve Clairvaux'lu Bernard bu iki imparatorluk arasındaki ittifakı bitirmek için çalışıyordu. V. Vasilievsky, XII. yüzyılın ortalarındaki bu durumu şöyle açıklar: "Böylece Manuel'e ve Bizans'a karşı bir koalisyon, ki başında Macaristan ve Sırbistan'a zaten sahip olan Roger'ın bulunduğu ve Fransa'nın yanı sıra Papa'nın da dahil olduğu, hatta Almanya ile onun kralının da dahil edilmeye çalışıldığı bir koalisyon vücut bulma noktasındaydı. Eğer bu koalisyon gerçekleşseydi, 1204 senesinde imparatorluk bizzat kendi mevcudiyetini hedef alan bir tehditle karşı karşıya kalmış olacaktı."[131]

Yine de imparatorluğu tehdit eden tehlikenin o kadar büyük olmadığı görüldü. Fransa kralının planı, Fransız şövalyelerin fikre soğuk yaklaşmaları ve kısmen de kısa süre sonra Suger'in ölümü nedeniyle hayata geçirilemedi. Conrad Doğu İmparatorluğu ile yaptığı antlaşmaya sadık kaldı.

Fakat Manuel, Almanya ile olan ittifakından hususi faydalar umduğu esnada III. Conrad (1152) öldü. Tam da İtalya seferine karar verildiği esnada Conrad'ın ölümü, Almanya'da kralın saray doktorları tarafından zehirlendiği dedikodularına sebep oldu. Bu doktorlar Almanya'ya, İtalya'nın Salerno kentinde olan ve o dönemde Roger'in nüfuzu altındaki bir okuldan gelmişlerdi. Conrad'dan sonra tahta kendisine Tanrı tarafından sınırsız imperyal güç verildiğine inanan III. Friedrich Barbarossa geçti. Friedrich, İtalya'daki gücünü Doğu imparatoru ile paylaşmayı kabul etmeyecekti. Almanya kralı Friedrich tahta geçtikten kısa süre sonra Papa ile imzaladığı bir antlaşmada Manuel'e, Conrad'ın Manuel'e hitap ederken kullandığı *imperator* yerine *rex* diye hitap etti ve Doğu İmparatorluğu'nu İtalya'dan çıkartmak konusunda ant içti. Fakat kısa süre sonra bilinmeyen sebeplerle Friedrich planlarını değiştirdi ve görünüşe bakılırsa, Bizans'la ittifak kurma fikrini gündemine almaya niyetlendi.

---

130 Peter the Venerable, *Epistolae*, VI, 16; ed. Migne, Patrologia Latina, CLXXXIX, 424.
131 "The Alliance of the Two Empires," *Slavyansky Sbornik*, II (1877), 244; *Works*, IV, 55-56.

1154'te Bizans'ın amansız düşmanı II. Roger öldü. Sicilya'nın yeni kralı I. William kendisi için hedef olarak iki imparatorluk arasındaki ittifakı yıkmayı seçti. I. Manuel'in kendisini İtalya'da ihdas etme planlarından haberdar olan San Marco Cumhuriyeti bu planları onaylamazdı. Bu durum, Venedik için Normanların Adriyatik'in öteki yakasında kendilerine bir yer edinmeleri kadar kötüydü, çünkü her iki durumda da Adriyatik'in kıyılarının bir başka gücün hâkimiyeti altında bulunması, Venedik gemilerinin Adriyatik ve Akdeniz'i rahatça kullanmalarına engel olacaktı. Bu yüzden Venedik Bizans'la olan antlaşmasını bozdu ve Sicilya Krallığı'nda önemli ticari imtiyazlar elde ederek I. William'la ittifak kurdu.

Bari ve diğer bazı şehirlerin ele geçirilmesi gibi, Bizans ordularının başarı kazanmasından sonra 1156'da, Brindisi'de William, Manuel'i ağır bir mağlubiyete uğrattı ve bu mağlubiyet Manuel'in elde ettiği önceki başarıları etkisiz bıraktı. Aynı yıl içinde Apulia'nın başkenti Bari, William'ın emriyle yerle bir edildi. Çağdaş bir yazar şehrin yerle bir edilmesiyle ilgili "İhtişamıyla meşhur, müreffeh, vatandaşlarının aristokrat kökeni ve asaletleriyle mağrur ve binalarının güzelliği ile herkes tarafından imrenilen Apulia'nın güçlü başkenti şimdi bir taş yığını olarak öylece yerde uzanmaktadır,"[132] diye yazmıştı.

Manuel'in başarısız İtalya seferi, Friedrich Barbarossa'ya açıkça gösterdi ki Bizans imparatorunun ülkeyi fethetme emelleri vardı. Bu nedenle Bizans'la olan ittifakını tamamıyla bitirdi. Friedrich'in çağdaşı tarihçi Freising'li Otto "Her ne kadar Friedrich, William'dan nefret etse de, Roger'in şiddetli tahakkümü altındayken ele geçirilmiş toprakların kendi imparatorluğundan koparılmasını arzu etmedi"[133] diye yazdı. Barbarossa ile hiç bir uzlaşma yapma umudu kalmadı ve bunun üzerine Manuel'in İtalya'yı imparatorluğuna tekrar dahil etme umutları ortadan kayboldu. 1158'te Manuel ve Sicilya kralı William arasında barış yapıldı. Tam olarak maddeleri bilinmeyen bu barış antlaşması Bizans'ın uzun zamandır beslediği görkemli planlarıyla birlikte, "Saksonyalı Lothar ile Aleksios Komnenos zamanında vücut bulmuş ve sonrasında Conrad ile Manuel'in kişisel münasebetleriyle sağlamlaştırılmış olan iki imparatorluk arasındaki ittifak ve dostluğun son bulması anlamına da geliyordu."[134]

Yeni koşullar altında Bizans politikasının hedefleri değişti. Şimdi Bizans, Friedrich Barbarossa'nın, kendisinin hâkimiyetini tanımasını istediği Hohenstaufen hanedanının İtalya'yı ilhak etme temayüllerine karşı çık-

132 Hugo Falcandus, *Historia sicula*; L. A. Muratori, *Scriptores rerum italicarum*, VII, 269'da.

133 Otto of Freising, *Gesta Friderci I.*, II, 49.

134 V. G. Vasilievsky, "The South Italian War (1156-57)," *Slavyansky Sbornik*, III (1876), 400; *Works*, IV, 138.

maktaydıı. Bizanslı diplomatlar bu istikâmette aktif bir şekilde çalışmaya başladı. Friedrich ile Papa arasındaki ilişkiyi bozmayı isteyen Manuel, Friedrich'le yaklaşmakta olan mücadelesinde Papalık Curiası'nın desteğini almaya çalışarak Papa'yı Doğu ve Batı Kiliseleri'nin birleşme ihtimalini ima ederek kandırmaya uğraştı. Manuel, Papa ile Alman kralı arasında bir ihtilaf çıkartarak: "Doğu İmparatorluğu'nun haklarının bir bütün olarak tekrar ona iadesini ve Batı İmparatorluğu şeklinde vücut bulmuş ayrılığa son vermeyi umdu."[135] Fakat bu müzakereler başarısızlıkla sonuçlandı. Çünkü Papalar bir imparatorun tabiyetinden diğerine geçmek konusunda istekli değillerdi. Aksine XII. yüzyılın teokratik fikrine sahip papaları, Bizans imparatorundan üstün bir noktaya gelmek istiyorlardı.

Friedrich Barbarossa ile İtalyan şehirleri arasında savaş başladığında Manuel aktif bir şekilde İtalyan şehirlerini destekledi. Friedrich tarafından yerle bir edilen Milano'nun surları Bizans imparatorunun yardımıyla tamir edildi. Friedrich'in Kuzey İtalya'da kati mağlubiyeti ve kuzeyli İtalyan halkları ile onları destekleyen Papalığın zaferiyle sonuçlanan 29 Mayıs 1176'daki Legnano Savaşı, şimdilik Manuel'in İtalya'daki pozisyonunu iyileştirmişe benziyordu. Manuel'in, Ceneviz, Pisa ve Venedik'le olan ilişkisi de özellikle olumluydu. Alman tehdidi altındaki Venedik, tekrar Bizans'ın tarafına geçti. Fakat Manuel, belki de yeterli kaynak eksikliğinden dolayı imparatorluk topraklarındaki Venedikli tüccarların muazzam servetlerinden yararlanmak için, Bizans'taki bütün Venediklilerin tutuklanmasını ve mallarına el konulmasını emretti. Haliyle bu duruma öfkelenen Venedikliler Bizans'a karşı bir donanma gönderdiler, fakat donanma salgın hastalık nedeniyle bir başarı elde edemeden dönmeye mecbur oldu. Ne olursa olsun Manuel hayattayken Bizans'la Venedik arasındaki münasebetler düzelmedi.

Bizans'ın İtalya'daki siyasetini benzer bir şekilde tekrarlamayı isteyen Friedrich Barbarossa Bizans'ın Doğu'daki başdüşmanı olan Türklerle, yani Konya Sultanı Kılıç Arslan'la müzakerelere başladı. Friedrich, Anadolu'daki karışıklıkların Manuel'i Avrupa meselelerinden alıkoyacağını umut ederek, Kılıç Arslan'ı Yunan İmparatorluğu'nu işgal konusunda ikna etmeyi denedi.

Bu arada Anadolu'daki durum da imparatorluğu tehdit edecek seviyeye ulaşıyordu. Yannis Komnenos tarafından fethedilmiş olan Kilikya'da Thoros liderliğinde bir isyan patlak verdi. Thoros'a karşı gönderilen Manuel'in iki ordusu başarısız oldu. Thoros, eski düşmanı Antakya prensi Chatillon'lu Reginald'la ittifak kurduğundaysa durum daha endişe ve-

135 Chalandon, *Les Comnène*, II, 557.

rici bir hale geldi ve bu ikisi birlikte Yunanların üzerine yürüdüler. Aynı zamanda Reginald, Kıbrıs'a başarılı bir saldırı düzenledi. Kilikya'ya Manuel'in bizzat kendisi geldi. Onun gelişi o derece ani olmuştu ki, Thoros tutsak olmaktan kılpayı kurtulup kaçabildi. 1158'de Manuel tekrar Kilikya'nın hâkimi olurken, Thoros imparatora boyun eğdi ve affedildi. Şimdi sıra Antakya'daydı.

Bizans güçlerine karşı koyamayacağını anlayan Chatillion'lu Reginald Manuel'in kendisini bağışlaması için ona yalvarmaya karar verdi. İmparator Kilikya'daki Mopsuestia'daydı (Haçlıların Mamistra dedikleri şehir). Reginald "Haşmetli Komnenos'un önünde yalvaran biri olarak göründü."[136] Mümkün olan en onur kırıcı mizansen sahneye kondu. Reginald ayağı çıplak vaziyette, kılıcının kabzasını ona sunarak ve onun merhametine boyun eğerek imparatorun ayaklarına kapandı. Tyre'lı William bu olayı anlatırken Reginald için: "Aynı zamanda merhamet için yalvarıyordu ve bu o kadar uzun sürmüştü ki oradaki herkes ondan tiksinmiş ve birçok Fransız bu nedenle onu suçlayıp aşağılamıştı," diye yazmıştı.[137] Bu sahne yaşanırken, çok uzaklardaki Abhazlar ve İberler dahil olmak üzere Doğulu halkların çoğundan gelmiş olan elçiler de hazırdı ve derinden etkilenmişlerdi.[138] Bu görüntüler Latinleri bütün Asya'da rezil durumuna getirdi."[139] Reginald kendisini imparatorun vassalı olarak kabul etti, böylelikle sonraki bir tarihte (1178-79) Robert, İngiltere kralı II. Henry'inin sarayına Bizans ve Antakya'nın elçisi sıfatıyla gönderildi.[140] Kudüs Kralı III. Baldwin Manuel'in kampının bulunduğu ve imparator tarafından nazik bir şekilde ağırlandığı Mopsuestia'ya geldi. Fakat Baldwin imparatorla bir antlaşma yapmaya ve imparatorun birliklerini techiz etmeye zorlandı. Selanikli Eustathios, Manuel'e yazdığı söylevinde, kraldan, "imparatorun şöhreti ve başarılarıyla hayrete düşüp Kudüs'ten kalkıp bize koştu ve onun yüceliğini kabul etti,"[141] diye bahseder.

Sonrasında 1159 Nisanında Manuel Antakya'ya şaşaalı bir şekilde giriş yaptı. Silahsız ve yaya olarak Chatillon'lu Reginald ve diğer Latin prens-

---

136 G. Schlumberger, *Renaud de Chatillon*, 107.

137 *Historia*, XVIII, 23; *Recueil des historiens*, I, 860-61; ed. M. Paulin, II, 232. Latince versiyonu şöyle demektedir: "Kılıcını teslim eder etmez hemen kendisini imparatorun ayakları dibine fırlattı ve orada hazır bulunan herkesi iğrendiren biçimde yerlerde süründü ve böylece Latinlerin izzeti bir utanca dönüştü." William ofTyre, *Historia*, terc. E. A. Babcock ve AC. C. Krey, II, 277; aynı mevzu hakkında Prodrome'un bir şiirine bkz. *Recueil des historiens*, II, 305-10'da.

138 Ioannes Cinnamus, *Historia*, IV, 18; Bonn ed., 183.

139 Schlumberger, *Renaud de Chatillon*, 110, 111. William of Tyre, *Historia*, XVIII, 23; *Recueil des historiens*, I, 861'de: Latinitatis gloriam verteret in opprobrium.

140 *The Great Roll of the Pipe for the Reign of King Henry the Second*, XXVIII, 125. Bu koleksiyon bundan sonra *Pipe Rolls* olarak bahsedilecek.

141 Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, I, 39.

lerin refakatinde, atlı olan Kudüs kralı tarafından takip edilen imparator halılar, bayraklar, çiçeklerle süslenmiş sokaklardan, trampet, davul sesleri ve söylenen ilahiler arasında patriklere has elbiselerini giymiş olan Antakya Patriği'nin kendisini karşıladığı katedrale doğru ilerledi. Sekiz gün boyunca imparatorluk bayrakları şehrin surlarında asılı kalacaktı.[142]

Chattillon'lu Reginald'ın bağlılığını sunması ve 1159'da Manuel'in Antakya'ya girişi, Bizans'ın Latinlere karşı uyguladığı politikanın zafere ulaştığının işaretiydi. Bu, altmış yıldan fazla süren bir mücadele ve çabanın sonucuydu. Sayısız zorluklara ve savaşlara rağmen, Bizans imparatoru "I. Haçlı Seferi esnasında ortaya çıkan ve asla çözülmemiş olan Antakya meselesini gözünün önünden ayırmadı."[143]

Beytüllahim'deki Doğuş Kilisesinde bulunan ve 1169 olarak tarih düşülmüş bir kitâbede: "Bu yapı İmparator Manuel Porfirogennetos Komnenos döneminde, Kudüs'ün büyük kralı Amaury'nin ve muhterem Beytüllahimli Raul'un piskoposluk zamanında, ressam ve mozaik ustası Ephraim tarafından 6677, *indiction* 2" (1169) tarihinde tamamlanmıştır" diye yazılıdır.[144] Manuel'in isminin Amaury ile birlikte zikredilmesi Yunan imparatorunun hükümdarlığının ayrıca Kudüs'te de tesis edildiğini işaret eder.[145]

Manuel'in Müslüman emirlerle olan ilişkilere gelince: O ve Kılıç Arslan arasında bir süreliğine dostane ilişkiler olmuş, hatta 1161-62'de sultan, imparator tarafından onun için görkemli bir karşılama töreninin düzenlendiği Konstantinopolis'e gitmişti. Bu karşılama töreni hem Yunan hem de Doğu kaynaklarında ayrıntılı bir şekilde tarif edilmiştir. Sultan Konstantinopolis'te sekiz gün kaldı. Başkentin bütün zenginlik ve hazineleri gösterişli bir şekilde sultana sergilendi. Saraydaki kabul töreninin görkeminden gözleri kamaşan Kılıç Arslan, imparatorun yanına oturmaya bile cesaret edemedi. Sultanın onuruna turnuvalar, yarışlar, hatta meşhur "Yunan ateşi" gösterisinin yapıldığı bir deniz şenliği düzenlendi. Gün içinde iki kez sultana altın ve gümüş tabaklar içerisinde yemekler sunuldu, sunumda kullanılan gümüş tabaklar toplanmayıp misafirlerin alması için

---

142 Chalandon, *Les Comnène*, II, 451-52.

143 *A.g.e.*, 446.

144 Bkz. M. de Vogüé, *Les Églises de la Terre Sainte*, 99. *Corpus inscriptorum graecarum*, IV, 339 (no. 8736). H. Vincent ve F. N. Abel, *Bethléem: Le Sanctuaire de la Nativité*, 157-61.
Not: Indiction, Roma İmparatorluğu'nda on beş yıllık mali döngüdür.

145 Chalandon, *Les Comnène*, II, 449. Bréhier yanlış tarih vermiştir, 1172. Manuel'in hükümranlığı fikri Vincent ve Abel (Bethléem, 160) tarafından reddedilmiştir, fakat G. de Jerphanion ("Les inscriptions cappadociennes," *Orientalia Christiana Periodica*, I, [1935], 245-46) tarafından hararetle savulmuşken, J. L. LaMonte reddetmiştir ("To What Extent Was the Byzantine Empire the Suzerain of the Latin Crusading States?" *Byzantion*, VII [1932], 253-64, özellikle 263: Bu kitabe, cömert ve dindar bir prensin, Hıristiyanlığa ait kutsal mekânlardan birisi olan bir kiliseye verdiği hediyeye ait bir kitabeden başka bir şey değildir.).

sofrada bırakıldı. Bir gün imparator ve sultan birlikte yemek yerken bütün malzemeler ve ziynetler Kılıç Arslan'a hediye olarak takdim edildi.[146]

1171'de Kudüs kralı Amaury, Konstantinopolis'e geldi ve Manuel tarafından görkemli bir şekilde karşılandı. Tyre'lı William bu ziyareti ayrıntılı bir şekilde anlattı.[147] Bu, Manuel'in Yakındoğu'daki uluslararası ihtişamının ve ezici gücünün zirve noktasıydı.

Fakat Kılıç Arslan'ın başkente yaptığı bu ziyaretin siyasi sonuçları çok önemli değildi. Bir nevi dostluk antlaşması imzalandı, fakat bu kısa sürdü. Birkaç yıl sonra sultan dostlarına ve maiyetindekilere, imparatorluğa ne kadar büyük ölçüde zarar verdiyse, imparatordan o ölçüde değerli hediyeler aldığını ifade etmişti.

Böylesi şartlar altında doğu sınırlarındaki barış durumu uzun süremezdi. Bölgesel bazı nedenlerden ya da belki de Friedrich'in tahrikiyle taraflar arasında bir düşmanlık hasıl oldu. Manuel bizzat kendisi birliklerinin başında yer aldı. Seferin hedefi Konya Sultanlığı'nın başkenti olan Konya'yı fethetmekti. Bizans birlikleri 1176 yılında, Frigya'nın dağlık bölgesinde, sınırdan çok da uzakta olmayan Miryekefalon Hisarı'nın bulunduğu vadide kıstırıldı. Türkler birkaç yönden birden saldırdılar ve 17 Eylül 1176'da Bizans birliklerini kesin bir şekilde bozguna uğrattılar.[148] İmparator kendi canını kurtarıp tutsak düşmekten kıl payı kurtuldu. Bizanslı tarihçi Niketas Choniates: "Manzara, gözyaşı dökülecek kadardı ya da daha doğru ifadeyle felaket öylesine büyüktü ki ne kadar yas tutulup ağlansa azdı. Çukurlar ağızlarına kadar cesetlerle dolu, koyuklarda ölen askerler yığın yığın, çalılıklar arasında ölülerden oluşmuş tepeler... Hiç kimse gözyaşı dökmeden veya ağıt yakmadan aralarından geçemezdi; herkes ama herkes hem ağlıyor hem de yakınlarının ve kayıp arkadaşlarının isimlerini çağırarak onları anıyordu," diye yazmıştı.[149]

> 1179 yılında bir müddet Konstantinopolis'te vakit geçirmiş olan o dönem tarihçilerinden birisi Miryekekfalon mağlubiyetinden sonraki Manuel'in ruh halini şu şekilde tasvir etmişti: O günden sonra imparatorun yeniden doğ-

---

146 Ioannes Cinnamus, *Historia*, V, 3; Bonn ed., 204-208. Nicetas Choniates, *Historia*, III, 5-6; Bonn ed., 154-58. *Chronique de Michel le Syrien*, terc. Chabot, III, 319; ondan da Gregorii Abulpharagii sive Bar-Hebraei, *Chronicon Syriacum*, ed. Bruns ve Kirsch, 358-59. Bkz. Chalandon, *Les Comnène*, II, 463-66. Th. I. Uspensky, "The Eastern Policy of Manuel Comnenus," *Account of the Russian Palestine Society*, XXIX (1926), 115-17

147 William of Tyre, *Historia*, XX, 22-24; *Recueil des historiens*, I, 981-87; terc. Babcock ve Krey, II, 377-83. Bkz. G. Schlumberger, *Campagnes du roi Amaury Iᵉʳ de Jérusalem en Egypte, au XIIᵉ siècle*, 311-31. Chalandon, *Les Comnène*, II, 546-49.

148 Bu tarih hakkında bkz. A. A. Vasiliev, "Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon," *Byzantinische Zeitschrift*, XXVII (1927), 288-90.

149 Nicetas Choniates, *Historia*, 247.

duğu ve bu onulmaz felaketin hatırasıyla sonsuza kadar etkilendiği söylenir. Bu olaydan sonra imparator ne bir zamanlar kendisinin karakteristiği olan neşeli ruh halini sergiledi ne de halkın ısrarına rağmen, bir zamanlar taşıdığı ruh haliyle göründü. Yaşadığı müddetçe, bu olaydan önce sahip olduğu sağlıklı haline tekrar dönemedi. Kısaca söylemek gerekirse, bu mağlubiyetin hatırası onu öyle kahretti ki bir daha ne huzur yüzü gördü ne de ruhen rahata erebildi.[150]

Batı'daki arkadaşı İngiltere kralı II. Henry Plantagenet'e yazdığı uzun bir mektupta Manuel, yeni vuku bulmuş felaketten bahsetmiş ve görünüşe göre bu yolla olayın ağırlığını biraz hafifletmeye çalışmıştı. Bu mektupta, imparator tarafından savaşa dair ayrıntılar verildi. Diğer ayrıntılar arasında, özellikle imparatorluk muhafızları içinde bulunan ve 1066'dan sonra Bizans imparatorlarına hizmet etmeye başlayan İngilizlerin savaşa dahil olmalarıyla ilgili ilginç bilgiler vardı.[151]

Miryekefalon'daki ezici mağlubiyete rağmen isimsiz bir methiyeci, imparatorun Türkler önünden kaçışını onun en parlak başarılarından birisine çevirmiştir, şöyle ki: "İsmaililerin (Türkler) toplu saldırılarını göğüsledikten sonra, kılıç, mızrak ve okların üzerine korkusuzca atıldı."[152] Manuel'in yeğenlerinden birisi yeni evinin duvarlarını resimlerle süslemişti. Diğer resimler arasında, aslında boş bırakılsa daha iyi olacak duvarlara, İznik sultanının yaptıklarının resmedilmesini emretti."[153] Büyük ihtimalle bu resimler uğursuz Miryekefalon Savaşı'nı temsil ediyordu.

Fakat hâlâ bilinmeyen sebeplerden ötürü Kılıç Arslan zaferini mütevazı bir şekilde değerlendirdi ve imparatorla makul bir antlaşmayla sonuçlanacak bir müzakereye girişti. Sadece Anadolu'daki bazı istihkâmlar yıkıldı.

1071'deki Malazgirt Savaşı zaten Bizans'ın Anadolu'daki üstünlüğüne indirilmiş ölümcül bir darbeydi. Fakat o dönemdekiler bunu anlayamamıştı ve durumu eski haline geri döndürmek ve Selçuklu tehdidinden kurtulmak için umut beslemekteydiler. Her iki Haçlı Seferi, bu tehdidi bertaraf etmemişti. 1176'daki Miryekefalon Savaşı Bizans'ın Türkleri Anadolu'dan çıkartmaya dair son umutlarını da kesin şekilde yok etti. Bundan sonra imparatorluk Doğuda etkili ve hücuma yönelik bir politikayı devam etti-

150 William of Tyre, *Historia*, XXI, 12; *Recueil des historiens*, I, 1025; terc. Babcock ve Krey, II, 415.

151 Bu mektup, Rogeri de Houedene (Roger van Hoveden), *Chronica*, ed. W. Stubbs, II, 102-104'e eklenmiştir.

152 S. Lampros, "'Ο Μαρκτανὸς Κώδιξ," Νέος *'Ελληνομνήμων*, VIII (1911), 149. Bkz. ayrıca S. P. Shestakov, "Notes to the Poems of the Codex Marcianus gr. 524," *Vizantiyski Vremennik*, XXIV (1923-26), 46-47.

153 Ioannes Cinnamus, *Historia*, Bonn ed., 267. Bkz. Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 405.

remezdi. Doğu sınırlarını ancak koruyabilir ve topraklarına sürekli olarak sızan Selçukluları püskürtebilirdi. Kugler "Miryekefalon Savaşı sonsuza kadar bütün Doğu'nun kaderini tayin etti," diye iddia etmiştir.[154]

Bu yenilgiden bir süre sonra Manuel, Selçuklu sultanını zayıf bir biçimde resmettiği bir mektubu Friedrich Barbarossa'ya gönderdi, fakat Friedrich zaten "Manuel'in ezici mağlubiyeti" gerçeğini öğrenmişti.[155] Friedrich, Manuel'e cevap olarak "gücünü yüce Roma imparatorlarından alan Alman imparatorlarının sadece Roma İmparatorluğu'nu değil aynı zamanda "Yunan Krallığı"nı da yönetmeleri gerektiğini (*ut non solum Romanum imperium nostro disponatur moderamine, verum etiam regnum grecie ad nutum nostrum regi et sub nostro gubernari debeat imperi*) bildirdi. Böylelikle Friedrich, Manuel'i Batı imparatorunun otoritesini tanımaya ve Papa'nın otoritesini kabule zorladı. Mektubunda Friedrich, kendisinin Batılı vassal devletleri arasına boşuna nifak tohumları ekmeye çalışan Manuel'e, ilerleyen günlerde çeki düzen vereceğini ifade etti.[156] Bu ise, Hohenstaufen'lerin gözünde Bizans imparatorunun Batı imparatoruna boyun eğmesi gerektiğine dair taşıdığı üstünlük hissinin yansımasıydı. Tek imparator fikri XII. yüzyılda var olmaya devam etti. Bu fikri hatırında tutan ilk Manuel'di, fakat şartlar Bizans aleyhine geliştiğinde, bu sefer Friedrich tek bir imparatorluk hayali kurdu.

1177'de, Friedrich, Papa ve muzaffer İtalyan topluluklarının temsilcilerinin hazır bulunduğu Venedik Kongresi, bu İtalyan toplulukların bağımsızlığını tanıdı ve Alman hükümdarıyla Papa'yı uzlaştırdı. Diğer bir deyişle Venedik antlaşması, Manuel'in diplomatik düzeni için kullandığı, Almanya, Lombardi toplulukları ve Papalık Curiası arasında mevcut olan düşmanlıklara bir son verdi. Th. Uspensky bu konuda: "Venedik Kongresi, Miryekefalon'da Konya sultanının Bizans İmparatorluğu'nu uğrattığı yenilgiye denk bir darbeydi. Batı'daki Bizans'a düşman unsurların uzlaşmasıyla Venedik'teki Kongre, 1204'te Konstantinopolis'i fethedip, Doğu'da Latin devletini kuracak koalisyonun işaretiydi"[157] demiştir.

1177'deki bu kongrenin, Batılı hükümdarlar ve Papa'nın başkanlığında seçkin bir Avrupalı topluluğun buluştuğu Venedik için müstesna bir önemi vardı. On binden fazla yabancı Venedik'e geldi ve hepsi de şehrin güzelliği, zenginliği, gücü karşısında hayran kaldı. Venedik halkına sesle-

154 Kugler, *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*, 222.

155 Bu mektubun bir kısmı, *Annales Stadenses*, ed. K. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVI, 349'da muhafaza edilmiştir. Yanlış bir biçimde 1179 senesine atfedilmiştir. Bkz. H. Von Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels*, 104, n. 6

156 *A.g.e.*, 156-57'de bu mektubun metni bulunmaktadır.

157 "Alexius II and Andronicus," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXII (1880), 123-24.

nen o dönemin bir tarihçisi "Böylesi bir barışın sizin evinizde yapılması ne mutluluk. Bu sizin adınıza ebedi bir şan katacak," demişti.[158]

Ölümünden kısa süre önce Manuel son diplomatik başarısını elde etmede, yani oğlu ve vârisi olan Aleksios'u, VII. Louis'in sekiz yaşındaki büyük kızıyla evlendirme konusunda başarılı oldu. Küçük prenses Agnes, Bizans'ta Anne ismini aldı. Bu evlilik sayesinde II. Haçlı Seferi sonrasında kurulmuş, fakat sonradan gerginleşmiş Bizans-Fransa ilişkileri gelişmiş gibi gözükmektedir. Selanikli Eustathios, Fransız gelinin Magalopolis'e, yani Konstantinopolis'e gelişi üzerine bir methiye yazdı.[159]

Dahası, Miryekefalon felaketinin ardından, Manuel'in, İngiltere kralı II. Henry'e gönderdiği meşhur mektuptan sonra bu iki hükümdar arasındaki ilişkiler dostane bir hüviyet kazandı ve Manuel'in ömrünün son yıllarında Bizans elçilik heyetlerinin Westminster'de göründüğüne ve bir İngilizin, Geoffrey de Haie'nin (Galfridus de Haia), II. Henry tarafından Yunan elçilerin ağırlanmasıyla görevlendirildiğine ve Geoffrey de Haie'nin Konstantinopolis'e elçi olarak gönderildiğine dair bazı deliller mevcuttur.[160] II. Henry'nin Manuel'in gözde sporları hakkında iyi bilgilendirilmiş olduğu açıktır, hatta Bremen'den hareket eden bir gemi vasıtasıyla bir grup av köpeği Manuel'e gönderilmiştir.[161]

Kısaca özetlemek gerekirse, Manuel'in politikaları, dedesi ve babasının temkinli ve dikkatli politikalarından oldukça farklıydı. Augustus, Konstantin ve Justinianos'un vârisi olarak imparatorluğun birliğini tekrar sağlamaya dair gerçek dışı hayallerle kafasını meşgul etmiş ve fazlasıyla Batılı tarzda zevk, âdet ve tavırlara meyletmişti. İtalya ve Macaristan'la olan savaşlarında ve Batı İmparatorluğu, Fransa, Venedik ve diğer İtalyan halklarıyla olan ilişkilerinde sonuna kadar gücünü kullanmıştı. Doğu'yu göz ardı etmemesine rağmen Konya Sultanlığı'nın daha da genişlemesinin önüne geçmekte başarısız oldu ve Miryekefalon felaketiyle birlikte imparatorluğun Anadolu'yla ilgili bütün umutlarının çöktüğüne şahit oldu.

Manuel'in Bizans'la uyuşmayan ve o zamanki kültür seviyesi Bizans kültürüyle eşit olmayan Batı'yı yeğleyen tutumu ayrıca imparatorluk için felaket olan sonuçlar doğurdu. Yabancılara kucak açması ve onlara en fazla sorumluluk gerektiren, ama bunun yanında da en çok kazanç geti-

---

158 *Historia ducum Veneticorum*, s. a. 1177; Pertz, *Monumenta Germaniae Historica*, XIV, 83. Bkz. H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I, 268. W. C. Hazlitt, *The Venetian Republic: Its Rise, Its Growth, and Its Fall*, I, 231-32. Diehl, Venise, 45-46.

159 Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, I, 80-92; Bkz. ayrıca xiii-xiv.

160 *Pipe Rolls*, XXVI, 166, 187, 192, 208; XXVIII, 125.

161 *A.g.e.*, XXVII, 19.

ren mevkiler vermesi yüzünden halk arasında hoşnutsuzluğa sebep oldu. Artık gerçekleşecek ilk fırsatta kanlı mücadelelerin vuku bulması umulabilirdi.

Manuel dönemi hakkında uzmanlaşmış bir tarihçi onun politikalarını şu şekilde değerlendirmektedir: "Manuel, politikalarının üzücü sonuçlarını görmeden ölmek gibi bir bahtiyarlığa erişti. Bu sonuçlar Manuel'in çağdaşı bazı feraset sahibi insanların zihninde zaten önceden görülmüştü. Onun mirasını devralmak zordu ve ondan sonrakiler için imparatorluğun pozisyonunu eski haline getiremeyecekti. İlerleyen yıllarda imparatorluğun çöküşü hızla devam edecekti. Bu çöküşün Manuel'in dönemiyle başladığını söylemek makuldu."[162]

İmparatorluğun çöküşünün daha önce, yani 1025'te II. Basileios Bulgaroktonus'un ölümünden sonraki Makedonyalı hanedanına mensup imparatorların zamanında başladığını söylemek daha doğru olabilir. Komnenos hanedanının ilk iki imparatoru, Aleksios ve Yannis, çöküşün ilerleyişini geciktirmeyi başardılar, fakat tamamen durduramadılar. Manuel'in hatalı politikalarıysa imparatorluğu tekrar, fakat bu sefer kesin bir çürümeye ve çöküş sürecine sokacaktı. Hertzberg: "Manuel'le birlikte Bizans'ın antik azameti ve görkemi sonsuza kadar mezara girdi,"[163] diye yorumlamıştır. XIX. yüzyıl tarihçilerinin bu görüşü, Komnenos ve Angelos ile çağdaş ve XII. yüzyılın sonlarının meşhur yazarı olan Selanikli Eustathios'un sözüyle paralellik arz eder: "İlahi kadere göre, Romalılardan hâlâ bozulmamış olarak kalanlar, imparator Manuel Komnenos'un ölümüyle ortadan kayboldular ve bütün memleket sanki güneş tutulmuş gibi karanlıklara gömüldü."[164]

Manuel Komnenos gibi renkli bir kişilik Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarının dışında derin bir etki bırakma konusunda başarısız olamazdı. Onun adı ve çoğunlukla efsaneleştirilen faaliyetleri, Rus yıllıklarında olduğu gibi Rus kahramanlık şiirlerinde ve Rus halk şarkılarında da çok iyi biliniyordu. Manuel, Polotzk prensesi Euphrosinia'ya Efes kökenli bir ana tanrıça heykeli gönderdi.[165] Unutulmamalıdır ki Presbyter Yohannes'in meşhur efsanevi mektubu Manuel'e hitaben yazılmıştı.

---

162 Chalandon, *Les Comnène*, II, 607-608. Bkz. ayrıca F. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno*, 216 (4).

163 *Geschichte der Byzantiner*, 318.

164 *De Thessalonica a Latinis capta*, Bonn ed., 380.

165 Bkz. A. Sedelnikov, "The Epic Tradition Concerning Manuel Conenus," *Slavia*, III (1924-25), 608-18.

Komnenos hanedanının Son Hükümdarları Olan II. Aleksios ve I. Andronikos Döneminde Dış İlişkiler

Rus tarihçi Th. Uspensky: "Son iki Komnenos hanedanı hükümdarı olan Aleksios ve Andronikos dönemi, bir reaksiyon ve tamamen rasyonel temeller üzerine kurulmuş olan ve önceki yönetim sisteminin kusurlarının fark edilmesi neticesinde yapılan devlet reformları dönemi olarak özellikle ilginçtir,"[166] der. Manuel'in ölümünden sonra on iki yaşındaki oğlu II. Aleksios (1180-83) tahta çıktı ve annesi Antakyalı Maria hükümdar naibi olarak ilan edildi. Manuel'in yeğeni ve Maria'nın gözdesi Aleksios'un devlet işleriyle doğrudan ilişkisi vardı. Saraydaki gruplar arasındaki mücadele ve Latin hâkimiyetinin devam etmesi meşhur Andronikos'un başkente çağrılmasına neden oldu. Andronikos'un zihni zaten uzun yıllardır imparatorluk tahtını ele geçirme planlarıyla doluydu. Kötü danışmanlarla dört bir yanı çevrili, zayıf imparator Aleksios'un haklarının ve Yunanların milli menfaatlerinin koruyucusu olarak görünme bahanesiyle bu planlarını gerçekleştirme fırsatını yakaladı. Onun başkente girişinden kısa süre önce Latinleri hedef alan bir katliam meydana gelmişti. Venedik kaynakları 1182 katliamını görmezden gelirler. Buna rağmen hiç şüphesiz Venedikli tüccarlar da bu katliamda büyük ölçüde zarar gördüler.

Aynı yılda, yani 1182'de, Andronikos Konstantinopolis'e girdi ve söz verdiği halde, birinci önceliği olan imparatorluğun tek hâkimi olma hedefine uygun şekilde hareket etmeye başladı. Onun emriyle Aleksios Komnenos tutuklanıp kör edildi. Sonra naip olan Antakyalı Maria ve hemen onun arkasından talihsiz imparator II. Aleksios asıldı. 1183'te altmış üç yaşındaki Andronikos imparatorluğun tek hâkimi oldu. Konumunu daha sağlam hale getirmek için, on dört yaşındaki eşi öldüğünde henüz on iki yaşını bile doldurmamış olan II. Aleksios'un dul eşi Fransalı Agnes (Anna) ile evlendi.

Andronikos'un halktan gördüğü teveccüh ve büyük ilgi, onların yeni imparatora dair beklentileriyle açıklanır. İmparatorluk içindeki başlıca iki meseleyle Andronikos yüzleşti. Birincisi milli bir yönetim kurup Bizans'ı Latin hâkimiyetinden kurtarmak, ikincisi makam mevki sahibi aristokratları ve geniş arazi sahiplerini zayıflatmaktı. Çünkü büyük arazi sahiplerinin tahakkümü tarımla uğraşan köylü sınıfının mahvolmasını ve yok olmasını netice veriyordu. Hayata geçirilmesi çok zor olan böyle bir plan halkın büyük çoğunluğu tarafından sempatiyle karşılandı.

XII. yüzyıldaki imparatorluğun iç durumu hakkındaki çok değerli kaynaklardan biri olan Atina Başpiskoposu Mihail Akominatos (Choniates)

166 "Alexius II and Andronicus," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXII (1880), 100.

metheder bir şekilde şöyle anlatır: "Her şeyden önce zor ve sıkıntılı zamanlarda Roma İmparatorluğu'nun, önceki gözdesi olan Andronikos'a, nasıl ki bir ağacın taze sürgünlerine dadanan zararlı otlar gibi, krallığın henüz naif durumda olan uzantıları üzerine çullanmış olan Latin despotluğunu alaşağı etmesi için başvurduğunu hatırlarım. Yanında oldukça kalabalık bir piyade birliği ve süvariyle gelen, fakat sefere sadece adalet için çıkan Andronikos, sevgili şehrine doğru yola koyuldu. Başkentin ona sunduğu katıksız muhabbetin karşılığı olarak onun sunduğu ilk şey Latinlerin tiranlığından onu azat etmek ve barbarlardan oluşan güruhtan imparatorluğu temizlemek oldu."[167]

"Andronikos ile birlikte yeni bir parti iktidara geldi."[168] Th. Uspensky ise "Komnenos hanedanının bu son temsilcisi, köylülerin hükümdarıydı ya da en azından öyle göründü. Halk onun için şarkılar söyledi, yıllıklarda ve Niketas Choniates'in *Tarih*'inin yayınlanmamış yazmalarında, sayfa kenarlarına alınmış notlar içerisinde muhafaza edilmiş şiirsel hikâyeler,"[169] yazıldığını söyledi. Diğer şeyler yanında Niketas, Andronikos'un kendi heykelinin Kırk Şehit Kilisesinin kuzey kapısının yakınlarına dikilmesini emrettiğini ve imparatorun burada imparator olması hasebiyle altın ziynetler takmış ve imparatorluk elbiseleri içersinde değil, aksine elinde tırpan, üzerinde mütevazı bir elbise ve işten yorulmuş bir vaziyette temsil edildiğini yazmıştır.[170]

Andronikos reformları hayata geçirmek için gayretli bir şekilde kollarını sıvadı. Birçok memurun maaşı, rüşvete daha az meyletsinler diye artırıldı, dürüst ve rüşvet yemeyen kişiler yargıç olarak tayin edildi, vergi yükü hatırı sayılır ölçüde hafifletildi ve kendi çıkarlarını öncelleyen vergi toplayıcıları üzerinde sert cezalar uygulandı. Büyük toprak sahiplerine karşı sert tedbirler alındı ve Bizans aristokrasisinin birçok üyesi öldürüldü. Mihail Akominatos: "Çok önceden fakirlere karşı yumuşak, açgözlülereyse dehşet verici olduğuna kanaat getirdik. Sen zayıfın koruyucusu ve kural tanımazların düşmanısın. Themis'in terazisinin dengesini ne sağa ne de sola yatırırsın ve senin ellerin rüşvetten münezzehtir,"[171] diye yazmıştır.

---

167 Μιχαὴλ 'ΑκομινάτουτοῦΧωνιάτουτὰσωζόμενα, ed. S. Lampros, I, 157. Bkz. Th. I. Uspensky, "The Last Comneni. The Beginning of Reaction," *Vizantiysky Vremennik*, XXV, (1927-28), 20.

168 L. Bréhier, "Andronic (Comnène)," *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, II, 1780.

169 Uspensky, "Alexius II and Andronicus," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXII (1880), 18, 21.

170 Uspensky, "Alexius II and Andronicus," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXII (1880), 15: Uspensky bir heykelden ziyade bir resimden veya muhtemelen bir mozaikten bahsetmektedir. Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 432.

171 Uspensky, *a.g.e.*, 19. Michael Acominatus, *Works*, ed. S. Lampros, 142.

Andronikos'un hem doğuştan aristokratlara hem de zenginlikleri vasıtasıyla sonradan aristokrat olanlara karşı mücadelesi, İtalyan tarihçi Cognasso'ya Rus çarı Korkunç İvan'nın, XVI. yüzyıldaki Rus asilzadeleriyle olan mücadelesini anımsatmıştır. Cognasso şöyle yazdı:

> Andronikos'un, Bizans aristokrasisinin hâkimiyetini yok etmeye teşebbüs etmesi gibi İvan da Rus asilzadeleri olan *boyar*'ların gücünü kırmaya çalıştı ve ikisi de, fakat Rus çarı daha geniş ölçüde, cebri tedbirlere başvurmak zorunda kaldı. Fakat her ikisi aristokrasiyi zayıflatarak aslında devleti zayıflattılar. Andronikos'un, II. William'ın Normanları karşısında kendisini aciz bulması gibi IV. İvan da kendisini İstvan Batory'nin Polonyalıları karşısında çaresiz vaziyette buldu. Genç ve kuvvetli bir halkın hükümdarı olarak İvan, hızla alınan tedbirlerle Rusya'yı kurtarmada başarılı oldu. Andronikos iktidardan düşmeden önce imparatorluk kendisini reforme edip güçlenmişti. Yaşlanmış olan organizma artık desteklenemezdi ve Andronikos'un hayalini kurduğu yeni beden çok erken bir tarihte tecrübesiz ellere teslim edildi.[172]

Elbette Andronikos, uzun tarihi bir süreçten neşet etmiş bir sosyal sistemin, radikal reformlarla dönüşümünü sağlayacak kapasitede değildi. Haksızlığa uğramış toprak sahibi aristokrat sınıfının temsilcileri, nefret ettikleri yöneticilerini başlarından atmak için ve onu Komnenos hanedanının ilk üç imparatorunun sosyal alanda uygulamaya koydukları politikalarını devam ettirecek biriyle değiştirmek için fırsat kolluyorlardı. Her yerde kendisine karşı bir kumpas ve komplo kurulduğundan şüphelenen Andronikos, sadece halkın üst tabakasında değil, her kesimden insanı suçlu suçsuz ayırımı yapmaksızın ezen bir terör sistemini hayata geçirdi. Halkta imparatora karşı bir öfke hasıl olmaya başladı. Daha yakın bir zamana kadar onu çılgınlar gibi alkışlayan halk Andronikos'u verdiği sözü yerine getirmeyen bir adam olarak terk edip, çoktan onun yerine tahta geçecek yeni bir aday aramaya başlamıştı. Niketas Choniates o zamanki Konstantinopolis halkının değişken doğasını çarpıcı bir şekilde resmetti: "Diğer herhangi bir şehirde halk düşüncesiz ve düzensiz hareketlerinde çok inatçıdır; fakat Konstantinopolis'in halk tabakası özellikle kararsız, şiddete meyyal ve çok farklı milletlerden müteşekkil karmakarışıktı. İmparatorlara karşı aymazlık onlarda doğuştan gelen bir fenalıktı. Bugün başlarına imparator olarak geçirdiklerini yarın suçlu ilan edip alaşağı ederlerdi."[173]

İmparatorluğun karışık ve endişe verici durumu, dış politikadaki başarısızlıklarla daha da fenalaştı. Andronikos imparatorluğun temel ve

---

172 *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio*, 290 (78).

173 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 304-305.

hayati çıkarları gereği imparatorluğun izolasyon politikalarının uygulanamaz olduğu sonucuna vardı. Durumu kurtarmak için nefret ettiği Batılı güçlerle ilişkileri tekrar başlatmalıydı.

Gerçekte Batı'nın Bizans'a karşı tutumu son derece tehditkârdı. Manuel'in ölümünden sonra Avrupa'da Bizans'ın düşmanı olan iki imparatorluk vardı; Almanya ve Sicilya krallığı. Manuel döneminde, bu iki imparatorluk arasında oluşan ve bir süre devam eden ittifak son bulmuştu. Aynı zamanda, Bizans tarafından Lombard halklarına, onların Friedrich Barbarossa'ya karşı mücadelelerinde verilen yardım, Friedrich Barbarossa'yı imparatorluğun düşmanı haline getirmiş ve onu kademeli olarak Sicilya krallığına yanaştırmıştı.

Sonrasında 1182'deki Latin katliamından kurtulanlar Batı'daki memleketlerine döndüler. Başlarına gelen korkunç tecrübeyi anlatarak onlara reva görülen zulüm ve hakaretlerin intikamının alınması için devletlerini teşvik ettiler. Ekonomik anlamda çok büyük kayıplara uğrayan İtalyan tüccar devletleri özellikle öfkeliydi. Andronikos tarafından aile mensupları idam edilen bazı Bizanslı soylu aileler İtalya'ya kaçtı ve burada İtalyan hükümetlerini Bizans'a karşı açık düşmanlık göstermeleri konusunda iknaya çalıştılar.

Bu arada Doğu İmparatorluğu'na Batı'dan gelen tehlike büyümekte ve daha tehditkâr olmaktaydı. Friedrich Barbarossa oğlu ve vârisi olan Heinrich'i Sicilya krallığının kadın vârisi olan Constance ile evlendirdi. Nişanın Almanya'da 1182 yılında, yani Andronikos'un ölümünden bir yıl önce yapılacağı ilan edildi. Bu çok önemli bir olaydı, çünkü Friedrich'in ölümünden sonra onun vârisi Napoli ve Sicilya'yı Alman kralının mülkiyetine dahil edebilecekti. Bizans'a hasım iki farklı düşmandan, müthiş bir düşman hasıl olacak ve bu düşmanın siyasi menfaatleri Doğu İmparatorluğu'nunkiyle bağdaşmayacaktı. Hatta bu evlilik bağıyla Norman kraliyet ailesiyle yapılan ittifak, Batılı imparatorların Bizans'ı, yani Yunan "Krallığı"nı Normanların yardımıyla daha rahat fethedebilmek için Sicilya Krallığı'nda bir hareket noktası oluşturmak için yapıldığı bile muhtemeldi. En azından ortaçağ Batı tarihçileri "Yunan Krallığına (*regno Grecorum infestus*) düşman olan imparator, oğluyla Roger'ın kızını evlendirmek için çabaladı,"[174] diye belirtmişlerdir.

Andronikos'un çağdaşı olan Sicilya kralı II. William, Bizans'ın içinde bulunduğu iç karışıklıktan faydalanarak Bizans'a karşı, amacı sadece 1182 katliamının öcünü almak ya da Bizans tahtının muhtemel adayla-

174 *Annales Colonienses Maximi, s. a. 1185*, Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVII, 791'de.

rından birini desteklemek olmayıp ayrıca Bizans tahtını kendi mülküne alma niyetini de barındıran büyük bir sefer düzenledi. Andronikos hem Batı hem de Doğu ile müzakerelere girişmeye karar verdi.

1185 yılına girmeden Venedik ile bir antlaşma yaptı.[175] San Marco Cumhuriyeti ile "imparatorluğu desteklemesi kaydıyla" anlaşmaya varan Andronikos'un, 1182 katliamından sonra tutuklanıp hâlâ Konstantinopolis'te tutuklu olan Venediklileri serbest bıraktığı ve kayıpları için yıllık ödeme yapacağına dair söz verdiğinden bahsedilir. Gerçekten de bu yükümlülükleri yerine getirdi ve ilk ödeme 1185'te yapıldı.[176] Ayrıca Katolik Kilisesine bazı ayrıcalıklar vereceğine dair bizzat güvence vererek, görünüşe göre yardım elde etmeyi umduğu Roma'daki Papa'ya yakınlaşmak için teşebbüste bulundu. 1182 senesinin sonunda Papa III. Lucius, Konstantinopolis'e bir heyet gönderdi.[177] Dahası bir Batılı kronik, 1185 senesinde Andronikos'un, patriğin rızasına muhalif olarak, Latin Katolik rahiplerin kendi mezheplerine göre ayin düzenleyebileceği bir kilise yaptırdığına ve bu kiliseye zengin bir bütçe tahsis ettiğine dair ilginç bir delil sunar. "O günden bugüne bu kiliseye Latin Kilisesi denir."[178]

Son olarak Andronikos ölmeden kısa süre önce Mısır sultanı Selahattin ile resmi bir müttefiklik antlaşması yaptı. Batılı bir vakanüvisin aktardığı üzere: "Keder ve endişesinden köşeye sıkışmış olan Andronikos, Selahattin'in tavsiye ve yardımına müracaat etti."[179] Yemin edilerek son bulan antlaşma metni şu şekildeydi: Eğer Selahaddin, imparatorun tavsiyesine uyup onun da yardımıyla Kudüs'ü ele geçirirse, arzu ettiği herhangi bir memlekete, Kudüs ve Aşkelon hariç bütün sahil şeridine sahip olacaktı; fakat elinde tuttuğu memleketler Andronikos'un hükümranlığına tâbi olacaktı; Eğer bu yeni müttefikler başarı elde edebilirlerse, Antakya ile Ermenistan kadar İznik sultanının fethettiği tüm topraklar imparatorun hükümranlığında kalacaktı."[180] Böylelikle antlaşmaya göre, Andronikos,

---

175 Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio*, 294-95 (82-83). Bréhier, "Andronic (Comnéne)" *Dictionnaire d'histoire*, II, 1781.

176 Andrae Danduli *Chronicon*, ed. Muratori, *Rerum italicarum scriptores*, XII, 309 (s.a. 1182). Bkz. ayrıca H. F. Brown, "The Venetians and the Venetian Quarter in Konstantinopolis to the Close of the Twelfth Century," *Journal of Hellenic Studies*, XL (1920), 86.

177 Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio*, 298-99 (86-87). Bréhier, "Andronic (Comnéne)" *Dictionnaire d'histoire*, II, 1781

178 Benedicti Abbatis, *Gesta regis Henrici Secundi*, ed. W. Stubbs, I, 257: construxerat ecclesiam quandam nobilem in civitate Constantinopolis, et eam honore et redditibus multis ditaverat, et clericos Latinos in ea instituit secundum consuetudinem Latinorum, quae usque hodie dicitur Latina. Aynı hikâye için bkz. Rogeri de Houedene, *Chronica*, ed. Stubbs, II, 205.

179 *Chronicon Magni Presbiteri (Annales Reicherspergenses), ed. Pertz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVII, 511.

180 A.g.e., XVII, 511. Bkz. R. Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100-1291)*, 494 (ein förmliches Bündniss). N. Radoj[illegible], Dva posljednja Komnena na carigradskom prijes-

Selahaddin imparatorun hükümdarlığını tanıdığı takdirde Filistin'i ona bırakmaya hazırdı. Fakat ne Venedik'le yapılan antlaşma ne Papa ile yapılan görüşmeler ne de meşhur Selahaddin'le yapılan ittifak Andronikos'un durumunu kurtarabilir ya da elinde bulundurduğu gücü koruyabilirdi.

Akdenizin doğu bölümünde, Kıbrıs'ın yöneticisi olan İsaakios Komnenos imparatorluktan ayrıldı ve yönettiği adanın bağımsızlığını ilan etti. Elinde iyi bir donanma bulunmadığından Andronikos bu isyanı bastırmada başarısız oldu. Kıbrıs kaybedildi. Bu adanın elden çıkışı imparatorluk için ciddi bir darbeydi, çünkü özellikle Doğu'daki Latin devletleriyle yapılan ticaretten dolayı imparatorluğun hazinesine ciddi kaynak sağlayan hem stratejik hem de ticari anlamda çok önemli bir konuma sahipti.

Fakat en önemli ve nihai darbe, Sicilyalı II. William iyi organize edilmiş bir seferle Bizans'a doğru denize açıldığı vakit geldi. Her zaman olduğu gibi husumet, Normanların eline geçen Durazzo'da patlak verdi. Akabinde ordu, askeri Egnatian yolunu (via Egnatia) takip etti ve Selanik'e doğru ilerlediler. Güçlü Norman donanması da oraya vardı. Bu savaşta Venedik sıkı bir şekilde tarafsızlığını korumuşa benziyordu.

Hem karadan hem denizden yapılan ve on gün süren meşhur Selanik kuşatması başladı. Kuşatmanın öyküsü, olayın görgü tanığı olan Selanik Başpiskoposu Eustathis tarafından yazıldı. Bu anlatı her ne kadar belagatli olsa da değerlidir. 1185 Ağustosunda, değer bakımından sıralamada Konstantinopolis'ten sonra gelen Selanik, Normanlar tarafından zaptedildi ve orada 1182'deki Latin katliamının intikamını almak için dehşet veren katliamlar ve tahribat yapıldı. O dönemin Bizans tarihçisi Niketas Choniates: "Böylece bizler ve onlar (Latinler) arasında dipsiz bir düşmanlık uçurumu ihdas edildi. Her ne kadar aynı çoğunlukla aynı evde yaşasak ve dış ilişkilerimizi muhafaza etsek de artık ruhlarımız birleşemez ve birbirimizle kesinlikle hemfikir değiliz,"[181] demişti. Birkaç gün süren yağma ve katliamdan sonra Norman birlikleri doğuya, yani Konstantinopolis'e doğru hareket etti.

Selanik'in zapt edilip Norman birliklerinin başkente yaklaştığı haberi Konstantinopolis'e ulaştığında, Andronikos'u yaklaşmakta olan düşmana karşı hazırlık yapmamakla suçlayan halk isyan etti. Umulmadık bir çabuklukla, İsaakios Angelos imparator ilan edildi. Andronikos tahttan indirildi ve acımasız işkenceler altında can verdi. 1185 isyanıyla Bizans'ın Komnenos hanedanı dönemi son buldu.

---

tolju, 85. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio*, 297 (85). Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 91(no. 1563). Bréhier, "Andronic (Comnène)," *Dictionnaire d'histoire*, II, 1781.

181 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 391-92.

Tahta çıktığında, tarımla uğraşan köylü sınıfını büyük arazi sahiplerinin keyfi hâkimiyetine karşı korumayı ve devleti yabancı Latin hâkimiyetinden kurtarmayı kendine hedef olarak seçen I. Andronikos'un kısa hükümdarlık süresi, tipik özellikleri itibariyle diğer bütün Komnenos hanedanı hükümdarlarının yönetiminden dikkat çekici bir şekilde farklılık arz eder. Sırf bu sebepten dolayı Andronikos dönemi, hakkında derinlemesine ve sıkı bir bilimsel araştırma yapılmasını hak eder. Bazı yönlerden, henüz tam anlamıyla açığa kavuşturulmamış olan Andronikos dönemi, daha geniş araştırmalar için çekici bir alan sunar.

ANGELOS HANEDANI DÖNEMİ DIŞ POLİTİKA

Angelos hanedanı İmparatorlarının Özellikleri

1185 isyanıyla tahta geçen Angelos hanedanı, Aleksios Komnenos'un çağdaşı olan, Anadolu'da Alaşehir'de alt tabaka bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelip imparator Aleksios'un kızıyla evlenen Konstantin Angelos'tan gelmektedir. Konstantin, bu hanedandan tahta çıkan ve Komnenos hanedanına da anne tarafından bağlı olan, ilk imparator II. İsaakios Angelos'un büyükbabasıydı.

Müteveffa Andronikos'un hedeflerinden birisi milli bir hükümet kurmaktı. Belli ki Andronikos bu görevi ifada başarısız oldu ve hükümdarlığının bitiminde Batı'ya meyletmeye başlamıştı. Onun ölümünden sonra, milli bir hükümet ihtiyacı ciddi anlamda hissedilir hale geldi. II. İsaakios Angelos dönemini çalışan İtalyan tarihçilerden birisi: "12 Eylül (1185) isyanı özellikle planlanışı yönüyle milli ve aristokratik bir hüviyet kazandı. Bu nedenle isyanla elde edilen avantajlardan Bizans aristokrasisi dışındaki bütün sınıflar hariç tutuldu,"[182] demişti.

Gelzer'e göre: "Sezar'ın çürümüş tahtı üzerinde oturan ve uğursuz bir vicdanı temsil eden"[183] II. İsaakios Angelos (1185-95) hiçbir idari beceriye sahip değildi. Haddinden fazla lüksün ve müsrifliğin boy gösterdiği saray, keyfi ve katlanılamaz rüşvetler, devletin özellikle II. Bulgaristan Krallığı ile yeni bir tehlikenin baş gösterdiği Balkan yarımadası ve sonuçsuz kalan III. Haçlı Seferiyle kontrol altına alınamamış Türklerin başarılı bir şekilde ilerlemelerini devam ettirdikleri Anadolu ile ilgili olarak devletin dış politika konusunda takip edeceği bir planın ve bu planı uygulaya-

182 "Un imperatore Bizantino della decadenza Isacco II Angelo," *Bessarione*, XXXI (1915), 44.
183 *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1032.

cak iradenin bulunmayışı gibi unsurlar, ülkede genel bir huzursuzluğa ve gerginliğe sebep oldu. Taht için aday olan şu ya da bu kişiler için zaman zaman isyanlar patlak verdi. Fakat belki de halktaki bu genel hoşnutsuzluğun asıl sebebi, Andronikos'un çok iyi tespit ettiği iki kötülük karşısında, halkın bunlara katlanması sonucunda ortaya çıkan yorgunluktu. Bu iki kötülük, mali idaredeki belirsizlikler ve zenginlerin kibriydi.[184] En sonunda 1195'te İsaakios'a karşı kardeşi tarafından, asillerin ve ordunun bir kısmının desteğiyle bir komplo düzenlendi ve imparator tahttan indirildi. İsaakios kör edilip hapse atıldı ve kardeşi Aleksios imparator oldu. Kendisine III. Aleksios Angelos ya da Angelos Komnenos denildi, bazen de Bambacoratius (Βαμβακοραβδης) diye isim takıldı.[185]

Özellikleri ve kapasitesi itibariyle yeni imparator kardeşinden pek az farklılık arzetti. Aynı müsriflik, aynı siyasi kabiliyet eksikliği ve hükümet işlerine karşı alakasızlık ve askeri anlamda ehliyetsizlik, İmparatorluğu parçalanmaya ve zillete götüren yolda imparatorluğun daha da hızla yol almasına neden oldu. Niketas Choniates, bilinçli bir şekilde hicivli dil kullanarak III. Aleksios hakkında şunları belirtmiştir: "İmparatora imzalaması için hangi kâğıt uzatılırsa uzatılsın, kâğıdı hemen imzalardı. Kâğıdın üzerinde saçma sapan sözlerden oluşmuş kelimeler yığını olması ya da dilekçe sahibinin denize kadar gemiyle kara üzerinde seyahat etmeyi talep etmesi, veya dağların denizlerin ortasına naklini ya da bir masalda anlatıldığı gibi, Athos dağının Olimpos dağı üzerine konulması hususunda istekte bulunulmuş olması bile sıkıntı değildi."[186] İmparatorun bu davranış tarzı, başkentin soyluları arasında, birbirleriyle diğerinin aleyhine olacak biçimde lüks ve harcama konusunda yarışan taklitçiler buldu. Hem başkentte hem de eyaletlerde ayaklanmalar patlak verdi. Konstantinopolis'te ikâmet eden Venedikliler ve Pisalılar gibi yabancılar başkentin sokaklarında kanlı çatışmalarla karşılaştılar. İmparatorluğun dış ilişkiler hususunda içinde bulunduğu durum da kötüydü.

Bu arada tahttan indirilmiş II. İsaakios'un oğlu genç prens Aleksios bir Pisa gemisine binerek Bizans'tan İtalya'ya kaçmayı başarmıştı. Oradan Almanya'ya, kız kardeşi İrene ile evli olan Alman kralı Swabia'lı Philip'in sarayına geçmişti. Bu olay, IV. Haçlı Seferinin başlangıcına denk geldi. Prens burada Papa'dan ve kayınbiraderi olan Alman kralından kör edilmiş babası İsaakios'un tekrar tahtına dönebilmesi konusunda yardım istedi. Çeşitli güçlüklerden sonra Aleksios, Venedik gemileri içinde-

184 Cognasso, "Un imperatore Bizantino," *Bessarione*, XXXI (1915), 59; aynı edis., 33.

185 Bkz. N. A Bees, "Bambacoratius, ein Beiname des Kaisers Alexios III. Angelos (1195-1203)," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, III (1922), 285-86.

186 *Historia*, Bonn ed., 599-600.

ki Haçlıları Mısır yerine Konstantinopolis'e gitmeye ikna etmeyi başardı. 1203'te Haçlılar Bizans'ın başkentini ele geçirdiler ve III. Aleksios'u tahttan indirip Kör İsaakios'u (1203-1204) tekrar tahta geçirdiler. Sonrasında da İsaakios'un oğlu Aleksios'u, babasının yanına eş-imparator olarak oturttular. Haçlılar koydukları şartların yerine getirilmesini bekleyerek Konstantinopolis'in yakınında kamp kurdular.

Fakat imparator için bu şartları yerine getirmek imkânsızdı ve onların Haçlılara kayıtsız şartsız boyun eğmeleri, III. Aleksios'un kızıyla evli ve Angelos hanedanına akraba olan, V. Aleksios Dukas Mourtzouphlos'un imparator olarak ilan edilmesi sonucunu verecek bir isyanın patlamasına sebep oldu. II. İsaakios ve IV. Aleksios isyan esnasında can verdiler. Başkentten aldıkları başlıca desteğin somutlaştığı iki kişinin ölümünü gören ve Latin karşıtı bir tavır sergileyen Mourtzouphlos'un kendilerinin düşmanı olduğunu anlayan Haçlılar Konstantinopolis'i kendileri namına ele geçirmeye karar verdiler. Latinler tarafından yapılan ısrarlı saldırılar neticesinde, başkent sakinlerinin umutsuzca yaptıkları savunmaya rağmen Konstantinopolis, 13 Nisan 1204 tarihinde, şehirde muazzam bir tahribat yapan Batılı şövalyelerin eline geçti. İmparator Mourtzouphlos başkentten kaçacak zamanı bulabilmişti. Bizans İmparatorluğu yıkıldı. Onun yerine, başkenti Konstantinopolis olan ve Doğu İmparatorluğu'nda belirli bir sayıda vassal devleti olan feodal Latin İmparatorluğu kuruldu.

Yunan asıllı Angelos ya da Angelos-Komnenos hanedanı, tek bir tane bile kabiliyetli imparator çıkartamamıştı. Sadece dışarıda zayıflamış ve içeride de birlikten uzak olan imparatorluğun çöküşünü hızlandırmışlardı.

Normanlar ve Türklerle Olan İlişkiler ve II. Bulgaristan Krallığının kurulması

I. Andronikos'u tahttan indirip İsaakios Angelos'u tahta çıkartan 1185 isyanı patlak verdiğinde imparatorluğun durumu gerçekten tehlikedeydi. Selanik'i alan Norman kara birlikleri, Norman donanmasının zaten ulaşmış olduğu başkente doğru yola çıkmıştı. Fakat elde ettikleri başarıdan sarhoş olan Normanlar ele geçirdikleri bölgeleri yağmalamaya başladılar. Kendilerine fazla güvenen ve Bizans ordusuna karşı çok az ehemmiyet veren Normanlar mağlup edildiler ve Selanik ile Dyrrachium'u boşaltmaya zorlandılar. Normanların karada yaşadıkları bu başarısızlık, donanmanın Konstantinopolis'i terk etmesini mecbur kıldı. İsaakios Angelos ve II. William arasında imzalanan antlaşma Norman Savaşı'na bir son verdi. Anadolu'daki Selçuklu tehlikesi konusundaysa İsaakios Angelos, zengin hediyeler sunarak ve Türk sultanına yıllık haraç vermek suretiyle bu tehdidi geçici olarak azaltma konusunda başarılı oldu.

İsaakios Angelos için Normanlara karşı husumette geçici bir süreliğine dahi olsa bir kesinti çok büyük bir avantajdı, çünkü hükümdarlığının ilk yıllarında Balkan yarımadasında imparatorluk için hayati önem arz eden gelişmeler yaşanmıştı. 1018'de II. Basileios Bulgaroktonus tarafından fethedilmiş olan Bulgaristan, bağımsızlığını elde etmek için yapılan birkaç başarısız denemeden sonra en sonunda Bizans boyunduruğundan kurtuldu ve 1186'da sözde II. Bulgar Krallığı kuruldu.

Bu hareketin başında iki kardeş bulunuyordu; Petar ya da Kalopeter ve Asen (Asan). Bu iki kardeşin kökeni ve Ulah unsurların 1186'daki ayaklanmaya iştiraklari birkaç kez tartışılmıştır ve ilk önceleri tarihçiler bu iki kardeşin Ulahlar arasında yetişip onların dillerine intisap ettiklerine inandılar. V. Vasilievsky'e göre: "Liderlerin şahsında, özgürlük mücadelelerine dair tüm anlatılarda görülen ve modern dönem tarihçilerinin de üzerinde durduğu üzere, Bulgar ve Eflak gibi iki farklı millet bir araya gelmişti."[187] Daha yakın zamanlardaysa Bulgar tarihçiler Petar ve Asen'in kökenini Kuzey Bulgaristan'daki Kuman-Bulgar etnik unsuruna kadar takip ettiler ve 1186'daki başkaldırıdaki Ulah-Rumen unsurların gücünü kabul etmeyip Tırnova'da kurulan II. Bulgar Krallığı'nın kuruluşunu Bulgarların milli başarısı olarak değerlendirdiler.[188] Bununla birlikte modern Rumen tarihçiler hararetli bir biçimde II. Bulgar Krallığı'nın kuruluşunda Ulahların oynadıkları rolün önemine işaret edip, yeni krallığın hanedanının Ulah kökenli veya bir başka deyişle Rumen olduğunu söylemektedirler.[189]

Bulgar ve Rumen milliyetçiliğinin bazı unsurları bu meseleye dahil oldular. Bu nedenle, bu meselenin akademik objektiflik ve tarafsızlık içerisinde tekrar ele alınması elzemdir. Güvenilir delillere dayanarak elde edilen sonuç şudur: Balkanlardaki XII. yüzyılın ikinci yarısındaki özgürlük hareketi, bugünkü Rumenlerin atası olan Ulahlar tarafından başlatılmış ve güçlü bir biçimde sürdürülmüştür. Bulgarlar ve bir nebze de olsa Tuna'nın ötesindeki Kumanlar harekete dahil edilmişlerdir. Bu önemli olaydaki Ulahların iştiraki göz ardı edilemez. O dönemin en iyi kaynağı Niketas Choniates, başkaldırının Ulahlar (Blachi) tarafından başlatıldığını, liderlerinin aynı ırka mensup Petar ve Asen (Asan) olduğunu açıkça belirt-

---

187 V. G. Vasilievsky'nin değerlendirmesi için bkz. *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCIV (1879), 181.

188 Bkz. örneğin, P. Mutafchiev, *The Rulers of Prosec. Pages from the History of Bulgaria at the End of the Twelfth and the Beginning of the Thirteenth Century*, 6-7. V. Zlatarsky, *The Origin of Peter and Asen, the Leaders of the Insurrecrion in 1185*, 427. P. Nikov, *The Second Bulgarian Empire, 1186-1936*, 23.

189 Bkz. G. Brătianu, "Vicina. I. Contribution à l'histoire de la domination byzantine et du commerce gênois en Dobrogea," *Bulletin de la section historique de l'Academie roumaine*, X (1923), 136. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba*, 93.

miştir. Bu dönemde Bizans'ın düzenlediği ikinci sefer Ulahlara karşı oldu. Petar ve Asen'in ölümünden sonra Ulah imparatorluğu, küçük kardeşleri İvan'a geçti. Niketas ne zaman Bulgarlardan bahsetse onların isimlerini Ulahlarla birlikte vermiştir: Bulgarlar ve Ulahlar.[190] İmparator Friedrich Barbarossa'yı Haçlı Seferi esnasında takip eden ve Batılı bir rahip olan Ansbert, Balkanlarda imparatorun Yunanlara ve Ulahlara karşı savaşmak zorunda kaldığını rivayet eder ve Petar ya da Kalopetar'ı "Ulahların ve Bulgarların çoğunluğunun imparatoru" (*Blacorum et maxime partis Bulgarorum dominus*) olarak ya da "Ulahlar ile Kumanların imparatoru" veya kısaca "ona Yunan imparatoru diyen Ulahların imparatoru" (*Kalopetrus Bachorum 'Balachorum' dominus itemque a suis dictus imperator Grecie*) olarak isimlendirir.[191] Son olarak Papa III. Innocentius, Bulgar kralı İvan'a (Calojoannes) 1204'te yazdığı mektupta "Bulgarların ve Ulahların kralı" (*Bulgarorum et Blacorum rex*) diye hitap etmiş, İvan da Papaya cevap verirken kendisini "*imperator omnium Bulgarorum et Blacorum*" diye tanımlamış, fakat imza atarken kendisini "*imperator Bulgariae Calojoannes*" şeklinde tanıtmıştır. Tırnova Başpiskoposuysa kendisini "*totius Bulgariae et Blaciae Primas*" diye nitelendirmiştir.[192]

Her ne kadar Ulahlar bu hürriyet hareketini başlatmışlarsa da hiç şüphesiz Bulgarlar bu teşebbüs içerisinde Ulahların yanında aktif rol oynadılar ve büyük ihtimalle yeni krallığın iç organizasyonuna büyük ölçüde katkı sağladılar. Yeni Bulgar krallığı etnolojik anlamda bir Ulah-Bulgar-Kuman devletiydi ve eğer Niketas Choniates'in iddiası kabul edilecek olursa, yeni krallığın hanedanı da Ulah kökenliydi.[193]

İsyanın sebebi hem Ulahlar hem de Bulgarlar tarafından üstlerinde hissettikleri Bizans etkisinden neşet eden hoşnutsuzluk ve onların özgürlükleri için besledikleri arzuydu. Başkaldırının zamanı onlar için özellikle elverişli görünüyordu. Çünkü Andronikos'un zamanından beri süregelen problemlerin ve 1185 isyanının sonuçlarına dayanmaya çalışan impara-

---

190 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 482, 485, 487-89, 516, 622.

191 *Historia de expeditione Frederici Imperatoris, Ansbertus*, 26, 44, 48, 54.

192 Innocent III, *Epistolae*, VII; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CCXV, özellikle col. 287; VI, 290; VIII, 292-93; XI, 295; XII, 295-96.

193 İkinci Bulgar Krallığının ortaya çıkışı hakkında eski, fakat güzel bir monografi için bkz. K. R. von Höfler: Eğer yanılmıyorsam bu monograf 1943 senesi öncesinde bu mesele ile alakadar olan araştırmacılar tarafından bahsedilmedi; *Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte. I. Die Wallachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches, der Asaniden, 1186-1257*, 229-45. N. Bănescu, *Un problème d'histoire* médiévale: Création *et caractére du Second Empire Bulgare*, 84-93. Ostrogorsky yakın zamanlarda, Petar ve Asen tarafından başlatılan hareket içerisinde Kumanların ve Eflak halkının hatırı sayılır bir rol oynadıklarını belirmiştir. *Geschichte des byzantinischen Staates*, 287, ve n. 3. R. L. Wolff, "The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204," *Speculum* (1949), 167-206.

torluk, isyanı bastırmaya yetecek önlemleri almaktan acizdi. Niketas Choniates, saf bir şekilde, isyanın sebebinin İsaakios Angelos ile Macar kralının kızının düğünü esnasında, kutlamaların yapıldığı yerden, Ulahlara ait sürülerin çıkartılması olduğunu yazmıştır.[194]

Atina Metropoliti Mihail Akominatos tarafından "kaçak ve belalı bir köle"[195] olarak adlandırılan Petar ve Asen ilk başta Bizans birlikleri tarafından yenilgiye uğratıldılar, fakat sonra Tuna'nın ötelerinde yaşayan Kumanların yardımlarını alabildiler. İmparatorluk için bu mücadele daha da büyümeye başladı ve Petar ile Asen bir nevi antlaşmaya varmada başarılı oldular. Petar başkaldırının başlangıcında zaten "çar" unvanını almış ve imparatorluk elbiseleri giymeye başlamıştı. Şimdi yeni Bulgar devleti, politik anlamda Bizans'tan bağımsız, başkenti de Tırnova olmak üzere ve kendi milli kilisesine sahip bir devlet olarak tanınmış oldu.[196] Yeni krallık Tırnova Bulgar Krallığı olarak tanındı.[197]

Bulgaristan'daki başkaldırıyla eşzamanlı olarak, imparatorluğa karşı ortak savaş için Bulgaristanlı Petar ile bir anlaşma yapan ve Sırbistan birliğinin kuruluşunun zeminini hazırlayan, Nemanja hanedanının kurucusu *Great Župan* (Büyük Lider) İstvan Nemanja'nın Sırp topraklarında da benzer bir hareket başgösterdi.[198]

1189'da III. Haçlı Seferinin iştirakçisi olarak Alman Friedrich Barbarossa, Kutsal Topraklara olan yolculuğu esnasında Konstantinopolis'e doğru ilerlerken Balkan yarımadasından geçiyordu. Sırplar ve Bulgarlar bu elverişli fırsatı kullanmaya niyetlendiler ve Friedrich'in yardımıyla hedeflerine ulaştılar. Friedrich, Niş'teki ikâmeti esnasında Sırp elçilik heyetini ve Büyük Lider İstvan Nemanja'yı bizzat kabul etti ve aynı zamanda Bulgarlarla müzakereleri başlattı. Sırplar ve Bulgarlar, Friedrich'e Sırbistan'ın Dalmaçya'yı ilhakına izin vermesi, Bizans'tan ele geçirilecek toprakların alıkonulması, Bulgaristan'ın daimi mülkiyetinin Asen'e bırakılması ve Petar'ın imparatorluk unvanının güvenceye alınması koşuluyla, Bizans'a karşı ittifak teklif ettiler. Friedrich, onlara kesin bir cevap vermedi ve sefer yürüyüşüne devam etti.[199] Bu bağlamda, bir XIX. yüzyıl tarihçisi olarak V. Vasilievsky: "Balkan yarımadasındaki Slav probleminin çözümünün Batı imparatorunun elinde olduğu bir an mevcuttu. Bu an Friedrich'in, hiç şüphesiz Yunan İmparatorluğu'nun yıkılışına vesile

194 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 481.

195 Μιχαὴλ ʻΑκομινάτουτοῦΧωνιάτουτασωζόμενα, ed. S. Lampros, I, 246-47.

196 P. Nikov, *Studies in the Historical Sources of Bulgaria and in the History of the Bulgarian Church*, 8-13. V. Zalatarsky, *History of the Bulgarian Empire*, II, 441-83.

197 *A.g.e.*. Bkz. ayrıca, P. Nikov, *Bulgarian Diplomacy from the Beginning of the Thirteenth Century*, 76-77.

198 Bkz. C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 270.

199 *A.g.e.*, 271-72.

olacak olan, Sırp ve Bulgar liderlerin Bizans'a karşı yardımlarını kabul etmek üzere olduğu andı,"[200] diye belirtmiştir.

Haçlı ordusu, Anadolu'ya geçer geçmez, Bizans ordusu Bulgarlar tarafından feci şekilde mağlup edildi. İmparatorun kendisi tutsaklıktan kıl payı kurtuldu. O döneme ait bir kaynak "Birçok ceset, şehirleri ağlayan kadınlarla doldurdu ve birçok köyde ağıtlar yakıldı,"[201] diye anlatır.

1195'te İsaakios'u hem tahtından hem de gözlerinden edip kardeşi Aleksios'u imparator yapan bir isyan patlak verdi. III. Aleksios öncelikle tahtını sağlama almak zorundaydı ve bu nedenle Bulgarlarla barış müzakerelerine başladı, fakat onlar kabul edilemez şartlar öne sürdüler. Bir müddet sonra 1196'da Yunan entrikaları sonucunda, kardeşlerin her ikisi de, önce Asen ve sonra Petar öldürüldü. Bunun üzerine, bir müddet Konstantinopolis'te rehin tutulduğu için Bizans örf ve geleneklerine hayli aşina olan, küçük kardeşleri İvan Bulgaristan'da hüküm sürdü. Kendisi "1196'dan itibaren önce Yunanlara sonrasında Latinlere tehdit olan"[202] meşhur Çar Kaloyan'dı. Bizans tek başına, Papa III. Innocentius ile müzakerelere girişmiş ve elçilik heyeti vasıtasıyla kraliyet tacı almış olan yeni Bulgar çarıyla başa çıkamazdı. Bulgarlar Papa'yı kendilerine önder olarak tanıdılar ve Tırnova başpiskoposu primatlık seviyesine yükseltildi.

Böylelikle Angelos hanedanı döneminde Balkanlarda Bulgar kralının şahsında Bizans'a güçlü bir rakip çıkmış oldu. Angelos hanedanı döneminin sonlarına doğru gücünü daha da artırmış olan II. Bulgar Krallığı, Bizans İmparatorluğu'nun yerine kurulan Latin İmparatorluğu için gerçek bir tehdit haline gelecekti.

III. Haçlı Seferi ve Bizans

Bir işe yaramayan II. Haçlı Seferinden sonra Doğu'daki Latin dominyonlarının durumu ciddi endişelere sebep olmaya devam etti. Prensler arasındaki iç çekişmeler, saray entrikaları, askeri hüviyete sahip tarikatların kavgaları ve şahsi menfaatlerin öncellenmesi, bütün bunlar Hıristiyanları zayıflatırken Müslümanların ilerleyişini gittikçe daha da kolaylaştırdı. Hıristiyan dominyonların en önemli merkezleri, Antakya ve Kudüs, kendilerini başarılı bir şekilde koruyacak kadar güçlü değildiler. XII. yüzyılın ortalarında Şam'ı alan Suriye'nin enerjik yöneticisi Nureddin Mahmud, Antakya'yı tehdit etmeye başladı. Dahası, asıl tehlike, kabiliyetli bir lider olan Kürt asıllı Selahaddin'in 1170'lerde Mısır'ı hâkimiyetleri altına

200 Vasilievsky, *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCIV (1879), 196-97.

201 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 565.

202 Vasilievsky, *Journal of the Ministry of Public Instruction*, XXIV (1879), 203.

almış ve orada hüküm süren Fatımi hanedanını devirip yerine Eyyubi yönetimini kurduğu Mısır'dan geldi. Nureddin'in ölümünden faydalanan Selahaddin önce Suriye'yi, sonrasında da neredeyse bütün Mezopotamya'yı fethetti ve böylece Kudüs Krallığı'nı güneyden, doğudan ve kuzeyden ablukaya almış oldu.

Bu esnada Kudüs'te, Selahaddin'in de farkında olduğu ciddi iç karışıklıklar mevcuttu. Kız kardeşinin de içinde bulunduğu kervanın Hıristiyanlar tarafından yağma edildiğini öğrenen Selahaddin, Kudüs Krallığı topraklarına girdi ve 1187'de Tiberias Gölü yakınında cereyan eden Hıttin Savaşı'nda Hıristiyan ordusunu mağlup etti. Kudüs Kralı ve birçok Hıristiyan prens Selahaddin'in eline düştü. Sonrasında deniz kıyısındaki Beyrut, Sidon, Yafa vs gibi birçok yeri ele geçirdi ve böylece Hıristiyanları deniz yoluyla destek almaktan mahrum bıraktı. Bundan sonra Selahaddin Kudüs üzerine yürüdü ve aynı yıl, 1187'de çok zorlanmadan Kutsal Şehri ele geçirdi. Avrupalılar tarafından adanan onca kurban ve din hususunda duyulan şevk fayda etmedi. Kudüs tekrar kâfirlerin eline geçti. Yeni bir Haçlı Seferi elzemdi.

Papa yeni bir Haçlı Seferi için Batı'da yoğun bir çaba sarf etti. Üç hanedanı bu konuda ikna etti. Fransa kralı II. Philip Augustus, İngiltere kralı Arslan Yürekli Richard ve Almanya kralı Friedrich Barbarossa harekâta katıldı. Fakat görkemli bir şekilde başlayan bu Haçlı Seferine rehberlik edecek genel bir fikir yoktu. Öncelikle bu Haçlı Seferine iştirak edenler, geçmek zorunda oldukları ülkelerin yöneticileriyle kendileri için dostane ilişkileri garantiye almaya çalıştılar. Philip Augustus ve Richard, Sicilya yoluyla sefere çıktılar ve bu nedenle Sicilya kralıyla iyi geçinmek zorundaydılar. Balkan yarımadası üzerinden Doğu'ya gitmek niyetinde olan Friedrich Barbarossa, Macar kralıyla, Sırbistan'ın Büyük Lideriyle, imparator İsaakios Angelos ile, hatta Müslüman ve Selahaddin'in düşmanı Konya sultanıyla müzakerelere girişti. Siyasi kombinasyonlar ve kaygılar Haçlı hükümdarını, Müslüman müttefikine karşı mağrur ya da fütursuzca bir gözle bakmaktan men etti. Aynı zamanda Hıristiyanlar karşılarında, eskiden olduğu gibi dağınık Müslümanlar yerine, Selahaddin gibi muzaffer, özellikle de Kudüs'ün alınışından sonra kabiliyetli, enerjik ve Mısır, Filistin ve Suriye'nin güçlerini elinde toplamış bir düşmanla karşılaştılar. Haçlı Seferinin planlanışını duyunca Selahaddin Müslümanlardan, kardeşine yazdığı mektupta bahsettiği bu "havlayan köpeklere" ve "budala adamlara," yani Hıristiyanlara karşı enerjik ve yorulmaksızın sürdürülecek bir savaş için çağrıda bulundu.[203] Bu, Hıristiyanlara yönelik bir tür "karşı

203 Bkz. Röhricht, *Geschichte des Konigreichs Jerusalem*, 491.

Haçlı" seferiydi. Bir ortaçağ efsanesine göre Selahaddin'in, farklı Avrupa memleketlerinin pozisyonlarına aşinalık kazanmak için bizzat kendisinin bir Avrupa turu yaptığı anlatılır.[204] Modern dönem tarihçilerinden birisi: "Bundan önceki hiçbir Haçlı Seferinde, Hıristiyanlık ve İslamiyet arasında böylesine keskin bir düello özelliği yoktu,"[205] şeklinde ifade etmiştir.

Friedrich Barbarossa, Macaristan'dan güvenli bir şekilde geçti ve Balkan yarımadası üzerinden ilerlerken Sırplar ve Bulgarlarla müzakerelere girişti. Daha ileriye gidebilmesi için İsaakios Angelos ile ne tür bir ilişki kuracağı meselesi hayati önem taşıyordu.

Latinlerin 1182'de Konstantinopolis'te gerçekleştirdikleri katliamdan beri Hıristiyan Doğu ve Batı arasındaki ilişkiler gergindi. Friedrich Barbarossa'nın oğlunun, Sicilya kralının kızıyla evliliği şeklini almış olan Normanlarla olan dostane uzlaşısı İsaakios'u Friedrich'e cidden şüpheyle bakmaya zorluyordu. Friedrich'in Haçlı Seferine çıkmadan önce Nürnberg'de Bizans elçilik heyetiyle yaptığı antlaşmaya rağmen İsaakios, Selahaddin ile müzakerelere girişti. Selahaddin'in elçilik heyeti İsaakios'un sarayında boy gösterdi. İsaakios'un Friedrich'in Doğu'ya doğru ilerleyişini elinden geldiğince aksatması mucibince Konya sultanına karşı bir ittifak antlaşması imzaladılar. Aynı zamanda Selahaddin, Kutsal Toprakların Yunanlara iade edileceğine dair söz verdi. İsaakios'un Friedrich'e karşı kuşkuları artıyordu. Friedrich'in Sırp ve Bulgarlarla yaptığı ve Bizans aleyhinde olduğu aşikâr müzakereleri onu tedirgin etti.

Bu arada Friedrich'in Haçlı ordusu Plovdiv'i işgal etti. Batılı imparatora gönderdiği mektupta İsaakios onu "Alemannia kralı,"[206] kendisini "Romalıların imparatoru"[207] olarak isimlendirdi. Friedrich'i Doğu İmparatorluğu'nu fetih niyetinde olmakla suçlarken aynı zamanda, eğer Friedrich kendisine Alman soylulardan rehineler verir ve Anadolu topraklarında Almanlar tarafından ele geçirilecek toprakların yarısını kendisine vermeyi kabul ederse, ona Çanakkale Boğazı'ndan geçişinde yardım edeceği sözünü verdi. Konstantinopolis'teki Alman elçiler hapse atıldı. Mesele öyle bir raddeye geldi ki Friedrich zaten Konstantinopolis'i fethetmeye karar vermişti ve oğlu Heinrich'e, donanmayı İtalya'da toplayıp Papa'dan Yunanlara karşı bir Haçlı Seferi için vaaz vermesini temin için mektup bile yazdı. Bu arada Çanakkale'yi aldıktan sonra Friedrich'in birlikleri

204 Bkz. Fr. J. da Aquis, *Chonaca dell' imagine mondo*, Monumenta Historiae Patria Scriptorum, III, 1561'da. Bkz. ayrıca, G. Paris, "La Légende de Saladin," *Journal des Savants* (1893), 7-34. A. Thomas, "La Légende de Saladin en Poitou," *Journal des Savants* (1908), 467-71.

205 Bréhier, *Les Croisades*, 121; (5. ed., 1928), 121.

206 Niketas Acominatus Friedrich'i ayrıca Φρεδέρικοςότῶν ‹Αλαμανῶν ρήξ diye isimlendirir.

207 *Historia de expeditione Frederici Imperatoris*, ed. Ansbertus, *Fontes rerum austriacarum, I, Scriptores*, V, 37.

neredeyse Konstantinopolis'in surlarına kadar Trakya'yı işgal etmişlerdi. Bir kaynak bu durumu: "Bütün Konstantinopolis şehri, şehrin yerle bir edilip nüfusunun imhasının yakın olduğu düşüncesiyle korkudan titremekteydi,"[208] şeklinde anlattı.

Bu kritik anda İsaakios boyun eğdi. Friedrich ile Çanakkale'de bir antlaşma yaptı. Antlaşmanın başlıca maddeleri şunlardı: İsaakios Friedrich'in birliklerinin Çanakkale'den Anadolu'ya geçişi için gemi temin edecek, Friedrich'e rehine verecek ve Haçlıların erzak ihtiyacını karşılayacaktı. 1190 ilkbaharında Almanlar Çanakkale boğazını geçtiler.

Friedrich'in seferinin tam bir başarısızlıkla sonuçlandığı biliniyor. Anadolu üzerinden yapılan yorucu bir yürüyüşten sonra Haçlı ordusu, Kilikya'daki Küçük Ermenistan sınırına ulaştı. Burada 1190'da imparator bir kaza sonucu nehirde boğuldu ve bunun üzerine ordu dağıldı. Friedrich'in şahsında Selahaddin'in en dişli düşmanı ölmüş oldu.

Sicilya'dan deniz yoluyla Filistin'e giden diğer iki Batı Avrupalı hükümdarın seferi, yani II. Philip Augustus ve Arslan Yürekli I. Richard, Bizans'ın çıkarlarının daha az aleyhindeydi. Fakat Akdeniz'in doğu kısmında önemli bir stratejik nokta olan Kıbrıs'ın kaybı meselesi Richard'ın ismiyle sıkıca bağlantılıydı.

I. Andronikos'un baskı döneminde İsaakios Komnenos, imparatorluktan ayrılmış ve kendisini Kıbrıs'ta bağımsız ilan edip Sicilya kralıyla antlaşmaya varmıştı. İsaakios Angelos'un adayı tekrar ele geçirme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Arslan Yürekli Richard, Doğu'ya olan seferi sırasında, içinde Richard'ın kız kardeşini ve nişanlısını taşırken, adanın sahillerinde karaya oturan gemilere karşı Kıbrıs yöneticisinin sergilediği tutuma öfkelenmişti. Akabinde Richard adaya çıkartma yaptı ve İsaakios Komnenos'u yenip görevden azledilmesinden sonra adayı, eski Kudüs kralı Guy de Lusignan'a verdi. 1192'de Guy de Lusignan Kıbrıs'ın yöneticisi oldu ve o esnada Hıristiyanlara ait olmayan Kudüs Krallığı üzerindeki muhayyel haklarından vazgeçerek, orada Lusignan hanedanını kurdu. Kıbrıs'ta kurulan bu yeni Latin devleti, Hıristiyanların ilerki tarihlerde Doğu'da gerçekleştirecekleri girişimler için stratejik üs olarak önemli roller oynayacak görünüyordu.

Haçlılar hiçbir şey elde edemediler. Her iki hükümdar da herhangi bir sonuç elde edemeden Avrupa'ya döndü. Kudüs Müslümanların hâkimiyeti altında kaldı. Hıristiyanlar yalnızca Yafa ile Tyre arasında dar bir sahil şeridine sıkışmış bölgeyi ellerinde tuttular. Selahaddin vaziyetin tek hâkimiydi.

---

208 *Historia peregrinorum*, K. Zimmert, "Der deutsch-Byzantinische Konflikt vom Juli 1189 bis Februar 1190," *Byzantinische Zeitschrift*, XII (1903), 63, n.2.

VI. Henry ve Onun Doğu Planları

Friedrich Barbarossa'nın Bizans için teşkil ettiği tehlike çok büyükse de, onun oğlu ve vârisi olan VI. Heinrich döneminde bu tehlike bir kat daha fazlaydı. Hohenstaufen hanedanından çıkan ve Tanrı'nın kendilerine sınırsız güç bahşettiği fikriyle dolu olan VI. Heinrich, sadece bu nedenle bile, aynı derecede sınırsız güce sahip olduğunu iddia eden bir başka imparatora, yani Bizans imparatoruna karşı dostane bir tutum takınamazdı. Fakat bunun yanında, Norman prensesi Constance'nin eşi olması hasebiyle, İki Sicilya Krallığı'nı da miras olarak aldı. Bunun sonucu olarak Normanların Bizans'a karşı besledikleri inatçı düşmanlığı ve saldırgan planlarını da miras almıştı. Görünüşe göre babasının yapamadığını, yani Bizans'ın Batı İmparatorluğu'na ilhakı planını yerine getirmek VI. Heinrich'e düşmüştü. Bir çeşit ültimatom Konstantinopolis'e gönderildi. Bu ültimatomda Heinrich, İsaakios Angelos'tan, Normanlar tarafından fethedilmiş, fakat daha sonra Bizans'a verilmiş Balkan yarımadasındaki Dyrrachium ile Selanik arasındaki toprakların kendisine iadesini istedi. Aynı belgede, Friedrich'in Haçlı Seferi esnasında uğradığı zararın tazmini meselesi ve Bizans'ın Heinrich'in Filistin'e olan seferinde Bizans'ın gemilerinin yardımı meselesi gündeme taşındı.[209] İsaakios, tahttan indirilip kardeşi III. Aleksios tarafından kör edildiği 1195 senesinde Heinrich'e ancak bir elçi göndermişti.

Bu devrimden sonra VI. Heinrich'in tutumu daha da tehlikeli hale geldi. Kardeşi Swabia'lı Philip ile sabık imparator İsaakios'un kızı İrene arasında bir evlilik ayarladı ve böylece kardeşi için Bizans'ta birtakım haklar elde etti. VI. Heinrich'in şahsında yeni Bizans imparatoru "sadece Batı imparatorundan, Norman krallarının vârislerinden ve Haçlılardan değil, aynı zamanda ve öncelikle tahttan indirilmiş İsaakios ile onun ailesinin intikamını alacak kişiden de korkacaktı.[210] Heinrich tarafından donatılan Haçlıların amacı Konstantinopolis olduğu kadar Filistin'di. Heinrich'in planları Bizans dahil olmak üzere bütün Hıristiyan Doğu mülklerini kapsamaktaydı. Şartlar onun hedefi için uygun görünüyordu. Kıbrıs yöneticisinin gönderdiği ve kendisine kraliyet unvanını ve "sonsuza kadar Roma İmparatorluğu'nun kulu (*homo imperii esse Romani*), yani vassalı, olmayı"[211] bahşetmesini isteyen bir elçi Heinrich'e geldi. Küçük Ermenistan'ın yöneticisi de Heinrich'e buna benzer bir istekle, kraliyet unvanı için başvurdu. Eğer Heinrich Suriye'de hâkimiyetini kurmayı ba-

209 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 627-28.

210 W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 128.

211 *Annales Marbacenses*, ed. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica*, XVII, 167.

şarabilseydi, Bizans İmparatorluğu Heinrich tarafından tamamıyle kuşatılmış olacaktı.

Bu kritik anda, Papa, Bizans'ın tarafında yer aldı. Çünkü Papa, Hohenstaufenlerin zihninde vücut bulmuş ve Bizans'ın da dahil olduğu evrensel bir monarşi hayali gerçekleşirse, Papalığın daimi bir acziyete mahkûm olacağını anlamıştı. Bu nedenle Papa, Heinrich'in Doğu İmparatorluğu'na yönelik saldırgan planlarını engellemek için elinden geleni yaptı. Görünüşe bakılırsa Bizans imparatorunun ayrılıkçı görüşleri Aziz Petrus'un halefini endişelendirmiyordu. Norden'in önerdiği üzere, tarihte ilk defa Yunan meselesi, Papalık nezdindeki dini karakterini neredeyse tamamen kaybetmiş ve kendisini özellikle siyasi bir mesele olarak takdim etmişti. "Papalığın siyasi anlamda tasfiyesinin bedeli Curia'nın manevi anlamda elde edeceği hangi zafere delalet edecekti!" Papalık nezdinde, Batı emperyalizmine karşı bir tampon hüviyetindeki Bizans'ın, Katolik veya ayrılıkçı bir devlet olup olmaması, Bizans tahtında yasal bir Yunan imparatorun veya orayı zorla gasp eden birinin oturup oturmaması gibi meseleler ikinci derece önem taşıyan meselelerdi. XII. yüzyılın sonlarına doğru Papalık için birincil derecede önem taşıyan şey, Bizans devletinin bağımsızlığını el sürülmemiş şekilde muhafaza etmesiydi.[212]

Bu esnada Heinrich, aynen daha önce İsaakios'a gönderdiği gibi, III. Aleksios'a tehditkâr bir mesaj gönderdi. Aleksios ancak Heinrich'e muazzam bir miktarda para vererek barışı satın alabilirdi. Bu amaçla Aleksios bütün devlet nezdinde "Alamanian" diye isimlendirilen özel bir vergiyi uygulamaya koydu ve imparator lahitlerindeki bütün ziynetleri aldırdı.[213] İmparator ancak böylesine onur kırıcı bir uygulamanın sonucunda korkunç düşmanından barışı satın alabildi. 1197 yazının sonunda Heinrich, Haçlıların yola çıkışı esnasında bizzat bulunmak için Messina'ya vardı. Hedefi belki de Kutsal Topraklar değil de Konstantinopolis olan muazzam bir donanma toplanmıştı. Fakat tam bu esnada genç ve enerjik Heinrich ateşlenip hasta düştü ve aynı yıl, yani 1197'nin sonbaharında öldü. Heinrich'in ölümüyle birlikte onun tutkulu planları da yok oldu. Kısa bir süre içinde Doğu ikinci kez Hohenstaufenlerin elinden kurtuldu. Heinrich'in ölümü ve dolayısıyla "Alamanian" vergisinden azat oluş haberi Bizans'ta coşkuyla karşılandı.

Haçlı girişimlerindeki siyasi fikirlerin başarısını gösteren Heinrich'in faaliyetleri, Bizans'ın gelecekteki kaderi için hayati önem taşıyordu. "Heinrich kesin bir şekilde, Bizans İmparatorluğu meselesini ve bir süre son-

212 Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 130, 132.

213 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 631-32.

ra Haçlı girişimlerinin başarılı olmasının öncelikli koşulu olacak olan çözümü ortaya atmıştı."[214]

VI. Heinrich'in, bir dünya monarşisi kurup Konstantinopolis'i fethetme hayali, böylesi bir iddiaya temel olarak bu dönemin tek Bizanslı tarihçisi olan Niketas Choniates'in otoritesine dayandığı ve Batılı kaynaklarda buna dair bir kanıtın bulunmadığına işaret eden bazı tarihçiler tarafından reddedilmektedir. Bu yazarlar, Norden tarafından ortaya atılan ve Bréhier tarafından takip edilen bu iddianın özgün olmadığını iddia etmektedir. Bu yazarlar, 1196 yılında Heinrich'in Bizans'a taarruz etmek gibi ciddi bir düşüncesinin olmadığına, Heinrich'in Haçlı girişiminin Bizans politikasıyla ilişkisinin bulunmadığına ve Heinrich tarafından kurulacak bir dünya monarşisinin ancak hayaller âlemine ait olacağına inanmaktadır.[215] Fakat hiç kimse, o dönemin tarihçisi Niketas Choniates'in, Heinrich'in Bizans'a karşı saldırgan planlarıyla ilgili yaptığı kesin açıklamayı inkâr edemez. Dahası böylesi bir plan babasının planlarının hâlihazırdaki neticesi ve devamıydı. III. Haçlı Seferi esnasında Friedrich Barbarossa Konstantinopolis'i ele geçirmek üzereydi.[216] Bu nedenle, Heinrich'in politikası, sadece Haçlı politikası olmayıp aynı zamanda Bizans'ın büyük bölümünü oluşturacağı bir dünya monarşisini yaratmak gibi, hayali bir hedefe kendini adamış bir adamın politikasıydı.

IV. Haçlı Seferi ve Bizans

IV. Haçlı Seferi, içerisinde birçok duyguyu ve menfaati barındıran had safhada karmaşık tarihi bir olgudur. Ulvi dini duygular, seferden sonra elde edilecek mükâfatların hayali, dini muhtevaya haiz bir faaliyette bulunmaya karşı aşırı istek ve Haçlılar lehinde alınan yükümlülüklere bağlılık gibi duygular, macera ve kazanç tutkusu, seyahat etmeye temayül ve hayatı savaşlarda geçirmek gibi feodal geleneklerle mecz oldular. Önceki Haçlı Seferlerinde de hissedilmiş olan maddi çıkarların ve dünyevi duyguların manevi ve dini duygular üzerine baskınlığı, özellikle IV. Haçlı Seferinde aşikârdı. Bu üstünlük kendisini 1204 yılında Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından alınıp burada Latin İmparatorluğu'nun kuruluşuyla kendisini gösterdi.

---

214 Bréhier, *Les Croisades*, 143.

215 Bkz. E. Traub, Der *Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI im Zusammenhang mit der Politik der Jahre 1195-97*, 51-52, 60. W. Leonhardt, *Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI*, 63, 67, 89. Karş. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 101 (no. 1619). Leonhardt'ın bakış açısı J. Haller tarafından benimsenmiştir, J. Haller, "Kaiser Heinrich VI," *Historische Zeitschrift*, CXIII (1914), 488-89, ve özellikle 503.

216 Bkz. örneğin, Friedrich Barbarossa'nın 1189'da ölmeden önce Philippopolis'ten oğlu ve vârisi olan Heinrich'e gönderilen mektup, F. F. Böhmer, *Acta imperii selecta*, 152.

XII. yüzyılın sonunda ve özellikle VI. Heinrich döneminde Alman nüfuzu İtalya'da hâkimdi ve Heinrich'nin Doğu'yla ilgili planları, Doğu İmparatorluğu'nu tehdit etti. Onun ani ölümünden sonra durum değişti. 1198'de seçilen yeni Papa meşhur III. Innocentius bütün dikkatini, Alman hükümdarların politikalarıyla zayıflamış olan Papalık otoritesini yeniden kurmaya ve kendisini İslamiyete karşı Hıristiyan güçlerin başında bulunmaya adadı. Papa'nın, Alman nüfuzuna karşı verdiği mücadelede, İtalya, Papa'nın yanında durdu. Papalık ve İtalya'nın baş düşmanı olarak Hohenstaufenleri gören Papa, Almanya'daki müteveffa VI. Heinrich'nin kardeşi Swabia'lı Philip Hohenstaufen'e karşı olanlar tarafından kral olarak seçilmiş olan Brunsweig'li Otto'yu desteklemeye başladı. Bizans İmparatorluğu'nun Komnenos hanedanı, Almanların mevcut devlet sistemi yerine, Bizans devlet sistemine benzer bir sistemi ihdas etme planlarını uygulamaya koyabilmek için çok müsait bir fırsatın zuhur ettiğini gördü. Bunu akılda tutarak, imparator Aleksios, Papa III. Innocentius'un papalığa seçildiği yıl, ona: "Biz dünyanın iki gücüyüz: Sadace Roma Kilisesi ve Justinianos'un vârislerinin imparatorluğu. Bu nedenle, bizim düşmanımız olan Batılı imparatorun yeniden güçlenmesini engellemek için birleşmeli ve çaba göstermeliyiz."[217] Gerçekte ise Bizans'ın hem içerideki hem de dışarıdaki karışık durumu böylesine büyük bir planın başarılı olmasına dair bir ümidi bırakmadı.

Fakat III. Innocentius, Doğulu imparatoru bir ayrılıkçı olarak görmek istemedi ve birleşme için müzakereler başlattı. Bu süreç yavaş ilerledi, çünkü Aleksios'a yazdığı mektuplardan birinde öfkeli Papa, Aleksios'u direniş gösterirse, tahttan indirilmiş ve kör edilmiş İsaakios'un[218] ailesinin, ki kızı Alman kralı Swabia'lı Philip ile evliydi, Bizans tahtı üzerindeki haklarını desteklemekle tehdit etti. Büyük ihtimal Papa bu tehdidini uygulamaya koymayı amaçlamadı. Bununla birlikte III. Aleksios, Papa'nın birleşme teklifine rıza göstermedi, hatta Papa'ya yazdığı mektuplardan birinde emperyal gücün dinsel güçten daha üstün olduğunu iddia etti.[219] Bunun üzerine Bizans ile Roma arasındaki ilişkiler kısmen de olsa gerginleşti.

III. Innocentius, Konstantinopolis ile müzakerelere ve Almanya'da incelikli diplomatik propagandaya devam ederken aynı zamanda Kutsal Toprakların kâfirlerin elinden kurtarılması gibi ortak bir hedef etrafın-

---

217 Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 134; Böylesine bir çıkarım Norden tarafından III. Innocentius'un III. Aleksios'a gönderilen mektuptan yapılmıştır. Innocent III, *Epistolae*, I, 353; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CCXIV, 326-27.

218 *Epistolae*, V, 122; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CCXIV, 1123-24

219 Migne, age, 1082-83

da hem Doğu hem de Batı Hıristiyan âleminin birbiriyle kaynaşması için umumi bir Haçlı Seferinin organizasyonu faaliyetleri için çaba sarf ediyordu. Papa'nın mesajı, bütün hükümdarlara gönderildi. Papalık heyeti bütün Avrupa boyunca seyahat edip Haçlı Seferine iştirak edecek olanlara günahlarından bağışlanma ve dünyevi anlamda da nesnel avantajlar elde etme vaadinde bulunuyordu. Hitabeti güçlü vaizler halk topluluklarını cesaretlendiriyordu. III. Innocentius mektuplarından birisinde Kutsal Toprakların içerisinde bulunduğu hazin hali tasvir edip zamanlarını zevk, sefa ve ufak tefek şeylerden hasıl olan kavgalarla geçiren hükümdar ve prenslere karşı kızgınlığını ifade etmişti. Papa'nın mektubunda "paganlar" olarak tanımlanan Müslümanların Hıristiyanlar hakkında ne düşünüp söylediklerini tarif etti. Papa şöyle yazdı:

> Düşmanlarımız bizi aşağılayıp şöyle diyor: Ne kendisini ne de sizi bizim elimizden kurtarabilen Tanrınız nerede? Sizin mabetlerinizi kirlettik, sizin taptığınız nesnelere ellerimizle değdik ve Kutsal Topraklara şiddetle taarruz ettik. Size rağmen hurafelerinize ilham kaynağı olan İsa'nın beşiğini elimize geçirdik. Fransızların kargılarını kırdık, İngilizlerin çabalarını boşa çıkarttık, Almanların coşkusunu, İspanyolların cengaverliğini alt ettik. Bizimle mücadele hususunda yaptığınız onca hamaset sonucunda ne elde ettiniz? Taptığınız Tanrınız nerede? Bırakın da gelsin ve size yardım etsin. Sizi ve kendisini nasıl koruduğunu göstersin. Bu toprakları korurken sizin tarafınızdan yalnız bırakılanları ve sizin hatıranızı bu topraklardan silmek haricinde bize yapılacak bir şey bırakmadınız." Böyle bir tecavüz karşısında nasıl bir karşılık vereceğiz? Onların bu hakaretlerine, ki kısmen doğrudur, nasıl karşılık vereceğiz? Paganlar bütün memlekette olanca gazaplarıyla hüküm sürüp fiilleri cezasız kaldıkça kimse bulundukları şehirlerden dışarı çıkmaya cesaret edemiyor. Hatta şehirlerindeyken bile korkudan tir tir titriyor. Kâfirlerin kılıçları onları bekliyor ve onlar korkudan donakalmış vaziyetteler.[220]

Batı Avrupalı önde gelen hükümdarlardan hiçbirisi, III. Innocentius'un çağrısına cevap vermedi. Fransa'da II. Philip Augustus, kilise tarafından eşinden boşandığı için aforoz edilmişti. İngiltere'de tahtına henüz geçmiş olan John Lackland ilk önce tahtını sağlama almak zorundaydı ve baronlarla inatçı bir mücadeleye gömülmüştü. Son olarak Almanya'da Brunsweig'li Otto ile Swabia'lı Philip arasında taht için bir mücadele patlak vermişti, ki her ikisi de ülkeyi terk edemezdi. Hükümdarlar arasında yalnız Macaristan kralı çağrıya olumlu cevap vermişti. Buna rağmen Batılı şövalyelerin, özellikle de Fransa'dakilerin en seçkinleri Haçlılara katıldılar. Champagne Kontu Thibault, Flandreli Baldwin ve diğer birçoğu

220 *Epistolae*, I, 336; ed. Migne, *a.g.e.*, 309.

harekete dahil oldular. Haçlı ordusu Fransızlar, Felemenkler, İngilizler, Almanlar ve Sicilyalılardan oluştu.

Fakat bu Haçlılar grubunun en belirgin kişisi, hem karakter hem de düşünce tarzı olarak tipik bir Venedikli olan Venedik Duçe'si Enrico Dandolo'ydu. Her ne kadar tahta geçtiğinde en az seksen yaşında olsa da muhteşem enerjisi, vatanperverliği ve Venedik'in en öncelikli menfaatlerini, özellikle ekonomik alanda olanlarını kavramakta kabiliyeti ile genç bir insana benzemekteydi. Ne zaman San Marco Cumhuriyeti'nin görkemi, refahı ve menfaati söz konusu olsa, Dandolo kullanılan araçlar konusunda tereddüt göstermezdi. Olağandışı bir irade gücüne ve ihtiyata sahip olmanın yanında insanları idare etme sanatına da vâkıf olması hasebiyle kayda değer bir devlet adamı, dahi bir diplomat ve aynı zamanda ekonomi uzmanıydı.[221]

IV. Haçlı Seferinin başlangıcında Bizans ile Venedik arasındaki ilişkiler özellikle pek dostane değildi. Bir rivayete göre, otuz yıl önce Dandolo Konstantinopolis'te tutsak olarak tutulurken, Yunanlar haince bir metot kullanarak, güneş ışınlarını güçlü bir şekilde yansıtan içbükey ayna marifetiyle Dandolo'yu kör etmişlerdi. Bu durum Dandolo'nun Bizans'a karşı duyduğu aşırı nefretin sebebiydi. Tabii ki, Bizans ile Venedik arasındaki karşılıklı güvensizlik ve düşmanlık daha derin temeller üzerine kurulmuştu. Dandolo genel anlamda Doğu'nun, yani Hıristiyan ve Müslümanların, Cumhuriyetin ekonomik gelişimi için ne tükenmez bir zenginlik kaynağı olduğunu gayet iyi anlamıştı. Dikkatini ilk önce en yakın düşmanına, yani Bizans'a çevirdi. Venedik'in Bizans'tan daha önce aldığı, fakat bir şekilde Komnenos hanedanının imparatoru döneminde engellenen bütün ticari ayrıcalıkların kâmilen geri verilmesini talep etti. Dandolo'nun zihninde 1182'deki Latin katliamı gibi Venedik tüccarlarının tutuklanmaları ve I. Manuel döneminde bu tüccarların mülklerinin ve gemilerinin alıkonulması meseleleri de vardı. Duçe, Venediklilerin Doğu İmparatorluğu'ndaki uzun süreli ticaret tekelini ellerinde bulundurmalarından sonra, Venedik'in ticari zenginliğini baltalayacak olan, ticari imtiyazların Cenova, Pisa gibi diğer İtalyan şehirlerine uyarlanmasını onaylayamazdı. Kademeli olarak, zeki ve becerikli Dandolo'nun zihninde Doğu pazarlarının Venedik için tam anlamıyla güvenli hale getirmek maksadıyla Bizans'ı fethetmek üzere bir plan olgunlaşıyordu. III. Innocentius gibi Dandolo da III. Aleksios'u, Bizans tahtında hak iddia eden sabık imparator İsaakios Angelos'un ailesine destek vermekle tehdit etti.

Böylelikle IV. Haçlı Seferinin hazırlıklarında iki kişi hayati önem arz ediyordu: Birincisi Kutsal Toprakları Müslümanların elinden almayı can-

221 Bkz. Diehl, *Venise*, 47-48.

ı gönülden arzu eden ve birleşme fikriyle dolu olan ve girişimin manevi unsurlarını temsil eden Papa III. Innocentius, ikincisi öncelikli olarak materyalist ve ticari niyetleri birinci sıraya koyup seküler ve dünyevi kaygıların ve unsurların temsilcisi olan Duçe Enrico Dandolo. Onlardan başka iki kişinin daha Haçlı Seferinin gidişatı üzerinde önemli etkileri oldu: Birincisi tahttan indirilmiş olan İsaakios Angelos'un oğlu olup Konstantinopolis'ten Batı'ya kaçan Bizanslı prens Aleksios, ikincisi prens Aleksios'un kız kardeşi ve İsaakios Angelos'un kızıyla evli olan Alman Swabia'lı Philip.

Champagne Kontu Thibaut, Haçlı ordusunun başı olarak seçildi. Herkes tarafından sevilip saygı duyulan Thibaut bu girişime canlılık katan bir unsurdu. Fakat ne yazık ki Thibaut, ordu sefere çıkmadan önce aniden öldü. Liderlerinden yoksun kalan Haçlılar Boniface'nin şahsında, Montferrat Markizi'ni yeni lider olarak seçtiler. Haçlı Seferindeki başrol, böylece bir Fransızdan İtalyan bir prense intikal etti.

Bu esnada Filistin, XII. yüzyılın sonunda, meşhur Selahaddin'in (Mart 1193) ölümünden sonra iç karışıklıklar ve isyanlarla başı dertte olan Eyyubilerin Mısırlı hanedanına aitti. Bu durum Haçlıların amaçladıkları hedeflerine kolayca ulaşmalarına yarayacağa benziyordu. IV. Haçlı Seferinin başlangıcına doğru, Suriye ve Filistin'de Hıristiyanların ellerinde, önemli iki endüstri merkezi olan Antakya ve Trablus ile sahil şeridinde bir kale olan Akra kalmıştı.

Haçlılar ilk önce, belli bir ücret karşılığında, gemileri vasıtasıyla onları Doğu'ya nakletmeyi kabul eden Venedik'te toplanmak zorundaydılar. Haçlıların en yakın hedefi, o esnada Filistin'i hâkimiyeti altında tutan Mısır'dı. İlk önce Mısır'ın fethedilmesi, akabinde bu avantajla Filistin'in Müslümanlardan alınarak eski konumuna kavuşturulması planlandı. Bununla birlikte Venedik, üzerinde anlaşılan paranın tamamını almadan Haçlıların nakliyesini başlatmayı istemedi. Para hazır olmadığı için Haçlılar, sonunda Duçe'nin, Venedik'ten yeni ayrılmış olan ve Macaristan kralının eline geçen, Adriyatik denizinin Dalmaçya kıyılarında konuşlanmış Zara şehrinin fethinde ona yardım etmeleri şartını kabul etmek zorunda kaldılar. Duçe harekete dahil oldu. Binaenaleyh Haçlılar Duçe'nin önerisine rıza gösterdiler ve Haçlı Seferine iştirak edecek olan Zara şehrine doğru denize açıldılar. Böylelikle kâfirlere karşı savaşmak için donatılmış olan ordu, seferine içinde Haçlıların yaşadığı bir şehri kuşatarak başladı. Papa'nın öfkeli protestosuna ve onun aforoz etme tehdidine rağmen Haçlılar Zara'ya saldırdılar ve şiddetli hücumlar neticesinde şehri Venedik namına zapt edip tahrip ettiler. Şehir sakinleri tarafından şehrin

duvarlarından sergilenen haçlar, şehre taarruz eden askerleri engelleyemedi. Bu olay için bir tarihçi "Haçlı Seferi için ne güzel bir başlangıç!"[222] demişti. Zara meselesi Haçlıların prestijine ağır bir darbe indirdi, fakat Dandolo'ya Haçlı Seferlerindeki ilk zaferini kutlama hakkını verdi.

Papa Zara kentinin ele geçirilişini haber aldığında ve Macar kralının müttefiklere, yani Haçlılar ve Venediklilere, karşı şikâyetlerini işittiğinde onları aforoz etti. Papa III. Innocentius Haçlılara "Vaat edilmiş topraklara varmak yerine siz kendi kardeşlerinizin kanına susadınız. Âlemşümul baştan çıkarıcı olan Şeytan sizi aldattı. Zara şehrinin sakinleri haçları duvarlarına astılar. Çarmıhtaki İsa figürüne rağmen şehre saldırdınız ve onu teslime zorladınız. Aforoz edilme korkusuyla yıkıma son verin ve onlardan alınanları Macar kralının elçilik heyetine iade edin. Eğer bunu yapmazsanız, aforoz edilecek ve bütün Haçlılara bahşedilen ayrıcalıklardan mahrum kalacaksınız,"[223] şeklinde seslendi.

Papa'nın aforoz etme tehdidi Venedikliler üzerinde hiçbir etki yapmadı. Haçlılar –sözde Franklar– Papa'nın aforozunu kaldırmak için ellerinden geleni yaptılar. Sonunda onlara acıyan Papa aforozu onlarından üzerinden kaldırdı, fakat Venedikliler bundan hariç tutuldu. Papa bununla birlikte affedilmiş Haçlıların aforoz edilmiş Venediklilerle ilişki içinde olmalarını kesin olarak yasaklamadı ve onlar da birlikte hareket etmeye devam ettiler.

Zara şehrinin muhasarası ve şehrin teslimi esnasında, tahttan indirilmiş sabık Bizans imparatoru II. İsaakios Aleksios'un oğlu Bizans prensi Aleksios Angelos, IV. Haçlı Seferi tarihinde arzı endam eden yeni bir kişilik oldu. Aleksios hapishaneden kaçtı ve talihsiz babasının tekrar tahtına geçebilmesi konusunda yardım elde edebilmek için Batı'ya gitti. Roma'da Papa ile başarısız bir görüşme yaptıktan sonra kuzeye, Almanya'ya, İsaakios'un kızı ve onun kız kardeşi olan İrene ile evli eniştesi Swabia'lı Philip'in yanına gitti. Aleksios'un kız kardeşi İrene "ne barınacak yeri ne de vatanı olan, gökyüzündeki yıldızlar gibi oradan oraya savrulan ve kendi bedeninden başka hiçbir şeyi olmayan"[224] kardeşi Aleksios'a yardım etmesi için eşine yalvardı. O esnada Brunsweig'li Otto ile mücadeleye dalmış olan Philip, Aleksios'u etkili bir şekilde destekleyecek durumda değildi, fakat Zara'ya, yani Venediklilere ve Haçlılara, İsaakios ve onun oğlu için Bizans tahtına tekrar geçebilmeleri konusunda yardımlarını talep eden bir elçi gönderdi. Aleksios bu yardım karşılığında, dini mevzular söz

---

222 Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I, 290.

223 III. Innocentius'un mektubun içeriği genel olarak böyledir. Epistolae, V, 161; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CCXIV, 1178-79. Bkz. A. Luchaire, *Innocent III: la question d'Orient*, 103-105.

224 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 712.

konusu olduğu müddetçe Bizans'ın Roma'ya tâbi olacağına, yüklüce bir para vereceğine ve babası tahtına tekrar geçtikten sonra Haçlı Seferine bizzat katılacağına dair söz verdi.

Böylelikle Haçlı girişiminin istikâmet ve özelliğini tamamıyla değiştirme ihtimali doğmuştu. Duçe Dandolo, Philip'in teklifindeki Venedik lehine bütün avantajların farkına hemen vardı. Konstantinopolis'e karşı seferde ve sabık imparator II. İsaakios'un tekrar tahta geçmesindeki önemli rolü Duçe'ye geniş ufuklar açtı. Bazı Haçlılar önerilen değişikliklere rıza göstermediler ve Haçlıların asıl hedeflerinden başka yöne döndürülmemelerini talep ettiler. Fakat sonunda her iki taraf bir anlaşmaya vardı.

Haçlıların çoğu Konstantinopolis üzerine sefere sadece, orada çok kısa bir süre kalınması ve akabinde önceden kararlaştırıldığı üzere Mısır'a gidilmesi şartıyla katılacaklarını belirttiler. Böylelikle Zara'da Venedik ve Haçlılar arasında Konstantinopolis'in fethi antlaşması imzalandı. Prens Aleksios'un bizzat kendisi Zara'daki kampa geldi. Mayıs 1203'te Dandolo, Montferrat'lı Boniface ve prens Aleksios donanmayla Zara'dan denize açıldılar ve bir ay içinde Konstantinopolis önlerinde göründüler.

IV. Haçlı Seferinin detaylı bir anlatımı olan, Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından alınıp orada bir Latin İmparatorluğu'nun kurulmasıyla ilgili detaylı bilgi veren, bununla birlikte henüz derinlemesine çalışılmamış bir Novgorod Rus kroniğinde: "Frankların hepsi ve onların liderleri Aleksios'un söz verdiği altınlara bayıldılar ve hem imparatorun hem de Papa'nın onlara verdikleri talimatları unuttular,"[225] şeklinde belirtir. Bu nedenle Rusların gözünde, Haçlı Seferinin ilk hedefinden sapmasının günahı Haçlıların boynundadır. Novgorod anlatısını son zamanlarda araştıran P. Bizilli bunu çok önemli bulur ve hiçbir Batı Avrupalı kaynakta bahsi geçmeyen, Bizans üzerine Haçlı Seferini açıklayan özel bir teoriyi, yani "Swabia'lı Philip ve Papa tarafından birlikte kararlaştırılmış bir Haçlı Seferi"[226] teorisini verir demektedir.

Birçok araştırmacı IV. Haçlı Seferi meselesine bayağı ilgi göstermiştir. İlim adamlarının ilk ilgi odağı Haçlı Seferinin istikâmetindeki değişikliğin sebepleri olmuştur. Bir grup araştırmacı, bu Haçlı girişiminin alışılmadık rotasını tesadüfi sonuçlarla açıklamış ve bundan ötürü bunlar "tesadüf teorisi" takipçileri olarak adlandırılmışlardır. Buna karşı çıkan araştırmacılarsa Almanya ve Venedik'in teammüden izledikleri politikaları, Haçlı girişimindeki değişikliğin sebebi olarak görmüş ve bu görüşü

---

225 *The Chronicle of Novgorod*; Rusçasında 181; Latincesi, C. Hopf, *Chroniques grécoromanes inédites ou peu connues*, 94.

226 Bazilli, "*The Version of Novgorod of the Fourt Crusade*," Istoricheskiya Izvestiya, fasc. 3-4, 55.

savunanlar "teammüden teorisi" takipçileri olarak adlandırılmıştır. [227]

1860'a kadar bu mesele üzerinde hiçbir tartışma mevcut değildi, çünkü bütün tarihçiler genel olarak, IV. Haçlı Seferine katılmış ve bu konudaki temel Batılı kaynak olan Fransız tarihçi Geoffrey de Villehardouin'in açıklamalarını temel alıyorlardı. Villehardouin'in anlatımında Haçlı Seferi girişiminin ilerleyişi basit biçimde ve tesadüflerle olmaktaydı. Gemileri olmadığı için Haçlılar, Venediklilerden gemi kiraladılar ve bu nedenle orada toplandılar. Gemileri kiraladıktan sonra üzerinde anlaşılan parayı San Marco Cumhuriyeti'ne ödeyemedikleri için, Venediklileri, Zara şehriyle olan anlaşmazlıklarında desteklemeye zorlandılar. Sonrasında da Haçlıları Bizans'a karşı yönlendiren prens Aleksios'un gelişi takip etti. Bu nedenle ne Venedik'in ihaneti ne de herhangi başka bir karmaşık siyasi entrika meselesi mevzu bahistir.

1861'de ilk kez, meşhur *Kıbrıs Tarihi* isimli kitabın yazarı olan Fransız tarihçi Mas-Latrie, Mısır'da önemli ticari çıkarları olan Venedik'i Mısır sultanıyla gizlice bir anlaşma yapmakla ve böylece ustaca Haçlıları ilk planlarında yer alan Mısır'ı işgalden vazgeçip Bizans'a yönelmeleri konusunda zorlamakla suçladı.[228] Sonra Alman tarihçi Karl Hopf, 13 Mayıs 1202 tarihinde Venedik ile Mısır sultanı arasında bir anlaşmanın imzalandığını iddia ederek, Venedik'in Hıristiyanlığa ihanet ettiğini kesin şekilde ispat etmiş gibi göründü.[229] Her ne kadar Hopf bu antlaşma metnini gösterememiş ya da nerede bulunabileceğine belirtmemişse de, Alman araştırmacının otoritesi öyle büyüktü ki birçok araştırmacı onun görüşünü tereddütsüz kabul etti. Fakat sonradan görüldü ki Hopf'un elinde yeni bir belge yoktu ve verdiği tarih de tamamen keyfiydi. Bu meseleyi kısa süre sonra araştıran Fransız araştırmacı Hanotaux, Venediklilerin ihaneti teorisini ve dolayısıyla "teammüden teorisi"ni reddetti. Fakat Hanotaux, eğer Venedikliler IV. Haçlı Seferinin istikâmetindeki değişikliğin başlıca azmettiricisiyseler, bunun için mutlaka sebepleri vardı şeklinde düşündü. İsyan etmiş Zara şehrine baş eğdirmek, Bizans tahtına kendi adaylarını çıkartma arzusu, III. Aleksios'un Pisalılara gösterdiği yakınlığın intikamını almak ve imparatorluk dağılırsa bundan kazanç elde edebileceklerine dair besledikleri umut, tüm bunlar Venedikliler için geçerli sebeplerdi.[230] Hopf'un teorisi şu an için çürütülmüştür. Eğer Venedikliler ihanetle

227 Bu meselenin tarihi üzerine *bkz.* P. Mitrofanov, "The Change of the Direction of the Fourth Crusade," *Vizantiysky Vremennik*, IV (1897), 461-523; ve E. Gerland, "Der vierte Kreuzzug und seine Probleme," *Neue Jahrbücher für das Klassisc Altertum*, XIII (1904), 505-14. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I, 480-89.

228 *Histoire de l'ile de Chypre*, I, 162-63.

229 *Geschichte Griechenlands*, I, 188.

230 G. Hanotaux, "Les Vénitiens ont-ils trahi la chrétienté en 1202?" *Revue historique*, IV (1887),

suçlanacaklarsa bunun sebebi onların Müslümanlarla gizlice antlaşma yapmalarından dolayı değil aksine Bizans İmparatorluğu nezdindeki ticari çıkarlarını düşünmelerindendir.

Fakat "teammüden teorisi"ni savunanlar kendilerini Venedik'in ihanetini ispat etme teşebbüslerine hapsetmediler. Meseleyle ilgili yeni bir sebep 1875 yılında, IV. Haçlı Seferinin istikâmetindeki değişikliğin azmettiricisinin Dandolo değil de, tahttan indirilmiş sabık imparator II. İsaakios Angelos'un damadı Alman kralı Swabia'lı Philip olduğunu ileri süren Fransız araştırmacı Kont de Riant tarafından ortaya atıldı. Haçlıları Konstantinopolis yönüne sevk edecek mahirane bir siyasi entrika Almanya'da oluşturulmuştu. Montferrat'lı Boniface, Philip'in Doğu'daki planını tamamlamıştı. Riant, Haçlı ordusunun istikâmetindeki değişiklikte Papalık ve imparatorluk arasında uzun bir geçmişi olan mücadelenin bir bölümünü görür.[231] Haçlı girişimi içindeki önder rolüyle Philip, Papa'yı küçük düşürüp onun Haçlı anlayışını tahrif etmişti. Belki de Philip tahttan indirilmiş olan Bizans imparatorunu müttefik olarak hoş karşılayarak, Papa ve Almanya'daki rakibi olan Brunsweig'li Otto'yla olan mücadelesinde başarılı olmayı umdu.[232] Fakat prens Aleksios'un Batı'ya kaçışının, bütün tarihçilerin inandığı üzere 1202'de değil de 1201'de gerçekleştiğini ispat eden Vasilievsky'nin bir araştırmasıyla, Riant'ın teorisi darbe aldı. Böylelikle, bu derece karmaşık ve uzun süre düşünülerek hazırlanmış siyasi bir komplo için "Philip'e ne yer ne de zaman bırakılmış oldu; böylece Alman komplosu da Venediklilere ithaf edilen komplo kadar hayaliydi."[233] Fransız Tessier'in o dönem kaynaklarının sorgulanmasıyla yaptığı hassas araştırma Alman hükümdarının rolünü reddedip Villehardouin'in anlatımının büyük öneminin onaylanmasına, yani 1860 öncesindeki "tesadüf teorisi"ne dönüldü. Tessier, IV. Haçlı Seferinin bir Fransız Haçlı Seferi olduğunu ve Konstantinopolis'in fethinin Almanların ya da Venediklilerin değil, aksine Fransızların eseri olduğunu söyledi.[234] Riant'ın "teammüden teorisi" yalnızca Swabia'lı Philip'in Haçlı girişiminin istikâmetinin değişiminde rol

---

74-102. *Bkz.* L. Streit, *Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzugs gegen Konstantinopel*, 33-34: Dandolo was "Auctor rerum," Venedik savunucusu sonra da intikamcısıydı.

231 III. Innocentius'un Swabia'lı Philip'in rakibi Brunswick'li Otto'yu desteklediği bilinir.

232 *Bkz.* P. E. Riant, "Innnocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat," *Revue des questions historiques*, XVII (1875), 321-74; XVIII (1875), 5-75. Raint, "Le Changement de direction de la quatriéme croisade d'aprés quelque travaux recents," *Revue des questions historiques*, XXIII (1878), 71-114.

233 *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCIV /1879), 340. Vasilievsky'i Batı Avrupalı âlimler tarafından benimsenmiştir.

234 *Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople*, özellikle 183-84. Tessier'in kitabıyla bağlantılı olarak oldukça enterasan bir makaleye bkz. F. Cerone, "Il Papa ed i Veneziani nella quarta crociata," *Archivio Veneto*, XXXVI (1888), 57-70, 287-97.

oynadığı ve VI. Heinrich gibi Philip'in de Doğu İmparatorluğu'nu istediği gerçeği noktası üzerinde durmaktadır. Fakat kaynaklar, Philip cenahında bütün IV. Haçlı Seferinin kaderinin dayandığı ince ve önem arz eden bir planının varlığını iddia etmeyi haklı çıkarmaz.

XIX. yüzyılın sonunda Alman tarihçi W. Norden "teammüden teorisi"ni kesin bir şekilde reddederek ve esasen "tesadüf teorisi"yle mutabık kalarak, bu ikinci teoriyi daha derinlemesine araştırmayı denedi ve IV. Haçlı Seferi meselesini Batı ile Doğu arasındaki siyasi, ekonomik ve dini ilişkiler ışığında tartıştı ve IV. Haçlı Seferi ile önceki yüz elli yıllık dönem arasındaki iç bağlantıları açığa kavuşturmaya çalıştı.[235]

Toparlarsak, IV. Haçlı Seferinin çetrefilli tarihinde, Papa'nın, Venedik'in, Batı'daki Alman kralının ve Doğu'daki Bizans'ın iç ve dış durumundan zuhur etmiş çeşitli sebepler ve güçler etkili olmuştur. Bu güçler arasındaki etkileşim, bazı noktalarda bugün bile hâlâ net olmayan, fazlasıyla karmaşık bir fenomeni ortaya çıkartmıştı. Fransız tarihçi Luchaire: "Bu asla bilinemeyecek ve bilimin, sonsuza kadar çözemeyeceği bir problemi tartışmaktan ziyade yapacağı daha iyi şeyler var,"[236] demiştir. Grégoire yakın zamanlarda: "Aslında ortada bir IV. Haçlı Seferi meselesi yoktur,"[237] diyecek kadar işi ileri götürmüştür.

Fakat bütün planlar, ümitler ve karmaşanın arasında Dandolo'nun sağlam iradesi ve Doğu pazarlarının vaat ettiği parlak gelecek ve sonsuz zenginlik nedeniyle onun Venedik'in ticari aktivitelerini geliştirme konusundaki sarsılmaz kararlılığı tüm bunların üzerindedir. Dahası bu dönemde, genelde Yakındoğu'da, özelde ise sağlam bir zemin olmaya başlayan Konstantinopolis'te, Cenevizlilerin gittikçe artan ekonomik gücü Dandolo'yu endişelendirdi. IV. Haçlı Seferi meselesi tartışılırken, Venedik ile Ceneviz arasındaki ekonomik rekabet de mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.[238] Son olarak Bizans'ın Manuel döneminde el konulan Venedik mülklerinden dolayı Venedik'e olan ödenmemiş borcu da IV. Haçlı Seferinin istikâmetindeki değişiklikle ilgili olabilir.[239]

1203 yılı Haziran ayı sonunda Haçlı donanması Konstantinopolis önünde göründü. Niketas Choniates'a göre, Konstantinopolis bu esna-

---

235 W. Norden, *Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz*, 105-108. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 152-55.

236 *Innocent III: la question d'Orient*, 97. Bkz. ayrıca Charles Diehl, "The Fourth Crusade and the Latin Empire," *Cambridge Medieval History*, IV, 417.

237 "The Question of the Diversion of the Fourth Crusade," *Byzantion*, XV (1941), 166.

238 Bkz. J. K. Fotheringham, "Genoa and the Fourth Crusade," *English Historical Review*, XXV (1910), 20-57. Aynı bakış açısı yazarın diğer bir eserinde tekrarlanmıştır; *Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago*, 16-20.

239 Brown, "Venetian and the Venetian Quarter," *Journal of Hellenic Studies*, XL (1920), 86; Brown, E. Besta'nın *La cattura dei Veneziani in Oriente*, 19'ye atıfta bulunur.

da Batı Avrupalıların gözünde: "Kadınsılığıyla bilinen Sybaris şehri gibi görünmekteydi."[240] Haçlı Seferine iştirak edenlerden Fransız yazar Villehardouin Bizans başkentinin Haçlılar üzerinde yarattığı derin etkiyi şöyle tasvir etmiştir:

> Şimdi, Konstantinopolis'i daha önceden hiç görmemiş olanların ona yiyici gözlerle baktığını hayal edebilirsiniz. Çünkü şehri çevreleyen yüksek surları ve azametli kuleleri, görkemli sarayları ve muhteşem kiliseleri –o kadar çoktu ki insan kendi gözleriyle görmeden onların varlığına inanmazdı– ve şehrin enine boyuna genişliğini gördükleri ana dek, yeryüzünde böylesine zengin bir şehrin olabileceğini asla hayal etmemişlerdi. Bilesiniz ki en metanetli olanları bile, bu azamet karşısında titremişti. Hiç şüphesiz dünyanın yaradılışından beri böylesine büyük bir işe kalkışılmamıştı.[241]

Müstahkem başkentin sayıları fazla olmayan Haçlılara karşı başarıyla direnebileceği muhtemel görünüyordu. Fakat Avrupa sahiline çıkmış ve Haliç'in sol tarafındaki Galata civarını ele geçirmiş olan Haçlılar Haliç'e girişi tutan zinciri zorlayıp Haliç'e girdiler ve buradaki çok sayıda Bizans gemisini yaktılar. Aynı esnada şövalyeler şehre hücum ettiler, özellikle Varangian'lı paralı askerlerce yapılan umutsuz bir direnişe rağmen, Haçlılar Temmuz ayında şehri ele geçirdiler. Ne enerjisi ne de iradesi olan III. Aleksios, yanına hazineyi ve mücevherleri de alarak şehri terk edip kaçtı. II. İsaakios hapisten çıkartılıp tahtına oturtuldu. Haçlılarla şehre gelen oğlu prens Aleksios, ortak imparator olarak tayin edildi (IV. Aleksios). Konstantinopolis'un Haçlılar tarafından bu ilk kez kuşatılıp ele geçirilişi II. İsaakios'u tekrar tahta geçirmek içindi.

İsaakios'u tahta geçirdikten sonra, başlarında Dandolo olduğu halde, Haçlılar imparatorun oğlundan kendilerine verilen sözlerin tutulmasını, yani kendilerine yüklü miktarda paranın verilmesini, Batılı şövalyelerin yola çıkmaları konusunda ısrar ettikleri sefere kendileriyle gelmesini istediler. IV. Aleksios, Haçlıların Konstantinopolis'te kalmayıp kamplarını şehrin dışında kurmalarında ısrar etti ve vaat ettiği paranın tamamını ödeyecek durumda olmadığından kendisine mühlet tanımalarını sağlamaya çalıştı. Bu, Latinler ile Yunanlar arasındaki ilişkileri gerdi. Bu esnada şehir halkında imparatorluğa Haçlılar karşısında ihanet ettiğini düşündükleri imparatora karşı hoşnutsuzluk baş göstermeye başladı ve isyan

240 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 717.

241 *La Conquête de Constantinople*, par. 128; ed. N. de Wailly, 72-73; ed. E. Faral, I, 130-31. Faral'ın, amacı Villehardouin'in doğrululuğunu göstermeyi amaç edinen eksiksiz çalışması için bkz. "Geoffroy de Villehardouin. La Question de la sincérité," *Revue historique*, CLXXVII (1936), 530-82. Grégoire'nin bazı eleştirileri için bkz. Grégoire, "The Question of the Diversion of the Fourth Crusade," *Byzantion*, XV (1941), 159-65.

patlak verdi. 1204 yılının başında, İmparator III. Aleksios'un damadı olan hırslı Aleksios Dukas Mourtzouphlos imparator ilan edildi. II. İsaakios ve IV. Aleksios tahttan indirildi. İsaakios hapishanede ölürken, IV. Aleksios ise Mourtzouphlos'un emriyle asılarak öldürüldü.

V. Aleksios olarak bilinen Mourtzouphlos, Haçlılara düşman olan milliyetçi bir hizibin adayıydı. Haçlıların Mourtzouphlos ile hiçbir bağı yoktu ve İsaakios ile Aleksios'un ölümünden sonra Haçlılar Bizans'a karşı olan yükümlülüklerinden tamamen kurtulduklarını düşündüler. Haçlılar ve Yunanlar arasında çatışma kaçınılmazdı. Haçlılar Konstantinopolis'i kendileri adına alma planlarını tartışmaya başladılar. 1204 yılının martında, Venedik ile Haçlılar arasında, fetihten sonra imparatorluk topraklarının paylaşımıyla ilgili bir antlaşma üzerinde duruldu ve bir antlaşma yapıldı. Antlaşma metninin ilk cümlesi çok etkiliydi: "İsa'nı adıyla, silah yoluyla şehri fethetmeliyiz."[242] Antlaşmanın başlıca maddeleri şöyleydi: Zapt edilmiş şehirde bir Latin hükümeti kurulacak. Konstantinopolis'te ele geçirilecek ganimet anlaşmaya göre paylaşılacak. Sonrasında ülkeyi "Tanrı'nın, Kutsal Roma Kilisesinin ve imparatorluğun şanına" yaraşır bir biçimde yönetecek imparatoru seçmek için altısı Venedikliler, altısı Fransızlardan oluşan bir komite oluşturulacak. İmparatora başkent içindeki iki saray dahil olmak üzere, hem başkentin hem de fethedilmiş yerlerin dörtte birine mukabil bölgeler tahsis edilecek. Fethedilmiş bölgelerin geriye kalan dörtte üçlük bölümü yarısı Venedik'e diğer yarısı Haçlılara olmak üzere paylaştırılacak. Ayasofya'nın mülkiyet hakkı ve patrik seçimi, imparatorların arasından seçilmeyen tarafa bırakılacak. Küçük ya da büyük mülkiyet sahibi olan Haçlılar imparatora karşı, yalnız Duçe Dandolo'nun muaf olduğu feodal bağlılık yemini edecekler.[243] Bu antlaşma metni istikbaldeki Latin İmparatorluğu'nun üzerine kurulacağı temeldi.

İmparatorluğun paylaşımı konusunda anlaşmaya varmış olan Haçlılar, hem karadan hem denizden kendilerini Konstantinopolis'i ele geçirme işine verdiler. Birkaç gün başkent kendini inatla savundu. Sonunda o kaçınılmaz gün geldi ve 13 Nisan 1204'te Haçlılar Konstantinopolis'i ele geçirmeyi başardılar. İmparator V. Aleksios Dukas Mourtzouphlos yakalanmak ve "Haçlıların dişlerine düşmüş lezzetli bir parça olmaktan,"[244] korkarak şehirden kaçtı. Konstantinopolis Haçlıların eline geçti. Bizans İmparatorluğu'nun başkenti, "bu mücrim haydut grubunun seferi, yani IV. Haçlı Seferi neticesinde yapılan taarruzlarla düştü."[245]

242 Tafel ve Thomas, *Urkunden zur altern Handels-und Staatgeschichte*, I, 446, 449.
243 *A.g.e.*, 446-52.
244 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 755.
245 N. H. Baynes, "Byzantine Civilization," *History*, X, (1926), 289.

Bu dönemin olaylarını anlatmanın peşine düşmüş olan Niketas Choniates: "Dünyadaki meleklerin (Angelos hanedanı) döneminde şehirlerin kraliçesi olan Konstantinopolis'in kaderine düşen umum felaketi anlatacak kişi, nasıl bir halet-i ruhiyeye sahip olmalıdır!"[246] diye yazmıştı.

Şehri aldıktan sonra üç gün boyunca Latinler şehre, insanı dehşete düşüren bir gaddarlıkla muamelede bulundular ve yüzlerce yıl boyunca Konstantinopolis'te birikmiş her şeyi yağmaladılar. Ne kiliseler, ne kutsal emanetler ne sanat abideleri ve ne de özel mülkler bu yağmadan kaçabildi ve hak ettikleri saygıyı görebildi. Batılı şövalyeler ve askerler, Latin keşiş ve rahipler de dahil olmak üzere bu yağmaya iştirak ettiler.

Konstantinopolis'in ele geçirilişinin görgü tanıklarından olan Niketas Choniates, Haçlılar tarafından imparatorluğun başkenti için reva görülen dehşetengiz yağma ve şiddete, kutsal değerlere karşı yapılan hakaretlere ve tahribe dair çarpıcı bir manzara sunar. Hatta Müslümanların bile Kudüs'ü ele geçirdiklerinde Hıristiyanlara karşı, İsa'nın askeri olduklarını iddia eden bu adamlardan daha merhametli davrandığını aktarır.[247] Konstantinopolis'in yağma edilmesiyle ilgili ayrıntılı bir diğer tasviri, Efes Metropoliti olan Nicholas Mesarites'in, abisinin ölümü üzerine onun cenaze merasiminde yaptığı konuşmada verilmiştir:[248]

Haçlıların Konstantinopolis'i yağma etmelerine izin verilen bu üç gün içinde çok değerli sanat abidelerinin çoğu yok oldu, birçok kütüphane yağmalandı, el yazmaları tahrip edildi. Ayasofya acımasızca soyuldu. Villehardouin "Dünya kuruldu kurulalı hiçbir şehirden bu kadar çok ganimet elde edilmedi!"[249] diye belirtti. Bir Rus Novgorod kroniği, kilise ve manastırların yağma edilişini, özellikle ayrıntılı olarak tasvir eder.[250] 1204 felaketi ayrıca Rus "kronografyalarında"[251] belirtilir.

Ganimetler toplandı ve Latin seküler kişileri ile din adamları arasında paylaşıldı. Bu Haçlı Seferinden sonra Konstantinopolis'ten taşınan hazineler sayesinde bütün Batı Avrupa zenginleşti. Batı Avrupa kiliselerinin çoğu Konstantinopolis'teki "kutsal emanetlerden" bir şeyler elde etti.[252] Fransa'daki manastırlarda bulunan bu kutsal emanetlerin büyük bölümü Fransız Devrimi esnasında kayboldu. Konstantinopolis'teki Hipodrom'un en nadide süs eşyalarından olan antik dört bronz at heykeli, Dandolo ta-

---

246 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 710.

247 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 757-63.

248 A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, I, 41-48.

249 *La Conquête de Constantinople*; ed. de Wailly, par. 250, p. 147.

250 *The Chronicle of Novgorod*, 1204 senesi başlığı altında, 186-87; ed. Hopf, *Chroniques grécoromanes inédites*, 97.

251 *The Russian Chronography* (1512 versiyonunda), 391-92.

252 C. Riant, *Exuviae sacrae constantinopolitanae*, I, xl-xlviii.

rafından şu an San Marco Katedrali'nin giriş kapısını süslediği Venedik'e götürüldü.

Niketas Choniates, dokunaklı bir ağıt şeklinde, Yahudi peygamber Yeremya'nın İncil ve Mezmur'daki ağıtını taklit ederek, şehrin harap oluşunu tasvir edip yasını tutmuştur. Bizans ağıtı şöyle başlar: "Ey şehir, bütün şehirlerin göz bebeği, bütün yeryüzünde hikâyeleri anlatılan, kiliselerin dayanağı, inancın önderi, Ortodoksluğun rehberi, ilmin hamisi ve her şeyin üstünde olan şehir! Tanrı'nın gazap kadehinden artakalanları içtin ve eski zamanlarda beş şehir (Pentapolis) üstüne yağanlardan daha dehşetli bir azaba düçar oldun."[253] Bu arada fatihler, fethedilmiş toprakların paylaşılması gibi zor bir görevle karşı karşıya kaldılar. Önceden var olduğu gibi bir imparatorluk kurmaya karar verdiler. İmparatorun seçimi meselesi boy gösterdi. Haçlı girişiminin lideri olan Montferrat'lı Boniface'in tahta çıkması kaderinde varmış gibi gözüküyordu. Fakat Dandolo bu adaylığa karşı çıkmış gözükmektedir. Dandolo, Boniface'in çok fazla güçlü ve topraklarının Venedik'e çok fazla yakın olduğuna kanaat getirmişti. Bu doğrultuda Boniface'nin adaylığı yok sayıldı. Venedik Cumhuriyeti Duçesi olarak Dandolo, kendisi de imparatorluk tahtına aday olmadı. İmparatoru seçecek olan komite toplandı ve hem Venedik'ten uzakta hem de daha az güçlü olan Flandre Kontu Baldwin üzerinde karar kılıp onu seçti, tabii bu seçimde Dandolo'nun etkisi de yok değildi. Beklendiği üzere Baldwin imparator seçildi ve görkemli bir törenle Ayasofya'da kendisine taç giydirildi.

Baldwin'in tahta geçişi esnasında üç Yunan yönetici hayattaydı: İmparator olan III. Aleksios Angelos, V. Aleksios Mourtzouphlos ve halen İznik despotu olan Teodor Laskaris. Baldwin bu iki imparatorun taraftarlarının gönüllerini fethetmekte başarılı oldu. Latin İmparatorluğu'nun, İznik'te bir imparatorluk kuran Teodor Laskaris'le olan ilişkisi bir sonraki bölümün konusudur.

İmparatorun seçiminden sonraki mesele, fethedilen toprakların Haçlılar arasında nasıl paylaştırılacağıydı. Hem Latinlerin hem de Yunanların isimlendirirken kullandıkları terimle "Romalı paylaşımı" (Partitio Romanie) genel olarak 1204 Mart ayında belirlenen koşullar üzerine uygulamaya konuldu.[254] Konstantinopolis imparator ile Dandolo arasında paylaşıldı, yani imparator şehrin sekizde beşini, Duçe ise sekizde üçünü ve Ayasofya'yı aldı. Başkentin sekizde beşine ek olarak Baldwin Güney Trakya, Kuzeybatı Anadolu'nun Boğaziçi civarındaki yerleri, Marmara Denizi

253 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 763.

254 1204 senesindeki antlaşma, Tafel ve Thomas, *Urkunden zur altern Handels-und Staatgeschichte*, I, 464-88.

ve Çanakkale Boğazı ile ödüllendirildi. Ege'deki bazı büyük adalar, örneğin Midilli, Sakız, Sisam ve diğer bazı adalar da ayrıca Baldwin'e verildi. Böylelikle hem Boğaziçi hem de Çanakkale Boğazı Baldwin'in hâkimiyet alanı altına girdi.

Montferrat'lı Boniface'e imparatorluk tacından feragat etmiş olmasının telafisi olarak Anadolu'da bazı yerler vaat edildi, fakat gerçekte Makedonya'daki Selanik ve çevresi ile Teselya'nın kuzeyini alarak Selanik Krallığını kurdu ve Baldwin'in vassalı oldu.

Venedik Romlı paylaşımında aslan payını almayı başardı. San Marco Cumhuriyeti Adriyatik kıyılarındaki, örneğin Dyrrachium ve İyonya Adaları gibi bazı noktaları, Ege adalarının büyük kısmını, Mora yarımadasında bazı noktaları, Girit'i, Trakya'daki bazı limanları, Çanakkale Boğazında Gelibolu'yu ve Trakya içlerindeki bazı bölgeleri aldı. Dandolo Bizans kökenli "despot" unvanına nail oldu ve imparatora biat etmekten muaf tutulup kendisini "Bütün Roma İmparatorluğu'nun dört buçuğunun hâkimi," yani sekizde üçü (quartae partis et dimidiae totius imperii Romanie dominator), olarak isimlendirdi. Bu unvan duçeler tarafından XIV. yüzyıl ortalarına kadar kullanıldı. Antlaşmaya göre Ayasofya Kilisesi Venedikli din adamlarının eline teslim edildi ve Venedikli Thomas Morosini patrikliğe yükseltilerek yeni imparatorluktaki Katolik Kilisesinin lideri oldu. Bir Bizans tarihçisi ve sıkı bir Rum Ortodoks Kilisesi taraftarı olan Niketas Choniates, yazdığı tarihinde Thomas Morosini ile ilgili çok olumsuz bir portre çizmiştir.[255]

Venedik'in iltihak ettikleri de hesaba katıldığında, yeni imparatorluğun, Doğu'daki pozisyonu daha da etkili hale gelen güçlü Venedik karşısındaki durumunun çok güçsüz bir hale geldiği aşikârdır. Bizans toprakları içerisinde en önemli stratejik noktalar, en bereketli bölgeler San Marco Cumhuriyeti'nin eline geçti. Venedik'ten Konstantinopolis'e kadar bütün deniz trafiği güzergâhı cumhuriyetin hâkimiyeti altındaydı. Doğu'da bir "Venedik Koloni İmparatorluğu" kuran IV. Haçlı Seferi, Cumhuriyete sayısız ticari avantajlar sağlarken onu hem siyasi hem de ticari gücünün zirvesine çıkardı. Bu durum Dandolo'nun becerisinin, uzun bir düşünme süreci neticesinde hazırlanmış ve bencil olmakla birlikte yurtsever politikasının zaferiydi.

Latin İmparatorluğu feodal temeller üzerine kuruldu. Fethedilen topraklar imparator tarafından küçüklü büyüklü sayısız tımara bölündü ve şövalyeler elde ettikleri mülklere karşılık Konstantinopolis Latin imparatoruna bağlılık yemini etmekle yükümlüydüler.

---

255 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 824, 854-55.

Selanik kralı Montferrat'lı Boniface, Teselya üzerinden güneye, Yunanistan'ın içlerine doğru yürüyüşe geçti ve Atina'yı fethetti. Ortaçağda Atina, Meryem Ana onuruna antik Parthenon'daki Acropolis üzerine bir katedralin inşa edildiği, yarı unutulmuş bir taşra şehriydi. Latin fethi esnasında, yani XIII. yüzyılın başlangıcında meşhur Mihail Akominatos (Choniates) yaklaşık otuz yıldır Atina'nın başpiskoposuydu. Mihail, Komnenos ve Angelos hanedanları dönemindeki imparatorluğun iç durumuyla ve ortaçağdaki Attica ve Atina'nın durumuyla ilgili faydalı bilgiler sağlayan, hitabet, şiir ve mektuplardan müteşekkil zengin bir literatür bıraktı. Bu eyaletler Mihail'in çalışmalarında, bir kısmı Slav olabilecek nüfusun, barbar özellikleriyle, Atina civarında kullanılan dilin ilkel oluşu, Attica'nın ıssız ve fakir bir yer oluşu gibi özelliklerden dolayı kasvetli bir şekilde tasvir edilmişlerdir. "Atina'da uzun bir zaman kaldım ve barbarlaştım," diye yazan Mihail, Perikles'in şehrini Tartarus ile karşılaştırdı.[256] Zamanının çoğunu zavallı cemaatini korumaya adamış ve ortaçağ Atinasının yılmaz bir koruyucusu olan Mihail, Boniface'in birliklerine direnmenin imkânsızlığına hükmedip koltuğunu terk etti ve hayatının geri kalanını Attica kıyılarına yakın bir adada yalnızlık içinde geçirdi. Latinlerin fethettiği Atina, Thebes şehriyle birlikte Boniface tarafından bir Burgundi şövalyesi olan Othon de la Roche'ye verildi ve Othon de la Roche Atina ve Thebes Dükü (dux Athenarum atque Thebarum) unvanını aldı. Acropolis üzerindeki katedral Latin din adamlarının eline geçti.

Orta Yunanistan'da Atina ve Thebes Dükalığı kurulurken, Güney Yunanistan'da, yani antik Mora'da da Fransızlar tarafından organize edilen Achaia Prensliği oluşturuldu.

Meşhur tarihçinin yeğeni Geoffrey de Villehardouin, Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından alınışını öğrendiğinde Suriye kıyılarından ayrılmıştı. Oraya doğru gitmek için acele etti, fakat fırtına nedeniyle Mora yarımadası civarında sahile çıktı ve bölgenin bir kısmını fethetti. Fakat kendi kuvvetleriyle ayakta duramayacağını hissederek bu esnada Attica'da bulunan Selanik kralı Boniface'den yardım istedi. Boniface, şövalyelerinden biri ve Champagne Kontu'nun ailesinden bir Fransız olan Giyome de Champlitte'ye Mora'yı fethetme yetkisini verdi. İki yıl içerisinde o ve Villehardouin tüm ülkeyi dize getirdi. Böylece XIII. yüzyılın başlangıcında Bizans Mora'sı, hükümette Prens Giyome'un olduğu Fransız Achaia Prensliği'ne dönüştürüldü. Prenslik on iki baronluk halinde bölündü ve Batı tarzı feodal organizasyonuna sahip oldu. Giyome'dan sonra saltanat Villehardouin hanedanına geçti. Achaia Prensliği'nin sarayı görkemiyle

256 Michael Acominatus, ed. Lampros, II, 44, 127.

temayüz etti ve "herhangi büyük bir kralın sarayından daha büyük"[257] olarak göründü. "Orada Paris'teki gibi Fransızca konuşuldu."[258] Bizans toprakları üzerinde Latin feodal devletleri ve mülkiyetinin kuruluşundan yaklaşık yirmi yıl sonra Papa III. Honorius, Fransa Kraliçesi Blanche'a yazdığı mektupta Doğu'da "bir nevi yeni Fransa'nın" yaratılışından (ibique noviter quasi nova Francia est creata)[259] bahsetti.

Mora'daki tımarların sahipleri, Batı tarzında kuleleri ve duvarları olan kaleler inşa ettiler. Bunlar arasında en bilineni, antik Sparta kenti yakınındaki antik Laconia'daki Taygetus Dağının eteklerinde kurulu olan Mistra'ydı. Bu azametli, ortaçağ tarzı feodal yapı, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Palaiologos, Franklardan Mistra'yı tekrar geri aldığında Mora'daki Yunan-Bizans despotlarının başkenti oldu. Bugün bile, yarısı harap olmuş kalıntılarına rağmen, azametiyle hem araştırmacıları hem de turistleri, Avrupa'nın görülecek eşsiz yerlerinden biri olarak, geç dönem Bizans sanat tarihi için paha biçilmez değere sahip XIV. ve XV. yüzyıla ait freskolarının bulunduğu kilisenin el değmemiş şekilde korumasıyla etkiler. yarımadanın Batı bölümünde, Türkler tarafından tahrip edildiği 1830'lu yıllara kadar el değmemiş biçimde korunmuş müstahkem Clermont Kalesi vardı. Bir Yunan vakanüvis, "Franklar Mora'yı kaybetse bile sadece Clermont'a sahip olmak için bütün yarımadayı fethedebilirdi,"[260] şeklinde yazmıştı. Franklar ayrıca diğer bazı kaleler de inşa ettiler.

Mora yarımadasında Franklar, güneyde bulunan üç yarımadadan ikisinde sağlam bir şekilde tutunmakta başarılı oldular. Fakat merkezi olanda, iki sağlam müstahkem kale inşa etmelerine rağmen, dağlarda yaşayan Slavların (Melingi kabilesi) inatçı direnişini alt edemediler. Moralı Yunanlar, en azından çoğunluğu, Frankların yönetimini Bizans hükümetlerinin mali baskılarından kurtuluş olarak görmüş olabilirler.[261]

Mora yarımadasının güneyinde Venedik, kendi gemilerinin Doğu'ya giderken takip ettikleri güzergâhta mükemmel bir istasyon vazifesi gören ve aynı zamanda Levant'a yapılan deniz ticaretini kontrol etmek için çok iyi bir konumda olan Modon ve Coron olmak üzere iki önemli deniz limanına sahipti. Bunlar "komünyonun başlıca gözleri"ydi (*oculi capitales communis*).[262]

Mora yarımadasındaki Latin hâkimiyetiyle ilgili olarak, çok çeşitli kaynaklarda, özellikle de Yunanca, Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca gibi de-

---

257 Mario Sanudo, *Istoria del regno di Romania*, C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, 102'de.

258 *Chronique de Ramon Muntaner*, chap. 261. Ed. J. A. Buchon, *Chroniques étrangères*, 502; ed. K. Lanz, 468-69; ed. Lady Goodenough, 637.

259 *Epistolae Honorii III* (May 20, 1124, *Recueil des historiens de Gaules et de la France*, XIX, 754.

260 *The Chronicle of Morea*, ed. J. Schmitt, vss. 2712-13; ed. P. Kalonares, 114.

261 Bkz. W. Miller, *The Latins in the Levant*, 6.

262 Bkz. Hopf, *Geschichte Griechenlands*, II, 10.

ğişik dillerde yazılmış ve günümüze ulaşmış *Mora Kronikleri*'nde, bol miktarda ilginç bilgi bulunmaktadır. *Mora Kronikleri*'nin diğer kaynaklar arasında amir konumu işgal edemeyeceğine dair kesin beyanın bakış açısıyla onlara yaklaşsak bile, yine de bu kronikler, Mora yarımadasındaki Frank hâkimiyeti dönemindeki hayatın iç koşulları, müesseseleri, kamusal ve özel yaşam ve nihayet bu dönemdeki Mora coğrafyası hakkında paha biçilemez bir malzeme madeni hükmündedir. Özellikle Yunan-Bizans ve Batılı feodal unsurların birleşerek oluşturdukları hayli ilginç yaşam koşullarının vücut bulduğu dönemin bölge ve kültür tarihi hakkında sağladığı çeşitli ve zengin bilgi kaynağı olarak *Mora Kronikleri* özel bir ilgiyi hak eder.

Bazı araştırmacılara göre[263] Mora'daki Frank yönetimi ve muhtemelen *Mora Kronikleri*'nin bizzat kendisi, eserinin üçüncü bölüm ikinci kısmında Faust ile Helena arasındaki aşk hikâyesinin geçtiği sahne olarak, Yunanistan'daki Sparta şehrini seçen Goethe'yi etkiledi. Oyunda Faust, etrafı feodal beylikler tarafından kuşatılmış ve zapt edilmiş Mora'nın prensi olarak temsil edilmiştir. Onun yönetiminin tabiatı bize *Mora Kroniği*'nde temsil edilen Villehardouin'leri anımsatır. J. Schmitt, Mefisto'nun Phorcias kılığındayken Helena ile arasında geçen konuşmasında, tam da Latin hâkimiyeti döneminde Mora'da inşa edilen kuşkusuz Mistra'nın tasvir edildiğini düşünür. Phorcias der ki:

Yıllardır bırakılmış duruyor yüksek bir ova,
Sparta'nın arkasında kuzeye doğru yükselen
Taygetos ötesinde, orada akar pırıl pırıl
Eurotas çayı, yuvarlanır aşağı doğru, sonra
Geçer bizim oylumdan, geniş sazlıklar arasında,
Besler kuğuları, o sessiz yaylada yiğit bir kuşak
Kuzeyden karanlıklardan gelen, atak,
Sağlam bir kale kurmuş dik, yüksek, yerleşmiş,
Buradan ülkeyi, halkı yönetirler baskıyla, gözdağıyla.[264]

Daha sonra bu kalenin sütunlarıyla, duvar ayaklarıyla, kemerleriyle, balkonlarıyla, galerileriyle, armalı kalkanlarıyla tipik bir ortaçağ kalesi olarak tasviri görülür. Trajedinin bu bölümünün tamamının, *Mora Kroniği*'ni tesiri altında yazılmış gibi görünür ve bu nedenle *Faust*'un bazı romantik sahnelerinin malzemesi, Mora'nın Franklar tarafından fethinden gelmiştir.[265]

263 Bkz. örneğin, *Chronicle of Morea*, ed. Schmitt, lviii-lxvi.
264 *Faust, Goethe*, Çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, Sosyal Yayınları, İstanbul 2001
265 Bu teori zaman zaman reddedilmiştir. Bkz. örneğin, O. Pniower, *Deutsche Literaturzeitung*, XXV (1904), 2739-41. Fakat ben de dahil olmak üzere pek çok araştırmacı bu bölümü yazarken

Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından alınışı ve orada Latin İmparatorluğu'nun kuruluşu Papa'yı zor bir duruma soktu. III. Innocentius Haçlı girişiminin istikâmetindeki değişikliğe karşı çıkmış, önce Haçlıları, Zara'nın zaptından sonra da Venediklileri aforoz etmişti. Fakat Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan Konstantinopolis'in düşüşünden sonra bu emrivakiyle yüzleşmek zorundaydı.

Papa'ya yazdığı mektupta kendisini "Tanrı'nın inayetiyle Konstantinopolis imparatoru ve her daim kutsal" olarak tanımlamanın yanında "Papa'nın vassalı" (*miles suus*)[266] olarak da tanımlayan imparator Baldwin, Bizans başkentinin alınışını ve kendisinin imparator olarak seçilişini Papa'ya haber verdi. Papa III. Innocentius cevabında önceki davranışını tamamen göz ardı etti. Papa cevaben, "kendi adının şanı ve methi için, azizlerin makamının onuru ve yararı ve Hıristiyan halkların faydası ve yükselmesi için" Tanrı'nın kudret eliyle meydana gelen bu mucizeden memnun olduğunu söyledi."[267] Papa bütün din adamlarını, hükümdarı ve bütün halkları Baldwin'in davasını desteklemeye davet etti ve Konstantinopolis'in alınmış olmasından dolayı Kutsal Toprakların kâfirlerin elinden kurtarılmasının artık daha kolay olacağına dair ümidini ifade etti ve mektubunun bitiminde Papa, Baldwin'e Katolik Kilisesinin sadık ve inançlı bir evladı olması yönünde nasihatte bulundu.[268] Bir başka mektubunda III. Innocentius: "Tabii ki, Konstantinopolis'in onun anası olan Kutsal Katolik Kilisesine karşı itaatkâr olmasından dolayı memnun olmuşsak da Kudüs'ün tekrar Hıristiyan halkların hâkimiyeti altına tekrar girmesinden dolayı bir kat daha fazla memnun olacağız,"[269] diye yazdı.

Konstantinopolis'in yağma edilişiyle ilgili korkunç ayrıntıları ve imparatorluğun paylaşımını konu alan antlaşma metnini öğrenmesiyle birlikte Papa fikrini değiştirdi. Antlaşma, kilise müdahalesini saf dışı bırakmak hususunda açık bir temayülü olan tamamen seküler bir özelliğe sahipti. Baldwin imparatorluk unvanının Papa tarafından onaylanması için

---

Goethe'nin aklında Mistra'nın bulunduğuna inanmaktadır. E. Gerland, "Die Quellen der Helenaepisode in Goethes Faust," *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum*, XXV (1910), 735-39. A. Struck, *Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt*, 17-18. H. Grégoire, *Byzantion*, V (1930), 781. Yakın zamanlarda yeni bir teori ortaya atıldı: Goethe'nin kaynağı *Chronicle of Morea* değildi, aksine onun kaynağı *Chronicle of Dorotheus* of Monembasia'ydı. J. Moravcsik, "Zur Quellenfrage der Helenaepisode in Goethes Faust," *Byzantinische-neugriechische Jahrbücher*, VIII (1931), 41-56. H. Grégoire, "Une Source byzantine du second Faust," *Revue de l'Université de Bruxelles*, XXXVI (1930-31), 348-54. F. Dölger, "Die neuentdeckte Quelle zur Helenaszene in Goethes Faust. Die Prophyläen," *Beilage zur Münchner Zeitung*, XXVIII (1931), 289-90.

266 Tafel ve Thomas, *Urkunden zur altern Handels-und Staatgeschichte*, I, 502.

267 *A.g.e.*, 516-17.

268 *Innocent III, Epistolae*, VII, 153; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CCXV, 455.

269 *Innocent III, Epistolae*, IX, 139: ed. Migne, *Patrologia Latina*, 957-58.

istekte bulunmamıştı. Baldwin ve Dandolo Ayasofya meselesi, patriğin seçimi, dini mahiyete haiz mülkler ve diğer dini meselelerde müstakil olarak karar vermişlerdi. Konstantinopolis'in yağma edilişi esnasında dini yönden büyük öneme haiz birçok kutsal mekân tahrip edilip kirletilmişti. Bütün bunlar Papa'nın gönlünde paniğe ve Haçlılara karşı bir hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Papa, Montferrat Markisine: "Yunanlar üzerinde ne hak ne de hâkimiyetiniz olmamasına rağmen, ki anlamı Kudüs'ü tekrar fethetmek olmayıp dünyevi zenginlikleri uhrevi zenginliğe tercih etmek olan Konstantinopolis'i almak için Sarazenlere karşı değil de Hıristiyanlara karşı yürüyüşe geçtiğinizde, tedbirsiz bir şekilde etmiş olduğunuz yemininizin saflığından sapmış görünüyorsunuz. Fakat bazı Haçlıların Konstantinopolis'te yaptıkları işlerde ne din, ne yaş ve ne de cinsiyet ayırmaması daha da önemlidir,"[270] demişti.

Böylece feodal temeller üzerine Doğu'da kurulan Latin İmparatorluğu'nun siyasi bir gücü yoktu. Dahası kiliseyle ilgili meselelerde imparatorluk bir süreliğine Roma Curiası ile tam anlamıyla tatmin edici seviyede bir ilişki kuramadı.

Batılı şövalyeler ve tüccarlar hedeflerine tam anlamıyla ulaşamadı, çünkü Bizans topraklarının hepsi Doğu'daki Latin İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında değildi. 1204'ten sonra bölgede üç bağımsız Yunan devleti mevcuttu. Latin İmparatorluğu'nun en azılı rakibi ve en büyük bağımsız Yunan merkezi olarak, Ege sahil şeridinin bir kısmına sahip, Konya sultanlığının toprakları ile Anadolu'daki Latin İmparatorluğu'nun mülkiyetindeki topraklar arasında, yani Anadolu'nun batı kısmında konuşlanmış olan ve Laskaris hanedanının yönetimi altındaki İznik İmparatorluğu bu devletlerin birincisiydi. İkincisi, Balkan yarımadasının batı kısmında, Epirus'da kurulmuş ve Angelos-Komnenos hanedanının yönetimi altında olan Epirus Despotluğu'dur. Son olarak da 1204'te "Büyük Komnenos" hanedanı tarafından Karadeniz'in güneydoğu sahillerinde kurulmuş olan Trabzon İmparatorluğu'dur.

Eğer Doğu'daki Latinlerin herhangi bir siyasi birliği yoksa, bu onların dini anlamda da bir birlikleri olmadığı anlamına geliyordu. Çünkü bu üç Yunan devleti Yunan Doğu Kilisesinin öğretisine ve uygulamalarına sadık kaldı. Papa'nın gözünde bunlar ayrılıkçıydılar. Özellikle İznik, Papa'nın gözünde can sıkıcı bir unsurdu. Buradaki Yunan piskopos, Konstantinopolis'te ikâmet eden ve Konstantinopolis Patriği diye çağrılan patriğin konumunu önemsemiyordu. Bundan başka, Latin İmparatorluğu'ndaki Yunanlar, Latinlere siyaseten boyun eğmiş olmalarına rağmen,

270 *A.g.e.*, VIII, 133; ed. Migne, *a.g.e.*, 712.

Katolik mezhebini benimsemediler. Ülkenin askerî anlamda işgali din birliği anlamına gelmedi.

IV. Haçlı Seferinin sonuçları Konstantinopolis için olduğu kadar Haçlıların geleceği için de kötü olmuştu. İmparatorluk 1204'te aldığı darbeden dolayı bir daha belini doğrultamadı. Bir dünya gücü olarak taşıdığı önemi sonsuza dek kaybetti. Politik anlamda, bir bütün olarak Doğu İmparatorluğu'nun varlığı son buldu ve yerini birçok Batı Avrupalı feodal devlete bıraktı ve Palaiologos hanedanı döneminde imparatorluğun tekrar eski haline gelmesinden sonra bile, eski ihtişam ve parıltısına yeniden sahip olamadı.

IV. Haçlı Seferinin, Haçlı hareketinin genel problemleriyle ilgili olarak önemine gelince, öncelikle en açık ifadeyle hareketin fikri yönden takip ettiği istikâmet tamamen seküler bir çizgide devam etti. İkinci olarak insanları Doğu'ya çeken unsur birken ikiye çıktı. 1204'ten sonra kuvvetlerini yalnızca Filistin veya Mısır'daki Müslümanlara değil, aynı zamanda, oradaki güçlerini desteklemek amacıyla, daha geniş anlamda, Doğu İmparatorluğu'ndaki mülkiyetlerine de yönlendirmek zorundaydılar. Elbette bunun sonucu, Kutsal Topraklardaki Müslümanlarla yapılan mücadelenin tehir edilmesiydi.

KOMNENOS VE ANGELOS HANEDANLARI DÖNEMİNDE İÇ MESELELER

Dini İlişkiler

Komnenos ve Angelos hanedanları döneminde Bizans'taki dini hayat başlıca iki yönü itibariyle önemlidir: Birincisi Bizans toplumunu tahrik eden şüpheleri ve bazı dini problemleri çözmeyi merkeze alan teşebbüsleri ihtiva eden ve bu dönem için hayati önem arz eden dini meseleler, ikincisi Ortodoks Kilisesinin Katolik Kilisesi ile olan ilişkileri vasıtasıyla cereyan eden Konstantinopolis Patrikliği ile Papalık arasındaki ilişkilerdir.

Komnenos ve Angelos hanedanlarına mensup imparatorlar kiliseye karşı olan tutumlarında, Bizans'ın en belirgin özelliklerinden biri olan "Sezaropapist tavrı sıkı bir şekilde benimsemişlerdir. Niketas Choniates'in *Tarih*'inde İsaakios Angelos'un: "Dünya üzerinde güç noktasında Tanrı ile imparator arasında fark yoktur; krallara her şeyi yapmalarına izin verilmiştir ve kendilerine ait olanla Tanrı'ya ait olan mülkler arasında ayrım yapmadan onları kullanabilirler, çünkü onlar emperyal gücü Tanrı'dan al-

mışlardır ve onlarla Tanrı arasında fark yoktur,"[271] dediği aktarılır. Aynı yazar Manuel Komnenos'un dini politikası hakkında konuşurken, kendilerini "Hem Tanrıyla hem de halkla ilgili meselelerde yanılmaz"[272] olarak gören Bizans imparatorlarının genel anlayışını yansıtır. Bu düşünce XII. yüzyılın ikinci yarısında din adamları tarafından desteklendi. *Photian Nomocanon* (on dört başlık altında toplanmış bir hukuk drlemesi) takma isimli eserin yorumcusu ve tanınmış Yunan bir fıkıh âlimi olup son Komnenos ve birinci Angelos zamanında yaşamış Antakya Patriği Teodor Balsamon: "İmparatorlara ve patriklere, onların kutsal yağlarla meshetmeleri nedeniyle, kilise âlimleri olarak saygı gösterilmelidir. Bu nedenle Ortodoks imparatorların, rahipler gibi, halka Hıristiyanlığı öğretme ve Tanrı'ya ibadet eylemi olarak tütsü yakma yetkileri vardır" diye yazmıştı. Onların ışıltısı, güneş gibi, Ortodoks inançlarıyla onlar dünyayı bir baştan öbür başa aydınlatırlar. "İmparatorların yetki ve faaliyetleri insanın hem bedenini hem de ruhunu kapsarken, patriklerin yetki ve faaliyetleri sadece insanın ruhunu kapsar."[273] Ayrıca yine aynı yazar "İmparatorlar ne kanunlara ne de kilise kanunlarına tabidir,"[274] diye belirtmişti.

Komnenos ve Angelos hanedanları dönemindeki dini hayat, imparatorlara Sezaropapist fikirlerini geniş bir alanda uygulamalarına imkân sağladı. Ayrıca pek çok "sapkınlıklar" ve "heretik öğretiler" halkın zihnini bulandırdı. Diğer taraftan, Türkler ve Peçeneklerden gelen tehdit ve imparatorluk ile Batı arasındaki Haçlı Seferlerini doğuran ilişkiler, Bizans'ın bağımsız bir devlet olarak varlığını ciddi bir şekilde tehdit etmeye başladı. Bu da imparatorları, Papa'nın şahsında Batı'dan gelecek siyasi tehlikeleri engelleyebilecek olan Katolik Kilisesi ile birleşme meselesini ciddi bir şekilde ele alıp düşünmeye zorladı.

Dini inanış yönünden ele aldığımızda, Komnenos hanedanının ilk iki üyesi genelde Doğu Ortodoksluk inancının müdafisiydi. Yine de bazı siyasi baskılar altında Katolik Kilisesi lehine bazı tavizlerde bulundular. Aleksios Komnenos'un kızı Anna, yazdığı *Alexiad* isimli kitapta, hiç şüphesiz abartılı bir şekilde "on üçüncü havari" diye isimlendirdiği babasının faaliyetleri onun gözlerini kamaştırmıştı. Yok eğer bu "on üçüncü havari" sıfatı Büyük Konstantin'e ait olacaksa, Aleksios Komnenos da imparator

271 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 583.

272 *A.g.e.*, 274.

273 'Ράλληκαὶ Πότλη, Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν Κανόνων, IV, 544, 545.

274 Theodori Balsamonis, *In canonem XVI Concilii Carthaginiensis*, ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXXVIII, 93. Bkz. G. Vernadsky, "Die kirchlich-politische Lahre der Epanagoge und ihr Einfluss auf das russische Leben im XVII. Jahrhundert," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VI (1928), 120.

Konstantin'in sağ veya sol tarafına oturtulmalıydı.[275] Komnenos hanedanının üçüncü üyesi olan I. Manuel, kendi hayali olan Batı politikası uğruna Ortodoks Kilisesinin çıkarlarına büyük zararlara uğrattı.

İmparatorluk içindeki dini hayatta, imparatorların ilgisi başlıca doğmatik yanlışlarla ve o dönemin ayrılıkçı hareketleriyle mücadele üzerine toplandı. Dini hayat bir yönüyle, yani dini kurumların ve manastırların sahip oldukları mülklerin hükümetin zaman zaman aldığı geniş önlemlere rağmen aşırı derecede artması imparatorları endişelendirdi.

Devletin savunulması ve destekçilerinin tazminatı için Aleksios Komnenos bazı manastır mülklerine el koydu ve birkaç kutsal değer taşıyan bazı eşyaları eritip paraya çevirdi. Fakat bu tedbirlerin sebep olduğu hoşnutsuzluğu yatıştırmak için, paraya tahvil edilen eşyaların karşılığı kadar bir parayı kiliselere iade etti ve bu "kutsal eşyaların kamu ihtiyacı için kullanımından geri duracağına"[276] dair yayınladığı özel bir buyrukla ile kendi icraatlarını kınadı. I. Manuel, Nikeforos Fokas'ın ilga edilmiş olan buyruğunu (964) tekrar yürürlüğe koyarak kilise ve manastırlara ait mülkiyetlerin artışını sınırlandırdı. Fakat daha sonrasında diğer buyruklarının yardımıyla bu fermanın sonuçlarını mümkün olduğunca değiştirmeye çalıştı.

Din adamları arasındaki düzensizlik ve moral çöküntüsü, "Hıristiyanlık inancı tehlikeye maruz kalmakta, çünkü her geçen gün din adamları kötüleşmekte"[277] diyen Aleksios Komnenos'u endişelendirdi. Din adamlarının hayatlarını fıkıh kitaplarına göre iyileştirerek, onların eğitimlerini geliştirerek, kırsal alanlardaki faaliyetlerini artırarak vs onların ahlaki standartlarını yükseltmek için bazı tedbirler planladı. Fakat ne yazık ki o dönemin genel koşulları nedeniyle iyi başlayan bu projesini her zaman başarıyla yürütemedi.

Her ne kadar bazen kilise mallarındaki aşırı artışa karşı olduklarını ilan etmişlerse de Komnenos hanedanı aynı zamanda, sık sık manastırların kurucuları ve koruyucuları olmuşlardır. Aleksios döneminde Athos dağındaki manastırların bütün vergilerden ve üçüncü derece kişilerin sebep olduğu zararlardan muaf tutulduğu ilan edildi: "Sivil memurların Kutsal Dağ ile hiçbir ilgisi yoktur."[278] Önceden olduğu gibi, Athos herhangi bir piskopostan bağımsız değildi. *Protos*, yani Athos manastırlarının igu-

275 Anna Comnena, *Alexias*, XIV, 8; ed. Reifferscheid, II, 259.

276 Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 355-58. Bkz. V. Grumel, "L'Affaire de Léon de Chalcédoine. Le chrysobulle d'Alexis Iᵉ sur les sacrés," *Études byzantines*, II (1945), 126-33.

277 *A.g.e.*, III, 414.

278 P. Uspensky, *The Christian Orient. Athos*, III (1), 226-27. P. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, 172.

menler (başrahipler, başkeşişler) konseyinin başkanı, imparatorun bizzat kendisi tarafından atanmakta ve böylece Athos doğrudan ona bağlı olmaktaydı. Manuel döneminde, önceden Athos dağında yaşayan ve orada küçük bir manastırları olan Ruslara, igumenler konseyi, yani *protaton*, tarafından bugün bile yaygın olarak bilinen St. Panteleimon Manastırı tahsis edilmiştir.

Aleksios Komnenos ayrıca Patmos adasındaki, rivayete göre Havari Yuhanna'nın *Apocalypse*'sini yazdığı ve onun ismini taşıyıp bugün de hâlâ ayakta olan manastırın St. Christodulus tarafından kurulmasını destekledi. Bu mesele üzerine yayımlanan *chrysobull*'unda imparator adayı Christodulus'a kalıcı olarak ve temlik edilemez biçimde, bütün vergilerden muaf olarak verdi ve herhangi bir devlet memurunun adada görünmesini de yasakladı.[279] En sıkı yönetim şekilleri manastır hayatına sokuldu.[280] Chandalon: "Patmos adası sadece keşişlerin yaşadığı, neredeyse tam bağımsız ve kiliseye ait bir ada haline geldi"[281] demiştir. Ege'deki adalara Selçukluların düzenledikleri saldırılar Christodulus ve keşişleri, Patmos'u terk etmeye ve XI. yüzyılın sonunda Christodulus'un hayata gözlerini yumduğu Eğriboz adasına sığınmaya zorladı. Onun Patmos adasını geri almak için yaptığı teşebbüsler tamamıyla başarısız oldu.[282]

Yannis Komnenos, Konstantinopolis'te Pantokrator Manastırı'nı inşa ettirip orada fakirler için elli yataklı iyi düzenlenmiş bir hastane kurdurdu. Bu hastanenin iç düzenlemesi, bu maksatla imparator tarafından[283] yayımlanan nizamnamede (*typicon*) ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir ve bu nizamname "Bizans toplumundaki hayırhahlık anlayışıyla ilgili olarak tarihin muhafaza ettiği belki de en dokunaklı"[284] örnektir.

---

279 Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 370-71. F. Miklosich ve J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, VI, 45.

280 Bkz. *Regula pro monasterio S. Ioannis Theologi in insula Patmo*, Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata*, VI, 59-80'de; ayrıca K. Boïnes, *'Ακολουθία ἱερὰ τοῦ ὁσίου καί θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Χριστοδούλου* içerisinde.

281 Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, 289. Bkz. ayrıca, P. Yakovenko, *On the History of the Immunity in Byzantium*, 10-11.

282 Bkz. E. LeBarbier, *Saint Christodule et la réforme des convents grecs au XIe siècle* (2nd ed., 1863), 51-56. Bu eski bibliyografya içerisinde pek çok hata barındırmaktadır. R. P. Dom P. Renaudin, "Christodoule, higoumène de Saint-Jean, à Patmos (1010-1101)," *Revue de l'orient chrétien*, V (1900), 215-16. Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges*, 142-52.

283 Abidenin (*typicon*) Yunanca kitabesi A. Dimitrievsky tarafından yayımlanmıştır, *The Description of the Liturgical Manuscripts Preserved in the Libraries of the Orthodox East*, I (1), 682-87.

284 Th. I. Uspensky, "The Tendency of Conservative Byzantium to Adopt Western Influences," *Vizantiysky Vremennik*, XXII (1916), 26. Bkz. ayrıca, L. Oeconomos, Les Ouvres d'assistance et les hopitaux byzantins au siècle des Comnènes, 11-18. Charles Diehl, "La Société byzantine à l›époque des Comnènes," *Revue historique du sud-est européen*, VI (1929), 242-49; ayrı ed., 52-57. Pan S. Codellas, "The Pantocrator, the Imperial Byzantine Medical Center of the Twelfth Century A. D. in Constantinople," *Bulletin of the History of Medicine*, XII, 2 (1942), 392-410.

Komnenos hanedanı dönemindeki entelektüel hayat çok yoğun faaliyetlerle sivrilmiştir. Hatta bazı araştırmacılar bu dönemi, Mihail Psellos gibi imparatorluğun seçkin insanları tarafından başlatılan Helenik Rönesans dönemi olarak isimlendirir. Bu entelektüel diriliş, Komnenos hanedanı döneminde kendisini, imparatorların Ortodoksluğun koruyucusu olarak çatışmak zorunda kaldıkları ayrılıkçı öğretiler ve dogmatik yanılgılar gibi çeşitli formlarda göstermiştir. Komnenos hanedanı döneminin bu özelliği *Synodicon*'u etkilemiştir. *Synodicon* hizipçi ve ayrılıkçıların isimlerinin ve kilise karşıtı öğretilerin listesidir. Bir hizip veya kilise karşıtı öğreti aforoz edildiği zaman, Ortodoks Kilisesi tarafından hâlâ her yıl, Paskalya perhizinin ilk haftası boyunca okunur. Aforoz edilmiş isim ve öğretilerin azımsanmayacak sayıda olanı Aleksios ve Manuel Komnenos zamanındaki *Synodicon*'dan gelmektedir.[285]

Aleksios, başlıca kuvvetini, uzun süreden beri Balkan yarımadasında ve özellikle de Plovdiv'de yerleşik olan Paflikyanlar ve Bogomillere karşı kullandı. Bu hiziplere uygulanan işkenceler, imparator tarafından düzenlenen konuyla ilgili tartışmalar, Bogomil öğretisinin başı olan keşiş Basileios'un yakılması, bu öğretinin kökünü kurutamadı ve öğreti çok geniş bir alanda olmasa bile yine de yayılmaya devam etti. Sonrasında imparator gramer ve hitabette maharetli biri ve Aziz Pavlus'un risalelerinin ve Yeni Ahit'in yorumcusu olan keşiş Zigabenus'tan, mevcut bütün ayrılıkçı öğretilerin, özellikle de Bogomil öğretisinin iç yüzünü ifşa etme ve Kilise Babalarının öğretileri temelinde bunların çürütülmesi konusunda yardım istedi. İmparatorun isteği doğrultusunda Zigabenus *Ortodoks İnancının Dogmatik Teçhizatı* adında, ayrılıkçı öğretilerin savlarını çürütmek için ve onların ne kadar boş ve süfli olduğunu kanıtlamaya müsait bütün ilmi delillerle mücehhez ve sonradan da ayrılıkçı yanlış öğretilerle mücadelede el kitabı olarak hizmet görecek olan ilmi bir eser yazdı.[286] Fakat buna rağmen, I. Manuel döneminde Bogomil doktrinini vaaz eden bir keşiş olan meşhur keşiş Niphon Vakası cereyan etti.[287]

Aleksios Komnenos dönemindeki Bizans entelektüel hayatındaki bir diğer vaka, İtalya'dan gelen, dinleyicilerine kilise tarafından mahkûm edilmiş sapkın teoriler ve ayrılıkçı öğretiler tavsiye etmekle suçlanan ve kutsal metinlere ve Kilise Babalarının geleneklerine ve kutsal tasvirlere hürmet göstermeye karşı çıkan tanınmış bir filozof olan Yannis Italos

285 Syndicon hakkında bkz. Th. I. Uspensky, *Essays on the History of Byzantine Civilization*, 89-145.

286 Migne, *Patrologia graeca*, CXXX, 9-1362.

287 Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 38-47.

vakasıdır.[288] Rus araştırmacı Th. Uspensky tarafından yayınlanıp yorumlanmış olan Yannis Italos'un suçlandığı resmi rapor, Komnenos hanedanının ilk üyesi dönemindeki entelektüel hayatta ilginç bir sayfa açar. Italos davasına bakan konseyde sadece kilise için tehlikeli bir doktrinin öğretilmesi yargılanmıyordu. Ayrıca Aristoteles'in ve kısmen de Platon'un fikirlerinden kendisi etkilenmiş ve bunları belli bir yaşa gelmiş insanların eğitim gördüğü lise düzeyindeki okulda anlatan bir öğretmen yargılanıyordu. Onun mesai arkadaşlarından bazıları mahkemeye çağrıldı. Italos'un fikirlerini tartıştıktan sonra konsey onu insanları yoldan çıkartan biri ve ayrılıkçı olarak ilan etti. Italos'un doğru yolu bulabilmesi için gönderildiği patriğin bizzat kendisi, kilise ve halk nezdinde büyük bir skandal olarak, Italos'un öğretisinin takipçisi oldu. İmparatorun emriyle Italos'un yanlışları listelendi. Sonuç olarak onun öğretisinden on bir madde ve Italos aforoz edildi.[289]

Italos'un bütün eserleri yayımlanmadığı için Italos'un kendisi ve doktrini hakkında sağlam bir fikir elde etmek imkânsızdır. Bundan dolayıdır ki araştırmacılar arasında bazı anlaşmazlıklar mevcuttur. Th. Uspensky: "Felsefi düşünme özgürlüğü, Kutsal metinlerin hâkim otoritesi ve Kilise Babalarının çalışmalarıyla sınırlandırılmıştı,"[290] derken Bezobrazov ve Bryanzev gibi bazı araştırmacıların iddia ettiğine göre, Italos: "Bazı meselelerde kilise, doktrinler hususunda pagan felsefeden bazı referanslar vermenin mümkün olabileceği kanaatine varmıştı."[291] Italos: "Teoloji ile felsefeyi, birbirinden ayrı ihtisas alanları olarak ayırdı ve bunlardan herhangi birinde diğerinden bağımsız fikirlere sahip olunabileceğini kabul etti."[292] Son olarak, Italos vakasıyla bağlantılı olarak N. Marr: "Italos davasını başlatanların üzerinde durduğu en önemli mesele, ona verdikleri salt felsefi spekülasyon yapma hakkının gerektirdiği felsefe ile teoloji arasında ayrımı gerektiren, onun entelektüel gelişim seviyesi meselesiydi," demiştir.[293] Elbette cevap hayırdır. Bu zamanda böylesi bir özgürlük imkânsızdı. Fakat İtalus'a sadece bir teolog gözüyle bakılmaz. "O, felsefi düşünce sistemi kilisenin doktrinine boyun eğmediği için suçlanmış bir filozoftu."[294] Komnenos hanedanı dönemi dini hayatı hakkında son zaman-

288 Th. I. Uspensky, "The Official Report on the Accusation of John Italus of Heresy," *Transactions of the Russian Archeological Institute in Konstantinopolis*, II (1897), 3, 10.

289 Bu on bir madde yayımlanmıştır, Th. I. Uspensky, *Synodikon for the First Sunday of Lent*, 14-18 ; Fransızcada Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 25-28.

290 *Essays on Byzantine Civilization*, 171.

291 P. Bezobrazov, *Vizantiysky Vremennik*, III (1896), 128.

292 D. Bryanzev, "John Italus," *Vera i Razum*, II, ı, (1904), 328.

293 "John Petritzi, Iberian (Gruzinian) Neoplatonist of the Eleventh and Twelfth Centuries," *Zapiski Vostochnago otdeleniya russkago Archeologicheskago Obchestwa*, XIX (1909), 107.

294 Chalandon, *Alexis I*er* Comnène*, 316. Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 29.

larda araştırma yapanlara göre bütün deliller açıkça Italos'un Yeni Platonculuk ekolüne mensup olduğunu göstermektedir.[295] Görüşlerdeki farklılık ve çelişkiler, XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın başlangıcında Bizans kültür tarihi cihetiyle Yannis Italos meselesinin ne kadar ilginç olduğunu gösterir.

Fakat hepsi bu değil, Yannis Italos hayattayken Batı Avrupa felsefesi içinde boy atan ve Yannis Italos'un doktrinine benzeyen doktrinlere ilgi gösterildi. Örneğin, hâlâ yoğun bir ilgiyle okunan *Historia calamitatum* adlı bir otobiyografisi bulunan ve XII. yüzyılın ilk yarısının tanınmış Fransız âlimi ve profesörü olan Abelard'ın doktrininde böylesi benzerlikler bulunabilir. Bu dönemdeki Doğu ile Batı arasındaki karşılıklı kültürel etkileşimin çapraşık ve yetersiz bir biçimde araştırılmış olmasından dolayı, Batı Avrupa skolastisizminin Bizans'a bağlı olduğunu söylemek çok geniş bir iddia olabilir. Fakat "Avrupalı zihinlerin XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar içinde deveran ettiği fikirler dairesi, Bizans'ta bulduğumuzla aynıdır,"[296] iddiası teyit edilebilir.

Komnenos hanedanının ilk üç üyesi zamanında imparatorluğun dış dini ilişkileri Papalık ve Katolik Kilisesi ile aktif ilişkilerin vücut bulduğu bir dönemdir. İmparator VII. Mihail Parapinakes'in, Papa VII. Gregorius'a müracaatının gösterdiği üzere, bu ilişkilerin başlıca sebebi imparatorluğun dış düşmanı olan Türkler ve Peçeneklerin Bizans için teşkil ettikleri tehditti. Bu tehdit imparatoru iki kilisenin birleşmesi pahasına Batı'dan yardım aramaya zorladı. Bu nedenle Komnenos hanedanının Roma Katolik Kilisesi ile birleşmeye meyyal oluşu meselesi bütünüyle dış politik sebeplerle açıklanır.

En berbat yıllar olarak tanımlanan 1080'lı yılların sonuyla 1090'lı yılların başı arasındaki dönemde, Aleksios Komnenos, Papa II. Urbanus'a, iki kilisenin ayrılmasına sebep olan mayasız ekmek meselesi ve diğer meselelerin tartışılması için Konstantinopolis'te bir konsil toplanacağını vaat ederek barış ve uzlaşı için teklif götürdü. 1089'da I. Aleksios'un başkanlığında Konstantinopolis'te, Yunan piskoposlardan müteşekkil ruhani bir meclis toplandı. Bu mecliste, II. Urbanus'un diptiklere isminin tekrar konulması, ayinlerde papanın isminin zikredilmesi gibi öneriler tartışıldı ve imparatorun baskısı altında bu isteklere olumlu cevap verilmesine karar verildi.[297] Muhtemelen bu sefer, V. Vasilievsky'nin o döneme ait izler bul-

295 Oeconomos, *a.g.e.*. Fransız yazar kitabında Uspensky'nin çalışmasını takip etmiştir.

296 Uspensky, *Essays on Byzantine Civilization*, 178, 181, 183.

297 Çok önemli bir makale, bkz. W. Holtzmann, "Die Unionsverhandlungen zwischen Alexios I. und Papst Urban II. im Jahre 1089," *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII (1928), 40; yazar yayımlanmamış Yunanca üç metin vermektedir; 1089 senesindeki sinoda ilişkin metin 60-62'de.

duğu *Latinlerin Hataları* bu sefer Bulgar Teofilaktos'a atfedilecekti.[298] Bu metnin ana teması fazlasıyla belirgindir. Yazar ne kiliselerin kesin ayrılığı yönündeki genel kanaati benimsemiştir ne de Latinlerin bir ayrılığı kaçınılmaz hale getirecek ölçüde yanlışta olduklarını kabullenmiştir. Yazar kendisiyle çağdaş olan âlimlerdeki baskın olan kibir ve teolojik tahammülsüzlük huyuna karşı kendisini ifade etmiştir. Kısaca, Teofilaktos birçok noktadan, mantıklı tavizlerde bulunmaya hazırdı. Fakat Hıristiyanlığın amentüsünde hiçbir muğlaklık ya da ilave kabul edilemezdi. Diğer bir deyişle, Doğu sembolizmindeki "babadan çıkan kutsal ruhu" benimsemek mümkün değildi.

Fakat imparatorluğun içinde bulunduğu kritik durum ve zaten başka bir papanın seçildiği Roma'daki Papa II. Urbanus'a yapılan itirazlar, konsilin toplanmasını engelledi. Yıllar sonra cereyan edecek olan I. Haçlı Seferi ile Yunanlar ve Haçlılar arasındaki karşılıklı husumet ve güvensizlik, iki kilise arasındaki bir mutabakat için mahzurluydu. Yannis Komnenos zamanında imparator ile Papa II. Calixtus ve Papa II. Honorius arasında birleşmeyle ilgili müzakereler yürütüldü. Yannis tarafından bu iki Papa'ya hitaben yazılmış iki mektup mevcuttur. Papalık elçi heyeti meseleyi ele almak için tam yetkiye haiz olarak Konstantinopolis'e vardı.[299] Fakat somut bir sonuç elde etmede başarısız oldu. Diğer taraftan Batı'dan gelen Latin âlimler Konstantinopolis'teki münazaralarda yer aldılar. Alman Havelberg'li Anselm 1150'de yazdığı anlatıyla, 1136'da Yannis Komnenos önünde cereyan eden münazarayla ilgili detaylı bilgi bıraktı. "Orada birçok Latin vardı. Bunların arasında her iki dilde ve edebiyatta mahir üç kişi vardı. Bunlar Venedikli James, Pisalı Burgundio ve hem Yunanlar hem de Latinler arasında her iki dilin edebiyatına vukufiyeti ile ünlü Bergamo şehrinden Moses'di. Moses her iki grup tarafından güvenilir bir yorumcu olarak seçildi."[300]

İlişkiler Yannis'in vârisi olan ve Batı'ya meyli ile bilinen I. Manuel döneminde daha da aktif hale geldi. Roman İmparatorluğu'nun tekrar tek bir çatı altında toplanacağı ümidini taşıyan ve imparatorluk tacını yalnız Roma'dan alabileceğine inanmış olan I. Manuel, Papa'ya birleşmeye dair ümidini bildirdi. Aşikârdır ki, birleşme ile ilgili müzakerelerin sebebi tamamıyla siyasidir. Alman tarihçi Norden çok doğru bir şekilde "Komne-

---

298 Vasilievsky, "Byzantium and the Patzinaks," *Works*, I, 83-85. Antlaşma için, Migne, *Patrologia Graeca*, CXXVI, 226-50.

299 Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels*, 9. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 91. Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, II, x-xi, 162-63. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 59 (nos. 1302, 1303).

300 Anselmi Havelbergensis, *Dialogi*, II, chap. I; ed. Migne, Patrologia Latina, CLXXXVIII, 1163. Bkz. C. H. Haskins, *Studies in the History of Medieval Science*, 144, 197. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, 294.

nos hanedanı Papalığın yardımıyla Batı üzerinde ve dolayısıyla Papalık üzerinde hâkim bir konuma yükselmeyi ümit ediyordu; Papalar ise Komnenosların yardımıyla Bizans Kilisesi, dolayısıyla Bizans İmparatorluğu üzerinde hâkim olmayı hayal ediyordu,"[301] diye belirtmişti.

II. Haçlı Seferi sonrasında Manuel, papalık makamında oturan birkaç kişi ile görüşmeler gerçekleştirdi. Papalar da zaman zaman imparatora dostluk eli uzatmaya hazırdı. Özellikle, Sicilya kralı ile bir anlaşmazlık yaşayan ve hükümdarlık tacını henüz giymiş olan imparator Friedrich Barbarossa'ya kızgın olan Papa IV. Hadrian buna hazırdı. Selanik Başpiskoposu Basileios'un yazdığı mektupta Papa IV. Hadrian: "bütün kardeşleri bir kilise altında toplamaya yardım etmek" yönündeki arzusunu ifade etmiş ve Doğu Kilisesini kayıp drahmi, başıboş koyun ve ölü Lazarus'la karşılaştırmıştı.[302]

Kısa bir süre sonra Manuel, Papa'nın şu an Alman kralı Friedrich'in elindeki Roma İmparatorluğu'nun hükümdarlık tacını bütün haklarıyla kendisine vermesi şartıyla, kiliselerin birleşeceği sözünü Papa III. Alexander'a elçilik heyeti vasıtasıyla iletti. Bu amaçla eğer Papa paraya ya da askere ihtiyaç duyarsa I. Manuel onu sayısız birlikle destekleyecekti. Fakat İtalya'daki durumu bir şekilde iyileşmiş olan Papa III. Alexander bu teklifi reddetti.

İmparator tarafından, Latinler ve Yunanlar arasındaki dargınlığın çeşitli sebeplerine bir son vermek ve iki kiliseyi birleştirecek araçlar bulmak amacıyla başkentte bir konsil toplandı. Manuel bizzat kendisi patriği taviz vermeye razı etmek için elinden gelen çabayı sergiledi. Manuel ile patrik arasındaki "*Bir Konuşma*," konsildeki başlıca iki iştirakçinin görüşlerine ışık tuttuğu için fazlasıyla ilginç bir belgedir. Bu *Konuşma*'da Patrik, Papa'nın "Tanrı'ya karşı yaptığı saygısızlıktan dolayı koktuğunu" ve "Agarenlerin (Müslümanların) boyunduruğunu Latinlerinkine" tercih edeceğini söylemiştir. Görünürde o dönemdeki hem dini çevrelerin hem de halkın genelinin duygularını ifade eden Patriğin bu açıklaması, gelecek zamanlarda da, örneğin Bizans düştüğü zaman, birçok kez tekrarlanacaktır. Manuel geri çekilmeye zorlandı ve Latinlerden "akrebin zehrinden kaçarmışcasına,"[303] kaçacağını ilan etti. Böylelikle konsilde gerçekleştirilen ve herhangi bir mutabakata varma hususunda yapılan bütün müzakereler başarısızlıkla son buldu. Hatta Papa ve onun taraftarlarıyla bütün ilişkilerin kesilmesine karar verildi.

---

301 *Das Papsttum und Byzanz*, 101.

302 Migne, *Patrologia Graeca*, CXIX, 928-29.

303 C. Loparev, "Concerning the Unitarian Tendencies of Manuel Comnenus," *Vizantiysky Vremennik*, XIV (1907), 339, 341, 342-43, 350, 353, 355.

Böylelikle hem dış politika alanında hem de dini meseleler konusunda Manuel tamamen başarısız oldu. Bu başarısızlığa sebep olarak, imparatorun her iki alanda da takip ettiği politikaların kendi politikaları olup kamuoyu nezdinde sağlam bir temele haiz olmaması gösterilebilir. İmparatorluğun eski haline dönüştürülmesi zaten çok uzun bir zaman önce imkânsız hale gelmişti ve Manuel'in birleşme temayülleri imparatorluk bünyesindeki halkın çoğunluğu tarafından sempatiyle karşılanmadı.

Komnenos hanedanının son beş yılı (1180-85) içinde, yani I. Andronikos'un zamanında, dini konulardaki meseleler, karmaşık dış ve iç şartlar tarafından massedilmişti. Hükümdarlığının ilk yıllarında seleflerinin Latinlere karşı izledikleri meyyal politikalara düşman olan I. Andronikos'un Batı Kilisesi ile birleşmeye taraftar olması beklenemezdi. İç dini meselelerde, Konstantinopolis patriği ile sıkı bir şekilde mücadele etti ve inanç mevzusunda hiçbir tartışmaya müsaade etmedi.[304] Genellikle ona ithaf edilen *Yahudilere Karşı Bir Diyalog* ise daha sonraki bir tarihe aittir.

Siyasi anlamda tamamen sıkıntılı olan Angelos hanedanı dönemi aynı ölçüde dini hayat itibariyle de rahatsız bir dönemdi. Bu hanedana mensup imparatorlar kendilerinin duruma hâkim olduğunu hissettiler. Angelos hanedanının ilk imparatoru olan İsaakios birbiri ardına Konstantinopolis patriklerini keyfince değiştirdi.

Angelos döneminde, Eucharist'in hayli güçlü teolojik tartışmaları Bizans'ta baş gösterdi ve imparator kendisi bizzat bu tartışmalara iştirak etti. O dönemin tarihçisi olarak Niketas Choniates fiziken bize benzeyen İsa Mesih'in bedeninin, göğe yükselmesinden sonra bozulup (φθαρτον) bozulmayacağını (αφθαρτον) sordu.[305] Diğer bir deyişle, bu tartışmadaki mesele "Bizim gibi fiziksel bedene sahip olan İsa Mesih'in, sıradan bir insanın yemek yedikten sonra cereyan eden biyolojik sürece tâbi olup olmadığı meselesiydi."[306] Aleksios Angelos "küstahça çarpıtılan gerçeğin" yanında saf tuttu ve İsa Mesih'in özünün bozulmayacağı savını destekledi. XII. yüzyıl sonunda Bizans'ta buna benzer bir tartışmanın yaşanması, Haçlılar döneminde Doğu'daki Hıristiyanlar arasında oldukça etkili olan Batı'nın etkisiyle açıklanabilir. Bilindiği üzere, bu tarz tartışmalar Batı'da çok uzun süre önce başlamıştı. Hatta IX. yüzyılda Batı'da, şarap ve ekmek ayininin, normal yiyeceklerin geçtiği sürece tâbi olduğunu öğreten kişiler mevcuttu.

---

304 Andronikos'un patriklik ve genelde kiliseyle olan ilişkileri için bkz. Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 113-18.

305 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 682.

306 A. Lebedev, *The Situation of the Byzantine Eastern Church from the End of the Eleventh Century to the Middle of the Fifteenth Century* (2. ed., 1902), 153.

Angelos hanedanı ile Papalık arasındaki ilişki konusunda, Papalar politik menfaatleri istikâmetinde ve elbette Doğu Kilisesini birleşmeye ikna etme tarzında yönlendirilmişlerdir. Papa'nın planı başarısız oldu. Karmaşık uluslararası durum, özellikle de IV. Haçlı Seferi öncesindeki durum, Bizans meselesinde önemli bir rol oynayacak gibi görünen Alman kralını öne çıkarttı. Papalığın en büyük rakibi olan Alman kralının Doğu İmparatorluğu'nu hâkimiyeti altına almasını engellemek için Papa ayrılıkçı Doğu imparatorunu, yani kardeşi İsaakios'u tahtından indiren III. Aleksios gibi bir gaspçıyı bile elindeki bütün imkânlarla destekledi. IV. Haçlı Seferi esnasında III. Innocentius bizzat kendisini huzursuz eden pozisyondaydı. İlk başta Katolik Kilisesinin başı olarak seferin istikâmetinin değiştirilmesine elinden gelen gayreti göstererek karşı çıkmış, fakat daha sonra tedricen fikrini değiştirmeye ve neredeyse eşi benzeri olmayan bir barbarlıkla yapılan Konstantinopolis'in yağma edilişini Tanrı'nın buyruğuna uygun olduğunu ilan etmeye zorlanmıştı.

Özetle Komnenos ve Angelos hanedanları dönemine, yaklaşık yüz yirmi üç yıla (1081-1204) dış ilişkilerdeki yoğunluk ve canlılıkla birlikte birbiriyle çatışan muhalif hareketler damgalarını vurdu. Hiç kuşkusuz dini meseleler bakımından bu dönem büyük öneme sahiptir ve ilgiyi hak eder.[307]

İç İdare

Ekonomik ve Sosyal Şartlar: Genel bir tez olarak Bizans İmparatorluğu'nun iç durumu ve yönetim sistemi XII. yüzyıl boyunca çok az değişti diye söylenebilir. Komnenos ve Angelos hanedanı dönemi kilise tarihi aşağı yıkarı tamamen incelenmişken, iç durum ve ekonomik hayat koşulları için durum tamamen farklıdır. Ve eğer Bizans'ın iç tarihi yetersiz bir biçimde araştırılmışsa, bu Komnenos hanedanıyla başlayan dönemle ilgili araştırmaların azlığındandır. Bugün bile tarih anlatılarında bu meseleye, ara sıra sunulan görüşler ve eklerle, veya en iyi ihtimalle bu ya da diğer meseleyle ilgili kısa makalelerle çok küçük bölümlerde yer verilmektedir. En azından bugün için bu dönemin iç tarihi ile ilgili yeterince mefhum mevcut değildir. Bu döneme dair en yakın zamanda araştırma yapmış kişi olan Fransız tarihçi Chalandon, XII. yüzyıl Bizans'ındaki iç hayat meselesini başarılı bir şekilde tartışacağı ve bir önceki eserinin devamı olacak kitabını yayımlayamadan vefat etti.[308]

---

307 Bkz. Eoconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 222.

308 Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, II, 316. Aleksios'un imparatorluk dahilinde takip ettiği iç, mali ve ekonomik politikalar hakkında özellikle Athos dağındaki diplomatik belgelerle desteklenen bazı bilgi için bkz. Germaine Rouillard, "A propos d'un ouvrage récent sur l'histoire d'état byzantin," *Revue de philologie* (October, 1942), 175-80.

Anadolu'daki geniş topraklara sahip soyluların bir temsilcisi olan Aleksios Komnenos, hem gerçekleştirilen pek çok askeri teşebbüs hem de önceki dönemlerin iç karışıklıkları nedeniyle ekonomik sistemi alt üst olmuş bir devletin imparatoru oldu. Kötürüm vaziyetteki ekonomik duruma rağmen, Aleksios özellikle hükümdarlığının başlangıç yıllarında, hem onun tahta çıkmasında yardımcı olan taraftarlarının hizmetlerinin karşılığını vermek hem de ailesinin üyelerine zengin hediyeler sunmak zorundaydı. Türkler, Peçenekler, Normanlara karşı verilen zorlu savaşlar ve IV. Haçlı Seferiyle bağlantılı olarak vuku bulan olaylar muazzam miktarda masraf yapılmasını gerektirdi. Büyük arazi sahiplerini ve manastırların elindeki mülkler hazinenin takviyesi için kullanıldı.

Kaynaklardan elde edilen bölük pörçük bilgilerle bir yere kadar, Aleksios'un büyük arazi sahiplerinin mallarına el koymaya tereddüt etmediğine dair bir kanaate varılabilir, hatta siyasi bir komplo durumunda ölüm cezası yerine suçlu kişinin mallarına el konulmuştur. Manastırlar, kendilerine kayd-ı hayat şartıyla verilen (Yunanca *kharistikia*) ve bundan dolayı *kharistikarioi* diye isimlendirilen kimseler de benzer müsadereye maruz kaldılar.

Kharistikia sistemi, Komnenos hanedanı tarafından icat edilmiş olmamakla birlikte, bu hanedana mensup imparatorlar, ekonomik zorluklar nedeniyle belki diğer herhangi bir dönemde tahtta oturan imparatorlardan daha fazla başvurdular. Sistem, ikonoklastik imparatorlar zamanında, manastıra ait mülklerin kamulaştırılması ve muhtemelen daha önceki bir tarihteki sosyal bazı olgularla bağlantılıdır. X. ve XI. yüzyıllardaki *Kharistikia* sistemi zaten sıklıkla kullanılmaktaydı. Manastırlar hem dini adamı hüviyetine haiz papazlara (rahip) hem de laik kimselere, hatta kadınlara bile teslim ediliyordu ve bazen erkeklere ait manastırların kadınlara ve kadınlara ait manastırların erkeklere teslim edildiği oluyordu. *Kharistikia*lardan kendilerine emanet edilen manastırın menfaatlerini koruması, yöneticilerin ve vergi tahsildarlarının kaprislerinden ve yasal olmayan keyfi vergi ve uygulamalardan manastırı korumaları ve yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra geriye kalanı kendi menfaatine işleterek manastırın gelirlerini ustaca kullanması beklenirdi. Elbette gerçek hayatta bu kişiler yükümlülüklerini ihmal ettiler ve manastırlara yapılan bağışlar da genelde bu yöneticiler için büyük gelir ve kazanç kaynağı olmaktan öteye geçemedi. Bu nedenle de manastırların ekonomisi zayıflayıp gerilemekteydi. *Kharistikia*'lar tahsildarlar için bayağı kârlıydı ve yüksek mevkilerdeki Bizanslı memurlar bunların peşinde hevesle dolaşmaktaydılar. Aleksios'un emriyle kutsal öneme haiz bazı eşyalar paraya tahvili

için yürürlüğe konulan buyruk daha sonra onun tarafından geçersiz kılınacaktı.

Fakat arazilere el konulması mali durumu geliştirmek için yetersizdi. Akabinde Aleksios Komnenos belki de almış olduğu en vahim ekonomik tedbire, yani paranın ayarının düşürülmesine ve kaynaklara göre, Aleksios'u sert biçimde eleştirdiği, değeri düşük paranın tedavüle sokulması yoluna başvurdu. *Nomisma, hyperpyrus* ya da *solidus* diye isimlendirilen eski, tam ağırlıktaki altın paralar yanında bakır ve altın ya da gümüş ve altın alaşımından olan ve *nomisma* diye isimlendirilen ve tam ağırlıktaki parayla aynı şekilde dolaşımda olan parayı tedavüle koydu. Yeni *nomisma*, on iki gümüş sikkeye denk eski *nomisma* ile karşılaştırıldığında en fazla onun üçte biri, yani dört gümüş sikke değerindeydi.[309] Fakat Aleksios vergilerin eski, yani tam ağırlığa sahip altınlarla verilmesi konusunda ısrar etti. Böylesine tedbirler imparatorluğun mali durumda daha büyük bir karmaşaya sebep oldu ve halkı öfkelendirdi.

İmparatorluğun dışındaki zorluklar ve neredeyse tamamen iflas etmiş durumdaki taşra, alınan önlemlere rağmen, hükümeti vergileri toplama konusunda cidden sert davranmaya zorladı. Hem dini mahiyete haiz hem de seküler mahiyetteki geniş mülklerin vergiden muaf oluşu bütün vergi yükünü, zaten paranın değerindeki düşüşün kaldırılamaz yükü altında ezilmiş olan alt tabakaya mensup halkın omuzlarına yükledi. XI. yüzyılın ve XII. yüzyılın başlarında yaşamış bir yazar olan Bulgaristan başpiskoposu Teofilaktos "tahsildardan ziyade hem ilahi kanunları hem de imparatorluk buyruklarını hakir gören soyguncular"[310] diye tasvir ettiği vergi tahsildarları halkın arasında cirit atmaktaydı.

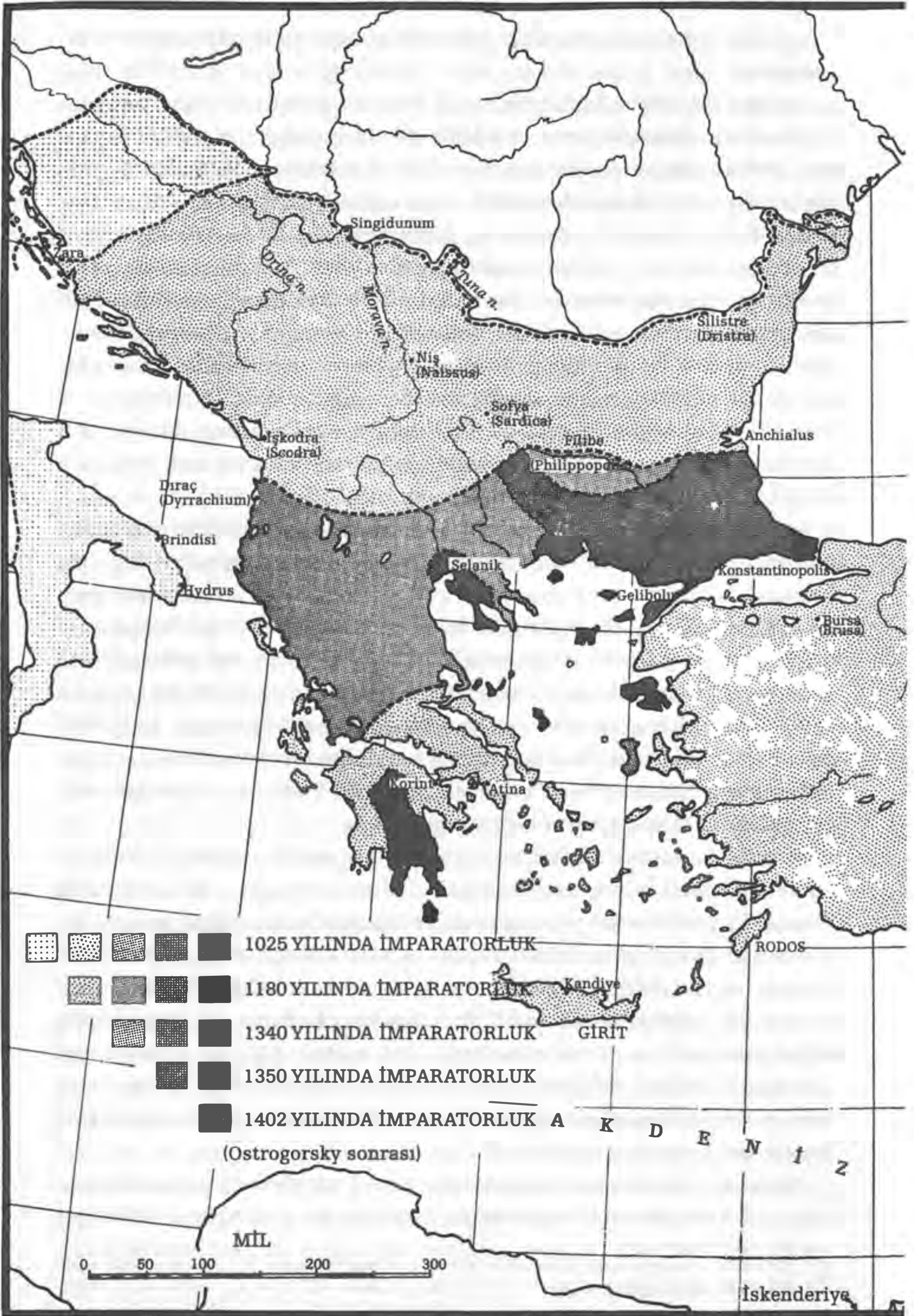
Yannis Komnenos'un ihtiyatlı yönetimi bir şekilde, neredeyse kesintisiz devam eden savaşlara rağmen, devletin mali durumunu düzeltti. Fakat Manuel'in vârislerinin yönetimi tekrar ülkeyi iflasın eşiğine getirdi. Bu zamanda imparatorluk nüfusu düşüşe geçti ve sonuç olarak vergi verecek nüfusun sayısı da düşmüş oldu. Anadolu'nun bazı bölgeleri Müslümanların işgali nedeniyle terk edildi. Bu bölgelerin halkının bir kısmı tutsak edildi, bir kısmı kıyı şehirlerine kaçtı. Terk edilmiş bölgeler elbette vergi veremezdi. Balkan yarımadasındaki durum da Macarların, Sırpların ve Tuna nehrinin ötesindeki halkların tecavüzleri nedeniyle Anadolu'dakine benzer bir durum arz etmekteydi.

Bu arada harcamalar artmaktaydı. Askeri girişimlere yapılan harcamalar yanında Manuel, imparatorun Latinlere karşı sempatisi nedeniyle

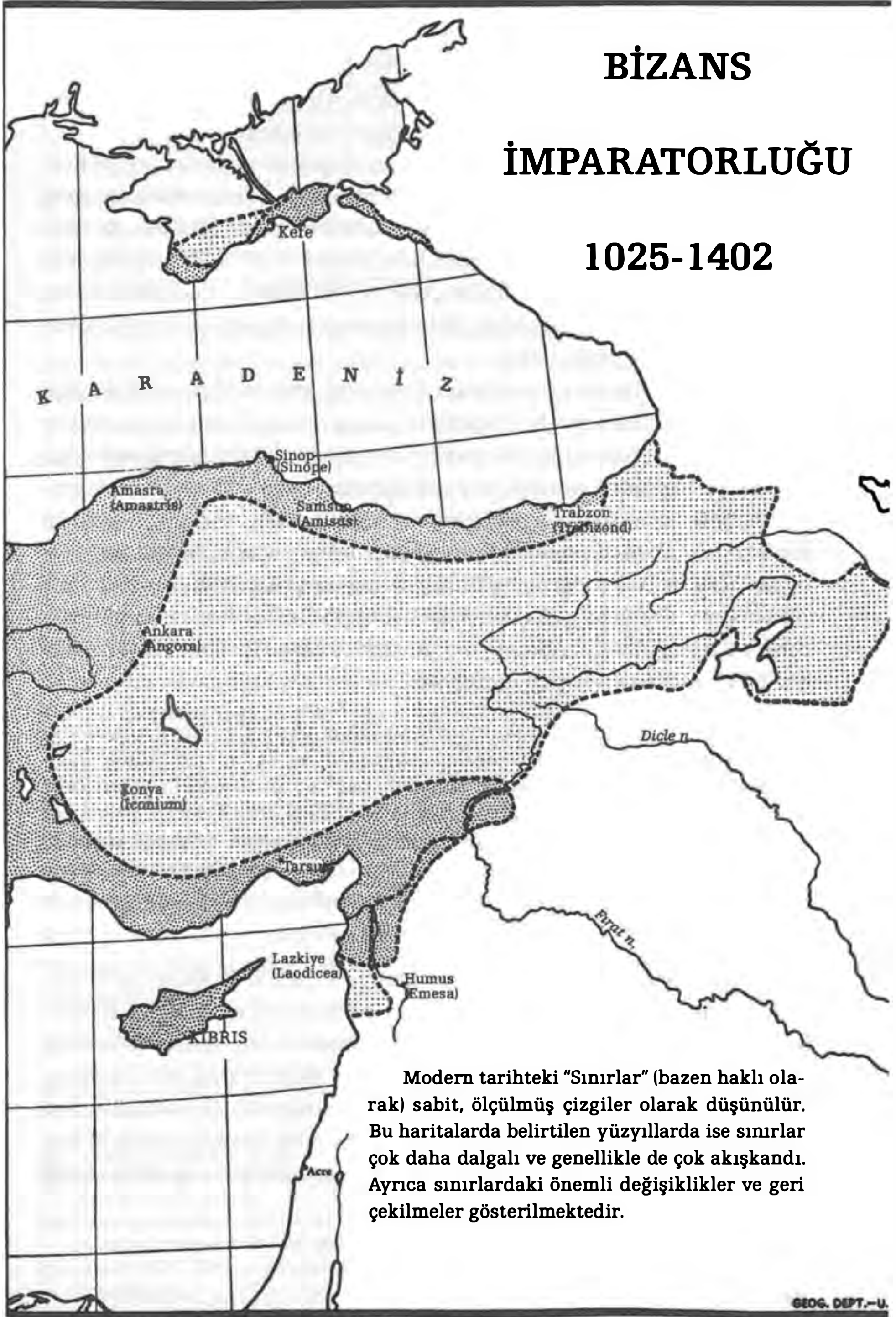
---

309 Bir *nomisma*'nın(*hyperpyrus* ya da *solidus*) değeri ortalama iki dolara, bir *miliarision*'unki ise on beş ila on sekiz sente denktir.

310 Epistola, 24; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXVI, 405.

Singidunum
Drina n.
Morava n.
Tuna n.
Niş
(Naissus)
Silistre
(Dristra)
Sofya
(Sardica)
İşkodra
(Scodra)
Filibe
(Philippopolis)
Anchialus
Dıraç
(Dyrrachium)
Brindisi
Hydrus
Selanik
Konstantinopolis
Gelibolu
Bursa
(Brusa)
Korint
Atina
RODOS
Kandiye
GİRİT
1025 YILINDA İMPARATORLUK
1180 YILINDA İMPARATORLUK
1340 YILINDA İMPARATORLUK
1350 YILINDA İMPARATORLUK
1402 YILINDA İMPARATORLUK
(Ostrogorsky sonrası)
A K D E N İ Z
MİL
0 50 100 200 300
İskenderiye

Modern tarihteki "Sınırlar" (bazen haklı olarak) sabit, ölçülmüş çizgiler olarak düşünülür. Bu haritalarda belirtilen yüzyıllarda ise sınırlar çok daha dalgalı ve genellikle de çok akışkandı. Ayrıca sınırlardaki önemli değişiklikler ve geri çekilmeler gösterilmektedir.

Konstantinopolis'e gelen yabancılar için muazzam miktarlarda parayı heba etmekteydi. Aynı zamanda imparatorluk binalarının yapımı, saraydaki anlamsız lüks hayatın devam etmesi ve imparatorun erkek-kadın gözdelerini desteklemek için de paraya ihtiyaç duyulmaktaydı.

Tarihçi Niketas Choniates, Manuel'in mali politikasına dair genel hoşnutsuzlukla ilgili çarpıcı bir tablo çizmiştir.[311] Vergi yükünü kaldıramayan Ege adalarındaki Yunanlar, Normanlar tarafına geçti. Aleksios Komnenos gibi Manuel de mali durumunu hem seküler hem de dini mahiyetteki mülklere el koyarak düzeltmeye çalıştı ve kiliseler ile manastırlara ait malların mülkiyetini düzenleyen 964'teki meşhur Nikeforos Fokas buyruğunu yeniden yürürlüğe soktu.

Sadece, son Komnenos hanedanı üyesi olup kısa hükümranlık dönemi Manuel'in politikalarına bir reaksiyon olarak belirginleşen I. Andronikos zamanında vergi alınabilecek sınıfların durumu düzeldi. Andronikos'un Manuel'in Latinlere mütemayil politikalarına ve büyük arazi sahiplerinin desteğine karşı, milli menfaatlerin ve alt sınıfa mensup insanların haklarının koruyucusu olarak tahta geçtiği bilinmektedir. Büyük arazi sahipleri ve vergi tahsildarları sıkı bir şekilde hesaba çekildi. Eyaletlerdeki yöneticiler hazineden yüksek maaşlar almaya başladılar, kamu görevlerinin satışı son buldu. Andronikos ile çağdaş olan Niketas Choniates bu huzurlu tabloyu tasvir şöyle tasvir etti:

> Herkes ağaç gölgesi altında huzurla uzanmış vaziyette dünya nimetlerini devşirip yedi ve vergi tahsildarlarının tehdidi ya da onların tatmin edilemez taleplerinin huzursuzluğu olmadan, bağ ve bahçelerine kimseyi gözcü olarak bırakma ihtiyacı hissetmeden ya da mahsüllerinin çalındığı endişesi taşımadan huzur içinde uyudular. Sezar'ın hakkı Sezar'a verilmekteydi ve o da hakkına düşenden fazlasını talep etmedi. Artık hiç kimse önceden olduğu gibi sırtındaki gömleğine varana kadar soyulmuyor ve açlıktan ölecek noktaya gelmiyordu.[312]

Bizans kaynakları Manuel'in zamanında ülkedeki yaşamla ilgili kasvetli bir resim çizer ve elbette şartlar Andronikos'un kısa ve fırtınalı döneminde büyük ölçüde düzelemezdi. İspanya'nın Tudela şehrinden 1180'lerde Manuel'in yönetimindeki Bizans'a gelen Yahudi bir seyyah olan Benjamin, seyahatini tasvir ederken hem etmiş olduğu sohbetler hem de kişisel gözlemleri neticesinde Konstantinopolis ile ilgili birtakım coşkulu methiyeler de dizmiştir. Benjamin, Konstantinopolis ile ilgili olarak şunları yazmıştır:

311 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 265-68.
312 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 421-22.

> Yunan İmparatorluğu'nun her bir köşesinden vergiler buraya gelmekte ve müstahkem kaleler, ipekliler, güzel elbiseler, altınlarla dolup taşmaktaydı. Dünyada hiçbir yerde bulunamayacak şeyler buralarda mevcuttu. Bir rivayete göre bir şehrin dükkânlarının ve pazar yerlerinin kiralarından, kara ve deniz yoluyla gelen tüccarlardan alınan vergiden oluşan yıllık geliri 20.000 altına denkti. Yerel Yunan halk altın ve mücevher yönünden zengindi ve altın işlemeli elbiseler giyip ata binmekte ve prensler gibi ortalıkta dolaşmaktaydılar. Buna ek olarak şehir melbusat, ekmek, et ve şarap yönünden de oldukça zengindi. Buradaki adamlar Yunanların bütün kitaplarından bilim öğrenmekte, incir ağaçlarının ve asma bahçelerinin gölgesinde yiyip içmekteydiler.[313]

Bir başka yerde aynı seyyah: "Buraya Babil topraklarından, Shinar (Mezopotamya) topraklarından, Pers'ten, Media'dan, Mısır'daki bütün memleketlerden, Kenan diyarından, Rusya İmparatorluğu'ndan, Macaristan'dan, Peçeneklerin diyarından, Hazar'dan, Lombardiya'dan ve İspanya'dan her çeşit tüccar gelir. Burası yoğun bir şehirdir, her ülkeden hem deniz hem de kara yoluyla tüccarlar gelir. İslamın büyük şehri Bağdat hariç böylesi bir şehir yoktur,"[314] der. Manuel döneminde ayrıca el-Herevi isimli Arap bir seyyah Konstantinopolis'i ziyaret etmiş ve imparator tarafından gayet iyi bir şekilde ağırlanmıştır. Kitabında başkentin önemli anıtlarının tasviri vermiş ve "Konstantinopolis şöhretinden daha büyük bir şehirdir. Allah kerem ve inayetiyle onu İslamın başkenti olmasını nasip etsin!"[315] diye fikrini beyan etmiştir. Tudela'lı Benjamin'in tasviri ile Komnenos hanedanı döneminin şairi olan Yannis Çimisces'in Konstantinopolis ile ilgili birkaç mısrası karşılaştırılabilir. Homeros'un İlyada'sının iki mısrasını (IV, 437-38) taklit ederek "Onlar (Truvalılar) ne konuşmaları ne de dilleri itibariyle tek bir millet görüntüsü arz etmez. Pek çok milletin dili bir arada konuşulur; hırsızlar, Giritliler, Türkler, Alanlar, Rodoslular ve Sakız adasından gelenler vs hepsi hırsız tıynetli ve ahlaksız olan bu kimseler Konstantinopolis'te aziz muamelesi görürler."[316] Manuel dönemindeki Konstantinopolis'in canlı ve şaşaalı hayatı A. Andreas'a, imparatorluğun felaketin kıyısında olduğu dönemde, Paris gibi bazı başkentlerdeki hayatı anımsatmıştır.[317]

---

313 Benjamin of Tudela, *Oriental Travels*, terc. M. N. Adler, 13; ed. L. Grünhut ve M. N. Adler, 17-18; ed. M. Komroff, *Contemporaries of Marco Polo*, 265-66'da.

314 A.g.e., ed. Adler, 12; ed. Grünhut ve Adler, 16. Bagdat hakkında, a.g.e., ed. Adler, 35-42; ed. Grünhut ve Adler, 48-57; ed. Komroff, 264. Karş. G. Le Strange, *Bagdad During the Abbasid Caliphate*, 332.

315 *Indications surles lieux de pèlerinage*, terc. C. Schefer, *Archives de l'orient Latin*, I, 589'de. A. A. Vasiliev, "Quelques Remarques sur les voyageurs du moyen âge à Konstantinopolis," *Mélanges Charles Diehl*, I, 294-96.

316 *Historiarum variarum Chiliades*, ed. T. Kiessling, Chilias XIII, vss. 360-68, p. 496. John Tzetzes daha sonra tartışma konusu yapılacak.

317 A. Andreadés, "De la population de Konstantinopolis sous les empereurs byzantins," *Metron*, I, 2 (1920), 97.

Bu zamanda başkentin nüfusunun tam olarak ne kadar olduğunu söylemek zordur. Fakat yalnız bir tahmin olarak, XII. yüzyıl sonuna doğru Konstantinopolis'in nüfusunun 800.000 ila 1.000.000 arasında olduğu tahmin edilebilir.[318]

Komnenos ve Angelos hanedanları dönemindeki büyük mülkiyetlerdeki artışla bağlantılı olarak büyük arazi sahipleri gittikçe güç kuvvet kazanmakta ve merkezi hükümete daha az bağlı olmaktaydılar. Feodal süreç kapsamlı bir şekilde imparatorluk bünyesinde gelişmekteydi. Cognasso, Komnenos hanedanının son iki üyesinin ve II. İsaakios Angelos'un dönemlerine atıf yaparak: "Feodalizm o zamandan beri bütün imparatorluğu kaplıyordu ve imparatorlar örneğin Normanlara karşı yapılan savaşlarda gösterdikleri cömertliği her zaman gösterme konusunda rızası olmayan eyaletlerdeki geniş toprak sahipleriyle uğraşmak zorundaydı. İmparatorluğun sosyal ve politik platformunu oluşturan unsurlar arasındaki denge bozulduğunda, aristokrasi üstünlüğü ele geçirdi ve sonunda imparatorluk onların hâkimiyeti altına girdi. Monarşi sahip olduğu güç ve zenginliği, aristokrasinin lehine olacak tarzda kaybetti," diye yazdı. İmparatorluk kendi çöküşüne doğru hızla ilerliyordu.[319]

Manuel dönemine ait, imparator tarafından verilmiş herhangi senatoryal ya da askeri bir makama ait taşınmaz malın transferini yasaklayan oldukça ilginç resmi bir evrak mevcuttur. Bu evraka göre eğer bu düzenlemeye rağmen bir transfer gerçekleşmişse, o taşınmaz mal hazineye devredilecektir.[320] Alt tabakadan insanları imparatorluk arazisine sahip olmaktan mahrum eden Manuel'in bu yasağı aristokrasiyi muazzam genişlikte arazilerin efendisi haline getirdi.[321] Bu resmi evrak 1182 Aralık ayında Aleksios Komnenos tarafından ilga edildi ve bu buyruk Aleksios Komnenos tarafından imza altına alındı. Fakat hiç şüphesiz, bu ilga kararı güçlü bir konumda olan imparator naibi Andronikos'un baskısıyla düzenlenmişti. 1182'den sonra imparator tarafından verilen taşınmaz mülkler, sosyal statülerine bakılmaksızın herkese aktarılabilir hale geldi.[322]

1182'deki bu resmi evrak Andronikos'un Bizans aristokrasisine ve onun açıktan inatçı bir mücadele sürdürdüğü büyük arazi sahiplerine

---

318 A. Andreadès, "De la population de Konstantinopolis sous les empereurs byzantins," *Metron*, I, 2 (1920), 101.

319 "Un Imperatore bizantino della decadenza Isacco II Angelo," *Bessarione*, XXI (1915), 52-53, 59-60, 269-89; ayrı ed., 26-27, 33-34, 56-57.

320 Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 457; birkaç yıl sonra bu buyruk tekrarlandı (a.g.e., 498). Bu buyruğun yayım tarihi tartışmalıdır; bkz. a.g.e., 457, 498. F. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 62-63 (no. 1333) ve 70 (no. 1398).

321 Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio*, 284 (72).

322 Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 507.

karşı politikasıyla birlikte değerlendirilmelidir. Bu kanunu imzalayan II. Aleksios Komnenos, Andronikos'un iradesinin sözcüsü olmaktan öte bir şey değildi. Bu nedenle Manuel'in koyduğu yasağın açıkça Frankları hedef aldığını ve bu yabancı tüccarların toprak almasını engelleyeceğini, böylelikle yasağın kaldırılmasının Franklar nezdinde dostane bir hareket olup II. Aleksios Komnenos'un politikasıyla örtüştüğünü düşünen bazı araştırmacıların görüşleri üzerinde şüphe uyandırmaktadır.[323] II. Aleksios'un henüz çocuk olduğu ve annesinin, nefret duyulan Latin unsurların yardımını elde etmeye çalıştığı doğrudur, fakat Andronikos'un Konstantinopolis'e girişinden ve imparator naibi ilan edilişinden sonra şartlar değişmişti. Hükümet, Andronikos'un eline geçti ve 1182'nin sonlarına doğru Andronikos'un politikası açıktan Latinlere düşmanlık emareleri taşır hale gelmişti.

Savunma ve Ticaret: Komnenos hanedanı dönemindeki neredeyse daimi düşmanlıklar nedeniyle, orduya yapılan harcamalar devlete çok pahalıya mal olmaktaydı ve Komnenos hanedanı ordunun iyileştirilmesi ve eski gücüne kavuşmasıyla ilgilendi. Ordu birçok milletten gelen çok sayıda paralı askerin yanında themeler tarafından sağlanan yerel unsurlardan oluşmaktaydı. Komnenos hanedanı döneminde, yeni bir milletten gelen unsur orduda yer aldı: Anglo-Saksonlar.

Anglo-Saksonların Bizans ordusunda boy göstermesinin sebebi, Hastings'in birkaç mil ötesinde cereyan eden Senlac Savaşı'ndan sonra İngiltere üzerinde beliriveren felaket ülkeyi haşin fatihlerin eline teslim ettiği 1066 yılında, İngiltere'nin Fatih William'ın önderliğindeki Normanlar tarafından fethedilmesiydi. Anglo-Sakson cenahındaki ayaklanma denemeleri yeni yöneticiler tarafından idamlarla sert bir şekilde ve çok kan akıtılarak bastırıldı. Umudunu yitiren birçok Anglo-Sakson, baba ocağını terk etti. 1080'lerde, yani Aleksios Komnenos'un hükümdarlığının başladığı yıllarda, İngiliz tarihçi Freeman'ın İngiltere'nin Normanlar tarafından fethi üzerine çok iyi bilinen kitabında vurguladığı üzere, Anglo-Saksonların Yunan İmparatorluğu'na göç ettiklerine dair bazı ikna edici bulgular zaten barizdi.[324] XII. yüzyılın ilk yarısına ait bir kronikte şöyle yazıyordu: "Anglikanlar hürriyetlerini kaybettikten sonra derin acılar yaşadılar. Gençliklerinin baharındaki delikanlılar uzak memleketlere gittiler ve Konstantinopolis imparatoru Aleksios uğruna cesaretle savaşmak

---

323 Bkz. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 89 (no. 1553). Karş. Bréhier, "Andronic (Comnène)," *Dictionnaire d'histoire*, II, 1780.

324 *Norman Conquest*, IV, 628. A. A. Vasiliev, "The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century," *Annales de l'Institut Kondakov*, IX (1937), 39-70.

için ona asker olarak hizmet ettiler."[325] Bu, X. ve XI. yüzyıllarda önemli roller oynamış "Varangian Rus Birliği" gibi, XII. yüzyıl Bizans tarihinde önemli roller oynayan "Varangian-İngiliz Muhafızları"nın başlangıcıydı. Görünüşe bakılırsa, Manuel'in Latinlere meyyal yönetimi esnasındaki kadar çok sayıda yabancı paralı birlik Bizans'ta görülmemişti.

Donanma mevzu bahis olduğunda Aleksios tarafından iyi organize edilmiş deniz gücü, savaşma kabiliyetini kademeli olarak kaybeder görünüyordu, böylece Manuel zamanındaysa tamamen çöküş halindeydi. Niketas Choniates yazdığı tarih eserinde Manuel'i bu deniz gücünün yok olmasından dolayı ağır bir biçimde suçlamıştır.[326] Komnenos hanedanı döneminde imparatorlukla ittifak yapan Venedik gemileri Bizans'a çok büyük yardımlarda bulundu, fakat tabii ki bu yardım Bizans'ın ekonomik bağımsızlığının zararına yapılan bir yardımdı.

Manuel perişan halde olan yerleri tamir ettirip tahkimat yaptırdı. Anadolu'nun güney sahillerinde çok önemli bir şehir ve hâkim bir nokta olan Antalya'yı müstahkem hale getirdi.[327] Ayrıca Çanakkale Boğazı[328] girişinde bulunan, Bizans'ın en önemli gümrük noktalarından ve Komnenos hanedanı zamanından beri Venediklilerin ve onların rakibi olan Cenevizliler ile Pisalıların ikâmetgahlarının bulunduğu Abidos'ta bir istihkam ve köprü inşa ettirdi.

Komnenos hanedanı dönemindeki taşra teşkilatı henüz memnuniyet verici bir biçimde araştırılmamıştır. XI. yüzyılda themelerin sayısının otuz sekize ulaştığı bilinmektedir.[329] XI. ve XII. yüzyıllarda imparatorluk topraklarındaki küçülme, eyaletlerin sınırlarının ve sayılarının aynı kalmasını imkânsız hale getirdi. Bu meseleyle ilgili bilgi III. Aleksios Angelos'un Kasım 1198[330] tarihli, imparator tarafından Venediklilere verilen ticari ayrıcalıkların tartışıldığı ve "Roma ülkesinin hâkimiyeti altında olup Venediklilerin ticaretlerini yapabilecekleri yerlerin bir bir isimleriyle sayıldığı" buyruğundan çıkartılabilir.[331] Henüz yeterince çalışılmamış

325 *Orderici Vitalis Historia ecclesiastica*; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CLXXXVIII, 309.

326 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 75.

327 Benedicti Abbatis *Gesta regis Henrici Secundi*, ed. Stubbs, II, 195. Aynı bilgi için bkz. Rogeri de Houedene, *Chronica magistri*, ed. Stubbs, II, 157.

328 Teodor Prodromos'un iki kısa şiirini görmek için bkz. *Recueil des historiens*, II, 541-42.

329 Bkz. Skabalanovich, *Byzantine State and Church in the Eleventh Century*, 186, 193-230.

330 Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 560-61 (1199 senesi başlığı altında). Tafel ve Thomas, *Urkunden zue ältern Handels-und Staatgeschichte*, I, 258-72 (ayrıca 1199 senesi başlığı altında). Doğru tarih Kasım 1198'dir; bu belge tam olarak tarihlendirilmiştir. Bkz. Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 560. Tafel ve Thomas, *Urkunden zur ältern Handels-und Staatgeschichte*, I, 258.

331 Zachariä von Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, 560. Tafel ve Thomas, *Urkunden zur ältern Handels-und Staatgeschichte*, I, 258.

olan bu buyruktaki liste, XII. yüzyıl boyunca imparatorluğun taşra yapılanmasında cereyan eden değişikliklerle ilgili yaklaşık bir fikir verir.

Eski themelerin çoğu askeri valiler veya *strategi*ler tarafından yönetiliyordu. Sonrasında, özellikle 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra ve akabinde de XII. yüzyıl boyunca Anadolu'da artan Türk tehdidi ve 1186'da Bulgaristan'ın imparatorluktan ayrılmasıyla bağlantılı olarak, imparatorluğun toprakları hatırı sayılır ölçüde küçüldü. Toprakların küçülmesi nedeniyle, çok önemli bir unvan olan ve themelerin generallerine verilen *strategus* unvanı, XI. yüzyıl sonunda kullanılmaz hale geldi. Komnenos hanedanı döneminde *strategus* unvanı tamamen ortadan kalkıyordu, çünkü bu unvan artık daha küçük ölçekli taşra vilayetleri için pek uygun değildi ve kademeli olarak IX. yüzyıl ve öncesinde zaten boy göstermeye başlamış olan ve küçük taşra vilayetleri için kullanılan *dux* unvanına yerini bıraktı.[332]

Komnenos ve Angelos hanedanları döneminde imparatorluğun ticari şartlarında, Haçlı Seferleri'nin neticesi olarak oldukça önemli değişiklikler vücut buldu. Batı ve Doğu aracısız, direkt olarak ticaret yapmaya başladı ve Bizans bu ikisi arasındaki ticarette aracı rolünü kaybetti.[333] Bu, Doğu İmparatorluğu'nun uluslararası ticaret gücüne indirilmiş ciddi bir darbeydi. Sonrasında, bazı diğer yerlerde olduğu üzere, başkentte de Venedikliler Aleksios Komnenos döneminde sağlam bir zemin kazanmıştı. Aynı imparator döneminde Pisalılar Konstantinopolis'te çok önemli ticari ayrıcalıklar elde ettiler. Başkentte bir iskele ile hem malları hem de evleri için yerlerin bulunduğu özel bir mahalle Pisalılara tahsis edildi. Ayrıca Pisalılara, dini ayinler esnasında oturmaları için Ayasofya içinde, yapılan gösterileri seyretmeleri için de Hipodrom'da bazı bölümler ayrıldı.[334] Yannis Komnenos'un hükümdarlığının sonuna doğru Cenevizliler Bizans'la ilk müzakereleri başlattılar ve kesindir ki bu müzakerelerin ana maddesi ticari meselelerle ilgiliydi. Manuel'in politikaları her zaman yakın bir şekilde, kendi aralarında sürekli ticari rekabet içinde olan ve Bizans'ın eko-

332 Bkz. E. Stein, "Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftgeschichte," *Mitteilungen zur Osmenischen Geschichte*, II (1924), 21 (yeni basımın sayfa numaraları); bkz. ayrıca Stein'ın Kasım buyruğu, 1198 (p. 20, n. 11).

333 Komnenos ve Angelos hanedanı döneminde Bizans ve İtalya arasındaki ticari ilişkiler hakkında en iyi bilginin bulunbileceği yer, W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen* âge, I, 190-264. Bkz. ayrıca Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, II, 625-27. Thompson, *Economic and Social History of the Middle Ages*, 380-439.

334 Metin için bkz. Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata graeca*, III, 9-13; ayrıca J. Müller, *Documenti sulle relazioni della città Toscane coll 'Oriente cristiano e coi Turchi*, 43-45, 52-54. Bkz. Heyd, *Histoire du commerce*, I, 193-94. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 53-54 (no. 1255). Bkz. ayrıca A. Schaube, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*, 247-74.

nomik gücünü zayıflatan Venedik, Pisa ve Ceneviz'in ticari menfaatleriyle bağlantılıydı. 1196 yılında Ceneviz, Karadeniz'in kuzey sahilleri ve Azak Denizi hariç, bütün imparatorluk sathında fevkalade avantajlı bir ticari imtiyaz elde etti.[335]

1182'deki korkunç Latin katliamından sonrasındaki konumları, Angelos hanedanı döneminde tekrar daha elverişli bir hale geldi. Sonunda 1198 Kasımında III. Aleksios Angelos Venedik'le, İsaakios Angelos'un daha önce yaptığı savunma amaçlı ittifakı tekrarlayıp tasdik eden, ticari ayrıcalıkları yenileyen ve birçok yeni hüküm ekleyen zoraki bir buyruk yayımlandı. Venediklilere ayrılmış mahallin sınırları değişmeden kaldı.[336] Bir yazara göre bu antlaşmanın bazı maddeleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsoloslukların yetki sınırları konusundaki düzenlemeleri üzerinde büyük etkisi olmuştur.[337]

Sadece başkentte değil ayrıca birçok taşra vilayetinde ve imparatorluk bünyesindeki adalarda Venedikliler, Pisalılar ve Cenevizliler ticari ayrıcalıklarından doğan avantajı sonuna kadar kullandılar ve kendi mahallerini ellerinde tuttular. Başkent olan Konstantinopolis'ten sonra Selanik imparatorluğun en önemli ekonomi merkeziydi. XII. yüzyıla ait bir kaynağın doğruladığı üzere, her yıl ekim ayının sonunda Aziz Dimitrios Festivali vesilesiyle orada meşhur bir panayır toplanırdı. Bu zamanlarda Yunanlar, Slavlar, İtalyanlar, İspanyollar, Portekizliler "Alplerin ötesinden Keltler (Fransızlar)" ve Atlantik kıyılarındaki uzak memleketlerden gelen adamlar bile Selanik'e akın edip kendi ticaretlerini yürütürdü.[338] Thebes, Korinth ve Yunanistan'daki Patras ipeğiyle meşhurdu. Çanakkale ve Balkan yarımadasındaki Plovdiv de diğer önemli ticaret merkezleri arasındaydı. Ege adaları da ayrıca bu dönemin endüstrisinde ve ticaretinde yerlerini aldılar.

Ölümcül 1204 yılı geldiğinde Bizans'ın ticari önemi İtalya'daki cumhuriyetler, yani Venedik, Pisa ve Ceneviz tarafından baştan sona tamamen sarsılmıştı. İtalyan tarihçi Cognasso'nun ifade ettiği üzere: "Monarşi, nasıl ki birçok hakkını imparatorluğun büyük şehirlerinin kozmopolitan tüccar

---

335 "Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll 'Imperio Bizantino," ed. A. Sanguineti ve G. Bertolotto, *Atti della Società ligure di storia patria*, XXVIII (1896-98), 351, 355, 360. Miklosich ve Müller, *Acta et diplomata graeca*, III, 35. Bkz. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, II, 82 (no. 1488). G. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, 65-66.

336 Bu buyrukla ilgili olarak yukarıdakilere bkz. Ayrıca Brown, "Venetians and the Venetian Quarter," *Journal of Hellenic Studies*, XL (1920), 88.

337 Mustafa Hamid, "Das Fremdenrecht in der Türkei," *Dei Welt der Islam*, VII (1919), 26-27.

338 *Timario sive De passionibus ejus*. Dialogus Satyricus, ed. M. Hase, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, IX (1813), part 2, 171-74; ed. A. Ellissen, *Analecten der mittel-und neugriechischen Literatur*, IV (1), 46-53, 98 ve sonrası

sınıfının lehine olacak şekilde kaybetmeye zorlanmışsa, aynı şekilde güç ve zenginliğini de aristokrasinin lehine olacak biçimde kaybetmişti."[339]

EĞİTİM, ÖĞRETİM, EDEBİYAT VE SANAT

Makedonya hanedanı dönemi, eğitim, öğretim, edebiyat ve sanat alanlarındaki yoğun faaliyetlerle belirginleşmişti. IX. yüzyılda Photius, X. yüzyılda Konstantin Porfirogennetos ve XI. yüzyılda Mihail Psellos gibi adamların faaliyetleri ve onların kültürel çevreleri, bunun yanında XI. yüzyılda reform yapılan Konstantinopolis Lisesi'nin dirilişi, Komnenos ve Angelos hanedanı dönemlerindeki kültürel Rönesans için uygun şartlar oluşturdu. Antik dönem edebiyatına olan tutku bu dönemin ayırıcı özelliğiydi. Hesidios, Homeros, Platon, tarihçilerden Tukidides ve Polybius, hatiplerden Sokrates ve Demosthenes, Yunan trajedi yazarları ile Aristophanes ve antik dönem edebiyatının çeşitli dallarının tanınmış diğer temsilcileri XII. yüzyıl ve XIII. yüzyılın başlarındaki yazarlar tarafından çalışılıp taklit edildiler. Bu taklit özellikle ağdalı, bazen okuması ve anlaması zor, konuşulan ve yaşayan dilden tamamen farklı antik Attic diyalektiğine karşı aşırı bir eğilim şeklinde, dilde belirgindi. Bu, İngiliz araştırmacı Bury'nin dediği üzere "Geleneğin kölesi olanların diliydi. Bu, asil ustalara köle olmaktı, fakat sonuçta hâlâ bir kölelikti."[340] Fakat klasik dillerin güzelliği mevzusunda mahir bazı yazarlar yine de kendi dönemlerinde konuşulan dili göz ardı etmediler ve XII. yüzyılın yaşayan lisanının çok özel örneklerini bıraktılar. Komnenos ve Angelos dönemi yazarları Bizans kültürünün Batılı halkların kültüründen üstün olduğunu anlamışlardı. Bir kaynağa göre bu halklar: "Menhus ve göçebeler, ki çoğunluğu Konstantinopolis'te doğmamışsa da en azından burada büyütülüp beslenmişti, arasında zarafet ve düşünce gibi kavramlar asla vücut bulmamıştı. Bir akbabanın veya karganın sesi onların kulağına hoş bir nağme gibi gelirdi."[341]

Edebiyat alanında bu dönem, hem dini hem de seküler anlamda çok sayıda ilginç ve tanınmış yazara sahipti. Bu kültürel hareketlilik, birçok üyesi çevrelerinin etkisine teslim olan ve zamanlarının bir bölümünü eğitim ve edebiyata hasreden Komnenos hanedanını da etkilemişti.[342] Âlim kişiliğe sahip kız torunu Anna Komneni tarafından "sadece kadınların de-

---

339 "Un imperatore bizantino della decadenza Isacco II Angelo," *Bessarione*, XXXI (1915), 60; ayrı ed., 34.

340 Bury, *Romances of Chivalry*, 3.

341 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 391, 764, 791.

342 Bu konu üzerine oldukça enterasan ve yapıcı bir taslak için bkz. Charles Diehl, "La Société byzantine à l'époque des Comnènes," *Revue historique du sud-est européen*, VI (1929), 198-280.

ğil erkeklerin de en büyük övünç kaynağı ve insan doğasının süsü," diye isimlendirdiği, yüksek bir eğitim almış ve maharetli biri olan I. Aleksios Komnenos'un annesi Anna Dalassena, genellikle akşam yemeğine elinde bir kitapla gelip Kilise Babalarının dogmatik meseleleri hakkında tartışır, filozoflardan ve özellikle de Maxim'in din uğrunda hayatını kaybetmesinden bahsederdi.[343] İmparator Aleksios Komnenos bizzat kendisi heretiklere karşı birkaç teolojik risale yazdı. Aleksios'un ölümünden kısa bir süre önce yazdığı *Muses*'i, 1913'te yayımlandı. Bu eser bir uzun bir kısalı hece ölçüsünde ve "nasihat verir bir havada" yazılmış olup oğlu ve vârisi olan Yannis'e ithaf edilmişti.[344] *Muses*, sadece ahlaki soyut meselelerle ilgili olmayıp aynı zamanda I. Haçlı Seferi gibi o döneme ait birçok güncel tarihi olayla ilintili, bir nevi politik bir vasiyetti.

Aleksios'un kızı ve onun kocası Nikeforos Bryennius, Bizans tarih yazıcılığında saygın bir yer işgal eder. Aleksios'tan daha uzun yaşayan, hem onun hem de onun oğlu Yannis'in yönetimi altındayken devlet meselelerinde önemli rol oynayan Nikeforos Bryennius, Aleksios Komnenos'un tarihini yazmaya niyetlendi. Nikeforos'u, bu planını uygulamaktan ölüm alıkoydu, fakat yine de bir çeşit aile tarihi ya da amacı Komnenos hanedanının yükselişinin sebeplerini gösterme niyetinde olan bir hatıratı meydana getirmede başarılı oldu. Bryennius'un detaylı anlatısı 1070'ten 1079'a kadar, yani III. Nikeforos Botaneiates yönetiminin başlangıcına kadar olan olayları tartışır. Komnenos hanedanı üyelerinin faaliyetlerini ele alırken, çalışmasında bazen tarafgirlik gösterir. Bryennius'un tarzı dahası basittir ve özellikle âlim eşinin tarzına özgü yapmacık bir mükemmeliyetçilik barındırmaz. Xenophon'un etkisi onun eserinde açık seçik belirgindir. Bryennius'un eseri hem saray içi tarihi hem de dış politika için büyük önem taşır ve özellikle Türklerin Bizans için teşkil ettiği ve giderek büyüyen tehdidi hususuna ışık tutar.

Bryennius'un yüksek eğitim almış ve kabiliyetli eşi, imparator Aleksios'un büyük kızı Anna Komneni, nesir şeklinde yazılmış olan *Alexiad*'ın yazarıdır.[345] Komnenos hanedanı döneminin kültürel rönesansının bu ilk önemli başarısı, Anna'nın babası "evrenin ışığı, Anna'nın güneşi Büyük Aleksios"un[346] ihtişamlı yönetimine ithaf edilmiştir. Anna'nın biyograflarından birinin işaret ettiği üzere: "Neredeyse XIX. yüzyıla kadar kadın bir tarihçi gerçekten nadirdi. Bu nedenle insanlık tarihinin en mühim dönemlerinden birinde zuhur ettiğinde, kesinlikle gelecek nesillerin

343 Anna Comnena, *Alexias*, III, 8; V, 9; ed. Reifferscheid, I, 113, 181-182.
344 Maas, "Die Musen des Kaisers Alexios I," *Byzantinische Zeitschrift*, XXII (1913), 348-67.
345 Hesseling, *Byzantium*, 336; Fransızcada 321; Tam bir İngilizce terc. E. Dawes (1928).
346 Anna Comnena, *Alexias*, XV, 11; ed. Reifferscheid, II, 315, 316.

hürmetkâr ilgisini hak eder."[347] On beş ciltten müteşekkil büyük eserinde Anna 1069 ile 1118 arasındaki zamanın tasvirini yaptı. Aleksios'un tahta geçmesi öncesinde Komnenos hanedanının kademeli olarak yükselişinin resmini çizdi ve anlatısını Aleksios'un ölümüne kadar getirerek bir anlamda eşi Nikeforos Bryennius'un çalışmasına ilave yapıp onun eserinin devamını getirdi. Babasını övme temayülü, babasını "on üçüncü havari"[348] diye tanımlayarak onun Komnenos hanedanının diğer üyelerine karşı üstünlüğünü okuyucuya göstermeye çalıştığı *Alexiad* isimli eserini boyunca belirgindir. Anna mükemmel bir eğitim aldı ve antik dönemin en tanınmış yazarlarının birçoğunu okudu: Homeros, lirik şiir yazarları, trajedi yazarları, Aristophanes, Tukidides ve Polybius gibi tarihçiler, Sokrates ve Demosthenes gibi hatipler, Aristoteles ve Platon gibi filozoflar bunlardandı. Bütün bu okumalar Anna'nın antik Helen dilinin dış formunu benimseyip uyguladığı, Krumbacher'in söylediği üzere yüzeysel "neredeyse tamamen o dönem edebiyatında kullanılan günlük konuşma formuna tamamen zıt olan bir ekol dilinin"[349] kullanıldığı *Alexiad*'daki tarzını etkilemiştir. Hatta Anna, "tarihin öznesini ve yüceliğini çirkinleştiren" Batılı ya da Rus (İskit) liderlerin barbar isimlerini verdiği için okuyucularından özür dilemiştir.[350] Babası hakkında tarihsel anlamdaki tarafgirliğine rağmen, Anna, kendi kişisel gözlemleri ve ağızdan anlatılanlar yanında imparatorluk buyrukları, diplomatik görüşmeler, devlet arşiv belgelerini kullanarak tarihi bakış açısından son derece önemli bir eser ortaya koydu. *Alexiad*, I. Haçlı Seferi hakkındaki en önemli kaynaklardan birisidir. Modern dönem araştırmacıları: "Bütün kusurlarına rağmen, kızının babasıyla ilgili anıları ortaçağ Yunan tarih yazıcılığının en seçkinlerinden biri olarak geriye kalmıştır"[351] ve Aleksios Komnenos tarafından tekrar canlandırılan Yunan devletinin "muhteşem belgesi olarak kalacaktır" diye kabul ederler.[352]

Aleksios'un oğlu ve vârisi olan, neredeyse hayatını askeri seferlerde geçiren Yannis'in çevresindekilerin edebiyat zevki konusunda onlarla uyum gösterip göstermediği bilinmemektedir. Fakat onun küçük erkek kardeşi *sebastokrator* İsaakios sadece edebiyata düşkün iyi eğitim almış

347 F. J. Foakes-Jackson, "Anna Comnena," *Hibbert Journal*, XXXIII (1934-35), 430.
348 Anna Comnena, *Alexias*, XIV, 8; ed. Reifferscheid, II, 259.
349 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 277.
350 Anna Comnena, Alexias, X, 8; VI, 14; ed. Reifferscheid, I, 122; II, 81.
351 Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, 276.
352 C. Neumann, *Geschichte Geschichteschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert*, 28. Uzun bir süre Anna Komneni, isminin Sir Walter Scott'un *Kont Robert of Paris* isimli çalışmasında geçmesinden dolayı bilinir olmuştu, fakat "Kuzey Büyücüsü'nün dokunuşu" ile tamamen tanınmaz hale gelmişti. Romanın bir bölümünde (böl. IV) Anna yazdığı tarih eserinden bir parça, *Alexiad*'da bulunmayan Laodicea'nın geri çekilişini okumaktadır. Foakes-Jackson, "Anna Comnena," *Hibbert Journal*, XXXIII (1934-35), 441.

bir adam değil aynı zamanda ortaçağda Homeros şiirinin dönüşümünün tarihini yazmanın yanında Saray Kütüphanesi'ndeki Octateuch'un *Constantinopolitan Kanunu* denilen eserin giriş bölümünü de yazan birisiydi. Bazı araştırmalar *sebastokrator* İsaakios Komnenos'un yazılarının, ona ait ve yayımlanmış birkaç kısa metinden anlaşılacağı üzere, daha fazla ve çeşitli olduğunu ve onda, birçok değişik bakış açısından ilgiyi üzerine çeken, yeni bir yazar cevheri olduğunu öngörmektedirler.[353]

Astrolojiye düşkün olan Manuel, din adamları tarafından eleştirilen astronomi ilmine, yani astrolojiye dair bir savunma kaleme aldı ve kendisi ayrıca çeşitli teolojik metinlerin ve imparatorluk nutuk metinlerinin de yazarıydı.[354] Manuel'in teoloji üzerine çalışmaları sebebiyle, onun methiyecisi Selanikli Eustathios onun hükümdarlık dönemini "emperyal ruhbanlık" ya da "ruhbanların krallığı (Exodus, 19: 6)"[355] olarak isimlendirir. Manuel edebiyat ve teoloji ile ilgilenmenin yanında diğer alanlarla da ilgilenmeye gayret etmiştir. Ptolemaios'un meşhur *Almagest* isimli eserini Sicilya Kralı'na hediye olarak göndermiş ve Sicilya'dan bazı diğer el yazmaları Manuel'in Konstantinopolis'teki kütüphanesine getirtilmiştir. *Almagest*'in ilk Latince versiyonu işte bu nüshadan, 1160'lar civarında yazılmıştır.[356] Manuel'in gelini İrene, öğrenmeye olan tutkusu ve edebiyattaki kabiliyeti ile kendini tanıtmıştır. Onun hususi şairi ve büyük ihtimalle hocası da olan Teodor Prodromos ona birçok mısrasını atfetmiş, Konstantin Manasses kroniğini İrene'in onuruna yazmış ve eserinin girişinde onu "edebiyatın gerçek dostu"[357] (φιλολογωτατη) olarak isimlendirmiştir. Bazen I. Andronikos zamanına atfedilen, *Yahudilere Karşı Bir Konuşma* daha sonraki bir tarihe aittir.

Bu küçük taslak, Komnenos hanedanı imparatorluk üyelerinin ne kadar güçlü bir biçimde edebiyatla ilgili olduklarını gösterir. Kendisini özellikle edebiyatın yükselişinde ifade imkânı bulan bu olgu, Komnenos döneminin belirgin özelliklerinden birisiydi ve genel anlamdaki kültürel yükselişi yansıttı. Komnenos ve Angelos hanedanı döneminden, tarihçilerin, şairlerin, teologların yanı sıra antik dönemin çeşitli sahalarındaki

353 Th. I. Uspensky, "The Constantinopolitan Code of Seraglio," *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, XII (1907), 30-31.

354 Cinnamus, *Historia*, Bonn ed., 290. Nicetas Choniates, *De Manuele*, VII, 5; Bonn ed., 274-75. Manuel'in astrolojiyi savunması, astroloji ilmini hor gören ve bu ilmi çalışmayı küfür olarak algılayan bir keşişin mektubu şeklinde yazılmıştı ve bu çalışma *Catalogus codicum astrologorum*, V (1), 108-25'te yayımlandı.

355 *Fontes rerum byzantinarum*, I (1), 6; bkz. ayrıca vii.

356 Bkz. C. H. Haskins, "The Spread of Ideas in the Middle Ages," *Speculum*, I (1926), 24. Haskins, *Studies in Medieval Science*, 143, 161. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, 292.

357 *Compendium chronicum*, Bonn ed., 3, v. 3.

yazarları ve son olarak da kronik yazarları, bu dönemin edebi ilgi ve alakalarının delili olan eserlerini geriye bıraktılar.

Komnenos hanedanının çağdaşı tarihçi Joannes Kinnamos, Anna Komneni'nin eserinin bir devamı olarak, Yannis ve Manuel'in dönemlerini (1118-76) kapsayan bir tarihi eseri kaleme aldı. Tarihe dair bu eser, Herodotus ve Xenophon'un örneğini takip etmenin yanında ayrıca Prokopius'tan da etkilendi. Bitirilemediği aşikâr olan bu eserin merkezi figürü Manuel'dir ve bu nedenle bir ölçüde methiyecidir. Kinnamos, Doğu Roma imparatorluk gücünün haklarının samimi bir müdafisi ve Alman krallarının imparatorluk gücüne ve Papalığa ait iddialara karşı inançlı bir hasmıdır. Kendisine dostça davranmış olan Manuel'i kendisine kahraman olarak seçti, fakat bununla birlikte iyi bir Yunancayle, güvenilir kaynaklar temel alınarak, "İmparatora karşı samimi ve haliyle şevkle dolu, dürüst bir askerin tarzında"[358] yazılmış eserinde sağlam bilgiler vermiştir.

Bir Frigya kenti olan Chonae'den (Anadolu'dan) gelen iki kardeş Mihail ve Niketas Akominatos XII. ve XIII. yüzyılın erken dönemine ait edebiyatın öne çıkan figürleriydi. Bazen gelmiş oldukları şehirden dolayı Choniatae olarak da isimlendirildiler. Selanik başpiskoposu Eustathios'tan Konstantinopolis'te mükemmel bir klasik eğitim alan kardeşlerden büyüğü olan Mihail, kendisine din alanında bir kariyer seçti ve otuz yıldan fazla bir süre Atina başpiskoposluğu yaptı.[359] Helen antikitesinin tutkulu bir hayranı olan Mihail'in ikâmetgâhı, antik Parthenon Tapınağı üstüne inşa edilen ortaçağda Meryem Ana Katedrali'nin bulunduğu Acropolis'teki piskoposluk binasının içindeydi. "Semanın tepesine" ulaşmış gibi göründüğü Acropolis üzerinde bulunmaktan dolayı özellikle kendisini şanslı hissetti. Katedrali onun için daimi bir coşku ve sevinç kaynağıydı. Şehre baktığında şehir halkı onun gözüne, sanki onlar Platon'un çağdaşlarıymış gibi göründü ve bundan dolayı o dönem Atinalılarını antik Helenlerden ayıran uçurum onu şaşkına uğrattı. Mihail bir idealistti ve başlangıçta, Yunanistan'da meydana gelen tamamlanmış etnografik süreci tam anlamıyla değerlendiremedi. Onun idealizmi kasvetli gerçekle çatıştı. "Atina'da yaşıyorum, ama hiçbir yerde Atinalı göremiyorum" diyecekti.

Parthenon'da toplanmış olan Atinalılara yaptığı açılış konuşması, ona göre, bu tarzın sadelik konusunda bir örneğiydi. Bu konuşmasında şehir

358 Neumann, *Geschichte Geschichtschreiber und Geschichtsquellen*, 99; Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 280.

359 En önemli monografi, Georg Stadtmüller, "Michael Choniates Metropolit von Athen (ca. 1138-ca. 1222)," *Orientalia Christiana*, XXXIII, 2 (1934), 125-325. Ida Carleton Thallon, *A Medieval Humanist: Michael Akominatos*, 273-314. Mihail'in mektuplaşmaları üzerine çok güzel bir çalışma. Diğer bir değerli çalışma, Kenneth M. Setton, "Athens in the Later Twelfth Century," *Speculum*, XIX (1944), 179-207.

halkına, belagat ve hikmetin anası olan şehrin mazideki büyüklüğünü hatırlattı, antik dönemlerden o güne kadar Atinalıların sürüp gelen neseplerine olan kesin inancını ifade edip Atinalıları atalarının soylu gelenek ve göreneklerini korumalarını ısrarla tavsiye edip Aristides'ten, Ajax'tan, Diogenes'ten, Perikles'den, Themistocles'den ve diğerlerinden alıntılar yaptı.[360] Fakat gerçekte ince bir tarzla oluşturulmuş, antik metinlerden ve İncil'den alıntılarla dolu, metafor ve mecazlarla dolu bu konuşma yeni metropolitin dinleyicileri için kasvetli ve anlaşılmaz olarak kaldı. Bu konuşma XII. yüzyıl Atinalılarının anlayış sınırlarının ötesindeydi ve Mihail da bunu hissetti. Sonraki bir ayini esnasında derin bir kederle: "Ey Atina şehri! İrfanın anası! Nasıl bir cehaletin içine battın böyle! Gayet basit ve açık olan açılış konuşmamda sana hitap ettiğimde, sanki Perslerin ya da İskitlerin dilinde anlaşılmaz şeylerden bahsetmişim gibi geldi bana"[361] diye yakındı. Âlim Mihail Akominatos bir süre sonra o dönemin Atinalılarında onların antik Helen dönemindeki atalarını görmeye son verdi.[362] Barbarlar tarafından etrafı kuşatılmış olan Mihail, kendisinin de barbarlaşıp yozlaşacağından korktu. Barbar dilinin bir lehçesi haline gelen ve ancak Atina'da üç yıl ikâmet ettikten sonra anlayabilecek hale geldiği Yunan dilinin bozulmasından dolayı müteessir oldu.[363] Onun bu feryadının abartısız olmadığı muhtemeldir, fakat bir zamanların ihtişamlı Atinasının artık yaşamadığını yazdığında ise hakikatten çok da uzak değildi. Atinalıların birçoğunun ismi, eğer geçmişte yapılmış yürek isteyen işler ve Acropolis, Areopagus, Hymettus ve Piraeus gibi zamanın haset ve tahribatının ötesinde olan doğanın değiştirilemez işleriyle güvence altına alınmamış olsaydı, yok olup gidecekti.[364] Mihail XIII. yüzyılın başlangıcına kadar Atina'da kaldı. Şehrin 1204 yılında Franklar tarafından fethinden sonra koltuğunu Latin bir piskoposa bırakmaya zorlandı ve hayatının geri kalanının Attica kıyıları civarındaki Kea adasında geçirdi ve 1220 ila 1222 yıllarında orada öldü, oraya defnedildi.

Mihail Akominatos çeşitli konularda hutbe ve söylev tarzında eserlerin yanında, döneminin edebiyat koşulları, sosyal ve politik durumu hakkında çok değerli bilgileri bünyesinde barındıran bazı şiirler ve çok sayıda mektup gibi zengin bir edebiyat mirası bıraktı. Şiirleri arasında ilk sıra Atina şehri onuruna bir kısa bir uzun hece ölçüsüyle yazılmış "bize kalan görkemli antik kentin harabelerine yazılmış ilk ve tek ağıt"[365] olan

360 Michael Acominatus, ed. Lampros, I, 93-106.

361 *A.g.e.*, 124.

362 *A.g.e.*, II, 12.

363 Michael Acominatus, ed. Lampros, I, 44.

364 *A.g.e.*, I, 316. Bkz. Setton, "Athens in the Later Twelfth Century," *Speculum*, XIX (1944), 207.

365 Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, I, 243.

mersiyeye aittir. Gregorovius, Mihail Akominatos'u ortaçağ Atina'sında karanlıklar içinde parlayan gün ışığı ve "bilgeler kentinin son halesi ve asil vatandaşı"[366] olarak tanımlamıştır. Başka bir yazar: "Doğduğu yer itibariyle yabancı olsa da evi olarak benimsediği Atina ile kendisini öyle özdeşleştirmiştir ki onu, cemaatindeki insanlara hararetle anlattığı asil kimselerin yanında son ve asil Atinalı olarak onu adlandırabiliriz"[367] demiştir.

Atina'yı çepeçevre sarmış olan ve Mihail'in de yazmış olduğu vandalizmde ve Yunan dilinin bozulmasında Slav etkisi görülebilir. Dahası bazı araştırmacılara, örneğin Th. Uspensky'e göre, Mihail'in eserleri temel alınarak XII. yüzyılda Atina civarında, Slav topluluklar ve özgür köylülerin arazi sahibi olmaları gibi önemli olguların varlığını teyit etmek olasıdır.[368] Ben bu iddiaya katılamam.

Mihail'in küçük kardeşi Niketas Akominatos, XII. yüzyılın ve XIII. yüzyıl başlarında yaşamış tarihçiler arasında en önemli yeri işgal eder. XII. yüzyıl ortalarında, Frigya kenti olan Chonae'de doğan Niketas da abisi gibi henüz çocukken eğitim alması için Konstantinopolis'e gönderildi. Burada abisi Mihail'in gözetiminde eğitimini tamamladı. Mihail kendisini dini alanda kariyere adarken Niketas seküler alanda kariyer yapmayı, ve görünüşe göre, Manuel'in yönetiminin son yıllarında başladığı ve Angelos hanedanı zamanında bağlı olduğu sarayda önemli bir konuma elde ederek en yüksek dereceye ulaştığı memurluk kariyerini seçti. 1204 yılında başkent Haçlılar tarafından yağmalandığında buradan kaçmak zorunda kaldı ve ona kaybettiği itibarı ve ayrıcalıkları iade edip ona nazik davranan, ömrünün son yıllarını gözde uğraşı olan edebiyat çalışmalarına hasretmesine olanak sağlayan ve kapsamlı tarih çalışmasını nihayete erdirmesine vesile olan İznik imparatoru Teodor Laskaris'in sarayına sığındı. Mihail kardeşi Niketas'dan daha uzun süre yaşadı ve Niketas'ın biyografisi itibariyle çok önemli olan Niketas'ın ölüm merasimi için kaleme aldığı duygusal bir nutuk yazdı.

Onun edebiyat alanındaki en büyük başarısı, Yannis Komnenos'un tahta çıkışından Latin İmparatorluğu'nun ilk yıllarına kadarki dönemi (1118-1206) anlatan ve yirmi ciltten oluşan büyük tarihi eseridir. Niketas'ın eseri Manuel zamanı, Andronikos'un hayli enterasan olan hükümdarlık dönemi, Angelos hanedanı dönemi, IV. Haçlı Seferi ve 1204'te Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından alınışı konularında paha biçilmez bir kaynaktır. Ta-

366 *A.g.e.*, I, 204.

367 Thallon, *A Medieval Humanist*, 314.

368 "On the History of the Peasant Landownership in Byzantium," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXV (1883), 85-86.

rihinin başlangıcı olan ve Yannis Komnenos zamanının konu alan bölüm çok kısadır. Eser çok küçük bir olayın anlatımıyla son bulur. Belki de, Th. Uspensky'nin tahmin ettiği gibi, eser kâmilen bitmiş şekliyle henüz yayımlanmamıştı.[369] Niketas yazdığı tarih için yalnızca iki kaynağı kullandığını bildirmiştir; görgü şahitlerinin anlattıkları ve kendi şahsi gözlemleri. Niketas'ın, Joannes Kinnamos'u kaynak olarak kullanıp kullanmadığı konusunda araştırmacıların görüşleri farklılık arz eder.[370] Niketas'ın tarih eseri hem antik edebiyat hem de teoloji konusunda derin bir bilgi sahibi olduğunu ifşa eden abartılı, belagatli ve pitoresk bir tarzda yazılmıştır. Bununla birlikte yazar eserinin yazı stili konusunda farklı bir görüşe sahiptir. Eserinin giriş bölümünde yazar: "Her ne kadar birçok kimse bir hayli itibar etse de, anlaşılmayan sözler ve abartılı ifadelerle dolu tumturaklı bir anlatıma önem vermedim. Önceden de söylediğim gibi, yüzeysel ve anlaşılamaz bir anlatım tarzı, basit, doğal ve düz bir anlatımı tercih eden tarih için, en muhalif anlatı tarzıdır,"[371] demişti.

Şu ya da bu hükümdarın dönemindeki olayları anlatmadaki tarafgirliğine ve "Romalıların" kültürel anlamda Batılı "barbarlar" üzerindeki kültürel üstünlüğüne samimiyetle inanmış biri olmasına rağmen büyük bir güven ve ciddi alakayı hak eder. Niketas Choniates üzerine özel monografisinde Th. Uspensky: "Niketas sırf, Batı ile Doğu arasındaki hasmane ilişkilerin zirve yaptığı, Haçlı Seferi ve Konstantinopolis'te Latin İmparatorluğu'nun kurulmasıyla patlak veren ve en gergin zaman olan ortaçağın bu en önemli dönemini ele alması nedeniyle bile çalışılmaya değerdir. Onun Haçlılar ve Batı ile Doğu arasındaki karşılıklı ilişkiler hakkındaki görüşleri, ortaçağ Batı edebiyatında bulamayacağımız ölçüde gerçeğe duyulan sadakat ve tarih ilmi hususunda ortaya koyduğu maharetle temayüz etmiştir,"[372] demişti.

Tarih'in yanında Niketas Choniates'e ait olabilecek olan, 1204'te Latinler tarafından Konstantinopolis'te tahrip edilen kanunlar üzerine belki küçük de bir ilmi eser, birkaç retorik üzerine yazısı, çeşitli imparatorlara atfedilmiş methiyeleri, tamamı yayınlanmamış ve adı *Ortodoksluğun Hazineleri* (Θησαυρος ορθοδοξιας) isimli bir eseri vardı. Bu eser Euthymius Zigabenus'un *Panoply* isimli eserinin bir devamıydı ve birçok yazarın çalışılmasından sonra yazılmıştı ve konusu çok sayıdaki hizipçi yanlış algılamaların reddiyesiydi.

369 *A Byzantine Writer Nicetas Acominatus of Chonae*, 128.
370 *A.g.e.*, 153-60. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 283.
371 Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 6.
372 *A Byzantine Writer*, v.

Genel kültür alanında XII. yüzyılın tanınmış simaları arasında yetenekli bir hoca, Selanik başpiskoposu Mihail Akominatos'un arkadaşı, "Mihail Psellos'tan beri Bizans eğitim hayatının en parlak bilgesi"[373] olan Eustathios da vardı. Eğitimini Konstantinopolis'te alıp Ayasofya Kilisesinin diyakozu ve aynı zamanda hitabet hocasıydı. Eserlerinin çoğunu burada yazdı, fakat tarih üzerine yazdıkları ile çeşitli konularda rastgele kaleme aldıklarını daha sonra Selanik'te yazdı. Eustathios'un Konstantinopolis'teki evi genç öğrenciler için bir nevi okul hüviyetindeydi. Burası başkentin öğrenmeye meraklı en keskin zekâlarının toplandığı bir merkez oldu.[374] Önem itibariyle Konstantinopolis'ten sonra ikinci sırada olan Selanik'in ruhani lideri olarak zamanının çoğunu, bazen keşişler arasında kendisine düşman kazanmasına vesile olan, o dönem manastırlarının manevi ve fiziki şartlarını yükseltmeye ayırdı.[375] Kültürel cihetten, onun keşişlerden manastırlardaki kütüphanelerindeki hazineleri heba etmemeleri için defaatle yaptığı ricalar çok ilginçtir. "Eyvahlar olsun bana! Ey ahmak niçin kütüphaneleri kendi ruhuna benzeteceksin? Sen ilim sahibi değilsin diye, kütüphaneleri de ilimin araçlarından yoksun bırakmaya mı niyetlisin? Bırakalım kendi hazinelerini muhafaza etsinler! Senden sonra ya bir araştırmacı ya da ilime âşık birisi gelecek. Başta orada, kütüphanelerde bir müddet zaman geçirecek ve öncekinden daha becerikli hale gelecek. Diğeri cehaletinden utanacak ve kitapları okuyarak arzu ettiklerine ulaşacak"[376] diye yazmıştı Eustathios. Eustathios 1192 ve 1194 yılları arasındaki bir tarihte öldü. Onun öğrencisi ve arkadaşı olan Atina Metropoliti Mihail Akominatos, cenaze merasiminde duygulu bir konuşmayla onun hatırasını onurlandırdı.

Döneminin dikkatli bir gözlemcisi, manastır hayatındaki bozulmayı cesur bir şekilde kabul eden, bunun yanında antik edebiyat hakkında derin bilgisi olan büyük bir âlim olması Eustathios'a Bizans medeniyet tarihinde ve klasik filoloji alanında onurlu bir mevki sağladı. Eustathios kuşkusuz, XII. yüzyıl Bizans kültür hayatında seçkin bir şahsiyettir. Onun edebi mirası iki gruba ayrılabilir. Birinci grupta onun *İlyada* ve *Odysseia*, *Pindarus* ve diğerleri üzerine yaptığı geniş ve doğru tespitleri yer alır. İkinci grupta Selanik'te kaleme aldığı Selanik'in Normanlar tarafından 1185'te fethi, onun çok önemli mektuplaşmaları, manastır

373 Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen*, I, 205, 207.

374 Eustathios hakkında Cohn tarafından yazılan mükemmel bir makale için bkz. *Real-Encyclopädie der Classichen Altertumswissenschaft*, ed. A. F. Pauly, G. Wissowa vd., VI, 1454.

375 Bkz. Oeconomos, *La Vie religieuse dans l'empire byzantin*, 153-65 (Eustathios'un çalışması *De emendanda vita monachica*, ed. Migne, Patrologia Graeca, CXXXV, 7129, 910 temel alınarak).

376 Migne, *Patrologia Graeca*, CXXXV, 836.

hayatındaki reformlar üzerine yazdıkları, imparator I. Manuel'in ölümü üzerine kaleme aldığı bir nutuk ve diğer yazıları vardır. Eustathios'un eserleri Bizans kültür ve siyasi tarihinin çalışılması konusunda yeterince kullanılmamıştır.[377]

XI. yüzyılın bitimi ile XII. yüzyılın başlangıcı arasında çok önemli bir teolog olan Bulgaristan, Ohri Başpiskoposu Teofilaktos yaşamıştır. Eğriboz adasında doğan Teofilaktos, bir süre Konstantinopolis'te Ayasofya'da diyakoz olarak görev yaptı. Meşhur Mihail Psellos'un gözetiminde çok iyi bir eğitim aldı. Sonrasında, büyük ihtimalle I. Aleksios Komnenos zamanında, o zaman Bizans hâkimiyetinin altındaki Ohri'ye başpiskopos olarak atandı. Bu memleketteki iptidai ve barbarca hayat koşulları altındayken Konstantinopolis'teki eski yaşamını unutamadı ve bütün ruhuyla tekrar başkente dönmeyi arzuladı. Bu arzusu gerçekleşmedi. XII. yüzyılın başlarında (1108 yılı civarında, kesin ölüm tarihi bilinmiyor) Bulgaristan'da hayata gözlerini yumdu. Teofilaktos, birkaç teolojik eserin yazarıdır ve kendisinin özellikle Eski ve Yeni Ahit'in bazı bölümleri hakkındaki yorumları iyi bilinmekteydi. Fakat modern çağların bakış açısıyla Teofilaktos'ın bizim için en önemli edebi mirası; yazdığı mektupları ve *Latinlerin Hataları Üzerine* isimli kitabıdır. Mektuplarının neredeyse tamamı 1091 ve 1108 yılları arasında yazılmıştır[378] ve özellikle de taşrada yaşanan Bizans hayatı hakkında fazlasıyla ilginç bir resim sunmaktadır. Bu mektuplar özel bir alakayı hak etmektedirler ve henüz imparatorluğun iç tarihi bakış açısıyla kapsamlı olarak çalışılmadılar. Onun *Latinlerin Hataları Üzerine* isimli kitabı, Katolik Kilisesine yönelik uzlaşmacı temayülü dikkat çekiciydi.[379]

Selanikli Mihail ise I. Manuel zamanında yaşadı ve öldü. Kariyerine diyakoz ve Konstantinopolis'te, Ayasofya'da İncil tefsiri hocası olarak başladı ve daha sonra "hatiplerin üstadı" gibi saygın bir unvana nail oldu. En

---

377 Bkz. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, 536-41. Regel, Fontes rerum byzantinarum, I (ı), xi-xvii. Eustathios'un edebi faaliyetleri hakkında Modern Yunancada yazılmış ilginç bir makale için bkz. P. Koukoulès, "Λασγραφικαὶ εἰδήσεις παρὰ τῷ θεσσαλονίκης Εὐσταθίῳ," ‹Επετηρὶας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, I (1924), 5-40.

378 Vasilievsky'nin Bulgaryalı Teofilaktos ve onun eserlerini tartıştığı makalesine bkz. "Byzantium and the Patzinaks," Works, I, 138. Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, I, xxvii (Vasilievsky temel alınarak). Bkz. ayrıca Leib, *Rome, Kiev, Byzance*, 42.

379 Bulgaryalı ya da Achrida'lı Teofilaktos üzerine en iyi çalışma, Vasilievsky, *Works*, 134-49. Chalandon, *Alexis Ier Comnène*, ise Vasilievsky'yi takip eder. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 133-35, 463-65 (kronoloji yanlış). A. Lerov-Molinghen, "Prolégomènes à une édition critique des lettres de Théophylacte de Bulgarie," *Byzantion*, XIII (1938), 253-62. Bkz. S. G. Mercati, "Poesie de Teofilatto de Bulgaria," *Studi Bizantini e neoellenici*, I (1924), 173-94. 1931 senesinde *Letters of Theophylact of Ochrida*, Varna ve Preslava Metropoliti olan Simeon tarafından Bulgarcaya tercüme edildi, *Sbornik of the Bulgarian Academy of Sciences*, XXVII (1931); vii-xxxii, Teofilaktos'un biyografisi için.

sonunda Soterichus Panteugenus'un sapkın öğretisinin takipçisi olmakla suçlandı ve bu unvan elinden alındı.[380] Manuel'in ölümü üzerine nutuklar kaleme aldı ve bunlardan beş tanesi yayımlandı. Bunlardan sonuncusu imparatorun ölümünden birkaç gün sonra cenaze merasim konuşması olarak dağıtıldı.[381] Mihail'in nutukları o dönemin tarihi olayları hakkında çok ilginç ayrıntılar vermektedir. Bu nutuklardan son iki nutuk herhangi bir araştırmacı tarafından henüz kullanılmamıştır.

XII. yüzyıl ortalarında, birçok Bizanslı, Lucianus'un *Ölüler Arasında Konuşmalar*, *Timarion* isimli eserinin taklitlerini kaleme alındı. Genellikle, bu eserlere anonim gözüyle bakılmaktadır, fakat Timarion belki de yazarın gerçek adıydı.[382] *Timarion* Hades'e yaptığı seyahati hikâye eder ve yeraltında karşılaştığı adamlarla yaptığı konuşmaları tekrarlar eserinde. İmparator Romanos Diogenes, Yannis Italos, Mihail Psellos, ikonoklastik imparator Theofilos vs gibi şahsiyetleri görmüştür. *Timarion* hiç şüphesiz, tamamen canlı ve nüktedan olan Lucianus'un eserlerinin taklidi alanında Bizans başarısının en iyisidir. Edebi anlamda kalitesini bir kenara bıraksak bile, *Timarion* Selanik'te düzenlenen meşhur festival gibi gerçek hayattan önemli tasvirler sunması hasebiyle çok önemlidir. Bu nedenle Komnenos dönemine ait bu çalışma Bizans'ın iç tarihi için çok ilginç bir kaynaktır.[383]

Komnenos hanedanının diğer bir çağdaşı ise, muhtemelen XII. yüzyılın sonlarında ölen ve edebiyat, tarih ve kültür açısından olduğu kadar klasik antikite yönüyle de hatırı sayılır bir öneme haiz olan Johannes Tzetzes'dir. Başkentte iyi bir filoloji eğitimi aldı ve bir süre gramer öğretmenliği yaptı. Sonrasında kendisini, geçimini sağladığı edebi faaliyetlere hasretti. Yazmış olduğu eserlerde Tzetzes kendi hayat şartlarından bahsetmek için hiçbir fırsatı kaçırmadı. XII. yüzyılda edebi eserlere vücut vererek hayatını kazanan, sürekli olarak fakirlikten ve sefaletten şikâyet eden, zengin ve soylulara hizmet veren ve yazdıklarını onlara ithaf eden, yaptığı hizmetler karşısında hak ettiği saygıyı görememekten

---

380 Bkz. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 473. Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, I (1), xvii. Chalandon, II, xlviii. V. Laurent, "Michel de Thessalonica," *Dictionnaire de théologie et liturgie catholique*, X (2), 1719-20.

381 Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, I (1), 132-82 (ilk üç konuşma); I (2), 183-228 (dördüncü ve beşinci konuşmalar 1917'de yayımlandı).

382 Bkz. J. Dräseke, "Byzantinische Hadesfahrten," *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XXIX (1912), 353.

383 Bkz. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 467-68. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 258-59. H. Tozer, "Byzantine Satire," *Journal of Hellenic Studies*, II (1881), 241-57. Dräseke, "Byzantinische Hadesfahrten," *Neue Jahrbücher*, XXIX (1912), 343-66. Bu çalışma için yazılmış mükemmel bir giriş bölümü ve yorum, Charles Diehl, "La Légende de lempereur Théophile," *Annales de l'Institut Kondakov*, IV (1931), 33-37.

şikâyet eden bir adam portresi çizdi. Bir gün öyle bir yokluk içerisine düşmüştü ki Plutarkhos'un eseri haricinde hiç kitabı kalmamıştı. Parasızlık nedeniyle bazen elzem kitaplara sahip olamaması ve hafızasına güvenmek zorunda olması yüzünden, eserlerinde birçok basit tarihi hatalar yaptı. Eserlerinden birinde "Benim için kafam benim kütüphanemdir. Hiç paramız olmadığı için kitabımız da yok. Bu nedenle yazarın ismini tam olarak veremem"[384] diye yazmıştı. Bir başka eserinde ise kendi hafızasına atıfta bulunarak "Tanrı hayatta, ne öncesinde ne de sonrasında, hafızası Tzetzes'inden daha iyi olan birisini göstermemiştir"[385] demişti. Tzetzes'in hem antik dönem hem de Bizanslı yazarlara bir hayli aşinadır. Tzetzes birçok şair, drama yazarı, tarihçi, hatip, filozof, coğrafyacı ve edebiyatçı ve özellikle de Lucianus'a aşinadır. Tzetzes'in eserleri mitolojik ve tarihi anekdotlarla ve alıntılarla, kendisine methiyelerle doludur ve okunması zor, daha doğrusu yavandır. Birçok yazısı arasında onun 107 mektuptan oluşan koleksiyonu, edebi anlamda kusurlarına rağmen, hem yazarın biyografisi hem de hitap ettiği kişiler bakımından önemlidir. *Bir Hikâyeler Kitabı* (Βιβλιος ιστορων) bir anlamda politik ya da popüler bir vezinde,[386] tarihi ve filolojik karakterli şairane bir eser tarzında ve 12.000 dizeden oluşacak şekilde yazılmıştır. Bu eserler, alıntılamaların kolaylığı için binerli mısralar halinde bölen ilk editörün zamanından beri genellikle *Chiliad*'lar (Binler) olarak isimlendirilir. Johannes Tzetzes'in *Tarihleri* ya da *Chiliad*'ları Krumbacher tarafından: "yazarın kendi mektuplarının birbiri ardına mısralar halinde yorumlanmasından başka bir şey değildir. Mektupları ile *Chiliad*'lar birbirlerine o kadar yakındırlar ki bir kimse bunlardan birini ötekinin ayrıntılı bir indeksi olarak kabul edebilir,"[387] diye yorumlamıştır. Bu sebep tek başına *Chiliad*'ları herhangi edebi büyük bir önemden mahrum bırakır. Diğer bir araştırmacı V. Vasilievsky sert bir biçimde: "Bu *Chiliad*'lar, edebiyat açısından tamamen saçmalıktır, fakat bazen nesir yazıda, yani Tzetzes'in mektuplarında, karanlıkta kalan noktaları da gerçekten açıklar,"[388] diyerek eleştirmiştir. Johannes Tzetzes'in diğer bir kapsamlı çalışması *İlyada* ve *Odysseia*'ya Alegoriler isimli ve politik şiir tarzında yazılmış eseridir. Bu eser Tzetzes tarafından "kraliçe-

384 *Argumentum et allegoriae in Iliadem*, XV, 87-89; ed. Matranga, *Anecdota Graeca*, I, 120.

385 *Chiliades*, I, vss. 227-78; ed. Kiessling, 12.

386 Bu siyasi dizelerin başlıca özelliği uzun ve kısa hecelerin tamamen ortadan kalkması ve bahsi geçen dizeler içerisinde geçen hece sayısına tam denk gelen dizelerin devamlı tekrar etmesidir.

387 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 528. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 261.

388 "An Unpublished Funeral Oration of Basil of Ochrida," *Vizantiysky Vremennik*, I (1894), 92.

lerin en Homerosvari olanı" (ομηρικωτατη)[389] yani "kelimeler ummanı bilge Homeros'un en büyük hayranı, ayın on dördü gibi parlak, okyanusun dalgalarıyla değil, pembe renkli yatağından başını kaldırıp aydınlık getiren güneşin ışıklarıyla yıkanmış,"[390] diye isimlendirdiği, imparator Manuel'in karısı olan Alman prenses Bertha-İrene'ye ithaf edilmiştir. Tzetzes'in hedefi Homeros'un şiirlerinin konularını birbiri ardına vererek, özellikle Homeros tarafından betimlenen Tanrılar dünyasının allegorik bir şekilde yorumlayıp izah etmekti. *Allegoriler* isimli eserinin başında Tzetzes mağrur bir edayla "Böylelikle vazifeme başlıyorum ve Homeros'u kendi kelimelerimle hırpalayarak, onu herkes tarafından ulaşılabilir, anlaşılabilir hale getireceğim ve onun dibi görünmez derinliği herkesin önünde beliriverecek,"[391] diye yazmıştı. Vasilievsky'nin beyan ettiği fikrine göre bu çalışma "ayrıca sadece tattan değil aynı zamanda sağlam bir mantıktan da yoksundu."[392] Bu eserlerin yanında Johannes Tzetzes, ayrıca Homeros ve Hesiodos üzerine bazı yazmalar, Aristophanes ile, bazısı şiirle ve diğer konularla ilgili eleştirel ya da açıklayıcı marjinal notlar (*scholia*) bıraktı. Johannes Tzetzes'in bütün eserleri yayımlanmadı ve bazıları da kaybolmuş gibi görünmektedir.

Bu yorumlar ışığında Johannes Tzetzes'in XII. yüzyılda kültürel anlamda bir kuvvet, güç olarak herhangi bir öneminin olup olmadığı tartışılabilir. Fakat onun malzeme toplamak için gösterdiği aşırı çaba ve özen göz önünde bulundurulduğunda, yazdıkları klasik edebiyatla ilgili hayli önemli olan zengin bir kaynaktır. Dahası yazarın eserleri ve onun klasik edebiyata olan geniş vukufiyeti, Komnenos dönemindeki edebiyat "Rönesansı" hakkında bazı çıkarımlar yapmayı mümkün kılar.

Filoloji ve vezin üzerine çalışmış olan Johannes Tzetzes'in ağabeyi İsaakios Tzetzes'ten nadiren bahsedilir, fakat filolojik literatür mevzu bahis olunca sanki bu iki kardeş de aynı derecede öneme haizmiş gibi "Tzetzes Kardeşler" diye bahsedilirdi. Aslında, İsaakios Tzetzes hiçbir alanda kendisini göstermedi ve bu nedenle "Tzetzes Kardeşler" betimlemesini kullanmaktan vazgeçmek daha doğru bir tavır olurdu.

Komnenos hanedanının ilk üç üyesinin döneminin, özellikle de Yannis ve Manuel'in, çok ilginç ve bir o kadar da o dönemin karakteristiğini yansıtan şahsiyetlerinden birisi de, ara sıra şefkat duygusu uyandırmak için ya da daha doğrusu, yanlış bir tevazu anlayışı nedeniyle kendisini PtochoP-

389 M. S. III. yüzyıl neo-Platonist, filolog ve retorikçisi olan Longinus, Herodotus'u όμρικώτατος diye isimlendirir. Bkz. J. B. Bury, *The Ancient Greek Historians*, 42, n. 1.

390 Johannis Tzetzis, *Allegoriae, prooemium*, vss. 1-4, 28; ed. Matranga, *Anecdota Graeca*, I, ı, 2.

391 *A.g.e.*, vss. 32-34; ed. Matranga, *a.g.e.*, I, 2.

392 "An Unpublished Funeral Oration of Basil of Ochrida," *Vizantiysky Vremennik*, I, 91.

rodromos (Zavallı Prodromos) diye isimlendiren Teodor Prodromos'tur. Prodromos'un çeşitli eserleri filolog ve filozoflar ile teologlar ve tarihçiler için çalışılacak birçok malzeme sunar. Her ne kadar öyle ya da böyle Prodromos'a atfedilen birçok eser mevcutsa da Batı ve Doğu'nun çeşitli kütüphanelerinde diğer yazmaların arasında muhafaza edilmiş ve yayımlanmamış olanların sayısı az değildir. Günümüzde Prodromos'un kişiliği, araştırmacılar arasında çok farklı hükümlerin bulunmasına neden olur. Çünkü Prodromos'a atfedilen eserlerin gerçekten kime ait olduğu kesin değildir. Bir grup araştırmacı Prodromos adını taşıyan iki farklı kişi olduğunu onaylarken, diğer bir grup araştırmacı bu sayının üç olduğunu iddia etmekte ve bir diğer grup araştırmacı ise tek bir Prodromos olduğunu öne sürmektedir.[393] Bu mesele tam olarak çözülmüş değildir ve ancak Prodromos'a atfedilen bütün eserler yayımlandıktan sonra bir sonuca ulaşmak mümkün olacaktır.

Prodromos'un faaliyetlerinin en iyi dönemi XII. yüzyılın ilk yarısıdır. Manastırdaki adı Yuhanna (II. John) olan Prodromos'un amcası, Rusya'da Kiev metropolitiydi ve bir Rus kroniği "kitaplar ve eğitim konusunda becerikli, fakirlere ve dullara karşı merhametli biri"[394] diye ondan bahseder. En iyi ihtimalle Prodromos 1150 civarında hayata gözlerini yumdu.

Diehl'e göre, Prodromos, Konstantinopolis'teki dejenere olmuş bir sınıfa, entelektüel, kültürlü ve hayatta çektikleri zorluklarla da ayırt edilmiş, alışagelmedik şekilde aşağılanmış ve her ne kadar kötü sayılmasa da sefaletin garip bir şekilde yoldan çıkardığı ve yanlış yönlendirdiği insanlardan oluşan edebiyat emekçileri sınıfına aitti.[395] Saray çevresiyle tanışıklığı ve imparator ailesiyle, üst düzey nüfuzlu memurlarla bağlantıları olan bu sefalet içindeki yazarlar nice zorluklara göğüs gererek, onlara emniyet temin edecek koruyucular bulmak için uğraştılar. Prodromos'un bütün hayatı kendisine bir koruyucu bulmaya çalışmakla, fakirlik ve hastalıktan veya yaşlılıktan sürekli şikâyetle ve kendisine yardım edilmesi için rica da bulunmakla geçti. Bu nedenle yardım için kime başvurduğu ya da kime dalkavukluk ettiği konusunda ayırım yapmadı. Fakat Prodromos, gözden düştüğü ve talihsiz dönemlerinde bile bir kişiye her zaman sadık kaldığı için itibar edilmelidir. Bu kişi Manuel'in gelini İrene'dir. Prodromos gibi edebiyatla uğraşan insanların durumu bazen çok zor bir durum arz ediyordu. Örneğin, önceden Prodromos'a atfedilen bir mısrada, yazar,

393 Bkz. S. Papadimitriu, *Theodore Prodromus*, xix-xxi ve I ve sonrası. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 760. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 197.

394 *The Laurentian and Ipatian Chronicles.*

395 Diehl, *Figures byzantines*, II, 140.

bir ayakkabıcı, terzi, boyacı veya fırıncı olmadığına dair pişmanlığını belirtmişti, çünkü bunların yemek için bir şeyleri vardı. Fakat ironi, yazarın karşılaştığı ilk adamın ağzından dökülür: "Yazdıklarını ye ve karnını doyur iki gözüm! Yazdıklarını hırsla çiğne! Üzerindeki papaz elbiselerini çıkar ve bir işçi ol!"[396]

Birçok değişik karakterin çok sayıda yazıları Prodromos adı altında muhafaza edildi. Prodromos bir romancı, menkıbe yazarı, hatip olmanın yanında astroloji ve dini içerikli şiirlerin, felsefi yazıların, hiciv ve mizah eserlerinin de yazarıydı. Bunların birçoğu zaferlerin, doğumların, ölümlerin, evliliklerin vs yıldönümleri itibariyle yazılmış rastgele yazılardı. Kişilere ve olaylara yönelik dokundurmaları ve başkenteki alt tabakaya mensup insanların günlük hayatları hakkında bilgi vermeleri hasebiyle bunlar çok değerlidir. Prodromos birçok kez kendisinin "acınası fakirlik temaları" ve "şairane tarzda kaleme aldığı eserlerin berbat şekli"[397] nedeniyle "ekmeğini çıkartmak için yazanlar şiir yazamaz"[398] diyen âlimler tarafından sansüre tâbi tutuldu. Fakat bu haşin değerlendirme, Prodromos'un çok uzun bir süre yalnız en zayıf olan eserlerinin biliniyor olmasıyla açıklanabilir. Buna örnek olarak, araştırmacıların, okunması aşırı derece de sıkıcı ve gerçek bir eziyet diye tanımladıkları, mısralar halinde yazılmış romanı *Rhodanphe ve Dosicles* gösterilebilir.[399] Bu görüş zar zor nihai görüş olarak değerlendirilebilir. Onun nesir şeklindeki yazılarını, hicivli konuşmalarını, özellikle en iyi örnekleri Lucianus tarafından verilen yazılardan ilham alarak Prodromos'un yazdığı tahkir edici yazılarınında dahil olduğu ve Prodromos'un bütün eserlerini kapsayan bir araştırma, onun edebi faaliyetleri ile ilgili genel değerlendirme yapabilmek için bir revizyonu gerekli kılar. Bu yazılarda, genel tarih ve özellikle de kültür tarihi için bu yazıları hassaten ilginç hale getiren, o dönemin gerçekleriyle ilgili gözlemler keskin ve eğlendiricidir. Prodromos ayrıca çok önemli bir katkısı nedeniyle kayda değerdir. Bazı eserlerinde, özellikle mizahi olanlarında, sathi klasik dili bir tarafa bırakmış ve geriye çok ilginç örneklerini bıraktığı XII. yüzyıl günlük konuşma dilini kullanmıştır. Bu nedenle büyük bir övgüyü hak eder. Bu doğrultuda günümüzün en iyi Bizans uzmanları, bütün kusurlarına rağmen Prodromos'un hiç şüphesiz Bizans edebiyatında

---

396 E. Miller, *Mélanges de philologie et d'épigraphie*, I, 142; Fransızcada 143. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, I, 106, vss. 140-42. *Poèmes prodromiques en grec vulgaire*, ed. D. Hesseling ve H. Pernot, 79, vss. 137-39.

397 Vasilievsky, "Lives of Meletius the Younger by Nicolaus Bishop of Methone and of Theodore Prodromus," *Pravoslavny Palestinsky Sbornik*, XVII (1886), v.

398 D. Hesseling, *Byzantium*, 344; Fransızcada 328.

399 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 751.

kayda değer bir olgu olduğunu ve "çok az Bizanslı gibi onun hem kültürel hem de tarihi bir figür olarak telaffuz edildiğini"[400] kabul ederler.

Komnenos ve Angelos hanedanı döneminde ayrıca çok az bilinen bir hümanist olan Konstantin Stilbes de yaşamıştır. Stilbes iyi bir eğitim aldı ve Konstantinopolis'te öğretmenlik yapmasının sonrasında edebiyat üstadı unvanını kazandı. Neredeyse tamamı mısralar halinde yazılmış ve otuz beş parçadan oluşan eseri bilinmektedir, fakat bu eser henüz yayımlanmamıştır.[401] Onun en iyi bilinen şiiri 25 Temmuz 1197'de Konstantinopolis'te vuku bulan büyük yangın üzerine yazdığı şiiridir. Bu şiir, bu gerçeğin ilk kez ifade edildiği yerdir, 938 mısradan oluşmasının ysnı sıra Doğu İmparatorluğu'nun başkentinin topografyası, yapıları ve gelenekleri hakkında birçok bilgi verir. Diğer bir şiirinde Stilbes 1198 yılındaki başka bir yangının tasvirini yapmıştır. Stilbes'in edebi mirası birçok Avrupa kütüphanesinde muhafaza edilmiştir ve kesinlikle daha fazla araştırmayı hak etmektedir.[402]

Komnenos hanedanı döneminde, tekdüze yazılmış Bizans kroniklerinin, tarih anlatımını kâinatın yaradılışından başlatan temsilcileri de olmuştur. Aleksios Komnenos zamanında yaşamış olan George Cedrenus, tarih anlatımını 1057'ye kadar, yani İsaakios Komnenos'un hükümdarlığının başlangıcına kadar getirir. Eserinde 811'den sonrasına ait olayları anlattığı bölüm neredeyse, XI. yüzyılın ikinci yarısının tarihçisi Yannis Skylitzes'in, Yunanca orijinal metni henüz yayımlanmamış olan, eserinin aynısıdır. XII. yüzyılda yazan Yannis Zonaras alışılmış tarzda kuru bir kronik yazmamış aksine güvenilir kaynaklar üzerine tesis edilmiş "daha yüksek ihtiyaçlar için yazılmış bir dünya tarihi elkitabı"[403] olduğu açık olan bir tarih yazdı. Anlatısını 1118'e, Yannis Komnenos'un tahta çıkışına kadar getirdi. Konstantin Manasses'in *Kronik*'i, XII. yüzyılın ilk yarısında politik şiir tarzında yazıldı ve Manuel'in münevver baldızı İrene ithaf edildi. Manasses de tarih anlatısını Aleksios Komnenos'un tahta çıktığı 1081 tarihine kadar getirdi. Birkaç yıl önce Manasses'in *Kronik*'inin devamı yayımlandı. Bu eser seksen dokuz mısradan oluşmakta ve kısaca Yan-

400 A.g.e., 750-51. Bkz. ayrıca, Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 199-200. Şurasını unutmamalıyız ki, Prodromos ismini taşıyan birkaç yazma aslen ona ait olmayıp edebi faaliyetlerinde ona iştirak edenler tarafınan yazılmıştır.

401 Bkz. C. Loparev, "On the Byzantine Humanist Konstantin Stilbes (of the Twelfth Century) and On his Works," Vizantiyskoe Obozrenie, III (1917), 62-64.

402 Stilbes hakkında en iyi malumat için, Loparev, a.g.e.. Karş. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 762. Görünüşe bakılırsa Loparev Lampros'un çalışmasını iyi bilmiyordu, S. Lampros, "Ο Μαρκιανὸς Κῶδιξ," Νέος ‹Ελληνομνήμων, VIII (1911), 524, 25 Temmuz 1197›de yangın üzerine yazılan şiir yayımlanmıştı

403 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 371.

nis Komnenos'tan Konstantinopolis'te hüküm süren ilk Latin imparator Baldwin'in zamanına kadar olan süreden bahsetmektedir ve eserin neredeyse yarısı I. Andronikos'un dönemine dairdir.[404] Manasses ayrıca bir uzun bir kısa hece vezniyle yazılmış olan, o dönem olaylarını konu alan ve 1904 yılında yayımlanan *Itinerarium* (Οδοιποριxον) isimli bir eseri de kaleme almıştı.[405] Son olarak Mihail Glycas XII. yüzyılda, 1118'de Aleksios Komnenos'un ölümüne kadar anlattığı bir dünya tarihi yazdı.

Bizans sanatı konusunda Komnenos ve Angelos dönemi, birçok araştırmacının başlangıcını IX. yüzyılın ortaları, yani Makedonya hanedanının tahta çıkışı olarak kabul ettiği ikinci Altın Çağ'ın devamıdır. Elbette Komnenos hanedanının tahta çıkışından hemen önceki XI. yüzyılın sıkıntılı dönemi, Makedonya hanedanı imparatorları döneminde ulaşılan artistik görkemi kısa bir süreliğine sekteye uğrattı. Fakat yeni Komnenos hanedanı ile imparatorluk eski ihtişamına ve zenginliğine tekrar kavuştu ve Bizans sanatı Makedonya hanedanı dönemindeki parlak geleneği devam ettirebildi. Fakat Komnenos hanedanı döneminde bir nevi biçimcilik ve hareketsizlik belirtilebilir. "XI. yüzyılda Antik döneme dair bakış açısında bir gerileme olduğunu zaten görmekteyiz; doğaçlama yerini şekilciliğe bırakmıştı. Ele alınan eserlerde teolojik niyet daha bir belirgin hale gelmişti. Ayrıntılı ikonografik sistem bu döneme aittir."[406] Bir başka kitapta Dalton: "Gelişmenin kaynağı kurudu, organik bir büyüme için artık hiç kuvvet yok. Komnenos dönemi ilerledikçe kutsal olan sanatın bizzat kendisi bir nevi ritüel haline gelip, ezberlendi ve neredeyse hiç düşünülmeksizin hassaların yönlendirmesiyle hareket edildi. Artık ne heyecan vardı ne de gayret; sadece şekilciliğe doğru bilinçsizce bir gidiş vardı,"[407] diye belirtiyordu.

Fakat bu, Komnenos hanedanı döneminde Bizans sanatı bozulmuş vaziyetteydi demek değildir. Bu dönemde özellikle mimari alanında birçok seçkin yapı vardır. Konstantinopolis'te Blacharnae Sarayı inşa edildi ve Komnenos Büyük Saray diye isimlendirilen eski saraydan ayrılıp, Haliç'teki yeni saraya yerleşti. Yeni imparatorluk sarayı hiçbir yönüyle eski saraydan aşağı kalır değildi ve o dönemin yazarları bu yeni sarayla ilgili

404 H. Grégoire, "Un Continateur de Constantin Manassès et sa source," *Mélanges offerts* à *M. Gustave Schlumberger*, I, 272-81. Manasses' Continuator'un kaynağı Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 280., idi.

405 K. Horna, "Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses," *Byzantinische Zeitschrift*, XIII (1904), 313-55. Bkz. Krumbacher'in *Geschichte* isimli eserine dahil edilmeyen Manasses'in edisyonları için, P. Maas, "Rhytmisches zu der Kunstprosa des Konstantinos Manasses," *Byzantinische Zeitschrift*, XI (1902), 505, n. 2.

406 O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archeology*, 18.

407 Dalton, *East Christian Art*, 18-19.

hararetli tasvirler bırakmışlardır.[408] Terk edilen Büyük Saray zaman içinde harap oldu. XV. yüzyıla gelindiğinde saray harabeden başka bir şey değildi ve Türkler zamanında da tamamen yok oldu.

Komnenos adı ayrıca birkaç kilisenin yapımı veya tekrar inşa edilmesiyle bağlantılıdır. Örneğin II. Yannis ve I. Manuel Komnenos'un yattığı ve daha sonra XV. yüzyılda VIII. Yannis Palaiologos'un gömüleceği yer olan Konstantinopolis'teki Pantocrator buna örnektir. Meşhur Chora Kilisesi (Kariye Müzesi) XII. yüzyılın başlarında yeniden inşa edildi. Kiliseler sadece başkentte değil, ayrıca vilayetlerde de inşa edilecekti.[409] Batıda, yani Venedik'teki San Marco Kilisesi, Konstantinopolis'teki Havariler Kilisesinin planı taklit edilerek ve mozaiklerinde Bizans etkisini gösterir biçimde 1095'te resmen takdis edildi. Doğuda, Beytüllahim'deki Doğuş Kilisesinin mozaikleri, Doğu'daki Hıristiyan mozaikçilerin imparator Manuel Komnenos için 1169 yılında ifa ettikleri ayrıntılı dekorasyonun kalıntıları olarak önemlidir.[410] Böylelikle, Batı'da olduğu gibi Doğu'da da,"Yunan sanatı XII. yüzyılda gücünü muhafaza etti, hatta Sicilya'daki Normanlar ve Suriye'deki Latinler gibi en az umulan yerlerde bile Bizans zarafet konusunda inisiyatifi elinde bulundurmaya ve bu konuda liderlik etmeye devam etti."[411]

XI. ve XII. yüzyıla ait çok önemli freskolar Kapadokya ve Güney İtalya'da gün yüzüne çıkartılmışlardır. Ayrıca Rusya'da Kiev, Chernigov, Novgorod ve civarında, aynı dönemde Bizanslı sanatçılar tarafından muhteşem freskolar yapılmıştır. Bu dönemin birçok sanat dalına ait örnekler fildişi üzerine oymalarda, çömlek ve cam işlemeciliğinde, metal işlerinde, mühürlerde ve ziynet eşyalarında bulunabilir.[412]

Fakat Komnenos ve Angelos hanedanları dönemindeki sanatla ilgili bütün başarılara rağmen, Makedonya hanedanı ile çağdaş olan ikinci Altın Çağ'ın birinci bölümü daha ihtişamlı ve yaratıcıdır. Bu nedenle Fransız bir yazar tarafından "XII. yüzyılda Bizans'ın hem politik hem de askeri anlamda durumu bir daha ayağa kalkamayacağı şekilde sarsıldı. Bununla birlikte imparatorluğun ve Doğulu Hıristiyanların yaratıcı gücü bu dönemde doruk noktasına ulaştı"[413] şeklinde yapılan tespitine katılmak mümkün değildir.

---

408 Bkz. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 416-18. J. Ebersolt, *Les Arts somptuaries de Byzance*, 16. Blachernae Sarayı hakkında, J. Pappadopoulos tarafından modern Yunancada yazılmış özel bir monografi ve onun Fransızca tercümesi vardır.

409 Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 463 ve sonrası.

410 Bkz. Dalton, *East Christian Art*, 292-93. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 561-63. Vincent ve Abel, *Bethléem*, 167.

411 Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 563 ve sonrası.

412 Daha önceden bahsi geçen Dalton'un iki çalışması ile Diehl'in *Manuel d'art byzantin* isimli eserinde daha ayrıntılı bilgi lde edilebilir.

413 G. Duthuit, *Byzance et l'art du XIIe siècle*, 96. Başlığına rağmen bu kitapçık XII. yüzyıl sanatı hakkında çok az bilgi vermektedir.

XII. yüzyıl Bizans rönesansı ilginç ve önemlidir. Bu rönesans, C. H. Haskins'in *XII. Yüzyıl Rönesansı* isimli eserinde çok güzel bir biçimde açıklanıp tasvir edildiği üzere, Batı genelindeki XII. yüzyıl rönesansının önemli bir parçasıdır. Kitabının giriş bölümünün ilk iki satırında söylediği üzere "Bu kitabın başlığı birçoğuna aşikâr bir çelişki olarak gözükecektir. XII. yüzyılda bir Rönesans!" Aslında burada bir çelişki yoktur. XII. yüzyılda Batı Avrupa Latin klasiklerin, Latin dilinin, Latin nesir yazı ve nazmının, Latin hukuk ve felsefesinin, Latin tarih yazıcılığının canlanışına tanık oldu. Bu dönem Yunanca ve Arapça'dan tercümelerin ve üniversitelerin başladığı dönemdir.

Ve Haskins: "Hem İtalya'da hem de Doğu'da Yunan kaynaklarıyla hatırı sayılır çoklukta direkt bağlantı olduğu ve Yunanca özgün metinlerden yapılan tercümelerin hem doğrudan ve güvenilir olduğu hem de antik dönem biliminin aktarımında bir araç olduğu yeterince anlaşılamamıştır,"[414] dediğinde kesinlikle haklıydı. XII. yüzyılda Bizans, özellikle de Konstantinopolis ve İtalya arasındaki doğrudan münasebet ilk bakışta umulandan daha sık ve geniş ölçekliydi.

Komnenos hanedanının Roma'ya yakınlaşmaya dair dini planlarıyla bağlantılı olarak Konstantinopolis'te, imparatorun huzurunda ve iki kilise arasında bir uzlaşı amacıyla Bizans'ın başkentine gelmiş Katolik Kilisesine mensup birçok âlimin de müdahil olduğu çok sayıda tartışmalar vuku buldu. Bu tartışmalar Yunan ilminin Batıya aktarımına büyük ölçüde katkıda bulundu. Dahası İtalya'nın tüccar şehir devletleri ile Bizans arasındaki ticari ilişkiler ile Venediklilere ve Pisalılara ait Konstantinopolis'teki mahalleler, Yunancayı öğrenip birtakım Yunan ilmini Batıya taşıyacak İtalyan âlimlere mesken oldu. Özellikle Manuel Komnenos zamanında "Konstantinopolis'e sürekli olarak Papalıktan, Fransa'dan, Pisa'dan ve diğer ülkelerden gelen elçilik heyetlerinin akını mevcuttu ve bunu akabinde XV. yüzyılın başlarında İtalya'daki Yunan bakiyeyi hatırlamamıza vesile olan ve daha seyrek olarak Yunan elçilerin Batı'ya intikali mevcuttu."[415]

Bütün bu faaliyetleri dikkate aldığımızda Komnenos ve Angelos hanedanı dönemi kültürel hareketlerinin Bizans tarihinin parlak sayfalarından biri olduğu sonucuna varırız. Önceki dönemlerde Bizans'ta böylesine bir canlanma yoktu ve XII. yüzyıldaki bu canlanma, aynı dönemde Batı'da yaşanan kültürel uyanışla karşılaştırıldığında, ondan daha büyük bir önem arz eder. Kuşkusuz XII. yüzyıl, Bizans tarihindeki ilk Helenik Rönesans olarak adlandırılabilir.

414 Haskins, *Studies in Medieval Science*, 141. Haskins, "The Greek Element in the Renaissance of the Twelfth Century," *American Historical Review*, XXV (1920), 603-605. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, 278.

415 Haskins, *Studies in Medieval Science*, 194-95.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İZNİK İMPARATORLUĞU (1204-61)

BİZANS TOPRAKLARINDA KURULAN YENİ DEVLETLER

Konstantinopolis'in ele geçirilişi ve yağma edilişi ile sonuçlanan IV. Haçlı Seferini Bizans İmparatorluğu'nun dağılması ve imparatorluk topraklarının üzerinde kimisi Yunan kimisi de Frank kökenli birçok devletin kurulması takip etti. Frank kökenli devletler Batı'nın Avrupa feodal organizasyonunu aldılar. Frankların kurdukları devletler şunlardı: Latin ya da Constantinopolitan İmparatorluğu, Selanik Krallığı, Mora'daki Achaia Prensliği, Atina Dukalığı ve Orta Yunanistan'daki Thebes Dukalığı. Venedik'in hâkimiyet alanı ise Ege ve İyonya denizindeki Bizans adalarını, Girit'i, sahil şeridindeki pek çok yeri ve iç bölgelerdeki yerleri kapsar bir hale geldi. Dağılan Doğu İmparatorluğu üzerindeki Latin feodal sömürgelerinin yanısıra üç tane de ayrı, bağımsız Yunan hâkimiyet merkezi oluştu: Anadolu'da İznik İmparatorluğu, Trabzon İmparatorluğu ve Kuzey Yunanistan'da Epirus Despotluğu. Flandre Kontu Baldwin Konstantinopolis imparatoru ve Trakya'nın büyük bir bölümünün hâkimi oldu. Montferrat Kontu Boniface hâkimiyeti Makedonya ve Teselya'yı kaplayacak şekilde Selanik Kralı oldu. Geoffrey de Villehardouin ve ardından Champlitte'li William, Mora'nın prensi oldu. Othon de la Roche hem Atina'da hem de Thebes'te "dük" (*sire*) ya da Yunan tebaasının onu isimlendirdiği şekliyle *Megaskyr* (Büyük Efendi) unvanını aldı. Üç Yunan devletinde şunlar hükümranlık sürdü: İznik'te (Bitinya) I. Teodor Laskaris, Trabzon'da I. Aleksios Komnenos ve Epirus Despotluğunda I. Mihail Angelos Dukas Komnenos. Dahası, kralları Kaloyan ve II. İvan Asen'in faaliyetleri vasıtasıyla İkinci Bulgar İmparatorluğu ve Anadolu'daki Rum ya da Konya Sultanlığı gibi iki yabancı devlet de 1204 sonrası Bizans İmparatorluğu'nun kalıntıları üzerine inşa edilen karmaşık uluslararası ortamda aktif rol oynadılar. Bu durum özellikle Bulgaristan için geçerliydi.

XIII. yüzyılın tamamı, bu devletler arasında var olabilecek en değişik kombinasyonlar halinde sürekli bir çatışma ve arbedeyle geçti. Yunanlar sonradan gelen Franklar, Türkler ve Bulgarlarla mücadele etti. Yunanların

kendi aralarındaki çatışmalar, zaten yeterince karmaşık durumda olan taşra hayatına yeni bir ayrılık unsuru ekleyerek, ulusal anlamda başka bir anlaşmazlık konusu daha ekledi. Franklar Bulgarlara karşı mücadele etti vs. Bütün bu askeri mahiyetteki çatışmaları çeşitli ve büyük ölçüde kısa süreli, kolaylıkla vücut bulup aynı kolaylıkla son bulabilen uluslararası anlaşma ve mutabakatlar takip etti.

1204 felaketinden sonra Yunanlar için siyasi, ekonomik, milli, dini ve kültürel merkezin neresi olacağı, birleşmenin nerede gerçekleştirilip güçlendirilebileceği meselesi fazlasıyla önemliydi. Doğu'da, Batılı devletler modeli örnek alınarak kurulan feodal devletler ve herkesin kendi kişisel çıkarını gözettiği ticaret merkezleri, genel anarşi ve kaos ortamında ayrılığı daha da uç safhalara taşıdı. Bunlar IV. Haçlı Seferinin ardından teslim aldıkları mirası ne layıkıyla yönetebildiler ne de yeni bir düzen ortaya koyabildiler. Bu nedenle bir tarihçi "Doğu'daki bütün Batılı yerleşim yerleri yaratıcı olmaktan ziyade, yıkıcı bir biçimde reaksiyon gösterdiler ve bu nedenle kendi kendilerini yok ettiler; fakat Doğu yine de kendisinin efendisi olarak kaldı,"[1] diye durumla ilgili bir tespitte bulunmuştur.

İznik İmparatorluğu'nun Başlangıcı ve Laskaris Hanedanı

İznik İmparatorluğu'nda Yunan ulusal birliği ideali ve Bizans devletini tekrar inşa etme fikri şekillendirilip güçlendirildi. 1206'da Konstantinopolis'i tekrar ele geçirerek Bizans İmparatorluğu'nu eski kapsam ve boyutlarından daha küçük çapta bile olsa tekrar ihya eden Mihail Palaiologos İznik İmparatorluğu'ndan çıkmıştı. Bir süreliğine daha, Yunan imparatorluğunu tekrar ihya görevi, diğer bir Yunan hâkimiyet merkezi olan Epirus despotluğunun uhdesinde olacağı düşünülmüştü. Fakat birçok sebepten dolayı Epirus despotluğu, İznik'in gittikçe artan önemiyle mücadele etmek ve Hıristiyan Doğu'nun liderliğinden vazgeçmek zorunda kaldı. Üçüncü Yunan hâkimiyet merkezi olan Trabzon İmparatorluğu ise Yunanların ulusal birliğinin gerçekleşmesi süreci içinde başrolü oynamaktan çok uzaktı. Bu nedenle Trabzon İmparatorluğu tarihinin kendisine has politik, kültürel ve ekonomik ilgi alanları vardır ve özel bir araştırmayı hak eder.

"Sürgündeki imparatorluk" olan İznik İmparatorluğu'nun kurucusu, otuzlu yaşlarında bir adam olan, sabık imparator III. Aleksios'un kızı olan eşi Anna vasıtasıyla Angelos hanedanına, III. Aleksios vasıtasıyla da Komnenos hanedanıyla bağlı olan Teodor Laskaris'ti. Laskarislerin kökeni ve Teodor'un doğduğu şehrin ismi bilinmemektedir. Teodor Laskaris, III. Aleksios döneminde orduda komutanlık yapıp Haçlılara karşı

1 C. Neumann, "Die byzantinische Marine," *Historische Zeitschrift*, LXXXI (1898), 1-2.

enerjik bir şekilde mücadele vermişti.[2] Büyük ihtimalle V. Aleksios Dukas Mourzouphlos'un (Mourtouphlos) firarından sonra ve Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından alınışına kadar Konstantinopolis'teki rahipler sınıfı tarafından Bizans İmparatorluğu'nun muhtemel imparatoru olarak görüldü, fakat o esnada Anadolu'ya kaçtı. Yabancı bir gücün boyunduruğu altında olmak istemeyen, kilisenin tanınmış üyelerinden bazıları ve pek çok sivil ve askeri asilzadenin teşkil ettiği diğer kaçaklarla birlikte Haçlılardan kaçıp Anadolu'ya sığınmıştı. Teodor, Konstantinopolis'in son Yunan patriği Yannis Kamateros'un İznik'e gelmesi için kendisine yaptığı daveti kabul etmedi ve başkenti terk edip Bulgaristan'a gitti. Latinlerin istilasından önce sürgüne çekilen Atina metropoliti Mihail Akominatos, Eğribozlu birisi için Teodor Laskaris'e bu şahsa ihtimam göstermesini tavsiye ettiği bir mektup yazdı. Mihail, Teodor Laskaris'in yabancıların boyunduruğu altındaki kendi memleketinde kalmaktansa bir Yunan (Roman) devletinin sarayında sürgün hayatını tercih ederek gizlice İznik'e gittiğini yazdı. Aynı mektupta Mihail eğer Eğribozlu bu kişi İznik'te barınak bulabilirse bu durumda, Teodor'a "kendilerinin alemşümul kurtarıcısı, yani bütün Rum diyarının kurtarıcısı olarak bakacak olan" Yunanistan'ın bütün halkı üzerinde büyük bir etkisinin olacağı gerçeğine işaret etti.[3]

1204'ten 1222'ye kadar orada hüküm süren Teodor Laskaris'in ölümünden sonra, onun damadı, kızı İrene'in kocası ve İznik İmparatorluğu'nun en enerjik ve kabiliyetli imparatoru olan III. Yannis Dukas Vatatzes (1222-1254)[4] hüküm sürdü. Onun ölümünden sonra ilk oğlu olan II. Teodor (1254-1258), sonra da Vatatzes'in hükümdarlığı esnasında çocuk olan onun torunu IV. Yannis (1258-1261) tahta geçti. IV. Yannis daha sonra Bizans İmparatorluğu'nu tekrar ihya edecek olan Mihail Palaiologos tarafından tahttan indirildi.

Bitinya'da kurulan yeni devletin durumu son derece tehlikeliydi. Anadolu'nun iç bölgelerinin çoğunu işgal etmiş olan, ayrıca güneyde Akdeniz sahil şeridinin bir kısmı ile kuzeyde Karadeniz kıyılarının bir bölümüne hâkim olan güçlü Konya sultanı, imparatorluğu doğudan tehdit etmekteydi. Batıdan ise imparatorluk, başlıca hedefi İznik'teki yeni devleti yok etmek olan Latin İmparatorluğu tarafından geriye itilmekteydi. Bu karmaşık ve zor görev, hükümdarlığının ilk dört yılında devleti imparator

---

2 Bkz. A. Gardener, *The Lascarids of Nicea: The Story of an Empire in Exile*, 53-54. A. Meliarakes, 'Ιστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καί τοῦ δεσποτάτου τῆς ‹Ηπείρου, 8. M. A. Andreeva, *Essays on the Culture of the Byzantine Court in the Thirteenth Century*, 82-85.

3 Michael Acominatus, ed. S. Lampros, II, 276-77.

4 Tarihçiler genellikle Yannis Çimisces ve Yannis Komnenos'u göz önünde bulundurarak Yannis Vatatzes'i, III. Yannis olarak isimlendirirler.

unvanıyla değil de despot unvanıyla yöneten Teodor Laskaris'e miras kaldı. Ülke içinde anarşi hâkimdi, ülkenin değişik yerlerinde birkaç bağımsız yönetici ortaya çıkmış ve İznik şehri kapılarını Teodor'a kapatmıştı.

Bu arada Konstantinopolis'te kendilerine yer edinen Latin şövalyeler, aynı yıl, yani 1204'te Anadolu'yu fethetmeye karar verdiler. Buradaki askeri operasyonları çok başarılıydı. Anadolu'daki Yunanların gözünde bütün her şey kaybedilmişti. Villehardouin "Anadolu'daki halk, Frankların tarafında yer almaya ve onlara haraç vermeye başladı,"[5] diye durumu aktarmıştır. Yeni devlet için kritik olan bu dönemde, Latin imparatoru Baldwin'in Bulgarlar tarafından tutsak edildiği haberi geldi.

1196'dan beri, Angelos hanedanı döneminde Bizans'ın başlıca düşmanı olan Kaloyan (İvan, İvannitsa) Bulgar tahtında oturmaktaydı. Balkan yarımadasında kurulan Latin devleti, durumu son derece karmaşık bir hale getirdi. Haçlıların ve Bulgarların Balkan yarımadası üzerinde hâkimiyet meselesini gündeme getirecekleri kesinlikle aşikârdı. Aralarındaki ilişkiler hemen gerginleşti, çünkü Kaloyan'ın dostane tekliflerine karşı Latinler, onu Latin imparatoru ile eşit göremeyeceklerini ve onun bir serfin efendisine baktığı gözle bakması gerektiğini ima ederek Kaloyan'ı tahkir ederek karşılık verdiler. Latinler Kaloyan'ı eğer saygı göstermekte kusur ederse Bulgaristan'ı silah zoruyla fethedip onu da eski zelil durumuna döndüreceklerine dair uyarıda bulundular.[6]

Bulgar kralını öfkelendiren Latinler, aynı zamanda Trakya ve Makedonya'daki Yunanları da onların dini inanış ve ritüellerine hakaretlerde bulunmak suretiyle aşağıladılar. Bulgar kralı Kaloyan ile Yunanlar arasındaki gizli ilişkiler, Balkan yarımadasında Bulgarların lehine bir isyanı hazırladı.[7] Bulgaristan'da yaşadığı bilinen eski Konstantinopolis Patriği Yannis Kamateros'un 1204-5'teki Bizans-Bulgar ittifakının oluşmasında önemli rol oynadığı öngörülebilir.[8] Th. Uspensky'e göre: "Bu ittifak, Kaloyan'ın tereddütlerine son verdi ve gelecekte yapacağı faaliyetlerin planını belirledi. Latin hâkimiyetine karşı Ortodoksluğun ve Yunan-Bulgar nüfusun koruyucusu olarak ortaya çıkarak Bizans'ta zayıflayan imparatorluk gücünü tekrar canlandırma vazifesi, Kaloyan'ın Haçlılara karşı yaptığı girişimlerinin başlıca sebebi oldu."[9] Bulgar çarı Bizans imparatorunun tacını giymek için can atıyordu.

---

5 Villehardouin, *La Conquête de Constantinople*, 323; ed. N. Wailly, 193.

6 Nicetas Choniates, *Historia; Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 808-809'da.

7 Bkz. V. N. Zlatarsky, *The Greek-Bulgarian Alliance in the Year* 1204-1205, 8-11.

8 Bkz. P. Nikov, "Bulgarian Diplomacy from the Beginning of the Thirteenth Century," *Bulgarian Historical Library*, I (1928), 103-104.

9 *The Formation of the Second Bulgarian Kingdom*, 245-46.

Yunan-Bulgar isyanı Balkan yarımadasında patlak verince Haçlılar, Teodor Laskaris'e karşı savaşmak için Anadolu'ya gönderdikleri birlikleri tekrar Avrupa'ya çağırmak zorunda kaldı. 15 Nisan 1205'te Edirne'de yapılan savaşta Kaloyan, Kuman süvarilerle desteklenmiş ordusuyla Haçlıları kesin bir mağlubiyete uğrattı. Bu savaşta en seçkin Batılı şövalyeler hayatını kaybetti ve imparator Baldwin Bulgarlar tarafından esir alındı. Tutsak imparatorun akıbeti bilinmemekte; fakat görünüşe bakılırsa Bulgar kralının emriyle bir şekilde katledilmişti.[10] Baldwin'in akıbetinin bilinmemesinden dolayı onun kardeşi olan Henry, Baldwin'in yokluğu esnasında Latin İmparatorluğu'nun naibi olarak seçildi. Sekiz yüzyıl önce, 378'de bir başka Roma imparatoru olan Valens, Edirne yakınlarında Gotlarla yapılan savaşta öldürülmüştü.

Savaşa iştirak etmiş olan ve savaştan sonra kalan birliklerin geceleyin zor şartlar altında geri çekilmesini sağlayan yaşlı duçe Enrico Dandolo, bu felaketten kısa süre sonra öldü ve Ayasofya'ya gömüldü. Çok yaygın bir iddiaya göre, Dandolo'nun naaşı, Türkler Konstantinopolis'i aldıklarında, Sultan II. Mehmed'in Venedikli kahramanın naaşının yok edilmesini emrettiği zamana kadar orada kalmıştır.[11]

Edirne'deki mağlubiyet Haçlıları umutsuz bir durumda bıraktı. Bu mağlubiyet siyasi anlamda mevcudiyetinin henüz başında olan Latin İmparatorluğu'na ağır bir darbe indirmiş ve bir bütün olarak yeni kurulmuş devletin gelecek tahayyüllerini yıkmıştı. Gelzer "Frankların Romanya üzerindeki hâkimiyeti bu korkunç günde son bulmuştu,"[12] diye fikrini belirtmişti ve onun "Konstantinopolis'teki Latin İmparatorluğu'nun kaderi bir süreliğine tamamen Bulgar kralının elindeydi,"[13] şeklinde yaptığı tespit de doğruydu.

Edirne Savaşı hem Bulgaristan Krallığı hem de İznik İmparatorluğu için çok büyük öneme sahipti. Avrupa'da ulusal bir güç merkezinden yoksun olan Makedonya ve Trakya'daki Yunanlar, İznik'in bu bağlamda gelecekte bir öneme haiz olmayacağını öngörüp, Bulgarlarla anlaşmaya varmanın ve Latinlere karşı Bulgarlarla işbirliğine girmenin imkân dahilinde olduğunu düşündüler. En iyi muhtemel fırsat, Kaloyan'ın Balkanlar'da,

---

10 Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 66 (Baldwin'in Tırnova'da tutsak edildiği söylenmektedir. Bir daha da görülmemiştir). E. Gerland, *Geschichtedes lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, I, 92 (Kaloyan, bir kızgınlık anında tutsağın öldürülmesini emretmiş gibi görünüyor). Nikov, "Bulgarian Diplomacy," *Bulgarian Historical Library*, I (1928), 104. (Baldwin tutsak alındı, Tırnova'ya gönderildi ve burada hayata gözlerini kapatacağı hapishaneye atıldı); bu bilginin kaynağı, *Innocentii III Gesta*; ed. J. P. Migne, *Patrologia Latina*, CCXIV, 148.

11 Bkz. H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I, 321, 472.

12 H. Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1042.

13 Th. I. Uspensky, *Second Bulgarian Kingdom*, 250.

düşman Frank toprakları üzerinde kurmak istediği ve merkezi Konstantinopolis olan büyük Yunan-Slav devletiyle ilgili büyük planını gerçekleştirmesine açık olmaktı. Fakat V. G. Vasilievsky'nin yazdığı gibi: "Slav yöneticiler Yunan-Slav dünyanın temsilcilerini emperyal bir rol oynar hale getirmekte başarılı olamadılar. Kaloyan'ın başkenti Konstantinopolis olan bir Yunan-Bulgar krallığını Balkan yarımadasında kurma planları onun hayal âlemine münhasır olarak kaldı."[14]

Bu arada, Edirne'deki zafer sonrasında, Yunanlar ve Bulgarlar arasında gerçekleşen olağandışı uzlaşı da, Balkanlardaki Yunanların İznik hükümdarlığını, onları Latin istilacılardan azat edecek muhtemel kurtarıcı ve onların ulusal beklentilerinin ve umutlarının sözcüsü olarak gördükleri anda hemen sona erdi. Balkan yarımadasında açıktan, acımasız ve tahripkâr bir savaş başlatan Bulgaristan kralına karşı, açıkça Bulgar karşıtı olan temayüller zuhur etmeye başladı. O dönem kaynaklarının açıkça belirttiği üzere Kaloyan, imparator II. Basileios'un Bulgarlara yaptığı kötülüklerin intikamını alıyordu. İmparator II. Basileios'a Bulgaroktonus, yani "Bulgar Kasabı" adı verilmişti. Kaloyan da kendisine gururla Romaioctonus, Romaioktonos, yani "Romalı Kasabı" diye ad taktı. Yunanlarsa onu (Yunanca Skyloioannes)[15] Köpek İvan diye isimlendirdiler. Latin imparatorlardan biri yazmış olduğu mektuplardan birisinde onu "Yunanistan'ın büyük tahripkârı" (magnus populator Graeciae)[16] diye tanımlamıştı.

Bir Bulgar tarihçi, "Latin İmparatorluğu'na karşı Trakya'daki Yunan şehirleriyle ittifak yapıldığı zamanda bile, Bulgarların ulusal bağımsızlığının yeminli düşmanı olan Yunan unsurlara karşı kral Kaloyan'ın yürüttüğü emperyal politikalara rehberlik yapan, safi Bulgar ulusal eğilimleri burada kendisini açıkça gösterir,"[17] demektedir.

İvan'ın Trakya ve Makedonya'daki kanlı seferleri onun için ölümle son buldu. 1207'de Selanik kuşatması esnasında feci şekilde hayatını kaybetti. Bir Yunan efsanesi, eski bir Rus kronografında olduğu gibi hem Yunan hem de Slavca versiyonlarında da yer bulan bir hikâyeyi, şehit Aziz Dimitrios'un mucizeleri arasına eklemler. Buna göre Ortodoks Kilisesinin düşmanı olan İvan, şehrin manevi koruyucusu Aziz Dimitrios tarafından alaşağı edilip tahtından indirilmiştir. Bu nedenle Bulgar kralı, Edirne

14 "The Regeneration of the Bulgarian Patriarchate Under the King John Asen II," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVIII (1885), 1, 9.

15 George Acropolita, *Annales*, xiii; *Opera Omnia*, ed. A. Heisenberg, 23-24.

16 Bkz. J. A. Buchon, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française*, II, 211.

17 P. Nikov, *Studies in the Historical Sources of Bulgaria and in the History of the Bulgarian Church*, 8. (yenibasımın sıralaması).

Savaşı'nın akabinde lehine olan şartlardan faydalanabilecek durumda değildi. Nikov'a göre onun şahsında "Bulgaristan'da şimdiye kadar doğmuş en büyük diplomat tarih sahnesinden çekildi."[18]

Fakat bir diğer taraftan, Konstantinopolis'teki Frank dominyonunun gücünü yok eden Edirne Savaşı, İznik İmparatorluğu'nu yok olmaktan kurtarıp ona yeni bir hayat için ümit verdi. Batı'daki komşusunun tehditinden kaçan Teodor Laskaris, devletini organize etmek için aktif bir şekilde çalışmaya başladı. Teodor ilk önce İznik'te kendisini iyice sağlama aldığında, onun despot olarak değil de imparator olarak ilan edilmesi meselesi ortaya çıktı. Frankların işgalinden sonra Konstantinopolis'ten ayrılarak Bulgaristan'a çekilen ve İznik'e gelmeyi reddeden Konstantinopolis'in Yunan patriği yerine Mihail Autoreanos, 1208'te yeni patrik olarak ilan edildi. İkametgahı İznik'te olan patrik, aynı yıl, yani 1208'de Teodor'a imparatorluk tacını giydirdi.[19] 1208'deki bu olay İznik devletinin sonraki tarihi açısından çok büyük bir öneme haizdir. İznik, imparatorluğun olduğu gibi kilisenin de merkezi oldu. Latin İmparatorluğu'nun zayıfladığı taraf olan Anadolu'daysa hatırı sayılır bir toprağı kendi hâkimiyeti altında birleştiren ikinci bir imparatorluk vücut buldu ve tedricen Avrupa'daki Yunanların dikkatini çekip onlar için bir ümit kaynağı olmaya başladı. Teodor Laskaris ile Konstantinopolis'teki Venedik temsilcisi olan podesta arasında 1220 yılında imzalanan anlaşma, görünüşe bakılırsa Venedik tarafından onaylanmıştı. (*Theodorus, in Christo Deo fidelis İmperator et moderator Romeorum et semper augustus, Comnenus Lascarus.*)[20] Yeni bir imparatorluğun kurulması, Konstantinopolis İmparatorluğu ile ilişkilerin gerginleşmesine sebep oldu. Bizans İmparatorluğu enkazı üzerinde kurulan iki ayrı imparatorluğun birbiriyle dostluk ve barış içerisinde yaşaması mümkün değildi

Konstantinopolis'ten kırk İngiliz mili uzaklıkta bulunan İznik, yeni imparatorluğun merkezi oldu. Beş ila altı yolun birleştiği bir kavşak durumundaki pozisyonu İznik'e ayrı bir siyasi önem kazandırmaktaydı. İznik, Bizans tarihinde iki ekümenik konsile ev sahipliği yapmasıyla ünlüydü ve burada yaşayan halk şehrin ortaçağda yapılmış surları, kuleleri ve kapılarının ne kadar güçlü olduğuyla övünürdü. Günümüzde bile bunlar iyi bir şekilde muhafaza edilmişlerdir. I. Haçlı Seferinden kısa bir

18 "Bulgarian Diplomacy," *Bulgarian Historical Library*, I (1928), 108.

19 1208 tarihi birkaç yıl önce A. Heisenberg tarafından saptanmıştır: A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, II, 5-12. Bkz. ayrıca Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 85, 180-81.

20 G. L. F. Tafel ve G. M. Thomas, *Urkunden zur ältern Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, II, 205.

süre önce İznik Türklere yenik düşmüştü, fakat şehri tekrar ele geçirip buradan Türkleri atan Haçlılar, hoşnut olmasalar bile, şehri Aleksios Komnenos'a devretmişlerdi. Şimdi sadece kalıntıları mevcut olan muhteşem saraylar, sayısız kilise ve manastır ortaçağ İznik şehrini süslemişti.[21] İznik'ten bahseden ve I. Ekümenik Konsilini hatırlatan, XII. yüzyıl Arap seyyahı el-Herevi "Bu şehrin kilisesinde Mesih'in resmi ve tahtlarında oturan Kilise Babalarının resimleri görülebilir. Bu kiliseye özel bir hürmet gösterilmektedir,"[22] şeklinde yazmıştır. XIII. yüzyıl Bizans ve Batı tarihçileri İznik'in büyüklüğüne ve sahip olduğu zenginliğe işaret etmişlerdir.[23] XII. yüzyıl yazarı olan Nikeforos Blemmydes bir şiirinde İznik'ten bahsetmektedir: "İnsanlarla dolu geniş caddeleri, etrafı surlarla iyice çevrili ve içindekilerle mağrur şehir, emperyal sempatinin en mükemmel işareti, İznik."[24] Son olarak XIII. ve XIV. yüzyıl edebiyatı İznik'ten övgüyle bahseden iki kişiyi barındırmaktadır. Bunlardan birincisi olan imparator II. Teodor Laskaris: "Sen, Roma zamanından beri pek çok kez yabancılar tarafından örselenmene rağmen mevcudiyetini devam ettirdin ve diğer bütün şehirlerin üstünde oldun. Sen sadece kendine dayanarak vücut buldun, geliştin ve güçlendin,"[25] diye İznik şehrine seslendi. İkinci methiye ise XIV. yüzyılın çok iyi bilinen bir devlet adamı, politikacısı, diplomatı, yöneticisi, teologu, astronomu, şairi ve sanatçısı olup - ismi Konstantinopolis'teki Chora Manastırı (Kariye Müzesi) içinde bulunan ve günümüze kadar ulaşmış meşhur mozaiklerle anılan Teodor Metokhites'tir.[26]

I. Dünya Savaşı öncesinde günümüz Türkiyesi'nin İznik şehrinde içler acısı durumda bulunan ortaçağ eserlerine, şehrin surlarına ek olarak, küçük *Kimisis Kilisesi* dahil edilebilir. Bu kilisenin kuruluşu IX. yüzyıl olarak belirlenebilir ve Bizans sanatıyla ilgili çalışmalar için çok önemli mozaiklerin ev sahipliğini yapmıştır.[27] Fakat bu eser I. Dünya Savaşı'nda

21 Mükemmel bir bibliyografya ile birlikte ortaçağda İznik hakkında çok iyi bilgi için bkz. J. Sölch, "Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen. Nikomedia, Nikäa, Prusa,"*Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 263-86. Bkz. ayrıca R. Janin, "Nicée. Étude historique et topographique," *Échos d'Orient*, XXIV (1925), 482-90. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 19-21.

22 *Indications sur les lieux de P*èlerinage, terc. C. Schefer, *Archives de l'orient Latin*, I, 590.

23 Bkz. örneğin, Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed., 318. Villehardouin, *Conquête de Constantinople*, par. 304.

24 Nicephorus Blemmydes, *Curriculum vitae et carmina*, ed. A. Heisenberg, 113, vss. 22-24.

25 Th. I. Uspensky, "On the Manuscripts of the History of Nicetas Acominatus in the National Library of Paris," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIV (1877), 77.

26 Basılmış olarak, C. Sathas, *Bibliotheca graeca medii avei*, I, 139 ve sonrası.

27 Bkz. H. Grégoire, "Le véritable nom et la date l'église de la Dormition à Nicée. Un texte nouveau et décisif," *Mélanges d'histoire offerts* à *Henri Pirenne*, I, 171-74. Bkz. ayrıca Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 520-21. 908; Grégoire'nin makalesi, Diehl'in kullanabileceğinden çok sonraları yayımlandı. O. M. Dalton, *East Christian Art*, 285.

İznik şehrinin bombalanması sonucu tahrip oldu ve yalnızca kubbe altındaki sağ duvarı ve son cemaat yerinin güney bölümü günümüze ulaşmıştır. İznik'in bir diğer önemli kilisesi olan Ayasofya Kilisesi de içler acısı bir durumdadır.[28]

Bir ölçüde, Teodor Laskaris'in emperyal güç anlayışını gösteren ilginç bir belge muhafaza edilmiştir. Bu belge bir *Silentium*'dur. (Σελεντιον, σιλεντιον) Bizans zamanında, Paskalya Perhizi başlangıcında soyluların hazır bulunduğu sarayda, imparatorun kamuya yaptığı konuşmaya *silentium* denilmişti. *Silentium*, 1208'de Teodor Laskaris'in taç giydikten hemen sonra yaptığı konuşma olarak değerlendirilmektedir.[29] Bu konuşma metni, Latinlerin Konstantinopolis'i yağmasından sonra şehirden kaçıp İznik'e sığınan ve o dönemin çok iyi bilinen tarihçisi Niketas Choniates tarafından yazıya geçirilmiştir. Edebi bir tarzda yazılmış olan bu konuşma metni göstermektedir ki, Teodor aynen Bizans imparatorları gibi sahip olduğu iktidarın Tanrı tarafından kendisine bahşedildiğini düşünmektedir: "Benim efendim, gökler tarafından evrensel Roma devletine baş olarak atandı. Tanrı'nın iradesinin kudreti bana bahşedildi." Tanrı hamiyeti nedeniyle 'Davut'un kudretini' Teodor'a lütfetti." İmparatorluğun birliği, aynı zamanda kilisenin de birliği demekti. Teodor Laskaris konuşması olan *Silentium*'un sonunda "Bir sürü ve bir çoban olmalı" diye beyan etmişti.[30] Bu konuşmanın bizzat imparatorun kaleminden çıkmadığı doğrudur, fakat İznik İmparatorluğu bünyesindeki asiller ve eğitim almışların ağır basan görüşlerini yansıtır. Bu görüş, hem Angelos hem de Komnenos hanedanıyla bağı olan ve İznik'teki "*Roma imparatoru*" olarak Bizans imparatorlar silsilesini devam ettiren Teodor Laskaris'in sonrasında sağlam temeller üzerine inşa edilmiş bir görüştü.

LASKARİSLERİN DIŞ POLİTİKASI VE BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN YENİDEN KURULMASI

Latinlerin Edirne'de yenilmelerinden sonra Teodor'un durumu bir nebze de olsa daha bir rahat hal aldı. Bununla birlikte, Baldwin'in Konstantinopolis'teki halefi, yani kardeşi Henry yetenekli ve enerjik bir lider ve yönetici olsa da, Ayasofya'daki taç giyme töreninden sonra Bulgarlarla bozulan ilişkilerini kısmen düzelterek, zihninde İznik'i Latin İmparatorluğu'na

28 Bkz. M. Alpatov ve I. Brunov, "A Brief Report of a Journey to the East," *Vizantiysky Vremennik*, XXIV (1923-26), 61. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 908.

29 Heisenberg, *NeueQuellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums*, II, 11-12.

30 Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, 99, 105, 107.

katma planları olduğu halde, açıktan Teodor'a düşmanlık beslemeye başladı. İznik imparatoru, Latinlerin başarılı olmasını silah yoluyla engelleyemezdi. Fakat Bulgarların Latinler için ve Selçukluların da Teodor için oluşturduğu tehdit, bunların ikisini bir anlaşmaya varıp, Teodor'un birkaç müstahkem kaleyi yıkması koşuluyla bir barış antlaşması imzalamaya mecbur bıraktı.[31]

Selçuklu Türkleri

Teodor'un Anadolu'nun büyük kısmını hâkimiyeti altında bulunduran Selçuklu sultanı ile savaşı, yeni İznik İmparatorluğu için hayati öneme sahipti. Yeni bir devlet olarak İznik İmparatorluğu'nun ortaya çıkışı, Konya veya Anadolu Türk Sultanlığı için fazlasıyla kabul edilemez bir durumdu. Çünkü bu yeni devlet, Türklerin Batı istikâmetinde Ege kıyılarına doğru ilerleyişlerini engellemekteydi. İki devlet arasındaki ilişkilerin gerginleşmesinin ana sebebi olan bu duruma, Teodor Laskaris'in kayınpederi III. Aleksios Angelos'un sultana sığınarak ondan kendisine, kaybettiği tahtına tekrar oturması konusunda yardım etmesini istemesi gerçeği de eklenmelidir. Aleksios'un gelişiyle elde ettiği fırsatı değerlendirmek isteyen sultan, Teodor'dan tahtı Aleksios'a devretmesini isteyen tehditkâr bir talepte bulundu. Sultanın bu talebinin altında yatan asıl hedef, bütün Anadolu topraklarına sahip olmaktı. Çatışmalar başladı ve özellikle Antakya ile Menderes nehrinin üzerindeki Muğla'da cereyan etti. Teodor'un asıl gücünü elindeki sekiz yüz cesur Batılı paralı asker oluşturmaktaydı. Bu paralı askerler Türklerle olan mücadelelerinde büyük kahramanlıklar gösterdiler ve düşmana ağır zayiatlar verdiler, fakat neredeyse bu birliğin tamamı savaş meydanında hayatını kaybetti. Bununla birlikte şahsi cesareti ve soğukkanlılığı sayesinde Teodor Laskaris kontrolünü kaybetmedi. Müteakip çarpışmada sultan, belki de bizzat Laskaris tarafından öldürüldü. O döneme ait bir kaynağa göre "sultan kuleden düşer gibi düştü,"[32], yani binmiş olduğu kısraktan düştü. Aynı savaşta, Türklere sığınan eski imparator III. Aleksios da ele geçirildi. İnzivaya çekildi ve hayata gözlerini İznik'teki bir manastırda kapadı.

Bu savaş Teodor için toprak bakımından büyük değişiklik getirmemişe benziyor.[33] Fakat İznik'in Yunan Hıristiyan imparatorunun Müslümanlar

---

31 Bkz. E. Gerland, *Geschichte der Kaiser Baldwin I. und Heinrich*, 102-14. Gerland'ın kitabından sonra L. Neuhaus'un tezi olan *Die Reichsverwesenschaft und Politik des Grafen Heinrich von Anjou, des zweiten Kaisers im Lateinerreiche zu Byzanz*'ın herhangi bir önemi yoktur.

32 George Acropolita, *Annales*, chap. 10; ed. Heisenberg, 17.

33 Bkz. G. de Jerphanion, "Les Inscriptions cappadociennes et l'histoire de l'empire grec de Nicée," *Orientalia Christiana Periodica*, I (1935), 242-43. P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesc-*

üzerindeki bu zaferinin önemi moral açısından çok büyüktü. Bu zafer, yeni imparatorluğun temellerini pekiştirip, Bizans'ın İslam ile olan tarihi mücadelesini tekrar canlandırırken, sadece Asya kıtasındaki Yunanları değil, Avrupa kıtasındaki Yunanların kalplerinde de sevinç ve gayret duyguları uyandırdı. Avrupa kıtasındaki Yunanlar ilk kez İznik'i gelecekteki muhtemel birleşmenin merkezi olarak gördüler. Niketas Choniates, Teodor'un bu zaferi üzerine ağdalı bir dille uzun bir methiye kaleme aldı.[34] Niketas'ın kardeşi ve eski Atina metropoliti olan Mihail Akominatos, ömrünün son yıllarını geçirdiği Kea adasından Teodor'a gönderdiği tebrik mektubunda, içinde Tanrı'nın ilk başta seçtiği,[35] yani Konstantinopolis ve Büyük Konstantin'in tahtına ait mülkleri Teodor'un alması dileğini ifade etti.

LATİN İMPARATORLUĞU

Yunanlar Teodor'un zaferine sevinirken, Teodor'un ordusundaki Batılı, cesur, paralı askerlerden korkan Latin imparatoru Henry de, her ne kadar ilk bakışta garip görünse de zaferden memnundu. Çünkü bu paralı askerlerin neredeyse tamamı Türklere karşı yapılan savaşta ölmüştü ve Henry'e göre elde edilen bu zafer aslında İznik imparatorunu zayıflatmıştı. O dönemin bir tarihçisi, Henry'nin "Laskaris mağlup etmedi, mağlup edildi,"[36] dediğini söyler. Henry yanılmıştı, çünkü savaştan kısa süre sonra Teodor, emrinde tekrar kayda değer sayıda Frank ve iyi teçhiz edilmiş Yunan askerlere sahip hale geldi.[37]

Türklere karşı elde ettiği zafer, Teodor'a, Henry'e karşı açıktan düşmanlık etmesine olanak sağladı. Bu esnada Teodor'un belirgin hedefi, o zaman bile hatırı sayılır bir güç olan donanmasının yardımıyla Konstantinopolis'e saldırmaktı. Gerland'ın bir manifesto[38] diye tanımladığı, 1212 başında Bergama'da Henry tarafından yazılan çok ilginç bir mektupta "içeriği kendilerine malum olan bütün dostlarına" (*universis amicis suis ad quos tenor presentium pervenerit*) seslendi. Mektup, Henry'nin Teodor'u çok tehlikeli bir düşman olarak gördüğünü doğrulamaktadır. Mektubunda Henry, "Aya Yorgi Boğazı'nın[39] ötesinde Türkiye'ye

---

he. Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13.-15. Jahrhundert, 1-23. M. F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, 35-37. P. Wittek, *The* Rise of the Ottoman Empire, 16-32.

34 Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, 129-36.

35 Michael Acominatus, ed. Lampros, II, 353 ve sonrası.

36 George Acropolita, *Annales*, chap. 15; ed. Heisenberg, 27.

37 Gerland, *Kaiser Baldwin I. und Heinrich*, 216.

38 *A.g.e.*, 218.

39 Brachium Sancti-Georgii, Boğaziçi'dir.

kadar olan bölgeyi elinde bulunduran Laskaris, birinci ve en büyük düşmandır ve bir imparatorluk kurmak için buradan bize sık sık baskı yaptı. Laskaris Konstantinopolis'i ele geçirmek için çok sayıda kalyon tedarik etti. Bu nedenle şehir çaresizlik içerisinde titriyordu. Anadolu üzerinden geri dönüşümüzden umudunu kesen birçok insanımız deniz yolu ile kaçmayı planlıyordu ve birçoğu da bize karşı ona yardım edeceklerine dair söz vererek Laskaris'in tarafına geçti. Bütün Yunanlar homurdanmaya başladı ve Laskaris eğer Konstantinopolis'e savaşmak için gelirse yardım edeceklerine söz verdiler," diye yazdı. Mektup Latinlere, Henry'e yardım etmeleri konusunda bir istekle bitiyor. "Zaferimizi ebedi kılmak ve imparatorluğumuzu elde tutmak için elimize geçen veya ilerde hâkim olacağımız memleketlerdeki topraklara iskân etmek için çok sayıda Latin yerleşimciye ihtiyaç duymaktayız. Fakat sizin de bildiğiniz üzere bir memleketi ele geçirmek tek başına yeterli değildir, onu elde tutacak halk da gerekir."[40] Mektup, Henry'nin Teodor Laskaris'in hasmane tutumundan bir hayli endişelendiğini göstermektedir ve dahası Henry'nin yeni tebaası da tereddüt etmekteydi.

Yine de İznik'in, imparatorluğun eski başkentini tekrar eski haline getirme teşebbüsü istenilen sonucu vermedi. İznik İmparatorluğu bu amaç için ne yeterince güçlüydü ne de buna hazırdı. Başarı Anadolu içlerine daha da sokulmuş olan Henry'nin tarafındaydı. Yakın bir zamanda yayımlanıp 1213 olarak tarih düşülen bir mektupta Henry, "küstahca ve tacizkâr bir şekilde Roma Kilisesine karşı çıkıp, onun fedakâr çocukları olan Latinleri köpek diye isimlendiren ve asıl kendilerinin bizim inancımızı aşağılamalarından dolayı genellikle köpek diye isimlendirilen Yunanlar,"[41] üzerine kazandığı zaferin bir dökümünü vermiştir.

İki imparator arasında imzalanan antlaşma ile Anadolu'da iki imparatorluk arasındaki sınırlar tam olarak belirlendi: Yarımadanın kuzeybatı bölümü Latin İmparatorluğu'nun elinde kaldı. Diğer bir deyişle, ülke içindeki önemsiz birkaç yerin Latinler tarafından ilhakı dikkate alınmazsa, Latinlerin Anadolu'daki toprakları, imparatorluğun 1204'teki taksimden sonra eline geçen topraklardan çok da farklı değildi.[42]

---

40 *Recueil des historiens des Gaules et de la France* (2nd ed., 1879), XVIII, 530-33.

41 Bkz. M. P. Lauer, "Une Lettre inédite d'Henri I[e] d'Angre, empereur de Konstantinopolis, aux prélats italiens (1213 ?)," *Mélanges offerts* à *M. Gustav Schlumberger*, I, 201. Lauer'in neden Henry'nin Pergamon'dan yolladığı ve 13 Ocak 1212 tarihi düşülmüş mektubunu 1213 yılına atfettiğini bilmiyorum (s. 194).

42 Bkz. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 85-86. Gerland, *Kaiser Baldwin I. und Heinrich*, 218-19. Bu iddia zaman zaman ileri sürülmektedir (örneğin bkz. N. Iorga, *Geschichte der Osmanischen Reiches*, I, 120; ve Gerland, *Kaiser Baldwin I. und Heinrich*, I, 246.) I. Teodor siyasi faaliyetleri yanında, Akdeniz kıyılarındaki Attalia'nın (Antalya) mukim olduğu Güney Anadolu'da

1216 yılında kabiliyetli ve enerjik bir lider olan Henry, hayatının en verimli döneminde öldü. Henry, Yunanlar tarafından bile sevilip takdir edildi ve XIV. yüzyıla ait bir Bizans kroniğine göre Henry "gerçek bir Ares"di.[43] XX. yüzyıl tarihçileri de onun kişiliğini ve faaliyetlerini fazlasıyla takdir ederler: "Latin İmparatorluğu'nun gerçek kurucusu Henry oldu. Onun kurduğu müesseseler Yunanistan'da gelişen Frank hâkimiyetinin temeli oldu."[44] A. Gardner ise "Henry'nin ölümü Latinler için –büyük ihtimal Yunanlar için de– gerçek bir faciaydı. Çünkü onun güçlü, fakat aynı zamanda uzlaşmacı politikası, eğer böyle bir şey mümkünse, Doğu ile Batı arasındaki uçurumu kapatma konusunda başarılı olabilirdi,"[45] diye yazmıştı. Henry'in şahsında İznik'in en tehlikeli düşmanı dünyaya gözlerini yumdu. Konstantinopolis'te onun tahtına geçen halefleri ne kabiliyet ne de sahip oldukları enerji yönüyle sivrilemediler.

1222'de de İznik İmparatorluğu'nun kurucusu hayata gözlerini yumdu. I. Teodor Laskaris Anadolu'da bir Helen merkezi vücuda getirmiş, devleti birleştirmiş ve Avrupa'daki Yunanların dikkatini bu devlet üzerine çekmişti. Haleflerinin üzerine geniş bir yapı inşa edebilecekleri bir temel atmıştı. Mihail Akominatos, Teodor Laskaris'e yazdığı övücü mektuplarında "Bizans'ın duvarları dışındaki Barbar taşkınıyla, Anadolu kıyılarına içler acısı, kırık dökük bir şekilde vurmuş olan başkenti sen kabul ettin, ona yol gösterdin ve onu kurtardın... Sonsuza kadar Konstantinopolis'in yeni kurucusu olarak isimlendirilmelisin. Tufandan geriye kalan insanlar, sadece sana bakarak ve sadece seni kurtarıcı ve evrensel halaskâr olarak çağıranlar, senin krallığında sakin bir limanda barınak buldular. Yakın zamanda hüküm süren büyük Basileios Bulgaroktonus ve eskilerden soylu Herakleios haricinde, Konstantinopolis'te hüküm sürmüş hiçbir imparatoru sana eş görmem,"[46] demişti.

III. Yannis Dukas Vatatzes (1222-1254)

I. Teodor Laskaris'in ölümünden sonra kızı İrene'in eşi olan III. Yannis Dukas Vatatzes İznik tahtına geçti ve 1222 yılından 1254'e kadar hükümdarlık yaptı.[47] Her ne kadar ondan önceki hükümdarlar İznik devletinin

---

da başarılıydı. Fakat bu iddia yanlıştır. Çünkü bu çıkarımın Antalya'da bulunan kitabenin yanlış tarihlendirilmesi nedeniyle doğru değildir. Bu kitabenin tarihi tam olarak 915-916'ya aittir. Bkz. H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d 'Asie Mineure*, I, 104. Bkz. ayrıca A. A. Vasiliev, *Byzantium and the Arabs*, II, 153.

43 Ephraemius Monachus, *Imperatorum et patriarcharum recensus*, v. 7735; Bonn ed., 312.

44 Gerland, *Kaiser Baldwin I. und Heinrich*, 251.

45 Lascarids of Nicaea, 93.

46 Michael Acominatus, ed. Lampros, 150, 151, 276, 354.

47 Yazarların çoğu 1254 senesini Vatatzes'in ölüm yılı olarak kabul etmektedir. Meliarakes, 'ΙστορίατοῦβασιλείουτῆςΝικαίαςκαίτοῦ δεσποτάτου τῆς ‹Ηπείρου, 412, ve Gardner, *Lascarids*

daha da gelişmesi yönünde bazı temeller atmış olsalar da yine de, devletin uluslararası durumu için devletin başında kararlı ve enerjik birinin bulunmasını gerektirmekteydi. Bu kişi Yannis Vatatzes'in şahsında kendisini gösterdi.

Bu esnada dört devlet Doğu üzerinde hâkimiyet için mücadele etmekteydi; İznik İmparatorluğu, Latin İmparatorluğu, Epirus Despotluğu ve II. İvan Asen'in Krallığı. Yannis Vatatzes'in dış politikası bu nedenle bir taraftan savaşlarla diğer taraftan da şu ya da bu devlette kurulan ittifaklardan müteşekkildi. Fakat şansının yaver gitmesi hasebiyle, onun Balkan yarımadasındaki üç düşmanı asla birlikte ve kararlı biçimde hareket etmediler, aksine bu devletler kendi güçlerini zayıflatan kararsız ya da daha doğru ifadeyle kısa süreli ittifaklar kurma politikasını takip ettiler. Yannis Vatatzes uluslararası karmaşık durumu idare etme konusunda baştan sona başarılı oldu.

Epirus Despotluğu ve İznik İmparatorluğuyla İlişkileri

İznik İmparatorluğu tarihinin ileriki dönemleri için, Epirus despotluğu hayati öneme haizdir. Epirus despotluğu, belli şartlar altında, Batılı Yunan vatanseverlerin çıkarlarının bir araya gelebileceği ve Bizans İmparatorluğu'nun yeniden ihyası fikrinin ortaya çıkabileceği ikinci Yunan hâkimiyet merkeziydi. İki Yunan devleti, yani Helen ulusal birliğini kurmak için aralarındaki husumeti tatminkâr bir sonuca vardıramayan Epirus Despotluğu ve İznik İmparatorluğu kaçınılmaz olarak Bizans'ı tekrar kurmak için mücadele edecekti.

1204'te Epirus despotluğunu kuran I. Mihail Angelos'tu. Epiruslu Angelos ailesinin ismi Komnenos ve Dukas hanedanlarıyla ilişkilendirilmiş, bu nedenle de Epirus hanedanı yöneticileri bazen uzunca "Angelos Komnenos Dukas" hanedanlık unvanıyla anılmışlardı. İlk başta Epirus despotluğunun toprakları kuzeyde Dyrrachium'da (Durazzo) güneyde Korinth Körfezi'ne uzanmakta, yani antik Epirus, Acarnania ve Aetolia'yı kapsamaktaydı. Arta şehri yeni devletin başkenti oldu.

XIII. yüzyıldaki Epirus Despotluğu tarihi henüz kapsamlı bir şekilde çalışılmış değildir ve bu konuya ilişkin kaynaklar tam olmaktan çok uzaktır. Bu nedenle birçok mesele hâlâ tartışmalı ve karanlıktadır. V. G. Vasilievsky'nin XIX. yüzyılın sonunda yayımladığı Naupactus (Lepanto) metropoliti Yannis Apocaucus'un (Apokaukos) mektupları Despotluk tarihi üzerine hayli ışık tutmuştur.[48]

---

of Nicaea, 192'de Vatazes'in 13 Ekim 1255'te öldüğünü söylemektedir. *Cambridge Medieval History*, IV, 430'da Vatazes'in ölüm yılı olarak 1254 verilmektedir.

48 "Epirotica saeculi xiii," *Vizantiysky Vremennik*, III (1896), 233-99.

İç yönetimi itibariyle despotluk, Bizans İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak 1204'ten önce kullanımda olan idari teşekkülünden ayrılmadı. Hükümet şeklinin adı değişti, fakat insanlar Bizans yönetim sistemi üzerine kurulu düzende hayatlarını sürdürdüler. Doğusunda feodal Selanik krallığı, kuzeydoğusunda Bulgaristan krallığı ve batısında Epirus'un sahillerini tehdit eden Venedik tarafından, yani dört bir yandan Latin veya Slav devletlerle çevrili olan despotluk, ihtiyaç halinde dış düşmanlarına yeterli direniş gösterebilecek kabiliyette güçlü bir ordu geliştirmek zorunda bırakıldı. Ülkenin dağlık ve erişilmesi zor yapısı bu konuda büyük avantaj sağlamaktaydı. Despot I. Mihail kendisini tam bağımsız bir hükümdar olarak gördü. İznik'teki Teodor Laskaris'in herhangi bir üstünlüğünü ya da liderliğini tanımadı. Despotluktaki kilise de ayrıca bağımsızdı ve I. Mihail piskoposların yerel metropolitler tarafından atanmasını emretti.

Epirus despotunun asıl görevi Yunanistan'ın batı bölümlerindeki Helenizmi, komşuları Franklar ve Bulgarlar tarafından yutulmaktan korumaktı. Despotluğu kendi menfaatlerinin dar sınırlarından çıkarıp daha geniş ufuklara taşıyan asıl büyük hedefler daha sonra ortaya çıkıp gelişti.

İznik'teki Teodor Laskaris'in hükümdarlığı esnasında Epirus despotluğu ile herhangi bir husumetin olmadığı görünmektedir. Yannis Vatatzes'in tahta oturmasıyla durum değişiyordu. Bu esnada katledilmiş olan Mihail'in kardeşi Teodor da Epirus tahtına oturdu. Onun ismi devletinin topraklarını Latinlerin ve Bulgarların aleyhine şekilde genişletme idealiyle bağlantılıdır.

Yeni despot olan Teodor Angelos, kardeşi hayattayken İznik İmparatorluğu sarayında kalmıştı. Müteveffa I. Mihail Teodor, devleti yönetme hususunda kendisine yardım etmesi amacıyla kardeşinin Epirus'a gönderilmesini Laskaris'ten istediğinde, Epiruslu Teodor'dan daha önce kendisine bağlı kalacağına ve Teodor'dan sonra kendisinin onun halefi olacağına dair yemin almış olan İznik imparatoru, Mihail'in isteğini yerine getirdi. Thedore Laskaris'in endişelenmekte haklı olduğu görülecekti. Teodor Angelos, Epirus despotu olduğunda, İznik imparatoruna ettiği yemine aldırış etmedi ve akla yatkın olduğu kanaatine vardığında da İznik'e karşı alenen düşmanlık beslemeye başladı.

Teodor Angelos'un dikkatleri üzerine çektiği ilk faaliyeti, Auxerre kontu ve Konstantinopolis'teki Latin imparatoru olan Pierre de Courtenay'ı tutsak edişidir. Henry'nin 1216'daki ölümünden sonra onun kayınbiraderi, yani Baldwin ve Henry'nin kız kardeşi olan Yolande'nin eşi Pierre de Courtenay, baronlar tarafından yeni imparator olarak seçilmişti. Bu seçim esnasında Pierre karısıyla birlikte Fransa'daydı. İmparator seçildiği

haberini alan Pierre eşiyle birlikte Roma üzerinden Konstantinopolis'e gitmek için yola koyuldu. Kendisine imparatorluk tacı San Pietro Kilisesi yerine San Lorenzo Fuori le Mura'da Papa III. Honorius tarafından giydirildi. Böylelikle Papa, Doğu'daki Roma İmparatorluğu'nun, Batı'daki Roma İmparatorluğu ile aynı olmadığını vurgulamak istedi. Çünkü Charlemagne ve I. Otto zamanından beri Batılı imparatorların taç giydiği San Pietro'da, Doğulu bir imparator taç giymiş olsaydı, Doğu ile Batı arasındaki ayırım belirsizleşecekti.[49] Pierre eşi Yolande'yi deniz yoluyla İtalya'dan Konstantinopolis'e gönderdi. O ve yanındaki birlikler Adriyatik'i geçip başkente karadan ulaşmak niyetiyle Dyrrachium yakınlarında sahile çıktılar. Fakat Teodor Angelos Epirus dağlarında pusu kurup onlara saldırdı. Teodor, Pierre'in yanındaki birliği yenip büyük kısmını esir aldı. Bir kaynağa göre, imparatorun bizzat kendisi de savaş meydanında öldü. Bir başka kaynağa göreyse imparator, Teodor tarafından esir alındı ve Yunanların esareti altındayken öldü.[50] V. G. Vasilievsky'e göre, Teodor'un vahşet ve zalimliğinin özellikle çok kasvetli şekilde resmedildiği kronikler sayesinde "Teodor'un tam Yunan-Bizans tarzındaki bu icraatı,"[51] Batı üzerinde derin bir etki yarattı.[52] Pierre de Courtenay'ın akıbeti, aynen ilk Latin imparatoru olan Baldwin'e ne olduğu meselesi gibi, esrar perdesiyle örtülüdür. Büyük ihtimalle Pierre hapishanede hayata gözlerini yumdu. Bu arada Konstantinopolis'e varmış bulunan Pierre'in dul eşi Yolande, ölümüne kadar 1217 ve 1219 arasında imparatorluğu yönetti. Pierre de Courtenay'ın ölümü Epirus despotluğunun, başka bir deyişle Batı'daki Helen hâkimiyet merkezinin, Balkan yarımadasına sonradan gelen Latinler üzerine ilk atağı olarak değerlendirilmelidir.

Fakat Teodor Angelos'un Latinlere karşı politikası burada son bulmadı. Kısa süre sonra, 1207'de Bulgarlarla yapılan bir çatışmada Montferrat'lı Boniface'ın öldürülmesinden sonra Selanik krallığı meselesi ortaya çıktı. Boniface'ın ölümünden sonra ülkede çatışma ve kargaşa ortamı hâkim oldu. Enerjik Latin imparatoru Henry hayatta olduğu sürece Selanik'i en çok tehdit eden iki düşmana, yani Bulgaristan ve Epirus'a karşı koruyabilmişti. Fakat Henry'nin ve yeni Latin imparatoru Pierre de Courtenay'ın ölümünden sonra Selanik krallığı, Epiruslu Teodor'un saldırgan politikalarına karşı koyabilecek durumda değildi.

---

49 Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 93.

50 Pierre de Courtenay'ın ölümü üzerine son zamanlarda yazılan kitaplardan, bkz. örneğin, Gardner, *a.g.e.*, 94. W. Miller, *The Latins in the Levant*, 82-83. *Cambridge Medieval History*, IV, 427. Nikov, *Historical Sources of Bulgaria*, 40.

51 "The Regeneration of the Bulgarian Patriarchate," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVIII (185), 21.

52 Bkz. Meliarakes, ἹστορίατοῦβασιλείουτῆςΝικαίαςκαίτοῦ δεσποτάτου τῆς ‹Ηπείρου, 125 ve n. 2.

Teodor, komşu Latin krallığıyla savaş yaptı ve 1222'de zafer kazandı. Böylelikle Teodor büyük bir gayret sarf etmeden, eski Bizans İmparatorluğu zamanında önem sıralamasında ikinci şehir olup Konstantinopolis'teki Latin İmparatorluğu'nun ilk tımar arazisi olan Selanik'i ele geçirdi. "Böylece on sekiz yıllık bir mevcudiyetten sonra, IV. Haçlı Seferinin neticesi olan bu kısa süreli Lombard Krallığı utanç içinde boyun eğdi."[53] Selanik'i alıp topraklarını Adriyatik'ten Ege'ye kadar genişleten Teodor, imparatorluk tacını talep etmenin, yani Romalıların imparatoru olmasının hakkı olduğuna hükmetti. Bunun anlamı 1222'de İznik tahtına oturan Yannis Vatatzes'in imparatorluk unvanını tanımayı reddetmekti. Epiruslu Teodor açısından kendisi yüce Angelos, Komnenos ve Dukas hanedanlarının temsilcisi olması hasebiyle, soylu bir geçmişi olmayıp tahta sadece Teodor Laskaris'in damadı olduğu için çıkan Yannis Vatatzes'ten daha üstün bir durumdaydı.

Selanik'teki Teodor'a imparatorluk tacını kimin giydireceği meselesi sonradan zuhur etti. Selanik metropoliti, sonradan İznik'te ikâmet etmeye başlayan Yunan patriğin taç giydirme yetkisini çiğnemek konusunda isteksiz olduğu ve Yunan patrik de zaten Yannis Vatatzes'e tacını giydirmiş olduğundan bu teklifi geri çevirdi. Bu yüzden Teodor, İznik'teki Ortodoks patrikliğinden bağımsız olan, yani müstakil konumda olup herhangi bir başpiskoposluk veya patriklikten bağımsız olup, eserleri ve özellikle de mektupları o dönemin tarihi için büyük önem arz eden "Bütün Bulgaristan"ın ve Ohri'nin başpiskoposu olan Dimitrios Chomatenus'a başvurdu. Başpiskopos Teodor'a tacını giydirip onu kutsadı ve Teodor Bizans hükümdarlarına has "kırmızı ayakkabıları ve erguvan rengi elbiseyi"[54] giydi. Dimitrios Chomatenus'un (Chomatianos) mektuplarından birisi, "Batıdaki, yani Selanik devleti ve Epirus topraklarındaki senato üyeleri, ruhban sınıfı mensupları ve ordunun büyük kısmının umumi hoşnutsuzluğuna rağmen,"[55] Epiruslu Teodor'un taç giyme töreni ve onun kutsandığı ayini anlatır. Diğer bir belgede ise taç giyme töreninin ve kutsama ayininin, imparatorluğun "Batı kesiminde"[56] yaşayan bütün piskoposların rızasıyla gerçekleştiğini iddia eder. Son olarak Teodor'un bizzat kendisi, yayımladığı buyruğunu (*chrysobulls*) Bizans imparatorlarının bütün unvanlarını kullanarak imzaladı: "İsa'nın hadimi ve Romalıların otokratı, Dukas."[57]

---

53 Miller, *Latins in the Levant*, 83.

54 George Acropolita, *Annales*, chap. 21; ed. Heisenberg, 33.

55 J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata*, VI, ep. 114, 488-90. Bkz. M. S. Drinov, "On Some Works of Demetrius Chomatianos as Historical Material," *Vizantiysky Vremennik*, II (1895), 11 ve n. 1.

56 Vasilievsky, "Epirotica saeculi xiii," *Vizantiysky Vremennik*, III (1896), 285.

57 Vasilievsky, "Epirotica saeculi xiii," *Vizantiysky Vremennik*, III (1896), 299.

Bu konu hakkındaki ilginç ve yeni bilgiler, yukarıda adından bahsedilen Naupactus Metropoliti Yannis Apocaucus'un mektuplarından müteşekkil koleksiyonda bulunmaktadır. Mektuplaşmalarında V. G. Vasilievsky şöyle yazmıştı: "İlk kez, Yunan ruhban sınıfının ve özellikle de Yunan piskoposların Epirus menşeli hareket içerisinde hangi aktif rolleri aldığını öğreniyoruz. Teodor Angelos'un Roma imparatoru olarak ilan edilişi bir hayli ciddiye alınmıştı. Onların hâkimiyeti altına giren Selanik, İznik'le bir tezat oluşturmuştu. Onun tutkuları için en yakın hedef olarak Konstantinopolis açıkça gösterildi ve kazanç elde edeceği garantisi verildi. Konuşma, düşünce ve yazıda, onun kaderinde Ayasofya'ya girmek olduğu ve o an için sonradan gelen Latinlerin gayri meşru biçimde işgal ettikleri Ortodoks Roma imparatorlarının tahtını onun doldurması gerektiği düşüncesi hâkimdi. Böylesi hayallerin gerçekleştirilmesi imkân harici değildi, hatta Konstantinopolis'i Selanik'ten fethetmek, İznik'ten fethetmekten daha kolay olacaktı."[58]

Teodor'un Selanik imparatoru olarak taç giymesi ve Dimitrios Chomatenus tarafından da kutsanması Selanik ve İznik arasında siyasi bir kopuşa sebep olduğu gibi Konstantinopolis Patrikliği diye isimlendirilen İznik Patrikliği ile Batı'daki Yunan patrikler arasında kilise içi bir ayrılığa da sebep olmuş olmalı.

Selanik Latin krallığının düşüşünden sonraki hayli uzun bir süre boyunca, Montferrat ailesine mensup birkaç Batı Avrupalı prens, uzunca bir süre artık var olmayan Selanik kralı unvanını kullanmaya devam ettiler. Bunlar, aynen 1261'de Latin İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Batı'daki "sözden ibaret" Latin imparatorları gibi, sadece "sözden ibaret" Selanik krallarıydılar.

Böylelikle Selanik İmparatorluğu'nun 1222'da[59] ilan edildiği esnada, İznik İmparatorluğu'nu tanımadığından dolayı Hıristiyan Doğu'da üç imparatorluk vardı. Bunlar Yunan Selanik ve İznik imparatorlukları ile her geçen yıl daha da zayıflayan, Konstantinopolis'teki Latin İmparatorluğu'ydu.[60] XIII. yüzyılın sonraki tarihleri, Bulgar kralı II. İvan Asen'in belirleyici rol oynadığı, bu imparatorluklar arasındaki ilişkilerle ilgilidir.

58 "The Regeneration of the Bulgarian Patriarchate," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVIII (1885), 18-19.

59 Zaman zaman 1223 senesi Selanik İmparatorluğu'nun kurulduğu sene olarak verilmektedir.

60 Trabzon İmparatorluğunu tartışmayacağız.

Selanik ve İznik

İki Yunan imparator, Yannis Vatatzes ve Teodor Angelos, Konstantinopolis imparatorunun şahsında tek bir düşmana sahiptiler. Fakat Yunan yöneticiler, Latin imparatoru ile ilgili bir uzlaşmaya varamadılar. Çünkü her ikisi de her ne pahasına olursa olsun Konstantinopolis'i kendisi ele geçirmek istedi. Her ikisi de, içlerinden ancak birisinin Bizans imparatorluğunun yeniden ihya edicisi olabileceğini düşünüyordu. Bu nedenle Latin imparatoruna karşı münferit olarak savaştılar ve sonunda birbirleriyle çarpıştılar.

İznik ve Epirus'un büyümesine dair havadisler Batı Avrupa'ya ulaştı ve Latin İmparatorluğu adına bir telaş zuhur etti. IX. Louis'in annesi, Fransa kraliçesi Blanche'e Papa III. Honorius'un yazdığı bir mektupta, güçlü Romanya İmparatorluğundan ve "son dönemlerde orada vücuda getirilen bir çeşit yeni Fransa"dan bahsedip kraliçeyi "Fransa'nın gücünün (Doğu'da) azaldığı, düşmanlarının gücü artarken bu devletin gücünün hâlâ azalmaya devam ettiği ve böylece eğer imparatora yardım edilmezse, Latinlerin hem insan yönünden hem de kaynak yönünden tamir edilemez kayıplara uğramasından korkulduğunu," ifade etti. III. Honorius, Fransa kralına başvurmaya ve Latin imparatoruna yardım etmesi için ondan destek istemeye başladı.[61]

Yannis Vatatzes tahtına oturduktan sonra Anadolu'daki Latinlere karşı, sonuçları kendisi için başarılı olan saldırgan bir politika başlattı. Sonrasında, zaten İznik imparatorunun emrinde olan donanmayı kullanarak Ege'deki adalardan Sakız, Midilli, Sisam ve diğer bazılarını zaptetti ve bundan sonra Edirne halkını Latin boyunduruğundan kurtarmak için yaptığı savaşı Avrupa'ya taşıdı. Edirne'ye bir birlik gönderdi. Görünüşe bakılırsa bu önemli mevki savaş yapmadan alınmıştı. Yannis Vatatzes'in gözünde Edirne'nin ele geçirilişi Konstantinopolis'in kapılarını açmış olabilir. Rakiplerinden bir diğeri ise, Vatatzes'in üzerine titrediği hedefinden çok da uzakta değildi.

Fakat aynı zamanda, Teodor Angelos, Selanik'ten yola çıkıp Trakya'nın büyük kısmını fethetmişti. Sonrasında 1225'te, Edirne'ye ulaşarak Yannis Vatatzes'in ordusunun geri çekmesine neden oldu. Edirne'nin kaybı Yannis Vatatzes'in planlarına ağır bir darbeydi. Bu arada Teodor diğer bazı yerleri zaptetti ve birlikleriyle Konstantinopolis'in surlarının önüne geldi. Bu Latinler için kritik bir zamandı. Selanik imparatoru, Bizans İmparatorluğu'nu yeniden ihya edecek asıl kişi konumundaydı. Toprakları Adriyatik'ten neredeyse Karadeniz'e kadar uzanmıştı.

61 Bouquet, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, XIX, 754.

Fakat Teodor, Latinlere karşı verdiği mücadelede daha fazla başarılı olacağına dair beslediği ümidinden vazgeçmeye mecbur bırakıldı. Çünkü Konstantinopolis üzerinde ayrıca kendisi de hak iddia eden bir başka kişi olan Bulgar kralı II. İvan Asen Teodor'u tehdit etmeye başladı.

Çar II. İvan Asen Yönetimindeki Bulgaristan'ın Hıristiyan Doğu'daki Rolü

Asenlerin en ihtişamlısı olan II. İvan Asen (1218-1241), I. İvan Asen'in oğluydu. Meşhur tarihçi Jireček'ten alıntı yapacak olursak: "Her ne kadar kendisi bir fatih olmasa da, kargaşa içindeyken teslim aldığı krallığın sınırlarını, birkaç yüzyıldır ulaşılmamış ve ondan sonra da ulaşılamayacak noktalara kadar genişletti."[62] Dini meselelerde hoşgörü sahibi, iyi eğitim almış ve müşfik bir şahsiyet olması hasebiyle sadece Bulgarlar arasında değil aynı zamanda Yunanlar arasında da iyi bir nam bıraktı. XIII. yüzyıl Yunan tarihçilerinden biri olan Georgios Akropolites onun hakkında "Herkes onu mükemmel ve mesut biri olarak gördü, çünkü tebaasıyla olan meselelerde hiçbir zaman kılıca başvurmadı ve ismini, Romalıların ve kendinden sonra gelen haleflerinin işledikleri cinayetler gibi icraatlarla lekelemedi. Bu nedenle sadece Bulgarlar tarafından değil aynı zamanda Romalılar ve diğer halklar tarafından da sevildi,"[63] diye yazmıştı.

Bizans tarihi içerisinde II. İvan Asen, Balkan yarımadasındaki bütün Ortodoks nüfusu birleştirecek ve başkenti Çargrad (Konstantinopolis) olacak gibi görünen bir Büyük Bulgaristan Krallığı fikrinin temsilcisi olarak çok önemlidir. Kuşkusuz böylesi planlar her iki Yunan İmparatorluğu'nun menfaatleriyle çatışacak ve düşmanlıklara yol açacaktı. Fakat olayların gidişatı Bulgar çarının planlarını kolaylaştıracakmış gibi göründü.

Latin imparatoru Pierre de Courtenay'ın 1228'deki ölümüyle, tahta onun henüz on bir yaşındaki kardeşi II. Baldwin'in geçmesi bekleniyordu. Böylece imparatora kimin naiplik edeceği meselesi zuhur etti. Bazıları naip olarak Baldwin'le bağı olan İvan Asen'i önerdi. İki ülke arasındaki ilişkiyi güçlendirmek için Baldwin'in Asen'in kızıyla nişanlanması önerildi. Teklif edilen anlaşmanın avantajlarını görüp Konstantinopolis'i kan dökmeden zaptetmeyi ümit eden Asen teklifi kabul etti ve Baldwin'e, düşmanlarının elindeki, özellikle de Epiruslu Teodor'un elindeki topraklarını kurtaracağı sözünü verdi. Latin şovalyeler ve ruhban sınıfına mensup kişiler ısrarla Latin İmparatorluğu'nun azılı düşmanının nam-

62 *A History of the Bulgars*, terc. F. Bruun ve V. Palauzov, 333. V. Zlararsky, "John Asen II," *Bulgarian Historical Library*, III, 1-55.

63 George Acropolita, *Annales*, chap. 25; ed. Heisenberg, 43.

zetliğine karşı çıktılar ve o dönemde Batı Avrupa'da olup, Kudüs'ün "sözden ibaret" kralı ve otuzlu yaşlarını süren bir Fransız olan Brienne'li Jean'ın imparator naipliğine seçilmesinde ısrar ettiler. Böylelikle Asen'in Konstantinopolis'i elde etme hususunda eline geçen ilk fırsat başarısızlıkla sonuçlandı.

Edirne'nin zaptından sonra bir ittifak oluşturan Selanik imparatoru Epiruslu Teodor ile Asen Balkan yarımadasındaki başlıca aktörler haline geldiler. Fakat bu dostane ilişki çok fazla sürmedi. İvan Asen'in Konstantinopolis'teki naipliği ile ilgili Teodor'da ciddi şüpheler hâsıl oldu. Haince bir şekilde Asen'le olan ittifakını bozdu ve Bulgarlara karşı açıktan husumete başladı. Edirne ve Plovdiv arasında, günümüzde Semidje denilen Klokotinitza'da cereyan eden ve sonucu kesin olan savaşta, Kuman süvarileri tarafından desteklenen İvan Asen kesin bir zafer elde etti.[64] Teodor Angelos tutsak edildi. İlk başta kendisine nezaketle muamele edildi, sonrasındaysa Asen'e karşı bir komplo girişiminde bulunan Teodor, bu komplonun ifşa edilmesi neticesinde gözleri kör edildi.

1230'daki Klokotinitza Savaşı, XIII. yüzyıl Hıristiyan Doğu'nun tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu savaş, Batı'da bulunan ve neredeyse Bizans İmparatorluğu'nu tekrar ihya etme noktasına ulaşmış Yunan imparatorluğunu ve onun merkezini yok etti. Kısa ömürlü Batı İmparatorluğu (1222-1230) pratik anlamda ortadan kalktı, Teodor'un tutsak alınan kardeşi Manuel ise bundan sonra Selanik'te yönetimin başına geçti. Bazı tarihçiler Manuel'in bu yönetimi esnasında imparator unvanıyla değil de despot unvanıyla yönettiğini düşünmektedir, fakat bu mesele şüphelidir. Çünkü Manuel buyruklarını, imparatorluk onuruna uygun düşen kırmızı mürekkeple imzalamaya ve belgelerde kendisinden imparator olarak bahsetmeye devam etmişti.[65] XIII. yüzyılın daha sonraki dönemlerinde Selanik ve Epirus, iki ayrı hâkimiyet merkezi olarak herhangi önemli bir rol üstlenmediler. Bu tarihten sonra Konstantinopolis için yapılan mücadele artık üç rakip yerine iki rakip arasında devam etti. Bu iki rakip Yannis Vatatzes ve İvan Asen'di.

Epiruslu Teodor'u mağlup eden Bulgar çarı, bütün Makedonya ve Dyrrachium'a (Durazzo) kadar olan Arnavutluk'ta olduğu gibi Edirne'yi de neredeyse savaş yapmadan işgal etti. Selanik, Teselya ve Epirus Yunanların elinde kaldı.

---

64 Georgios Akropolites bu süvari birliğini İskitler olarak aktarmıştır, a.g.e., bölüm 25; ed. Heisenberg, 42. Diğerleri ise bu birliğin Moldovalı-Eflak olduğunu düşünmektedirler. Bkz. O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, 217-18.

65 Bkz. örneğin, Drinov, "Some Works of Demetrius Chomatianos," *Vizantiysky Vremennik*, II (1895), 3 ve n. 1. Tafrali, *Thessalonique*, 219.

Bulgaristan Tırnova'daki Kırk Şehitler Kilisesindeki beyaz mermerden bir sütun üzerindeki kitabede, Bulgar çarı elde ettiği zaferinin sonuçlarını abartılı bir biçimde anlatmıştır: "Ben İvan Asen, Tanrı İsa'nın imanlı çarı ve Bulgarların otokratı, Çar Asen'in oğlu ... Romalılar üzerine sefere çıktım ve Yunan ordularını yendim, imparator Teodor Komnenos'un bizzat kendisini ve yanındaki *boyar*ları (asilleri) tutsak ettim, Edirne'den Durazzo'ya kadar olan bütün Yunan topraklarını, Arnavutluk ve Sırbistan topraklarını aldım. Latinler, sadece Çargrad (Konstantinopolis) civarındaki şehirleri ellerinde muhafaza edebildiler, fakat onlar bile benim kudretime tâbi oldular, çünkü benden başka kralları yok ve ancak benim lütfumla mevcudiyetlerini sürdürmektedirler."[66] Bununla birlikte, Asen tarafından, kendi ülkesindeki Ragusalı tüccarlara serbestçe ticaretlerini yapmaları hususunda verilen bir berata göre, I. Dünya Savaşı öncesinde, Konstantinopolis hariç Türkiye'nin Avrupa kıtasında sahip oldukları topraklara denk gelen yerlerle birlikte neredeyse bütün Sırbistan ve Bulgaristan'ın tamamı Asen'in nüfuzu altındaydı.[67]

Yunan-Bulgar İttifakı: Konstantinopolis'teki imparatorluk naipliğini elde edememekten dolayı öfkelenen Asen sonrasında, Doğu'daki Ortodoks yöneticilerle, İznik'teki Yannis Vatatzes ve Selanik'teki Manuel ile yaptığı ittifakın liderliğini üstlendi. Bu yeni ittifak Latinlere karşı cephe aldı. Bu ittifakın teşekkülünde Balkan yarımadasındaki Bulgarlar aleyhine tehlikeli bir adım olduğunu görmemek mümkün değildir. Böylece V. G. Vasilievsky'nin isabetli bir biçimde tespit ettiği üzere, bu koalisyonun merkezi konumundaki Asen, "Selanikli Manuel ile İznik imparatoru arasında, dolayısıyla Avrupa'daki ve Anadolu'daki Yunanlar arasında dostane bir mutabakatın oluşmasına katkıda bulundu ve böylece İznik imparatorunun, eski Selanik İmparatorluğu'nun topraklarına, hatta Asen'in kendi hâkimiyeti altındaki topraklara kadar etki alanını genişletmesi için yol açtı. Ortodoks Doğu İmparatorluğu'nun yeniden ihyasına kısmen bu uzlaşmayla karar verildi."[68] Bulgaristan tarihi için bu ittifakın önemi, İznik ve Doğu'daki diğer patriklerin rızasıyla kurulan müstakil bir Bulgaristan patrikliğinin tanınmış olmasıdır.

Dört bir yandan düşmanları tarafından sarılmış olan Latin İmparatorluğu böylelikle tekrar kendisini, muadilleri tarafından gayet iyi bi-

66 Bkz. örneğin, A. Pogodin, *AHistory of Bulgaria, 87. Jireček, History of the Bulgars*, 337.

67 G. Illyinsky, "A Charter of Tsar John Asen II," *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, VII, 2 (1901), 27. Bkz. Pogodin, *History of Bulgaria*, 88.

68 "The Regeneration of the Bulgarian Patriarchate," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVII (1885), 30.

linen tehlikeli bir durum içerisinde buldu. Latinlere karşı oluşturulan saldırgan ittifakın amacı Latin hâkimiyetinin yok edilmesi, Latinlerin Konstantinopolis'ten çıkarılması ve topraklarının müttefikler arasında paylaşılmasıydı. Asen ve Vatatzes'in birlikleri 1235'te Konstantinopolis'i hem karadan hem de denizden kuşatma altına aldılar, fakat kesin bir sonuç elde edemeden geri çekilmek zorunda kaldılar. Panik içindeki Papa IX. Gregorius, Batı'ya Konstantinopolis imparatoruna yardım etmeleri için başvurduğu mektubunda: "Yakın zaman içinde küfür mevzusunda ittifak kuran heretik Vatatzes ve Asen, yanlarındaki kalabalık Yunan birlikleriyle İsa'nın sevgili oğlu Konstantinopolis imparatorunun topraklarını işgal ettiler,"[69] diye ilan etti. Umutsuzluğa düşen son Latin imparatoru II. Baldwin Konstantinopolis'i terk etti ve Batı Avrupa'ya doğru yola çıkıp hükümdarlardan imparatorluğu için hem para hem de asker yardım için yalvararak Avrupa'yı dolaştı.

Şimdilik Konstantinopolis kurtulmuştu. Ortodoks ittifakının ilerleyişindeki duraklamanın bir sebebi, İznik İmparatorluğu'nu zayıflamış ve ölmekte olan Latin İmparatorluğu'ndan daha tehlikeli bir düşman olarak gören Asen'in ittifaktan kendisini kademeli olarak çekmesiydi. Bu yüzden Bulgar kralı politikasını değiştirdi ve Latin İmparatorluğu'nun koruyucusu olarak ortaya çıktı. Bu politik kombinasyondaki değişiklikle eş zamanlı olarak, Asen Katolik Kilisesine olan sadakatini ilan ederek ve Papa'dan müzakereler için bir heyet göndermesini isteyerek Papalıkla uzlaşı için ileri bir adım attı. Böylece, 1240'larda vücut bulan kısa süreli Yunan-Bulgar ittifakı son bulmuş oldu.

Yannis Vatatzes ile II. Friedrich Hohenstaufen'in İttifakı

Yannis Vatatzes'in ismi, birbirinden oldukça farklı olan iki hükümdarın, yani İznik imparatoru ve Batılı imparator II. Friedrich Hohenstaufen arasındaki dostane ilişkiler meselesiyle de bağlantılıdır.

Ortaçağdaki bütün Germen kralları arasında en kayda değer olan II. Friedrich, Almanya ve Sicilya krallığını gücü altında birleştirmişti. Sicilya krallığı, imparator VI. Henry şahsında, XII. yüzyılın sonunda Bizans için ölümcül bir tehdit oluşturmaktaydı. Friedrich çocukluk ve gençlik yıllarını önce Yunanların, sonra Arapların, sonradan da Normanların yaşadığı Sicilya'nın kuzeyindeki Palermo'da geçirmişti. İtalyanca, Yunanca ve Arapçayı çok iyi derecede, büyük ihtimal gençliğinde de Almancayı vasat derecede konuşuyordu. Dini meselelere çağdaşlarının aksine soğuk-

69 A. Theiner, *Veteramonumenta historica Hungarian sacram illustrantia*, I, 140 (no. CCXLIX). Bkz. L. Auvray, *Les Registres de Gregoire IX*, II, 217.

kanlılıkla yaklaştı. Friedrich Doğulu âlimlerin, Arapların ve Sicilya'daki sarayında bulunan pek çok Yahudinin etkisi altında kalarak bilim ve felsefeye merak sarmış ve Napoli Üniversitesi'ni kurup ortaçağda meşhur olan Salerno'daki tıp okulunun hamiliğini yapmıştı. Kısacası hem zihin olarak hem de aldığı eğitim yönüyle Friedrich çağdaşlarını geride bırakan biriydi ve çağdaşları tarafından asla anlaşılamadı. II. Friedrich'in zamanı "Rönesansa bir girizgâh" olarak adlandırılabilir. XIX. yüzyılın ortalarında bir Fransız tarihçi, II. Friedrich için "Ortaçağın sonunu hazırlayan ve modern zamanların gelmesine vesile olan Rönesans hareketini başlatan ilk itkiyi verdi,"[70] demişti. Friedrich "yaratıcı ve cüretkâr bir adamdı."[71] Birkaç yıl önce bir Alman tarihçi: "Evrenselliğini düşündüğümüzde, Friedrich hükümdar tahtında oturan gerçek bir dehaydı, aynı zamanda dahilerin imparatoruydu,"[72] demiştir. Çok uzun yıllar boyunca tarihçilere konu olarak II. Friedrich birçok yönüyle şu an için bile çözülememiş bir bilmecedir.[73]

"Tanrı tarafından bahşedilmiş emperyal güç" konseptini miras alan ve dünya üzerinde hâkimiyet fikrine müdrik olan Friedrich, papalığın ve papalık gücünün kralların gücüne olan üstünlüğü doktrininin yeminli bir düşmanıydı. Papalar ile II. Friedrich arasında cereyan eden mücadeleler sertti. İmparator üç kez aforoz edilmişti. Friedrich ölüm yatağında yatarken, papaların ruhani mahiyette bir hedefi bir kenara bırakarak kendi kişisel düşmanlarından intikam almalarından ve bu "Hohenstaufenların bu hain çocuğunu" yok etmeye azmetmiş papalarla olan mücadelelerden yorgun düşmüştü.

Friedrich'inki gibi bir mizaçta, siyasi plan ve unsurlar ağırlıklı olarak dinle ilgiliydi. Friedrich'in Papa'ya karşı hasmane tutum ve davranışları papalığı destekleyen herkese şamildi. Bu yüzden, papalığın Doğu ve Batı Kiliselerinin birleşmesi mevzusunda bir araç olarak gördüğü Latin İmparatorluğu hususunda II. Friedrich ve III. Yannis Vatatzes'in çıkarları aynıydı. Friedrich, Latin İmparatorluğu'na düşmandı, çünkü onu papalığın güç ve nüfuzunun bir unsuru olarak görüyordu. Yannis Vatatzes ise o dönemde İznik'te kurulan Ortodoks Konstantinopolis Patrikliğini tanımayı reddetmesinden dolayı Papa'yı, Konstantinopolis'u alma hedefinin önünde bir engel, düşman olarak görüyordu. İki imparator arasındaki yakın ilişkiler 1240'ların sonunda başladı. Friedrich, "Papalık ve Latin

70 J. Huillard-Bréholles, *Introduction à l'histoire diplomatique de l'empereur Frédéric II*, DLVII.

71 M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, III (2), 616; (2nd ed., 1937), 628.

72 E. Kantarowicz, *Kaiser Friedrich der Zweite*, 613.

73 C. H. Haskins, *Studies in the History of Medieval Science*, 242.

İmparatorluğu'nun azılı düşmanı olan Yunanlarla ittifak kurma"[74] konusunda tereddüt etmedi.

Öncesinde Epiruslu Teodor Angelos'un Batılı imparatorla dostane yazışmaları olmuş, hatta ondan Papa IX. Gregorius'un hem Friedrich'i hem de Epirus despotunu aforoz etmesine neden olan maddi bir yardım bile almıştı. Friedrich siyasi kombinasyonlar oluştururken, muhataplarının Ortodoks veya Katoliklik olmasıyla ilgili dini bir çekincesinin olmadığı açıktır.

Fakat Papalığa karşı düşmanlıklarında Friedrich ve Vatatzes farklı hedefleri gözetmekteydiler. Friedrich, Papalığın seküler güç üzerindeki iddialarından vazgeçmesini arzulamaktaydı. Vatatzes ise bazı tavizler vermek suretiyle Batı Katolik Kilisesinin Doğudaki Ortodoks Kilisesini tanımasını istedi. Bu sayede Konstantinopolis'teki Latin patrikliğinin var oluş sebebi ortadan kalkmış olacaktı. Yannis Vatatzes, ancak bundan sonra Latin İmparatorluğu'nun tamamen ortadan kalkmasını umabilirdi. Papa da aniden ortaya çıkan bu iki düşmanına karşı farklı tutumlar takındı. Papa'nın gözünde Friedrich, Aziz Petrus'un halifesi ve "İsa'nın vekili" olan kilisenin elinden alınamayacak imtiyazları ihlal etmişolan, kilisenin asi bir çocuğuydu. Yannis Vatatzes ise Papa'nın nezdinde, Papalığın çok uzun zamandır hayalini kurduğu kiliselerin tekrar birleşme hayaline engel olan bir heretikti. Müttefikler bir anlaşmaya vardılar. II. Friedrich Konstantinopolis'i Latinlerin boyunduruğundan kurtarıp meşru hükümdara teslim edeceğine dair söz verdi. Bunun karşılığında, İznik imparatoru, Batı imparatoruna tâbi olup onun vassalı olacak ve iki kiliseyi birleştirecekti. Fakat bu verilen sözlerin ne ölçüde samimi olduğunu söylemek elbette çok güçtür.

Friedrich ve Vatatzes arasındaki ilişkiler öylesine yakındı ki, 1240'ların sonunda Yunan birlikleri Friedrich'in ordusu içinde savaştılar. Papalığa karşı olan bu iki imparatorun arasındaki ilişkiler I. Teodor Laskaris'in kızı ve Yannis Vatatzes'in ilk eşi İrene'nin ölümünden sonra bile hâlâ çok yakındı. Bir kaynağa göre "yalnızlığın yükünü taşıyamayan"[75] dul imparator, o zaman henüz on bir ya da on iki yaşında olup Yunan Kilisesine intisap ettikten sonra Yunanca Anna ismini alacak olan, II. Friedrich'in kızı Hohenstaufen hanedanından Constance ile evlendi. İznik'teki düğün töreni münasebetiyle yapılan şenlikler üzerine Nicolaus Irenikos (Eirenikos) tarafından yazılmış uzunca bir şiir mevcuttur.

Tatlı bir selvinin etrafına nazikçe dolanmış bir sarmaşık
O selvi ağacı İmparatoriçedir, İmparatorumsa sarmaşık[76]

74 W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 322.

75 Nicephorus Gregoras, *Historia Byzantina*, II, 7, 3; Bonn ed., I, 45.

76 Şiirin tam metni için bkz. A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, 100-105. Şiirin ilk sekiz dizesi, G. Schlumberger'in "Le Tombeau d'une impératrice

Constance ya da sonraki ismiyle Anna eşinden daha uzun süre yaşayıp kararsızlıklar ve maceralarla dolu bir hayat sürdü. Hayata gözlerini İspanya'daki Valencia şehrindeki küçük bir kilise olan St. John of Hospital'de yumdu ve eski İznik imparatoriçesinin tabutu burada muhafaza edildi. Tabutun üzerinde "Burada yüce Yunan imparatoriçesi Leydi Constance yatmaktadır"[77] yazılıdır.

Bazı araştırmacılarına göre, İngiltere'deki reformasyon hareketini[78] başlatan İngiltere kralı VIII. Henry ile karşılaştırılabilecek olan II. Friedrich'in dini mevzulardaki görüşleri, Yannis Vatatzes ile olan yazışmalarına da yansımıştır. Bu mektuplardan birisinde Friedrich, sadece Vatatzes'e duyduğu yakınlık nedeniyle değil ayrıca monarşi yönetiminin prensiplerini destekleme çabasıyla harekete geçtiğini ifade etmiştir: "Hepimiz, dünya üzerindeki krallar ve prensler, özellikle de ortodoks inancının taraftarları, piskoposlara ve kilisenin başpiskoposlarına karşı içten bir düşmanlık besler." Sonrasında da Batı'daki ruhban sınıfının sahip olduğu ayrıcalıkları ve özgürlüğü suistimal etmelerini tenkit eden imparator: "Ey mesut Asya! Ey Doğu'daki mesut güçler! Onlar ne tebalarının silahlarından ne de başpiskoposların müdahalelerinden korkarar,"[79] diye feryat etmişti. Katolik Kilisesine resmen bağlı olmasına rağmen Friedrich, Doğu'nun Ortodoks inancına kayda değer ölçüde yakın durmuştur. Vatatzes'e yazdığı hem Latincesi hem de Yunancası muhafaza edilmiş olan mektuplardan birisinde: "Nasıl! Bu, sözde en yüce makamda olan başrahip (yani Papa, Latince *sacerdotum princeps*, Yunanca ἀρχιερεύς), bütün insanların ve sizin tebaanız olan Romalıların (Latince *Graecos*) önünde, Siz Majestelerini her gün aforoz ediyor, sizin gibi Ortodoks inancının taraftarı olup Hıristiyan inancını kâinatın en uç noktalarına kadar yayan birisini, Ortodoks oluşunuzdan ötürü, utanmadan ayrılıkçı olmakla suçluyor..."[80] tarzında bir pasaj mevcuttur. Epirus despotuna yazılan bir başka mektubunda Friedrich: "Yalnızca kendi haklarımızı savunmayı değil, ayrıca İsa'nın pak ve samimi aşkında bizimle birleşmiş olan ve özel-

---

byzantine à Valence" (*Revue des Deux Mondes*, XVII, 15 Mart 1902) adlı makalesinde verilmiş ve onun kitabında, *Byzance et croisades. Pages médiévales*, 64'te tekrar basılmıştı. İngilizcede, Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 308.

77 Bkz. Schlumberger, *Byzance et croisades*, 57-58. *Figures byzantines*, II, 207-25'te Charles Diehl'in makalesi, "Konstantin de Hohenstaufen, impératrice de Nicée"

78 Bkz. Huillard-Bréholles, *L'Histoire diplomatique de Fr*édéric II, dxvii-dxviii. Huillard-Bréholles, *Vie et correspondence de Pierre de la Vigne ministre de l'empereur Frédéric II*, 241-42. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 172-73.

79 Huillard-Bréholles, *L'Histoire diplomatique*, vi, 685, 686.

80 Yunanca metin, N. Festa, "Le lettere greche di Federigo II," *Archivio storico italiano*, XIII (1894), 22. F. Miklosich ve J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, II (1865), 72. Latince metin, Huillard-Bréholles, *L'Histoire diplomatique*, vı, 772.

likle de yakın dostlarımız Yunanlar gibi sevgili ve dostane komşularımızın haklarını korumayı da arzu ederiz... Papa, en koyu Ortodoks ve dindar olan Yunanları, en koyu kâfir ve ayrılıkçı olarak isimlendirmekte,"[81] diye yazmıştı.

Her ne kadar ömrünün sonlarına doğru İznik ile Roma arasında elçilik heyetlerinin karşılıklı gidiş gelişleri Friedrich'i endişeye sevk etmişse de Friedrich ile Vatatzes arasındaki dostane ilişki Friedrich'in ölümüne kadar devam etti. Bu nedenle Friedrich, Vatatzes'e yazmış olduğu mektupta: "büyüğünden izin almadan Papa'ya elçi gönderen Vatatzes'i babacan bir tavırla," ayıplamıştı. Friedrich müstehzi bir biçimde daha da ileri gidip Doğu hakkındaki meselelerde: "Sizin tavsiyenizi almadan herhangi bir şey yapmayı ya da girişimde bulunmayı arzulamayız, çünkü bu memleketler sizin komşularınız ve onları siz majesteleri bizden daha iyi tanırsınız,"[82] diye yorum yapmıştı. Friedrich, Vatatzes'i Romalı piskoposlar için "çünkü onlar İsa'nın başpiskoposları değil, aksine açgözlü kurtlar ve İsa'nın halkını yiyip bitiren vahşi hayvanlardır," demek suretiyle uyarmıştı.[83]

Friedrich'in ölümünden ve özellikle onun oğlu Manfred Sicilya kralı olduktan sonra iki imparatorluk arasındaki ilişkiler değişti ve Manfred İznik İmparatorluğu'nun bir düşmanı olarak ortaya çıktı. Kısaca söylemek gerekirse, 1254'te Yannis Vatatzes'in ölümünden sonra, "II. Friedrich'in hayalini kurduğu ittifak artık bir hatıradan başka bir şey değildi."[84]

İki imparatorluk arasındaki ittifakın önemli sonuçlar meydan getirdiği söylenemez. Fakat Batılı imparatorun samimi desteğine güvenerek Vatatzes'in Konstantinopolis'i alma politikasının gerçekleşmesiyle ilgili epey ümitli olduğu kaydedilebilir.

Moğol İstilası ve Anadolu'daki Hükümdarların Moğollara Karşı İttifakı

1240 ve 1250'lerde Bizans kaynaklarında "Taharlar, Tatarlar, Atarlar" şeklinde zikredilen ve Doğudan sökün edip gelen bir tehdit zuhur etti. Sonradan Cengiz Han, yani "Büyük Han" unvanını alan meşhur Temüçin Han'ın torunu Batu'nun (Batı) adamları günümüz Rusya'sının Avrupa'daki topraklarına doğru akın ettiler. Karşı konulamaz ve tahripkâr saldırıları neticesinde 1240 yılında Kiev'i zaptettiler, sonrasında Rusya steplerine doğru

---

81 Festa, *a.g.e.*, 25; Miklosich ve Müller, *a.g.e.*, 75.

82 Festa, *a.g.e.*, 27; Miklosich ve Müller, *a.g.e.*, II, 74-75. Huillard-Bréholles, *L'Histoire diplomatique*, 921-22.

83 Festa, *a.g.e.*, 25; Miklosich ve Müller, *a.g.e.*, 75.

84 Diehl, *Figures byzantines*, II, 220.

geri çekilmek zorunda kalmalarından önce Karpatları geçip Bohemya'ya kadar vardılar. Aynı zamanda diğer Moğol grubu daha güneye doğru bir istikâmet izleyerek, Erzurum dahil olmak üzere bütün Ermenistan'ı, Rum ya da Konya Sultanlığını ve Trabzon İmparatorluğu'nu tehdit ederek Anadolu'yu işgal etti. Moğollardan teşkil ettiği ortak tehlikenin oluşturduğu baskı altında Anadolu'nun üç devleti olan Konya Sultanlığı, İznik İmparatorluğu ve Trabzon İmparatorluğu arasında bir ittifak ortaya çıktı. Selçuklular ve Trabzon İmparatorluğu'nun askeri gücü Moğollar tarafından yenilgiye uğratıldı. Bundan sonra Konya Sultanı yıllık olarak haraç vermeye, at sürüleri, av köpekleri vs vermek zorunda kaldı. Moğollarla savaşmanın imkânsızlığının farkına varan Trabzon imparatoru ivedilikle Moğollarla bir barış yaptı ve yıllık haraç vermek kaydıyla Moğollara tâbi vassal bir devlet haline geldi. Neyse ki Selçuklular ve Yannis Vatatzes'in talihine, Moğollar diğer askeri teşebbüslerle meşgul oldular ve batıya doğru yaptıkları saldırıları geçici bir süreliğine ara vererek, İznik imparatoruna Balkan yarımadasında belirleyici tedbirler almasına olanak sağladılar.

Yukarıda bahsi geçen ittifaktan, yani Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında yapılan ittifakların tarafları rahatsız etmediği açıktır. Önceden de ortak tehditler karşısında İznik ve Trabzon imparatorları Müslüman Konya sultanıyla dostane uzlaşılar sağlamışlardı.

Tatar işgaliyle bağlantılı olarak, XIII. yüzyıl Batılı tarihçisi olan Parisli Matthew, Avrupa'da anlatılan bazı rivayetleri yansıtan iki hikâye anlatır.[85] Her ikisinde de Matthew, 1248'de iki Moğol elçinin Papa'nın sarayına gönderildiği ve Katolik Kilisesinin birçok üyesi gibi Moğolları Hıristiyan yapma ümidini taşıyan Papa IV. Innocentius'un bu elçileri içtenlikle karşıladığını anlatılır. Fakat hikâyenin birinci versiyonunda Matthew, o dönemde, Moğol prensin, Papa'ya gönderdiği mektupta "bir Yunan, Friedrich'in damadı, ayrılıkçı ve Papalık Curiası'nın itaatsizi" Yannis Vatatzes'e (Battacium) karşı savaş teklifinde bulunduğuna inanıldığını ve "bu teklifin Papa için hiç de nahoş bir teklif olmadığının" sanıldığını söylemişti. Matthew, eseri *Historia Anglorum*'da Papa'nın Moğol elçilere, eğer Moğol Kralının Hıristiyanlığı seçerse bütün birlikleriyle "bir Yunan ve ayrılıkçı ve Friedrich'in damadı olan, Papa'ya ve İmparator Baldwin'e isyan etmiş ve bundan sonra da Friedrich'in Roma Curiası üzerine ayaklanmasına vesile olmuş olan" Yannis Vatatzes üzerine yürümesini bildirmeleri direktifini verdiğini söylemekteydi. Fakat Hıristiyanların nefret duygularını uyandırmak istemeyen Tatar elçiler, tercümanları vasıtasıyla

85 Matthew of Paris, *Chronica Majora*, ed. H. R. Luard, V, 37-38; metnin ayrıca bulunabileceği yer, K. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVIII, 301-302. Bkz. *Historia Anglorum*, ed. F. Madden, III, 38-39.

efendileri adına böylesi koşullar öne sürmeye yetkili olmadıkları cevabını verdiler ve efendilerinin bu haberi aldığında öfkeleneceğinden korktular.

Elbette bu versiyonların hiçbiri, özellikle de XIII. yüzyıl Avrupa'sındaki bir çeşit dedikodu olan ikincisi, gerçek bir tarihi değere[86] haiz değillerdir ve W. Miller'in onlara baktığı gibi tarihi gerçekmiş gibi muamele göremezler. Rivayetin ikinci versiyonuna atıf yaparak Miller: "Hıristiyanlık hususunda Papa'nın öğütlerini dinleyen bu kâfirler kendi barbar kavimlerinin yaşadığı memleketlerine döndüler,"[87] diye yazdı. Fakat bu durum, Yannis Vatatzes'in politik güç ve öneminin enine boyuna değerlendirildiğinin ve Papa ile Moğol elçiler arasında yapılan, en azından Batı Avrupalı yazarların düşüncesinde, görüşmelerde belli bir rol oynadığını göstermesi hasebiyle ilginçtir. Elçiler IV. Innocentius tarafından büyük saygı ve ihtiramla karşılandılar. Papa, elçilerin temsil ettikleri "şanlı krallarına, Tatar ordusundaki asilzadelere, prens ve baronlara," iletilmek üzere onları Hıristiyanlığa geçmelerini tavsiye eden uzun bir mektup yazdı.[88] Elbette Papanın yazdığı bu mektupta Yannis Vatatzes'in ismi zikredilmedi. Bu arada, Doğu'daki Moğol istilası tehlikesinden kurtulan Yannis Vatatzes bütün dikkatini Balkan yarımadası üzerinde yoğunlaştırdı ve parlak sonuçlar elde etti.

Yannis Vatatzes'in Dış Politikasının Önemi

1241'de II. İvan Asen'in ölümüyle İkinci Bulgaristan Krallığı'nın parlak devri son buldu; Asen'in zayıf ve tecrübesiz vârisleri onun fetihlerini devam ettiremediler. Onun ölümüyle birlikte ikinci kez Bulgarların Balkan yarımadasında başkenti Konstantinopolis olan büyük bir Yunan-Slav imparatorluğu kurma teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlandı. Hem X. yüzyıldaki Simeon hem de XIII. yüzyıldaki Kaloyan Asen ve II. İvan Asen için bu vazifenin çok fazla büyük olduğu ispatlanmış oldu. Bu tarzdaki son teşebbüs, daha büyük ölçekte, fakat bu sefer Sırplar tarafından XIV. yüzyılda yapılacaktı.

Bulgaristan krallığının çöküşünü fırsat bilen Yannis Vatatzes ordusuyla birlikte Avrupa kıyılarına çıktı ve II. İvan Asen tarafından fethedilmiş Makedonya ve Trakya'nın tamamını Bulgaristan'dan koparıp aldı. Seferi-

86 Bkz. ayrıca P. Pelliot, "Les Mongols et la Papauté," *Revue de l'oriént chrétien*, XXIV (1924), 330-31; XXVII (1931-32), 3-84. B. Altaner, *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts*, 128. *Historia Anglorum*'un Papa ile Moğol elçilik heyeti arasındaki gizli müzakerelere atıfta bulunan bölümün tamamı el yazmasının ortasında kırmızı harflerle –"dubium"– belirtilmiştir. Bkz. Matthew of Paris, *Historia Anglorum*, ed. Madden, III, 39, n. 9.

87 *The Cambridge Medieval History*, IV, 493.

88 E. Berger, *Les Registres d'Innocent IV*, II, 113-14 (no. 4682); Lyon'da 22 Kasım 1248'de.

ne devam eden Vatatzes, anarşinin hâkim olduğu Selanik'e doğru ilerledi ve 1246 yılında şehri hiçbir zorlukla karşılaşmadan ele geçirdi. Böylelikle Selanik devletinin mevcudiyeti son buldu. Bir sonraki yıl Vatatzes o tarihte hâlâ Latin hâkimiyetinde olan bazı Trakya şehirlerini ele geçirdi. İznik imparatoru, Konstantinopolis'e daha da yaklaştı. Epirus despotluğu Vatatzes'in egemenliğine tâbi oldu. Artık Vatatzes'in Boğaziçi kıyılarına ulaşma arzusunun önünde hiçbir rakip yoktu.

Vatatzes'in hükümdarlığının sonlarına doğru hem vassal statüde hem de doğrudan onun hâkimiyeti altındaki topraklar, Karadeniz'den Adriyatik'e kadar uzanmaktaydı. Orta Yunanistan ve Mora yarımadası meseleleri hariç tutulduğunda, Bizans İmparatorluğu'nun tekrar ihya edilmesi konusunda Konstantinopolis hariç hiçbir şey eksik değildi.

1254 yılında, Yannis Vatatzes otuz üç yıllık hükümdarlık yaptıktan sonra altmış iki yaşında öldü. Eşine az rastlanır bir ittifakla kaynaklar ondan övgüyle bahsetmektedir. Oğlu ve vârisi olan II. Teodor Laskaris onun için yazdığı methiyede: "O, Latin, Pers, Bulgar, İskit ve onlar gibi diğer yabancılar ve zalim yöneticiler tarafından birçok parçaya ayrılmış Ausian topraklarını birleştirdi, soyguncuları cezalandırdı ve topraklarını korudu. O bizim ülkemizi düşmanlarımız için ulaşılamaz hale getirdi,"[89] dedi. Bizans tarihçiler oy birliğiyle Yannis Vatatzes'i göklere çıkartırlar.[90] İznik imparatoruna dair takdir konusunda kaynaklarda bazı abartılar olsa bile, Yannis Vatatzes kabiliyetli ve enerjik bir politikacı ve tekrar ihya edilen Bizans İmparatorluğu'nun yaratıcısı olarak değerlendirilmelidir.

Halk tarafından çok sevilen ve hürmet gösterilen Yannis Vatatzes'in isminin onun ölümünden sonra halk edebiyatı içerisinde zikredilip onun aziz ilan edilmesi ilginçtir. Mucizeler onun hatırasıyla ilişkilendirilmeye başlandı ve bir nevi halk tarafından aziz mertebesine yükseltilmesi anlamına gelen *Merhametli Aziz Yannis'in Hayatı* vücuda getirildi. Fakat Yannis Vatatzes'in hatırası Yunan Kilisesi tarafından henüz resmen tanınmamıştır ve onun dair anlatı kültü, imparatorun gömüldüğü yer olan Anadolu'daki Lidya kenti Manisa'nın dar sınırları içine hapsedilmiştir. Vatatzes'in hayatı, zaman zaman olduğu gibi ne zaman ve nerede yazıldığı konusunda araştırmacıların görüşlerinin değişiklik arz ettiği, VII. yüzyılda yaşamış bir aziz olan Merhametli Yannis'in biyografisi ile karış-

89 Uspensky, "Manuscripts of the History of Nicetas Acominatus," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIV (1877), 76. J. B. Pappadopoulos, *Theodore II Lascaris empereur de Nicée*, 43.

90 Bkz. Nicephorus Gregoras, *Historia*, II, 1, 2; Bonn ed., I, 24. George Acropolita, *Epitaph in Memory of John Vatatzes*; *Opera Omnia*, ed. Heisenberg, II, 12'de. 'ΑνωνύμουΣύνοψιςχρονική, Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, VII, 509'da.

tırılmamalıdır. Şu an bile Manisa'nın halkı ve ruhban sınıfı ile mücavir yerlerdeki halk her yıl 4 Kasımda yerel kiliselerde toplanır ve müteveffa imparator, Merhametli Yannis'in hatırasını onurlandırır.[91] Ortodoks takvimi 4 Kasım tarihi altında "John Dukas Vatadzi" ismini zikretmektedir.[92]

Vatatzes'in dışa dönük faaliyetleri çok önemlidir, çünkü Bizans İmparatorluğu'nu yeniden ihya etmeye aday olan Selanik, Epirus ve Bulgar yöneticilerini kademeli olarak saf dışı bırakmak suretiyle, pratik anlamda Bizans İmparatorluğu'nu ihya etme manasına gelen, çok geniş bir toprak parçasını hâkimiyeti altına aldı. Bu restorasyon hareketinde başlıca rol Yannis Vatatzes'e aitti ve 1261'de Mihail Palaiologos yalnızca, İznik imparatorları içerisinde en iyisi olan Vatatzes'in enerjisinin ve ısrarının meyvelerini toplamıştı. Yannis Vatatzes'den sonra gelen kuşaklar onu "Yunanların Babası"[93] olarak yad ettiler.

II. Teodor ve IV. Yannis Laskaris ve Bizans İmparatorluğu'nun Restorasyonu

İznik İmparatorluğu'nun son hükümdarları Yannis Vatatzes'in oğlu II. Teodor Laskaris (1254-1258) ile torunu IV. Yannis Laskaris'di (1258-1261). Otuz üç yaşındaki Teodor "geleneklere uygun olarak bir kalkan üzerine oturdu"[94] ve hem ordunun hem de soyluların rızasıyla imparator olarak ilan edildi.

Sağlık durumunun kötü olmasına rağmen Teodor, tahta çıkmadan önce zamanının tamamını kendi çalışmalarına ve edebiyata vermişti. Entelektüel bir kişilik olan Teodor'un babası elinden geleni yapmıştı. Teodor'un eğitimi, Nikeforos Blemmydes ve Georgios Akropolites gibi o dönemin en iyi âlimleri tarafından dikkatle denetlenmişti.

Tahta geçmesi üzerine II. Teodor da babası gibi, bazen ona, kendi çalışmalarını, hatta en sevdiği uğraş olan felsefeyi bile unutturan enerjik politik faaliyetlere girişti. Dış politik ilişkilerin önemini kavrayarak asıl dikkatini güçlü bir ordu oluşturma üzerinde yoğunlaştırdı. Teodor: "Tek bir doğrum, hedefim ve arzum var: Tanrı'nın çocuklarını bir araya topla-

91 Bkz. A. Heisenberg, "Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige," *Byzantinische Zeitschrift*, XIV (1905), 160, 162. N. Festa, "A propos d'une biographie de St. Jean le Miséricordieux," *Vizantiysky Vremennik*, XIII (1906), 5, 9, 18. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 195-96. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 24.

92 Arch. Sergius, *The Complete Liturgical Calendar (Menologion) of the Orient* (2nd ed., 1901), II, 344.

93 Bkz. W. Miller, "The Emperor of Nicaea and the Recovery of Konstantinopolis," *Cambridge Medieval History*, IV, 500.

94 Nicephorus Gregoras, *Historia*, III, 1, 2; Bonn ed., I, 55. George Acropolita, *Annales*, chap. 53; ed. Heisenberg, I, 105.

mak ve onları kurt sürülerinin şerrinden korumak,"[95] şeklinde yazmıştı. Yunanların yabancılarla yapılan ittifaklara ya da yabancı paralı askerler yerine kendi öz kuvvetlerine dayanmaları gerektiğine inanan Teodor belki de yabancı halklardan devşirilmiş paralı asker kullanmanın gelenekselleşmiş olmasına karşın, ordunun "Helenleşmesi"ne önem veren neredeyse tek "Bizans" imparatoruydu.[96]

1258'de genç imparator hayatının baharındayken (otuz altı yaşında), ölmeden önce üzerindeki imparatorluk elbiselerini bir keşişinkiyle değiştirmiş olarak son nefesini verdi. Kendinden sonraki vârisine, Yannis Vatatzes'in zamanında fethedilen yerleri el değmemiş bir şekilde miras bıraktı. Bu ölçüde faal bir hayatı olan ve filozofça eğitim görmüş imparator, tarihin kendisi hakkında hükmünü vereceğini düşünerek yaşayıp hareket etti. Mektuplarından birinde "Tarihin hükmü, gelecek kuşaklar tarafından verilecektir,"[97] diye yazmıştı. II. Teodor döneminin özel tarihçisi, abartıya kaçmadan "Teodor çok genç yaşta öldü. Aksi takdirde Helenizm, bütün enerjisini Yunan İmparatorluğu'nu sağlam ve istikrarlı bir temel üzerine kurabilmek için harcamış bu bilge imparatorun yönetimi altında gelecekten daha iyi günler umabilirdi,"[98] demişti. Fakat Teodor'un bu isteği teoride kaldı. Gerçekte ise farklı milletleri temsil eden paralı askerlerden müteşekkil birlikler, genel anlamda İznik İmparatorluğunda, özellikle de Teodor'un hükümdarlığı esnasında, çok önemli roller üstlendiler.[99]

Dış faaliyetlerde Teodor Bulgaristan'a iki zorlu sefer yaptı. Vatatzes'in ölüm haberini alması üzerine Bulgar çarı Mihail Asen, Vatatzes zamanında kaybedilen toprakları tekrar ilhak etme fırsatını değerlendirdi ve Vatatzes'in Avrupa'daki fethettiği yerlerin yine Bulgar toprağı olabileceğinden korkuldu. Birçok zorluğun yanında generallerinin korkaklık ve ihanetlerine rağmen, yine de Teodor'un bu iki Bulgaristan seferi başarıyla sonuçlandı ve Mihail Asen'in kayınpederi Rus prensi Rostislav aracılığıyla bir antlaşma yapıldı. Bulgarlar ve Yunanlar eski sınırları içerisindeki toprakları yeniden aldılar ve Bulgarlara ait müstahkem bir mevki Teodor'a bırakıldı.[100]

Teodor'un kızı ile despotun oğlu arasında yapılması teklif edilen evlilik bağlamında, Teodor'un Epirus despotluğuyla ilişkileri, Teodor'un

95 Theodore Lascaris, *EpistulaeCCXVII*; ed. N. Festa, 59.
96 Miller, "The Emperor of Nicaea," *Cambridge Medieval History*, IV, 505.
97 Theodore Lascaris, *Epistulae* XLIV; ed. Festa, 59, 119-20.
98 Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris*, 180.
99 Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 50-54, 105.
100 George Acropolita, *Annales*, chap. 62; ed. Heisenberg, 126-27.

Epirus ve Bulgaristan sınırlarına yakın bir Sırp kalesi ile Adriyatik üzerindeki önemli bir deniz kenti olan Dyrrachium'u (Durazzo) almasıyla sonuçlandı. Dyrrachium, "İznik İmparatorluğu'nun Batı'daki ileri karakolu ve Epirus despotluğu nezdinde baş belası olan bir mevki"[101] idi.

Anadolu'daki Selçuklu sultanı kendisini haraç vermek zorunda bırakan Moğollar tarafından ciddi biçimde tehdit edilmekteydi. Durum oldukça nazik ve karmaşıktı, çünkü Teodor, her ne kadar kararsız bir şekilde olsa da, Selçukluların Moğollara karşı verdikleri mücadelelerinde onları destekledi ve "ürkek bir ceylanın yüreğine sahip"[102] sultan Teodor'a bir kaçak olarak sığındı. Fakat İznik İmparatorluğu ile Moğollar arasında askeri bir çatışmadan kaçınıldı ve bir Moğol elçilik heyeti Teodor'a gönderildi. Muhtemelen Manisa'da cereyan eden kabul töreni fevkalade biçimde şatafatlı ve etkileyiciydi. Teodor'un başlıca gayesi, korktuğu Tatarları etkilemekti. Yüksek bir tahtta, bir elinde kılıç olduğu halde oturan imparator, elçileri kabul etti. Bizanslı tarihçiler bu kabulle ilgili detaylı bir izahat vermişlerdir.[103]

Son zaman tarihçilerinden birisi, Teodor için "tek kelimeyle, modern bir ruh sağlığı uzmanının inceleyeceği ilginç bir vaka" idi ve onun dört yıl gibi kısa bir süreye sıkışan hükümranlığı zamanının tarihsel planında çok büyük izler bırakmasına izin vermedi.[104] Son söz olarak Teodor'un şahsında "Aydınlanma döneminin mutlakiyetçi zihin yapısı" görüldü denebilir"[105] diye yazmıştı. Elbette Teodor'un dönemi, sahip olduğu önemi yansıtacak bir değerlendirmeyi yapabilmek için kısadır. Fakat İznik tarihi içerisinde onun adı her zaman babasının başarılı dış politikalarını devam ettirmiş olması ve bilgisinin derinliğiyle hatırlanacaktır.

Teodor'un tek oğlu ve vârisi olup henüz sekiz yaşını bile doldurmamış IV. Yannis (1258-61) kendisine naip olarak atanmış olan Georgios Mouzalon'un yardımıyla bile, imparatorluğun karmaşık meselelerine hâkim olamadı. Bu zamanda, "Yannis Vatatzes'in akrabası" ve "yerinde duramayan bir entrikacı, ikiyüzlü olarak adı çıkmış, fakat kabiliyetli bir subay diye bilinen,"[106] kurnaz ve haris Mihail Palaiologos çok önemli bir rol icra etti. Vatatzes ve II. Teodor'un tarafından birkaç kez ihanetinden ve komplo kurduğundan şüphelenilen, buna rağmen yüksek mevkilerde

101 Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 226.

102 George Acropolita, *Annales*, chap. 69; ed. Heisenberg, 143.

103 Bu kabul üzerine oldukça güzel bir makale için bkz. M. Andreeva, "The Reception of the Tartar Ambassadors at the Nicaea Court," *Recueil d'études dediées à la mémoire de N. P. Kondakov*, 187-200. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 71-72.

104 Miller, "The Emperor of Nicaea," *Cambridge Medieval History*, 501, 506.

105 Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 107.

106 G. Finlay, *A History of Greece*, ed. H. F. Tozer, III, 328.

görev alan Mihail Palaiologos, tehlike zamanlarında başarıyla geriye çekilmeyi bilmiş, hatta kaçıp bir süreliğine Konya sultanının sarayına da sığınmıştı. Fırtınalı zamanlar güçlü bir yöneticiyi gerektirir. Mihail Palaiologos mevcut bu şartlardan maharetle faydalandı ve 1259'da imparator olarak taç giydi.

İznik İmparatorluğu'nun Balkan yarımadasındaki topraklarını hedef alan asıl dış tehdit, despotun, despotun akrabası ve II. Friedrich'in oğlu olan Sicilya kralı Manfred'in ve Achaia prensi William de Villehardouin'un dahil olduğu bir ittifakı oluşturmakta başarılı olan Epirus Despotluğu'ndan gelmekteydi. Mihail Palaiologos bu koalisyon karşısında bazı başarılar elde etti, fakat nihai savaş, Makedonya'nın batısında, Castoria şehri yakınlarındaki Pelagonia platosunda 1259'da cereyan etti. Türkler, Kumanlar, Slavlar ve Yunanlar Mihail'in ordusunda savaştılar. Pelagonia ya da Castoria Savaşı, müttefiklerin kesin mağlubiyetiyle sonuçlandı. İyi donanıma sahip Batılı şövalyeler, hafif teçhizatlı Bitinyalı, Slav ve Doğudan gelen birliklerin önünde kaçıştılar. "Belki de ilk kez Türkler, Yunan toprakları üzerinde ve bu sefer Yunanların hesabına Yunanlara karşı savaştılar."[107] O dönem mensubu olan Georgios Akropolites bu olayın değerlendirmesini şöyle yaptı: "İmparatorun hükmü altında bulunan bizim birliklerimiz öyle büyük bir zafer elde ettiler ki, bu zaferin şöhreti dünyanın bir başından öbür başına ulaştı, güneş böylesi zaferlerin üzerine çok az doğmuştur."[108] Muhafaza edilmiş olan biyografisinde bu savaşla ilgili olarak şöyle yazdı: "Onlarla (Roma devletine ihanet edenler, yani Epirus despotu ve müttefikleriyle) ve onların önderliğini yapan Achaia (Eski Yunan) prensini mağlup etmedim mi? Alamanlar, Sicilyalılar ve Apulia'dan gelen İtalyanlar, Iapygianların memleketinden gelenler ile Brundusiumlular, Bitinya, Eğriboz ve Mora'dan gelenler..."[109]

Castoria Savaşı Bizans İmparatorluğu'nun ihyası konusunda çok belirleyici bir savaş olmasından ötürü büyük bir öneme sahiptir. Epirus Despotluğu'nun Epirus'taki dominyonları, Mihail Palaiologos'un tevarüs yoluyla geçen mülkleri konumuna indirildi. Latin İmparatorluğu, yenik düşmüş Achaia Prensliği'ne güvenemezdi ve imparatorluğun kendisi de güçsüz ve lakayt bir yönetici olan II. Baldwin'in etkisi altındaydı.

Bu arada Konstantinopolis üzerine yapılacak son taarruzun başarılı olmasını daha kesin bir hale getirmek için Mihail Palaiologos Cene-

---

107 Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 248.

108 *Annales*, chap. 81; ed. Heisenberg, 171.

109 *De vita sua opusculum*, par. VII, *Christianskoe Čtenie*, II (1885), 534'te; Rusça terc., a.g.e., 554-55; Fransızcada C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire Byzantin*, 171. M. Denias, müttefiklerin Palagonia'da yenildikleri esnada Manfred'in orada olduğu tezini çürütmüştür: "Le Roi Manfred de Sicile et la bataille de Pélagonie," *Mélanges Charles Diehl*, I, 55-60.

viz ile bir antlaşma imzaladı. Ceneviz ve Venedik'in ticari menfaatleri Levant'ın her yerinde birbiriyle çatışmıştır. IV. Haçlı Seferinden ve Latin İmparatorluğu'nun ortaya çıkmasından sonra Venedik, Levant'taki Latin dominyonlarında fevkalade ayrıcalıklar kazanmış ve Ceneviz meselelerin aldığı bu vaziyete göre kendisini konumlandıramamıştı. Bunu fark eden Mihail, Ceneviz'le bir anlaşmaya vardı. Her ne kadar ayrılıkçı Yunanlarla böylesi bir anlaşmanın Papa'nın ve genel olarak da Batı'nın sert eleştirilerine neden olacağını bilseler de Cenevizliler, Mihail'le bir anlaşma imzalamış olan Doğu'daki rakipleri Venedik'i oradan söküp atmak konusunda bir hayli istekliydiler.

1261'de Nymphaeum'da, o zamana kadar Levant'ta Venediklilerin sahip olduğu ticari üstünlüğü Cenevizlilere veren çok önemli bir anlaşma imzalandı.[110] İmparatorluğun o an elinde bulundurduğu ve ileride sahip olacağı eyaletlerde serbest ticaret yapma hakkı, ilanihaye Cenevizlilere verildi. Konstantinopolis ve, eğer Mihail "Tanrı'nın inayetiyle" onları geri alabilirse, Girit ve Euboea (Eğriboz) adalarıyla ilgili çok önemli imtiyazlar da antlaşmaya dahil edildi. "Ticaret için çok uygun bir şehir olup iyi bir limanı ve her türden ürünün bolca bulunduğu" İzmir, Cenevizlilerin mutlak kontrolüne tahsis edildi. Kiliseleriyle birlikte ticaret istasyonları ve konsolosluklar Sakız ve Midilli adalarıyla diğer bazı yerlerde kurulacaktı. Karadeniz (majus mare) Mihail'in sadık bendeleri olan Cenevizliler ve Pisalılar dışındaki bütün yabancılara kapatılacaktı. Bunun karşılığında Cenevizliler, imparatorun tebaasına serbest ticaret hakkını vermek, tahsis ettikleri Ceneviz gemileri Papa'ya ve Cenevizlilerin dostlarına karşı kullanılmaması kaydıyla, Ceneviz donanmasının Mihail'ı destekleyeceği konusunda teminat verdi. Mihail Palaiologos'un Konstantinopolis'i fethetme planları içerisinde Ceneviz donanmasının hayati bir rolü vardı. Bu anlaşma, Mihail'in birlikleri Konstantinopolis'i ele geçirmeden birkaç gün öncesinde, Cenova'da onaylandı. Bu, Selahaddin'in Suriye'deki zaferlerinden sonra muazzam kayıplara uğramış olan Ceneviz için parlak bir zaferdi. Bu Cenevizlilerin ekonomi tarihi için yeni bir sayfaydı. XIII. yüzyılın koloniyal yaşam gücü XII. yüzyılın kararsız ve duraksayan koloniyal hayatıyla keskin bir karşıtlık arz eder. Doğaldır ki bu engin bir tecrübenin, daha

110 Antlaşma metninin en iyi şekilde verildiği yer, C. Manfroni, *Le relazioni fra Genova l'Impero Bizantino e i Turchi*, 791-809. Antlaşma metni ayrıca, *Historiae Patriae Monumenta, VII, Liber Jurium reipublicae genuensis*, I, cols. 1350-59'da da basılmıştır. Bkz. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen âge*, I, 427-30. G. Caro, *Genua und die Mächte am Mittelmeer, 1257-1311*, 105-107. Miller, "The Emperor of Nicaea," *Cambridge Medieval History*, IV, 510-11. Chapman, *Michel Paléologue*, 42. G. Brătianu, *Recherchessur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, 81-83. Brătianu, "Etudes pontiques," *Revue historique du sudest européen*, XXI (1944), 39-52.

iyi bir organizasyonun ve özellikle de ticaretteki inanılmaz gelişmelerin sonucudur."[111]

25 Temmuz 1261'de öldürücü bir darbe vurmalarına gerek kalmadan Mihail'in birlikleri Konstantinopolis'i ele geçirdi. Mihail, Konstantinopolis'in ele geçirildiği haberini aldığında kendisi Anadolu'daydı. Hemen yola koyuldu ve Ağustos başında halkın tezahüratları arasında şehre girdi. Bundan kısa süre sonra onun ikinci kez taç giyme töreni Ayasofya'da gerçekleştirildi. II. Baldwin Negroponte'ye (Eğriboz) kaçtı. Latin patrik ve Katolik ruhban sınıfı mensupları, şehir alınmadan önce kaçmak için yeterli zamanı bulmuşlardı. Mihail'in emriyle talihsiz IV. Yannis Laskaris kör edildi. Son Bizans hanedanı olan Palaiologos hanedanının kurucusu VIII. Mihail, İznik imparatorlarının yapmış oldukları hazırlıklardan faydalanma konusunda başarılı oldu ve Mihail Palaiologos Bizans İmparatorluğu'nu tekrar ihya eden kişi oldu. Başkent İznik'ten Konstantinopolis'e aktarıldı.

Artık bir kaçak olan Baldwin, Euboea'dan Thebes'e ve Atina'ya hareket etti. Orada, "Atina'nın güngörmüş kayaları üzerinde Latin Konstantinopolis İmparatorluğu'nun acıklı son sahnesi sergilendi. Sonra Baldwin, Peiraeus'tan Monemvasia'ya doğru yola çıktı ve arkasında azımsanmayacak sayıda asilzade bırakarak, artık kaybedilmiş davasına yardım isteyip sürgündeki mahzun imparator rolünü oynamak için Avrupa'ya doğru yola çıktı."[112]

Böylece, bir Alman tarihçi olan Gregorovius'un sert değerlendirmesine göre "Batı Avrupalı Haçlı şövalyelerinin, Venediklilerin bencil ticari politikalarının ve Papalığın hiyerarşik idealinin eseri olan Konstantinopolis Latin İmparatorluğu, acınası bir elli yedi yıllık mevcudiyetten sonra geride yıkım ve anarşiden başka bir şey bırakmayarak yıkılıp gitti. Latinlerin bu deforme olmuş feodal devleti tarihin en değersiz fenomenine aittir. Her var olanın bir gerçeklik olduğunu iddia eden Alman filozofun sofistike düsturu burada ancak bir saçmalıktır."[113] Bir başka Alman tarihçi "Latin rezaleti geçmişe aittir," diye belirtti.[114]

Neredeyse istisnasız bütün Batılı kaynaklar, Konstantinopolis'in Mihail tarafından alınışına ve Frankların buradan çıkarılmasına şöyle bir değinmekle yetinirken, Yunanlar bu olaydan ötürü büyük sevinç gösterirler. Örneğin Georgios Akropolites "Bu gerçekten ötürü bütün Romalılar

111 E. H. Byrne, "The Genoese Colonies in Syria," *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro*, 160.
112 Miller, *Latins in the Levant*, 115.
113 *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, I, 142.
114 Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1049.

büyük bir keyif, neşe ve tarifi imkânsız bir sevinç içindeydiler. Sevinip coşmayan bir kişi bile yoktu," diye yazdı.[115] Yine de Mihail Palaiologos döneminde bir öğretmen, Homeros'un eserlerini tefsir eden bir hukuk adamı olan Senakherim'in kelimelerinde yankılanan bazı muhalif sesler vardı. Konstantinopolis'in Yunanlar tarafından alınmasından sonra "Neler duyuyorum! Bu bizim zamanımız için muhafaza edilmiş. Ne yaptık ki böylesi bir felaket görüp yaşamak zorunda kaldık? Gerisi için, kimse iyi bir şey ümit edemez, çünkü Romalılar hâlâ şehirde dolaşıyor!"[116] diye haykırmıştı.

Özetle, araştırmacıların çoğu Latinlere, Konstantinopolis'i ellerinde tuttukları müddetçe takındıkları tavır nedeniyle kınayan bir gözle bakar. Aslında, başkentin Haçlılar tarafından yağma edilişini, hesaba gelmez hazinelerin Avrupa'ya dağılışını ve Rum Ortodoks Kilisesinin boyunduruk altında tutulmasını göz önünde bulundurduğumuzda, o dönemi anlatan Yunan kaynaklar ve Batılı yazarların çoğunda mevcut düşmanca tavır anlaşılabilir. Bunun yanında son zamanlarda "Büyük Kilise" Ayasofya gibi eşsiz ve meşhur bir yapı ile ilgili olarak Latinlerin davranışlarıyla ilgilenen tanınmış Amerikalı profesör E. H. Swift'ın sesi, Latinlerin hafife alındığı hususunda yankı bulmuştu.

1907'de Ayasofya'nın ayrıntılı bir monografisinin yazarı olan E. M. Antoniades: "Elli yedi yıllık Latin işgali, 1261'de Yunanların Konstantinopolis'i tekrar almasıyla kurtulan kilisenin tarihindeki en kötü ve tehlikeli zamanı oluşturdu,"[117] diye yazdı. Profesör Swift bu görüşü araştırdı. O, birçok tarihi kaynağın yanında bugün hâlâ ayakta olan binalarda görülebilecek olan arkeolojik bulgulardan durumun görünürdekinin aksi olabileceği sonucuna varılabilineceğine inanmaktadır. 1204 öncesinde meydana gelen birçok deprem, kilisenin yapısal durumunu, Latinler tarafından ele geçirmelerinden çok önce kırılgan bir hale getirmişti. Latinler binanın tehlikeli boyutlarda zayıfladığını gördüklerinde, yeni ele geçirdikleri katedralin muvazenesini sağlamak için onu çeşitli yollardan tamir ederek, özellikle de destek payandaları inşa ederek yeterli tedbiri aldılar. Böylelikle, Swift sözlerini, "Latinler tasvir edildikleri kadar uğursuz değildiler, daha doğrusu, aslında onlar Yunan mimarlık zekâsının en büyük eserinin kurtarıcısı oldular,"[118] diye tamamladı. Swift'in gözlemi binanın tarihine ilginç bir katkıdır ve görünüşe bakılırsa Haçlılar bu eşsiz binanın korunmasına

115 *Annales*, chap. 88; ed. Heisenberg, I, 188.

116 George Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, I, 149. Bkz. P. Yakovenko, *Studies in the Domain of Byzantine Charters. The Charters of the New Monastery in the Island of Chios*, 133-35.

117 *Hagia Sophia*, I, 25.

118 "The Latins at Hagia Sophia," *American Journal of Archaeology*, XXXIX (1935), 458-59, 473-74. Swift, *Hagia Sophia*, 87-88, 113-14, özellikle 118-19.

takdire şayan bir katkıda bulunmuştular. Fakat yine de Ayasofya'nın iç kısımlarının insafsızça soyulup soğana çevrildiği gerçeği çok net bir şekilde olduğu gibi durmaktadır.

İZNİK VE LATİN İMPARATORLUKLARI ARASINDAKİ DİNİ İLİŞKİLER

Konstantinopolis'in 1204'te Haçlılar tarafından alınışı Papa III. Innocentius'un iradesi dışında cereyan etmişti. Fakat Latin İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra Papa açıkça farkına vardı ki, her ne kadar ilk başta Papalık şanı için kabul edilemez gibi görülse de, Yakındoğu'da yeni bir devlet Katolik inancı ve Papalık için yeni ve daha ötelere uzanan bir ufuk açacaktı. Dönemin başlıca dini meselesi, Hıristiyan Doğu'da cereyan edecek politik değişikliklerle bağlantılı olarak, Doğu'daki ve Batı'daki Kiliseler arasında ilişki kurmaktan müteşekkildi. Bizans İmparatorluğu üzerinde tesis edilmiş Latin Dominyonlara Katolik inancı sokuldu. Papalığın ilk görevi Latinler tarafından fethedilmiş bölgelerde Katolik Kilisesini organize etmek ve daha sonra da bu bölgelerdeki hem laik hem de ruhban insan topluluklarının seküler hâkimiyet güçleriyle olan bağlantılarını ortadan kaldırmaktı. İkinci görev ise 1204'ten sonra bağımsızlığını elinde tutan ve başında da İznik devletinin bulunduğu Yunan bölgelerini Roma'ya tâbi hale getirmekti. Sözün kısası, Yunanlarla birleşme meselesi XIII. yüzyılın dini ilişkilerinin kilit taşı oldu.

Latin İmparatorluğu, henüz siyasi mevcudiyetinin başındayken, Papanın pozisyonu oldukça karmaşık ve hassas bir durumdaydı. Haçlılar ile Venedikliler arasında varılan antlaşmaya göre, eğer imparator Franklardan seçilirse Latin Patriğinin de Venediklilerden seçilmesi şart koşulmuştu. Roma Curia'nın çıkarları hesaba katılmamıştı, çünkü antlaşma metninde Papanın ne patrik seçimine katılmasıyla ne de Curia'nın hazinesine gidecek paralarla ilgili herhangi bir öneri mevcuttu.

İlk Latin imparatorunun Papa'ya yazdığı ilk mektupta, Baldwin, Haçlıların "mucizevi başarısı"ndan, Konstantinopolis'in düşüşünden, "bizzat Tanrı'nın kendisinde tiksinti hissi yaratan"[119] Yunanların kanunsuzluklarından, gelecek bir tarihte Kutsal Topraklara bir Haçlı Seferi düzenlemekten vs bahsediyor, fakat patrik seçiminden bahsetmiyordu. Venediklilerden oluşan Ayasofya'nın yeni ruhban üyeleri, Venedikli bir asil olan Thomas Morosini'yi patrik olarak seçtiklerinde Papa, her ne kadar ilk başta seçimi geçersiz ilan etmişse de neticede "kendi inisiyatifi" ile bu seçimi onaylamak konusunda teslime zorlandı.

119 Tafel ve Thomas, *Urkunden zur ältern Handels-und Staatgeschichte*, I, 508-10.

Papalık makamı ile Latin dominyonlar içinde kalmış Yunan ruhban sınıfı arasındaki ilişkiler meselesi de ayrıca ilginçtir. Çok sayıda piskopos ve alt kademeki ruhban sınıfı üyesinin çoğu yerlerini terk etmedi. Bu durumda Papa, nüfusun özellikle Yunanlardan oluştuğu yerlerde Yunan piskoposların kalmalarına izin vererek, Yunan dini ritüelleri ve törenleriyle ilgili, örneğin aşai rabbani ayininde mayalanmış ekmek kullanımına müsaade etmek suretiyle ayrıcalıklar tanıyarak uzlaşmacı bir politika takip etti. Bununla birlikte Papalık elçilik heyetleri Balkan yarımadasında, Anadolu'da boy gösterdi ve Yunan ruhban sınıfı üyelerini birleşme konusunda ikna etmeye çalıştı.

1204'te, ilk defa bir Papalık elçilik heyeti, Yunan ruhban sınıfı üyelerinin Papa'yı kiliselerinin başı olarak tanımaları için onların rızasını alma konusunda teşebbüste bulundu. Müzakereler Konstantinopolis'te Ayasofya'da cereyan etti, fakat bu müzakereler sonuçsuz kaldı.[120] Sonradan Efes piskoposu olacak olan hem kişiliği hem de faaliyetleri ilk kez A. Heisenberg tarafından gün ışığına çıkartılan Nicholas Mesarites, bu müzakereler esnasında önemli bir rol oynadı. 1205-6 yıllarında müzakereler kendi doğal seyrini takip etti. Güney İtalya'daki Casole'nin başkeşişi olan Otrantolu Nicholas, ki o da birleşme taraftarıydı, bu müzakerelere tercüman olarak katıldı. Ortodoks fikrine bağlı biri olarak, o dönemdeki bütün Güney İtalya kiliseleri gibi Papa'yı başpiskopos olarak tanıdı. Geride neredeyse hiçbiri yayımlanmamış, çok sayıda nazım ve nesir şeklinde eser bırakmış olan Otrantolu Nicholas, Heisenberg'in ifade ettiği gibi, özel bir monografiyi hak etmektedir.[121] Haçlıların önünden kaçan Konstantinopolis patriği Yannis Kamateros Bulgaristan'da öldüğünde, Yunan din adamlarının pozisyonu daha da karmaşık bir hal aldı. İmparator Henry'nin izniyle Latin İmparatorluğu'nun Yunan din adamları, Papa III. Innocentius'a yeni bir patriğin seçimi için izin vermesi konusunda başvurdular ve Henry'de onların Papanın üstünlüğünü tanınmaları koşuluyla yeni patrik seçmelerine müsaade etti. Fakat Yunanlar ne Vatikan'a boyun eğmeyi ne de onunla uzlaşmayı istediler. Bu nedenle aynı yıl, 1206'da, Latinlerin başında Latin patrik Thomas Morosini'nin, Yunanların başında Nicholas Mesarites'in bulunduğu heyetler arasında, Konstantinopolis'te cereyan eden tartışmalardan hiçbir sonuç alınamadı. Latin İmparatorluğu'ndaki Yunanlar yüzlerini Teodor Laskaris'e çevirmeye başladılar.[122] 1208'de, I. Teodor Laskaris'e İznik'te imparatorluk tacı giydiren Mihail A-

120 Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums*, I, 48-50, par. 37-38 (Heisenberg'in metninde yanlış basım, par. 32-38); bkz. ayrıca pp. 7-8.

121 *A.g.e.*, 8.

122 Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums*, II, 5-6, 25-35.

utoreanus yeni Ortodoks patrik olarak seçildi. Bu, sadece İznik için değil, ayrıca Latin İmparatorluğu'ndaki Yunanlar için de çok önemli bir andı.

1214 yılında Konstantinopolis'te ve Anadolu'da, Kardinal Pelagius ve onun heyeti ile Nicholas Mesarites arasında cereyan eden müzakereler de bir sonuç alınamadan son buldu. O dönemde bütün Asya'nın eksarhı unvanına sahip olmanın yanında Efes metropoliti de olan Nicholas Mesarites, Konstantinopolis'te Pelagius'un onu mağrur bir edayla karşılamasından dolayı fazlasıyla hoşnutsuzluk duymuştu.[123] Doğu'daki Latin din adamları üzerindeki etki yönünden Papa III. Innocentius, papalık görevinin sonlarına doğru çok parlak bir zafer elde etti. 1212'teki Laterano Konsili, Batı'daki Katolik Kilisesini ekümenik bir konsil olarak tanıdı ve Papa'yı Doğu'daki bütün Latin patriklerin, yani Konstantinopolis, Kudüs ve Şam'daki patriklerin başı olarak ilan etti ve bundan sonra bu patrikler hiyerarşik olarak Vatikan'daki Papalığın yetki alanına dahil oldular.

Fakat Papa III. Innocentius, düzenlenecek bir Haçlı Seferine iştirak hususunda Konstantinopolis'in de bu sefere katılacağına dair beklentisinde hayal kırıklığına uğradı. Yeni Latin imparatoru seküler ve politik konulara, devletinin uluslararası arenadaki menfaatlerine ve problemlere öylesine dalmıştı ki Latin yöneticiler Kutsal Topraklara yapılacak bir Haçlı Seferiyle ilgili planları bir kenara bıraktılar. Hatta Papa III. Innocentius, yeni bir Haçlı ordusunu Konstantinopolis vasıtasıyla değil de, Avrupa'da oluşturmayı hedeflemeye başladı.

Papalığın beklentileri, Doğu Ortodoks Kilisesinin Roma'ya zahiren boyun eğmesiyle tatmin edilememişti, çünkü kesin bir zafer için dini mahiyette bir birleşme, yani Ortodoks Yunan halkın dini yönden de boyun eğmesi gerekliydi. Fakat bu ne III. Innocentius ne de onun halefleri tarafından elde edilemedi.

İznik imparatorunun, İznik'te ikâmet eden kendi Ortodoks Yunan patriği mevcuttu ve Konstantinopolis patriği unvanını taşımaya devam etti. Fakat İznik halkının gözünde, kendi şehirlerinde ikame edilen bu patriklik makamı "yabancı ve ilhak edilmiş"[124] bir makamdı ve bir gün bu makamın ait olduğu asıl yer olan Konstantinopolis'e iade edileceğini ümit etmekteydiler. İznik İmparatorluğu'nun ilk yöneticisi olan Teodor Laskaris'in imparatorluk unvanı Papa III. Innocentius tarafından tanınmadı, hatta Papa Laskaris'in despotluk unvanını bile tanınmadı. Papa yazdığı mektuplarda kendisinden "soylu Teodor Laskaris" (*nobili viro Theodoro*

---

123 *A.g.e.*, III, 21-23, par. 16, p. 56. Bkz. ayrıca Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches*, 233-43.

124 Nicephorus Blemmydes, *Curriculum vitae et carmina*, vii; ed. Heisenberg, 7.

Lascari)[125] diye bahsetti. Papa yazdığı mektuplarda her ne kadar Haçlıların Konstantinopolis'i aldıklarında uyguladıkları şiddeti onaylamıyor olsa da yine de Tanrı'nın Yunanları Roma Kilisesinin önderliğini kabul etmemeleri nedeniyle Haçlılar vasıtasıyla cezalandırdığı gerçeğini ve şimdi Yunanların Vatikan'a ve Latin imparatoruna itaat etmelerinin arzu edilir olacağını ima etti. Fakat Papa'nın bu nasihatı boşunaydı.

İznik İmparatorluğu'nun bünyesinde, Efes Metropoliti Nicholas Mesarites gibi Roma Kilisesi ile uzlaşma ve birleşmeye taraftar kimseler vardı, fakat Yunan nüfus bu birleşmeyi asla kabul etmek istemedi. III. Yannis Vatatzes özellikle birleşmenin tahakkuk etmesi konusunda oldukça hevesliydi, fakat bunun tek sebebi, onun siyasi spekülasyonların etkisi altında olmasıydı. Birincisi, III. Yannis Vatatzes, cesur bir kişiliğe sahip olan eski Kudüs kralı Brienne'li John'un ilk önce Baldwin'e naip olarak seçilmesinden, akabinde de o dönemde henüz bir çocuk olan II. Baldwin'le birlikte Konstantinopolis'in eş-hükümdarı olarak seçilmesinden telaşlanmıştı. Papa tarafından desteklenen Brienne'li John, İznik İmparatorluğu'na karşı saldırgan bir politika izleyebilirdi. Bu nedenle Vatatzes, Papa'nın Latin İmparatorluğundaki menfaatlerini başka yöne çevirmeye çalıştı.

1232 yılında Türklerin elinde tutsaklıktan kurtulan beş Fransisken (Minorites) İznik'e geldi ve iki kilisenin birleşmesiyle ilgili olarak Patrik II. Germanus ile müzakerelere girişti. Yannis Vatatzes ve II. Germanus onlara iyi davrandı ve bu beş Fransisken keşişi, II. Germanus'tan, Papa IX. Gregorius'a birleşme meselesini düşünmesini teklif eden bir mektup götürdüler.[126] IX. Gregorius bu teklifi memnuniyetle kabul etti ve 1234'te İznik'e birkaç temsilcisini gönderdi. Konsil ilk önce İznik'te toplandı ve daha sonra *Nymphaeum*'a nakledildi. Bu müzakerelere Nikeforos Blemmydes önemli bir rol oynadı.[127] 1234'teki konsilde yapılan müzakerelerin

---

125 Innocent III, *Epistolae*, XI, 47; ed. Migne, *Patrologia Latina*, CCXV, 1372.

126 Papa ve II. Germanus arasında cereyan eden mektuplaşma için bkz. Matthew of Paris, *Chronica Majora*, ed. Luard, III, 448-69; J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, XXIII, 47-62. İki mektubun Yunanca metni, Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, II, 39-49. Paris'li Matthew, bu mektupların tarihini yanlış bir şekilde 1237 olarak vermektedir. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 165-66. G. Golubovich, *Bibliotheca bio-bibliographica della Terra Sante e dell 'Oriente Francescano*, I, 161-62; II, 510-12. Golubovich, "Disputatio Latinorum et Graecorum seu relatio apocrisariorum Gregorii IX de gestis Nicaea in Bithynia et Nymphaeae in Lydia," *Archivum Franciscanum Historicum*, XII (1919), 418-24. Altaner, *Die Dominikanermissionen*, 16. Görünüşe bakılırsa, Modern Yunancada yazılmış Patrik II. Germanus hakkında mükemmel bir monografi elimizde mevcuttur, S. N. Logopatis, ΓερμανὸςόΒ›, πατριάρχηςΚωνσταντινουπόλεωςΝικαίας (1222-1240). Βίος, συγγράμματακαίδιδασκαλίααὐτοῦ (Athens, 1919). Bkz. H. Stock'un eleştiri yazısı, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 186-89. Bu kitabı görmedim.

127 Nicephorus Blemmydes, *Curriculum vitae et carmina*, ed. Heisenberg, xl-xlii, 63-71.

içeriği detaylı resmi bir rapor sayesinde iyi bilinmektedir.[128] Fakat müzakereler başarısız oldu ve Papalık heyeti geri çekilmeye zorlandı. Heyet üyeleri, orada toplanmış ve kendilerine "Heretik olan sizlersiniz. Sizin bizi heretik ilan edip aforoz ettiğiniz gibi biz de sizi heretik olarak ilan edip aforoz ediyoruz!" diye bağıran Yunanların tahkir dolu sözleriyle oradan ayrıldılar. Dönüş yolunda Katolik heyeti Yunanlara "Siz de heretiksiniz!"[129] diye bağırarak karşılık verdiler.

1245'teki Lyon Konsili'nde Gregorius'un halefi Papa IV. Innocentius, "Rum topraklarındaki, yani kısa süre önce aptalca ve mağrur bir şekilde, sanki üvey anneden kaçar gibi, öz annesinin bağrından kopup ayrılan Rum Kilisesinin içinde bulunduğu sapkınlıktan ıstırap duyduğunu ifade etti."[130] Luchare şöyle yazmıştı: "İki devlet, iki din ve iki ırkın her zaman birbirinden derin uçurumlarla ayrılmış ve birbirine karşı aynı güvensiz ve düşmanca tavrı takınmıştı."[131] Yannis Vatatzes'in, II. Friedrich Hohensatufen ile olan ittifakı İznik ve Papalık arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirdiyse de Friedrich'in hükümdarlık döneminin sonuna doğru İznik ve Roma arasındaki görüşmeler tekrar başlatıldı ve karşılık heyetler gönderildi.

Yannis Vatatzes'in hükümdarlığının son yıllarına denk düşen Friedrich'in ölümünden sonra iki kilisenin birleşmesi için nihai noktaya gelinmiş gibiydi. İmparator Konstantinopolis'in kendisine teslim edilmesi, Konstantinopolis Patrikliğinin yeniden ihyası, Latin imparatorunun ve Latin din adamlarının şehirden geri çekilmesi koşullarını ileri sürdü. Papa IV. Innocentius bu şartları kabul etti. Hıristiyanlık âleminin tekrar birleşmesi için Papa, Haçlılar tarafından vücuda getirilmiş devleti feda etmeye hazırdı. Başkentin, imparatorluğa tekrar dahil olması için Vatatzes de Rum Ortodoks Kilisesinin bağımsızlığını feda etmeye hazırdı. Her iki taraf da kendi geleneksel politikalarını terk etmişlerdi. Fakat bu anlaşma sadece taslak aşamasında kaldı. 1253 yılında İznik Patriğinden Papa'ya yazılmış çok önemli bir mektupta, Yunan heyetine Papa ile birleşme hususunda yapacakları görüşmeler için tam yetki verilmişti.[132] Fakat 1254 yılında Yannis Vatatzes ve Papa IV. Innocentius vefat ettiler ve Doğu ile Batı'nın birleşme için yaptıkları görüşmelerin tarihinde çok önemli bir yeri olan bu anlaşma, asla gerçekleştirilemeyecek bir proje olarak kaldı.

---

128 Bkz. Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XXIII, 279-319. Golubovich, *Archivum Franciscanum Historicum*, XII (1919), 428-65.

129 Mansi, *Amplissima collectio conciliorum*, XXIII, 306. Golubovich, *Archivum Franciscanum Historicum*, XII, 463-64. Bkz. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 350-52.

130 Matthew of Paris, *Chronica Majora*, ed. Luard, IV, 434.

131 *Innocent III. La Question d'Orient*, 280.

132 Bu mektup için bkz. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 756-59(appendix, no. XII)

Vatatzes'in oğlu ve vârisi olan II. Teodor Laskaris, imparator olarak dini meselelere yön vermesi ve dini meselelerin görüşüldüğü konsillere başkanlık etmesi gerektiğine inandığını ilan etti. Bu doğrultuda enerjik ve irade sahibi bir patriği arzu etmedi. Bu nedenle Blemmydes'in adaylığı reddedildi ve Arsenius ruhban sınıfına mensup değilken üç gün içerisinde patrikliğe yükseltildi.[133] II. Teodor'un döneminde İznik'in Roma ile olan ilişkileri, imparatorluğun politik meseleleriyle sıkıca bağlıydı. Babası gibi Teodor için de Roma'yla birleşme sadece Konstantinopolis'i almak için bir adımdı.

1256 yılında Papa IV. Alexander'ın, Vatatzes'in ani ölümüyle kesilen birleşme hususundaki görüşmeleri tekrar başlatmak için, İtalya'daki Orvieto piskoposunu İznik'e gönderdiği anlatılır.[134] Papa'nın bu ani kararının hiçbir özel sebebi yokmuş gibi görünür. Fakat günümüzde, yeni belgeler ışığında, görüşmelerin tekrar başlatılması girişiminin sahibinin Papa değil de İznik imparatoru olduğu bilinmektedir.[135] 1256'da Teodor, Papa IV. Alexander'dan görüşmeleri yeniden başlatması ve İznik'e bir heyet göndermesini istemek için ileri gelen iki soylu kişiyi ona gönderdi. Her iki taraf da mümkün olduğunca hızlı davranmak istedi. Papalık temsilcisi olan Orvieto piskoposu Konstantin on gün içinde yola çıkmaya hazırdı. İlginç olan şudur ki; müteveffa Yannis Vatatzes tarafından Papalık Curia'sına yapılan teklif şimdi yeni müzakereler için temel teşkil ediyordu. Heyet hem resmi hem de gizli direktiflerle donatılmıştı. Heyete bazı istisnai yetkiler verilmişti. Bunlardan en önemlisi bir konsil toplama, bu konsile Papanın temsilcisi olarak başkanlık etme ve istediği şekilde karar verme yetkisiydi.[136]

Enerjik bir şekilde ve büyük umutlar beslenerek oluşturulan bu heyet tam bir başarısızlıkla son buldu. Orvieto piskoposu, bu esnada fikrini değiştirmiş olan imparator tarafından kabul dahi edilmedi. Makedonya'da İznik yolundayken Papalık heyetinden imparatorluk sınırlarını terk etme-

---

133 Bu iddia Georgios Akropolites tarafından ileri sürülmektedir, George Acropolita, *Annales*, chap. 53; ed. Heisenberg, 106-107. Blemmydes kendi otobiyografisinde imparatorun teklifini reddettiğini söylemektedir; *Curriculum vitae et carmina*, ed. Heisenberg, chaps. XLIII-XLV, 41-45. Heisenberg, bizim de takip ettiğimiz Akropolites'in versiyonunu (s. xx) tutmaktadır. Barvinok ise Akropolites'i reddedip Blemmydes'i takip etmektedir, *Nicephorus Blemmydes and His Works*, 49-54.

134 Bkz. örneğin, Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 378-79. L. Bréhier, "Attempts at Reunion of the Greek and Latin Churches," *Cambridge Medieval History*, IV, 609.

135 Bkz. F. Schillmann, "Zur byzantinischen Politik Alexanders IV," *Römische Quartalschrift*, XXII (1908), 108-31. Yazar, 1256 senesinde Roma ile İznik arasındaki müzakerelere dair, Vatikan arşivlerinden on iki yeni belgeyi yayımlamıştır.

136 Schillmann, *a.g.e.*, 14-15 (no. 11). Bu belgelerde imparator Caloihannes'in (Vatatzes) ismi pek çok kez zikredilmektedir.

leri gerektiği ve daha fazla ileriye gitmelerinin yasaklandığı tebliğ edildi.[137] Bu esnada Bulgaristan'a karşı mevzi kazanıp siyasi girişimlerinde başarı elde eden II. Teodor artık Papalığın yardımına ihtiyacı olmadığı sonucuna varmıştı. Onun nihai hedefi, yani Konstantinopolis'in alınması, Teodor'un gözünde birleşme için yeni bir girişimde bulunmadan, yani Rum Ortodoks Kilisesinin bağımsızlığını kaybetmeden gerçekleştirilebilecekmiş gibi gözüktü.

1258'de II. Teodor vefat etti. 1259'da İznik tahtını gasp eden Mihail Palaiologos kendisine karşı Batı'da oluşturulan koalisyon tarafından tehlikeli biçimde tehdit edildi. Papalık desteğine ihtiyaç duyuldu ve görünüşe göre Mihail, Papa IV. Alexander'a bir heyet gönderdi. Fakat Papa güçten yoksundu ve Mihail'in bu zor durumunu kullanmak suretiyle bu fırsattan faydalanamadı.[138] Sonunda Mihail, Vatikan'ın herhangi bir yardımı olmaksızın Konstantinopolis'i almayı başardı.

İznik İmparatorluğu, Ortodoks Kilisesini ve Ortodoks Patrikliğini muhafaza etti ve Konstantinopolis de onları yeniden ihya etti. İznik İmparatorluğu süresince birleşmeyle ilgili hiçbir plan başarılı olamadı.

İZNİK İMPARATORLUĞU'NUN SOSYAL VE EKONOMİK ŞARTLARI

İznik İmparatorluğu'nun hükümdarları her zaman devletin içindeki hayatın problemleri ile ilgilenmişlerdir. Ekonomik refah seviyesi her zaman en önemli hedeflerinden birisi olmuştur. Bu anlamda, Yannis Vatatzes özellikle göze çarpmaktadır. Onun dış ilişkilerde takip ettiği çeşitli ve zor işler onu ülkesinin ekonomik refahına yeterince alakadar olmaktan alıkoymadı. Tarımı, bağcılığı ve hayvan yetiştiriciliğini teşvik etti. Bir kaynaktan alıntı yapmak gerekirse: "Kısa bir zamanda ambarlar ağzına kadar ürünle doldu. Yollar, sokaklar, bütün ağıllar ve ahırlar büyük ve küçükbaş hayvanlarla doldu taştı."[139] O dönemde Rum (Anadolu Selçuklu) Sultanlığı'na mücavir yerlerde yaşanan kıtlık, Türkleri, İznik İmparatorluğu'nun topraklarına akın etmeye ve temel ihtiyaç maddelerini buradan yüksek fiyata almaya zorladı. Türklerin altın ve gümüşleri, Doğu işi malları, mücevher-

137 George Acropolita, *Annales*, chap. 67; ed. Heisenberg, 139-40. Karş. *Cambridge Medieval History*, (IV, 505) de hatalı bir iddia için: Papalık temsilcisiyle yapılan ve sonuçsuz kalan görüşmeden sonra (imparator) [Georgios] Akropolites'e onları def etmesini söyledi."

138 Bkz. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 382-83. Bkz. Latin hâkimiyeti döneminde Konstantinopolis'teki çeşitli kiliseler ve manastırlar hakkında oldukça ilginç bir makale, R. Janin, "Les Sanctuaries de Byzance sous la domination latine," *Études byzantines*, II (1945), 134-84.

139 Nicephorus Gregoras, *Historia*, II, 6, 2; Bonn ed., I, 42.

leri ve diğer lüks kullanım eşyaları İznikli Yunanların bol miktarda ellerine geçti ve imparatorluk hazinesini doldurdu. Vatatzes vergileri düşürerek imparatorluğun ekonomik refahını artırma konusunda başarılı oldu. Yokluk zamanlarında, silolarda muazzam miktarlarda muhafaza edilen zahire halka dağıtıldı. Emri altında muazzam bir hazine olan Vatatzes, bütün ülkede kaleler, hastaneler, imarethaneler ve darülaceze gibi yapılar inşa ettirdi.[140] Yannis Vatatzes "herkesin evinde ihtiyaç duyduğu şeyler mevcut olduğunda, kimsenin sıradan ve fakir insanların ekmeğine el uzatmak zorunca kalmayacağına ve böylece Romalıların devletinin adaletsizlikten tamamen arınabileceğini"[141] düşünüyordu.

Vatatzes'in bizzat kendisi büyük bir toprak sahibiydi ve himayesi altındaki soyluların çoğu da hatırı sayılır büyüklükte toprakların sahibiydiler ve mülklerinden hayatlarını idame ettirmeye yetecek ölçüde gelir elde etmekteydiler.[142] Bu mülkler, imparator tarafından onun yönetim mekanizmasında makam sahibi soylulara bahşedilmiş gibi görünmekteydi ve Batı Avrupa'daki *beneficium* ve Bizans'taki *pronoi*'lara benzemekteydi. Yani imparator veya onun adına yetkili yöneticiler tarafından, ihtiyaç halinde devlete askeri hizmette bulunmakla yükümlü kişilere verilen topraklardı. Belki de büyük arazi sahipleri zaman zaman Vatatzes'in rejiminden rahatsızdılar ve bundan dolayı onunla ittifak yapmayı reddettiler. Hükümdarlığının sonlarına doğru bazı menkul ve gayrimenkullere imparator tarafından el konulması olayları cereyan etti.[143] Bu ilginç olgu, haklarında hiçbir bilgi olmayan büyük toprak sahipleri ile taht arasındaki düşmanlıkla açıklanabilir. Hatta son dönem tarihçilerinden birisi, Vatatzes'e karşı aristokratların böyle bir ayaklanmasının vücut bulmasının muhtemel olduğuna hükmetti.[144] Toplumsal açıdan Vatatzes'e, köylü ve şehirli sınıfların koruyucusu gözüyle bakılabilir. Vatatzes ilk önce bu iki sınıfın zenginlik ve refah seviyesini artırmaya gayret etti ve bu durum toprak sahibi aristokrat sınıfı rahatsız etti. Bu rahatsızlıklar aristokrat sınıfa karşı sert tedbirlerin alınmasına neden oldu.

II. Teodor tahta çıktığında babası tarafından gadre uğratılmış olan makam ve mevki sahibi soylular, yeni imparatorun, kaybettikleri zenginlik ve nüfuzu kendilerine tekrar kazandıracağından ümitli olarak geleceğe

140 Theodori Scutariotae, *Addimenta ad Georgii Acropolitae Historian*; ed. Heisenberg, 285-86. Nicephorus Gregoras, *Historia*, II, 6, 2; Bonn ed., I, 42.

141 Nicephoras Gregoras, *a.g.e.*.

142 *A.g.e.*.

143 George Acropolita, *Annales*, chap. 52; ed. Heisenberg, I, 105, satırlar 3-5.

144 Bkz. Pappadopoulos, *Thédore II Lascaris*, 70. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 102-103.

güvenle baktılar.[145] Fakat bu beklentilerinde hayal kırıklığına uğradılar. Teodor'un izlediği politika, aristokrasinin nüfuzunu azaltmak ve görünüşe bakılırsa aristokrasiye mensup birçok kişiye karşı sert tedbirler almaktı. II. Teodor zamanında gadre uğramış yüksek mevkilerdeki memurların ismi o döneme ait bir kaynak tarafından verilmiştir.[146] II. Teodor zamanında aristokrasi sindirildi ve imparatorluk tahtının etrafını mütevazı bir soydan gelenler doldurdu. Her şeyi Teodor'a borçlu oldukları için bu soylular imparatorun elinin altında, ona sadık kişiler haline geldiler.[147] Teodor'un ölümünden sonra tahta çıktığında henüz bir çocuk olan oğlunun dönemindeyse aristokrasi nüfuzunu tekrar artıracaktı.

Teodor'un askeri teşebbüslerine bağlı olarak, vergiler belirgin bir şekilde artırıldı ve imparatoru halktan çok fazla vergi aldığı için eleştiren Nikeforos Blemmydes'e yazdığı mektupta Teodor, bu politikasının sebebinin askeri faaliyetler olduğunu açıkladı.[148]

İznik imparatorları ayrıca diğer devletlerle, özellikle de Venedik'le olan ticari ilişkilerin geliştirilmesi konusunda fazlasıyla ilgilendiler. 1219 Ağustosunda I. Teodor Laskaris Konstantinopolis'teki Venedikli *podesta* ile, İznik İmparatorluğu sathındaki hem kara hem de denizlerde Venediklilerin serbest ticaret yapma imtiyazlarını garantiye alan bir ticaret ve ittifak anlaşması imzaladı. (*per totum imperium meum et sine aliqua inquisitione*).[149]

Bu anlaşmaya göre Venedikliler tarafından Batı'dan ithal edilen mallar, Konya Sultanlığı üzerinden getirilen mallarla etkili bir şekilde rekabet edebildi. Doğudan gelen mallar ile İtalyan mallarına özellikle rağbet edilmekteydi ve halk bunları satın alabilmek için muazzam paralar harcamaktaydı. Bunu gören Yannis Vatatzes, bu yüz karası durumun acısıyla, tebaasına yabancı menşeli malzemeler satın alıp giymelerini yasakladı ve "Roma topraklarında üretilen ve Romalıların üretebildikleri"[150] şeylerle iktifa etmelerini emretti. Yerel endüstriyi desteklemek amacını güden bu düzenlemenin ne kadar uzun bir süre yürürlükte kaldı bilinmez, fakat büyük ihtimal bir süre sonra bu uygulama unutuldu.

---

145 George Acropolita, *Annales*, chap. 52; ed. Heisenberg, I, 105, satırlar 1-3.

146 George Acropolita, *Annales*, chap. 75; ed. Heisenberg, I, 154-55. Bkz. ayrıca George Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, I, 15; Bonn ed., I, 40.

147 Bkz. Pappadopoulos, *Thédore II Lascaris*, 79-81. Miller, "Emperor of Nicaea," *Cambridge Medieval History*, IV, 504. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 102, 108-10, 116.

148 *EpistulaXLIV*, ed. Festa, 57-58.

149 Tafel ve Thomas, *Urkunden zur ältern Handels-und Staatgeschichte*, II, 205-207. Bkz. Heyd, *Histoire du commerce*, I, 304-305. A. Schaube, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzuge*, 262-63. Gardner, *Lascarids of Nicaea*, 95; bu antlaşmanın imzalandığı tarih olarak belirtilen 1120 senesi Ağustosu yanlıştır.

150 Nicephorus Gregoras, *Historia*, II, 6, 4; Bonn ed., I, 43;Ondan iktibas edilen, K. E. Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 574.

Venedik'le olan dostane ilişkiler çok fazla uzun sürmedi ve Vatatzes'in yönetimi altında iken San Marco Cumhuriyeti İznik'e düşmandı. Bu dönemde Vatatzes ile Rodos adasının eski imparatorluk yöneticisi olup 1204'te kendisini "Cyclades'in Efendisi," bir süre sonra da "Kayzer" olarak ilan edecek olan Leon Gabalas arasında bazı problemler mevcuttu. Vatatzes ona karşı açıktan husumet göstermeye başladığında, adayı kendi imkânlarıyla savunmaktan aciz olan Leon, I. Teodor Laskaris ile yaptığı anlaşmayı bozan Venedik ile ittifak anlaşması yaptı. 1234'te Leon Gabalas ile Venedik arasında yapılan bu anlaşmada, Venedik'e geniş ticari imtiyazlar verildi. Bu çok ilginç anlaşma metninde Leon Gabalas kendisini "Rodos ve Cyclade'in Efendisi, Kayzer Leo Gavalla" (*dominus Rhode et Cicladum insularum Ksserus Leo Gavalla*)[151] olarak isimlendirmişti. Vatatzes Rodos adasına bir birlik gönderdi ve ada İznik İmparatorluğu'nun mülkü haline geldi.[152]

Konstantinopolis'in alınmasından hemen önce Cenevizliler, 1261 yılında Mihail Palaiologos ile Nymphaeum Antlaşması'nı imzaladıklarında, rakipleri olan Venediklilere karşı üstünlüğü ele geçirdiler. Bu anlaşmaya göre Ceneviz Levant'taki ticari üstünlüğü ele geçirdi. Bizans İmparatorluğu'nun Mihail Palaiologos tarafından yeniden ihyası sonrasında da Ceneviz ile dostane ilişkiler devam etti.

EĞİTİM, ÖĞRETİM, EDEBİYAT VE SANAT

1204 yılında imparatorluğun yıkılmasından ve topraklarının belli sayıda bağımsız Yunan ve Latin dominyonlar arasında bölünmesinden sonra, İznik sadece Helenlerin gelecekteki siyasi birleşmelerinin merkezi değil aynı zamanda çok yoğun kültürel bir hayatın da beşiği oldu. Kıbrıslı Yorgo'nun söylediği gibi, XIII. yüzyılın ikinci yarısında İznik "âlimlerinin çokluğu ile antik dönem Atina"sına benzediği ve "ilim irfanın sevilen, harikulade bir merkezi"[153] olduğu söylenecekti. Ortaçağda Paris'in "Yeni Atina" ve "Bilim Kenti" olarak çağrıldığını hatırlamak da uygunsuz olmayacaktır herhalde. Bununla birlikte Kıbrıslı Yorgo, İznik'e geldiğinde, İznik'i bir irfan kenti oluşuna dair umutlarında hayal kırıklığına uğramıştı. Eserlerinden birinde Teodor Laskaris, Korinth'in müzik, Teselya'nın dokumacılık,

151 Tafel ve Thomas, *Urkunden zur ältern Handels-und Staatsgeschichte*, II, 320; antlaşma metni için, a.g.e., 320-22.

152 George Acropolita, *Annales*, chap. 48; ed. Heisenberg, I, 86-88. Bkz. Heyd, *Histoire du commerce*, I, 307. Schaube, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker*, 263.

153 Λόγοςτακαθ ἑαυτὸν περιέχων; Migne, *Patrologia Graeca*, CXLII, 21. I. E. Troizky, "An Autobiography of George of Cyprus," *Christianskoe Čtenie*, II (1870), 167, 169-170.

Philadelphia'nın ayakkabı yapımı ve İznik'in de felsefe alanında meşhur olduğunu yazmıştı.[154] Lascaris hanedanının hepsi, çocuk olan IV. Yannis hariç, gerçek birer eğitim ve öğretim âşığıydılar ve manevi kültürün güçlü bir devletin temel taşlarından birisi olduğunu çok iyi anlamışlardı. Henüz yeni kurulmuş olan imparatorluğunun hem içerde hem de dışarıda karşı karşıya kaldığı zorluklara rağmen, İznik İmparatorluğu'nun ilk yöneticisi olan I. Teodor eğitimle ilgili meselelerle ilgilendi. Özellikle Frankların işgal ettiği veya harabeye çevirdiği Yunan topraklarından olmak üzere, pek çok âlimi sarayına davet etti. Böyle bir davet, Latin işgalinden önce Keos adasına kaçan, fakat sağlık durumu ve ilerlemiş yaşı nedeniyle davete icap edemeyen Atina Metropoliti Mihail Akominatos'a da gönderilmişti. Bununla birlikte Mihail'in kardeşi ve bir tarihçi olan Niketas Akominatos, Konstantinopolis Franklar tarafından alındıktan sonra İznik'e gitti. Teodor'un sarayında sakin ve huzurlu bir hayata kavuşan Niketas tarihle ilgili eserine son şeklini verdi ve teolojik bir çalışma olan *Ortodoksluğun Hazinesi* isimli eserini yazdı. Teodor'un halefi, meşhur III. Yannis Dukas Vatatzes, etkin ve süreklilik arz eden askeri faaliyetlerine rağmen, imparatorluğun kültürel gereksinimlerini tatmin edecek kadar zaman bulabilmişti. İmparatorluk bünyesindeki şehirlerde özellikle de sanat ve bilimle ilgili kütüphaneler kurdurdu, hatta bazen bizzat kendisi, ülkesindeki eğitimi teşvik etmek için gençleri okullara gönderdi. XIII. yüzyılın kültürel hareketinin en tanınmış temsilcisi âlim, yazar ve öğretmen Nikeforos Blemmydes onun dönemindendir. Onun öğrencileri arasında, aydın bir yazar ve Vatatzes'in vârisi olan II. Teodor Laskaris, meşhur bir devlet adamı ve tarihçi olan Georgios Akropolites de vardı. Babası gibi Teodor da kütüphanelerle yakından ilgilendi. Kitaplar toplattı ve bunları değişik kütüphanelere paylaştırdı, hatta okuyucular tarafından kitapların evde okunması için ödünç alınmasına izin verdi.[155]

Komnenos hanedanı döneminde olduğu gibi, XIII. yüzyılın eğitimli insanları da, çok azı istisna olmak kaydıyla, okullardaki yapay Yunan diliyle yazdılar. Bu dil, edebiyatta kabul edilmeyen konuşma dilinden ayrılmıştı. Yunan klasik yazarlar ve Kilise Babaları, genel olarak ortaçağda yaşamış aydın vasıflı Yunanların ve özellikle de XIII. yüzyılda yaşayıp düşünmüş olan Yunanların etkisi altında olan aydın tipolojileriydi.

İznik İmparatorluğu'ndaki kültürel hayat içindeki en belirgin kişilik hiç kuşkusuz Nikeforos Blemmydes'ti. Muhtelif alanlardaki çeşitli eserleri yanında, 1896 yılında Alman âlim A. Heisenberg tarafından yayımlanan iki il-

---

154 Theodore Lascaris, *De naturali communione*, V, 2. Migne, *Patrologia Graeca*, CXL, 1354. J. Dräseke, "Theodore Laskaris," *Byzantinische Zeitschrift*, III (1894), 500.

155 Theodori Scutariotae, *Additamenta ad Georgii Acropolitae Historiam*, ed. Heisenberg, 297.

ginç otobiyografi eseri bıraktı. Bu eserler sadece yazarın hayatıyla ilgili değil ayrıca döneminin olayları ve kişileri hakkında da bir tasvir sunmuştu.

Blemmydes XII. yüzyılın sonunda Konstantinopolis'te dünyaya geldi. Başkentin Latinler tarafından alınmasından sonra, o zaman bir çocuk olan Blemmydes ve ailesi, I. Teodor Laskaris'in hâkimiyeti altındaki Anadolu'ya göç ettiler. Blemmydes burada ilkokula giderek eğitimine başladı. Şehirden şehre giden Blemmydes yavaş yavaş şiir, hitabet, tıp, aritmetik, geometri, fizik ve astronomi gibi alanlarda birçok âlimle tanışıklık kurdu. Akabinde bir manastıra yerleşti ve ilk kez kendisini kutsal metinlerin ve Kilise Babalarının eserlerini aktif bir şekilde çalışmaya verdi. Vatatzes'in döneminde Patrik Germanus, Blemmydes'e karşı bir alaka besledi, onu sarayında alıkoyarak onun kilisenin engin çıkarlarıyla aşinalık kesbetmesini sağladı. Fakat Blemmydes, uzlet hayatına karşı bir temayülü olması nedeniyle ve patriğin ikna çabalarına karşın, Latros'un dağlık bölgelerinde, Milet yakınlarındaki Karya'da kurulu bir manastıra, kendisini uhrevi bir hayata adamak için inziva hayatına çekildi. Vatatzes ile Patriğin, Papalık heyeti ile kiliselerin birleşmesi hususunda müzakereler yaptığı esnada, manastırdan dönüşünde, Blemmydes Ortodoks öğretinin sıkı bir savunucusu oldu. Sonunda da manastıra çekildi ve burada kendisini bilimsel çalışmalara adayıp bir okul kurdu ve felsefe hocası oldu. İmparator tarafından Blemmydes'e emanet edilen gençler arasında geleceğin devlet adamı ve tarihçisi olan Georgios Akropolites de vardı. İmparatorluğundaki eğitim ve öğretim faaliyetleri konusunda dikkatli birisi olan Vatatzes Blemmydes'i bilimsel bir misyonla Trakya, Makedonya, Teselya, Aynoroz ve diğer yerlerdeki kutsal metinlerle ilgili kayda değer el yazmalarını ve diğer eserleri almaları, eğer satın alınması mümkün değilse bu eserlerin okunup onlardan alıntılar ve notlar tutulması amacıyla gönderdi. Bu komisyon görevini başarıyla tamamladı ve Blemmydes'in zihni, onun çağdaşlarını hayrete düşürecek yepyeni bilgilerle zenginleşti. İmparator, Blemmydes'e oğlu ve gelecekte vârisi ve sonrasında da aydın bir yazar ve yönetici olacak olan Teodor Laskaris'in eğitimini emanet etti. Kendi manastırını kuran Blemmydes oraya yerleşti. Döneminin dini meseleleri üzerine yapılan tartışmalara iştirak etti ve patrik seçilmeye çok yaklaştı ve zamanının çoğunu kendi edebi çalışmalarına hasretti. Bizans İmparatorluğu'nun Mihail Palaiologos tarafından yeniden ihya edilişini gördü ve 1272 yılında kendi kurduğu manastırında huzur içinde hayata gözlerini yumdu. Çağdaşları istisnasız bir şekilde Blemmydes'ten sitayişle bahsetti.[156]

156 Blemmydes'in en iyi biyografileri; Heisenberg, "Dissertatio de vita et scriptis Nicephori Blemmydae," *Curriculum vitae et carmina*, ix-xxv'in içerisinde; V. Barvinok, *Nicephorus Blemmydes and His Works*, 1-84. L. Bréhier, "Blemmydes," *Dictionnaire d'histoire et de*

Blemmydes'in çeşitli ve çok sayıda eseri muhafaza edilmiştir. Blemmydes'in iki otobiyografisi hem yazarın hayatıyla kilise tarihi hem de yazarın döneminin politik ve sosyal şartları hakkında çok değerli bilgiler verir. Aslında bu otobiyografilerden ikincisi XIII. yüzyıl Bizans tarihi açısından çok önemli bir kaynaktır. Blemmydes dogmalar, polemikler, sermonlar ve azizlerin hayatları gibi birçok dini alanda epeyce eser verdi. Kilise ayinleri için hazırlanmış "bazı mezmurların versiyonu"Yunan Kilisesi için akşam duası olarak okunur oldu ve sonra Slav memleketlerdeki kiliselerde boy gösterdikten sonra en sonunda Rusya'ya ulaştı. Blemmydes'in seküler mahiyette yazılmış eserleri de büyük bir ilgiye mazhardır. *Emperyal Statü* (Βασιλικος ανδριας) isimli ve çocuk yaşta imparator olan II. Teodor Laskaris'e ithaf edilmiş olan eser, yüksek idealleri ve meziyetleri temsil eden ideal hükümdarı tasvir etmektedir. Bu hükümdar her iyiliğin bir modeli hükmündedir ve meşhur Polycleitus'tan bile daha parlaktır ve Teodor hayatta böylesi bir modeli takip etmelidir. Blemmydes'in görüşüne göre hükümdar "Tanrı tarafından, himayesi altındaki insanlara göz kulak olması için yetki verilmiş en yüksek merci"dir. İmparator "halkın dayandığı payanda olarak" halkının refahını gözetmek, onlara karşı hiddetini belli etmemek, dalkavuklardan uzak durmak, ordu ve donanmayla ilgilenmek zorundaydı. Barış zamanında savaş için hazırlık yapmalıdır, çünkü güçlü silahlar en iyi savunmadır. Bu nedenledir ki devletin iç organizasyonu, dini işler ve adalet için özen göstermelidir. Eserin sonunda Blemmydes: "İmparator benim bu sözlerimi kabul edebilir ve bilge kişilerin daha iyi tavsiyelerini alıp onları ruhunun derinliklerinde muhafaza edebilir,"[157] demişti. Yazarın ideal yönetici üzerine yaptığı kurgunun çıkış noktası şuydu: "Her şeyden önce İmparator kendisine hâkim olmalı ve ondan sonra halkın tamamını yönetmelidir."[158] Blemmydes'in bu eser için kullandığı kaynak bilinmemektedir.

İlim adamlarının bu eserin önemi hakkındaki görüşleri değişiklik arz etmektedir. Onun eserleri ve hayatı üzerine uzmanlaşmış bir yazar: "Blemmydes'in bu eseri, başta o dönem Yunanların istek ve gereksinimlerine mükemmel bir şekilde cevap verdiği için özel bir değer ve önem taşımaktadır,"[159] demişti. Konstantinopolis'i kaybetmişler, İznik'e sığınmışlar ve tecrübeli, güçlü, enerjik ve münevver bir hanedan marifetiyle yabancıları Boğaz'ın kıyılarından sürüp atma ve baba ocağına dönme

---

géographie ecclésiastique, IX, 178-182. M. Karapiperes, Νικηφόρος Βλεμμύδης ὡς παιδαγωγὸς καί διδάσκαλος. Bu kitabı görmedim.

157 Migne, *Patrologia Graeca*, CXLII, 633, 657, 659, 667.

158 *A.g.e.*, 613, 659.

159 Barvinok, *Nicephorus Blemmydes*, 297.

tecrübesini yaşamışlardı. Blemmydes'in portresini çizdiği işte böylesi bir hanedandı.

Bu görüşün aksine, diğer bir âlim Th. Uspensky aynı eser hakkında: "Blemmydes'in o dönemin gereksinimleri hakkında hiçbir fikri yoktu. Kendisi, gerçek dünyanın ötesinde, bir hayal âleminde yaşamaktaydı. O dönemin gereksinimlerinin ve günlük yaşamının farkında değildi. Blemmydes'in tasvirini yaptığı hükümdar bilge bir kişi olmasının yanında insanoğlunun duygularından ve arzularından münezzehtir. Tasviri yapılan bu hükümdar, hayatın ve günlük yaşamın ilişkilerinden tamamen soyutlanmak suretiyle bir dekor içine yerleştirilmişti. Bu nedenle de onun tavsiye ve önerileri gerçek ihtiyaçlar karşısında bir cevap oluşturamazdı. Ortaçağda yaşamış bu Yunan yazarın şansızlığı, klasik dönemin anılarıyla zayıf bırakılmış olmasıdır. Yaratıcı bir gücü yoktu ve kitapları onu, gerçek hayattan soyutlamıştı. Onun bu siyasi eserinden Blemmydes'i böyle bir kişilik olarak hayal ederiz,"[160] diye yazmıştı.

Elbette klasik dönemin gelenekleri ve dini duyguları Blemmydes'i büyük ölçüde etkiledi. Hayatı süresince, birkaç kez imparatorun ve imparatorluğun menfaatleriyle yakından irtibatlandırılmıştı, böylece belki de o her zaman "bu günahkâr dünyaya tamamen yabancı, başka bir dünyanın sakini" değildi.[161] Eserlerindeki belagat maskesi altında, II. Teodor'un kişiliğine benzeyen bazı hasletler ayırt edilebilir. Blemmydes eseri *Emperyal Statü'*yü yazarken muhtemeldir ki, her ne kadar onun tasavvurundaki gerçek hükümdar onun belagati ve engin bilgisi yanında gölgede kalıyorsa da II. Teodor'un gerçek siması gözlerinin önünde gezinmekteydi.[162]

Blemmydes'in özellikle felsefi yazıları Aristoteles'e, özellikle meşhur *Muhtasar Fizik* ve *Muhtasar Mantık'*a dayanmaktaydı, ki özellikle ikincisi çok bilinmekteydi. Yazarın ölümünden sonra onun *Mantık* kitabı bütün Avrupa'da bilinir oldu ve kademe kademe sadece Doğu'da değil ayrıca Batı Avrupa'da da en beğenilen felsefe kitabı ve öğretim için ders kitabı haline geldi. Blemmydes'in otobiyografilerini yayımlayan A. Heisenberg bu iki kitabı: "Yazarı için gerçekten ölümsüz bir şöhret vücuda getirmişlerdir,"[163] diye belirtmişti.

Blemmydes'in *Mantık* ve *Fizik* kitapları XIII. yüzyıl Bizansı içindeki felsefi akımları anlamak bakımından ve Batı Avrupa düşüncesinin gelişimi

160 "The Review of V. I. Barvinok's Work," *Sbornik otcětov o premiyach i nagradach za 1912 god*, 1916, pp. 108, 111.

161 J. E. Troizky, "Arsenius, Patriarch of Nicaea and of Konstantinopolis, and the Arsenites," *Christianskoe Čtenie*, II (1896), 851.

162 Daha önceden Uspensky'nin görüşünü benimsemiştim. Bkz. A. A. Vasiliev, *The Latin Sway in the Levant*, 45. Şimdi ise, karş. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 9-10.

163 Heisenberg, *Curriculum vitae et carmina* edisyonu, lxviii.

üzerindeki Bizans etkisi gibi çetrefilli bir meseleyi açıklığa kavuşturmak açısından da önemlidir. Ayrıca, Blemmydes ile II. Teodor Laskaris arasında gerçekleşen, o dönemin kültür ve tarihi hakkında birçok bilgi veren yazışmalar da mevcuttur. Ders kitabı şeklinde düzenlenmiş, *Dünya Tarihi* ve *Genel Coğrafya* adında küçük hacimli iki tane de coğrafya üzerine yazması mevcuttur. Bunun yanında seküler mahiyetteki bazı şiirleri de[164] Blemmydes tarafından müteakip kuşağa bırakılmış olan çeşitli ve zengin edebi mirası tamamlar. Eserlerinde ve düşüncelerinde yeni bir çığır açmak konusunda başarısız olduğu doğru olsa da Nikeforos Blemmydes İznik İmparatorluğu'nun karmaşık döneminde parlak bir figürdü. Haklı olarak Bizans kültür tarihinde en belirgin yerlerden birisini işgal eder.

Blemmydes'in öğrencileri arasında özellikle ikisi öne çıkmıştır: Georgios Akropolites ve imparator II. Teodor Laskaris. Konstantinopolis'te doğan Georgios Akropolites, Yannis Vatatzes döneminde bir genç iken İznik'e gitti. Nikeforos Blemmydes'in nezareti altında, Teodor Laskaris ile birlikte çok iyi bir eğitim aldı. Daha sonra Teodor Laskaris'in öğretmeni bile oldu. En yüksek makamlara erişti, fakat askeri kariyer yapmada başarısız oldu. Akabinde Konstantinopolis'e giderken Mihail Palaiologos'a eşlik etti, kendisini diplomasiye hasretti ve imparatorun emriyle, önceden muhalefet ettiği Batı Katolik Kilisesi ile birleşme üzerine müzakereleri tamamlamakta başarılı olduğu 1274 Lyon Konsili'ndeki müzakereleri yönetti. 1290'ların başında Akropolites hayata gözlerini yumdu.

Akropolites'in başlıca edebi eseri, bir kaynak olarak çok büyük önem taşıyan, Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından alınışından Bizans İmparatorluğu'nun tekrar ihya edilişine kadarki dönemde (1203-1261) cereyan eden olayları anlattığı tarih eseridir. Bu eser İznik İmparatorluğu döneminin özel tarihi olarak isimlendirilebilir ve Niketas Choniates'in eserinin devamı olmak gibi bir görev ifa eder. Anlatılan olayların vücut bulduğu çağda yaşamış olması ve resmi görevi vesilesiyle bu olayların bir kısmı içerisinde rol oynaması hasebiyle Georgios Akropolites, bu dönemin olayları hakkında, açık ve duru bir dille, mantıklı ve güvenilir bir anlatı sunmuştur. Akropolites'in kısa eserleri arasında Yannis Vatatzes'in cenaze merasimi için yazdığı duygusal nefis konuşması da mevcuttur.

Blemmydes ismiyle yakından ilgili olarak ayrıca imparator II. Teodor Laskaris'in ismi de anılır. Resmiyette Teodor'un hocası Georgios

164 Smyrne (İzmir) surlarının Yannis Vatatzes (1222) zamanında tamir edilmesinin anısına, yirmi satırdan oluşacak şekilde kaleme alınan kitabe doğru bir şekilde H. Grégoire tarafından Blemmydes'e atfedilmiştir, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes*, 22-23 ve notlar 81-82. Grégoire, *Byzantion*, V (1930), 783-84 (sayfa 784'te n. 1, n. 81-82'de n. 84 için okunmalıdır.)

Akropolites'di, fakat Blemmydes, gelecekte imparator olacak olan, mektuplarında ondan hocası olarak bahseden ve onun için derin bir hürmet beslediğini söyleyen Teodor üzerinde büyük bir nüfuzu vardı.[165] Hem Blemmydes hem de Akropolites, babası Yannis Vatatzes hayattayken genç öğrencilerinin ruhunda gerçek bir bilim aşkı ilham etme konusunda başarılı oldular. Geçen yüzyılın sonunda İtalyan bilim adamı Festa tarafından yayımlanan Teodor'un yazışmaları bize bu ilginç kişilik hakkında yeni ve taze bir bilgi kaynağı sunmaktadır. Teodor hem dini muhteviyatlı hem de seküler konularda yazan Yunan yazarları çalışmış, çeşitli bilim dallarına aşina olmuş ve asıl ilgi alanı olarak da felsefeyi, özellikle de Aristoteles'i seçmişti. Helenizm fikri ve klasik edebiyatta eğitim görmüş olması hasebiyle, yazmış olduğu mektuplarından birisinde, antik dönem yapıtlarını ve Bergama kalıntılarını temaşa etmenin onun üzerinde nasıl derin bir etki bıraktığını çok güzel bir şekilde tasvir etti.[166] Konusu ve tarzı göz önünde bulundurulduğunda bu mektup İtalyan bir hümanist tarafından yazılmış da olabilir.

Babası gibi eğitime her zaman destek veren Teodor okul meseleleriyle yakından ilgilendi. Okulu bitirip imparatora imtihan için gönderilen öğrencilerle ilgili yazdığı mektuplarından birinde şöyle yazmıştı: "Hiçbir şey bir bahçıvanı, emek sarf ettiği bahçenin çiçeğe durduğunu görmek kadar mutlu edemez. Nasıl ki, bu muhteşem ve haz veren görüntüden bitkilerinin çiçeklendiği yargısına varır, aynı minval üzere bir gün emeklerinin meyvesini toplayacağı sonucuna da varabilir. Her ne kadar bir komutan olarak yerine getirmem gereken vazifeler nedeniyle mahrum kaldığım zevklerin ağır yükü altında eziliyor ve bu zevkleri arzuluyorsa da savaşlar, başkaldırılar, hinlikler, değişiklikler, tehditler vs yüzünden zihnim hep meşgul. Yine de en başta gelen uhrevi âlemlerin güzelliğini düşünmek eyleminden kendimi mahrum etmedim."[167]

Kendisi bilim, sanat, müzik, şiir vs alanlarla yakından ilgilenen birisi olduğu için II. Teodor'un etrafında eğitimli, edip ve münevver insanlardan müteşekkil bir grup meydana geldi. Birçok okul açtı ve yazdığı mektuplarından birisinde okul organizasyonu, müfredatı ve amacı ile ilgili meseleleri tartıştı.[168]

Teodor Laskaris dini ve felsefi meseleler üzerine birkaç eser, birkaç methiye kaleme aldı. Ayrıca, döneminin önde gelen kişilerine, özellikle

165 Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 100.
166 Theodore Lascaris, *Epistulae*, lxxx; ed. Festa, 107.
167 *A.g.e.*, ccxvii; ed. Festa, 271-72.
168 *A.g.e.*, 271. Bkz. ayrıca Theodori Scutariotae *Additamenta ad Georgii Acropolitae Historiam*, ed. Heisenberg, 291.

onun eğitiminde pay sahibi olan hocaları Nikeforos Blemmydes ile Georgios Akropolites'e yazdığı, yukarıda bahsi de geçen, mektuplardan müteşekkil (iki yüzden fazla) büyük bir koleksiyon bıraktı. Teodor'un eserlerinden yola çıkılarak onun fen bilimleri ve matematik bilimlerindeki derin bilgisine işaret edilebilir. Teodor Laskaris'in yayımlanmış ve yayımlanmamış[169] edebi mirası konusunda yapılacak ayrıntılı ve dikkatli bir çalışma hiç kuşkusuz bu eserlerin yazarının kişiliğini "çağdaşı II. Friedrich'in Doğudaki muadili" olarak takdir etmek için ve buna ek olarak ayrıca XIII. yüzyıl Doğu Hıristiyanlığını daha derinlemesine anlamak için gerekli olan temeli sağlayacaktır.[170]

Varlıkları ancak A. Heisenberg'in sayesinde XX. yüzyılın başlarında gün ışığına çıkan iki kardeş, John ve Nicholas Mesarites'nin faaliyetleri XII. yüzyılın ikinci yarısına, İznik ve Konstantinopolis imparatorluklarının ilk dönemlerine aittir. Bu nedenledir ki bu iki kardeşin isimleri Krumbacher'in meşhur *Bizans Edebiyatı Tarihi*'nde bahsedilmedi. Nicholas Mesarites tarafından abisinin cenaze merasiminde yaptığı konuşma göstermektedir ki Yannis iyi bir eğitim almış, Komnenos hanedanına mensup son iki imparator zamanında bazı memurluklarda bulunmuş ve sonra da Angelos döneminde mezmur müfessiri olmuştur. Müellif nüshası 1204 yılında Konstantinopolis'in Franklar tarafından zaptı ve yağmalanması esnasında kaybolan ve mezmurlar üzerine olan bir tefsir yazmıştı. Latin İmparatorluğu'nun ilk yıllarında Konstantinopolis'te Papalık temsilcileriyle yapılan tartışmalarda aktif bir rol oynadı ve Ortodoks bakış açısına sıkı sıkıya bağlı kaldı. 1207'de öldü.[171]

Yannis'in küçük kardeşi, Angelos hanedanı döneminde saray çevresinde bazı memuriyetler elde eden ve Papalığın iddialarına karşı büyük kardeşiyle aynı görüşü paylaşan Nicholas, abisinin ölümü üzerine İznik'e gitti. Burada patrik tarafından sıcak bir şekilde karşılandı ve sonra da Efes piskoposuna getirildi. Daha sonra ise, kendisinin ayrıntılı bir şekilde hikâye ettiği, Roma ile İznik arasında varılan uzlaşıda önemli bir rol oynadı. Tamamı olmasa da Nicholas'ın bazı eserleri yayımlanmıştır.

Nicholas Mesarites'in Konstantinopolis'teki On iki Havariler Kilisesinin mozaikleriyle ilgili tasvirleri özellikle ilgi çekicidir.[172] Sahip olduğu lüks ve güzellik bakımından Ayasofya ile neredeyse denk olup Bizans

169 Bkz. örneğin, J. B. Pappadopoulos, "La Satire du Précepteur, oeuvre inédite de Théodore II Lascaris," *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines* (1929), 27.

170 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 478.

171 A. Heisenberg, *Analecta. Mitteilungen aus italienischen Handschriften byzantinischer Chronographen*, 32-33. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums*, I, 5-7. John Mesarites'in komple bibliyografyası için bkz. 3.

172 Heisenberg, *Analecta*, 24-25. Heisenberg, Die Apostelkirche in Konstantinopel, 10 ve sonrası

imparatorlarının defnedildiği yer olan bu kilise, Venedik'teki San Marco Kilisesinin, Efes'teki Aziz Yuhanna Kilisesinin ve Fransa, Périgueux'daki St. Front Kilisesinin prototipiydi. On İki Havariler Kilisesinin 1453 yılında Türkler tarafından yıkıldığı bilinmektedir ve kilisenin arsası üzerine Fatih Sultan Mehmed'in adını taşıyan bir cami yapılmıştı. Bu önemli abidenin artık mevcut olmamasından ve Nicholas'ın yaptığı tasvirin de kendi şahsi gözlemlerine dayanmasından dolayı özel bir öneme haizdir. Nicholas Mesarites'i akademik camia ile ilk tanıştıran kişi olan A. Heisenberg onun yazılarının, bir noktaya kadar İznik İmparatorluğu'nun kökenlerine ışık tuttuğunu ve o dönem için önemli bir kaynak olduğunu ifade etmişti. "Her kim Mesarites'in çalışmalarının edisyonunu hazırlama cesaretine sahipse o büyük bir hizmet yapmış olacaktır. Bu görev son derece önemli ve bir o kadar da zordur, fakat şükranı hak eder."[173]

Mesarites kardeşlere çok üstün bir yetenek atfedilemez. Fakat bu iki kardeşin de mensubu olduğu zümre; İznik sarayı civarında kendilerine yer edinmiş, sessiz ve sakin bir şekilde birkaç manastırın bünyesinde yaşamlarını sürdüren, kitaplara âşık ve eğitimli olmanın yanında, XIII. yüzyılda kültürel çalışmaları destekleyen ve 1261 yılında Bizans İmparatorluğu'nun ihyasını gerçekleşmesini netice verecek ruhi ve siyasi yenilenmenin yolunu açacak olan bir zümreydi.

Bu dönem Bizans kroniği, ne tarihi yönüyle ne de edebi yönüyle bir değer taşıyan, kısa bir genel kronik yazan Joel tarafından temsil edilir. Bu kronik ilk insan Adem'den başlayıp Konstantinopolis'in 1204 yılında Latinler tarafından zaptına kadar geçen süreyi kapsar.

Bütün bu eserler, halkın günlük hayatta kullandığı dilden tamamen farklı olarak basmakalıp klasik, edebi ve yapmacık bir dille kaleme alınmışlardır. Fakat buna rağmen XIII. yüzyıl edebiyatı içerisinde günlük konuşulan dili ve revaçta olan şiir veznini kullanarak edebiyattaki yeni akımların ilginç örneklerini sunan eserler de mevcuttur.

Yaygın (politik) nazım şeklinde, Yannis Vatatzes'in, II. Friedrich'in kızıyla evlenmesi münasebetiyle yazılmış olan Nicholas Irenikos'un (Eirenikos)[174] düğün kasidesi, Teodor Prodromos'un yazdığı kasideye benzer biçimde ve saray merasimleri tarzında yazıldı. Nicholas Irenikos'un kasidesi Bizans sarayının görkemli seramonileri hakkında yeni bilgiler vermektedir ve içerisinde tarihi ve kültürel anlamda bir değer barındırmaktadır.[175] Krumbacher'in, bu kasidenin modern Yunan şiirindeki düğün kasidelerine benzediği ve yazarın ilham kaynağı olarak doğrudan o dö-

173 Heisenberg, *Analecta*, 18, 37.

174 Irenikos hakkında bkz. s. 529.

175 Heisenberg, *Analecta*, 11 1. Andreeva, *Culture of the Byzantine Court*, 15.

nemki halk şiirinden istifade ettiği şeklindeki görüşünün savunulacak bir yanı yoktur.[176]

IV. Haçlı Seferinden sonra Doğu İmparatorluğu üzerinde birçok Latin feodal dominyonlarının kurulduğu Haçlılar döneminde, halkın konuştuğu dilde yazılmış, hayali bir kurgu içerisinde genellikle aşk ve şövalyelerin başından geçen maceraların konu edildiği bir nevi romans olan birkaç şiirvari eser mevcuttur. Haçlılar öncesinde Bizans epik şiiri alanındaki çalışmalardan birisi olan Digenis Akritis'in şiiri özellikle çok iyi bilinmektedir.[177]

Haçlılar döneminde, Bizans'ın bünyesinde, öncekinden daha da karmaşık bir edebiyat ortamı oluştu. Batı feodalizminin yerleşmiş müesseselerini Doğu'ya getiren Frank mütegallibe, elbette ki hâkimiyetleri altına giren bu yeni tebaayı kendilerini XIII. yüzyıl Batılı şövalye edebiyatıyla, Yunan topraklarındaki Latin saraylarında yaygın olan Provençal'ın *macera romanları (romans d'adventures)* ve diğer eserler ile aşina bir hale getireceklerdi. Almanya, İtalya ve İngiltere'de kabul görmesi hasebiyle kozmopolit karakterini kanıtlamış olan ortaçağ Fransız romansları, XIII. yüzyılın başında şartların özellikle uygun göründüğü Yunanistan'da da elbette kök salabilirdi. Mesele, o dönemin Bizans romanslarının Batılı modellerin bir taklidi olup olmadığı ya da Bizans macera romanlarının, Batı'daki koşullarla benzer koşulların bulunduğu hayatın doğal sonucu olarak ortaya çıkmış orijinal eserler olup yalnızca kısmen Batı edebiyatından etkilenip etkilenmediğidir. Bury "Batı romanslarına olan aşinalıklarının, Horatius'un Odes, Virgilius'un Eclogues ya da Aeneis'in Helen üstatların etkisiyle itham edildiği gibi, aynı şekilde, Yunanları Batı kökenli fikirlerden esinlenerek eserler vermeye sevk etmiş olabileceği,"[178] fikrini ileri sürer. Bu mesele üzerine araştırmacıların öne sürdükleri çeşitli iddialar, çoğunlukla anonim ve tarihi kesin bir şekilde belirlenemeyen edebi eserler üzerinde tarz, uyak ve edebi-tarihi bağlam yönünden yapılan çalışmalar temeli üzerine oturtulmaktadır.

Nazım biçiminde anonim bir romans olan ve orijinal metni muhtemelen XIII. yüzyıl olarak tarihlendirilen *Belthandros ve Chrysantza* Bizans romanslarına bir örnektir. Metin, sonradan düzenlenmiş olduğuna dair izler taşımakta ve XV. yüzyıla ait olabilir.[179]

---

176 *Geschichte der byzantinische Litteratur*, 768. Heisenberg, *Analecta*, 111.

177 Bkz. 369-70.

178 *Romances of Chivalry on Greek Soil*, 5.

179 E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, I, 125-68. Legrand'ın metni ortaçağ Yunan romansları üzerine ayrıntılı bir çalışma, notlar ve bir sözlük eşliğinde yeniden basıldı, G. Meliades, ΒέλθανδροςκαίΧρυσάντζα, Μυθιστόρημα XII αἰῶνος. Bkz. *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VI (1928), 270.

Romansın kurgusu şöyledir: Rodophilos adında bir imparatorun Philarmos ve Belthandros adında iki oğlu vardır. Kardeşlerden küçüğü olan Belthandros yakışıklılığı ve cesaretiyle bilinmektedir. Babasının eziyetlerine dayanamaz ve şansını aramak için ülkesini terk edip uzak memleketlere gider. Anadolu'yu geçip Ermenistan'a (yani aşağı Ermenistan, Kilikya'ya) geçer ve Toroslara ulaşır. Şehirin yakınlarında, bir yıldızın parladığı bir kaynağa gelir. Bu yıldız Belthandros'u çeşitli mucizelerle dolu olan, romansta Aşk Kalesi (Ερωτοκαστρον) olarak isimlendirilen, muhteşem bir kaleye götürür. Burada, iki sütun üzerinde yazılı kitabeden, "Antakya krallar kralının kızı Chrysantza ile olan mukadder" aşkından haberdar olur.[180] "Aşk Kalesi'nin acı tatlı bütün güzelliklerini,"[181] görmeye kararlı olan Belthandros, kalenin efendisinin daveti üzerine "başında bir taç olup elinde altın bir asa ve ok taşıyan aşk kralı"nın[182] tahtına yaklaşır. Belthandros'un hayat hikâyesini öğrenen kral, Belthandros'a kırk tane kız içerisinde en güzel olanını seçip ona "demir, altın ve yakuttan bükümlü,"[183] bir asa vermesini emreder. Sonrasında, romansın en ilginç bölümü, Paris'in muhakemesine benzeyen ve Bizans geleneklerindeki imparatora en layık gelini tesbit etmek için yapılan çok bilindik seçimi yansıtan, güzellerin arasındaki mücadelenin anlatıldığı sahnedir. Belthandros, en güzel kıza asayı verdiği anda kralın kendisi ve Belthandros'un etrafını çevrelemiş olan kırk tane kız birden "bir hayal gibi"[184] kaybolurlar. Kaleden ayrılan Belthandros beş günlük bir yolculuğun nihayetinde Antakya şehrinin eteklerine gelir ve burada maiyetindekilerle birlikte şahiniyle avlanan kralla buluşur. Antakya şehrinin kralı, Belthandros'a sarayında bir memurluk teklif eder. Birden, Belthandros Aşk Kalesi'nde kendisine asayı verdiği kız olan kralın kızı Chrysantza'yı tanır. Genç çift aşkın ateşinde birbirlerine meftun olurlar ve Doğunun kadın hayatı üzerindeki bütün kısıtlamalarına rağmen, âşık çift sarayın bahçesinde gece yarısı buluşurlar, fakat bu buluşma Belthandros için çok kötü neticelenir. Gece yarısı muhafızlar genç çifte rastlar. Belthandros tutuklanıp zindana atılır. Chrysantza, kendisine sadık hizmetkârını Belthandros'a gidip onun bahçeye gelip kendisiyle buluşmasını söylemesi için ikna eder. Chrysantza'nın babası bunları duyunca Belthandros'u affeder ve Chrysantza'nın rızasıyla Belthandros ile hizmetkâr arasında sahte bir nikah töreni ifa edilir. Belthandros ve Chrysantza arasındaki gizli buluşmalar devam eder. On ay sonra

180 Legrand, *a.g.e.*, v. 421, p. 139.
181 *A.g.e.*, v. 441, p. 139
182 *A.g.e.*, vss. 492-94, p. 141.
183 E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, vss. 537-38, p. 142.
184 *A.g.e.*, v. 724, p. 148.

âşık iki genç yanlarında Chrysantza'nın sadık hizmetkârı ve birkaç hizmetçi olduğu halde Antakya'dan kaçarlar. Azgın bir nehirden geçerlerken hizmetkâr ve diğer hizmetçiler boğulur. Ölümden kıl payı kurtulan âşıklar deniz kıyısına ulaşırlar ve burada, sevgili büyük oğlu öldüğünden küçük oğlunu aramaları için Belthandros'un babası Rodophilos tarafından gönderilmiş olan bir Yunan gemisine denk gelirler. İmparatorlarının küçük oğlunu tanıyan gemi mürettebatı hemen Belthandros ve Chrysantza'yı gemiye alıp hızlıca başkente getirirler. Oğlunu tekrar görebileceğinden ümidini kesmiş olan Rodophilos onları büyük bir sevinçle karşılar. Romans, Belthandros ve Chrysantza'nın dillere destan evlilik töreninin tasviriyle son bulur. Patrik çiftin nikahını kıyar ve Belthandros'a da imparatorluk tacı giydirir.

Bu anonim romans hakkında araştırmacıların yaptıkları değerlendirme, Haçlılar dônemindeki Bizans romansları hakkında, araştırmacıların sahip olduğu genel kanaate dair bir fikir vermektedir. Bir grup bilim adamı, henüz bilinmeyen veya kaybolmuş bir Fransız şövalye romansının *Belthandros ve Chrysantza* için temel teşkil ettiğini düşünmektedir. "Aşk Kalesi"nde, Yunanca Erotocastron, Provençal şiirindeki *Chateau d'amour*'u görmektedirler. Rodophilos ve Belthandros isimlerinde, halk arasında çokça kullanılan Batı menşeli Rodolp ve Bertrand isimlerinin Helenleştirilmiş yaygın kullanımını ayırt etmektedirler.[185] Hatta *Belthandros ve Chrysantza*'nın, Yüzyıl Savaşları döneminde yaşamış, XIV. yüzyıl meşhur Fransız bir şövalye olan Bertrand de Guesclin'in Fransızca hikâyesinin Yunanca versiyonundan başka bir şey olmadığını düşünülmüştür.[186] Aşk Kalesi, Eros vs gibi ortaçağ Yunan halk şiirine ait eserlerdeki Batı Avrupa kaynaklarına atıfta bulunmaya meyyal Krumbacher, *Belthandros ve Chrysantza* romansının kesinlikle bir Yunan tarafından, Frank kültürüyle çok uzun zaman aşinalık kesb etmiş bir memlekette yazıldığını ifade etmişti. Fakat ana mesele, yani kurgunun özünü oluşturan temanın Frank mı yoksa Yunan-Doğu kökenli olduğu meselesi, bu romansın gerçek prototipi bulunana kadar çözümsüz olarak kalacaktır.[187] Son olarak Bury, *Belthandros ve Chrysantza* romansının başından sonuna kadar yapısı, içerisindeki tasvirler ve fikirler itibariyle Yunan olduğuna ve Batı etkisine referans yapılabilecek hiçbir şeyin olmadığını söylemiştir. Birbirine paralel bir edebiyat akımı hem Frank hem de Bizans topraklarında vücut buldu. XII. yüzyıl Fransız romansla-

185 Bkz. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 858-59.
186 Bkz. örneğin, T. Warton, *History of English Poetry*, ed. W. C. Hazlitt, II, 302-303.
187 Bkz. M. Gidel, *Études sur la littérature grecque moderne*, 123-50; romanın tamamının analiz ve yorumu, 105-50. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 860. Bury, *Romances of Chivalry*, 5-10.

rına büyük ölçüde epik şiir öncülük ettiği gibi, XIII. ve XIV. yüzyıl Yunan romansları da epik bir geçmişe sahiptiler. Her iki durumda romantik öğelerin işleyişi ve temeli, doğrudan ya da dolaylı yoldan Helenistik dünyanın tesirinde kalmıştır. Bu, Fransa'da Latin edebiyatı ve özellikle Ovidius vasıtasıyla, Yunanistan'daysa orada hiçbir zaman ölmeyen edebiyat geleneği ile olmuştur. Batılı şövalyeler Doğu'da kendilerine yer ediniyorken Yunanlar zaten kendi tecrübeleri sayesinde, şövalye romanslarını oluşturmak için gerekli bütün fikirlere, malzemeye ve kurgu düzenine sahiptiler. Bu nedenle XII. yüzyıl Fransız edebiyatı örneğin Almanya'da gösterdiği etkiyi Bizans üzerinde gösteremezdi. Batı'nın romantik edebiyatı, kendi edebiyatları Batı edebiyatındakine benzer motifler, fikirler ve fantezi unsurlarına sahip olanlar için yeni bir esin kaynağı gibi görünmedi. Elbette Haçlılar döneminde, iki kültürün Hıristiyan Batı'da ilişki içinde bulunması ve birbirleriyle karışması yoluyla oluşan Fransız edebiyatının bazı etkileri inkâr edilemez. Fakat genel anlamda Fransız ve Bizans romansları ortak bir Helenik temele sahipti ve her birisi diğerinden bağımsız olarak birbirine paralel bir yol geliştirdiler.[188] Diehl'in söylediği gibi *Belthandros ve Chrysantza* romansı bütünüyle Bizanslıdır ve Yunan medeniyeti, coğrafyasına fatih olarak gelen Frank baronlarına, onlardan aldığından daha fazlasını vermiş gözükmektedir.[189] Diğer bir "aşk hikâyesi" şeklinde düzenlenmiş bir kaside olan *Callimachos ve Chrysorroë* de XIII. yüzyıla ait olarak referans verilebilir.[190]

XIII. yüzyılda Balkan yarımadasının batısındaki bazı önemli şahsiyetler ile Bizans İmparatorluğu enkazı üzerinde yeniden organize edilen ikinci Helen merkezi, yani Epirus despotluğu tarihi arasındaki irtibat son zamanlarda aydınlatılmıştır. Bu bölgede öne çıkan kişiler arasında şunlar vardır: Lepanto metropoliti Yannis Apocaucus, Korfu metropoliti Yorgo Bardanes ve XIII. yüzyılın ilk yarısında Epirus despotluğuna bağlı olan Ohri'nin başpiskoposu Dimitrios Chomatenos'dur. (Chomatianos)

1897 senesinde Krumbacher, Lepantolu Yannis'den ancak Latinlere karşı bir polemikçi ve o dönemde yayımlanmamış olan, Oxford'da muhafaza edilmiş el yazmalarından birisinin muhtemel yazarı olarak bahsedebilirdi.[191] Fakat St. Petersburg'daki bir el yazmasından faydalanılarak, V. G. Vasilievsky tarafından yayımlanan Yannis'in yazışmaları ve Oxford el yazması baz alınarak, Fransız bilim adamı Pétridès tarafından Yannis'in

188 Bury, *a.g.e.*, 10, 21-24.
189 Diehl, Figures byzantines, II, 337.
190 *Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers*, ed. S. Lampros, 1-109. Bkz. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 855-57. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 191.
191 *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 93, 476.

yazmalarının bir kısmının yayımlanması öğrencilerin, bu yazarın enteresan kişiliğine aşinalık kazanmalarına olanak sağladı.[192] Lepantolu Yannis'e atıfta bulunan bütün el yazmalarının yayımlanması hususunda bu işi tamamlanmış olarak kabul edeceğimiz noktanın henüz çok uzağındayız.

1330'lara kadar yaşamış olan Lepanto metropoliti Yannis Apocaucus, mükemmel bir klasik ve teolojik eğitim aldı. Bir ihtimal gençlik yıllarında Konstantinopolis'te bir süre yaşadı ve sonrasında Lepanto metropoliti olarak Epirus despotluğunun siyasi, kamu ve dini hayatı içerisinde aktif bir rol oynadı. Yannis, hem bağımsız Epirus despotluğundaki hem de geçici olarak fethedilmiş bölgelerdeki Ortodoks Yunan ruhban sınıfı içerisindeki uluscu hizibin önderi veya bir anlamda onların siyasi lideri olarak görünür. Bunun yanında Yannis, en yüksek dini otorite olan ve rakip İznik imparatoru tarafından desteklenen patriklik makamıyla Epirus Despotları arasındaki mücadelede, despotların destekçisi olarak görülür.[193] E. A. Chernousov'a göre Yannis, "kendisini hücresine hapsetmiş, yalnız dini meselelerle ilgilenen, dünyadan ve insanlardan uzak, içine kapanık bir keşiş değildi. Aksine, onun düşünce ve karakterinde, kendi "ego"sunu ifşa edişinde, edebi faaliyet metotlarında, bir noktaya kadar, onu sonraki dönem İtalyan hümanistleriyle ilintilendiren özellikler fark edilebilir."[194] Yannis Apocaucus'un eserlerinde, onun çok geniş bir yelpazeyi içine alan mektuplaşmalarını netice veren yazıya düşkünlüğü ve yazı yazma zevki, tabiata karşı sevgisi ve hissettikleri, son olarak da antikitenin en meşhur yazarları olup onun çok hürmet gösterdiği ve İncil'in yanında ona benzerlikler ve kıyaslamalar için zengin bir kaynak hükmünde olan Homeros, Aristophanes, Euripides, Tukidides, Aristoteles ve diğerlerinin şahsında antik edebiyata karşı tutumu açıktır. Şu an da sayısı kırktan fazla olan ve onun mektuplarından, dini hukukla ilgili çeşitli yazılarından ve epigramlarından oluşan eserleri basılmıştır.[195] Mektuplaştığı meşhur kişiler arasında Epirus despotu Teodor Komnenos ve Atina'nın meşhur metropoliti

---

192 Vasilievsky, "Epirotica saeculi XIII," *Vizantiysky Vremennik*, III (1896), 233-99. S. Pétridès, "Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits," *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, XIV, 2-3 (1909), 1-32. Naupactus'şu Yannis'in ismiyle ilişkili diğer on bir adet belgenin yayımlandığı yer, A. Papadopoulo-Kerameus, "Συνοδικὰ γράμματα ‹Ιωάννου τοῦ ‹Αποκαύκου μητροπλίτου Ναυπάκτου," Βυζαντίς, I (1909), 3-30 (belgelerin tek metni) Yannis Apocaucus, John Naupactus hakkında tam bir bibliyografya için bkz. M. Wellnhofer, *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155-1233)*, 1-5.

193 Bkz. Vasilievsky, "Epirotica saeculi XIII," *Vizantiysky Vremennik*, III (1896), 234.

194 "From a Byzantine Backwoods of the Thirteenth Century," *Essays Presented to V. P. Buzeskul*, 281.

195 Bkz. Pétridès, "Jean Apokaukos," *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, XIV, 2-3 (1919), 1-3.

Mihail Akominatos vardı. Yannis Apocaucus'un bütün yazdıkları yayımlanmış olmadığı gibi onun bir yazar ve devlet adamı olarak net ve daha mütekâmil bir şekilde değerlendirme işi de geleceğe aittir.[196]

Epirus despotluğu döneminin en belirgin ikinci şahsiyeti olan Korfu metropoliti Yorgo Bardanes hakkında çok uzun bir süre boyunca bir yanlış anlaşılma söz konusuydu. XVI. yüzyılın sonunda *Kilise Yıllıkları* eserinin yazarı Kardinal Baronius, Yorgo'nun imparator Friedrich ve Manuel Dukas'a yazdığı mektupları esas alarak, onu XII. yüzyıl içerisine konumlandırmıştı. Kardinal Baronius, bu mektupların I. Friedrich Barbarossa ve I. Manuel Komnenos'a hitaben yazıldığını düşünmüştü.[197] Sonrasında araştırmacılar, Yorgo adı altında verilen birkaç polemik konusunun XII. yüzyıl olaylarındaki meselelerle ilişkilendirilemeyeceğini anlayınca, biri XII. yüzyılda diğeriyse XIII. yüzyılda yaşamış olan iki farklı Korfulu Yorgo olduğu sonucuna vardılar. Bu hatalı düşünce 1897 yılında Krumbacher'in yayımladığı *Bizans Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde de kabul görmüştü.[198] Fakat 1885'te mesele V. G. Vasilievsky tarafından, bir tek Korfulu Yorgo olduğu ve onun da XIII. yüzyılda yaşadığı, mektuplaştığı iki imparatorun ise II. Friedrich ve Bulgarlar tarafından tutsak edilmiş olan Selanik imparatoru Teodor Dukas Angelos'un kardeşi ve Selanik despotu olan Manuel olduğu itiraz edilemez bir şekilde ispatlanmıştı. Bu cihetle Yorgo Bardanes XIII. yüzyıla aittir.[199]

Yorgo muhtemelen Atina'da doğdu ve Mihail Akominatos'un önce öğrencisi sonrasındaysa dostu ve mektup arkadaşı oldu. Bu mektuplardan onun hayatı hakkında birçok bilgi elde ederiz. Yorgo bir süre İznik sarayında vakit geçirdikten sonra Batı'ya, yani Lepantolu Yannis tarafından piskopos olarak atandığı Korfu'ya döndü. Epirus despotu Teodor Angelos ona karşı bir yakınlık hissetti. Yorgo'nun ilginç mektupları bize ulaşmıştır. Mihail Akominatos onun yazdığı mektupları okuyunca tarzının güzelliğini ve ifadelerin açıklığını hissetti. Fakat bu durum Mihail Akominatos'u mektuplaşmaları vasıtasıyla Yorgo'ya hocalık yapmaktan

196 Bkz. Wellnhofer, *Johannes Apokaukos*, 68-69.

197 *Annales ecclesiastici*, ed. A. Theiner, XIX, 413-15.

198 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 91, 770.

199 "The Regeneration of the Bulgarian Patriarchate," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVIII (1885), 224-33. E. Kurtz, "Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra," *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 603-13. Yakın zamanlarda yapılan çalışmalarda Yorgo Bardanes'in eserleri hatalı bir şekilde XII. yüzyıla atfedilmektedir, Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 112-13; Miller, *Latins in the Levant*, 12 ve n. 2; Haskins, *Studies in Medieval Science*, 212 ve n. 113. Doğru bir şekilde alıntı yapıldığı yer, Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno*, 293, n. 1. Ne Vasilievsky'nin ve ne de Kurtz'un makalelerinden habersiz olan Golubovich bu karmaşık meselenin zaman içinde çözüme kavuşacağını ümit ettiğini söylemişti, *Bibliotheca bio-bibliografica*, I (1906), 170-75.

ve onun üslubundaki çeşitli hataları düzeltmekten alıkoymadı.[200] Bu mektupların yanında Yorgo, Latinlere karşı yazılmış argümanların ve birkaç iambik tarzda yazılmış şiirin de yazarıdır.

Lepantolu Yannis tarafından Ohri başpiskoposu olarak atanan, Selanik imparatoru Epiruslu Teodor'a taç giydiren ve XIII. yüzyılın ilk yarısının meşhur Yunan başpiskoposu ve fıkıh âlimi olan Dimitrios Chomatenus (Chomatianos), içlerinde çeşitli dini meselelerin tartışıldığı, fıkıhla ilgili çeşitli mesajların ve bu mesajlara dair cevapların, mahkeme kararlarının, konsil faaliyetlerinin vs bulunduğu sayısı yüz elliden fazla yazma bıraktı. Bu yazmalar genel anlamda Bizans hukuku, özel anlamda ise fıkıh için büyük önem arz etmektedir ve kilise tarihi, gelenekler, görenekler ve XIII. yüzyılın ilk yarısındaki Epirus, Arnavutluk, Sırbistan, Bulgaristan ile Latin devletleri arasındaki uluslararası ilişkiler üzerine ilginç bir bilgi kaynağıdır.

Lepanto metropoliti Yannis Apocaucus, Korfu metropoliti Yorgo Bardanes ve Ohri başpiskoposu Dimitrios Chomatenus Epirus despotluğu ve kısa süreli bir mevcudiyeti olan Selanik imparatorluğu içerisindeki kültürel akımın en belirgin temsilcileriydi.[201]

Bizans sanatı söz konusu olduğunda, Bizans İmparatorluğu toprakları üzerinde kurulmuş yeni Frank prenslikleri, o dönemde Konstantinopolis ve Selanik'ten daha güçlü bir durumdaki Sırbistan krallığında kendilerine yeni alanlar arayan ya da Venedik'te zaten mukim olan diğer sanatçılara dahil olmak isteyen birçok sanatçıyı cezbetti. "Venedik'te bir ressamlar diasporası vardı. Bizans sanatının temsilcisi olan bu misyonerler, bizim çok sonraları anlamaya başladığımız, mütekâmil bir başarı olan, Slav ekolüne yeni bir istikâmet verdiler."[202] Fakat artistik gelenek ölmedi ve Palaiologos hanedanı dönemindeki artistik Rönesans da, bir noktaya kadar, XIII. yüzyılda muhafaza edilmiş olan bu erken dönemdeki başarılar ve bu gelenek sayesinde gerçekleşti.

İznik İmparatorluğu dönemi edebiyat hareketi, genel Bizans kültür tarihi için çok büyük bir önem arz etmektedir. İznik imparatorlarının sarayında vücuda getirilen merkez, siyasi bölünmüşlük, şiddetli uluslararası çatışmalar ve iç karışıklıklar arasında kültür için bir barınak vazifesi gördü, onu kurtardı, muhafaza etti ve daha sonra Palaiologos hanedanı dönemindeki ikinci Helen kültür rönesansının zuhurunu mümkün kılabilmek için Komnenos hanedanı zamanındaki birinci Helen kültür rönesansının

---

200 Michael Acominatus, ed. Lampros, II, 282-89, özellikle 289.

201 Bu üç yazardan Montelatici'nin *Storia della letteratura bizantina* isimli eserinde hiç bahsedilmemiştir.

202 Dalton, *East Christian Art*, 19-20. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 735-36.

edinimlerini sürdürdü. İznik bu anlamda birinci ve ikinci Rönesans arasında bir köprü vazifesi ifa etti.

XIII. yüzyılda Epirus topraklarında, yani Balkan yarımadasının Batı bölümünde vücuda getirilmiş olan kültürel merkez, dönemin kültürel hareketlerinde Hıristiyan Doğu'yu Batı Avrupa'ya, özellikle de İtalya'ya, bağlayan hattı. XIII. yüzyılda, II. Friedrich Hohenstaufen zamanındaki İtalyan kültüründeki "Rönesansa bir girizgâh olan" diriliş, her ne kadar etraflıca çalışılmamışsa da, genel olarak üzerinde düşünülmüş, ona vurgu yapılmış ve kabul edilmiştir. Fakat aynı yüzyıl içerisinde İznik'teki ve özellikle göz ardı edilmiş olan Epirus'taki kültürel diriliş ise dikkate alınmamıştır. Aslına bakılırsa, İtalya, İznik ve Epirus'taki bu üç hareket aşağı yukarı, aktif ve birbiriyle paralellik arz eden ve belki de birbirlerini karşılıklı olarak etkileyen hatlar geliştirdiler. Hatta XIII. yüzyılda Epirus'ta meydana gelen kültürel diriliş gibi bir olgu, ki ilk başta çok naif bir hareket olarak görünmüştür, özellikle yerel anlamda önemini kaybedip onun yerine XIII. yüzyıl genel Avrupa kültürü tarihi içerisindeki yerini alır.

BİZANS FEODALİZMİ

Hatırı sayılır uzunlukta bir zaman dilimi boyunca feodalizm özellikle Batı Avrupa'ya has bir olgu olarak ve gerçeği söylemek gerekirse, bu bölgenin tarihini diğer bölgelerin tarihinden ayırmak için kullanıldı.[203] Hatta çok sık olmamakla birlikte, bütün Batı toplumlarındaki feodalizmin homojen bir olgu olduğu ve içerik itibariyle özdeş olduğu var sayıldı. Batı'daki şu veya bu ülkede vücuda getirilen feodal şartların kendilerine has özelliklerinin bulunuşu bu olguyu daha belirsiz hale getirmektedir. Son zamanlarda feodalizm kavramının anlamı daha da genişlemiştir. İlim adamları, feodalleşme sürecinin bir olgu olarak dünyanın çeşitli bölgelerinde ve tarihin çeşitli dönemlerinde bulunduğunu işaret etmişlerdir. Karşılaştırmalı tarih metodu, çok uzun bir süre hâkimiyetini sürdüren önemli tarihi bir ön yargıyı ortadan kaldırdı. Geleneksel olarak feodalizm diye adlandırılan, karmaşık siyasi, sosyal ve ekonomik olgular özellikle Batı Avrupa ortaçağına aitti. Bu nedenle günümüzde feodalizm iki anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan biri umumi diğeri hususi anlamdadır. Ortaçağdaki Batı Avrupa feodalizmi, feodalizmin sadece bir türüdür ve hususi anlam-

203 Bu bölümün geri kalanının orijinal metni benim kitabım olan *The Latin Sway in the Levant*, 56-74'tedir, fakat bu kitabın İngilizce ve Fransızca edisyonlarında bu bölüm atlanmıştır. Bu metin İngilizce olarak *Byzantion* VIII'te (1933) revize edilmiş bir şekilde yayımlanmıştır. Bu İngilizce versiyonda bazı ufak değişiklikler meydana gelmiştir.

da kullanılır. Umumi anlamda kullanımında ise birçok tarihçi ve sosyologa göre bütün toplumların tarihsel gelişimleri esnasında geçirdikleri bir kültür evresidir. Hiç şüphesiz, feodal süreç her yerde tam gelişimini tamamlamaktan çok uzaktı. Örneğin bazen bu süreç sadece sosyal yönden gelişimini tamamlamışken siyasi öneme haiz olma noktasında başarısız olmuştur. Yine de bu meseleyi ortaçağ Batı Avrupa tarihinin sınırlarından dünya tarihi sınırları içerisine taşıma uğraşısı tarihçilere, antik Mısır'daki, halifelik döneminde Araplardaki, Japonya'daki, Pasifik okyanusu adalarındaki ve eski Rusya'daki feodalizmi keşfetme fırsatını sundu. Gerekli koşullar sağlandığında her bir memlekette, tâbi ki kaçınılmaz olmamakla birlikte, feodalizmin şu veya bu safhasının tecrübe edildiği bir olgudur.

Rus bir bilimadamı olan P. Vinogradov'un kısa ve özlüce, çarpıcı bir şekilde ifade ettiği üzere: "Feodalizm, politik ilişkilerin bölgesel yönüyle ve bölgesel ilişkilerin siyasi yönüyle zuhur etmiştir."[204] Açıkça görülüyor ki bu tanım meselenin ekeonomik boyutuna dokunmamaktadır. Fakat araştırmacılar tarafından gündeme taşınıp bahsedilen bu mevzu şimdi göz önünde tutulmalıdır.

Batı Avrupa feodalizminin kökeni mevzusunda birbiriyle tamamen zıt birçok görüş ifade edilmiştir. Bazı araştırmacılar, feodalizmi, eskiçağdan ortaçağa geçiş döneminde mevcut olan ve Germenlerle Romalılara has şartlardan türetmektedir. Bir kısmı feodalizmin Karolenj yasalarının sonucu olduğuna inanmaktadır. Diğerleri ise bu karmaşık müesseseyi şu an neredeyse hiç bilinmeyen Germen yaşantısının sosyal şartları ve özellikle de eski Germen "yürüyüşünün" hayali şartlarıyla açıklamaya çalıştı. Bütün bu teoriler şu an tarihsel öneme haizdir ve araştırmacıların, bu durumda feodalizm için, gerçekten akademik bir temel üzerinde tarihsel bir olguyu açıklamak için sarf ettikleri çabayı ve bazen de sergiledikleri müthiş idraki çarpıcı bir biçimde gözler önüne serer.

Batı Avrupa feodalizminin ayırıcı birçok özelliği Roma İmparatorluğu'nun mevcudiyetinin ilk üç asrındaki şartlarıyla, kısmen de olsa açıklanır. Bazı unsurlar daha sonra feodalizmin temel unsurları haline geldiler. *Precarium* yani tımar (*beneficium*), himaye ve muafiyet Roma zamanında çok iyi bilinmektedir. Tımar (*beneficium*) önceleri geçici bir süreliğine, bazen de zilyetliği alan kişiye kayd-ı hayat şartıyla verilmekteydi. Bu nedenle geçici bir süreliğine, genellikle kayd-ı hayat olarak, belli şartlarla verilen topraklar da *benefica* olarak isimlendirildi. Zilyetliği alan kişinin yerine getirmesi gereken şartlar arasında ilk sırayı askeri hizmet sunması almaktaydı ve bu yüzden *beneficium* genel olarak, askeri

204 "The Origin of Feudal Relations in Lombard Italy," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCVII. (1880), 137.

hizmet vermek koşuluyla elde edilen arazi tahsisatı anlamına geldi. Sonraları Batı Avrupa feodalizmi nihai şeklini aldığında *beneficium* (tımar), *feodum* (zeamet), yani belli şartlar dahilinde miras olarak bırakılabilecek tarzda verilen topraklar haline geldi. Alışılageldik feodalizm kelimesi işte buradan, yani kökeni henüz tam olarak tespit edilememiş olan *feodum* kelimesinden gelmektedir. Himaye, yani bir kimsenin kendisinden daha güçlü ve nüfuzlu birinin korumasına iltica etmesi, Roma döneminden ortaçağa geçmiştir ve feodalite döneminde Latince *commendatio*, bazen de Almanca *mundium* kelimeleriyle karşılanmıştır. Son olarak da, Roma döneminde bilinen *immunitas* (muafiyet) feodalite döneminde devletin belli kişilere verdiği haklar manasına geliyordu. Bu kişiler genellikle devlete karşı bazı yükümlülüklerden muaf tutuluyor ve böylece devlet memurları, muafiyete sahip kişinin topraklarına girmekten men ediliyordu.

Batı'da merkezi güç azaldığında, hayli uzun bir süre birbirinden bağımsız olarak mevcudiyetlerini sürdüren unsurlar zamanla kademeli olarak bir kişinin elinde toplanmaya başladılar. Tek bir kişi, yani toprak sahibi olan kişi, tımarları dağıtıp muafiyetlerden yararlanır oldu. Diğer bir deyişle, toprak sahibi hükümran bir konuma geldi. Bu süreç hem ruhban sınıfını hem de laik kişileri ilgilendirmekteydi. Elbette bu dönüşüm çeşitli memleketlerde çeşitli yollarla vuku buldu.

Bizans'taki feodalizm meselesi henüz fazla çalışılmamıştır. Yoğun çalışmalara hâlâ ihtiyaç duyulmaktadır ve genelleme yapılırken çok dikkatli olunmalıdır. Fakat en azından, yakın zamanlara kadar "Bizans feodalizmi"nden bahsetmek paradoks olarak gözükebilecekken, şimdi Bizans'taki feodalleşme sürecinden ve Bizans feodalizmden bahsetmek gayet mümkündür.

Bizans, Roma İmparatorluğu'nun devamı olduğu için tımar, himaye ve muafiyet gibi günlük kavramları anımsatan olguların Bizans'taki hayat içerisinde fark edilebileceği söylenebilir. Mesele bu olguların imparatorluğun Doğu eyaletlerinin değişime uğramış şartları içerisinde ne ölçüde geliştiği ve hangi formları aldığı meselesidir.

Doğu'da Yunanca *kharistikion* kelimesi Latincedeki *beneficium* (tımar) kelimesine ve Yunanca *kharistikarios* kelimesi de Latince *beneficiarius*'a, yani askeri hizmet sunma şartıyla kendisine toprak verilen kişi anlamına gelmiştir. Fakat Bizans'ta, özellikle X. yüzyılın başlarıyla birlikte, toprakların *kharistikia* olarak dağıtımı sistemi genellikle, hem ruhban sınıfından kişilere hem de seküler hüviyete sahip kişilere tahsis edilmiş olan manastırlara uygulandı. Muhtemelen Bizans *beneficium* (tımar) sisteminin hususiliği, imparatorların dağıtacakları tımarlar için zengin bir kay-

nak teşkil eden manastırlara ait toprakların hükümet tarafından sekülerleştirilmesi hususunda hükümet ile ruhban sınıfının arasındaki mücadele dönemi olan ikonoklastik dönemle irtibatlandırılmalıdır. Bu durum, en iyi ihtimalle, *kharistikion*'un orijinal anlamının, yani spesifik olarak manastırlara değil de genel olarak birisine toprak tevcih etme anlamının kaybolmasının ve *kharistikion* kavramının özellikle manastırlara verilen topraklar için kullanımasının sebebidir. Bizans'taki günlük hayat konusunda çok iyi bir otorite olan P. V. Bezobrazov: "*Kharistikion* sisteminin karakteristik görünümü şöyleydi ki, manastırın sahibi (ki imparatorun bizzat kendisi, piskopos veya özel bir şahıs olabilir) kayd-ı hayat şartıyla manastırı birisine verebilir ve bu kişi böylece *kharistikarios* adını alırdı. *Kharistikarios* manastırın bütün gelirini alır ve oradaki keşişlerin geçiminden, manastıra ait binaların bakımından, kısaca manastırın bütün ekonomik faaliyetlerini sürdürmekle yükümlü olurdu. Gelirlerin artan kısmının *kharistikarios*a ait olduğu aşikârdır,"[205] diye yazmıştı. Diğer meşhur bir Bizans uzmanı olan Rus âlim Th. Uspensky, manastırlara ve kiliselere ait toprakların verilmesi sistemi olarak *kharistikion* sisteminin, kilisenin kendi içinde gelişmiş olan ve ruhban sınıfı dışındaki halkın günlük hayatı içerisinde mevcut olan gayrimenkullerin satış hakkı gibi o dönem var olan gelenek ve düşüncelerle tam bir uyum içinde olan bir müesseseydi diye açıkça belirtmiştir.[206] Eğer bu tanımlar, özellikle de Uspensky'ninki kabul edilecek olursa, şurası kabul edilmelidir ki; Roma geçmişiyle ilgili bütün bağlantılar kaybolur. Bu sonuç yanlıştır. *Kharistikion*, imparatorluğun doğu kısmının özel şartları nedeniyle özel bir anlam kazanan Roma'nın *precarium-beneficium* kavramının o dönemdeki hayatta kalan halidir.

Pagan Roma İmparatorluğu döneminde askeri ikta sistemi mevcuttu. Belirgin özelliği, imparatorluğun sınır boylarındaki toprakların miras bırakılabilecek bir biçimde, bu toprakların zilyetliğini alanların sınırları korumaları ve yükümlülüklerini çocuklarına da devretmeleri kaydıyla verilmesiydi. Bu tedbirin uygulamaya başlandığı tarih olarak genellikle, imparator Severus Alexander'ın zamanına, onun düşmandan alınan toprakların sınır boylarındaki askerlere (*limitanei*) ve onların liderlerine, miras aldıkları askeri vazifeleri yerine getirmeleri ve toprakları sivillere devretmemeleri şartıyla verildiği dönem olan III. yüzyılın ilk yarısına işaret edilir. Her ne kadar bazı araştırmacılar kesin bir şekilde bu sınır

205 *A Byzantine Writer and Statesman*, Michael Psellus, I, 29.

206 "Opinions and Decrees of Konstantinopolis Local Councils of the Eleventh and Twelfth Centuries Concerning the Distribution of Church Possessions (*Kharistikaria*)," *Transactions of the Russian Archeological Institute at Constantinople*, V (1900), 5.

boylarındaki toprakların (*agrilimitanei*) sonraki *beneficium* (tımar) veya *feodum*'la (zeamet) alakası olmadığını iddia etmişlerse de[207] yine de birçok önde gelen tarihçi ortaçağ *beneficia* sisteminin kökenlerinin pagan Roma İmparatorluğu dönemindeki toprakların dağıtımı sisteminde olduğunu keşfetmişlerdir.[208] II. Theodosios'un V. yüzyılın ilk yarısında yayımladığı ve sonrasında VI. yüzyılda yayımlanan ve imparatorluğun hem batı hem de doğu bölümünü kapsayan *Justinianos Kanunları*'na da dahil edilmiş olan bir buyruk sınır boylarındaki askerlerin ya da sınır boylarındaki milislerin (*limitaneimilites*) askeri vazifelerinin topraklara sahip olmalarının vazgeçilmez bir koşulu olduğunu teyit edip bu uygulamanın eski dönemlerdeki statüsünü (*sicut antiquitus statutum est*) ima etmektedir.[209]

VII. yüzyılın başlarında, sık sık imparatorluğun sınır boylarında bulunan ve önem arz eden bereketli topraklarını başarıyla koparıp alan Pers, Arap, Avar, Slav ve Bulgar işgallerinin tehdidi altındayken, hükümet imparatorluk bünyesindeki bütün topraklarda askeri organizasyonu güçlendirdi. Yani eski sınır boylarındaki organizasyonu imparatorluğun iç bölgelerinde de ihdas etti. Fakat Bizans'ın VII. ve IX. yüzyıllar arasındaki dönemde maruz kaldığı birçok ciddi askeri başarısızlıklar, bunlara ek olarak ikonoklastik dönemdeki iç karışıklıklar ve taht için yapılan mücadeleler, apaçık bir biçimde iyi organize edilmiş askeri iktâ sistemini sarstı. Geniş toprak sahibi "güçlü" kişiler veya kodamanlar bu yeni durumdan faydalanmaya başladılar ve kanuna aykırı olmasına rağmen askeri iktaları satın almaya başladılar. Bu nedenle X. yüzyılda Makedonya hanedanına mensup imparatorlar, bu "güçlü" adamların toprakları gasp etme temayüllerine karşı köylülerin hakkını korumak için, o meşhur buyruklarını yayımladıkları vakit ayrıca askeri iktaları da savunuyorlardı. Romanos Lekapenos, Konstantin Porfirogennetos, II. Romanos ve Nikeforos Fokas'ın buyrukları askeri iktâların kesinliğini ve dokunulmazlıklarını tekrar restore etmeyi hedefliyordu ve esas olarak da bu tarz mülklerin askeri hizmette olmayanlara devredilmesinin önüne geçmeye çalışıyorlardı. Bir başka deyişle temel olarak bu buyruklar yukarıda bahsi geçen ve *Justinianos Kanunları*'na dahil edilen II. Theodosios'un buyruğunun tekrar yayımlanmasıydı. Bizans günlük hayatındaki en önemli unsurlardan biri olarak Slav etkisini gören Th. Uspensky bu askeri iktâlar konusunda şöyle yazmıştı: "Eğer X. yüzyıl içerisinde bazı halkların izlerine askeri iktaların

---

207 Bkz. örneğin, Fustel de Coulanges, *Les Origines du système féodal*, I-II, özellikle 9.

208 Bkz. C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, 40-41. Karş. P. Mutafčiev, *Vojniški zemi i vojnici v Vizantija prěz, XIII-XIV v*, p. 34.

209 *Novellae Theodosii*, XXIV; *Theodosiani libri* XVI, ed. T. Mommsen ve P. Meyer, II, 63'te. *Codex Justinianos*, XI, 60, 3.

organizasyonu içerisinde rastlanıyorsa, bu elbette ki Roma kökenli olmayıp aksine Slav kökenli olduğunu gösterir ve bunun ilk tezahürü de Anadolu'daki ilk Slav yerleşimlerinin olduğu döneme atfedilmelidir."[210] Fakat bu tanınmış Rus tarihçinin hipotezi ispat edilemez. Askeri ikta sistemi bir ölçüde Bizans'ın yıkılışına kadar devam etmiştir ve en azından XI. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar olan sürede, X. yüzyıldaki imparatorların yasal düzenlemelerine ait metinler, her ne kadar şeklen de olsa, hâlâ yürürlükteydi.

Bölük pörçük ve muğlak delillerin gösterdiği kadarıyla, hayli uzun bir süre, görünüşte, *kharistikion* terimi hariç tutulursa, Bizans'ta imparator tarafından verilen toprakları belirtmek için kabul görmüş özel bir terim yoktu. Kharisitikion kelimesi özellikle bu hususi yönüyle çalışılmamıştır ve bu nedenle onun kullanımı sadece bir hipotez, ama akla yatkın bir hipotez olarak verilebilir. İmparator tarafından verilen toprakları belirtmek için kullanılan hususi bir terim kendisini ilk kez XI. yüzyıl Bizans belgelerinde göstermiştir. Bu terim ilk başta *kharistikion* terimine alternatif olarak kullanılmış, fakat sonraları özellikle imparator tarafından verilen toprakları belirtmek için kullanılmıştır. Bu terim *pronoia* idi.

Bazı araştırmacılar, yanlış bir şekilde bu kelimeyi Almanca *Frohne* (derebeylik arazi tasarruf hakkı, zorunlu hizmet) kelimesinden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Bizans kaynaklarından öğrenmelerinden önce araştırmacılar, bu kelimeyi Sırpça belgelerde keşfettiklerinde hâlâ, Sırpların bu kelimeyi Gotlarla komşu oldukları dönemlerde onlardan aldıklarına inandılar.[211] Gayet açıktır ki *pronoia* Yunanca bir kelimedir ve anlamı "ileriyi görme, tedbir" anlamlarına gelmektedir. Hıristiyanlık söz konusu olduğunda ise kelime "ilahi takdir" anlamına gelmektedir. Elbette *pronoia* imparator tarafından verilen topraklar anlamını kazandıktan sonra orijinal anlamını kaybetmedi, böylelikle kesin olarak tarihlendirilemeyen bir dönemde kelime, Bizans belgelerinde her iki anlamını da ihtiva etmektedir. Aynı şekilde Batı'da *beneficium* (tımar) feodal terimi, bu kelimenin orijinal anlamı olan "lütuf ve menfaat" anlamlarına gelme konusunda başarısız olmuştu.

Bir manastırın kendisine *kharistikion* olarak lütfedilmesini isteyen ve bu isteği yerine getirilen kişi, kendisini o manastırın idaresinden sorumlu hale getirir. Bu nedenle böylesi bir lütufa nail olan kişi bazen *kharistika-*

---

210 "On the History of Peasant Landownership in Byzantium," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXV (1883), 326.

211 Bkz. A. Maïkov, "On Land Property in Old Serbia," *Chteniya of the Society of Russian History and Antiquities*, I, (1860), 28-29 ve n. I. 1902 senesinde L. Gumplowicz hâlâ Alman *Frohne*'den *pronoia* elde etmekteydi.

rios yerine *pronoetes*, yani "tedarik eden kişi" olarak isimlendirilirdi. Zaman içerisinde verilen mülkler *pronoia* olarak isimlendirilmeye başlandı. Th. Uspensky'e göre "Bizans'taki *pronoia* terimi bir arazi parçası üzerinde yaşayan insanlar arasında memuriyeti olanlara verilen lütuf ya da gelir getiren bir mülkün, ifa edilmiş bir hizmet karşılığında ya da o mülkten belli hizmetlerin ifa edilmesi şartıyla verilmesi anlamına gelmektedir."[212] Askeri hizmetler özellikle kast edilmişti. *Pronoia* şartsız bir şekilde miras bırakılabilen bir mülk değildi. *Pronoia*'ya sahip olan birisi, bu verilen toprağı miras bırakamaz, satamaz ve bağışlayamazdı. Diğer bir deyişle *pronoia* pagan Roma İmparatorluğu dönemine kadar uzanan askeri alanlarla tanımlanmaktadır. *Pronoia*'lar ya imparatorlar tarafından ya da imparatorların temsilcisi olan yöneticiler tarafından verilirdi.

X. yüzyıl gibi erken bir tarihe kadar, *pronoia* kelimesinin askeri hizmet karşılığında verilen toprakları ifade etmek için kullanıldığının delilleri mevcuttur. Bu durum hiçbir şekilde *pronoia* kelimesinin anlamının önceki dönemlerde var olamayacağını ispatlamaz. *Pronoia* kelimesinin özel anlamıyla kesin bir şekilde belgelerde kullanımı ancak XI. yüzyılın ikinci yarısında başlar. Erken döneme ait belgelerle ilgili daha fazla yayım yapılması ve bu hususi açıdan, yayımlanmış olan eserler üzerine bir çalışma XI. yüzyıl öncesindeki dönemde *pronoia* kelimesinin özel anlamını saptayabilir. Komnenos hanedanı döneminde *pronoia*'ların verilme sistemi zaten alışılmış bir şeydi. Haçlılar ve Batı Avrupa etkisinin Bizans'a sirayet edişi bağlamında, özellikle Latinlere karşı teveccühü olan imparator I. Manuel (1143-1180) döneminde, Batı Avrupa'nın feodalizmle ilgili terimleri asli şekilleriyle, her ne kadar Yunanca olsa da, Bizans'ta zuhur ettiler. Örneğin Yunanca *lizios* kelimesi, orta dönem Latincedeki vassal ya da tımar sahibi kişiyi tanımlayan *ligius* kelimesine tekabül etmektedir. İlginçtir ki, IV. Haçlı Seferine katılan Haçlılar, yani Batı Avrupalı toprak sahipleri Doğu Roma İmparatorluğu'nun işgal edilmiş toprakları üzerinde yerleşirlerken, yerel toprak şartlarını Batı'daki duruma çok benzer ve kendi feodal normlarına kolaylıkla adapte edilebilir buldular. XIII. yüzyıl başlarına ait bir belgede Bizans imparatorunun verdikleri topraklar zeamet olarak isimlendirilmektedir. (*de toto feudo, quod et Manuel quandom defunctus Imperator dedit parti meo*)[213] Aynı zaman dilimine ait bir başka belge Batılı fatihlerin fethettikleri yerlerdeki halkı yönetirken eskiden nasıl yönetiliyorlarsa o şekilde yönetmeye devam ettiklerini ve Yu-

212 "Significance of Byzantine and South-Slavonic Pronoia," *Collection of Articles on Slavonic Studies for the Twenty-Fifth Anniversary of the Scholarly and Professorial Activities of V. J. Lamansky*, I, 22, 29.

213 Tafel ve Thomas, *Urkunden zur ältern handels-und Staatgeschichte*, I, 513.

nan imparatorlar yönetimi altındayken halkın verdiğinden daha fazlasını almadıklarını doğrulamaktadır (*debemus in suo statu tenere, nihil ab aliquo amplius exigentes, quam quod facere consueverant temporibus graecorum imperatorum*).[214] Bizans topraklarındaki feodal ilişkiler üzerine çalışmalar için birçok malzeme, bu mesele üzerinde zengin bir bilgi kaynağı sunan *Mora Kroniği*'nde mevcuttur. Pronoia müessesesi ortaçağ boyunca, imparatorluğun yıkılışına kadar mevcudiyetini sürdürmüştür.

Kharistikion ve askeri alanlar bağlamında, Bizans'taki *pronoia* meselesi üzerine yapılacak bir çalışma büyük bir dikkat gerektirir ve bizi sadece çok ilginç sonuçlara[215] götürmekle kalmaz aynı zamanda genel olarak imparatorluk bünyesindeki günlük hayata ve arazi sistemiyle ilgili daha iyi ve doğru bir kavrayış elde etmemiz yanı sıra Batılı, Slav ve daha sonra Osmanlıların dahil olduğu Müslüman devletlerle olan benzerlikleri aydınlatan bir rehber hükmüne geçebilir.

Pronoia terimi Sırpça belgelerde sık kullanılır. Rusya tarihinde *pronoia* terimi bazen Rusça *kormlenie* (bakım) kelimesiyle karşılaştırılır. Bu uygulama Eski Rusya'daki eski bir gelenekti. Rus soylularına yaptıkları hizmetlerden ötürü kasabalar ya da iller *kormlenie* olarak sık sık ödül mahiyetinde verilmekteydi. Bu soylulara yerel halktan aldıkları *korm* (yiyecek), hediyeler, yasal ve idari vergiler yoluyla zenginleşme fırsatı verilmekteydi. Fakat Rus *kormlenie* bir bölgenin mülkiyeti ile ilgili değildi ve sadece idaresiyle yükümlü olunan kasaba ve illerdeki vergilerin idarecinin yararına toplanması hakkına haiz, kasaba veya il yönetimi anlamına gelmekteydi. Bu nedenle Bizans *pronoia* daha ziyade Moskova devletindeki *pomestye*, yani askeri hizmet vermek koşuluyla geçici olarak elde tutulan ve sonradan hızlı bir şekilde miras bırakılabilir mülk şekline dönüşen topraklara denk gelmekteydi.

Romalılardaki himaye (*patrocinium*) ya da Batı Avrupa kökenli *commendatio-mundium* Bizans'ta da çok iyi bilinmekteydi. *Theodosios* ve *Justinianos Kanunları* hatırı sayılır miktarda bu tarz buyrukları ihtiva etmektedir. IV. yüzyılın başlarından itibaren, (kanunlarda *patrocinium* diye geçen) himaye altına girme yöntemi sert bir şekilde cezalandırıldı. Çünkü kendilerini güçlü ve zengin bir komşusunun himayesi altına sokmak suretiyle fakirler özellikle ağır vergiler gibi devlete karşı birçok yükümlülüklerden kaçmayı denediler ki bu durum kabul edilemezdi. Justinianos'un ve sonraki imparatorların yayımladıkları kanunlarda Latince *patrocinium* kelimesine denk gelen Yunanca bir kelime mevcuttur. Bu Yunanca kelime

214 *A.g.e.*, II, 57.

215 *Pronoia* hakkında bkz. Mutafciev, *Vojniški zemi i voljnici*, 37-36; Ostrogorsky, *Pronoia* (1951), Sırpça.

prostasia'dır ve anlamı birinin adına hareket etme, himaye, korumadır ki bu hangi şekilde olursa olsun yasaklanmıştır. Fakat merkezi idarenin yasak kabilinden bütün tedbirlerine rağmen büyük arazi sahipleri, "kodaman" kimseler, kazançlı bir uygulama olan, devlet ile vergiye tâbi halk arasında bir nevi aracı vazifesi gören himaye altına alma uygulamasına veya *prostasia*'ya devam etmişlerdir ve imparatorluk merkezi bu kötülüğün üstesinden gelemeyecektir. 922 yılında Romanos Lekapenos tarafından yayımlanan ve "kodamanlar"ın hangi şekilde olursa olsun fakir halkın mallarını almasını yasaklayan buyruk, zenginlerin fakirlere baskı altına alma araçları arasında *prostasia*, yani himayeyi de zikretmektedir.

Muafiyet müessesesi (*immunitas*) Bizans'ta *exkuseia* ya da *exkusseia* (εξκουσσεια) olarak zaten biliniyordu. Bu iki kelime Latince *excusatio* (fiil hali *excusare*) kelimesinin, aynı anlama haiz olarak türemiş (εξκουσσευειν, εξκουσσευεσθαι) halinin Yunancadaki muadiliydi. İlim adamları özellikle XI. yüzyılın ortalarında, yani 1045'te yayımlanan ve *exkuseia*'yı bahşeden ve *exkuseia*'nın ilk kez zikredildiği en erken tarihli imparatorluk buyruğu ile yakından ilgilendiler. Dolayısıyla bu müessese içinde önceki dönemlerin muafiyet sisteminin devamı olduğunu görmede başarısız oldular ve bu nedenle onun kökenini diğer sebeplerle açıklamaya çalıştılar. N. Suvorov Bizans himaye-*exkuseia* kavramının izini, Bizans'a Germen tarzıyla geçmiş olan Batı kökenli bir geleneğe kadar sürdü. Onun görüşüne göre: "Sonraki Bizans himaye kavramıyla Roma kanunlarındaki himaye kavramı arasında tarihsel bir bağ kurmak imkânsızdır. Germenlerdeki himaye kavramının Roma'dan kaynaklandığını varsaymış olsak bile, bu kavram Bizans'a geçtiğinde zaten Franklara has bir şekil almıştı."[216] Diğer bir bilim adamı, *exkuseia* meselesi üzerine özel bir çalışma yapan P. Yakovenko, bu görüşe katılmadı. Kendisi bu müessesenin bağımsız olarak Bizans'ta ortaya çıkıp geliştiğine inandı ve *exkuseia* ile Roma'daki himaye kavramı arasında herhangi bir bağlantı olduğunu kabul etmeyi reddetti ve bu iki kavram arasında çok büyük farklar olduğunu beyan etti. "*Exkuseia*'nın kökeni, Roma devlet müesseselerinin dejenere olması nedeniyle Bizans'ı sarıp sarmalamış olan siyasi istikrarsızlıkta aranmalıdır. Bununla birlikte Kamu Hukuku ile Özel Hukuk prensipleri arasındaki keşmekeş de etkisini gösterdi. Bu sebepler *exkuseia*'nın vücut bulduğu özü teşkil etti. Devlet memurlarının tımar vs olarak verilmiş mülklere girmesi yasaklandı. Böylece himayeye vasıl olmuş olanlara devlete ait vergileri toplama hakkı da verilmiş oldu."[217]

---

216 N. Suvorov, *Vizantiysky Vremennik*, XII (1906), 227-28'de.

217 *On the History of Immunity in Byzantium*, 38, 48, 63.

Roma kanun metinlerinde, Latince *immunitas* ve *excusatio* terimleri aynı anlamdadırlar ve bazı tanınmış âlimlerin bunlar arasında belirgin bir fark oluşturma teşebbüsleri henüz nihai bir sonuca ulaşmamıştır.[218]

Theodosios ve Justinianos kanunlarında *immunitates* ya da *excusare* fiiliyle açıklanan vergilerden muafiyete karşı sert tedbirler mevcuttur.

Bizans dönemi belgeleri muafiyet-*exkuseias* ile ilgili çoğunlukla manastırlara verilen temlikleri barındırmaktadır. Bu belgelere göre Bizans imparatorlarının buyrukları ile verilen temlikler başlıca imparatorluk memurlarının vergiden muafiyete ve yargı yetkisine haiz ayrıcalıklı bölgelere girişini yasaklamakla ilgilidir. Diğer bir deyişle burada Batılı feodal modelde ortaçağa ait gerçek bir muafiyet söz konusudur.

Genellikle bir *exkuseia*'yı veren ilk buyrukların (*chrysobull*) XI. yüzyılın ortalarında yayımlandığı varsayılmaktadır. Fakat bu tek başına, bu tarihten daha erken bir dönemde hiçbir *exkuseia*'nın verilmediği anlamına gelmez. Dahası elde mevcut olan XI. ve XII. yüzyıl buyrukları tarz ve anlatım biçimleri de, *exkuseia* kavramının o dönemde bir hayli yaygın, kesin, iyi bilinen ve bir açıklamaya mahal vermeyen bir kavram olduğuna işaret eder. Hepsi de bu değildir. Makedonya hanedanına mensup imparatorların IX. yüzyılın sonlarında ve X. yüzyıllarda Aynaroz'daki keşişlere dair buyrukları bir *exkuseia*'nın bütün özelliklerini taşımaktadırlar. I. Basileios'un (867-886) yayımladığı bir buyruk "Aynaroz dağında manastır hayatını seçmiş olan herkesi" hem askeri kumandanlar ve devlet memurlarından hem de vatandaşlar ve köylüler tarafından rahatsız edilmemeleri için koruma altına alınmaktaydı; böylece "hiç kimse bu keşişleri rahatsız edemeyecek ve Aynaroz dağının hususi arazisine giremeyecekti."[219] Bu buyruk Basileios'un oğlu imparator filozof VI. Leo (886-912) tarafından da tasdik edildi. "Daha evvelki" imparatorların bu buyruğu, X. yüzyılın ilk yarısında I. Romanos Lekapenos'un (919-944) buyruğu ile tasdik edildi.[220] X. yüzyılda Aynaroz adasındaki ihtilaflı arazilerin hudutlarının belirlenmesiyle ilintili Aynaroz belgelerinde ikonoklastik dönem öncesine ait muhafaza edilmiş buyruklara atıflar mevcuttur. Bu buyruklar VII. ve VIII. yüzyılın başlarına ait olup IV. Konstantin (668-685), II. Justinianos Rhinotmetos (685-695 ve 705-711), ikonlara ibadeti yeniden ihya eden ilk imparatoriçe İrene (797-802) ve onun oğlu VI. Konstantin (780-797) tarafından yayımlanan buyruklardır.[221] Elbette bu buyrukların tam olarak neleri

---

218 *A.g.e.*, 6. C. Uspensky, "Exkuseia-Immunity in the Byzantine Empire," *Vizantiysky Vremennik*, XXIII (1923), 76.

219 P. Uspensky, *The Christian Orient*, III (I), 37, 295.

220 *A.g.e.*, 45, 49, 298, 299.

221 *A.g.e.*, 51.

ihtiva ettiklerini söylemek imkânsızdır. Fakat Aynarozlu keşişlerin toprak mülkiyetlerini ilgilendiren bir tartışma olması hasebiyle bu buyrukların aynı zamanda muafiyetlerle ilgili olduğu da varsayılabilir.[222]

Eylül 688'de yayımlanan ve bir kitabe üzerinde bulunan imparator II. Justinianos'un buyruğu, erken döneme ait bir muafiyet-*exkuseia* örneği olarak kabul edilebilir. Bu buyruk sayesinde II. Justinianos, Selanik'teki bir tuz ocağını Aziz Dimitrios Kilisesine "müteakip yıllar ve müebbeten," daha önceki yükümlülüklerden de münezzeh olacak bir şekilde, bu kiliseye hususi mülk olarak vermiştir. Bu buyrukta Justinianos bu lütuftan amacının ne olduğunu açıkça belirtmiştir: Tuz ocağından elde edilecek gelirle kilisenin aydınlatma masrafları, oradaki ruhbanların günlük gereksinimleri, binaların bakım giderleri ve oradaki ruhbanların bütün ihtiyaçları karşılanacaktır.[223]

Zaman zaman "manastır prenslikleri"[224] olarak adlandırılan ayrıcalıklı manastırlar Büyük Justinianos döneminden (527-565) beri gelişmekteydi. Manastırlara has olan bu muafiyetler, IV. yüzyılda Büyük Konstantin ve onun vârisleri tarafından ruhban sınıfı için oluşturulmuş çeşitli ayrıcalıklarla bağlantılandırılabilir.[225] Bizans'taki muafiyet kavramı üzerine yapılan bu bölük pörçük gözlemlerin hepsi özellikle manastır hayatıyla ilgilidir. Fakat erken döneme ait birçok buyruk (*chrysobull*) kaybolmuştur ve dahası genel anlamda Bizans'ta muafiyet kavramı meselesi, özelde ise bu kavramın XI. yüzyıl öncesi tarihi çok az çalışılmıştır. Kronikler, tarihler ve azizlerin hayatları gibi çeşitli alanlarda yapılmış yayımlar bile bu bakış açısından yeterince değerlendirilmediler. Hazırlık mahiyetindeki bu çalışma tamamlandığında, Bizans'taki seküler mahiyetteki *exkuseia*-muafiyet meselesi ile ilgili yeni ve önemli materyallerin nerdeyse tamamı kesinlikle ulaşılabilir olacaktır. Bizans *exkuseia*'larının kökeninin Roma'daki muafiyet kavramına kadar geriye uzandığı ve Hıristiyan imparatorluğun pagan inanca sahip imparatorluktan aldığı karmaşık yapıya sahip sosyal bir miras olduğu çıkarımı yapılabilir.[226]

Bizans patronaj-*prostasia* ve muafiyet-*exkuseia* ile ilgili daha ileri seviyede çalışmalar hem Bizans'taki günlük hayatı anlamakta hem de imparatorluğun çevresindeki Müslüman, Slav ve özellikle de eski Rus devlet-

---

222 C. Uspensky, "Exkuseia-Immunity in the Byzantine Empire," *Vizantiysky Vremennik*, XXIII (1923), 99.

223 A. A. Vasiliev, "An Edict of the Emperor Justinian II, September, 688," *Speculum*, XVIII (1943), 9.

224 Bkz. C. Uspensky, *Outlines in the History of Byzantium*, 187, 190-91, 195.

225 Manastırların muafiyetleri hakkında ayrıntılar için bkz. C. Uspensky, "Exkuseia-Immunity in the Byzantine Empire," *Vizantiysky Vremennik*, XXIII (1923), 99-117.

226 Uspensky bunu reddetmektedir ve şöyle yazmıştı; exkuseia muafiyetten çıkıp gelişemez"; *a.g.e.*, 115.

lerinin tarihlerini anlamakta bir hayli önem arz edecektir. Batılı anlamda patronaj sistemi ile Rusya'daki *zakladnichestvo*, Batılı anlamda muafiyet ile *bayarsamosud*'un (Rus asiller arasında yargılama hakkı) karşılaştırmasını yapmış olan N. Pavlov-Silvansky'ın Eski Rusya'daki feodalizm üzerine çok değerli çalışmaları, eğer yazar kendisini Batılı benzerlerine hapsetmeyip bunun yanında Bizans orijinli delilleri de kullanmış olsaydı bir kat daha fazla değerli olacaktı.

Geniş arazi sahipliği, yani Romalıların meşhur *latifundia* müessesesi de ayrıca Bizans İmparatorluğu'nun sosyal yapısının karakteristik özelliklerinden birisidir. Eyaletlerdeki güçlü toprak sahipleri zaman zaman merkezi idare için öylesine tehlikeli bir durum arz etmekteydi ki, merkezi idare bu toprak sahiplerine karşı genellikle başarısızlıkla sonuçlanan sert tedbirler almak mecburiyetinde kalmıştı.

Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde, büyük toprak sahiplerine karşı enerjik bir mücadele veren Büyük Justinianos'un dönemi fazlasıyla ilginçtir. Justinianos Buyrukları gibi Prokopius'un *Gizli Tarih*'i de bu mesele hakkında ilginç malzemeler sunmaktadır. *Gizli Tarih* VI. yüzyılda yazılmış, tarafgir, önyargılı ve büyük toprak sahiplerinin düşünce ve menfaatlerini yansıtan, fakat uygun bir şekilde değerlendirilirse Bizans İmparatorluğu'nun iç tarihi hakkında çok kıymetli bir eserdir. Bu ve *buyruklar* imparatorun toprak sahibi aristokratlara karşı verdiği, sadece VI. yüzyılı etkilemekle kalmayıp ondan sonraki yüzyıllarda da devam eden mücadelesini anlatır. Justinianos'un Kapadokya prokonsiline yazdığı buyruklardan birinde, prokonsili o bölgede, devletin içinde bulunduğu çaresiz durumdan ve eyaletlerdeki şahsi toprak mülkiyeti üzerinde yerel kodamanların sınırsız kontrolünden dolayı suçlamaktadır. Bu mektup şu satırları ihtiva etmektedir: "Eyaletlerden bize, yüksek mevkide birinin onayı olmaksızın gerçekleşmesi neredeyse imkânsız olan büyük suistimallerin haberi geldi. Ve biz, bu toprak ağalarının mülklerini yönetenlerin nasıl uygunsuz bir şekilde, çevrelerinde muhafızları olduğu halde ortalarda dolaştıklarını, büyük halk kitleleri tarafından takip edildiklerini ve nasıl her şeyi utanmadan çaldıklarını söylemekten utanç duyarız." Akabinde özel mülkiyet hakkında birkaç şey söyledikten sonra bu buyruk, "devlet mülkiyetinin, at sürüleri de dahil olmak üzere her şey çalınıp talan edildiği, bir kişinin bile buna karşı çıkmadığı, çünkü bütün herkesin altınla susturulduğu için tamamen özel mülkiyet eline geçtiğini,"[227] ifade etmiştir. Bu iddialardan anlaşılıyor ki, Kapadokyalı toprak sahipleri kendi eyaletlerinde tam bir otoriteye sahiptirler, hatta kendi özel birlikleri

227 *Novella* 30, 5; ed. Schoell-Kroll, 228; ed. Zachariä von Lingenthal, I, 268.

mevcuttur ve devlet arazileri yanında özel mülkiyete ait arazileri de gasp etmektedirler. Justinianos döneminde Mısır ile ilgili buna benzer bilgi bir papirüs de mevcuttur. Mısır'ın meşhur toprak sahibi ailelerinden Apionlara mensup birisi VI. yüzyılda Mısır'ın muhtelif yerlerinde geniş topraklara sahipti. İkametgahı neredeyse kralların sarayları gibiydi. Kendisinin yardımcıları, hizmetçileri, işçilerden oluşan bir ordusu, kendi eksper ve tahsildarı, hazinedarı, kendi muhafızları, hatta bir polis teşkilatı vardı. Bu toprak sahiplerinin birçoğunun kendi hapishaneleri de vardı ve kendi birliklerine sahiptiler.[228]

Bu geniş toprak sahiplerine karşı Justinianos acımasız bir savaş başlatacaktı. Çeşitli vasıtaları kullanarak bilinçli ve ısrarlı bir şekilde büyük arazi mülkiyeti sahipliği müessesesini yerle bir etmeyi amaçladı. Son derece başarılı olmasına rağmen büyük arazi mülkiyeti müessesesi sonraki dönemlerde imparatorluğun ölmeyen karakteristiklerinden biri olarak kaldı.

Ruhban sınıfı haricinde büyük arazi mülkiyetinin karşısında kararlı bir düşman olarak Justinianos aynı zamanda kilise ve manastır mülklerinin korunması ve artırılması yönünde de hareket etti. Justinianos dönemi, imparatorluk içerisinde büyük kilise ve manastır arazi mülkiyetinin oluşmasındaki en önemli adımdır.[229] Fakat bir Batı Avrupalı feodal devletin en belirgin özelliği, bu devletin kararsızlığı, zayıflığı ve bazen de merkezi gücün parçalanmasıdır. Feodal bakış açısından, Bizans'taki manastırların arazi mülkiyetleri feodalizm karşıtı unsurlar tarafından vücuda getirilip yönetildiler. Çünkü manastırlardaki baş rahipler (*igumens*) manastır üzerinde tam bir otorite ve yetkiye sahiptiler ve pratik anlamda kendi mülkleri içerisinde bir hanedan ve otokrattılar. Belki de bu durum, Bizans feodalizminin hususiyetlerinden birisiydi.

Bizans'ta kilise ve manastırlara ait arazi mülkiyetlerinin gelişiminde VII. yüzyıl çok önemli bir yere haizdir. Filistin ve manastır sisteminin özellikle boy gösterdiği Mısır'ın Araplar tarafından fethinden sonra, hatırı sayılır miktarda keşiş, kendilerine bir sığınak bulmak için imparatorluğun iç bölgelerine doğru akın ettiler. Kadim manastırlar bu mültecilerle doldu taştı ve yeni manastırlar inşa edildi. Bu nedenle VII. yüzyılın ikinci yarısı ve VIII. yüzyılın başlangıcı, yerinde bir tabirle manastırların arazi mülkiyetlerinin zirve yaptığı dönem olarak değerlendirilebilir. Birçok imtiyazlar nedeniyle devlet ekonomisi zayıfladı, silah altına alınabilecek

228 H. I. Bell, "The Byzantine Servile State in Egypt," *Journal of Egyptian Archaeology*, IV (1917), 101-102. A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, I, 208. *Apion* ailesi ve onların mülkleri hakkında bkz. E. R. Hardy, *The Large Estates of Byzantine Egypt*.

229 C. Uspensky, *History of Byzantium*, 198.

muazzam sayıda genç manastırlara girerek askerlik hizmetinden muaf duruma geldiği için imparatorluğun askeri gücü azaldı. Devlet böyle bir durumu kabul edemezdi. Vasilievsky'e göre: "Hata yapma payı çok olmaksızın, ikonoklastik dönem öncesinde Doğu Kilisesi sahip olduğu arazi yönünden hiçbir şekilde Batı Kilisesinden aşağı değildi. Frank krallar çok öncelerden beri hazinelerinin boşaldığından ve zenginliklerinin piskoposlara ve ruhban sınıfına intikal ettiğinden yakınmaktaydı. VII. yüzyılın sonlarına doğru Frank devletlerinin toplam arazilerinin üçte biri kiliseye aitti. İnanıyoruz ki buna benzer bir durum, aynı dönemde Bizans'ta da geçerliydi."[230]

Takip ettikleri ikonoklastik politikalarıyla meşhur İsaurialılar hanedanına mensup imparatorların sadece ikonalara karşı değil aynı zamanda manastırların arazi mülkiyetlerine ya da manastır feodalizmine karşı savaş açtıkları da var sayılabilir.[231] İkonoklastik dönemde manastır arazilerine amansız bir şekilde el konuldu ve keşişlerle birlikte dini bir sebepten ziyade devlete karşı çeşitli yükümlülüklerden kurtulmak için manastırlara bağlananların konumları normal halk seviyesine indirildi ve devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmeye zorlandılar.

Fakat ikonoklastik dönemin son bulması ve imparatorluk tahtına Makedonya hanedanı imparatorlarının çıkması bu durumu değiştirdi. Manastırların sayısı tekrar arttı ve manastırların mülkiyetine geçen arazilerin miktarı bir kat daha hızlı şekilde gerçekleşti. İkonoklastik imparatorlar zamanında geçici bir süreliğine duran kilise ve manastır arazilerinin feodalleşme süreci, arzu edilmeyen bir istikâmette ve bazen de merkezi otorite için tehlike arz edecek şekilde tekrar gelişmeye başladı. Fransız bilim adamı Charles Diehl bu dönem hakkında şunları yazdı: "Yağma devam etti. Büyük arazi sahibi aristokrasinin gücü daima arttı. Feodalizm hep gelişti. IX. yüzyılda yaşanan buhran, hususi bir şiddet karakteristiğine büründü."[232]

İmparatorluğun siyasi yaşamında, VI. yüzyılın sonlarında, İmparator Mavrikios (582-602) döneminde iki geniş bölgenin, yani Ravenna ve Kartaca (ya da Afrika), başındaki valileri ile Batı Avrupa feodal lordları olan

230 "Materials for the Internal History of the Byzantine State," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879), 222; *Works*, IV, 319-20'de.

231 Bu görüş özellikle Uspensky tarafından belirtilmiştir, C. Uspensky, *History of Byzantium*, 213; bkz. ayrıca N. Iorga, "Les Origines de l'iconoclasme," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 147-48; Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, II, 32-43. Charles Diehl ve G. Marçais, *Le Monde oriental, de 395 à 1081*, 263 ve özellikle n. 46. Bu görüşe karşı hararetle karşı çıkan G. Ostrogorsky, "Ueber die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier," *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1929-30), 399, n. 2. Karş. Ostrogorsky, "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages," *Cambridge Economic History of Europe*, I, 208-209.

232 Charles Diehl, *Byzance, Grandeur et décadence*, 167.

dükler ve kontlar arasında çok çarpıcı benzerlikler kurulabilir. Valiler, ki en başta birer askeri memurdular, ilk önce idari ve adli fonksiyonları kendi ellerinde topladılar ve kendi bölgelerindeki kilise ile ilgili meselelerde son sözü söyleme hakkına sahip oldular. Ne zaman bir vali Roma'ya gelse, neredeyse imparator gibi karşılandı. Onların Roma'ya giriş protokolleri Frank ve Germen kralların kabul törenleri için model oldu. Örneğin 774'te Charlemagne'ın Roma'da kabul edilişi bu valilerinki baz alınarak yapıldı ve ortaçağ boyunca Roma'daki kabuller için bir model olarak kabul edildi.[233] Hem Kartaca'daki hem de Ravenna'daki valilerin zaman zaman isyan bayrağını açmış olmaları ve imparatorluk tahtı için hak iddia etmeleri şaşırtıcı değildir. VII. yüzyılın başlarında Afrika valisi Herakleios'un isyan hareketi, onun da adı Herakleios olan oğlunun şahsında Bizans'ta yeni bir hanedanın ortaya çıkmasına vesile oldu.

Hükümdarlığı esnasında neredeyse bağımsız iki tane valiliğin kurulduğu İmparator Mavrikios'un birkaç yıl süren ciddi hastalığından sonra ölüm döşeğindeyken bir vasiyette bulunduğu gerçeğini belirtmek konuyla ilgili olacaktır. Bu vasiyet görünüşe göre o hayattayken bilinmiyordu. Daha sonra Herakleios döneminde bu vasiyet ortaya çıktı ve açıldı. Bu vasiyette, Mavrikios, imparatorluğu çocukları arasında paylaştırmıştı. Konstantinopolis ve Doğu eyaletleri büyük oğluna; Roma, İtalya ve adalar küçük oğluna; imparatorluğun geriye kalan toprakları da diğer küçük yaştaki çocukları arasında paylaştırılmıştı.[234] Bu vasiyet Mavrikios'u tahttan indiren 622 isyanı nedeniyle uygulamaya konulamadı. Fakat bu teşebbüs, Merovenjler ve Karolenjler döneminde Batı'da ve Appanage dönemi olarak isimlendirilen dönemde eski Rusya'da sıkça görülen, tipik feodal bir bölüştürmeyi anımsatması hasebiyle ilginçtir.

Yeni bir eyalet oluşturma süreci, ya da Bizans'taki kullanılan terimle *theme* organizasyonu da ayrıca feodal benzerliklerle ilgili bir takım malzemeler sağlayabilir. VII. yüzyılda Pers, Arap, Bulgar ve Slav tehlikesiyle bağlantılı olarak eyalet yönetiminin yeniden organizasyonu uygulamaya konuldu. Geniş topraklara sahip bu eyaletlerin başına sonradan tedrici olarak sivil otorite üzerinde hâkimiyet kuracak olan askeri valiler atandı.

233 Bkz. L. Duchesne, *Liber Pontificalis*, I, 497: cum adclamationum earundemque laudium vocibus ipsum Francorum susceperunt regem, obviam illi eius sanctitas dirigens venerandas cruces i dest signa, sicut nos est exarchum aut patritium suscipiendum, eum cum ingenti honore suscipi fecit (Papa Hadrian zamanında Charlemagne'ın kabul töreni, 772-95). Bkz. E. Eichmann, "Studien zur Geschichte der abendländischen Kaiserkrönung, II, ZurTopographie der Kaiserkrönung," *Historisches Jahrbuch*, XLV (1925), 24-25. E. Kantarowicz, "The King's Advent' and the Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina," *The Art Bulletin*, XXVI (1944), 211 ve n. 23.

234 Theophylact Simocatta, *Historiae*, VIII, II, 7; ed. C. de Boor, 305-306.

Bu eyalet valileri sonradan IX. ve X. yüzyıllarda bazen ellerindeki güç ve vazifelerini kendi ailelerine kuşaktan kuşağa aktardılar. Bunlar kendi eyaletlerinin kalıtsal valileri haline geldiler ve böylece imparatorluk gücü sayesinde doğrudan kontrolden kurtuldular.[235] Bu valilerin konumları Batı'daki kont ve dük unvanlarını babalarından miras olarak alan muadillerine benzemekteydi.

Araplarla Anadolu'da Doğu sınırı üzerinde yapılan ve neredeyse süreklilik arz eden mücadeleler *akritai*'nin zuhuruna sebebiyet verdi. *Akritis* (çoğulu *akritai*) Bizans döneminde imparatorluğun en uç noktalarını savunanlara verilen bir isimdi. Bu isim Yunanca sınır anlamına gelen *akra* kelimesinden türetilmiştir. *Akritai* bazen merkezi hükümetten belli ölçüde bağımsızdı ve bazı yönlerden Batı Avrupalı uçbeylerine, Rusya tarihindeki *ukraina* Kazaklarıyla karşılaştırılabilir. Savaşın, eşyanın doğası gibi normal bir şey olduğu ve güvenliğin mevcut olmadığı bu sınır bölgelerinde, Fransız tarihçi A. Rambaud'un dediği gibi: "İnsan kendisini Bizans İmparatorluğu'ndan uzakta, münevver bir hanedana ait bir eyalette değil de Batının feodal anarşisinin içerisindeymiş gibi hissedebilirdi."[236] İngiliz tarihçi J. B. Bury, Doğu'daki Sarazenlere (Araplara) karşı sürekli yapılan savaşlar yeni bir savaşçı türü, *kavallarios*, yani süvari, şövalye (Almancası *ritter*) türünü ortaya çıkardı. "Bunların akıllarında ve gönüllerinde macera tutkusu vardı ve imparatordan veya bir askeri otoriteden bağımsız hareket etmeye alışkındılar. X. yüzyılda bunlardan pek çoğu büyük topraklara sahipti ve Romalı subaylardan ziyade feodal baronlara benzemekteydiler."[237] Anadolu'nun tanınmış aileleri Fokas, Sclerus, Maleinus ve II. Basileios'un (976-1025) uzlaşmaz biçimde sürekli olarak savaştığı Philocales, Anadolu'daki büyük arazi sahiplerinin temsilcileriydi. Sahip oldukları geniş topraklar nedeniyle bunlar imparatorluk için sosyal yönden bir anormallik arz ettikleri gibi, imparatorluk tahtında oturan kişi için de ciddi bir siyasi tehlike arz etmekteydiler; çünkü etraflarında kendilerine bağlı birlikler teşkil edebilmekteydiler. Askeri hizmet sunmak kaydıyla bir *pronoia* elde eden kişi bir hak, hatta zorunluluk olarak bir askeri birlik elinde bulundururdu ve eğer şartlar el verirse bu birliğin mevcudunu hatırı sayılır rakamlara kadar yükseltebilirdi. Makedonya hanedanı imparatorlarının, küçük arazi sahiplerini korumak için yayımladıkları meşhur *buyrukları*, devlet açısından büyük arazi mülkiyetinin ne derece tehlikeli olduğunu bir kez daha işaret etmişti.

235 Azizlerin hayatlarından alınmış birkaç örnek için bkz. A. Rudakov, *Outlines in Byzantine Culture Based on Data from Greek Hagiography*, 201-202.

236 *Études sur l'histoire byzantine*, 73.

237 *Romances of Chivalry*, 17-18.

Kendi askeri gücüne güvenen Anadolu'daki büyük arazi sahipleri ile merkezi hükümet arasındaki mücadele, sıkıntılı bir dönem olan XI. yüzyılın ayırt edici özelliği olmuştur. Sonuç olarak, büyük arazi sahiplerinin temsilcisi olan Aleksios Komnenos 1081'de tahta çıkmış ve böylece 1081-1185 arasında hüküm sürecek bir hanedan kurulmuştur. Fakat Aleksios Trabzon'u neredeyse tam bağımsız bir devlet olarak tanımaya zorlanmıştı ve hükümdarlığı süresince büyük arazi sahiplerine karşı sert tedbirler almıştı. Büyük arazi mülkiyetine karşı güçlü bir tepkiyse Komnenos hanedanının son imparatoru olan I. Andronikos (1182-1204) zamanında cereyan etti. Fakat büyük arazi sahipleri tekrar Angelos döneminde galip geldiler.

Haçlılar döneminde, Batı'dan gelen Haçlılar ve diğer Batılılar arz-ı endam etti. İlk başta sadece imparatorluk topraklarından geçip gittiler. Sonrasındaysa özellikle I. Manuel'in Latinlere meyyal politikası sayesinde büyük topluluklar halinde yerleştiler ve Bizans'ın sosyal ve ekonomik hayatının bütün birimlerine nüfuz ettiler. Son olarak IV. Haçlı Seferinin akabinde Bizans İmparatorluğu'nun büyük bölümünü işgal ettiler. Bu zamanda Bizans'taki feodalleşme süreci öyle belirgin bir hale geldi ki Batılılar imparatorluğun genel durumu içerisinde kendileri için yeni olan hiçbir şey bulmadılar.

Haçlılar döneminde Doğu'da kurulmuş Latin devletlerindeki feodalizm çalışmaları için en ilginç malzemeler, orada düzenlenmiş yasalarda bulunur. Bunlar arasında ilk sırayı Jerusalemite geleneğe göre Kudüs'ün ilk yöneticisi Godfrey'e ithaf edilen *Kutsal Kabir Mektupları*'dır. Bu mektupların değişik versiyonları olduğuna dair karmaşık ve tartışmalı mesele ve kökenleri ne olursa olsun sonraki yazılan *Mektuplar*'ın orijinal metinle olan ilişkisi meselesi bir tarafa bırakılırsa, bu *Mektuplar* tamamen XIII. yüzyıl kanunlarıdır ve "Kudüs kanunları I. Haçlı Seferine katılanlar tarafından Doğu'ya getirilen XI. yüzyıl Orta Avrupası'nın feodal geleneklerine üzerine ihdas edilmiştir."[238]

238 J. L. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem 1000 to 1291*, 97.

DOKUZUNCU BÖLÜM

BİZANS'IN DÜŞÜŞÜ

PALAİOLOGOSLARIN DIŞ İLİŞKİLERİ

"Evrenin merkezi ve Romalıların başkenti olan Konstantinopolis, Tanrı'nın isteği üzerine, tekrar Romalıların hâkimiyeti altına girmişti –bizim vasıtamızla Tanrı'nın bu isteği onlara bahşedilmişti." Bu sözler tekrar diriltilen Bizans İmparatorluğu'nun ilk imparatoru olan Mihail Palaiologos'un otobiyografisindendir.[1]

İmparatorluktaki Genel Durum

Mihail Palaiologos'un yönetimindeki imparatorluğun toprakları, özellikle de I. Haçlı Seferinden sonra, Komnenos ve Angelos hanedanı dönemindeki topraklara oranla bir hayli küçülmüştü. 1261 yılında imparatorluğun toprakları Anadolu'nun kuzeybatı bölümünü, Trakya ve Makedonya'nın büyük bölümünü, Selanik ve Ege denizinin kuzey bölümündeki birkaç adayı kapsamaktaydı. Benzer şekilde, çok önemli stratejik bir nokta ve ticaret su yolu olan Boğaziçi ve Çanakkale boğazı da bu yeniden ihya edilen imparatorluğa aitti. Epirus despotluğu imparatorluğun hâkimiyeti altına girdi. Hükümdarlığının hemen başlarında Mihail, Achaia prensi William Villehardouin'in esaretten kurtulması için ödenen fidye karşılığında, Captoria Savaşı esnasında tutsak edilmiş Yunanları ve Mora'daki üç önemli Frank kalesini aldı. Bunlardan birincisi Monemvasia doğu sahilleri üzerinde, antik Epidaurus Limera'nın yakınında denizden yükselen kayalıklar üzerine inşa edilmiş bir kaleydi. Bu kale "yalnızca Mora'nın en pitoresk görüntüsüyle değil aynı zamanda sahip olduğu zengin kahramanlık listesiyle de dünyadaki kaleler arasında yüksek bir mevkiye sahipti."[2] Bu

1 *De vita opusculum*, par. viii, *Christianskoe Čtenie*, II (1885), 535'te. Rusçada 556; Fransızcada C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire Byzantin* (1261-1282), 172.

2 W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, 231.

kalelerin ikincisi iyi tahkim edilmiş olan Mistra Kalesi'ydi. Üçüncüsü ise Taygetus dağları üzerine, orada meskun Slavları sindirmek için Franklar tarafından inşa edilen Maina'ydı. Bu üç kale Bizans imparatorları için Frank düklerle yaptıkları savaşlarda birliklerini desteklemek için stratejik birer nokta görevi ifa ettiler.

Fakat eski imparatorluğun geri kalan toprakları hem ekonomik hem de politik anlamda güçlü olan halklar tarafından dört yandan tehdit edildi. Türkler Anadolu'dan, Sırplar ve Bulgarlar kuzeyden imparatorluğu tehdit etmekteydi. Venedikliler Ege'deki bazı adaları işgal ettiler, Cenevizliler Karadeniz'in belli bir kısmını hâkimiyetleri altına aldılar ve Latin şövalyeler de Mora yarımadasını ve Orta Yunanistan'ın bir kısmını işgal ettiler. Mihail Palaiologos bütün Yunan merkezlerini birleştirmek konusunda bile acizdi. Trabzon İmparatorluğu ayrı ve bağımsız bir hayat sürmeye devam etti. Kırım'daki Bizans toprakları, yani çevresindeki topraklarla birlikte "Gotik Klimata" olarak adlandırılan Cherson (Korsun) themesi, Trabzon imparatorunun hâkimiyeti altındaydı ve onlara haraç vermekteydi. Epirus despotluğuysa belli ölçüde yeniden ihya edilmiş olan ve başında Mihail'in bulunduğu imparatorluğa tabiydi. Mihail Palaiologos'un yönetimi altında imparatorluk, mevcudiyetindeki son dönemin en geniş sınırlarına ulaştı, fakat bu sınırlar ancak onun hayatta olduğu dönemde muhafaza edilebildi. Yani "bu açıdan bakıldığında Mihail Palaiologos, yeniden ihya edilmiş olan Bizans'ın ilk ve son güçlü imparatoruydu."[3] Palaiologos hanedanının ilk üyesi olan Mihail'ın başında bulunduğu imparatorluk, Fransız âlim Diehl tarafından "kocaman bir başa" benzetilmiştir, yani: "Konstantinopolis, üzerinde durduğu kuvvetten düşmüş, alt üst olmuş, acınası durumdaki bir beden gibiydi."[4]

1204'teki yağmadan sonra kendisini bir daha asla toplayamayan başkent, Mihail'in eline bir enkaz halinde geçti. Başkentin en güzel ve ziynetlerle müzeyyen binaları sanki yeni yağma edilmişcesine öylece durmaktaydı. Kiliselerin zengin ziynet ve süs eşyaları çalınmıştı. Komnenos hanedanı zamanından beri imparatorluk ikâmetgahı olarak kullanılan ve sahip olduğu zengin dekorasyonu ve mozaikleriyle yabancıların başlarını döndüren Blachernae Sarayı tamamen harabeye dönmüştü. O dönemde yaşamış bir Yunanın söylediğine göre sarayın içi, Latin imparatorların düzenledikleri eğlenceler nedeniyle "İtalyanların is ve dumanı"[5] ile kaplıydı ve bu nedenle oturulamaz durumdaydı.

---

3 T. Florinsky, *The Southern Slavs and Byzantium in the Second Quarter of the Fourteenth Century*, I, 23.

4 *L'Empire byzantin sous les Paléologues. Études byzantines*, 220.

5 George Pachymeris *De Michaele Palaeologo*, II, 31; *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ed. I, 161'de.

Her ne kadar Palaiologos hanedanı döneminin Bizans İmparatorluğu, kültürel anlamda büyük önem taşımaya devam etmişse de Konstantinopolis artık Avrupa siyasetinin merkezlerinden biri olma özelliğini kaybetmişti. "Yeniden canlandırılmasından sonra Palaiologos hanedanı yönetimi altındaki imparatorluk neredeyse yalnızca bölgesel bir öneme haiz, ortaçağa özgü ve esasında her ne kadar Blachernae Sarayı'nda kurulmuşsa da aslında İznik İmparatorluğu'nun devamı hükmünde olan ve kendisini Bizans İmparatorluğu'nun demode formları içerisinde tanzim etmiş milli bir Yunan krallığı hükmündeydi."[6] Yaşlanmakta olan bu organizma etrafında, ondan daha genç topluluklar toplanmakta, kuvvetlenmekteydi. Özellikle XIV. yüzyılda İstvan Dušan liderliğindeki Sırplar ve Osmanlı Türkleri bu kategorideydiler. Girişimci tüccar İtalyan cumhuriyetleri olan Ceneviz ve özellikle Venedik, mali ve ekonomik yönden kendilerine tamamen bağımlı hale gelen imparatorluğun bütün ticaretine hâkim hale geldiler. Mesele sadece Doğu Hıristiyanlarının imparatorluğuna kimin son verip, Konstantinopolis'i ele geçirerek Balkan yarımadasının hâkimi olacağı meselesiydi. XIV. yüzyıl tarihi bu soruyu Türklerin lehine cevaplayacaktı.

Fakat eğer uluslararası siyaset alanında Palaiologos hanedanı yönetimindeki Bizans ikinci derece öneme sahip bir rol oynamışsa da onun iç gelişmeleri çok büyük öneme haizdi. Palaiologos hanedanı döneminde Yunan halkı içerisinde, antik Yunan'ın ihtişamına dönüş düşüncesinin eşliğinde milliyetçiliğin yükselişe geçmesi gibi ilginç bir gerçek göze çarpabilir. Örneğin imparatorlar resmi olarak "Romalıların basileiosu ve otokratı" unvanlarını taşımaya devam ettiler, fakat o dönemin bazı ileri gelenleri imparatorlarını "Helenlerin imparatoru" unvanını taşımaya ikna etmeye çalıştı. Değişik milletlerden müteşekkil eski imparatorluk, küçük sınırlar içerisine hapsolmuş ve tebaası Yunanlardan oluşan küçük bir devlete dönüşmüştü. XIV. ve XV. yüzyıllarda Helen milliyetçiliğinin tecelli etmesi ve ihtişam dolu Helenik geçmişe dönüşe dair hissedilen güçlü istek, XIX. yüzyılda modern Yunanistan'ın tekrar vücuda getirilmesinde önemli bir unsur olarak görülebilir. Dahası hem Doğulu hem de Batılı unsurların hayret verici bir şekilde birbirleriyle içi içe olduğu Palaiologos hanedanı dönemi, iç ve dış ciddi problemler göz önüne alındığında, umulmayacak bir düşünsel ve artistik kültürle temayüz etmiştir. Bu dönemde Bizans'ın çıkardığı âlim, aydın yazar kişi sayısı hiç de az değildir. Bunlardan bazıları gerçekten çok nadir kişiler olup ilmin çeşitli dallarında kabiliyet sa-

6 B. A. Pančenko, "The Latin Konstantinopolis and Pope Innocent III," *The Annals of the Historical-Philological Society at he University of Novorossiya*, XXI (1914), I.

hibiydiler. Kariye Müzesi (Bizans döneminde Chora Kilisesi) içerisindeki mozaikler, Mora yarımadasındaki Mistra kalesi ve Aynaroz'daki kiliseler gibi sanat abideleri, Palaiologos hanedanı dönemindeki sanatsal yaratıcılığın önemine karşı takdirin temellerini oluşturur. Bu sanatsal üretkenlik sık sık Batı Avrupa'daki sanat alanındaki ilkel Rönesans ile, yani İtalyan Hümanizmi'nin ilk devirleriyle karşılaştırılmıştır. Edebiyat ve sanat alanındaki bu olgular ve bunların XIX. ve XX. yüzyıllardaki birçok bilim adamının eserleriyle zuhur eden en önemli meseleleri, Palaiologos hanedanı dönemi içindeki Bizans kültürü üzerine olan bir sonraki bölüme aittir.

Bizans tarihinin en az araştırılmış meseleleri Palaiologos hanedanı dönemine aittir. Bunun sebebi bu dönem tarihinin bir yönüyle hem iç hem de dış meseleler yönüyle fevkalade karışık olması, bir diğer yönüyle de büyük kısmı yayımlanmamış hem Doğu hem de Batı kütüphanelerinde muhafaza altında tutulan el yazmaları gibi çeşitli ve zengin kaynakların mevcudiyetidir. Bugüne dek Palaiologos hanedanı dönemini bütün yöneticileriyle birlikte ihtiva eden herhangi, tam bir monograf mevcut değildir. Konuyla ilgili olarak kaleme alınmış mevcut makaleler ise hanedanın faaliyetlerinin yalnızca şu ya da bu yönünü işlemektedir. Bu konuda bir istisna mevcuttur. 1926 yılında Mihail Palaiologos ile ilgili, C. Chapman tarafından yayımlanan, kısa ve yüzeysel olmasına karşın genel bir hususiyete sahip bir monograf arz-ı endam etti.[7]

Palaiologos hanedanı, ilk başta Komnenos hanedanını içinden çıkartan ve Bizans'a özellikle askeri alanda pek çok enerjik ve kabiliyetli insan yetiştiren meşhur bir Yunan sülaleye dahildi. Zaman içerisinde bunlar Komnenos, Ducae ve Angelos hanedanıyla bağlantı kurdular. Bu bağlantının güçlenmesi üzerine, Palaiologos hanedanının ilk imparatoru olan VIII. Mihail daima, VIII. Mihail'ın eş-imparatoru ve oğlu olan II. Andronikos ise IX. Mihail gibi çoğunlukla, III. Andronikos ise bazen imparatorluk belgelerini imzalarken bu dört ailenin ismini de kullandılar; örneğin Mihail Dukas Angelos Komnenos Palaiologos gibi. Sonraki imparatorlarsa yalnızca "Palaiologos" ismini kullandılar.[8]

---

7 Michel Paléologue. Bkz. ayrıca Th. Uspensky, *History of the Byzantine Empire*, III, 607-56.

8 P. Yakovenko, *Studies in the Domain of Byzantine Charters. The Charters of the New Monastery in the Island of Chios*, 79-80. Bkz. ayrıca A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, 26 (iki ailenin ismiyle birlikte II. Andronikos) and Plate III (II. Andronicus Palaiologos). V. Laurent, "La Généalogie des premiers Paléologues," *Byzantion*, VIII (1933), 125-49. İlk Palaiologosların *stemma*'sı (XI. ve XII. yüzyıllar) VIII. Mihail ve onun kardeşi ile son bulur, s. 146; *stemma*'nın az biraz basitleştirilmişi, s. 148-49. Theodore Spandugino(1538'den sonra ölmüştür) tarafından hazırlanan ve güvenilir olmayan Palaiologos hanedanı soy kütüğü hakkında bir kaynak için bkz. C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, IX, v, 175.

Palaiologos hanedanı 192 yıllık bir zaman dilimini kapsayan süreçte hükümdarlık yaparak (1261-1453) Bizans tarihinde en uzun süreyle Bizans tahtını elinde bulunduran hanedandı.[9] Sallantıda olan ve sınırların büyük ölçüde küçülmüş olduğu bir dönemde, Doğu İmparatorluğu'nun tahtına, Palaiologos hanedanından ilk olarak becerikli, zalim, fakat aynı zamanda diplomaside usta biri olan VIII. Mihail (1261-82) oturdu. İmparatorluğu Batı'dan gelen iki Sicilya (Burboun hanedanı) tehdidinden kurtarmakta ve "Doğanın teoloji âlimi olmasını istediği, fakat kazara Bizans imparatoru yaptığı,"[10] Büyük II. Andronikos'a (1282-1328) tahtını bırakmakta başarılı oldu. Andronikos iki kez evlendi. İlk eşi Anne, Macar kralı V. İstvan'ın kızıydı. İkinci eşi, erkek kardeşinin ölümünden sonra uçbeyliğinin vârisi olan ve Kuzey İtalya'daki Montferrat Markizi'nin kız kardeşi Violanta-İrene'di. Bizans imparatoriçesi olarak uçbeyliğini yönetemeyeceği için kabul etmedi ve XVI. yüzyılın ilk yarısında mevcudiyeti son bulacak olan Montferrat'taki Palaiologos hanedanını orada ihdas edecek olan oğullarından birisini oraya gönderdi.[11]

1295'te Andronikos, ilk eşinden olan büyük oğlu Mihail'e imparatorluk tacını giydirdi. Tarihi çalışmalarda babasının ortak imparatoru olarak referans yapılan IX. Mihail babasından önce 1320 yılında öldü. Müzakerelere Mihail'in, sözde Romalıların imparatorunun (eski Latin İmparatorluğu) kızı Catherine de Courtenay'la evliliği hakkında yapılan görüşmelerle başlanıldı ve Papa bu projeyle yakından alakadar oldu,[12] fakat sonunda Mihail Ermeni bir prenses olan Xenia-Maria ile evlendi.

IX. Mihail'in oğlu ve II. Andronikos'un torunu olan küçük Andronikos, babasının hayatta olduğu dönemde dedesinin gözdesiydi. Fakat Andronikos havai bir hayat tarzına sahipti ve gönül meseleleriyle fazlasıyla meşguldü. Böylesi maceralarından birisinde büyük kardeşi kazara öldürüldü ve sonuç olarak babası IX. Mihail de beklenmedik bir zamanda hayata gözlerini yumdu. Bu durum II. Andronikos'un tavrını tamamıyla değiştirdi. Dede ile torun arasındaki mücadele nedeniyle bir iç savaş patlak verdi. II. Andronikos'a karşı, liderliğini sonradan şöhret kazanacak olan Kantakuzenos'un yaptığı güçlü bir muhalefet grubu

---

9 Makedonya hanedanı hükümranlık süreci bakımından, 189 yıl iktidarda kalan Palaiologos hanedanına en yakın hanedandır.

10 W. Miller, *The Catalans at Athens*, 4. Bkz. ayrıca Miller, *The Latins in the Levant*, 176.

11 Violanta-Irene 1317 yılında öldü. Bkz. F. Cognasso, "Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato," *Studi bizantini*, II, (1927), 43.

12 Bu plan hakkında bkz. G. I. Brătianu, "Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay (1288-95)," *Revue historique du stud-est européen*, I (1924), 59-63. C. Marinescu, "Tentatives de mariage de deux fils d'Andronic II Paléologue avec des princesses latines," *a.g.e.*, I, 139-40.

meydana getirildi. 1328'de patlak veren iç savaş, II. Andronikos'un torunu olan genç Andronikos'un lehine son buldu. Genç Andronikos birden Konstantinopolis'i ele geçirdi ve dedesini tahttan feragat etmeye ikna etti. Bizans'ın yıkılış sürecinde yeni bir dönem olan sabık ve yaşlı imparator, son günlerini bir keşiş olarak tamamladı ve 1332 yılında da öldü.

Genç Andronikos'un (1328-1341) hükümetinin başında, onun dedesine karşı olan isyan hareketinin lideri olan Yannis Kantakuzenos vardı. İmparatorluğun iç yönetiminin ve dış ilişkilerinin kontrolü onun eline geçti. Eskiden olduğu gibi kendisini eğlence ve av partilerine veren yeni imparatorun devlet işlerine yönelik bir temayülü olmamasına rağmen, hükümdarlığı esnasında vuku bulan birçok savaşa şahsen iştirak etti. Kantakuzenos sahip olduğu muazzam nüfuzdan hoşnut değildi, çünkü onun hedefi imparatorluk tahtı veya en azından muktedir bir naiplikti. Bu düşünce Andronikos'un on üç yıllık hükümdarlığı boyunca Kantakuzenos'un zihnini meşgul etti ve bu düşünce onun bütün faaliyetlerinin motivasyon kaynağı oldu. Andronikos'un annesi, yani dul Xenia-Maria ve onun ikinci eşi olan Savoylu Anne[13] her ikisi de Kantakuzenos'a düşmandılar. Fakat Kantakuzenos çeşitli entrikalar vasıtasıyla, neredeyse Andronikos'un öldüğü ana kadar yerini korumayı başardı.

1341'de III. Andronikos'un ölümüyle, onun daha henüz on bir yaşında olan büyük oğlu V. Yannis (1341-91) yeni imparator olarak tahta geçti. Yannis Kantakuzenos'un başrol oynadığı uzun süreli bir iç savaş patlak verdi ve bu savaş, çocuk yaştaki imparatorun etrafında cereyan etti. Yannis Kantakuzenos'a karşı, daha sonra imparator naibi olarak ilan edilecek olan müteveffa imparatorun dul eşi Savoylu Anne'in ve onun taraftarı ve önceden Kantakuzenos'un gözdesi olan haris ve güçlü patrik Aleksios Apocaucus ve diğerlerinin içinde bulunduğu bir muhalefet grubu teşkil edildi. XIV. yüzyıl iç savaşlarının karakteristik özelliğiyse kendi siyasi amaçlarını takip eden Sıplar, Bulgarlar, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar gibi yabancı toplulukların kâh bu tarafta kâh o tarafta yer almalarıydı. III. Andronikos'un ölümünden birkaç ay sonra Kantakuzenos, Trakya'daki şehirlerden birisinde VI. Yannis olarak kendisini imparator olarak ilan etti. Bundan kısa bir süre sonra V. Yannis Palaiologos Konstantinopolis'te görkemli bir törenle imparatorluk tacını giydi. Böylelikle imparatorluk sathında aynı anda iki tane imparator zuhur etti. Türklerden güçlü bir yardım bulan, hatta kızını Osmanlı sultanıyla evlendiren Kantakuzenos, üstün bir konuma geçti. Kantakuzenos'un başlıca rakibi Apocaucus, Konstantinopolis'te katledildi. Kantakuzenos Edirne'de

13 III. Andronikos'un Alman prenses İrene ile yaptığı ilk evliliğinden çocuğu olmamıştı.

Kudüs patriği tarafından başına altın imparatorluk tacı konularak yeni imparator olarak ilan edildi. Akabinde başkent kapılarını ona açtı. İmparator naibi Savoylu Anne teslim olmaya ikna edildi ve Kantakuzenos V. Yannis Palaiologos ile aynı statüde ortak imparator olarak tanındı. 1347 yılında Kantakuzenos'a ikinci kez taç giydirildi ve kızını genç Palaiologos ile evlendirdi. Kantakuzenos'un tutkulu planları gerçekleşmiş oldu.

Aynı yıl içerisinde, kısa bir süreliğine, Roma'daki hükümetin başındaysa zihni Roma Cumhuriyeti'nin eski ihtişamlı günlerinin hatıralarıyla dolu olan meşhur bir hayalperest Cola di Rienzo bulunmaktaydı. Kantakuzenos, Roma üzerinde hâkimiyetini kurmasından dolayı onu tebrik ettiği bir mektubu taşıyan elçilik heyetini Roma'ya gönderdi.[14]

Yannis Palaiologos'un arka planda kaldığı Kantakuzenos'un fırtınalı yönetimi, bu dönemdeki uluslararası ilişkiler açısından önemliydi. Kantakuzenos enerjisini Palaiologos'un yerini almaya harcadı; oğlunu ortak imparator ve vârisi olarak ilan etti ve Palaiologos isminin kiliselerde, bayram ve festivallerde zikredilmesini yasakladı. Fakat Kantakuzenos'un halk üzerindeki etkisi kademeli olarak azalmaktaydı ve onun halk arasındaki popülaritesine son darbe Türklerin Avrupa'ya yerleşmeleriyle indirilmiş oldu. Cenevizlilerin yardımıyla Yannis Palaiologos 1354 yılının sonlarında Konstantinopolis'e girdi. Tahttan feragat etmek zorunda kalan Kantakuzenos, Iosaph adını alıp manastırda uzlet hayatına çekildi ve ömrünün kalan yıllarını büyük öneme haiz olan hatıralarını yazmakla geçirdi.[15] Paris'teki Milli Kütüphane'de muhafaza edilen iki Yunanca el yazmasında Kantakuzenos'un resmedildiği iki tane ilginç minyatür mevcuttur. Bunlardan birisinde Kantakuzenos ikiz olarak, imparatorluk elbiseleri ve manastırdaki keşiş kıyafetleri içerisinde resmedilmiştir. Kantakuzenos'un oğlu da ayrıca makamından feragat etmişti.

V. Yannis Palaiologos sonunda tek başına imparator oldu. Özellikle tahripkâr bir iç savaş ve imparatorluk dışındaki başarısızlıklar nedeniyle acınacak durumda bir imparatorluğu miras olarak devraldı. T. Florinsky'e göre: "Bir yanda baştan sona harap olmuş ve nüfusu azalmış birkaç ada ile açgözlü Cenevizlilerin hareket üssünün bulunduğu ve başkente yakın mesafedeki bir Trakya eyaleti, diğer yanda güçlü Türk devleti yükselmekteydi. İşte bu, onun yönetmek zorunda olduğu imparatorluktu."[16]

Bununla beraber Yannis'in ailesinin sıkıntıları son bulmadı. Yannis büyük oğlu Andronikos ile hiçbir zaman çok yakın bir ilişki kuramamıştı.

---

14 Cola di Rienzo, *Epistolario*, ed. A. Gabrielli, *Fonti per la Storia d'Italia. Epistolari*, XIV, no. 6'da.

15 Kantakuzenos 1383'te öldü.

16 Florinsky, *The Southern Slavs and Byzantium*, I, 135.

Andronikos, 1376 yılında Cenevizlilerin yardımıyla babasını tahttan indirdi, IV. Andronikos (1376-79) olarak imparatorluk tacını giydi ve oğlu Yannis'i ortak imparator olarak ilan etti. İhtiyar V. Yannis ile onun gözdesi olan oğlu ve vârisi Manuel hapse atıldı. 1379'da V. Yannis hapisten kaçmayı başardı ve Türklerin yardımıyla tekrar tahtı ele geçirdi. V. Yannis ve Andronikos anlaşmaya vardılar ve bu anlaşma Andronikos'un 1385'te ölümüne kadar sürdü. Bundan sonra V. Yannis, torunu Yannis'i hiçe sayarak oğlu Manuel'i ortak imparator ve vârisi olarak ilan etti. Nihayetinde V. Yannis'in hükümdarlığının sonlarına doğru V. Yannis'in torunu ona isyan etti. 1390'da genç Yannis Konstantinopolis'i zapt etti ve VII. Yannis unvanıyla yönetime geçti, fakat bu durum birkaç ay sürdü. Venedik arşivlerindeki yeni belgeler, 1390'daki Yannis'in isyan hareketinin Sultan Bayezid tarafından organize edildiğine işaret etmektedir. Her zaman olduğu üzere, Konstantinopolis'teki tüccarlar vasıtasıyla durumdan haberdar olan Venedik Senatosu görünüşe bakılırsa Sultan Bayezid'in o dönemde Bizans tahtını ele geçirmesinin muhtemel olduğuna kanaat getirmişti. Her halükârda 1390 yılında Konstantinopolis'e gönderilecek olan Venedik heyetine verilen talimatlarda şu hususa dikkat çekilmişti: "Eğer Murad'ın oğlunu (Bayezid) Konstantinopolis tahtında bulursanız, Venedik gemilerine el konulması mevzusunun ilgasını elde etmeye çalışmalısınız."[17] Manuel'in faaliyetleri sayesinde V. Yannis tekrar eski konumuna geldi. 1391 yılının başında V. John fırtınalı ve bedbaht bir hükümdarlıktan sonra hayata gözlerini yumdu. Yerine oğlu Manuel (1391-1425) imparator oldu.

Yeni imparator tahtına çıkışından kısa süre önce Kuzey Makedonya'nın yöneticisi Konstantin Dragas'ın (Drages) kızı ve bir Slav olan Helena ile evlendi. C. Jireček'e göre Helena "Bizans imparatoriçesi olan tek Sırp"[18] idi. Helena, iki tanesi imparatorluk tahtındaki son iki Bizans imparatoru olacak olan (yani VIII. Yannis ve XI. Konstantin) altı tane çocuk dünyaya getirdi. X. Konstantin, genellikle annesi tarafından, dedesinin Slavca ismi Dragas ismiyle çağrılırdı. Buna göre Palaiologos hanedanından çıkan ve imparatorluk tahtında oturan son iki imparator yarı Sırp kanı taşımaktaydı. Soy ismi olarak Palaiologina adı verilen Helena'nın bir resmi, Paris'teki Louvre Müzesi'nde çok değerli bir el yazmasının üzerinde bulunan minyatürde resmedilmiştir. Bu minyatürde imparator Manuel, eşi

17 Bkz. M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehtung des Türkischen Reiches*, 66-68.

18 "Die Wittwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 4; soy kütüğü tablo 6. Ömrünün sonuna doğru Helena, Hypomene adı altında manastır da inziva hayatına çekildi. Birkaç tarihçi XI. Konstantin'in annesinin Helena değil, İrene olduğunu söyler.

Helena ve üç oğluna Meryem Ana tarafından taç giydirilmiştir. Meclis üyesi St. Dionysius'un çalışmalarını içeren ve Louvre Müzesi'nin en nadide parçalarından biri olan bu el yazması, II. Manuel tarafından kendisinin Paris'ten Konstantinopolis'e dönüşünden birkaç yıl sonra Paris'e gönderilmiştir.[19] Helena'nın bir başka portresi kurşun bir mühür (*molybdobullon*) üzerinde muhafaza edilmiştir.[20]

Yakışıklı, asil, iyi eğitim almış ve edebi bir maharete sahip olan Manuel, babası hayattayken bile, bir genç olarak, imparatorluğun korkunç durumunu ve kendisinin devralacağı mirasın bütün ağırlığını omuzlarında hissetmişti. Selanik'in idaresi, babası tarafından ona tevcih edildiğinde, Sultan Murad'ın birlikleri tarafından zapt edilmiş olan Makedonya'daki bir şehrin halkıyla, şehirde konuşlanmış olan Türk garnizonunu yerle bir edip şehri Türk boyunduruğundan kurtarmak amacıyla müzakerelere girişti. Bu plandan haberdar olan Sultan, Selanik yöneticisini sert bir şekilde cezalandırmaya karar verdi. Buna karşı koyabilecek güce sahip olmayan Manuel, korkmuş olan babasına sığınmak için sonucu olmayan bir teşebbüste bulunduktan sonra, doğruca Sultan Murad'ın ikâmetgahına gitti ve davranışından duyduğu pişmanlığı bildirdi. XV. yüzyıldaki bir tarihçi: "Bu kâfir, fakat mantıklı sultan onu birkaç gün misafiri olarak ağırladı ve yolculuğu için yeterince yiyecek ve zengin hediyelerle birlikte onu yolcu etti. Ayrıca babasına hitaben yazılmış olan ve V. Yannis'i, cahilliğinden dolayı affettiğini belirten bir mektup gönderdi," diye yazmıştır. Manuel yola çıkarken Murad ona: "Sana ait olan yerleri barış içinde yönet ve başkalarının topraklarına göz dikme. Fakat eğer para ve yardıma ihtiyaç duyarsan memnuniyetle isteklerini yerine getiririm,"[21] dedi.

Sonrasında Murad'ın vârisi Bayezid, V. Yannis'ten oğlu Manuel'le birlikte bir grup yardımcı kuvvet ve mutabık kalınan haracı göndermesini talep etti. Manuel bu isteği yerine getirmeye mecbur kaldı ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki Türk akınlara iştirak etti. Manuel'in utancı, zayıflığı ve seferde yaşadığı sıkıntılar yazdığı mektuplardan rahatlıkla anlaşılmaktadır. Açlık, soğuk ve "vahşi hayvanların bile karınlarını doyuramadığı," dağlardan geçişleri tasvir edip trajik bir yorum yapmıştır: "Bütün ordu bu sıkıntılara maruz kaldı, fakat tek bir şey bizim için dayanılmazdı. Biz Türklerle beraber Türkler adına savaşıyorduk ve bu da onların gücü-

---

19 Bu minyatür sık sık yeniden çoğaltılmıştır. Bkz. örneğin, S. Lampros, "Εἰκόνες Ἰωάννου Η› τοῦ Παλαιολόγου," Νέος Ἑλληνομνήμων, IV (1907), 386-87 arası. Lampros, *Empereurs byzantins. Catalogue illustré de la collection de portraits des empereurs de Byzance*, 53. G. Schlumberger, *Byzance et croisades*, 145 ve levha IV.

20 B. A. Pančnko, *A Catalogue of the Molybdobulla of the Collection of the Russian Archeological Institute in Constantinople*, I, 133 (no. 380).

21 George Phrantzes, *Annales*, I, ch. 11; Bonn ed., 48-49.

nü artırırken bizim gücümüzü azaltıyordu."[22] Bir başka mektubunda Manuel sefer esnasında gördüğü tahrip edilmiş şehirler hakkında bir kayıt tutmuştur: "Bu harap olmuş şehirlerin isimlerini sorduğum kişiler bana 'biz onları yok ettiğimiz gibi zaman da onların isimlerini yok etti' diye cevapladılar ve beni derhal bir üzüntü kapladı. Fakat her ne kadar sessizce üzülsem de duygularımı saklayabildim."[23] Böylesi bir aşağılanma ve Türklere karşı böylesi bir bağlaşıklık durumu Manuel'i tahta çıkmadan önce acı çekmek zorunda bırakmıştı.

Onun asaleti, İmparator V. Yannis'in İtalya'dan dönüşü esnasında Venediklilerden aldığı borç parayı geri ödemediği için Venedikliler tarafından alıkonulduğunda, imparatoru özgürlüğüne tekrar kavuşturmasında kendisini gösterdi. Babası V. Yannis'in yokluğunda imparatorluğu onun namına yönetip V. Yannis'in özgürlüğüne kavuşabilmesi için gereken paranın denkleştirilmesi için yalvarışlarını duymayan büyük oğlu Andronikos'un aksine Manuel, hemen gereken parayı temin etti ve bizzat Venedik'e giderek babasını bu onur kırıcı tutsaklıktan kurtardı.

Uzun ve sancılı bir hükümdarlıktan sonra II. Manuel, ömrünün son yıllarında devlet işlerinden elini çekti ve devlet yönetimini oğlu Yannis'e emanet etti ve bütün zamanını Kutsal Metinlerle ilgili çalışmalara ayırdı. Kısa süre sonra Manuel felç geçirdi. Ölümünden iki gün öncesinde Matthias adı altında takdis edildi.

Oğlu ve vârisi olan VIII. Yannis 1425'ten 1448'e kadar tahtta oturdu. Yeni imparator tam üç kez evlendi ve üç hanımı da farklı milletlerdendi. İlk eşi büyük Moskova prensi I. Vasili'nin kızı olan Anna genç bir Rus prensesiydi. Konstantinopolis'te yalnızca üç yıl yaşadı, fakat bu kısa zaman zarfında başkentte meskun halk arasında çok popüler oldu. Bir veba salgınına kurban gitti. Yannis'in ikinci eşi bir İtalyan olan Montferratlı Sophia, manevi yönden yüksek bir ruha sahip olmakla birlikte fiziksel görünüşü öylesine iticiydi ki Yannis'in onun hakkında beslediği tek duygu tiksintiydi. Sophia'nın tasvirini yapan Bizanslı tarihçi Dukas bu konuda, o döneme ait bir atasözü vermektedir: "Oruç önünde, Paskalya ardında."[24] Sophia, saraydaki bu aşağılamalara katlanamadı, Galata'daki Cenevizlilerin yardımı ve eşinin de rızasıyla günlerini manastırda geçireceği İtalya'ya gitti. Yannis kendisine üçüncü eş olarak "güzelliği ve iyi huyluluğuyla dillere destan"[25] bir prenses olan Maria'yı Trabzon'da buldu. Bu alımlı hanımın cazibesi hem Bizanslı tarihçiler hem de Kutsal Topraklara

22 *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue*, ed. E. Kegrand, 28-29 (letter no. 19).

23 *A.g.e.*, 23 (letter no. 16).

24 Michael Ducas, *Historia bizantina*, chap. xx; Bonn ed., 100.

25 *A.g.e.*, Bonn ed., 102.

hac için giden ve prenses Ayasofya'dan ayrılırken onu görüp güzelliğinden mest olan bir Fransız tarafından kaydedilmiştir.[26] Maria kendisinden uzun yaşayacak olan imparatorun üzerinde büyük nüfuza sahipti. Bugün Marmara'daki Prens Adaları'ndan birinde bu güzel Trabzonlu prensesin yaptırdığı Meryem Ana şapeli bulunmaktadır.

VIII. Yannis'in bu üç eşinden hiç çocuğu olmadı. 1448 sonbaharında öldüğünde vârisinin kim olacağı meselesi zuhur etti. II. Manuel'in eşi hâlâ hayattaydı. Müteveffa imparatorun kardeşleri ve Konstantinopolis'in yüksek kademelerdeki memurlar, tercihlerini VIII. Yannis'in kardeşlerinden biri olup o tarihte Mora despotu olan Konstantin'den yana kullandılar. Sultan, yeni imparatorun seçildiği konusunda haberdar edildi ve o da bunu onayladı. Bir zamanların ihtişamlı Bizans İmparatorluğu'nun, o gün namına ayakta zor duran bakiyesini yönetmek için, imparatorluk tahtına Konstantin'in seçildiğini haber vermek üzere bir heyet Mora'ya gönderildi. Konstantin 1449'un başlarında, ortaçağ Sparta'sından, yani Mistra'daki despotluk sarayından çıkıp bir Katalonya gemisinin içerisinde Konstantinopolis'e doğru yola çıktı ve halk tarafından coşkuyla karşılandı. Uzun zaman XI. Konstantin'in ruhban sınıfından olmayan biri tarafından taç giydirildiğine inanılmıştı. FakatYannis Eugenikos'un çalışmalarının Sp. Lampros tarafından yayımlanmasından beridir, Konstantin'in taç giyme töreninin resmen icra edilmediği bilinmektedir. Kilise taç giydirme töreninin patriklik tarafından ifa edilmesini talep etti, fakat kiliselerin birleşmesine taraftar olanlar ve karşı olanlar arasındaki ciddi husumet nedeniyle bu tören muhtemelen ertelendi.[27] Konstantin iki kez evlenmişti ve her iki eşi de Hıristiyan Doğu'da kendilerine yer edinmiş Latin ailelere mensuptu. Bu ailelerden birisi Tocco ailesi, diğeri Midilli adasındaki Ceneviz hanedanı Gattilusio ailesiydi. Fakat iki eşi de Konstantin'in Bizans tahtına seçilmesinden önce hayata gözlerini yumdular. İmparatora üçüncü bir eş bulmak için Doğu'da ve Batı'da, Venedik, Portekiz, Trabzon ve İberya'da yapılan bütün teşebbüsler sonuçsuz kaldı. Konstantinopolis'in düşüşü ve Konstantin'in ölümü, bu evliliğe dayalı planların gerçekleşmesini engelledi. Onun yakın bir arkadaşı, Palaiologos hanedanı dönemi tarihçisi ve diplomatı olan George Phrantzes, yazdığı *Tarih*'inde kendisinin imparatora eş bulmak amacıyla Trabzon ve İberya'ya gönderildi-

26 Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'outremer*, ed. C. Schefer, 155.

27 Bkz. P. Charanis, "The Crown Modiolus Once More," *Byzantion*, XIII (1938), 379, 381-82. Kaynaklar ve konu ile ilgili literatür verilmiştir. 1938 yılında F. Dölger XI. Konstantin'e ruhban sınıfına mensup olmayan birisi tarafından taç giydirildiğini yazdı; *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVIII (1938), 240. 1940'da G. Ostrogorsky, Konstantin'in Mora'da imparatorluk tacı giydiğini söyledi; *Geschichte des byzantinischen Staates*, 408.

ği misyonla ilgili ilginç bilgiler vermiştir.[28] Fransız tarihçi Diehl, Bizans imparatorları ve Batılı prensesler arasında devam ettirilmiş olan evlilik yoluyla teşkil edilmiş bağlara rağmen, kritik bir zamanda son imparatorun gözleri, bir eş aramak için yakın civarı, uyumlu ve bir anlamda hısımı olan Doğu'ya çevrilmişti diye tespitte bulunmuştur.[29]

XI. Konstantin, Konstantinopolis'in 1453 Mayısında Türkler tarafından fethi esnasında öldürüldü. Doğulu Hıristiyan hanedanın hemen yanında Osmanlı Türklerinin güçlü askeri yapıya sahip imparatorluğu kurulmuştu.

Konstantin'in hayatta kalan kardeşlerinden Dimitrios Palaiologos, II. Mehmed tarafından tutsak alındı ve kızı sultanla evlendirildi. Kendisi de David adıyla bir keşiş olarak Edirne'de hayata gözlerini yumdu. Hayatta kalan diğer kardeş Tomas ise İtalya'da geçimini Papa vasıtasıyla sağlayarak ve Türklere karşı bir Haçlı Seferi düzenleme hayali kurarak ömrünü sonlandırdı. Zaten Katolikliğe geçmiş olan Tomas'ın oğlu Andreas (Andrew) ise elden çıkmış Bizans tahtında hakkı olan Palaiologos hanedanının tek yasal temsilcisiydi. Andreas Palaiologos'un Konstantinopolis imparatorluğu, Trabzon imparatorluğu ve Sırp despotluğuna dair haklarını Fransa Kralı VIII. Charles'a devrettiğine dair ilginç bir belge mevcuttur. Charles XV. yüzyılın sonunda Napoli'ye karşı sefere çıktığında bu seferi Konstantinopolis ve Kudüs'ün muhtemel fethi için bir adım olarak değerlendirmişti. Diğer bir deyişle XV. yüzyılın sonlarında, bir Haçlı Seferi düzenlenmesi hayali zihinlerde hâlâ mevcuttu. Andreas'ın haklarını Charles'a devretmesi tam anlamıyla gerçekleştirilememişe benzemektedir, çünkü sonradan Andreas, Bizans tahtı üzerindeki hakkını tekrar İspanyalı (Kastilya) Ferdinand ve Isabella'ya devretmişti.[30] Bu hareketin elbette pratik anlamda bir semeresi olmadı.

Tomas Palaiologos'un kızı ve Andreas'ın kız kardeşi olan Zoe uzak bir memleketteki Büyük Moskova prensi olan III. Ivan ile evlendirildi ve Rus kaynaklarında Sophia Palaeologina olarak bilinmektedir. Bir Rus tarihçi olan Kluchevsky şöyle demişti: "Düşmekte olan Bizans hanedanının kadın vârisi olarak yeni Rusya Çariçesi, Bizans hanedanının hükümranlık haklarını Moskova'ya, yani yeni Çargrad'a taşıdı ve bunları eşiyle paylaştı."[31]

---

28 George Phrantzes, *Annales*, III, 1; Bonn ed., 206 ve sonrası.

29 Charles Diehl, *Figures byzantines*, II, 289-90.

30 Bkz. A. A. Vasiliev, "The Transmission by Andreas Palaeologus of the Rights to Byzantium to the King of France, Charles VIII," *Papers Presented to N. I. Kareev*, 273-74. Belgenin metni için bkz. Foncemagne, *Mémories de l'Academie royale des inscriptions et belles-lettres*, XVII (1751), 572-77'de. Rusça tercümesi Vasiliev, 275-78'de.

31 *A History of Russia*, II, 150; İngilizce terc. C. J. Hogarth, II, 19'da.

Moskova "yedi tepeli Roma" ile karşılaştırılmaya ve "üçüncü Roma" olarak adlandırılmaya başladı. Büyük Moskova prensi "bütün Ortodoksların çarı" oldu ve Moskova Rusya'nın başkenti olarak "Konstantin'in yeni şehri," yani yeni bir Konstantinopolis-Çargrad oldu.[32] XVI. yüzyıl başlarında yaşamış bir Rus âlim olan keşiş Philotheus: "Önceki iki Roma düştü, fakat bir üçüncüsü hâlâ ayakta durmakta ve bir dördüncüsüyse olmayacak"[33] demişti. Papa, III. İvan'ın vârislerinin dikkatini "Konstantinopolis'e dair babalarından kendilerine miras kalan,"[34] haklarını korumaları konusunda uyardı. Böylelikle Konstantinopolis'in düşüşü ve III. İvan'ın Sophia Palaeologina ile Doğu Ortodoksluğunun temsilcisi ve koruyucusu olan Moskova yöneticilerinin 1453'te Türkler tarafından zapt edilmiş Bizans İmparatorluğu üzerindeki hakları meselesini gündeme getirdi.

VIII. Mihail'in Dış Politikası

Bizans ve Sicilya Krallıkları, Anjou'lu Charles ve Sicilyalı Vesperler İsyanı: VIII. Mihail'in Bourbon hanedanına karşı takındığı tavır, onun dış politikasının kilit taşı hükmündeydi. Bu tutumla bağlantılı olarak Mihail'in İtalyan cumhuriyetleri Ceneviz, Venedik ve Papalık Curiası ile olan ilişkileri şekillenip gelişmekte idi. Doğu da Türklerle olan ilişkileri de ayrıca onun bu Batı politikasına bağımlıydı.

XII. yüzyılın sonunda Almanya kralı ve Friedrich Barbarossa'nın oğlu olan VI. Heinrich Hohenstaufen, Güney İtalya ve Sicilya'daki Norman devletlerinin vârisi Norman prensesi Constance ile evliliği sayesinde Norman krallığının kontrolünü eline aldı ve böylece Normanların Bizans için besledikleri inatçı düşmanlığı ve saldırgan planlarını da miras almış oldu. Norman krallığının Almanya ile birlikteliği, II. Friedrich Hohenstaufen'ın 1250'de ölümüne kadar sürdü ve akabinde oğlu Manfred Sicilya kralı oldu. Friedrich'in meşru çocuğu olan Conrad Almanya'yı yönetmeye başladı, fakat bu kısa sürdü. Krallığının sadece maddi ihtiyaçlarıyla değil, aynı zamanda manevi ve ruhi ihtiyaçlarıyla da ilgilenen Manfred'in yönetimi altında Sicilya bir barış ortamına sahip oldu. Onun sarayı o dönemin en parlak sarayıydı. Yabancı hükümdarlar ona derin bir saygı duymaktaydı. Konstantinopolis'ten kaçan son Latin imparatoru olan II. Baldwin, kaybettiği tahtını tekrar kazanabilmesi hususunda ondan yardım talebinde

---

32 Bkz. H. Schaeder, *Moskau das Dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slavischen Welt*, 36-37. Yazar Rus kaynaklarına oldukça aşina.

33 V. Malinin, *The Old Monk of the Monastery of Eleazar, Philotheus, and His Works*, appendices, 42, 45.

34 Bkz. örneğin, L.P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège*, I, 221-39. Ayrıca enterasan bir metin için bkz. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, 26 ve n. 5.

bulundu. Bizans konusunda Manfred, özellikle Konstantinopolis'te Latin varlığının tekrar ihdası ihtimalinden dolayı, VIII. Mihail'i bir hayli endişelendirmiş olması muhtemel, kendisinden önceki hükümdarların politikalarını benimsedi. Tahtı elinden alınmış olan II. Baldwin, Manfred'in sarayında elinde belli planlar olduğu halde ve yardım talebinde bulunmak için boy gösterdi. Dahası Cenevizlilerin Konstantinopolis'te yaşayan başlıca temsilcisi olup o dönemde Bizans'ta bir hayli müstesna ticari imtiyazlara sahip olan *podestá* Manfred ile müzakerelere girişmişti. *Podestá*, Manfred'e Konstantinopolis'in ani bir şekilde ele geçirilmesi için bir plan ve Latin dominyonunun Konstantinopolis'te kurulmasını teklif etmişti. Bundan haberdar olup öfkelenen VIII. Mihail, Cenevizliyi başkentten uzaklaştırdı ve San Marko Cumhuriyeti ile Venediklilerin önceden sahip olduğu imtiyazları tekrar verip tasdik eden, eğer Cenevizliler imparatorluğa karşı savaşa girerlerse Venediklileri Yunanların safında yer almaya zorlayan bir anlaşmayı netice verecek olan müzakerelere girişti.

Fakat Manfred'in Bizans'a karşı fiili bir harekette bulunmaya vakti yoktu, çünkü Papalığın entrikalarına kurban gitmişti. II. Friedrich'in ölümünden sonra, Papalığın amansız düşmanı olan Hohenstaufen'lerin gücünün zayıfladığını gören Papalık, Manfred'i yok ederek bu nefret edilen hanedana ölümcül darbeyi vurmaya karar verdi. Fransa kralı IX. Louis'nin kardeşi Anjou'lu Charles, papalığın bu planının uygulayıcısı oldu. Papalık, Charles'ı Sicilya krallığını almaya davet ederek sadece Hohenstaufen'lerin yok edilmesini değil, aynı zamanda Charles'ın yardımıyla Doğu'da Latin İmparatorluğu'nun yeniden ihdas edileceğini öngörmekteydi. En azından 1265'te Papa IV. Clemens, Charles'ın yardımıyla "Roma İmparatorluğu'nun konumunun tekrar ihdas edilebileceğini" (*imperii Romani status reformabitur*)[35] ifade etti. Papa'nın Güney İtalya meselelerine iştirak etmesi konusunda yapılan öneriyi kabul eden Anjou'lu Charles, Fransa'nın İtalya'ya düzenlediği seferler dönemini açtı. Bu dönemde Fransa'nın kuvvetlerini ve dikkatini Hollanda ve Rhineland gibi kendisine yakın yerler üzerinde toplamak yerine, birkaç yüzyıl boyunca enerjisini ve kaynaklarını harcayacağı İtalya üzerine yoğunlaştıracaktı.

Tarihte çok az kişi Anjou'lu Charles gibi, tarihçiler tarafından, belki bunu yaparken tamamen haklı olmayabilirler de, karanlık bir şekilde tasvir edilmiştir. Charles üzerine son zamanlarda yapılmış çalışmalar, onun gerçek bir tiran, "haris, kurnaz, günahkâr ve en ufak direnişi kan deryası

---

35 Bkz. E. Martene ve U. Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, II, 197. Bkz. E. Jordan, *Les Registres de Clément IV (1265-1268)*, 61-62 (no. 224). W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 444, n. 1.

içinde boğmaya hazır biri"[36] olarak resmeden efsaneleri sonsuza kadar tedavülden kaldırmıştır. Papalık makamında oturanlar, Charles'a yardım için başvurduklarında, onu başkalarının elinde bir oyuncak olmaktan tamamıyla men eden şahsiyetinin belirgin özelliklerini hesaba katmamışlar gibi görünmektedir. Charles iyi eğitim almış, becerikli, enerjik, zaman zaman sert, hatta zalim bir yönetici olmakla birlikte neşeli, turnuvalardan hoşlanan, şiir, sanat ve edebiyata ilgisi olan bir şahsiyetti. Bunların ötesinde Charles, kendisini İtalya'ya davet eden Papa'nın elinde bir kukla olma niyeti taşıyan birisi değildi.

Bir orduyla İtalya'ya geldiğinde Charles, Manfred'i 1266 yılında Beneventum'da bozguna uğrattı. Manfred'in ölümüyle birlikte Sicilya ve Napoli Fransız hâkimiyeti altına girdi. Anjou'lu Charles, bu iki Sicilya krallığının yeni kralı oldu. Fransızlar kendi ülkelerini terk edip yaşam koşullarının mükemmel olduğu Charles'ın yeni dominyonuna büyük topluluklar halinde göç etmeye başladılar.[37]

Kısa süre sonra, Charles'ın Bizans'a karşı tutumu kendisini açıkça gösterdi. Roma'nın kuzeyinde küçük bir şehir olan Viterbo'da Papa'nın huzurunda ve onun onayıyla, Charles ve tahtı elinden alınmış olan Latin imparatoru II. Baldwin arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre Baldwin eski Latin İmparatorluğu'ndaki bütün Frank dominyonlarının hâkimiyetini Charles'a devretmekte, kendisineyse yalnızca Konstantinopolis ve Charles'ın yardımıyla Yunanlardan geri alacağı Ege'deki birkaç adayı ayırmaktaydı. Böylelikle Normanların Bizans tahtı üzerindeki iddiaları, Fransız hâkimiyeti altındaki tamamen canlandırılmış oldu.

Yaklaşmakta olan tehlikenin farkında olan VIII. Mihail, ustaca bir diplomasiye başvurdu. Bir yandan, Papa ile Doğu ve Batı Kiliseleri'nin birleşmesi konusunda müzakereler vasıtasıyla onu Charles ile yakın bir işbirliği yapmaktan alıkoydu ve Bizans'a karşı uzlaşmacı bir politikayı arzu eder hale getirdi. Diğer yandansa yukarıda bahsedildiği gibi Sicilyalı Manfred ile ilişki kurup Konstantinopolis'i Latinlere vermeyi planlayan ve bunun üzerine başkentten uzaklaştırılan Cenevizli *podestá* ile barış yapmaya karar verdi. Yapılan bu barış sayesinde, şehrin içerisinde birkaç mahallenin yanı sıra ayrıca Haliç üzerinde ve Galata gibi yerlerde de mahaller tahsis edilen Ceneviz *podestá*'sının Konstantinopolis'e dönüşüne izin verildi. Bu soğukluk, Cenevizlileri eskiden sahip oldukları ticari imtiyazları tekrar elde etmek, ticari faaliyetlerini genişletmek ve rakipleri olan Venediklileri

36 E. Jordan, *Les Origines de la domination angevine en Italie*, 410, 414-15.

37 Charles'ın İtalya'daki krallığı hakkında hararetli bir tasvir için bkz. F. Carabellese, *Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia s-e l'Oriente*, xxviii-xxx. Bu eser yazarın ölümünden sonra ortaya çıkmıştır.

geri adım atmaya zorlamaktan alıkoymadı. Örneğin Cenevizli bir aile olan Zaccaria ailesi imparatordan, muazzam kazançlar getiren, İzmir körfezinin girişinde Phocaea (İtalyanca *Fogia, Foglia*, Türkçesi Foça) yakınlarındaki Anadolu dağlarındaki zengin şap madenlerini işletme hakkını elde etti.[38] Neticede Palaiologos hanedanı yönetimindeki bütün Doğu Bizans topraklarında Cenevizliler, Venediklilerin yerini aldılar.

Bu arada Anjou'lu Charles, Bizans'ı işgal planının ilk adımı olarak Korfu adasını ele geçirdi. VIII. Mihail, Papalığa karşı takındığı uzlaşmacı politikada daha başarılı olmayı umarak ve Anjou'lu Charles'ın saldırgan politikasını örnek alarak, Anjou'lu Charles'ın kardeşi ve Fransa kralı olup daha dindar, adil ve o zamanın saygı duyulan yöneticisi IX. Louis'e başvurdu. Mihail'in başvurusundan kısa süre önce İngiltere de Louis'den kendi içişlerinde karşılaştığı bazı karmaşık meseleler konusunda aracı olup çözmesini talep etmişti. Şartlar Bizans tarihine Louis'in de dahil olması yönündeydi. Mihail, IX. Louis'e minyatürlerle süslenmiş bir Yeni Ahit el yazması gönderdi. 1270'lerin sonunda Bizans heyeti "Yunan ve Roma kiliselerinin birleşmesini görüşmek," için Fransa'ya vardığında Mihail, Louis'e teklifte bulunup "iki kilisenin birleşmesinin şartları hususunda arabulucu olması gerektiğini ve öncesinde de tam bir işbirliği yapacağının teminatını verdi."[39]

Başlangıçta IX. Louis, kardeşi Charles'ın Güney İtalya'yı fetih kararını onaylamamıştı, fakat hemen ardından muhtemelen bu fethin gelecekteki bir Haçlı Seferi için ne kadar faydalı olacağına ikna olduğu için, bu emrivakiye razı olmuş gözükmekteydi. Dahası Charles'ın Bizans'ı fetih planı, ayrıca Louis'in sert muhalefetiyle karşılaşmıştı, çünkü Charles'ın ana birlikleri Konstantinopolis'e yönlendirilmişti ve Louis'i derinden etkileyen Kutsal Topraklara düzenlenecek Haçlı Seferinde yeterince kuvvetle yer alamayacaktı. Bunun yanında elçilik heyeti vasıtasıyla Louis'e iletilen, Mihail'in ondan kiliselerin birleşmesi meselesinde arabulucu olmasını istemesi ve imparatorun onun vereceği karara uyacağına dair söz vermesi, dindar bir Katolik olan Fransa kralını Bizans imparatorunun tarafına meylettirdi.

IX. Louis'nin uyguladığı baskının, onun savaşçı kardeşini, imparatorluğa karşı yaptığı saldırgan planlarından vazgeçirebileceği küçük bir ola-

---

38 S. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 438. W. Miller, "The Zaccaria of Phocaea and Chios (1275-1329)," yazarın diğer bir çalışması *Essays on the Latin Orient*, 284-85'tir. Ayrıca başka önemli bir kitap için bkz. R. Lopez, *Genova marinara nel duecento. Benedetto Zaccaria ammiraglio e mercante*, II, 23-61.

39 J. Ebersolt, *Orient et Occident. Recherches sur les influences byzantines et orientales en France pendant les Croisades*, 34.

sılıkla da olsa umulabilirdi. Fakat bir şekilde, Charles, Bizans'a karşı olan husumetini, Louis'nin Tunus üzerine düzenleyip Charles'in Batı'daki politikasına bir tecavüz mahiyetinde olan ikinci bir Haçlı Seferi nedeniyle bir süreliğine erteledi. Charles'ın bu Haçlı Seferinin kaynağına dair tutumu meselesi âlimlerin üzerinde çeşitli fikirler ileri sürdüğü bir meseledir.[40] 1270'de IX. Louis'nin ani ölümü Mihail'in onunla işbirliği hayallerini de yok etti. Louis'nin ölümünden kısa süre önce müzakereler için Tunus'a varmış olan Bizans heyeti, bir kaynağın dediğine göre "ellerinde boş vaatler olduğu halde" geriye döndü.[41] Charles, Tunus'ta iki kez boy gösterdi ve iki parlak zaferden sonra Tunus emirini, Charles'ın yaptığı askeri harcamaları tazmin edip ona yıllık haraç vermesi koşulları altında barış yapmaya zorladı. Charles daha sonra Bizans'ı işgal planlarını uygulamaya koymaya karar verdi. Fakat Tunus'tan dönüş yolunda donanmasının büyük kısmı korkunç bir fırtına yakalanıp yok oldu. Bu nedenle Charles en azından bir süreliğine, Bizans'a karşı planladığı gibi büyük çaplı saldırıyı gerçekleştirecek durumda değildi.

1270'lerin başında yine de Charles, Mora yarımadasına ve Achaia'ya pek çok yardımcı kuvvet gönderebilecek kabiliyetteydi ve gönderilen bu birlikler buralardaki imparatorluk birliklerine karşı başarıyla savaştılar. Aynı zamanda Charles, Balkan yarımadasında kendisine yer edinme konusunda da başarı elde etti. Buradaki önemli birkaç müstahkem noktayı ele geçirmeyi başardı. Bunlardan en önemlisi İyonya denizinin doğu kıyılarındaki Dyrrachium'du. Böylelikle Arnavutluk'un dağlık kısımlarında yaşayan ahali Charles'ın tebaası haline geldiler ve Epirus despotu da Charles'a bağlılık yemini etti. Bu yüzden Sicilya kralı kendisini Arnavutluk kralı (*regnum Albaniae*)[42] olarak isimlendirmeye başladı.

Belgenin birisinde kendisini "Tanrı'nın inayetiyle Sicilya ve Arnavutluğun Kralı" (*Deigratia rex Sicilie et Albanie*)[43] olarak isimlendirmişti. Bir mektupta Charles "Arnavutlar adı geçen krallıkta bizi ve bizim halefimiz olan kralları ebediyen efendileri olarak seçtiler." (*nos et heredes nostros elegerunt in reges et dominos perpetuos dicti Regni*)[44] diye yazar. XII. yüz-

40 Bkz. örneğin E. Lavisse, *Histoire de France*, III (2), 101-102. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 468.

41 George Pachymeris *De Michaele Palaeologo*, V, 9; Bonn ed., I, 364.

42 C. Jireček, "The Situation and Past of the City of Drač," *Transactions of the Geographical Society of Serbia*, I, 2 (1912), 6 (Sırpça'da); Almancada, L. Von Thalloczy, *Illyrich-albanische Forschungen*, 161'de.

43 P. Durrieu, *Les Archives angevines de Naples. Étude sur les registres du roi Charles Iᵉʳ*, I, 191, n. 5. *Acta diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, ed. L. Von Thalloczy, C. Jireček, ve E. De Sufflay, I, 77 (no. 270).

44 J. A. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la Principauté Française de Morée*, II, 317.

yıl tarihçilerinden birisi şöyle der: "Yaptıkları daha iyi incelenip öğrenildiğinde Charles, XII. yüzyılın başında bir rüya, hayal ve belli belirsiz bir özlem gibi görünen Arnavutluk halkının sivil ve politik otonomisinin belli belirsiz habercisi olarak gerçek haliyle görülecek."[45] Fakat Charles bununla yetinmedi. Sırplara ve Bulgarlara yöneldi ve onları kendisiyle müttefiklik kurma konusunda istekli buldu. *İmperatoris Vulgarorum et Regis Servie* onun sarayında boy gösterdiler.[46] Güney Slavları onun hizmetine girmek için toplanmaya ve onun İtalyan dominyonlarına göç etmeye başladılar. İtalyan arşivlerine bir hayli aşina olup buradan Slavlar hakkında bir hayli bilgi toplayan Rus âlimi V. Makushev, tamamlanmamış ve muhtasar bilgiye rağmen, "Güney İtalya'daki Slav yerleşim yerlerinden ve Slavların meskun oldukları güneyin her bir köşesinden Angevinlerin hizmetine girmek için buraya doğru akın eden muazzam sayıdaki Slav vasıtasıyla bir fikir oluşturulabilir...Güney İtalya'daki Slav yerleşimi XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar sürekli artmaktadır; yeniler kuruluyor, eskiler genişliyordu,"[47] şeklinde yazmıştır. 1323 tarihini taşıyan ve Napoli'de yazılmış bir belgede "Bulgaryalı diye adlandırılan bir mahalle"den (*vicus qui vocaturr Bulgarus*)[48] bahsedilmektedir. Sırp ve Bulgar heyetleri müzakereler için Napoli'ye ulaştılar. Belli ki Bizans, Slav-Frank ittifakı tarafından ciddi şekilde tehdit edilmişti. Dahası Charles'ın krallığında siyasi, ekonomik ve ticari hayatın en önemli noktalarını tutmuş olan Venedik de onunla dostane bir ilişkiye sahipti ve şimdilik onun Doğudaki emperyalist politikasını desteklemekteydi.[49] Ek olarak, VIII. Mihail tarafından tahtından indirilmiş ve gözleri kör edilmiş olan son İznik imparatoru IV. Yannis Laskaris Bizans'taki hapishanesinden kaçıp Charles'ın daveti üzerine onun sarayında boy göstermişti.

Böylelikle Anjou'lu Charles'ın etrafında yavaş yavaş, Bizans imparatoru tarafından incitilmiş ve ondan hoşlanmayanların oluşturduğu bir grup toplandı. Sırplar, Bulgarlar, II. Baldwin, IV. Yannis Laskaris, hatta temkinli Venedik bile bu mahir ve ihtiras sahibi kralın elinde bir araç haline geldiler. Baldwin'in oğlu ile Charles'ın kızı arasındaki evlilik Baldwin'e bu yeni akrabasının yardımıyla Latin İmparatorluğu'nu yeniden ihdas etme ümidini verdi. İtalya ve Balkan yarımadasındaki uluslararası genel durum bu şekildeydi ve bu durumun sonuçta VIII. Mihail'in hem Konstantinopolis hem de kendi tahtı için müthiş bir endişe duymasına sebep olması muhtemeldir.[50]

45 Carabellese, *Carlo d'Angiò*, xl. Bu satırlar 1911 yılında yazıldı.

46 Bkz. C. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 323.

47 *The Italian Archives and Material on the History of the Slavs Preserved in Them*, II, 67-68.

48 *A.g.e.*, 69. Jireček, *A History of the Bulgars*, 363.

49 Venedik hakkında, bkz. Carabellese, *Carlo d'Angiò*, xxxiv, xxxviii, 106, 42.

50 Maalesef Carabellese'nin kitabı, Charles ve Mihail Palaiologos arasındaki münasebeti sistematik bir şekilde ele almamaktadır. *A.g.e.*, xxix, yazar şöyle demiştir: Palaiologos'la ilgili

Charles hünerli bir politikacı olmasına rağmen, karşısında politika hususunda ondan aşağı kalır yanı olmayan ve dikkatini özellikle kiliselerin birleşmesi hususunda söz verdiği Papalık Curiası üzerinde toplayan VIII. Mihail gibi birisini buldu. Papa X. Gregorius da imparatorun bu arzusuna doğru gönüllü bir şekilde meylediyordu. Bu meylin sebebi yalnızca Papa'nın, ona zarar veremeyecek olsa bile Charles'ın artan gücünden endişe duyması değildi. Aynı zamanda dini meselelerde huzur ve barışın tesisi için Papa'nın samimi isteği ve dahası Kudüs'ü özgürlüğüne kavuşturma hayali de bu meylin bir sebebiydi. X. Gregorius'un Doğu Kilisesi ile bir anlaşmaya varma hususunda takip ettiği barışçıl politika, hiç kuşkusuz imparatorluğu zor kullanarak boyun eğdirmeyi planlayan Charles'tan kaynaklanan pek çok engelle karşılaştı. Fakat Papa Charles'ı Bizans'a karşı yapılmasına zaten karar verilmiş seferini bir yıllığına ertelemesi konusunda ikna etmeyi başardı ve bu zaman aralığında da Doğu Kilisesi ile birleşmeyi tamamladı.

Fransa, Lyon'da toplanan konsile gönderilen Mihail Palaiologos'un heyeti, kendilerine refakatçi de temin eden Charles'ın hâkimiyeti altındaki topraklardan rahatça geçti.[51] 1274'te Lyon'da Papa ve VIII. Mihail'in temsilcileri arasında birleşme sağlandı. Yeni araştırılmış olan Vatikan belgelerine göre bu birleşme, hemen ardından da yine X. Gregorius ile VIII. Mihail arasında bu kez Türklere karşı yeni bir ittifakla ilgili müzakerelerin başlamasına vesile oldu. Yüksek mevkide bir kardinal kışın ortasında Konstantinopolis'e gitti. Papa ve imparatorun bizzat nerede ve ne zaman görüşecekleri derhal belirlendi. İki muhterem şahıs 1276 yılının Paskalya bayramının pazartesi günü, Brindisi veya Valona da buluşacaklardı. Fakat o yılın hemen başında, yani 6 Ocakta Papa aniden ölünce bu proje sonuçsuz kaldı.[52] Dahası VIII. Mihail bu birleşmenin ona, bir zamanlar imparatorluğun hâkimiyeti altındaki Balkan yarımadasındaki bölgelerin tekrar fethi için yaptığı planlarda papalıktan yardım almayı ümit etme hakkı verdiği hissine kapıldı. Bu doğrultuda Charles ve onun müttefiklerine savaş açtı ve o sırada Charles'ın Cenevizlilerle olan bazı meselelerle meşgul olması vesilesiyle büyük başarı elde etti.

Fakat bir süre sonra Charles, Lyon'daki birleşmeden dolayı Papalıkla bazı konularda gün yüzüne çıkan fikir ayrılığını kullanarak Papalık

yayımlanmış ve yayımlanmamış belgelerin çoğuyla sonra ilgileneceğiz." Zannımca yazar bu arazusunu gerçekleştirecek kadar yeterli zaman bulamadı.

51 Carabellese, *Carlo d'Angiò*, 23-24.

52 V. Laurent, "Grégoire X (1271-1276) et le projet d'une ligue anti-turque," *Échos d'Orient*, XXXVII (1938), 257-73, özellikle 269. Bu makale, Laurent'in tasarlanmış olan kitabı *The Second Council of Lyons and the Religious Policy of Michael VIII Palaeologus*'dan alınmadır.

tahtına, kendi arkadaşı olan ve politikasına tam destek verip Mihail'le yapılan birleşmeyi bitirecek kişi olan Fransız IV. Martinus'un geçmesi konusunda başarılı oldu. Sonrasında 1281 yılında Charles, sözden ibaret Latin imparatoru ve Venedik arasında "Palaiologos'un hâkimiyeti altındaki Roma İmparatorluğunu canlandırmak" (*ad recuperationem ejusdem Imperii Romaniae, quod detineur per Paleologum*)[53] için bir anlaşma imzalandı. Böylece Bizans'a karşı geniş bir koalisyon vücuda gelmişti. Bizans İmparatorluğu'nun eski topraklarından gelen birlikler, İtalya'nın ve Charles'ın memleketi olan Fransa'nın birlikleri, Venedik donanması, Papalık kuvvetleri, Sırp ve Bulgar birlikleri bu koalisyonu oluşturmaktaydı. Bizans İmparatorluğu yok olmanın eşiğinde gibi görünmekteydi ve "Napoléon'un XIII. yüzyıldaki selefi,"[54] hükmündeki Anjou'lu Charles elinde bir dünya gücünü tutmaktaydı. XIV. yüzyıl yazarı Gregoras: "Charles Konstantinopolis'i aldığı takdirde Julius Caesar ve Augustus'un bütün mirasını ele geçirmeyi hayal ediyordu,"[55] diye yazmıştı. Aynı dönemin Batılı bir vakanüvisi olan Sanudo ise "Charles bir dünya hükümdarı olmanın hayalini kuruyordu, (*asperava alla monarchia del mondo*)"[56] diye yazmıştı. Bu, Mihail'in dış politikasındaki en kritik zamandı. 1281'de VIII. Mihail ile Mısır sultanı Kalaun arasında "ortak düşmanları" olan Anjou'lu Charles'a dair müzakerelere başladılar.[57] Bizans için kurtuluş vesilesi, hiç umulmadık bir anda Batı'dan, yani 31 Mart 1282'de Fransız hâkimiyetine karşı bir isyanın patlak verdiği Sicilya'dan geldi. Bu isyan kısa sürede bütün ada sathına yayıldı ve tarihte Sicilyalı Vesperler İsyanı olarak bilindi.[58] VIII. Mihail bu isyanın bazı safhalarında yer almıştı.

İtalya siyasi birliğinin erken dönemlerine ait tarihinin en önemli olaylarından birisi olan Sicilyalı Vesperler İsyanı akla her zaman meşhur İtalyan tarihçi ve vatansever Michele Amari'nin eseri, *Sicilyalı Vesperler'in Savaşı*'nı akla getirir. 1850'lerin başında yazılan bu eser birçok defalar düzenlenmiş ve bu meselenin bilimsel olarak araştırılmasına temel teşkil etmiştir. Elbette Amari'nin zamanında birçok esere ulaşılamazdı ve Amari'nin kendisi tedricen bu alanda yapılan yeni keşiflere aşinalık kesbedip kitabının sonraki basımında değişiklikler ve düzeltmeler yapmış-

53 G. L. F. Tafel ve G. M. Thomas, *Urkundenzur ältern Handels-und Staatgeschichte der Republik Venedig*, III, 289.
54 Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 604.
55 Nicephorus Gregoras, *Historia*, V, 1, B; Bonn ed., I, 123.
56 *Historia del regno di Romania, C. Hopf, Chroniques grèco-romanes inédites ou peu connues*, 138.
57 Bkz. aşağıda n. 73
58 Muhtemelen "Sicilyalı Vesperler" ismi literatürde İtalya'nın uğradığı ilk büyük Fransız istilasından sonra, yani XV. yüzyılın sonlarından daha evvel görünmemiştir.

tır. 1882 yılında Sicilya'da Sicilyalı Vesperler İsyanı'nın altı yüzüncü yıl dönümü kutlandığında çok sayıda araştırmanın ortaya çıkması bu meselenin çalışılmasına yeni bir ivme kattı. Çok sayıda yeni ve önemli belge zaten yayımlanmıştı. Napoli'deki Angevin arşivinden, Roma'daki Vatikan arşivinden ve İspanyol arşivlerinden de hâlâ belgeler yayımlanmaya devam etmektedir. İlk bakışta Batı Avrupa tarihiyle ilgili görülen Sicilyalı Vesperler İsyanı'nın ayrıca Bizans tarihi içerisinde de kendine özgü bir yeri vardır.

Amari'nin eseri zuhur etmeden önce, 1282 yılında Sicilya'da patlak veren isyanın müsebbibi ve lideri olarak Sicilyalı bir sürgün olup kişisel intikam duygusuyla motive olmuş olan Giovanni Procida'nın (Prochida ya da Prochyta), Aragonlu Pedro, Bizans imparatoru VIII. Mihail, Sicilyalı asilzadelerin temsilcileri ve diğerleriyle müzakerelere girdiğine; bunların hepsini kendi tarafına çektiğine ve böylece isyana kalkıştığına inanılıyordu. XIV. yüzyılın önde gelen hümanistlerinden Petrarca'nın gözünde Procida devrim hareketini sırtlanan başlıca kişiydi.[59] Fakat kaynakları inceleyen Amari gösterdi ki, bu Sicilya devriminin sebepleri arasında bulunan ve sadece ikinci derecede öneme haiz tarihsel bir gerçeğin efsaneleştirilmesiydi.[60]

Sicilyalılar Fransızların katı hâkimiyetlerine karşı çok büyük öfke duymaktaydı. Fransızların tebaalarına karşı kibirli tavırları ve Charles'ın Bizans üzerine düzenlediği zorlu ve aşırı masraflı seferler nedeniyle onlardan aldıkları ağır vergiler 31 Martta patlak veren devrimin başlıca sebebiydi. Charles'ı saymazsak, o dönemin en maharetli iki yöneticisi, yani VIII. Mihail ve Aragonlu Pedro Sicilyalıların memnuniyetsizliğini çok ustaca kullandılar. Eski Sicilya kralı ve II. Friedrich Hohenstaufen'ın oğlu olan Manfred'le akrabalık bağı da olan Pedro, Charles'ın müthiş gücüne boyun eğemezdi ve Sicilya'yı hâkimiyetine almanın kendisi için bir hak olduğu kanaatine sahipti. VIII. Mihail, Pedro'nun bu arzusundan yararlandı ve eğer Charles'a karşı savaş açarsa ona destek olacağına dair söz verdi. İtalya'daki emperyal grup, yani Ghibellines ve Sicilyalı asilzadelerin bir kısmı Pedro'nun tarafında yer aldı. Giovanni Procida'nın bu müzakerelerdeki konumu aracı olmaktan başka bir değildi.

İsyan başarıyla sonuçlandı. Sicilyalıların daveti üzerine aynı yılın ağustosunda Aragonlu Pedro adaya çıktı ve Palermo'da Manfred'in tacı ona giydirildi. Bizans'a karşı husumetin devam ettiği Doğu'dan dönmüş olan Charles'ın Sicilya'yı tekrar fethedip Aragonlu Pedro'yu adadan at-

---

59 F. Petrarca, *Itinerarium Syriacum, Opera Omnia*, 559'da. G. Lumbroso, *Memorie italiane del buon tempo antico*, 34.

60 Bkz. Lopez, *Genova Marinara nel duecento*, 69-71, 88, n. 28.

maya yönelik teşebbüsleri başarısız oldu. Charles, VIII. Mihail'ın imparatorluğuna karşı yaptığı planlarından vazgeçmek zorunda kaldı. Bundan sonra Charles yalnızca Güney İtalya'nın kralıydı. Charles'ın elinden Sicilya'yı alıp Doğu İmparatorluğu'nu ölümcül bir tehlikeden kurtaran Sicilyalı Vesperlerin Bizans için önemi gayet açıktır. Ek olarak 1282 devrimiyle bağlantılı olaylar vesilesiyle Bizans imparatorları ile Aragon kralları arasında dostane ilişkilerin temeli atılmış oldu. Çünkü Mihail, Aragonlu Pedro'yu malzeme yönünden desteklediğinde Sicilya meselesinin halledilmesinde rol oynamıştı. Otobiyografisinde VIII. Mihail, Charles'ın imparatorluğuna karşı düzenlediği seferden bahsederken "Charles'ın geride kalan kuvvetlerine aşağılık gözüyle bakıp onlardan iğrenen Sicilyalılar bu kuvvetlere karşı isyan edip kendilerini kölelikten kurtarmak için teşebbüste bulundular. Bu nedenle doğruyu söylemek gerekirse, eğer Tanrı onlara özgürlüğü bahşetmişse bunu bizim aracılığımızla bahşetti,"[61] demişti.

Sicilyalı Vesperler, Papa IV. Martinus'un konumunu da büyük ölçüde etkilemişti. Bu, tarihçi Ranke'nin yazdığı gibi "Roma'nın emirlerine rağmen halkın bir kimseyi kral olarak seçmesi,"[62] daha önce duyulmamış bir yenilik değildi. Aynı zamanda 1282 olayları, Lyon Birleşmesi'ne uymayan, Anjou'lu Charles'ın Doğuyla ilgili planlarına tamamen taraftar olmuş ve Konstantinopolis'in tekrar Latin hâkimiyetine girmesini umut etmiş Papa'nın Bizans konusunda izlediği politikanın temellerini sarsmıştı. Sicilyalı Vesperler bütün bunları imkânsız kılmıştı, çünkü bu durum, Bizans'a karşı Batı'daki saldırgan politikaların temelini teşkil eden Charles'ın Güney İtalya krallığını zayıflatıp parçalamıştı.

1282 devrimi, bir yıl önce Bizans'a karşı Charles ile bir ittifak vücuda getiren Venedik'in politikasında da yankı bulmuştu. Sicilya'daki bu isyanı öğrenen ve Charles'in zayıfladığını ve Doğu ile ilgili planlarının bozguna uğradığını gören San Marko Cumhuriyeti hızlı bir biçimde politikasını değiştirdi. Charles'ın artık kendileri için fayda sağlamayacağını gören cumhuriyet onunla yaptığı ittifakı bozarak Bizansla yakın ilişkiler kurdu. Akabinde de üç yıl sonra Mihail'in vârisi olan Büyük Andronikos ile bir dostluk antlaşması imzaladı. Dahası Venedik Aragonlu Pedro ile de ilişkiler kurdu.

Böylelikle dönemin uluslararası ilişkileri ve VIII. Mihail'in avantaj elde ettiği Sicilya olayları Bizans'ı, Anjou'lu Charles'ın şahsında imparatorluğu tehdit eden ölümcül bir tehlikeden kurtarmış oldu.

---

61 Michael Palaeologus, *De vita sua opusculum*, par. Ix; *Christianskoe Čtenie*, II, (1885), 537-38'de; Rusçada 558; Fransızcada ed. Chapman, 145, 174.

62 *Weltgeschichte*, VIII, 538.

VIII. Mihail'in Doğu Politikası: İznik imparatorları ve Konstantinopolis'in yeniden ihdası sonrasında VIII. Mihail, Balkan yarımadasını geri almak için ana kuvvetlerini Batıya, dolayısıyla pratik anlamda imparatorluğun kaderini belirleyen, Anjou'lu Charles'a karşı yapılan uzun ve yıpratıcı savaşlara kanalize ettiler. Doğu sınırları bir şekilde ihmal edilmişti ve Bizans hükümeti zaman zaman buralarda zuhur eden tehlikeyi unutmuş gibi gözükmekteydi. XV. yüzyılda yaşamış Bizanslı bir tarihçi olan George Phrantzes: "Mihail Palaiologos zamanında Avrupa'da İtalyanlara karşı yapılan savaşlar nedeniyle Roma İmparatorluğu Anadolu'dan gelen Türk tehdidine maruz kaldı,"[63] diye yazmıştı. Elbette Bizans için Türk tehdidinin ortaya çıkışı çok daha erken tarihlidir. Fakat tarihçinin bu tesbiti VIII. Mihail zamanındaki Doğu politikasının ayırıcı bir özelliği üzerinde durmaktadır. XIII. yüzyılın, Moğolların askeri başarıları nedeniyle Türklerin içinden geçtikleri sıkıntılı bir dönem olması Bizans İmparatorluğu için bir şanstı.

1230 ve 1240'larda işgalci Moğol istilaları tehdidi Doğu'da kendisini gösterdi. İznik İmparatorluğu'nun doğu sınırındaki Konya Selçuklu Sultanlığı, Moğollar tarafından mağlup edilmişti. XIII. yüzyılın ikinci yarısında geriye kalan Selçuklu bakiyesi, hâkimiyet alanları Hindistan'dan Akdeniz'e kadar uzanıp Doğulu Moğolların beyi olarak tanınan Hülagü'nün başlarında bulunduğu İran Moğollarının vassalı durumundaydı. 1258 yılında Hülagü Bağdat'ı aldı ve bu esnada son Abbasi halifesi feci şekilde hayatını kaybetti. Bundan sonra Suriye, Mezopotamya ve mücavir yerleri işgal etti, yakıp yağmaladı ve sonra da Kudüs üzerine, akabinde de muhtemelen Mısır'a doğru bir sefer düzenlemeyi düşündü. Fakat büyük Moğol hanı Mangu'nun ölüm haberinin ulaşması üzerine Hülagü güneye doğru yapmayı tasarladığı saldırgan planlarından vazgeçmek zorunda kaldı. İran'da kurulan Moğol hanedanı XIII. yüzyılın son yıllarında Müslümanlara karşı Hıristiyanların müttefikiydi. Günümüz tarihçilerinden birisi: "Hülagü Orta Asyalı Nasturi (Hıristiyan) Türklerin İslama karşı düzenlediği Sarı Haçlı Seferine (*Croisade Jaune*) liderlik etti,"[64] demişti. Sonunda 1260 yılında Moğol birlikleri Ayn-Calut'ta Memluklar tarafından bozguna uğratıldı. Diğer bir güçlü Moğol devleti, bu dönemde kuzeyde, Rusya'da ihdas edildi. Bu devletin adı başkenti Saray olan, Volga nehrinin aşağısında kurulan Altın Ordu veya Kıpçak Ordu devletiydi. Döneminin uluslararası ilişkilerinde bu yeni Moğol faktörünün önemini kavrayan Mihail Palaiologos bu durumu birkaç kez kendi ülkesinin iç siyasetinde kullanmayı denedi.[65]

---

63 George Phrantzes, *Annales*, I, 3; Bonn ed., 23.

64 R. Grousset, *Histoire d'Asie*, III, 100.

65 Bu mesele hakkında iki tane enterasan makale yayımlandı: Th. I. Uspensky, "Byzantine Historians on the Mongols and Egyptian Mamluks," *Vizantiysky Vremennik*, XXIV, (1923-26),

Bu bağlamda, 1250 yılında Mısır'da kurulmuş olan Memluklular hanedanının etnik yönden Güney Rusya ile bağlantılı olduğunu hatırlamak önemlidir. Memluk kelimesinin manası "köle"dir ve Mısır'daki Memluklular ilk kez Selahaddin Eyyubi'nin vârisleri döneminde Türk esirlerden müteşekkil bir özel muhafız birliğiydi. 1260 yılında bu köleler tahtı ele geçirdiler ve Mısır'ın 1517 yılında Osmanlılar tarafından fethine kadar, yani 1260'dan 1517'e kadar hüküm sürdüler. 1230'dan itibaren Memluk muhafızlarının çoğu Moğol istilasından kaçan ya da tutsak alınıp köle olarak satılan, Güney Rusya'daki Türk boyu olan Kumanlardan devşirilmiştir.[66] Bizanslı bir tarihçiye göre Memlukler "Azak denizi ve Don nehri civarında meskun Avrupalı İskitlerden devşirilmiştir."[67]

Böylelikle Kuman kökenli olmaları hasebiyle Memluklerin birçoğu Moğol istilasından sonra geride hatırı sayılır bir Kuman bakiyesi bırakılan Güney Rusya'daki yoldaşlarıyla ilişkilerini sürdürüp geliştirme hususunda alakadar oldular. Dahası Kıpçak (Altın) Ordu hanları İslamı kabul etmişlerdi ve Mısır sultanı Baybars da Müslümandı. Hülagü bir şamanist,[68] yani putperest ve İslam'a düşmandı. Sadece politik yönden değil, dini yönden de ölümüne bir husumet Hülagü ile Altın Ordu hanı Berke (Bereke) arasında mevcuttu.

Memlukler ve Kıpçaklar arasındaki karayolu güzergâhı Hülagü'nün hâkimiyeti altındaki topraklar nedeniyle bloke edilmişti. Mısır ve Rusya arasındaki iletişim deniz yoluyla Karadeniz, İstanbul Boğazı ve Çanakkale Boğazı marifetiyle mümkündü. Fakat her iki boğaz da Bizans imparatorlarının hâkimiyeti altındaydı ve bu nedenle Memlukler bu boğazların kullanımı için Mihail Palaiologos'tan özel izne ihtiyaç duydular.[69] Bu nedenle Mısır sultanı Bizans imparatoruna "Romalıların dostu olma iradesini iletmek ve Mısırlı tüccarların boğazlardan senede bir kez geçmeleri için izin almak" için Mihail Palaiologos'a bir elçilik heyeti gönderdi.[70] Sıkıntı şuydu ki, bu dönemde Mihail, İran'daki Moğolların lideri olan Hülagü ile dostane bir ilişki içindeydi. Bu nedenle Mısırlı elçiler zaman zaman Konstantinopolis'te alıkonulacaklardı. 1265 yılında Kıpçak hanı Berke, Mihail'e savaş ilan etti ve bu savaşta Bulgar çarı Konstantin Tech (Tich) Moğolların safında ve Berke'nin generali Nogay'ın komutası altında yer aldı. Moğollar (Tatarlar) ve Bulgarlar Bizans birliklerini perişan ettiler. Bu

1-16; ve G. Vernadsky, "The Golden Horde, Egypt, and Byzantium in Their Mutual Relations in the Reign of Michael Palaeologus," *Annales de l'Institut Kondakov*, I, (1927), 73-84.

66 Vernadsky, *a.g.e.*, 76.

67 Nicephorus Gregoras, *Historia*, IV, 7, 1; Bonn ed., I, 102.

68 Şamanizm Ural-Altay topluluklarının dinlerinden birisidir.

69 George Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, III, 3; Bonn ed., I, 176-77.

70 Nicephorus Gregoras, *Historia*, IV, 7, I;Bonn ed., I, 101.

hezimetten sonra Mihail, Hülagü'yü terk edip Kıpçak-Mısır koalisyonuna katılmak zorunda kaldı.[71] Muktedir Nogay'ı kazanmak için Mihail gayrımeşru kızını ona eş olarak verdi ve Bulgar çarı Tech ile olan müteakip savaşta Mihail damadı tarafından çok aktif bir şekilde desteklenince Bulgar çarı da Mihail'e karşı husumete son vermek zorunda kaldı.[72] Altın Ordu, Mısır ve Bizans arasındaki diplomatik ilişkiler Mihail'ın hükümranlık dönemi boyunca mevcudiyetini korudu.[73] Hükümranlığının sonlarına doğru Mihail Palaiologos ve Mısır sultanı Memluk Kalaun arasında mevcut olan dostane ilişki ilginç bir mahiyete sahiptir. Her iki hanedanı tehdit eden ortak tehlike bunları antlaşmaya sevk etmişti, çünkü Anjou'lu Charles'ın muhteris planları her iki imparatorluğu da tehdit etmişti. Bu ilişkiler görünüşe bakılırsa bir dostluk ve ticaret antlaşmasının imzalanmasına vesile oldu. Fransız âlim M. Canard'a göre bu durum aslında 1281 yılında sonuçlandırılmıştı, fakat Alman âlim F. Dölger'e göre bu durum politik müzakereler safhasından öteye geçmemişti. Anjou'lu Charles'ın düşüşü ve Sicilyalı Vesperler İsyanı hem Batı'da hem de Doğu'daki durumu tamamen değiştirdi.[74]

Anadolu'da Mihail Palaiologos'u özellikle tehdit eden bir durum zuhur etmemişti. Her ne kadar Hülagü ile ilişkiye son vermişse de kendi iç meseleleriyle fazlasıyla meşgul olan İranlı Moğollar, Bizans'a karşı kati nitelikte bir adım atmadılar. Rum (Konya) Sultanlığı ise Moğol İmparatorluğu'nun vassalı olmaktan öte bir şey değildi. Fakat birbirinden bağımsız Türk askeri birlikleri, ki bazen gerçek birer avcı olabilmekteydiler, imparatorlar ve sultanlar arasında varılan mutabakatlara aldırmadan, durmaksızın Bizans topraklarını işgal etmekte, iç bölgelere akınlar düzenlemekte, şehirleri, köy ve mezraları, manastırları talan etmekte, katliamlar yapıp insanları tutsak almaktaydılar.

---

71 Vernadsky, "The Golden Horde," *Annales de l'Institut Kondakov*, I (1927), 79. P. Nikov, *The Tartaro-Bulgarian Relations in the Middle Ages*, 6-11. Karş. Chapman, *Michel Paléologue*, 74-75. G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, 207-208.

72 Bkz. Nikov, *Tartaro-Bulgarian Relations*, 11-12.

73 Bkz. örneğin, S. Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*, 266.

74 M. Canard, "Le Traité de 1281 entre Michel Paléologue et le sultan Qalâ›ûn," *Byzantion*, X (1935), 669-80. Canard, "Un Traité entre Byzance et l'Egypt au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les sultans Mamlûks Baibars et Qalâ›ûn," *Mélanges Guadefroy-Demombynes*, 197-224. F. Dölger'in şüpheleri ve eleştirileri için, *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVI (1936), 467; XXXXVII (1937), 537-38. Bkz. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden*, III, 74 (no. 2052), 1281'e atıfta bulunur; III, (2062) 1282 yılıne atıfta bulunur. Burada Dölger, Canard'ın Arapça kaynağı olan Kalkaşandi'nin (ölümü 1418) çalışmasını kullanmamıştır. Fakat şimdi bkz. Dölger, *Der Vertrag des Sultans Qala'un von Aegypten mit dem Kaiser Michael VIII Palaiologus. Serta Monacensia.* (Leiden, 1952), 68; 78-79.

Arap gücünün ortaya çıkmasıyla Bizans, Anadolu'nun Doğu sınırlarında bir dizi halinde ve özellikle de dağlık bölgelerdeki geçitlerde istihkamlar inşa etmişti. Düzenli birliklerin yanında *akritai* diye isimlendirilen, bir nevi imparatorluğun sınır bölgelerini korumakla görevli birlikler teşkil edilmişti. Kademeli olarak, Türkler batıya doğru ilerledikçe, sınırlar ve sınırları korumakla görevli olan *akritai*'lar batıya doğru geri çekildiler. Böylelikle XIII. yüzyılda *akritai*'ler başlıca Bitinya Olimpos dağları çevresinde, yani Anadolu'nun kuzeybatı kısmında toplaştılar. İznik İmparatorluğu döneminde bu sınır boylarının sakinlerine arazi verildi, vergilerden muaf tutuldular ve varsıl hale geldiler. Bunun karşılığında onlardan yalnızca askeri hizmet sunmaları ve sınırları düşmanlardan cesaretle ve bütün enerjilerini sarf ederek savunmaları istendi. Fakat başkent İznik'ten Konstantinopolis'e nakledildiğinde *akritai*'ler, daha önceden kendilerini destekleyen hükümet merkezinden eski yardımı göremez hale geldiler. Çünkü hükümet merkezi yeni yerinde kendisini doğu sınırlarına daha az bağımlı hissetmekteydi. Hatta Mihail Palaiologos maliyede reform yapmak için *akritai*'lerin mali durumları hakkında resmi sayım yaptırdı ve buradakilerin gelirlerinin büyük kısmını elde ettikleri topraklara el koydurdu. Bu tedbirler, askeri anlamda hazır oluşları ve içinde bulundukları "sinir harbi"[75] koşullarına dayanıklılıkları, ekonomik durumlarına bağlı olan Bitinya bölgesindeki *akritai*'lerin ekonomik durumunu sarstı ve böylece imparatorluğun doğu sınırlarını savunmasız bıraktı. Hükümet *akritai*'ler tarafından başlatılan isyanı bastırdı ve ancak Türklerin yolunu tamamen açmaktan korktukları için *akritai*'lerin kökünü kazınmaktan kendini alıkoydu. Rus âlim V. I. Lamansky'den etkilenen birkaç âlim Bitinya'daki *akritai*'leri Slav olarak değerlendirdi.[76] Fakat daha büyük ihtimalle çeşitli milletlerin temsilcileri olan bu birliklerin içerisinde çok uzun yıllar önce Bitinya bölgesine yerleşmiş Slavların torunları bulunabilirdi. Anjou'lu Charles'ın emperyal politikalarından oldukça etkilenen VIII. Mihail'in dış politikasının doğu sınırları üzerinde olumsuz bir tesiri olmuştu.

Mihail'in Doğu'daki cebri politikasının sonuçları, Türkler yaşadıkları bölünme ve iç karışıklık döneminden sonra, Osmanlı Türkleri tarafından bir araya getirilip güçlendiklerinde anlaşıldı. Osmanlı Türkleri Bizans'a son darbeyi indirecek ve Doğu Hıristiyan imparatorluğunu sonlandıracaklardı.

---

75 George Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, I, 5; Bonn ed., I, 18.

76 V. I. Lamansky, *The Slavs in Asia Minor, Africa, and Spain*, 11-14. Th. I. Uspensky, "On the History of the Peasant Landholding in Byzantium," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXV (1883), 342-45. P. Mutafčiev, *Military Lands and Soldiers in Byzantium in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, 67.

II. ve III. Andronikoslar Döneminde Bizans Dış Politikası

Dede ve torun olan II. Andronikos ve III. Andronikos'un takip ettikleri dış politika, selefleri olan VIII. Mihail'in politikalarından farklılık arz etti. Anjou'lu Charles vasıtasıyla Batı'dan büyük bir tehlike Mihail'i tehdit etmişti. Fakat Sicilyalı Vesperler İsyanı bu tehlikeyi, Mihail'in öldüğü sene sonsuza kadar bertaraf etmişti. Türkler kendi iç karışıklıkları nedeniyle imparatorluğun Doğu sınırındaki bu uygun ortamdan kendileri lehine layıkıyla faydalanamamıştı.

II. Andronikos ve III. Andronikos iki yeni düşmanla yüzleşmek zorunda kaldılar: Balkan yarımadasında Sırplar ve Anadolu'da Osmanlı Türkleri. Anjou'lu Charles gibi bu iki halkın yöneticileri de Bizans'la savaşmayı, imparatorluğu tamamen yıkmayı ve yıkılan imparatorluğun toprakları üzerinde bir Yunan-Slav veya Yunan-Türk İmparatorluğu kurmayı kendilerine hedef olarak belirlemişlerdi. Charles'ın bir Yunan-Latin İmparatorluğu kurma planları başarısız olmuştu. XIV. yüzyılda Sırpların büyük kralı İstvan Duşan (Dušan) büyük bir Slav imparatorluğu kurmanın eşiğindeymiş gibi görünmekteydi. Fakat birçok sebepten ötürü yalnızca Osmanlı Türkleri bu planı gerçekleştirmekte başarılı oldular. Türkler, XV. yüzyılın ortalarında sadece bir Yunan-Türk imparatorluğu kurmayacaklar aksine, hem Sırpları hem de Bulgarları kontrol altına alan bir Yunan-Slav-Türk imparatorluğu kuracaklardı.

Osmanlı Türkleri: Andronikosların döneminde Doğudaki en önemli olgu Osmanlı Türklerinin yükselişiydi. Anadolu'ya doğru ilerlerken Moğollar, Horasan'dan çıkıp İznik sultanının hâkimiyetindeki topraklara gelip oralara yerleşmelerine ve sürülerini otlatmalarına müsaade edilen bir Türk boyu olan Oğuzları batıya doğru itelemişti. Moğollar tarafından mağlup edilen Selçuklular, Bizans İmparatorluğu'nu ciddi şekilde rahatsız eden ve başlarında ayrı hanedanların bulunduğu, birbirinden bağımsız emirliklere bölündüler. Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılmasıyla birlikte Türk Oğuz aşireti de bağımsızlığını elde etti. XIII. yüzyılın hemen başlarında, hanedana ve hâkimiyetleri altındaki topluluklara ismini veren Osman, aşiretin başındaydı. Osman tarafından kurulan hanedan 1923'e kadar Türkiye'yi yönetti.[77]

77 Bkz. H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*. F. Giese, "Das Problem der Entstehung des osmanischen Reiches," *Zeitschrift für Semitistik*, II (1923), 246-71. Genel bir değerlendirme ve bibliyografik vasıflar için bkz. E. L. Langer ve R. P. Blake, "The Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background," *American Historical Review*, XXXVII (1932), 468-505. M. F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, 5-32. P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, 33-51.

XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Türkleri, Anadolu'da bulunan ve hâlâ Bizans hâkimiyeti altındaki küçük yerleşim yerlerini ciddi biçimde taciz etmeye başladı. İmparatorluk birlikleri Anadolu'daki en önemli üç noktayı ellerinde zorlukla tutmaktaydılar. Bu noktalar Bursa, İznik ve İzmit'ti. Ortak imparator IX. Mihail Türklere karşı gönderilmiş ve yenilmişti. Konstantinopolis'in bizzat kendisi tehlikede görünürken imparator da "ya uyuyor ya da ölü"[78] gibiydi.

Doğu'daki İspanyol (Katalan) Tayfası: Andronikos yabancı bir yardım eli olmadan duruma hâkim olamazdı ve böylesi bir yardımı "Katalan Tayfası" ya da "Almugavar"[79] denilen İspanyol paralı birliklerinden aldı. "Tayfa" adı altında yalnızca savaşmak için yaşayan, para karşılığında herkesle savaşabilecek olan çeşitli milliyetlere mensup paralı askerlerden müteşekkil askeri birlikler geç ortaçağ döneminde çok bilinen bir olguydu. Katalanların yanında Aragon, Navaro, Mayorka adası gibi değişik yerlerden gelen insanları da bünyesinde barındıran "Katalan Tayfası" Sicilyalı Vesperler isyanının sonrasında patlak veren savaşta Aragonlu Pedro'nun safında paralı asker olarak savaşmışlardı. XIV. yüzyılın başlarında Sicilya ve Napoli arasında bir barış imzalandığındaysa Katalanlar işsiz kaldı. Savaş, yağma, talan ve şiddete alışık bu insanlar barış ortamında kendilerini davet edenler için tehlike arz eder hale geldiler ve onları çağıranlar şimdi de onlardan kurtulmayı denediler. Dahası, barış ortamının hayat koşullarından hoşnut olmayan bu tayfanın mensupları, faaliyetleri için yeni imkânlar aradılar. Katalanlar kendilerine lider olarak Alman kökenli Roger de Flor'u seçtiler. Roger de Flor'un babasının soy ismi olan Blum (yani çiçek) İspanyolcaya "Flor" olarak tercüme edildi.

Yoldaşlarının rızasıyla, akıcı bir şekilde Yunanca konuşabilen Roger, II. Andronikos'a Selçuklu ve Osmanlı Türkleri olan savaşında, onun safında hizmet etme teklifinde bulundu ve zor durumdaki imparatordan daha önce hiç duyulmamış taleplerde bulunarak bu taleplerini elde etti. Bu küstah maceraperest Andronikos'tan kendisinin imparatorun yeğeniyle evliliğine rıza göstermesini, kendisine *megadukas* (amiral) rütbesinin verilmesini ve tayfası için yüklü bir para ödenmesini talep etti. Andronikos bu talepleri kabul etmek zorunda kaldı ve İspanyol birlikler gemilerle Konstantinopolis'e doğru yola çıktılar.

İspanyolların Bizans'ın kaderine dahil oluşları ayrıntılı olarak hem İspanyol (Katalan) hem de Yunanca kaynaklarda anlatılmaktadır. Bu seferin

---

78 George Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, V, 21; Bonn ed., II, 412.

79 "Almughavars" Arapça bir kelimedir ve manası da "akın yapan," yani "hafif süvari" keşif koludur.

iştirakçilerinden birisi olan Katalanlı vakanüvis Muntaner,[80] Roger ve arkadaşlarını cesur savaşçılar ve hak bir dava için savaşanlar olarak tasvir ederken Yunan tarihçiler bu Katalanlara yağmacı, küstah zorbalar gözüyle bakarlar. Bu tarihçilerden birisi "Konstantinopolis acaba hiç Roger'i görmüş müydü?"[81] diye sormuştu. XIX. yüzyıl tarihçilerinin çoğu Katalan seferine fazlasıyla ilgi göstermişlerdir. Bu mesele üzerine çalışan bir İspanyol araştırmacı Katalanların faaliyetlerini XVI. yüzyılda Meksika ve Peru'yu fetheden meşhur İspanyol fatihler Cortez ve Pizarro'nun faaliyetleriyle kıyaslamıştı. Araştırmacı, "diğer insanların böylesine tarihi bir olayı kendilerinin Doğu'ya düzenledikleri muhteşem bir sefer olarak değerlendirip övünebileceklerini," bilmiyor ve bundan ötürü bu seferi İspanyol ırkının ihtişamının ezeli ifadesi[82] olarak değerlendiriyordu. Alman tarihçi Hopf, özellikle dramatik etkisi göz önünde bulundurulduğunda "Katalan seferi, Palaiologos hanedanı dönemi Bizans tarihinin en ilgi çekici bölümüdür," demişti.[83] Finlay: "III. Leo veya II. Basileios gibi bir hanedan tarafından idare edilen Katalanlar, Selçuklu Türklerini yenip, Osmanlı gücünü kendi yuvasında boğup Bizans'ın çift başlı kartalını Toros dağlarına ve Tuna kıyılarına taşımış olabilir,"[84] diye yazdı. Başka bir yerde aynı tarihçi "Katalanların Doğu'daki seferleri her ne kadar bazen bütün insani basiret ilkelerine muhalif olarak açgözlülük ve cürüm raddesine varmışsa da müthiş bir başarı örneğidir,"[85] diye yazmıştı. İspanyol arşivleri bu sefer üzerine hâlâ çok geniş malzeme sunmaktadır.

XIV. yüzyılın hemen başlarında Roger de Flor askerleriyle birlikte Konstantinopolis'e vardı.[86] Bu seferde neredeyse on bin kişi mevcuttu. Fakat bu rakama askerlerin eşleri, metresleri ve çocuklarıda dahildi. Roger'ın imparatorun yeğeniyle evliliği Konstantinopolis'te büyük bir

---

80 *Chronica o descripcio fets e hazanyes del inclyt rey Don Jaume; Buchon, Chroniques étrangères*; ed. K. Lanz'da. Muntaner hakkında bkz. N. Iorga, "Ramön Muntaner et l'empire byzantin," *Revue historique du sud-est européen*, IV (1927), 325-55.

81 George Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, V, 12; Bonn ed., II, 393.

82 A. Rubió y Lluch, *La expedición y dominación de los Catalanes en Oriente, 6, 7, 10. Rubió y Lluch, Los Catalanes en Grecia. Últimos años de su dominación. Caudros históricos, 6. C. Banús y Comas, Expedición de Catalanes y Aragoneses en Oriente en principio del siglo XIV*, 43, 46: Roger de Flor Doğuda şan ve zenginlik elde etmek için gitti.

83 C. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit*, I, 380.

84 *A History of Greece*, ed. H. F. Tozer, III, 388.

85 A.g.e., IV, 147. Yunanistan'daki Katalanler meselesi çalışmak için genel bir değerlendirmenin bulunabileceği yer, Rubió y Lluch, *Los Catalanes en Grecia*, 19-50.

86 Madrid'deki Senato Sarayı'nda bulunan ve XIX. yüzyıl İspanyol ressamlarından José Moreno Carbonero'ya (1888-) ait olan tablo da Roger de Flor'un Konstantinopolis'e girişini resmedilmiştir. Resmin tasvir edildiği yer, *Expedición de Catalanes y Aragoneses en Oriente*, 48; burada resmin bir reprodüksiyonu verilmiştir.

şaşaa ile kutlandı. İmparatorluk sathında Katalanların elde ettikleri istinai ayrıcalıkları kıskanıp bu yeni gelenleri kendilerine rakip olarak gören Cenevizliler ile Katalanlar arasında Konstantinopolis'te ciddi çatışmalar meydana geldi. Katalanlar, İzmir'in doğusunda büyük bir şehir olup Türkler tarafından muhasara altına alınan Philadelphia'ya (Alaşehir) sevk edildiler. Bir grup imparatorluk askeriyle desteklenmiş olan ve başlarında Roger de Flor'un bulunduğu küçük İspanyol-Yunan ordusu Philadelphia'yı Türklerin muhasarasından kurtardılar. Batılı paralı askerlerin bu başarısı başkentte heyecanla karşılandı. Bazıları Türklerin imparatorluk için teşkil ettikleri tehdidin sonsuza kadar bertaraf olduğunu düşündüler. Elde edilen bu ilk başarıyı Anadolu'da Türklere karşı kazanılan diğer başarılar takip etti. Fakat bir yandan Katalanların yerel halka reva gördükleri dayanılmaz zulüm ve yağma olayları, diğer yandan Roger'ın açıkça belli ettiği üzere her ne kadar imparatorun hükmü altında olsa da Anadolu'da Roger'ın kendi prensliğini kurma emeli bu paralı askerler ile Anadolu halkı ve Konstantinopolis hükümeti arasındaki ilişkileri gerginleştirdi. İmparator, Roger'ı Avrupa'ya çağırdı ve Roger yanındakilerle birlikte Çanakkale Boğazı'nı geçti ve burada ilk önce önemli bir kaleyi sonrasında da tüm Çanakkale yarımadasını zapt etti. İmparator ile Roger arasındaki yeni müzakereler, Roger'ın imparatordan bir sonraki unvan olan ve o zamana kadar asla bir yabancının taşımamış olduğu "sezar" unvanını almasıyla neticelendi. Anadolu'ya hareket etmeden önce yeni sezar ilan edilmiş olan Roger, yanında küçük bir birlik olduğu halde, Andronikos'un büyük oğlu ve ortak imparator olan IX. Mihail'in ikâmet ettiği Edirne'ye hareket etti. Mihail'in teşvikiyle Roger ve yanındakiler bir festival esnasında katledildiler. Bu haber imparatorluk halkı arasında yayıldığında başkentteki ve diğer şehirlerdeki İspanyollar da öldürüldüler.

Çanakkale'de toplanmış olan ve intikam için yanıp tutuşan Katalanlar imparatorlukla yaptıkları anlaşmayı bozdular ve geçtikleri her yeri yakıp yıkarak batıya doğru yola koyuldular. Trakya ve Makedonya feci şekilde tahrip edildi. Aynaroz dağındaki manastırlar bile bu yıkımdan kurtulamadılar. Aynaroz dağındaki Chilandarion manastırının Sırp başkeşişi Daniel'in öğrencilerinden olan bir görgü tanığı "Kutsal dağın düşmanın eliyle tahrip edilişini görmek dehşet vericiydi,"[87] diye yazmıştı. Katalanlar aynı zamanda Aynaroz dağındaki Rus St. Panteleemon manastırını da yaktılar, fakat Selanik üzerine saldırıları başarısız oldu. Katalanların tahrip hareketine misilleme olarak Andronikos da Bizans denizlerinde tica-

87 P. Uspensky, *The Christian Orient, Athos*, III (2), 118.

ret yapan bazı Katalan ticaret gemilerine el koyup Katalan tüccarları esir aldı.[88]

Bir süre Teselya'da kalan Katalanlar meşhur Thermopylae geçidinden geçerek güneye, Orta Yunanistan'da bulunan ve IV. Haçlı Seferinden sonra kurulmuş olan Atina Düklüğü ve Thebes topraklarına doğru hareket ettiler. 1311 baharında Copais gölü yakınlarında Cephisus nehri kıyısındaki Boetia'da bir savaş yapıldı. Bu savaşta Katalanlar Fransız birlikleri karşısında kesin bir galibiyet elde ettiler. Katalanlar, Atina ve Thebes'te gelişmekte olan Fransız dükalığına son vererek burada seksen yıl sürecek İspanyol hâkimiyeti kurdular. Meryem Ana Kilisesi ile Acropolis üzerindeki antik Parthenon, onun yücelik ve zenginliğine hayran kalan Katalanlı din adamlarının eline geçti. XIV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Atina'nın İspanyol düklerinden birisi Acropolis için: "Dünyada var olan en kıymetli mücevherdir ve Hıristiyanlık âleminin bütün kralları bir araya gelip onu taklit etmeye çalışsalar bu boşuna bir uğraştır,"[89] demişti.

XIV. yüzyılda bir tesadüf sonucu kurulup, İspanyol veya Sicilya örneğinde organize edilen Katalanların Atina Dükalığı genellikle baskıcı, tahripkâr ve sert bir yönetim olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Atina'da, geneldeyse Yunanistan'da İspanyolların bu hâkimiyetinden çok ama çok az eser geriye kalmıştır. Örneğin Acropolis'te Katalanlar özellikle kalelerin yapılış tarzında bazı değişiklikler yaptılar, fakat bunlardan geriye hiçbir eser kalmadı. Fakat Yunan halkının geleneklerinde ve dilinde İspanyol işgalcilerin zulüm ve adaletsizliğinin hatıraları bulunmaktadır. Hatta bugün bile Yunanistan'ın bazı bölgelerinde, örneğin Euboea adasında, herhangi bir kimse yasadışı veya haksız bir fiilden dolayı kınanacağı zaman "Katalanlar bile bunu yapmazdı" denilir. Acarnania'da bugüne kadar "Katalan" kelimesi "azılı, hırsız, suçlu" ile eşanlamlıdır. Atina'da "Katalan" kelimesi hakaret olarak algılanır. Mora yarımadasının bazı şehirlerinde, bir kimse bir kadının kötü huylu olduğunu söylemek istediğinde onun için "Mutlaka bir Katalan kadını olmalı"[90] der.

Fakat son zamanlarda özellikle Barselona arşivlerinden elde edilen yeni malzemeler sayesinde bu mesele üzerinde uğraşan eski tarihçilerin

88 Bkz. *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, franzöischen, spanischen, zur Kirchen-und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291-1327)*, ed. H. Finke, II, 741 (no. 458). Bu edisyonda metnin tarihi olarak 2 Mayıs 1293 verilmiş. Bence tarih olarak XIV. yüzyılın başlarına atfedilmeli, çünkü 1293'te Katalan birlikleri Bizans tarihinde henüz yer almamışlardı.

89 Miller, *The Catalans at Athens, 14. Miller, Essays on the Latin Orient, 129. Setton, Catalan Domination of Athens* 1311-1388, 17, 187, 257.

90 Rubió y Lluch, *La expedición y dominación de los Catalanes*, 14-15. G. Schlumberger, *Expédition des "Almugavares" ou routiers catalans en Orient*, 391-92.

tarafgir oldukları gerçeği ortaya çıkmıştır. XIV. yüzyılda Orta Yunanistan'daki Katalan hâkimiyeti dönemi sadece sıkıntılı ve tahripkâr değildi bununla birlikte verimli bir dönemdi. Katalanlar tarafından Castell de Cetines olarak adlandırılan Acropolis tahkim edildi. Büyük Justinianos'un Atina okulunu kapatmasından sonra ilk kez Atina'da bir üniversite kuruldu.[91] Katalanların yaptırdığı istihkâmlar aynı zamanda Orta ve Kuzey Yunanistan'da da yükseldi.[92] Orta Yunanistan'da Katalan meselesi üzerine son zamanların en yetkin kişisi ve modern dönem Katalan tarihçisi olan A. Rubió y Lluch şöyle bir iddiada bulunmuştu: "Bize göre, Katalanların yönetimi altındaki Yunanistan'ın keşfi, modern dönem araştırmacılarının ortaçağ politik hayatı içerisinde karşılaştıkları en beklenmedik sürprizdi."[93] Elbette Yunanistan'daki Katalan hâkimiyetinin hikâyesi halen araştırılmak için öylece durmaktadır. Fakat şunu anlamalıyız ki bu mesele üzerine birçok önde gelen âlimin yaptıkları eski çalışmalar ve onların fikirleri tekrar gözden geçirilmeli ve yeni malzemeler üzerine Yunanistan'daki Katalan hâkimiyetinin hikâyesi yeni baştan yazılmalıdır.[94] 1379'daki Navarin işgali Yunanistan'daki Katalan hâkimiyetine öldürücü darbeyi indirmişti.

Türklerin Anadolu'daki Başarıları: XIV. yüzyılın hemen başlarında Katalan birlikleri Osmanlı Türklerine karşı başarıyla savaştı. Fakat bu askeri başarılar çok uzun sürmedi. Katalanların Roger'ın öldürülmesinden sonra Balkanlar boyunca gerçekleştirdikleri kanlı yürüyüşleri ve dede-torun Andronikos'ların arasındaki çatışmalar, imparatorluğun dikkatini ve gücünü Doğudan başka yönlere çevirdi. Osmanlılar fırsattan istifade etti ve yaşlı Andronikos'un hükümdarlığının son yıllarıyla genç Andronikos'un hükümdarlığı sırasında bazı önemli başarılar elde ettiler. Osman ve ondan sonra da oğlu Orhan, Bursa, İznik ve İzmit gibi önde gelen Bizans şehirlerini fethettiler ve böylece Marmara kıyılarına ulaştılar. Anadolu'nun Batı kıyılarında bulunan birkaç şehir Türklere haraç vermeye başladı. 1341 yılında III. Andronikos öldüğünde Osmanlı Türkleri ger-

91 Bkz. A. Rubió y Lluch, "Atenes en temps dels Catalans," *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, II (1907), 245-46.

92 Rubió y Lluch, "Els Castells Catalans de la Grecia continental," *a.g.e.*, III (1908), 362-425.

93 Rubió y Lluch, "La Grecia Catalana des de la mort de Roger de Lluria fins a la de Frederic III de Sicilia (1370-1377)," *a.g.e.*, V (1913-14), 393. Bkz. ayrıca Rubió y Lluch, "Une Figure Athénienne de l'époque de la domination catalane. Dimitri Rendi," *Byzantion*, II (1925), 194.

94 Rubió y Lluch, "La Grecia Catalana de la mort de Frederic III fins a la invasió navarresa (1377-1379)," *a.g.e.*, VI (1915-20), 199. Ayrıca onun sonradan ortaya çıkan çalışmasına bkz. *Diplomatari de l'Orient català* (Barcelona, 1948). Ayrıca *Los Catalanes en Grecia*, 13'e bkz. Rubió y Lluch'un pek çok yayınının listesi için bkz. *Cambridge Medieval History*, IV, 862 ve özellikle Setton, 286-91.

çek anlamda Anadolu'nun efendisi olmuşlardı. Amaçları imparatorluğa karşı olan husumetlerini Avrupa'daki topraklara da taşımak ve başkentin bizzat kendisini tehdit etmekti. Trakya onların sürekli tacizlerine maruz kaldı. Bu arada Osmanlı tehdidinden korkan Selçuklu beylikleri hem Latinlere hem de Osmanlılara karşı mücadele etmek için dostane ilişkiler içine girdiler.

Bizans ve Sırbistan'ın yükselişi. İstvan Duşan (Dušan): XIII. yüzyıl sonunda Balkan yarımadasındaki Bizans toprakları Trakya'nın tamamını ve Selanik içinde olmak üzere Güney Makedonya'yı içermekteydi. Fakat hem batı hem de güney istikâmetindeki daha uzak yerlerde bulunan Teselya, Epirus ve Arnavutluk imparatorluğun gücünü kısmen ve birbirlerinden farklı ölçülerde tanımaktaydılar. Mihail Palaiologos zamanında Mora yarımadasının güneydoğusundaki Laconia ve sonrasında da merkezdeki eyalet olan Arcadia'yı fethedilip imparatorluk topraklarına dahil edilmişlerdi. Ama Latinler Mora yarımadasının geri kalanını ve Orta Yunanistan'ı yönetmeye devam ettiler. Ege adaları hususundaysa Bizans, Ege'nin kuzey ve kuzeydoğu bölümündeki birkaç adaya sahipti.

Doğudaki Osmanlı tehlikesiyle paralel olarak XIV. yüzyılın ilk yarısında Bizans için bir başka tehdit de Balkan yarımadasındaki Sırbistan'dan zuhur etmekteydi.

Sırplar ve onlara çok yakın olan Hırvatlar VII. yüzyılda imparator Herakleios zamanında Balkan yarımadasında göründüler ve yarımadanın batı kısmını işgal ettiler. Dalmaçya ve Sava ile Drava nehirleri arasında mesken tutan Hırvatlar Batı ile yakın ilişkiler içine girdiler, Katolikliği kabul ettiler ve sonunda XI. yüzyılda bağımsızlıklarını kaybedip Macar krallığının hâkimiyeti altına girdiler. Sırplar ise Bizans'a ve Ortodoks Kilisesine sadık kaldılar. Uzun bir süre, yani XII. yüzyıla kadar Bulgarların aksine, Sırplar birleşik bir devlet kurmakta başarısız oldular. *Župy* adı verilen bağımsız bölgelerde başlarında *župan* diye çağrılan liderlerin yönetimi altında yaşadılar. XII. yüzyıla kadar Sırplar arasında birleşme yönünde bir temayül gözükmedi ve bu temayül kronolojik anlamda İkinci Bulgar Krallığı'nın kuruluşuna doğru vücuda gelen Bulgar hareketiyle aynı zamana denk gelmiştir. Bulgaristan'daki harekete öncülük eden Asen ailesinin oynadığı rolü Sırbistan'da Nemanja ailesi ifa etti.

XII. yüzyılın ikinci yarısındaki Sırp hanedanının kurucusu olup "Büyük Župan" olarak ilan edilen İstvan Nemanja, ailesinin gücü sayesinde Sırpları birleştiren ilk kişiydi. Bizans ve Bulgara karşı yapılan başarılı savaşlar sayesinde Sırbistan topraklarını bir hayli genişletti. Sonrasında siyasi vazifesini tamamlamış olduğu için tahtından feragat edip hayatının

KARADENİZ

Dıraç
Pirlepe
Melnik
Selanik
Konstantinopolis
İYONYA DENİZİ
KEFALONYA
EGE DENİZİ
Midilli
RODOS
GİRİT

XIV. ve XV. YÜZYILLARDA BULGARLAR VE SIRPLAR

Bulgarlar
1344 yılındaki Bulgar fetihleri
Sırplar
Duşan döneminde Sırp fetihleri

0 50 100 150 200
MİL
GEOG. DEPT.–U.W.

KARADENİZ

Dıraç
Pirlepe
Melnik
Selanik
Konstantinopolis
Korfu
İYONYA DENİZİ
KEFALONYA
EĞRİBOZ
EGE DENİZİ
Midilli
RODOS
GİRİT

1350 yılındaki Türk toprakları
Türklerin 1354-1405 yılları arasındaki fetihleri

TÜRK İMPARATORLUĞUNUN GENİŞLEMESİ

0 50 100 150 200
MİL
GEOG. DEPT –U.W

ON DÖRDÜNCÜ VE ON BEŞİNCİ YÜZYILDA BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEMESİ

Sol üstte bulunan harita on dördüncü yüzyılda Sırpların ve Bulgarların hakim olduğu toprakları ve o yüzyıl boyunca Bizans İmparatorluğu'na yaptıkları akınları gösterir. Sol alttaki harita, Türklerin 1354-1402 yılları arasındaki batıya doğru olan ilerleyişini gösterir. Yukardaki harita ise on beşinci yüzyılda Venedikliler, Cenevizliler, Franklar ve Katalanlar tarafından kontrol edilen bölgeyi ve Nakşa Dükalığı'nın sınırlarını gösterir. Bizans İmparatorluğu'nun 1340, 1350 ve 1402 tarihlerindeki sınırlarıyla birlikte haritalar imparatorluğun 1453 yılındaki yıkılışından önceki kademeli toprak kaybını gösterir. Bu haritadaki genel bölgeler Ostrogorsky'deki haritalara göre düzeltilmiştir. *Geschichte des byzantinischen Staates.*

geri kalanını Aynaroz dağındaki bir manastırda keşiş olarak geçirdi. III. Haçlı Seferi esnasında İstvan Nemanja, o esnada Balkan yarımadasından geçmekte olan Alman kralı Friedrich Barbarossa ile müzakerelere girişti ve Friedrich'in Sırpların Dalmaçya'yı ilhakına ve Bizanslardan aldıkları toprakları ellerinde tutmalarına müsaade etmesi şartıyla, Bizans imparatoruna karşı ona ittifak teklifinde bulundu. Bu müzakerelerden hiçbir sonuç çıkmadı.

İstvan Nemanja'nın oğulları arasında patlak veren bir iç savaştan sonra onun oğlu İstvan devletin yöneticisi oldu ve 1217 yılında Papalık heyeti tarafından kendisine taç giydirildi. Taç giyme töreninden sonra Sırbistan kralı oldu ve "Bütün Sırbistan'ın ilk taç giyen" kralı oldu. İstvan'ın hükümdarlığı boyunca Sırp Kilisesi papalık makamının temsilcisi olan bir Sırp başpiskoposun şahsında bağımsız bir öndere sahip olmuştu. Fakat Sırp Kilisesinin Roma Kilisesine bağlılığı kısa sürecek ve yeni krallık Doğu Ortodoks Kilisesine sadık kalacaktı.

Balkan yarımadasında nüfuzunu artırma gayreti içerisinde olan Latin İmparatorluğu, Bulgarya ve Sırbistan gibi iki Slav devletin nezdinde büyük bir engelle karşılaştı. Fakat 1261 yılında Latin İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla şartlar değişti ve Latinlerin yerine zayıf Bizans İmparatorluğu tekrar ihdas edildi. Aynı zamanda iç karışıklıklar nedeniyle zayıf düşüp toprakları bir hayli küçülmüş olan Bulgarya'nın elinde eski gücünden geriye çok az bir güç kalmıştı. 1261'den sonra Sırbistan, Balkan yarımadasındaki en önemli devlet haline geldi. Fakat Sırp krallar Batı Sırbistan'ı (Hırvatistan) ilhak etmek gibi stratejik bir hataya düştüler. Ulusal birliği tesis etmeden dikkatlerini Konstantinopolis'e çevirdiler.

Dede ve torun Andronikoslar arasında cereyan eden iç savaş esnasında Sırp kralı, yaşlı Andronikos'u destekledi. Sırpların, III. Andronikos'un müttefiki olan Bulgarlar üzerine 1330 yılında düzenledikleri ve Yukarı Makedonya'daki Köstence yakınlarında Bulgarlara karşı kazandıkları zafer Sırbistan'ın geleceği için çok büyük öneme sahipti. Bazı kaynakların muhalefetine[95] rağmen Sırbistan'ın meşhur kralı olmasının kaderi olduğuna inanılan genç prens İstvan Duşan'ın (Dušan) bu mutlak zaferde payı olmalıdır. Bulgar kralı atı olmaksızın kaçtı ve yakalanarak öldürüldü. Köstence'deki bu savaşın sonuçları genç Sırp krallığı için çok önemliydi. Yunan-Bulgar ittifakı çözülüp dağıldı ve Bulgarya'nın Sırbistan'ın yükselişi önünde engel teşkil etme ihtimali sonsuza kadar bertaraf edilmiş oldu. Bundan sonra Sırbistan Krallığı Balkan yarımadasında en önemli rolü icra etti.

95 Bkz. Florinsky, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 55. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 362.

Fakat Sırbistan 1331-55 arasında İstvan Duşan döneminde gücünün zirvesine ulaştı. Tahtına çıkmadan on yıl önce İstvan babasıyla birlikte başpiskoposun kutsamasıyla taç giymişlerdi. Bu nedenle kaynaklar İstvan'ı, "Yaşlı kral"ın zıttı olarak "Genç kral İstvan" (*rex juvenis*) şeklinde isimlendirmiştir. T. Florinsky'in yorumu şu şekildedir: "Baba ve oğulun aynı anda taç giymeleri Sırbistan tarihi içerisinde yeni bir olgudur. Bu durum, imparatorların kendi ortak imparatorlarını atama ve onlarla birlikte imparatorluk unvanını alıp taç giyme gibi eski bir geleneğin olduğu Bizans'ın açık etkisidir."[96]

Hükümdarlığının ilk on yılında, III. Andronikos Bizans'ta hükümdarlık yaparken, İstvan Duşan da imparator ve Yannis Kantakuzenos'un Osmanlı tehditiyle fazlasıyla meşgul olmalarından istifade ederek saldırgan bir politika izlemeye başladı. Bir taraftan Kuzey Makedonya'yı ilhak ederken öbür yandan da Andronikos'un henüz yakın bir tarihte birliklerinin başarıyla savaştığı Arnavutluk'un büyük kısmını işgal etti. 1341'de imparatorun ölümünden önce İstvan Duşan, her ne kadar Bizans'a karşı uygulamaya koyacağı planları daha tam olarak geliştirmemişse de imparatorluk için ne kadar tehlikeli bir düşman olabileceğini kanıtlamıştı.

Arnavutların Güneye İlerleyişleri: XIV. yüzyılın ilk yarısında Arnavutlar ilk kez Balkan yarımadasının tarihinde hatırı sayılır bir rol oynamaya başladılar. Hem III. Andronikos hem de İstvan Duşan onlarla birlikte savaştılar. Klasik antik dönemden beri Arnavutlar asla tek ve birleşik bir millet haline gelememişler, her zaman bazı yabancı toplulukların tarihlerinin bir parçası olmuşlardı. Kendi içlerinde küçük prensliklere ve özerk dağlı kabileler halinde bölünmüşlerdi, ki bunların arz ettikleri önem de ancak bölgesel anlamdaydı. "Arnavutluk henüz keşfedilmemiş antik dönem kalıntılarıyla doludur. Bu nedenle Arnavutluk tarihi asla tam anlamıyla ve Arnavutluk topraklarının muhafaza ettiği çok değerli emanetlere atıfta bulunulmadan yazılamaz. Ancak bu arkeolojik hazineler gün ışığına çıktıktan sonra Arnavutluk'un bilimsel anlamda bir tarihi yazılabilir."[97]

Arnavutların ataları, Adriyatik denizinin doğu kıyılarında, Epirus'tan Pannonia'ya kadar olan kısmı kendilerine mesken tutmuş ve antik dönemde yaşamış İlliryan halkıdır. II. yüzyılda yaşamış Yunan coğrafyacı Ptolemaios, Arnavut bir kabileyi Albanopolis ile birlikte zikretmiştir. Bu Arnavutların isimleri, XI. yüzyılda antik İlliryanlıların tamamını kapsayacak şekilde uzatılmıştır. Bu halklar Yunancada *Albanoi, Arbanoi* ya da *Albanitai, Arbanitai*; Latincede *Arbanenses* ya da *Albanenses* diye adlandırıl-

96 *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 45-46. Bkz. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 355-56.
97 C. A. Chekrezi, *Albania-Past and Present*, 8.

dılar. Latince formundan Slavca *Arbanasi*, Yunanca *Arvanitis* ve Türkçe *Arnavut* kelimeleri zuhur etmiştir. Arnavutlar kendileriniyse *Arber* ya da *Arben* diye isimlendirir. Daha sonra Arnavutlar için kullanılan bir başka isim zuhur etti: *Shkipetars*.[98] Bu kelimenin etimolojik kökeni henüz tam olarak tespit edilememiştir. Arnavut dili şu an tamamen Romalı unsurlarla doludur. Antik Latin diliyle başlayıp sonunda Venedik diyaleğiyle bittiği için bazı uzmanlar Arnavutçayı "yarı Romalı-karışık dil" (*halbromanishe Mischsprache*)[99] olarak tanımlarlar. Arnavutların ataları Hıristiyandı. Erken dönem Bizans'da İllirya'nın önde gelen sahil şehri Dyrrachium'dan gelen imparator I. Anastasios Arnavut olabilir. Büyük Konstantin'in ailesinin kökeninin Arnavut olması da muhtemeldir.

IV. ve V. yüzyıllarda yaşanan Barbar İstilaları döneminde ve yarımadanın kademeli olarak Slavlar tarafından işgali esnasında, Arnavut nüfusun etnografik yapısında çok büyük değişiklikler yaşandı. Sonrasında, Arnavutlar (ki henüz kaynaklarda böyle isimlendirilmiyordu) ilk önce Bizans'ın sonrasında da Simeon'un Büyük Bulgarya'sının tebaası oldular. Arnavut ismi ilk kez bütün bir topluluğu tanımlamak için Normanlar ile Bizans arasında Balkan yarımadasında yaşanan - savaşlardan sonra XI. yüzyıl Bizans kaynaklarında göründü.[100] Latin İmparatorluğu ve Palaiologos hanedanı dönemlerinde Arnavutlar sırasıyla Epirus Despotluğu, II. Bulgar Krallığı, İznik imparatoru Yannis Vatatzes ve en son olarak da kendisini "Tanrının lütfuyla Sicilya ve Arnavutluk'un kralı" olarak isimlendiren Anjou'lu Charles tarafından kontrol altında tutulmuşlardır. Andronikos'un ölümünden çok uzun olmayan bir süre önce, 1340'larda Sırp kralı İstvan Duşan Arnavutluk'un büyük kısmını fethetmişti.

Bu arada Arnavutların güneye doğru yaptıkları kuvvetli ilerleme harekatı başladı. İlk başta bu harekat Teselya'ya sonrasında XIV. yüzyılın ikinci yarısında ve XV. yüzyıllarda bütün Orta Yunanistan'a, Mora yarımadasına ve Ege'deki birçok adayı içine alacak şekilde genişledi. Bu güçlü Arnavut kolonizasyonu bugün bile hissedilir. XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir Alman bilim adamı olan Fallmerayer, Yunanların kökünün Slavlar ve Arnavutlar tarafından tamamen kazındığına dair insana şaş-

---

98 C. Jireček, "Albanen in der Vergangenheit," *Oesterreichische Monatschrift für den Orient*, no. 1-2 (1914), 2; Thallóczy, *Illyrisch-albanische Forschungen*, I, 66'da tekrar basıldı. *Shkipetars* kelimesi için bkz. A. Chatziz, ΠόθεντὸἐθνικὸνΣκιπετάρ, Πρακτικά of the Academy of Athens, IV (1929), 102-104'ün içinde. H. Grégoire, Byzantion, IV (1929), 746-48: modern Yunancada σκιππέττο›nun İtalyanca karşılığı *shiopetto*, Fransızca karşılığı *escopette*, yani "silah, silahlı kişi" demektir. Bu mesele henüz tam manasıyla çözüme kavuşturulamamıştır.

99 Jireček, a.g.e., 2. Thallóczy, a.g.e., I, 67. G. Gröber, Grundriss der romanischen Philologie (2nd ed., 1904-6), 1039.

100 Michael Attaliates, *Historia*, 9, 18.

kınlık veren bir teori ileri sürmüştür: "Günümüz Hıristiyan Yunan halkının damarlarında tek bir damla bile saf Helen kanı dolaşmamaktadır." *Ortaçağda Mora Yarımadası Tarihi* isimli eserinin ikinci cildinde Fallmayer, XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak, Arnavut yerleşimcilerin Yunanistan'da meskun olan Yunan-Slavları yerlerinden ettiğini ve onun fikrine göre XIX. yüzyılda, Yunanistan'ı Türk boyunduruğundan kurtaran devrimin aslında Arnavutların işi olduğunu yazmıştır. Fallmerayer bütün Yunanistan'ı baştan sona gezmiş, Attica, Boetica ve Mora yarımadasının büyük kısmında bazen Yunancayı bile anlamayan çok sayıda Arnavut yerleşimciyle karşılaşmıştı. Yazara göre, eğer birisi bu ülkeyi yeni Arnavutluk diye isimlendirmiş olsa ülkenin asıl ismini vermiş demekti. Yunan krallığının bu eyaletlerinin Helenizmle ilişkisi, İskoçya dağlarının Kandahar ve Kabil gibi Afganistan'daki bölgelerle olan ilişkisinden fazla değildi.[101]

Her ne kadar Fallmerayer'in teorisi bir bütün olarak reddedilmişse de Ege adalarının çoğunun ve Atina'ya kadar Attica'nın neredeyse tamamının Arnavut olduğu doğrudur. İlim adamları tarafından yapılan istatistik çalışmalarına göre Mora yarımadasındaki toplam nüfusun yüzde on ikisi (92.500 kişi civarı) Arnavuttur.[102] Almanya'da çıkan bir çalışma olan *Albanian Studies*'in yazarı J. G. Hahn "Yunanistan'ın toplam bir milyonluk nüfusunun yaklaşık 173.000'lik kısmının Arnavut," olduğunu tahmin etmiştir. Ve günümüz yazarlarından birisi "geçen bu süre zarfında Arnavutların pozisyonunda bir değişiklik olmadığını"[103] ifade etmiştir.

Böylece, III. Andronikos'un hükümdarlığı Yunanistan'ın güneyinde Arnavut kolonileşmesinin başlaması ve Yunan yarımadasında yaşanan önemli bir etnografik değişimle temayüz etmiştir.

Venedik ve Ceneviz: VIII. Mihail'in hükümeti hiç şüphesiz, Venedik ve Ceneviz gibi ticarette temayüz etmiş iki devlet arasındaki mücadelede Ceneviz'i tercih etmişti. Siyasi şartlarla bağlantılı olarak Mihail daha sonra bu iki cumhuriyet arasındaki düşmanlığı ustalıkla kullanarak Venedik ile dostane ilişkiler kurdu. II. Andronikos, babasının Ceneviz'e tahsis ettiği imtiyaz politikasını sürdürmüş, böylece Ceneviz ile Venedik arasındaki mücadelenin devam etmesini sağlamıştır.

101 J. P. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, II, xxiv-xxvii.

102 Bkz. örneğin, Phillipson, "Zur Ethnographie des Peloponnes," *Petermann's Mitteilungen*, XXXVI (1890), 35. Phillipson, *Das Byzantinische Reich als Geographische Ercheinung*, 131. D.A. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Moréo*, 102-5.

103 J. Hahn, *Albanesische Studien*, I, 32 (Bu yaklaşık bir rakamdır); karş. II, ı (nerdeyse Yunanistan nüfusunun yarısı); bkz. ayrıca preface, vi. Bkz. Chekrezi, *Albania-Past and Present*, 25, n. 1; 205. Finlay (*History of Greece*, IV, 32) Yunanistan'daki Arnavut sayısı olarak 200,000 rakamına ulaşmıştır.

XIII. yüzyılın sonlarına doğru Hıristiyanlar Suriye'deki bütün topraklarını kaybettiler. 1291'de Müslümanlar, Hıristiyanların elindeki sahil şeridindeki son önemli şehir olan Akra'yı aldılar. Geriye kalan bütün sahil şehirleri de neredeyse hiç savaş yapılmadan Müslümanlara teslim oldular. Bütün Suriye ve Filistin toprakları böylece Müslümanların eline geçti.

Bu, Venedik için korkunç bir olaydı, çünkü Venedik çok uzun süredir ticarette üstünlüğü elinde bulundurduğu Akdeniz'in güneydoğusunun tamamını kaybetmişti. Diğer taraftan Boğaziçi'nde sağlam bir üsse sahip olan Ceneviz nüfuz alanını, görünüşe göre bir ticaret tekeli oluşturmayı ümit ettiği Karadeniz'e kadar yaymıştı. Bu durum hem Venedik'in hem de Ceneviz'in kolonisinin bulunduğu Kırım için özel bir öneme sahipti. Bunun ticari hâkimiyetine yönelik bir tehlike olduğunu anlayan Venedik, Ceneviz'e savaş ilan etti. Bizans İmparatorluğu'nun karasularında bu iki devlet arasında pek çok savaş yapıldı. Çanakkale Boğazı ve Marmara denizinden geçen Venedik filoları Boğaziçi sahillerini, Cenevizlilerin bulunduğu Galata civarını yakıp yıktı, yağmaladı. Ceneviz kolonisinin sakinleri, imparatorun Ceneviz'i aktif bir şekilde desteklediği Konstantinopolis'un surlarının arkasına sığındılar. Başkentte yaşayan Venedikliler öldürüldüler. Cenevizliler II. Andronikos'tan Galata'nın etrafını surlar ve hendeklerle kuşatmak için izin aldılar. Çok geçmeden Galata birçok kamu binası ve özel mülkiyete ait binalarla donatıldı. Ceneviz kolonisinin başında Ceneviz'den atanmış bir *podestá* bulunmaktaydı. Bu kişinin görevi, belli düzenlemeler temel alınarak imparatorluk bünyesinde yaşamakta olan Cenevizlilerin çıkarlarını korumak suretiyle koloniyi yönetmekti. Böylelikle, T. Florinsky'nin dediği gibi "Ortodoks Çargrad'da başlarında Latin bir podestá olduğu halde, cumhuriyetçi bir organizasyona, kiliselere ve manastırlara sahip, küçük, fakat iyi tahkim edilmiş bir şehir yükseldi."[104] III. Andronikos'un tahta çıkacağı zamana doğru Galata bir tür devlet içinde devlet haline geldi ve III. Andronikos'un hükümdarlığının sonlandığında bu durum çok kuvvetli bir şekilde hissedildi. Ceneviz ve Venedik arasında gerçek bir barış mümkün değildi.

Ziyadesiyle güçlü ve ticaretle uğraşan bu iki cumhuriyetin, Konstantinopolis'teki hatırı sayılır ticari faaliyetleri yanında, XIII. yüzyılın sonlarında ve XIV. yüzyılda bazı diğer Batılı şehirlerde de kendilerine ait kolonileri mevcuttu. Örneğin İtalya'nın Pisa, Floransa şehirleri ile Adriyatik

104 *The Southern Slavs and Byzantium*, I, 32-33.

kıyılarındaki Slav Dubrovnik[105] şehri ve Marsilya gibi Güney Fransa'nın birkaç şehrinde kolonileri mevcuttu.

Her iki Andronikos'un (dede ve torun) hükümdarlık döneminin sonu makus bir şekilde son buldu. Doğu'da Osmanlı Türkleri Anadolu'daki durumun hâkimi oldular. Balkan yarımadasında İstvan Duşan, onun geleceğe dair hâlâ çok geniş bir planının olduğuna işaret eden bazı ciddi başarıları zaten elde etmişti. Katalan birlikleri batıya doğru yaptıkları yürüyüşleri esnasında imparatorluğun pek çok bölgesini harap etmişlerdi. En son olarak Galata'da meskun olup ekonomik olarak güçlü, siyaseten bağımsız Cenevizliler Konstantinopolis ile yan yana olan kendilerine müstahkem bir yer edindiler.

V. Yannis (1341-91), VI. Yannis Kantakuzenos (1341-54) ve İstvan Duşan Yönetimindeki Sırp Gücünün Zirvesi

V. Yannis'in atası III. Andronikos zamanında İstvan Duşan zaten Kuzey Makedonya ve Arnavutluk'un büyük bölümünü elde etmişti. Çocuk yaştaki V. Yannis'in tahta çıkmasıyla birlikte imparatorluğu kasıp kavuran bir iç savaş patlak verdiğinde Duşan'ın saldırgan politikaları daha da genişleyerek bizzat Konstantinopolis'i hedef alır bir hale geldi. XIV. yüzyılda yaşamış Bizanslı bir tarihçi olan Nikeforos Gregoras, Yannis Kantakuzenos'un ağzından şu sözleri nakleder: "Yatağından taşmış bir nehire benzeyen Büyük Sırp (İstvan Duşan),[106] dalgalarıyla zaten Romalı imparatorluğunun bir kısmına diz çöktürmüştü ve diğerlerini de diz çökmeleri için tehdit etmekteydi."[107] İstvan Duşan kendisi için hangisi faydalıysa bir Kantakuzenos ile bir V. Yannis ile anlaşmaya varıyordu. Birlikleri iç meselelerle meşgul olan imparatorluğun içinde bulunduğu umutsuz durumdan faydalanmak suretiyle hiçbir zorlukla karşılaşmadan, Selanik hariç bütün Makedonya'yı fethetti ve Selanik'ten Konstantinopolis'e giden yol üzerinde Doğu Makedonya'nın önemli müstahkem mevkilerinden biri olan Seres'i bir kuşatma harekatından sonra aldı. Seres'in teslim oluşu çok büyük öneme haizdi: Duşan tam manasıyla Yunan olan, Selanik'le karşılaştırıldığında çok az bir farkla Selanik'ten alt kademede olan ve Konstantinopolis'in anahtarı olarak işlev görebilecek müstahkem bir şeh-

---

105 Bkz. N. Iorga, "Une ville 'romane' devenue slave: Raguse," Bulletin *de la section historique de l'Académie roumaine*, XVIII (1931), 32-100. P. Skok, "Les Origines de Raguse," *Slavia*, X (1931), 449-500. Kısa bir değerlendirme, M. Andreeva, "Dubrovnik," *Revue internationale des études balkaniques*, II (1935), 125-28.

106 Nikeforos Gregoras onu "Büyük Triball" olarak isimlendirmişti. Antik dönemde Trakya'daki bir aileyi kast etmek suretiyle Gregoras Sırpları kastetmişti.

107 *Historia*, XIV, 4; Bonn ed., II, 817.

ri kazanmıştı. Bu andan itibaren imparatorluğa karşı daha geniş kapsamlı planlar Sırp liderin kafasında gelişti.

O dönemin Bizans kaynakları Seres'in zaptı, Duşan'ın çar unvanını alması ve Doğu İmparatorluğu üzerinde açıkça hak iddia etmesini birbiriyle bağlantılandırırlar. Örneğin Yannis Kantakuzenos şöyle yazmıştı: "Kral Seres'e vasıl oldu ve onu elde etti. Bundan sonra kibiri ve kendisini imparatorluğun büyük kısmının efendisi olarak görmesinden dolayı kendisini Romalıların ve Sırpların çarı[108] olarak ilan etti ve bunun üzerine oğluna kral unvanını tevcih etti."[109] Duşan Seres'te yazıp Venedik Duçesine gönderdiği mektupta, diğer unvanların yanı sıra kendisini "neredeyse bütün Romalı İmparatorluğu'nun efendisi"[110] (*et fere totius imperii Romaniae dominus*) olarak yüceltmişti. Duşan Yunanca yazılan buyruklarını kırmızı mürekkeple "Tanrı İsa Mesih'in sadık kralı ve Sırbistan ile Romalıların otokratı"[111] diye imzaladı.

Duşan'ın Konstantinopolis için yaptığı kapsamlı plan IX. ve XIII. yüzyıllardaki Bulgar kralları Simeon ve Asen'in yaptıkları planlardan farklıydı. Simeon'un başlıca hedefi Bizans hâkimiyeti altındaki Slav topraklarını özgürleştirip büyük bir Slav imparatorluğu kurmaktı. T. Florinsky bu konuda şöyle yazdı: "Onun Konstantinopolis'i almak için yaptığı bütün teşebbüsler, Yunanların hâkimiyetini kırıp yerine Slav hâkimiyetini kurmak üzerine yapılmıştı."[112] "Onun arzusu Çargrad'ı ele geçirmek ve Yunanlar üzerinde Romalıların imparatoru olarak değil aksine Bulgar çarı olarak hâkimiyet kurmaktı."[113] Buna benzer hedefler Bulgar halkının özgür ve tam bağımsız olmasını hayal edip içinde Konstantinopolis'in de bulunduğu bir Bulgar imparatorluğu kurmayı arzulayan Asen'in zihninde de mevcuttu.

İmparator (basileios) ve otokrat unvanlarını alan İstvan Duşan farklı emeller tarafından yönlendirilmişti. Mesele sadece Doğunun imparatorunun hâkimiyeti altındaki Sırpları özgürlüğüne kavuşturma meselesi değildi. Hiç şüphesiz Duşan'ın amacı Bizans İmparatorluğu yerine, bir Slav imparatorluğundan ziyade Sırp-Bizans imparatorluğu vücuda getirmek ve bu imparatorluk "Sırp halkının, Sırp krallığının ve bütün Sırp toprakla-

108 Nikeforos Gregoras gibi Kantakuzenos'da hatıralarında Sırpları, Trakya'daki bu eski bir kabile olan Triballarn ismiyle anmıştı.

109 *Historiae*, III, 89; Bonn ed., II, 551-52.

110 Florinsky, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 108, 11 1. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 386.

111 Bkz. C. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, 239. Florinsky, *The Athonian Acts and Photographs of Them in the Collections of Sevastyanov*, 96.

112 *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 109.

113 *A.g.e.*, 110.

rının dahil olduğunda Roma İmparatorluğu'nun yalnız bir parçasını oluşturacağı ve başında kendisinin bulunacağı bir imparatorluk" olacaktı.[114] Kendisini Büyük Konstantin'in ve diğer büyük Bizans imparatorlarının vârisi olarak ileri süren Duşan, ilk önce Romalıların daha sonra Sırpların imparatoru olmayı, yani kendi şahsında Bizans tahtında Sırp hanedanı kurmayı arzuladı.

Duşan için fethedilmiş yerlerin Yunan ruhban sınıfını kendi safına çekmek önemliydi. Halkın gözünde kendisini Sırpların ve Yunanların çarı olarak ilan edildiğinde meşruiyet kazanabilme yolunun kilisenin yüksek otoritesi sayesinde bir anlamı olacağını anlamıştı. Konstantinopolis patriğine bağlı olan Sırbistan başpiskoposu bu konuda yeterli değildi. Sırbistan Kilisesinin tam bağımsızlığı ilan edilmiş olmasına rağmen Sırbistan patriği veya başpiskoposu bir krala ancak Sırbistan çarı olarak taç giydirebilirdi. Kendisine belki de Bizans tahtını bahşedecek olan "Sırpların ve Romalıların çarı" unvanına meşruiyet kazandırabilmek için daha fazlasına ihtiyaç vardı. Konstantinopolis patriği doğaldır ki böyle bir taç giyme törenine rıza göstermeyecekti. Bunun üzerine Duşan bu yeni unvanına meşruiyet kazandırabilmek için fethettiği bölgelerdeki yüksek mevkideki Yunan din adamlarının ve meşhur Aynaroz adasındaki meşhur Yunan manastırların keşişlerinin olurunu almayı planlamaya başladı.

Bu amaçla Aynaroz'daki manastırlara ait birçok mülkün bulunduğu ve kendisi tarafından fethedilmiş Makedonya'daki Yunan manastırlarının sahip oldukları ayrıcalıkları ve onlara ayrılan tahsisatları onaylayıp artırdı. Aynoroz dağındaki manastırlarla birlikte Chalcidice yarımadası da Duşan'ın eline geçti ve buradaki keşişler manastırların korunması işinin Bizans imparatorundan, gelecekteki refahlarını elinde tutan yeni bir efendiye geçtiğini anladılar. Duşan tarafından verilen ve Yunanca yazılan buyruklarda Aynoroz dağındaki manastırlara sadece eskiden sahip oldukları imtiyazlar, muafiyetler ve çeşitli mülkiyetler verilmekle kalınmadı; ayrıca bunlara yenileri de eklendi. Pek çok manastıra hususen yayımlanan buyrukların yanı sıra Aynoroz'daki bütün manastırları kapsayan başka bir buyruk daha yayımlandı. Bu buyrukta şöyle deniyordu: "Efendimiz, bütün kalpleriyle bize rücu etmiş ve itaat etmiş olanlar tarafından mesken tutulan kutsal Athos dağındaki manastırların tamamının sizin iradenizle bize tevdi edildiğini ve bu buyruk sayesinde büyük bir lütuf olarak, burada meskun din adamlarının yürüttükleri faaliyetleri huzur ve emniyet içinde ifa etmelerine imkân sağladığınızı öğrenmiş bulunmaktayız."[115]

---

114 *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 109.

115 Florinsky, *The Athonian Acts*, 95. Uspensky, *The Christian Orient*, III (2), 156.

1346 yılının Paskalya Bayramı Sırbistan tarihinde çok önemli bir tarihtir. Güney Makedonya'da bulunan ve Duşan'ın başkenti olan Üsküp'te Sırbistan krallığının tüm asilzadeleri, başlarında Sırbistan başpiskoposu olduğu halde yüksek kademedeki din adamları, fethedilmiş toprakların Yunan ve Bulgar din adamlarıyla - Aynoroz'daki keşişlerin yönetiminden mesul konsilin başı olan *protos* ve Kutsal Aynoroz dağındaki keşişler bir araya geldi. Bu çok geniş katılımlı ve dini hüviyete haiz konsil Duşan tarafından başarılmış olan siyasi devrimi, yani yeni bir imparatorluğun kuruluşunu onaylayıp kutsayacaktı.[116]

İlk iş olarak konsil, Konstantinopolis patrikliğinden bağımsız bir Sırbistan Patrikliği ihdas etti. Çünkü Duşan, taç giyebilmesi için bağımsız bir Sırbistan Patrikliğine ihtiyaç duymaktaydı. Bu patrikliğin seçimine Doğu'daki ekümenik patriklerin katılımı olmadığından Yunan piskoposlar ve Aynoroz dağındaki keşişler Konstantinopolis patriğinin yerini almak durumundaydı. Sırbistan patriği seçildi. Bu durum karşısında bu konsilin faaliyetlerinin meşruiyetini tanımayan Konstantinopolis patriği, Sırbistan Kilisesini aforoz etti.

Patriğin seçiminden sonra Duşan'ın dini merasimle imparatorluk tacını giyme töreni ifa edildi. Bu olayın vuku bulacağı, Duşan'ın Seres'i zapt ettikten sonra bu şehirde çar ilan edildiği törenden beri, muhtemeldir ki tahmin edilmişti. Bu olaylarla bağlantılı olarak Duşan sarayında görkemli saray merasimlerini uygulamaya koydu ve Bizans saray geleneklerini takip etti. Yeni basileios Yunan asilzadelerinin temsilcilerine döndü. Yunan dili resmi olarak Sırpçayla aynı statüdeymiş gibi görünmektedir, çünkü Duşan'ın birçok buyruğu Yunanca yazılmıştı. "Sırbistan'daki imtiyazlı sınıflar, büyük arazi sahipleri ve Sırbistan kralı üzerinde muazzam bir nüfuz ve güç sahibi olup onun özgürlüklerini kısıtlayan ruhban sınıfı, şimdi en yüksek ve mutlak otorite sahibi olarak çarın otoritesine boyun eğmeye zorlandı."[117] Bizans geleneklerine uygun olarak Duşan'ın eşi de taç giydi ve Duşan'ın on yaşındaki oğlu "Sırbistan topraklarının kralı" olarak ilan edildi. Taç giyme töreninden sonra yayımlanan birçok buyruk vasıtasıyla Duşan Yunan manastırlarına ve kilisesine duyduğu minneti ifade etti ve eşiyle birlikte Aynaroz'u ziyaret etti. Burada dört ay kadar kaldı, bütün manastırlarda ibadet edip cömert bağışlarda bulundu, Duşan ve eşi "melek hayatı yaşayan aziz ve muhterem pederler tarafından"[118] kabul edildi.

Taç giyme töreninden sonra Duşan'ın tek emeli Konstantinopolis'e ulaşmaktı. Kazandığı zaferlerden ve tacını giydikten sonra onu bu hedefin-

116 Florinsky, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 126.

117 Florinsky, *The Monuments of Dushan's Legislative Activity*, 13.

118 Florinsky, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 134.

den alıkoyabilecek herhangi bir engel göremiyordu. Her ne kadar hükümdarlığının son yıllarında Bizans'a karşı yaptığı seferler önceki zamanlarda olduğu gibi sık olmuyor ve dikkati hem batıdan hem de kuzeyden gelen diğer tehditlere çevrilmiş ve bunlara bir de iç meseleler eklenmişse olsa, T. Florinsky'nin dediği gibi: "Bütün bunlara rağmen Duşan'ın dikkati sadece bir anlığına başka yöne çevrilmekteydi, daha fazlası değil. Onun gözü ve dikkati önceden olduğu gibi yarımadanın en güneydoğu ucunda bulunan ve baştan çıkartan bir nokta üzerinde toplanmıştı. Bu güneydoğu ucunu, daha açık ifadeyle dünyanın kurulduğu yeri elde etme hayali, çarın düşüncelerini şimdi bir kat daha fazla meşgul etmekte, onun faaliyetlerinin motivasyon kaynağı olmakta ve onun bütün hükümdarlık dönemine şekil vermekteydi."[119]

Konstantinopolis'in kolayca fethedileceği hayaliyle derinden etkilenmiş olan Duşan bu planının gerçekleşmesinin önünde bazı ciddi engellerin mevcut olduğunu ilk başta anlayamadı. Birincisi, Bizans başkentini almayı arzulayıp büyümekte olan bir Türk gücü mevcuttu ve kötü organize edilmiş Sırp birlikleri onların üstesinden gelemezdi. Bunun yanında Konstantinopolis'i alabilmek için bir donanmaya ihtiyaç vardı ve Duşan'ın böyle bir donanması yoktu. Deniz gücünü artırabilmek için Duşan, Venedik ile ittifak kurmayı planladı, fakat bu adım en başından başarısızlığa mahkûmdu. Konstantinopolis'in Palaiologos hanedanına rıza göstermemiş olan San Marko Cumhuriyeti, Duşan'ın şehri kendisi namına fethine destek olmaya asla razı olmayacaktı. Eğer Venedik Konstantinopolis'i fethedecekse bu ancak kendisi için olurdu. Duşan'ın Türklerle ittifak kurma teşebbüsleri de Yannis Kantakuzenos'un politikaları nedeniyle istenilen sonucu vermedi. Her halükarda Duşan'ın ve Türklerin menfaatleri şüphesiz birbiriyle çatışacaktı. Buna imparatorluğun içindeki karışıklıkların durması bile maddi yönden yardımcı olamayacaktı. Hükümdarlığının son yıllarında V. Yannis Palaiologos'un liderliğinde çarpışan bir grup Sırp birliği Türkler tarafından kılıçtan geçirildi. Duşan hayal kırıklığı yaşamaya mahkûm olmuştu; çünkü Konstantinopolis yolu ona kapanmıştı.

Sonradan yazılacak olan Dubrovnik kroniklerindeki bir iddiaya göre Duşan, öldüğü yılın başında Konstantinopolis'e karşı bir sefere çıktı ve bu seferin devam etmesini ancak bu ölüm engelledi. Fakat bu iddia o döneme ait kaynaklar tarafından onaylanmamıştır ve en yetkin bilim adamları da bunun doğru olduğunu düşünmemektedir.[120] 1355 yılında Sırbistan'ın Büyük Efendisi hayalini gerçekleştiremeden hayata gözlerini

119 *Florinsky, The Southern Slavs and Byzantium*, II, 141.
120 *A.g.e.*, 200-201, 206-7.

yumdu. Böylece Duşan, Bizans İmparatorluğu'nun yerini alacak bir Sırp-Yunan imparatorluğu vücuda getirme hususunda başarısız oldu. Yaptığı sadece birçok Yunan adasının[121] dahil olduğu, fakat onun ölümünden sonra Yannis Kantakuzenos'un dediği gibi "bin parçaya bölünen"[122] bir Sırp imparatorluğu meydana getirmekti.

Duşan hanedanının mevcudiyeti kısa süreli olmuştu. Florinsky'nin ifade ettiği gibi: "Aslını söylemek gerekirse sadece iki dönem görülebilir; birincisi Duşan'ın hükümdarlık dönemini kapsayan kuruluş süreci, ikincisiyse imparatorluğun kurucusunun ölümünden hemen sonra başlayan dağılma süreci."[123] Bir başka Rus yazar şöyle yazmıştı: "On yıl sonra azametli Sırp imparatorluğu çok eski zamanlara ait bir hatıra gibi görünüyordu."[124] Böylelikle Sırpların Balkan yarımadasında başkenti Konstantinopolis olan büyük bir imparatorluk vücuda getirmek için yaptığı bu üçüncü ve heybetli son girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Balkan yarımadası savaşçı Osmanlı Türklerinin saldırgan planları için neredeyse savunmasız ve açık bir durumdaydı.

XIV. Yüzyılın İkinci Yarısında Bizans Politikaları

Türkler: Genç Andronikos'un hükümdarlık yıllarının sonlarına doğru Türkler neredeyse Anadolu'nun tamamını kontrolleri altında tutmaktaydı. Akdeniz'in doğusu ve Ege sürekli olarak hem Selçuklu hem de Osmanlı Türk korsanlarının gemileri tarafından tehdit edilmekteydi. Yarımadada, sahil kıyılarında ve adalarda yaşayan Hıristiyan halk için hayat çekilmez hale gelmiş, ticaret bitmişti. Türklerin taarruzları yüzünden Aynoroz'daki manastırlardan birinde keşiş olan Athanasius, Aynoroz'u terk edip Yunanistan'a, Teselya'ya göç etti.[125] Kıbrıs kralı ve XIV. yüzyıldan beri Rodos adasını elinde tutan Saint John Şövalyeleri'nin lideri, Papa'ya Batı Avrupalıları Türklere karşı silaha davranmasına ikna etmesi için yalvardı. Papalığın çağrısına cevaben, tamamen başarısız olmamakla birlikte küçük seferler düzenlendi, fakat bunlar da misyonu tamamlamaktan uzaktı. Türkler Avrupa kıtasının sahillerinde kendilerine sağlam mevkiler kurmakta kararlıydılar. İmparatorluk bünyesinde patlak verip

121 *Florinsky, The Southern Slavs and Byzantium*, II, 208.

122 John Cantacuzene, *Historiae*, IV, 43; Bonn ed., III, 315.

123 *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 1.

124 A. Pogodin, *A History of Serbia*, 79.

125 Bkz. N. A. Bees, "Geschichtliche Forschungsresultate und Mönchs-und Volkssagen über die Gründer der Meteorenklöster," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, III (1922), 364-69. Miller, *Latins in the Levant*, 294-95. I. Boghiatzides, "ΤὸχρονικὸντῶνΜετεώρων," Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, II, (1925), 149-82.

Yannis Kantakuzenos'in Türklerle ittifak yaptığı iç savaş da bu durumu kolaylaştırdı.

Osmanlı Türklerinin Avrupa'da kendilerine ilk yer edinmeleri hususu genellikle Yannis Palaiologos ile olan mücadelesi nedeniyle Türklerin yardımına sık sık müracaat eden Yannis Kantakuzenos'un ismiyle anılır. Hatta Kantakuzenos kızını Sultan Orhan ile evlendirmişti. Kantakuzenos'un daveti üzerine onun müttefiki olan Türkler Trakya'yı birkaç kez kasıp kavurdu. Nikeforos Gregoras bu durumu Kantakuzenos'un Romalılardan nefret ettiği ölçüde barbarları sevdiği şeklinde aktarmıştı.[126] Çanakkale yarımadasında Türklerin ilk iskânının Kantakuzenos'un bilgisi dahilinde gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Aynı Bizans tarihçisi imparatorluk kilisesinde bir dini ayin kutlanırken, başkente kabul edilmiş Osmanlı Türklerinin "anlaşılmaz sözlerle şarkılar söyleyip Hazreti Muhammed'e ilahiler söyledikleri ve böylece orada bulunup kutsal İncil'den ayetler dinleyen kimselerin dikkatlerini dağıttığını,"[127] yazmıştı. Hatta Türklerin mali iştahlarını tatmin etmek için Kantakuzenos, Büyük Moskova prensi Mağrur Simeon tarafından, o dönemde harabe halindeki Ayasofya'nın tamiratı için Rusya'dan gönderilen parayı Türklere teslim etmişti.

Her ne kadar Kantakuzenos'un hükümdarlığının ilk yıllarından itibaren Trakya ve Çanakkale yarımadasında birbirinin benzeri bazı Türk yerleşim yerleri mevcutsa da bunlara tehlikeli gözüyle bakılmıyordu, çünkü bunlar Bizans hâkimiyeti altındaydılar. Fakat 1350'lerin başlarında Çanakkale yakınlarındaki Çimpe kalesi Türklerin eline geçti. Kantakuzenos'un Çimpe'yi boşaltmaları için Türkleri ayartma teşebbüsleriyse boşa çıktı.

1354 yılında neredeyse Trakya'nın tüm güneydoğu kıyılarını, birçok şehri ve müstahkem noktayı yerle bir eden müthiş bir depremle sarsıldı. Türkler Çimpe'yi tahkim edip, deprem sonrasında halk tarafından terk edilen ve aralarında Çanakkale'nin de bulunduğu birkaç şehri ele geçirdiler. Buralarda büyük surlar inşa ettiler, istihkamlar ve cephanelikler kurdular; böylece Çanakkale stratejik anlamda çok önemli bir mevki haline gelerek Türklerin Balkan yarımadasındaki ilerleyişleri için üs görevi ifa etti. Konstantinopolis halkı tehlikenin derhal farkına vardı ve Çanakkale'nin Türkler tarafından zaptedildiği haberi ulaştığında şehir halkını umutsuzluğa sevk etti. Dönemin ileri gelen yazarlarından Dimitrios Cydones bütün şehir sathında yankılan ağıt ve feryatları doğrulamıştı: "Artık bu şehirde ne konuşulup dinlenecek ki? Hepimiz helak olmadık mı?

---

126 Nicephorus Gregoras, *Historia*, XXVIII, 2; Bonn ed., III, 177.

127 *A.g.e.*, 40; Bonn ed., 202-3.

Bizler, bu surlar içindekiler, barbarların tuzağında kapana kısılıp kalmış değil miyiz? Tehlike baş göstermeden önce şehri terk edenler mutlu değil mi? Esaretten kaçmak için İtalya, İspanya, hatta Herkül Sütunları'nın (günümüzdeki Cebelitarık Boğazı) ötesine, belki de İngiltere'ye kadar kaçıştık."[128] Bu olayları anlatan bir Rus kronik yazarı: "6854 yılında (1346) İsmaililer (kastedilen Türkler) bu yakaya, Yunanların memleketine geçtiler. 6865 yılında (1357) Yunanlardan Callipolis'i (Çanakkale) aldılar."[129]

Bu esnada Konstantinopolis'teki Venedik temsilcisi, hükümetini Türk tehdidi, imparatorluğun geriye kalan kısmının Türkler tarafından muhtemel zaptı, Bizans genelinde imparatora ve onun hükümetine karşı mevcut genel hoşnutsuzluk ile halkın büyük çoğunluğunun Latin, özellikle de Venedik hâkimiyeti altında olmak istediği hakkında bilgilendirdi. Bir diğer raporda, aynı memur, Konstantinopolis'teki Yunanların Türklere karşı korunma altında olmak kaydıyla, öncelikli olarak Venedik hâkimiyeti altında, eğer bu mümkün değilse Macar veya Sırp kralının hâkimiyeti altında olmak istediklerini bildirdi.[130] Venedik temsilcisinin söylediklerinin Konstantinopolis'te o dönemde mevcut olan ruhu ne ölçüde yansıttığını söylemek güçtür.

Tarihçiler genellikle Türklerin Balkan yarımadasına yerleşmelerinin birincil sebebi olarak Yannis Kantakuzenos'u anarlar. Çünkü o Yannis Palaiologos ile arasındaki şahsi mücadelesi esnasında Türkleri yardımına çağırmıştı. Genel kanaat, Türklerin daha sonraki dönemlerde Avrupa'da yaptıkları barbarlıkların sorumlusunun Kantakuzenos olduğu yönündeydi. Fakat elbette, hem Bizans hem de Avrupa için ölümcül olan bu olayın sorumlusu tek başına o değildi. Ana sebep Bizans'ın içinde bulunduğu genel durum ve Balkanlarda Türklerin batıya doğru yaptıkları önüne geçilemez saldırıları durduracak herhangi bir engelin olmamasıydı. Kantakuzenos onları çağırmamış olsaydı bile Türkler her halükârda Avrupa'ya gelecekti. T. Florinsky'nin dediği gibi: "Türkler ardı arkası kesilmeyen saldırılarıyla Trakya'da yapacakları fethin yollarını açmıştılar. Yunan-Slav dünyasının içinde bulunduğu acınası durum Türklerin başarılarına ve yaptıklarının hesabını vermemelerine büyük ölçüde katkıda bulundu. Son olarak da çeşitli devletlerin ve halkların siyasi liderleri ilerlemekte olan bu tehditkâr Müslüman gücün oluşturduğu tehlikeyle ilgili en küçük bir fikri yoktu. Aksine hepsi kendi dar, bencil çıkar hesapları namına Türklerle uzlaşma-

---

128 Demetrius Cydones, Συμβουλευτικὸςἕτερος; Migne, *Patrologia Graeca*, CLIV, 1013.

129 Voskresenskaya lietopis (The Annals of Voskresensk), *The Complete Collection of Russian Annals*, VII, 251.

130 Bkz. N. Iorga, "Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1242-1362)," *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 217. Hopf, *Geschichte Griechenlands*, I, 448.

ya çalıştılar. Kantakuzenos'un durumu istisna değildi." Kantakuzenos gibi Venedikliler ve Cenevizliler de "bu İslam'a karşı Hıristiyanlığın mümtaz savunucuları" olarak aynı zamanda Türklerle ittifak kurma fikriyle meşguldü. "Sırpların ve Yunanların Büyük Çarı" Duşan da aynı minval üzerine bir ittifak arayışı içerisindeydi. "Elbette kimse Kantakuzenos'u asla haklı çıkaramayacak. Türklerin Avrupa'da yerleşmesi gibi talihsiz bir olaydaki suçunu kimse ört bas edemez, fakat unutmamalıyız ki; o bu konuda yalnız değildi. Belki de Kantakuzenos, İstvan Duşan'dan önce davranıp onun Türklerle, yani Orhan'la anlaşmaya varmasına engel olmasaydı İstvan Duşan da Kantakuzenos'un yaptığı gibi, Türkleri yarımadaya getirecekti."[131]

Çanakkale'de kendilerine bir yer temin eden Türkler, Bizans'ın ve Slav devletlerinin, yani Bulgarya ve Sırbistan'ın içinde bulunduğu ve fasılasız devam eden iç karışıklıklardan yararlanarak Balkan yarımadasındaki fetihlerine devam ettiler. Orhan'ın takipçisi olan Sultan I. Murad Konstantinopolis'e yakın yerlerdeki Edirne ve Plovdiv gibi önemli merkezleri ve birçok müstahkem noktayı ele geçirip Batıya doğru ilerleyişini sürdürdü ve Selanik'i tehdit eder hale geldi. Türk devletinin başkenti Edirne oldu. Konstantinopolis kademeli olarak Türklerin hâkimiyetindeki yerlerle çevrilmiş hale gelirken, imparator da sultana vergi vermeye devam etti.

Bu fetihler, kendi iç meseleleri nedeniyle eski güçlerini zaten kaybetmiş olan Sırbistan ve Bulgarya ile Murad'ı karşı karşıya getirdi. Sırp prens Lazar, Murad ile karşılaşmak için sefere çıktı. 1389 yazında Sırbistan'ın merkezindeki Kosova ovasında belirleyici bir savaş cereyan etti. Savaşın başında zafer Sırpların tarafında gözükmekteydi. Anlatılan hikâyeye göre Sırp Miloş Obilic Türk karargahına bir kuvvet sokmayı başardı ve Türklere kendisini bir kaçak gibi tanıttı. Murad'ın otağına girdi ve onu zehirli bir hançerle öldürdü. Türkler arasındaki karışıklık katledilen Murad'ın oğlu Yıldırım Bayezid tarafından kısa süre içerisinde giderildi. Bayezid, Sırp ordusunu ablukaya aldı ve ezici bir galibiyet kazandı. Lazar tutsak alınıp idam edildi. Kosova Savaşı'nın yapıldığı yıl Sırbistan'ın düşüş yılı olarak kabul edilebilir. Sırp imparatorluğundan geriye kalıp mevcudiyetini yetmiş yıl daha devam ettiren kısmıysa artık devlet adına layık değildi. 1389'da Sırbistan Türkiye'nin vassalı haline geldi.[132] Dört yıl sonra 1393'te, yani V. İgor'un yenilmesinden sonra Bulgarya'nın başkenti Tırnova da Türkler tarafından zaptedildi ve kısa süre içinde bütün Bulgar toprakları Türk imparatorluğunun hâkimiyeti altına girdi.

131 Florinsky, *The Southern Slavs and Byzantium*, II, 192-93.

132 Kosova Savaşı hakkında Yunan kaynaklar için bkz. N. Radojčić, "Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kossovo Polje," *Byzantion*, VI (1931), 241-46. H. Gregoire, "L'Opinion byzantine et la bataille de Kosovo, *Byzantion*, VI (1931), 247-51.

Yaşlı ve hasta olan V. Yannis, ölümünü çabuklaştıran yeni bir aşağılanmaya maruz kaldı. Yannis, Türklerin teşkil ettiği tehditten başkenti korumak için şehir surlarını tamir ettirip istihkâmlar inşa ettirmeye başladı. Bunu öğrenen sultan imparatora inşa ettirdiği surları yıktırmasını, bu isteğinin reddedilmesi halindeyse imparatorun oğlu ve vârisi olup Yıldırım'ın sarayında tutulan Manuel'in gözlerini kör etmekle tehdit etti. Yannis sultanın bu isteklerini yerine getirmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Konstantinopolis şehri mevcudiyetinin en kritik dönemine girmiş oldu.

Cenova, 1348 Veba Salgını ve Venedik-Ceneviz Savaşı: III. Andronikos'un hükümdarlığının sonuna doğru, Galata'daki Ceneviz kolonisi, devlet içinde devlet hüviyetindeydi; güçlü ekonomik ve siyasi bir pozisyon elde etmişti. Bizans donanmasının yokluğundan faydalanan Cenevizliler donanmalarını Ege adalarındaki bütün limanlara göndererek Karadeniz ve Boğazlardaki bütün önemli ticaret noktalarını ele geçirdiler. O dönemin kaynaklarından Nikeforos Gregoras, Galata'daki gümrük vergilerinden elde edilen gelirin yıllık 200.000 altın olduğu halde Bizans'ın ancak 30.000 altın elde ettiğini ifade etti.[133] Galata'nın Bizans için teşkil ettiği tehlikenin farkına varan Kantakuzenos, ülkeyi kasıp kavuran iç karışıklıklara rağmen imparatorluğun düzensiz ekonomisinin el verdiği ölçüde hem askeri hem de ticari amaçlı gemiler inşa ettirdi. Paniğe kapılan Galata halkı Kantakuzenos'un planına kuvvet kullanarak direnmeye karar verdi. Galata'nın hâkim noktalarını işgal edip oralarda surlar, kuleler ve toprak tahkimatlar inşa ettirdiler ve Kantakuzenos karşısında insiyatifi ele geçirdiler. Cenevizlilerin Konstantinopolis üzerine yaptıkları ilk atak başarısızlıkla sonuçlandı. Kantakuzenos tarafından inşa ettirilen gemiler Cenevizlilerle savaşmak için Haliç'e girdiler. Cenevizliler ilk bakışta bu donanmanın gücünü gördüklerinde zaten barış yapmanın eşiğindeydiler. Fakat deneyimsiz Yunan komutanlar ve patlak veren fırtına Yunan donanmasının hezimetine sebep oldu. Galatalı Cenevizliler donanmalarını süsleyip muzaffer bir şekilde ve mağlup Yunan donanmasından alınmış imparatorluk bayrağıyla alay ederek imparatorluk sarayının önünden geçtiler. Barış şartlarına göre Galata'da bulunan durumu tartışmalı olan tepeler Cenevizlilerin elinde kalırken, Galata giderek Konstantinopolis için daha da tehlikeli hale geldi.

Cenevizlilerin zaten büyük olan nüfuzundaki bu artış, Ceneviz'in başlıca ticari rakibi olan Venedik'in pozisyonunu etkiledi. Bu iki cumhuriyetin çıkarları Karadeniz'de, Cenevizlilerin kendilerine yer edindikleri Azak denizinde, günümüz Kırım'ındaki Maeotis ve Don nehri ağzındaki Tana'da çatıştı. Karadeniz'e giriş kapısı olup Cenevizlilerin elinde olan

---

133 Nicephorus Gregoras, *Historia*, XVII, i, 2; Bonn ed., II, 842.

Boğaziçi'nde Cenevizliler, Karadeniz'e açılan ve kendilerine ait olmayan bütün gemilerden, özellikle de Venedik ve Bizans'a ait olanlardan geçiş ücreti alınan bir tür gümrük noktaları kurdular. Ceneviz'in amacı Boğaziçi'nde bir tekel vücuda getirmekti. Venedik ve Ceneviz'in çıkarları adalarda ve Ege sahillerinde de çatışma içine girdiler.

Bu iki cumhuriyet arasında hemen vuku bulacak bir çatışma, 1348 yılında ve müteakip yılda patlak verip her iki tarafın birliklerini felce uğratan veba salgını nedeniyle engellendi. Veba buradan Konstantinopolis'e oradan da Tana ve Kaffa'ya giderek hastalık virüsü taşıyan Ceneviz gemileri vasıtasıyla Anadolu'nun içlerinden Azak kıyılarına ve Kırım'a taşınmış oldu. Batılı kroniklerin muhtemelen abartılı iddialarına göre nüfusun üçte ikisi veya dokuzda sekizi hastalıktan etkilendi.[134] Hastalık buradan Ege adalarına ve Akdeniz'e yayıldı. Bizanslı tarihçiler geride, hekimlerin hastalık karşısında çaresiz kalışını ayrıntılı olarak betimleyen anlatılar bıraktılar.[135] Salgınla ilgili yaptığı tasvirde Yannis Kantakuzenos, Tukidides'in *İkinci Kitabı*'nda yaptığı Atina'daki veba salgınıyla ilgili tasviri örnek aldı. Batılı kronik yazarlarının anlattığına göre Ceneviz gemileri Bizans'taki salgını bütün Akdeniz sahili boyunca İtalya, Fransa ve İspanya'ya yaydı. M. Kovalevsky bu konuda "bulaşıcı hastalık taşıyan gemilerin Akdeniz boyunca bütün limanları fasılasız biçimde dolaşmaları inanılmaz bir şey"[136] diye yorumlar. Salgın buradan hem kuzey hem de batı istikâmetinde yayılarak İtalya, İspanya, Fransa, İngiltere, Almanya ve Norveç'i etkisi altına aldı.[137] Bu esnada İtalya'da Boccaccio meşhur eseri *Decameron*'u yazmaktaydı. Bu eser "ölçülü ağırbaşlılığı ve klasik güzelliği içerisinde Kara Ölüm'ün bir tasviri"[138] ile başlar. Pek çok cesur erkek, güzel bayanlar ve delikanlılar "sağlıklarının zirvesindeyken, kendi yaşıtları, yoldaşları ve arkadaşlarıyla sabah kahvaltısı yaparken akşam olunca atalarıyla öbür dünyada akşam yemeği yemekteydiler."[139] Bilim adamları Boccaccio ile Tukidides'in yaptıkları tasvirleri karşılaştırır ve Boccaccio'nun eserini, antik dönemin klasik yazarın eserinden daha büyük bir hürmete layık görürler.[140]

134 Chronicon Estense; bkz. Muratori, *Scriptores rerum italicarum*, XV, 448. Bartholomaeus della Pugliola, *Historia miscella Bononiensis, a.g.e.*, XVIII, 409.

135 Nicephorus Gregoras, *Historia*, XV, i, 5; Bonn ed., II, 797-98. John Cantacuzene, *Historiae*, IV, 8; Bonn ed., III, 49-53.

136 *The Economic Growth of Europe*, III, 191; terc. M. Kupperberg, V, 236. A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, 175-77; bibliyografya verilmiştir.

137 Norveç hakkında, bkz. örneğin, K. Gjerset, *History of the Norwegian People*, I, 202.

138 A. N. Veselovsky, "Boccaccio, his Environment and Contemporaries," *Works of A. N. Veselovsky*, v, 448, 451;aynı yazar, *Sbornik Otdeleniya Russkago Yazyka i Slovesnosti*, LII, 444, 447.

139 *The Decameron*, first day, introduction.

140 Bkz. örneğin, M. Korelin, *The Earlier Italian Humanism and Its Historiography*, 495.

Almanya'daki salgın, Baltık denizi ve Polonya vasıtasıyla Rusya'daki Pskov, Novgorod ve Moskova'ya ulaştı. 1353 yılında büyük prens Mağrur Simeon hastalığa yenik düştü ve hastalık buralardan bütün Rusya'ya yayıldı. Rus kroniklerine göre bazı şehirlerde tek bir insan bile hayatta kalmayı başaramamıştı.[141]

Venedik aktif şekilde savaş hazırlığı yapmaktaydı. Veba salgınının korkulu hatırası bir nebze unutulduğunda San Marko Cumhuriyeti, Aragon kralıyla ittifak yaptı. Ceneviz ile ilişkileri iyi olmayan Aragon kralı, İtalyan adalarına ve sahillerine saldırı düzenlemek suretiyle Cenevizlileri oyalamaya ve böylece Venediklilerin Doğuya doğru ilerleyişini kolaylaştırmaya razı oldu. Kısa süren bir tereddütten sonra Kantakuzenos da bu Aragon-Venedik ittifakına dahil oldu. Kantakuzenos "nankör Ceneviz milletini Tanrı'dan korkmayı unutmakla," "sanki talan için bir sıtmaya tutulmuşcasına" denizleri harap etmek ve "kendi korsan faaliyetleriyle denizleri ve denizcileri işlerinden alıkoymaya" daimi olarak teşebbüs etmekle suçladı.[142]

Sayıları yüz elliyi bulan Yunan, Venedik ve Aragon gemilerinden müteşekkil donanmayla Cenevizliler arasındaki asıl savaş 1350'lerin başlarında, Boğaziçi sularında vuku buldu. Taraflardan hiçbiri kesin galibiyet elde edemedi, fakat her iki taraf da kendisini galip olarak addetti. Cenevizliler ile Osmanlı Türkleri arasındaki dostane ilişkiler Kantakuzenos'u Venedik'le olan ittifakından ayrılmak mecburiyetinde bıraktı ve Kantakuzenos Cenevizlilerle barış yaptı. Kantakuzenos bundan sonra Venedik'e destek vermeyeceğine dair söz verdi. Buna ek olarak Galata'daki Ceneviz kolonisine daha fazla toprak tahsis etmeye razı oldu. Fakat bazı çarpışmalardan sonra, yorgun düşen Venedik ve Ceneviz aralarında barış yaptılar. Aradaki anlaşmazlığın ana sebebine dair çözüm çabalarının başarısız olması nedeniyle bu barış kısa sürdü ve Tenedos Savaşı patlak verdi. Bizans imparatorlarının hâlâ hâkimiyetinde olan birkaç Ege adasından birisi olan Tenedos adası, Çanakkale Boğazı girişinde sahip olduğu konum itibariyle, Konstantinopolis ve Karadeniz'e kıyı ülkelerle ticari bağları olan ülkeler için büyük öneme haizdi. Boğazların her iki yakası Osmanlı Türklerinin hâkimiyetinde olduğu için Tenedos onların faaliyetlerini gözlemlemek için çok müsait bir konuma sahipti. Çok uzun süredir bu adayı elde etmenin hayalini kuran Venedik, uzun müzakerelerden sonra bu adayı almak için imparatorun rızasını elde etti. Cenevizliler Tenedos adasının Venedik'in eline geçmesini kabullenemezdi. Bunun önüne geçmek için Cenevizliler, V. Yannis'i tahttan indirip yerine büyük oğlu Andronikos'u üç

141 Nikonovskaya letopis, *The Complete Collection of Russian Annals*, x, 224.

142 Bkz. N. Iorga, "Latins et Grecs d'Orient," *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 208.

yıl süreliğine tahta çıkartacak olan bir devrimi organize etmek konusunda muvaffak oldular. Bu iki cumhuriyet arasında patlak veren savaş her iki cumhuriyeti de güçsüz bırakırken Doğu ile ticaret yapan bütün devletleri mahvetti. Sonunda 1381 yılında Savoy Dukalığı'nın başkenti olan Torino'da yapılan bir barış anlaşmasıyla savaş sona erdirildi.

Torino'daki konferansla ilgili hacimli ve ayrıntılı belgeler mevcuttur.[143] Savoy Kontu'nun bizzat katıldığı konferansta, o dönemde zaten karmaşık bir hal almış olan uluslararası meseleleri ilgilendiren çeşitli konular tartışıldı ve barışın koşulları üzerinde çalışıldı. Bunlar içerisinde konumuzla ilgili olan, Venedik ve Cenevizliler arasında olup Bizans'a atıfta bulunulan husumete bir son verilmiş olmasıdır. Buna göre Venedik Tenodos adasını boşaltacak ve orada yapılan isithkamlar yıkılacaktı. Adanın hâkimiyeti belirlenen tarihte III. Andronikos'un eşi olan Savoylu Anne vasıtasıyla Palaiologos hanedanına akraba olan Savoy Kontu'nun (*in manibus prefati domini Sabaudie comitis*) hâkimiyetine geçecekti. Böylelikle adanın hâkimi olmak isteyen ne Venedik ne de Ceneviz bu önemli stratejik adanın sahibi olabildi.

1437 yılında Konstantinopolis'i ziyaret etmiş olan İspanyol seyyah Pero Tafur, Tenodos adası ile ilgili olarak çok ilginç bir tasvir yapmıştır.

> Tenodos adasına geldik ve burada demir attık. Gemi tekrar denize açılmak için bakıma alındığında, biz de sekiz ila on mil uzunluğundaki adanın etrafını görmek için gezmeye çıktık. Etrafta üstleri üzüm bağlarıyla kaplı birçok tepecik vardı, fakat bunların hepsi bakımsızdı. Tenodos limanı daha yakın bir zamanda usta bir el tarafından yapılmışcasına yeni görünüyordu. Mendirekler büyük kaya parçalarından ve sütunlardan yapılmıştı ve burada gemilerin demir atmaları için çok uygun palamar yerleri vardı. Gemilerin demir atabilecekleri başka yerler de var, fakat burası Çanakkale Boğazı'nın karşısında olmasından dolayı demir atmak için en iyi yerdir. Limanın üst tarafında, çok muhkem bir kalenin bulunduğu bir tepe mevcuttur. Bu kale Venedikliler ile Cenevizlilerin arasındaki birçok savaşın sebebidir ve Papa'nın bu kalenin yıkılmasına hüküm verdiğinden beridir her iki tarafa da ait değildir. Fakat hiç şüphesiz bu karar akıldışıdır, çünkü bu liman dünyadaki diğer limanlar arasında en iyisidir. Hiçbir gemi yoktur ki dar olan liman girişinden geçmeden önce oraya demir atıp beklemesin. Orada ne kadar gemi bulunduğunu bilen Türkler silahları ellerinde pusuya yatıp bekler ve birçok Hıristiyanı öldürürler.[144]

143 *Liber jurium reipublicae Genuesis, II, 858-906; Monumenta Historiae Patriae, IX. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, IV, 199-263'te.

144 *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1453-1439)*, 135-36; ed. Malcolm Letts, 113-14. Bkz. A. A. Vasiliev, "Pero Tafur, a Spanish Traveler of the Fifteenth Century and his Visit to Konstantinopolis, Trebizond, and Italy," *Byzantion*, VII (1932), 75-122. Charles Diehl, "Un Voyageur espagnol à Konstantinopolis," *Mélanges Glotz*, I (1932), 319-27.

Karadeniz ve Azak denizindeki, özellikle de Tana kolonisindeki ticaret tekeli üzerine kangren olmuş mesele hususunda, Torino'da imzalanan anlaşmaya göre Cenevizliler Karadeniz'deki Venedik pazarlarını kapatma ve Tana'ya ulaşımı durdurma niyetinden vazgeçecekti. Doğulu milletlerle yapılan ticaret için çok önemli bir merkez olup Don nehrinin ağzında kurulmuş olan Tana şehrinde yapılan uluslararası ticaret yeniden başladı. Ceneviz ile tahtını tekrar kazanmış olan yaşlı V. Yannis arasında dostane ilişkiler tekrar kuruldu. Barış durumuna rağmen Doğu'daki ticari menfaatleri çatışmaya devam eden iki cumhuriyet arasında Bizans kendisine bir yol bulmaya devam etti. Bununla birlikte Venedik ile Ceneviz arasındaki ekonomik rekabet nedeniyle çıkan büyük bir savaşı sonlandıran Torino anlaşması, Romalılar ile ilişki içerisinde bulunan milletlerin uzun yıllardır kesintiye uğramış olan ticarete yeniden başlamalarına izin verdiği için büyük bir öneme haizdir. Fakat onların kaderinin de Doğu Hıristiyanlarınınki gibi, XIV. yüzyılın sonlarından itibaren belli olmaya başladığı üzere Osmanlı Türklerine bağlıydı.

II. Manuel (1391-1425) ve Türkler

Yazılarından birisinde II. Manuel şöyle yazmıştı: "Çocukluktan çıkıp da erkekliğe henüz adım atmadığım yıllarda hayatım gelgitler ve sıkıntılarla çepeçevre sarılmıştı. Fakat bir belirtiye göre gelecek günlerimiz tam bir sukunet dönemi olarak geçmişe bakmamıza sebep olacaktı."[145] Manuel'in önsezileri onu yanıltmadı.

Bizans ya da daha doğru ifadeyle Konstantinopolis, V. Yannis'in hükümdarlığının son yıllarında çaresiz ve onur kırıcı bir durum içindeydi. Yannis öldüğü vakit Manuel, Sultan Bayezid'in sarayındaydı. Babasının ölüm haberi kendisine ulaştığında, sultanın sarayından kaçmayı ve imparator olarak taç giyeceği Konstantinopolis'e varmayı başardı. Dukas'a göre Manuel'in popülaritesinden korkan Bayezid, Manuel sarayındayken onu öldürtmediğine pişman olmuştu. Dukas'ın aktardığı rivayete göreyse Beyazıd'ın Konstantinopolis'teki Manuel'e gönderdiği elçilik heyeti imparatora hitaben sultanın şu sözlerini ilettiler: "Eğer benim emirlerimi yerine getirmeyi arzu edersen şehrinin kapılarını kapat ve onun içinde hükümdarlık sür. Fakat bunun dışındakiler bana aittir."[146] Bundan sonraki dönemde Konstantinopolis aslında bir kuşatma altındaydı. Başkent için tek teselli kaynağı Türk donanmasının içinde bulunduğu tatmin e-

145 Berger de Xivrey, "Mémoire sur le vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue," *Mémoires de l'Institut de France*, XIX (2), 25-26.

146 Michael Ducas, *Historia byzantina*, XIII; Bonn ed., 49.

dici olmayan durumdu. Bundan dolayı Türkler, her ne kadar Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasının kontrolünü ellerinde bulundursalar da, şimdilik Bizans'ın Boğazlar üzerinden sağladığı dış dünyayla olan bağlantısını kesmekten acizdiler. Bayezid'in mahirane bir biçimde, Manuel başlarında olmak üzere Palaiologos hanedanı temsilcilerini ve Slav prensleri bir yerde topladığı an özellikle Doğulu Hıristiyanlar için müthişti. Görünüşe bakılırsa Bayezid hepsinin icabına tek seferde bakmaya niyetliydi. Manuel sultanın sözlerini aktardığı yazısında şöyle demişti: "Toprak dikenlerden temizlendikten sonra, burada bizi kast ederek Hıristiyanlardan bahsediyor, oğlu Hıristiyan topraklarında ayaklarının yaralanmasından korkmadan dolaşabilecekti."[147] Yönetimde bulunan ailelerin temsilcileri kendi aralarında bölünmüşlerdi, fakat sultanın yalın öfkesi bu hanedan temsilcilerin maiyetinde bulunan birçok asilzadeye isabet etmişti.

1392 yılında Bayezid görünürde hedefi Karadeniz'deki Sinop şehri olan bir deniz seferi düzenledi. Fakat sultan donanmanın başına Manuel'i koydu. Bu nedenle Venedik bu seferin amacının Sinop olmayıp, Çanakkale Boğazı'nın güneyindeki Ege denizinde bulunan Venedik kolonileri olduğu ve bunun Türklerin düzenlediğin bir seferden ziyade, Türk birlikleri tarafından desteklenmiş örtülü bir Yunan seferi olduğu kanaatine vardılar. Günümüz tarihçilerinden birisinin söylediği gibi, XIV. yüzyıldaki Doğu meselesi bir Türk-Yunan imparatorluğunun oluşturulmasıyla çözülmüş olabilirdi.[148] Delilleri Venedik arşivlerinde bulunan bu ilgi çekici hadisenin önemli hiçbir sonucu yoktu. Bundan kısa bir zaman sonra Bizans ile Bayezid arasında mevcut olan dostane ilişkilerde açıkça bir kopuş meydana geldi ve Manuel tekrar yönünü bir süreliğine ihmal ettiği Batı'ya çevirdi.

Zor durumdaki Manuel Venedik ile dostane ilişkiler kurmak için müzakerelere girişti. Bayezid Konstantinopolis'in erzak yollarını kesmeye çalıştı. Bir Bizans kronik yazarının dediğine göre Konstantinopolis'teki halk öylesine bir fakr-u zaruret içerisin düştü ki ekmek pişirmekte kullanmak için evlerini yıktılar.[149] Bizans heyetinin talebi üzerine Venedik Konstantinopolis'e bir miktar hububat gönderdi.[150]

---

147 Manuel Palaeologus, *Oratio funebris in proprium ejus fratrem despotam Theodorum Palaeologum*; ed. Migne, *Patrologia*, CLVI, 225.

148 Silberschmidt, *Das orientalische Problem*, 78-79. Yazar burada, "Griechisches Reich türkischer Nation" gibi yanlış bir terim kullanmıştır (s. 79). Bkz. R. Salomon'un değerlendirmesi, *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII (1928), 144. Bkz. ayrıca Peter Charanis, "The Strife Among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402," *Byzantion*, XVI, 1(1944), 286, 314. Diğer kaynaklar arasında yazar Dimitrios Cydones'in mektuplaşmalarını da kullanmıştır.

149 Michael Ducas, *Historia byzantina*, XII; Bonn ed., 50.

150 Silberschmidt, *Das orientalische Problem*, 87.

Macar Sigismund'un Haçlı Seferi ve Niğbolu Savaşı: Bu esnada Balkan yarımadasında elde ettikleri başarılar Türklerin Batı Avrupa için yakın gelecekte teşkil ettiği tehlikeyi tekrar gündeme getirdi. Bulgarya'nın boyun eğmesi ve neredeyse tüm Sırbistan'ın fethiyle Türkler, Macar krallığının sınırlarına dayandılar. Türklerle mücadelede yalnızca kendi kuvvetleriyle başa çıkamayacağını anlayan Macar kralı Sigismund yardım için Avrupalı hükümdarlara başvurdu. Fransa bu çağrıya büyük bir hevesle karşılık verdi. Halkının sesine kulak veren Fransa kralı, başlarında Burgundi Dükü'nün bulunduğu küçük bir birlik gönderdi. Polonya, İngiltere, Almanya ve diğer bazı küçük devletler de birlikler gönderdiler. Venedik de sefere dahil oldu. Sigismund önderliğindeki Haçlı Seferi başlamadan hemen önce Manuel Ege adasındaki Cenevizlilerle, yani Midilli ve Sakız adası halkı, Hıristiyanlığın Ege denizindeki ileri karakolu olan Rodos Şövalyeleri ile bir birlik tesis etmiş gibi gözükmektedir.[151] Manuel'in Sigismund'un başında bulunduğu Haçlı Seferi ile ilişkisine gelince, muhtemelen Manuel seferin masraflarının bir bölümünü karşılamayı üstlenmişti.

Bu Haçlı Seferi teşebbüsü tam bir başarısızlıkla son buldu. 1396'da Haçlılar, aşağı Tuna'nın sağ tarafında bulunan Niğbolu ovasında Türkler tarafından hezimete uğratıldı ve memleketlerine dönmeye mecbur bırakıldılar. Tutsak alınmaktan kıl payı kurtulan Sigismund küçük bir gemiyle Tuna nehri üzerinden Karadeniz'e açılıp Konstantinopolis'e, oradan da Ege ve Adriyatik yoluyla Macaristan'a döndü.[152] Niğbolu Savaşı'na iştirak etmiş Bavyeralı bir savaşçı olan ve Türkler tarafından tutsak alınıp bir süre Çanakkale'de tutulan Schiltberger, Sigismund'un Türkler tarafından engel olunamayan Çanakkale Boğazı'ndan geçişinin görgü tanığı olarak olayı anlatmıştır. Bu anlatıya göre, Türkler bütün Hıristiyanları sahilde sıra halinde dizmişler ve alaylı bir edayla Sigismund'a gemisini terk edip adamlarını özgürlüğe kavuşturması için bağırtmışlardır.[153]

Batılı Haçlıların Niğbolu'daki mağlubiyetinden sonra Konstantinopolis'e ölümcül son darbeyi indirmeyi planlayan muzaffer Beyazıd, her ne kadar sözde imparatorluğun hâkimiyeti altında olsalar da, başkentin bir muhasara altındayken yardım alma ihtimali olan birkaç bölgeyi tahrip etmeye karar verdi. Kendisine boyun eğmiş olan Teselya'yı yerle bir etti, hatta Türk kaynaklarına göre, kısa süreliğine Atina'yı da

151 Silberschmidt, *Das orientalische Problem*, 119.

152 Aziz Suryal Atiya, *The Crusade of Nicopolis*. H. L. Savage, "Enguerrand de Coucy VII and the Campaign of Nicopolis," *Speculum*, XIV (1939), 423-42.

153 H. Schiltberger, *Reisebuch*, ed. V. Langmantel, 7.

zaptetti.[154] Bayezid'in en seçkin komutanları, Manuel'in despot unvanıyla yönettiği Mora üzerinde muazzam hasara neden oldular.

Bu esnada başkent halkının memnuniyetsizliği büyümekteydi. Yorgun ve bezgin olan halk homurdanmakta ve içinde bulundukları sefil durumdan dolayı Manuel'i suçlamakta ve gözlerini, 1390 yılında Manuel'in yaşlı babası V. Yannis'i birkaç aylığına tahtından uzaklaştırmış olan Manuel'in yeğeni olan Yannis'e çevirmeye başlamışlardı.

General Boucicaut'un Seferi: Kendi birlikleriyle Türklerin üstesinden gelemeyeceğini anlayan Manuel, Batı Avrupa'nın en güçlü hükümdarlarına ve büyük bir prens olan Rus I. Vasili Dmitrievich'e yardım için başvurmaya karar verdi. Papalık, Venedik, Fransa, İngiltere ve muhtemelen Aragon krallığı, Manuel'in bu çağrısına olumlu yanıt verdiler. Manuel'in çağrısı özellikle Fransa kralının gururunu okşamaktaydı, çünkü o dönem kronik yazarlarından birisi bu durumu: "Bütün dünyanın köklü bir geçmişe sahip imparatorlarından birisi, ilk kez böylesine uzak bir memleketten yardım talebinde bulunmuştu"[155] diye açıklar. Manuel'in Batı Avrupa'ya yaptığı yardım talebi sonucunda yetersiz olmakla birlikte belli bir miktar para ve Fransa'dan asker yardımı alma ümidi elde etti.

Manuel'in Büyük Moskova Prensi'nden talep ettiği yardım, aynı amaçla Konstantinopolis patrikliğinden yapılan yardım çağrısıyla da desteklendi ve Moskova tarafından olumlu karşılandı. Görünüşe bakılırsa Moskova sarayında Konstantinopolis'e birlik gönderme mevzusunda herhangi bir sorun yoktu. Tek mesele "sadece Türkler tarafından muhasara altında, sefil bir durumda bulunan muhtaçlara verilecek yardımın"[156] miktarıydı. Para Konstantinopolis'e gönderildi ve gönderilen bu yardım minnetle kabul edildi. Fakat parasal desteğin Manuel'e büyük ölçüde yardımı dokunamadı.

Fransa kralı VI. Charles sözünü tuttu ve başlarında General Boucicaut olduğu halde bin iki yüz kişilik tam teçhizatlı, silahlı bir birlik gönderdi. Boucicaut, XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın başlarındaki Fransa'da rastlanabilecek en enteresan şahsiyetlerden birisiydi. Olağanüstü bir cesarete ve kararlılığa sahip birisi olarak Boucicaut, bütün ömrünü uzun yolculuklar ve tehlikeli maceralarda geçirmişti. Henüz genç bir adamken Doğu'ya, Konstantinopolis'e doğru yola çıkmış, Filistin'den geçip Sina'ya ulaşmış ve Mısır'da birkaç ay tutsak hayatı yaşamıştı. Fransa'ya dönü-

154 Bkz. J. H. Mordtmann, "Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14 Jahrhunderts," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, IV (1923), 346-50. R. Loenertz, "Pour l'histoire du Péloponèse au XIVe siècle (1382-1404)," *Études byzantines*, I (1944), 185-86.

155 *Chronique du Religieux de Saint-Denys*, ed. Bellaguet, II, 562.

156 Nikonovskaya letopis, *Complete Collection of Russian Annals*, XI (1897), 168.

şünde Macar kralı Sigismund'un çağrısını duyması üzerine Boucicaut hemen ona gitmiş ve Niğbolu Savaşı'nda büyük bir cesaretle savaşmış ve nihayetinde de Beyazıd'a esir düşmüştü. Mucize eseri ölmekten kurtulup fidyesi ödenerek özgürlüğüne kavuşmuş olan Boucicaut Fransa'ya döndü ve ertesi sene bütün enerjisi ve hevesiyle VI. Charles'ın Doğu'ya gönderdiği askeri birliğin başına geçti.

En seçkin Fransız ailelerinden şövalyeler Boucicaut'un birliğine dahil edildiler. Boucicaut denize açıldı ve gemisinin Çanakkale'ye yaklaştığı Bayezid tarafından fark edildiğinde generalin gemisinin boğazlardan geçişi engellenmeye çalışıldı. Fakat Boucicaut birçok tehlikelerden ve olağanüstü çaba sarf ettikten sonra Çanakkale boğazından geçmeyi başardı ve donanması Konstantinopolis'te büyük sevinçle karşılandı. Boucicaut ve Manuel, Marmara denizinin ve Boğaziçi'nin Anadolu kıyılarına birçok tahripkâr sefer düzenlediler, hatta Karadeniz'e kadar sızdılar. Fakat elde edilen başarılar durumu değiştirmedi ve bu çabaları Konstantinopolis'i yaklaşmakta olan çöküşten kurtaramadı. Hem mali hem de malzeme yönden Manuel ve başkentin içinde bulunduğu kritik durumu gören Boucicaut Fransa'ya dönmeye karar verdi, fakat akabinde, kendisiyle birlikte Batıya giderek orada güçlü bir intiba bırakmak suretiyle, Avrupalı yöneticileri bu konuda daha kati adımlar atmaya ve imparatoru kendisiyle gelmeye ikna etti. Boucicaut'unki gibi mütevazı bir seferin Bizans'ın içinde bulunduğu umutsuz durum konusunda yardımı olamazdı.

II. Manuel'in Batı Avrupa'ya Seyahati: Manuel'in Batı Avrupa'ya yapacağı seyahate karar verildiğinde, yeğeni Yannis, imparatorun yokluğu sırasında hükümetin kontrolünü almaya razı oldu. 1399 yılının sonunda yanında hem dini hem de seküler kesimin temsilcilerinden müteşekkil bir heyetle Manuel ve Boucicaut Venedik'e gitmek üzere başkentten ayrıldılar.[157]

San Marco Cumhuriyeti'nden Bizans'a yardım eli uzatması istendiğinde cumhuriyet zor bir durumdaydı. Doğu'da sahip olduğu önemli ticari menfaatleri, Venedik'in özellikle de Niğbolu'daki zaferden sonra Türkleri değerlendirirken Hıristiyan bir devlet açısından değil de ticaret yapan bir

157 Manuel'in seyahatine dair en ayrıntılı tasvir için bkz. A. A. Vasiliev, "The Journey of the Byzantine Emperor Manuel II Palaeologus in Western Europe (1399-1403)," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, N. S. XXXIX (1912), 41-78, 260-304. Bkz. ayrıca G. Schlumberger, "Un Empereur de Byzance à Paris et à Londres," *Revue des Deux Mondes*, XXX (December 15, 1915);yazarın *Byzance et croisades*, 87-147, isimli kitabında yeniden basıldı. M. Jugie, "Le Voyage de l'Empereur Manuel Paléologue en Occident," *Échos d'Orient*, XV (1912), 322-32. H. C. Luke, "Visitors from the East to the Palantagenet and Lancastrian Kings," *Nineteenth Century*, CVIII (1930), 760-69. Manuel'in ziyareti hakkında kısa bir not.

devlet zaviyesinden değerlendirmesine neden oldu. Hatta Venedik, Bayezid ile bazı anlaşmalar imzalamıştı. Ceneviz ile Doğu'daki ticaret üzerine olan rekabeti ve Venedik'in diğer İtalyan devletlerine karşı olan tutumu, Venedik'i Manuel'e yardım yapmaktan alıkoydu. Çünkü bu birliklere evde ihtiyaç vardı. Fakat Manuel tarafından ziyaret edilen Venedik ve diğer İtalyan devletleri onu saygıyla karşıladılar ve büyük bir hürmet gösterdiler. İmparatorun Papa'yı görüp görmediği şüphelidir. Venedik ve Milano dükünün vaatleriyle cesaret elde etmiş olan Manuel İtalya'yı terk ederken Paris ve Londra gibi Batı Avrupa'nın en büyük merkezlerini ziyaret etmeyi planlıyor ve hâlâ gerçekleştirdiği bu uzun seyahatin yararlı olduğuna inanıyordu.

İmparator, Fransa'ya Yüzyıl Savaşları gibi Fransa ve İngiltere arasında vuku bulan ve karmaşık bir durum arz eden bir dönemde ulaştı. Onun Fransa'ya vardığı esnada mevcut ateşkes herhangi bir anda bozulabilecek durumdaydı. Fransa'da Avignon'daki Papalık ile Paris Üniversitesi arasında esaslı ve faal bir mücadele cereyan etmekteydi. Paris Üniversitesi Papalığın Fransa'daki nüfuzunu azaltmış ve dini konularda en son otorite olarak kralın tanınmasına neden olmuştu. Son olarak da Fransa kralı VI. Charles sık sık delilik krizinin pençesindeydi.

Paris'te Manuel için görkemli bir karşılama ve zengin süslemelerle tezyin edilmiş Louvre Sarayı'nda bir ikâmetgah hazırlandı. İmparatorun Paris'e girişine şahitlik etmiş bir Fransız onun görünüşünü tarif eder. İmparator orta boylu, tıknaz, görende saygı uyandıran uzun ve beyaz sakalıyla Fransızın gözünde imparator olmaya layık birisidir.[158]

İmparatorun Paris'te dört aydan fazla ikâmeti mütevazı sonuçlar doğurdu. Kral ve kraliyet konseyi başlarında General Boucicaut'un olacağı bir askeri birlikle desteklemeye karar verdi. Bu vaatten memnun kalan imparator Londra'ya gitti ve burada da büyük bir saygı ve şaşaa ile karşılanıp ağırlandı. İmparatora pek çok vaatte bulunuldu, fakat bunlar konusunda daha sonra imparator hayal kırıklığına uğradı. Londra'dan yazdığı mektuplardan birisinde Manuel "Kral bize savaşçılar, nişancılar, para ve ihtiyaç duyduğumuz yere onları taşımak için gemiler verdi,"[159] diye yazmıştı. Fakat bu sözler yerine getirilmedi. Londra'da iki aylık bir beklemeden sonra Manuel, hediyelerle dolu olarak ve ilgi alakadan gına gelmiş bir halde, fakat askeri yardım olmaksızın Paris'e döndü. XV. yüzyıl tarihçisi olan Adam Usk şöyle demişti: "Kendi kendime düşündüm. Böylesi büyük bir Hıristiyan prensin kâfirler tarafından, Uzakdoğu'dan kalkıp Batının

158 *Chronique de Religieux de Saint-Denys*, XXI, ı; ed. Bellaguet, ed. Legrand, I, 52.

159 *Lettres de Manuel Paléologue*, ed. Legrand, I, 52.

uzak adalarını ziyaret etmeye ve onlara karşı yardım aramaya mecbur bırakılması ne acı şey! Ulu Tanrım! Antik Roma'nın ihtişamına ne oldu?"[160]

Manuel'in Paris'teki ikinci ikâmeti iki yıl civarında sürdü. Bu ziyaret hakkında bilgi yetersizdir. Görünüşe bakılırsa Manuel'in Paris'i ilk ziyareti hakkında, işin doğası gereği o dönem kronik yazarları tarafından detaylı olarak bilgi verirken, onun ikinci ziyareti hakkında pek bir şey söylememişlerdir. Bu ikinci ziyaret hakkındaki bilgiler, Manuel'in kendi yazdığı mektuplardan elde edilmektedir. İmparatorun bu ikinci ikâmetinin başlangıcına atıfta bulunan mektuplarında moralinin yüksek olduğu belirgindir, fakat bu moral seviyesi ne İngiltere'den ne de Fransa'dan gelebilecek herhangi önemli bir desteğe bel bağlayamayacağını anlamasıyla kademeli olarak azalmaya başlamıştır. Fransa'daki ikinci ikâmeti esnasında herhangi bir imparatorluk mektubu da mevcut değildir.

Fakat imparatorun Paris'te zamanını nasıl geçirdiğini tasvir eden enteresan bazı kayıtlar mevcuttur. Örneğin çok hoş bir şekilde tezyin edilmiş ve Manuel'in kaldığı yer olan Louvre Sarayı'nda imparatorun dikkatini diğer dekoratif malzemeler arasında bulunan goblen tarzı bir duvar kilimi üzerine nakşedilmiş ilkbahar portresi çekmiştir. İmparator boş zamanında "saray için dokunmuş bir perde üzerindeki" bu ilkbahar portresinin tasvirini, hoş bir tarzda yazıya dökmüştür. Manuel'in bu yazısı günümüzde hâlâ mevcuttur.[161]

Ankara Savaşı ve Bizans İçin Önemi: Bu esnada Manuel'in bir netice vermeyen Paris ikâmetinin sonu gelmeyecekmiş gibi görünmeye başlamıştı. Tam bu esnada Anadolu'da vuku bulan bir olay, imparatorun bir an önce Fransa'dan ayrılıp Konstantinopolis'e dönmesine sebep oldu. 1402 yılının temmuz ayında Timur'un Bayezid'i yendiği ve böylece Konstantinopolis'i vuku bulması mukadder tehlikeden kurtaran o meşhur Ankara Savaşı cereyan etti. Fazlasıyla mühim olan bu olayın haberi Paris'e ancak iki buçuk ay sonra ulaşabildi. İmparator derhal dönüş yolculuğu için hazırlıklara başladı ve üç yıllık bir aradan sonra Ceneviz ve Venedik yoluyla Konstantinopolis'e geldi. Adriyatik kıyısında bir Slav kenti olan Dubrovnik halkı, imparatorun eve dönüş yolu üzerinde orada mola vereceğini ümit ederek karşılamak için gösterişli bir karşılama töreni hazırladılar. Fakat İmparator orada durmaksızın yoluna devam etti.[162] Fransa'da ka-

---

160 *Chronicon Adae de Usk*, ed. E. M. Thompson (2nd ed., 1904), 57; Ingilizcede 220.

161 Migne, *Patrologia Graeca*, CLVI, 577-80. Bu makalenin Rusça tercümesi için, A. A. Vasiliev, "The Journey of Manuel II Palaeologus," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, XXXIX (1912), 58-60.

162 Bkz. M. Andreeva, "Zur Reise Manuels II. Palaiologos nach West-Europa," *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIV (1934), 37-47.

lışın anısına Manuel, Paris yakınlarındaki St. Denis Manastırı'na Areopagite Dionysius'un yaldızlı bir el yazmasını hediye etti. Bu el yazması günümüzde Louvre'da sergilenmektedir. Bu el yazmasının minyatürleri arasında imparatoru, eşini ve üç oğlunu gösteren bir resim mevcuttur. Manuel'in resmi büyük bir ilgi kaynağıdır, çünkü Müslümanlar İslamiyetin kurucusu olan Muhammed'e olan benzerliği nedeniyle ona hayranlık duymuşlardır. Bizanslı bir tarihçi olan Phrantzes'in naklettiğine göre Bayezid, Manuel hakkında: "Onun imparator olduğunu bilmeyen birisi, görünüşüne bakarak bile imparator olduğunu söylerdi,"[163] demişti.

İmparatorluğun maddi ihtiyaçları göz önünde bulundurulduğunda Manuel'in Batı Avrupa'ya yaptığı yolculuğun sonuçlarının başarısız olduğu aşikârdır. Hem tarihçiler hem de o dönemin kronik yazarları sonuç alınamadığına kani olmuşlar ve yazdıkları kroniklerde buna işaret etmişlerdir.[164] Fakat bu yolculuk, imparatorluğun çöküş döneminde Batı Avrupa'nın Bizans İmparatorluğu hakkında elde ettiği bilgi bakımından büyük öneme haizdir. Bu yolculuk XIV. yüzyılın sonunda ve XV. yüzyılın başlangıcında, yani İtalyan Rönesansı döneminde Batı ve Doğu arasındaki etkileşimde bir bölümdür.

Ankara Savaşı, Bizans İmparatorluğu'nun son günleri için büyük önem taşımaktaydı. XIV. yüzyılın sonlarına doğru dağılıp parçalanan Moğol İmparatorluğu, Timur veya Timurlenk'in hâkimiyeti altında tekrar birliğini sağlamıştı. Timur Güney Rusya içlerine, Hindistan'ın kuzeyine, Mezopotamya, İran ve Suriye'ye geniş çaplı seferler düzenlemişti. Timur'un ilerleyişine yaptığı katliam haberleri eşlik etmekteydi. Binlerce insan katledildi, şehirler yerle bir edilip ziraat alanları tahrip edildi. O dönem yaşayan bir Bizans tarihçisi şöyle yazmıştı: "Timur'un Moğol askerleri bir şehri terk edip diğeri için yola çıktıklarında, geride bıraktıkları şehir öylesine boş ve terk edilmiş olurdu ki geride ne havlayan bir köpek, ne gıdaklayan bir tavuk ne de ağlayan bir çocuk sesi duyulurdu."[165]

Suriye üzerine yaptığı seferin akabinde Anadolu'ya giren Timur Osmanlı Türkleriyle çarpıştı. Sultan Bayezid, Timur tehdidini karşılamak için Avrupa'dan Anadolu'ya geçti ve 1402 yılında Ankara'da, Türklerin kesin mağlubiyetiyle sonuçlanan kanlı bir savaş cereyan etti. Bayezid tutsak edildi ve kısa süre sonra hayata gözlerini yumdu. Timur, Anadolu'da kalmadı. Çin üzerine bir sefer düzenledi ve dönüş yolunda öldü. Onun ölümünden sonra koca Moğol İmparatorluğu parçalara ayrılıp darmada-

163 George Phrantzes, *Annales*, I, 39; Bonn ed., 117.

164 George Phrantzes, *Annales*, I, 15; Bonn ed., 62. *Chronicon Tarvisinum*, Muratori, *Scriptores rerum italicarum*, XIX, 794'te.

165 Michael Ducas, *Historia byzantina*, XVII; Bonn ed., 76-71.

ğın oldu ve önemini yitirdi. Fakat Ankara Savaşı'ndaki yenilgiden sonra Türkler öyle zayıf düşmüşlerdi ki bir süreliğine Kostantinopolis'e karşı kati bir adım atamadılar. Böylelikle ölmekte olan imparatorluğun ömrü elli yıl daha uzamış oldu.

Manuel elde ettiği küçük başarıya rağmen Batı Avrupa'dan döndükten sonra da planlarından vazgeçmedi ve Batı'dan Türklere karşı yardım istemeye devam etti. Manuel'in Aragon kralları olan V. Martin (1395-1410) ve I. Ferdinand'a yazdığı iki enteresan mektup mevcuttur. O esnada İtalya'da olan meşhur Bizanslı hümanist Manuel Chrysoloras aracılığıyla Martin'e gönderdiği birinci mektupta Manuel, onun isteği üzerine dini öneme haiz bazı hediyeler gönderdiğini ve İspanya'da Bizans İmparatorluğu'na yardım amaçlı toplanan paraların kendisine gönderilmesini istedi.[166] Bununla birlikte Chrysoloras'ın misyonundan bir sonuç çıkmadı. Daha sonra Mora'ya doğru bir seyahat esnasında Manuel bir başka mektup daha yazdı ve bunu da Selanik'te bulunan I. Ferdinand'a gönderdi. Bu durum göstermektedir ki Ferdinand, Manuel'in oğlu ve Mora despotu olan Teodor'a, genel anlamda Hıristiyanlara, fakat özellikle de Manuel'e yardım için hatırı sayılır bir orduyla geleceğinin sözünü vermişti. Manuel mektubunda Mora'da Ferdinand ile buluşmayı arzu ettiğini bildirdi, fakat Ferdinand asla gelmedi.[167]

Mora Yarımadasındaki Durum: Bizans İmparatorluğu'ndan geriye kalan, yani Mora yarımadasının mevcudiyetinin son elli yılı içinde umulmadık biçimde merkezi hükümetin dikkatini celb etti. İmparatorluk toprakları sadece Konstantinopolis, Trakya ve civarı, Ege'de iki ada, Selanik ve Mora yarımadasından müteşekkil hale gelir ölçüde küçüldüğünde, Yunan hâkimiyeti altındaki topraklar arasında önem bakımından Mora yarımadası hemen Konstantinopolis'in arkasından gelmekteydi. O dönemdekiler fark ettiler ki bu bölge bozulmamış, saf bir Yunan yurdudur ve orada yaşayanlar da Romalı olmayıp hakiki Helen'di. Başka hiçbir yerde Osmanlılara karşı verilen mücadeleyi devam ettirmek için bundan daha iyi bir yer temel olarak kullanılamazdı. Yunanistan'ın kuzeyi Türklerin eline düşer

---

166 Bkz. C. Marinescu, "Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon. Commentaire sur Quatre lettres inédites en Latin, expediées par la chancellerie byzantine," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 194-95, 198-99.

167 C. Marinescu, "Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon. Commentaire sur Quatre lettres inédites en Latin, expediées par la chancellerie byzantine," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 195-96, 200-201: "Vestra Excellentia illustri filio nostro, despoti Moree Porfirogenito, notificaverat qualiter accedere intendebat pro communi utilitate christianorum et specialiter nostra ad dictas partes Moree cum potencia maxima." Bkz. D. A. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, 168.

ve antik Yunanistan'ın kalanı da Türk boyunduruğu altına girme noktasındayken Mora yarımadasında, Yunan milli ruhu ve Helen vatanseverliği için bir merkez zuhur etti. Bu ise tarihi bakış açısıyla aldatıcı bir hayal olarak değerlendirilecek olan, imparatorluğu yeniden ihya edip Osmanlı devletinin gücüne karşı koyma utkusuyla bir hayli etkilenmişti.

IV. Haçlı Seferinden sonra Mora yarımadasının hâkimiyeti Latinlerin eline geçmişti. Bizans İmparatorluğu'nun halaskârı olan VIII. Mihail Palaiologos'un hükümdarlığının başlarında Achaia prensi William Villehardouin, Yunanlar tarafından tutsak alındı ve fidye olarak üç müstahkem mevki, yani Monembasia, Maina ve yakın bir tarihte inşa edilmiş olan Mistra verildi. Mora yarımadasında Yunan hâkimiyeti yavaş, fakat istikrarlı bir biçimde Latinlerin aleyhine artarken orada vücuda getirilen Bizans eyaleti, XIV. yüzyılın ortalarından itibaren o derece önem arz eder hale geldi ki burası ayrı bir despotluk olarak düzenlendi ve Mora yarımadasında bir tür imparatorun valisi hükmündeki Konstantinopolis'teki imparatorun ikinci oğluna tımar olarak tahsis edildi. XIV. yüzyılın sonunda Mora yarımadası Türkler tarafından amansız bir biçimde tahrip edildi. Ülkesini kendi öz kuvvetleriyle savunma umudunu yitiren Mora despotu mülkünü, o dönemde Rodos'u ellerinde bulunduran Saint John Şövalyelerine devretmeyi teklif etti. Bu teklif üzerine despotluğun başkenti Mistra'da patlak veren bir halk ayaklanması bu planın hayata geçirilmesine engel oldu. Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlı Türklerinin zayıf durumu, Mora yarımadasının kendisini bir nebze toplamasını ve gelecekte daha güzel günler için umut beslemesini mümkün kıldı.[168]

Mora Despotluğu'nun başkenti ve ortaçağın Sparta'sı olan Mistra XIV. yüzyılda despotların ikâmetgahı, XV. yüzyılın başlarındaysa Helenizmin yeniden dirilmesinde kültürel ve siyasi bir merkez konumundaydı. Yannis Kantakuzenos çok ileri bir yaşta burada hayata gözlerini yumdu ve buraya gömüldü. Ülke halkının içinde bulunduğu durum, o dönemde yaşamış olan Mazaris'in "barbarlaşmak"tan korkmasına sebep olurken,[169] despotluk sarayı, Mistra'daki kale Yunan entelektüelleri, bilim adamlarını, sofistleri kendisine çeken bir kültür merkeziydi. XIV. yüzyılda Sparta'da eski el yazmalarını kaleme alan müstensihler için bir okul mevcuttu. Gregorovius hakkaniyetli bir şekilde Mistra Sarayı'nı Rönesans dönemindeki bazı İtalyan saraylarıyla karşılaştırmıştı.[170] Meşhur Bizans âlimi, hümanist ve filozof Gemistus Plethon, II. Manuel'in hükümdarlığı zamanında Mora despotunun sarayında ikâmet etti.

168 Zakythinos, *a.g.e.*, çok iyi bir çalışma.

169 Mazari, 'ΕπιδημίαΜάζαριἐν Ἅιδου: A. Ellissen, *Analekten der mittel-und neugriechischen Litteratur*, IV, 230.

170 *Geschichte der Stadt Athen*, II, 240-83.

1415 yılında Manuel, o dönemde ikinci oğlu Teodor'un despot olduğu Mora yarımadasını ziyaret etti. İmparatorun istikbaldeki işgallere karşı tedbir olarak yaptırdığı ilk şey Korinth Körfezi'nde birçok kulesi olan bir sur yaptırmak oldu. Bu duvar, MÖ V. yüzyılda Moralıların Pers Kralı Darius'un oğlunun bölgeye gelişi üzerine duvar inşa ettikleri rampa üzerinde yükseldi. Bu duvar, MS III. yüzyılda Gotlara karşı Yunanistan'ı tahkim eden imparator Valerian zamanında restore edilmişti. En son olarak da Büyük Justinianos tarafından bölge Hunlar ve Slavlar tarafından tehdit edildiğinde restore edilmişti.[171] XV. yüzyıldaki bu aynı Türk tehditine karşı yapılan hazırlıklarda Teodor'un öncülleri Mora'nın terk edilmiş bazı bölgelerinde pek çok Arnavut kolonisi kurmuşlardı. Bu tedbirden dolayı Manuel, Teodor'un cenaze merasiminde yaptığı konuşmada onu övmüştü.[172]

Gemistus Plethon'un Tasarlanmış Reformları: Bu dönemde Mora ile ilgili meselelerde birbirinden zıt karaktere sahip ve çağdaş olan iki enteresan yazar mevcuttu. Bunlardan birisi Bizanslı bilim adamı ve hümanist olan Gemistus Plethon'dur. Plethon Mora halkının en saf ve en eski Helen kanını damarlarında taşıdığına dair Helenist bir düşünceye kafasını takmıştı. "En büyük ve bilinen işleri"[173] başarmış "Helenler"in en soylu ailelerinin bu Moralılardan çıktığına inanmıştı. Diğer kişi ise *Mazaris'in Hades'te Ikâmeti* isimli eserin müellifi olan Mazaris'ti. K. Krumbacher'e göre, belki biraz mübalağa ile, "Lucianus'un hiç kuşkusuz şimdiye kadar bilinen en kötü kopyası"[174] idi. Bir nevi karalama üzere yazılmış bu eserde yazar Mora yarımadasında yaşayanların âdet ve göreneklerini alaycı bir ifadeyle tasvir etmekte ve Mora (μωρα) kelimesinin, anlamı ahmaklık, aptallık olan Yunanca *moria*[175] (μωρια) kelimesinden türediğini iddia etmişti. Plethon'un aksine Mazaris Mora halkını yedi farklı millete ayırmıştır: Yunanlar (Mazaris'in eserinde Lacedaemonianlar ve Moralılar), İtalyanlar (Latin fatihlerden geriye kalan bakiye), Slavlar, İlliryalılar (Arnavutlar), Mısırlılar (Çingeneler) ve Yahudiler.[176] Mazaris'in bu iddiaları tarihi gerçeklerdir. Bununla birlikte her iki yazar da yani meşhur ütopyacı Plethon ve hiciv yazarı Mazaris XV. yüzyıl Mora yarımadasıyla ilgili zengin ve ilginç bilgiler sunmaktadır, fakat bunlar kullanılırken ihtiyatlı olunmalıdır.

II. Manuel'in zamanı anlatılırken Gemistus Plethon tarafından Mora yarımadası için yapılması gereken sosyal ve kültürel alandaki reform-

171 Bkz. Miller, *Latins in the Levant*, 377.

172 Manuel Palaeologus, *Oratio funebris*; Migne, *Patrologia Graeca*, CLVI, 212-13.

173 Gemistus Plethon, *Oratio prima*, 2-3; ed. Ellissen, *Analekten*, IV (2), 42.

174 *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, 494.

175 Mazari,'ΕπιδημίαΜάζαριἐν'Αιδου, 2, Ellissen, *Analekten*, IV, (7), 192.

176 Mazari, *a.g.e.*, 22. Ellissen, *a.g.e.*, 239.

lar üzerine yazılmış iki tane "rivayet" veya "söylev"den bahsedilmelidir. Bu küçük kitapçıklardan birisi imparatora diğeri ise Mora despotu olan Teodor'a hitap etmektedir. Alman tarihçi Fallmerayer yazdığı *Mora Yarımadası Tarihi* isimli eserde ilk kez bilim adamlarının dikkatini, Helenist bir ülküye sahip olan Plethon'un yazdığı bu iki küçük kitapçığın önemi üzerine çeken kişidir.[177]

Plethon Mora'nın yeniden diriltilmesi görüşündeydi. Bunun için de sosyal sistemde ve toprak yönetiminde radikal değişiklikler için bir plan hazırladı.[178] Plethon'a göre toplum üç sınıfa ayrılmalıydı: 1. Toprağı işleyenler (rençberler, kazıcılar ve çobanlar); 2. İş aletlerini yapanlar (yani sabana koşulan öküz, inek vs bakımıyla ile uğraşanlar); 3. Düzen ve asayişten sorumlu olanlar (yani ordu, hükümet, memurlar; bunların başında da imparator, yani basileios bulunmalıydı)[179] Paralı askeri birliklere karşı olan Plethon, Yunanlardan oluşan bir ordu yapılanması önermekteydi. Ordu bütün zamanını kendi işiyle uğraşarak geçirmeliydi. Plethon nüfusu ikiye ayırdı: vergi verenler ve ordu mensupları. Orduda asker olanlar vergiden muaf tutulmalıydı. Yönetimde ve memleketin savunmasında yer almayanlar vergiye tâbiydiler ve Plethon bunlara *Helot*'lar adını vermişti. Özel toprak mülkiyeti yasaklanmıştı; "bütün topraklar, tabiat ananın bahşettiği gibi, nüfusun ortak malı olmalıydı. Herkes istediği yerde evini yapıp ürün yetiştirebilecekti."[180] Bunlar Plethon'un raporundaki belirgin başlıklardı. Bu şema, Bizanslı hümanistlerin büyük saygı duydukları Platon'un etkisini ifşa etmektedir. Plethon'un bu eseri, Palaiologos hanedanı dönemindeki Bizans rönesansının kültürel alandaki ilginç belgelerinden biri olarak kalmaya devam edecektir. Bazı bilim adamları Plethon'un bu eserinin bazı bölümleri ile Jean Jacques Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi* ve Saint-Simon'un fikirleriyle olan benzerliklere işaret eder.[181]

Böylelikle Plethon nihai felaketin eşiğinde olan imparatorluğun başında bulunan II. Manuel'e antik Yunan'ın yeniden dirilişi için reform plan-

---

177 *Halbinsel Morea*, II, 300-66. Bkz. H.F. Tozer, "A Byzantine Reformer (Gemistus Plethon)," *Journal of Hellenic Studies*, VII (1886), 353-80. J. Dräseke, "Plethons und Bessarions Denkschriften über die Angelegenheiten im Peloponnes," *Neue Jahrbücher für das klassiche Altertum*, XXVII (1911), 102-19.

178 Gemistus Plethon, *De Rebus Peloponnesiacis Orationes duae*, ed. Ellissen, Analekten, IV (2); ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CLX, 821-66.

179 A.g.e., *Oratio* I, par. 12, Oratio II, par. 13; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CLX, 829-853. Bkz. Tozer, "Gemistus Plethon," *Journal of Hellenic Studies*, VII (1886), 370; Plethon "ticaret ve üretimle meşgul olanları" ikinci sınıf veya "tüccar sınıfı" olarak isimlendirmişti.

180 Gemistus Plethon, *Oratio I*, par. 18; ed. Ellissen, *Analekten*, IV (2), 53; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CLX, 833.

181 Bkz. Ellissen, *Analekten*, IV (2), 143, n. 3. Tozer, "Gemistus Plethon," *Journal of Hellenic Studies*, VII (1886), 379.

ları sunuyordu. Fransız Bizans uzmanı Ch. Diehl şöyle yazmıştı: "Konstantinopolis güç kaybedip zayıf düşerken, Mora'da bir Yunan devleti doğacaktı. Her ne kadar bunlar boş ve safiyane ümitler olarak görünse bile, yine de bu Helen bilincinin kendisini toparlaması ve Bizans tarihi içerisinde daha iyi bir gelecek için yapılan muğlak hazırlık konsepti içerisinde en enteresan ve belirgin olgulardır."[182]

1422 Senesinde Konstantinopolis'in Kuşatılması: 1430'ların başlarına kadar II. Manuel ile Osmanlı devletinin asil bir temsilcisi olan Bayezid'in vârisi olan I. Mehmed arasındaki ilişkiler, imparator tarafından yapılan bazı hatalara rağmen karşılıklı güven ve barış haliyle temayüz etmişti. Bir keresinde imparatorun bilgisi dahilinde Sultan, Konstantinopolis'in kenar mahallelerinden birinden geçerek Manuel ile buluşmuştu. Her bir hükümdar kendi kadırgasında olduğu halde, birbirleriyle dostane bir hava içerisinde sohbet etmiş ve Sultanın otağını kuracağı Anadolu yakasındaki yere varana kadar boğazı birlikte kat etmişlerdi. Buraya vardıklarında imparator kadırgasını terk etmemişti. Akşam yemeği boyunca her iki hükümdar da birbirlerine en leziz yemekleri göndermek suretiyle ikramda bulunmuşlardı.[183] Fakat I. Mehmed'in vârisi olan II. Murad zamanında durum değişti.

Ömrünün son yıllarında Manuel devlet işlerinden elini çekti ve bu işleri, bu konularda ne tecrübesi olan ne de babasının asil karakterine sahip olan oğlu Yannis'e devretti. Yannis, sultanın tahtında hak iddia edenlerden birisini desteklemekte ısrar etti. Bir isyan esnasında yaptıkları teşebbüs boşa çıktı ve bunun üzerine öfkelenen II. Murad, Konstantinopolis'i kuşatıp tek bir seferde bu çok uzun zamandır arzu edilen şehri almaya karar verdi.

Fakat Ankara Savaşı sonrasında kendilerini toplayacak yeterli zamanı bulamamış ve iç karışıklıklar nedeniyle zayıf düşmüş olan Osmanlı kuvvetleri henüz böylesi bir darbeyi indirecek konumda değillerdi. 1422 yılında Türkler Konstantinopolis'i kuşattılar. Bizans edebiyatı içerisinde bu kuşatmayla ilgili o dönemde yaşamış olan Ioannes Kananos tarafından yazılmış özel bir eser mevcuttur. Kananos eserine *"6930 (=1422) senesinde Konstantinopolis Savaşlarının Anlatısı, Murad Bey büyük bir orduyla şehre saldırdığında, eğer Kutsal Meryem Ana korumasaydı, Türkler şehri zapt edecekti"*[184] adını vermişti. Çeşitli savaş makineleriyle teçhiz edilmiş güçlü bir Müslüman ordusu şehri ani bir saldırıyla ele geçirmek için sal-

182 *Études byzantines*, 232.
183 George Phrantzes, *Annales*, I, 37; Bonn ed., 111-12.
184 John Cananus, *De Constantinopoli anno 1422 oppugnata narratio*, Bonn ed., 457.

dırdı, fakat başkent halkının kahramanca çabaları sonucunda püskürtüldüler. Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki bazı sorunlar Türkleri kuşatmadan vazgeçmeye zorladı. Başkentin bu kuşatmadan kurtuluşunu halk, her zaman olduğu gibi, şehrin her daim koruyucusu olan Meryem Ana'nın müdahil olmasıyla ilişkilendirdi. Bu arada Türk birlikleri başkente saldırmakla memnun olmamışlardı. Selanik'i almak için yaptıkları başarısız bir teşebbüsten sonra Manuel tarafından Korinth Körfezi'nde yaptırılan duvarı yıktıkları Güney Yunanistan'a doğru yola çıktılar ve Mora'yı yakıp yıktılar.[185] Manuel'in ortak imparatoru olan VIII. Yannis bir seneye yakın Venedik, Milano ve Macaristan'da yardım bulma ümidiyle dolaştı. Türklerle yapılan barış anlaşmasına göre imparator her yıl belirlenen miktarda parayı sultana ödemeye razı olmuş ve Trakya'daki birkaç şehri de ona vermişti. Konstantinopolis'in hâkimiyeti altındaki topraklar bir misli daha küçülmüştü. Kuşatmadan sonra başkent, kaçınılmaz sonunun gelişini endişe içinde otuz yıl daha bekledi.

1425 yılında felç geçirmiş olan Manuel hayata gözlerini yumdu. Derin üzüntü içindeki başkent halkı, imparatorun cenaze arabası arkasından yürüdü. Böylesine kalabalık bir imparatorun cenaze merasimi atalarından hiçbirinde görülmemişti.[186] Manuel'in faaliyetleri hakkında uzman olan Berger de Xivrey şöyle yazmıştı: "Bu hükümdarın halkıyla paylaştığı çileyi, onlara yardım etmek için yaptıklarını ve onun halkı için taşıdığı derin sempati ve endişeyi her kim hatırlarsa, halkın bu davranışının ne kadar içten olduğu ona aşikâr olur."[187]

Manuel döneminin en önemli olayı Konstantinopolis'in düşüşünü elli yıl geciktiren Ankara Savaşı'dır. Fakat Osmanlı tehlikesinden bu kısa süreliğine azat oluş Bizans imparatorunun gücünden kaynaklanmadı, aksine Doğu'da rastlantısal olarak vücuda gelen Moğol hâkimiyetinden zuhur etti. Manuel'in üzerinde durduğu başlıca mesele olan Batı Avrupa'da yeni bir Haçlı Seferi vücuda getirme planı asla gerçekleşmedi. 1422 yılında başkentin Türkler tarafından kuşatılması ve taarruza maruz kalması, 1453'te gerçekleşecek kuşatma için sadece bir başlangıç hüviyetindeydi. Manuel'in zamanında Türklerle olan ilişkiler araştırılırken, imparatorluğun nihai çöküşünü birkaç kez erteleyen şeyin, imparatorun Türk sultanı üzerindeki şahsi nüfuzu olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

---

185 Gemistus bir görgü şahidi olarak, Yunanistan'da Türklerin yaptığı katliamları tasvir etmişti. Gemistus'un "Ad S. D. N. Leonem X. Pont. Maximi Ioannis Gemisti Graeci a secretis Anconae Protrepticon et Promosticon"isimli uzun şiiri için bkz. C. Sathas, *Documents inédits relatifs a l'histoire de la Grèce au moyen âge*, VIII, 546-91, özellikle 548-50. Bkz. ayrıca, *a.g.e.*, IX, vii.

186 George Phrantzes, *Annales*, I, 40; Bonn ed., 121.

187 "Mémoire sur Manuel Paléologue," *Mémoires de l'Institut de France*, XIX (2), 180.

VIII. Yannis (1425-48) ve Türk Tehdidi: VIII. Yannis döneminde imparatorluğun toprakları en mütevazı halini almıştı. Babasının ölümünden hemen önce Yannis, Trakya'daki birkaç şehri sultana teslim etmek zorunda kalmıştı. Yannis imparatorluğun tek hâkimi olduğunda, gücü de genişlemiş oldu, daha doğrusu Konstantinopolis ve başkentin yakın çevresindeki yerler üzerinde hâkimiyet sahibi oldu. Fakat imparatorluğun geri kalan bölümleri, örneğin Mora yarımadası, Selanik ve Trakya'nın çeşitli bölümlerindeki dağınık birkaç şehir, ayrı ve neredeyse bağımsız prenslikler halinde Yannis'in kardeşinin hâkimiyeti altındaydılar.

1430'da Selanik Türkler tarafından fethedildi. Despot unvanıyla Selanik'i yöneten VIII. Yannis'in kardeşlerinden birisi, kendi kuvvetleriyle Türklerin üstesinden gelemeyeceğini anladı ve para karşılığı şehri Venediklilere sattı. Dukas'a göre bu önemli ticaret noktasının maliki olan Venedik "şehri koruyup müreffeh hale getirmeye, zenginliğini artırıp ikinci bir Venedik haline getirmeye"[188] adadı. Fakat mücavir yerleri ellerinde bulunduran Türkler Selanik'te Venedik'in hâkimiyet kurmasına müsaade edemezlerdi. Sultanın önderliğinde Selanik'i kuşattılar. Kuşatmanın gidişatı ve sonuçları, o dönemde yaşamış Yannis Anagnostes tarafından yazılmış *Selanik'in Son Zaptı Üzerine* isimli eserinde gayet güzel bir şekilde tasvir edilmiştir.[189] Selanik'teki Latin garnizonu küçüktü ve şehir ahalisinin gözünde bu yeni Venedikli efendiler yabancı kimselerdi. Türklere karşı koyamadılar ve şehir Türkler tarafından kısa bir muhasara sonrasında fethedildi. Şehri zapt ettikten sonra Türkler şehirde müthiş bir yıkım ve katliama giriştiler. Şehir halkı yaş ve cinsiyet ayrımı yapılmaksızın kılıçtan geçirildi. Şehirdeki kiliseler camiye çevrildi. Yalnızca Selanikli Aziz Dimitrios Kilisesi şehirdeki Hıristiyanların ibadet edebilmeleri için her ne kadar kilise tam bir terk edilmişlik durumundaysa da, geçici olarak bırakıldı.

Selanik'in Türkler tarafından ele geçirilişi, Konstantinopolis'te üst düzey bir dini mevkiye sahip biri tarafından yazılan kronikte, Türk imparatorluğuyla ilgili bölümde nazım şeklinde aktarılmıştır.[190] Bu felaket üzerine birkaç Yunanca şarkı vücuda getirilmiştir.[191] Selanik'in elden çıkışı hem Venedik hem de Batı Avrupa'da derinden hissedilmişti.

---

188 Michael Ducas, *Historia byzantina*, XXIX; Bonn ed., 197.

189 *De extremo Thessalonicensi excidio*, Bonn ed., 481-528.

190 'Ιέρακοςχρονικὸνπερὶτῆς τῶν Τούρκων βασιλείας. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, 256-57, satırlar 360-88; aynı taslağın verildiği yer, "'Η έν θεσσαλονίκη μονὴ τῶν Βλαταίων καὶ τὰ μετόχια αὐτῆς," *Byzantinische Zeitschrift*, VIII (1899), 421; S. 403-404'te Konstantinopolis'in düşüşü üzerine kısa bir Yunanca not. S. Lampros, "Τρεῖς ἀνέκδοτοι μονῳδίαι εἰς τὴν τῶν Τούρκων ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης," Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 1908, 369-91(iki tanesi nazım, bir tanesi nesir şeklinde).

191 Bkz. Florence McPherson, "Historical Notes on Certain Modern Greek Folk-songs," *Journal of Hellenic Studies*, X (1889), 86-87.

Konstantinopolis'in ilginç bir tasviri, Kudüs'ten hac farizasından dönmekte olan bir Burgundi şövalyesi, Bertrandon de la Broquière tarafından yapılmıştır. Bertrandon, 1430'ların başında, Selanik'in düşüşünden hemen sonra, Palaiologos hanedanının başkentini ziyaret etmişti. Şehrin surlarının, özellikle de kara surlarının durumunu beğenmiş, fakat bunun yanında şehirdeki perişanlıkta onun gözünden kaçmamıştır. Örneğin eserinde Türk sultanının emri üzerine imparator tarafından yıktırılan iki tane güzel sarayın yıkıntılarından bahsetmiştir. Burgundili hacı kiliseleri ve şehrin diğer anıtsal eserlerini ziyaret edip, dini ayinlere katılmış ve Ayasofya'da icra edilen bir töreni seyretmiştir.[192] Aynı hacı, Türklerle ilgili yaptığı gözlemlerden sonra, onların Avrupa'dan atılıp Kudüs'ün tekrar ele geçirilebileceğine kanaat getirmiştir. Bu konuda şöyle yazmıştır: "Bahsettiğim üç asil milletin, yani Fransız, İngiliz ve Alman milletlerine mensup asilzadeler ve onların kıymetli hükümetleri, eğer lazım gelen bir sayıda kuvvetlerini birleştirirlerse yenilmez olacaklar ve Kudüs'e karadan ulaşabileceklerdir."[193]

Türklerin teşkil ettiği tehditin başkente yaklaşmakta olduğunu gören VIII. Yannis, Konstantinopolis'in surlarını elden geçirip tamir etmeye başladı. Halen günümüzde surların üzerinde "Otokrat Yannis Palaiologos" yazılı olan pek çok kitâbe, bir zamanlar geçilmez gibi gözüken, Genç Theodosios'un yaptırdığı istihkâmların tamir edilmesi gibi çok zor bir işi tamamlamak için Hıristiyan imparatorun yapmaya çalıştığı bu son uğraşın zorluğunu onaylamaktadır.

Fakat bu tedbir Osmanlılarla savaşmak için yeterli değildi. Ondan önceki imparatorlar gibi VIII. Yannis de, Papa'yla iş birliği yaparak, Batı'dan Türklere karşı gerçek bir yardım elinin uzatılmasını umut etti. Bu amaçla imparator yanında Yunan patrik ve geniş bir maiyet olduğu halde İtalya'ya doğru denize açıldı. Bu seyahatin neticesi meşhur Floransa Birleşmesi idi. Gerçekten bir yardım elde etmek söz konusu olduğunda imparatorun İtalya'ya yaptığı bu seyahat boşunaydı.

Papa IV. Eugenius, Haçlı Seferi için çağrıda bulunarak Macarları, Polonyalıları ve Romanyalıları Türklere karşı savaşmaya ikna etti. Polonya kralı Vladislav ve meşhur Macar kahramanı Yanoş Hunyadi komutasında bir Haçlı ordusu vücuda getirildi. 1444 yılında Varna'da yapılan savaşta

192 La Broquière, *Voyage d'outremer,* ed. Schefer, 150-65. Bkz. A. A. Vasiliev, "La Guerre de Cent Ans et Jeanne d'Arc dans la tradition byzantine," *Byzantion,* III (1926), 249. Joan of Arc'ın Ragusa'ya sızdığına dair bazı haberler. Bkz. N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades,* II, 272: "on parle 'd'una mamoleta virgine, la qual gli è (al rè Carlo) apparuta maravigliosamente, la qual rege et guida lo suo exercito' "(Ragusa Arşivi, April 30-December 28, 1430, Nouvelles de France'dan).

193 *A.g.e.,* 230.

Haçlılar Türkler tarafından bozguna uğratıldı. Vladislav savaşta hayatını kaybetti. Ordunun geri kalanıyla birlikte Yanoş Hunyadi Macaristan'a doğru geri çekildi. Varna Savaşı Batı'nın can çekişmekte olan Bizans İmparatorluğu'na son yardım teşebbüsüydü. Bundan sonra Konstantinopolis kaderiyle baş başa kaldı.[194]

Barselona arşivlerinden çıkan ve son zamanlarda yayımlanmış bazı belgeler, 1458 yılında ölen, Rönesansın meşhur hamilerinden olan Aragon kralı Alicenap V. Alfonso'nun saldırgan planlarını gün ışığına çıkartmıştır. XV. yüzyılın ortalarında kısa süreliğine Sicilya ve Napoli'yi kendi hâkimiyeti altında birleştirmiş olan Alfonso, aynı zamanda Doğuya doğru, Anjou'lu Charles'ınkine benzeyen agresif bir sefer düzenlemeyi planlamaktaydı. Konstantinopolis, Alfonso'nun hedefiydi ve Türklere karşı Haçlı Seferi fikri onun zihninden hiçbir zaman çıkmamıştı. Çok uzun bir süre, Osmanlıların büyümekte olan güçleri ile onların "küstah ve kaba zenginlikleri" dizginlenmediği sürece Alfonso biliyordu ki kendi hâkimiyeti altındaki sularda emniyet içinde olamayacaktı. Fakat Alfonso'nun bu cüretkâr planları gerçekleşmedi ve Türkler de bu kabiliyetli, parlak bir hümanist olan politikacıyı asla ciddi biçimde tehdit etmediler.[195]

Türklerin Varna'da elde ettikleri zaferden sonra, Haçlı Seferinde yer almayan VIII. Yannis zaman kaybetmeden Sultan ile müzakereler girişti onu hediyeler vermek suretiyle yumuşatmaya çalıştı ve bu teşebbüsünde başarı elde ederek hükümdarlığının sonuna kadar Sultan ile olan ilişkilerine barış içinde devam etti.

Türklerle ilişkiler konusunda VIII. Yannis zamanında Bizans sürekli ve acı veren başarısızlıklara maruz kalırken, Yunan orduları, her ne kadar kısa süreliğine de olsa, merkezi hükümetten neredeyse bağımsız olan Mora yarımadasında hatırı sayılır bir zafer elde ettiler. Buradaki Bizans'a ait mülklerin yanında Mora'da Achaia Prensliği'nden geriye kalanlar ve özellikle yarımadanın güneyinde Venedik'e ait birkaç yer daha vardı. XV. yüzyılın başlarında Venedik, halen Latinlerin elinde olan Mora'nın bazı bölgelerini elde etmeyi kendisine hedef olarak belirlemişti. Bu amaçla

194 Aziz Suryal Atiya, *Crusade in the Later Middle Ages*; bir değerlendirme için bkz. O. Halecki, *Byzantion*, XV (1940-41), 473, 83. Halecki, *The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems*, 96. Güzel bir monografi.

195 Bkz. F. Cerone, "La politica orientale di Alfonso d'Aragona," *Archivio storico per le provincie Napolitane*, XXVII (1902), 425-56, 555-634; XXVIII (1903), 167. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 731-33. C. Marinescu, Barselona'daki *Archivios de la Corona de Aragon*'da yayımlanmış belgeleri temel alarak bir eser hazırlamaktadır. Bu çalışma özellikle V. Alfonso'nun Doğu ile olan ilişkileri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bkz. "Manuel II Paleologue et les rois d'Aragon," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XI (1924), 197. Bkz. ayrıca, *Compte-rendu du deuxième Congrés international des études byzantines* (1929), 162.

Venedik, yarımadanın çeşitli yöneticileriyle müzakerelere girişti. Bir taraftan da Türk işgaline karşı yeterli bir direniş gösterebilmek için Korinth Körfezi'nde II. Manuel zamanında yaptırılan surların hâkimiyetini elde etmek istiyordu. Öte yandan burasının sahip olduğu ticari potansiyel Venedik'i buraya çekmekteydi. Çünkü cumhuriyetin temsilcisinin topladığı bilgilere göre bölgenin altın, gümüş, ipek, bal, üzüm ve diğer ticari malları geniş bir zenginlik sunmaktaydı. VIII. Yannis'in hükümdarlığı zamanında Mora'daki Yunan despotluğunun birlikleri Latinlere savaş açıp Mora yarımadasında bulunan Latinlerin topraklarını çabucak ele geçirmiş ve böylece Mora yarımadasındaki Frank hâkimiyetine son vermişlerdi. O tarihten bölgenin Türkler tarafından fethine kadar, bütün yarımada Palaiologos hanedanının malı olmuştu. Venedik ancak yarımadanın güneyinde olan ve önceden sahip olduğu noktaları elinde tutmaya devam etmişti.

Sonradan Bizans'ın son imparatoru olacak olan VIII. Yannis'in kardeşi ve Mora despotlarından biri olan Konstantin, Balkan yarımadasındaki Türklerin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan faydalandı ve Korinth Körfezi'nin üzerinden kuzeye doğru ilerleyerek, Türklerin önceden fethettikleri Yunanistan'ın içlerine ve kuzeyine doğru birlikleriyle hareket etti. Varna'da Hıristiyanlara karşı zafer kazanmış olan Sultan II. Murad Konstantin'in Yunanistan'ın kuzeyinde gerçekleştirdiği bu fetih hareketini kendisine hakaret olarak algıladı. Sultan güneye doğru harekete geçip Korinth Körfezi'ndeki duvarları yıktırdı ve Mora yarımadasının feci şekilde tahribe girişti ve çok sayıda Yunanı tutsak olarak alıp yanında götürdü. Dehşete kapılmış olan despot Konstantin, Sultan'ın ileri sürdüğü şartlara uygun bir barış anlaşmasını memnuniyetle kabul etti. Kendisi Mora despotluğunda kaldı ve sultana her yıl belirlenen miktarda vergi vermeyi kabul etti.

Konstantin Palaiologos döneminde meşhur seyyah, arkeolog ve o dönemde tüccar olan Ancona'lı Cyriacus, Despot (*Constantinum cognomento Dragas*) ve maiyetindekiler tarafından sıcak bir şekilde karşılandığı Mistra'yı ziyaret etmişti. Despotun sarayında Cyriacus "zamanının en âlim kişisi" olan Gemistus Plethon ve George'un Atinalı bir arkadaşının oğlu olup hem Latince hem de Yunanca güzel şiirler yazan genç Nicholas Chalcocondyles'le buluştu.[196] Nicholas Chalcocondyles gelecekte tarihçi

196 Cyriacus'un Mora'yı tasvirinin ilk yayımlandığı yer, R. Sabbadini, "Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmessa da Leonardo Botta," Miscellanea Ceriani, 203-4. Ancona'lı Cyriacus hakkında bkz. G. Castellani, "Un Traité inédit en Grec de Cyriaque d›Ancône," *Revue des études grecques*, IX (1896), 225-28. E. Ziebarth, "Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπείρῳ," Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, II (1926), 110-19; Δ. Καμπουρογλοῦ tarafından yapılan bazı eklemeler ve düzeltmeler yapılmış haliyle, *a.g.e.*, III (1928), 223-24; Cyriacus'un ölüm tarihi için kesin bir tarih vermektedir: 1452 (s. 224). F. Pall, "Ciriaco d'Ancona e la crociata contro

olacak olan Laonikos Chalcocndyles'ten başkası değildi. Çünkü Laonikos aslında Nicolaos demekti ve Nicholas'ın biraz değişmiş haliydi. Mistra'daki ilk ikâmeti esnasında Cyriacus, yani 1437 yılında, despot Teodor Palaiologos zamanında, Sparta'daki antik anıtları ziyaret etti ve Yunan kitabelerin birer nüshasını aldı.[197]

XI. Konstantin (1449-1453) ve Konstantinopolis'in Türkler Tarafından Fethi: Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetini tanıyan son yerler, Konstantinopolis ve onun yakın çevresindeki topraklar olan Trakya ve civarıyla başkentten biraz uzakta olup imparatorun kardeşleri tarafından yönetilen Mora yarımadasının büyük bir kısmıydı.

Dürüstlük, cömertlik, enerji, cesaret ve memleket sevgisi Konstantin'in belirgin özellikleri arasındaydı ve bu özellikleri hem kendi döneminin kaynakları tarafından hem de Konstantinopolis'in kuşatılması esnasındaki davranışlarıyla teyit edilmişti. Konstantinopolis'teki ikâmeti esnasında daha tahta çıkmadan önce Konstantin ile bizzat tanışmış olan İtalyan hümanist Francesco Filelfo, yazdığı mektuplarından birinde imparatoru "dindar ve yüce bir ruha" (*pio et excelso animo*)[198] sahip biri olarak tanımlamıştı.

Konstantin'in güçlü ve müthiş rakibi II. Mehmed'di. Mehmed yirmi bir yaşında, had safhada zalimliğini, kana susamışlığını ve belli başlı birçok kötülüğü, bilime ve eğitime olan ilgisi ve enerjisiyle ve bunların yanında bir generalin, devlet adamının ve organizatörün becerisiyle birleştirmişti. Bizanslı bir tarihçi onun tutkulu bir şekilde bilimle ve özellikle de astrolojiyle meşgul olduğunu, Makedonyalı İskender, Julius Caesar gibi şahsiyetlerin ve Konstantinopolis tahtına oturmuş imparatorlarının hayatlarını okuyup Türkçenin yanında beş dili de akıcı bir şekilde konuştuğunu aktarmıştır.[199] Doğu kaynakları onu takvası, adilliği, merhameti, bilim adamlarını ve şairleri korumasından dolayı överler. XIX. yüzyıl tarihçileri II. Mehmed hakkındaki değerlendirmelerde farklılık arz eder. Bu farklılık, onun bütün olumlu yönlerini tamamen inkâr etmek ile[200] onun bir dahi olarak görmeye[201] kadar geniş bir yelpazede çeşitlilik arz

---

i Turchi," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XX (1937), 9-60. Bkz. ayrıca Zakythinos, *Le Despotat Grec*, 231-35.

197 Bkz. *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano apud Liburniam*, xxxvii. Zakythinos, *Le Despotat Grec*, 236.

198 Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, IV, 83.

199 George Phrantzes, *Annales*, I, 32; Bonn ed., 93-95.

200 Örneğin, Ellissen, *Analekten*, III, 87-93. Mehmed'in (Fatih Sultan) bilime, şiire ve güzel sanatlara dair ilgisi hakkında bkz. J. Karabaček, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel im XV. und XVI. Jahrhundert*, 2.

201 N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, 3.

eder. Konstantinopolis'i fethetmek genç sultan için bir tutku olmuştu ve tarihçi Dukas'ın dediği gibi: "Gece gündüz, yatağına giderken ve yataktan kalkarken, sarayının içerisinde ve dışarısında, zihninin içerisinde Konstantinopolis'i alması için gerekenleri ve askeri taktikleri tekrar tekrar düşünmekteydi." Şehrin planını ve tahkimatlarını kâğıt üzerine çizerken nice uykusuz geceler geçirmiş ve nerelerden en uygun biçimde saldırabileceğini işaretlemişti.[202]

Bu iki hasımın resimleri günümüze ulaşmıştır. Konstantin Palaiologos'unki bazı mühürler ve el yazmaları[203] üzerinde mevcuttur. II. Mehmed'in portresiyse İtalyan sanatçılar tarafından madalyon üzerine nakşedilmiştir. Ayrıca II. Mehmed'in bazı portreleri de mevcuttur. Bunlardan birisi 1479-80 arasında kısa bir süre Konstantinopolis'te zaman geçiren Venedikli meşhur Gentile Bellini tarafından Mehmed'in hükümdarlığının son yıllarında çizilmiştir.[204]

Konstantinopolis'e son öldürücü darbeyi vurmaya karar veren Mehmed azami bir dikkat içerisinde çalışmaya koyuldu. İlk önce şehrin kuzeyinde Boğaz'ın Avrupa kıyısında ve en dar noktasında, kuleleri olan ve kalıntıları halen görülebilen çok güçlü bir istihkam (Rumelihisarı) inşa ettirdi. Hisara o dönem için müthiş büyüklükte taş gülleler fırlatan toplar yerleştirdi.

Boğaziçi'nde bir istihkamın inşa edildiği öğrenildiğinde Dukas'ın anlattığına göre başkente, Trakya'da ve adalarda yaşayan halktan, yani dört bir yandan umutsuzluk çığlıkları yükselmişti: "İşte şimdi şehrin sonu geldi. İşte şimdi ırkımızın sonunun geldiğini görüyoruz. Deccal'in gelmesi an meselesi. Bize ne olacak ve biz ne yapacağız? Şehri koruyan azizler nerede?"[205] O dönemin bir başka mensubu ve görgü tanığı olan ve Konstantinopolis kuşatmasının bütün dehşetini yaşamış olan ve çok değerli bir eser olan *Kuşatma Günlüğü*'nün yazarı, Venedikli Nicolò Barbaro şöyle yazmıştı: "Bu hisarın özellikle deniz tarafındaki duvarları öylesine iyi tahkim edilmişti ki buradan ele geçirilmesi imkânsızdır, çünkü hem sahil-

---

202 Michael Ducas, *Historia byzantina*, XXXV; Bonn ed., 249-252.

203 Bkz. Lampros,"Αἰειχόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου," Νέος Ἑλληομνήμων III (1906), 229-42; Lampros, "Νέαι εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου," *a.g.e.*, IV, (1907), 238-40; VI (1909), 399-408. S. Lampros, *Empereurs byzantins. Catalogue illustré de la collection de portraits des empereurs de Byzance*, 57-58.

204 Bkz. L. Thuasne, *Gentile Bellini et Sultan Mohammed II. Notes sur le séjour du peintre vénitien à Constantinople (1479-1480)*, 50-51. Bu kitapta Mehmed'in (Fatih Sultan) resimleri ve madalyonların reprodüksiyonları mevcuttur. Karabaček, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel*, I, 24-49; Bu eser de pek çok betimleme mevcuttur. I. Dünya Savaşı'ndan önce Bellini'nin meşhur koleksiyonu Venedik'teki Leydi Enid Layard'ın özel koleksiyonu içerisinde idi. Savaş esnasında bu koleksiyon Londra'ya sevk edildi. Bkz. Karabeček, *a.g.e.*, 44.

205 *Historia byzantina*, XXXIV; Bonn ed., 238.

de hem de hisar duvarlarında çok sayıda top mevcuttur. Karadaki duvarlarda deniz tarafındaki surlar kadar olmasa da onlarda çok sağlamdır."[206] Bu hisar başkentin kuzey ile ve Karadeniz'deki limanlarla olan bağlantısına bir son vermiştir. Çünkü Boğaziçi'ne giriş çıkış yapan bütün gemilerin yolları Türkler tarafından kesilmektedir. Konstantinopolis'in kuşatılması durumunda başkent Karadeniz'deki limanlardan hububat yardımı alma ihtimali ortadan kalkmıştı. Türkler için bu tedbiri uygulamak çok basit bir işti, çünkü Boğaziçi'nin Avrupa yakasının tam karşısında Anadolu yakasında XIV. yüzyılın sonunda Sultan Bayezid tarafından yaptırılmış olan Anadolu Hisarı mevcuttu. Sonrasında Mehmed, Mora despotunun Konstantinopolis'in yardımına gelmesini engellemek için Mora'yı işgal etti. Bu hazırlık adımlarından sonra Barbaro'nun ifadesiyle "Hıristiyan halkın düşmanı olan bu pagan"[207] sultan büyük kenti kuşatmaya başladı.

Konstantin, sonucu belli olan bu orantısız savaşta güçlü rakibinin faaliyetlerine karşılık olarak mümkün olan her türlü teşebbüste bulundu. İmparator başkentin civarındaki her yerde bulunan tüm hububat stoklarını başkente taşıdı ve şehir surlarını tamir ettirdi. Şehir içerisindeki Yunan garnizonundaki askerlerin sayısı ancak birkaç bin kadardı. Yaklaşmakta olan ölümcül tehdidi gören Konstantin, Batı'dan yardım talebinde bulundu. Fakat arzu edilen askeri yardım yerine, Floransa Konsili'ne iştirak etmiş ve eski Moskova metropoliti olan, Yunan asıllı Romalı kardinal İsidoros Konstantinopolis'e gelerek, Ortodoks ve Katolik kiliseleri arasındaki birleşmenin anısına Ayasofya'da ortak bir dini ayin düzenledi. Bu ayin şehir halkını ciddi anlamda öfkelendirdi. Bizans'ın en önde gelen soylularından olan Lucas Notaras "Şehirde Türk sarığının hâkimiyetini görmek Latin şapkasını görmekten daha iyidir,"[208] şeklindeki o meşhur sözlerini sarf etmişti.

Başkentin müdafaasında Venedikliler ve Cenevizliler de yer aldı. Konstantin ve şehir halkı en başta, büyük bir askeri şöhrete sahip olup yanında iki gemi ve yedi yüz askerle Konstantinopolis'e gelen Cenevizli John (Giovanni) Giustiniani'ye güvenmekteydi. Geçmişte tehlike anlarında birkaç kez olduğu gibi Haliç'e giriş, denize gerilen bir zincir marifetiyle engellenmişti. Bu zincirden geri kalanlar olduğu düşünülen kalıntılar şimdi Osmanlı Askeri Müzesi'nin kurulduğu yerdeki St. İrene Kilisesinde yakın zamana kadar görülebilirdi.[209]

---

206 *Giornale dell 'assedio di Constantinopoli*, ed. E. Cornet, 2.

207 *Giornale dell 'assedio di Constantinopoli*, ed. E. Cornet, 18.

208 Michael Ducas, *Historia byzantina*, XXXVII; Bonn ed., 264.

209 Günümüzde bu zincirin Rodos'un fethinden sonra Türkler tarafından Konstantinopolis'ten getirilen zincirin bir kısmı olduğuna inanılmaktadır.

Mehmed'in hem kara hem de deniz kuvvetlerinde Türklerin yanı sıra fethettiği çeşitli ülkelerin milletlerinin temsilcileri de mevcuttu. Bu gücün sayısı Konstantinopolis'i savunan Yunan, Latin ve özellikle İtalyanlardan müteşekkil mütevazı gücün çok üstündeydi.

Tüm dünya tarihinin en önemli olaylarından birisinin vuku bulması an meselesiydi.

"Tanrı tarafından korunan şehrin" Türkler tarafından muhasarası ve fethi, çeşitli dillerde yazılmış birçok kaynakta, birçok bakış açısından ele alınmak suretiyle derin izler bırakmıştı ve Bizans İmparatorluğu'nun son anları ayrıntılarıyla tasvir edilmişti. Öyle ki bu heyecan veren tarihsel dramanın son anları ve gelişmeleri zaman zaman kelimenin tam anlamıyla gün gün, hatta bazen saat saat takip edilmesine imkân verir. Elimizde mevcut kaynaklar Yunanca, Latince, İtalyanca, Sırpça ve Türkçe olarak yazılmıştır.

Bu olay ile ilgili Yunan kaynaklarındaki görüşler farklılık arz etmektedir. Son imparatorun yakın bir arkadaşı ve meşhur bir diplomat olarak imparatorluk bünyesinde yüksek mevkilerde yer edinip kuşatmaya iştirak etmiş biri olarak Yorgo Phrantzes son imparatora bir kahraman gözüyle bakmış ve Palaiologos hanedanına sonsuz bir sevgi beslemiştir. Phrantzes Ortodoks ve Katolik kiliselerinin birleşmesine karşı çıkmıştı. Yenik düşmüş olan Konstantin'in, onun istismara uğramış ülkesinin ve hakarete uğramış Rum Ortodoks inancının onurunu tekrar iade etmek için Bizans'ın son günlerini tasvir etmiştir. O dönemin bir başka yazarı olup, Türklerin eline esir düşen ve Mehmed'e olan bağlılığını ispat etmek isteyen Yunan Critobulus, Tukidides'in güçlü etkilerinin görüldüğü eserini "imparatorlar imparatoru, krallar kralı, II. Mehmed"e ithaf etmişti.[210] Eserinde Bizans'ın son anlarını, her ne kadar kendi Yunan vatandaşlarına bir taarruzda bulunmamışsa da, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni tebaası olan birinin perspektifinden anlatmıştır. İmparatorluğun güvenliği için tek araç olarak gördüğü birleşmenin taraftarı ve Anadolulu bir Yunan olan Dukas daha ziyade Batılıların hoşuna gidecek bir zaviyeden olayları anlatmış, özellikle Konstantin'in yaptıklarını küçülterek daha ziyade Cenevizli komutan Giustiniani'nin icraatları ve kabiliyetleri üzerinde durarak ve aynı zamanda Yunanlara dair acıma ve sevgi hisleri içerisinde eserini kaleme almıştır. Son olarak Bizans'ın son döneminin dördüncü Yunan tarihçisi olup Bizans edebiyatı içerisinde tek Atinalı olan Laonikos Chalcocondyles yazmış olduğu tarih çalışmasının ana konusu olarak Bizans yerine Türk imparatorluğunu belirleyerek yeni ve geniş bir konuya el atmış

210 C. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, V, 52.

ve bunu "Yunan, Slav ve Latin devletlerin enkazı üzerinde yükselmekte olan genç Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün olağanüstü evrimi"ni[211] tasvir etmek için yapmıştır. Diğer bir deyişle onun eseri genel bir karaktere sahiptir. Buna ek olarak Laonikos sadece Konstantinopolis'in son günlerinin bir görgü tanığı olmadığı için ikinci derece öneme sahiptir.

Latince yazılmış en kıymetli kaynaklar arasında Konstantinopolis kuşatmasını baştan sona kadar yaşamış birkaç yazarın eseri vardı. Bunlardan birisi Türklerin eline tutsak düşmekten kıl payı kurtulmuş Kardinal İsidoros'un yardım çağrısında bulunduğu, *İsa'nın İnançlı Bütün Takipçilerine (Ad universos Christifideles de expugnatione Constantinopolis)* isimli eseridir. Bütün Hıristiyanlara, yok olan Hıristiyan inancını korumak için Türklere karşı silaha sarılmaları konusunda yalvarmıştı. Türklerin eline tutsak düşmekten kurtulmuş olan Sakız adasının başpiskoposu Leonard, Papa'ya gönderdiği raporda Bizans'ın maruz kaldığı müthiş felaketi, Yunanların Katolik inancından vazgeçmelerinin cezası olarak yorumlamıştır. Son olarak dört kıta halinde, nazım şeklinde yazılmış bir şiir olan "Konstantinopolis" bir müddet Türk esaretinde yaşamış İtalyan Pusculus tarafından kaleme alınmıştı. Pusculus, Virgilius'u ve bir ölçüde de Homeros'u taklit etmişti. Dindar bir Katolik olarak şiirini Papa'ya ithaf etmiş ve Leonard gibi Tanrı'nın Bizans'ı sebep olduğu ayrılık nedeniyle cezalandırdığına inanmıştır.

İtalyan kaynaklarıysa eski bir Venedik lehçesinde ve kuru bir anlatımla, Venedikli bir soylu olan Nicolò Barbaro tarafından yazılmış paha biçilmez *Konstantinopolis Muhasarası Günlüğü*'nü sağlamıştır. Muhasara esnasında Yunanlar ve Türkler arasında cereyan eden çatışmaları gün be gün belirtmişti ve bundan dolayı onun eseri, muhasaranın kronolojisinin tekrar inşası konusunda çok büyük bir öneme sahiptir.

Eski Rusçada Çargrad'ın zaptedilişi gibi "bu müthiş ve felaketli olay"ı anlatan bir tarih eseri "fakir ve naçiz Nestor Iskinder (Iskender)"[212] tarafından kaleme alınmıştır.

---

211 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 302. Bkz. ayrıca W. Miller, "The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles," *Journal of Hellenic Studies*, XLII (1922), 38.

212 *The Tale of Tsargrad* by Nestor-Iskander, ed. Abbot Leonides, *Pamyatniki drevney pismennosti*, LXII (1886), 43. Diğer Slav kaynaklar için bkz. *Cambridge Medieval History*, IV, 888. N. Iorga tarafından yeniden basılan *The Tale of Tsargrad*'ın 1853 edisyonundaki Rusça metin için bkz. "Origins et prise de Konstantinopolis," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XIII (1927), 89-105. Bu meselede günümüzde, metnin orijinalinin Yunanca olup olmadığı ve bu Slav anlatının bir Rustan ziyade bir Sırpa ait olup olamayacağı sorunlarını gündeme getirmektedir. Bkz. N. Iorga, "Une Source négligée de la prise de Konstantinopolis," a.g.e., 65. B. Unbegaun, "Les Relations vieux-russes de la prise de Konstantinopolis," *Revue des études slaves*, IX (1929), 13-38; İskender'in Rusça versiyonu ve Aeneas Sylvius'un Konstantinopolis'in Türkler tarafından ele geçirilmesine dair anlatısı hakkında.

Son olarak muzaffer ve galip İslamın ve onun en parlak temsilcisi II. Mehmed'in bakış açısından bu büyük olayı değerlendiren Türkçe yazılmış eserler mevcuttur. Bazen Türkçe yazılmış kaynaklar Konstantinopolis ve Boğaziçi'nin fethi ile ilgili halk efsanelerinden müteşekkil bir koleksiyon sunmaktadırlar.[213]

Belli başlı bu eserleri belirtmek Konstantinopolis'in Türkler tarafından muhasara edilip zapt edilişi hakkında ne ölçüde zengin ve çeşitli kaynağın mevcut olduğunu göstermektedir.

1453 yılı Nisan ayının başlarında bu büyük şehrin muhasarası başladı. Muhasaranın başarısına katkıda bulunan tek şey Türklerin muazzam büyüklükteki askeri güçleri değildi. Barbaro tarafından "hain Türk, köpek Türk"[214] olarak adlandırılan II. Mehmed, tarihte emri altında bir topçu birliği bulunduran ilk hükümdardı. O dönem için muazzam büyüklükte olup mükemmel hale getirilmiş bronzdan yapılma toplar çok uzak mesafelere devasa gülleler fırlatabilmekte ve Konstantinopolis'in yaşlı surlarının karşı koyamayacağı bir tahribe sebep olmaktaydı. Çargrad'ın Rusça yazılmış tarihinde anlatıldığı üzere, "bu sefil Muhammed" şehir surlarının yakınlarına "toplar, arkebüzler, kuleler, merdivenler, muhasarada kullanılacak malzemeler ve duvarları sürekli dövecek silahlar" yığmıştı.[215] O dönemin Yunan tarihçisi Critobulus, Türkler tarafından surlar altında yapılan "tüm saldırıların ve açtıkları lağımların sonuçsuz ve boşuna olduğunu, her şeyi belirleyenin toplar olduğunu"[216] yazarken topçuların nihai neticeye etki eden rollerini gayet iyi anlamıştı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'un birkaç yerinde surlara karşı fırlatılan büyük taş güllelerin açtıkları delikler ve bu güllelerin yerlerinin bugün bile 1453'te düştükleri yerlerin yakınında oldukları görülebilir. Nisanın 20'sinde bütün muhasara boyunca Hıristiyanların lehine vuku bulan tek güzel şey gerçekleşti. Konstantinopolis'e yardım amacıyla gelen dört Ceneviz gemisi, sayı üstünlüğünü elinde tutmasına rağmen Türk donanmasını yendi. Bizans başkentinin muhasarası ve zapt edilişi hakkında günümüz tarihçilerinden olan Schlumberger şöyle yazdı: "Yunanların ve İtalyanların tarifi imkânsız sevinci kolaylıkla hayal edilebilir. Bir an için Konstantinopolis kendisini kurtulmuş hissetti."[217] Elbette bu başarı muhasaranın neticesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olamazdı.

213 Bkz. F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, 23-45 ve *passim*.

214 *Giornale dell 'assedio di Constantinopoli*, ed. E. Cornet, 20, 21.

215 *The Tale of Tsargrad*, ed. Leonides, 27. Bkz. ayrıca, *The Tale of Tsargrad*, ed. V. Yakovlev, 92, 93. Iorga, "Origines et prise de Konstantinopolis," *Bulletin de la sections historique de l'Académie roumaine*, XIII (1927), 99.

216 Critobulus, I, 31, 3; ed. C. Müller, 80.

217 *Le* Siège, la prise, et le sac de Konstantinopolis par les Turcs en 1453, 140.

22 Nisan günü şehir halkı, başta imparator olmak üzere olağandışı ve korkunç bir manzarayla karşılaştı: Türk gemileri Haliç'in üst kısmındaydılar. Bir önceki gece boyunca Sultan, Boğaziçi'ndeki gemilerini karadan Haliç'e aktarmayı başarmıştı. Bu amaç doğrultusunda tepeler arasında bir çeşit ağaçtan platform oluşturulmuş ve gemiler tekerlekler üzerine yerleştirilerek bu platformlar üzerinde, Barbaro'nun anlatımıyla Sultan'ın emrindeki çok sayıda "ayaktakımı"[218] tarafından çekilerek hareket ettirilmişti. Haliç'e gerilmiş zincirin arkasında bulunan Yunan-İtalyan donanması bundan sonra iki ateş arasında kalmıştı. Muhasara altındaki garnizonun Haliç'teki Türk gemilerini yakma planı bir hain vasıtasıyla Sultan'a bildirildi ve bunun gerçekleşmesi engellendi. Bu arada birkaç haftadır durmaksızın devam eden şehir surlarının bombardımana tutulması şehir halkını tam bir tükenmişlik noktasına getirdi. Erkek kadın, genç yaşlı, çocuk, rahip, rahibe herkes hem gündüz hem de gece top atışları altında surlarda açılan sayısız deliği kapatıp tamir etmek mecburiyetinde kaldı. Sultana bir Hıristiyan donanmasının şehre yardım amacıyla ulaşma ihtimaline dair iletilen ve muhtemelen uydurma haber Sultan'ı Konstantinopolis'e öldürücü darbeyi indirmekte acele etmesine vesile oldu. Critobulus eserinde, Tukidides'in tarihinde mevcut meşhur nutukları taklit ederek, II. Mehmed'in birliklerinin cesaret ve dirençlerini öven konuşmasına yer vermiştir. Bu nutukta Sultan ilan etmişti ki: "Başarılı bir savaş için üç şart vardır; zafere duyulan istek, yenilgi ve onursuzluktan duyulan utanç ve liderlere itaat."[219] Saldırı için 29 Mayıs gecesine karar kılındı.

Kaçınılmaz felaketi bekleyen ve yaklaşan saldırının farkında olan Doğu Hıristiyanlık âleminin yaşlı başkenti, o büyük günün arifesini göz yaşları içerisinde dua ederek geçirdi. İmparatorun emri üzerine dini tören alayları arkalarında "Ey Efendimiz, merhamet et bize," ilahisini söyleyen kalabalık bir insan topluluğu olduğu halde şehir surlarının önünden geçti. Erkekler savaşın son saatlerinde Türklere karşı inatçı bir direniş gösterme konusunda birbirlerini cesaretlendirdiler. Phrantzes tarafından aktarılan uzun konuşmasında Konstantin halkı yiğitçe savunma yapmaya teşvik etti;[220] fakat Türkler "toplar, süvariler, piyadeler ve daha birçok üstün güçlerle donanmışlar, fakat biz ilk önce Efendimiz ve Kurtarıcımıza sonra da ellerimize ve Tanrı tarafından bize bahşedilen gücümüze güveniyoruz,"[221] dediğinde o da açıkça akıbetlerini anlamıştı. Konstan-

---

218 Barbaro, *Giornale dell'assedio di Constantinople*, ed. Cornet, 28.
219 Critobulus, I, 50, 2; ed. Müller, 91.
220 George Phrantzes, *Annales*. III, 6; Bonn ed., 271-79.
221 *A.g.e.*, 273.

tin konuşmasını şöyle bitirdi: "Sizden, herkesin rütbesine, ordu içindeki konumuna ve hizmetine göre, amirlerinize olan sevginizle mütenasip sadakat göstermenizi ve onları onurlandırmanızı istiyorum. Şunu bilin; eğer size verdiğim emirleri samimiyetle yerine getirirseniz, umuyorum ki Tanrı'nın inayetiyle, Tanrı tarafından bize gönderilen bu cezalandırmadan kurtulacağız."[222] Aynı günün akşamında meşhur Ayasofya'da son Hıristiyan dini ayini yapıldı. Bizans kaynaklarını baz alarak İngiliz tarihçi R. Pears bu son seremoni ile ilgili çarpıcı bir tasvir sunmaktadır:

> O akşam Ayasofya'da yapılan son ve muhteşem Hıristiyan dini ayini, dünyanın tarihi anları arasında her zaman duracaktır. İmparator ve diğer önde gelenler orada mevcuttular ve bina son bir kez daha Hıristiyan cemaat tarafından dolduruldu. O sahnenin gözler önünde canlandırılması için çok büyük bir gayrete gerek yoktur. Hıristiyan sanatının yarattığı ve eşşiz ziynetlerle bezenmiş en güzel sanat eserleri kilisenin içini süslemekteydi. Patrikler ve kardinaller, hem Ortodoks hem de Katolik Kilisesinin dini temsilcilerinden müteşekkil bir kalabalık, imparator, Bizans aristokrasisinin son kalıntıları olan haşmetli ve cesur soyluları, rahipler ve askerler hepsi birbiriyle iç içeydi. Konstantinopolis halkı, Venedikliler, Cenevizliler hepsi oradaydı ve önlerinde duran kötülüğü idrak etmiş olarak ve yaklaşmakta olan tehlikeyi hissederek onları yıllarca meşgul eden husumetlerini düşünmeye değer olmadığını görmekteydiler. İmparator ve takipçileri "saf ve kudsi gizemleri" temaşaya birlikte katıldılar ve patriğe elveda dediler. Merasim tam bir cenaze töreni havasında icra edildi. İmparatorluk acı içinde kıvranmaktaydı ve icra edilen tören bu duruma münasipti. Çünkü ruhunu teslim etmek üzere olan imparatorluğun bu son ayini onun en güzel Kilisesi içinde, imparatorluk tahtında oturan son cesur imparatorunun önünde, umumi şekilde yapılmalıydı. Eğer Bay Bryce tarafından tasviri yapılan Büyük Charles'in taç giyme töreni, bir imparatorluğun doğuşu açısından tarihin en güzel ve canlı manzarası ise, Ayasofya'da tertip edilen bu son Hıristiyan dini ayini de tarihin en trajik manzaraları arasındadır.[223]

Phrantzes: "Sarayda dökülen gözyaşlarını ve inilterileri kim söyleyecek! Bu manzara karşısında kalbi taştan olan bir insan bile kendisini ağlamaktan alıkoyamazdı," diye yazmıştı.[224]

Genel saldırı 28-29 Mayıs Salı gecesi saat bir ila iki arasında başladı. Verilen işaretle birlikte şehir üç yönden birden saldırıya maruz kaldı. İki saldırı püskürtüldü. Sonunda II. Mehmed dikkatle planlanmış üçüncü

---

222 *A.g.e.*, 278.

223 *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by Turks*, 330-31. Pears'ın anlatısında bir Fransız deyişi verilmiştir, Schlumberger, *Le Siège, la prise et le sac de Constantinople*, 269-70. R. Byron, *The Byzantine Achievement. An Historical Perspective A. D. 330-1453*, 295-98.

224 George Phrantzes, *Annales*; Bonn ed., 279.

ve son saldırıyı organize etti. Türkler, imparatorun savaştığı St. Romanos kapısına yakın bir noktaya şiddetli bir saldırı düzenledi. Şehrin başlıca savunucularından ve ciddi biçimde yaralanmış olan Cenevizli Giustiniani savaştan geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Kendisini Sakız adasına götürecek gemiye zorlukla taşındı. Yolda ya da adaya vardığında Giustiniani öldü. Mezarı hâlâ Sakız adasındadır, fakat önceden kale içerisindeki St. Dominic Kilisesinde mevcut olup Latince yazılı olan Giustiniani'nin mezar taşı kaybolmuştur.[225]

Giustiniani'nin ayrılışı ve ölümü muhasara altındakiler için telafisi mümkün olmayan bir kayıptı. Surlarda gittikçe daha fazla gedikler açılmaya başladı. İmparator sıradan bir asker gibi surlarda kahramanca savaştı ve öldü. Son Bizans imparatorunun ölümü hakkında kesin bir bilgi mevcut değil. Bu nedenle onun ölümü sonradan tarihi gerçeklerin anlaşılmasını güçleştirecek bir efsanenin konusu olmuştur.

Konstantin'in ölümünden sonra Türkler şehrin içine akın etti ve korkunç bir yıkıma vesile oldular. Çok sayıda Yunan güvenli olacağı düşüncesiyle Ayasofya'ya sığındı, fakat Türkler kilisenin giriş kapısını kırıp kilisenin içerisine doluştular. Buraya sığınmış ve saklanmış Yunanları cinsiyet ve yaş gözetmeksizin öldürüp hakaretlerde bulundular. Şehrin ele geçirildiği gün veya ertesi gün Sultan görkemli bir şekilde şehre girdi ve ibadet etmek için Ayasofya'ya gitti. Bundan sonra imparatorluk sarayı Blachernae'ı kendisine ikâmetgah olarak tayin etti.

Kaynaklar ittifak halinde şehrin askerler tarafından yağmalanmasının, II. Mehmed'in askerlerine vaat ettiği gibi, üç gün gün üç gece devam ettiğini aktarırlar. Şehir halkı acımasızca öldürüldü. Ayasofya başta olmak üzere kiliseler kirletildi, bütün değerli eşyaları ve ziynetleri soyuldu, özel mülkler talan edildi. Bu korkunç günler içerisinde sayısız kültürel yapıt yok oldu. Kitaplar yırtıldı veya yakıldı. Ayaklar altında kalan kitaplar yok pahasına satıldı. Dukas'ın bir iddiasına göre, muazzam sayıda kitap arabalara yüklenip çeşitli ülkelere dağıtıldı. Aralarında Platon ve Aristoteles'in eserlerinin de bulunduğu teoloji ve diğer konular üzerine yazılmış çok sayıda kitap bir altın sikke karşılığında satıldı. İncilleri süsleyen nice altın, gümüş bezeme ve değerli taşlar yerlerinden çıkartıldı; İncillerin kendileri ya satıldı veya bir köşeye fırlatıldı. Kutsal bütün tasvirler yakıldı ve Türkler yakılan kitapların ateşinde haşladıkları etleri yediler.[226] Yine de Th. Uspensky gibi bazı âlimler "1453 yılında Türklerin yap-

225 Bkz. F. W. Hasluck, "The Latin Monuments of Chios," *Annual of the British School at Athens*, XVI (1909-10), 155 ve fig. 18. Kitabenin metni verilmiştir. Yazar şöyle belirtmiş: "Bu mezar, Konstantinopolis'in düşüşünde yaralanmış meşhur Giovanni Giustiniani'nin mezarıdır." (s. 155).

226 Michael Ducas, *Historia byzantina*, XLII; Bonn ed., 312.

tıkları Latinlerin 1204'te Konstantinopolis'i zapt ettiklerinde yaptıklarına göre daha insancıl ve hafif,"[227] olduğuna inanmaktadırlar.

Halk arasındaki bir Hıristiyan ananesine göre Türkler Ayasofya içerisinde boy gösterdiklerinde orada bir dini ayin yapılmaktaydı. Kutsal kitabı elinde tutan rahip Türkleri gördüğünde kilisenin içine doğru koşar ve mihrabın olduğu yerdeki duvar bir mucize eseri olarak açılır ve rahip içerisine girdikten sonra kapanır. Konstantinopolis tekrar Hıristiyanlar eline geçtiğinde rahibin gözden kaybolduğu duvardan çıkıp ayine kaldığı yerden devam edeceğine inanılır.

Altmış yıl önce, yerel bir turist rehberi İstanbul'un uzak köşelerinden birinde, üzerinde bir kandil yanan bir mezarın son Bizans imparatorunun mezarı olduğunu iddia ediyordu. Fakat tabii ki bu isimsiz mezar Konstantin'in kabri değildir. Onun gömüldüğü yer bilinmemektedir. 1895 yılında E. A. Grosvenor şöyle yazmıştı: "Bugün İstanbul'un Vefa semtinde, sıradan Yunan vatandaşların Konstantin'in mezarı diye saygı gösterdikleri, isimsiz ve mütevazı bir mezar görülebilir. Ürkek bir dindarlık nişanesi olarak mezarın etrafında bazı tezyinat görülebilir. Gündüz ve gece her daim mezarın yanlarında mumlar yakılı tutulmaktadır. Sekiz yıl öncesine kadar burası, gizlice olsa da, sanki bir ibadet yeriymişçesine sık ziyaret edilen bir yerdi. Daha sonra Osmanlı hükümeti ciddi cezalar vermek suretiyle müdahale etti ve o günden beri neredeyse tamamen terk edilmiş vaziyettedir. Bunların hepsi safdil insanları veya dindarları hoşnut eden hikâyelerle avutmaktan başka bir şey değildir."[228]

Konstantinopolis'in düşüşünden sonra Ege denizine Batı'dan gönderilen yardım amaçlı bir donanmanın vardığı, fakat şehrin düştüğünü haber alır almaz gerisin geriye döndüğü genellikle anlatılır. Eldeki yeni bazı deliler ışığında, bu iddia şu an reddedilmektedir. Ne Papalığa ait gemiler ne Cenevizlilere ve ne de Aragonlulara ait gemiler Konstantinopolis'e yardım amacıyla doğuya doğru denize açılmışlardı.[229]

1456 yılında II. Mehmed Atina'yı Frankların elinden aldı[230] ve bundan kısa süre sonra da bütün Yunanistan ona boyun eğdi. Ortaçağda Meryem Ana Kilisesi olan antik Parthenon, Sultanın emriyle camiye çevrildi. 1461 yılında çok uzak bir noktada bulunan ve bir zamanlar bağımsız olan imparatorluğun başkentliğini de yapmış olan Trabzon da Türklerin eline geçti.

227 "The Start and Development of the Eastern Problem," *Transactions of the Slavonic Charitable Society*, III (1886), 251.

228 *Constantinople*, I, 47.

229 Bkz. G. B. Picotti, "Sulle navi papali in Oriente al tempo della caduta di Constantinopoli," *Nuovo Archivio Veneto*, N. S., XXII (1911), 416, 436.

230 Doğru tarih budur. Bazen 1458 tarihi verilmektedir. Bkz. örneğin, Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen*, II, 381.

Aynı zamanda Türkler Epirus despotluğundan geriye kalanlarında sahibi oldular. Ortodoks Bizans İmparatorluğu'nun mevcudiyeti son buldu ve onun kalıntıları üzerinde Müslüman Osmanlı İmparatorluğu ihdas edildi ve bu imparatorluk büyüdü. Başkent Edirne'den Konstantinopolis'e taşındı ve Türkler tarafından Konstantinopolis İstanbul olarak adlandırıldı.[231]

1204'teki Konstantinopolis'in Latinler tarafından yağma edilişi üzerine Niketas Akominatos'un yaktığı ağıta öykünen Dukas 1453'teki olay için ağıt yaktı.

> Şehir, ey şehir, şehirlerin başı sen! Şehir, ey şehir, dünyanın merkezi sen! Şehir, ey şehir, Hıristiyanların gururu, barbarların sonusun! Şehir, ey şehir, içinde manevi meyvelerinin ağırlığıyla başları eğik bitkileri olan Batı'da ekili ikinci bir cennetsin sen! Güzelliğin nerede ey Cennetim! Nerede manevi nimetlerinin ruhu ve bedeninin o kutsi kuvveti? Rabbimin havarilerinin naaşları nerede? Azizlerden kalanlar, şehitlerden kalanlar nerede? Nerede Büyük Konstantin'in ve diğer imparatorların naaşları, nerede... [232]

O dönemin bir başka yazarı olan Polonyalı tarihçi Jan Dlugosz *Polonya Tarihi* isimli eserinde şöyle yazmıştı:

> Hem acınası hem de bedbaht bir olay olan Konstantinopolis mağlubiyeti Türklerin müthiş bir zaferiyken Yunanların tamamen yok oluşu ve Latinler içinse utanç verici bir durumdu. Katolik inancı yara almış, din inkıtaya uğramış ve İsa'nın ismi hakarete uğramıştı. Hıristiyanlığın iki gözünden birisi oyulmuş, iki elinden birisi kesilmişti. Çünkü kütüphaneler yakılmış ve hiç kimsenin onlar olmaksızın kendisini aydın bir kimse olarak göremeyeceği Yunan edebiyatının kaideleri tahrip edilmişti.[233]

Çok uzak bir memlekette tarihçi olan Gürcü tarihçi huşu içinde "Türkler Konstantinopolis'i aldığında güneş kararmıştı," demişti.[234]

Konstantinopolis'in düşüşü Batı Avrupa derin yankılar bıraktı. Avrupa ilk başta Türklerin daha da ilerleme ihtimaliyle dehşete kapıldılar. Dahası, her ne kadar Katolik Kilisesinin nazarında ayrılıkçı olsa da, Hıristiyanlığın başlıca merkezlerinden birisinin düşüşü elbette Batı'daki mütedey-

---

231 X. yüzyıl Arap coğrafyacı Mesudi, onun zamanında Yunanların başkenti için Bulin (Yunanca *Polin*) ve ayrıca *Istan-Bulin* (Yunanca στὴν πόλιν, *stinpolin*) dediklerini ve Konstantinopolis ismini kullanmadıklarını söylemişti. Bkz. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 138, n. A. Andreadès, "De la population de Konstantinopolis sous les empereurs byzantins," *Metron*, I, (1920), 69, n. 2. Böylece İstamboul (Stamboul) Yunanca *stinpolin*, yani "şehre" demektir.

232 *Historia byzantina*, XLI; Bonn ed., 306. Konstantinopolis'in düşüşü hakkında altısı nazım ve üçü nesir tarzda yazılmış dokuz ağıt ve mersiye için bkz. S. Lampros, "Μονῳδίαικαὶθρῆνοι ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως," Νέος Ἑλληνομνήμων, V (1908), 190-269.

233 Dlugosz'un Latince metni tekrar basılmıştır, O. Halecki, "La Pologne et l'Empire Byzantin," *Byzantion*, VII (1932), 65.

234 Bkz. M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 683.

yin halklar arasında öfke, korku ve durumu düzeltmek için bir iştiyakın uyanmasına sebep olacaktı. Papalar, hükümdarlar, patrikler, prensler ve şövalyeler sayısız risale ve mektup bıraktılar. Bunlar içerisinde durumun korkunçluğu ve muzaffer İslam ile onun temsilcisi "Deccal'in selefi ve ikinci bir Sanherib"[235] olan II. Mehmed'e karşı Haçlı Seferi çağrısında bulunulması hususunda mevcut atmosfer resmedilmiştir. Birçok mektupta Konstantinopolis'in düşüşüne, onun bir kültür merkezi olmasından dolayı ağıtlar yakılmıştır. Batılı imparator III. Friedrich, Papa IV. Nicholas'a yaptığı çağrıda Konstantinopolis'in düşüşünü "Hıristiyan inancı için umumi bir felaket" olarak nitelendirip Konstantinopolis'in "edebiyat ve beşeri bilimler için gerçek bir yuva"[236] (*velut domicilium proprium*) mahiyetinde olduğunu yazmıştır. Kardinal Bessarion şehrin düşüşünden dolayı yas tutarken onu "en iyi sanatlar için bir okul" (*gymnasium optimarum artium*)[237] diye tarif etmekteydi. Gelecekte Papa II. Pius'u olarak Papalık makamına oturacak olan meşhur Enea Silvio Piccolomini, Latinler tarafından henüz bilinmeyen sayısız kitabı hatırlatarak, şehrin Türkler tarafından fethini Homeros ve Platon'un ikinci ölümü diye adlandırmıştı.[238] Bazı yazarlar Türkleri "Tecrian" (Teucri) olarak adlandırmıştır ve onları eski Troyalıların torunları olarak tavsif edip Avrupa'yı, Sultan'ın İtalya'yı fetih planlarına karşı uyarmıştır. Bu yazarlara göre İtalya "sahip oldukları zenginlikler ve atalarının mezarları nedeniyle"[239] Sultan'ı cezbetmekteydi. Diğer bir yandan da XIV. ve XV. yüzyılda yazılan birçok risale ve mektupta "Sultan, aynen mürted Julianos gibi sonunda İsa'nın zaferini kabule mecbur kalacaktı. Hiç şüphesiz Hıristiyanlık Türklerden korkmayacak kadar güçlüydü. Güçlü bir sefer düzenlenecek ve bunun için de Hıristiyanlar Türkleri yenmek için hazır olacak ve Türkleri Avrupa'dan söküp atacaktı (fugare extra Europam)." Fakat öte yandan bazı risalelerde yaklaşmakta olan Türklerle mücadelenin ne kadar güç olduğuna ve bu güçlüğün başlıca sebebinin, "Sultan'ı cesaretlendiren bir manzara" olarak Hıristiyanların kendi aralarında ahenge sahip olmamalarına dikkati çekmekteydi.[240] Enea Silvio Piccolomini o dönem için Batı'daki Hıristiyanların birbirleriyle olan ilişkileri hakkında mükemmel ve sahih bir portre çizmişti. Mektubunda şu şekilde yazmıştı:

> İstediğim şeylerle ilgili bir ümit beslemiyorum. Hıristiyanlığın artık bir lideri yok. Hem Papaya hem de imparatora karşı yeterince ne saygı duyuluyor

235 Bkz. G. Voit, *Enea Silvio Piccolomini*, II, 95.
236 Baronii *Annales ecclesiastici*, ed. A. Theiner, XXVIII, 598.
237 Bkz. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reichs*, II, 41.
238 Voigt, *Enea Silvio Piccolomini*, II, 94.
239 Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, IV, 74.
240 Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, IV, 64, 76, 82, 84, 90.

> ne de onlara itaat ediliyor. Bunlara sanki uydurma isimler ve boyalı resimlermiş gibi muamele ediliyor. Her şehrin kendi kralı var. Hanedanların sayısı kadar prens mevcut. Bir kimse nasıl bu kadar çok sayıdaki Hıristiyan yöneticiyi silaha sarılmaya ikna edebilir? Hıristiyanlığa bir bakın! İtalya, dediğinize göre, barış içinde. Fakat bu ne derece doğru bilemiyorum. Aragon kralı ve Ceneviz arasında hâlâ savaşın kalıntıları durmakta. Cenevizliler Türklere karşı savaşmayacaklar. Onlar Türklere vergi vereceklerini söylüyorlar! Eğer İtalyanlar müdahil olmazlarsa bir deniz savaşına dair ümit besleyemeyiz. Sizin de bildiğiniz gibi İspanya'da değişik kuvvette, değişik fikir ve istekte, değişik politikaları ve kendi menfaatlerinin peşinde birçok kral var. Avrupa'nın uzak batısında bulunan bu hükümdarlar, özellikle Gırnatalı Moriskolarla savaşırken, Doğuya düzenlenecek bir sefere katılmaya ikna edilemezler. Fransa kralı hasmını krallığından kovdu, fakat hâlâ başı dertte ve İngilizlerin ani bir çıkartmasından korktuğu için şövalyelerini sınırlarının ötesine göndermeye cesaret edemez. İngilizler söz konusu olduğundaysa onlar yalnızca Fransa'dan çıkartılmış olmalarının intikamını almayı düşünmekteler. İskoçlar, Danimarkalılar, İsveçliler ve dünyanın sonunda yaşayan Norveçliler için kendi ülkelerinin sınırları dışında aradıkları bir şey yok. Almanlar o derece kendi aralarında bölünmüşler ki onları birleştirecek herhangi bir güç mevcut değil.[241]

Ne papaların ve hükümdarların ne tek başına bazı şahsiyetlerin ve grupların afili çağrıları, Osmanlıların teşkil ettiği ortak tehdidin karşısında ortak aklın paramparça bir durum arzettiği Avrupa'yı İslam'a karşı savaşa birleştirebilirdi. Türkler ilerlemeye devam ettiler ve XVII. yüzyılın sonunda Viyana'yı tehdit ettiler. Bu Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu gücün zirve noktasıydı. Türkler Avrupa'dan geri çevrildiler, fakat Konstantinopolis, çok iyi bilindiği üzere bugün hâlâ Türklerin elinde.

PALAİOLOGOS HANEDANI DÖNEMİNDE DİNİ MESELELER

Palaiologos hanedanı dönemindeki dini tarih hem Rum Ortodoks Kilisesi ile Papalık makamı arasındaki ilişkiler bakımından hem de imparatorluğun içindeki dini hareketler bakımından oldukça ilginçti. Katolik Kilisesi ile birleşme teşebbüsleri şeklini almış olan Roma ile olan ilişkiler, Lyon Birleşmesi hariç, gittikçe büyüyen Türk tehdidi ile yakından bağlantılıdır. Çünkü Bizans imparatorunun fikrine göre bu tehdit ancak Papa'nın ve Batılı hükümdarların araya girmesiyle çözülebilirdi. Papa'nın Doğulu hanedana yardım etmeye meyilli oluşu, çok sıkı bir şekilde, Batının uluslar arası durumu ile bağlantılıydı.

---

241 Voigt, *Enea Silvio Piccolomini*, II, 118-19.

Lyon Birleşmesi: XIII. yüzyılın ikinci yarısındaki papalar izledikleri Doğu politikalarının, muazzam öneme sahip Yunan ayrılıkçılığına son vermede başarısız olan ve Kutsal Topraklarla bir Haçlı Seferi düzenlemek gibi bir diğer önemli meseleyi geciktirmekten başka sonucu olmayan IV. Haçlı Seferinin bir tekrarı olmasını arzu etmediler. Şimdi ise papaların gözünde durum Yunanlarla barışçıl bir birleşme gerçekleştirmek, eskiden gelen ayrılığa bir son vermek ve Kudüs'ün kurtarılması için umutları yeşertmek için gayet makul göründü. 1261 yılında Konstantinopolis'in tekrar Yunanların eline geçmesi Papalığa ağır bir darbeydi. Papa Latinlerin Doğuda elde ettikleri başarıları tamamlamak için birçok hükümdarı buraya göndermişti. Fakat papaların tavrı İtalya'daki duruma bağlıydı. Örneğin papalar nefret ettikleri Hohenstaufen hanedanından Manfred ile bir anlaşma yapmayı istemediler. Hatta Manfred'in Güney İtalya'daki gücü Anjou'lu Charles tarafında yok edilmiş ve Charles'ı İtalya'ya Papa çağırmış olmasına rağmen, Charles'ın Bizans'a karşı saldırgan politikası da Papalık tarafından onaylanmadı. Charles'ın gücünü bilen ve Bizans'ın fethiyle bu gücün daha artacağının farkına varan Papalığın dünya üzerindeki pozisyonunun, Bizans'ı boyunduruğu altına almış bir Hohenstaufen karşısındaki durumdan çok da farklı olmayacağını anladılar. Mihail Palaiologos döneminde Lyon'da gerçekleşen ilk birleşmenin, Doğudan gelen Türk tehdidinden ziyade, Anjou'lu Charles'ın saldırgan politikasının teşkil ettiği tehdidin baskısı altında olduğunu kaydetmek de oldukça ilginçtir.

Komnenos hanedanı döneminden beri Doğu imparatorlarının birleşme hususunda takındıkları tavır büyük ölçüde değişmişti. Komnenos hanedanı zamanında ve özellikle Manuel döneminde imparator sadece dışarıdan gelen Türk tehdidinin baskısıyla değil, aynı zamanda –her ne kadar hayalperest bir düşünce de olsa– Papalığın yardımını alarak Batı'da hâkimiyeti tekrar kurup böylece eski Roma İmparatorluğu'nu tekrar ihdas etme ümidiyle bir birleşmenin gerçekleşmesine gayret göstermişti. Bu istek, Papaların da buna benzer sahip oldukları isteklerle çatışma halindeydi. Papalar da Batı üzerinde geçici bir hâkimiyet elde edecek ve böylece birleşme gerçekleşecekti. İlk Palaiologos ise birleşme konusunda yaptığı müzakereler için zihninde daha mütevazı istekler taşımaktaydı. Onun aklındaki şey Bizans İmparatorluğu'nun Batı'da genişlemesi değil, aksine Papa'nın yardımıyla, güçlü ve tehditkâr Anjou'lu Charles'ın şahsında Batıya karşı imparatorluğunu korumaktı. Sicilya'dan zuhur eden tehdit ortadan kalkmış olsa bile Bizans'ın dinsel anlamda Roma'ya boyun eğmesinin, aynı zamanda siyasi olarak boyun eğmeyi de yanında getire-

ceğini anlayan Papalık Curiası bu öneriyi memnuniyetle kabul etti. Fakat Papalığın gücünde böylesine muvakkat bir artış Batı Avrupa'nın yöneticilerinden gelen sert bir direnişle karşılaştı. Bununla birlikte Roma Katolik Kilisesi ile birleşme yolunda, imparator da kendi hesabına, Rum Ortodoks inancına bağlı ve ezici biçimde çoğunluğu teşkil eden Yunan din adamlarının inatçı muhalefetiyle karşılaştı. Tarihçi Norden, Papa X. Gregorius'un "Sicilya kralını manevi sebeplerle, Palaiologos'u ise siyasi argümanlarla ikna ettiğini,"[242] söylemiştir.

Yunan Kilisesinin önde gelen temsilcilerinden birisi ve gelecekte patrik olacak olan Gregoras'a göre "bilge bir kişi, hitabet ve bilim de üstat olan"[243] İoannes Bekkos (Veccus) birleşmeye karşı çıktı ve hapse atıldı. Tutsaklığı esnasında birleşme hususunda fikrini değiştirdi, hatta Manuel'in gayesi için çok büyük bir öneme haiz olarak imparatorun Roma ile birleşme projesinin aktif bir savunucusu haline geldi.

Konsil 1274 yılında Fransa'nın Lyon şehrinde toplandı. Mihail konsile başlarında eski patrik Germanus ile hem arkadaşı hem de baş vergi toplayıcısı ve tarihçi olan Georgios Akropolites'in olduğu resmi bir heyet gönderdi. Ortaçağ Katolik ulemanın en meşhur temsilcisi olan Thomas Aquinas'ın da Roma'nın adına konsile başkanlık etmesi arzu edildi, fakat Thomas Aquinas Lyon yolundayken hayata gözlerini yumdu. Thomas Aquinas'ın yerine ondan aşağı kalır yanı olmayan Kardinal Bonaventura aldı. Ayrıca Moğol bir patrik de konsilde hazır bulundu.[244] XVI. yüzyılda *Aziz Bonaventura'nın Hayatı* isimli eserin yazarı Petrus Galesinius (Pietro Galesino) ile XV. ve XVI. yüzyıldaki diğer bazı yazarların iddia ettiği üzere, Papa'nın davetiyle imparator Mihail Palaiologos da bizzat Lyon'a giderek konsile dahil olmuştu. Fakat bu bilginin yanlışlığı XVII. yüzyılda Leo Allatius tarafından tespit edilip reddedildi.[245]

Lyon Birleşmesi imparatorun 'mayasız ekmek'i (*filiqoue, azyme*) ve Papa'nın hâkimiyetini kabul etmesi şartıyla gerçekleşti. Bütün bu koşulları Mihail adına Georgios Akropolites kabul etti ve yemin etti.[246] Mihail

242 Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 505.

243 *Historia*, V, 2, 5; Bonn ed., I, 128.

244 L. Bouvat, *L'Empire Mongol*, I.

245 Mihail'in Lyon'a seyahati hakkında bkz. örneğin Theodore Spandugino, patritio Constantinopolitano (1538'den sonra öldü), "De la origine deli imperatori Ottomani," Sathas, *Documents inédits relatifs* à *l'histoire de la Grèce, IX, 143. Chronicon Carionis a Casparo Peucero expositi et aucti*, V, part 3, 874-75'te. Bu kroniğin daha önceden yapılmış birkaç edisyonu da mevcuttur. Ayrıca Flavius Blondus (Biondo) 1463'te öldü. Bu hikâyeye karşı reddiye için bkz. Leo Allatius, De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione, II, chap. XV, 753. Allatius ayrıca diğer birkaç ismi de alıntılamıştır.

246 Mihail Palaiologos adına Konsil'de okunan ve onun inancını ikrar ettiği metin hakkında oldukça enteresan bir makale için bkz. F. Vernet, "Le IIe concile oecumenique de Lyon, 7 mai-17

ayrıca Kutsal Toprakları özgürlüğüne kavuşturmak için düzenlenecek bir Haçlı Seferine asker, para ve lojistik destek sağlama konusunda hazır olduğunu bildirdi. Fakat imparator, Anjou'lu Charles ile barış tesis edilmesini ve ancak bundan sonra Batı'dan gelecek herhangi bir saldırı endişesi taşımadan bütün birliklerini Doğu'ya kaydırabileceği şartını koştu.[247]

Birleşmenin sonucundan her iki taraf da memnun kalmadı. Beklendiği üzere, Mihail Yunan din adamlarının çoğunun muhalefetiyle karşılaştı. Mihail Palaiologos ve İoannes Bekkos'un birleşme hususunda organize ettikleri konsile cevap olarak Teselya'da birleşme karşıtı bir konsil toplandı.[248] Buna ek olarak bir Haçlı Seferi fikri, IV. Haçlı Seferinin ibretli sonucunu unutması mümkün olmayan Mihail için kabul edilebilir bir şey değildi. Bunun yanında diğer engeller de mevcuttu. Mihail Palaiologos'un Suriye'deki Latinlerin azılı düşmanı olan Mısır sultanıyla iyi ilişkileri vardı.

1274'ten 1280 yılına kadar birleşmeyi tasdik etmek amacıyla Konstantinopolis'e beş tane Papalık heyeti geldi.[249] Fakat 1281 yılında Anjou'lu Charles'ın Papalık makamına geçirdiği yeni Papa Fransız IV. Martin birleşmeyi bozdu ve Charles'ın Bizans'a karşı takip ettiği saldırgan politikayı destekledi. Fakat Mihail, öldüğü güne kadar kendisini önceden teşkil edilmiş olan Lyon Birleşmesi'ne bağlı kabul etti.

Arsenitler: Birleşme meselesi yanında Mihail'in zamanında dini-siyasi grupların tartışmaları nedeniyle çalkalanan Bizans'ta bu tür tartışmalar içerisinde en önemlisi Arsenit meselesiydi.

XII. yüzyılın başlarında Bizans Ortodoks Kilisesi içerisinde dini müesseselerin yönetiminde nüfuz ve iktidar için mücadele eden, birbiriyle ra-

---

juillet, 1274," *Dictionnaire de théologie catholique,* IX, 1384-86. Bkz. ayrıca,V. Grumel, "Le II [e] concile de Lyon et la réunion de l'église grecque," *a.g.e.*, 1391-1410. Her iki makale de Lyon Birleşmesi hakkında literatür ve kaynaklar hakkında bilgi sunmaktadır. Bkz. ayrıca Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 520-615.

247 Lyon Birleşmesi hakkında yazılmış eski bir Rusça çalışma mevcuttur, fakat bu çalışma Ortodoks Yunan bakış açısına sıkı sıkıya bağlıdır: Vladimir Nikolsky, "The Union of Lyons. An Episode from Medieval Church History, 1261-1293," *Pravoslavnoe Obozrenie*, XXIII (1867), 5-23, 116-44, 352-78; XXIV (1867), 11-13. Nikolsky'e göre: "Birleşme mevzusu Mihail Palaiologos'un vicdanında kara bir leke ve ağır bir yüktü. Elbette bu ağır yük çöktü ve onu inşa eden kişiye nahoş bir şöhret kazandırırken, ceremesini ondan sonra gelecek olanların çekeceği ve ölümcül sonuçları olan bir yığın döküntüyü geride bıraktı" (XXIII, 377-78).

248 V. Grumel, "En Orient après le II [e] concile de Lyon," *Échos d'Orient,* XXIV (1925), 321-22. Bkz. G. Rouillard, "La Politique de Michel VIII Paléologue à l'égard des monastères," *Études byzantines*, I (1944), 73-84. VIII. Mihail ve Athos dağındaki manastırlar.

249 Bkz. V. Grumel, "Les Ambassades pontificales à Byzance après le II [e] concile de Lyon (1274-1280)," *Échos d'Orient*, XXIII (1924), 446-47; Bu makalede W. Norden tarafından verilen kronoloji ile ilgili bazı önemli düzeltmeler mevcuttur. Karş. M. Miller, "La Question de l'union des églises entres Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence (1274-1438)," *Revue d'histoire ecclésiastique*, XVI (1921), 261.

kip iki grup mevcuttu. Bunlardan birincisi Bizans kaynaklarında "mutaasıb," ikincisiyse "politikacılar veya ılımlılar" diye adlandırılmaktadır.[250] Kilise tarihçisi A. Lebedev bu ikinci grubu modern Fransız parlamentosundan ilham alarak "oportünistler" diye isimlendirmiştir.[251]

Kilisenin bağımsızlığı ve özgürlüğünü savunan Mutaasıblar, kilise meselelerine devletin müdahil olmasına karşı çıktılar ve bu bakış açısı onları imparator ile sürekli karşı karşıya getirdi. Bu açıdan Mutaasıbların savunduğu fikirler, IX. yüzyılda kilise meselelerine imparatorluk müdahalesine karşı açıkça muhalefetini dile getirip bunları kaleme dökmüş olan meşhur Studion'lu Teodor'un fikirlerine benzemektedir. Mutaasıblar imparatorluğun gücü önünde hiçbir tavizde bulunmayacaklardı. Kendileri imparatorun sıkı dini disipline boyun eğmesini arzu etmekteydiler ve savundukları fikirler nedeniyle hükümetle veya toplumla aralarında cereyan edecek olan bir çatışmadan veya onlarla karşı karşıya gelmekten korkmuyorlardı. Neticede çeşitli zamanlarda siyasi sorunlara ve kargaşaya müdahil oldular ve dini hüviyete haiz bir grup olmanın yanında siyasi bir grup olarak da nam sahibi oldular. Eğitim düzeyleriyle övünecek durumda değildiler ve eğitimli bir ruhban kadrosuna sahip olmaya da önem vermediler, fakat çok sıkı bir ahlak ve sadelik konusundaki öğretileri samimi şekilde takip ettiler. Rakipleriyle olan mücadelelerinde genellikle keşişler tarafından desteklendiler ve zafer kazandıklarında da keşişlerin güç kazanıp aktif olmalarının yolunu açtılar. O dönemin tarihçisi olan Gregoras bir patriğin bile "tam anlamıyla okuyamadığını"[252] kaydetmiştir. Mutaasıblardan birisi patrik olduğunda keşişler arasındaki baskın halet-i ruhiyeyi tarif için aynı tarihçi şöyle yazmıştı: "Bu habis keşişlerin gözünde fırtına ve sıkıntılar dönemi bitmiş, kıştan sonra bahar gelmiş gibi görünmekteydi."[253] Ortodoksluğun sıkı bir takipçisi olarak Mutaasıblar inatla Mihail'in birleşme temayülüne muhalefet ettiler ve halk toplulukları üzerinde büyük bir etki vücuda getirdiler.

Politikacılar veya ılımlılar ise doğrudan Mutaasıblara karşı çıktılar. Onlar devletin kiliseye destek çıkmasından ve devlet ile kilise arasında bir işbirliği olmasından yanaydılar. Dış müdahaleden azade, kuvvetli, muvakkat bir gücün varlığının bir milletin refahı için elzem olduğuna inanmaktaydılar. Bu nedenle emperyal güce hatırı sayılır tavizler verme konusunda hazırdılar. Ilımlılar, kilisenin devletle olan ilişkilerini şartlara

---

250 Nicephorus Gregoras, *Historia*, VI, 1, 7; Bonn ed., I, 165. George Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, IV, 12; Bonn ed., I, 280.

251 *Historical Essays on the Situation of the Byzantine-Eastern Church* (2nd ed., 1902), 296-97.

252 *Historia*, VIII, 12, 1; Bonn ed., I, 360.

253 *A.g.e.*, VI, 7, 4; Bonn ed., 193.

göre konumlandırmasını salık veren ve adına "ekonomi" teorisi dedikleri bir fikri savundular. Bu ekonomi teorisini gerekçelendirmek için Ilımlılar çoğunlukla Havarilerin ve Kilise Babaları'nın hayatlarına atıfta bulundular. Eğitimin önemini anlayarak dini müesseselerdeki makamları eğitimli ve kültürlü kişilerle doldurmaya çalıştılar. Ahlakla ilgili sıkı kuralları daha yumuşak, liberal bir şekilde yorumlayan ve aşırı zühde çok sempati duymayan Ilımlılar sadece keşişler arasında değil, aynı zamanda seküler din adamları ve toplumun eğitimli sınıfları arasında da destek bulmaya çalıştılar.

Doğaldır ki her iki grubun faaliyetleri büyük farklılıklar arz etti. Kilise tarihçisi olan Rus A. Lebedev şöyle demişti: "Ilımlılar kilise bazında faaliyet gösterirken, savundukları teorilerini düzenli bir şekilde ve göreceli bir barış ortamı içerisinde tatbik ettiler. Buna zıt olarak Mutaasıblar hükümetin kontrolünü ellerine geçirdiklerinde Bizans içerisinde çok kolay saf değiştirebilen, bir anlamda çete gibi davranabilen, bunu yaparken hem gürültü patırtı hem de provokatif bir biçimde sorun çıkartabilen gruplardan destek aldılar."[254] Ilımlıların geneli Mihail Palaiologos'un din politikasına destek vermek suretiyle Lyon Birleşmesi'ne taraftardı.

Mutaasıblar ile Ilımlılar arasındaki çekişmenin kökeni bazı bilim adamlarına göre ikonoklastik döneme ve Ignatianlar ile Photianlar arasında IX. yüzyılda vuku bulup halk tarafından derinden hissedilen ve büyük bir gerginliğe sebep olan tartışmalardı. Bazen mesele o raddeye gelmekteydi ki bir ailenin içerisinde her iki grubun temsilcisi de bulunmaktaydı. O dönemin tarihçilerinden birisi: "Kilise içindeki ayrışma o raddeye gelmişti ki baba oğluna, anne kızına, gelin kaynanaya karşı çıkar olmuştu,"[255] diye durumu tasvir etmişti.

Mihail Palaiologos'un hükümdarlığı altında Mutaasıblar ya da XIII. yüzyılın sonları ve XIV. yüzyılın başlarında onları adlandırmak için kullanılan haliyle Arsenitler, çok yoğun bir faaliyet sergilediler. Arsenit kelimesi, biri İznik'te diğeriyse imparatorluğun ihya edilişinden sonra Konstantinopolis'teki patriklik makamına iki kez geçen Patrik Arsenius'un isminden zuhur etmiştir. İznik imparatoru II. Teodor Laskaris, Arsenius gibi az bir bilime vakıf olan birini patrik atayıp kabiliyetinin üzerinde bir iltifata mazhar olmasını sağlayarak, onu kendi elinde bir araç olarak kullanmayı planladı. Fakat Teodor'un beklediği olmadı. Arsenius'un yönetimi imparatorla yaşanan ciddi çarpışmalarla temayüz etti ve sonuç olarak ilk grubun oluşmasına vesile olup daha sonra da birkaç on yıl bo-

254 *Essays on the Byzantine-Eastern Church*, 298.
255 George Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, IV, 28; Bonn ed., I, 314.

yunca Rum Ortodoks Kilisesini uğraştıracak olan "Arsenitler" adı verilen ayrılıkçı hareketin doğuşuna yol açtı. Arsenius, yemin etmesine rağmen son İznik imparatoru IV. Yannis Laskaris'i tahtından indirip onu kör eden Mihail Palaiologos'u aforoz etme konusunda tereddüt etmedi. Öfkelenen imparator da Arsenius'u görevden alarak sürgüne gönderdi ve Arsenius orada öldü. Arsenius kendisinin azledilmesini ve Konstantinopolis Patriğinin atanmasını kilisenin yıkılışına vesile olan faaliyetler olarak değerlendirdi. Arsenius'un fikirleri halkı ayaklandırdı; hem ruhban sınıfı hem de seküler gruplar arasında hiç de azımsanmayacak sayıda taraftar buldu. Sonuç "Arsenitler" diye bilinen ayrılıkçı bir hareketin zuhur etmesiydi. Bu hareketin sloganı için Aziz Pavlus'dan mülhem olarak "Dokunma! El sürme!" (Coloss., 2:21) ifadesini seçtiler. Sloganın anlamı Arsenius'un lanetlediklerine dokunmaydı. Doğu Ortodoksluğunun gayretkeş muhafızları olan Arsenitler, Mutaasıblardan yalnızca Patrik Arsenius'un konumu hakkında taşıdıkları farklı düşünce itibariyle temayüz etmişlerdir.

Arsenitler halk arasında geniş bir taraftar kitlesi buldular. Halkın içine insanların "mübarek insanlar" dediği ve bir tarihçi olan Pachymeres'in ise "çuldan elbise giyenler"[256] diye isimlendirdiği gizli ajanları, hacıları ve avare insanları saldılar. Bunlarda birçok ailenin içine girmek suretiyle ayrılık tohumları ektiler. Rus bir kilise tarihçisi olan J. E. Troizky durumu şöyle tasvir etmişti:

> Bizans İmparatorluğu içerisinde karanlık ve ismi konulmamış bir güç mevcuttu. Bu bilinmedik bir güçtü. Herhangi bir adı yoktu ve sadece buhran zamanlarında kendisini göstermekteydi. Karmaşık, müşkül, belirsiz bir köken ve karaktere sahipti. Değişik unsurlardan meydana gelmişti. Bu gücün mensupları dilenciler, "aba giyenler," hacılar, safdiller, avareler, deliler ve kökenleri tartışmalı olan ve daimi ikâmet ettikleri bir yerleri olmayan diğer grup insanlardı. Çeşitli sebeplerle, gözden düşmüş soylular, azledilmiş piskoposlar, ihraç edilmiş rahipler, manastırlarından kovulmuş keşişler ve bazen de hanedan ailesi tarafından dışlanmış olanlar bu gruba dahil oldular. Bu grubun ruhu, onun kökeni ve muhtevası tarafından belirlenmişti. Anormal sosyal şartların neticesinde ortaya çıkan bu grup, bu genel durumun şartlarına ve onu ortaya çıkmasına sebep olan imparatorluk otoritesine karşı genel anlamda pasif, fakat bir o kadar da gizli bir muhalefet ortamı sundu. Bu muhalefet, şu ya da bu şekilde hükümet otoritesine boyun eğen şahsiyetler hakkında dedikodular çıkartmak suretiyle kendisini ifade etti. Bu kuvvet çok nadiren, politik bir cezalandırmayı gerektiren açıktan bir karşı çıkış sergilemekle beraber gizli faaliyetlerin izini sürmenin zorluğundan korkan ve diğer yandan da sosyal organizasyon üzerinde büyük bir etkisi olacağından çekinen hükümetin üzerinde ciddi bir etkisi oldu. Hem dış hem de iç

256 George Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, IV, 28; Bonn ed., I, 277.

> güçler tarafından ezilmiş, ağır vergilere maruz bırakılmış, yabancı tüccarların tekeli ve imtiyazlı sınıfların baskısı altında inleyen, acınacak durumda, ezilmiş ve cahil olan ve bundan dolayı hurafelere meyilli halk, bu gizli güce mensup insanların yaşadıkları ücra yerlerden zuhur eden imalı ve kinayeli sözlerin kolayca etkisi altında kalmaktaydılar. İçinde yaşadıkları koşulların boyunduruğu altında hayatlarını idame ettiren insanların oluşturdukları bu güç, kritik zamanlarda onların duygularını harekete geçirmenin sırrına vakıftı. Başkentteki halk aksine bu rivayetlerin bizzat etkisi altındaydı. Bu güç hükümete olan muhalefetinde kullanacağı birçok slogana sahipti. Fakat bu muhalif güç, başı üzerinde dalgalanan bayrak üzerine sihirli "Ortodoks" kelimesini nakşettirdiği zaman devletin başı hükmündeki imparatora karşı muhalefetinde özellikle tehlike arz etmekteydi.[257]

Mihail Palaiologos'un hükümdarlığı esnasında gözleri kör edilen sabık İmparator Yannis Laskaris'in taraftarları da Arsenitlerin safına dahil oldular.

Mihail Palaiologos'un yönetimi cebir ve şiddet tedbirlerine başvurdu ve Arsenitler, faaliyetlerinin ciddi biçimde sınırlandırıldığı başkentten kaçmaya zorlandılar. Şimdi eyaletler propagandaya açık hale gelmişlerdi ve eyaletlerde yaşayan halk büyük kalabalıklar halinde imparatoru itham eden ve azledilen Patriği yücelten ateşli nutukları dinlemek için toplanıyordu. Arsenius'un ölümü de bu ayrılığın son bulmasına yetmedi ve mücadele devam etti. J. Troizky'nin dediği gibi Mihail'in dönemindeki gruplar arasındaki mücadele "hummalı canlılığı ve vicdansızlığı ile IV., V. ve VI. yüzyıllardaki ayrılık ve nifak savaşlarının en fırtınalı zamanlarını hatırlatmaktadır."[258]

Lyon Birleşmesi birçok bakımdan Arsenitlerin pozisyonunu değiştirdi. Birleşme meselesi geniş bir alaka uyandırdı. Çünkü bu Rum Ortodoks Kilisesinin temeline dokunmuştu. Bu meseleye dair onların sınırlı alakaları ve tarafgir spekülasyonlar nedeniyle Arsenitler bir süreliğine arka plana itildiler. Hükümetin ve halkın ilgisi özellikle birleşme mevzusu üzerine çevrildi. Bu durum Lyon Birleşmesi'nin yapıldığı tarihten VIII. Mihail'in ölümüne kadar olan zaman dilimi içerisinde, tarihi kaynakların Arsenitlerin faaliyetleri hakkında neredeyse tam bir suskunluğa bürünmelerinin sebebini açıklamaktadır. 1278 yılında Teselya veya Epirus'ta Arsenitlerin bir konsil topladığıyla ilgili belli belirsiz bir bulgu mevcuttur. Bu konsilin başlıca gayesi Arsenite davasının muzafferiyetini güvence altına alıp Arsenius'un hatırasını yüceltmekti.[259]

---

257 *Arsenius and the Arsenites,* 99-101. Bkz. ayrıca I. Sykutres, "ΠερίτὸσχίσματῶνἈρσενιτῶν Ἑλληνικά, II (1929), 267-332; III (1930), 15-44. Yazar, Rus ilahiyatçı Ivan Troizky›nin kitabına kendisi için hiçbir şekilde ulaşamadığını söylemişti (II, 269).

258 Troizky, 178.

259 Bkz. V. Grumel, "En Orient après le IIe concile de Lyon," *Échos d'Orient*, XXIV (1925), 324-25.

Birleşme ile ilgili planlarına karşı mevcut hem açık hem de kapalı olan bu çetin muhalefeti hisseden Mihail hükümdarlığının son yıllarında bu muhalefete karşı çok acımasız bir şekilde tavır aldı.

Onun vârisi ve oğlu olan II. Andronikos babasından imparatorluğun dini hayatına dair iki zor meseleyi miras aldı. Birleşme ve Arsenitler ile kilise arasındaki mücadele. En başta yeni imparator resmen birleşmeden vazgeçti ve Ortodoksluğu tekrar ihya etti. O dönemin bir tarihçisi şöyle yazmıştı: "Kilise içerisindeki kargaşanın çözüldüğünü, kilise konularındaki hamiyetleri nedeniyle sürgün edenlerin serbestçe dönebileceklerini ve herhangi bir şekilde zarara uğrayanlara genel af çıkartıldığına dair imparatorluk buyruğunu taşıyan heyetler dört bir yana gönderildiler."[260] Bu tedbiri hayata geçirmek konusunda hiçbir zorlukla karşılaşılmadı; çünkü Doğu Ortodoks Kilisesinin ruhban sınıfının ve halkın çoğunluğu Roma Katolik Kilisesiyle birleşmeye karşıydılar. Lyon Birleşmesi yalnızca sekiz yıl sürdü. (1274-82)

Birleşmenin ilga edilmesi, birleşmenin, birleşme taraftarlarının ve Latinlerle bağlantısı olan her şeyin başlıca düşmanı olan Mutaasıbların ve Arsenitlerin savunduğu fikirlerin zaferi anlamına gelmekteydi. Fakat Arsenitler hoşnut değildiler. Başarılı olunduğu takdirde devlet üzerinde münhasıran bir nüfuz elde etme ümidiyle Laskaris tarafından imparatora karşı düzenlenen siyasi bir komploda Arsenitler, Laskaris'in tarafında yer aldılar. Fakat bu komplo teşebbüsü tam zamanında ortaya çıkarıldı ve bertaraf edildi. Bundan sonra Arsenitlerin sebep olduğu ayrılık kademeli olarak gözden kayboldu ve Yaşlı Andronikos, Arsenitlerden kaynaklanan birçok sıkıntıya maruz kalmasına rağmen, onların kilise ile dini anlamda bir uzlaşı sağlamalarına rıza gösterdi. Uzlaşıdan sonra ayrılıkçı bir grup Arsenit "anlaşmadan çekildi ve ayrı yaşamaya başladılar."[261] Fakat J. Troizky'nin dediği üzere: "Artık hiçbir yerden destek bulamayan modası geçmiş hareketin ölmeden önceki son çırpınışları da bir süre sonra, takipçileri gibi hiçbir yerde iz bırakmaksızın, yerini sivil bir mahiyet arz eden dini meselelerdeki yeni sorunlara bırakıp kayboldu."[262]

XIII. yüzyılın sonlarına doğru birleşmenin ilga edilmesi ve Ortodoks politikanın zaferiyle bağlantılı olarak, keşişlere ve manastır kökenli fikirlere bel bağlamış bir grup olarak Mutaasıbların gücü artmış oldu. XIV. yüzyıl içerisinde kilise meselelerinin haricinde siyaset ve sosyal hareketler gibi çok geniş bir alanda faaliyet gösterdiler. Örneğin Mutaasıblar, XIV. yüzyılda Selanik'te patlak verip henüz tatmin edici düzeyde araş-

260 Nicephorus Gregoras, *Historia*, VI, 1, 2; Bonn ed., I, 160.
261 *A.g.e.*, VII, 9, 4; Bonn ed., I, 162.
262 *Arsenius and the Arsenites*, 445.

tırılıp da ortaya çıkartılamamış olan ve siyasi bazı amaçlar taşıyan bir buhranda aktif rol oynadılar ve Kantakuzenos'a karşı imparator V. Yannis Palaiologos'un safında yer aldılar. Bundan dolayı Iorga Mutaasıbları "meşruiyet taraftarları"[263] olarak isimlendirmiştir. Romanyalı bilim adamı Tafrali, meşhur Bizanslı mistik Nicholas Kabasilas'ın yayımlanmamış nutuğuna dayanarak Mutaasıbların siyasi ideolojilerini aydınlığa kavuşturmak için ilginç bir teşebbüste bulunmuştur.[264]

XIV. yüzyılın ilk yarısında Mutaasıblar ve keşişler tedricen seküler din adamlarına karşı üstünlüğü ele geçirdiler. Bu hareket Aynorozlu keşişlerin Hesychast ihtilafı diye adlandırılan dönemde Konstantinopolis üzerine kesin zafer kazanmalarıyla son buldu. Bu dönemde devlet memurları arasından son kez patrik seçildi. Bu son patrik seküler din adamları arasından seçilmişti. "Bu tarihten itibaren hiyerarşi içerisindeki en yüksek mevkiler münhasıran keşişler tarafından işgal edildi ve Konstantinopolis'in patriklik makamı uzun bir süre boyunca Aynoroz dağının temsilcilerinin uhdesinde kaldı."[265]

Yaşlı II. Andronikos'un hükümdarlığı esnasında Aynoroz'un yönetim kademesinde çok önemli bir değişiklik meydana geldi. XI. yüzyılın sonunda Aleksios Komnenos, Aynoroz'u harici herhangi bir dini veya sivil gücün hâkimiyetinden bağımsız hale getirdi ve Aynoroz'daki manastırları imparatorun nüfuzu altına aldı. Manastırların yönetiminin emanet edildiği, *protos* (igumens) keşişler konsilinin başı olarak tayin etti. Yaşlı Andronikos Aynoroz dağındaki manastırlar üzerindeki doğrudan kontrolü hakkından feragat etti ve manastırları, *protos*ları atayan Konstantinopolis patriğine bağlı hale getirdi. Bir imparatorluk buyruğunda (*chrysobull*) bu vesile ile "ikinci bir cennet ya da yıldızlı bir gökyüzü ya da bütün meziyetler için bir sığınak olan Aynoroz dağının *protos*'unun "Patriğin büyük manevi hâkimiyeti altında"[266] olacağını işaret etmişti.

Yaşlı Andronikos'un adı Bizans tarihi içerisinde kilise organizasyonu hakkında yapılan son önemli reformla anılır. Bu reform imparatorluğun küçülen çeperleri arasında piskoposlukların yeniden dağıtılması ile ilgiliydı. Komnenos ve Angelos hanedanları zamanında yapılan bazı değişikliklere rağmen piskoposlukların ve piskoposluk makamlarının dağıtımı genellikle 900'ler civarında Bilge Leo'ya atfedilir. Fakat XIII. yüzyılda

263 "Latins et Grecs d'Orient," *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 185. Selanik'te ki kargaşayı daha sonraki bölümlerde ele alacağız.

264 *Thessalonique au quatorzième siècle*, 225-72.

265 Troizky, *Arsenius and the Arsenites*, 522.

266 P. Uspensky, *The Christian Orient*, III (2), 140, 141, 144, 633, 651. P. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, 191, 193.

şartlar tamamen değişmişti. İmparatorluğun toprakları küçülmüştü. Anadolu neredeyse tamamen kaybedilmişti. Avrupa'da Slav ve Latin devletler önceden imparatorluğa ait toprakların büyük bölümünü işgal etmişti. Bununla birlikte Yaşlı Andronikos zamanında "Tanrı tarafından korunan Konstantinopolis'in patriklik ve apostolik tahtına tevdi edilmiş metropolitliklerin listesi"[267] imparatorluğun mütevazı boyutlardaki sınırlarını tamamen göz ardı etmiştir. Burada içerisinde dini mevzularda Konstantinopolis patrikliğine tâbi olan ve yabancı topraklarda ve şehirlerde meskun metropolitliklerin uzun bir listesi mevcuttur. Bu liste içerisinde adı geçen en uzak noktadaki metropolitlikler arasında Kafkasya'daki Kırım, Rusya, Galiçya ve Litvanya mevcuttur. Yaşlı Andronikos zamanında metropolitliklerin dağıtımı ayrıca bir öneme haizdir, çünkü daha sonra yapılan bazı değişikliklerle birlikte bu dağılım Konstantinopolis'te hâlâ geçerlidir. Hıristiyan Doğu konusunda bir uzman olan Rus J. Sokolov şu şekilde yazmıştır: "Şu an tedavülde olan, Ekümeniklik makamına bağlı metropolitlikler listesinin kökeni antik dönemlere kadar uzanmaktadır ve bir yönüyle hiç kuşkusuz Bizans döneminin doğrudan devamıdır."[268]

Hesychast Hareketi: XIV. yüzyılın ilk yarısında ilginç bir mistik ve dini hareket olarak Hesychast hareketi Bizans'ta kendisini göstermiştir ve derin ihtilaflara, ateşli tartışmalara neden olmuştur. Hesychast (ησυχασται) kelimesinin anlamı "inziva içinde yaşayanlar" ya da "münzeviler"dir. Bu isim Tanrı ile ayrılmaz bir biçimde bütünleşmeyi hedefleyenlere ve bunu gerçekleştirmenin tek yolu olarak dünyadan tamamen kopmayı seçenlere verilen isimdir. Hesychia (ησυχια) kelimesinin anlamı da "sessizlik, suskunluk"tur.

Devletin iç huzurunu büyük ölçüde akamete uğratan Hesychastların kavgası, imparatorluğun mevcudiyetine karşı ilk önce Türk ve Sırp işgali tehdidiyle mücadele ettiği, ikinci olarak da dede-torun Andronikosların ve Yannis Palaiologos ile Yannis Kantakuzenos arasındaki mücadelelerden kaynaklanan sıkıntıların olduğu karmaşık ve zorlu bir dönemde vücut buldu. Kilise ve devlet meselelerini çok ciddi anlamda meşgul etmiş olan Arsenitlerin sebep olduğu bölünmenin üzerinden henüz uzun bir süre geçmemişti.

Güney İtalya'daki Calabria'dan gelen Yunan bir keşiş olan Barlaam tartışmayı başlatmıştı. Barlaam, kendisine cahil bir Bizanslı keşiş olarak bildirilen ve öğretisi başlıca Aynoroz'daki manastırlarda yaygın olan

267 Bkz. H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentliche Texte der Notitae Episcopatuum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen-und Verwaltunsgeschichte*, 595, 597, 599-600, 605.

268 *The Eparchies of the Constantinopolitan Church of the Present Time*, 66.

Hesyachast'ın öğretisiyle dalga geçmeye ve aşağılamaya başladı. Patriğe iletilen bir raporda şu satırlar mevcuttu: "Son zamanlara kadar huzur ve barış içerisinde yaşayarak inancın öğretilerini sadelik ve züht içinde alırken, ruhunda mevcut olan şeytanın çekememezliği ve arsızlık nedeniyle Barlaam adında birisi, gönüllerinde sadelik içinde Tanrı'ya yakın bir hayat geçirmek isteği yatan Hesychastların karşısına çıktı."[269] Her zaman Doğu Ortodoksluğunun saflığının ve münzevilerin fikirlerinin muhafızı olan Aynoroz bu tartışmadan çok derin şekilde etkilendi ve elbette bu kavganın gelişmesinde ve çözümünde öncü bir rol oynadı.

İlim adamları bu kavgayı XIV. yüzyılın çok önemli bir olayı olarak algılarlar. Alman Bizans uzmanı Gelzer bu dini muhteviyatlı kavga "tarihsel ve kültürel yönüyle bütün zamanların en ilginç ve en belirgin fenomenleri arasında yer alır,"[270] dediğinde aslında abartmıştı. Bu mesele üzerinde çalışmış bir diğer bilim adamı olup eğitimini Rusya'da tamamlamış olan Papamichael, Hesychast hareketini o dönemin en önemli kültürel fenomeni olarak değerlendirir ve dikkatlice çalışılması gerektiğini düşünür.[271] Bilim adamları arasında Hesychast hareketinin iç konsepti hakkında farklı düşünceler mevcuttur. Troizky bu hareketin içerisinde Mutaasıblar ile Ilımlıların,[272] veya başka bir deyişle Hesychast kavgası devam ederken keşişlerin kesin zaferi ile neticelenen, keşişler ile seküler din adamları arasındaki mücadelenin devamını görmektedir. Th. Uspensky'e göre Hesychast kavgası Aristocu ve Platoncu iki felsefi ekol arasındaki bir kavgadır. Aristoteles'in doktrini Ortodoks Kilisesi tarafından kabul edilmiş, Platon'un doktrinini takip edenlerse kilise tarafından lanetlenmişti. Sonrasında tartışma teolojik alana kaydı. Hesychast öğretisinin baş sözcüsünün tarihi önemi, onların Batı ile mücadelede Yunan milli fikirlerinin sözcülüğünü yapmasının yanında bundan daha önemli olarak manastır hareketinin başında bulunmasından ve Balkan yarımadasında meskun ve Aynoroz'a bağlı manastırların desteğini almış olmasından kaynaklanmaktadır.[273] Bu mesele üzerinde günümüzde çalışan bir araştırmacı olan

---

269 Th. I. Uspensky, *Essays on the History of Byzantine Civilization*, 327. Hesychast öğretisi hakkındaki en iyi anlatılar, The Monk Vasiliy (Krivoshein), "The Ascetic and Theological Doctrine of St. Gregorius Patamas," *Seminarium Kondakovianum*, VIII (1936), 99-151;Archimandrite Cyprian, *The Anthropology of Saint Gregorius Palamas* (Paris, s.d. [1951]).

270 Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1058.

271 G. Papamichael, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 14-15. Bu çalışmanın detaylı bir değerlendirmesi için bkz. J. Sokolov, *Journal of the Ministry of Public Instruction*, N. S. XLIV (1913), 381. Gregorius Palamas ve Palamites mücadelesi hakkında çok iyi bir çalışma için bkz. M. Jugie, "Palamas et Controverse palamite," *Dictionnaire de théologie catholique*, XI (2), 1735-1818.

272 Troizky, *Arsenius and Arsenites*, 521.

273 Uspensky, *Byzantine Civilization*, 273, 364, 366.

ve kitabı 1911'de yayımlanan Papamichael bu kavganın Mutaasıblar grubu ile Ilımlılar arasında bir mücadele olduğunu, bazı felsefi spekülasyonlarla birlikte ikinci derece öneme sahip olduğunu inkâr etmemiştir. Fakat Hesychast kavgasının doğru bir şekilde yorumlanabilmesinin başlıca din alanında olduğuna inanmaktadır. Bir tarafta, o dönemde hem Batı'da hem de özellikle Aynoroz'da yoğun bir mistisizm akımının mevcudiyeti, diğer tarafta ise Batılı Yunan keşiş Barlaam'ın rasyonel ve alaycı bir dil kullanarak Ortodoks Bizans'taki orada mevcut manastır otoritesini sarsarak Doğuyu Latinleştirme teşebbüsleri bulunmaktadır.[274]

Barlaam'ın Latinleştirme teşebbüsleri henüz memnuniyet verici ölçüde kanıtlanmamıştır. Bunu bir tarafa bırakırsak, her ne kadar öncelikli olarak dini bir hareket olsa da, Hesychast hareketi o dönemde hem Batı'da hem de Doğuda baskın olan mistisizmle, İtalyan Rönesansı döneminin bazı kültürel fenomenleriyle bağlantılı olarak daha da ilginç bir durum arz etmektedir. Hesychast hareketinin bu yönden çalışılması ileriki yıllara aittir.

XIV. yüzyılda Hesychast hareketinin en bilinen siması ve *hesychia* kavramını bir sistem haline getiren kişiyse iyi bir eğitim almış yetenekli bir yazar olan, Barlaam'ın ezeli düşmanı ve kendisinden sonra Palamiteler olarak adlandırılacak grubun başı ve Selanik piskoposu olan Gregorius Palamas'tı. Aynı zamanda birçok Hesychast da *hesychia* kavramını açıklayıp yorumlamaktaydı. Bunlardan özellikle Bizanslı bir mistik olup maalesef çok az bilinen Nicholas Cabalias'ın fikirleri ve eserleride dikkatli bir çalışmayı hak etmektedir.

Yukarıda bahsi geçen Papamichael'in çalışmasına ve bu çalışmanın J. Sokolov tarafından yapılan yorumuna göre Hesychastlar kendilerini tamamen Tanrı'yı anlamaya, onunla bütünleşmeye adamışlar ve bütün güçlerini bu hedefe ulaşma yolunda sarf etmişlerdir. "Konsantrasyon ve düşüncelerini kendi içlerinde toplamak" suretiyle "bütün dünyadan ve dünyayı hatırlatan her şeyden" el etek çekmişlerdir. Bu konsantrasyon haline ulaşabilmek için Hesychast bütün imgelerden, kavramlardan, düşüncelerden kendisini arındırmalı ve gerçek anlamda mistik bilinmezliğin karanlığında özgürce kaybolabilmesi için zihnini içindeki bütün bilgilerden kendisini azat etmelidir. Kâmil seviyedeki bir Hesychast en üst seviyede, en samimi ve en mükemmel ibadeti esnasında fikirlerin, düşüncelerin, an'ın ya da geçmişin kolekif görünümlerinin mevcut olmadığı Tanrı ile bir etkileşim içindedir. Aklın en mükemmel biçimde cezbeye ulaştığı ve

274 Papamichael, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 18. J. Sokolov, *Journal of the Ministry of Public Instruction*, N. S. XLIV (1913), 382'de.

maddeden uzaklaştığı ve yalnızca Tanrı'yı düşündüğü bu tefekkür hali en yüksek mertebedir. Hiçbir düşünce böylesi bir ibadetten daha mükemmel veya yüce değildir. Bu Tanrı ile mistik anlamda bir birleşme, tanrılaşma durumu olan bir cezbe halidir. Bu durumda zihin tamamen maddeninsınırlarını aşıp kendisini bütün düşüncelerden azat eder ve dışa doğru tam bir kayıtsızlık haline bürünüp hem sağır hem de dilsiz hale gelir. Hesychast sadece dışa doğru olan izlenimlerle olan bağlantısını kesmekle kalmaz, aynı zamanda kendi benlik sınırlarını da aşıp kendi öz bilinci ile olan bağlantısını da kaybeder ve kendisini tamamen Tanrı'yı tefekkür içine gömülmüş halde bulur. Bu nedenle bu cezbe haline ulaşmış kişi artık bir şahıs olamaz ve şahsi bir hayatı devam ettiremez. Onun hem ruhsal hem de fiziksel hayatı son bulur ve akıl, tefekkürün tebaası olarak hareketsiz hale gelir. Böylece *hesychia*'nın merkezinde Tanrı'yı ruhuyla, kalbiyle, aklıyla sevmek, artık çok uzaklarda, önemsiz olan dünyayı ve onun içindekileri hatırlatabilecek olan her şeyden el etek çekmek suretiyle kudsi bir tefekkür arzusu yatmaktadır. Hesychastların bu hedefine kati bir sukunet ve suskunlukla, "gönüle ihtimam gösterme" ve aklın öldürülmesiyle, daimi bir tövbeyle, çok gözyaşı dökmekle, Tanrı'nın ve ölümün hatırlanıp "içsel bir duanın" sürekli tekrarlanmasıyla ulaşılabilir: "Ey İsa acı bize! Ey Tanrı'nın oğlu yardım et bana!" Bu sürekli ubudiyet halinin sonucuysa saadetli bir boyun eğme halidir. Sonraları *hesychia* kavramı sistemleştirilip Aynoroz manastırlarında en mükemmel halini aldığında dört merhaleye bölünüp belirli "şema" ve "kademe"lere ayrıldı. Örneğin "suskunluğun dört kademesi" vardı; ki bunlar başlangıç, ilerleme, muvaffakiyet ve mükemmeliyet kademeleriydi. Çok az kişi "tefekkür"ün, yani *hesychia*'nın en yüksek mertebesi olan "mükemmeliyet" seviyesine çıkabildi. Münzevilerin çoğu ancak bu mertebelerin sadece ilkine ulaşabildi.[275]

Hesychast hareketinin lideri Selanik başpiskoposu olan Gregorius Palamas'tı. II. Andronikos'un himayesi altında Konstantinopolis'te çok geniş ve çok yönlü bir eğitim aldı ve gençliğinden beri manastır hayatının problemlerini araştırmaya meyletti. Yirmi yaşında iken Aynoroz'daki manastıra girdi. Aynoroz ve Selanik'te ve Makedonya'da terk edilmiş bazı yerlerde ikâmet ettikten sonra Aynoroz'daki muadilleri arasında münzevi hayat konusunda sivrildi ve bütün gücünü "tefekkür" haline ulaşabilmek için sarf etti. Kendine has "tefekkür" (θεορια) kavramının tanımı üzerinde çalıştı. Edebi kabiliyetini münzevi hayat hakkındaki fikirlerinin yorumlanması için kullandı. Onun kendisini tamamen "iç dünyasında ibadet"

275 Sokolov, *Journal of the Ministry of Public Instruction*, N. S. XLIV (1913), 384-86; N. S. XLIV (1913), 171-72, 181-82.

etmek için tam bir inzivaya çekilme niyeti Aynoroz'da Barlaam'ın neden olduğu tartışmalarla suya düştü.

Barlaam'ın Bizans'a gelmeye dair planları henüz memnuniyet verici ölçüde araştırılmamıştır. Ona karşı öylesine bir güven hasıl olmuştur ki Konstantinopolis'te bir manastırın başı olarak tayin edilmişti. Önde gelen Bizanslı âlim Nikeforos Gregoras tarafından mağlup edilen Barlaam önce Selanik'e sonra da Aynoroz'a kaçtı. Burada cahil bir keşiş vasıtasıyla *hesychia* kavramına aşina oldu. Mükemmelliğin en yüksek kademesine ulaşmış Hesychastları "maddi gözleriyle onları çevreleyen kutsi ve ezeli nuru" görmekle itham etti. Böylelikle keşişler kilisenin dogmalarını yıkmış oluyorlardı. Eğer maddi ve nesnel gözleriyle kutsal ışığı görebildiklerini iddia ederlerse böylelikle Tanrısal lütfun yaratılmış olduğunu ve kutsal varlığın kavranabilir olduğunu iddia etmiş olacaklardı.

Palamas ve Barlaam arasında bu nokta üzerine patlak veren tartışma Palamitler ile Barlaamitler olmak üzere iki grubun ortaya çıkmasına ve kesin bir neticesi olmayan bir tartışmaya neden oldu. Mesele Konstantinopolis'e taşındı ve burada bir konsil toplanmasına karar verildi. Konsil Thabor'un ışığının doğası, yani Metamorfoz'un gerçekleştiği esnada İsa'nın ve Havarileri Thabor dağındayken onların etrafında görünen nurun vasfı meselesiyle ilgilenecekti. Bu nur yaratılmış mıydı yoksa yaratılmamış mıydı? Palamas'ın öğretisine göre kâmil Hesychastların idrak etme lütfuna mazhar olduğu bu nur veya parlak ışık gerçekte Thabor dağındaki ışıkla aynıydı. Kutsal nur yaratılmamıştı ve Thabor dağındaki ışık da yaratılmamıştı.

Ayasofya'da toplanan konsilde Palamas, Barlaam'a üstün geldi ve Barlaam yaptığı hatadan dolayı pişmanlığını halk önünde itiraf etmeye zorlandı. Bununla birlikte konsille ilgili bilgi veren kaynaklar birbiriyle çelişmektedir ve örneğin Th. Uspensky konsilin neticesinde Barlaam'ın suçlanıp suçlanmadığı veya bağışlanıp bağışlanmadığı konularına şüpheyle yaklaşma eğilimindedir. Her halükarda Palamas konsilin verdiği karardan hoşnut değildi.[276]

Kilisenin uğraşmak zorunda olduğu problemler devam etti, tartışmalı meseleler diğer konsillerde görüşüldü ve kilise temsilcileri Yannis Palaiologos ve Yannis Kantakuzenos arasındaki siyasi çekişmenin karmaşası arasında kaldı. Palamas çalkantılı bir hayat sürdü. Dini fikirleri nedeniyle bir süreliğine patrik tarafından hapse attırıldı. Bu esnada önceden Barlaam'a karşı büyük bir enerjiyle muhalefet etmiş, sonrasındaysa Roma ile birleşme taraftarlarının safına katılmış olan Nikeforos Gregoras'ın şahsında

276 Uspensky, *Byzantine Civilization*, 336.

aktif bir muhalif, Palamas'ın karşısına dikildi. Sonunda Palamas'ın öğretisi galip geldi ve onun öğretisi konsil tarafından bütün Ortodoks Kilisesinin gerçek öğretisi olarak kabul edildi.[277] Fakat Palamas'ın mücadelesi ve uğradığı pek çok talihsizlik onun gücünü zayıflattı ve ağır bir hastalıktan sonra 1360 yılında öldü. Paris Milli Kütüphanesi'nde Yannis Kantakuzenos'un eserlerini içeren bir el yazmasında çok güzel bir minyatür üzerinde Yannis Kantakuzenos, Thabor dağındaki nur meselesini çözen konsilde bir tahtın üzerinde oturur vaziyette resmedilmiştir.

XIV. yüzyılın ortalarındaki Hesychast kavgası genel anlamda Ortodoksluğun, özeldeyse Athos dağındaki manastır fikirlerinin kesin zaferi ile neticelendi. Keşişler hem kilisede hem de devlette egemen hale geldiler. Bir başka muhalif olan Bilge Yannis Cyparissiotes'in aktardığına göre, Palamas'ın başlıca rakibi olan Nikeforos Gregoras'ın ölü vücudu şehrin sokaklarında yerlerde sürüklendi ve pek çok hakarate maruz kaldı.[278] L. Bréhier'e göre, işte tam bu noktada, imparatorluğu bekleyen kasvetli gelecek başlamaktaydı.[279] Fakat Alman Bizans uzmanı Gelzer, bu dönemde Athos dağındaki hayatla ilgili daha farklı ve huzurun hâkim olduğu bir portre çizer. Şöyle ki:

> Kutsal Dağ, inananlar için yeni bir Zion olduğunu ispatlamıştı. Osmanlılar Roma halkına insafsızca muamele ederken, koca bir milletin ölüm anındaki o korkunç kriz esnasında, Athos dağı umudunu yitirmiş ruhlar, daha önceki dünyevi hayatlarında yoldan çıkmış pek çok gönül için bir sığınak olmuştu. Dünyadan elini eteğini çekmiş bu ruhlar Tanrı ile beraber olup nefisleri ile yaptıkları mücadele ile dünyadan kendilerini tecrit etmeyi tercih etmişlerdi. Bu kasvetli zamanlarda, manastır hayatı bu talihsiz halkın sığınabileceği ve yaralarını gerçek anlamda kalıcı olarak sarabileceği bir yer olmuştu.[280]

Hesychastların kendi dönemlerinde siyasi mücadele içindeki rolleri henüz tam olarak belirlenememiştir. Buna rağmen Palaiologos ve Kantakuzenos'un başlarında bulundukları siyasi gruplar, Hesychastların sahip olduğu gücü ve önemi çok iyi anlamış ve pek çok kere tamamen seküler meselelerin çözümünde onların yardımını elde etmeye çalışmışlardır. Fakat imparatorluğun içinde bulunduğu siyaseten tehlikeli durum –örneğin her zaman mevcut olan Türk tehdidi– Hesychastların yardımını elde etmeye çalışan imparatorları bile, sıkı Ortodoks öğretisini zaferle

277 Migne, *Patrologia Graeca*, CLI, 718-19.

278 John of Cyprus, *Palamiticarum Transgressionum Liber*, chap. X; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CLII, 733-36. Bkz. R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, 54. L. Bréhier, "La Renovation artistique sous les Paléologues et le mouvement des idées," *Mélanges Diehl*, I, 9.

279 Bréhier, *a.g.e.*.

280 Gelzer, *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1059-60.

taçlandıran Palamas ve onun takipçilerini bir kenara bırakıp Roma Kilisesi ile bir uzlaşma yolu aramaya mecbur bırakmıştı. Doğu'daki imparatorların gözünde Hıristiyanlığı korumak amacıyla Batı Avrupalı yöneticileri harekete geçirebilecek olan tek güç Roma Kilisesi idi. Batıya doğru bu meyil özellikle, Kantakuzenos imparatorluk tahtından indirildikten ve annesi tarafından yarı Latin olan ve Katolik inancını benimseyen V. Yannis Palaiologos'un tahta oturmasının ardından daha da bir güçlü hale geliyordu.

İmparator V. Yannis'in Katolik İnancına Geçmesi: 1370'lerin sonlarına doğru Türkler Anadolu'nun ve Avrupa kıtasındaysa Çanakkale yarımadasının hâkimiydiler; yani Konstantinopolis, Balkanlar üzerinden ilerlemekte olan Türkler tarafından kuşatılma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. V. Yannis Palaiologos bütün umutlarını Papa'ya bağlamıştı.

XIV. yüzyıl "Babil Sürgünü" diye adlandırılan bir dönemdi; 1305'ten 1378'e kadar Aziz Petrus'un tahtında onu temsilen, birbiri ardı sıra oturan yedi Papa, Rhone'daki Avignon'da ikâmet etmişlerdi ve gerçek anlamda Fransız kralına bağımlıydılar. Papa'nın Türklere karşı Batılı yöneticilere yaptığı yardım çağrısı sonuçsuz kaldı ve bu çağrı sadece küçük seferlerin düzenlenmesine vesile oldu. Bu seferlerde bazı başarılar elde edilmişse de bunlar kalıcı olmayıp geçici başarılardı. Batı'da artık Haçlı Seferleri için bir istek bulunmamaktaydı. Ayrıca o dönemin Batı Avrupa kamuoyu nezdinde, ayrılıkçı Yunanlar, Müslüman Türklerden daha iğrençti. Petrarca şöyle yazmıştı: "Türkler düşmanımızdır, fakat Yunanlar ayrılıkçıdır ve düşmandan daha kötüdür."[281]

1367 yılında Papa V. Urbanus Avignon'dan Roma'ya taşınmaya karar verdi. Roma yolundayken Papa, Bizans elçilik heyetiyle karşılaştı. Heyet, imparatorun Katolik inancı kabul etmeyi düşündüğünü ve bu amaçla Roma'ya gelmek konusunda hazır olduğunu Papa'ya bildirdi. V. Yannis Roma'ya, Napoli üzerinden deniz yoluyla geldi.[282] Yannis'in Katolik inancı kabul etmesine Bizans Kilisesinin destek vermediği, onun Roma'ya gelişi esnasında kendisine eşlik eden yüksek rütbeli memurlar arasında Bizans ruhban sınıfını temsilen tek bir kişinin bile bulunmayışından belliydi. 1369 yılı Ekim ayında Roma'da, imparator V. Yannis Roma Katolik Kilisesinin öğretilerine gönülden inandığını yüksek sesle ifade etti. San Pietro Kilisesinde Papa dini ayin düzenledi ve bu ayin esnasında V. Yannis

281 F. Petrarca, *Rerum senilium, liber VII, Opera Omnia*, 912'de. Baronii *Annales ecclesiastici*, ed. Theiner, XXVI, 135.

282 H. Gelzer, Yannis'in 1369 yılında Avignon'a gitme hususunda kararlı olduğunu söyleyerek hata yapmaktadır (*Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte*, 1060).

Katolik öğretiyi, yani Ruh-ül Kudüs'ün Baba ve Oğul'dan neşet ettiğini, Papa'nın bütün Hıristiyanların lideri olduğunu kabul ettiğini bir kez daha beyan etti. Aynı gün içerisinde İmparator, Papa ile birlikte yemek yedi. Bütün kardinaller bu yemeğe davet edilmişti. İmparator Napoli ve Venedik güzergâhını takip ederek Konstantinopolis'e dönmek için yola çıktı. İmparator Venedik'te verdiği mola, onun için utanç kaynağı olacak biçimde son buldu. İmparator Venedikliler tarafından borcunu ödemediği için alıkonuldu ve İmparator ancak, ilerde onun yerine geçecek olan asil ve enerjik oğlunun Venedik'e bizzat gelip, imparatoru bu durumdan kurtarması neticesinde serbest bırakıldı. İmparatorun ayrılışından kısa bir süre sonra Papa V. Urbanus tekrar Avignon'a döndü.

Papa yayımladığı genelgede Yannis'in Katolik inancını benimsemiş ve sapkınlık yolunu terk etmiş olmasından duyduğu memnuniyeti ifade etti ve imparatorun bu hareketinin "Yunanların hatalarını ve sapkınlıklarını takip eden sayısız insan" için bir örnek olması yönündeki dileklerini ilan etmişti. Tam bu esnada Konstantinopolis Patriği Philotheus hem imparatorluk içindeki halka hem de imparatorluk sınırları haricinde, yani Suriye, Mısır'da, güneydeki Slav memleketler ve Rusya'nın uzak köşelerindeki Ortodoks Hıristiyanlara bir mesaj yolladı ve onları Ortodoks inanca sıkı sıkıya bağlı kalmalarını salık verdi. Yannis'in izlediği dini politika karşısında sert bir muhalefet mevcuttu. Onun Roma'da Katolik inancına geçişinin, Papa'nın ilgi ve alakası, kendisine verilen hediyeler ve sözler haricinde elle tutulur bir neticesi olmadı. Papalığın çağrısına rağmen Batı Avrupa'dan Türklere karşı herhangi bir yardım gönderilmedi. Resmi bir şekilde ilan edilen Yannis'in Katolik öğretiyi kabulü, sadece onun şahsını ilgilendiren bir mesele olarak kaldı. İmparatorluk nüfusunun büyük bir çoğunluğu Doğu Ortodoks Kilisesine sadık kaldı.[283] Fakat yine de imparatorun Roma'ya gerçekleştirdiği bu yolculuk, Rönesans döneminde Batı Avrupa ile Bizans arasındaki kültürel etkileşimin tarihi açısından enteresandı.

Floransa Birleşmesi: En meşhur kilise birleşmesi 1439 yılındaki Floransa Birleşmesi'ydi. Bu arada Hıristiyan Doğu'daki siyasi atmosfer Yannis'in Katolikliğe geçtiği dönemdekinden daha kritik bir durumdaydı.

---

283 Yannis'in Roma'ya yaptığı seyahat ve onun Katolik öğretiye geçişi hakkında yaptığım çalışmada yanlışlıkla onun bu öğretiye geçişini "1369'daki Roma Birleşmesi" olarak belirtmiştim. Bkz. "Il viaggio dell 'Imperatore Bizantino Giovanni V Paleologo in Italia (1369-1371) e l'Union e di Roma del 1369," *Studi bizantini e neoellenici*, III (1931), 151-93. Yannis'in Katolik öğretiyi kabulü kişisel bir teşebbüs idi Bizans'taki ruhban sınıfından herhangi bir destek görmemişti. Bol belgeyle desteklenmiş güzel bir çalışma için bkz. O. Halecki, *Un Empereur de Byzance à Rome*, özellikle 188-234. Bkz. ayrıca Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 388-89.

Sırbistan ve Bulgaristan'ın Türkler tarafından ezilişi, Niğbolu'da Haçlıların yenilgisi, II. Manuel'in Batı Avrupa üzerinden gerçekleştirdiği ve sonuçsuz kalan seferi ve nihayetinde de 1430 yılında Selanik'in Türklerin eline geçmesi imparatorluğu öylesine tehlikeli bir duruma sokmuştu ki imparatorluk bu durumdan ancak, Türklerin Ankara'da Moğollar karşısında aldıkları yenilgiye benzer bir olay sayesinde kurtulabilirdi. Türklerin elde ettikleri başarılar Avrupa içinde ciddi bir tehlike oluşturmaktaydı. İşte, Floransa'da toplanan konsilde Türklere karşı, Latinleri ve Yunanları ortak bir paydada buluşturacak bir ittifak oluşturulması ihtiyacının güçlü bir şekilde hissedilmesinin sebebi buydu. İçinde bulunulan çaresiz duruma rağmen Bizans içerisindeki milliyetçi Ortodoks grup birleşme fikrine karşı çıktı. Bunun tek sebebi Yunan Ortodoksluğunun saflığını kaybedeceğine dair duyulan endişe değildi. Diğer bir endişe de birleşmenin karşılığı olarak Batı'dan gelecek olan yardımın Batının Doğu üzerinde kuracağı siyasi bir hükümranlığı netice vereceği düşüncesiydi. Diğer bir deyişle, eli kulağında olan Türklerin boyunduruğu altına girme olasılığının yerini Batının siyasi hegemonyası altına girme ihtimali alabilirdi. XV. yüzyılın başlarında Bizanslı bir polemikçi olan Joseph Bryennius şöyle yazmıştı: "İtalyan müttefik birliklerin er ya da geç bize yardıma geleceğine dair aslı astarı olmayan ümitlerle kimseyi kandırmayalım. Varsayalım ki bizi korumak için silaha sarılırlarsa da asıl amaçları, bizim şehrimizi yok etmek, ırkımızı ve ismimizi yeryüzünden silmek için olacaktır."[284] XV. yüzyılda ise bu algının haklılığı *Magnanimous Alfonso*'nun Doğu'ya karşı yaptığı siyasi planlarla ispatlanmış oldu.

Hemen hemen aynı zamanlarda Batı'da, Pisa ve Konstanz Konsili'nden sonra bir üçüncü büyük konsil daha toplandı. Basel'de toplanan bu konsilin amacının Kilisede baştan aşağı, komple bir reform yapmak olduğu ve Jann Huss'un ölümünden sonra geniş bir alana yayılmış olan Hussite Hareketi meselesinin çözüme kavuşturulması olduğu ilan edilmişti. Papa IV. Eugenius'un bu konsile karşı bir sempatisi mevcut değildi. Basel Konsili ve Papa, birbirlerinden ayrı ve bağımsız olarak İmparator VIII. Yannis ile müzakerelere giriştiler. Basel Konsili ve Konstantinopolis arasında temsilci heyetleri karşılıklı gidip geldi. Yunan elçilik heyeti içerisinde, geleceğin Moskova Metropoliti ve Konstantinopolis'teki bir manastırın başı olan İsidoros da vardı. Kiliselerin birleşmesi lehinde bir konuşma yapan İsidoros konuşmasında şunları söylemişti: "Bu birleşme, Rodos Heykeli'ne rakip öyle bir anıt dikecek ki, onun başı göklere değecek ve ihtişamı hem

284 Kalogeras, ΜαρκοςόΕὐγενκὸς καί Βησσαρίων ὁ Καρδινάλις, 70 (1768›de yayımlanan Joseph Bryennius›un eserinin nadir baskısı temel alınarak). Bkz. ayrıca Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, 731.

Doğu'dan hem de Batı'dan görünebilecek."[285] Bir sonraki konsilin toplanacağı yer hakkında yapılan kısır tartışmalardan sonra Basel Konsilini yönetenler Hussçular meselesini çözmeye ve sonrasındaki Yunan meselesini gündeme almaya karar verdiler. Hakiki Ortodoksluğun temsilcisi olan Bizanslı Yunanlar bu "sapkın" Hussçular ile aynı kefeye konmaktan son derece rahatsız oldular. Konstantinopolis'te "tam anlamıyla bir fırtına koptu."[286] Bu esnada İmparator, birleşme hususunda yapılan müzakerelerin liderliğini yapan Papa ile bir antlaşmaya doğru mesafe kat etmekteydi. Basel Konsilinin reformist eğilimlerinden korkan IV. Eugenius, veba salgını patlak verdiğinde konsili önce İtalya'nın kuzeyindeki Ferrara şehrine, burada da veba salgınının patlak vermesi üzerine Floransa'ya sevk ettirdi. Konsilin bazı üyeleri Papalığın emrine itaatsizlik olmasına rağmen Basel'de kaldı, hatta bir başka Papa seçtiler.

Ferrara-Floransa Konsili'nin oturumları alışılmadık bir görkem içinde toplandı. İmparator VIII. Yannis ve kardeşi, Konstantinopolis Patriği Joseph, birleşmeye karşı samimi bir muhalif olan Efes Metropoliti Mark (Markos), kabiliyetli, iyi eğitim almış ve birleşme taraftarı olan Bessarion hem ruhban sınıfından hem de seküler kesimden çok sayıda temsilci Venedik yoluyla Ferrara'ya ulaştı. Büyük Moskova Prensi Kara (veya Kör) II. Vasil ise birleşmeyi samimiyetle destekleyen Moskova Metropoliti İsidoros'u konsile gönderdi. Rus din adamlarından ve seküler sınıftan pek çok kişi İsidoros'a eşlik etti. Bu tam da İtalyan Rönesansı'nın gelişme dönemiydi. Este hanedanı zamanında Ferrara şehri ve Medici hanedanı zamanındaysa Floransa şehri güzel sanatların ve entelektüel faaliyetlerin canlı birer merkeziydi.

Konsilde yapılan tartışmalar başlıca iki madde altında toplandı. Bunlar *Filioque* ve Papa'nın önderliği mevzusuydu ve konsil uzun süre devam etti. Yunanların tamamı bu öğretileri kabullenmeye razı değillerdi ve yorgun düşmüş olan imparator Floransa'dan ayrılma noktasına gelmişti. Birleşmeye muhalif olan Patrik Joseph, konsilin sonuç bildirgesi resmen açıklanmadan önce Floransa'da öldü. Fakat Moskova Metropoliti İsidoros birleşme lehinde aktif bir şekilde çaba gösterdi. Sonunda konsilin sonuç bildirgesi iki dilde birden kaleme alındı ve imparatorun hazır bulunduğu bir dini ayin esnasında Floransa'da Santa Maria del Fiore Katedrali'nde, 6 Temmuz 1439'da ilan edildi. Başta Efesli Markos olmak üzere Yunanların bazısı bu bildiriyi imzalamayı reddetti. İtalya'da bugün hâlâ Floransa Birleşmesi'nin pek çok izine rastlanır. Birleşmenin üç dilde, yani Latince,

285 Bkz. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège* (2.. baskı, 1906), I, 11.

286 A.g.e., 12, 15.

Yunanca ve Slav dilinde yazılmış çok enteresan bir kopyası Floransa'daki kütüphanelerden birisi olan Biblioteca Laurenziana'da muhafaza ve teşhir edilmektedir. Bu belgedeki Yunanca ve Latince imzaların yanında ayrıca, konsilde hazır bulunan birisinin, "naciz piskopos Suzdal'lı Abramius" diye Rusça atılmış imzası da bulunmaktadır. Floransa'da bir başka katedral ve birleşmenin ilan edildiği yer olan Santa Maria del Fiore de günümüzde halen ayaktadır. Floransa'daki bir başka kilise olan Santa Maria Novella'daysa konsil devam ederken hayata gözlerini yuman Patrik Joseph'in bire bir vücut ölçülerinde yapılmış bir fresko üzerinde onun muhteşem cenaze merasiminin tasviri bugün bile görülebilir. Son olarak, Floransa'daki Palazzo Riccardi'de, XV. yüzyılda yaşamış İtalyan bir ressam olan Benozzo Gozzoli tarafından yapılan ve İsa Mesih'in doğumunu müteakip onu ziyarete giden Magi'nin (Üç Kral) resmedildiği bir fresko da muhafaza edilmiştir. Ressam Benozzo bu üç kişinin şahsında, garip bir biçimde Yannis Palaiologos ve Patrik Joseph'i resmetmişti. Belki de ressam onların Floransa'ya girişlerine bizzat kendisi şahit olmuştu. Roma'da da Floransa Birleşmesi'ne atfedilen bazı eserler mevcuttur. Büyük boyutlardaki yarı kabartma sanat eserleri arasında, XV. yüzyıla ait olan İsa Mesih, Meryem Ana ve Aziz Petrus ile Aziz Pavlus'un San Pietro Katedrali'ne girişlerinin resmedildiği o çok bilinen eserlerin yanı sıra Floransa Birleşmesi'ni konu alan daha mütevazı boyutlarda yarı kabartma eserler de mevcuttur. Bu eserler üzerinde de imparatorun Konstantinopolis'ten deniz yoluyla seyahate çıkışı, Ferrara'ya varışı, Floransa'daki bir toplantı, imparatorun maiyetindekilerle Venedik'e doğru yola çıkışı vs anlatılmaktadır. Son olarak da Roma'daki müzelerden birisinde, sivri uçlu bir şapka giymiş olduğu halde Yannis Palaiologos'un bronzdan ve gerçek vücut ölçülerinde yapılma muhteşem bir büstü muhafaza edilmektedir. Pek çok kez kopya edilen bu büst muhtemelen imparatorun Floransa'daki ikâmeti esnasında yapılmıştı.[287]

Lyon Birleşmesi gibi Floransa Birleşmesi de Doğu'da kabul edilmedi. İmparator Konstantinopolis'e döner dönmez, bu icraatının istediği sonucu vermediğini anladı. Birleşme metnini imzalamayı reddeden Efesli Markos'un etrafında pek çok Ortodoks grup toplandı. Birleşme metnini imzalayanlardan pek çok kişiyse imzalarını geri çektiler. İsidoros birleşme metninin Moskova'da Uspenski Katedrali'nde resmen okunup ilan edilmesini emretti, fakat bu konuda destek bulamadı. Büyük Prens artık onu Hıristiyan cemaatinin efendisi ve öğretmeni olarak görmediğini, ak-

287 Bu büstün orijinal olduğuna dair bazen itirazlar yükselir. Bkz. örneğin, Byron, *The Byzantine Achievement*, 318: "Roma'daki Museo di Propaganda'da da bulunan büst, XIX. yüzyılda yapılmış sahte bir büst olarak değerlendirilebilir."

sine onu aç bir kurt olarak tanımlayıp, bir manastırda gözetim altında tutulmasını emretti. İsidoros bu manastırdan kaçıp Roma'ya gitti. İskenderiye, Antakya ve Kudüs'deki patrikler birleşmeye karşı olduklarını ilan ettiler ve 1443'te toplanan Kudüs Konsili'nde, Floransa Konsili'nin hileli ve bu nedenle "düşük" (μιαρα) olduğunu ilan ettiler.[288]

Buna rağmen Katolik Kilisesi halen Floransa Konsili'nin sonuç bildirgesinin geçerli olduğunu kabul etmektedir. Hatta XIX. yüzyılda Papa XIII. Leo kiliselerin birleşmesi hususunda yayımladığı genelgede Ortodoks Kilisesini bu birleşme metnine uymaya davet etmişti.

Son Bizans imparatoru XI. Konstantin de kardeşi VIII. Yannis gibi çökmekte olan imparatorluğun kurtuluşunun, Katolik Kilisesiyle birleşmekte yattığına inanmaktaydı.

Ayasofya Konsili Meselesi: Bazı bilim adamları 1450 yılında, içlerinde Antakya, İskenderiye ve Kudüs patriklerinin de bulunduğu çok sayıda Ortodoks din adamının katıldığı bir konsilin Ayasofya'da toplandığını varsayarlar. Bu konsil Floransa Konsili'nde birleşme kararını alanları ve bu kararı destekleyenleri lanetlemiş ve Ortodoksluğun tekrar eski haline getirildiğini ilan etmişti. XVII. yüzyıl İtalyasında çok iyi bilinen ve bu konsilin sonuç bildirgesinin bazı bölümlerini ilk yayımlayan kişi olan Leo Allatius bunların düzmece olduğunu düşünmekteydi. Bundan sonra bilim adamlarının bu konudaki düşünceleri kendi içinde bölündü. Bazıları Allatius'u takip ederek konsilin sonuç bildirgesinin uydurma olduğunu ve bundan dolayı da böyle bir konsilin var olmadığı sonucuna ulaştılar. Diğer bilim adamları, özellikle de böyle bir konsile aşırı ilgi duyan Yunan teologlar ve Yunan bilim adamlarıysa bu yayımlanan sonuç bildirgesinin gerçek olduğuna inanıp Ayasofya Konsili'nin yaptığı çağrının tarihi bir gerçeklik olduğunu iddia ettiler. Son zamanlardaysa Ayasofya Konsili'nin sonuç bildirgesinin uydurma olduğuna yönelik temayül ağır basmakta ve böylelikle konsilin yaptığı çağrının tarihsel gerçekliği reddedilmektedir.[289] Bununla birlikte bazı bilim adamları konsilin gerçekten yapıldığı iddiasında ısrar etmektedir.[290] Konstantin zamanında konsil tarafından onaylanan birleşmeden bir sapma olduğuna dair açık bir delil bulunma-

288 Leo Allatius, *De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, III (4), 939.

289 Bu mesele üzerine bkz. K. Papaioannu, "The Acts of the So-Called Council of Sophia (1450) and their Historical Significance," *Vizantiysky Vremennik*, II (1895), 394, 413. Lebedev, *Essays on the Byzantine-Eastern Church* (2nd ed., 1902), 294. Her ikisi de sonuç bildirgesinin düzmece olduğunu iddia etmektedir.

290 Bkz. örneğin, J. Dräseke, "Zum Kircheneinigungsversuch des Jahres 1439," *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 580. L. Bréhier, "Attempts at Reunion of the Greek and Latin Churches," *Cambridge Medieval History*, IV, 624-25.

maktadır. Aksine, Konstantinopolis'e yaklaşmakta olan ölümcül tehlikeyi gördüğünde Konstantin yardım için Batıya müracaat etti. Umduğu askeri yardım yerine sadece Floransa Konsili'ne iştirak etmiş ve o esnada Roma Katolik Kilisesinin bir kardinali olan Moskova eski patriği İsidoros, Konstantinopolis'e geldi ve şehrin düşüşünden beş ay önce, yani Aralık 1452 tarihinde İsidoros, Ayasofya Kilisesinde birleşmeye dair duyuruyu okudu. Papa'nın ismini de zikrettiği komünyon ayinini yönetti. Böylesi kritik bir zamanda yapılan bu hareket başkent halkı arasında büyük öfkeye sebep oldu.

Konstantinopolis'in düşüşünden sonra Yunanların dini ve dini müesseseleri Türk hâkimiyeti altında mevcudiyetlerini korudu. Türk hükümetinin ve Müslümanların arada sırada yaptıkları bazı ihlallere rağmen, Yunan Kilisesine ve Ortodoks halkın temsilcilerine tahsis edilen dini haklar, II. Mehmed ve onun vârisleri zamanında sıkı bir şekilde gözetildi. Patrik, piskoposlar ve rahiplerin dokunulmaz oldukları ilan edildi. Ruhban sınıfına mensup olanlar vergilerden muaf tutulurken geriye kalan Yunan halkın tamamı "haraç" adında yıllık vergiyi ödemekle yükümlü tutuldular. Başkentteki kiliselerin yarısı camiye çevrildi ve diğer yarısıysa Hıristiyanların kullanımına tahsis edildi. Patrik ve piskoposların elinde bulunan ve kilisenin içişlerinin yürütülmesine dair bütün kilise kanunları yürürlükte kaldı. Kutsal patriklik sinodu varlığını devam ettirdi ve patriklik sinod ile birlikte kilise idaresini ilgilendiren konuları kontrol etmeye devam etti. Bütün dini ayinler serbestçe yapılabilecekti. Örneğin Paskalya bütün şehir, kasaba ve köylerde kutlanabilecekti. Her ne kadar zaman içerisinde Hıristiyanların dini hakları daha sık şekilde ihlal edilmiş ve zaman zaman imparatorluk içindeki Hıristiyanların konumu çok sıkıntılı bir hal almışsa da Türk imparatorluğu içindeki dini tolerans günümüze kadar muhafaza edilmiştir.[291]

Yeni yönetim altındaki ilk Konstantinopolis patriği, şehrin Türklerin eline düşmesinden hemen sonra seçildi ve seçilen bu yeni patrik Sultanın onayını aldı. Gennadius (Yorgo) Scholarius şehrin yeni patriği olarak seçilmişti. Gennadius, VIII. Yannis, Ferrara ve Floransa Konsili'ne giderken ona eşlik edip birleşmeye taraftar olmuş, fakat daha sonra fikrini değiştirip Ortodoksluğun sıkı bir savunucusu olmuştu. Onun patriklik makamına çıkışıyla birlikte Yunan-Roma birleşmesi fikrinin mevcudiyeti kesin bir son buldu.

291 Osmanlı İmparatorluğu 1923 yılında bir cumhuriyet haline geldi.

İMPARATORLUK DAHİLİNDEKİ SİYASİ VE SOSYAL DURUM

Palaiologos hanedanı döneminde imparatorluğun içindeki durum meselesi Bizans tarihinin en az araştırılmış ve en karmaşık meselesidir. Bu mesele üzerine çeşitli pek çok kaynak bulunmasına rağmen, bu mesele henüz tatmin edici düzeyde çalışılmamış ve bu meseleye yeterince önem verilmemiştir. İmparatorluk buyrukları, manastırlara veya bireylere verilen beratlar gibi pek çok değerli belge hem Doğudaki hem de Batı'daki değişik kütüphanelerin hazineleri arasında muhafaza edilmiş olmakla birlikte henüz yayımlanmamıştır. Bu bakımdan Athos'taki manastırlarda bulunan el yazmaları büyük önem taşımaktadır. Fakat Athos dağındaki manastırlar bünyelerinde bulundurdukları kütüphaneler konusunda hassas oldukları için XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın ilk yarısında, Ortodoks inanca mensup olmayan bilim adamlarının bu koleksiyonlara erişimi mümkün değildi. Bu nedenle Athos'taki manastırlarda mevcut el yazmaları hakkında yapılan çalışmalarda Ortodoks Rus bilim adamları önemli roller üstlendiler.

XVIII. yüzyılda bir Rus seyyah olan V. G. Barsky Athos dağındaki manastırları iki kez (1725-26 ve 1744) ziyaret etmişti. Barsky buradaki gizli arşivlerle haşır neşir olan ilk kişiydi ve yapmış olduğu detaylı anlatım sayesinde Athos'taki manastır kütüphanelerinde muhafaza edilmiş zengin tarihi malzemeler hakkında bizlere aydınlatıcı bilgiler sundu.[292] XIX. yüzyılda Rus bilim adamları Piskopos Porphyrius (Uspensky), P. Sevastyanov, T. Florinsky ve V. Regel, Athos dağında bulunan manastırlarda gayretli çalışmalar yürüttüler ve Bizans İmparatorluğu'nun iç durumu kounusunda oldukça önemli belgelerin uzun bir listesini yayımladılar. Rusça basılan Bizans çalışmaları dergisi *Vizantiysky Vremennik*'in birkaç cildine ek olarak yayımlanan buyruklar özellikle önemlidir. Fakat bunlarda henüz detaylı bir biçimde çalışılmamıştır. XIX. yüzyılın sonlarında Yunan bilim adamı Sp. Lampros Athos'taki manastırlarda mevcut olan el yazmalarının bir kataloğunu yayımladı. Onun kontrolü dışındaki durumlardan ötürü Lampros, Laura ve Vatopedi manastırlarındaki en önemli iki koleksiyonu yaptığı katalog çalışmasına dahil edemedi. Vatopedi manastırının kütüphanesindeki Yunanca el yazmalarının kataloğu 1924 yılında gün yüzüne çıktı.[293] 1915 yılında Fransız bilim adamı G. Millet bir görevle Athos dağına gönderilmişti. G. Millet burada Laura arşivlerindeki belgeleri bir seri

292 Bkz. *Travel of V. G. Barsky in the Holy Places of the East from 1723 to 1747*, ed. N. Barsukov, I, xxxiii.

293 S. Eustratiades ve Arcadios of Vatopedi, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos.*

halinde topladı. Bir buyrukta denildiğine göre Laura," bu manastır cumhuriyetinin başı ve Acropolis'i"ydi.[294]

Vatopedi kataloğunun önsözünde yazar şöyle demişti: "Kutsal Athos dağı Bizans medeniyetini ve Helen halkının manevi dinamiklerini el değmemiş bir biçimde muhafaza edip yok olmaktan kurtarmıştır."[295]

Palaiologos hanedanı dönemine ait zengin malzemeye diğer kütüphanelerde de rastlanır. Bunlardan en önemlisi Miklosich ve Müller tarafından yayımlanan *Acta et diplomata graeca medii aevi* koleksiyonudur. Ayrıca Yunan bilim adamı C. Sathas tarafından yapılan sayısız Yunan metin edisyonu da bu gruba dahil edilebilir. Son olarak, yakın zamanlarda yayımlanan, Trabzon yakınındaki Vazelon manastırının tüzüğüyse Trabzon İmparatorluğu'ndaki ve XIII. ve XV. yüzyıllar arasında Bizans'taki çiftçilerin ve manastırların mülkiyet hakkının tarihi hakkında bize yeni ve zengin bilgiler sunmaktadır.[296]

Palaiologos hanedanı zamanında yeniden ihdas edilen imparatorluğun toprakları küçülmüştü ve küçülmeye de devam etmekteydi. İmparatorluk toprakları sürekli olarak Normanların, Türklerin, Sırpların, Venediklilerin ve Cenevizlilerin tehditi altındaydı. Palaiologos hanedanı döneminde imparatorluk ikinci sınıf bir devlet konumuna düşmüştü ve bir daha asla eski organize devlet yapısına kavuşamayacaktı. Devlet aygıtının bütün bölümlerindeki organizasyon eksikliği ve merkezdeki imparatorluk otoritesinin güç kaybetmesi bu dönemin belirgin özellikleriydi. Dede ve torun Andronikos'ların kendi aralarındaki taht mücadelesi ve V. Yannis Palaiologos ile Yannis Kantakuzenos arasındaki taht mücadelesi; birleşmeyi hayata geçirme umuduna binaen Papa'ya boyun eğme ve buna bağlı olarak imparatorların Batı Avrupa'ya gerçekleştirdikleri onur kırıcı yolculuklar (V. Yannis borcundan dolayı Venedik'te alıkonulmuştu. II. Manuel ve VIII. Yannis de buna benzer şekillerde ve değişik ortamlarda Türk sultanları önünde onur kırıcı muamelelere maruz kalmıştı), diğer devletlere verilen haraçlar, Türk sultanlarının saraylarında hanedan üyelerinin alıkonulması, imparator ailesinden prenseslerin başka ülke hanedanlarına gelin olarak verilmesi vs bütün bunlar halkın gözünde Bizans basileioslarının otoritesini ve itibarını zayıflatmıştı.

Latinlerin sebep olduğu tahribattan sonra Palaiologos hanedanının eline geçen Konstantinopolis artık harabe bir şehirdi. Yunan yazarlar, çe-

294 Bkz. G. Rouillard, "Les Archives de Lavra (Mission Millet)," *Byzantion*, III (1926), 253. G. Rouillard ve P. Collomp, *Actes de Lavra* (1937), I.

295 Eustratiades ve Arcadios, *Catalogue of Greek Manuscripts*, i.

296 Th. I. Uspensky ve V. Beneševič, *The Acts of Vazelon. Materials for the History of Peasant and Monastery Landownership in Byzantium from the Thirteenth to the Fifteenth Century.*

şitli yabancı seyyahlar ve Konstantinopolis'i ziyaret eden hacıların hepsi başkentteki bozulma emarelerini doğrulamaktaydı.

XIV. yüzyıl başlarında Arap bir coğrafyacı olan Ebûlfeda, Konstantinopolis'teki belli başlı önemli binaların ismini zikrettikten sonra şöyle demişti: "Şehrin içerisinde ekili tarlalar, bahçeler ve pek çok harabe halinde ev vardı."[297] XV. yüzyılın hemen başlarında İspanyol seyyah Ruy Gonzales de Clavijo şöyle yazmıştı: "Şehrin her yerinde büyük saraylar, kiliseler ve manastırlar mevcuttur, ama bunların çoğu harabe halindedir. Fakat şurası kesindir ki, Konstantinopolis gücünün zirvesinde olduğu eski dönemlerde dünyanın en güzel şehirlerinden birisiydi." Clavijo, Haliç ve Pera'daki Cenevizlilerin yerleşim yerini ziyaret ettiğinde, Konstantinopolis'in zıttına şunları yazmıştı: "Pera denilen yer sadece küçük bir kasaba olmasına rağmen oldukça kalabalıktır. Kasabanın çevresi kalın bir sur ile çevrilidir, içerisinde hepsi de mükemmel ve sağlam evler vardır."[298] Aynı zamanlarda İtalyan Floransalı Buondelmonti, Konstantinopolis'in en meşhur kiliselerinden birisi olan Havariyyun Kilisesinin harabe halinde (*ecclesia jam derupta*) olduğunu yazmıştı.[299] Bununla beraber, XIV ve XV. yüzyıllarda Konstantinopolis'i ziyaret eden mütedeyyin hacılar, ki aralarında yedi tane de Rus hacı vardı, Konstantinopolis'te bulunan kiliselerin süslemelerinden ve bu kiliselerin bünyelerinde muhafaza ettikleri kutsal emanetlerden dolayı adeta büyülenmişlerdi.[300] 1287 yılında, Moğol hanının temsilcisi olan keşiş Rabban Sauma, imparator II. Andronikos ile buluştuktan sonra özel bir izinle şehrin kiliselerini ve muhafaza altındaki kutsal emanetleri ziyaret etmişti.[301] II. Manuel zamanında, 1422 yılında Burgonyalı bir seyyah, diplomat ve ahlak kuramcısı olan Ghillebert de Lannoy imparator ve imparatorun vârisi olan genç oğlu tarafından nazik bir şekilde misafir edildi ve Ghillebert'e "şehir içindeki antik yapıları ve kiliseleri ziyaret etmesi için izin verildi."[302]

---

297 *Géographie d'Aboulféda*, terc. J. T. Reinaud, II (1), 315-16.

298 *A Diary of the Journey to the Court of Timur (Tamerlane), to Samarqand in 1403-1406*, ed. J. Sreznevsky, 87-88; ed. G. Le Strange, 88-89.

299 *Description des îles de l'Archipel*, ed. E. Legrand, 88; Bonn ed. (Kinnamos'un eseriyle birlikte), 181.

300 Bkz. J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, 41-43. J. Ebersolt, *Les Arts somptuaries de Byzance*, 118-19.

301 J. B. Chabot (ed.), "Histoire de Mar Jabalaha III, patriarche des Nestoriens (1281-1317), et du moine Rabban Cauma, ambassadeur du roi Argoun en Occiddent (1287)," *Revue de l'orient Latin*, II (1894), 82-87; ayrı ed., 54-59. *The History of Yaballaha III Nestorian Patriarch and of his Vicar Bar Sauma*, ed. J. A. Montgomery, 52-54.

302 *Ouvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate, et moraliste*, ed. C. Potvin, 65. Bkz. Petras Klimas, *Ghillebert de Lannoy in Medieval Lithuania*, 80.

1437'de İspanyol seyyah Pero Tafur'a, imparator VIII. Yannis tarafından çok nazik bir şekilde muamele edilmişti. Kırım ve Trabzon'dan geri dönüş yolunda Pero Tafur, Konstantinopolis'i tekrar ziyaret etti. Pero'nun bu seferki gelişinde Yannis'in kardeşi "Despot Dragas" imparatorun İtalya'da bulunmasından ötürü şehrin yönetimindeydi. Tafur şöyle yazmıştı: "Valayerna (Blachernae) diye isimlendirdikleri kilise bugün tamir olunamayacak ölçüde yanmıştır" ve "Bir zamanlar muhtemelen oldukça görkemli olan tersane şu an bile gemilere ev sahipliği yapacak durumdadır. İmparatorun sarayı da bir zamanlar pek ihtişamlı olsa gerek, fakat hem sarayın hem de şehrin şu an içinde bulunduğu vaziyet insanların maruz kaldığı ve halen katlanmak zorunda kaldıkları musibetleri gayet iyi yansıtmaktadır. Şehir seyrek bir nüfusa sahip ... Şehir ahalisinin üstündeki başındaki elbiseler alımlı olmayıp aksine acınacak durumda ve onların yaşadıkları zorlukları ayan beyan göstermektedir. Yine de bu zorluklar, bu derece günah batağına saplanmış böyle bir halkın hak ettiği kadar kötü değildir." Muhtemelen Tafur'un bu yorumuna şunu eklemek hata olmaz: "İmparatorun durumu eski ihtişamını korumakta, çünkü eski dönemlerdeki merasimlerde yapılan hiçbir şeyin üzerinden atlanılmamaktadır. Aslında dikkatle bakıldığında imparator, oturacağı makamı olmayan bir piskopos gibiydi."[303]

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Balkan yarımadasındaki Türk ve Sırp fetihleri sonrasında Konstantinopolis ve onun Trakya'daki toprakları Türklerin egemenliği altındaki topraklarla çepeçevre sarılmıştı. Halen imparatorluğun bir parçası olan Selanik, Teselya ve Mora despotluğuyla olan bağlantısı ancak deniz yoluyla sağlanabilmekteydi. Bundan dolayı bu eyaletler nerdeyse merkezi hükümetten bağımsız birer bölge hüviyetini kazanmışlardı. Bu şartlar altında başkente hububat sevkiyatında çok büyük öneme haiz olan Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki deniz yolu koridoru da Türkler tarafından kesilince, Ege adalarının kuzeyindeki Limni adası bir süreliğine Konstantinopolis için hububat deposu görevini ifa etti.[304]

Palaiologos hanedanı öncesinde imparatorluk bünyesinde başlamış olan feodalleşme süreci, maharetli bir biçimde organize edilmiş merkezi devlet aygıtını kademeli olarak zayıflattı. Çünkü imparatorluğun içindeki birlik bozulmuş ve organizasyon eksikliği çok üst seviyelere ulaşmış olmasından dolayı bazen merkezdeki kurumların yapacak hiçbir şeyi olmuyordu. Palaiologos hanedanı döneminde, Latin hâkimiyeti zamanında

303 *Andanças é viajes de Pero Tafur*, 176, 181, 184. Pero Tafur, *Travels*, 142, 145, 146. A. A. Vasiliev, "Pero Tafur, a Spanish Traveler of the Fifteenth Century and his Visit to Konstantinopolis, Trebizond and Italy," *Byzantion* (1932), 111-13.

304 Bkz. Rouillard, "Les Archives de Lavra," *Byzantion*, III (1926), 255-56, 257.

sarsılmış olan mali durum da tam anlamıyla iflasın eşiğine gelmişti. İmparatorluğun halen elinde kalmış ve harap durumdaki birkaç eyaletinde vergiler toplanamıyordu. Maliyede bütün dengeler bozulmuştu. Saraydaki ziynet eşyaları satılmış ve askerler bile doyurulamıyordu. Sefalet her yerde kol gezmekteydi.[305] XIV. yüzyıl tarihçisi Nikeforos Gregoras, V. Yannis'in düğün merasimini şöyle tasvir etmişti:

> O zamanlar saray o kadar fakirleşmişti ki altın veya gümüşten yapılma bir kadeh veya kupa bile yoktu; kadehlerin bir kısmı kalay geri kalanıysa kil topraktan mamuldü. Kutlamalarda imparatorların giydikleri taç ve ziynet eşyaları ise sadece altın ve mücevherat süsü verilmiş eşyalardı, gerçekte bunlar deriden mamul olmakla birlikte dericilerin bazen yaptıkları gibi, altın yaldızla kaplanmış veya değişik renkleri içeren cam mamüllerdi. Ancak nadiren, şurada burada mücevherlere has albeni ve hakiki inci parlaklığı göze çarpmaktaydı. Bir zamanların Roma İmparatorluğu'nun şaşaası, zenginliği bu noktaya kadar düşmüş, yok olup gitmişti ve ben bu hikâyeyi size utanç içinde aktarıyorum.[306]

Özellikle Türkler tarafından tehdit edilen şehirlerdeki halk bulundukları yerleri terk etmeye başladılar. Gelibolu'nun Türkler tarafından alınışının sonrasında Konstantinopolis'teki pek çok kişi Batı'ya gitmek için şehirden ayrıldı.[307] 1425'te Selanik halkından pek çok kişi göçtü. Bunlardan bir kısmı başkentin Selanik'ten daha güvenli bir yer olduğu inancıyla Konstantinopolis'e göç etti.[308] Selanik'in Venedikliler tarafından işgal edildiği an, şehir için kritik bir zamandı ve Türkler şehri ele geçirmek üzereydiler. Zaten şehir de 1430'da Türklerin eline geçti.

İmparatorluğun iyice küçülmüş olan toprakları ve buralarda yaşayan nüfusun azlığı Palaiologos hanedanı imparatorlarının yerel anlamda büyük orduları el altında bulundurmalarını imkânsız hale getirmişti. Bundan dolayı ordu değişik milletlerden gelen paralı askerlerden oluşmaktaydı. Palaiologos hanedanı zamanında İspanyol (Katalan), Türk, Cenevizli, Venedikli, Sırp ve Bulgar asıllı paralı askerler orduda görünür hale geldi. Anglo-Sakson paralı askerlerden önce Varangian veya Anglo-Varangian ve Türk asıllı Vardariotlar da mevcuttu.[309] Bu paralı askeri birlikleri finanse

---

305 Bkz. John Cantacuzene, *Historiae*, IV, 5; Bonn ed., III, 33.

306 Nicephorus Gregoras, *Historia*, XV, ii, 4; Bonn ed., II, 788-89.

307 Bkz. s. 622-23.

308 Bkz. S. Kugéas, "Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts," *Byzantinische Zeitschrift*, XXIII (1914-19), 152 (par. 82), 158. Tafrali, *Thessalonique*, 16.

309 Mihail Palaiologos'un 1272'deki buyruğu için bkz. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, 39, satırlar 49-50, 61-62. E. Stein, "Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte," *Mitteilungen zur osmanisc-*

etmekten aciz olan hükümet zaman zaman onların küstahça tavırlarını, bulundukları eyalet ve merkezlerde yol açtıkları hasarı görmezlikten gelmek zorundaydı. Katalanların Balkan yarımadasını geçerken yaptıkları katliam buna güzel bir örnekti. Zayıf ve organizasyondan yoksun bir kara ordusuna sahip olan Palaiologos hanedanı, tamamen harap bir vaziyette olan donanmayı ayağa kaldırmak için boşuna çaba sarf etti. Mihail Palaiologos bazı şeyler yapabildi. Fakat onun vârisi olan II. Andronikos donanmayı ihmal etti ve imparatorluğun hâkimiyeti altındaki Ege adaları korsan saldırılarına karşı savunmasız hale geldi.[310] Cenevizlilerin ve Venediklilerin çok iyi teçhiz edilmiş güçlü donanmaları veya henüz yeni oluşturulmuş Türk donanması karşısında Bizans donanmasının yapacak hiçbir şeyi yoktu. Karadeniz ve Ege tamamen Bizans'ın kontrolünden çıktı; XIV. yüzyılda ve XV. yüzyılın ilk yarısında İtalyan şehir devletlerinin donanmaları bu denizlerin hâkimiydi.

Eyalet veya başka bir deyişle *theme* sistemi Latin egemenliği döneminde dağılmıştı ve Palaiologos hanedanı döneminde normal işlevini göremeyecek durumdaydı. İmparatorluğun daha önceki dönemlerinde yürürlükte olan eyalet yönetimi tarzının sürdürülebilmesi için yeterli büyüklükte bir toprağı yoktu. Bir theme'nin başındaki yöneticiye atfedilen *strategus* unvanı Komnenos hanedanı zamanında ortadan kaybolmuş ve yerine daha mütevazı bir anlam ve içeriğe sahip olan *dux* unvanı ikame edilmişti.[311] Theme terimi günümüzdeki bazı bilim adamları tarafından XIV. yüzyıldaki Makedonya ve Teselya eyaletleri için kullanılmıştı.[312] Fakat Sırplar veya Türk hâkimiyeti nedeniyle bir eyaletin başkentle olan bağlantısı kesildiğinde, başında neredeyse merkezi hükümetten bağımsız hareket eden bir yöneticinin bulunduğu eyalet bir nevi despotluk haline dönüşmekteydi. Genellikle imparatorun ailesinden birisi, bu tarz eyaletlerin başına getirilmekteydi. XIV. yüzyılın sonlarında Selanik'in başına imparator V. Yannis'in oğullarından birisi despot olarak atandı. Mora yarımadası da aynı şekilde imparatorluk tahtında oturan kişinin oğulları veya kardeşleri tarafından yönetildi.

---

hen Geschichte, II (1924), 47-49. Varangianlar ve Vardariotlar Codinus'ta (Kodinus) birkaç kez zikredilmektedir: Heisenberg tarafında s. 61-62'de referans verilmektedir.

310 II. Andronikos'un emri altındaki donanma hususunda çok enterasan bir pasaj için bkz. George Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, I, 26; Bonn ed., II, 69-71; ayrıca Nicephorus Gregoras, *Historia*, VI, 3; Bonn ed., I, 174-75. Bkz. Yakovenko, *Studies in Byzantine Charters*, 180-81.

311 Bkz. Stein, "Untersuchungen zur spät-byzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte," *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, II (1924), 21.

312 Bkz. Tafrali, *Thessalonique*, 44-50.

Palaiologos hanedanı döneminde toplumun üst ve alt sınıfları arasındaki sosyal ilişkiler oldukça gerginleşmişti. Her zaman imparatorluğun sahip olduğu refahın temeli olarak değerlendirilen tarım feci durumdaydı. Bereketli topraklara sahip pek çok eyalet kaybedilmişti. Geri kalan topraklar ise ardı arkası kesilmeyen iç karışıklıklar ve Katalan birliklerinin imparatorluk topraklarından geçerken sebep oldukları tahribat nedeniyle harap bir vaziyetteydi. Anadolu'daki sınır boylarında meskun yerleşimcilerin (*akritai*) ekonomik durumları da tarıma dayalıydı. VIII. Mihail'in aldığı sert tedbirler ve Türklerin ilerleyişleri nedeniyle bu yerleşimcilerin ekonomik durumları sarsılmıştı.

Büyük arazilerin mülkiyetine sahip olma durumu Palaiologos hanedanı döneminin belirgin özelliklerindendi. Mahvolmuş durumdaki çiftçiler toprak sahiplerinin boyunduruğu altındaydı. 1261 sonrasında pek çok Yunan, Teselya'da güçlü toprak malikleri haline gelmişlerdi. Epirus despotluğu tarafından ele geçirilen Teselya'nın batı kısmı ile Bizans imparatoruna ait Teselya'nın doğu kısmında bu zengin toprak malikleri çok önemli bir rol oynadılar ve kendilerinden daha alt seviyedeki toprak malikleri ile feodal ilişkiler içine girdiler. Fakat XIV. yüzyılın başlarında Katalanların yaptığı tahribat ve Arnavutların istilalarından dolayı Teselya'daki toprak sistemi tam bir kaosun içine girdi. Pek çok Arnavut büyük arazi parçalarına sahip oldu. 1348 yılında Sırbistan kralı İstvan Duşan, Teselya'ya sahip olduğunda toprak yönetiminde bazı iyileştirmeler yapıldı.[313] Teselya'nın bazı dağlık bölgelerinde kendi toprağına sahip çiftçilere ve özgür köylü gruplarına rastlanmaktaydı.[314]

Mazaris, Mora yarımadasındaki bu büyük arazi sahiplerinin (*archonts*) gücü ve inatçılıkları hakkında önemli bilgi vermiştir.[315] XIV. yüzyılın başlarında Yannis Kantakuzenos, Mora yarımadasındaki çürümenin Türk ve Latin istilalarının yanı sıra "Mora yarımadasını İskitlerin yurdundan daha kurak bir yere çeviren" iç karışıklıkların sonucu olduğunu yazmıştı. V. Yannis'in oğlu Manuel, Mora despotu olarak atandığında bir nebze de olsa bu bölgedeki tarımı canlandırdı ve "Mora kısa zamanda ekili bir

---

313 Bkz. J. Sokolov, "Large and Small Landlords in Thessaly in the Epoch of the Palaetologi," *Vizantiysky Vremennik*, XXIV (1923-26), 35-42. I. Boghiatzides, "Τὸχρονικὸν τῶν Μετεώρων," Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, I (1924), 146-56. Uspensky ve Beneševič, The Acts of Vazelon, xcii-xciii. A. V. Solovjev, "The Thessalian Archonts in the Fourteenth Century. Traces of Feudalism in the Byzantino-Serbian Order," *Byzantino-Slavica*, IV, 1, (1932), 159-74.

314 Bkz. Sokolov, "Large and Smal Landlords in Thessaly," *Vizantiysky Vremennik*, XXIV (1923-26), 42.

315 Bkz. J. Dräseke, "Byzantinische Hadesfahrten," *Neue Jahrbücher für das klassiche Altertum*, XXIX (1912), 364-65.

yer haline geldi" ve nüfus yavaş yavaş evlerine dönmeye başladı.[316] Fakat Türklerin Mora'yı fethi Bizans'ın başladığı bu işi de sonlandırıyordu.

Çok güçlü olan büyük arazi sahiplerinin baskısı altında köylüler ve çiftçiler çok büyük zorluklara göğüs germek zorunda kaldılar. Köylü sınıfı yok olmanın eşiğine geldi. Fakat zaman zaman, büyük arazi sahiplerinin yanında bulunan köylülerin, örneğin XIV. yüzyılda Selanik'tekilerin, durumlarının o kadar da kötü olmadığına dair ifadeler mevcuttur.[317] Yine de, eğer bu iddialar doğruysa bile köylülerin genelinin içinde bulunduğu sefalet gerçek bir olguydu. Sınıf mücadeleleri ve toplumun dar gelirli alt sınıfının zenginlere karşı beslediği nefret, eyaletlerde olduğu gibi imparatorluğun belli başlı şehirlerinde de hissedilmekteydi. 1328 devrimi müddetince Konstantinopolis halkı Teodor Metokhites'in muhteşem sarayını yağmaladı.[318]

Aristokratlar ve demokratik unsurlar arasındaki husumet nazarından bakıldığında, XIV. yüzyılın ortalarında Selanik'te patlak veren devrim oldukça ilginç ve önemlidir. İhtilal hareketi 1341 yılında, Yannis Kantakuzenos'un imparator olarak ilan edilmesiyle bağlantılı olarak Adrianopolis'te (Edirne) başladı ve daha sonra yoksulların zenginlere karşı ayaklanması şeklini aldı. Daha sonra imparatorluğun diğer şehirlerine yayıldı.[319] 1350'de Selanik'teki partizanların devrimiyse özellikle enterasandır.[320]

Kaynaklar Selanik'teki halkı üç sınıfa ayırır: Zengin ve soylu; orta sınıf (οι μεσοι) veya *burjuva;* tüccarlar, imalatçılar, zengin zanaatkârlar, küçük ölçekli toprak sahipleri, denizciler ve işçilerin dahil olduğu avam halk. Zengin sınıfın nüfuz ve önemi daha da artarken, özellikle şehrin kenar mahallelerindeki toprakları sürekli olarak düşmanların saldırısına maruz kalan çiftçilerin durumu gittikçe vahim bir hal almaktaydı. Bu önemli ticaret merkezinin bütün ticari faaliyeti ve bu faaliyetle ilgili bütün işlerin idaresi üst sınıfların elindeydi. Huzursuzluk büyümeye devam etmekteydi ve herhangi bir olay büyük bir çatışmayı tetikleyebilirdi. Bu esnada Yannis Kantakuzenos soyluların desteğiyle imparator ilan edildi. Hemen akabinde demokratik unsurlar Palaiologos hanedanını korumaya geldi. Tafrali bu konuda şöyle yazmıştı: "Bu kavga artık, rakibi üstünde

316 John Cantacuzene, *Historiae*, IV, 13; Bonn ed., III, 85-86.

317 Bkz. P. Yakovenko, *Vizantiysky Vremennik*, XXI, 3-4 (1914), 183.

318 Bkz. R. Guilland, "Le Palais de Théodore Métochite," *Revue des études grecques*, XXXV (1922), 82, 92-93. Ebersolt, *Les Arts somptuaires de Byzance*, 109.

319 Bkz. John Cantacuzene, *Historiae*, III, 28; Bonn ed., II, 175-76.

320 Selanik tarihindeki bu çalkantılı dönemle ilgili bugün elimizde çok iyi belgelendirilmiş bir çalışma mevcut: P. Charanis, "Internal Strife in Byzantium in the Fourteenth Century," *Byzantion*, XV (1940-41), 208-30.

hâkimiyet kurmak için birbiriyle yarışan iki karşıt sınıfın mücadelesi olmaktan çıkmış, bir tarafta kendi imtiyazlarını koruyup devam ettirmek isteyen zenginler ile bu sınıfın boyunduruğundan kurtulmak isteyen fakirlerin kavgası halini almıştı."[321] O dönemin kaynaklarından birisi şöyle yazmıştı: "Avam halkın aristokrasiye karşı başkaldırısında Selanik diğer şehirlerin öğretmeniymiş gibi değerlendirildi."[322]

Selanik'teki demokratik unsurların liderliğini partizanlar deruhte etmekteydi. Bu grup 1342 yılında soyluları şehirden tard edip, zenginlerin malikanelerini yağmalayıp, kendi gruplarına mensup üyelerin yönetimde olduğu bir nevi cumhuriyet kurmuştu. Şehir içerisindeki kaos ortamı 1346 yılında şehirdeki soyluların katliamına sebep oldu. Nicholas Kabasilas bu katliamdan kurtulan çok az kişiden birisiydi. Kantakuzenos, V. Yannis Palaiologos ile bir anlaşmaya vardıktan sonra bile Selanik'teki partizanların oluşturduğu yönetim mevcudiyetini devam ettirdi ve "bazı yönleri itibariyle gerçek bir cumhuriyete benzedi."[323] Partizanlar Konstantinopolis'ten gelen emirlere hiç kulak asmadılar ve Selanik 1349 yılına kadar bağımsız bir cumhuriyet olarak yönetildi. 1349'da V. Yannis ve Kantakuzenos güçlerini birleştirmek suretiyle Selanik'te partizanların kurduğu demokratik rejimi sonlandırmayı başardılar.

Selanik'teki devrimin asıl sebepleri henüz çok net değildir. Romanyalı tarihçi Tafrali asıl sebep olarak halkın içler acısı ekonomik durumu olduğunu düşünmüş ve partizanları özgürlük ve gelecekte daha iyi sosyal şartlar içinde bir yaşamı temin etmek için mücadele eden kişiler olarak görmüştür.[324] Diehl şöyle yazmıştı: "Zenginlere karşı fakirlerin, aristokratlara karşı avam halkın sürdürdüğü sınıflar çatışması ve mücadelenin vahameti kendisini, XIV. yüzyılın Selanik halkının enteresan, trajik ve kanlı tarihinde göstermişti." Bu mücadele "Komünist bir harekete doğru muğlak da olsa bir eğilim olduğunu gözler önüne serer."[325] Diğer taraftan bir başka tarihçi Selanik isyanındaki siyasi unsurların, yani Yannis Kantakuzenos taraftarlarına karşı verilen mücadelenin içerisinde bir diğer sosyal unsurun öne çıktığını iddia etmişti.[326] Bu mesele daha geniş bir çalışmayı hak etmektedir, fakat görünen o ki, Selanik isyanındaki sosyal arka plan ilk sırayı almaktadır; bununla birlikte sosyal problemler o dönemin siyasi

---

321 *Thessalonique*, 224.

322 Demetrius Cydones, Charanis, "Internal Strife in Byzantium," *Byzantion*, XV (1940-41), 217'de.

323 Tafrali, *Thessalonique*, 249.

324 A.g.e., 255, 259-72. Charanis, "Internal Strife in Byzantium," *Byzantion*, XV (1940-41), 221.

325 *Byzance. Grandeur et décadence*, 20. Charles Diehl, "Byzantine Civilization," *Cambridge Medieval History*, IV, 760.

326 Yakovenko, *Vizantiysky Vremennik*, XXI, 3-4 (1914), 184.

çıkarları, V. Yannis ve Yannis Kantakuzenos arasındaki iç savaşla iç içe geçmişti. Sınıflar arası çatışmaya örnek olmak konusunda Selanik, ortaçağ sosyal problemlerinin genel tarihi içerisinde en enteresan fenomenlerden biridir.

İmparatorluğun hem içindeki hem de dışındaki koşullar nedeniyle Bizans, ticaret üzerindeki kontrolünü kaybetti. Henüz Türkler Konstantinopolis'in dışarıyla olan tüm bağlarını tamamen kopartmadan önce bile Konstantinopolis çeşitli yerlerden tüccarların gelip farklı milletlere mensup diğer tüccarlarla buluştuğu bir ticaret merkezi olarak varlığını sürdürmüştü.

Floransalı bir tüccar ve XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir yazar olup, aynı zamanda ticaretle uğraşan Bardi ailesinin emrinde simsarlık yapan Francesco Balducci Pegolotti Konstantinopolis'te, Galata veya Pera'daki ticaret, oradaki Batılı tüccarlar vs hakkında çok değerli bilgiler vermişti.[327] Pegolotti eserinde Cenevizliler, Venedikliler, Pisalılar, Floransalılar, Provençallar, Katalanlar, Anconanlar, Sicilyalılar ve "diğer bütün yabancılar"dan (*e tutti altri strani*) bahsetmiştir.[328] XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Burgonyalı bir hacı olan Bertrandon de la Broquiére şöyle yazmıştı: "Konstantinopolis'te değişik milletlerden pek çok tüccar gördüm, fakat Venediklilerin daha fazla otoritesi vardı." Bir başka yerde ise Venedikliler, Cenevizliler ve Katalanlardan bahsetmişti.[329] Elbette bunlara ek olarak Konstantinopolis'te örneğin Adriyatik denizindeki Ragusa'dan, batıdan ve doğudan gelmiş pek çok tüccar mevcuttu. Konstantinopolis'teki ticari etkileşim tam manası ile uluslararası bir hüviyete sahipti.

Fakat ticari faaliyetler artık Bizanslılar vasıtasıyla yürütülmüyordu. Ticari faaliyetler tamamen Batılı tüccarların elindeydi. Bunlar arasında çoğunluğu Venedikliler ve Cenevizliler oluşturmaktaydı ve belli ölçülerde Pisalı, Floransalı ile diğer milletlere mensup tüccarlar da mevcuttu. VIII. Mihail'in imparatorluk döneminden itibaren Cenevizliler Bizans ticaret hayatında ilk sırayı işgal ettiler. Cenevizliler vergilerden muaf tutulmuşlardı ve Galata mevkiinde kendileri için müstahkem bir mahalle inşa etmelerine

---

327 Pegolotti hakkında bkz. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen âge*, I, xvii-xviii. C. R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, III, 324-32. Beazley'i temel alan, *Encyclopedia Brittanica*'daki bir makale. H. J. Yule, *Cathay and the Ways Thither*, II, 278-308; ed. H. Cordier, III, 137-42. E. Friedmann, *Der mittelalterliche Welthandel von Florenz in senier geographischen Ausdehnung (nach der Pratica della mercatura des Balducci Pegolotti)*, 3-5.

328 Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura della decima e delle altre gravezze*, III, 24; ed. Allan Evans, xv-xxvi, ve Pegolotti'nin kaynakları hakkında, xxvi-l. Elbette Palaiologos hanedanı döneminde Bizans ticareti hakkında en iyi kaynak Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 427-527 ve II. dir.

329 *Voyage d'autremer*, ed. Schefer, 150, 164.

müsaade edilmişti. İmalathanelerini ve yerleşim yerlerini Ege adaları, Anadolu, Karadeniz sahillerinde Trabzon, Kırım, Caffa (Theodosia) ve Don nehri ağzındaki Tana'da tesis etmişlerdi.[330] Caffa özellikle sağlam bir şekilde tahkim edilmiş, ayrıntılı bir idari kanunu ile iyi organize olmuş bir şehir olması hasebiyle gelişmekte olan bir yerdi.[331] Bizanslı tarihçi Pachymeres, Cenevizlilere gıpta etmekteydi, çünkü Cenevizliler kışın Karadeniz'de kopan fırtınaların bile sefere çıkmaktan alıkoyamayacağı kadar sağlam gemilere sahiptiler.[332] Venedikliler de aynı şekilde ticari vergilerden muaftı. Siyasi ve ekonomik alanda birbirinin ezeli rakibi olan Venedik ve Ceneviz şehir devletlerinin arasındaki mücadele bazen şiddetli savaşların patlak vermesine neden olmaktaydı. Bu savaşlar esnasında Bizans'ın durumu oldukça hassastı. XIII. yüzyılın sonlarında 1291 yılında, Haçlıların Suriye'deki son müstahkem mevkisi olan St. Jean d'Acre'ın (Akra) Mısır sultanının eline düşmesiyle Venedik Güneydoğu Akdeniz havzasındaki ticaretini kaybetmiş oldu. Bu nedenle Venedik, Bizans'ta, Ege'de ve Karadeniz'deki ticari nüfuzunu yeniden kazanmak için Ceneviz ile şiddetli bir mücadeleye girişti. Floransa ve Konstantinopolis arasındaki ticari ilişkiye dair eldeki yeni deliller Floransa'nın Bizans ile olan ticaretinin oldukça aktif olduğunu ve bu ticari faaliyetin başlıca hububat üzerine olduğunu göstermektedir.[333]

Fakat Bizans'taki Batı Avrupalı tüccarların yürüttüğü ticari faaliyetlerden elde edilen bütün kazanç Bizans'ın değil aksine bu tüccarların cebine girmekte idi. Palaiologos hanedanı zengin Batı Avrupalı şehir devletlerine ekonomik anlamda tamamen bağımlıydı. Ekonomik anlamda Palaiologos hanedanının imparatorluk üzerinde hiçbir kontrolü yoktu.

Bizans sikkeleri üzerindeki İtalyan etkisi açıkça görülebilir. XIV. yüzyılda II. Andronikos, III. Andronikos ve V. Yannis zamanında, Floransa

330 XIII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'ndaki Cenevizlilerin ticari faaliyetleri hakkında enterasan bir bölüm için bkz. Brătianu, Recherches sur le commerce génois, 108-54. XIV. yüzyılda Venedik ile Trabzon İmparatorluğu arasındaki ticari antlaşmalar hakkında bkz. D. A. Zakythinos, *Le Chrysobulle d'Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénetiens*, 4-12.

331 Son derece enterasan olan 1449 kanunu, V. Yurguevich tarafından yayımlandı, *Transactions of the Historical and Archeological Society of Odessa*, V (1865), 631-837 ve P. Vigna, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, VII (2), 567-680. Caffa'daki Ceneviz kitabesi hakkında sağlam hazırlanmış bir kitap bkz. Elena Skrzinska, "Inscriptions latines des colonies genoises en Crimée," *a.g.e.*, LVI (1928), 1-180 içerisinde. 1449 kanunu hakkında bkz. A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, 226-27.

332 George Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, Bonn ed., I, 419-20.

333 XIII. ve XIV. yüzyıllara ait olup W. Heyd'ın ulaşamadığı bazı dokümanlar R. Davidson tarafından yayımlandı, R. Davidson, *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, III, 69-70 (no. 315), 135 (no. 974). Bkz. Friedmann, *Der Mittelalterliche Welthandel von Florenz*, 26. Elbette XV. yüzyıla ait bazı dokümanlara J. Müller'in eseri *Documenti sulle relazioni dele città toscane coll' Oriente Cristiano e coi Turchi*, 149-50, 162-63, 169-77, 283-84'te bulunabilir.

tarzı para kullanımıyla bağlantılı olarak bir mali reform teşebbüsü mevcuttur. Venedik tarzı paranın bu dönemde varlığından da söz edilebilir. Bizans İmparatorluğu'nun en son altın sikkesi II. Manuel zamanında bastırılmıştı. Bu sikke muhtemelen onun taç giyme töreni için bastırılmıştı ve üzerinde Konstantinopolis surlarıyla etrafı çevrilmiş Meryem Ana tasviri vardı. Son Bizans imparatoru XI. Konstantin'in bastırdığı sikke bilinmemektedir.[334] II. Manuel ve VIII. Yannis zamanında Bizans'ı gümüşe dayalı para sistemine geçiren bir reformun gerçekleştiğine dair bir teori var;[335] fakat bu teori ispatlanamamıştır.

Bizans'ın içindeki Batı Avrupalı devlet ve tüccarların ekonomik gücü Türklerin ilerleyişiyle son buldu. Türkler kademeli olarak önce Konstantinopolis'i ardından Trabzon'u ve Karadeniz'in kuzey sahillerini ele geçirdiler.

Hem içerde hem de dışarıda imparatorluğun bulunduğu acınası durumda içinde, saraydaki makamlarla ilgili isimsiz bir yazarın eserini okumamız oldukça enteresandır. XIV. yüzyıla ait olan bu inceleme yanlış biçimde Kodinus'a (Codinus) atfedilmektedir. Bu inceleme içerisinde saray mensuplarının giydiği göz kamaştırıcı elbiseler ve onların ziynet eşyaları, giydikleri başlıklar, ayakkabılar vs ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Sarayda düzenlenen merasimler, taç giyme törenleri, bir üst rütbeye yükselme gibi olaylar titizlikle tasvir edilmiştir. Bu inceleme eser, X. yüzyıldaki Bizans sarayında yapılan merasimlerin anlatıldığı o çok bilinen esere bir ek olarak hizmet görmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun gücünün ve ihtişamının zirvesinde olduğu X. yüzyılda böylesi bir eserin mevcudiyeti anlaşılabilir ve elzemdir. Fakat bu incelemenin yapıldığı ve imparatorluğun nihai çöküşünün evveli olan XIV. yüzyılda böyle bir incelemenin mevcudiyeti son Bizans İmparatorluğu'nun son hanedanına mensup yöneticilerin saraylarında hüküm süren gafleti gözler önüne sermektedir. XIV. yüzyılda böyle bir eserin ortaya çıkışına şaşırmış olan Krumbacher, biraz da alaylı bir şekilde duruma şöyle açıklık getirmişti: "Ortaçağa ait Yunanca bir atasözü olan 'Dünya batıyor, fakat benim karım hâlâ yeni elbiseler alıyor' belki bu durumun cevabı olabilir."[336]

334 Bkz. W. Worth, *Catalogue of the Impeial Byzantine Coins in the British Museum*, I, lxviii-lxxii; II, 635-43. A. Blanchet, "Les dernières monnaies d'or des empereurs de Byzance," *Revue Numismatique*, IV, 4 (1910), 89-91. Palaiologos hanedanı dönemindeki Bizans sikke paraları hakkında enteresan birkaç sayfa için bkz. Stein, "Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte," *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte,* II (1924), 11-14.

335 Blanchet, *a.g.e.*, 14-15.

336 *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 425.

EĞİTİM, EDEBİYAT, BİLİM VE GÜZEL SANATLAR

Siyasi ve ekonomik yönden bakıldığında imparatorluk Palaiologos hanedanı döneminde kritik bir süreçten geçmekteydi. Osmanlı Türkleri imparatorluk topraklarını yavaş yavaş ele geçirmekteydi ve en sonunda imparatorluk toprakları, Konstantinopolis çevresi ve Mora yarımadasından müteşekkil olacak derecede küçülmüştü. Görünüşe bakılırsa kültürel gelişmelerin vücut bulabilmesi için ne yer ve ne de uygun koşullar mevcuttu. Gerçekte ise XIV. ve XV. yüzyıllarda çöküş dönemini tecrübe eden imparatorluk ve özellikle de Konstantinopolis hem entelektüel hem de güzel sanatlar alanında oldukça hareketli bir kültür merkeziydi. Konstantinopolis'teki okullar geçmiş parlak dönemlerinde olduğu gibi canlılıklarını korumuşlar, Trabzon ve Sparta gibi Yunan halkın yaşadığı uzak memleketlerden ve Rönesansın en zirve noktasını tecrübe eden İtalya'dan bile öğrencileri kendilerine çekmişlerdi. Gemistus Plethon'un başını çektiği filozoflar Aristoteles ve Platon'u açıklamışlardı. Antik döneme ait edebiyat türlerinin en müstesna örnekleri üzerine çalışmalar yapan hatipler ve teologlar, üzerinde çalıştıkları eserlerden tarz yönüyle hiç de aşağı kalır yanı olmayan eserler ortaya koymuşlar, faaliyetleri ve ilgilendikleri konular yönüyle İtalyan hümanistler ile şaşırtıcı bir benzerlik arz etmişler ve kendilerinden ders almak isteyen öğrencileri veya onları dinlemeye can atan dinleyici kitlelerini kendilerine çekmişlerdi. Pek çok tarihçi imparatorluğun son günlerini tasvir etmişti. Hesychast hareketi vesilesiyle oldukça hareketli geçen kilise hayatı ve Roma Katolik Kilisesiyle birleşme meselesi edebiyatta, öğretiler alanında, mistik konulu eserlerde, meseleyi ele alan tartışma metinlerinde vs derin izler bırakmıştı. Bununla birlikte şiir alanında da bir canlanmadan da söz edilebilir. Son olarak da, edebiyat alanındaki canlanmayı, geride çok değerli pek çok eser bırakan güzel sanatlar alanındaki diriliş takip etti. Konstantinopolis'in yanı sıra Mistra-Sparta'da canlı entelektüel faaliyetler ile öne çıkmıştı. XIV. yüzyılda Selanik güzel sanatlar, bilim ve edebiyat alanında altın çağını yaşamıştı.[337]

Bir başka deyişle, siyasi ve ekonomik yönden çöküş dönemini yaşamakta olan Helenizm, klasik kültürün diriliğini göstermek ve XIX. yüzyılda vücut bulacak olan Helenizm rönesansı için zemin oluşturmak için olanca gücünü toplamış gibi gözükmektedir. Bir tarihçi şöyle demişti: "Yok oluşun kıyısında olan Yunanistan sanki son bir kez ışıldamak için olanca entelektüel sermayesini bir araya getirmeye gayret ediyormuş gibi görünmekte idi."[338]

---

337 Bkz. Miller, *Essays on the Latin Orient*, 278-79. Tafrali, *Thessalonique*, 149-69.

338 E. Lavisse ve A. Rambaud, *Histoire générale du IVe siècle* à *nos jours*, III, 819. Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 750. Karş. sadece XV. yüzyılın başlarında Bizanslı bir polemikçi

Palaiologos ve Kantakuzenos imparatorluk ailelerinin pek çok üyesi aldıkları eğitimle öne çıkmışlardı. VIII. Mihail kiliselerin birleşmesini destekleyen birkaç makale yazmış, ayrıca Hıristiyanlık uğrunda hayatlarını kaybeden bazı kimseler için ilahiler kaleme almıştı. Bunların yanı sıra VIII. Mihail, şu an Moskova Sinod Kütüphanesi'nde bulunan oldukça enterasan bir otobiyografi yazmıştı.[339] Ayrıca Konstantinopolis'te bir gramer okulu kurmuştu. Yaşlı Andronikos edebiyat ve bilime destek vermiş ve bilim adamları ile sanatçıları himaye etmişti. Bazı bilim adamları Yaşlı Andronikos'un bu himayeci politikası sayesinde oluşan atmosferde, Konstantinopolis'teki Chora Manastırı'ndaki (Bugün Kariye Müzesi) mozaikler gibi güzel sanatlar alanında muhteşem eserlerin ortaya çıktığını iddia ederler.[340] II. Manuel ise özellikle almış olduğu eğitim ve sahip olduğu edebi kabiliyet ile meşhur idi. II. Manuel iyi bir teolog, klasik eserler konusunda bir otorite, yetenekli bir diyalekt uzmanı ve mükemmel bir stilist olarak pek çok eser bıraktı. Bu eserler arasında şunlar vardı: Ruhülkudüs'ün yaradılışı, İslama karşı kaleme alınmış bir eser, çeşitli konular üzerine yazılmış pek çok söylev, "muhteşem bir şekilde dokunmuş bir perde üzerinde baharın uyanışı"nı hoş bir tarzda anlattığı bir eser ve son olarak, onun Türk sultanının sarayındaki zorunlu ikâmeti esnasında veya Batı Avrupa'ya yaptığı seyahat sırasında o dönemin ileri gelen pek çok şahsiyetine hitaben yazdığı mektuplardan oluşan bir kolleksiyon bıraktı. Böylelikle Manuel'in kaleminden çıkan mektup ve eserlerin sayısı toplamda 109'u bulmaktadır.[341]

Fakat edebi faaliyetler yönünden incelendiğinde imparatorlar arasında birinci sıraya VI. Yannis Kantakuzenos yerleştirilmelidir. İmparatorluk tahtından zorla indirildikten sonra manastıra çekilip orada Ioasaph ismini alan Yannis, inzivada geçen hayatının geri kalan kısmını ilmi çalışmalara ve edebiyata vakfetti. Onun başlıca eseri dört kitaptan oluşan *Tarihler* veya 1320 ila 1356 seneleri arasını kapsayıp sonraki dönemlere de bazı atıflarda bulunduğu *Hatıralar* isimli eseridir. Yazar eserin giriş

Joseph Bryennius'un görüşünü temel alan ve Palaiologos hanedanı dönemi kültür hayatını taraflı bir şekilde kasvetli bir biçimde yansıtıldığı bir tasvir için bkz. L. Oeconomos, "L'État intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios," *Mélanges Diehl*, I, 225-33; özellikle bkz. 226: entelektüel ve ahlaki seviyede kaydedilen istikrarlı düşüş. Güzel bir yorum için bkz. N. H. Baynes, *Journal of Hellenic Studies*, LII (1932), 159'da.

339 Bu otobiyografinin bir kısmı Fransızcaya tercüme edildi, Chapman, *Michel Paléologue*, 167-77.

340 D. Aĭnalov, *The Byzantine Painting of the Fourteenth Century*, 132-33.

341 Berger de Xivrey, "Mémoire sur Manuel Paléologue," *Mémoires de l'Institut de France*, XIX (2), ı. L. Petit, "Manuel II Paléologue," *Dictionnaire de théologie catholique*, IX (2), 1925-32. Manuel'in yazdıklarının hepsi yayımlanmamıştır. Onun yazdığı mektupların ve makalelerinin bazı bölümleri zaten alıntılanmıştır.

bölümünde sadece gerçeği yazacağını[342] ilan etmişken muhtemelen kendisinin de içinde bulunduğu olayları aktarırken farkında olmadan bu amacın dışına çıkmıştı. Kendisini suçlamalardan kurtarmaya, hem kendisini hem de takipçilerini övmeye, aynı zamanda rakiplerini küçük düşürmeye, onlarla alay etmeye ve onlara leke sürmeye çalışmıştı. Kantakuzenos hatıralarını ayrıntılı bir şekilde kaleme alan tek Bizans imparatoruydu. Yanlı yazılmış ifadelerine rağmen Kantakuzenos'un hatıraları Balkan tarihi açısından fırtınalı bir dönem olan XIV. yüzyıl, Slavlar ve özellikle Balkan coğrafyası hususunda önemli bir kaynaktır. Kantakuzenos ayrıca henüz büyük bir kısmı yayımlanmamış olan teoloji üzerine birkaç makale kaleme almıştı. Bu makaleler Barlaam, Yahudiler ve Müslümanlar aleyhinde yazılmış eserlere örnekti. Kantakuzenos edabiyata olan ilgisini, kendisi tahttan zorla indirildikten sonra manastıra çekilmek zorunda bırakılan oğluna da aktarmıştı. Kantakuzenos'un oğlu da teoloji ve hitabet konusunda birkaç eser yazmıştı.

Palaiologos hanedanı döneminde, zamanın önemli ve trajik olaylarını anlatmaya teşebbüs eden çok önemli ve üstün yetenekli bir grup tarihçi yetişmişti. Tarihçi Pachymeres (1242-1310) Latinler Konstantinopolis'ten çıkartıldıktan sonra İznik'ten Konstantinopolis'e gelmiş ve çok iyi eğitim almış birisiydi. Bulunduğu yüksek kademe devlet memuriyeti sayesinde Pachymeres kendi gözlemlerini güvenilir resmi belgelerle destekleyebilmişti. Kendisi Yunan milli hissiyatının gerçek bir sözcüsüydü ve bu nedenle kiliselerin birleşmesi hususuna karşı çıkmıştı. Hitabet ve felsefe alanında yazdığı birkaç eserin yanı sıra, altı ayaklı dize uyağında yazdığı kendi otobiyografisi ve mektuplara ek olarak 1261 yılı ile XIV. yüzyılın başları arasındaki zamanı (1307-1308) konu alan çok önemli bir tarih eserinin de yazarıydı. Bu eser VIII. Mihail dönemi ve Yaşlı Andronikos döneminin bir kısmı için başlıca kaynak hükmündedir. Pachymeres, kendi zamanının muğlak ve karmaşık öğretilerini başlıca ilgi alanı yapan ilk Bizans tarihçisiydi. Krumbacher şöyle demişti: "Öyle görünüyor ki, bu adamlar imparatorluğun siyasi hayatındaki ıstırap verici olaylarından uzaklaşıp rahat bir nefes almak için, o dönemde bütün zihinleri meşgul eden dini öğretilerle ilgili meselelere sığınmışlardı."[343] Pachymeres'in tarih eserinin en ilginç kısımlarından birisi Roger de Flor'un Catalan seferinin anlatıldığı bölümdü. Bu bölüm Katalan kronik yazarı Muntaner'in anlatımıyla karşılaştırma yapmak yönünden oldukça önemlidir.[344] Home-

342 *Historiae*, önsöz; Bonn ed., I, 10.

343 *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 288.

344 Pachymeres'in mükemmel bir tarifi için, A. Rubió i Lluch, "Paquimeres i Muntaner," *Secció historico arqueologica del Institut d'Estudis Catalans, Memories*, I (1927), 33-60.

ros tarzı sözlerle bezeli teolojik belagat örneklerin, yerli ve yabancı ifadelerle harmanlandığı Pachymeres'in yazıları, antik dönemin kılı kırk yaran tarzının bir taklidiydi. Eserin anlaşılırlığını kaybettiğine delil olacak şekilde, ay adlarını verirken herkes tarafından bilinen Hıristiyan ay adları yerine çok az bilinen Attic ay adları kullanılmıştı. Pachymeres'in yazdığı eserlerin bir kısmı henüz yayımlanmamıştır, hatta onun başlıca eserinin yeni bir edisyon kritiğine ihtiyaç duyulmaktadır.[345]

XIV. yüzyılın başlarında Nikeforos Kallistus Xanthopulos, *Kilise Tarihi (Ecclesiastical History)* isimli eserini tamamladı. Bu eseri yazmaya başladığında ilk amacı muhtemelen kendi zamanına kadar olan olayları anlatmaktı, fakat eser 911 yılında son buldu. Bu eserin yalnızca İsa'nın Doğumundan VII. yüzyılın başına kadar olan zamanı ihtiva eden kısmı eksiksiz olarak bugün elimizdedir. Yazarın bu eseri yanı sıra kilise şiirleri, hicviyeler ve bazı diğer yazıları da mevcuttur.[346]

XIV. yüzyılda, Bizans'ın son iki asrının en büyük bilim adamı ve yazarlarından birisi olan Nikeforos Gregoras yaşamıştı. Nikeforos Gregoras Hesychast meselesine müdahil olmuştu. Bilgisinin genişliği ve çeşitliliği, diyalektik hususundaki kabiliyeti ve sağlam karakteriyle, Palaiologos hanedanı döneminde Bizans'ın neredeyse bütün önde gelen kişilerinden daha üstündü ve bu haliyle Batı'daki Rönesans döneminin en iyi temsilcileri ile kıyaslanabilirdi. Mükemmel bir eğitim almış, klasik edebiyata aşina olan ve imparatora kullanılan takvim hususunda reform teklifinde bulunacak kadar astronomiyle ilgili biriydi. Hocalık yaptığı birkaç başarılı yıl sonrasında, Gregoras o dönemin teoloji üzerine yapılan sert tartışmalarına müdahil oldu ve birçoğu günümüzde henüz yayımlanmamış pek çok eser kaleme aldı.[347] Başlangıçta Calabrialı keşiş Barlaam'ın ateşli bir muhalifi olan Gregoras sonradan birleşme taraftarı oldu. Bu nedenle otoriteler tarafından sert bir şekilde cezalandırıldı, hatta hapse atıldı.

345 Bkz. A. Heisenberg, "Eine Handschrift des Georgios Pachymeres," aynı yazar, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, 3-13'te. Pachymeres'e ait olan ve Kudüs Kütüphanesi'nde bulunan bir el yazması için bkz. *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, II (1921), 227. Bkz. ayrıca Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 288-91 ve Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 224-25. Yakın zamanlarda yazılan, V. Laurent, "Les Manuscrits de l'Histoire Byzantine de Georges Pachymère," *Byzantion*, V (1929-30), 129-205: edisyonun tarihi ve on adet el yazmasının alıntıları ve tanımları. Laurent, "Deux nouveaux manuscrits de l'Histoire Byzantine de Georges Pachymère," *Byzantion*, XI (1936), 43-57; ek olarak iki el yazması.

346 Bkz. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 291-93. Montelatici, Storia *della letteratura bizantina*, 226. Bkz. ayrıca M. Jugie, "Poésies rhythmiques de Nicéphore Calliste Xanthopoulos," *Byzantion*, V (1929-30), 357-90. Jugie on tane kilise şiiri yayımladı.

347 Bkz. R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, xxxii-xxxiii. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, xii-xviii.

Gregoras'ın fırtınalı hayatı büyük ihtimalle 1360'da son buldu. Gregoras neredeyse Bizans bilim dünyasının her dalında –teoloji, felsefe, astronomi, tarih, hitabet, gramer– eser vermişti. En önemli eseri otuz yedi kitaptan oluşan büyük Roma tarihiydi. Bu eser, 1204 ile 1359 seneleri arasını, İznik ve Latin imparatorlukları dönemlerini, ilk dört Palaiologos hanedanı imparatoru zamanı ile Yannis Kantakuzenos dönemini kapsamaktaydı. 1204 yılı öncesindeki olaylar kısaca anlatılmış ve özellikle o dönemin öğretiler üzerine cereyan eden tartışmalarına dair ayrıntılı anlatım da bu seneden itibaren başlamaktadır. Gregoras kendisinin de bir parçası olduğu ateşli dini tartışmaları ayrıntılarıyla anlatmaktan kendisini alamamıştır. Bu nedenle kaleme aldığı tarih eserinde açıkça onun onayladığı ve sempati duyduğu hususlar kendisini ifşa etmektedir ve bu nedenle önyargılardan arınmış değildir. Belki de bu yüzden bu eseri bir tarih eseri olarak değil de bir hatırat olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Ya da "din muhtevalı ve dayatmacı bir fermantasyon sürecinin taraflı bir şekilde tasviri" olarak da adlandırılabilir.[348] Gregoras'ın önemi hususunda bilim adamları farklı düşüncelere sahiptir. Krumbacher Gregoras'ı "Bizans'ın son iki asrının en büyük allame"si olarak tanımlamaktadır.[349] Montelatici ise onu "zamanının en büyük bilim adamı" olarak tarif etmektedir.[350] Gregoras'ın hayatını çalışan en son kişi olan Guilland ise Krumbacher ile aynı fikirde değildir ve şöyle yazmıştır: "Gregoras, Krumbacher'in ona atfettiği gibi Palaiologos hanedanı döneminin en büyük allamesi miydi? Hayır. Gregoras XIV. yüzyıl Bizans'ındaki en önde gelen yazarlardan biriydi, fakat en büyüğü değildir. Gregoras asrının en büyük yazarı değil, yazarlarından birisidir. Gregoras hem Bizans medeniyet tarihinde, hatta Avrupa medeniyet tarihi içinde çok önemli bir yeri olmasına rağmen, hakkında halen çok az şey bilinen birisidir."[351] Her halükârda Gregoras'ın bilgisinin evrenselliği hayret vericidir ve Bizans rönesansının bu parlak temsilcisine eş bir başka kişiyi Bizans içerisinde bulmak zordur.

XV. yüzyılın önemli siyasi olayları dönemin tarih literatüründe hatırı sayılır bir iz bırakmıştı. Ioannes Kananos, 1422 yılında Konstantinopolis'in Türkler tarafından yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan muhasarası hakkında özel bir eser kaleme almıştı. Halkın kullandığı günlük konuşma diline oldukça yakın bir dille yazdığı bu eserde Kananos, şehrin kurtulu-

348 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 293-96. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras, 236-38.*

349 *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 288. İlim dünyasının çeşitli bölümlerinde bilgiye sahip olan kişilere "polyhistor"="allame" denir.

350 *Storia della letteratura bizantina*, 225: "il più grande erudito del suo tempo."

351 *Essai sur Nicéphore Grégoras*, 296.

şunu Meryem Ana'nın mucize eseri olarak kuşatmaya müdahele edişine bağlamıştır. Muhtemelen Ioannes Kananos, genellikle Kananos Laskaris'e atfedilen kısa seyahat yazısı tarzındaki eserin de yazarıydı. Bu eserde Almanya, İsveç, Norveç, Livonya ve İzlanda'ya yapılan seyahat konu edilmiştir.[352]

Yannis Anagnostes, 1430 yılında Selanik'in Türkler tarafından ele geçirilişi konusunu ele alan güvenilir bir kaynağın yazarıdır. Kananos'un aksine Anagnostes edebi sanatların kurallarına sıkı sıkıya bağlı kalmış ve eserini yazarken kullandığı Yunancanın temiz kalması hususunda azami gayret göstermişti.

Son olarak 1453 yılında vuku bulan ve o dönemde yaşayanlar üzerinde derin izler bırakan feci olay, bakış açısı ve sahip oldukları değerler manzumesi açısından farklılık arz eden dört farklı yazar tarafından tasvir edilmişti. Bu dört kişiden zaten bahsetmiştik. Fakat bu dört kişi–Yorgo Phrantzes, Dukas, Laonikos Chalcocondyles (ya da Cahlcocandyles) ve Critobulos– sadece Konstantinopolis'in düşüşünü anlatmamış, aynı zamanda Palaiologos hanedanı dönemi hakkında da genel bilgiler vermişti.

Phrantzes'in *Kronik*'i biri kısaltılmış ve bir diğeri daha ayrıntılı olmak üzere iki şekilde günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Kısa olanı *minus* diye isimlendirilmiştir ve 1413-78 arası dönemi konu edinmiştir. Daha ayrıntılı ve uzun olanı ise *maius* veya Phrantzes'in *Tarih*'i olarak isimlendirilmiştir ve 1258-1478 arası dönemi incelemektedir. Bu eser İznik İmparatorluğu'nun yıkılışıyla başlayıp Konstantinopolis'in Türk boyunduruğu altına girişiyle son bulmaktadır. Phrantzes, başkentin kuşatılması esnasında şehirdeydi ve bu vesileyle anlatısında bir görgü şahidinin ayrıntılı anlatımı mevcuttur. Konstantinopolis düştükten sonra Türklerin eline esir düşen Phrantzes daha sonra fidyesi ödenerek esaretten kurtuldu ve henüz Türklerin eline geçmemiş olan Mistra'ya kaçtı. Türkler Mora yarımadasını da fethetmeden önce de, o dönemde Venedik hâkimiyeti altındaki Korfu adasına kaçtı. Burada manastıra girip Gregorius ismini aldı ve Korfu'daki bazı soyluların isteği üzerine tarih eserini kaleme aldı.[353] Bulunduğu resmi makamlardaki kariyerini tamamen Palaiologos hanedanına borçlu olup bu hanedanla yakın ilişkileri olan Phrantzes, Palaiologos hanedanının özel tarihçisiydi ve bu yüzden sıkça onların erdemlerini

352 Laskaris Kananos, *Reseanteckningar från* nordiska länderna. Smärre Byzantinska skrifter, ed. V. Lundstrom, 14-17; ed. A. A. Vasiliev, "Laskaris Kananos, Byzantine Traveler of the Fifteenth Century Through Northern Europe and to Iceland," *Essays Presented to V. P. Buzeskul*, 397-402. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 422.

353 W. Miller, "The Historians Doukas and Phrantzes," *Journal of Hellenic Studies*, XLVI (1926), 70.

abartıp kusurlarını örtmeye çalışmıştır. Türklere karşı nefret, Ortodoks inanca bağlılık ve Palaiologos hanedanına karşı sadakat gibi hususlar Phrantzes'in çalışmasının belirgin özellikleridir. Sahip olduğu önyargılarına rağmen Phrantzes'in eseri, olaya yakından şahit olmuş bir görgü tanığının dilinden yazılmış olması yönüyle oldukça önemlidir. Ayrıca VIII. Yannis dönemi hakkında çok önemli bir eserdir. Phrantzes'in yazı tarzı basit ve anlaşılması kolaydır. Eser içerisinde pek çok Türk ve az da olsa İtalyan isimler mevcuttur. Phrantzes'in biyografisini yazan bir kişi şöyle demişti: "Aslında bir iş adamı olmasına –ki bu onun yazdığı tarih eserinin ehemmiyetine vesile olmaktadır– rağmen, diğer pek çok Bizans tarihçisi gibi o da çok iyi bir edebiyat bilgisine sahipti."[354] "İş adamı" olması demek Phrantzes'in devlet işleri ve XI. Konstantin'in şahsi işleriyle ve imparatorluğun gerçek durumuyla yakından ilgili olması anlamına gelmekteydi.

Anadolulu bir Yunan olan Dukas (Doukas) "biraz gösterişli, Yunanca günlük konuşma"[355] dilinde kaleme alınmış ve 1341-1462 arası olayları, yani V. Yannis'in imparatorluk tahtına çıkışından Midilli'nin Türkler tarafından fethine kadarki dönemi konu alan bir eser yazmıştı. Eserinin başlangıcında kısa bir biçimde Âdem'den başlayarak bir kronolojik giriş yapmıştı. İçten içe Ortodoksluk taraftarı olmasına rağmen, dağılmakta olan imparatorluğu kurtarmanın tek yolunun Roma'yla bir uzlaşmaya varmak olduğunu kabul etmişti. Dukas ömrünün neredeyse tamamını Midilli'deki Cenevizlilerin hizmetine sarf etmiş, fakat Yunan halkıyla olan bağlarını asla kopartmamıştı. Yunanların onulmaz makus kaderini derin bir üzüntüyle seyretmişti. Konstantinopolis'in düşüşüne dair anlatısı, daha önceden alıntı yaptığımız bir "ağıt" ile son bulmuştu. Dukas'ın tarih eseri Yunanca orijinal metnin yanı sıra eski bir İtalyanaca versiyonuyla da muhafaza edilmiştir. Bu İtalyanca versiyonda, Yunanca asıl metinde bulunmayan bazı ekler de mevcuttur.[356] Dukas'ın biyografisini yazanlardan birisi şöyle demişti: "Aklı başında, tutarlı, iyi eğitim almış, dürüst, bütün milliyetçi düşüncelerine rağmen nispeten tarafsız bir kişi olarak Dukas, o dönemdeki kişilerin içinde bulunduğu gerçek durumu ve olayları

354 W. Miller, "The Historians Doukas and Phrantzes," *Journal of Hellenic Studies*, XLVI (1926), 71. Phrantzes'in eserinin iki versiyonunun karşılaştırılması üzerine, Phrantzes'in gerçekten, üzerinde ismi yazan bu büyük kronik eserinin asıl yazarı olup olmadığı sorusu ortaya atıldı, J.B. Faller-Papadopoulos, "Phrantzès est-il réellement l'auteur de la grande chronique qui porte son nom?" *Bulletin de la l'Institut Archéologique Bulgare*, IX (1935), 177-89.

355 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 306. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 231.

356 Mihail Dukas'ın eserinin İtalyanca versiyonu, Yunanca metnin Bonn edisyonu içerisinde yayımlandı, 347-512.

anlama hususunda mükemmel bir rehberdir."[357] Dukas, üzerinde çalışılmaya değer bir yazardır. Çünkü Dukas, dürüst anlatımı ve birkaç olayda görgü şahidi olması hasebiyle –eserin kusurlu Bonn edisyonunu yapan kibirli editörünün çokça eleştirdiği eserin kaba yazı tarzına rağmen– eserin tarihçilerin gözündeki önemi ağır basmaktadır."[358]

Laonikos Chalcocondyles (Chalcocandyles) veya kısaltılmış haliyle Chalcondyles[359] Yunan kökenli bir tarihçi olarak eserinin merkezi olarak Konstantinopolis veya Palaiologos hanedanı sarayını değil de genç ve enerjik Osmanlı İmparatorluğu'nu seçmişti. 1298-1463 veya daha kesin bir ifadeyle 1464'ün başına kadar olan dönemi[360] ele alıp on kitaptan oluşan *Tarih* isimli bir eser kaleme alan Laonikos, bu eserinde Palaiologos hanedanının tarihi yerine Osmanlıların tarihini ve onların yöneticilerini anlattı. Laonikos Atina'dan kaçmak zorunda kalmış ve Türklerin bölgeyi fethine kadar Mora yarımadasında zamanını geçirmişti. Daha sonra İtalya'ya veya daha büyük ihtimalle Girit'e geçen Laonikos burada eserini yazdı. Herodotus ve Tukidides'i takip eden Laonikos, bir Yunanın antik dilin ruhuna nüfuz etmeksizin nasıl araştırma yapabileceğine güzel bir örnek teşkil eder. Tukidides gibi söyleyeceklerini tamamen hayal ürünü olan karakterlerin ağzından söylemişti. Batı Avrupa'daki halklar ve ülkeler hakkında, çoğu kesin olmayan pek çok bilgi sunmuştu.[361] Laonikos'un hayatını araştıran en son kişi şöyle demişti: "Etnik kökene yönelik nefretin çokça yer bulduğu bir dünyada çok az rastlanılan bir tarafsızlık ile Laonikos kendi milletinin en büyük düşmanının zaferleri, organizasyonu ve kökenleri hakkında bilgi verirken anlatısını Yunan İmparatorluğu'nun sınırlarını aşarak Sırplara, Boşnaklara, Bulgarlara, Romanya'da yaşayanlara kadar yayıp, Herodotus tarzında ilginç arasözleriyle bezeyerek, Güneydoğu Avrupa'nın ötesindeki Macaristan, Almanya, İtalya, İspanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin âdetleri, gelenek ve görenekleri hakkında bilgiler vermişti. Eserin içerisindeki bu çeşitlilik bir yorumcunun yaptığı yorumu haklı çıkarmaktadır: "Laonikos bizim dikkatimizi çekecek,

---

357 E. Chernousov, "Ducas, One of the Historians of the Fall of Byzantium," *Vizantiysky Vremennik*, XXI (1914), 221.

358 Miller, "The Historians Doukas and Phrantzes," *Journal of Hellenic Studies*, XLVI (1926), 63.

359 Chalcocondyles "pirinçten yapılma kalemi olan adam" ve Chalcocandyles "pirinçten şamdanlı adam" demektir. Onun ilk ismi olan Laonikos, Nikolaos veya Nicholas'tan başka bir şey değildir.

360 Bkz. Miller, "The Last Athenian Historian," *Journal of Hellenic Studies*, XLII (1922), 37. Bkz. ayrıca D. Kampouroglou, ΟἱΧαλκοκονδύλαι. Μονογραφία, 104-71.

361 Bkz. E. Darkó, "Neuere Beiträge zur Biographie des Laonikos Chalkokondyles," *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines*, 1927, 25-26. Bkz. örneğin, K. Dieterich, *Quellen und Forschungen zur Erd- und Kulturkunde*, II, 124-25. Vasiliev, "La Guerre de Cent Ans et Jeanne d'Arc," *Byzantion*, III (1926), 242-48.

bizi meraka sevk edecek ve bizi kitabını okurken uykuya dalmaktan alıkoyacak bir yeteneğe sahiptir."[362]

Son olarak Critobulos, Tukidides'in kötü bir taklitçisi olarak II. Mehmed dönemini, 1451-1467 arasını kapsayan bir methiye yazmıştı.

Pek çok tarihçi tarafından temsil edilen Palaiologos hanedanı döneminde neredeyse hiç kronik yazarı yetişmemiştir. XIV. yüzyılda Ephraim isminde bir kronik yazarı vardır. Ephraim Julies Caesar döneminden 1261 yılında imparatorluğun Mihail Palaiologos tarafından ihdas edilişine kadarki dönemi kapsayan ve on bin dizeden oluşan bir kronik yazmıştı. Tarih açısından bu eser tamamen kullanışsızdır.

Özellikle Palaiologos hanedanı döneminde baskısını artıran ve kiliseleri resmen iki kez birleşmenin eşiğine getirip ayrıca fırtınalı geçen Hesychast kavgasına neden olan birleşme meselesi, dönemin dini öğreti ve polemik edebiyatında oldukça yoğun faaliyetlerin oluşmasına vesile oldu. Polemik edebiyatı hususunda, birleşmenin taraftarı veya muhalifi olan pek çok yazarın yanı sıra Hesychastlar da bu alanda boy gösterdi. Bu yazarlardan bazılarını önceden değerlendirmiştik.

Birleşmenin en bilinen taraftarı olan üç yazardan özellikle bahsedilebilir: XIII. yüzyılın sonlarında hayata gözlerini yuman İoannes Bekkos, XIV. yüzyılda yaşamış olan Dimitrios Cydones ve XV. yüzyılın meşhur âlim teolog İznikli Bessarion.

Mihail Palaiologos ile aynı dönemde yaşamış olan İoannes Bekkos ilk başta Roma Katolik Kilisesi ile uzlaşmaya karşıydı ve Mihail'in birleşme taraftarı siyasetine muhalefet etmişti. Bu yüzden imparatorun gazabına uğramış ve kilisede yüksek bir kademede görevli olmasına rağmen hapse atılmıştı. Kaynakların aktardığına göre, Bekkos hayli dikkat çekici bir eğitime ve entelektüel birikime sahipti. Bir Yunan tarihçiye göre Bekkos "ilim adamlığı, uzun yıllara dayanan tecrübesi ve ayrılığa son verecek kadar güçlü hitabetiyle" öne çıkmıştı.[363] XIV. yüzyılda yaşamış bir başka tarihçi ondan "becerikli bir adam, hitabet ve hocalık konusunda üstat ve tabiatın onun çağdaşlarının hiçbirisine bahşetmediği özelliklere sahip" birisi olarak bahsetmişti. Zekâsının keskinliği, hitabetinin akıcılığı ve kilise öğretileri hususundaki derin bilgisi göz önünde bulundurulduğunda, çağdaşları onu yanında çocuk gibi görünmektedir."[364] Nikeforos Blemmydes'in İznik döneminde yazdıkları, İoannes Bekkos'un dini düşüncelerini ve sempatisinin yönünü değiştirdi ve birleşme taraftarı oldu. VIII. Mihail Bekkos'u patriklik makamına atadı ve böylece Bekkos, II. Andronikos'un imparator-

362 Miller, "The Last Athenian Historian," *Journal of Hellenic Studies*, XLII (1922), 38.

363 George Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, V, 24; Bonn ed., I, 403.

364 Nicephorus Gregoras, *Historia*, V, 2, 5; Bonn ed., I, 128-29.

luk döneminin başlangıcına kadar bu makamda kaldı. II. Andronikos birleşme antlaşmasını bozdu ve Bekkos'u görevinden azledip hapse attırdı. Bekkos hapisteyken hayata gözlerini yumdu. Bekkos'un en uzun eseri *Eski ve Yeni Roma Kiliseleri Arasındaki Birleşme ve Barış Üzerine* ismini taşımaktadır. Bu eserde Bekkos, Yunan Kilise Babalarının Latin Hıristiyanlık öğretisini zaten kabul etmiş olduklarını, fakat daha sonra Photius'un başında bulunduğu Yunan teologların bu öğretileri bozduğunu ispatlamaya teşebbüs etmişti. Bekkos Ruhülkudüs'ün yaratılması meselesini de aynı şekilde ele almıştı. Bunlar haricinde önceki teolojik eserleriyle aynı özelliklere sahip birkaç eser kaleme almıştı. Onu takip eden taraftarları için Bekkos'un çalışmaları, onların ihtiyaç duydukları malzemeyi alabilecekleri zengin bir kaynak vazifesi gördü.[365]

Dimitrios Cydones, Palaiologos hanedanı döneminde yaşamış diğer yetenekli yazar ve teologlar arasındadır. XIV. yüzyılın hemen başlarında Selanik'te doğan Cydones, bir yüzyıla yakın bir ömür sürerek XV. yüzyılın hemen başında hayata gözlerini yummuştu.[366] Milano'dayken Latin dili ve edebiyatını çok yakından tanımış oldu. Sırasıyla Selanik, Konstantinopolis ve Girit'te yaşayan ve kendisine Venedik vatandaşlığı[367] verilen Cydones hayatının son günlerini bir manastırda geçirdi. Cydones, yaşadığı dönemdeki dini tartışmalarda aktif rol aldı ve Roma Kilisesi ile birleşmeyi savundu. Yazdığı edebi eserlerde, çağdaşları üzerinde Latinceyi bilmesinden ötürü büyük bir avantaja sahipti ve böylece en tanınmış Batılı yazar ve bilim adamlarının eserlerinden faydalanabilmekteydi. Teoloji, hitabet ve felsefe alanlarındaki pek çok mesele hakkında kaleme alınmış pek çok makalenin yazarıydı.[368] Cydones'in yayımlanmış eserleri arasında bulunan ve *Ruhülkudüs'ün Yaradılışı* isimli eser görünüşe bakılırsa ona ait değildi. Bu eserin yazarı Cydones'in öğrencilerinden olan Manuel Calecas'dı.[369] Diğer çalışmaları arasında Cydones, Thomas Aquinas'ın

365 A. D. Zotos, 'ΙωάννηςόΒέκκοςπατριάρχηςΚωνσταντινουπόλεωςΝέας 'Ρώμης.

366 Bkz. G. Cammelli, "Demetrio Cidonio: Brevi Notizie della vita e dele opere," *Studi Italiani di filologia classica*, N. S. I (1920), 144-45; Cydones 1300 ila 1310 tarihleri arasında doğmuş ve 1403 ila 1413 seneleri arasında yaşamıştır. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 325-27'de ölüm tarihi olarak 1400lerin başı olarak verilmektedir. M. Jugie, "Démétrius Cydonés et la théologie latine à Byzance aux XIVe et XVe siècles," *Échos d'Orient*, XXXI (1928), 386-87'de onun 1300 ila 1320 seneleri arasında doğduğu ve 1399 veya 1400'de öldüğü iddia edilir. Yakın zamanlarda çıkan ve en ayrıntılı biyografi, G. Cammelli, *Démétrius Cydonès. Correspondance*, v-xxiv.

367 Cydones'in Venedik vatandaşlığı hakkında bkz. R. Loenertz, "Démétrius Cydonès, citoyen de Venise," *Échos d'Orient*, XXXVII (1938), 125-26.

368 Bkz. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, 327-31.

369 Bu keşif İtalyan bilim adamı G. Mercati tarafından yapıldı. Bkz. M. Jugie, "Démétrius Cydonès," *Échos d'Orient*, XXXI (1928), 385.

Summa Theologiae isimli eserini Latinceden Yunancaye tercüme etmişti. Bu tercüme henüz yayımlanmamıştır. Katolik bir yazar şöyle demişti: "Şamlı Aziz Yuhanna'nın ağzından Aziz Thomas'ın konuşturulduğu bu oldukça yorucu tercümeler dört yüzyıl boyunca kütüphanelerin tozlu raflarında saklı kaldı. Bunların gelecekteki kaderi bu mudur? Cydones'in gelecek zamanlar için muhafaza altına aldığı doktrinel zenginlikleri Yunan Kilisesi içerisinde yayacak ve onların dolaşımına vesile olacak, hem Thomas Aquinas ekolüne hem de Helen ekolüne mensup bir teolog, bir öncü çıkmayacak mı?" Bu tercüme "birleşmeye matuf doktrinel bir rehber" olamaz mıydı?[370]

Cydones'in söylevleri arasında, Türk tehditi karşısında Konstantinopolis halkının içinde bulunduğu depresif ruh halinin resmedildiği, Batı Avrupa'ya göç etmekten bahsedildiği ve Yunanlar ile Latinleri güçlerini ortak bir düşman karşısında birleştirmeye "ikna amacıyla" (συμβουλευτικοι) yazılmış iki söylevden bahsedilebilir.[371]

Fakat XIV. yüzyılın kültür tarihi açısından Cydones'in haiz olduğu asıl önem, yazdığı muazzam sayıdaki mektuplarıdır. Cydones'in mektuplarının çoğu henüz yayımlanmamıştır. 447 mektuptan ancak 51 tanesi basılmıştır. Bu mektuplar arasında II. Manuel'e hitaben yazdığı 32 adet mektup, aralarında oldukça dostane bir ilişki bulunan Yannis Kantakuzenos'a yazdığı on bir mektup ve o dönemin ileri gelen pek çok şahsiyetine hitaben yazdığı mektuplar vardır.[372]

Onun bütün mektupları ilmi çalışmalar için ulaşılabilir hale gelene kadar ne Cydones'in biyografisini yazmaya ve ne de onun eserlerinin tam bir listesini oluşturmaya teşebbüs edilebilir. Dahası, bu yeni malzeme

370 Bkz. E. Bouvy, "Saint Thomas. Ses traducteurs byzantins," *Revue augustinienne*, XVI (1910), 407-8. Bkz. ayrıca M. Rackl, "Demetrios Kydones als Verteidiger und Uebersetzer des hl. Thomas von Aquin," *Der Katholik. Zeitschrift für Katholische Wissenschaft und Kirchliches Leben*, XV (1915), 30-36. Jugie, "Démétrius Cydonès," *Échos d'Orient*, XXXI (1928), 148.

371 Bkz. G. Cammelli, "Demetrii Cydonii orationes tres adhuc ineditae," *Byzantinisch-neugriechische*, III (1922), 67-76; IV (1923), 77-83, 282-95.

372 Bkz. G. Cammelli, "Personaggi bizantini de secoli XIV-XV attraverso le epistole di Demetrio Cidonio," *Bessarione*, XXIV, 151-54 (1920), 77-108. Cydones'in yayımlanan ve yayımlanmayan eserlerinin gösterildiği bir liste için bkz. Cammelli, "Demetrio Cidonio," *Studi Italiani di filologia classica*, N. S. I (1920), 157-59. 1930 yılında Cammelli otuz adet mektubu Fransızca tercümeleri ile birlikte yayımlayıp tarihlendirmesi yapılan ve yapılmayan toplam 447 adet mektubun tam bir listesini verdi; bkz. *Démétrius Cydonès. Correspondance.* Bkz. bu edisyonun ayrıntılı bir değerlendirmesi, V. Laurent, "La Correspondance de Démétrius Cydonès," *Échos d'Orient*, XXX (1931), 339-54. Laurent, "Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leur correspondance," *Échos d'Orient*, XXXVI (1937), 271-87, 474-87; XXXVII (1938), 107-24. G. Mercati, "Per L'Epistolario di Demetrio Cidone," *Studi bizantini e neoellenici*, III (1931), 201-30. P. Charanis, "The Greek Historical Sources of the Second Half of the Fourteenth Century," *The Quarterly Bulletin of the Polish Institute in America* (Jan. 1944), 2-5.

üzerinde ayrıntılı ve dikkatli bir çalışma yapılmaksızın Bizans'ın mevcudiyetinin son asrındaki Yunan medeniyeti tam olarak bilinemez ve ona hak ettiği değer verilemez. Bu çalışma sadece Yunan medeniyetini ilgilendirmeyecektir. Aynı zamanda Cydones'le yakından ilgili olan İtalya Rönesansı ile Bizans arasındaki kültürel ilişkiye ışık tutacaktır. XIV. yüzyılın sonlarındaki İtalyan Rönesansının en iyi temsilcilerinden birisi olan Coluccio Salutati, Cydones'e hitaben övgü dolu uzun bir mektup yazmıştı.[373]

II. Andronikos Palaiologos zamanında iki kez (1289-1293 ve 1304-1310) patriklik makamında bulunmuş olan Konstantinopolis patriği I. Athanasius'un henüz yayımlanmamış mektupları, görünüşe bakılırsa onun döneminde imparatorluğun içinde bulunduğu siyasi, dini ve sosyal koşullar açısından oldukça ilginç malzemeyi bünyesinde bulundurmaktadır. Çünkü onun mektuplarından alınan ve yayımlanan örnekler göz önünde bulundurulduğunda bu yargıya varılabilir.[374]

Kiliselerin birleşmesine taraftar olanlar arasında, ayrıca, Floransa Konsili'nin üyelerinden ve daha sonra da Roma Katolik Kilisesinde kardinal olan İznikli Bessarion da vardı. Fakat Bessarion'un faaliyetlerinin sahip olduğu önem, onun teoloji alanındaki faaliyetlerinden kaynaklanan öneminin üstündedir. Bessarion teolojik alanda Latin bakış açısını yansıtan öğretileri tartıştığı birkaç eser kaleme almıştı. Bu konunun irdelenip değerlendirilmesi hususunu Bizans ve Rönesans meselesini tartışacağımız bölüme bırakıyoruz.

Kiliselerin birleşmesine karşı olan muhalif cenahında kendi yazarları vardı, fakat bu yazarlar birleşme tarafları olan Cydones veya Bessarion gibi kişilerle karşılaştırılabilecek ölçüde tanınmış değillerdi. II. Andronikos zamanında Kıbrıs patrikliği yapmış olan Kıbrıslı Yorgo, İoannes Bekkos'un başlıca rakibi olmasına rağmen, onun karşısında her zaman başarılı olamamıştı. O dönemin kaynaklarında birisinde "ilmiyle bilinen biri"[375] olarak kendisine atıfta bulunulan Kıbrıslı Yorgo öğretileri hususuna değinen birkaç eser bırakmıştı. Bu eserlerinde Ruhülkudüs'ün yaradılışı meselesini Yunanların bakış açısından açıklamaya çalışmıştı. Yorgo'nun hitabet konusunda yazdığı eserler büyük önem taşımaktadır. Ferrara-Floransa Konsili'nde birleşme bildirgesini imzalamayı reddeden Efes metropoliti Markos (Mark) Eugenicus, deneme tarzında bazı küçük

373 Bkz. *Epistolario di Coluccio Salutati*, ed. F. Novati, III, 105-19;mektup 1369'da yazılmıştı.

374 R. Guilland, "La Correspondance inédite d'Athanese, patriarche de Konstantinopolis (1289-1293)," *Mélanges Diehl*, I, 121-40. N. Banescu, "Le Patriarche Athanase I^e et Andronic II Paléologue. Etat religieux, politique et social de l'Empire," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XXIII, ı (1942), 1-29.

375 Nicephorus Gregoras, *Historia*, VI, ı, 5; Bonn ed., I, 63.

risaleler yazmıştı. Örneğin Bessarion'un fikirlerine karşı yazdığı bir makale bunlara bir örnektir. Bu eserleri, birleşme hususunda Yunan milli hissiyatının sözcülüğünü yapanlar arasına onu da dahil etmemizi haklı çıkarır.[376]

Son olarak, Bizans Kilisesinin son polemikçisi ve Türk hâkimiyeti altında ilk Konstantinopolis patriği olan Gennadius Scholarius (Yorgo) teoloji ve felsefe alanlarında iyi bir bilim adamıydı. Gennadius da Ferrara-Floransa Konsili'nde bulunmuş, konsilde ilk başta birleşme taraftarıyken Efesli Markos'un etkisinde kaldığı için daha sonra birleşmeye karşı bir tavır sergilemişti. Oldukça üretken bir yazar, edebiyatın pek çok alanında eserle vermiş çok yönlü bir bilim adamı ve teologdu. Polemik makaleler şeklinde pek çok eser yazmıştı. Onun Gemistus Plethon ile Aristoculuk ve Plantonculuk üzerine yaptığı tartışmalardan ortaya çıkan felsefi çalışmaları onu hümanistlere yaklaştırmıştır. Yunan bir bilim adamı olan Sathas bu nedenle onu "son Bizanslı ve ilk Helen" diye tarif etmişti.[377] *Hayatımdaki Talihsizliklere Ağıt* isimli eserinde yazarın hayatı, eserleri ve Müslümanların hâkimiyeti altındaki ilk yıllarında Yunan Kilisesinin içinde bulunduğu durumla ilgili ayrıntılar mevcuttur. Gennadius ayrıca kısa bir tarih eseri de yazmıştı. Eserin adı *Kronografi* idi ve yazarın kendi otobiyografisinden alınarak yazılmış bir eserdi. Bu eser 1935 yılında yayımlandı. *Kronografi* isimli bu eser basılmış haliyle ancak dokuz sayfayı kaplasa da Âdem'den 1472 yılına kadar olaylar kronolojik olarak listelenmişti.[378]

Hesychast hareketi de her iki taraftan pek çok yazarın çıkmasına vesile oldu. Bu yazarların başında da hareketin başlatıcısı olan Sina'lı Gregorius vardı. Hesychast hareketinin önde gelen ruhani liderlerinden olan Gregorius Palamas ayrıca öğretiler üzerine kaleme alınmış bazı eserlerin ve pek çok söylevin de yazarıydı. Bu söylevlerden altmış altısı Teselya'daki Meteora manastırlarından birinde bulunuldu.[379] Hesychast hareketinin amansız bir düşmanı olan Nikeforos Fokas'ın edebiyat alanındaki faaliyetlerinden zaten bahsedilmişti. XIV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ve Palamas'ın bir başka rakibi olan Yannis Cyparissiotes'den de *Tanrı*

376 Efesli Markos hakkında nefis bir makale için bkz. L. Petit, *Dictionnaire de théologie catholique*, IX, 2 (1927), 1968-86'da.

377 *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce*, IV, vii ve n. 7.

378 Gennadius'un çalışmaları yakın zamanda sekiz cilt halinde yayımlandı, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, ed. L. Petit, X. A. Siderides, M. Jugie. Gennadius hakkında son zamanlarda yazılan makaleler arasında, bkz. M. Jugie, "Georges Scholarios, professeur de philosophie," *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939), 482-94. Gennadius'un biyografisi, faaliyetleri ve edebiyat alanında yaptıklarına dair ayrıntılı bir çalışmaya hayli ihtiyaç vardır.

379 N. A. Bees'in yorulmak bilmeyen çabaları sayesinde bugün Meteora Manastırlarındaki el yazmaları gün yüzüne çıkıp tasnif edilmiştir. Bkz. J. Dräseke, "Die nëuen Handschriftenfunde in den Meteoraklöstern," *Neue Jahrbücher für das klassiche Altertum*, XXIX (1912), 552.

Hakkında Teologlar Tarafından Söylenen Şeylerin Açıklaması *(Expositio materiaria eorum quae de Deo a theologis dicuntur*-Εκθεσις στοιχειωδης ρησεων θεολογικων*)* isimli eserin yazarı olarak bahsedilebilir. Bu eser Batı skolastisizmi tarzı takip edilerek öğretileri açıklama hususunda yapılan ilk teşebbüstü.[380]

XIV. yüzyılın en büyük teologlarından, Bizanslı en iyi yazarlardan birisi ve Doğu Kilisesinin en yetenekli mistiklerinden olan Nicholas Kabasilas da XIV. yüzyılda yaşamıştır. Kabasilas'ın fikirlerinin temeli, aynen Doğu mistisizminde olduğu gibi, muhtemelen V. yüzyılın sonlarında ve VI. yüzyılın başlarında eserlerini kaleme alan Dionysius Pseudo-Areopagite'nin çalışmalarıydı. Bizans mistisizmi VII. yüzyılda, İtirafçı Maximus sayesinde oldukça önemli bir dönüşüm sürecinden geçmişti. İtirafçı Maximus, Pseudo-Areopagite'nin mistisizmini Neo-Platonik unsurlardan arındırmış ve Doğu Ortodoks Kilisesinin öğretisi ile birleştirmişti. Maximus'un etkisi, başlarında Nicholas Kabasilas'ın bulunduğu XIV. yüzyıl yazarlarının eserlerinde kendisini halen hissettirmekteydi.

Nicholas Kabasilas çok az bilinen ve haklarında yeterince çalışma yapılmamış yazarlar kategorisine dahildir. Çünkü onun pek çok eseri halen yayımlanmamıştır. Bu yayımlanmayan eserlerin, özellikle mektupların ve söylevlerin pek çoğu Paris Ulusal Kütüphanesi'ndeki birkaç el yazması içerisinde muhafaza edilmiştir. Bunlardan birisi Romanyalı tarihçi Tafrali tarafından Selanik üzerine yazdığı monografisinde kullanılmıştır.[381] Kabasilas'ın öğretisi hakkında çalışma yapılırken özellikle iki makale oldukça önemlidir: İsa Mesih'in Hayatı Üzerine Yedi Söz *(De vita in Christo)* ve *Kutsal Aşai Rabbani Ayininin Yorumlanması (Sacrae liturgiae interpretatio.*[382] "İsa Mesih'i yaşamak, İsa Mesih'te yok olmaktır" tezinin işlendiği Kabasilas'ın öğretisini tartışmak, konunun dışına çıkmak olacaktır. Fakat kesinlikle şunu ifade edebiliriz ki Bizans mistisizmi içerisinde Kabasilas'ın edebi çalışması, kendi bünyesinde barındırdığı üstün nitelik ve ayrıca hem Hesychast hareketi hem de Batı Avrupa mistisizmi ile olan bağlantısı nedeniyle, XIV. yüzyıl Bizans kültür tarihi içerisinde saygın bir

---

380 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 106-7 (Ehrhard). Metin, Migne, *Patrologia Graeca*, CLII, 741-992.

381 Bkz. Tafrali, *Thessalonique*, iv ve passim. Kitabım *Bizans İmparatorluğu Tarihi*'nin İngilizce ve Fransızca versiyonlarında, diğer bilim adamlarını takip etmek suretiyle bende yanlış bir surette Nicholas Kabasilas'ı "Selanik Metropoliti" olarak isimlendirdim. Nicholas Kabasilas asla hiçbir şehrin metropolitliğini yapmamıştı.

382 Migne, *Patrologia Graeca*, CL, 367-492, 493-726. Bkz. S. Salaville, "Deux manuscrits du 'De vita in Christo' de Nicholas Cabasilas," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine, XIV (1928); Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines, 1927*, 79.

yeri hak etmektedir. Bundan dolayıdır ki Kabasilas gibi enteresan bir yazarı görmezden gelerek haksızlık eden bilim adamlarının dikkati bu enterasan yazar üzerine çekilmelidir. Kabasilas'ın mistisizmini tarif ederken bilim adamları kendi aralarında farklılık arz ederler. Bazıları onun mistik olarak isimlendirilemeyeceğini bile iddia etmiştir.[383] Kabasilas'ın mektupları da yayımlanmayı hak etmektedir. Fransız bilim adamı Guilland'a göre Kabasilas'ın mektupları, zaman zaman aşırı derecede rafine olmasına rağmen, okunması kolay ve düzenli bir şekilde yazılmıştı, yeni ve ilginç bilgiler ihtiva etmekteydi.[384]

Palaiologos hanedanının döneminde felsefe meşhur Gemistus Plethon[385] tarafından temsil edilmişti. Antik dönem Helenizmi hususunda aşırı bir tutkuya sahip olan Gemistus, Platon'un hayranıydı. Neo-Platonizm vasıtasıyla Platon'u derinlemesine tanımıştı. Antik dönemin mitolojik tanrıları vasıtasıyla yeni bir din meydana getirmenin hayalini kuran Plethon gerçek bir hümanistti ve İtalya ile yakından bağlantıları vardı. Antik dönem felsefesine, özellikle de Aristoteles'e, XIII. yüzyılın başından itibaren de Platon'a karşı gösterilen ilgi Bizans'ta asla kesintiye uğramamıştı. XI. yüzyılda Mihail Psellos, XII. yüzyılda Yannis Italos, XIII. yüzyılda Nikeforos Blemmydes zamanlarının büyük bir kısmını felsefeye ayırmışlardı. Psellos özellikle Platon ile ilgilenirken diğerleri Aristoteles üzerine eğilmişlerdi. Genel anlamda ortaçağın karakteristik özelliği olan Aristoculuk ve Platonculuk olmak üzere iki felsefe ekolü arasındaki mücadele Hesychast hareketi esnasında Bizans'ta da güçlü bir biçimde hissedilmişti. Bu nedenle bu tartışmanın temelleri Gemistus Plethon gibi oldukça enterasan bir kişinin şahsiyetinde hazırlanmıştı.

Plethon ilk eğitimini Konstantinopolis'te aldı ve hayatının büyük bir kısmını, ki neredeyse bir yüzyıldır, Mora despotluğunun kültür merkezi olan Mistra'da geçirdi. İmparator VIII. Yannis Ferrara-Floransa Konsili'ne giderken Plethon da imparatora eşlik etti. Plethon 1450 yılında Mistra'da

---

383 Bkz. P. Anikiev, "On the Problem of Orthodox-Christian Mysticism," *Pravoslavno-russkoye Slovo*, no. 13(1913), 200-17. Montelatici, Storia della letteratura bizantina, 251-52. F. Vernet, "Nicholas Cabasilas," *Dictionnaire de théologie catholique*, II (2), 1292-95.

384 "La Correspondance inédite de Nicolas Cabasilas," *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-30), 98. Bkz. S. Salaville, *Nicolas Cabasilas: Explication de la divine liturgie* (Paris, 1943). Bu makalenin Fransızca tercümesinde, Kabasilas'ın biyografisiyle birlikte uzun bir giriş bölümü mevcuttur. Bu kitabının oldukça popüler bir değerlendirmesi için bkz. V. Grumel, *Études byzantines*, II (1945), 265-67.

385 Onun gerçek adı Yorgo Gemistus idi. Plethon, Gemistus ile aynıdır ve her ikisi de "tam, kamil" manasına gelmektedir. Gemistus, yaygın olarak kullanılan Yunanca Gemistus ismini Helen kökeni daha ağır basan Plethon kelimesiyle değiştirmek için Plethon ismini kullanmaya başladı. Karş. Desiderius-Erasmus. Bkz. H. Tozer, "A Byzantine Reformer: Gemistus Plethon," *Journal of Hellenic Studies*, VII (1886), 354.

hayata gözlerini yumdu. 1465 yılında, edebiyatçıların hamisi olmasıyla bilinen ve meşhur Malatesta ailesinin üyesi olan İtalyan bir general Sparta'yı Türklerin elinden aldı ve Plethon'un küllerini küçük bir İtalyan şehri olan Rimini'ye taşıttı. Plethon'un külleri bugün bu şehirdeki San Francisco Kilisesinde sergilenmektedir.[386]

Plethon'un felsefi çalışmalarının amacı Platoncu felsefeyi Aristoteles felsefesiyle karşılaştırmak suretiyle Platonik felsefenin önemini açıklamaktı. Plethon, Aristoculuk ve Plantoculuk arasında yeni bir mücadele başlattı. İtalya'ya Platon hakkında bildiklerini ve bu mesele hakkında hissettiği heyecanı da taşımış oldu. Cosimo Medici ve diğer İtalyan hümanistler üzerinde çarpıcı bir etki bıraktı. Aslında Plethon, Floransa'da Platoncu Akademi'nin kurulması fikrini ortaya atan kişiydi.

Bu şehirde Plethon, *Aristoteles ve Platon Arasındaki Fark Üzerine* isimli eseri yazdı. Bu eserde kendisinin favorisi olan Platon'un felsefesinin Aristoteles felsefesi üzerine üstünlüğünü ispatlamaya çalışmıştı. Bizanslı filozofun Floransa'daki ikâmeti, klasik Yunan ilminin İtalya'ya aktarılması ve özellikle de Platon felsefesinin Batı'da dirilmesi sürecinin en önemli bölümlerinden birisidir.[387] Plethon'un başlıca eseri bir nevi Ütopya tarzında yazılmış olan *Kanunlar Üzerine İlmi Bir Çalışma* (Νομων συγγραφη) isimli eseridir. Maalesef bu eserin tamamı elimizde mevcut değildir. Diğer taraftan bu eser o dönemde Neo-Platonculuğu yeniden kurmak suretiyle Hıristiyanlığın kalıntıları üzerinde paganizmi yeni ihdas etme yönündeki eğilimi ve bu doğrultuda başarısızlıkla sonuçlanan bir teşebbüse işaret etmesi yönüyle de ilginçtir. Bir diğer taraftansa eser, insanoğluna ideal yaşam koşulları oluşturmak için tasarlanmıştı. İnsanoğlunun saadetinin nelerden müteşekkil olduğunu bulmak için Plethon insanın bir parçası olduğu evrendeki sistemin doğasının anlaşılmasının elzem olduğunu ileri sürmüştü. Plethon ayrıca Mora yarımadasının tekrar ele geçirilebilmesi için yaptığı planları II. Manuel'e sunmuştu.

Sahip olduğu önem ve nüfuz yönünden Plethon Bizans kültür tarihinin sınırları dışına çıkar ve sırf bu yüzden bile derin bir ilgi ve alakayı hak eder. Onun faaliyetleri ve önemi henüz tam olarak takdir edilmediği halde, Gemistus Plethon son dönem Bizans İmparatorluğu kültür tarihine ilgi duyan tarihçiler için en ilgi çekici konu başlıklarından birisidir.[388]

---

386 Bkz. F. Schultze, *Geschichte der Philosophie der Renaissance*, I, 23-109. J.W. Taylor, *Georgius Gemistus Pletho's Criticism of Plato and Aristotale*, 1-2.

387 Ellissen, *Analekten*, IV (2), 11.

388 Bkz. E. Stephanou, "Études récentes sur Pléthon," *Échos d'Orient*, XXXI (1932), 207-17. Güzel bir bibliyografya, özellikle 217. Gemistus Plethon hakkındaki muazzam büyüklükteki literatürü burada tartışmak uygun olmayacak. Bu konuda en son yapılan çalışma, Milton V. Anastos, "Pletho's Calendar and Liturgy," *Dumbarton Oaks Papers*, IV (1948), 183-305. Mükemmel bir bibliyografya.

Sık sık felsefe ile bağlantılandırılan hitabet alanında eser veren birkaç yazar da özellikle hatırlanmalıdır. Yaşlı Andronikos zamanında patriklik yapmış olan Kıbrıslı Yorgo ilginç ve mükemmel biçimde yazılmış bir otobiyografi derledi.[389] Kıbrıslı Yorgo'nun çağdaşı ve öğrencisi olan Nikeforos Chumnos teoloji, felsefe ve hitabet alanlarında pek çok eser yazdı ve 172 mektuptan oluşan bir koleksiyonu geride bıraktı. Chumnos, yazmış olduğu felsefe konulu eserlerde Aristoteles'in mahir ve sadık bir savununcusuydu. Chumnos, döneminin siyaset, din ya da edebiyat alanlarında bilinen neredeyse bütün şahsiyetleri ile mektuplaşmıştı. Her ne kadar hocası Kıbrıslı Yorgo'nun yanında zekâ, özgünlük ve bilgi yönünden daha alt seviyede ise de Chumnos o dönemdeki Bizans ve İtalyan Rönesansı için hayli önemlidir. "Antikiteye duyduğu sevgi, her ne kadar biraz zelilalene de olsa antikiteye karşı tutkusu ve çeşitli alanlardaki bilgisiyle Chumnos, İtalyan hümanizminin ve Batı'daki Rönesansın gelişini müjdeler."[390]

Son olarak, Mazaris tarafından kaleme alınan eserleri –ki Lucianus'ı taklit ederek kaleme almıştır– olan *Mazaris'in Hades'teki İkameti* ve *Hayata Döndükten Sonraki Bir Rüya* yazarın mütevazı edebiyat kabiliyetine rağmen Bizans edebiyatında Lucianus'un taklit edilmesi meselesi açısından önemli malzeme sağlamaktadır ve ayrıca o dönemdeki Bizans kültürü hakkında bizlere ilginç detaylar sunmaktadır.

Filoloji alanında Palaiologos hanedanı döneminde, temayülleri ve fikirleri açısından yeni bir entelektüel dönemin habercisi olan pek çok yazar ortaya çıkmıştı. Krumbacher'in ifade ettiği gibi bu yazarlar Photius ve Selanikli Eustathios gibi Bizanslı seleflerиyle olan bağları, Batı'da rönesansın ilk temsilcileriyle olan bağlarından daha zayıf olan yazarlardı.[391] Fakat Palaiologos hanedanı dönemi filologlarının yaptıkları çalışmanın bir yönü var ki klasik bilim adamlarının haklı sitemlerine hedef olmaktadır. Bu siteme maruz kalan yön, onların klasik metinleri ele alış biçimleriydi. XI. ve XII. yüzyıl müstensih ve müfessirleri İskenderiye ve Roma'daki el yazması geleneğini neredeyse el değmemiş bir biçimde sürdürmüşken, Palaiologos hanedanı dönemindeki filologlar kimi zaman Helen dilinin "saflığı" konusunda sahip oldukları kendi düşünceleri doğrultusunda veya yeni yazı stilleri ile bu eski metinleri yeniden düzenlediler. Bu temayül, klasik bilim adamlarının atıf yaparken, mümkünatı var ise, Palaiologos

389 G. Misch, "Die Schriftsteller-Autobiographie und Bildungsgeschichte eines Patriarchen von Konstantinopel aus dem XIII. Jahrhundert. Eine Studie zum byzantinischen Humanismus," *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und der Unterrichts*, XXI (1931), 1-16.

390 Bkz. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 324; Chumnos hakkında bir bölüm, 317-24. Bkz. ayrıca Georgios Chumnos, *Old Testament Legends from a Greek Poem on Genesis and Exodus*, ed. F. H. Marshall.

391 *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 541.

dönemi öncesindeki nüshalara başvurmalarına neden oldu. Onların bu davranışları sinir bozucu olmakla birlikte değerlendirme yapılırken o dönemin şartları göz önünde bulundurulmalıdır. Filologlar kendilerinden önce gelenlerin mekanik bir hüviyete sahip metodlarından hoşnutsuz olmaya başlamışlardı ve her ne kadar kaba ve saçma bir düşünce olsa da kendi tarzlarını oluşturmanın yollarını aramaktaydılar.

Bu filologlar arasında keşiş Maximus Planudes (Manuel) de mevcuttu. Maximus ilk iki Palaiologos imparatoru ile çağdaştı ve boş zamanlarını bilimsel çalışmalarla ve öğretimle geçirmekteydi. Bizans elçisi olarak Venedik'i ziyaret ettiğinde, Batı'da yükselmekte olan kültürel hareketlerle yakından bir aşinalık kurmuştu. Latin dili ve edebiyatı alanındaki bilgisi bu aşinalığın oluşmasında özellikle faydalı olmuştu. Yorulmak bilmeyen bir öğretmen olarak Planudes gramer üzerine kaleme alınmış bazı eserlerin yazarıydı. Yüzden fazla mektubu sayesinde onun entelektüel kişiliği ve bunun yanında onun bilimsel meşguliyetleri ve ilgi alanları hakkında da bir fikir sahibi olabilmekteyiz. Antik dönem yazarlarının eserlerinden alınan tarihi ve coğrafi alıntıların yanı sıra Planudes ardında Yaşlı Cato, Ovidius, Cicero ve Caesar gibi Latin yazarların tercümelerini de bıraktı. Yunan yazarlardan alarak yaptığı seçkin edisyon çalışması sayesinde belki de en iyi Batı Avrupa'da tanınmaktadır. Onun yaptığı ve sayısı pek çok olan tercüme çalışmalarının el yazmaları, hümanist akımın ilk zamanlarında Batı'da Yunanca öğretiminde metin olarak kullanıldığını göstermektedir. Aynı zamanda onun Latinceden Yunancaye yaptığı pek çok tercüme Rönesans döneminde Doğu ile Batı arasındaki uzlaşıya çok büyük katkısı olmuştu.[392]

II. Andronikos'un çağdaşı, aynı zamanda Planudes'in hem öğrencisi hem de arkadaşı olan Manuel Moschopulus da (Moschopulos) aynı hocası gibi, XIII. yüzyılın sonlarında ve XIV. yüzyılın başlarında Bizans bilim hayatının karakteristik özelliklerini belirleme, klasik eserler üzerine çalışmaların Batı'ya taşınması hususunda büyük öneme sahiptir. Yazdığı *Dilbilgisel Meseleler* ve Yunanca *Sözlük* isimli eserleri, Planudes'in tercümeleriyle birlikte Batı'daki Yunanca çalışmalarında kullanılmıştı. Bunlara ek olarak klasik dönemin yazarları hakkında kaleme aldığı yorumları ve topladığı mektuplar, oldukça ilginç malzemeler sunmakla birlikte bunlarda henüz tam anlamıyla çalışılmamış ve değerlendirilmemiştir.

II. Andronikos'la aynı dönemde yaşamış olan Teodor Metokhites, bazen filoloji ile bağlantılı olarak Bizans edebiyatı içerisinde hatırlanır.[393] Fakat

392 Planudes hakkında en son yapılan kapsamlı bir çalışma, C. Wendel, Paulys Real-Encyclopädie. Neue Bearbeitung, XX (1950), 2202-53'te

393 Krumbacher, 350-53. Krumbacher, Teodor Metokhites'i Bizans Rönesansı'nın en meşhur allamelerinden birisi olarak tasnif eder.

onun çok yönlü ve değişik faaliyetleri filolojinin mütevazı sınırlarının çok ötesine gitmiştir. Kitabın İznik İmparatorluğu'nu konu alan bölümünde Metokhites'ten İznik üzerine yazılan bir methiyenin yazarı diye bahsetmiştik. İyi eğitim almış, klasik yazarlar hakkında bir otorite, Plutarch, Aristoteles ve özellikle de Platon'un hayranı ve onu hikmetin Olympus"u, "yaşayan bir kütüphane" ve "Muses'in Helicon"u[394] diye vasıflandıran, kabiliyetli bir devlet adamı ve II. Andronikos'un ilk başyardımcısı olan Teodor Metokhites XIV. yüzyılın ilk yarısındaki Bizanslı hümanistlerin oldukça enteresan bir örneğidir. Bu bilim ehli ve seçkin bir devlet adamı olan şahsiyetin devlet işlerinde ayrıcalıklı bir nüfuzu vardı ve imparatorun tam güvenini kazanmıştı. Onunla aynı dönemde yaşamış olan Nikeforos Gregoras şöyle yazmıştı: "Sanki ilimle hiç alakası yokmuş gibi sabahtan akşama kadar her şeyiyle kendisini devlet işlerine verir; fakat gecenin geç saatlerinde saraydan ayrıldığında bu sefer de sanki devlet işleriyle hiç alakası yokmuşcasına kendisini ilime verirdi."[395] Kendisinin de eserlerinde bazen ifade ettiği siyasi düşünceleri hakkında Sathas şu ilginç sonuca varmıştı: "Metokhites'in ne demokrasiye ne de aristokrasiye bir meyli vardı. Onun kendine has, bir nevi meşruti monarşi benzeri bir siyaset anlayışı vardı. Diehl şöyle belirtmişti: "Basileiosların semavi kökenli yönetim haklarının bulunduğu fikrine sadakatin mevcut olduğu mutlakiyetçi bir rejim altında onun böylesine düşünceleri taşıması, XIV. yüzyılda yaşamış bu Bizanslının özgünlüğüne dair hiç de küçümsenmeyecek bir işarettir."[396] Elbette Bizans'ta siyasi teoriler tarihi hakkında henüz söz söylenmedi. Fakat bu örnek çok açık bir şekilde göstermektedir ki "Bizans'ta siyasi fikirler tarihi aynı şeylerin birbiri ardına sıkıcı tekrarından ibaret değildir. Kendisine münhasır bir hayatı ve gelişimi vardır."[397] Son zamanlarda yapılan araştırmalar göstermektedir ki Metokhites'in iddiası sadece bir siyaset teorisi olmayıp ayrıca Neo-Platonculuk özünü taşıyan, Platon'un fikirlerinin bir yorumuydu.[398]

II. Andronikos'u imparatorluk tahtından indiren devrim sonucunda, Teodor da hem konumunu, servetini ve evini kaybetti hem de hapse atıldı. Ölümcül bir hastalığın pençesinde kıvranıyor olması hesaba katılarak ömrünün son günlerini Konstantinopolis'teki Chora manastırında

394 Nicephorus Gregoras, *Historia*, VII, 2, 2; Bonn ed., I, 272. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, introduction, 60-61.

395 Nicephorus Gregoras, *Historia*, VII, II, 3; Bonn ed., I, 272-73.

396 *Études byzantines*, 401. Bkz. ayrıca Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 361.

397 Bkz. V. Valdenberg, "An Oration of Justin II to Tiberius," *Bulletin of the Academy of Science of the Union of Soviet Socialistic Republics*, no. 2 (1928), 140.

398 D. C. Hesseling, "Een Konstitutioneel Keizershap," *Hermeneus*, XI (1938-39), 89-93. Bkz. *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIX (1939), 263.

(bugün Kariye Müzesi) geçirmesine izin verildi. Teodor henüz eli ayağı tutuyorken, harabe durumundaki manastırı restore ettirdi ve manastıra bir kütüphane ekleyip içini mozaiklerle süsletti. Günümüzde, bu müzenin içerisinde muhafaza edilmiş muhteşem güzellikteki mozaiklerin arasında kilisenin iç tarafındaki narteksten bakıldığında ana giriş kapısının üstündeki bu mozaikler görülebilir. Bu mozaiklerde tahtına oturmuş İsa Mesih'in ayakları dibinde, dizleri üstüne çökmüş Teodor Metokhites figürü resmedilmiştir. Tasvirde Teodor, üzerinde Bizans soylularının giydiği şatafatlı elbiselerden bir elbise olduğu halde bir kilise maketini elinde tutar vaziyette resmedilmişti. Mozaiğin üzerinde onun ismi yazmaktadır. Teodor Metokhites 1332 yılında hayata gözlerini yumdu.

Onun öğrencilerinden olan Nikeforos Gregoras, efendisinin şahsiyetini eserlerinden birisinde ayrıntılı ve hararetli bir biçimde aktarmıştı.[399] Sayısı bir hayli fazla ve çeşitli olan eserlerinin çoğu henüz yayımlanmamış ve araştırılmamıştır. Felsefi, tarihi nitelikli eserleri, şiirleri, hitabet ve astronomi üzerine yazdıkları ve o dönemin ileri gelenlerine hitaben yazdığı çok sayıda mektup Teodor Metokhites'i, XIV. yüzyılın en parlak Bizanslı hümanistlerinden biri olarak, Nikeforos Gregoras ile Dimitrios Cydones'in safına yerleştirir. Onun eserleri hakkında en son çalışmayı yapan araştırmacı, Metokhites'in eserlerinin muhtelif ve harika çalışmalar olarak tanımlayıp ondan "muhtemelen XIV. yüzyılın en büyük yazarı ve Bizans edebiyatının en büyük yazarlarından birisi" diye bahsetmişti.[400] Onun yaptığı felsefi çalışmalar bazı bilim adamlarının (örneğin Sathas ve sonraları Th. Uspensky) Metokhites'i, genel olarak XV. yüzyıldaki Bizanslı Platoncuların ve özel anlamda ise Gemistus Plethon'un öncüsü olarak değerlendirmelerine sebep olmuştur.[401]

Bütün çalışmaları içerisinde en çok bilineni *Yorumlar ve Ahlaki Hükümler* ismini taşıyan ve daha çok *Miscellanies (Miscellanea philosophica et historica)* diye bilinen eseridir. Bu eser bir tür ansiklopedidir. Bu eser ayrıca "Metokhites'in fikirleri açısından paha biçilemez bir maden" hükmündedir ve okuyucu onun geniş ve engin bilgisi karşısında ona hayranlık duymaktan kendisini alamaz. Metokhites büyük olasılıkla sayıları yetmişin üzerinde Yunan yazarın kitaplarını okumuş ve onlardan alıntılar yapmıştır. Görünüşe bakılırsa Synesius onun en gözde yazarı ve en önemli

399 Bkz. St. Bezdeki, *Le Potrait de Thédore Métochite par Nicéphore Grégoras. Mélanges d'histoire générale*, 57-67.

400 Bkz. R. Guilland, "Les Poésies inédites de Théodore Métochite," *Byzantion*, III (1927), 265. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 358.

401 Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, introd., 64. Uspensky, *Byzantine Civilization*, 263-64.

başvuru kaynağıydı.[402] Bizans tarihi üzerine olduğu gibi komşu halkların tarihleri hakkında da çok önemli tarihi kayıtlar bu eserin muhtelif kısımlarına serpiştirilmiştir. 1298 yılında II. Andronikos'un Sırp çarının kızlarından birisiyle evliliğini müzakere etmek için elçilik vazifesi ile Sırp çarına gönderilişini ayrıntılı olarak anlattığı bölüm bu duruma örnek olarak gösterilebilir.[403]

Metokhites yirmi tane şiir yazmıştı ve bunlardan sadece ikisi yayımlandı. Bunlardan birincisi 1335 satırdan oluşup kendi hayatının uzun bir tanımını ve Chora Manastırı'nın tasvirini yapmıştı. İkinci şiirdeyse bir başka manastırın tasviri yer almıştır.[404] Henüz yayımlanmamış diğer on sekiz şiir ise analiz edilmiş ve bu şiirler içerisinde yazarın kendi hayatı ve o dönemin tarihi olayları hakkında bir hayli bilginin mevcut olduğu tespit edilmiştir.[405] Metokhites'in yazdığı on dokuzuncu şiirde, 1328 devrimi sırasında elinden alınan sarayının güzelliği, konforu ve sarayın içerisindeki ziynet eşyalarının ayrıntılı bir tasviri yapılmıştır.[406] Şiirleri bazen anlamayı zorlaştıracak ölçüde ağdalı bir tarzda yazılmıştır. Fakat bu sadece ona ait bir özellik değildi. O dönemde, hem nesir hem de nazım tarzında yazan pek çok Bizanslı yazar, açıklıktan uzak ve yorumlanmaya muhtaç bir surette eserlerini kaleme almışlardı. Onların gözünde üstü kapalı ifadelerle yazmak çok değerliydi.

Metokhites ayrıca birkaç mektup da bırakmıştı; bunlardan yalnız dört tanesi şu an mevcuttur ve bunlar herhangi bir öneme haiz değillerdir. Büyük ihtimalle yazmış olduğu mektuplar onun düşmanları tarafından yok edilmiştir.[407] Metokhites'in güzel sanatlar alanında oynadığı rol de oldukça önemlidir. Bu önem özellikle Chora Manastırı'ndaki mozaiklerden kaynaklanmaktadır. Kendisinin güzel sanatlar alanındaki eserinin "dünya sonlanana kadar gelecek nesillere onu hatırlatacak muhteşem bir hatıra" bırakacağına dair umudunu ifade ederken haklıydı.[408]

---

402 Bkz. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 360-62. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 551-52.

403 Bkz. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, I, 22; "Elçilik" bölümünün metni 154-93'te. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 364. Metin tekrar basılıp değerlendirildi, Nikov, *Tartaro-Bulgarian Relations*, 54-95.

404 Bkz. M. Treu, *Dictungen des GrossLogotheten Theodoros Metochites*, 1-54.

405 Guilland, "Les Poésis inédites de Théodore Métochite," *Byzantion*, III (1927), 265-302. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 552-53. Şairlerin el yazması geleneği yakın zamanlarda tartışıldı, I. Števěnko, "Observations sur les recueils des discours et des poèmes de Th. Metochite," *Scriptorum*, II (1951), 279-88.

406 Bkz. R. Guilland, "Le Palais de Théodore Métochites," *Revue des études grecques*, XXXV (1922), 82-95; s. 86-93'te yazar Fransızca tercümesi ile birlikte Yunanca şiirin bir kısmını yayımladı. Ebersolt, *Les Arts somptuaries de Byzance*, 109.

407 Bkz. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, 368.

408 Bkz. Diehl, *Études byzantines*, 401.

Palaiologos hanedanı dönemi Bizans Rönesansı'nın tarihi hususunda yapılacak araştırmalar için halledilmesi gereken en önemli mesele hiç kuşkusuz Teodor Metokhites'in eserlerinin bütünüdür. Bunun için yapılması gereken daha çok şey vardır. Bir insan olarak onun büyüklüğü ve XIV. yüzyıl kültürel hareketleri açısından sahip olduğu önem daha yeni takdir edilmeye başlanmıştır. İlk başta onun eserleri bir bütün olarak yayımlanmalı ve çalışılmalıdır ve ancak ondan sonradır ki böyle muazzam bir kültürel faaliyet döneminin büyük bir şahsiyeti hakkıyla değerlendirilebilsin.

II. Andronikos zamanının filologları arasında Thomas Magister'in ismi de zikredilebilir. Thomas Magister de Moschopulos, Teodor Metokhites ve Gregoras'ın içinde bulunduğu edebiyat çevresinden gelen biridir. Thomas Magister, antik dönem yazarları ve hatipleri ile o dönemde yazılan mektuplar hakkında kaleme aldığı pek çok dilbilimsel yorumun yazarıydı. O da şu an bilindiğinden daha fazla bilinmeyi hak eden bir yazardır.[409] Aynı döneme mensup bir diğer filolog ise Dimitrios Triklinius'dur. Dimitrios mükemmel bir metin eleştirmenidir ve Krumbacher'e göre[410] günümüz modern editörleri ile aynı kefeye konabilecek derecede Pindar, Aeschylus, Sofokles, Euripides, Aristophanes ve Theocritus gibi antik dönem antik dönem yazarları hakkında yüksek bir otoriteye sahiptir.

Palaiologos hanedanı döneminde, hukuk alanındaki son önemli çalışmaya imza atıldı. Hukuk alanında yapılan bu çalışma sahip olduğu hayati önemi günümüze kadar muhafaza etmiştir. Bu çalışma, XIV. yüzyılda Selanik'te yargıçlık da yapmış olan hukukçu Konstantin Harmenopulos'un yaptığı ve *Hexabiblos* (εξαβιβλος) ismiyle bilinen eserdir. Eser altı kitaptan (προχειρον νομων, manuale legum) oluştuğu için bu isim verilmiştir. Bu eserde medeni hukuk ve ceza hukuku ile ilgili hükümleri barındırmaktadır. Bunun yanında eser içerisinde çok iyi bilinen Taşra Hukuku gibi ekler de mevcuttur. Yazar eserini oluştururken Prochiron, Basilikler, Noveller, Ecloga, Epanagoge ve diğer hukuk metinlerini de kullanmıştır.[411] Harmenopulos'un Büyük Justinianos zamanındaki hukuk komisyonu tarafından yapılan düzenlemenin çok eski bir versiyonunu herhangi bir ekleme veya değiştirme yapmaksızın kullandığı görülmüştür.[412] Diğer bir ifade ile Hexabiblos, Justinianos Kanunnamesi'nin kaynakları, düzenleme yapılmış metinlerin özgün hali ve Bizans hukuk çalışmalarında klasik Roma hu-

409 Bkz. Guilland, *Correspondance de Nicèphore Grègoras*, 348-53.
410 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 554.
411 Bkz. P. Collinet, "Byzantine Legislation," *Cambridge Medieval History*, IV, 722-23.
412 Bkz. L. Siciliano, "Dirritto bizantino," *Enciclopedia Giuridica Italiana*, IV (5), 72. Collinet, "Byzantine Legislation," *Cambridge Medieval History*, IV, 723.

kukunun izleri hususunda yapılacak eleştirel analiz çalışmaları için çok değerli malzeme sunmaktadır. 1453'ten sonra Hexabiblos Batı'da oldukça yaygınlık kazandı hümanistler Bizans'ın bu hukuk eseri üzerinde dikkatli ve ayrıntılı çalışmalar yaptılar. Harmenopulos'un bu eseri, bugün bile Yunanistan ve Besarabya'daki hukuk uygulamalarında kullanılmaktadır.[413]

Palaiologos hanedanı dönemine ait olup taşıdıkları Arap etkisini ifşa eden birkaç tıp eseri de mevcuttur. XIII. yüzyıl sonlarına ait bir tıp elkitabı, Batı'daki tıp ilmi üzerinde bir hayli etkiye sahipti ve bu eser XVII. yüzyıla kadar Paris'teki tıp fakültelerinde ders kitabı olarak kullanılmıştı. Bizans tıbbının özgünlükten yoksun olduğu defalarca işaret edilmişti. Özellikle Bizans dönemiyle ilgilenen bir Fransız tıp profesörü şöyle demişti: "Tıp üzerine özgün çalışmalarla ilgilenmek isteyen birisinin kaydedecek herhangi bir şey bulamayacaktır. Bu amaca matuf olarak bin yıllık süreci kaydetmeye ayrılan sayfa boş kalacaktır."[414] Palaiologos hanedanı döneminde matematik ve astronomi alanındaki çalışmalarda boy atmıştı. Çok yönlü ilgi alanları olan ve ansiklopedik tarzda bilgiye sahip olan kişilerin pek çoğunun daha önceden belirtildiği üzere, Euclides ve Ptolemaios gibi antik yazarların eserlerinden, büyük kısmı Yunan kaynaklar üzerine inşa edilmiş Farsça ve Arapça eserlerden malzeme devşirmek suretiyle zamanlarının büyük kısmını müspet bilimlere ayırmışlardı.

Palaiologos hanedanı döneminde şiir, Manuel Holobolos ve Manuel Philes tarafından temsil edilmişti. Holobolus'un şiiri genellikle yüzeysel ve özgünlükten yoksun olarak değerlendirilmişti. Şiirine konu olarak saray çevresinin menfaatleri içerisine giren meseleleri seçmesi ve bundan ötürü sıradan ve bazen affedilmez şekilde aşırı bir itaatkârlık özelliği taşıması bu değerlendirmede etkilidir.[415] Fakat son yapılan araştırmalar bu değerlendirmenin yanlış olduğunu göstermiştir. Şiirler evet saraydaki merasimlerin şaşaa ve debdebesini tasvir etmektedir, fakat imparatora karşı herhangi bir itaat veya yaltaklanma emaresi taşımamaktadır.[416] Holobolus ayrıca imparator VIII. Mihail için kaleme alınmış bir methiyenin de yazarıdır.[417] Ömrü sefalet içerisinde geçen Manuel Philes edebiyat ye-

413 L. Kasso, *Byzantine Law in Bessarabia*, 42-49.

414 E. Jeanselme, "Sur un aide-mémoire de thérapeutique byzantine contenu dans un manuscrit de la Bibliothèque Nationale de Paris (Supplement grec, 764): traduction, notes et commentaire," *Mélanges Diehl*, I, 170.

415 Bkz. M. Treu, "Manuel Holobolos," *Byzantinische Zeitschrift*, V (1896), 538-59. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 770-72; Krumbacher'in Manuel Holobolus hakkındaki makalesinin temeli Treu'dur.

416 Bkz. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, 112-32.

417 X. Sideris, Μανουὴλ 'Ολοβώλου 'Εγκώμιονεὶς Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγον," 'Επετηρεῖας ΒυξαντινῶνΣπουδῶν, III (1926), 168-91.

teneğini günlük ekmeğini kazanmak için kullanmak mecburiyetinde kalmıştı. Bu yüzden zaman zaman her türlü dalkavukluk ve yaltaklanmayı yapacak derecede alçalmıştı. Bu yönüyle o XII. yüzyılda yaşamış olan Teodor Prodrome ile karşılaştırılabilir.

XIV. yüzyılın son büyük edebi şahsiyeti Teodor Meliteniotes'dir. XIII. yüzyılın sonlarında ve XIV. yüzyılın başlarında bu ismi taşıyan birkaç kişinin yaşadığı bilinmektedir. Bu nedenle Meliteniotes'e atfedilen eserin bu kişilerden hangisi tarafından kaleme alındığını tespit etmek oldukça zordur.[418] Bununla birlikte, XIV. yüzyılda yaşayan Teodor Meliteniotes'in bir astronomi eserinin yazarı olduğu kesindir. Bu eser bütün Bizans dönemi göz önünde bulundurulduğunda yapılan en kapsamlı ve bilimsel çalışmadır. Bunun yanı sıra *Basiret Hakkında* (Εις την σωφροσυνην) isminde, 3062 dizeden oluşan kinayeli bir "siyasi" şiir de yazmıştır.[419] Yakın zamanlarda Meliteniotes'in şiirinin Boccaccio'nun yazdığı *L'Amorosa Visione*'nın[420] doğrudan etkisi altında yazılıp yazılmadığıyla ilgili oldukça ilginç bir mesele ortaya atılmıştır. Bu örnek, Palaiologos hanedanı döneminde İtalya ile Bizans arasındaki kültürel etkileşimin önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir. Meliteniotes'in *Basiret Hakkında* isimli eseri ile *Pèlerinage de Charlemagne* isimli meşhur destan arasında mevcut olan benzerliklere daha önceden işaret edilmişti.[421]

Palaiologos hanedanı döneminde günlük konuşma dilinde kaleme alınmış çok enteresan edebi metinler günümüze kadar muhafaza edilmişlerdir. Dokuz binden fazla mısradan müteşekkil olup Mora yarımadasının Latinler tarafından fethedilmesi konusunu tarihi açıdan değerlendirirken bahsettiğimiz *Mora Kroniği*, o dönemde günlük konuşma dili olarak Yu-

418 Bkz. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 782. F. Dölger, "Neues zu Alexios Metochites und zu Theodorus Meliteniotes," *Studi e testi*, CXXIII (1946), 238-51. Karş. M. Miller, "Poème allégorique de Méliténiote, publié d'après un manuscrit de la Bibliothèque Impériale," *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, XIX, 2 (1858), 2-11.

419 A.g.e., 11-138. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 269, bu şiirinden bahsetmemiştir. Migne'nin muazzam eserinde, Migne, *Patrologia Graeca*, CXLIX, 988-1001. Daha iyi bir metin ve bölümler, *Catalogus codicum astrologicorum graecorum*, V, 3 (1910), 133-47 (excerpta ex codice 21, Vatic. 1059); XI, ı (1932), 54 (codices escorialenses).

420 Bkz. F. Dölger, "Die byzantinische Literatur und Dante," *Compte-rendu du deuxième Congrès internationale des études byzantines*, 1927, 47-48. Kongrede Dölger Teodor'un şiirini Dante'nin *İlahi Komedya*'sının etkisi altında yazdığına dair olan tezi savundu, fakat daha sonra S. G. Mercati'nin sunumundan sonra bu görüşü terk edip, Dante'den ziyade Boccaccio'nun etkisi altında yazdığını savundu. Rönesans döneminde Boccaccio'nun bazı eserleri Yunancaye tercüme edilmişti. Boccaccio'nnun *Thesis* isimli eserinin günlük konuşmada kullanılan Yunancaye tercümesi "İtalya'da parlak bir kariyere sahip bir şiirler silsilesi ile başlar." J. Schmitt, "La Théséide' grecque," *Études de philologie néogrecque*, ed. J. Psichari, 280. Bkz. ayrıca Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 870.

421 M. Schlauch, "The Palace of Hugon de Konstantinopolis," *Speculum*, VII (1932), 505, 507-8.

nancanın enterasan bir türünü bizlere sunmaktadır. Bu konuşma dilinde bölgeyi fetheden Latinlerin dillerinden devşirilen pek çok deyim ve sözcük bulunmaktaydı. *Mora Kroniği*'nin yazıldığı özgün dil konusu hâlâ bir tartışma konusudur. Bazı bilim adamları kroniğin özgün dilinin Fransızca olduğu görüşünü savunurken, diğerleri eserin orijinal dilinin Yunanca olduğu kanaatindedir. En son ileri sürülen iddiaya göreyse eser İtalyanca, daha doğrusu muhtemelen Venedik lehçesinde yazılmıştı.[422] Benim kanaatim ise eserin Yunanca yazıldığı şeklindedir. Eserin Yunanca versiyonunu kaleme alan kişinin Helenleşmiş bir Frank olduğu, anlatılan olayların vuku bulduğu dönemde yaşadığı ve Mora yarımadasındaki meselelere hayli vakıf olduğu düşünülmektedir.

Palaiologos hanedanı dönemine bir de yaklaşık dört bin dizeden müteşekkil bir romans dahildir. "Lybistros ve Rhodamne" ismini taşıyan bu romans, hem kurgusu hem de işlenen düşünce bakımından "Belthandros ve Chrysantza"a oldukça benzemektedir. Romansın kurgusu kısaca şöyledir: Lybistros gördüğü bir rüyada Rhodamne'nin müstakbel eşi olduğunu öğrenir. Lybistros müstakbel eşini bir Hint prensesinin şahsında bulur ve onun sevgisini kazanmaya çalışır, nihayet teke tek düelloda rakibini yener ve Rhodamne'yi eşi olarak elde eder. Lybistros'un rakibi büyülü sözcükler vasıtasıyla Rhodamne'yi kaçırır. Pek çok maceralardan sonra Rhodamne ile Lybistros tekrar bir araya gelirler.[423] Bu romans içerisindeki Doğu'nun yaşam koşullarıyla harmanlanmış Fransız kültürüne ait unsurlardan bahsedilecektir. "Belthandros ve Chrysantza"da Fransız kültürü Yunan unsurlardan belirgin bir şekilde ayırt edilebilirken, "Lybistros"da Fransız kültürü Bizans topraklarının içine derinlemesine işlemiştir. Akabinde de bu Fransız etkisi Yunan nüfuzu altına girmektedir. Yine de Latin nüfuzuna rağmen bu şiir Batılı bir modelin taklidinden daha fazlasıdır. Diehl bu konuda şöyle demişti: "Burada tasvir edilen toplum içerisine belli başlı Latin unsurlar girmişse de toplum bir bütün olarak değerlendirildiğinde halen Bizanslı kimliğini koruduğu açıkça görülmektedir."[424] Bu romansın özgün hali XIV. yüzyıla aittir. "Lybistros ve Rhodamne" daha sonraki bir versiyonda mevcuttur.

Muhtemelen XIV. yüzyıla ait bir Toskana şiiri olan *Fiorio ve Biancifiore'nin Aşkı*'nın (*Il cantare di Fiorio e Biancifiore)* Yunanca bir versiyonu XV. yüzyıla dahildir. Şiirin Yunanca versiyonu iki bin dize civa-

422 J. Longnon, *Livre de la Conquête de la Princée de l'Amorée*, lxxxiii-lxxxiv.

423 Yunanca metin, W. Wagner, *Trois poèmes du moyen âge*, 242-349; romansın detaylı bir analizi, M. Gidel, *Études sur la littérature grecque moderne*, 151-96. J. A. Lambert, yeni ed., 545. J. B. Bury, *Romance of Chilvary on Greek Soil*, 11-12.

424 Diehl, *Figures byzantines*, II, 348.

rındadır ve günlük konuşma dilinde kaleme alınmıştır. Yunanca metinde, Yunan şaire dair bir atıf bulunmamaktadır. Krumbacher'a göre bu şiiri kalem alan kişi Helenleşmiş bir Frank,[425] yani Katolik öğretiye inanan biriydi. Bu iddia günümüzde yanlış olarak değerlendirilmekte ve şiiri kaleme alan kişinin muhtemelen ismi bilinmeyen Ortodoks bir Yunan olduğu düşünülmektedir.[426] "Phlorias ve Platzia Phlore'nin Aşkı" (Φλωριου και Πλατζια Φλωρης) isimli eser, Palaiologos hanedanı dönemindeki popüler Yunanca söz konusu olduğunda büyük bir önem arz etmektedir.

On beş heceli uyakla yazılan *Bizanslı Akilleus* ismini taşıyan eser muhtemelen XV. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştı. Her ne kadar eserin başlığı insanın aklına Truva Savaşı ve Homeros'u getirse de şiirin Homeros ile ilişkisi çok azdır. Olaylar bir Frank derebeyliğinde geçmektedir. Şiirin kahramanı, Bizanslı destan kahramanı Digenis Akritis'ten etkilenmiş olan Akilleus'dur. "Akilleus klasik bir ad altında vaftiz edilmiş Digenis'tir."[427] Akilleus'un yazarının Bizans destanının herhangi bir versiyonuna dair aşinalığı olup olmadığı veya bu meçhul şairinde şiiri için ortak kaynak hükmündeki halk ezgilerini kullanıp kullanmadığı net değildir. Bu mesele kesin bir şekilde çözüme kavuşturulamaz. Fakat her iki metin arasındaki paralellikler birinci ihtimali daha baskın hale getirmektedir.[428] Şiir, Akilleus'un Truva'da Paris ve Deiphobos'un ellerinde ölümü ve akabinde Helenlerin onun intikamını almak için şehri yerle bir etmesiyle son bulur.

Palaiologos hanedanı döneminde imparatorluğun içinde bulunduğu durum göz önünde bulundurulduğunda, güzel sanatlar alanında vuku bulan hiç umulmadık yükselişten mutlaka bahsedilmelidir. Palaiologos hanedanı döneminde Bizans güzel sanatlarındaki canlanma Kariye Müzesi, Mistra, Athos ve Sırbistan'daki gibi muhteşem mozaiklerin vücut bulmasına vesile olmuştu. Bu canlanma o derece ani ve akıl almaz bir surette cereyan etmişti ki bilim adamları güzel sanatlar alanındaki bu yeni formların kaynağını açıklayabilmek için çeşitli hipotezler ileri sürdüler. "Batılı" hipotezini savunanlar IV. Haçlı Seferinden itibaren Bizans hayatı içerisindeki Batı etkisini hesaba katarak, Palaiologos hanedanı döneminde Doğu'daki rönesansın güzel sanatlar alanındaki ilk ürünlerinin ortaya çıktığı zaman Bizans'ta güzel sanatlar alanında vücut bulan abidevi eserler ile İtalya'da yaşayan sanatçıların ve özellikle de Giotto'nun yaptığı

425 Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 868.

426 *Le Roman de Phlorios et Platzia Phlore*, ed. D. C. Hesseling, 9, 13-14. Bkz. ayrıca 104, satır 1794.

427 *L'Achilléide Byzantine*, ed. D. C. Hesseling, 9.

428 A.g.e., 3-15. Karş. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 848-49. Montelatici, *Storia della letteratura bizantina*, 192-93.

İtalyan freskoları, *trecento* ile karşılaştırdı. Batılı hipotezini savunanlar, trecentolara vücut veren İtalyan üstatlarının Bizans sanatını etkilemiş olabileceğini ileri sürerek bu yeni formların kaynağını açıklamaya çalıştılar. Yine de bu "Batılı" tezi kabul edilemez, çünkü bunun tam tersi, yani Bizans'ın İtalyan sanatı üzerindeki etkisi bugün itibariyle ispatlanmıştır.

İkincisi ise Süryani hipotezidir. Bu hipotez XX. yüzyılın başlarında Strzygowski ve Th. Schmidt tarafından ortaya atılmıştır. Bu hipoteze göre Palaiologos hanedanı döneminde Bizans'taki güzel sanatlara dair verilen eserlerin en güzelleri Süryani asıllarının kopyasından başka bir şey değildi. Fakat gerçekte Süryani sanatı IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Bizans sanatının alıp da kopya edebileceği birkaç tane bile özgün form ortaya koyamamıştı. Eğer bu teori kabul edilirse bu demektir ki XIV. yüzyılda Bizans sanatında vücut bulan Rönesanstan veya herhangi bir özgünlükten ya da bu dönemin Bizanslı sanat ustalarından bahsedilemez. Bu durumda mesele, yeterince bilinmeyen eski, fakat güzel sanat formlarının güzel bir biçimde kopya edilmiş olmasına indirgenir. N. Kondakov'un "arkeolojik istihza"[429] diye isimlendirdiği bu teori kendisine çok az sayıda takipçi bulmuştu.[430]

Ch. Diehl 1910 yılında yayımladığı *Bizans Sanatının El Kitabı* isimli eserinin ilk versiyonunda bu teorilerin her ikisini de reddetmiş ve Palaiologos hanedanı döneminde Bizans sanatındaki rönesansın köklerini o dönemdeki kültürel alandaki genel yükselişi ve aynı şekilde Komnenos döneminin başladığı tarih olan XI. yüzyılda Bizans sanatında görünen yeni sanat akımlarının kademeli yükselişi ve Helenist yurtsever duyguların canlılık kazanmış olması ile değerlendirmişti. Bu nedenle "meseleyi dikkatli bir şekilde inceleyen kişi için XIV. yüzyılın büyük sanat hareketi ne birdenbire çıkan ne de umulmadık bir olgudur. Bu olgu, varlığını bizzat o dönemde sanat alanında oldukça müsait olan şartlar içerisinde tecrübe ettiği kendi dönüşümüne borçludur. Eğer ki yabancı etkiler bu muhteşem yükselme dönemine katkıda bulunmuşsa bile, bu hareket gücünü geçmişin derinliklerinde bulunan özgün ve güçlü köklerinden almıştır."[431]

1917 yılında D. Aïnalov, Diehl'in bu çözüm önerisini, Diehl'in kullandığı metot yönünden eleştirmişti. Diehl, vardığı bu sonucu sanat eserlerinin doğrudan çalışılması neticesinde elde etmemiş aksine edebiyat, bilim vs. deki gelişmeleri konu alan bilgiler üzerinden dolaylı olarak elde etmişti. Aïnalov XIII. ve XIV. yüzyıllarda Bizans resim sanatındaki yeni formların kökeni meselesinin ancak karşılaştırmalı bir metot kullanılarak çözülebi-

429 *Macedonia. An Archaeological Journey*, 280.

430 Bkz. Diehl, *Manuel d'art byzantin* (2nd ed., 1926), II, 744-45.

431 *A.g.e.*, 751. Bu bölüm kitabın ilk basımının bir tekrarıdır (1910), 702.

leceğine inanmaktayd. Konstantinopolis'te Kariye Müzesi'ndeki ve Venedik'teki San Marko Kilisesindeki coğrafi ve mimari özelliklerinin araştırılması, Aïnalov'un bu formlar ile İtalyan rönesanasının primitif resimleri arasındaki çarpıcı ilişkiye vurgu yapmasına sebep oldu ve XIV. yüzyıl Bizans resim sanatının Bizans güzel sanatlarına ait, özgün bir fenomen olarak değerlendirilemeyeceği sonucuna ulaştı. Bu sadece daha erken dönem Bizans güzel sanatlarından faydalanmış olan İtalyan resim sanatındaki yeni gelişmelerin bir yansımasıydı. "Venedik, erken dönem Rönesans sanatının geç dönem Bizans sanatı üzerine hareketinde aracılık yapan merkezlerden birisiydi."[432]

Th. Schmidt ise Palaiologos hanedanı yönetimi altındaki imparatorluğun içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi çöküş sürecinde, yani XIV. yüzyılda güzel sanatlar alanında gerçek anlamda bir rönesansın gerçekleşemeyeceğini iddia etti.[433] Bu bağlamda Diehl haklı olarak şöyle bir yorum yaptı: "Bu hipotez çok zekice kotarılmış gibi gözükebilir; fakat bu delil göstermeden ziyade bir onaylama meselesidir."[434] 1925 yılında Dalton, Aïnolav'dan bağımsız olarak XIV. yüzyıl hakkında şöyle yazmıştı: "İtalya'nın sınırları dışında Sırbistan, Mistra veya Konstantinopolis'te ortaya çıkan yeni şeyler aslında Yunan kökenli oldukça eski unsurlardı. Bu unsurlar, asıl doğdukları yer olan Bizans'a rücu ederken eve dönüş yolunda, sahip oldukları cazibe Siena'da yüzeysel olarak artırılmış unsurlardır. Durum böyle olunca, XIV. yüzyılda Batı etkisi altına girmiş oldukları göz önünde bulundurulduklarında bu resimlere, kelimenin tam anlamıyla Bizanslı Yunanlara veya Slavlara ait resimler gözüyle bakamayız."[435] Son olarak Millet, Bréhier ve Aïnolav'ın çalışmalarını göz önünde bulundurmak suretiyle Diehl, *Bizans Sanatının El Kitabı* isimli eserinin ikinci edisyonunda, XIV. yüzyıldaki gelişmeleri gerçek bir Rönesans şeklinde isimlendirmek suretiyle meseleyi toparlamış oldu. Bu Rönesans hareketi, XI. ve XII. yüzyıllardan sökün edip gelen ve kesintisiz bir şekilde birbirini takip eden bu akımların devam etmesi sayesinde tam bir olgunluk seviyesine ulaştı. Bundan dolayıdır ki geçmiş yüzyıllar ile XIV. yüzyıl arasında bir kopma söz konusu değildi. Tam bu noktada Diehl kitabının ilk baskısında geçen ve daha önceden zaten atıf yaptığımız bölümü tekrarlamıştır.[436]

---

432 Aïnalov, *Byzantine Painting*, 86, 89, 96.

433 "La 'Renaissance' de la peinture byzantine au XIVe siècle," *Revue archéologique*, II (1912), 127-28.

434 *Manuel d'art byzantin*, II, 748.

435 Dalton, *East Christian Art*, 240.

436 *Manuel d'art byzantin*, II, 751. XIV. yüzyıldaki Bizans sanatındaki Rönesans hakkında olan bölümün tamamı (s. 735-51) *Byzantion*, II (1926), 299-316'da olduğu gibi basıldı. Kitabın ikinci baskısında Diehl, Dalton'un çalışmasını kullanabilecek durumda değildi, fakat kısa

1930 yılında Bréhier şöyle yazmıştı: "Bizans tarihine egemen olan iki spiritüel kuvvet, yani klasisizm ve mistisizm, Palaiologos hanedanı döneminde Bizans sanatına vücut veren bir sentez olarak kendilerini göstermişlerdi."[437] 1938 yılında A. Grabar'ın ileri sürdüğü iddiaya göre, Palaiologos hanedanı döneminde Bizans sanatının kaydettiği gelişme (*l'essor*) özellikle dikkat çekiciydi. Onlar döneminde güzel sanatlar alanındaki son Rönesans hareketi, özellikle resim alanında, hem imparatorluğun Konstantinopolis ve çevresine sıkışmış sınırları içerisinde hem de otonom Yunan prenslikleri (Sparta, Trabzon) ve Bizans örneğini takip eden Slav kökenli krallıklarda kendini göstermişti.[438] Bütün bunlar söylendikten sonra şu iddia anlaşılmaz gibi gelmektedir: "Bizans sanatının macerası Konstantinopolis'in 1204 yılında Latinler tarafından yağma edilmesiyle gerçek anlamda son bulur."[439] Buna karşın Bizans Rönesansı daha fazla araştırma yapılmaya değecek ölçüde zengin ve bereketli bir alandır.[440]

Palaiologos hanedanı döneminde Bizans sanatındaki rönesansa ait pek çok abidevi eser günümüze kadar mevcudiyetini korumuştur. Bunlar arasında özellikle kiliseler en göze çarpan eserlerdir. Mora-Mistra'daki yedi kilise, Athos dağındaki birkaç kilise ile XIV. yüzyılda Sırp hâkimiyeti altındaki Makedonya'da ve Sırbistan'daki pek çok kilise bunlardandır. Palaiologos hanedanı döneminde müthiş bir gelişme kaydetmiş olan resim ve mozaik sanatı ardında kayda değer bir miras bırakmıştı. Konstantinopolis'teki Kariye Müzesi'ndeki mozaiklerden zaten bahsetmiştik. Ayrıca Mistra, Makedonya ve Sırbistan'daki diğer pek çok mozaik de bu mirası meydana getirmektedir. Athos'taki kiliselerde bulunan mozaik ve freskolar XIII., XIV. ve XV. yüzyıllara ait olmakla birlikte, burada bulunan mozaik ve freskoların en zirve örnekleri XVI. yüzyıla aittir. Bizans'ın Raffaello'su veya Giotto'su olan meşhur Bizanslı ressam Selanikli Manuel muhtemelen XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştı. Onun yaptığı eserlerden bazıları muhtemelen bugün bile Athos dağında görülebilir, fakat bu noktada tam bir kesinlik yoktur.[441]

---

süre sonra *Byzantinische Zeitschrift*, XXVI (1926), 127-33'te ayrıntılı bir değerlendirme yazısı yayımladı.

437 "La Rénovation artistique," *Mélanges Diehl*, II, 10.

438 *L'Art byzantine*, 7, 10.

439 H. Pierce ve R. Tyler, *Byzantine Art*, 15.

440 Bkz. örneğin, Charles Diehl'in *Journal des Savants*, N. S. XV (1917), 376'da yayımlananG. Millet'in *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile* isimli çalışması hakkındaki değerlendirmesi. Bkz. ayrıca G. Soteriou, "Die byzantinische Malerei des XIV. Jahrhundert in Griechenland. Bemerkungen zum Stilproblem der Monumentalmalerei des XIV. Jahrhundert," 'Ελληνικά I 1928, 95-117.

441 Bkz. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 840-44; Panselinos'un tarihi meselesi hakkında bkz. 842 ve n. 1. Dalton, *East Christian Art*, 238.

Palaiologos hanedanı döneminde yapılan pek çok tasvir ve resimli el yazması da günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Bu konuda bir örnek olarak XVI. yüzyıla ait meşhur Madrid el yazması gösterilebilir. Bu el yazmasının içerisinde, 811 yılından XI. yüzyılın ortalarına kadar Bizans tarihini resmeden minyatürlarin bulunduğu John Scylitzes kroniği vardır.[442] Paris'teki iki el yazmasından XIV. yüzyıla ait olanı, Yannis Kantakuzenos'un Hesychast konsiline başkanlık edişinin resmedildiği bir minyatürü ihtiva etmektedir. XV. yüzyılın başlarına ait olan diğer el yazması içerisinde ise daha önceden bahsi geçen II. Manuel'in minyatürü vardır.[443]

Palaiologos hanedanı dönemindeki güzel sanatların genel anlamda Slav kökenli memleketlerde, daha özel anlamda ise Rusya'daki yansımaları henüz ayrıntılı bir şekilde çalışılmamıştır. Bu döneme ait malzeme ve delillerin tamamıysa henüz toplanmamış ve çalışılmamıştır. Hatta bazı durumlarda bu malzemeler gün yüzüne bile çıkartılmamıştır. N. P. Kondakov 1909 yılında XIII. ve XIV. yüzyıllardaki tasvir resimciliğinin çalışılması hususunu tartışırken şöyle yazmıştı: "Genel konuşmak gerekirse yolların henüz keşfedilmediği karanlık bir oranlam girdik."[444] XIV. yüzyıldaki Bizans resim sanatı hakkında yakın zamanlarda araştırma yapan D. V. Aïnlov bu ifadeye şunu eklemişti: "Bu karanlık ormana daha önceden ayak basan kâşifler, değişik yönlerden gelerek bazı yolları çiğnemişler ve bazı önemli, olumlu tespitler yapmışlardı."[445] 1919 yılında G. Millet ortaçağ Sırp kiliseleri üzerine yazdığı kitabında, Sırp güzel sanatlarının Bizans sanatının bir dalından başka bir şey olmadığı yönündeki genel kanıyı çürütmeye ve Sırp sanatının kendine has özgün bir karakteri olduğunu ispat etmeye çalışmıştı.[446]

Palaiologos hanedanı dönemi kültür hareketleri hakkında şimdiye kadar söylenenleri özetlemek gerekirse ilk başta söylenmesi gereken şey, bu dönemde kültürel faaliyetlerin gücü, etkinliği ve çeşitliliğinin, imparatorluğun içinde bulunduğu genel durumun kültürel alanda büyük başarılar elde etmek için uygun şartların bulunduğu erken dönemlerden daha büyük olduğudur. Bu yükseliş elbette birdenbire ortaya çıkan köklerden yoksun bir yükseliş değildi. Bu kökler Komnenos hanedanı dönemindeki Bizans'ın kültürel alandaki yükselişinde görülebilir. Yıkıcı etkileri olan Latin işgalinin birbirinden ayırdığı bu iki dönem arasındaki bağlantıy-

442 Bu minyatürlerin çekilen resimlerinin tamamı Paris'teki Ecole des Hautes-Études'in koleksiyonunda bulunabilir. Bkz. ayrıca, J. Ebersolt, *La Miniature byzantine*, 59.

443 Palaiologos hanedanı dönemi minyatürleri hakkında bkz. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, II, 872-84.

444 *Macedonia*, 285.

445 *Byzantine Painting*, 68.

446 *L'Ancient art serbe. Les églises*, 9. Millet, "La Renaissance byzantine," *Compte-rendu du deuxième Congrès international des études byzantines, 1927*, 19-21.

sa Nikeforos Blemmydes'li İznik İmparatorluğu ile Lascaris hanedanının aydın karaktere sahip imparatorlarıydı. Siyasi arenadaki bütün zorluklara rağmen İznik İmparatorluğu'nun başındaki yöneticiler, o dönemin en yetkin entelektüel birikiminin gelişmesi, korunması ve bu birikimin Palaiologos hanedanı döneminde yeniden ihdas edilen imparatorluğa aktarılması hususunda başarılı oldular. Palaiologos hanedanı döneminde kültür hayatı özellikle XIII. yüzyılın sonlarında ve XIV. yüzyılda fazlasıyla gelişip serpildi. Bundan sonra ise Türk tehdidi altında Konstantinopolis'teki kültür hayatı düşüşe geçti. İznikli Bessarion ve Gemistus Plethon gibi XV. yüzyılın en nadide beyinleri faaliyet alanlarını Mora'ya Mistra'ya kaydırdılar. Buralar Batı Rönesansındaki küçük İtalyan kültür merkezlerine benzemekteydiler ve görünüşe bakılırsa Türk fetihlerinin teşkil ettiği tehlikelere Konstantinopolis ve Selanik'ten daha az muhataptılar.

Birkaç kez Bizans kültürel hayatındaki ilgi alanları ve tartışılan meseleler, İtalyan Rönesansının ilk dönemlerindeki ilgi alanları ve tartışılan meselelerle benzerlik yönünden karşılaştırılmıştı. Hem İtalya hem de Bizans yoğun kültürel faaliyetlerin vuku bulduğu bir dönem içerisinden geçmekteydiler. Bu faaliyetler pek çok benzerlikler taşımakta ve Haçlı Seferleri neticesinde gerçekleşen entelektüel ve ekonomik devrimden, ortak bir kaynaktan filizlenmişlerdi. Bu bir İtalyan Rönesansı dönemi veya Bizans Rönesansı dönemi değildi. Aksine kelimeyi en geniş anlamıyla kullanmak ve bu olguyu tek bir millete hasretmemek için Yunan-Roma veya daha genel anlamda söylemek gerekirse Güney Avrupa Rönesansıydı. Sonraları, XV. yüzyılda Güney Avrupa'daki bu yükseliş Türkler tarafından sona erdirildi. Batı'da, yani İtalya'da genel şartlar, kültür hayatının kendisini daha da geliştirip diğer memleketlere yayılmasına vesile olacak şekilde kendilerini şekillendirdiler.

Elbette Bizans'ın bir Dante'si yoktu. Bizans Rönesansı gelenekler vasıtasıyla geçmişe bağlıydı ve burada yaratıcı ruh ve özgürlük kilise ve devletin sıkı denetimi altına alınmıştı. Biçimcilik ve geleneksellik Bizans geçmişinin karakteristik özelliğiydi. Bizans'taki hayatın bu şartlarını göz önünde bulundurduğumuzda Palaiologos hanedanı dönemindeki kültürel faaliyetler ve o dönemin en seçkin beyinlerinin edebiyat ve güzel sanatlar alanında yeni ve özgür bir yola girmek için sarf ettikleri çaba karşısında hayrete düşeriz. Fakat Doğu İmparatorluğu'nun önüne geçilemez yıkılışı bu edebiyat, bilim ve güzel sanatlar alanındaki bu hevesi zamansız bir şekilde sona erdirdi.[447]

---

447 A. Heisenberg oldukça ilginç makalesinde ("Das Problem der Renaissance in Byzanz," *Historische Zeitschrift*, CXXXIII, 1926, 393-412) genel anlamda konuşmak gerekirse, bir Bizans Rönesansının varlığını inkâr eder, fakat makalesini şu cümlerle bitirmiştir: "Ancak birkaç yüzyıl sonra (Bizans'taki) önde gelen sınıf, devlet ve kilise eliyle, antik döneme ait geleneği

BİZANS VE İTALYAN RÖNESANSI

Genel anlamda ortaçağ Yunan geleneğinin, özel anlamda ise Bizanslı Yunanların İtalyan Rönesansı üzerinde ne gibi bir etki bıraktıkları hususunda şunu hatırda tutmak önemlidir ki, İtalya'daki Rönesans hareketini doğuran şey antik dönemin klasiklerine duyulan ilgi veya onlara olan aşinalık değildi. Tam aksine, Rönesans fikrinin uyanıp gelişmesine vesile olan İtalya'daki koşullar, antik dönem kültürüne olan ilginin yükselişinin asıl sebebi idi.

XIX. yüzyıl ortalarında bazı bilim adamları, özellikle 1453'te Konstantinopolis'in düşmesi üzerine Türklerden kaçıp İtalya'ya sığınan Yunanların İtalya'daki Rönesans hareketini tetiklediğini düşünmüşlerdi. Örneğin XIX. yüzyıldaki Slavofil (Slav milliyetçisi) bir Rus olan J. V. Kireyevsky şöyle yazmıştı: "Konstantinopolis'in düşüşünden sonra Helen düşüncesinin saf ve taze esintisi Doğu'dan Batı'ya doğru esti ve Batı'daki düşünce adamları bu esintiyi kolayca ve özgürce içlerine çektiler ve skolastisizmin olanca temelleri bir seferde çöktü."[448] Açıkça görülüyor ki, bu iddia başka sebep aramaksızın kaba bir kronoloji bilgisi ile bile çürütülebilecek derecede mesnetsizdir. Rönesans hareketinin bütün İtalya'yı XV. yüzyılda kapladığı ve İtalyan Rönesansının önde gelenlerinden Petrarca ve Boccaacio'nun XIV. yüzyılda yaşadığı bilinmektedir.

Burada iki problem mevcuttur: Ortaçağ Yunan geleneğinin Rönesans üzerindeki etkisi ve Bizanslı Yunanların Rönesans üzerindeki etkisi. Öncelikli olarak ikinci şıkkı ele alırsak adlarını Rönesans'ın ilk dönemleri, yani XIV. yüzyıl ile XV. yüzyılın hemen başlarıyla ilişkilendirdiğimiz Yunanlar ne türden kimselerdi?

Kronolojik sırayı takip edecek olursak ismini ilk zikredeceğimiz kişi, Güney İtalya'da Calabria'lı bir Yunan olan Barlaam, XIV. yüzyılın ortalarında hayata gözlerini yummuştu. Barlaam, Hesychast hareketine dair tartışmalara iştirak etmiş birisiydi. Kendisi Calabria'daki manastırlarda mevcut geleneğe uyarak Bernardo olan ismini Barlaam olarak değiştirmiş,

---

kapsayan ve derinlerde yatan bir hayatın yeni, zengin ve yoğun güçlerini hissetmeye başladı. Fakat bu esnada Batı Avrupa'nın tamahkârlığı sayesinde Bizans dünyasının gücü bir daha geri döndürülemez şekilde yok edildi. Gerçek anlamda bir Rönesans ne Bizans'ın ne de Doğu Avrupa'daki Ortodoks dünyasının geri kalanının kaderinde yazılı değildi." (s. 412). Bkz. ayrıca F. Dölger, *Deutsche Literaturzeitung*, XLVII (1926), 1142-43, 1445'te. XIV. yüzyıl Bizans'ında "gerçek bir Rönesans"ın varlığı R. Guilland tarafından, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, 294-95 ve *passim*'de bahsedilmişti. Karş. Mükemmel olmakla birlikte taraflı bir makale, C. Neumann, "Byzantinische Kultur und Renaissancekultur," *Historische Zeitschrift*, XCI (1903), 215-32.

448 *Works*, II, 252. Bu görüş, J. Kulakovsky'nin kitabının ilk baskısında bile verilmişti, J. Kulakovsky, *History of Byzantium*, I, 12; İkinci baskısındaysa (1913) çıkartıldı.

Selanik, Athos dağı ve Konstantinopolis'te bir süre kalmıştı. Genç Andronikos onu Türklere karşı bir Haçlı Seferi ve kiliselerin birleşmesi hususunda önemli bir elçilik vazifesiyle Batı'ya göndermişti. Bu seyahatinden bir sonuç alamadan geriye dönen Barlaam Konstantinopolis'teyken Hesychast hareketinden dolayı vuku bulan olaylara iştirak etmişti. Sonrasında tekrar Batı'ya giden Barlaam burada hayata gözlerini yumdu. Barlaam, ilk hümanistlerin sıkça kendisinden bahsettiği ve XIX. yüzyıl bilim adamlarının hakkında çeşitli kanaatlere sahip olduğu bir şahsiyetti. Petrarca Avignon'da Barlaam'la karşılaşmış ve Yunan yazarların eserlerini özgün halleriyle okuyabilmek için ondan Yunanca öğrenmeye başlamıştı. Yazdığı mektuplardan birisinde Petrarca ondan şöyle bahsetmişti: "İçimde en naif umutları yeşerttikten sonra ölen ve beni çalışmalarımın henüz başlangıcındayken yapayalnız bırakan birisi, benim hocam, vardı. [*in ipso studiorum lacte*]" Bir başka mektubunda ise Petrarca şöyle yazmıştı: "O (Barlaam) Yunanca hitabet konusunda mükemmel, Latincede ise çok zayıftı; fikir yönüyle oldukça zengin zekası kıvrak, duygularını kelimelerle ifade ederken mahcup birisiydi."[449] Bir diğer üçüncü mektubunda ise "Yunan edebiyatının tamamını çalışmak hususunda her zaman istekliydim ve eğer talih bu mükemmel öğretmeni benden kıskanıp elimden almasaydı vasat bir Helenistden daha fazlası olabilirdim."[450] Petrarca Yunan edebiyatına ait eserleri orijinallerinden okumayı asla başaramadı. Barlaam'ın ayrıca Boccaccio üzerinde de bazı etkileri olmuştu. Boccaccio *Tanrıların Silsilesi (Genealogia deorum)* isimli eserinde Barlaam'dan "ufak tefek bir beden içerisinde muazzam bir bilgi" barındıran biri olarak tarif etmiş ve Yunan ilmiyle ilgili bütün meselelerde ona tam anlamıyla güvenmişti.[451]

Barlaam'ın kaleme aldığı ve şu an ulaşabildiğimiz matematik ve teoloji üzerine yazdıkları, notları ve söylevleri göz önünde bulundurulduğunda onu bir hümanist olarak isimlendirmemizi gerekli kılacak herhangi bir emare yoktur. Büyük ihtimalle onun yazdıkları Petrarca tarafından bilinmiyordu. Boccaccio ise açıkça belirttiği üzere, "onun bir tek çalışmasını bile görmemişti."[452] Edebiyat konusunda Barlaam'ın seçkin bir birikimi olduğuna veya onun aldığı kapsamlı eğitimi doğrulayacak yeterince bilgi de elimizde mevcut değildir. Bir başka deyişle, Petrarca ve

449 F. Petraeca, *Epistolae de rebus familiaribus et Variae*, XVIII, 2 ve XXIV, 12; ed. G. Fracassetti, II, 474, III, 302. Bkz. Uspensky, *Byzantine Civilization*, 301-2. A. Veselovsky, "Boccaccio, His Surroundings and Contemporaries," *Works*, V, 86.

450 *Variarum epistolarum*, XXV; ed. Fracassetti, II, 369. Uspensky, *Essays on Byzantine Civilization*, 303.

451 *De genealogia deorum*, XV, 6; 1532 ed., 389. M. Korelin, *The Early Italian Humanism and Its Historiography*, 993.

452 *De genealogia deorum*, XV, 6; 1532 ed., 390: hujus ego nullum vidi opus.

Boccaccio gibi önde gelen ve Barlaam'ın İtalya'daki muadili olan kişiler üzerinde onun büyük bir etki bırakmasına yetecek derecede kabiliyet ve kültürel donanıma sahip olduğuna inanmamız için hiçbir sebep yoktur. Bu nedenle, zaman zaman yazılmış muhteşem eserlerde rastladığımız ve Barlaam'ın Rönesans üzerindeki etkisine dair yapılan abartılı yorumlara katılamayız. Örneğin Alman bilim adamı G. Körting şu iddiayı ileri sürmüştü: "Barlaam'ın aceleyle Avignon'dan ayrılması Petrarca'yı Yunan dili ve medeniyeti hakkında derin bir bilgi sahip olma fırsatından mahrum etti ve böylece sonraki nesillerin muhteşem geleceğini yıkarak Avrupa halklarının kaderine yön verdi. Küçük sebepler, büyük neticeler!"[453] Rus bir bilim adamı olan Th. Uspensky de aynı konuda şunları yazmıştı: "İtalyan Rönesansının önde gelen şahsiyetlerinin Helenistik çalışmalar yapma fikri ve bu çalışmaların önemine dair taşıdıkları güçlü kanı dolaylı veya doğrudan tamamen Barlaam'a atfedilmelidir. Böylelikle ortaçağ kültür tarihindeki asıl meziyet ona aittir. Gerçek durum göz önünde bulundurulduğunda şunu kuvvetle ifade edebiliriz ki Barlaam, mevcut bilimin en iyi özelliklerini kendisinde bir araya getirmişti."[454]

Rönesans tarihinde Barlaam'ın oynadığı rol ise aslında daha mütevazıdır. Kendisi sıradan bir Yunanca öğretmeninden başka bir şey değildi ve yaptığı sadece gramere dair unsurları aktaran ve Korelin'in ifadesi ile "çok kesin olmayan bilgileri barındıran" bir sözlük olarak hizmet etmekti.[455] Barlaam'ın taşıdığı öneme dair en doğru yorumu A. Veselovsky yapmıştı: "Erken dönem İtalyan hümanizminin tarihinde Barlaam'ın etkisi yüzeysel ve rastlantısaldı Bir ortaçağ âlimi ve Platon felsefesinin hasmı olarak Batılı arkadaşlarıyla paylaşabileceği tek şey, Yunan diline ait bilgisi ve geniş ilminin bazı hususlarıydı. Hümanizmin hakiki evriminde kendisini ifade eden ve Barlam'dan umduğu cevabı alamayan büyük umutlar ve beklentiler vesilesiyle Barlaam yüceltilmiştir."[456] Rönesansın ilk döneminde kayda değer bir rol oynayan ikinci Yunan ise Barlaam'ın öğrencisi olan Leontius Pilatus'tu. Leontius da Barlaam gibi Calabria'lıydı ve 1370'lerde hayata gözlerini yummuştu. Petrarca ve Boccaccio yazılarında ondan bahsetmişler ve onun hakkında benzer şeyler söylemişlerdi. Bu rivayetlerinde Leontius'u inatçı, sert, küstah biri ve antipatik görüntüsü ile "hayvani davranışlara ve garip alışkanlıklara sahip" biri olarak tasvir etmişlerdi.[457] Petrarca, Boccaccio'ya hitaben yazdığı bir mektupta,

453 *Petrarca's Leben und Werke*, 154.

454 *Essays on Byzantine Civilization*, 308.

455 *Early Italian Humanism*, 998.

456 *Works*, V, 100-1.

457 Petrarca, *Lettere sinili di Petrarca*, V, 3; ed. Fracassetti, I, 299; ayrıca III, 6, ed. Fracassetti, I,

Leontius kendisinde İtalya ve İtalyanlar hakkında pek çok olumsuz izler bırakıp gittikten sonra yolculuk esnasında kendisine yazdığı, saçlarından ve sakallarından daha uzun ve tiksinti verici bir mektupta, bu seferde bir zamanlar yerin dibine Batırdığı İtalya'yı göklere çıkartırken, bir zamanlar önünde saygıyla eğildiği Yunanistan'ı ve Bizans'ı kötüleyip onu suçladığını yazmıştı. Sonrasında da İsa Mesih'in önünde yalvaran Havari Petrus'tan daha ısrarcı bir şekilde kendisini İtalya'ya geri çağırması için yardım dilenip yalvardığını ifade etmişti. Aynı mektupta şu enterasan satırlar da mevcuttu: "Şimdi dinle ve gül: Diğer şeyler yanında benden kendisi için, ne şahsen tanıdığım ne de ismen tanışıklığım olan Konstantinopolis'teki imparatora onun için bir referans mektubu yazmamı istedi. Bunu benden istediğine göre şöyle hayal ediyor ki, imparator, Roma imparatoru kadar bana karşı şefkatli ve müşfik. Güya her ikisinin taşıdıkları unvan onları bir birine denk yapmakta ya da Yunanlar Konstantinopolis'i İkinci Roma diye adlandırdıklarından, hatta nüfusunun kalabalıklığı ve zenginliğ yönüyle antik dönem Roma'sına eşit olmanın yanında onu bile geride bıraktığını düşünmeye cesaret etmektedirler."[458] *Tanrıların Silsilesi* isimli eserinde Boccaccio, Leontius'u korkunç derecede çirkin, her zaman düşüncelere gark olmuş kaba ve soğuk, fakat Yunan edebiyatı üzerinde yaşayan en büyük otorite ve Yunan destanları ve hikâyeleri hususunda tükenmez bir arşiv olarak tasvir etmişti.[459] Boccaccio ile birlikte iken Leontius Homeros'un ilk Latince tercümesini yaptı. Fakat bu tercüme memnuniyet verici bir çalışma olmadığı için sonraki dönem hümanistleri yeni bir tercüme yapmanın uygun olduğunu düşündüler. Boccaccio'nun iddia ettikleri göz önünde bulundurulduğunda Leontius bilgisinin çoğunu hocası Barlaam'a borçluydu. Th. Uspensky'nin dediği gibi "Barlaam'ın gözümüzdeki değeri daha da yükselmelidir."[460]

Leontius Pilatus'un, Boccaccio'nun Yunanca çalışmaları üzerindeki hatırı sayılır etkisini tamamen kabul edilmekle birlikte, Rönesansın genel tarihi göz önünde bulundurulduğunda Pilatus'un rolü, verdiği dersler ve yaptığı tercümeler vasıtasıyla Yunan dili ve edebiyatının, İtalya'da yaygınlaşmasına vesile olmaya indirgenir. Dahası Boccaccio'yu ölümsüz kılan eserleri Yunan edebiyatının sağladığı malzemeye dayanmayıp aksine tamamen farklı bir temel üzerine tesis edilmişti.

73: "è certamente una gran bestia." Bkz. *Lettere di Petrarca, ed. Fracassetti*, IV, 98. Boccaccio, *De genealogia deorum*, XV, 6, 1532 ed., 389. Bkz. Veselovsky, "Boccaccio," *Works*, VI, 364.

458 Petrarca, *Lettere sinili*, III, 6; ed. Fracassetti, I, 174-75. *Lettere*, ed. Fracessetti, IV, 98. Bkz. Veselovsky, "Boccaccio," *Works*, VI, 362-63.

459 *De genealogia deorum*, XV, 6; 1532 ed., 390. Bkz. Veselovsky, "Boccaccio," *Works*, VI, 351-52.

460 *Essays on Byzantine Civilization*, 308. Bkz. Boccaccio, *De genealogia deorum*, XV, 6; 1532 ed., 390: "Leontium... ut ipse asserit, praedicti Barlaae auditorem."

Böylelikle aslen Bizanslı olmayıp Calabria kökenli olan bu iki Yunanın hümanist hareketin ilk dönemlerine matuf tarih içerisindeki konumları dil ve edebiyata has teknik bilgiyi aktarmakla sınırlıdır.

Barlaam ve Leontius'un Güney İtalya'daki Calabria'dan geldiği hususuna birkaç kez değinilmişti. Ortaçağ boyunca Calabria'daki Yunan dili ve geleneği mevcudiyetini sürdürmüştü. Helenik unsurların Roma tarafından tamamen özümsenmediği Güney İtalya'daki antik "Magna Graecia" dikkate alınmaksızın, VI. yüzyılda Justinianos'un yaptığı fetihler genel anlamda İtalya'ya, özel anlamda ise Güney İtalya'ya çok az da olsa Yunan unsuru dahil etmişti. Justinianos'tan sonra İtalya'nın büyük kısmını fetheden Lombardlar, Yunanlardan etkilendiler ve belli ölçüde Helen medeniyetinin savunucusu oldular. Yunan nüfusun kademeli olarak arttığı Güney İtalya ve Sicilya'daki Helenizmin evrimleşmesini tetkik etmek önemlidir. VI. ve VII. yüzyıllarda pek çok Yunan, Slav halkların Yunanistan içlerine doğru gerçekleştirdikleri istilaların baskısı neticesinde Güney İtalya ve Sicilya'ya göç etmek zorunda kalmışlardı.[461] VII. yüzyılda Persler ve Araplar tarafından talan edilen Bizans yerleşim birimlerinden kalabalık Yunan halk toplulukları Sicilya ve Güney İtalya'ya göç etmişti. Son olarak IX. ve X. yüzyıllarda Araplar tarafından fethedilen Sicilya'dan kaçan Yunanlar Güney İtalya'ya akın ettiler. Bu muhtemelen Güney İtalya'da bulunan ve Bizans İmparatorluğu hâkimiyeti altındaki toprakların Helenleşmesinin ana kaynağıydı. Çünkü Bizans kültürü buralarda ancak X. yüzyılda boy göstermeye başlamıştı ve "sanki Sicilya'daki Yunan kültürünün mirası ve onun devamıydı."[462] A. Veselovsky şöyle yazmıştı: "Böylece Güney İtalya'da Yunan etnik kökenlilerin yoğun bir şekilde bulunduğu, aynı dil, din altında birleşmiş ve manastırlarda kendisini gösteren bir kültür geleneği ile bir araya gelmiş bir toplum ortaya çıktı. Bu kültürün gelişim süreci IX. yüzyılın ikinci yarısı ile X. yüzyılın ikinci yarısını kapsar; fakat daha sonra Normanlar döneminde bu durum mevcudiyetini devam ettirir. Güney İtalya'daki en önde gelen Yunan manastırlarının kuruluş tarihleri XII. yüzyıla aittir. Onların tarihi Güney İtalya'daki Helenizmin tarihidir. Bunların kendilerine ait destansı dönemleri vardır. Mağaralarda yaşayıp tefekkür ve okuma-yazma faaliyetini tercih edenlerin vücut bulduğu dönemler olduğu gibi müstensihlerin, kütüphanelerin ve edebi faaliyetlerin iyi organize edilmiş manastır komün hayatı içinde kendilerine yer bulduğu dönemler de vardı."[463] Ortaçağın Güney İtalyasında

461 P. Charanis, "On the Question of the Hellenization of Sicilyand Southern Italy," *American Historical Review*, LII (1946-47), 74-86.

462 P. Batiffol, *L'Abbaye de Rossano*, ix.

463 "Boccaccio," *Works*, V, 22.

hayatlarını azizlerin hayatlarını konu alan derlemelere, dini içerikli şiire adamış pek çok yazar ortaya çıktı. Bu yazarlar aynı zamanda "ilim geleneğini de muhafaza etmekte" idiler.[464] XIII. yüzyılın ikinci yarısında Roger Bacon, Papa'ya İtalya'dan ötürü "içerisinde pek çok yerdeki din adamlarının ve halkın halis muhlis Yunan olduğu yer" diye bahsetmişti.[465] Yaşlı bir Fransız kronik yazarı aynı dönemde Calabria'daki çiftçilerin Yunancadan başka bir dil konuşmadıklarını yazmıştı.[466] XIV. yüzyılda Petrarca yazmış olduğu mektuplarından birisinde bir gençten ve ona Calabria'ya gitmesini salık verdiğinden bahsetmişti. Bu genç doğrudan Konstantinopolis'e girmeyi arzu etmişti. Fakat "bir zamanlar bilim yönünden çok mümbit olan Konstantinopolis'in şimdi bu bilimden yoksun olduğunu söyledim ve bana inandı. Bizim zamanımızda Calabria'daki bazı adamların Yunan literatürüne bir hayli aşina olduklarını benden duyunca oraya gitmeye karar verdi."[467] Böylelikle XIV. yüzyılda yaşayan İtalyanların başlangıç seviyesinde Yunan dilinin tekniğine aşinalık kazanmak ve Yunan edebiyatına başlamak için Bizans'a gitmelerine gerek yoktu. Onların daha yakınında, yani Güney İtalya'da Barlaam ve Leontius Pilatus'un sundukları bir kaynak vardı.

İtalya üzerindeki asıl Bizans etkisi XIV. yüzyılın sonlarında başlar ve bu etki XV. yüzyıl boyunca, yani gerçek Bizanslı hümanistler olan Manuel Chrysoloras, Gemistus Plethon ve İznikli Bessarion'un zamanında devam eder.

XIV. yüzyılın ortalarında Konstantinopolis'te doğan Manuel Chrysoloras, doğduğu yer olan kendi memleketinde meşhur, önde gelen bir hoca, hatip ve filozof olarak tanınır. Genç İtalyan bir hümanist olan Guarino onu dinlemek amacıyla Konstantinopolis'e gitti ve Chrysoloras ona Yunancayı öğretti. Genç İtalyan hümanist, Yunan yazarların eserlerini çalışmaya başladı. İmparatorun emri ile Chrysoloras özel bir vazifeyle İtalya'ya gönderildi ve o daha gelmeden şöhreti zaten İtalya'ya ulaşmıştı. İtalya'ya geldiğinde ise büyük bir saygı ile karşılandı. Hümanizmin İtalya'daki merkezleri birbirleriyle yarışırcasına bu yabancı bilim adamını davet bombardımanına tuttular. Hümanistlerin teşkil ettiği kalabalık bir grubun derslerine girdiği Floransa Üniversitesi'nde birkaç yıl ders verdi. O dönemde İtalya'da bulunan İmparator II. Manuel'in isteği üzerine

---

464 *A.g.e.*, V, 23.

465 Nec mutlum esset pro tanta utilitate ire in Italiam, in qua clerus et populus sunt pure Graeci in multis locis; Roger Bacon, *Compendium studii philosophie*, chap. vi; Bacon, *Opera quaedum hactenus inedita*, 434.

466 Et par toute Calabre li païsant ne parlent se grizois non. P. Meyer, "Les Premières compilations françaises d'histoire ancienne," *Romania*, XIV (1885), 70. n. 5.

467 *De rebus senilibus*, XI, 9; ed. Fracassetti, II, 164.

kısa bir süreliğine Milano'ya gitti ve sonrasında Pavia'da profesör oldu. Bizans'ta kısa bir süre ikâmet ettikten sonra Chrysoloras İtalya'ya geri döndü. Daha sonra imparatorun namına İngiltere, Fransa ve muhtemelen İspanya'yı içine alan ve nihayetinde papalık curiası ile yakın ilişkiye girdiği uzun bir yolculuğa çıktı. Yaklaşmakta olan konsil hakkında müzakerelerde bulunmak üzere Almanya'ya gönderilen Chrysoloras, 1415'te konsilin yapılacağı Konstanz'a vardığında burada hayata gözlerini yumdu. Chrysoloras'ın önemi başlıca onun öğretmenliğinden ve Yunan edebiyatı hakkındaki geniş bilgisini dinleyicilerine aktarma kabiliyetinden kaynaklanmaktaydı. Teoloji üzerine yazılar, Yunanca gramer, tercümeler (örneğin Platon'un bir tercümesi) ve mektuplardan oluşan eserleri ona büyük bir edebiyat dehası sıfatını vermeyi haklı çıkarmaz. Fakat onun hümanistler üzerindeki etkisi muazzamdı. Hümanistler, Bizanslı profesör hakkında en methedici ifadeleri kullanarak onu göklere çıkartmaktaydılar. Guarion onu, karanlıklara gömülmüş olan İtalya'yı aydınlatan bir güneşe benzetmiş ve İtalya'nın ona olan şükran duygularını ifade etmek için onun yolu üzerine zafer taklarının kurulması gerektiğine dair temennisini dile getirmişti.[468] Bazen de ondan "Yunan hitabetinin ve felsefesinin prensi" diye bahsedilmişti.[469] Yeni hareketin en tanınmış çehreleri arasında onun öğrencileri vardı. Bir Fransız Rönesans tarihçisi olan Monnier, hümanistlerin Barlaam ve Pilatus hakkında söylediklerini hatırlatarak şöyle yazmıştı: "Burada ne sıkıcı bir zihin, ne iğrenç bir sakal, ne de Terence'in yakıcı alayları karşısında kahkahalar atmaya hazır Calabria'lı kaba birisi vardı. Manuel Chrysoloras gerçek bir Yunandı; Bizans'tandı. O soylu birisiydi; âlim bir insandı; Yunancanın yanında Latince de biliyordu; o vakur, nazik, dindar ve alçakgönüllü birisiydi; erdem ve şeref için doğmuştu; bilim ve felsefedeki en son gelişmelere aşinaydı; o bir üstattı. O İtalya'da bir kürsü elde ederek klasik geleneği yenileyen ilk Yunan profesördü."[470]

Fakat XV. yüzyıl İtalyası Bizans Rönesansının meşhur liderleri olan Gemistus Plethon ve İznikli Bessarion tarafından daha derinden ve daha geniş bir şekilde etkilenmişti. Gemistus Plethon Floransa'daki Platon Akademisi'nin kurulmasına ön ayak olan kişiydi ve aynı zamanda Batı'da Platon felsefesini tekrar canlandıran kişiydi. Bessarion ise o dönemin kültür hareketinde en ehemmiyetli kişilerden birisiydi.

---

468 Bkz. P. Monnier, *Le Quattrocento. Essai sur l'histoire littéraire du XVe siècle italien*, II, 6.

469 Bkz. Korelin, *Early Italian Humanism*, 1002.

470 Monnier, *Le Quattrocent*,. II, 4: "Ouis enim praestantiorem Manuele virum, aut vidisse aut legisse meminit, qui ad virtutem ad gloriam sine ulla dubitatione natus erat?..." Decembrio ondan için "edebiyat hakkındaki bilgisinden ötürü onun bir insan değil ancak melek olabileceğini" ilan etmişti.

Bessarion XV. yüzyılın hemen başlarında Trabzon'da doğdu ve burada ilk eğitimini aldı. Bilgisini ilerletmesi için Konstantinopolis'e gönderildi ve burada Yunan şairleri, hitabet eserlerini ve filozofları derinlemesine çalışmaya başladı. Konstantinopolis'te ders vermekte olan İtalyan hümanist Filelfo ile bir toplantıda karşılaşınca İtalyadaki hümanist hareketten haberdar oldu ve antik dönem edebiyatına ve güzel sanatlarına karşı derin bir alaka uyanmasına vesile oldu. Manastıra intisap ettikten sonra Bessarion Mora-Mistra'daki çalışmalarına devam etti. Bu çalışmalarını meşhur Plethon'un gözetimi altında yapmıştı. İznik başpiskoposu olarak imparatorun Ferrara-Floransa Konsili'ne gidişinde ona refakat eden Bessarion, kiliselerin birleşmesi hususunda yapılan müzakerelerde oldukça etkili oldu. Bessarion konsil halen müzakerelere devam ederken: "Bütün mantıki sebeplere rağmen Latinlerden ayrılmayı doğru olarak değerlendirmiyorum," diye yazmıştı.[471]

İtalya'daki ikâmeti esnasında kendisini Rönesans hareketinin yoğun gündemine kaptırdı ve burada entelektüel anlamda ve aldıkları eğitim yönünden hiç de kendisinden aşağı olmayan İtalyan hümanistleri ile yakın ilişkiye girdi. Kiliselerin birleşmesi hususundaki görüşleri sayesinde aynı zamanda papalık curia meclisiyle de yakın ilişkiler kurdu. Konstantinopolis'e dönüşü üzerine Bessarion fark etti ki Yunan halkının çoğunluğunun hasmane düşünceleri nedeniyle Doğuda kiliselerin birleşmesi hususu hayata geçirilemezdi. Tam bu esnada kendisinin İtalya'daki Roma Kilisesinde kardinal olarak atandığı haberini aldı. Kendi ülkesindeki konumunun belirsiz olduğunu hisseden Bessarion hümanizmin merkezi olan İtalya'ya dönme arzusuna uyarak Bizans'tan ayrıldı.

Bessarion'un Roma'daki evi hümanistlerin buluşma ve görüşme yeri haline geldi. Hümanist düşüncenin en tanınmış simalarından olan Poggio ve Valla onun arkadaşıydı. Bessarion'un her iki klasik dile mükemmel şekilde hâkim olmasından dolayı ona (*latinorum graecissimus, graecorum latinissimus*) demişti.[472] Kitap satın almak veya kitapların kopyalarını sipariş etmek suretiyle Bessarion içerisinde Doğu ve Batı'daki önde gelen Kilise Babaları'nın eserlerinin, teolojik düşünce eserlerinin ve hümanist edebiyata mensup pek çok eserin bulunduğu mükemmel bir kütüphane kurdu. Ömrünün sonlarına doğru bu kütüphaneyi Venedik şehrine bağışladı ve onun bağışladığı bu kütüphane, günümüzdeki meşhur St. Mark'ın (Bibliotheca Marciana) en başta gelen bölümlerinden birisini oluşturdu.

---

471 *Oratio dogmatica pro unione*; ed. Migne, *Patrologia Graeca*, CLXI, 612.

472 H. Vast, *Le Cardinal Bessarion* (1403-1472), başlık sayfası. R. Rocholl, *Bessarion. Studie zur Geschichte der Renaissance*, 105. L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, 406.

Bu kütüphanenin girişinde Bessarion'un portresi bugün bile görülebilir.

Onun büyük bir merak duyduğu konulardan birisi de Türklere karşı düzenlenen Haçlı Seferleriydi. Konstantinopolis'in düştüğü haberini alınca Bessarion derhal Venedik duçesine mektup yazarak Türklerin Avrupa için teşkil ettiği tehlike hakkında onu uyardı ve bu sebeple Türklere karşı hemen silaha sarılmalarını tavsiye etti.[473] O sırada Avrupa başka bir gerekçeden anlayacak durumda değildi. Bessarion 1472 yılında Ravenna'da hayata gözlerini yumdu ve naaşı dini törenle gömülmek üzere Roma'ya nakledildi.

Bessarion'un edebiyat alanındaki çalışmaları İtalya'da devam ettirdi. Kiliselerin birleşmesi hususunda yazdığı *Öğretilerle İlgili Bir Söylev* isimli eseri gibi teolojik içerikli pek çok eser yanında, Markos Eugenicus'a (Efesli Markos) yazdığı reddiye, tefsir ve polemik konulu eserler bırakan Bessarion ayrıca bazı klasik yazarların eserlerinin tercümelerini de miras olarak bıraktı. Bu yazarlar arasında Demosthenes ve Xenophon da vardı. Ayrıca Aristoteles'in metafizik çalışmalarını da tercüme etmişti. Platon'un hayranı olan Bessarion kaleme aldığı *Platon'a İftira Atana Karşı (In calumniatorem Platonis*) isimli eserinde iyi kötü tarafsızlığını korumayı başarmıştı. Kısa bir süre önce Bessarion'un doğduğu kent olan Trabzon hakkında yazdığı methiye eseri Encomium yayımlandı ve bu eser tarihsel bakış açısından büyük öneme sahiptir.[474]

Onun hayatını kaleme alan Fransız biyografi yazarının ifadesi ile Bessarion, dönemin ileri gelen şahsiyetleri arasında, Yunan dehası ile Latin dehasının birbirine karıştığı ve Rönesans'ın filizlendiği sentezin bir örneği olarak herkesten ileri bir noktada durmaktadır. "Bessarion iki dönemin birleştiği eşik üzerinde yaşamıştı. O Latin olan bir Yunandı. İlim adamlarını koruyan bir kardinal, Platonculuk lehine mızrağını kıran bir teolog, modern zamanlarda yeniden yeşermesine onun kadarkimsenin katkıda bulunmadığı antikiteye hayran biriydi. Gerçekleşmesi için çaba sarf ettiği kiliselerin birleşmesi ve Haçlı Seferi idealleri ile ortaçağa intisap etmişti. İçinde bulunduğu çağa hâkim olup, onu gelişme ve Rönesans gibi yepyeni yollarda ilerlemeye ikna etmişti."[475] Bessarion'un çağdaşı ve onun kişiliğine ve yeteneğine hayran olan Mihail Apostolios, onu neredeyse yarı Tanrı mevkisine çıkartmıştı. Bessarion'un cenaze merasimi için şöyle yazmıştı: "Bessarion hakiki ve mukaddes irfanın yansımasıydı."[476] Bessarion'un pek

473 Bkz. A. Sadov, *Bessarion of Nicaea*, 276. Mohler, *Kardinal Bessarion*, 275-76; Bessarion'un kütüphanesi hakkında, 408-15.

474 Ed. S. Lampros, Νέος 'Ελληνομνήμων, XIII (1916), 146-94; ayrıca ayrı olarak da basıldı.

475 Vast, *Le Cardinal Bessarion*, ix, xi.

476 *Laudatio funebris Bessarionis*; Migne, *Patrologia Graeca*, CLXI, 140.

çok eseri henüz yayımlanmamıştır. XIX. yüzyılın sonlarında İtalya'da yayımlanan ve kiliselerin birleşmesini hedefleyen, Katolik bir dergi *Bessarione* başlığı altında yayımlanmaya başlandı.

Bizans'ın Rönesans tarihine katkısı sadece Yunan dili ve edebiyatına dair bilgi birikimini İtalya'ya yeni ufuklar açan Plethon ve Bessarion gibi yetenekli şahsiyetlerin verdiği dersler, konferanslar yoluyla aktarmak değildi. Bizans ayrıca Batıya erken döneme ait pek çok Yunanca el yazmaları da verdi. Bunlar içerisinde Bizans metinlerinde ve Yunan Kilise Babaları'nın çalışmalarında isminden bahsedilmeyen eserler de vardı.

Bibliyografi tutkusu çok iyi bilinen Poggionun başını çektiği İtalyan hümanistler 1440'larda, yani Floransa Konsili'nin toplandığı zaman, İtalya ve Batı Avrupa'yı dolaştılar. Günümüzde bilinen Latin kaynakların neredeyse tamamını bir araya getirdiler. İtalya'da antik dönem Yunanistan'ı için tutkulu bir ihtiram dalgası uyandıran Manuel Chrysoloras'tan sonra Yunanca kitaplara sahip olmak için yoğun bir hareketin mevcudiyeti aşikârdır. Bu amaçla İtalyanlar Bizans kütüphanelerini kullanmayı ümit ettiler. Yunan bilim ve irfanını öğrenmek için Bizans'a giden İtalyanlar yanlarında Yunanca kitaplarla geri döndüler. Bunlardan ilki Konstantinopolis'te Chrysoloras'ın dinleyicilerinden olan Guarino idi. Roma edebiyatına ait eserleri toplamak suretiyle Poggio ne yaptıysa Giovanni Aurispa da aynı şeyi Yunan edebiyatı için yaptı. Bizans'a giden Giovanni Konstantinopolis, Mora ve Ege adalarından 238 ciltten fazla kitapla geri döndü. Diğer bir deyişle, klasik dönemin en iyi yazarlarının eserlerinden oluşan bir kütüphaneyi yanında getirmişti.

Türklerin fethiyle bağlantılı olarak Bizans'taki hayat koşulları gün geçtikçe kötüleşince Yunanlar kalabalık gruplar halinde Batı'ya göç ettiler ve yanlarında Yunan edebiyatına ait eserleri de götürdüler. Bizans'taki duruma bağlı olarak klasik dünyanın hazinelerinin İtalya'da birikmesi Batı'da, Yunanistan'ın uzak geçmişine ve onun ölümsüz kültürel birikimine aşinalık kazanılması için oldukça müsait bir atmosfer yarattı. Klasik eserlerin Batıya aktarılması ve bu eserlerin Türklerin elinde yok olmaktan kurtarılması hususunda Bizans, insanlığın gelecekteki kaderi açısından büyük bir hizmette bulundu.

EKLER

BİZANS İMPARATORLARI

324-1453

Konstantin, Büyük 324-337

Konstantin 337-340

Konstans 337-350

Konstantius 337-361

Julianus Apostata (Dönme) 361-363

Jovian 363-364

Valens 364-378

Theodosios, Büyük 379-395

Arcadius 395-408

II. Theodosios, Genç 408-450

Markianos 450-457

I. Leo, Büyük 457-474

II. Leo 474

Zeno 479-491

Anastasios 491-518

Justinus 518-527

Justinianos, Büyük 527-565

II. Justinus 565-578

II. Tiberius 578-582

Mavrikios 582-602

Fokas 602-610

Herakleios 610-641

II. Konstantin 641

Heraklonas (Heracleon) 641

III. Konstantin (II. Konstans) 641-668

IV. Konstantin 668-685

II. Justinianos Rhinotmetus 685-695

Leontius 695-698

III. Tiberius (Apsimar) 698-705

II. Justinianos (ikinci kez) 705-711

Philippikos Bardanes 711-713

II. Anastasios (Artemios) 713-715

III. Theodosios 715-717

III. Leo 717-741

V. Konstantin Kopronymos 741-755

IV. Leo Hazar 775-780

VI. Konstantin 780-797

İrene 797-802

Nikeforos 802-811

Stavrakios 811

I. Mihail Rangabe 811-813

V. Leo Ermeni 813-820

II. Mihail Kekeme 820-829

Theofilos 829-842

III. Mihail Ayyaş 842-867

Basileios 867-886

VI. Leo, Bilge 886-912

Aleksandros 912-913

VII. Konstantin Porfirogennetos 913-959

Romanos Lekapenos (ortak imparator) 919-944

Stefen ve Konstantin (Romanos'un oğulları) Aralık 944-Ocak 945

II. Romanos 959-963

II. Nikeforos Fokas 963-969

Yannis Çimiskes 969-976

II. Basileios Bulgaroktonos 976-1028

VIII. Konstantin 1025-1028

III. Romanos Argyrus 1028-1034

IV. Mihail Paflagonyalı 1034-1041

V. Mihail Kalafates 1041-1042

Theodora ve Zoe 1042

IX. Konstantin Monomakos 1042-1055

Theodora 1055-1056

VI. Mihail Stratiotikos 1056-1057

İsaakios Komnenos 1057-1059

X. Konstantin Dukas 1059-1067

IV. Romanos Diogenes 1067-1071

VII. Mihail Dukas Parapinakes 1071-1078

III. Nikeforos Botaneiates 1078-1081

Aleksios Komnenos 1081-1118

II. Yannis Komnenos 1118-1143

Manuel Komnenos 1143-1180

II. Aleksios Komnenos 1180-1183

Andronikos Komnenos 1182-1185

II. İsaakios Angelos 1185-1195

III. Aleksios Angelos 1195-1203

II. İsaakios Angelos (ikinci kez) ve IV. Aleksios Angelos 1203-1204

V. Aleksios Dukas Mourtzouphlos 1204

Teodor Laskaris 1204-1222

III. Yannis Dukas Vatatzes 1222-1254

II. Teodor Laskaris 1254-1258

IV. Yannis Laskaris 1258-1261

VIII. Mihail Palaiologos 1261-1282

II. Andronikos Palaiologos 1282-1328

IX. Mihail Palaiologos 1295-1320

III. Andronikos Palaiologos 1328-1341

V. Yannis Palaiologos 1341-1391

VI. Yannis Kantakuzinos 1341-1354

IV. Andronikos Palaiologos 1376-1379

VII. Yannis Palaiologos 1390

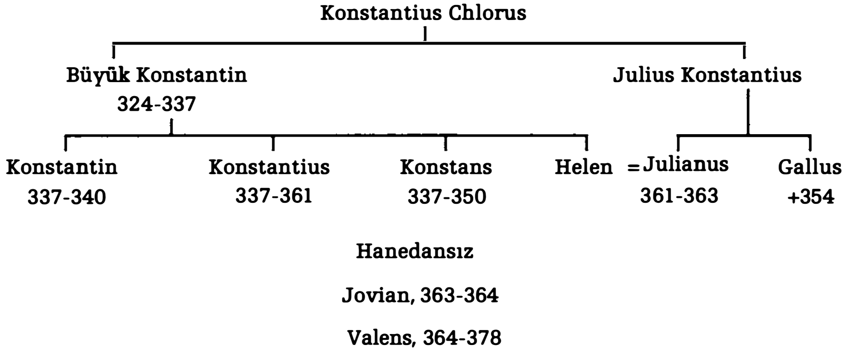
II. Manuel Palaiologos 1391-1425

VIII. Yannis Palaiologos 1425-1448

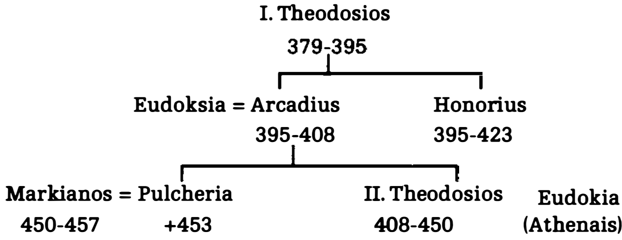
XI. Konstantin Palaiologos 1449-1453

BİZANS HANEDANLARININ ŞECERELERİ

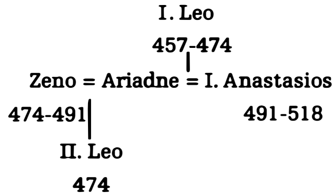
1. KONSTANTİN HANEDANI, 324-363

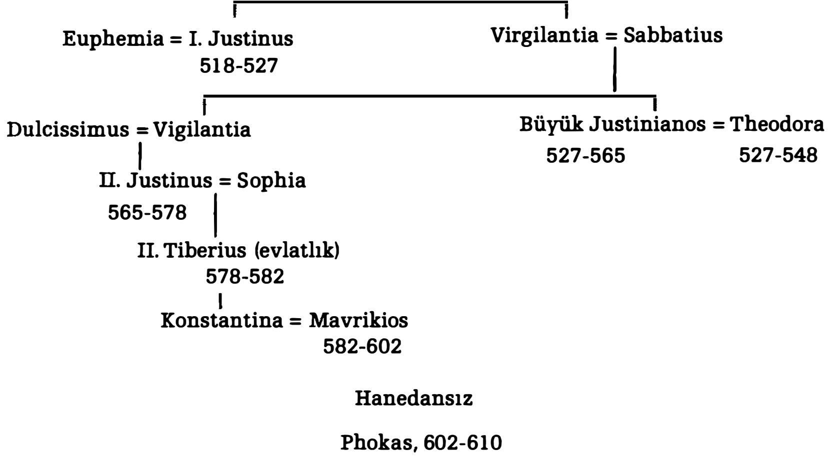
2. THEODOSİOS HANEDANI, 379-457

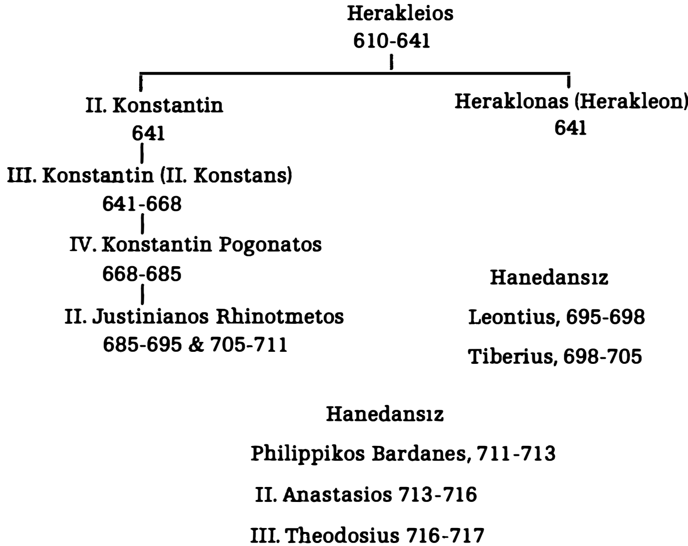
3. LEO HANEDANI, 457-518

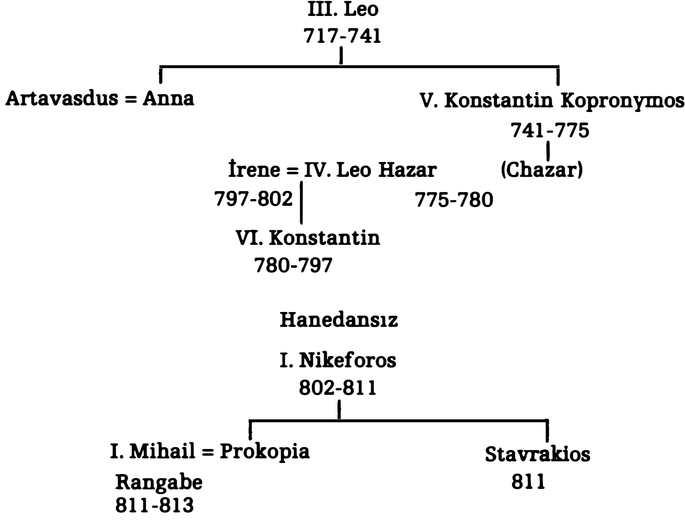
4. JUSTİNYEN HANEDANI, 518-602

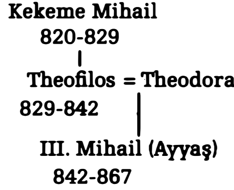
5. HERAKLEİOS HANEDANI, 610-711

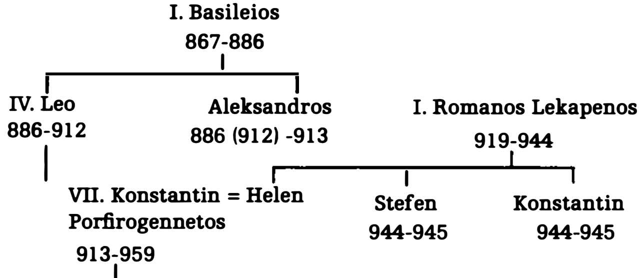
6. İSAURİA VEYA SURİYE HANEDANI, 717-802

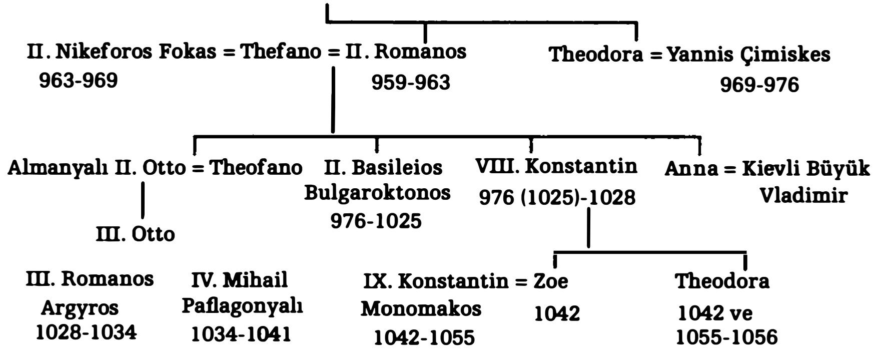

8. (*sic.*) AMORİYALILAR VEYA FRİGYALILAR HANEDANI, 820-867

9. MAKEDONYA HANEDANI, 867-1056

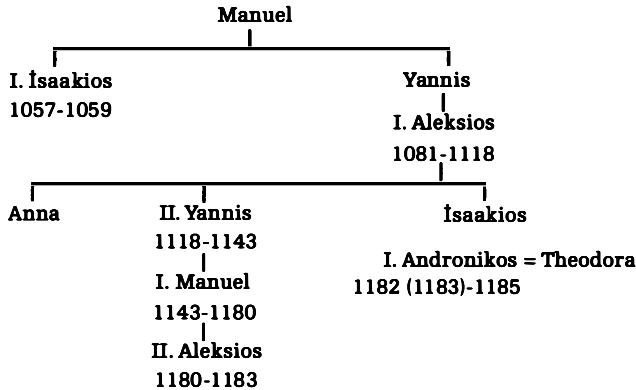

10. DUKAS HANEDANI, 1059-1081

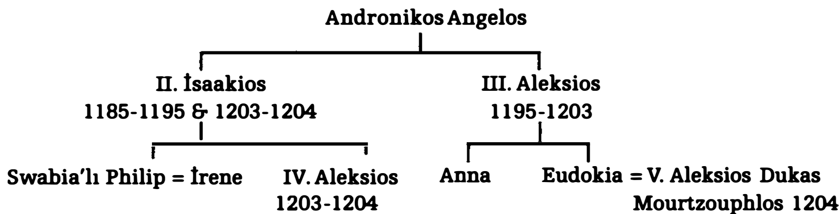
X Konstantin = Eudokia Makrembolitissa = IV. Romanos Diogenes
1059-1067 1067-1071

VII. Mihail Parapinakes = Maria = III. Nikeforos Botaneiates
1071-1078 1078-1081

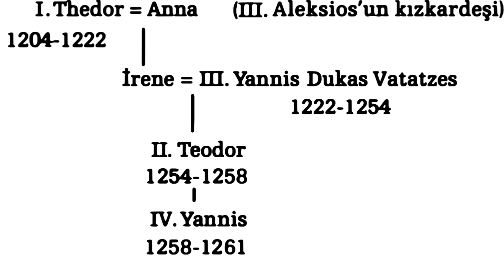
11. KOMNENOS HANEDANI, 1081-1185

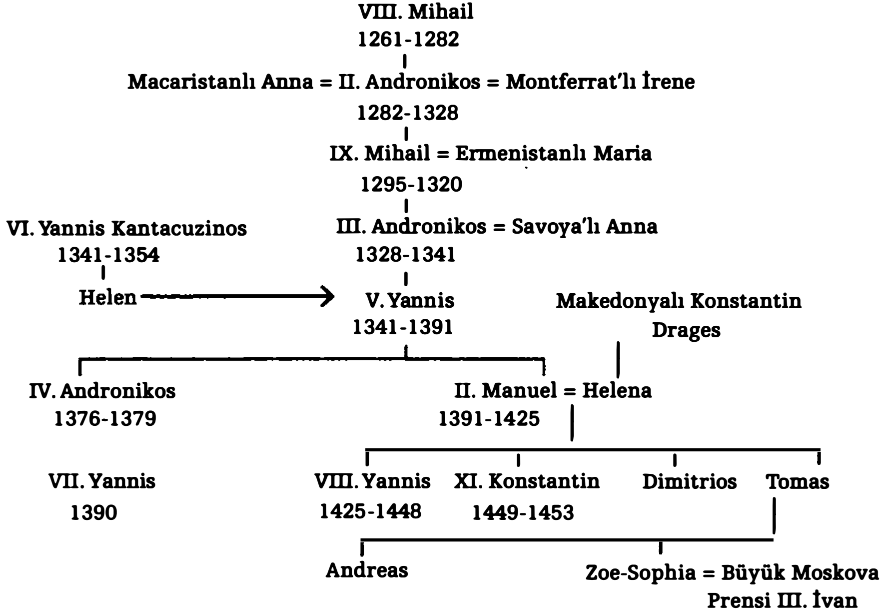
12. ANGELOS HANEDANI, 1185-1204

13. LASKARİS HANEDANI, 1204-1261

14. PALAİOLOGOS HANEDANI, 1261-1453

KAYNAKÇA

Abel, R. P. F. M. "L'île de Jotabe," *Revue biblique*, XLVII (1938), 520-24.

Aboulféda. *Géographie d'Aboulféda*. Arapçadan çev. J. T. Reinaud, II cilt, Paris, 1848.

Achilléide Byzantine, L'. ed. Hesseling, D. C. Amsterdam, 1919.

Acquis, Fr. J. da. *Della Chonaca Dell' Imagine del Mondo*. (*Monumenta Historiae Patriae. Scriptorum*, c. III, giriş ve süt. 1457-1626.) Torino, 1848.

Acropolita, George. *Opera*. ed. August Heisenberg, (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*) Leipzig, 1903.

Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, franzöischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291-1327). ed. H. Finke, 2 cilt, Berlin ve Leipzig, 1908-22.

Acta 42 martyrum Amoriensium. ed. V. G. Vasilievsky ve P. Nikitin, *Transactions of the Imperial Academy of Sciences*, VIII ser. VII, 2 (1905). Yunanca ve Rusça.

Adam, Paul. *Princesses byzantines*. Paris, 1893.

Adamek, O. *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Kaisers Maurikios*. Graz, 1890-91.

Adonz, N. "L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867-86)," *Byzantion*, IX (1934), 223-60.

—— *Armenia in the Epoch of Justinian*. St. Petersburg, 1908. Rusça.

—— "Samuel l'Armenien, Roi des Bulgares," *Memoires de l'Académie royale de Belgique*, XXXIX (1938).

Agapius (Mahboub) de Menbidg. *Histoire Universelle*. ed. A. A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, VIII içinde (1912), 399-550.

Agathias Scholasticus. *Historiarum*. ed. L. A. Dindorf, (*Historici Graeci Minores*, c. II. s. 132-432.) Leipzig, 1870-71. Ed. B. G. Niebuhr, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*.) Bonn, 1828.

Aïnalov, D. *The Byzantine Painting of the Fourteenth Century*. (*Zapiski klassicheskago otdeleniya Russkago Archeologichcskago Obschestwa*. c. IX.) Petrograd, 1917. Rusça.

—— "La Chronique de George Hamartolus," *Compte-rendu du deuxième congrés international des études byzantines, Belgrade, 1927*. Belgrad, 1929.

Albertoni, A. *Per una esposizione del diritto bizantino*. Imola, 1927.

Albornez, A. Crillo de. *Juan Chrisostomo y su influencia social en el imperio bizantino*. Madrid, 1934.

Alexandre, C. Pléthon. *Traité de lois*. Paris, 1858.

Alföldi, A. *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*. Oxford, 1948.

—— "Hoc signo victor eris. Beiträge zur Bekehrung Konstantins des Grossen," *Pisciculi. Studien zur Religion und Kultur des Altertums*. Münih, 1939.

Allard, P. *Julien l'Apostat*. 3 cilt, 3. ed., Paris, 1906-10.

Allatius, Leo. *De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*. Köln, 1648.

Allen, W. E. D. *A History of the Georgian People.* Londra, 1932.

Alpatov, M. ve Brunov, I. "A Brief Report of a Journey to the East," *Vizantiysky Vremennik,* XXIV (1923-26).

Altaner, B. *Die Dominikanermissionen des 13. Jakrhunderts.* Habelschwerdt, 1924.

Alvari Cordubensis. *Opera. Indiculus luminosus.* ed. F. H. Florenz, *España Sagrada,* XI (Madrid, 1753), 219-75.

Amantos, K. 'Ιστορα τού βυζαντινος κράτους,2 cilt, Atina, 1939-47.

Amari, M. *Storia dei musulmani di Sicilia.* c. I-III. Floransa, 1854-72. Ed. C. A. Nallino, c. I-III. Katanya, 1933-37.

Amélineau, E. "La Conquête de l'Egypte par les Arabes," *Revue historique,* CXIX (1915), 273-310.

Anastasijević, D. "A Hypothesis of Western Bulgaria," *Bulletin de la Société Scientifique de Skoplje,* III (1927), 1-12. Sırpça.

Anastasius. *Chronographia tripertita.* ed. C. de Boor, Leipzig, 1885. (*Theophanis Chronographia*'nın II. cildi, ed. C. de Boor).

Anastos, M. "Plethos' Calendar and Liturgy," *Dumbarton Oaks Papers,* IV (1948), 183-305.

Andreadès, A. "De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins," *Metron,* I (1920).

Andreev, I. *Germanus and Tarasius, the Patriarchs of Constantinople: Their Life and Activity in Connection with the History of Iconoclastic Troubles.* Sergiev Posad, 1907. Rusça.

Andreeva, M. A. "Dubrovnik," *Revue Internationale des études balkaniques,* II (1935), 125-28.

—— *Essays on the Culture of the Byzantine Court in the Thirteenth Century.* Prag, 1927. Rusça. İyi bir çalışma.

—— "The Reception of the Tartar Ambassadors at the Nicene Court," *Recueil d'études dédiées à mémoire de N. P. Kondakov.* Prag, 1926. Rusça.

—— "Zur Reise Manuels II. Palaiologos nach Westeuropa," *Byzantinische Zeitschrift,* XXXIV (1934), 37-47.

Andriotes, N. "Κριτοβουλος ο Ιμβριος και το 'Ισοτρικο του εργο," 'Ελληνικα, II (1929) 167-200.

Anecdota Bruxellensia. I. *Chroniques byzantines du Manuscrit II.376.* ed. Franz Cumont, Gand., 1894.

Anikiev, P. "On the Problem of Orthodox-Christian Mysticism," *Pravoslavnoye-Russkoye Slovo,* No. 13 (Ağustos 1903), 200-17. Rusça.

Annales Colonienses Maximi, s. a. 1185. ed. K. Pertz, *(Monumenta Germaniae Historica. Scriptores,* XVII, 723-847.) Hanover, 1861.

Annales Marbacenses. ed. K. Pertz, *(Monumenta Germaniae Historica. Scriptores,* XVII, 142-80.) Hanover, 1861.

Annales Stadenses. ed. K. Pertz, *(Monumenta Germaniae Historica. Scriptores,* XVI, 349 vd.) Hanover, 1861.

Anonymous Valesianus. ed. V. Gardhausen, (onun Ammianus Marcellinus edisyonunun II. cildi) Leipzig, 1875. Ed. T. Mommsen, (*Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum,* IX. *Chronica Minora,* I.) Berlin, 1892. Ed. Cessi *(Rerum Italicarum Scriptores.)* Bologna, 1913.

Ansbertus. *Historia de expeditione Frederici Imperatoris. (Fontes rerum Austriacarum. Scriptores,* V, 1-90.) Viyana, 1863.

Antiochus Strategus. *The Capture of Jerusalem by the Persians in the Year 614.* Gürcüceden çev. N. Marr, St. Petersburg, 1909. İngilizceye çev. F. C. Conybeare, *The English Historical Review,* XXV (1910), 502-17.

Antoniades, E. M. *Hagia Sophia.* Atina, 1907. Yunanca.

Apostoli, M. *Laudatio funebris Bessarionis.* ed. J. P. Migne, (*Patrologia Graeca,* CLXI, süt. 140 vd.) Paris, 1866.

Arnakes, G. Georgiades. "Captivity of Gregory Palamas by the Turks and Related Documents as Historical Sources," *Speculum* (Ocak 1951), 104-18.

—— *Οἱ πρῶτοι 'Οθωμάνοι. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ 'Ελληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς 'Ασίας* (1282-1337). (*Texte und Forschungen zur byz. neug. Philologie.* No. 41) Atina, 1947

Ashburner, W. "The Farmer's Law," *Journal of Hellenic Studies,* XXX (1910), 85-108; XXXII (1912), 68-83.

—— *The Rhodian Sea Law.* Oxford, 1909.

Assemani, Joseph Simeon. *Kalendaria Ecclesiae Universae.* 4 cilt. Roma, 1755.

Atiya, Aziz Suryal. *The Crusade in the Later Middle Ages.* Londra, 1938.

—— *The Crusade of Nicopolis.* Londra, 1934.

Attwater, S. *St. John Chrysostom.* Milwaukee, 1939.

Auvray, L. *Les Registres de Gregoire IX.* Paris, 1907.

Babinger, F. *Geschichtsschreiber der Osmanen und Hire Werke.* Leipzig, 1927.

Bach, E. "Les Lois agraires byzantines du Xe siècle," *Classica et Mediaevalia,* V (1942), 70-91.

Bacon, R. "Compendium studii philosophiae," *Opera quaedum hactenus inedita.* Londra, 1859.

Baker, G. P. *Justinian.* New York, 1931. Resimli askerî anlatı. Önemsiz ve yüzeysel.

Balsamonis, Theodori. *In canonem XVI concilii Carthaginiensis.* ed. J. P. Migne, (*Patrologia Graeca,* CXXXVIII, süt. 83-95.) Paris, 1865.

Bănescu, N. *Un Problème d'histoire médiévale: Création et caractère du Second Empire Bulgare.* Bükreş, 1943. Önemli.

Banús y Comas, C. *Expedicion de Catalanes y Aragoneses en Oriente en principio del siglo XIV.* Madrid, 1929.

Barbaro, Nicolò. *Giornale dell' assedio di Constantinopoli.* ed. E. Cornet, Viyana, 1856.

Bardenhewer, O. *Geschichte der altkirchlichen Literatur.* 5 cilt. Freiburg, 1912-32. Güzel bir bibliyografya.

—— *Patrologie.* 3. ed., Freiburg, 1910. İngilizce çev. T. J. Shahan, Freiburg ve St. Louis, 1908.

Barlone, Daniel. *Une Financée de Charlemagne Irène imperatrice de Byzance.* Cezayir ve Paris, 1945. Tarihi roman; tarihsel bir değeri yok.

Baronii, Caesare. *Annales ecclesiastici.* ed. A. Theiner, 37 cilt. Paris ve Brüksel, 1864-83.

Barsky, V. G. *Travels of V. G. Barsky in the Holy Places of the East from 1723 to 1747.* ed. N. Barsukov, St. Petersburg, 1885. Rusça.

Barth, W. *Kaiser Zeno.* Basil, 1894.

Barthold, V. "Charlemagne and Harun al-Rashid," *Christiansky Vostok,* I (1912), 69-94. Rusça.

—— "The Orientation of the First Müslim Mosques," *Annual Publications of the Russian Institute of Art History,* I (1922). Rusça.

—— Review, *Transactions of the Oriental College,* I (1925). Rusça.

Barvinok, V. *Nicephorus Blemmydes and His Works.* Kiev, 1911. Rusça.

Basset, Rene. "Berbères: Religion, langue et litterature," *Encyclopedie de l'Islam,* I (1913), 721-23.

Batiffol, P. *L'Abbaye de Rossano.* Paris, 1891.

—— *La Paix constantinienne et le catholicisme,* 3. edisyon, Paris, 1914.
Baur, P. C. *Der heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit.* Münih, 1929-30.
Baynes, N. H. "Alexandria and Constantinople: A Study in Ecclesiastical Diplomacy," *Journal of Egyptian Archaeology,* XII (1926), 145-56.
—— "Athanasiana," *Journal of Egyptian Archaeology,* XI (1925), 58-69.
—— *A Bibliography of the Works of J. B. Bury.* Cambridge, 1929.
—— "Bibliography: Papyri on Social Life in Graeco-Roman Egypt," *Journal of Egyptian Archaeology,* XVIII (1932), 90-91.
—— "Byzantine Civilization," *History,* X (1926), 289-99.
—— *The Byzantine Empire.* New York ve Londra, 1926.
—— ve Moss, H. St. L. B. (Editörler) *Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization.* Oxford, 1948.
—— *Constantine the Great and the Christian Church. (Proceedings of the British Academy,* XV.) Londra, 1929.
—— "The Date of the Avar Surprise, a Chronological Study," *Byzantinische Zeitschrift,* XXI (1912), 110-28.
—— "The Death of Julian the Apostate in a Christian Legend," *Journal of Roman Studies,* XXVII (1937), 22-29.
—— "The Early Life of Julian the Apostate," *Journal of Hellenic Studies,* XLV (1925), 251-54.
—— *The Historia Augusta: Its Date and Purpose.* Oxford, 1926.
—— "The Historia Augusta: Its Date and Purpose. A Reply to Criticism," *The Classical Quarterly,* XXII (1928), 166-71.
—— "Review: *Mélanges Charles Diehl,*" *Journal of Hellenic Studies,* LII (1932) 157-61.
—— "Review: Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches,* c. I," *Journal of Roman Studies,* XVIII (1928), 217-25.
—— "The Vita S. Danielis Stylitae," *The English Historical Review,* XL (1925), 397-402.
Beazley, C. *The Dawn of Modern Geography.* 4 cilt. Londra, 1897-1906.
Becker, C. "The Expansion of the Saracens – the East," *The Cambridge Medieval History,* II (1913), 329-64.
—— *Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt: Islamstudien.* c. I. Leipzig, 1924.
Bees, A. "Bambacoratius, ein Beiname des Kaisers Alexios III. Angelos (1195-1203)," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher,* III (1922), 285-86.
—— "Eine unbeachtete Quelle über die Abstammung des Kaisers Basileios I., des Mazedoniers," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher,* IV (1923), 76.
—— "Geschichtliche Forschungsresultate und Mönchs- und Volkssagen über die Gründer der Meteorenkloster," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher,* III (1922), 364-403.
Beladsori (Baladhuri). *Liber expugnationum regionum.* ed. M. J. de Goeje, Leyden, 1866.
—— *The Origins of the Islamic State.* çev. P. Hitti, (Columbia University Studies in History, Economics and Public Law, LXVIII, I. kısım) New York, 1916.
Belin, M. A. *Histoire de la Latinité de Constantinople.* 2. ed., Paris, 1894. XIII. yüzyılda Bizans'taki Katolik Kilisesi tarihine dair çok kısa ve yüzeysel bir sunum.
Bell, H. I. "The Decay of a Civilization," *Journal of Egyptian Archaeology,* X (1924), 201-16.
—— *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest. A Study in the Diffusion and Decay of Hellenism.* Oxford, 1948.
—— "An Epoch in the Agrarian History of Egypt," *Recueil d'études égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion.* Paris, 1922.

—— "The Byzantine Servile State in Egypt," *Journal of Egyptian Archaeology,* IV (1917), 86-106.

Beneševič, V. ve Uspensky, Th. I. *The Acts of Vazelon.* Leningrad, 1927. Rusça ve Yunanca.

—— "Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei (De Cer. ı, II c. 52) und nach den Jerusalemer Handschriften zusammengestellt und revidiert," *Byzantinisch-neugriechische Jahrüicher,* V (1926), 97-167.

—— "Sur la date de la mosaïque de la Transfiguration au Mont Sinaï," *Byzantion,* I (1924), 145-72.

Benjamin, Rabbi, of Tudela. *Oriental Travels.* çev. L. Grunhüt ve M. N. Adler, Kudüs, 1903. Almanca ed. Manuel Komroff, New York, 1928. Çev. M. N. Adler, Londra, 1907.

Berger, A. ve Schiller, A. A. *Bibliography of Anglo-American Studies in Roman, Greek, and Greco-Egyptian Law and Related Sciences.* (An annual extraordinary number of *The Jurist.)* Washington, D.C., 1945.

Berger, A. "Tipoukeitos: The Origin of a Name," *Traditio,* III (1945), 394-402.

Berger, E. *Les Registres d'Innocent IV.* Paris, 1887.

Bergkamp, J. U. *Dom Jean Mabillon and the Benedictine Historical School of Saint-Maur.* Washington, D.C., 1928.

Berthelot, M. *La Chimie au moyen âge.,* c. I. Paris, 1893.

Besta, E. *La cattura dei Veneziani in Oriente.* Feltre, 1920.

Bezdeki, St. *Le Portrait de Théodore Métochite par Nicéphore Grégoras. Mélanges d'histoire générale.* Cluj, 1927.

Bezobrazov, P. V. *A Byzantine Writer and Statesman, Michael Psellus.* I. *The Biography of Michael Psellus.* Moskova, 1890. Rusça.

—— "Comptes rendus," *Vizantiysky Vremennik, XVIII* (1911),33-36; III (1896). Rusça.

—— "Craft and Trade Corporations," G. Hertzberg, *History of Byzantium* içinde. ed. P. V. Bezobrazov, Moskova, 1896. Rusça.

—— "The Empress Zoë," *Historical Articles.* c. I, 225-51. Moskova, 1893. Popüler bir makale. Rusça.

Bikelas, D. *La Grèce byzantine et moderne.* Paris, 1893.

—— *Seven Essays on Christian Greece.* çev. John, Marquess of Bute. Londra, 1890.

Biondi, B. *Guistiniano Prima Principe e Legislatore Cattolico.* Milano, 1936. Justinianus'un din politikası ve Papalıkla olan ilişkileri.

Bizilli, P. "The Version of Novgorod of the Fourth Crusade," *Istoricheskiya Izvestiya,* 3, 4 (1916). Rusça.

Blake, R. P. "The Monetary Reforms of Anastasius I and its Economic Implications," *Studies in the History of Culture, the Disciplines of the Humanities.* Menasha, Wisconsin, 1942.

—— "Note sur l'activité littéraire de Nicéphore, Ier patriarche de Constantinople," *Byzantion, XIV* (1939), 1-15.

Blanchet, A. "Les dernières monnaies d'or des empereurs de Byzance," *Revue numismatique,* IV, 4 (1910), 78-90.

Blemmydes, Nicephorus. *Curriculum vitae et carmina.* ed. A. Heisenberg, Leipzig, 1896.

Boak, A. E. R. "Byzantine Imperialism in Egypt," *The American Historical Review,* XXXIV (1928), 1-8.

Bobtchev, S. *History of the Ancient Bulgarian Law.* Sofya, 1910. Bulgarca.

Boccaccio, G. *De genealogia deorum.* Basil, 1532.

Boghiatzides, I. "Τὸ χρονικὸν των Μετεώρων," 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινν Σπουδών, (1924), 146-56.

Bogišič, V. *Pisani zakoni na slovenskom jugu.* Zagreb, 1872.
Böhmer, J. F. *Acta imperii selecta.* Innsbruck, 1870.
Bois, J. "Gregoire le Sinaite et l'Hésychasme à l'Athos au XIVe siècle," *Échos d'Orient,* V (1901).
Boissier, G. *La Fin du paganisme; étude sur les dernières luttes religieuses en Occident au quatrième siècle.* Paris, 1891.
Boïves, K. Ακολουθία ἱερὰ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Χριστοδούλου. 3. ed. Atina, 1884
Bolotov, V. *Lectures on the History of the Ancient Church.* III. *A History of the Church in the Period of the Ecumenical Councils.* St. Petersburg, 1913. Çok önemli. Rusça.
Bon, A. *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204.* Paris, 1951.
Boor, C. de. "Der Angriff der Rhos auf Byzanz," *Byzantinische Zeitschrift,* IV (1895), 440-53.
Bouchier, E. *Spain Under the Roman Empire.* Oxford, 1914.
Bouvat, L. *L'Empire Mongol.* Paris, 1927.
Bouvy, E. "Saint Thomas. Ses traducteurs byzantins," *Revue augustinienne,* XVI (1910), 407 vd.
Brătianu, G. I. *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du XIIIe siècle.* Bükreş, 1927.
—— "Charles Diehl et la Roumanie," *Revue historique du sud-est européen,* XXII (1945), 5-36.
—— *Études byzantines d'histoire économiques et sociale.* Paris, 1938.
—— "Études pontiques," *Revue historique du sud-est européen,* XXI (1944), 39-52
—— "La Fin du regimes des partis à Byzance et la crise antisemite du VIIe siècle," *Revue historique du sud-est européen,* XVIII (1941), 49-57.
—— "Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtnay (1288-95)," *Revue historique du sud-est européen,* I (1924), 59-63.
—— "La Politique fiscale de Nicéphore Ier ou Ubu Roi à Byzance," *Études byzantines d'histoire économique et sociale.* Paris, 1938. İlginç.
—— *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle.* Paris, 1929.
—— *Recherches sur Vicina et Cetatea Alba.* Bükreş, 1943.
—— "Vicina. I. Contribution à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine,* X (1923).
Bréhier, L. "Andronic I (Comnène)," *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques.* ed. A. Baudrillart, II (1914-20), süt. 1776-82.
—— "Attempts at Reunion of the Greek and Latin Churches," *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 594-626.
—— "Constantin et la fondation de Constantinople," *Revue historique,* CXIX (1915), 241-72.
—— *L'Église et l'orient au moyen âge; les croisades.* Paris, 1907. 5. ed., Paris, 1928.
—— "Les Empereurs byzantins dans leur vie privée," *Revue historique,* CLXXXVIII-IX (1949), 193-217.
—— "The Greek Church: Its Relations with the West up to 1054," *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 246-73.
—— *Un héros de roman dans la littérature byzantine.* Clermont-Ferrand, 1904.

—— "Iconoclasme," *Histoire de l'Église*. ed. A. Fliche ve V. Martin, c. V (1938), 431-70. Çok önemli; mükemmel bir bibliyografyaya sahip.

—— *Le Monde byzantine*. 3 cilt. Paris, 1947-50.

—— "Notes sur l'histoire de l'enseignment supérieur à Constantinople," *Byzantion*, III (1927), 72-94; IV (1929), 13-28.

—— *La Querelle des images, VIIIe-IXe siècles*. Paris, 1904. Önemli.

—— "La Rénovation artistique sous les Paléologues et le mouvement des idées," *Mélanges Diehl: Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance*. Paris, 1930.

—— *La Schisme oriental du XIe siècle*. Paris, 1899. Önemli.

—— "La Transformation de l'empire byzantine sous les Héraclides," *Journal des Savants*, N.S. XV (1917), 401-15.

Brilliantov, A. *The Emperor Constantine the Great and the Edict of Milan 313 A.D.* Petrograd, 1916. 1913 yılına dair kapsamlı bir literatürü içeren; dönemi orijinal kaynaklar ve daha sonraki araştırmaların temelinde inceleyen mükemmel bir çalışma. Rusça.

—— *The Influence of Eastern Theology upon Western as Evidenced by the Works of John the Scot Eriugena*. St. Petersburg, 1898. Rusça.

Brion, M. *Crowned Courtesan. The Tale of Theodora, Empress of Byzantium*. Fransızcadan çev. W. B. Wells, Londra, 1936.

Brooks, E. W. "The Arab Occupation of Crete," *The English Historical Review*, XXVIII (1913), 431-43.

—— "Arabic Lists of the Byzantine Themes," *Journal of Hellenic Studies*, XXI (1901), 67-77.

—— "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids," *English Historical Review*, XV (1900), 728-47.

—— "The Campaign of 716-18, from Arabic Sources," *Journal of Hellenic Studies*, XIX (1899), 19-31.

—— "The Eastern Provinces from Arcadius to Anastasius," *The Cambridge Medieval History*, I (1911), 456-86.

—— Ed. ve çev. John of Ephesus. *Lives of the Eastern Saints*. Süryanice metin ve çev. *Patrologia Orientalis*, XVII (1923), 1-307.

—— "Review: Vasiliev, *Lektsii po Istorii Vizantii*," *The English Historical Review*, XXXIV (1919), 117.

—— "Who was Constantine Pogonatus?" *Byzantinische Zeitschrift*, XVII (1908), 460-62.

Brosset, M. *Histoire de la Géorgie*, c. I. St. Petersburg, 1849.

Brown, H. F. "The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century," *Journal of Hellenic Studies*, XL (1920), 68-88.

Bruns, K. G. ve Sachau, E. (Editörler) *Syrisch-Römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert*. Leipzig, 1880.

Bryanzev, D. "John Italus," *Vera i Razum*, c. II, I. bölüm, St. Petersburg, 1904. Rusça.

Bryce, James. *The Holy Roman Empire*. New York, 1919.

—— "Life of Justinian by Theophilus," *Archivio della Reale Società Romana di Storia Patria*, X (1887), 137-71; Ayrıca *The English Historical Review*, II (1887) içinde, 657-84.

Bubnov, N. *The Collection of Gerbert's Letters as a Historical Source*. St. Petersburg, 1890. Rusça.

Buchon, J. A. *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle.* ed. K. Lanz, *(Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart,* VIII, 1844) Stuttgart, 1844.

—— *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies fondées à la suite de la quatrième croisade, pour servir de complément aux éclaircissements historiques, généalogiques et numismatiques sur la principauté française de Morée.* Paris, 1843-45.

—— *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française.* Paris, 1840.

Buckler, Georgiana. *Anna Comnena: A Study.* Oxford, 1929. Bol bol belgeyle desteklenmiş, en iyi şekilde ayrıntılandırılmış bir monografi.

Buondelmonti, Chr. *Description des îles de l'Archipel.* ed. E. Legrand, Paris, 1897. ed. A. Meineke, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)* Bonn, 1836.

Burckhardt, J. *Die Zeit Constantins des Grossen.* 1. ed., Leipzig, 1853. 3. ed., Leipzig, 1898. İngilizceye çev. J. Moffat, Londra, 1904. 4. ed., orijinal Almanca edisyonun genişletilip gözden geçirilmiş hali. Leipzig, 1925.

Bury, J. B. *The Ancient Greek Historians.* New York, 1909.

—— "The Bulgarian Treaty of A.D. 814 and the Great Fence of Thrace," *The English Historical Review,* XXV (1910), 276-87.

—— "The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogennetos," *The English Historical Review,* XXII (1907), 209-27; 417-39.

—— "Charles the Great and Irene," *Hermathena,* VIII (1893), 17-37.

—— *The Constitution of the Later Roman Empire.* Cambridge, 1910.

—— *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-67).* Londra, 1912. Bu dönem üzerine en iyi çalışma.

—— *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395-800).* 2 cilt. Londra, 1889. Yeni edisyonu MS 395-565 dönemini kapsıyor. 2 cilt. Londra, 1923

—— *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a revised text of the Kletorologion of Philotheos. (British Academy Supplemental Papers,* I.) Londra, 1911.

—— "The Notitia Dignitatum," *Journal of Roman Studies,* X (1920), 131-54.

—— "The Provincial Lists of Verona," *Journal of Roman Studies,* XIII (1923),127-51.

—— "Roman Emperors from Basil II to Isaac Komnenos," *The English Historical Review,* IV (1889), 41-64; 251-85. Psellos'un eseri hakkında güzel bir araştırma.

—— *Romances of Chivalry on Greeks Soil.* Oxford, 1911.

—— *Selected Essays.* ed. H. Temperley, Cambridge, 1930.

—— "The Struggle with the Saracens; summary," *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 151-52.

—— "The Treatise *De Administrando Imperio," Byzantinische Zeitschrift,* XV (1906), 517-77.

Byrne, E. H. "The Genoese Colonies in Syria," *Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by his Former Students.* New York, 1928.

Byron, R. *The Byzantine Achievement: An Historical Perspective A.D. 330-1453.* Londra 1929.

Butler, M. *The Arab Conquest of Egypt.* Oxford, 1902.

Caetani, L. *Annali dell' Islam,* c. I-X. Milano, 1905-26. İlk halifeler döneminde Bizans ve Arapların ilişkilerine dair çok önemli bir çalışma.

—— *Studi di storia orientale.* c. I ve III. Milano, 1911-14. İslamiyetin primitif tarihi için önemli.

Cahen, C. "La Campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes," *Byzantion,* IX (1934), 613-42.

—— "La première pénétration turque en Asie Mineure (seconde moitré du XIe siècle)," *Byzantion,* XVIII (1948), 5-67.

—— *La Syrie du Nord à l'époque des croisades.* Paris, 1940.

Callistus, Nicephorus. *Historia ecclesiastica.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Graeca,* CXLV, CXLVI.) Paris, 1865.

The Cambridge Medieval History. XII. *The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324.* Cambridge, 1929. Önemli; bibilografyası zengin.

Cammelli, G. "Demetrii Cydonii orationes tres, adhuc ineditae," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher,* III (1922), 67-76; IV (1923), 77-83, 282-95.

—— "Demetrio Cidonio: Brevi notizie della vita e delle opere," *Studi Italiani di filologia classica,* N.S. I (1920), 140-61.

—— *Démétrius Cydonès Correspondance.* Paris, 1930.

—— "L'inno per la nativita de Romano il Melode," *Studi Bizantini.* Roma, 1925.

—— "Personaggi bizantini dei secoli XIV-XV attraverso le epistole di Demetrio Cidonio," *Bessarione,* XXXVI (1920), 77-108.

—— *Romano il Melode.* Floransa, 1930.

Cananus, John. *De Constantinopoli anno 1422 oppugnata narratio.* ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1838.

Canard, M. "Les Expéditions des arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende," *Journal Asiatique,* CCVIII (1926), 61-121.

—— "La Guerre sainte dans le monde islamique et dans le mond chrétien," *Revue Africaine,* LXXIX (1936), 605-23.

—— *Sayf al Daula. (Bibliotheca Arabica,* publiée par La Faculté des Lettres d'Alger, VIII.) Cezayir, 1934. Yalnızca Arapça metin, tercümesi yok.

—— "Le Traité de 1281 entre Michel Paléologue et le sultan Qalâ'ûn," *Byzantion,* X (1935), 669-80.

—— "Un Traité entre Byzance et l'Egypt au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paleologue avec les sultans Mamlûks Baibars et Qalâ'ûn," *Mélanges Guadefroy-Demombynes.* Kahire, 1937.

Carabellese, F. *Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente.* Bari, 1911. Bizans hakkında pek fazla bilgi yok.

Caro, G. "Die Berichterstattung auf dem ersten Kreuzzuge," *Neue Jahrbiicher für das klassische Alterum,* XXIX (1912), 50-62.

—— *Genua und die Mächte am Mittelmeer,* 1257-1311. Halle, 1895.

Carpenter, M. "The Paper that Romanos Swallowed," *Speculum,* VII (1932), 3-22.

—— *Romanos and the Mystery Play of the East. (The University of Missouri Studies,* XI, 3.) Columbia, Mo., 1936.

Caspar, E. *Geschichte des Papsttum.* c. I-II. Tubingen, 1930-33.

—— "Letters of Gregory II," *Zeitschrift für Kirchengeschichte,* LII (1933), 29-89.

—— *Roger II. (1101-1154) und die Gründung der normannish-sicilischen Monarchie.* Innsbruck, 1904.

Castellani, G. "Un Traité inédit en Grec de Cyriaque d'Ancône," *Revue des études grecques,* IX (1896), 225-28.

Cedrenus, George. *Historiarum compendium.* ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1838.

Cerone, F. "Il Papa ed i Veneziani nella quarta crociata," *Archivio Veneto,* XXXVI (1888), 57-700; 28797.

—— "La Politica orientale di Alfonso d'Aragona," *Archivio storico per le provincie Napolitane,* XVII (1902), 425-56, 555-634; XVIII (1903), 167 vd.

Chabot, J. "Un Épisode de l'histoire des croisades," *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger.* c. I. Paris, 1924.

Chalandon, F. *Les Comnène: Études sur l'empire byzantin au XIe et au XIIe siècles.* 2 cilt. Paris, 1900-12.

—— "The Earlier Comneni," *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 318-50.

—— *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile.* Paris, 1907.

—— *Histoire de la première croisade fusqu'à l'election de Godefroi de Bouillon.* Paris, 1925.

Chamberlin, William. "On Rereading Gibbon," *The Atlantic Monthly,* CLXXIV (1944), 65-70.

Chapman, C. *Michael Paléologue restaurateur de l'empire byzantin (1261-82).* Paris, 1926. Kullanışlı; çok kısa.

Charanis, P. "Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade," *Byzantion,* XIX (1949), 17-37.

—— "The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece," *Dumbarton Oaks Papers,* V (1950), 139-67.

—— *Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518.* Madison, Wisconsin, 1939. Çok sağlam bir çalışma.

—— "The Crown Modiolus Once More," *Byzantion,* XIII (1938), 337-81.

—— "Internal Strife in Byzantium in the Fourteenth Century," *Byzantion,* XV (1940-41), 208-30.

—— "The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire," *Dumbarton Oaks Papers,* IV (1948), 51-119.

—— "On the Question of the Hellenization of Sicily and Southern Italy during the Middle Ages," *The American Historical Review,* LII (1946-47), 74-86.

—— "The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402," *Byzantion,* XVI (1942-43), 286-314.

Chatzes, A. C. " Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους," Πρακικά *of the Academy of Athens,* IV (1929), 746-48

Chekrezi, C. *Albania: Past and Present.* New York, 1919.

Chernousov, E. "Ducas, One of the Historians of the Fall of Byzantium," *Vizantiysky Vremennik, XXI* (1914), 171-221. Rusça.

—— "From a Byzantine Backwoods of the Thirteenth Century," *Essays Presented to V. P. Buzeskul.* Harkov, 1913-14. Rusça.

—— "The Roman and Byzantine Guilds," *Journal of the Ministry of Public Instruction.* 1914. Stöckle'nin kitabı üzerine Rusça bir makale.

Cheronis, N. D. "Chemical Warfare in the Middle Ages. Kallinikos Prepared Fire," *Journal of Chemical Education,* XIV, 8 (1937), 360-65.

Chiliades. ed. Th. Kiessling, Leipzig, 1826.

Christ, W. *Geschichte der grieschischen Litteratur.* 6. ed., Münih, 1924.

The Christian Roman Empire and the Foundation of the Teutonic Kingdom. (The Cambridge Medieval History, I.) Cambridge, 1911.

Chronica Minora. çev. I. Guidi, (*Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium.*) Paris 1903-5.

Chronicle of John, bishop of Nikiu. Etiyopyacadan çev. M. Zotenberg, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliotheque Nationale,* XXIV (1883). İngilizceye çev. R. Charles, Londra, 1916.

The Chronicle of Morea. ed. J. Schmitt, Londra, 1904. ed. P. Kalonares, Atina, 1940. Yunanca.

The Chronicle of Novgorod. St. Petersburg, 1888. Rusça. Latinceye çev. C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues.* Berlin, 1873.

Chronicon Adae de Usk. ed. E. M. Thompson, 2. ed., Londra, 1904. Latince metin ve İngilizce çevirisi.

Chronicon Estense. ed. L. A. Muratori, *(Scriptores Rerum Italicarum,* XV.) Milano, 1729.

Chronicon Magni Presbyteri (Annales Reicherspergenses). ed. G. H. Pertz, *(Monumenta Germaniae Historica. Scriptores,* XVII, süt. 439-534.) Hanover, 1861.

Chronique de Michel le Syrien. çev. J. B. Chabot, c. I-III. Paris, 1899-1910.

Chronique du Religieux de Saint-Denys. neşr. M. L. Bellaguet, 6 cilt, Paris, 1839-52.

Chrysostom, John. *Epistolae.* ed. J. P. Migne, (*Patrologia Graeca,* LII.) Paris, 1862.

—— *Oeuvres complètes de saint Jean Chrysostome.* Fransızcaya çev. M. Jeannin, Arras, 1887.

Chumnos, Georgios. *Old Testament Legends from a Greeks Poem on Genesis and Exodus.* ed. F. H. Marshall, Cambridge, 1925.

Cinnamus, John. *Historia.* ed. A. Meineke, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*). Bonn, 1838.

Clavijo, Ruy Gonzales de. *A Diary of the Journey to the Court of Timur (Tamerlane), to Samarqand in 1403-6.* İspanyolca metin, Rusça çeviri ve yorum J. Sreznevsky, St. Petersburg, 1881. İngilizce çev. Guy Le Strange. Londra, 1928.

Clement of Alexandria. *Stromata.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Graeca,* VIII, süt. 717-20.) Paris, 1891; ed. O. Stahlin, Leipzig, 1939.

Codellas, P. S. "The Pantocrator, the Imperial Byzantine Medical Center of the Twelfth Century A.D. in Constantinople," *Bulletin of the History of Medicine,* XII, 2 (1942), 392-410.

Cognasso, F. "Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato," *Studi bizantini,* II (Roma, 1927).

—— "Un imperatore bizantino della decadenza Isacco II Angelo," *Bessarione,* XXXI (1915), 29-60, 246-89. Ayrı olarak tekrar basıldı. Roma, 1915.

—— *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno. (Reale Accademia delle scienze di Torino,* 1911-12). Torino, 1912

Cohn. "Eustathius," *Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft.* ed. A. F. Pauly, G. Wissowa ve diğerleri. I seri. VI (1909), süt. 1452-89.

Coleman, C. B. *Constantine the Great and Christianity. (Columbia University Studies in History, Economics and Public Law,* LX.) New York, 1914. Çok iyi bir bibliyografya, s. 243-54.

Collectio Avellana. ed. Otto Günther, *(Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum,* XXXV.) Viyana, 1895.

Collinet, P. "Byzantine Legislation from the Death of Justinian (565) to 1453," *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 707-23.

—— *Études historiques sur le droit de Justinien.* c. I. Paris, 1912. İlginç ve önemli bir çalışma.

—— *Histoire de l'école de droit de Beyrouth.* Paris, 1925.

Comnena, Anna. *The Alexiad.* ed. A. Reifferscheid, 2 cilt, Leipzig, 1884. Çev. Elizabeth A. S. Dawes, Londra, 1928.

Complete Collection of Russian Chronicles. Arkheograficheskaia Komissiia, *Polnoe Sobranie Russkikh Lietopisei.* St. Petersburg, 1846-1926.

Condurachi, E. "Factions et jeux de cirque à Rome au début du VIe siècle," *Revue historique du sud-est europeen,* XVIII (1941), 95-102.

—— "Les Idées politiques de Zozime," *Revista Clasică,* XIII-XIV (1941-42).

—— "La Politique financière de l'Empereur Julien," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine,* XXII, 2 (1941), 1-59.

Constantinescu, N. A. "Réforme sociale ou réforme fiscale?" *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine,* XI (1924), 95-96.

Constantinus Porphyrogenitus. *De administrando imperio.* ed. G. Moravcsic ve çev. R. J. H. Jenkins, Budapeşte, 1949.

—— *De ceremoniis aulae bizantinae.* ed. J. J. Reiske ve I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1829-40.

—— *Excerpta historica jussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta.* ed. C. de Boor, Berlin, 1903.

—— *De thematibus.* ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1840.

Constitutio Imperatoriam majestatem. ed. P. Krüger, Berlin, 1892.

Corripus, Flavius. *De laudibus Justini.* ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1836.

Cosmas (Indicopleustes). *Topographia Christiana.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Graeca,* CLXXXVIII, süt. 51-476.) Paris, 1864. ed. E. Winstedt, *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes.* Cambridge, 1909. çev. J. W. McCrindle, *The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian Monk.* (Hakluyt Society Publications, no. 98.) Londra, 1897.

Coster, C. H. "Synesius, a Curialis of the Time of the Emperor Arcadius," *Byzantion,* XV (1940-41), 10-38.

Critobulus. ed. C. Müller, (*Fragmenta historicorum graecorum,* V.) Paris, 1870.

Cross, S. H. *The Russian Primary Chronicle.* (*Harvard Studies and Notes in Philology and Literature,* XII.) Cambridge, 1930.

Crump, C. ve Jacob, E. (Editörler) *The Legacy of the Middle Ages.* Oxford, 1926.

Curtis, E. *Roger of Sicily and the Normans in Lower Italy, 1016-1154.* New York ve Londra, 1912.

Cydones, Demetrius. Συμβουλευτικός έτερος ; ed. J. P. Migne, *Patrologia Graeca,* CLIV.

Cyprian, Archimandrite. *The Anthropology of Saint Gregory Palamas.* Paris, tarihsiz (1951). Rusça.

Cyriacus of Ancona. *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Aconitano,* Roma, 1747.

Dahn, F. *Procopius von Cäsarea.* Berlin, 1865.

Dalton, O. M. *Byzantine Art and Archaeology.* Oxford, 1911.

—— *East Christian Art.* Oxford, 1925.

Damascus Chronicle of the Crusaders, The. Chronicle of Ibn al-Qalanisi'den seçilip çevrilenler. H. A. R. Gibb, Londra, 1932.

Danduli, Andrae. *Chronicon.* ed. L. A. Muratori, *(Rerum Italicarum Scriptores,* XII, 1-523.) Milano, 1728.

Daniel, igumen of Russia. "Life and Pilgrimage of Daniel," *Pravoslavny Palestinsky Sbornik.* No 3 (1885). Aslı eski Rusça. Fransızca çev. *Vie et pèlerinage de Daniel, hégoumene russe. Itinéraires russes en Orient.* ed. B. de Khitrovo, Cenevre, 1889.
Danstrup, J. "Manuel's coup against Genoa and Venice in the Light of Byzantine Commercial Policy," *Classica et Mediaevalia,* X (1949), 195-219.
—— *Recherches critiques sur Andronic I.* Arsbok, 1944 ve Lund, 1945.
—— "The State and Landed Property in Byzantium to 1250," *Classica et Mediaevalia,* VIII (1946), 221-62.
Darkó, J. "La militarizatione dell' Impero Bizantino," *Studi bizantini e neoellenici,* V (1939), 88-99.
—— "Neuere Beiträge zur Biographie des Laonikos Chalkokondyles," *Compterendu du deuxième Congrès international des études byzantines à Belgrade, 1027.* (Belgrad, 1929), 25-29.
—— "Zum Leben des Laonikos Chalkondyles," *Byzantinische Zeitschrift,* XXIV (1923), 29-39.
Davidson, R. *Forschungen zur Geschichte von Florenz.* Berlin, 1901.
Dawkins, R. M. "Greeks and Northmen," *Custom is King: Essays Presented to Dr. R. R. Marett.* Oxford, 1936.
Declareuil, T. *Rome et l'organisation du droit. (Bibliothèque de synthèse historique. L'évolution de l'humanité.* ed. H. Berr) Paris, 1924. Özellikle bkz. II. Kitap, *Le droit du Bas-Empire et les réformes Justiniennes.*
Delarue, F. *Albrégé de l'histoire de Bas-Empire de Lebeau.* Lyon, 1847.
Delehaye, H. *Les Saints Stylites.* Brüksel, 1923.
—— "La vie de Saint Paul le jeune et la chronologie de Metaphraste," *Revue des questions historiques,* N.S. X (1893), 49-85.
—— (Ed.) "Life of Daniel the Stylite," *Analecta Bollandiana,* XXXII (1913), bölüm 31.
Dendias, M. "Le Roi Manfred de Sicile et la bataille de Pélagonie," *Mélanges Charles Diehl: Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance.* Paris, 1930.
Destunis, G. "Essay on the biography of George Phrantzes," *Journal of the Ministry of Public Instruction,* CCLXXXVIII (1893), 427-97. Rusça.
Devreesse. *Le Patriarcat d'Antioche depuis la paix de l'église jusqu'à la conquête Arabe.* Paris, 1945.
Dewing, H. B. (ed. ve çev.) *Procopius of Caesarea.* 7 cilt. 1914-40.
Dictionnaire de théologie catholique. ed. A. Vacant, E. Mangenot ve E. Amann, 15 cilt. Paris, 1931-(devam ediyor.)
Diehl, Charles. *L'Afrique byzantine.* Paris, 1896.
—— *Byzance. Grandeur et décadence.* Paris, 1920.
—— "Byzantine Civilization," *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 745-77.
—— "La dernière renaissance de l'art Byzantin," *Journal des Savants,* N.S. XV (1917), 361-76.
—— "L'empereur au nez coupé," *Revue de Paris,* 1 Ocak 1923. *Choses et gens de Byzance*'da tekrar basımı. Paris, 1926.
—— *Études byzantines: Introduction a l'histoire de Byzance, les études d'histoire byzantine en* 1905, ... Paris, 1905.
—— *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne* (568-751). Paris, 1888.
—— Guilland, R., Oeconomos, L. ve Grousset, R. *L'Europe Orientale de 1081 à 1453.* Paris, 1945.

—— *Figures byzantines.* 2. seri Paris, 1906-8. 4. ed., Paris, 1909. Theodora'nın biyografisi (c. I, 4. ed., 1909, 51-75) bu konudaki en iyisidir. Andronikos Komnenos hakkındaki makale (2. seri, 1908, 86-133) mükemmel bir şekilde yazılmıştır. İngilizce çev. H. Bell, *Byzantine Portraits.* New York, 1927.
—— "The Fourth Crusade and the Latin Empire," *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 415-31.
—— *Les Grands Problèmes de l'histoire byzantine.* Paris, 1943.
—— *Histoire de l'empire byzantin.* Paris, 1930. İngilizce çev. G. B. Ives, Princeton, 1925.
—— *Justinien et la civilization byzantine au VIe siècle.* Paris, 1901.
—— "La Légende de l'empereurThéophile," *Annales de l'Institut Kondakov,* IV (1931). 33-37
—— "Leo III and the Isaurian Dynasty (717-802)," *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 1-26.
—— *Manuel d'art byzantin.* Paris, 1910. 2. ed., Paris, 1925-26.
—— ve Marçais, G. *Le Monde oriental de* 395 *a 1018.* Paris, 1936.
—— "L'Origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin," *Études byzantines.* Paris, 1905. Bu makalenin ilk edisyonu, *Les Études d'histoire du moyen âge dédidées à G. Monod* içinde. Paris, 1896.
—— *Ravenne.* Paris, 1907.
—— *Une République patricienne. Venise.* Paris, 1915. 2. ed., Paris, 1928. Çok güzel yazılmış.
—— "Review: Runciman, *Byzantine Civilization,*" *Byzantinische Zeitschrift,* XXXIV (1934), 127-30. Diehl bazı yanlışlara işaret eder, fakat sonunda çalışmayı mükemmel olarak tanımlar.
—— "La Société byzantine à l'époque des Comnènes," *Revue historique du sudest européen,* VI (1929), 198-280. Ayrı ed., Paris, 1929. Oldukça ilginç.
—— *Théodora, impératrice de Byzance.* 3. ed., Paris, 1904. Tekrarbasımı 1937.
Diener, Bertha. *Imperial Byzantium.* Boston, 1938.
Dieterich, K. *Quellen und Forschungen zur Erd-und Kulturkunde.* Leipzig, 1912.
Dirr, A. "Georgie," *Encyclopédie de l'Islam,* II (1927), 139-40.
"Disputatio Latinorum et Graecorum," *Archivum Franciscanum Historicum,* XII (1919).
Dmitrievsky, A. *The Description of the Liturgical Manuscripts Preserved in the Libraries of the Orthodox East.* Kiev, 1895. Rusça ve Yunanca.
Dobiache-Rojdestvensky, O. *The Epoch of the Crusades; the West in the Crusading Movement.* Petrograd, 1918. Rusça.
Dobroklonsky, A. *Blessed Theodore the Confessor and Abbot of Studion.* Odessa, 1913. Rusça.
Dodu, G. *Histoire des institutions monarchiques dans le royaume latin de Jérusalem 1099-1291.* Paris, 1894.
Dölger, Franz. *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10 und 11 Jahrhunderts.* Leipzig ve Berlin, 1927. Önemli.
—— "Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum," *Actes du IVe congrès international des études byzantines.* Sofya, 1934.
—— "Die byzantinische Literatur und Dante," *Compte-rendu du deuxième congrès international des études bvzantines, Belgrade, 1927.* Belgrad, 1929.
—— *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit.* Regesten I. *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches.* 3 cilt. Münih ve Berlin, 1924-32.

—— "Die neuentdeckte Quelle zur Helenaszene in Goethes Faust. Die Prophyläen," *Beilage zur Münchner Zeitung,* XXVIII (1931), 289-90.

—— "Reviews and comments," *Deutsche Literaturzeitting,* XLVII (1926), süt. 1440-45. *Historisches Jahrbuch,* XLVII (1927), 760-66. *Historische Zeitschrift,* CXLI (1930), 110-13. *Byzantinische Zeitschrift,* XXVI (1926), 95-101; XXXVI (1936), 467-68; XXXVII (1937), 542-47.

—— *Der Vertrag des Sultans Qala'un von Aegypten mit dem Kaiser Michael VIII Palaiologus. Serta Monacensia.* Leyden, 1952.

Dopsch,A. *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europaischen Kulturentwicklung.* c. I. Viyana, 1918. 2. ed., Viyana, 1923. Çok ilginç ve önemli, özellikle Batı için.

Dräseke, J. "Byzantinische Hadesfahrten," *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum,* XXIX (1912), 343-66.

—— "Die neuen Handschriftenfunde in den Meteoraklöstern," *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum,* XXIX (1912), 542-53.

—— "Plethons und Bessarions Denkschriften 'Ueber die Angelegenheiten im Peloponnes,' " *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum,* XXVII (1911), 102-19.

—— "Theodoros Lascaris," *Byzantinische Zeitschrift,* III (1894), 498-515. Özellikle II. Teodor'un yazınsal etkinlikleri.

—— "Zu Johannes Kantakuzenos," *Byzantinische Zeitschrift,* IX (1900), 72-84.

—— "Zum Kircheneinigungsversuch des Jahres 1439," *Byzantinische Zeitschrift,* V (1896), 572-86.

Drapeyron, L. *L'Empereur Héraclius et l'empire byzantin au VIIe siècle.* Paris, 1869. Demode.

Drinov, M. S. "On Some Works of Demetrius Chomatianos as Historical Material," *Vizantiysky Vremennik,* I (1894), 319-40; II (1895), 1-23. Rusça.

—— *The Slavic Occupation of the Balkan Peninsula.* Moskova, 1873. Rusça.

—— *The Southern Slavs and Byzantium in the Tenth Century.* Moskova, 1875. Tekrarbasımı *Works of M. S. Drinov* içinde, ed. V. N. Zlatarsky, c. I. Sofya, 1909. Bulgar-Bizans ilişkileri üzerine çok önemli bir çalışma. Rusça.

Ducas, Michael. *Historia byzantina.* ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)* Bonn, 1834. Yunanca metin ve İtalyanca çev.

Duchataux, V. *Eustathe, Archevêque de Thessalonique. Sa Vie, ses oeuvres, son histoire du siège et de la prise de Thessalonique par les Normands Siciliens. (Travaux de l'Académie Nationale de Reims,* CVIII.) Reims, 1902.

Duchesne, L. *Liber Pontificalis.* Paris, 1886.

Dudden, F. *Gregory the Great: His Place in History and Thought.* Londra, 1905.

Dulaurier, E. "Chronique de Matthieu d'Edesse," *Bibliotheque historique arménienne.* (Paris, 1858), 16-24.

Duncalf, F. "The Pope's Plan for the First Crusade," *The Crusades and Other Historical Essays Presented to D. C. Munro by his former Students.* New York, 1928.

Dupuy. "Eloge de Lebeau," *Histoire du Bas-Empire.* ed. M. de Saint-Martin, c. I. Paris, 1824.

Durrieu, P. *Les Archives angevines de Naples. Études sur les registres du roi Charles Ier.* (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, XLVI.) Paris, 1886.

Duruy, V. *Histoire des Romains.* c. VI-VII. Paris, 1883-85. İngilizce çev. M. M. Ripley, Boston, 1883-86.

Dussaud, R. *Les Arabes en Syrie avant l'Islam.* Paris, 1907.

Duthuit, G. *Byzance et l'art du XIIe siècle.* Paris, 1926.

Dvornik, F. *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance.* Prag, 1933. Çok önemli.
—— *The Making of Central and Eastern Europe.* Londra, 1949.
—— *The Photian Schism, History and Legend.* Cambridge, 1948. Fransızca, Paris, 1950. Çok önemli.
—— *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle.* Paris, 1926. Önemli.
—— *La Vie de saint Grégoire de Décapolite et les slaves macédoniens au IXe siècle.* Paris, 1926.
Dyakonov, A. P. "The Byzantine Demes and Factions (τὰ μέρη) in the Fifth to the Seventh Centuries," *Vizantiysky Sbornik* (Moskova ve Leningrad, 1945).
—— *John of Ephesus and his Ecclesiastical-Historical Works.* St. Petersburg, 1908. Çok önemli. Rusça. E. W. Brooks der ki: "Efesli Yannis'in tüm eserleri A. Dyakonov'un büyük çalışması sayesinde gölgelenmiştir." *(Patrologia Orientalis,* XVII [1923], iii.)
Ebersolt, J. *Les Arts somptuaires de Byzance.* Paris, 1923.
—— *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant.* Paris, 1918.
—— *La Miniature byzantine.* Paris ve Brüksel, 1926.
—— *Orient et Occident.* 2 cilt, Paris, 1928-29.
Ecloga ad Procheiron mutata, founded upon the *Ecloga* of Leo III and Constantine V of Isauria and on the *Procheiros nomos* of Basil I of Macedonia, including the Rhodian maritime law edited in 1166 A.D. ed. E. H. Freshfield, *A Manual of Later Roman Law.* Cambridge, 1927.
Eichmann, E. "Studien zur Geschichte der abenländischen Kaiserkrönung. II. Zur Topographie der Kaiser Kaiserkrönung," *Historisches Jahrbuch,* XLV (1925), 21-56.
Eichner, W. "Die Nachrichten über den Islam bei den Byzantinern," *Der Islam,* XXIII (1936), 133-62; 197-244.
Elderkin, G. W. ve Stillwell, R. (editörler) *Antioch-on-the-Orontes. (Publications of the Committee for the Excavation of Antioch and its vicinity.)* Princeton, 1934-41.
Ellissen, A. *Analecten der mittel-und neugriechischen Litteratur.* IV. Leipzig, 1860.
—— *Michael Akominatos von Chonä.* Göttingen, 1846.
Emereau, C. "Notes sur les origines et la fondation de Constantinople," *Revue archéologique,* XXI (1925), 1-25.
Ensslin, W. "Leo I., Kaiser 457-74," *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft.* ed. A. F. Pauly, G. Wissowa ve diğerleri. I ser. XII (1925), süt. 1947-61.
—— "Maximus und sein Begleiter der Historiker Priskos," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher,* V (1926), I-9.
—— *Theoderich der Grosse.* Münih, 1947.
Ephraemius Monachus. ed. I. Bekker, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.*) Bonn, 1840.
Epifanovich, S. *The Blessed Maximus Confessor and Byzantine Theology.* Kiev, 1915. Rusça.
Erdmann, C. *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens.* Stuttgart, 1935.
Ermoni, V. *Saint Jean Damascène.* Paris, 1904.
Ertov, I. *History of the Eastern Roman or Constantinopolitan Empire.* St. Petersburg, 1837. Rusça.
Eusebius of Caesarea. *De laudibus Constantini.* ed. I. von Heikel, *Eusebius Werke.* Leipzig, 1902. ed. P. Schaff, H. Wace vd. *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church.* 2. ser., c. I. New York, 1890.

—— *Historia Ecclesiastica.* ed. P. Schaff, H. Wace, *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church.* 2. ser., c. I. New York, 1890

—— *Vita Constantini.* ed. I. Heikel, *Eusebius Werke.* Leipzig, 1902. ed. P. Schaff, H. Wace vd. *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church.* 2. ser., c. I. New York, 1890.

Eustathius of Thessalonica. *De Thessalonica a Latinis capta.* ed. I. Bekker, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.*) Bonn, 1842.

—— *Manuelis Comneni Laudatio funebris.* ed. J. P. Migne, (*Patrologia Graeca,* CXXXV.) Paris, 1887.

Eustratiades, S. ve Arcadios of Vatopedi. *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos.* (Harvard Theological Studies, XI.) Cambridge, 1924.

Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae ad Valentem Augustum.* ed. F. Rühl, Leipzig, 1919.

Eutychius of Alexandria. *Annales.* ed. L. Cheikho, B. Carra de Vaux ve H. Zayyat, *(Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Arabici.)* Beyrut ve Paris, 1906-12. Arapça. Latince çev., ed. J. P. Migne, *(Patrologia Graeca,* CXI, süt. 889-1156.) Paris, 1863.

Evagrius (Scholasticus). *Historia Ecclesiastica.* ed. J. Bidez ve L. Parmentier, Londra, 1898.

Evangelides, T. Ἡράκλειος ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου. Odessa, 1903. Kısa bir derleme.

Every, G. *The Byzantine Patriarchate (451-1204).* Londra, 1948.

Excerpta e Theophanis Historia. ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1829.

Excerpta historica jussu imperatoris Constantini Porphyrogeniti confecta. ed. C. de Boor, Berlin, 1903.

Falcandus, Hugo. *Historia sicula.* ed. L. A. Muratori, *(Scriptores Rerum Italicarum,* VII, süt. 249-344.) Milano, 1751.

Falier-Papadopoulos, J. B. "Phrantzès est-il réellement l'auteur de la grande chronique qui porte son nom?" *Bulletin de l'institut archéologique bulgare,* IX (1935), 177-89.

Fallmerayer, J. P. *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters.* Stuttgart, 1830-36. Önyargılı.

Faral, E. "Geoffroy de Villehardouin. La question de la sincérité," *Revue historique,* CLXXVII (1936), 530-82.

Ferrini, C. "Edizione critica del νόμος γεωργικός," *Byzantinische Zeitschrift,* VII (1898), 558-71.

—— *Opera di Contardo Ferrini.* c. I. Milano, 1929.

Festa, Nicola. "A Propos d'une biographie de St. Jean le Miséricordieux," *Vizantiysky Vremennik,* XIII (1906).

—— "La Lettere greche di Federigo II," *Archivio storico italiano,* Ser. 5 XIII (1894), 1-34.

Feugère, L. *Étude sur la vie et les ouvrages de Ducange.* Paris, 1852.

Fialon, E. *Étude historique et littéraire sur saint Basile.* 2. ed., Paris, 1869.

Finlay, G. *History of the Byzantine Empire from DCXIV to MLVII.* 2. ed., Edinburgh ve Londra, 1856. ed. H. F. Tozer, Oxford, 1877.

—— *A History of Greece.* ed. H. F. Tozer, Oxford, 1877.

Fischer, W. *Studien zur byzantinischen Geschichte des II. Jahrhunderts.* Plauen, 1883.

Fitzgerald, A. *The Essays and Hymns of Synesius of Cyrene.* Oxford ve Londra, 1930.

—— *The Letters of Synesius of Cyrene.* Londra, 1926.

Fletcher, W. *Ante-Nicene Christian Library.* Edinburgh, 1871.

Florinsky, T. D. "Andronicus the Younger and John Cantacuzene. Sketch on the History of Byzantium in the Second Quarter of the Fourteenth Century (1328-1355)," *Journal of the Ministry of Public Instruction,* CCIV-CCV (1879). Önemli. Rusça.

—— *The Athonian Acts and Photographs of Them in the Collections of Sevastyanov.* St. Petersburg, 1880.

—— *The Monuments of Dushan's Legislative Activity.* Kiev, 1888. Rusça.

—— *The Southern Slavs and Byzantium in the Second Quarter of the Fourteenth Century.* c. I-II. St. Petersburg, 1882. III. Andronikos, Yannis Kantakuzenos ve İstvan Duşan döneminde imparatorluğun dış ilişkileri hakkında çok iyi bir araştırma.

Foakes-Jackson, F. J. "Anna Comnena," *Hibbert Journal,* XXXIII (1934-35), 430-42. Canlı bir biçimde yazılmış popüler taslak.

Fontes rerum byzantinarum. ed. W. Regel, St. Petersburg, 1892. c. 2. Petrograd,1917.

Fotheringham, J. K. "Genoa and the Fourth Crusade," *The English Historical Review,* XXV (1910), 20-57.

—— *Marco Sanudo, Conqueror of the Archipelago.* Oxford, 1915.

Freeman, E. A. *Historical Essays.* c. III, ser. 2, 2. ed., Londra, 1892.

—— *The History of the Norman Conquest of England.* Oxford, 1870.

Freshfield, E. (ed.) *A Manual of Eastern Roman Law. The Procheiros Nomos published by the Emperor Basil I at Constantinople between 867 and 879 A.D.* Cambridge, 1928.

—— (ed.) *A Manual of Roman Law -the Ecloga- Published by the Emperors Leo III and Constantine V of Isauria at Constantinople A.D.* 726. Cambridge, 1926.

—— *A Revised Manual of Roman Law founded upon the Ecloga of Leo III and Constantine V, of Isauria. Ecloga privata aucta.* Cambridge, 1927.

—— (ed.) *Roman Law in the Later Roman Empire. Byzantine Guilds. Professional and Commercial Ordinances of Leo VI. c.* 895 *from the Book of the Eparch.* Cambridge, 1938. giriş ve İngilizce çeviri.

Freytag, G. *Regnum Saahd-Aldaulae in oppido Halebo.* Bonn, 1820. Ayrıca Leo the Deacon (Diaconus), *Historiae* içinde. ed. C. B. Hasii, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1828.

Friedlander, P. *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius.* Leipzig ve Berlin, 1912.

Friedmann, E. *Der mittelalteriche Welthandel von Florenz in seiner geographischen Ausdehnung (nach der Practica della mercatura des Balducci Pegolotti). (Abhandlungen der Kaiserlichen Kbniglichen Geographischen Gesellschaft in Wien,* X.) Viyana, 1912.

Fuchs, F. *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter.* Leipzig ve Berlin, 1926. Önemli.

Fulgentii Ferrandi *Epistolae.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Latina,* LXVII.) Paris, 1848.

Fuller, G. T. *Andronicus, or the Unfortunate Politician.* Londra, 1646. R. Byron *The Byzantine Achievement*'in (Londra, 1929) içinde bu çalışmadan söz eder; belki de Bizans üzerine en eski İngilizce araştırma.

Fustel de Coulanges, Numa Denis. *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France.* 2. ed., Paris, 1904.

—— *Les Origines du système feodal.* Paris, 1890.

Gabotto, F. *Eufemio il movimento separatista nella Italia bizantina.* Torino, 1890.

Gardner, A. *The Lascarids of Nicaea: The Story of an Empire in Exile.* Londra, 1922. İznik İmparatorluğu hakkında ilginç ve güvenilir bir monografi.

—— *Theodore of Studion, His Life and Times.* Londra, 1905.

Gasquet, A. *L'Empire byzantin et la monarchic franque.* Paris, 1888.

Gass, W. *Die Mystik des Nikolaus Kabasilas vom Leben in Christo.* Greisswald. 1849.

Gay, I. *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu' à la prise de Bari par les normands, 867-1071.* Paris, 1904. Önemli.

—— *Les Papes du XIe siècle et la chrétienté.* Paris, 1926.

Geffcken, J. *Kaiser Julianus.* Leipzig, 1914.

Gelzer, H. *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte.* Münih, 1897.

—— *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung.* Leipzig, 1899.

—— (ed.) *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani.* Leipzig, 1890.

—— "Kosmas der Indienfahrer," *Jahrbücher für protestantische Theologie,* IX (1883), 105-41.

—— *Leontius' von Neapolis Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen Erzbischof von Alexandrien.* Freiburg ve Leipzig, 1893.

—— *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte. (Abhandlungen der philologische-philosophischen Klasse der Akademie der Wissenschaften zu München,* XII.) Münih, 1901.

Gelzer, M. *Studien zur byzantinische Verwaltung Aegyptens.* Leipzig, 1909.

Genesius, Joseph. *Regna.* ed. C. Lachmann, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.*) Bonn, 1834.

Gennadius Scholarios. *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios.* ed. L. Petit, X. A. Siderides, M. Jugie vd. 8 cilt. Paris, 1928-36.

George of Cyprus. ed. J. P. Migne, *(Patrologia Graeca,* CXLII.) Paris, 1885.

George Monachus Hamartolus. *Chronicle.* ed. E. Muralt, St. Petersburg, 1859. ed. C. de Boor, 2 c. Leipzig, 1904.

George of Pisidia. *De expeditione persica.* ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)* Bonn, 1836.

Gercke, A. ve Norden, E. *Einleitung in die Altertumswissenschaft.* c. III. 2. ed., Leipzig ve Berlin, 1914.

Gerland, E. "Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher,* X (1933), 93-105.

—— *Geschichte der Frankenherrschaft in Griechenland.* II. *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel.* Hamburg, 1905. Latin İmparatorluğu'nun 1204'ten 1216'ya kadar dış tarihi hakkında ayrıntılı bir anlatı; K. Hopf'un el yazmaları üzerine temelleniyor.

—— *Konstantin der Grosse in Geschichte und Sage. (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugrieschischen Philologie,* no. 23. Atina, 1937. Gerland'ın ölümüden sonra basılan deneme türünden bir çalışması; önemli değildir, ki pek bir işe yaramaz. Bkz. H. Grégoire'nin eleştirisi, Byzantion, XII (1910), 698-99.

—— "Die Quellen der Helenaepisode in Goethes Faust," *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum,* XXV (1910), 735-39.

—— *Das Studium der byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis zur Jeztheit.* Atina, 1934.

—— "Der vierte Kreuzzug und seine Probleme," *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum,* XIII (1904), 505-14.

Gesta Dagoberti I regis Francorum. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores. Rerum Merovingicarum, II, 396-425.) Hanover, 1888.

Gesta regis Henrici Secundi. ed. W. Stubbs, (*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores,* c. XLIX.) Londra, 1867.

Gfrörer, A. *Byzantinische Geschichten.* c. II-III. Graz, 1873-77. Yannis Çimiskes'den Romanos Diogenes'e kadar imparatorların yasaları hakkında eksizler, kapsamlı.

Ghines, D. "Τό ἐπαρχικὸν βιβλίονκαί αἱ νόμοι 'Ιουλιανοῦ τοῦ 'Ασκαλωνίτου," 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινων Σπουδῶν, XIII (1937),183–91

Gibbon, Edward. *The Autobiographies of Edward Gibbon.* ed. J. Murray, Londra, 1896.

—— *The History of The Decline and Fall of the Roman Empire.* ed. J. B. Bury, 7 cilt. Londra, 1897-1902.

Gibbons, H. A. *The Foundation of the Ottoman Empire.* Oxford, 1916.

Gidel, M. *Études sur la littérature grecque moderne.* Paris, 1866.

Giese, F. "Das Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches," *Zeitschrift für Semitistik,* II (1923), 246-71.

Gildersleeve, B. L. "Paulus Silentiarius," *American Journal of Philology,* XXXVIII (1917), 42-72.

Ginnis, D. "Das promulgationsjahr der Isaurischen Ecloge," *Byzantinische Zeitschrift,* XXIV (1924), 346-58.

Gjerset, K. *History of the Norwegian People.* New York, 1915.

Goeje, M. J. de "Harun-ibn-Yahya," *Bibliotheca Geographorum Arabicorum,* VII (1892), 119-32.

—— *Mémoire sur la conquête de la Syrie.* 2. ed., Leyden, 1900.

Görres, F. "Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanisch-westgothischen Reiches (554-624)," *Byzantinische Zeitschrift,* XVI (1907), 530-32

—— "Justinian II. und das romische Papsttum," *Byzantinische Zeitschrift,* XVII (1908), 440-50.

Goldziher, I. *Muhammedanische Studien.* Halle, 1890.

—— "Die Religion des Islams, in Die Kultur der Gegenwart . . . von P. Hinneberg," *Die Religionen des Orients,* III (1913).

—— *Vorlesungen über den Islam.* Heidelberg, 1910.

Golubinsky, E. E. *History of the Russian Church.* c. I, 2. ed., Moskova, 1901. Bizans ve Rusya arasındaki ilk ilişkiler hakkında mükemmel bir kitap. Rusça.

Golubovich, G. "Disputatio Latinorum et Graecorum," *Archivum Franciscanum Historicum,* XII (1919), 428-65.

Goubert, P. "L'Administration de l'Espagne Byzantine," *Études byzantines,* III (1945), 127-43; IV (1946), 71-135.

—— "Byzance et l'Espagne wisigothique (554-711)," *Revue des études byzantines,* II (1945), 5-78.

Grabar, Andre. *L'Art byzantine.* Paris, 1938.

Granovsky, T. N. "The Latin Empire; a Review of Medovikov's Work," *Complete Works of T. N. Granovsky.* 4. ed., Moskova, 1900. Rusça.

Grégoire, Henri. "An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne," *Armenian Quarterly,* I (1946), 4-21.

—— ve Keyser, R. "La chanson de Roland et Byzance; ou de l'utilité du grec pour les romanistes," *Byzantion,* XIV (1939), 265-301.

—— "Un Continateur de Constantin Manassès et sa source," *Mélanges offerts à M. Gustav Schlumberger,* c. I. Paris, 1924.

—— "La 'Conversion' de Constantin," *Revue de l'Université de Bruxelles,* XXXVI (1930-31) 231-72. Çok önemli.

—— *Digenis Akritas. The Byzantine Epic in History and Poetry.* New York, 1942. Modern Yunanca için temel bir çalışma.

—— "Du Nouveau sur la chronographie byzantine; le 'Scriptor incertus de Leone Armenio' est la dernier continuateur le Malalas," *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie royale de Belgique,* XXII (1936), 420-36.

—— "Du nouveau sur le Patriarche Photius," *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie royale de Belgique,* XX (1934), 36-53.

—— "L'Etymologie de 'Labarum,' " *Byzantion,* IV (1929), 477-82.

—— "Eusèbe n'est pas l'auteur de la 'Vita Constantini' dans sa forme actuelle et Constantin ne s'est pas 'converti' en 312," *Byzantion,* XIII (1938), 561-83.

—— "La Légende d'Oleg et l'expédition d'Igor," *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie royale de Belgique,* XXIII (1937), 80-94.

—— ve Kugener, M. A. (eds.) *Marc le Diacre, vie de Porphyre évêque de Gaza.* Paris, 1930.

—— M. Charles Diehl, M. G. Ostrogorsky et M. Stein ou 'Slavica non leguntur,'" *Byzantion,* XIII, 2 (1938), 749-57.

—— "Notules epigraphique," *Byzantion,* XIII (1938).

—— "Un Nouveau Fragment du 'Scriptor incertus de Leone Armenio,'" *Byzantion,* XI (1936), 417-28.

—— "L'Opinion byzantine et la bataille de Kossovo," *Byzantion,* VI (1931), 247-51.

—— "Le Peuple de Constantinople," *Byzantion,* XI (1936), 617-716.

—— "Les Pierres qui crient," *Byzantion,* XIV (1939), 317-21.

—— "Le Problème de la version 'originate' de l'Epopée Byzantine de Digenis Akritas," *Revue des etudes byzantines,* VI, 1 (1948), 27-35. Digenis Akritas'a dair tüm sorular için oldukça faydalı bir çalışma; bibliyografyası da son derece iyi.

—— "The Question of the Diversion of the Fourth Crusade," *Byzantion,* XV (1941), 158-66.

—— ve Goossens, R. "Les Recherches récentes sur l'epopée byzantine," *L'Antiquité Classique,* I (1932), 419-39; II (1933), 449-72. İkinci çalışmayı R. Goossens tek başına yapmıştır. Digenis Akritas destanına mükemmel bir giriş.

—— *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure.* Paris, 1922.

—— "Review: Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates,*" *Byzantion,* XIV, 2 (1944), 545-55.

—— "Review: Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites,*" *Byzantion,* IV (1929), 765-71.

—— "Une Source byzantine du second Faust," *Revue de l'Université de Bruxelles,* XXXVI (1930-31), 348-54.

—— "Le tome II du Vasiliev," *Byzantion,* V (1930), 779-84.

—— "Le Véritable nom et la date de l'église de la dormition à Nicée. Un texte nouveau et décisif," *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne.* c. I. Paris ve Brüksel, 1926.

—— ve Kugener, M. A. "La Vie de Porphyre, evêque de Gaza, est-elle authentique?" *Revue de l'Université de Bruxelles,* XXXV (1929-30), 53-60.

Gregoras, Nicephorus. *Historia Byzantina.* ed. L. Schopen, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1829-35.

Gregorii Magni *Epistolae.* ed. L. M. Hartmann, (*Monumenta Germaniae Historica Epistolarum,* I-II.) Berlin, 1891-99. ed. J. P Migne, *(Patrologia Latina,* LXXV-LXXIX.) Paris, 1849. ed. P. Schaff vd. *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church.* 2. ser., XI-XIII. New York, 1895-98. ed. J. D. Mansi, (*Conciliorum Nova et Amplissima Collectio,* IX, süt. 1023-1240.) Floransa, 1763.

Gregorii Turonensis Episcopi *Historia Francorum.* ed. H. Omont ve G. Collon, c. II. Paris, 1913.

Gregorius Nyssenus. *Oratio de Deitate Filii et Spiritus Sancti.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Graeca,* XLVI.) Paris, 1845.

Gregorovius, F. A. *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter von der zeit Justinian's bis zur türkischen Eroberung.* Stuttgart, 1889.

Grimbert, E. *Theodora. Die Tanzerin auf dem Kaiserthron.* Münih, 1928.

Grimme, H. *Mohammed.* I. *Das Leben.* Münster, 1892.

Gröber, G. *Grundriss der romanischen Philologie.* 2. ed., Strassburg, 1904-6.

Groh, K. *Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II, nebst den Quellen.* Leipzig, 1889.

Grossu, N. *The Attitude of the Byzantine Emperors John II and Manuel I Comneni Towards Union with the West. (Transactions of the Spiritual Academy of Kiev,* 1912.) Kiev, 1912. Rusça.

—— *The Blessed Theodore of Studion; His Times, Life and Works.* Kiev, 1907. Rusça.

—— *The Church and Religious Activity of the Byzantine Emperor Alexius I Comnenus (1081-1118). (Transactions of the Spiritual Academy of Kiev,* 1912.) Kiev, 1912. Rusça.

—— *The Edict of Milan. (Transactions of the Spiritual Academy of Kiev,* 1913). Kiev, 1913. Rusça.

Grosvenor, E. A. *Constantinople.* Boston, 1895.

Grot, C. *Account of Constantine Porphyrogenitus on the Serbians and Croatians and their Settlement in the Balkan Peninsula.* St. Petersburg, 1880. Rusça.

—— *From the History of Ugria (Hungary) and the Slavs in the Twelfth Century.* Varşova, 1889. Rusça.

—— *Moravia and Magyars from the Ninth until the Beginning of the Tenth Centuries.* St. Petersburg, 1881. Rusça.

Grousset, R. *L'Empire des steppes. Attila, Gengiz-Kahn, Tamerlan.* Paris, 1939.

—— *L'Empire du Levant. Histoire de la question d'Orient.* Paris, 1949.

—— *Histoire d'Asie.* III. *Le Monde mongol.* Paris, 1922.

—— *Histoire de l'Arménie des origines à 1071.* Paris, 1947.

—— *Histoire des croisades et du Royaume Franc de Jérusalem.* 3 cilt. Paris, 1934-36. Bizans tarihinin bakış açısından önemli.

Gruhn, A. *Die Byzantinische Politik zur Zeit der Kreuzzüge.* Berlin, 1904.

Grumel, V. "L'Affaire de Léon de Chalcedoiné. Le chrysobulle d'Alexis Ier sur les objets sacrés," *Etudes byzantines,* II (1945), 126-33.

—— "Les Ambassades pontificates à Byzance après le IIe Concile de Lyon (1274-80)," *Échos d'Orient,* XXIII (1924), 437-47.

—— "La Date de la promulgation de l'Ecloge de Leon III," *Échos d'Orient*, XXXIV (1935), s. 331 vd.

—— "En Orient après le IIe concile de Lyon," *Échos d'Orient*, XXIV (1925), s. 321 vd.

—— "Michel Glykas," *Dictionnaire de theologie catholique*, X, 2 (1928), 1705-7.

—— "Review: Lemerle, Histoire de Byzance," *Études byzantines*, II (1945),

Grupe, E. *Kaiser Justinian, aus seinem Leben und aus seiner Zeit.* (*Wissenschaft und Bildung*, no. 184.) Leipzig, 1923. Diehl ve Holmes'un kitaplarının temelinde.

Gsell, S. *Les Monuments antiques de l'Algérie.* Paris, 1901.

Güldenpenning, A. *Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II.* Halle, 1885.

—— ve Ifland, J. *Der Kaiser Theodosius der Grosse.* Halle, 1878.

Guérard, L. "Les Lettres de Grégoire II à Léon l'Isaurien," *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, X (1890), 44-60.

Güterbock, K. *Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrectlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians.* Berlin, 1906.

—— *Der Islam im Lichte der byzantinischen Polemik.* Berlin, 1912.

—— "Laonikos Chalkondyles," *Zeitschrift für Völkerrecht und Bundesstaatsrecht*, IV (1910), 72-102.

Guilland, R. *Correspondance de Nicéphore Grégoras.* Paris, 1927.

—— "La Correspondance inédite d'Athanase, Patriarche de Constantinople (1289-93; 1304-10)," *Mélanges Diehl: Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance.* Paris, 1930.

—— "La Correspondance inédite de Nicolas Cabasilas," *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-30), 96-102.

—— *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'Oeuvre.* Paris, 1926.

—— "Le Palais de Théodore Métochite," *Revue des études grecques*, XXXV (1922), 82-95. ,

—— "Les Poésies inédites de Théodore Métochite," *Byzantion*, III (1927), 265-302.

—— "Le Protovestiarite George Phrantzès," *Revue des études byzantines*, VI, 1 (1948), 48-57.

Guldencrone, Baronne Diane de. *L'Achaie féodale. Étude sur le moyen âge en Grèce* (1205-1456). Paris, 1886. Bazı kaynaklara göndermeler yapan popüler bir kitap.

—— *L'Italie byzantine. Étude sur le haut moyen âge, 400-1050.* Paris, 1914.

Gwatkin, H. M. "Arianism," *The Cambridge Medieval History*, I (1911), 118-42.

—— *Studies on Arianism.* 2. ed., Cambridge, 1900. Mükemmel bir çalışma.

Hagenmeyer, H. "Der Brief des Kaisers Alexios I Komnenos an den Grafen Robert I von Flandern," *Byzantinische Zeitschrift*, VI (1897), 1-32.

—— *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 10S8-1100.* Innsbruck, 1901.

Hahn, J. *Albanesische Studien.* Jena, 1854.

Halecki, O. *The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems.* New York, 1943.

—— *Un Empereur de Byzance à Rome.* Varşova, 1930.

—— "La Pologne et l'empire Byzantin," *Byzantion*, VII (1932), 41-67.

Haller, J. "Kaiser Heinrich VI," *Historische Zeitschrift*, CXIII (1914), 473-504.

Halphen, L. *Les Barbares; des grandes invasions aux conquêtes turques de XIe siècle.* Paris, 1926.

—— "La Conquête de la Méditerranée par les Europeens au XLe et au XIIe siècles," *Mélanges d'histoire offerts à H. Pirenne.* Brüksel ve Paris, 1926.

Hamid, Mustafa. "Das Fremdenrecht in der Türkei," *Die Welt der Islam,* VII (1919), 26-27.

Hanotaux, G. "Les Vénitiens ont-ils trahi la chrétienté en 1202?" *Revue historique,* IV (1887), 74-102.

Harnack, A. *Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebis.* II. *Die Chronologie der altchristlichen Litteratur bis Eusebis.* Leipzig, 1904.

—— *Lehrbuch der Dogmengeschichte.* c. II. 4. ed., Tubingen, 1909. İngilizce çev. E. Speirs ve J. Millar, c. IV. Londra, 1898. (Almanca 3. edisyondan çeviri)

—— *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten.* 4. gözden geçirilmiş ed., Leipzig, 1924.

Harrison, F. *Among My Books: Centenaries, Reviews, Memoirs.* Londra, 1912.

Hase, M. *On Timarion, Notices el extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale,* IX (1813), 125-68.

Haskins, C. H. "The Greek Element in the Renaissance of the Twelfth Century," *The American Historical Review,* XXV (1920), 603-15.

—— *The Renaissance of the Twelfth Century.* Cambridge, 1927.

—— "The Spread of Ideas in the Middle Ages," *Speculum,* I (1926), 19-30.

—— *Studies in the History of Mediaeval Science.* Cambridge, 1924.

Hasluck, F. W. "The Latin Monuments of Chios," *The Annual of the British School at Athens,* XVI (1909-10), 137-84.

Hasset, M. "The Reign of Justinian," *The American Catholic Quarterly Review,* XXXVIII (1912), 266-85. Katı Katolik bakış açısından.

Havet, T. *Lettres de Gerbert* (983-97). Paris, 1889.

Hefele, K. J. von. *Conciliengeschichte.* 9 cilt. Freiburg, 1S73-95. İngilizce: *A History of the Councils of the Church.* 5 cilt. Edinburgh, 1876-96. Fransızca: *Histoire des conciles.* ed. C. Leclercq, Paris, 1907 vd. Son cilt 1949'da yayımlandı

Hegel, G. W. F. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte.* çev. J. Sibree, Londra, 1890.

Heichelheim, Fritz. *Wirtschaftsgeschichte des Altertums vom Paläolitikum bis zur Völkerwanderung der Germanen, Slaven und Araber.* 2 cilt. Leyden, 1938.

Heimbach, G. *Basilicorum Libri LX.* Leipzig, 1870.

—— "Ueber die angebliche neueste Redaction der Basiliken durch Constantinus Porphytogeneta," *Zeitschrift für Rechtsgeschichte,* VIII (1869), 417 vd.

Heisenberg, A. *Analecta: Mittelungen aus italienischen Handschriften byzantinischer Chronographen.* Münih, 1901.

—— *Die Apostelkirche in Konstantinopel.* Leipzig, 1908.

—— *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit.* Münih, 1920.

—— "Dissertatio de vita et scriptis Nicephori Blemmydae," *Nicephori Blemmydae Curriculum vitae et carmina.* Leipzig, 1896.

—— "Dissertatio de vita scriptoris Georgii Acropolitae," *Opera Georgii Acropolitae.* Leipzig, 1903.

—— "Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige," *Byzantinische Zeitschrift,* XIV (1905), 160-233.

—— *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kircheunion.* I. *Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes.* II. *Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208.* Münih, 1923.

—— *Nicolaos Mesarites. Die Palastrevolution des Johannes Komnenos.* Würzburg, 1907.

—— "Das Problem der Renaissance in Byzanz," *Historische Zeitschrift,* CXXXIII (1926), 393-412.

—— *Studien zu Georgios Akropolites. (Sitzungsberichte der philosophisch-philologisch und der historische Klasse der Academie der Wissenschaften,* II.) Viyana, 1899.

Henderson, B. *The Life and Principate of the Emperor Hadrian.* Londra, 1923.

Herewy (Harewy), Aboul Hassan Aly el. *Indications sur les lieux de Pèlerinage.* çev. C. Schefer, *Archives de l'Orient Latin.* Paris, 1881.

Hergenröther, J. *Photius, Patriarch von Constantinopel: Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma.* c. I-III Regensburg, 1867-69. 1054'e kadar kiliselerin ayrışması tartışmaları konusunda çok önemli. Katolik bakış açısından.

Hertzberg, G. F. *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen reiches bis gegen ende des 16. Jahrhunderts.* Berlin, 1883. Rusça çev. P. V. Bezobrazov, Moskova, 1896.

Herzen, A. *The Past and Thoughts. Venezia la Bella.* Cenevre, 1879. Rusça.

Hesseling, D. *Byzantium.* Haarlem, 1902. Fransızca ed. *Essai sur la civilization byzantine.* Paris, 1907.

—— "Een Konstitutioneel Keizershap," *Hermenuns,* XI (1938-39), 89-93.

—— *La Plus ancienne rédaction du poème épique sur Digenis Akritas. (Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde,* c. LXIII, ser. A, no. 1.) Amsterdam, 1927.

—— ve Pernot, N. (editörler) *Poemès prodromiques en grec vulgaire.* Amsterdam, 1910.

Heyd, W. *Histoire du commerce du Levant au moyen âge.* Leipzig, 1885. Tekrarbasımı 1936.

Hierax, I. Χρνικὸν περὶ τῆς τῶν Τούρκων βασιλείας. ed. K. Sathas, (*Bibliotheca Graeca Medii Aevi,* c. I, 256-57.) Venedik, 1872.

Hieronymi. *Opera Omnia.* ed. J. P. Migne (*Patrologia Latina,* c. XXII-XXX). Paris, 1845-46.

Higgins, M. J. "International Relations at the Close of the Sixth Century," *The Catholic Historical Review,* XXVII (1941), 279-315.

—— *The Persian War of the Emperor Maurice.* I. *The Chronology, with a Brief History of the Persian Calendar.* Washington, D. C, 1939.

Hill, G. A. *A History of Cyprus.* 3 cilt. Cambridge, 1948.

Hime, H. W. L. *The Origin of Artillery.* Londra, 1915.

Hirsch, F. *Kaiser Constantin VII Porphyrogennetos.* Berlin, 1873. Rambaud'un çalışmasından temellenen kısa bir taslak.

Histoire de l'église depuis les origines jusqu'à nos jours. ed. A. Fliche ve V. Martin, c. I. Paris, 1936.

"Historia belli sacri (Tudebodus imitatus et continuatus)," *Recueil des historiens des croisades.* ed. D. Bouquet, c. III. Paris, 1833. 2. ed., Paris, 1879.

Hitti, P. K. *History of the Arabs.* Londra, 1937. 3. ed. 1951. 5. ed. *The Arabs. A Short History.* Princeton, 1943. Çok iyi.

Hodgkin, T. *Italy and Her Invaders, 376-744.* c. I. 2. ed., 1892.

Hodgson, F. C. *The Early History of Venice from the Foundation to the Conquest of Constantinople, A.D. 1204.* Londra, 1901.

Höfer, F. *Histoire de la chimie.* Paris, 1842.

Hönn, K. *Konstantin der Grosse. Leben einer Zeitwende.* Leipzig, 1940. 2. ed., Leipzig, 1945.

Hofler, K. R. von. *Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte.* I. *Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches der Asaniden, 1186-1257. (Sitzungsberichte der philosophische-historische Klasse der Akademie der Wissenschaften,* XCV, 229-49.) Viyana, 1879.

Holmes, W. G. *The Age of Justinian and Theodora.* 2 cilt., 2. ed., Londra, 1912.

Holtzmann, W. "Die Unionsverhandlungen zwischen Alexios I. und Papst Urban II. im Jahre 1089," *Byzantinische Zeitschrift,* XXVIII (1928), 38-67.

Homo, L. *Essai sur le règne de l'empereur Aurelien.* Paris, 1904.

Honigmann, E. "La Liste originale des Pères de Nicée," *Byzantion,* XIV (1939), 17-76.

—— "The Original Lists of the Members of the Council of Nicaea, the Robber-Synod and the Council of Chalcedon," *Byzantion,* XVI, 1 (1944), 20-80.

Hopf, K. *Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit.* Leipzig, 1867. (Ersch ve Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* içinde, 85, 86.)

Horma, K. "Das Hodiporikon des Konstantin Manasses," *Byzantinische Zeitschrift,* XIII (1904), 313-55.

Houedene, Roger de. *Chronica.* ed. W. Stubbs, *(Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores,* LI.) Londra, 1869.

Houssaye, Henri. *1815.* c. I. *La Première Restauration; le retour de l'îsle d'Elbe; les cent jours.* Paris, 1905.

Huart, C. *Histoire des Arabes.* Paris, 1912. Kullanışlı.

Huillard-Bréholles, J. *Introduction à l'histoire diplomatique de l'empereur Frédéric II.* Paris, 1858.

—— *Vie et correspondance de Pierre de la Vigne ministre de l'empereur Frédéric II.* Paris, 1865.

Hussey, J. "Michael Psellus," *Speculum,* X (1935), 81-90.

Hussey, J. M. "The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations," *Transactions of the Royal Historical Society,* seri. 4, XXXII (1950), 71-85.

—— *Church and Learning in the Byzantine Empire 867-1185.* Londra, 1937. Önemli.

Huttmann, M. A. *The Establishment of Christianity and the Proscription of Paganism. (Columbia University Studies in History, Economics and Public Law,* LX, no. 2.) New York, 1914. İyi bir bibliyografya.

Illyinsky, G. "A Charter of Tsar John Asen II," *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople,* VII (1901). Rusça.

Imperatorum Basili Constantini et Leonis Prochiron. ed. Karl Eduard Zachariä von Lingenthal. Heidelberg, 1837.

Innocent III. *Epistolae.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Latina,* CCXV-CCXVII.) Paris, 1855.

Inostrantzev, K. *Hunnu and Huns. Examination of the Theories of the Origin of the People Hunnu of Chinese Annals, of the Origin of the European Huns, and of the Mutual Relations of These Two Peoples.* 2. ed. Leningrad, 1926. Rusça.

Iorga, N. *Byzance après Byzance.* Bükreş, 1935.

—— *Choses d'Orient et de Roumanie.* Bükreş ve Paris, 1924.

—— "Deux siècles d'histoire de Venise," *Revue historique du sud-est européen,* IX (1932), I-59.

—— *Geschichte des Osmanischen Reiches.* c. II. Gotha, 1909.

—— *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilization.* 3 cilt. Bükreş, 1934.

—— "Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342-1362)," *Byzantinische Zeitschrift,* XV (1906), 179-222.

—— *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle.* Bükreş, 1915.

—— "Les Origines de l'iconoclasme," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine,* XI (1924), 143-55.

—— (Ed.) "Origines et prise de Constantinople," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine,* XIII (1927), 88-128.

—— "Ramön Muntaner et l'empire byzantin," *Revue historique du sud-est européen,* IV (1927), 325-55.

—— "Une ville 'romane' devenue slave: Raguse," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine,* XVIII (1931), 32-100.

Isambert, F. A. *Histoire de Justinien.* 2 cilt. Paris, 1856. Demode.

Isidori, Hispalensis Episcopi. *Chronica Majora.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Latina,* LXXXIII.) Paris, 1850. Ed T. Mommsen, *(Monumenta Historiae Germanica. Auctorum Antiquissima,* XI. *Chronica Minora,* II.) Berlin, 1894.

—— *Opera Omnia.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Latina,* LXXXI-LXXXIV). Paris, 1850.

Istrin, V. M. *The Chronicle of George Hamartolus in its Old Sloveno-Russian Version.* 3 cilt. Petrograd, 1920-30. Rusça.

Ites, M. "Zur Bewertung des Agathias," *Byzantinische Zeitschrift,* XXVI (1926), 273-85.

Ivanov, J. "The Origin of the Family of the Tsar Samuel," *Essays in Honour of V. N. Zlatarsky.* Sofya, 1925. Bulgarca.

Jähns, Max. *Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance.* Leipzig, 1880.

Jaffe, P. *Regesla Pontificum Romanorum.* Leipzig, 1885.

Jager, M. *Histoire de Photius.* 2. ed., Paris, 1845.

Janin, R. *Constantinople Byzantine. Développement urbain et repertoire topographique.* Paris, 1950. *(Institut Francais d'Études byzantines.)*

—— "Nicée. Étude historique et topographique," *Échos d'Orient,* XXIV (1925), 482-90.

—— "Les Sanctuaires de Byzance sous la domination latine," *Études byzantines,* II (1945), 134-84.

Jean Catholicos. *Histoire d'Arménie.* çev. A. J. Saint-Martin, Paris, 1841.

Jeanselme, E. ve Oeconomos, L. *Les Oeuvres d'assistance et les hôpitaux byzantins au siècle des Comnenes.* Anvers, 1921.

—— ve Oeconomos, L. "La Satire contre les Higoumènes," *Byzantion,* I (1924), 317-39.

—— "Sur un aide-mémoire de thérapeutique byzantine contenu dans un manuscrit de la Bibliothèque Nationale de Paris (Supplément grec, 764) : traduction, notes et commentaire," *Mélanges Diehl: Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance,* c. I. Paris, 1930.

Jeffrey, A. "Ghevond's Text of the Correspondence between Umar II and Leo III," *The Harvard Theological Review,* XXXVII (1944), 269-332.

Jerphanion, G. de. "Les Inscriptions cappadociennes et l'histoire de l'empire grec de Nicée," *Orientalia Christiana Periodica* (1935), 237-56.

—— *Une Nouvelle Province de l'art byzantine. Les églises rupestres de Cappadoce.* Paris, 1925.

Jireček, C. "Albanien in der Vergangenheit," *Oesterreichische Monatsschrift fürden Orient*, No. 1-2 (1914). Tekrarbasımı *Illyrisch-albanische Forschungen* içinde, ed. L. von Thalloczy. Münih ve Leipzig, 1916.
—— *Geschichte der Bidgaren.* Prag, 1876. Rusça gözden geçirilmiş ed. F. Bruun ve V. Palauzov, Odessa, 1878. Bulgarca çev. V. Zlatarsky, Sofya, 1929.
—— *Geschichte der Serben.* c. 1. Gotha, 1911. c. II, part 1. Gotha, 1918. Mükemmel bir çalışma.
—— "The Situation and Past of the City of Drac," *Transactions of the Geographical Society of Serbia*, I (1912), part 2. Sırpça.
—— *Staat und Gesellschaft in mittelalterlichen Serbien. (Denkschriften der Wissenschaften in Wien, philosophische-historische Klasse*, LVI.) Viyana, 1912.
—— "Die Wittwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus," *Byzantinischneugriechische Jahrbücher*, I (1920), 1-16. Geneological table, s. 6.
John Anagnostes. *De extremo Thessalonicensi excidio.* ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1838.
John Cantacuzene. *Historiae.* ed. L. Schopen, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)* Bonn, 1828-32.
John of Cyprus. *Palamiticarum transgressionum liber.* ed. J. P. Migne, (*Patrologia Graeca*, CLII, süt. 663-738.) Paris, 1865.
John Damascene, Saint. *Barlaam and Joasaph.* İngilizce çev. G. R. Woodward ve H. Mattingly, Londra ve New York, 1914.
John of Ephesus. *Ecclesiastical History.* İngilizce çev. R. Payne-Smith, Oxford, 1860. Latince çev. E. W. Brooks, Louvain, 1936.
—— "Lives of the Eastern Saints." Asurice metin ve İngilizce çev. E. W. Brooks, *Patrologia Orientalis*, XVIII (1924). Latince çev. W. J. van Douwen ve J. P. N. Land, Amsterdam, 1889.
John the Lydian. *De magistratibus.* ed. I. Bekker, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*) Bonn, 1837. ed. R. Wuensch, (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.)* Leipzig, 1903.
Jones, A. H. M. *Constantine and the Conversion of Europe.* Londra, 1948. "Constantine hardly deserves the title of Great." Rusça hiçbir yayın kullanılmamış.
Joranson, E. "The Alleged Frankish Protectorate in Palestine," *The American Historical Review*, XXXII (1927), 241-61.
—— "The Great German Pilgrimage of 1064-1065," *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by His Former Students.* New York, 1928. Eksiksiz bir bibliyografya ile mükemmel bir makale.
—— "The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexis to the Count of Flanders," *American Historical Review*, LV, 4 (1950), 811-32.
Jordan, E. *Les Origines de la domination angevine en Italie.* Paris, 1909.
—— *Les Registres de Clément IV (1265-1268).* Paris, 1893.
Jordanis. *Getica.* ed. T. Mommsen, *(Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi*, V, 1.) 1882.
Joshua, the Stylite. *The Chronicle of Joshua the Stylite.* çev. W. Wright, Cambridge, 1882.
Jugie, M. "Démétrius Cydonès et la théologie latine à Byzance au XIVe et XV *siècles,"* *Échos d'Orient*, XXXI (1928).
—— "Georges Scholarios, professeur de philosophic," *Studi bizantini e neoellenici*, V (1939). 482-94.
—— "Michael Psellus," *Dictionnaire de théologie catholique*, XIII (1936), 1149-58.

—— "Palamas et controverse palamite," *Dictionnaire de théologie catholique,* XI (1932); 1735-1818.
—— "Poésies rhythmiques de Nicèphore Calliste Xanthopoulos," *Byzantion,* V (1929-30), 357-90.
—— *Le Schisme byzantin. Aperçu historique et doctrinal.* Paris, 1941.
—— "Le Schisme de Michel Cérulaire," *Échos d'Orient,* XXXVI (1937), 440-73.
—— "Sur la Vie et les procédés littéraires de Symeon Métaphraste," *Échos d'Orient,* XXII (1923), 5-10.
—— "La vie de S. Jean Damascène," *Échos d'Orient,* XXIII (1924), 137-61.
—— "Le Voyage de l'Empereur Manuel Paléologue en Occident," *Échos d'Orient,* XV (1912), 322-32.
Julian the Apostate, Emperor. *Juliani Opera.* II. *Epistolae.* ed. ile İngilizce çev. W. C. Wright, 3 cilt. Londra, 1913-23.
—— *Quae supersunt.* ed. F. C. Hertlein, Leipzig, 1875-76.
Justinian. *Corpus juris civilis. Institutiones.* Giriş ve İngilizce çev. J. T. Abdy ve B. Walker, Cambridge, 1876. Justinian'ın *Institutiones*'i 1859 ve 1888'de Rusçaya çevrilmişti. *Constitutiones.* ed. K. E. Zacharia von Lingenthal, Leipzig, 1884-91. *Edicta.* ed. K. E. Zacharia von Lingenthal, Leipzig, 1884-85. *Digest of Justinian.* çev. C. H. Monro, Cambridge, 1904. *Institutiones und Digesta.* ed. P. Krueger ve T. Mommsen, Berlin, 1889. *Codex.* ed. P. Krueger, Berlin, 1892. *Novellae.* ed. G. Kroll, Berlin, 1928.
Kadlec, C. "The Empire and Its Northern Neighbors," *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 183-215. Ayrıca kadim Rusya ve Bizans problemine dair çok iyi bir bibliyografya için bkz. s. 819-21
Kaestner, T. *De imperio Constantini III. 641-68.* Leipzig, 1907. Kısa ve kesin bir tez.
Kahle, P. "Zur Geschichte des mittelalterlichen Alexandria," *Der Islam,* XII (1922), 29-83.
Kalligas, P. Μελέται βυζαντινῆς ἱστορίας ἱστορίας ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας ἁλώσεως (1205-1453). Atina, 1894
Kalogeras. *Μαρκος ο Εὐγενκὸς καί Βησσαρίων ο Καρδινάλις*, 70 Atina, 1893.
Kampouroglou, *Οἱ Χαλκοκονδύλαι. Μονογραφία*, Atina, 1926.
Kananos, Laskaris. *Reseanteckningar frän nordiska länderna. Smärre Byzantinska skrifter.* ed. V. Lundstrom, Upsala ve Leipzig, 1902. Bir yorumla birlikte Rusçaya çev. A. A. Vasiliev, "Laskaris Kananos, Byzantine Traveler of the Fifteenth Century Through Northern Europe and to Iceland," *Essays Presented to V. P. Buzeskid.* Harkov, 1914. Rusça.
Kantarowicz, E. *Kaiser Friedrich der Zweite.* Berlin, 1927. İngilizce çev. Londra, 1931.
—— "The 'King's Advent' and the Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina," *The Art Bulletin,* XXVI (1944), 207-31.
Kap-Herr, H. von. *Die Abenländische Politik Kaiser Manuels.* Strassburg, 1881.
Karabaček, J. *Abenländische Künstler zu Konstantinopel im XV. und XVI. Jahrhundert.* (*Denkschriften der philosophische-historischen Klasse der Academie der Wissenschaften in Wien,* LXII.) Viyana, 1918.
Karapiperes, M. *Νικηφόρος Βλεμμύδης , ώς παιδαγωγὸς καί διδάσκαλος..* Kudüs, 1921. Bu kitabı henüz görmedim.
Karolidis, P. 'Ο αὐτοκράτωρ Διογένης ὁ 'Ρωμανός. Atina, 1906. Modern Yunanca. IV. Romanus Diogenes'in hükümdarlığı hakkında popüler bir taslak.
Kasso, L. *Byzantine Law in Bessarabia.* Moskova, 1907. Rusça.

Kaufmann, C. M. *Die Menasstadt.* Leipzig, 1910.

Khomiakov, A. S. "The Voice of a Greek in Defense of Byzantium," *Worlds of A. S. Khomiakov.* c. III. 4. ed., Moskova, 1914. Rusça.

Khrysostomica. *Studie ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo a cura del Comitato per il XVe centenario della sua morte (407-1907).* Roma, 1908.

Khvostov, M. *History of the Commerce in Greco-Roman Egypt.* Kazan, 1907. Rusça.

Kidd, B. J. *A History of the Church to A.D. 461.* 3 cilt. Oxford, 1922.

Kingsley, C. *Hypatia, or New Foes with an Old Face.* 2 cilt. ed. ve özetlenmiş Mabel Goddard. New York, 1929.

Kireyevsky, J. *Works.* Moskova, 1861. Rusça.

Kleinclausz, A. *L'Empire Carolingien: Ses origines et ses transformations.* Paris, 1902.

—— "La Legende du protectorat de Charlemagne sur la Terre Sainte," *Syria,* VII (1926), 211-33.

Klimas, Petras. *Ghillebert de Lannoy in Medieval Lithuania.* New York, 1945.

Kluchevsky, V. O. *A History of Russia.* 2. ed., Moskova, 1906. Rusça. İngilizce çev. C. J. Hogarth, 5 cilt, New York ve Londra, 1911-31.

Knappen, M. M. "Robert II of Flanders in the First Crusade," *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by His Former Students.* New York, 1928.

Knecht, A. *Die Religions-Politic Kaiser Justinians.* Wurzburg, 1896.

Knipfing, J. R. von. "Das Angebliche 'Mailänder Edikt' v. J. 313 im Lichte der neueren Forschung," *Zeitschrift für Kirchengeschichte,* XL (1922), 206-18.

Korting, G. *Petrarca's Leben und Werke.* Leipzig, 1878.

Kokovtzov, P. C. *A Hebrew-Khazar Correspondence of the Tenth Century.* Leningrad, 1932. Rusça.

—— "A New Jewish Document on the Khazars and the Khazaro-Russo-Byzantine Relations in the Tenth Century," *Journal of the Ministry of Public Instruction,* XLVIII (1913), 150-72. Yahudi dilindeki metnin kısa bir yorumla birlikte Rusça çevirisi.

—— "A Note on the Judeo-Khazar Manuscripts at Cambridge and Oxford," *Comptes rendus de l'Academie des Sciences de l'Union des Républiques Soviétiques Socialistes* (1926), 121-24. Rusça.

Kondakov, N. P. *An Archeological Journey Through Syria and Palestine.* St. Petersburg, 1904. Rusça.

—— *Histoire de l'art byzantin considéré principalement dans les miniatures.* Paris, 1886. İlk kez 1876'da Odessa'da Rusça basıldı.

—— *Iconography of the Holy Virgin.* Petrograd, 1915. Rusça.

—— *Macedonia. An Archaeological Journey.* St. Petersburg, 1909. Rusça.

—— *Sketches and Notes on the History of Mediaeval Art and Culture.* Prag, 1929. Rusça. Öldükten sonra.

"Konstantin der Grosse und seine Zeit," *Gesammelte Studien.* ed. F. Dolger, Freiburg, 1913.

Köprülü, M. F. *Les Origines de l'empire Ottoman.* Paris, 1935.

Koran. çev. E. H. Palmer, Oxford, 1880. çev. G. Sale, Londra ve New York, 1891. 9. ed., Philadelphia ve Londra, 1923. çev. J. M. Rodwell, New York, 1915.

Korelin, M. *The Earlier Italian Humanism and Its Historiography.* Moskova, 1892. Rusça.

Kornemann, E. *Römische Geschichte.* c. II. Stuttgart, 1939. 2. ed., 1941.

Kougéas, S.B. 'Ο Καισαρείας ''Αρέθας Καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ. Atina, 1913
Koukoules, Ph. "Λαογραφικαί είδήσεις παρά τώ Θεσσαλονίκης Εσταθίω," 'Επετηρας Βυζαντινών Σπουδών,I (1924), 5-40.
Kovalevsky, M. *The Economic Growth of Europe.* Moskova, 1903. Rusça. Almanca çev. M. Kupperburg, *Die ökpnimische Entwicklung Europas.* Berlin, 1911.
Kratchkovsky, J. *The Arab Culture in Spain.* Moskova ve Leningrad, 1937. Rusça.
Kraus, R. *Theodora. The Circus Empress.* New York, 1938. Tarihsel bir değeri yok.
Kreller, H. "Lex Rhodia. Untersuchungen zur Quellengeschichte des römischen Seerechtes," *Zeitschrift für das Gesamte Handelsrecht und Konkursrecht,* XXV (1921), 257-367.
Kremer, A. *Culturgeschichte des Orients.* 2 cilt. Viyana, 1875-77.
Kretschmayr, H. *Geschichte von Venedig.* c. I. Gotha, 1905. Önemli.
Krey, A. C. "A Neglected Passage in the Gesta and Its Bearing on the Literature of the First Crusade," *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by His Former Students.* New York, 1928.
Krivoshein, V. "The Ascetic and Theological Doctrine of the Saint Gregorius Palamas," *Annales de l'Institut Kondakov,* VIII (1936), 99-151. Çok güzel bir çalışma; zengin bir bibliyografya. Rusça. Fransızca bir özeti s. 152-54. Almanca çev. Wassilij, Mönch. "Die asketische und theologische Lehre des Whl. Gregorius Palamas," *Das östliche Christentum,* VIII (1939). İngilizcesi *Eastern Churches Quarterly,* III içinde (1938), nos. 1-4.
Krumbacher, K. *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum ende des oströmischen reiches (527-1453).* Münih, 1891. 2. ed., 1897.
—— *Die Griechische Literatur des Mittelalters. Die Kultur des Gegenwart ihre Entwicklung und ihre Ziele.* 3. ed., Leipzig ve Berlin, 1912.
—— *Kasia. (Sitzungsberichte der philosophish-phililogischen und der historischen Klasse der bayerischen Akademie der Wissenschaften,* III, 305-70.) Münih, 1897.
—— *Michael Glykas. (Sitzungsberichte der philosophish-philologischen und historischen Klasse der bayerischen Akademie der Wissenschaften,* 1894.) Münih, 1894.
Krymsky, A. *A History of Muhammedanism.* Moskova, 1903-4. Rusça.
Kuchuk-Ioannesov, C. "The Letter of Emperor John Tzimisces to the Armenian King Ashot III," *Vizantiysky Vremennik,* X (1903), 93-101. Rusça.
Kugéas, S. "Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts," *Byzantinische Zeitschrift,* XXIII (1914-19), 143-63. Ayrıca bkz.Kougeas.
Kugler, B. *Geschichte der Kreuzzüge.* Berlin, 1880. 2. ed., Berlin, 1891.
—— "Kaiser Alexius und Albert von Aachen," *Forschungen zur deutschen Geschichte,* XXIII (1883).
—— *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges.* Stuttgart, 1866.
Kulakovsky, J. *History of Byzantium.* 3 cilt. Kiev, 1910-15. 2. ed., c. I. Kiev, 1913. Rusça.
—— *The Past of the Tauris.* 2. ed., Kiev, 1914. Rusça.
Kulischer, J. *Russische Wirtschaftsgeschichte.* Jena, 1925.
Kunik, A. *On the Report of the Toparchus Gothicus.* St. Petersburg, 1874. Rusça.
Kupperberg, M. *Die ökonimische Entwicklung Europas.* Berlin, 1911. Bkz. Kovalevsky, M.
Kurtz, E. *Die Gedichte des Christophoros Mytilenaios.* Leipzig, 1903. Rusça çev. D. Shestakov, "Three Poets of the Byzantine Renaissance," *Transactions of the University of Kazan,* LXXIII (1906).

—— "Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra," *Byzantinische Zeitschrift,* XV (1906), 603-13.

Kyriakides, S. *O* Διγέης 'Ακρίτας Atina, 1926.

Labbé, Ph. *De byzantinae historiae scriptoribus ad omnes per orbem eruditos* προτρεπτικόν Paris, 1648.

Labourt, J. *Le Christianisme dans l'empire perse sous la dynastie Sassanide.* 2. ed., Paris, 1904.

La Broquière, B. de. *Le Voyage d'outremer.* ed. C. Schefer, (Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie, XII.) Paris, 1892.

Lactantius. *De mortibus persecutorum.* Migne, *P.L.* VII. Corpus Ser. Eccles. Latin., 27.

Ladner, G. B. "Origin and Significance of the Byzantine Iconoclastic Controversy," *Medieval Studies,* II (1940), 127-49.

Lamansky, V. I. *The Slavs in Asia Minor, Africa and Spain.* St. Petersburg, 1859. Rusça.

Lammens, P. H. *Études sur le règne du calife Omaiyade Moawia I.* Paris, 1908.

—— "La Mecque à la veille de l'hégire," *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph,* IX (1924), 97-439.

—— "Les Sanctuaires pre-islamiques dans l'Arabie Occidentale," *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph,* XI (1926).

La Monte, John J. *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem 1100 to 1291.* Cambridge, Mass., 1932.

—— "To What Extent Was the Byzantine Empire the Suzerain of the Latin Crusading States?" *Byzantion* VII (1932), 253-64.

Lampridius. *Antonini Heliogabali Vita.*

Lampros, Sp. Αί είκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου," Νέος 'Ελληομνήμων III (1906), 229-42.

—— (Ed.) "Bessarion's *Encomium,"* Νέος 'Ελληνομνήμων, XIII (1916), 146-94. Ayrıca ayrı olarak basılmıştır.

—— (Ed.) *Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers.* Paris, 1880.

—— "Εἰκόνες Ἰωάννου Η' τοῦ Παλαιολόγου," Νέος Ἐλλνομνήμων, IV (1907).

—— *Empereurs byzantins. Catalogue illustré de la collection de portraits des empereurs de Byzance.* Atina, 1911.

—— "Leo und Alexander als Mitkaiser von Byzance," *Byzantinische Zeitschrift,* IV (1895), 92-98.

—— "Mazaris und seine Werke," *Byzantinische Zeitschrift,* V (1896), 63-73.

—— "Μονωδίαι καί θρήνοι έπί τή άλώσει τής Κωνσταντινουπόλεως," Νέος Ελληνομνήμων, V (1908), 190-269.

—— "ΕίκόνεςΙω ΚννουΗ' τοῦΠαλαιολόγου," ΝέοςΕλλνομνήμων, IV (1907), 238-40; VI (1909), 399-408.

—— "Ο Μαρκιανὸς Κωδιξ 524," Νέος 'Ελληνομνήμων, VIII (1911).

—— "Τρείς άνέκδοτοι μονωδίαι είς τήν των Τούρκων άλωσιν τής Θεσσαλονίκης," Νέος Ελληνομνήμων, V (1908), 369-91.

Lane-Poole, Stanley. *A History of Egypt in the Middle Ages.* Londra, 1901.

Langen, J. *Johannes von Damascus.* Gotha, 1879.

Lannoy, G. de. *Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur diplomate et moraliste.* ed. C. Potvin, Louvin, 1878.

Laqeur, R. *Eusebius als Historiker seiner Zeit.* Berlin ve Leipzig, 1929.

Lascaris, Theodore Ducas. *De naturali communione.* ed. J. P. Migne, (*Patrologia Graeca,* CXL.) Paris, 1887.

—— *Epistulae* CCXVII. ed. N. Festa, *(Publicazioni del R. Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento. Sezione di filiosofia e lettere,* no. 29.) Floransa, 1898.

Laskin, G. *Heraclius. The Byzantine State in the First Half of the Seventh Century.* Harkov, 1S89. Yeni kaynaklar. Rusça.

Lathoud, D. "La Consécration et la dédicace de Constantinople," *Échos d'Orient,* XXIII (1924), 289-94.

Latyshev, V. V. "Two Orations of Theodore Daphnopates with an introduction on his Life and his Literary Work and a Russian Translation," *Provoslavny Palestinsky Sbornik,* LIX (1910). Rusça.

Lauer, M. P. "Une Lettre inédite d'Henri Ier d'Angre, empereur de Constantinople, aux prélats italiens (1213?)," *Mélanges offerts à M. Gustav Schlumberger.* c. I. Paris, 1924.

Laurent, J. *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. (Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome,* CXVII.) Paris, 1919.

—— *Byzance et les Turcs Seljoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081. (Annales de l'Est publiées par la Faculté des Lettres de l'Université de Nancy,* XXVII-XXVIII.) Paris, 1913-14.

—— "Byzance et l'origine du sultanat de Roum," *Mélanges Charles Diehl: Études sur l'histoire et l'art de Byzance.* Paris, 1930.

Laurent, V. "Charles Diehl, historien de Byzance," *Revue historique du sud-est européen,* XXII (1945), 5-26.

—— "La Correspondance de Démétrius Cydonès, *Échos d'Orient,* XXX (1931), 339-54.

—— "Deux nouveaux manuscrits de l'histoire byzantine de Georges Pachymère," *Byzantion,* XI (1936), 43-57.

—— "La généalogie des premiers Paléologues," *Byzantion,* VIII (1933), 125-249.

—— "Gregoire X (1271-76) et le projet d'une ligue anti-turque," *Échos d'Orient,* XXXVII (1938), 257-73.

—— "Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leur correspondance," *Échos d'Orient,* XXXVI (1937), 271-87; 474-87; XXXVII (1938), 107-24.

—— "Les Manuscrits de l'Histoire Byzantine de Georges Pachymère," *Byzantion,* V (1929-30), 129-205.

—— "Michel de Thessalonica," *Dictionnaire de theologie et liturgie catholique,* X, 2 (1928), 1719-20.

The Laurentian and Ipatian Chronicles. Complete Collection of Russian Annals (Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey) içinde. c. I-II. St. Petersburg, 1841 vd. Yeni ed. *Laurentian Chronicle* by E. F. Karsky, Leningrad, 1926. İngilizce çev. S. H. Cross, Cambridge, Mass., 1930.

Lavisse, E. *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la révolution.* Paris, 1900-11.

—— ve Rambaud, A. *Histoire générale du IVe siècle à nos jour.* Paris, 1893-1901.

Lawson, F. H. "The Basilica," *The Law Quarterly Review,* XLVI (1930), 486-501.

Le Barbier, E. *Saint Christodule et la réforme des couvents grecs au XIe siècle.* 2. ed., Paris, 1863.

Lebeau, Charles. *Histoire du Bas-Empire.* ed. M. de Saint-Martin ve M. Brosset, 21 cilt. Paris, 1824-36.

Lebedev, A. *The Ecumenical Councils of the Sixth, Seventh and Eighth Centuries.* 3. ed., St. Petersburg, 1904. Rusça.

—— *The Epoch of Christian Persecutions.* 3. ed., St. Petersburg, 1904. Rusça.

—— *Historical Essays on the Situation of the Byzantine-Eastern Church from the End of the Eleventh Century to the Middle of the Fifteenth Century.* 2. ed., Moskova, 1902. Rusça.

—— *A History of the Greek-Eastern Church under the Sway of the Turks.* 2. ed., St. Petersburg, 1904. Rusça. Oldukça kullanışlı.

—— *History of the Separation of the Churches in the Ninth, Tenth and Eleventh Centuries.* 2. ed., Moskova, 1905. Rusça.

Lebedev, N. S. "Vasilievsky and the Importance of His Work," *Istoricesky Journal,* Leningrad (1944). Rusça.

Lebon, J. *Le monophysisme sévérien. Étude historique, littéraire et théologique sur la résistance monophysite au Concile de Chalcédonien jusqu'à la constitution de l'église jacobite.* Louvain, 1909. Çok önemli.

Leclercq, H. *L'Afrique chrétienne.* Paris, 1904.

—— "Constantin," *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* III, 2 (1914), süt. 2622-95.

—— "Constantine Porphyrogenétè et le livre des cérémonies de la cour de Byzance," *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* III, 2 (1914), süt. 2695-2713.

—— "Culte et querelle des images," *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* VII, 1 (1926), süt. 180-302. Mükemmel bir bibliyografya.

—— "Julien l'Apostat," *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* VIII, 1 (1928), süt. 305-99. Güzel bir bibliyografya.

—— "Justinien," *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* VIII, 1 (1928), süt. 507-604. Çok iyi bir bibliyografya.

—— "Kosmas Indicopleustès," *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* VIII, 1 (1928), süt. 819-49.

Lefebvre, G. *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Egypte.* Kahire, 1907.

Lefort, L. T. "La Littérature égyptienne aux derniers siècles avant l'invasion arabe," *Chronique d'Egypte,* VI (1931), 315-23.

Legrand, E. *Bibliothèque grecque vulgaire.* Paris, 1880.

Leib, Bernard. "Les Idées et les faits à Byzance au XIe siècle. Aperçus d'histoire religieuse d'après un témoin, Anne Comnène," *Orientalia Christiana Periodica,* I (1935), 164-203. Bu çalışmanın genişletilmiş biçimi Loeb edisyonu *Alexiad*'ın (c. I, [Paris, 1937], s. ix-clxxxi) genel giriş yazısı olarak basılmıştır. İlginç.

—— *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle.* Paris, 1924.

Lemerle, P. *Philippe et la Macedoine Orientale à l'epoque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archeologie.* Paris, 1945.

—— *Histoire de Byzance.* Paris, 1948.

Leo the Deacon. *Historiae.* ed. C. B. Hasius, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.*) Bonn, 1828.

Leo the Grammarian. *Chronographia.* ed. I. Bekker, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.*) Bonn, 1842.

Leonhardt, W. *Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI.* Borna ve Leipzig, 1913.

Leroy-Mohinghen, A. "Prolégomènes à une édition critique des Lettres Théophylacte de Bulgarie," *Byzantion,* XIII (1938), 253-62.

Le Strange, G. *Bagdad during the Abbasid Caliphate.* Oxford, 1900.

Levchenko, M.V. *History of Byzantium.* Moskova ve Leningrad, 1940. Rusça. Bulgarca çev. Sofya, 1948. Fransızca çev. Paris, 1949.

Lewis, A. R. *Naval Power and Trade in the Mediterranean A.D. 500-1100.* Princeton, 1951.

Libanii. *Oralio.* ed. R. Forster, (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.*) 7 cilt. Leipzig, 1903-13.

Liber jurium reipublicae Genuensis. ed. H. Riccotius, *(Monumenta Historiae Patriae,* IX.), Torino, 1857.

Liber Pontificalis. ed. L. Duchesne, 2 cilt. Paris, 1884-92.

Lipshitz, E. "The Byzantine Peasantry and Slavonic Colonization (particularly upon the data of the Rural Code)," *Vizantiysky Sbornik,* 1945. Rusça.

Liudprandi. *Legatio.* ed. J. Becker, 3. ed. 1915.

Le Livre du préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople. ed. J. Nicole, Cenevre, 1893. Yunanca metin ve Latince çev. Fransızca çev. J. Nicole, Cenevre ve Basel, 1894. İngilizce çev. A. E. R. Boak, *The Journal of Economic and Business History,* I (1929), 600-19. İngilizce çev. E. H. Freshfield, *Roman Law in the Later Roman Empire. Byzantine Guilds Professional and Commercial Ordinances of Leo VI c. 895 from the Book of the Eparch.* Cambridge, 1938. Nicole'ün edisyonundaki Yunanca metnin yeniden basımı J. ve R. Zepos, *Jus Graeco Romanum,* II (1931) içinde, 371-92.

Loenertz, R. "Démétrius Cydonès, citoyen de Venise," *Échos d'Orient,* XXXVII (1938), 125-26.

—— "Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès," *Échos d'Orient,* XXXVI (1937), 271-87; 476-87; XXXVII (1938), 107-24.

—— "Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle (1382-1404)," *Etudes byzantines,* I (1944).

Loewe, H. M. "The Seljuqs," *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 299-317. 836.

Logopatis, S. N. Γερμανὸς Β',πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας (1222-1240). Βίος, συγγράμματα καί διδασκ αλίαα_τοῦ Atina, 1919.

Lombard, A. *Études d'histoire byzantine: Constantin V, empereur des Romains (740-75).* Paris, 1902.

Longnon, J. *L'Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Moree.* Paris, 1949.

—— *Livre de la conqueste de la Princée de l'Amorée. Chronique de Morée.* Paris, 1911.

Loofs, F. *Leontius vo n Byzanz.* Leipzig, 1887.

Loparev, C. "Concerning the Unitarian Tendencies of Manuel Comnenus," *Vizantiysky Vremennik,* XIV (1907), 334-57.

—— "Hagiography of the Eighth and Ninth Centuries as a Source of Byzantine History," *Revue byzantine,* II (1916), 167-76. Rusça.

—— "On the Byzantine Humanist Constantine Stilbes (of the Twelfth Century) and His Works," *Vizantiyskoe Obozrenie,* III (1917), 57-88. Rusça.

Lopez, R. *Genova Marinara nel duecento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante.* Messina ve Milano, 1933.

—— "Mohammed and Charlemagne: A Revision," *Speculum,* XVIII (1943), 14-38.

Lopez, R. S. "Byzantine Law in the Seventh Century and Its Reception by the Germans and the Arabs," *Byzantion,* XVI, 2 (1944), 445-61.

—— "Le Problème des relations Anglo-byzantines du septième au dixième siècle," *Byzantion,* XVIII (1948), 139-62.

—— "Silk Industry in the Byzantine Empire," *Speculum*, XX (1945), 1-42.

Lot, F. *La Fin du monde antique et le début du moyen age*. Paris, 1927. Önemli.

Luchaire, A. *Innocent III: La Question d'Orient*. Paris, 1907. 1216 yılına dek uzanan dönemi kapsayan ilginç bir kitap. Kaynaklara gönderme yapmıyor.

Luke, H. C. "Visitors from the East to the Plantagenet and Lancastrian Kings," *Nineteenth Century*, CVIII (1930), 760-69.

Lumbroso, G. *Memorie italiane del buon antico*. Torino, 1889.

Lupton, J. H. *St. John of Damascus*. Londra, 1882.

Maas, P. "Die Chronologie der Hymnen des Romanos," *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), 1-44.

—— "Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses," *Byzantinische Zeitschrift*, XIII (1904), 313-55.

—— "Die ikonoclastiche Episode im Briefe des Epiphanios an Johannes," *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1929-30), 279-86.

—— "Metrische Akklamationen der Byzantiner," *Byzantinische Zeitschrift*, XXI (1912), 28-51.

—— "Die Musen des Kaisers Alexios I," *Byzantinische Zeitschrift*, XXII (1913), 348-69.

—— "Rhytmisches zu der Kunstprosa des Konstantinos Manasses," *Byzantinische Zeitschrift*, XI (1902), 505-12.

Macartney, C. A. "The Greek Sources for the History of the Turcs in the Sixth Century," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XI (1944), 226-75.

McCabe, J. *The Empresses of Constantinople*. Boston, tarihsiz.

McPherson, Florence. "Historical Notes on Certain Modern Greek Folk Songs," *Journal of Hellenic Studies*, X (1889), 86-89.

Macri, C. M. *L'Organization de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macedoine, 867-1057*. Paris, 1925. Yeni buluşlar yok.

Madler, H. *Theodora, Michael Stratiotikos, lsaak Komnenos. Ein Stüch byzantinischer Kaisergeschichte*. Plauen, 1894. Theodora, Mihail Stratiotikos, İsaakios Komnenos'un hükümdarlıklarına dair genel kavramlar ve kaynak belirtilerek özetlenmesi.

Maïkov, A. "On Land Property in old Serbia," *Chteniya of the Society of Russian History and Antiquities*, I (1860). Rusça.

Makushev, V. *Historical Studies on the Slavs in Albania in the Middle Ages*. Varşova, 1871. Rusça.

—— *The Italian Archives and Material on the History of the Slavs Preserved in Them*. (Addition to the *Transactions of the Academy of Sciences*, XIX, no. 3.) St. Petersburg, 1871. Rusça.

Malafosse, J. de. *Les Lois agraires à l'époque Byzantine. Tradition et Exégèse. (Recueil de l'Academie de Législation*, XIX.) Toulouse, 1949.

Malalas, John. *Chronicle*. Books 8-18. Slavonvadan çev. M. Spinka ve G. Downey, Chicago, 1940.

Malinin, V. *The Old Monk of the Monastery of Eleazar, Philotheus and His Worlds*. Kiev, 1901. Rusça.

Manasses, Constantine. *Breviarium historiae metricum*. ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1837.

Manfroni, C. "Le relazioni fra Genova l'Impero Bizantino e i Turchi," *Atti delta Società Ligure di Storia Patria*, XXVIII (1896), 575-858.

Mann, H. K. *The Lives of the Popes in the Early Middle Ages*. 2. ed., Londra, 1925.

Manojlovic, Gauro. "Memoirs," *Compte-rendu du deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927* Belgrad, 1929.
—— "Le Peuple de Constantinople," *Byzantion,* XI (1936), 617-716.
—— "Studije o spisu 'De administrando imperio' cara Konstantina VII Porfirogenita," *Publications of the Academy of Zagreb,* CLXXXII (1910-11), 1-65; CLXXXVI (1910-11), 35-103; 104-84; CLXXXVII (1910-11), 1-132.
Mansi, Joannes Dominicus. (Ed.) *Sacrorum Consiliorum Nova et Amplissima Collectio.* 31 cilt. Floransa ve Venedik, 1758-98.
Manuel Palaeologus. *Oratio funebris.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Graeca,* CLVI, süt. 181-308.) Paris, 1866. Ayrıca bkz. Palaeologus, Manuel.
Marcellini, Comitis. *Chronicon, ad annum 517.* ed. T. Mommsen, *(Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum,* XI. *Chronica Minora,* II.) Berlin, 1894.
Marcellinus, Ammianus. *Res Gestae.* ed. J. Rolfe, I-III (1935-39).
Marin, E. *Saint Théodore, 759-826.* Paris, 1906.
Marinescu, C. "Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon. Commentaire sur quatre lettres inédites en latin, expediées par la chancellerie byzantine," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine,* XI (1924), 192-206.
—— "Tentatives de mariage de deux fils d'Andronic II Paléologue avec des princesses latines," *Revue historique du sud-est européen,* I (1924), 139-40.
Marquart, J. *Osteuropäische und ostasiaische Streifzüge.* Leipzig, 1903.
Marr, N. "The Caucasian Cultural World and Armenia," *Journal of the Ministry of Public Instruction,* LVII (1915).
—— "John Petritzi, Iberian (Gruzinian) Neoplatonic of the Eleventh-Twelfth Century," *Accounts of the Oriental Section of the Russian Archeological Society,* XIX (1909). Rusça.
Martène, E. ve Durand, U. *Thesaurus novus anecdotorum.* Paris, 1717.
Martin, E. J. *A History of the Iconoclastic Controversy.* Londra, 1930. Önemli.
Martin, Pope. *Epistolae.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Latina,* LXXXVII.) Paris, 1851.
Marzemin, G. "Il Libro del Prefetto. Sistema corporativo romano di Costantinopoli e di Venezia," *Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti,* XCIV (1934-35). 381-406.
Masefield, John. *Basilissa, A Tale of the Empress Theodora.* New York, 1940.
Mas Latrie, M. L. de. *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan.* 3 cilt. Paris, 1852-61.
Maspero, J. "Un dernier Poète grec d'Egypte: Dioscore, fils d'Apollos," *Revue des études grecques,* XXIV (1911), 426-81.
—— *Histoire des patriarches d'Alexandrie.* Paris, 1923.
—— *Organization militaire de l'Egypte byzantine.* Paris, 1912.
Matranga, P. *Anecdota Graeca.* Roma, 1850.
Mattern, J. "À Travers les villes mortes de Haute-Syrie," *Mélanges de l'Université Saint-Joseph,* XVII, 1 (1933). 2. ed., *Villes mortes de Haute-Syrie.* Beyrut, 1944.
Matthew of Paris. *Chronica Majora.* ed. H. R. Luard, 7 cilt. *(Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores,* LVII.) Londra, 1880.
—— *Historia Anglorum.* ed. F. Madden, 3 cilt. *(Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores,* XLIV.) Londra, 1866-69.
Maurice, J. *Constantin le Grand: L'Origine de la civilization chrétienne.* Paris, 1925.

—— *Numismatique constantinienne.* Paris, 1908-12. c. I-III Çok önemli.
—— *Les Origines de Constantinople. (Centenaire de la Société Nationale des Antiquaires de France)* Paris, 1904.
Mednikov, N. *Palestine from its Conquest by the Arabs to the Crusades, based upon Arabic Sources.* c. I-IV. St. Petersburg, 1897-1902. Arap kaynaklarından Rusça çeviri; notlar ve özel monografilerin belirtilmesiyle birlikte.
Medovikov, P. *The Latin Emperors in Constantinople and Their Relations to the Independent Greek Rulers and to the Local Population in General.* Moskova, 1849. Rusça. Demode.
Meliades, G. Βέλθανδρος καί Χρυσάντζα, Μυθιστόρημα XII αἰώνος.. Atina, 1925.
Meliarakes, A. Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καί τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, (1204-61). Atina, 1898. İznik ve Epirus tarihlerini de vurgulayan önemli bir kitap.
Menander. *Excerpta ex historia.* ed. B. G. Niebuhr, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1829.
Mercati, S. G. "Per l'epistolario di Demetrio Cidone," *Studi bizantini e neoellenici,* III (1930), 201-30.
—— "Poesie de Teofilatto de Bulgaria," *Studi bizantini e neoellenici,* I (1924), 173-94.
Mercier, E. *Histoire de l'Afrique septentrionale.* Paris, 1888.
Merejkowski, D. *Christ and Antichrist.* I. *The Death of the Gods: Julian the Apostate.* Çev. H. Trench, New York, 1929. Roman. İlginç bir okuma.
Meyer, L. *S. Jean Chrysostome, maitre de perfection chrétienne.* Paris, 1933.
Meyer, P. *Die Hauptur kunden für die Geschichte der Athosklöster.* Leipzig, 1894.
—— "Les premières compilations françaises d'histoire ancienne," *Romania,* XIV (1885), 1-81.
Michael Acominatus (Choniates). *Works.* ed. S. Lampros, Atina, 1879.
Michael Attaliates. *Historia.* ed. I. Bekker, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*) Bonn, 1853.
Michel, A. *Humbert und Kerullarios. Studien.* c. I-II. Paderborn, 1925-30.
Mickwitz, G. *Die Kartellfunktionen der Zünfte.* Helsingfors, 1936.
—— "Die Organizationsformen zweier byzantinischer Gewerbe im X. Jahrhundert," *Byzantinische Zeitschrift,* XXXVI (1936), 63-76. Önemli.
—— Review: Christophilopoulos, Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος Τοῦ Σοφοῦ καί αἱ συντεχνίαι ον Βυζαντίῄ, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbiicher,* XII (1936), 368-74.
Miklosich, F. ve Müller, J. *Acta et diplomata graeca medii aevi.* 6 cilt, Viyana, 1860-90.
Miller, E. *Mélanges de philologie et d'épigraphie.* Paris, 1876.
Miller, M. "Poème allégorique de Méliténiote, publié d'après un manuscrit de la Bibliothèque Impériale," *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Rationale,* XIX, 2 (1858), II-138.
Miller, W. *The Catalans at Athens.* Roma, 1907.
—— "The Emperor of Nicaea and the Recovery of Constantinople," *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 478-516.
—— *Essays on the Latin Orient.* Cambridge, 1921. Yazarın 1897 ve 1921 arasında basılmış olan makaleleri ve monografileri; gözden geçirilip güncellenmiş olarak. Çok yararlı bir kitap.
—— "The Finlay Library," *The Annual of the British School at Athens,* XXVI (1923-25), 46-66.

—— "The Finlay Papers, George Finlay as a Journalist and the Journals of Finlay and Jarvis," *The English Historical Review,* XXXIX (1924), 386-98, 552-57; XLI (1926), 514-25.

—— "The Historians Doukas and Phrantzes," *Journal of Hellenic Studies,* XLVI (1926), 63-71.

—— "The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles," *Journal of Hellenic Studies,* XLII (1922), 36-49.

—— *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566).* Londra, 1908. Yunanistan ve adalardaki Frank etkisi üzerine en iyi genel çalışma.

Millet, G. *L'ancient Art serbe. Les Églises.* Paris, 1919.

—— *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile.* Paris, 1916.

—— "La Renaissance byzantine," *Compte-rendu du deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927.* Belgrad, 1929.

Minorsky, V. "Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London,* XI, 2 (1944).

Mioni, E. *Romano il Melode. Saggio critico e dieci inni inediti.* Torino, 1937.

Miracula S. Wulframni. ed. D. T. Mabillon, (*Acta Sanctorum ordina S. Benedicti in saeculorum classes distributa,* III.) Paris, 1668-1701.

Misch, G. "Die Schriftsteller-Autobiographie und Bildungsgeschichte eines Patriarchen von Konstantinopel aus dem XIII. Jahrhundert. Eine Studie zum byzantinischen Humanismus," *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts,* XXI (1931), 1-16.

Mitchison, Naomi. "Anna Comnena," *Representative Women.* Londra, 1928.

Mitrofanov, P. "The Change in the Direction of the Fourth Crusade," *Vizantiysky Vremennik,* IV (1897), 461-523. Rusça.

Mohler, L. *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. (Quellen und Forschungen, herausgegeben von der Görres-Gesellschaft,* XX.) Paderborn, 1923.

Monnier, H. "Études du droit byzantine," *Nouvelle revue historique de droit,* XVI (1892), 497-542, 637-72.

Monnier, Ph. *Le Quattrocento. Essai sur l'histoire littéraire du XVe siècle italien.* Paris, 1912.

Montelatici, G. *Storia della letteratura bizantina (324-1453).* Milano, 1916.

Montesquieu, Ch. Louis, Baron de. *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence.* çev. J. Baker, New York, 1882.

Monumenta Germaniae Historica. Epistolarum. III-IV. *Epistolae Merowingici et Karolini aevi.* ed. E. Dümmler, Berlin, 1892-95.

Moravcsik, G. *Byzantinoturcica.* 2 cilt. Budapeşte, 1942-43.

—— "L'Edition critique du 'De administrando imperio'," *Byzantion,* XIV (1939), 353-60.

—— "Zur Geschichte der Onoguren," *Ungarische Jahrbücher,* X (1930), 68-69.

—— "Zur Quellenfrage der Helenaepisode in Goethes Faust," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher,* VIII (1931), 41-56.

Mordtmann, J. H. "Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14 Jahrhunderts," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher,* IV (1923), 346-50.

Morey, C. R. *East Christian Paintings in the Freer Collection.* (University of Michigan Studies, Humanities Series, XII) New York, 1914.

—— *The Mosaics of Antioch.* New York, 1932.

Moshin, V. A. "Again on the Newly Discovered Khazar Document," *Publications of the Russian Archeological Society in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes* (Jugoslavia), I (1927), 41-60. Rusça.

Müller, A. *Der Islam im Morgen-und Abendland.* c. I-II. Berlin, 1885.

Müller, C. *Fragmenta historicorum graecorum.* Paris, 1870.

Müller, J. *Documenti sulle relazioni della città toscane coll' Oriente Cristiano e coi Turchi.* Floransa, 1879.

Munro, Dana C. "Did the Emperor Alexius I Ask for Aid at the Council of Piacenza, 1095?" *The American Historical Review,* XXVII (1922), 731-33.

—— "Speech of Pope Urban II at Clermont, 1095," *The American Historical Review,* XI (1906), 231-42.

Muntaner, Ramon. *Chronica o descripcio fets e hazanyes dell inclyt rey Don Jaume.* ed. J. A. Buchon, *Chroniques étrangères relatives aux expéditions pendant le XIIIe siècle* içinde, Paris, 1840-60. ed. Karl Lanz, *Chronik des edlen En Ramon Muntaner.* (Bibliothek des Litterarischen vereins in Stuttgart, VIII.) Stuttgart, 1844. çev. Lady Goodenough, *The Chronicle of Muntaner.* (Publications of the Hakluyt Society, L.) Oxford, 1921.

Murnu, G. "L'Origine des Comnènes," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine,* XI (1924), 212-16.

Mutafčiev, P. *Military Lands and Soldiers in Byzantium in the Thirteenth and Fourteenth Centuries.* Sofya, 1923. Bulgarca.

—— *The Rulers of Prosek.* Sofya, 1913. Bulgarca.

—— *Vojniski zemi i vojnici v Vizantija prez XIII-XIV v.* Sofya, 1932. (Spisanije na Bulgaska Akademija, XXVII. Baskısı yok). Bulgarca.

Nasir-i-Khusrau. *A Diary of a Journey Through Syria and Palestine.* çev. Guy le Strange, (Palestine Pilgrim's Text Society, IV.) Londra, 1896.

Negri, G. *L'Imperatore Giuliano l'Apostata.* 2. ed., Milano, 1902. İngilizce çev. Duchess Litta-Visconti-Arese, 2 cilt, New York, 1905.

Nersessian, Sirarpie der. *Armenia and the Byzantine Empire.* Cambridge, Mass., 1945.

—— "Remarks on the Date of the Menologium and the Psalter Written for Basil II," *Byzantion,* XV (1940-41), 104-25.

Nestor-Iskander. *The Tale of Tsargrad.* ed. Abbot Leonides. *(Pamyatiki drevney pismennosti,* LXII, no. 43.) St. Petersburg, 1886. Eski Rusça. Diğer Slav anlatılar için bkz. *The Cambridge Medieval History,* IV (1923), 888. *Tale*'in 1853 edisyonundan alınmış Rusça metni N. Iorga tarafından tekrar basıldı: "Origines et prise de Constantinople," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine,* XIII (1927), 89-105. Sorun hikâyenin orjinal metni Yunanca mı değil mi ve hikâyenin Slav versiyonunun bir Rusa değilde Sırpa ait olup olmaması. Bkz. N. Ioarga, "Une source négligée de la prise de Constantinople," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine,* XIII (1927), 65. B. Unbegaun, "Les relations vieu-russes de la prise de Constantinople," Revue des études slaves, IX (1929), 13-38. İskender'in Rusça versiyonunda ve Konstantinopolis'in Türkler tarafından ele geçirilişine dair Aeneas Sylvius'un anlatısının Eski Rusça çevirisinde.

Neuhaus, L. *Die Reichsverwesenschaft und Politik des Grafen Heinrich von Anjou, des zweiten Kaisers im Lateinerreiche zu Byzanz.* Leipzig, 1904. Önemsiz.

Neumann, C. "Byzantinische Kultur und Renaissancekultur," *Historische Zeitschrift,* XCI (1903), 215-32. Bu makale ayrı olarak da basılmıştır. Berlin ve Stutgart, 1903

—— "Die byzantinische Marine," *Historische Zeitschrift*, N.S. XLV (1898), 1-23.

—— *Griechische Geschichtschreiber und Geschtchtsquellen im zwölften Jahrhundert. Studien zu Anna Comnena, Theodor Prodromus, Johannes Cinnamus.* Leipzig, 1888.

—— *Die Weltstellung des Byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen.* Leipzig, 1894. Fransızca çev. "La Situation mondiale de l'empire byzantin avant les croisades." *Revue de l'orient Latin,* X (1905), 37-171. İmparatorluğun XI. yüzyıldaki genel durumunu anlamak isteyenler için son derece ilgi çekici.

Nicetas Choniates. *Historia.* ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)* Bonn, 1835.

Nicholas Mysticus. *Epistolae* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Graeca,* CXI.) Paris, 1863.

Nickles, H. G. "The Continuatio Theophanis," *Transactions of the American Philological Association,* LXVIII (1937), 221-7.

Niederle, L. *Manuel de l'antiquité slave.* 2 cilt. Paris, 1923-26.

Nikolsky, V. "The Union of Lyons. An Episode from Medieval Church History 1261-1293," *Pravoslavnoe Obozrenie,* XXIII (1867), 5-23, 116-44, 352-78; XXIV (1867), 11-33. Yunan-Ortodoks bakış açısından doğru, ama çok sert bir şekilde yazılmış.

Nikonovskaya letopis. The Complete Collection of Russian Chronicles. c. IX-XIII. St. Petersburg, 1762 vd. Eski Rusça.

Nikov, P. "Bulgarian diplomacy from the Beginning of the Thirteenth Century," *Bulgarian Historical Library,* I (1928). Bulgarca.

—— *The Second Bulgarian Empire 1186-1036.* Sofya, 1937. Popüler bir metin. Bulgarca.

—— *Studies in the Historical Sources of Bulgaria and in the History of the Bulgarian Church.* (Reprint from the *Transactions of the Bulgarian Academy of Sciences,* XX'den tekrarbasım.) Sofya, 1921. Bulgarca.

—— *Tartaro-Bulgarian Relations in the Middle Ages.* Sofya, 1921. Metin ve Bulgarca tercümesi.

Nöldeke, T. *Aufsätze zur persischen Geschichte.* Leipzig, 1887.

—— *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden.* Leyden, 1879.

—— "Ueber Mommsen's Darstellung der römischen Herrschaft und römischen Politik im Orient," *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft,* XXXIX (1885).

Nomiku, X. A. "Τὸ πρώτοτξαμί τής Κωσταντινουπόλεως," 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαυτιυώυ Σπουδώυ, I (1924), 199-209.

Norden, E. *Einleitung in die Altertumswissenschaft.* 2. ed., Leipzig ve Berlin, 1914.

Norden, W. *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs* (7455). Berlin, 1903. Bu kitap Norman-Bizans ilişkileri hakkında yeni ve çok önemli pek çok bilgi içeriyor.

—— *Der vierte Kreuzzug im Rahmem der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz.* Berlin, 1898.

"Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll' Impero Bizantino," ed. A. Sanguineti ve G. Bertolotto, *Atti della Società ligure di storia patria,* XXVIII (1896-98), 351-60.

O'Conner, John B. "John Damascene," *Catholic Encyclopedia,* VIII (1910), 459-61.

Oeconomos, L. "L'État intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios," *Mélanges Diehl: Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance.* Paris. 1930.

—— *La Vie religieuse dans l'empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges.* Paris, 1918. Önemli.

Olmstead, A. T. "Review: Spinka and Downey (eds.) *The Chronicle oj John Malalas, Chicago Theological Seminary Register,* XXXI, 4 (1942), 22-23.

Oman, C. *A History of the Art of War in the Middle Ages.* 2. ed. Londra, 1924.

Omont, H. "Le Glossaire grec de Du Cange. Lettres d'Anisson à Du Cange relatives à l'impression du Glossaire (1682-1688)," *Revue des études grecques,* V (1892), 212-49.

Orderici Vitalis. *Historia ecclesiastica.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Latina,* CLXXXV1II, süt. 17-986.) Paris, 1855.

Orosius, Paul. *Historiae adversum paganos.* VII.

Oster, E. *Anna Komnena.* I-III. Rastatt, 1868-71.

Ostrogorsky, G. "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages," *The Cambridge Economic History,* I (1941), 194-223. Önemli.

—— "The Athonian Hesychasts and their Opponents," *Transactions of the Russian Scientific Institute in Belgrade,* V (1931), 349-70. Rusça yazılmış, oldukça açık bir sunum.

—— "A Byzantine Treatise on Taxation," *Recueil d'études dediées à la mémoire de N. P. Kondakov.* Prag, 1926. Rusça.

—— "L'Expédition du prince Oleg contre Constantinople," *Annales de l'Institut Kondakov,* XI (1940), 47-62.

—— *Geschichte des byzantinischen Staates.* Münih, 1940.

—— "Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert," *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* XX (1927).

—— "Die Perioden der byzantinischen Geschichte," *Historische Zeitschrift,* CLXIII (1941), 229-54.

—— "Das Projekt einer Rangtabelle aus der Zeit des Caren Fedor Aleksěevič," *Jahrbuch für Kultur und Geschichte der Slaven,* IX (1933), 86-148.

—— "Relation Between the Church and the State in Byzantium," *Annales de l'Institut Kondakov,* IV (1931), 121-23. Rusça.

—— "A Slavonic Version of the Chronicle of Symeon Logothete," *Annales de l'Institut Kondakov,* V (1932), 17-36. Rusça. Önemli.

—— *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites.* Breslau, 1929. Önemli.

—— "Theophanes," *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft.* ed. A. F. Pauly, G. Wissowa ve diğerleri. 2. ser. X (1934), süt. 2127-32.

—— "Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier," *Byzantinische Zeitschrift,* XXX (1929-30), 394-400.

—— "V. G. Vasilievsky as Byzantinologist and Creator of Modern Russian Byzantology," *Annales de l'Institut Kondakov,* XI (1940), 227-35. Rusça.

—— "Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungs-grundlagen des byzantinischen Reiches," *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* XXII (1929).

Otto of Freising. *Gesta Friderci I. imperatoris.* ed. G. Waitz, (*Scriptores Rerum Germanicarum in Usum Scholarum,* XXXIII).

Pachymeres, George. *De Michaele Palaeologus* and *De Andronico Palaeologo.* ed. I. Bekker, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)* Bonn, 1835.

Palaeologus, Manuel. *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue.* ed. E. Legrand, Paris, 1893. Ayrıca bkz. Manuel Palaeologus.

Palaeologus, Michael. *De vita sua opuscidum.* Yunanca metin ve Rusça tercümesi *Christianskoe Ctenie* içinde, St. Petersburg, 1885, II. Fransızca tercümesi çev. C. Chapman, *Michel Paleologue, restaurateur de l'Empire Byzantin (1261-1282).* Paris, 1926.

Palanque, J. R. *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire.* Paris, 1933.

—— "Sur la Liste des préfets du prétoire du IVe siècle. Réponse à M. Ernest Stein," *Byzantion,* IX (1934), 703-13.

Palgrave, F. *The History of Normandy and of England.* Londra, 1864.

Pall, P. "Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi," *Bulletin de la section historique de L'Académie roumaine,* XX (1937), 9-60.

Pančenko, B. *A Catalogue of the Molybdobulla of the Collection of the Russian Archaeological Institute in Constantinople. (Transactions of the Institute,* VIII, IX). Sofya, 1903, 1904. Rusça.

—— "The Latin Constantinople and Pope Innocent III," *The Annals of the Historical-Philological Society at the University of Novorossiya,* XXI, I (1914). Rusça.

—— "On the Secret History of Procopius," *Vizantiysky Vremennik,* II (1895), 300-16; III (1896), 461-527; IV (1897), 402-51. Rusça.

—— *Peasant Property in the Byzantine Empire. The Rural Code and Monastic Documents.* Sofya, 1903. Rusça.

—— "The Slavonic Monument in Bithynia of the Seventh Century," *Transactions of the Russian Archeological Institute in Constantinople,* VIII, 1-2 (1902). Rusça.

Papadimitriu, T. D. *Theodore Prodromus.* Odessa, 1905. Rusça.

Papadopoulos-Kerameus. A. *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini.* Petropolis, 1897.

Papaioannu, K. "The Acts of the So-Called Council of Sophia (1450) and Their Historical Significance," *Vizantiysky Vremennik,* II (1895), 394-415. Rusça.

Papamichael, G. "Ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς άρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης,. İskenderiye, 1911. XIV. yüzyılda dinî ve gizemci İsihastçılık hareketinin tarihi hakkında ilginç bir kitap.

Paparrigopoulo, K. *Histoire de la civilisation hellénique.* Paris, 1878.

—— *History of the Greeks People.* Atina, 1871-77. ed. P. Karolides, 8 cilt. Atina, 1925. Yunanca.

Pappadopoulos, J. B. *'Η Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς 824-961.* Atina, 1948

—— "La Satire du précepteur, oeuvre inédite de Théodore II Lascaris," *Compte-rendu du deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade,* 1927. Belgrad, 1929.

—— *Theodore II Lascaris empereur de Nicée.* Paris, 1908. II. Teodor'un hükümdarlığı hakkında nispeten zayıf bir metin. Sert bir değerlendirme için bkz. N. Festa, *Byzantinische Zeitschrift,* XVIII (1909) içinde, 213-17.

Paris, G. "La Légende de Saladin," *Journal des Savants* (1893), 7-34.

Parisot, V. *Cantacuzène homme d'état et historien.* Paris, 1845. Yannis Kantakuzinos'un çağı hakkında genel bir fikir veren, eski, fakat ilginç ve iyi bir monografi. Kantakuzinos lehine taraf tutuyor.

Pascal, P. "Le 'Digenis' slave ou la 'Geste de Devgenij'," *Byzantion,* X (1935), 301-34. Speransky'nin edisyonundan.

"Pauli Diaconi." *Historia Langobardorum.* ed. L. Bethmann ve G. Waitz, (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum.)* Hanover, 1878.

Pears, E. *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks.* Londra ve New York, 1903. İyi bir kitap.

Peeters, P. "La Prise de Jérusalem par les Perses," *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph,* IX (1923).

—— "S. Romain le néomartyr (1 Mai 780) d'apres un document géorgien," *Analecta Bollandiana,* XXX (1911), 393-427.

Pegolotti, Francesco Balducci. *La pratica della mercatura. Della decima e delle altre gravezze.* Lisbon ve Lucca, 1766. ed. Allan Evans, (The Medieval Academy of America Publications, no. 24.) Cambridge, Mass., 1936.

Pelliot, P. "Les Mongols et la Papauté," *Revue de l'orient chrétien,* XXIV (1924), 330-31; XXVII (1931-32), 3-84.

Pernice, A. *L'Imperatore Eraclio.* Floransa, 1905.

Pernot, H. *Études de littérature grecque moderne.* Paris, 1916.

—— "Le Poème de Michel Glykas sur son emprisonnement," *Mélanges Charles Diehl: Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance.* Paris, 1930.

Perrier. *Jean Damascene: Sa Vie et ses écrits.* Strassbourg, 1863.

Pervanoglu, J. *Historische Bilder aus dem byzantinischen Reiche.* I. *Andronik Comnenus.* Leipzig, 1879. Önemsiz.

Peter the Venerable. *Opera Omnia.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Latina,* CLXXXIX, süt. 61-1054.) Paris, 1890.

Petit, L. "Manuel II Paléologue," *Dictionnaire de theologie catholique,* IX, 2 (1926), süt. 1925-32. Bibliyografyasıyla birlikte çok iyi bir makale.

—— "Marcus of Ephesus," *Dictionnaire de théologie catholique,* IX, 2 (1927), süt. 1968-86.

Petrarca, Francesco. *Epistolae de rebus familiaribus et variae.* ed. G. Fracassetti, Floransa, 1859-63.

—— *Itinerarium Syriacum. Opera Omnia* içinde, 2 cilt, Basil, 1554.

—— *Lettere di Francesco Petrarca.* ed. G. Fracassetti, Floransa, 1892.

—— *Lettere sinili di Francesco Petrarca.* ed. G. Fracassetti, Floransa, 1869-70.

—— *Rerum sinilium lib. VII. Opera Omnia* içinde, 2 cilt, Basil, 1554.

Pétridès, S. "Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits," *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople,* XIV, 2-3 (1909), I-32.

Petrovsky, N. M. "On the Problem of the Genesis of Fallmerayer's Theory," *Journal of the Ministry of Public Instruction,* 1913, 104-49. *Rusça.*

Pfister, Kurt. *Der Untergang der Antigen Welt.* Leipzig, 1941.

Philippson, A. E. *Das Byzantinische Reich als Geographische Ercheinung.* Leyden, 1939.

—— "Zur Ethnographic des Peloponnes," *Petermann's Mitteilungen,* XXXVI (1890).

Philostorgius of Borissus. *Historia Ecclesiastica.* ed. Joseph Bidez. Paris ve Brüksel, 1913.

Phoropoulos, I. D. Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία αὐτοκράτειρα Ῥωμαίων. Leipzig, 1887.

Phrantzes, George. *Annales.* ed. I. Bekker, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1839. ed. J. B. I. Pappadopoulos, Leipzig, 1935.

Pichon, R. *Lactance. Étude sur le movement philosophique et religieux sous le règne de Constantin.* Paris, 1901.

Picotti, G. B. "Sulle navi papali in Oriente al tempo della caduta di Costantinopoli," *Nuovo Archivio Veneto,* N.S. XXII (1911).

Pierce, H. ve Tyler, R. *Byzantine Art.* New York, 1926.

Pierling, L. P. *La Russie et le Saint-Siège.* Paris, 1896. 2. ed., Paris, 1906.

Piganiol, A. *L'Empereur Constantin le Grand.* Paris, 1932.

—— *L'Empire Chrétien 325-395.* Paris, 1947.

—— "L'État actuel de la question constantinienne 1939-1949," *Historia,* I, 1 (1950).

Pipe Rolls. c. XXVI, XXVIII. *(The Great Roll of the Pipe for the Reign of King Henry the Second.* Published by the Pipe Roll Society.) Londra, 1905, 1907.

Pirenne, Henri. "À propos de la lettre d'Alexis Comnène à Robert le Frison, comte de Flandre," *Revue de l'instruction publique en Belgique,* L (1907), 217-27.

—— "Mahomet et Charlemagne," *Revue belge de philologie et d'histoire,* I (1922). İngilizce çev. New York, 1949.

—— *Medieval Cities.* Princeton, 1925. Fransızca çev. *Les villes du moyen age.* Brüksel, 1927.

Pitra, J. B. *Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata.* Paris ve Roma, 1891.

Plethon, George Gemistos. "Ad. Sanctissimum Dominum Nostrum Leonem Decimum Pontificem Maximum, Ioannis Gemisti Graeci, secretarii Ancone, Protrepticon et Pronosticon." ed. C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen age,* VIII (1888), 545-91.

—— *De Rebus Peloponnesiacis Orationes duae.* ed. A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Litteratur,* IV, 2 (1860).

—— *Oratio prima.* ed. A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Litteratur,* IV, 2 (1860).

Pniower, O. "Review: Schmitt, *Die Chronik von Morea," Deutsche Literaturzeitung,* XXV (1904), 2739-41.

Pogodin, A. *History of Bulgaria.* St. Petersburg, 1910. Rusça.

—— *A History of Serbia.* St. Petersburg, 1909. Rusça.

Pogodin, P. "Survey of the Sources on the History of the Siege and Capture of Byzantium by the Turks in 1453," *Journal of the Ministry of Public Instruction,* CCLXIV (1889), 205-58. Rusça. Çok iyi.

Pokrovsky, I. A. *History of Roman Law.* 2. ed., Petrograd, 1915. Rusça.

Popov, N. *The Emperor Leo VI the Wise and His Reign from an Ecclesiastical Standpoint.* Moskova, 1892. Rusça.

—— *Outlines in the Secular History of Byzantium in the Time of the Macedonian Dynasty.* Moskova, 1916. bir konferans dizisi.

Porphyrius, A. *History of Athos.* Kiev, 1877. Rusça.

Preobrazhensky, V. "The Blessed Theodore of Studion and His Time, 759-826," *Pastyrsky Sobesednik* (1895). Rusça.

Procopius. *Opera Omnia.* ed. J. Haury, (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.)* Münih, 1913. c. I, II, *De bellis libri i-viii* (1905); c. III, 1, *Historia arcana* (1906); c. III, 2, *VI libri* Περὶ κτισμάτων *sive De aedificius* (1913). İngilizce çev. Dewing. 7 cilt. Londra ve New York, 1914-40.

Prutz, H. *Kulturgeschichte der Kreuzzüge.* Berlin, 1883.

Psellus, Michael. *Chronographia.* ed. C. Sathas, (*Bibliotheca Graeca Medii Aevi,* IV.) Paris, 1874. Fransızcaya çev. ve ed. E. Renauld, 2 cilt. Paris, 1926-28.

Puigi i Cadafalch, J. "L'Architecture religieuse dans le domaine byzantin en Espagne," *Byzantion,* I (1924), 519-33.

Rackl, M. "Demetrios Kydones als Verteidiger und Uebersetzer des hl. Thomas von Acquin," *Der Katholik. Zeitschrift für Katholische Wissenschaft und Kirchliches Leben,* XV (1915), 30-36.
Radojčic, N. "Die Griechischen Quellen zur Schlacht am Kossovo Polje," *Byzantion,* VI (1931), 241-46.
—— *Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolu.* Zagreb, 1907. Hırvatça. Bizans tahtında oturan son Komnenos hakkında bir irdeleme. Kısa, fakat iyi.
Radonic, J. "Critobulus, a Byzantine Historian of the Fifteenth Century," *Glas of the Royal Academy of Belgrad,* CXXXVIII (1930), 59-83. Sırpça.
Rambaud, A. *L'Empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète.* Paris, 1870. Mükemmel bir çalışma.
—— *Études sur l'histoire byzantine.* Paris, 1912.
Ramsay, W. M. "The Attempts of the Arabs to Conquer Asia Minor (641-694 A.D.) and the Causes of Its Failure," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine,* XI (1924).
—— *The Cities and Bishoprics of Phrygia.* Oxford, 1895.
—— *Historical Geography of Asia Minor.* Londra, 1890.
—— "The War of Moslem and Christian for the Possession of Asia Minor," *Contemporary Review,* XC (1906), 1-15.
Ranke, Leopold von. *Weltgeschichte.* c. VIII. Leipzig, 1887.
Rappaport, B. *Einfälle der Goten in das Römische Reich bis auf Constantin.* Leipzig, 1899.
Rasovsky, D. A. "Polovtzi, IV. Military History of Polovtzi," *Annales de l'Institut Kondakov,* XI (1940). Rusça.
Rauschen, G. *Jahrbücher der christlichen Kirche unter dem Kaiser Theodosius dem Grossen.* Freiburg, 1897.
Recueil des historiens des Gaules et de la France. ed. D. Bouquet, Paris, 1833; 2. ed., Paris, 1879.
Redin, K. *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes from Greek and Russian Versions.* ed. D. Aïnalov, Moskova, 1916. Birçok illüstrasyon ve tablo içeriyor. Rusça.
Reinach, S. *Cultes, mythes et religions.* c. I. 3. ed., Paris, 1922.
Renaudin, R. P. "Christodoule, higoumene de Saint-Jean, a Patmos (1020-1101)," *Revue de l'orient chrétien,* V (1900), 215-46.
Renauld, E. *Étude de la langue et du style de Michel Psellos.* Paris, 1920.
—— *Lexique choisi de Psellos.* Paris, 1920.
—— *Michel Psellos Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance, 976-1077.* c. I-II. Paris, 1926-28.
Reverdy, G. "Les Relations de Childebert II et de Byzance," *Revue historique,* CXIV (1913), 61-85.
Riant, P. E. *Alexii I Comneni ad Robertum I Flandriae comitem epistola spuria.* Cenevre, 1879.
—— "Le Changement de direction de la quatrième croisade d'après quelques travaux recents," *Revue des questions historiques,* XXIII (1878), 71-114.
—— *Exuviae sacrae constantinopolitanae.* 2 c. Cenevre, 1876.
—— "Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat," *Revue des questions historiques,* XVII (1875), 321-74; XVIII (1875), 5-75.
—— "Inventaire critique des lettres historique de croisades," *Archives de l'orient latin,* I (1881), I-224.

Rienzi, Cola di. *Epistolario.* ed. A. Gabrielli, (*Fonti per la Storia d'Italia. Epistolari,* XIV, no. 6.) Roma, 1890.

Roby, H. J. *Introduction to Justinian's Digest.* Cambridge, 1884. Faydalı.

Rocholl, R. *Bessarion. Studie zur Geschichte der Renaissance.* Leipzig, 1904.

Röhricht, R. *Geschichte der Kreuzzüge im Umriss.* Innsbruck, 1898.

—— *Geschichte des Königreichs Jerusalem, 1100-1201.* Innsbruck, 1898.

Roman de Phlorios et Platzia Phlore, Le. ed. D. C. Hesseling, Amsterdam, 1917.

Romance of Lybistros and Rhodamne. Yunanca metin. Wagner, W. *Trois poèmes du moyen age.* Berlin, 1881. Ayrıntılı bir analizi için bkz. M. Gidel, *Études sur la littérature grecque moderne.* Paris, 1866. Yeni ed., J. A. Lambert, Amsterdam, 1935.

Romanos, I. A. Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου ἱστορικὴ πραγματεία. Korfu, 1895. Epirus Despotluğu hakkında önemli ve saygın bir ölüm sonrası monografisi.

Romein, Jan. *Byzantium. An Historical Review of the State and Civilization in the Eastern Roman Empire.* Zutphen, 1928. Felemenkçe.

Rose, A. *Die byzantinische Kirchenpolitik unter dem Kaiser Anastasius I.* Wohlau, 1888.

—— *Kaiser Anastasius I.* I. *Die äussere Politik des Kaisers.* Halle, 1882.

Rosen, V. R., Baron. *The Emperor Basil Bulgaroctonus. Selections from the Chronicle of Yahya of Antioch.* St. Petersburg, 1883. Rusça. Schlumberger tarafından bol bol kullanılan çok önemli bir çalışma.

Rosenberg, A. *Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte.* Berlin, 1921.

Rosseykin, T. M. *The First Rule of Photius, Patriarch of Constantinople.* Sergiev Posad, 1915. Önemli bir çalışma. Rusça.

Rossini, C. *Storia d'Etiopia.* Bergamo, 1928.

Rostovtzeff, M. *The Social and Economic History of the Roman Empire.* Oxford, 1926.

Roth, K. *Studie zu den Briefen des Theophylactos Bulgarus.* Ludwigshafen am Rhein, 1900.

Rouillard, Germaine. *L'Administration civile de l'Egypte byzantine.* 2. ed., Paris, 1928.

—— "À propos d'un ouvrage récent sur l'histoire de l'état byzantin," *Revue de philologie,* XIV (1942), 169-80.

—— "Les Archives de Lavra (Mission Millet)," *Byzantion,* III (1926), 253-64.

—— "La politique de Michel VIII Paléologue à l'égard des monastères," *Études byzantines,* I (1944), 73-84.

—— ve Collomp, P. (editörler) *Actes de Lavra.* Paris, 1937.

Royou, M. *Histoire du Bas-Empire.* Paris, 1803. 5. ed., Paris, 1836. 7. ed., Paris, 1844.

Rubio y Lluch, A. "Atenes en temps dels Catalans," *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans,* II (1907), 225-54.

—— "Els Castells Catalans de la Grecia continental," *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans,* III (1908), 362-425.

—— *Los Catalanes en Grecia: Ultimos años de su Dominación: Cuadros históricos.* Madrid, 1927.

—— *La expedición y Dominación de los Catalanes en Oriente, Juzgadas por los Griegos. Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona,* IV (1883).

—— "Une figure athénienne de l'époque de la domination catalane: Dimitri Rendi," *Byzantion,* II (1925), 193-229.

—— "La Grecia catalana des de la mort de Frederic III fins a la invasiò navarresa (1377-1379)," *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI (1915-20), 127-99.

—— "La Grecia catalana des de la mort de Roger de Lluria fins a la de Frederic III de Sicilia (1370-1377)," *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V (1913-14), 393-485.

—— "Paquimeres i Muntaner," *Secció Historico-Arqueologica del Institut d'Estudis Catalans, Memòries*, I (1927), 33-66.

Rudakov, A. P. *Outlines in Byzantine Culture Based on Data from Greek Hagiography.* Moskova, 1917. Rusça.

Rügamer, P. W. *Leontius von Byzanz.* Würzburg, 1894.

Runciman, S. *Byzantine Civilization.* Londra, 1933.

—— "Charlemagne and Palestine," *The English Historical Review*, L (1935), 606-19.

—— *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign. A Study of Tenth Century Byzantium.* Cambridge, 1929. Önemli.

—— *A History of the Crusades.* c. I. Cambridge, 1951.

—— *A History of the First Bulgarian Empire.* Londra, 1930. Önemli.

Russian Chronography, The. (Version of the year 1512). St. Petersburg, 1911. Rusça.

Sabbadini, R. "Ciriaco d'Acona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmessa de Leonardo Botta," *Miscellanea Ceriani* (1910), 203-4.

Sadov, A. *Bessarion of Nicaea, His Activity at the Council of Ferrara-Florence, His Theological Works and His Importance in the History of Humanism.* St. Petersburg, 1883. Rusça.

Saewulf. *Pilgrimage of Saewulf to Jerusalem and the Holy Land.* (Palestine Pilgrim's Text Society) Londra, 1896.

Saidak, J. *Literatura Bizantynska.* Varşova, 1933. Lehçe.

—— "Que signifie ΚυριώτηςΓεωμέτρης?," *Byzantion*, VI (1931), 343-53.

Salaville, S. "L'Affaire de l'Hénotique ou le premier schisme byzantin au Ve siècle," *Échos d'Orient*, XVIII (1910), 225-65, 389-97; XIX (1920), 49-68, 415-33.

—— "Deux manuscrits du 'De vita Christi,' de Nicholas Cabasilas," *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, XIV (1928).

—— *Nicolas Cabasilas: Explication de la divine liturgie.* Giriş ve çev. Paris ve Lyons, 1944.

—— "Le second centenaire de Michel le Quien (1733-1933)," *Échos d'Orient*, XXXII (1933), 257-66.

Salomon, R. "Review: Silberschmidt, *Das orientalische Problem*," *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII (1928), 143-44.

Salutati, C. *Epistolario di Coluccio Salutati.* ed. F. Novati, *(Fonti per la Storia d'Italia Epistolari*, XIV-XV.) Roma, 1891-1911.

Sanudo, Marino, *Istoria del regno di Roumaina.* ed. C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues* içinde, Berlin, 1873.

Sathas, Constantin. *Bibliotheca graeca medii aevi.* 7 cilt. Venedik ve Paris, 1872-94.

—— *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen age.* 9 cilt. Paris, 1880-90.

Savage, H. L. "Reguerrand de Coucy VII and the Campaign of Nicopolis," *Speculum*, XIV (1939), 423-42.

Scala, R. von. "Das Griechentum seit Alexander dem Grossen," H. F. Helmolt, *Weltgeschichte* içinde, c. V, Leipzig ve Viyana, 1905.

Schaeder, H. *Moskau das Dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slavischen Welt.* Hamburg, 1929. Yazar Rus kaynaklarını çok yakından biliyor.

Schanz, Martin von. *Geschichte der römischen Literatur bis zum gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian.* c. III. 2. ed., Münih, 1905.

Schaube, A. *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge.* Münih ve Berlin, 1906.

Schechter, S. "An Unknown Khazar Document," *Jewish Quarterly Review,* N.S. III (1912-13), 181-219.

Schenk, K. *Kaiser Leon III.* c. I. Halle, 1880.

—— "Kaiser Leons III Walten im Innern," *Byzantinische Zeitschrift,* V (1896), 257-301.

Schiller, H. *Geschichte der römischen Kaiserzeit.* c. II. Gotha, 1887. Politik açıdan çok iyi, ama dini yönden çok yüzeysel.

Schillmann, F. "Zur byzantinischen Politik Alexanders IV," *Römische Ouartalschrift,* XXII (1908), 108-31.

Schiltberger, H. *Reisebuch.* ed. V. Langmantel, *(Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart,* CLXXII.) Tübingen, 1885.

Schlauch, M. "The Palace of Hugon de Constantinople," *Speculum,* VII (1932), 500-14.

Schlosser, F. C. *Geschichte der bilderstürmenden Kaiser des oströmischen Reiches.* Frankfurt, 1912. Demode.

Schlumberger, G. *Byzance et croisades.* Paris, 1927.

—— *Un Empereur byzantin au dixième siècle. Nicéphore Phocas.* Paris, 1890. Levhalar ve illüstrasyonlar olmadan tekrarbasımı, Paris, 1923.

—— "Un Empereur de Byzance à Paris et à Londres," *Revue des Deux Monties,* XXX (1915), 786-817. Tekrarbasımı *Byzance et croisades* adlı eserinin içinde Paris, 1927.

—— *L'Epopée byzantine à la fin du dixième siècle.* 3 cilt. Paris, 1896-1905.

—— *Expédition des "Almugavares" ou routiers Catalans en Orient.* Paris, 1902.

—— *Renaud de Chatillon.* Paris, 1898.

—— *Le Siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453.* Paris, 1915, 365-69. E. Pear'ın kitabını temel alarak. Bibliografyası s. 365-69

Schmidt, L. *Geschichte der deutschen Stömme bis zum Ausgange der Völkerwanderung.* c. I. Berlin, 1904.

Schmidt, T. "La 'Renaissance' de la peinture byzantine au XIVe siècle," *Revue archeologique,* Ser. 4, XX (1912), 127-42.

Schmitt, J. *Die Chronik von Morea. Eine Untersuchung über das Verhältnis ihrer Handschriften und Versionen.* Münih, 1889. İngilizce çev. Londra, 1904.

—— "La 'Théséide' de Boccace et la 'Théséide' grecque," *Études de philologie néo-grecque. (Bibliothèque de l'Ecole des hautes études. Sciences philologiques et historiques,* XCII.) Paris, 1892.

Schneider, G. A. *Der heilige Theodor von Studion, sein Leben und Werke.* Münster, 1900.

Schoenebeck, Hans von. *Beitrage zur Religionspolitik des Maxentius und Constantin.* Leipzig, 1939. Önemli.

Schramm, P. *Kaiser, Rom und Renovatio.* Leipzig ve Berlin, 1929.

Schubart, W. *Einführung in die Papyruskunde.* Berlin, 1918.

—— *Justinian und Theodora.* Münih, 1943.

Schultze, F. *Geschichte der Philosophie der Renaissance.* I. *Georgios Gemistos Plethon und seine reformatorischen Bestrebungen.* Jena, 1874.

Schwartz, E. *Kaiser Constantin und die christliche Kirche.* Leipzig ve Berlin, 1913.
—— *Kyrillos von Skythopolis.* Leipzig, 1939.
Schwarzlose, Karl. *Der Bilderstreit, ein Kampf der Griechischen Kirche um ihre Eigenart und ihre Freiheit.* Gotha, 1890. Önemli.
Scriptor incertus de Leone Bardae filio. ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae;* volume with Leo Grammaticus.) Bonn, 1842.
Scriptores originum Constantinopolitanarum. ed. T. Preger, Leipzig, 1901.
Scylitzes, John. *Excerpta ex breviario historico.* ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.)* Bonn, 1838-39.
Sebèos. *The History of the Emperor Heraclius.* Ermeniceden Rusçaya çev. K. Patkanov, St. Petersburg, 1862. Fransızcaya çev. F. Macler, Paris, 1904.
Sedelnikov, A. "The Epic Tradition Concerning Manuel Comnenus," *Slavia,* III (1924-25), 608-18. Rusça.
Seeck, O. "Der Codex Justinianus," *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis* 476 *n. Chr.* içinde, Stuttgart, 1919.
—— "Collatio lustralis," *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft.* ed. A. F. Pauly, G. Wissowa, ve diğerleri. I ser. IV (1901), süt. 370-76.
—— *Geschichte des Untergangs der antiken Welt.* 6 cilt, Berlin ve Stuttgart, 1895. c. I, 2. ed., 1897; 3. ed., 1910. c. II, III, 2. ed., 1921.
—— "Die Quellen des Codex Theodosianus," *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis* 476 *n. Chr.* içinde, Stuttgart, 1919.
—— "Das sogenannte Edikt von Mailand," *Zeitschrift für Kirchengeschichte,* XII (1891), 381-86.
Sergius, Arch. *The Complete Liturgical Calendar. (Menelogion) of the Orient.* 2. ed., Vladimir, 1901. Rusça.
Serruys, M. D. "Les Actes du Concile Iconoclaste de l'an 815," *Mélanges d'archéologie et d'histoire,* XXIII (1903), 345-51.
—— "Une source byzantine des *Libri Carolini," Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres,* I (1904), 360-63.
Setton, Kenneth M. "Athens in the Later Twelfth Century," *Speculum,* XIX (I944). 179-207.
—— *Catalan Domination of Athens 1311-1388.* Cambridge, Mass., 1948.
Sewell, R. "Roman Coins in India," *Journal of the Royal Asiatic Society,* XXXVI (1904), 620-21.
Shakhmatov, A. *The Story of the Current Times (Poviest vremennych liei).* Petrograd, 1916. Rusça.
Shanguin, M. A. "Byzantine Political Personalities of the First Half of the Tenth Century," *Vizantiysky Sbornik* (1945), 228-36. Rusça.
Shepard, A. M. *The Byzantine Reconquest of Crete (A.D. 960). (U.S. Naval Institute Proceedings,* LXVII, no. 462.) Annapolis, Md., 1941.
Shestakov, S. P. *Lectures on the History of Byzantium.* c. I, 2. ed., Kasan, 1915. Rusça.
—— "Notes to the Poems of the Codex Marcianus gr. 524," *Vizantiysky Vremennik,* XXIV (1923-26), 46-47. Rusça.
—— "The Question of the Author of the Continuation of Theophanes," *Compterendu du deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade,* 1927. Belgrad, 1929.
Siciliano, Villanueva L. "Diritto bizantino," *Enciclopedia Giuridica Italiana,* IV, 5 (1906), 72.

Sickel, W. "Die Kaiserwahl Karls des Grossen. Eine rechtsgeschichtliche Erörterung," *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, XX (1899), 1-38.

Siderides, X. Μανουήλ 'Ολοβώλου 'Εγκώμιονείς Μιχαήλ Η' Παλαιολόγον," 'Επετηρείας Βυξαντινών Σπουδών, III (1926), 168-91.

Silberschmidt, M. *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches.* Leipzig ve Berlin, 1923.

Simeon, Metropolitan of Varna and Preslava. *The Letters of Theophylact of Ochrida.* Bulgarcaya çev. *(Sbornik of the Bulgarian Academy of Sciences*, XXVII.) Sofya, 1931.

Šišič, F. *Geschichte der Kroaten.* Zagreb, 1917.

Skabalanovich, N. *Byzantine State and Church in the Eleventh Century.* St. Petersburg, 1884. Rusça.

Skok, P. "Les Origines de Raguse," *Slavia*, X (1931), 449-500.

Skrzinska, Elena. "Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée," *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, LVI (1928), 1-180.

Smirnov, V. D. *Turkish Legends on Saint Sophia.* St. Petersburg, 1898. Rusça.

Socrates Scholasticus. *Historia ecclesiastica.* İngilizce çev. Philip Schaff, Henry Ware ve diğerleri. *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church.* 2. ser. c. II. New York, 1895.

Sölch, J. "Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen. Nikomedia, Nikäa, Prusa," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 263-86.

Sokolov, J. J. *The Eparchies of the Constantinopolitan Church of the Present Time.* St. Petersburg, 1914. Rusça.

—— "Large and Small Landlords in Thessaly in the Epoch of the Palaeologi," *Vizantiysky Vremennik*, XXIV (1923-26), 35-42. Rusça.

—— "Review: Works of G. Papamichael," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, N.S. XLIV (1913), 378-93; XLV (1913), 159-85; XLVI (1913), 409-19; XLVII (1913), 114-39. Rusça.

Sokolsky, V. "Concerning the Nature and Meaning of the Epanagoge," *Vizantiysky Vremennik*, I (1894). Rusça.

Solovjev, A. V. "The Thessalian Archonts in the Fourteenth Century. Traces of Feudalism in the Byzantino-Serbian Order," *Byzantinoslavica*, IV, 1 (1932), 159-74. Fransızca bir özetle birlikte Rusça.

Sommerard, L. du. *Deux princesses d'orient au XIIe siècle. Anne Comnène témoin des croisades. Angès de France.* Paris, 1907.

Sorel, A. *Montesquieu.* 2. ed., Paris, 1889.

Soteriou, G. "Die byzantinische Malerei des XIV. Jahrhunderts in Griechenland. Bemerkungen zum Stilproblem der Monumentalmalerei des XIV. Jahrhunderts," *'Ελληνικά*, (1928), 95-117.

Soyter, G. "Prokop als Geschichtschreiber der Vandalen- und Gotenkriege," *Neue Jahrbücher für Antike und Deutsche Bildung*, II (1939), 97-103.

Sozomenis, H. *Historia ecclesiastica.* ed. J. Migne, *(Patrologia Graeca*, LXVII.) Paris, 1864.

Spassky, A. *The History of the Dogmatic Movements during the Period of the Ecumenical Councils.* Sergiev Posad, 1906. Rusça.

Speransky, M. N. "Digenis' Deeds," *Sbornik Otdeleniva Russkago Yazyka i Slovesnosti*, XCIX, 7 (1922). Rusça.

—— *From the Ancient Novgorod Literature of the Fourteenth Century*. Leningrad, 1934. Rusça.
—— "The South-Slavonic and Russian Texts of the Tale of the Construction of the Church of St. Sophia of Tzarigrad," *Memorial Volume in Honor of V. N. Zlatarsky*. Sofya, 1925. Rusça.
Spintler, R. *De Phoca imperatore Romanorum*. Jena, 1905.
Spulber, C. A. *L'Eclogue des Isauriens: texte, traduction, histoire*. Cernautzi, 1929. Fransızca çevirisi ve Ecloga tarihiyle birlikte Yunanca metin.
Stadelmann, H. *Theodora von Byzanz*. 2 cilt, Dresden, 1926.
Stadtmüller, Georg. "Michael Choniates Metropolit von Athen (ca. 1138-ca. 1222)," *Orientalia Christiana*, XXXIII, 2 (Roma, 1934), 125-325. Konusundaki en iyi çalışma.
Stanojevitch, S. *History of the Serbian People*. 3. ed., Belgrad, 1926. Sırpça. Yararlı.
Stein, Ernst. *Geschichte des spätrömischen Reiches*. c. I. Viyana, 1928. Önemli.
—— *Histoire du Bas-Empire*. c. II. Paris, Brüksel ve Amsterdam, 1949.
—— "Justinian, Johannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats," *Byzantinische Zeitschrift*, XXX (1930), 376-81.
—— "Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 50-89. Özellikle bkz. 70-82.
—— "Une Nouvelle Histoire de l'Eglise," *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVII (1938), 1024-44.
—— "Review: Baynes, *The Byzantine Empire*," *Gnomon*, IV (1928), 410-14.
—— "Review: Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*," *Byzantinische Zeitschrift*, XXIX (1930), 347-60.
—— *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus*. Stuttgart, 1919. Çok önemli.
—— *Untersuchungen über das Officium der Prätorianenpräfektur seit Diocletian*. Viyana, 1922.
—— "Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte," *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, II (1924).
—— "Untersuchungen zur spätrömischen Verwaltungsgeschichte," *Rheinisches Museum für Philologie*, N.S. LXXIV (1925), 347-54.
Stephen the Younger. *Vita*. ed. J. P. Migne, *(Patrologia Graeca*, C, süt. 1070-1186.) Paris, 1860.
Stéphanou, P. E. "Études récentes sur Pléthon," *Échos d'Orient*, XXXI (1932), 207-17.
—— "Jean Italos, philosophe et humaniste," *Orientalia Christiana Analecta*, CXXXIV (1949), 121 vd.
—— "Spyridon Lambros (1851-1919); Xénophon Sidéridès (1851-1929)," *Échos d'Orient*, XXIX (1930), 73-79.
Stöckle, A. *Spätrömische und byzantinische Zünfte*. Leipzig, 1911. İlginç.
Streit, L. *Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzugs gegen Konstantinopel*. Anklam, 1877.
Struck, A. "Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im Jahre 904," *Byzantinische Zeitschrift*, XIV (1905), 535-62.
—— *Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt*. Viyana ve Leipzig, 1910.
Strzygowski, J. *Die Baukunst der Armenier und Europa*. Viyana, 1918.
—— *Ursprung der christlichen Kirchenkunst*. Leipzig, 1920. İngilizce çev. O. Dalton ve H. Braunholtz, Oxford, 1923.
Suetonius. "Caligula," *Vita 12 Caesarum*.

Suidas. *Lexicon.* ed. Ada Adler, I-V. Leipzig, 1928-38.
Sundwell, J. *Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums.* Helsingfors, 1919.
Suvorov, N. "Review: Grenier, *L'Empire Byzantin," Vizantiysky Vremennik,* XII (1906), 227-28. Rusça.
Suzumov, M. "On the Sources of Leo the Deacon and Scylitzes," *Vizantiyskoe Obozrenie,* II, 1 (1916), 106-66. Rusça.
Swift, E. H. *Hagia Sophia.* New York, 1940. Otuz dört figür ve kırk altı levha. Eksiksiz bir bibliyografya.
—— "The Latins at Hagia Sophia," *American Journal of Archaeology,* XXXIX (1935). 458-59. 473-74.
Sybel, H. *Geschichte des ersten Kreuzzuges.* Leipzig, 1841. Neredeyse hiçbir değişiklik yapılmaksızın zaman içinde iki edisyonu daha basıldı (1881 ve 1900). Bugün bile hâlâ konusundaki en önemli çalışma.
—— "Ueber den zweiten Kreuzzug," *Kleine Historische Schriften.* c. I. Münih, 1863.
Sykutres, I. "Περί τὸ σχίσματ τών Ἀρσενιτών Ελληνικά, II (1929), 267-332; III (1930), 15-44. Yazar diyor ki Rus teolog Ivan Troizsky'nin kitabına kesinlikle erişememiş.
Symeon Magister (Logothete). *Chronicle.* ed. I. Bekker, *(Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae).* Bonn, 1838.
Synesius of Cyrene. *The Essays and Hymns of Synesius of Cyrene, including the Address to the Emperor Arcadius and the Political Speeches.* çev. ve ed. A. Fitzgerald, Oxford ve Londra, 1930.
—— *The Letters of Synesius of Cyrene.* ed. A. Fitzgerald, Londra, 1926.
—— *Opera.* ed. J. P. Migne, *(Patrologia Graeca,* LXVII, süt. 1020-1615.) Paris, 1864.
Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens. çev. ve ed. J. B. Chabot, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibiotheque Nationale,* XXXVII (1902) içinde.
Tabari. *Annales.* ed. M. J. de Goeje, 15 cilt. Leyden, 1879-1901.
Tacchi-Venturi, P. S. I. "Commentariolum de Joanne Geometra ejusque in S.Gregorium Nazianzenum inedita laudatione in cod. Vaticano-Palatino 402 adversata," *Studi e documenti di storia e diritto,* XIV (1893).
Tafel, G. L. F. *Komnenen und Normannen.* Stuttgart, 1870.
—— ve Thomas, G. M. *Urkunden zur ältern Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig. (Fontes rerum austriacarum. Diplomata et acta,* XII-XIV.) Viyana, 1856-57.
Tafrali, O. *Thessalonique au quatorzième siècle.* Paris, 1913.
—— *Thessalonique des origines au XIVe siècle.* Paris, 1919.
Tafur, Pero. *Andanças e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439). (Coleccion de libros españoles raros ó curiosos,* VIII-IX.) Madrid, 1874. çev. ve ed. Malcolm Letts, New York ve Londra, 1926.
Tales of the Russian People. ed. T. Sakharov, St. Petersburg, 1849. Rusça.
Taylor, J. W. *Georgius Gemistus Pletho's Criticism of Plato and Aristotle.* Menasha, Wis., 1921.
Tchaadayev, P. Y. *Works and Letters.* ed. M. Herschensohn, Moskova, 1914. Rusça.
Tcherniavsky, N. *The Emperor Theodosius the Great and his Religious Policy.* Sergiev Posad, 1913. Rusça.
Tennent, J. E. *Ceylon.* 5. ed., Londra, 1860.
Ternovsky, F. A. *The Graeco-Eastern Church.* Kiev, 1879-82. Rusça.

Tessier, J. *Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople.* Paris, 1884.
Testaud, G. *Des Rapports des puissants et petits propriétaires ruraux dans l'empire byzantin au Xe siècle.* Bordeaux, 1898.
Thalloczy, L. von. *Illyrisch-albanische Forschungen.* Münih ve Leipzig, 1916.
Thallon, Ida C. *A Medieval Humanist: Michael Akominatos. (Vassar Medieval Studies* by the members of the Faculty of Vassar College.) New Haven, 1923.
Theiner, A. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* Roma, 1895.
Theodore the Monk. Θεοδοσίον Μοναχοῦ τοῦ καὶ γραμματικοῦ ἐπιστολή πρὸς Λέοντα Διάκονον περὶ τῆς 'αλώσεως Συρακούσης. Ed. Hase, Paris, 1819. Yeni ed. C. Zuretti. *Centenario della nascita di Michele Amari*, I (Palermo, 1910), 165-68.
Theodore Scutariotae *Addimenta ad Georgii Acropolitae Historiam.* ed. A. Heisenberg, Leipzig, 1903.
Theodoret, bishop of Cyrus. *Historia ecclesiastica.* ed. Léon Parmentier, Paris, 1911.
Theodosius II. *Theodosiani libri XVI.* ed. T. Mommsen ve P. Meyer, 3 cilt. Berlin, 1905. İngilizce, C. Pharr *The Theodosian Code*, Princeton, 1952.
Theophanes. *Chronographia.* ed. C. de Boor, 2 cilt. Leipzig, 1883-85.
Theophanes Continuatus. *Historia.* ed. I. Bekker, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)* Bonn, 1838.
Theophylact, archbishop of Bulgaria. *Epistolae* ed. J. P. Migne, (*Patrologia Graeca,* CXXVI.) Paris, tarihsiz.
Theophylact Simocatta. *Historiae.* ed. C. de Boor, Leipzig, 1887.
Thomas, A. "La Légende de Saladin en Poitou," *Journal des Savants,* N. S. VI (1908), 467-71.
Thomas, C. *Theodor von Studion und sein Zeitalter.* Osnabrück, 1892.
Thompson, E. A. *A History of Attila and the Huns,* Oxford, 1948.
Thompson, James Westfall. "The Age of Mabillon and Montfaucon," *The American Historical Review,* XLVII (1942), 225-44.
—— *An Economic and Social History of the Middle Ages.* New York ve Londra, 1928.
Thuasne, L. *Gentile Bellini et Sultan Mohammed II. Notes sur le séjour du peintre vénitien à Constantinople (1479-1480).* Paris, 1888.
Timario sive De passionibus ejus. Dialogus satyricus. Bkz. M. Hase, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliotheque Nationale,* IX (1813) içinde. ed. A. Ellissen, *Analecten der mittel- und neugriechischen Literatur.* c. IV, Leipzig, 1860.
Tomaschek, W. *Die Goten in Taurien.* Viyana, 1881.
Tozer, H. F. "A Byzantine Reformer (Gemistus Plethon)," *Journal of Hellenic Studies, VII* (1886), 353-80.
—— "Byzantine Satire," *Journal of Hellenic Studies,* II (1881), 233-70.
Traub, E. *Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI im Zusammenhang mit der Politik der Jahre 1105-97.* Jena, 1910.
Treu, M. *Dichtungen des Grosslogothet Theodoros Metochites.* Potsdam, 1895.
—— "Manuel Holobolos," *Byzantinische Zeitschrift,* V (1896), 538-59.
—— "Mazaris und Holobolos," *Byzantinische Zeitschrift,* I (1892), 86-97.
Troizky, J. *Arsenius, the Patriarch of Nicaea and Constantinople, and the Arsenites.* St. Petersburg, 1873. İlk olarak *Christianskoe Ctenie* içinde yayımlandı, 1873. VIII. Mihail ve II. Andronikos'un hükümranlığı döneminde, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Kilisesi'ndeki hayatın çok iyi bir betimlenmesi.
Trubezkoy, E. *Religious and Social Ideals of Western Christianity in the Fifth Century.* Moskova, 1892. Rusça.

Turaev, B. A. *History of the Ancient East.* 2. ed. Petrograd, 1914. Rusça.

Turchi, N. *La civiltà bizantina.* Torino, 1915.

Twenty-five Years of Historical Study in the U.S.S.R. ed. M. Levchenko, Moskova ve Leningrad, 1942. Rusça.

Tzetzes, John. *Argumentum et allegoriae in Iliadem.* ed. P. Metranga, *Anecdota Graeca.* Roma, 1850.

—— *Historiarum variarum Chiliades.* ed. T. Kiesslingius, Leipzig, 1826.

Ubicini, J. H. "Chronique du règne de Mahomet II, par Critobule d'Imbros," *L'Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques,* V (1871), 49-74.

Underhill, Clara. *Theodora. The Courtesan of Constantinople.* New York, 1932. İyi bir bibliyografyası var.

Usener, H. "Vier Lateinische Grammatiker," *Rheinisches Museum für Philologie,* XXIII (1868), 490-507.

Uspensky, C. N. "Exkuseia-Immunity in the Byzantine Empire," *Vizantiysky Vremennik,* XXIII (1923), 99-117. Rusça.

—— *Outlines of the History of Byzantium.* Moskova, 1917. Rusça.

Uspensky, P. *The Christian Orient. Athos.* c. III. Kiev, 1877. 2. ed., St. Petersburg, 1892. Rusça.

Uspensky, Th. I. "The Boundary Stone between Byzantium and Bulgaria under Simeon," *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople,* III (1898), 184-94. Rusça.

—— "Byzantine Historians on the Mongols and Egyptian Mamluks," *Vizantiysky Vremennik,* XXIV (1923-26), I-16. Rusça.

—— *A Byzantine Writer, Nicetas Acominatus, of Chonae.* St. Petersburg, 1874. Rusça.

—— "The Constantinopolitan Code of Seraglio," *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople,* XII (1907), 30-31. Rusça.

—— "The Eastern Policy of Manuel Comnenus," *Accounts of the Russian Palestine Society,* XXIX (1926), III-38. Rusça.

—— "The Emperors Alexius II and Andronicus Comnenus," *The Journal of the Ministry of Public Instruction,* CXII (1880), 95-130; CXIV (1881), 52-85. Rusça. İlginç, ama bitirilmemiş.

—— "The Eparch of Constantinople," *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople,* IV, 2 (1890). Rusça.

—— *Essays on the History of Byzantine Civilization.* St. Petersburg, 1892. Rusça. Çok önemli. İsihast hareketi ve Bizans'ın Rönesans ile ilişkisi hakkında yeni ve taze pek çok bilgi içerir. Ayrıca bu kitap hakkında çok ilginç bir eleştiri yazısı için bkz. P. Bezobrazov, *Vizantiysky Vremennik,* III (1896), 125-50. Rusça.

—— *The Formation of the Second Kingdom of Bulgaria.* Odessa, 1879. Rusça.

—— *A History of the Byzantine Empire.* c. I, II, ı (II, 2 asla yayımlanmadı.), III. St. Petersburg, Moskova ve Leningrad, 1914-48. Rusça.

—— *A History of the Crusades.* St. Petersburg, 1900. Rusça. Bizans tarihi bakış açısından çok önemli.

—— "The Last Comneni. The Beginning of a Reaction," *Vizantiysky Vremennik,* XXV (1927-28), 1-23. Rusça.

—— "Materials for Bulgarian Antiquities, Aboba-Plisca," *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople,* X (1905). Rusça.

—— "The Military Organization of the Byzantine Empire," *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople,* VI, ı (1900), 1-54. Rusça.

—— "The Official Report on the Accusation of John Italus of Heresy," *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople,* II (1897), I-66. Rusça.

—— "On the History of the Peasant Landownership in Byzantium," *Journal of the Ministry of Public Instruction,* CCXXV (1883). Rusça.

—— "On the Manuscripts of the History of Nicetas Acominatus in the National Library of Paris," *Journal of the Ministry of Public Instruction,* CXCIV (1877). Rusça.

—— "Opinions and Decrees of Constantinopolitan Local Councils of the Eleventh and Twelfth Centuries concerning the Distribution of Church Possessions," *Transactions of the Russian Archaeological Institute at Constantinople,* V (1900), I-48. Rusça

—— "Review of V. I. Barvinok's Work," *Sbornk otcetov o premiyach i nagradach Akademii Nauk za* 79/2 *god,* (Petrograd, 1916), 101-24. Rusça.

—— "Significance of Byzantine and South-Slavonic Pronoia," *Collection of Articles on Slavonic Studies for the Twenty-fifth Anniversary of the Scholarly and Professorial Activities of V. J. Lamansky.* St. Petersburg, 1883.

—— "The Start and Development of the Eastern Problem," *Transactions of the Slavonic Charitable Society,* III (1886). Rusça.

—— *Synodikon for the First Sunday of Lent.* Odessa, 1893. Rusça.

—— "The Tendency of Conservative Byzantium to adopt Western Influences," *Vizantiysky Vremennik,* XXII (1916). Rusça.

Uspensky, Th. I. ve Benesevic, V. *The Acts of Vazelon. Materials for the History of Peasant and Monastery Landownership in Byzantium from the Thirteenth Century to the Fifteenth.* Leningrad, 1927. Yunanca metin ve Rusça bir yorum.

Vailhé, S. "Projet d'alliance turco-byzantine au VIe siècle," *Échos d'Orient,* XII (1909), 206-14.

Valdenberg, V. "An Oration of Justin II to Tiberius," *Bulletin of the Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics,* no. 2 (1928). Rusça.

—— "The Philosophical Ideas of Michael Psellus," *Vizantiysky Sbornik* (1945), 249-55. Rusça.

Vance, J. M. *Beiträge zur byzantinische Kulturgeschichte am Ausgange des IV. Jahrhunderts aus den Schriften des Johannes Chrysostomos.* Jena, 1907.

Vandercook, John W. *Empress of the Dusk. A Life of Theodora of Byzantium.* New York, 1940.

Van Millingen, A. *Byzantine Constantinople, the Walls of the City and Adjoining Historical Sites.* Londra, 1899.

Vasiliev, Alexander A. *Byzantium and the Arabs.* c. I-II. St. Petersburg, 1900-2. Rusça. Fransızca çev. Henri Gregoire, M. Canard ve diğerleri. *Byzance et les Arabes.* c. I, II, 2 (II, ı henüz basılmadı). Brüksel, 1935-50. (*Corpus bruxellense historiae byzantinae,* I, II, 2.)

—— "Charlemagne and Harun ar-Rashid," *Vizantiysky Vremennik,* XX (1913), 63-116. Rusça.

—— "An Edict of the Emperor Justinian II, September, 688," *Speculum,* XVIII (1943), I-13.

—— *The First Russian Attack on Constantinople in 860-61.* (Medieval Academy of America Monographs, no. 46.) Cambridge, Mass., 1946.

—— "Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon," *Byzantinische Zeitschrift,* XXVII (1927), 288-90.

—— *The Goths in the Crimea.* (Medieval Academy of America Monographs, no. 11.) Cambridge, Mass., 1956.
—— (ed.) "A Greek Text of the Life of 42 Martyrs of Amorion, after the MSS of the Bibliothèque Nationale de Paris, no. 1534," *Transactions of the Imperial Academy of Sciences,* St. Petersburg, III, 3 (1898).
—— "La Guerre de cent ans et Jeanne d'Arc dans la tradition byzantine," *Byzantion,* III (1926), 241-50.
—— "Harun-ibn-Yahya and His Description of Constantinople," *Annales de l'Institute Kondakov,* V (1932).
—— ve I. Kratchkovsky. (editörler ve çevirenler) *Histoire de Yahya-ibn-Sa'id d'Antioche. Continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq. Patrologia Orientalis* içinde XVIII (1924), 699-834; XXIII (1932), 348-520.
—— *Justin the First: An Introduction to the Epoch of Justinian the Great.* Cambridge, Mass., 1950.
—— "Justin I (518-527) and Abyssinia," *Byzantinische Zeitschrift,* XXXIII (1933), 67-77.
—— "Justinian's Digest, in commemoration of the 1400th anniversary of the publication of the Digest (A.D. 533-1933)," *Studi Bizantini e neoellenici,* V (1939), 711-34.
—— *The Latin Sway in the Levant.* Petrograd, 1923.
—— *Lectures in Byzantine History.* I. *The Period Until the Beginning of the Crusades (1081).* Petrograd, 1917. II, 1. bölüm *Byzantium and the Crusaders.* Petrograd, 1923. II, 2. bölüm *Latin Domination in the East.* Petrograd, 1923. II, 3. bölüm *The Fall of the Byzantine Empire.* Leningrad, 1925. Rusça. Rusçadan İngilizceye çev. Sarra Mironovna Ragozina. *History of the Byzantine Empire.* 2 cilt. *(University of Wisconsin Studies in the Social Sciences and History,* no. 13, 14.) Madison, Wis., 1928-29. İngilizceden Fransızcaya çev. P. Brodin ve A. Bourguina, Önsöz Charles Diehl. *Histoire de l'Empire Byzantine.* 2 cilt. Paris, 1932. İlk cildi Fransızca edisyonundan Türkçeye çev. Profesör Arif Müfid Manzel. Ankara, 1943. Fransızcadan İspanyolcaya çevirenler ve editörler Juan G. de Luaces ve Ramon Masoliver, *Historia del Imperio Bizantino.* 2 cilt. Barcelona, 1946.
—— "The Lifetime of Romanus the Melode," *Vizantiysky Vremennik,* VIII (1901), 435-78. Rusça.
—— "Medieval Ideas of the End of the World: West and East," *Byzantion,* XVI, 2 (1944), 462-502.
—— "The Origin of the Emperor Basil the Macedonian," *Vizantiysky Vremennik* XII (1906), 148-65. Rusça.
—— "Pero Tafur, a Spanish Traveler of the Fifteenth Century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy," *Byzantion,* VII (1932), 75-122.
—— "The Problem of Justinian's Slavic Origin," *Vizantiysky Vremennik,* I (1894), 469-92. Rusça.
—— "Quelques remarques sur les voyageurs du moyen age a Constantinople," *Mélanges Charles Diehl: Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance.* Paris, 1930.
—— "Review: Diehl and Marçais, *Le Monde oriental," Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher,* XIII, i (1937), 114-19.
—— "The Slavs in Greece," *Vizantiysky Vremennik,* V (1898), 404-38, 626-70. Rusça.
—— "The Transmission by Andreas Palaeologus of the Rights to Byzantium to the

King of France, Charles VIII," *Papers Presented to N. I. Kareev*. St. Petersburg, 1914.

—— "II Viaggio dell' Imperatore Bizantino Giovanni V Paleologo in Italia (1369-1371) e l'Unione di Roma del 1369," *Studi Bizantini e Neoellenici*, III (1930,151-93.

Vasilievsky, V. G. "Byzantium and the Patzinaks," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CLXIV (1872). Tekrarbasımı *Works*, I. (1908) içinde. Bir başyapıt. Rusça.

—— "The Alliance of the Two Empires," *Slavyansky Sbornik*, II (1877), 210-90. Tekrarbasımı *Works*, IV (1930) içinde. Çok önemli. Rusça.

—— "The Chronicle of Logothete in Slavonic and Greek," *Vizantiysky Vremennik*, II (1895), 78-151. Rusça.

—— "Epirotica saeculi xiii," *Vizantiysky Vremennik*, III (1896), 233-99.

—— "The Legislation of the Iconoclasts," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CXCIX, CC (1878). Tekrarbasımı *Works*, IV içinde (1930). Rusça.

—— "The Life of Stephen the Younger," *Works*, II (1909).

—— "Lives of Meletius the Younger by Nicolaus bishop of Methone and of Theodore Prodromus," *Pravoslavny Palestinsky Sbornik*, XVII (1886). Rusça.

—— "Materials for the Internal History of the Byzantine State. Measures in Favor of Peasant Landownership," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCII (1879). Tekrarbasımı *Works*, IV içinde (1930), 250-331. X. yüzyıla ait novellerin Rusça çevirileri ve çok önemli bir yorum.

—— "On the Life and Works of Simeon Metaphrastes," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXII (1880), 379-437. Rusça.

—— "The Regeneration of the Bulgarian Patriarchate under the Tsar John Asen II," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCXXXVIII (1885). Rusça.

—— "Review: Th. I. Uspensky, *The Formation of the Second Bulgarian Kingdom*," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CCIV (1879), 144-217, 318-48. Rusça. Çok önemli.

—— "Russian-Byzantine Fragments. II. On the History of the Years 976 to 986," *Journal of the Ministry of Public Instruction*, CLXXXIV (1876), 162-78. Tekrarbasımı *Works*, II içinde (1909), 107-24. Rusça.

—— "The South Italian War (1156-57)," *Slaviansky Sbornik*, III (1876). Tekrarbasımı *Works*, IV içinde (1930). Rusça.

—— *A Survey of Works on Byzantine History*. St. Petersburg, 1890. Rusça.

—— "An Unpublished Funeral Oration of Basil of Ochrida," *Vizantiysky Vremennik*, I (1894), 55-132. Rusça.

—— "The Varangian-Russian and Varangian-English Guard (druzhina) in Constantinople in the Eleventh and Twelfth Centuries," *Works*, I (1908), 265-66. Rusça.

—— *Works of V. G. Vasilievsky*. 4 cilt. St. Petersburg ve Leningrad, 1908-30. Rusça.

Vast, H. *Le cardinal Bessarion (1403-1472). Étude sur la chrétienté et la renaissance vers le milieu du XVe siècle*. Paris, 1878.

Veniero, A. "Paolo Silenziario," *Studio sulla letteratura bizantina del VI secolo*. Katanya, 1916.

Vernadsky, G. "The Golden Horde, Egypt and Byzantium in their Mutual Relations in the Reign of Michael Palaeologus," *Annales de l'Institut Kondakov*, I (1927), 73-84. Rusça.

—— "Die kirchlich-politische Lehre der Epanagoge und ihr Einfluss auf das russische Leben im XVII. Jahrhundert," *Byzantinisch-neugricchische Jahrbücher,* VI (1928), 121-25.

—— "Notes on the Peasant Community in Byzantium," *Ucheniya Zapiski osnovanniya Russkoy Uchebnoy Kollegiey v Prage,* I, 2 (1924), 81-97. Rusça.

—— "Sur les Origines de la loi agraire byzantine," *Byzantion,* II (1926), 169-80.

—— "The Tactics of Leo the Wise and the Epanagoge," *Byzantion,* VI (1931), 333-35.

Vernet, F. "Nicolas Cabasilas," *Dictionnaire de theologie catholique,* II, 2 (1923), süt. 1292-95.

—— "Le second Concile oecuménique de Lyon, 7 mai-17 juillet 1274," *Dictionnaire de théologie catholique,* IX (1926), süt. 1374-91. İyi bir bibliyografya.

"Versus Pauli Diaconi XII." *Poetae Latini Aevi Carolini.* (*Monumcnta Germaniae Historica*) Berlin, 1881.

Veselovsky, A. N. "Boccaccio, His Environment and Contemporaries," *Sbornik Otdeleniya Russkago Yazyka i Slovesnosti,* LIII (1893). Tekrar basımı *Works,* V (1915) içinde. Rusça.

—— "The Poem of Digenes," *Vestnik Evropy,* (1875). Rusça.

Vie de Saint Athanase l'Athonite. ed. L. Petit, *Analecta Bollandiana,* XXV (1906), 5-89.

Villehardouin, G. de. *La Conquete de Constantinople.* ed. N. de Wailly, Paris, 1872. ed. ve çev. E. Faral, Paris, 1938-39.

Viller, M. "La Question de l'union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence (1274-1438)," *Revue d'histoire ecclésiastique,* XVI (1921), 260-305, 515-32.

Vincent, H. ve F. N. Abel. *Bethleem: Le Sanctuaire de la Nativite.* Paris, 1914.

—— *Jerusalem. Recherches de topographie, d'archeologie et d'histoire.* Paris, 1914. 2. ed., Paris, 1926.

Vinogradov, P. "The Origin of Feudal Relations in Lombard Italy," *Journal of the Ministry of Public Instruction,* CCVII (1880). Rusça.

Vita Agapeli papae. ed. L. Duchesne, *Liber Pontificalis.* Paris, 1886.

Vita Euthymii: Ein Anecdoten zur Geschichte Leo's des Weisen A.D. 886-912. ed. C. de Boor, Berlin, 1888. Yunanca metne ek olarak, de Boor tarihsel bakış açısından *Vita* üzerine çok değerli bir inceleme gerçekleştiriyor.

Vogt, A. *Basile Ier empereur de Byzance (867-86) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle.* Paris, 1908.

—— "La Jeunesse de Leon VI le Sage," *Revue historique,* CLXXIV (1934), 389-428.

Vogt, J. *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert.* Münih, 1949.

Vogüé, M. de. *Les Églises de la Terre Sainte.* Paris, 1860.

Voigt, G. *Enea Silvio Piccolomini.* c. II. Berlin, 1862.

Wagner, W. *Trois Poèmes du moyen age.* Berlin, 1881.

Warmington, E. *The Commerce Between the Roman Empire and India.* Cambridge, 1928.

Wartenberg, G. "Das Geschichtswerk des Leon Diakonos," *Byzantinische Zeitschrift,* VI (1897), 106-11, 285-317.

—— *Das mittelgriechische Heldenlied von Basileios Digenis Akritis.* Ostern, 1897.

Warton, T. *History of English Poetry.* ed. W. C. Hazlitt, c. II. Londra, 1871.

Weil, G. *Geschichte der Chalifen.* 3 cilt. Mannheim, 1846-51.

Wellhausen, J. *Das arabische Reich und sein Sturz.* Berlin, 1902.

—— *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umajaden.* (*Nachrichten von der Klassische Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philosophisch-historische Klasse.*) Göttingen, 1901.

Wellnhofer, M. *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155-1233). Sein Leben und seine Stellung in Despotate von Epirus unter Michael Doukas und Theodoros Komnenos.* Freising, 1913.

Wendel, C. Planudes in *Paulys Real Encyclopädie.* Neue Bearbeitung. XX (1950), 2202-53.

Whittemore, Thomas. *The Mosaics of St. Sophia at Istambul.* Preliminary reports, I-IV. Oxford, 1933-52.

Wigram, W. A. *An Introduction to the History of the Assyrian Church.* Londra, 1910.

—— *The Separation of the Monophysites.* Londra, 1923.

Wilken, F. *Andronikus Comnenus. Historisches Taschenbuch von Raumer.* c. II. Leipzig, 1831.

—— *Rerum ab Alexio I, Joanne et Manuele Comnenis Gestarum Libri IV.* Heidelberg, 1811. Kısa ve demode.

Wilkenhauser, "Zur Frage der Existenz von Nizänischen Synodalprotocolen," *Gesammelte Studien.* ed. F. Dölger, Freiburg, 1913.

William of Tyre. *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum.* (*Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux,* I, II.) Paris, 1869-81. ed. ve çev. E. A. Babcock ve A. C. Krey, *William Archbishop of Tyre. A History of Deeds Done Beyond the Sea.* New York, 1943. ed. M. Paulin. *Guillaume de Tyr et ses continuateurs: texte français du XIIIe siècle.* 2 cilt. Paris, 1879-80.

Willibaldi. *Vita.* ed. G. H. Pertz (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum,* XV.) Hanover, 1887.

Winstedt, E. O. *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes.* Cambridge, 1909.

Wittek, P. "Deux Chapitres de l'histoire des Turcs de Roum," *Byzantion,* XI (1936), 285-302.

—— *Das Furstentum Mentesche. Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13-15. Jahrhunderts.* İstanbul, 1934.

—— *The Rise of the Ottoman Empire.* Londra, 1938.

—— "Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie," *Byzantion,* X (1935), 12-53.

Wolff, R. L. "The Second Bulgarian Empire; Its Origin and History to 1204," *Speculum,* XXIV (1949), 167-206.

Wolters, P. "De Constantini Cephalae Anthologia," *Rheinisches Museum für Philologie,* XXXVIII (1883), 97-119.

Wright, F. A. *A History of Later Greek Literature from the Death of Alexander in* 323 *B.C. to the Death of Justinian in* 565 *A.D.* New York, 1932.

Wright, W. C. *The Works of the Emperor Julian.* İngilizce çevirileriyle birlikte. Cambridge, 1913.

Wright, W. S. (ed.) *The Chronicle of Joshua the Stylite, composed in Syriac A.D. 507.* Cambridge, 1882.

Wroth, W. *Cat. of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum.* Londra, 1908.

Xivrey, B. de. *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue. (Mémoires de l'Institut de France. Académie des inscriptions et belles-lettres,* XIX, 2). Paris, 1853. II. Manuel'in kişiliğini ve edebi etkinliğiyle birlikte çağının çok iyi bir genel betimlemesini içeren mükemmel bir eser.

Yaballah III. "Histoire de Mar Jabalaha III, patriarche des Nestoriens (1281-1317), et du moine Rabban Çauma, ambassadeur du roi Argoun en Occident (1287)," ed. ve çev. J. B. Chabot, *Revue de l'Orient Latin,* II (1894), 82-87.

—— *The History of Yaballaha III Nestorien Patriarch and of his vicar Bar Sauma.* ed. ve çev. J. A. Montgomery, New York, 1927.

Yacut (Yaqut). *Geographisches Wörterbuch.* ed. H. F. Wüstenfeld, 6 cilt. Leipzig, 1866-70.
Yahia Ibn Said Antiochensis. *Annates.* ed. Cheikho. Beyrut ve Paris, 1909.
Yakovenko, P. *On the History of Immunity in Byzantium.* Yuryev, 1908. Rusça.
—— "Review: Tafrali, *Thessalonique au quatorizieme siècle," Vizantiysky Vremennik,* XXI, 3-4 (1914). Rusça.
—— *Studies in the Domain of Byzantine Charters. The Charters of the New Monastery in the Island of Chios.* Yuryev, 1917. Rusça.
Yaqubi. *Historiae.* ed. M. T. Houtsma, 2 cilt, Leyden, 1883.
Yewdale, R. B. *Bohemond I, Prince of Antioch.* Princeton, 1924.
Yule, H. J. *Cathay and the Ways Thither.* (Publications of the Hakluyt Society, XXXVII.) Londra, 1914.
Zachariä von Lingenthal, K. E. *Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum. Ecloga Leonis et Constantini.* Leipzig, 1852.
—— *Geschichte des griechish-römischen Rechts.* 3. ed., Berlin, 1892.
—— *Historiae juris graeco-romani delineatio.* Heidelberg, 1839.
—— "Wissenschaft und Recht fur das Heer vom 6. bis zum Anfang des 10. Jahrhunderts," *Byzantinische Zeitschrift,* III (1894), 437-57.
Zachariah of Mitylene. *The Syriac Chronicle.* çev. F. J. Hamilton ve E. W. Brooks, Londra, 1899.
Zakythinos, D. A. *Le Chrysobulle d'Alexis III Comnene empereur de Trebizonde en faveur des Venetiens.* Paris, 1932.
—— *Crise monetaire et crise économique à Byzance du XIIe au XVe siècle.* Atina, 1948.
—— *Le Despotat grec de Moree.* Paris, 1932. Çok iyi bir eser.
—— Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Atina, 1945. Önemli
—— "Processus de feodalisation," *L'Hellenisme Contemporain* (1948), 499-534.
Zeller, C. F. *Andronikus der Komnene Romischer Kaiser. Ein historisches Gemälde aus dem ost-römischen Kaiserthume im zwölften Jahrhundert.* c. I. Stuttgart, 1804.
Zenghelis, C. "Le Feu gregeois," *Byzantion,* VII (1932), 265-86.
Zepos, J. ve P. (Editörler) *Jus graecoromanum.* Atina, 1930-31.
Zernin, A. *The Life and Literary Worlds of the Emperor Constantine Porphyrogenitus.* Harkov, 1858. Rusça. Demode.
Zervos, Chr. *Un Philosophe néoplatonicien du XIe siècle. Michael Psellus, sa vie, son oeuvre, ses luttes philosophiques, son influence.* Paris, 1920. İlginç.
Ziebarth, E. "Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ηπείρῳ," πειρωτικ ΧρονικάII (1926), 110-19.
Zimmert, K. "Der deutsch-byzantinische Konflikt vom Juli 1189 bis Februar 1190," *Byzantinische Zeitschrift,* XII (1903), 42-77.
Zinsser, Hans. *Rats, Lice and History.* Boston, 1935.
Zlatarsky, V. N. "Accounts of the Bulgarians in the Chronicle of Simeon Meta-phrastes and Logothete," *Sbornikza Narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina,* XXIV (1908). Bulgarca.
—— "Bulgarian Chronology," *Izvestia otdela russkago yazyka i slovesnosti Akademii Nauk,* XVII, 2 (1912), 28-59. Rusça.
—— *Geschichte der Bulgaren.* I. *Von der Grundung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzezit (679-1396). (Bulgarische Bibliothek.* ed. G. V. Waigand) Leipzig, 1918.
—— *The Greek-Bulgarian Alliance in the year 1204-5.* Sofya, 1914. Bulgarca.

—— *A History of the State of Bulgaria in the Middle Ages.* Sofya, 1919-34.Bulgarca. Mükemmel.

—— "John Asen II," *Historical Bulgarian Library,* III (1933), 1-55. Bulgarca.

—— "The Letters of Nicholas Mysticus, Patriarch of Constantinople, to Simeon, Tsar of Bulgaria," *Sbornik za Ministerstvo Norodnago Prosvescheniya,* X (1894), 372-428; XI (1894), 3-54; XII (1895), 121-211. Bulgarca.

—— *The Origin of Peter and Asen, Leaders of the Insurrection in 1185.* Sofya, 1933. Bulgarca.

—— (Ed.) *The Worlds of Drinov.* Sofya, 1909.

Zoras, Giorgio. *Le corporazioni bizantine. Studio sull'* 'Επαρχικὸν Βιβλίον *dell' imperatore Leone VI.* Roma, 1932

Zozimus. *Historia nova.* ed. L. Mendelssohn, Leipzig, 1887

Zotos, A. Ἰωάννης ὁ Βέκκος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης. Münih, 1920.

DİZİN

BİZANS İMPARATORLUĞU TARİHİ

BİZANS'IN TARİHİ DEMEK KAÇINILMAZ BİR ŞEKİLDE KONSTANTİNOPOLİS DENİLEN ŞEHRİN DE TARİHİ DEMEKTİR. ÇÜNKÜ UÇSUZ BUCAKSIZMIŞ GİBİ GÖRÜNEN BU İMPARATORLUK İLE DÜNYA YÜZÜNDE KURULMUŞ EN ÖNEMLİ KENTLERDEN İSTANBUL'UN TARİHİ ANCAK İÇ İÇE OKUNABİLİR.

KONSTANTİN HANEDANINDAN KOMNENOSLARA, JÜSTİNYEN HANEDANINDAN MAKEDONYALILARA, SURİYE KÖKENLİLERDEN FRİGYALILARA, ERMENİ KÖKENLİLERDEN PALAİOLOGOSLARA KADAR NİCE HANEDAN VE SOY BU ŞEHRİN TAHTINA OTURABİLMEK İÇİN BİNLERCE ENTRİKADAN GEÇMİŞ, NİCE OYUNLAR OYNANMIŞTI.
UNUTULMAMASI GEREKEN BİR GERÇEK VAR Kİ: BATI UYGARLIĞININ DOĞUYA BAKAN EN ÖNEMLİ YÜZÜ OLAN BİZANS İMPARATORLUĞU, TARİH BOYUNCA DİN UĞRUNA YAŞANMIŞ EN İNANILMAZ SAVAŞLAR OLAN HAÇLI SEFERLERİNİN DE ÇIKIŞ NOKTASI OLMUŞTUR.
KENDİ TÜRÜNDE EN ÖNEMLİ ESERLERDEN BİRİNİ ÜRETMEYİ BAŞARAN VASİLİEV, GÖRKEMLİ BİR İMPARATORLUĞUN ÖYKÜSÜNÜN YANI SIRA BİZLERE HIRİSTİYANLIK VE İSLAM ARASINDAKİ BAĞLANTILAR, KÖKENLER, ÇATIŞMALARIN TARİHİNİ DE SUNUYOR.

ALFA
www.alfakitap.com
/alfakitap
/alfakitap
/alfakitap

ALFA TARİH
ISBN 978-605-171-265-9
9 786051 712659